THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR †; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA † RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ †; R. ZIMMERMANN, S.J. †;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 3

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Imperial Government India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

THE ĀRAṆYAKAPARVAN

(PART 1)

BEING THE THIRD BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

CONTENTS OF VOLUME THREE

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME THREE

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
Bom. *or* Bomb. = Bombay (edition).
C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
Cal. *or* Calc. = Calcutta (edition).
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam.*
int. lin. = *inter lineas.*
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri, 1931-1936).
Mad. = Madras (edition).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu.*
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu.*
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam.*
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation.*

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator; thus, **C**d = Commentary of Devabodha; **C**a. d. n = Commentaries of Arjunamiśra, Devabodha and Nīlakaṇṭha. A "p" is added on to denote a "pāṭha"; thus, **C**np = a pāṭha mentioned in the Commentary of Nīlakaṇṭha.
~~~

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

LIST OF MANUSCRIPTS FORMING THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the Āraṇyakaparvan are as follows:

I. N(orthern) Recension.

(*a*) *North-western Group* (ν).

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

$Ś_1$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76. (The Śāradā Codex.)

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K).

K_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 471 of Viśrāmbāg I.

K_2 = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15 (= Institute's Collection, No. 246). Dated V. Saṁ. 1828 and Śaka 1693 (ca. A.D. **1772**).

K_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 184 of 1891-95.

K_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 57 of 1882-83.

(*b*) *Central Group* (γ).

Bengali Version (B).

B_1 = Dacca, University Library, No. 495. Dated Śaka 1393 (ca. A.D. **1471**).

B_2 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 781. Dated Śaka 1183 (ca. A.D. **1261**).

B_3 = Dacca, University Library, No. 601. Dated Śaka 1678 (ca. A.D. **1756**).

B_4 = Dacca, University Library, No. 728 B. Dated Śaka 1739 (ca. A.D. **1817**).

Devanāgarī Versions *other than K* (D).

Devanāgarī Version of Caturbhujamiśra (Dc).

Dc_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 32 of A 1879-80.

Dc_2 = London, India Office Library, No. 3170 (1908). Date A.D. **1765** (?).

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn).

Dn_1 = Indore, Private Property of Sardar M. V. Kibe of Indore. Dated V. Saṁ. 1839 (ca. A.D. **1783**).

Dn_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 236 of 1895-1902.

Dn_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 496 of Viśrāmbāg I.

Devanāgarī Composite Version.

D_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 269 of Viśrāmbāg II.

D_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895–1902. Dated V. Saṁ. 1795 (ca. A.D. **1739**).

D_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1887–91. Dated in year 1677, probably V. Saṁvat (then = A.D. **1620**).

D_4 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 767. Dated V. Saṁ. 1655 (ca. A.D. **1599**).

D_5 = Pudukottah, State Library MS. (without number). Dated V. Saṁ. 1712 (ca. A.D. **1656**).

D_6 = Madras, Adyar Library, No. 36 G 15.

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

T_1 = Lahore, D. A. V. College Library, No. 3908.

T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809.

Grantha Version (G).

G_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

G_2 = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 53 (= Institute's Collection, No. 266).

G_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11839.

G_4 = Pudukottah State Library, No. 322.

Malayālam Version (M).

M_1 = MS. (without number) belonging to Ponnokkoṭṭu Mana Nambudiripad, Alwaye, Travancore.

M_2 = Malabar, Poomulli Mana Library, No. 299.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

$Ś_1$

(The Śāradā Codex.)

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875–76. Total number of folios, for this parvan, 192 (some frayed and patched at ends), with about 24 lines to a page. Size 12″ × 9½″. Clear Śāradā characters. Birchbark (bhūrjapatra).

The codex, which is unfortunately incomplete and fragmentary, must have originally contained at least the first three parvans (Ādi, Sabhā, and Araṇya or Āraṇyaka), written, as far as one can judge, by the same hand. The extant portion contains the Sabhā in its entirety, but only fragments of the other two parvans, the beginning of Ādi and the end of Āraṇyaka being lost. The text of Āraṇyaka begins on fol. 211a, line 1; and ends, or rather breaks off, at the end of a folio marked 194b (sic). The numbering of the pages is most erratic. There are in all 192 folios pertaining to this parvan. The fragment breaks off in the middle of our 3. 253. 18^{d}, ending with the words: वराज्यपूर्णामिव. The margins are mostly clean, and corrections are few and far between. Erasures have been made in a few places with green pigment.

In good many places (e.g., folios numbered 156a, 185b, 186a, 193b, 194a, etc.) the scribe has written dots to denote portions of the text which were either lost or illegible to him: sign of a conscientious copyist. On fol. 220a, some stanzas which had been omitted (? hapl.) in the text have been written on the margin (*sec. m.*), in a different and inferior ink. The top parts of the four folios numbered 89–92 are broken off and lost, involving a loss of from 5 to 8 top lines on each page. The names of sub-parvans have been sporadically mentioned. The manuscript has been fully described at p. x of the Prolegomena to Ādiparvan (q. v.)

K_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 471, Folios 486 (numbered 55–540; first 54 folios missing), with about 10 lines to a page. Size $12\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Thin glazed superior Indian paper.

First 54 folios are lost; fol. 55 begins with 3. 32. 4^a. Number 237 is given to two consecutive folios, but the second folio thus marked is subsequently corrected (*sec. m.*) to 238. The missing portion of the text at the end of the first of the two folios marked as 237 is written out in small letters (? *sec. m.*) at the bottom of the page. Fol. 485 is written only on one side; and at the end of this folio is the remark: प्रभूतात्रो अग्रे पत्रं लिखितं ॥ विस्मृतं न ॥. The contents of this folio (485) have been copied out again *sec. m.* (on a separate sheet of modern paper with watermarks), including the final remark प्रभूतात्रो...॥ विस्मृतं न ॥, with the addition, श्रीरस्तु । कल्याणमस्तु ॥ श्रीकृष्णजी सत्य छे ॥ श्री ७, which shows that the copyist of this sheet was some Gujarati scribe. The handwriting of the original, which is Kashmirian in style, is not quite uniform: some folios show very thick, black, broad upright characters, while others are appreciably thinner and somewhat slanting. Frequently in the colophons, and the references to speakers, only alternate letters are written, blanks being left to be filled with red ink, which, however, has not been done. Mere folds, without vertical lines, mark the right and left margins of folios. The ink used is jet black and of a superior quality. The sub-parvan names are generally mentioned.

K_2

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15 (=Institute's Collection, No. 246). Folios 300, with about 14 lines to a page. Size $13\frac{1}{4}'' \times 6\frac{2}{3}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁvat 1828 and Śaka 1693 (ca. A.D. 1772). Grey Indian paper.

This manuscript is described as D_1 at p. VII of the Introduction to the Udyogaparvan, for which parvan it was first used. The name of the scribe, which comes after the date (year) at the end of this parvan, appears as: उदैराम लिषायतं मिश्रजी । श्री सदानंदजी; the day and month come last as: मिती आषाढप्रथमे १५ गुरौ संपूर्णम्. In the Udyogaparvan, the scribe's name is given as Kāśmīrīya Sadānanda. Very incorrect, containing numerous little errors of spelling, such as writing श for स. Adhyāya colophons and margins are marked with red pigment, corrections with yellow pigment. Marginal (vertical) lines of pages are in black and red, separated by a thick yellow line. The manuscript is almost without any marks of punctuation. The *daṇḍas* were probably to be marked with red ink, but the

revision was never actually carried out. It may be noted that this is a parvan from an almost complete manuscript of the Mahābhārata written by one hand, and as such important.

K_3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 184 of 1891–95. Folios 285, with about 17 lines to a page. Size $10\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Indian paper.

Total number of folios is 294, of which fol. 270, 272–279 are missing. Fol. 152a has only six lines of writing, the greater part of the folio being left blank, and the writing continued on the reverse, without any loss of text. In the references to speaker the word उवाच (resp. ऊचुः) is generally omitted; the name of the speaker is generally given in some abbreviated form like युधि, वैशं, मार्क. The manuscript seems to be fairly old. The edges, especially of the last folios, are brittle and worn. Characters are short and broad, representing an old style of writingin. Writing is incorrect on the whole. There are occasional corrections in margin (*sec. m.*). Adhyāya colophons and names of speakers are generally coloured with red pigment. The manuscript mentions sub–parvans as a rule. It does not distinguish between ब and व; both are again often confused with च.

K_4

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 57 of 1882–83. Folios 370 (numbered 52–421), with about 10 lines to a page. Size $12\frac{3}{4}'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Old Indian paper.

First 51 folios are lost; fol. 52 begins with 3. 36. 1^a^. The hand–writing of the manuscript, though it seems to be of one scribe, is not uniform. For some portion we have large round letters with flourishes, while for others the characters are thin and upright. Pṛṣṭhamātrās are almost invariably used. Marginal notes, especially variants, are written (*sec. m.*) with the clear remark that it is a pāṭha; there are explanatory notes also, written on the margins. Colophons, references to speakers, and śloka endings (the latter sporadically) are marked with red pigment. — The manuscript breaks off at the last folio (421), where it ends with the colophon of the last adhyāya of this parvan. There is no phalaśruti, nor the list of contents, which we often find at the end of Mahābhārata manuscripts.

B_1

Dacca, University Library, No. 495. Folios 1–323, and 325. Bengali characters. Dated Śaka 1393 (ca. A.D. 1471). Paper. Slightly damaged.

The manuscript contains two correction slips, one between fol. 163 and 164, and another between fol. 247 and 248. — *Collated at the Visvabharati.*

B_2

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 781. Folios 264. Size $20'' \times 4\frac{3}{4}''$. Bengali characters. Dated Śaka 1183 (ca. A.D. 1261). Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

The manuscript is written in one running hand, and has marginal corrections. It is described as "looking very old", and being extremely fragile. It was collated in 1931. With lapse of years its condition is said to have become steadily worse. — *Collated at the Visvabharati.*

B3

Dacca, University Library, No. 601. Folios 326 (fol. 141 wrongly numbered as 142, and the mistake continued up to fol. 240; fol. 241 wrongly numbered as 231, and the mistake continued up to the end; fol. 227 duplicated). Bengali characters. Dated Śaka 1678 (ca. A.D. **1756**). Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

B4

Dacca, University Library, No. 728 B. Folios 280 (fol. 185 wrongly numbered as 285, and 214 as 215). Bengali characters. Dated Śaka 1739 (ca. A.D. **1817**). Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

Dc1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 32 of A 1879-80. Folios 506, with about 11-13 lines to a page. Size 13¾″ × 6″. Devanāgarī characters. Indian paper.

Text with commentary of Caturbhujamiśra entitled Vākyadīpikā. The handwriting is not uniform: it begins with a longish upright style, which gradually becomes slanting towards right, up to fol. 164; fol. 165 begins with a broad, short, round, broken style up to folio 265; from the next fol. (266), the style of writing again becomes long, slanting and thin; and towards the end the lettering becomes a little thick and bold. Right and left margins are marked by double lines in red, and stops in the text and the commentary are also marked by double daṇḍas in red. The lower borders of folios of this manuscript are a little soiled by damp.

Dc2

London, India Office Library, No. 3170 (1908). Folios 502, with about 10-14 lines to a page. Size 15½″ × 6½″. Devanāgarī characters. Date of writing A.D. **1765** (?). Indian paper.

Text with commentary of Caturbhujamiśra, entitled Vākyadīpikā. 1765 is the date given by Eggeling in the India Office Catalogue (1899), though the manuscript itself appears to be undated.

Dn1

Manuscript belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore, on loan at the Institute. Folios 523, with about 11 lines to a page. Size 16″ × 6″. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁvat 1839 (ca. A.D. **1783**). Thick Indian paper.

Text with the commentary of Nīlakaṇṭha, called Bhāratabhāvadīpa. The date of writing this parvan is noted on the back-cover as: सं० १८३९ प्रारंभ कार्तिक शुध्द २ समाप्तिः फाल्गुणशुक्ल-नवम्यां ९ बुधवारे.

The first part of this manuscript is described as Dn_1, at p. xvi of the Prolegomena to the Ādiparvan, and the details of that description apply to this parvan also.

Dn_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 236 of 1895–1902. Folios 768, with about 9 lines to a page. Size $15\frac{1}{4}'' \times 7''$. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with the commentary of Nīlakaṇṭha, called Bhāratabhāvadīpa. The manuscript is written in a uniformly neat upright handwriting. Right and left margins are marked by two double lines in red. Double daṇḍas in red are used on some folios to mark the stops in the text as well as in the commentary. Adhyāya colophons in both the text and the commentary are also in red ink. On some pages, continuations are written on the right side along the marginal red lines.

Dn_3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 496. Folios 626, with about 12 lines to a page. Size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Indian paper.

Text with the commentary of Nīlakaṇṭha, called the Bhāratabhāvadīpa. The manuscript has its right and left margins marked with close double lines in red as usual. The first three folios and the last folio have an illuminated border with floral designs. The writing, though incorrect, is bold and upright. Numerous corrections are made in the text by using yellow pigment. Fol. 401–439 are written with ink of a faint black colour. Subsequent portion is written in a shaky style, with short and round letters. There are also marginal corrections, entered *sec. m.*, throughout the manuscript. Adhyāya colophons are marked with red pigment. The last colophon in the commentary is left incomplete, and the last but one fol. (625) breaks off with: श्रीगोविंदसूरिसू. The first śloka of the Virāṭa, too, is left incomplete, while the last folio is numbered 626 in one (right bottom) corner and 627 in the other (left top) corner. The usual table of contents is also wanting. All this suggests that the actual fol. 626 is lost.

D_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 269. Folios 225, with about 16 lines to a page. Size $18'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Old Indian unglazed paper.

A few folios of this manuscript are missing. This manuscript was written by the same scribe who wrote manuscript No. 266 of Viśrāmbāg II, which is described as D_{14} at pp. xx of the Prolegomena to the Ādiparvan. Most folios of this manuscript have a soiled appearance, while the last (225) reveals at its top left corner signs of burning by

fire; some folios are partly damaged. The manuscript is carefully written in a perfectly uniform style and the characters are short and round. The name श्रीनृसिंह is written at the lower right-margin above the folio number. The corrections in the text are made by deleting the original incorrect reading with yellow pigment and putting in the correct one in black ink. Adhyāya colophons and references to speakers are marked with red pigment.

D2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895–1902. Folios 234, with about 15 lines to a page. Size $14\frac{3}{4}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁvat 1795 (ca. A.D. 1739). Old Indian paper.

This manuscript, which contains the first three parvans, is the same as manuscript Ko of the Ādiparvan, described at p. xi of the Prolegomena. The date of the manuscript is recorded at the end of the Āraṇyakaparvan. The manuscript is very corrupt and full of spelling mistakes. It frequently writes व for च, and sometimes च for व; in other words, it confuses च and व. It likewise confuses त and न. The date is given as: संवत् १७९५ वर्षे भातादपद (read भाद्रपद) वदि १३ इ (?) गुरू ॥

D3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1887–91. Folios 240, with about 11 lines to a page. Size $13\frac{3}{4}'' \times 5''$. Devanāgarī characters. Dated in year 1677, probably V. Saṁvat (then = 1620 A.D.). Old Indian paper.

An old and valuable but fragmentary manuscript with many folios missing, some of which have been subsequently replaced, being written *sec. m.* Many of the folios are badly mutilated, carelessly copied and full of scribe's mistakes. The last preserved folio but one is numbered 372 and breaks off with our 3. 278. 10^{ab}; while the last folio, which has its borders worn away and is pasted on to another sheet of paper, has the last three s'lokas of the parvan, and the final colophon but no contents or phalaśruti. The date is given as: १६७७ शमए नाम आश्वनि शुदि त्रीदशी १३ वार गुरवाशर. The specification of the era is lost on a missing portion of the folio, but it is probably the Vikrama era (Caitrādi). In that case it would correspond to Thursday, the 28th September 1620 A.D. The edges of some folios are coloured yellow; while for margins there are four close lines in black, on the right and left. Handwriting is uneven and there are many corrections. Single or double daṇḍas are used to mark the stops. There are corrections entered *sec. m.* on the margins and at some places in the text also by using yellow pigment. Colophons and references to speakers are marked by red pigment in many places. The scribe writes ब for व, and makes little distinction between च and व, as also between प and य.

D4

Baroda, Oriental Institute Library, No. 767. Folios 437, with about 11 lines to a page. Size $12'' \times 4\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁvat 1655 (ca. A.D. 1599). Old Indian paper.

The characters are short and round, which later become thin and upright. Margins are marked by three close lines in red; some pages have black lines; while double daṇḍas, which mark the stops in the text, as also adhyāya colophons and references to speakers, are marked by red pigment. There are no marginal corrections, and blanks are left in the text where the scribe could not read the exemplar correctly or the exemplar was defective. The following statement containing the date and some other details comes after the last colophon: संवत् १६५५ वर्षे माह सुदी ७ सोमवासरे वाई श्रीधनागोत गोलवाली । पुस्तकं वन प्रवें (sic) दत्तं ॥ व्यास दामोदर हैं दीधो वासवुदीको ॥ लीषतं जोसी लक्ष्मीदास वास पाटण जंबुदीपे ॥ ग्रंथाग्रंथः श्लोकः संष्या सहस्र १२६९५ प्रमाणं ॥ Then follows *sec. m.*: ॥ राज्यश्रीभोज्यराज्यप्रवर्तते व्यासश्रीदामोदरपठणार्थे लीषाइतं राजश्री महेराजी तस्यात्मजा उभयकुलआनंददायनि वाई श्रीधनाजी तया इदं पुस्तकं दत्तं । etc.

D₅

Pudukottah, State Library Manuscript (without number). Folios 334, with about 10 lines to a page. Size $14\frac{3}{4}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁvat 1712 (ca. A.D. 1656). Indian paper.

Many of the folios are coloured yellow on both the sides; margins are marked to the right and left, by two black lines with one red line in the middle. Double daṇḍas in red ink are used to mark stops in the text. There are a few marginal corrections, added *sec. m.* Those in the body of the text are made by using yellow pigment. The characters are uniformly longish and upright. The date is given at the end as: ॥ समाप्तेदं आरण्यपर्वे संवत् १७१२ ॥. No name of the scribe or place of writing is mentioned.

D₆

Madras, Adyar Library, No. 36 G 15. Folios 303 (including a śodhapatra bearing number 199), with about 12 lines to a page. Size $5\frac{1}{2}'' \times 13\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Old Indian paper.

Style of handwriting is upright and narrow. Double daṇḍās in red ink are used to indicate stops. Margins have, in places, additional stanzas, glosses etc. added *sec. m.* Many pages are coloured yellow; the right and left margins are marked by fine double lines in black, the intervening space being coloured red. The manuscript has a very old appearance, with worn and frayed folios. — A separate additional folio, numbered 199, written (*sec. m.*?) on both sides is inserted as a śodhapatra after fol. 199 with the remark: इदं शोधपत्रमेकोनशतद्वयस्थमेकादशपंक्तावनंकपुटे द्रष्टव्यं ॥

T₁

Lahore, D. A. V. College Library, No. 3908. Folios 144, with about 13 lines to a page. Size $18\frac{1}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Telugu characters. Palm-leaf.

Incomplete, breaking off at 3. 297. 60^{ab}.

T₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809. Folios 146 (numbered 248–393), with about 12 lines to a page. Size $29\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{4}''$. Telugu characters. Palm-leaf.

This manuscript contains the first five parvans and is the same as T_3 of the Ādiparvan. It is written in small clear letters of good style. The manuscript bears no date, but it appears to be old. — *Collated at Tanjore.*

G_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library Manuscript (without number). Folios 130 (numbered 165–294), with about 15-21 lines to a page. Size $18\frac{3}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Grantha characters. Palm–leaf.

The manuscript contains the first four parvans and a part of the fifth.

G_2

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 53 (= Institute's Collection, No. 266). Folios 216 (two of which, namely 117 and 125, are missing), with about 12–14 lines to a page. Size $15\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{2}''$. Grantha characters. Palm–leaf.

The manuscript contains parvans three and four. It belongs to the Institute and was purchased a few years ago from a South-Indian manuscript collector, the late Mr. Rangaswamy Aiyangar of the Oriental Library, Mysore. It is in a very good state of preservation, only one folio (149) being broken. The manuscript is undated, but it does not appear to be very old. The margins are clean; but there are a few interlinear corrections.

G_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11839. Folios 277 (numbered 75-351), with about 9 lines to a page. Size $21'' \times 1\frac{1}{2}''$. Grantha characters. Palm–leaf.

The manuscript, which contains parvans two and three, seems to be old. At fol. 75, the Sabhāparvan ends, and the Āraṇyakaparvan begins thereafter immediately. After the end of the Āraṇyaka, about five ślokas from the Virāṭa are written on the last folio (351), which indicates that the manuscript originally contained some more parvans. — *Collated at Tanjore.*

G_4

Pudukottah, State Library, No. 322. Folios 168, with about 10–14 lines to a page. Size $19'' \times 2\frac{1}{8}''$. Grantha characters. Palm–leaf. — The manuscript contains parvans No. 3 and 14–18.

M_1

Travancore, Alwaye. From the private Library of Ponnokoṭṭu Mana. Folios 300, with 8 or 9 lines to a page. Size $17\frac{1}{2}'' \times 2''$. Malayālam characters. Palm–leaf.

The leaves have been cut regularly and are of uniform size. The manuscript is undated and is probably not very old. It is in a state of good preservation, having a fresh and clean appearance. The margins are clean. No corrections are noticeable.

M_2

Malabar, Poomulli Mana Library, No. 299. Folios 259, with about 9 lines to a page. Size $21\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Malayālam characters. Palm–leaf.

The numbering of the folios begins with the second folio, the first being marked श्री and not counted. The manuscript has an oldish appearance. The leaves are uneven and discoloured in places. The edges are considerably worn and uneven; the central holes are enlarged, apparently from constant use; one corner of the last folio (numbered 258) is broken off and part of text is lost. The margins are clean; corrections, which are interlinear, are few and far between.

MANUSCRIPTS NOT INCLUDED IN THE CRITICAL APPARATUS

Besides the twenty-eight manuscripts detailed above, the following two manuscripts were also examined by me, which deserve notice.

1. Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal Collection, No. 3312 (4065). Folios 166; size 13″×10″. Śāradā characters. Dated Śaka 1630 (ca. A.D. 1708). Kaśmīrī paper.

2. Bombay Branch of the Royal Asiatic Society's Collection, No. 966 (=B.D.245). Folios 235, with about 15 lines to a page; size 14½″×6½″. Old Devanāgarī characters. Dated Saṁvat 1573 (ca. A.D. 1516). Indian paper. *Illustrated.*

The dated Śāradā manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal is a very fragmentary and fragile manuscript, in an extremely delapidated condition. The custodians of the manuscript would not part with it for collation at the Institute, but allowed it to be collated and photographed on the premises of the Society. The difficulty in the way of collating—as of photographing—it, was that many of the folios were stuck together and could be separated only at the risk of damaging the writing. A partial study of the manuscript showed that the basic text is probably Kaśmīrī, but it is contaminated deeply from the Mid-Indian versions (Bengali-Devanāgarī). The manuscript is briefly described in Haraprasada Shastri's *Descriptive Catalogue*, Vol. 5, at p. 106. A facsimile of a page from this manuscript, containing the text from 3. 242. 20^b to 243. 15^a, is given at the end of Volume 4 of this edition. Note the bits of commentary (टीका), wrongly incorporated, in lines 9–10, and in lines 12–13.

The other manuscript, which belongs to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, is, on the other hand, an extremely valuable old manuscript, dated in V. Saṁvat 1573 (=A.D. 1516). It would have been fully collated and used for our edition, but for the circumstance that it is also very fragmentary, nearly one-third of the number of folios being, unfortunately, irrecoverably lost. The original manuscript was written at Yoginīpura (modern Delhi) during the reign of "Sulitrāṇa Sikandara", who appears to be the famous Sikandar Shah Lodi, Sultan of Delhi, for Bhānudāsa Chaudharī—a resident of Kacchauvā (a "water-fortress", *jaladurga*).[1] The manuscript was constantly

[1] This Kacchauvā may perhaps be identified with the modern "Kachola", a town in Udaipur State. *The Imperial Gazetteer* (1886) states that in former times the town, which stood on the western bank of a *large lake*, must have been a place of some importance; for all around, the ground is strewn with fragments of extremely fine sculpture, and *half way up the hill* the ruins of a temple are visible.

consulted by me in case of doubt to see what help it could give. I have cited its evidence occasionally, in the "Critical Notes" at the end of this Book, on important matters. I append here in full the somewhat lengthy post-colophon statement, which is not without interest. The copyist was probably a Jaina. Here follows the statement:

शिवमस्तु सर्वजगतः परहितनिरता भवंतु भूतगणाः । दोषाः प्रयांतु नाशं सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥ ॥ ॥ संवत् १५७३ वर्षे ॥ श्रावण वदि ९ सोमे ॥ ॥ तत्समये योगिनीपुरे । सुलित्राणसिकंदरविजयराज्य प्रवर्त्तमाणे ॥ ॥ तत्स[म]ये कच्छौवाजलदुर्गे ॥ ॥ चंद्रापुरी-निवासिनः तत्र निवसः सन् । चौधरी विन । तस्य सुपुत्र चौधरी कण्हा । तस्य पुत्र वैष्णव (।) चौधरी श्रीभानदास । इदं महाभारत आरण्यपर्वं आत्मश्रवणार्थं लिखापितं । लिखितं कायस्थगौडान्वय । (sign) श्रीलखणसीसुत (sign) । भवानीदास ॥ ॥ शुभं भवतु ॥ ॥ तैलाद्रक्षे जलाद्रक्ष्येद्रक्षेत् शिथिलवंधनं । परहस्तगतं रक्षे एवं वदति पुस्तकः ॥ ॥ संकोडिवि करचरणं । विमुक्कवयणाइ निम्मला (read णिच्चला) दिट्ठी । तं होउ तुम्ह रिउणा (read °णो) । जं सुक्खं पावए लेहो ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥

The manuscript is briefly described in H. D. Velankar's *Descriptive Catalogue* of the Society's manuscripts, Vol. 2, p. 292.

TESTIMONIA

The testimonia of the Āraṇyaka consist of ancient commentaries and epitomes, of which there are not very many in the case of this parvan.

Devabodha's commentary on the Āraṇyaka has unfortunately been lost, or at least has not been recovered so far. The same is true of the Javanese version. This parvan thus unfortunately lacks two of the oldest—and the most important—of the testimonia of the Mahābhārata,—works which have rendered yeoman service in some of the parvans already edited.

As regards other works of that nature, there is, as far as I know, extant at least one complete manuscript of the commentary of Arjunamiśra on the Āraṇyaka. It belongs to the Government Sanskrit College Collection in Calcutta (No. 310); cf. *Catalogue*, Vol. 4, p. 190. There are also incomplete copies of the commentary in the Sanskrit College at Benares (MSS. No. 2279; and ग 16 पु 34). I had the use of a rough copy of the Calcutta Sanskrit College manuscript mentioned above, which was kindly supplied to me, at my request, by the Principal of the College. The copy was however found to be full of clerical errors and was not exactly suitable for collation. It was therefore used by me merely for occasional consultation. The text used by Arjunamiśra is, as usual, of a superior type, and his commentary would repay careful study, if good manuscripts of the commentary could be obtained. A facsimile of the single extant page of a paper manuscript of what proved to be Arjunamiśra's commentary on the Āraṇyakaparvan, written in Śāradā characters and included by chance in the Śāradā manuscript of this parvan belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal, forms the frontispiece of the second part of the Āraṇyakaparvan (Vol. 4). The passage commented on is 3. 133. 20 to 134. 9. Note the consecutive numbering of the lines in the left margin.

Another useful testimonium of the Mahābhārata is the Bhāratamañjarī of Kṣemendra. Kṣemendra summarizes the Āraṇyaka in about 2000—to be precise 1964—stanzas, divided into the following 51 sections:

(1) सूर्यस्तव; (2) विदुरागमन; (3) सुरभ्युपाख्यान; (4) मैत्रेयशाप; (5) किन्दीरवध[1]; (6) साल्ववध; (7) कैरात; (8) लोकपालास्त्रप्राप्ति; (9) इन्द्रलोकगमन; (10) नलोपाख्यान; (11) पुलस्त्यतीर्थयात्रा; (12) धौम्यतीर्थयात्रा; (13) आगस्त्य; (14) ऋश्यशृङ्गोपाख्यान; (15) कार्तवीर्योपाख्यान; (16) सौकन्य; (17) मान्धात्रुपाख्यान; (18) जन्तूपाख्यान; (19) श्येनकपोतीय; (20) अष्टावक्रीय; (21) यावक्रीत; (22) हनुमद्भीमसमागम; (23) पुष्कराहरण; (24) जटासुरवध; (25) मणिमद्वध; (26) वैश्रवणसमागम; (27) निवातकवचवध; (28) लोमशतीर्थयात्रा; (29) आजगर; (30) ब्राह्मणमाहात्म्य; (31) वैन्योपाख्यान; (32) सरस्वतीतार्क्ष्यसंवाद; (33) मत्स्योपाख्यान; (34) मार्कण्डेयसमस्या (sic); (35) भविष्यत्; (36) मण्डूकोपाख्यान; (37) इन्द्रद्युम्नोपाख्यान; (38) धुन्धुमारोपाख्यान; (39) पतिव्रतोपाख्यान; (40) आङ्गिरस; (41) द्रौपदीसत्यभामासंवाद; (42) घोषयात्रा; (43) दुर्योधनप्रायोपवेश; (44) धार्तराष्ट्रयज्ञ; (45) मृगस्वप्नप्रदर्शन; (46) व्रीहीद्रौणिक; (47) द्रौपदीप्रमाथ; (48) रामोपाख्यान; (49) सावित्र्युपाख्यान; (50) कुण्डलाहरण; (51) आरणेय.

From this list of contents, it can be seen that almost all the stories and episodes which we now find in our text of the Āraṇyaka were there already in Kṣemendra's time (ca. 1050 A.D.). The parvan must therefore have had then the same general form and appearance as now. More significant is the fact that all important passages—without exception—that are lacking in our manuscripts of the Kaśmīrī version are likewise missing in the Mañjarī. This fact alone cannot prove that these passages were lacking in the Kaśmīrī version of the eleventh century. Some or even all of them could have been omitted by a poet who was making an epitome of an extensive work like the Āraṇyakaparvan: he would be within his rights in doing so. But the Mañjarī does not omit any important episode or passage which is not omitted at the same time in the Kaśmīrī version of the Great Epic. Consequently, unless the version of the Āraṇyakaparvan used by Kṣemendra was nearly identical with *our* Kaśmīrī version, the coincidence that our Kaśmīrī manuscripts omit just those passages which Kṣemendra had considered not worth including in his epitome, *and no other*, would be extremely curious, if not miraculous. It seems accordingly most probable that the episodes which are not found in Kṣemendra's Mañjarī were already lacking in the Kaśmīrī version of the Mahābhārata *in the eleventh century*. I think, therefore, that with the help of this testimonium, we can establish for the omissions of the Kaśmīrī version an antiquity much higher than that vouchsafed solely by the age of our manuscripts, which are later by some centuries than the period of the composition of Kṣemendra's Bhāratamañjarī.

Noteworthy among such omissions of the Mañjarī are the following three lengthy passages: (1) the Temptation of Arjuna by Urvaśī (App. I, No. 6); (2) Karṇa's Conquest of the World (App. I, No. 24); (3) the Visit of Durvāsas to Yudhiṣṭhira (App. I, No. 25). The first of these three interpolations has insinuated itself in the manuscripts of almost all versions and is now lacking only in some manuscripts of the Kaśmīrī version[2]. The second among them is documented only by Devanāgarī manuscripts, excepting a few conflated manuscripts of other versions; consequently its claim to be recognized as an authentic passage is not very substantial. Finally, the last passage introducing Durvāsas into the story, a passage which is really restricted to the Nīlakaṇṭha version, with the casual support of a few Devanāgarī and some conflated manuscripts, does not really come into question; because its spurious character is very

---

[1] It is worth noting that our Śāradā Codex *uniformly* writes किन्दीर- for our किर्मीर-.

[2] See below, p. 19.

evident and does not need an elaborate proof.[1]

The versions of the commentators Caturbhuja and Nīlakaṇṭha are described below under the Devanāgarī version.

PEDIGREE OF THE ĀRAṆYAKAPARVAN VERSIONS
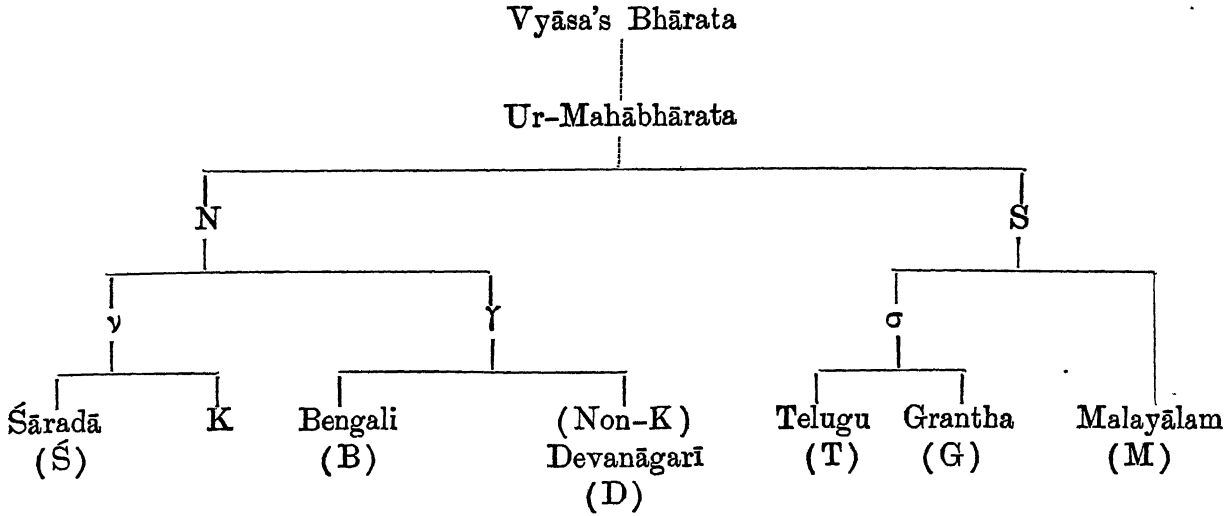
A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

GENERAL SURVEY

A description of the forest life of the Pāṇḍavas constitutes the topic of the Third Book, the Āraṇyaka- (Āraṇya -, or Araṇya-) parvan, commonly called (for short) the Vanaparvan, whose extent is between 11,000 and 12,000 ślokas (i. e. "granthas"). The actual incidents narrated, pertaining to the life-history of the heroes in this parvan, are indeed few and unimportant compared to the size of the book. The entire narrative has been condensed by Kṣemendra in his Bhāratamañjarī into less than 2000 stanzas, without omitting any of the main incidents. The great extent of the parvan has been made up by the inclusion of episodes of the most diverse kind: stories of ancient kings, sages, and virtuous women; description of places of pilgrimage (tīrthayātrā); discourses

[1] With this story disappears one of the very few episodes in the Mahābhārata in which Śrī Kṛṣṇa is represented as hearing from a distance, as it were by clairaudience or divine omniscience, the prayers of his distressed devotees and as either coming instantly to their help in person or providing invisibly the means of their rescue or safety. The other episode I had in mind, which has likewise proved to be an interpolation, is the well-known scene, in the Sabhāparvan, of the disrobing of Draupadī (Draupadī-vastra-haraṇa), when, according to the Vulgate version, Draupadī prays to Śrī Kṛṣṇa, who hears her prayer and comes running to her rescue (त्यक्त्वा शय्यासनं पद्भ्यां कृपालुः कृपयाभ्यगात्। B. 2. 68. 45), and she is clothed again and again, miraculously, but presumably by the intervention and grace of Śrī Kṛṣṇa. They undoubtedly represent a later phase of Kṛṣṇa worship.

on moral, ethical and philosophical topics; ancient gāthās and anuvaṁśa stanzas. It was a fashion for some time to obelize this episodic matter as late interpolation. But that is a misguided view, originating with a certain type of critics who have exhibited a uniform lack of understanding of the meaning of the Mahābhārata and of the basic plan and aim of the creators of our great epic. The episodical material in the Mahābhārata is, in general, not secondarily introduced; it belongs to the original plan and serves a distinct purpose. As Pisani has pointed out in his paper on the "Rise of the Mahābhārata", the bulk of didactic and episodic matter has been used to fill up the great "temporal hiatuses" in the narrative, namely, in the first place, the twelve years of exile in forest (Āraṇyaka), and then the long interval between the end of the Bhārata War and the last adventure of the Pāṇḍavas (Śānti and Anuśāsana). "This distribution", remarks Pisani, "to fill up temporal hiatuses has not only the scope of not disturbing the course of narration, but also that of helping the reader to pass over irrelevant years without striking against too strong a contrast between periods minutely narrated and others rapidly surpassed. In a not different manner Homer introduces often dialogues and episodic stories when he must conceal the flowing of times without noteworthy events".[1]

The episodic material is largely Purāṇic in character. Many of the Purāṇic stories we find here narrated over again. Moreover, as the references given in the foot-notes to the text and the critical notes at the end of this Book (pp. 1091–1109) will show, there is considerable verbal agreement between the epic and Purāṇic versions of the stories. The Purāṇas which show the closest contact and widest parallelism are the Skanda, Padma and Brahma. The entire story of Skanda (adhy. 213–221), together with the passage containing the 108 names of the Sun (our adhy. 3, stanzas 18–28), recurs almost verbatim in the Skanda Purāṇa. The story of the Bhārgava sage Cyavana and the princess Sukanyā, the prose story of the Frog-girl, and a considerable portion of the Rāmopākhyāna are also to be met with in the Skanda, worded almost identically with the Mahābhārata. The 108 names of the Sun recur besides in the Brahma Purāṇa, which, moreover, has a portion of the story of Mārkaṇḍeya in common with the Āraṇyakaparvan. Furthermore, sections of our tīrthayātrā are to be met with again in the Padma and Matsya. A Bengali manuscript[2] of the Padma Purāṇa contains besides a version of the Ṛśyaśṛṅga legend. In all these cases, the parallelism of verbal expression of the epic and the Purāṇic narratives is so complete and striking, that the possibility of their having originated independantly of each other is at once ruled out. Many stray stanzas from our parvan are found in the Kūrma, Varāha, Vāyu, Viṣṇu, Viṣṇudharmottara, and in the Harivaṁśa.

Our recensions of the Purāṇas are admittedly of a very late date, and it is not to be expected that the Mahābhārata would have borrowed any of its material from our Purāṇas. The claim that the Mahābhārata owed certain geographical and cosmographical sections of the Bhīṣmaparvan to the Padma Purāṇa, preferred by Luise Hilgenberg,[3]

---

[1] *A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Prof. F. W. Thomas*, etc. (1939), p. 170.

[2] The Bodleian MS., Wilson 111–116, mentioned by Lüders in "Die Sage von Ṛṣyaśṛṅga", *Nachrichten von der Königl. Gesell. der Wiss.* zu Göttingen, Phil.-hist. Kl., 1897, pp. 88, 94.

[3] *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāṇa* (= Bonner Orientalistische Studien, Heft 4), Bonn 1934.

has been answered and liquidated by Rao Bahadur Professor Dr. S. K. Belvalkar, who has shown that in reality the converse of this proposition is true.[1] This scholar has now shown from internal evidence that the Padma Purāṇa must have written up its geographical section from the information supplied by the Mahābhārata. Similarly, the question of the relationship between our Pulastya Tīrthayātrā and a very similar episode in the Padma Purāṇa has been discussed by my assistant, Mr. M. V. Vaidya, M.A., who has likewise shown from intrinsic evidence that the Mahābhārata passage is the source of the Padma Purāṇa version.[2]

It must, however, be admitted that although in most cases the compilers of our Purāṇas appear to have drawn their material from the Mahābhārata, there may be—indeed there *must* be—a few cases in which both the Mahābhārata and the Purāṇas may have drawn independently upon a third common source. We can also say this with regard to episodes like the Sāvitrī episode, which likewise occurs in the Matsya Purāṇa, where it is narrated in an entirely different manner from that in the epic, and where all traces of mutual relationship are absent or obliterated, except for two or three common stanzas and stray pādas.

The reference in our parvan to Vāyu, वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य (3. 189. 14), is worth considering in this connection. Nothing corresponding to the general contents of the passage where it occurs is to be found in the extant Vāyu Purāṇa, as is remarked by Hopkins,[3] or for the matter of that in any other Purāṇa proclaimed by Vāyu. There are, however, a few stanzas in the Vāyu describing the dissolution of the world where verbal similarity with some stanzas of this passage is pronounced, even though they are introduced in the Vāyu in a different context. The Mahābhārata, as mentioned in it (3. 189. 14), draws upon *a* Purāṇa of Vāyu—and indeed, the topic narrated belongs properly to a Purāṇa in its right,—a Purāṇa which is older than the extant Purāṇas and which must be presumed to be now irretrievably lost. The evidence for establishing a relationship between the extant Vāyu and its old namesake to which the epic is indebted is lacking, barring these few stray stanzas.

Our parvan also contains an epitome of the legend of Rāma, son of Daśaratha, the hero of the Rāmāyaṇa, which is known as Rāmopākhyāna (adhy. 258–275); but in the Parvasaṁgraha this passage is called रामायणमुपाख्यानं (1. 2. 126). Does this name imply any connection with our "Rāmāyaṇa"? Jacobi has tried to show that the Rāmopākhyāna is indeed an epitome of the work commonly known as Vālmīki's Rāmāyaṇa, a conclusion which has been confirmed by subsequent researches.[4]

This book, as already observed, is particularly rich in legends of ancient India. Among them are three worthy of special mention, viz., the Tale of Nala, the Ṛśyaśṛṅga Legend and the Story of Sāvitrī, which have been critically edited here for the first time. The first of these, the Tale of Nala, has by way of translations into English,

---

[1] S. K. Belvalkar, "The Cosmographical Episode in Mahābhārata and Padmapurāṇa", *A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Prof. F. W. Thomas* etc. (1939), pp. 19 ff.

[2] M. V. Vaidya, "Tīrtha-yātrā in the Āraṇyaka-parvan and the Padma-purāṇa", *A Volume of Studies in Indology presented to Prof. P. V. Kane* etc. (1941), pp. 530 ff.

[3] *The Great Epic of India*, p. 48 f.

[4] Cf. V. S. Sukthankar, "Epic Studies VIII", in *A Volume of Studies in Indology presented to Prof. P. V. Kane* etc. (1941), pp. 472 ff.

French, German, Dutch, Italian and other European languages, passed into the great stream of world literature. The second, the Ṛśyaśṛṅga Legend, though not so well known, has yet a long and interesting history and shows many modulations and ramifications, as has been convincingly shown by Professor Heinrich Lüders in his well-known monograph on the subject, "Die Sage von Ṛṣyaśṛṅga."[1] The Story of Sāvitrī, portraying woman in the rôle of the saviour of man, which represents the high-water mark of epic poetry, is in a class by itself, and deserves to be more widely known. It is to be hoped that this first critical edition of the three of the most famous episodes of the Mahābhārata will evoke the interest of Indologists and encourage further study of them.

THE TWO RECENSIONS

The text of the Āraṇyakaparvan is, relatively speaking, remarkably smooth, offering no special difficulties for textual reconstruction. There are, of course, as usual, discrepancies between the Northern and the Southern recensions, and between the various versions comprising these two main recensions. But it is noteworthy that in the whole of this big parvan, comprising between 11,000 and 12,000 "ślokas", there are not many transpositions of any consequence and there are also remarkably few "substitute passages". By the latter I mean parallel versions of fairly long passages in two or more conflicting recensions which agree in general sense but are worded differently in different group of manuscripts, so that they can not be co-ordinated line by line,—passages which we find in large numbers in some of the other parvans, notably in the Virāṭaparvan. These substitute passages are very clear evidences of textual corruption—or, shall we say, derangement?—and indeed very embarassing to the textual critic. As for transpositions, there is only one that is worth noting here, and that is of the last adhyāya of this parvan. The whole of this adhyāya is bodily transferred in the Southern recension to the *next* parvan and appears there incorporated in the first adhyāya of that parvan! It is not possible to say with certainty whether this chapter, which in all probability is itself an interpolation, belongs legitimately to our parvan or to the next; but it appears to be distinctly more appropriate in its Northern setting, as its intrusion in the Virāṭaparvan seems to lead to some obvious repetitions as well as disturbance of context.[2]

There are naturally quite a number of large and small insertions in the various versions. But in this matter also the present parvan prepares a surprise for us. From the experience gained from our critical editions of the Ādi, Sabhā, and Virāṭa parvans especially, we were inclined to regard the Southern recension as a highly inflated version of the text. Now, in this parvan—strange to say—the Vulgate version, which is based on the late Northern tradition, is actually considerably longer than the Southern, as may be seen from the extent of this parvan according to the existing printed editions of the Vulgate and the Southern recension: the Calcutta edition has 12,848 ślokas (corrected figure) as against 11,138 ślokas in Sastri's Southern Recension.

[1] *Nachrichten von der Königl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen*, Phil.-hist. Kl., 1897, pp. 87–135; see also *ibid.* 1901, pp. 28–56.

[2] See H. Lüders, "Über die Grantharecension des Mahābhārata", *Abhandlungen der Königl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen* (1901), p. 53 f.

The large excess in the Calcutta-Bombay editions compared with Sastri's is explained by the fact that the Vulgate text contains about a dozen adhyāyas which are lacking entirely in the Southern recension; whereas the Southern recension contains only two passages of any considerable length (App. I, Nos. 4 and 23) which are not found in representative manuscripts of the Northern recension, they being peculiar to the Southern,—with the result that the Calcutta edition has 1710 ślokas in excess of Sastri's edition of the Āraṇyaka-parvan. Thus we see that though, as a whole, the Southern recension is unquestionably inflated, yet the process of inflation, as is evident from this parvan, is not uniform throughout the epic,—which is a very important and significant fact.

Though the best version of the Northern recension—namely, the Śāradā-K version—and the Southern recension agree remarkably well as regards the general extent of the parvan, there are nevertheless numerous specific individual readings, characterizing the two recensions—Northern and Southern—and distinguishing them sharply from each other. Here is a selection of readings peculiar to the two main recensions, the references being to adhyāyas and ślokas.

	Northern Recension	Southern Recension
1. 37	घोरं	सर्वाः
1. 41	शुशुभे	शुश्रूषुर्
2. 13	धिक्पापान्.	द्विषतो (text)
2. 31	न लिप्सेत.	स्वपक्षेभ्यः (text)
2. 34	स्मृता	नृणाम् (text)
2. 45	ऐश्वर्यं	आरोग्यं
2. 50	ब्रह्मन्	विप्र
2. 74	°संबन्धात्	°योगाच्च
5. 8	एवं शेषं यदि	एतच्छ्रेयस्तव
8. 2	वचनं राजा	मधुरं वाक्यं
12. 16	न्यमीलयत लोचने.	विषादमगमद्भृशं
12. 59	गृह्य मध्ये वृकोदर.	भीमसेनो महाबलः
13. 13	अप(*or* अव)कृष्टोत्तरासङ्गः	कृष्णाजिनोत्तरासङ्गः
13. 28	महिषीं	रुक्मिणीं
13. 50	दश	तथा
13. 78	पुनः सुतान्	ततः पुनर्
13. 83	राजानं दक्षिणेन च	दक्षिणेन युधिष्ठिरं
48. 4	सिंहविक्रान्तौ	युधि विक्रान्तौ
101. 11	परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः।	समनुज्ञाप्य ब्रह्माणं वारुणिं समुपस्थिताः।

I may add here examples of short passages found in the Southern recension which are lacking in the Northern, and thus distinguish it from the latter: 6*, 17*, 18*, 100*, 118*, 176*, 197*, 201*, 207*, 208*, 209*, 217*, 236*, 237*, 239*, 241*, 246*, 273*, 289*, 304*, 306*, 314*, 315*, 331*, 341*, 347*, 351*, 367*, 383*, 385*, 386*, 407*, 425*, 471*, 474*, 475*, 481*, 489*, 491*, 496*, 497*, 500*, 503*, 506*, 507*, 509*, 513*, 515*, 518*, 519*, 520*, 523*, 524*, 525*, 526*, 527*, 533*, 534*, 573*, 594*, 598*, 606*, 612*, 615*, 626*, 634*, 645*, 650*, 653*, 709*, 721*, 739*, 740*, 742*, 745*, 751*, 756*, 759*,

781*, 782*, 807*, 808*, 816*, 854*, 935*, 941*, 950*, 954*, 975*, 988*, 995*, 997*, 1002*, 1006*, 1030*, 1092*, 1093*, 1102*, 1114*, 1204*, 1206*, etc., etc., etc.

It may be observed that all these additions in the Southern recension (with the exception of only one or two), numerous as they are, are uniformly short, each usually consisting of not more than a couple of lines.

As remarked already, the text of this parvan is remarkably smooth, not presenting any unusual difficulties in the way of restitution. When the Śāradā-K version (which is the best Northern version) and the Southern recension are placed *vis-à-vis*, we can in general reconstruct the original with confidence, barring a certain number of minor verbal fluctuations in the shape of synonymous phrasings, which remain indeterminate without affecting the construction or obscuring the sense. The concord between the Śāradā-K version and the Southern recension in point of general content is striking, and forms a sure basis for constituting a single text. Contamination between the Kaśmīrī version and the Southern recension cannot be proved, but contamination between the Bengali-Devanāgarī version and the Southern recension is not impossible. The agreements between the Bengali-Devanāgarī and the Southern recension have nevertheless been as a rule utilized to arrive at a tentative stop-gap, based on the indications of documental evidence. But it should be noted that the Kaśmīrī-Southern agreements have far greater documental authority and probative value than the Bengali-cum-Devanāgarī and Southern agreements.

Let me put the matter in a slightly different way. The highest documental probability we can demand and expect is when all manuscripts of our critical apparatus—which is the same as saying, all our different versions—agree on a reading or a feature. We must accept this as the original; at least we do not want to question it, at present. In the absence of such complete concord, the next best combination is the agreement between the Śāradā version and the Southern recension (against Bengali-Devanāgarī). Third in importance is, in my opinion, the concord between the Southern recension and the Bengali-cum-Devanāgarī version (against the Śāradā). Fourth in order stands the agreement between only Northern versions or only Southern versions *inter se*, which I consider, in general, as of equal value. With the proviso that a passage or a stanza or even a line, which is not *necessary* to the context, may be rejected, if it is actually omitted entirely in even *one* of the important versions, since—as experience has shown—the chances of conflation are always very much greater than those of accidental or intentional omission.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The S'āradā (or Kaśmīrī) Version.

We are fortunate in possessing for this parvan also, a genuine Kaśmīrī manuscript written, in old Śāradā characters, on folios prepared from the Himalayan birch-bark (*bhūrjapatra*). The manuscript is no other than the now world-famous "Śāradā Codex", the unique birch-bark manuscript of the Mahābhārata belonging to the Bombay Government Collection, now deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute, with identification No. 159 of 1875-76, which is the only extant genuine representative of the old

version of Kaśmīr.[1] Our manuscript is, in other words, the continuation of the Śāradā manuscript used for the Ādi and Sabhā. The manuscript is fragmentary, breaking off in the middle of 3. 253. 18^{d}, thus lacking unfortunately the last 46 adhyāyas of our text. For this lacuna we have to depend upon the "K" version, some manuscripts of which have proved to be moderately good copies of the Śāradā version, especially K_3, which is described below.

It is now recognized by competent authorities on the subject that the Śāradā version is, in many respects, the most faithful representative of the original now extant; and the text of the Āraṇyakaparvan as preserved in our Śāradā Codex only confirms this view.

The Śāradā text of the Āraṇyaka is of a piece with the texts of the Ādi and the Sabhā. The stanzas comprising the text have not been actually counted — it would not be easy to compute its exact extent, as the text comprises ślokas, triṣṭubhs and two lengthy prose passages — but it is, in all probability, the shortest version of the parvan now extant, since it omits many passages which are found in other versions and manuscripts, while it does not contain new additions of any consequence. The text includes many archaic survivals in point of linguistic usage and shows what may fairly be regarded as "difficult readings" (*lect. diff.*), in comparison with those of other manuscripts.

The most striking omission of the Kaśmīrī version is the story of Urvaśī (adhy. 45–46 of the Vulgate = passage No. 6 of our App. I), which relates how Arjuna is tempted by Urvaśī during his sojourn in Indra's heaven, and how he refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his. Although this piquant story has permeated all versions of the epic except the Kaśmīrī ($Ś_1$ and some K), there is no reason to doubt that it is a late addition. The highly erotic description of the voluptuous hetäre of the gods, Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is in my opinion totally incompatible with the epic setting, which lacks all "feminine" interest and eschews all erotic topics as such. The stanzas I refer to are (App. I, No. 6, lines 50–57 = Bombay ed. 3. 46. 8–11 = Calcutta ed. 3. 1824–1827):

दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ।
स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधोभूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।

[1] The Kaśmīrī character of the text of our Śāradā manuscript, which is suggested by the script (Śāradā) and the writing material (bhūrja-patra), is confirmed not only by the reading व्यासं in the third pāda of the introductory mantra नारायणं नमस्कृत्य etc.; but also by the regular omission of the word उवाच in such references as वैशंपायन उवाच; and further by such Kaśmīrī spellings of names like चारुद्रोष्ण (for चारुदेष्ण) in 3. 17. 22, corresponding to सुद्रोष्णा (for सुदेष्णा) in the Virāṭa; cf. Raghu Vira, Introduction to the Virāṭa-parvan, p. XI. The Bhāratamañjarī has चारुद्रोष्ण in 3. 159 and सुद्रोष्णा in 4. 36, etc. That is a real Kaśmīrī trait.

The spurious character of this lengthy erotic interlude seems to me to be further revealed by two stanzas of phalaśruti with which the passage ends (App. I, No. 6, lines 157–162 = Bomb. ed. 3. 46. 62–63 = Cal. ed. 3. 1877–1878):

य इदं शृणुयान्नित्यं वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै ।
न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ।
इदममरवरात्मजस्य घोरं
शुचि चरितं विनिशम्य फाल्गुनस्य ।
व्यपगतमददम्भरागदोषा-
स्त्रिदिवगताभिरमन्ति मानवेन्द्राः ।

The object of the interpolation seems to be also clear. It is primarily intended to motivate Arjuna's masquerading as the dancing master to Princess Uttarā in the harem at the court of Virāṭa, which is narrated in the next parvan. The devout see in it a trial, a test, to see if Arjuna's mind was as pure as his body was strong. Arjuna withstands the test successfully. But the reward he gets for his patience and self-control is a curious one; he is *cursed* by the angry and disappointed nymph that he would live as a eunuch among women! This apparent curse is, however, looked upon as a blessing in disguise, for it was to take effect and serve its purpose in the thirteenth year of the exile through which Arjuna along with his brothers must remain unrecognized (ajñātavāsa).

This jejune invention creates, however, many complications not foreseen by the interpolator, as it is unfortunately contradicted by Arjuna himself in the very next parvan, when he confesses to Uttara, that though he has been telling people that he is a eunuch (4. 10. 8–9), *he is in reality nothing of the kind*, and that he has only been practising strict continence, having taken the vow of rigid celibacy for one full year by order of his eldest brother, Yudhiṣṭhira (4. 40. 12–13):

भ्रातुर्नियोगाज्ज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतम् ।
चरामि ब्रह्मचर्यं वै सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥
नास्मि क्लीबो महाबाहो परवान्धर्मसंयुतः ।
समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥

If that be so, then we must assume that either Urvaśī's curse had failed to materialize or—what is more plausible—that Arjuna was never under any curse such as the one implied in this interpolation. Such an interpolation could have been made only when it was considered necessary that Arjuna *ought* in reality to have been a eunuch to be admitted into the ladies' apartments at the Virāṭa court, or at least to justify his specific statement to the effect that he was a eunuch. But this appalling realism is as clumsy as it is unnecessary. The original conception was obviously quite different. At the end of the twelfth year of their exile Dharma tells Yudhiṣṭhira that they could go to Virāṭa's kingdom in any capacity or with any profession, and no one would recognize them under any circumstances. Their saṁkalpa would be so strong that they would appear to others in any shape or form desired by themselves, without any external aid or make-up (3. 298. 17, 19):

यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।
न वो विज्ञास्यते कश्चित्त्रिषु लोकेषु भारत ॥

यद्वः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।
तादृशं तादृशं सर्वं छन्दतो धारयिष्यथ ॥

In these circumstances I think there is not much doubt that the suspected episode is in fact a clumsy interpolation, and the circumstance that the Śāradā version lacks it is only an additional proof of the superiority of this version.

I may add here that the whole story is likewise missing not only in the Bhāratamañjarī but also in the fragmentary but excellent Devanāgarī manuscript of the Āraṇyakaparvan belonging to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (No. 966, fol. 43b), which I have occasionally consulted in doubtful cases.[1]

Further particulars of the Śāradā version will be found under the account of the "K" version, which follows next, and with which the Śāradā version is intimately connected.

A facsimile of a page of the "Śāradā Codex" (Ś$_1$) appears as the frontispiece of this volume. The text is 3. 45. 1–25.

The "K" Version

This version, as in the case of the other parvans, is a specific Devanāgarī version, closely related to the Śāradā, and clearly differentiated from the so-called Devanāgarī version. The manuscripts comprising this version must in part be merely Devanāgarī copies of Śāradā originals and may in part represent the version of a province or a region adjoining the Śāradā zone, which it has not been possible to localize more precisely.

That the manuscripts of the K version are akin to and cognate with Ś$_1$ may be seen from the numerous readings common to Ś$_1$ and K (with or without some other Devanāgarī manuscripts). But it is demonstrated especially forcibly by their common *omission* of certain important and well-known passages found in all other manuscripts, or at least in all other manuscripts of the Northern recension. Of such passages, given in our App. I, the most important are numbered 16–18, 22, 27 and 31.

Of these passages No. 16, which forms a separate adhyāya of about 130 lines, and is a medley of legends—among them the story of Narakāsura and the legend of the rescue of the Earth by Viṣṇu in the Boar incarnation,—is omitted in all five manuscripts of the group Ś$_1$ K, besides D$_{1-3}$ of the Northern recension. It is, in other words, characteristic of the Mid-Indian group, Bengali and late Devanāgarī. —Passage No. 17 (42 lines), describing the return of the Pāṇḍavas to the hermitage at Badarī, has permeated more widely, and is now found not only in the entire Southern recension but also in all manuscripts of the Northern recension except Ś$_1$ K (with D$_{1-3.5}$). Here also we notice that the group Ś$_1$ K is clearly distinguished from the typical Central sub-recension B Dc Dn D$_{4.6}$. — No. 18 is a short passage of 24 lines of exactly the same type; that is to say, it is omitted in Ś$_1$ K (with some other allied Devanāgarī manuscripts) in opposition to the typical Mid-Indian group B Dc Dn D$_{4.6}$. K$_3$ secondarily incorporates in its text only the first four lines of the passage, which is an indication of the manner in which the additions of the Central sub-recension (B D) have contaminated the Śāradā-K version. — Another passage of that type is No. [illegible] (giving the names of Skanda), which is omitted in the whole group (Ś$_1$ K [illegible]

[1] See above p. x f.

the single exception of the conflated manuscript K_2. — The next passage of that kind is No. 27, a lengthy passage of 87 lines describing in detail how Jayadratha, after being released from captivity by Yudhiṣṭhira, seeks the help of the god Mahādeva in order to avenge himself; it is found in all Northern manuscripts except Ś$_1$ K D_1. —The last passage in our list is No. 31, a long spun out lament by Yudhiṣṭhira on seeing his brothers lying on the ground as if dead near the Enchanted Lake, a passage which is also found in all Northern manuscripts except Ś$_1$ K (with $D_{1, 3, 5}$).

The contrast between Ś$_1$ K and the Mid-Indian group is well brought out by two different single-line insertions, which are nothing but two different attempts to fill out a supposed lacuna after 3. 107. 18. After this stanza,

Ś$_1$ K D_5 ins.:	B Dc Dn $D_{3, 4, 6}$ ins.:
531* तावत्स्वर्गे न वत्स्यन्ति मम पूर्वपितामहाः।	532* तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि।

Both of these, as shown by S (which our constituted text here follows), are superfluous, as will be clear from a perusal of the text (3. 107. 18–19):

तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ।
यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि ॥
स्वर्गं नय महाभागे मत्पितॄन्सगरात्मजान् ।
तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि ॥

Notwithstanding the fact that the manuscripts comprising the K version show many striking agreements which distinguish them from other groups, the K group itself cannot be said to be quite homogeneous. Of these K_2 is distinctly conflated and rather more deeply contaminated than the others. While preserving a large number of Kaśmīrī readings, it sides frequently (especially in the early adhyāyas) with the Bengali-Devanāgarī group; at times even showing readings peculiar to the late Nīlakaṇṭha tradition. K_1 is really a manuscript of the same type, though the degree of contamination is considerably less. K_3, on the other hand, shares with Ś$_1$ many unique readings, coming closest to it. Indeed I am inclined to regard the concordant readings of Ś$_1$ and K_3 as the specific Kaśmīrī readings. In K_4 the last manuscript of the K version, the contamination has gone yet further than in any other K manuscript, K_4 incorporating occasionally not merely Southern readings, but sporadically even what are characteristic Southern insertions.

I append here examples of readings showing special affinity between Ś$_1$ and K_3 (references are to adhyāyas and ślokas):

	Ś$_1$ K_3		Other MSS.
7. 10	जगाम संजयस्तूर्णं		संजयो बाढमित्युक्त्वा
	यत्रास्ते विदुरो वने ।	:	प्राद्रवत्काम्यकं वनं (*or* प्रति) ।
7. 15	त्वच्छोकाकुलितेंद्रियं	:	संजीवय च पार्थिवं (*or* नराधिपं)
,,	धर्मज्ञ	:	त्वं क्षिप्रं (text), त्वरितं, सुक्षिप्रं, etc.
7. 16	(with D_{1-3}) भारत	:	मानद (text), सत्तम
7. 18	आगतं विदुरं ज्ञात्वा	:	तमब्रवीत् महाप्राज्ञं (*or* महाराजः, °तेजाः, °प्राज्ञः)
,,	राजा वचनमब्रवीत्	:	धृतराष्ट्रोंबिकासुतः, °राष्ट्रः प्रतापवान्
9. 5	(with D_{1-3}) अपि	:	तान्.

Here follow examples showing the contamination of K_2 with B D, and especially with the group B Dc Dn $D_{4.6}$:

K_2 B + some D		Other MSS.
2. 6 देवता ह्यपि	:	दैवतान्यपि
2. 9 दुःखार्दितान्	:	दुःखान्वितान्
2. 10 चान्नानि	:	वन्यं तु, वन्यास्त्वां, वन्यानि
2. 32 युक्तेषु	:	मुख्येषु (text), सिद्धेषु
13. 54 शोणितेन	:	रुधिरेण
13. 98 परंतपाः	:	यशस्विनः
17. 3 चैत्यवृक्षांश्च	:	चैव चैत्यांश्च
25. 15 तपःसिद्धा महात्मनः	:	तपस्विनः सत्यशीलाः
34. 11 दुर्बला°	:	अवीरा° (text), अधीरा°.

The contamination of K_2 is further proved by the circumstance that it has incorporated in its text the following insertions of the Central sub-recension: 10*, 14*, 16*, 22*, 50*, 52*, 55*, 76*, 91*, 97*, 107*, 126*, 184*, 192*, 215*, 249*, 390*, etc., etc., etc.

Examples showing specially close contact between K_2 and Dn are as follows:

37. 9 K_2 Dn तं प्रति : rest सांप्रतं (text), संप्रति, etc.
37. 10 K_2 Dn संगरे : rest रक्षणे
37. 26 K_2 Dn धनुर्धरः : rest धनंजयः (text), युधिष्ठिरः
37. 38 K_2 Dn °विशारदाः : rest °विदस्तथा
38. 5 K_2 Dn तम् (Dn_2 ते) : rest च
38. 8 K_2 Dn भवानेव प्रियोस्माकं : rest त्वयि व्यपाश्रयोस्माकं, etc.
44. 16 K_2 Dn देवेशं : rest देवेंद्रं
52. 5 K_2 Dn त्वं : rest स
54. 3 K_2 Dn transp. महा – and नृपाः
61. 82 K_2 Dn D_5 रम्यं : rest पुण्यं
61. 111 K_2 Dn D_5 जग्मुः : rest तस्थुः
81. 68 K_2 Dn D_5 [अ]नुत्तमान् : rest दुर्लभान्.

Examples of insertions almost restricted to K_2 Dn are: 50*, 55* (both very clear interpolations), 326* (with K_4), 390* (with $D_{2.5}$), 412* (with D_5); and passage No. 12 of App. I (also found in D_6, but with a different point of insertion).

The contamination of K_2 from Dn is especially noticeable in the Nala Episode. Its Kaśmīrī character, however, again comes to the surface in such wrong transcription from the Śāradā as तत्पादय (for उत्पादय) in 3. 97. 17.

Sporadic contamination of K_4 from S is seen in the insertion 159*, and in passage No. 4 of App. I (cf. v. l. 3. 38. 18).

Manuscripts D_{1-3} of the Devanāgarī version show pronounced affinities with the K version, often supporting the specific readings and omissions of the latter, and they might have been classed under the K version.

The Bengali Version.

Our four Bengali manuscripts form on the whole a very homogeneous group, presenting generally a single common reading. The version has very close affinities with

a particular type of Devanāgarī manuscripts represented by our Dn $D_{4.6}$ (with or without Dc). These two groups—B and Dc Dn $D_{4.6}$—show as a rule the same readings, and contain the same insertions. A notable exception is 939*, which is a specific Bengali insertion lacking even in Dc $D_{4.6}$ and found only in Dn of the Devanāgarī manuscripts.

The affinity of B (Dc) Dn $D_{4.6}$ (often with the conflated manuscript K_2) is exemplified by the following readings:

11. 27 K_2 B Dn $D_{4.6}$ मन्यु° : rest मृत्यु°
28. 32 K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ वै : rest ते
32. 13 B Dn $D_{4.6}$ [अ]नघे : rest मम
34. 11 K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ दुर्बला° : rest अवीरा° or अधीरा°
91. 2 B Dn $D_{4.6}$ ऋषिणा चैव : rest देवर्षिणा च
93. 10 B Dn $D_{4.6}$ नगो : rest सरो
104. 9 B Dn $D_{4.6}$ तप्यते : rest (mostly) तताप.

Similarly B (Dc) Dn $D_{4.6}$, differing from most other manuscripts, have the following short additions: 446*, 448*, 455* (also in two Southern MSS.), 466*, 467*, 477*, 498*, 512* (with K_1), 532* (with D_8), 540*, 541*, 684*, 806* (with K_3), 844,* etc., etc.

The Devanāgarī Versions (other than K).

I have divided the Devanāgarī Versions into three groups: (1) the Version of Caturbhuja; (2) the Version of Nīlakaṇṭha; and (3) the Composite Version. The first two are the versions respectively of the commentators Caturbhuja and Nīlakaṇṭha, being accompanied by their glosses; the third is a group of Devanāgarī manuscripts not associated with any commentary.

The Devanāgarī Version of Caturbhuja.

The version of the commentator Caturbhuja has little to recommend for itself. It generally sides with the BD group, showing a slight preference for B; thus B and Dc have a common insertion 415*, not found in other manuscripts of our critical apparatus. But it is definitely superior to the version of Nīlakaṇṭha, in so far that it lacks many of the very clearly spurious additions of the latter. The best known of such additions is a passage of 39 lines (App. I, No. 12) inserted in the Nala Episode after our 3. 62. 10, which is found only in K_3 Dn D_6 and is comparable to the passage substituted in K_4 D_{1-3} for stanzas 1–17 of our adhy. 62 (cf. App. I, No. 10). Especially in the later adhyāyas of this parvan, Dc and D_2 go together, showing numerous agreements peculiar to themselves. Dc shows some unique additions, though their number is small; examples are 129* and 402*, both being one-line insertions.

Manuscripts of Caturbhuja's commentary on different parvans are available; that on the Virāṭa has been published by the Gujarati Printing Press (Bombay 1915). It is not unlikely that Caturbhuja had written a commentary on the whole of the Mahābhārata, though it is doubtful whether complete manuscripts of the whole of his commentary are now extant. The manuscripts I have hitherto seen were invariably of individual parvans separately handed down.

Very little is known about this scholiast. He bore the surname or title Miśra, like his fellow commentator Arjuna Miśra. It is therefore likely that he hails from Eastern India. It has not been possible to fix his chronology with precision even in relation to the five major Mahābhārata commentators, Devabodha, Vimalabodha, Sarvajña-Nārāyaṇa, Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha. But it is most unlikely that he is a very early commentator.[1] In our manuscripts the commentary is called Vākyadīpikā (fol. 1):

श्रीचतुर्भुजमिश्राणामारण्ये वाक्यदीपिका ।

This name is analogous to the titles of the commentaries by Devabodha and Arjunamiśra, Jñānadīpikā and Arthadīpikā respectively; compare also the title of Nīlakaṇṭha's commentary Bhārata-bhāvadīpa.

The Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha : the Vulgate.

The version of Nīlakaṇṭha has never inspired confidence, and in the case of the present parvan, it is singularly disappointing. It contains (along with some other manuscript groups) fourteen additional adhyāyas, some of which are palpably very late interpolations. Notable among the latter are adhy. 262-263 of the Vulgate (our App. I, No. 25), which relate how Duryodhana sends the Ṛṣi Durvāsas, with 10,000 disciples, to Yudhiṣṭhira at a moment when the latter would not be able to feed such an alarming crowd of hungry mendicants. In answer to Draupadī's prayers, however, Śrī Kṛṣṇa appears, all of a sudden, from Dvārakā, and so contrives it that the mendicant fraternity, without having eaten a morsel of food, inexplicably feels all of a sudden completely satiated and slinks away in fear and trepidation. They vanish without even making an effort to explain the situation and express their apologies to Yudhiṣṭhira, who had managed in the meantime to cook food enough to feed that astonishingly large troop of beggars. This naïve story, which is not without an element of humour, is found only in Dc_1 $D_{1.2.6}$ G_3 besides Dn, a very poor collection of manuscripts, and is therefore obviously a *very late* interpolation. Its omission from our text, I feel sure, will not be regretted.

The Vulgate contains many lines which are extremely weakly supported, at least by manuscripts of our critical apparatus. Thus, besides Dn, 5* is found only in D_5; 25* only in $Ś_1$ K_3; 30* only in K_2 D_6; 48* only in D_6; 50* and 55* only in K_2; 874* only in D_6; 1193* only in D_3; and passage No. 32 of App. I (a long interpolation of 72 lines) only in D_6 G_3!

Dn also shows a surprisingly large number of unique readings, not found in *any other* manuscript, a few of which are noted below as illustrations:

32. 31 Dn आप्नोति : rest अस्तीति
33. 13 Dn °दुर्बुद्धिः : rest °बुद्धिर्यः
43. 28 Dn धर्मचारिणां : rest भूमिचारिणां
60. 14 Dn अतीव : others सा'तीव्र (text), सातीव
82. 5 Dn पुण्या देवी : rest महापुण्या
82. 33 Dn च गच्छति : rest महीपते
84. 11 Dn °ज्वलनो : rest °जलदो
87. 1 Cn आनर्तेषु : rest अवन्तिषु
93. 4 Dn कौरवाः : rest पाण्डवाः

[1] Mr. P. K. Gode, the Curator of the Institute, tentatively assigns him to the period A.D. 1350-1550.

100. 4 Dn आश्रमे : rest आश्रमं
145. 1 Dn मा चिरं : rest मातरं
146. 53 Dn तीरात्तीर° : rest तीरान्तर°
167. 8 Dn शान्ता : others तदा (text), तथा, ततो
195. 14 Dn °वारयन् : rest °वाकिरन्.

Other *specific* readings of Dn, not supported by any other manuscript, will be found in: 3. 33. 35 (एवात्मा), 36 (एव), 46 (न मे), 52 (विवासं); 81. 21 (संमितं), 156 (गतः); 82. 46 (मानवः); 85. 1 (तथा), 10 (तत्र), 16 (अ[*or* आ]गस्त्यपर्वतो रम्यः); 86. 13 (शुभः); 178. 25 (सा ज्ञेया); 198. 15 (इदम्), 19 (पदं *or* परं); 200. 54 (निबोध मे); 229. 16 (सहस्रशः); 230. 23 (एकैकश्च); 235. 3 (दुरात्मनः); 244. 13 (स्थानं); etc.; etc.

In his commentary on 3. 291. 70 (Bombay ed.), Nīlakaṇṭha mentions Arjunamiśra: जारूथ्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यर्जुनमिश्रः, showing that Arjunamiśra is prior to Nīlakaṇṭha, as has been proved by me elsewhere on other grounds also.[1]

In commenting on 3. 33. 59 (Bombay ed.):

जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।
निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥,

Nīlakaṇṭha notes certain commentators (प्राञ्च):

शल्यकः श्वावित् क्षुद्रान् मधुमक्षिकाविशेषान् जिह्वां दत्त्वा बहिर्निःसार्य भक्षयति तद्वज्जिह्वां वाचं दत्त्वा शत्रून् जहीति प्राञ्चः ।

Owing to the ambiguity of the word प्राञ्चः, it is not possible to say for certain whether Nīlakaṇṭha is here referring to eastern commentators or merely to old commentators, but he probably means the latter, as he calls easterners "Gauḍas".

Nīlakaṇṭha appears to have been an adept in the Kāma-śāstra also. In the course of his commentary on the chapter describing the general degeneracy of the Kali age, he discusses certain pornographic details with a frankness which is as astonishing as it is disconcerting. The stanza in question is 3. 186. 35 (= Bombay ed. 3. 188. 41):

बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ।
मुखेभगाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥,

on which Nīlakaṇṭha has the gloss: मुखेभगाः स्त्रियो वङ्गेषु प्रसिद्धाः । प्रथमं मुखेनैव भगकार्यं कृत्वा पुरुषस्य काममुद्दीपयन्त्यः । अत्यन्तं रतार्तत्वात् ।

In the beginning of his commentary, Nīlakaṇṭha mentions his guru Lakṣmaṇārya, Nārāyaṇa-tīrtha and Dhīreśamiśra of Hamīrapura:

प्रणम्य नारायणतीर्थवर्यान् धीरेशमिश्रांश्च हमीरपुर्यान् ।

Nīlakaṇṭha's guru Nārāyaṇa-tīrtha — not to be confused with the Mahābhārata commentator Nārāyaṇa-Sarvajña or Sarvajña-Nārāyaṇa — has been identified by Mr. P. K. Gode with the author of the Mīmāṁsā work Bhāṭṭa-bhāṣā-prakāśikā (ca. A.D. 1650).[2]

Variants cited by Nīlakaṇṭha will be found in his commentary on the following stanzas (references to the adhyāya and śloka of the *Bombay ed.*): 2. 37; 3. 63; 4. 19; 6. 3 (अपपाठः); 7. 5; 8. 11-12; 9. 15; 10. 24, 32, 37; 11. 4, 8 (अपपाठः); 12. 23, 35, 36,

[1] Cf. Sukthankar, "Epic Studies (V)", *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol. 17 (1935), p. 189 f.

[2] Cf. P. K. Gode, "Date of the Bhāṭṭabhāṣāprakāśikā and identification of its author with the Guru of Nīlakaṇṭha Caturdhara", *Mīmāṁsā-Prakāśa*, vol. 3 (1938), pp. 65 ff. — For further particulars about the life and family of Nīlakaṇṭha, see now: P. K. Gode, "Nīlakaṇṭha Caturdhara, the Commentator of the Mahābhārata — His Genealogy and Descendants," *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol. 23 (*Silver Jubilee Volume*), 1942, pp. 146-161.

80; 15. 7; 20. 10; 22. 4; 23. 8; 25. 1; 29. 8, 22 (गौडपाठः), 29; 30. 23, 41; 31. 8; 32. 13, 38, 59; 33. 8, 59 (प्राश्वः), 63, 68, 72; 35. 3 (अपपाठः); 37. 34; 40. 4; 43. 6 (अपपाठः); 71. 16 (इति श्लोकः क्वचिन्न दृश्यते); 82. 36, 38 (इति न पुस्तकान्तरेषु दृश्यते); 84. 9; 110. 3, 23 (मूर्धन्यादिपाठः प्रामादिकः); 117. 12 (प्रमादपाठः); 119. 13 (गौडपाठे); 120. 2; 125. 18 (गौडास्तु ...... इति श्लोकमत्रापि पठन्ति); 129. 9 (प्राश्वः, अर्वाश्वः); 147. 8; 161. 20 (गौडपाठे); 162. 28; 169. 8; 172. 9; 176. 9; 177. 22; 179. 15; 207. 49, 97 (गौडपाठे); 211. 9, 16; 219. 22; 222. 1; 233. 8; 236. 31; 264. 12; 269. 3, 10; 297. 24, 36; 315. 9; etc.

The Composite Devanāgarī Version.

The Devanāgarī has always been found to be a composite version. Our composite Devanāgarī manuscripts may be roughly divided into three groups. (1) The best group, from our view-point, is D_{1-3}, which frequently agrees with $Ś_1$ K (but especially K_4) in opposition to other D manuscripts and might have been classed under the K version. Of these D_2 agrees, however, frequently — especially in later adhyāyas — with Dc, the version of Caturbhuja. (2) Then there is the group $D_{4.6}$, which generally agrees with B Dc Dn. (3) The remaining manuscript D_5 is in a class by itself, presenting a text which is, for large parts, almost the same as that of the Nīlakaṇṭha version, but which shows exceptionally some noteworthy discrepancies. Groups 2 and 3 are frequently seen in combination, and we accordingly very often get a wider group B Dc Dn D_{4-6} (sometimes joined by K_2).

The affinity of the group D_{1-3} is exemplified by the following concordant readings of these three manuscripts.

1. 3 D_{1-3} वने विजहुः (Parasm.) पार्थास्ते : rest वने विजह्रिरे (Atm.) पार्थाः
1. 5 D_{1-3} परघातिनां : other MSS. अरिघातिनां (text), अनिवर्तिनां
1. 13 D_{1-3} नार्थकामः सुखं कुतः : other MSS. न धर्मो(*or* °र्मा)र्थः कुतः सुखं
1. 14 D_{1-3} सदामर्षी : other MSS. गुरुद्वेषी (text), गुणद्वेषी
1. 15 D_{1-3} गच्छामः (Parasm.) सहिताः : rest साधु गच्छामहे (Atm.)
1. 34 D_{1-3} सेवनीयाः : rest पालनीयाः
2. 5 D_{1-3} या गतिः : rest गतिर्या (by transp.)
6. 22 D_{1-3} भविष्यामि : rest करिष्यामि
48. 29 D_{1-3} यथा : other MSS. मया (text), तथा
167. 19 D_{1-3} गांधर्वं : other N MSS. माधवं (text), etc., etc.

Examples of insertions, almost peculiar to D_{1-3} and showing the close affinity between these three manuscripts, are: 182* (with K_4), 288*, 334* (with K_4), 1025*, 1186*, 1188*, 1190*, 1194* (latter four with K_4), etc., etc.

As remarked above, the group D_{1-3}, differing from other Devanāgarī manuscripts, frequently agrees with $Ś_1$ K. Examples of insertions common to $Ś_1$ K and D_{1-3} (often with D_5) are: 640*, 707*, 711*, 715*, etc., etc.

Group D_{1-3} is important for the reason that it lacks (like $Ś_1$ K) many of the interpolations of the B D group; e. g. 44*, 128*, 130*, 131*, 133*, 162*, 163*, 166*, 167*, 168*, 178*, 184*, 185*, 187*, 188*, 189*, 193*, 195*, 224*, 230*, 238*, 240*, 244*, 245*, 247*, 248*, 249*, 540*, 541*, 895*, 985*, etc., etc., etc.

The Telugu Version.

Only two manuscripts of the Telugu version were collated, of which one (as is often the case with these manuscripts) is certainly contaminated, to a very high degree, from

Northern sources. In such conflated parts, T_2 is generally associated with G_3. Examples of such contamination will be found below, under the Grantha version.

T_1, differing from T_2, often sides with G_1 M_1 (with or without M_2), giving what appears to be the real Southern reading.

For examples of contamination of T_2 through the Northern recension, cf. 174*, 248*, 484*, 563*, 570*, 572*, 577*, 661*, 673*, 932* (with M_1), 991*, etc., etc. Many of these are marginal insertions, added *sec. m.*

The Grantha Version.

Most of our Grantha manuscripts are unfortunately contaminated from the Northern recension. The contamination is particularly noticeable in the case of G_3, and it increases towards the end of the parvan; so much so that in the final chapters G_3 often omits the specific insertions of the Southern recension, absorbing at the same time the characteristic insertions of the Northern! Such manuscripts are valuable for a study of the fusion of recensions.

Examples of *omission* in G_3 of specific Southern insertions are: 1050*, 1059*, 1060*, 1061*, 1062*, 1069*, 1071*, 1077*, 1082*, 1085*, 1086*, 1091*, 1092*, 1093*, 1102*, 1114*, 1137*, 1138*, 1139*, 1142*, 1146*, 1148*, 1149*, 1152*, 1154*, 1326*, 1343*, 1372*, 1373*, etc., etc. — Examples of the *incorporation* of Northern insertions in G_3 (sometimes with T_1) are: 1046*, 1048*, 1063*, 1065*, 1066*, 1067*, 1073*, 1074*, 1088*, 1103*, 1120*, 1126*, 1131*, 1134*, 1167*, 1203*, 1224*, 1226*, 1227*, 1229*, 1230*, 1279*, 1331*, 1337*, 1358*, 1365*, 1382*, 1385*, etc., etc.; and passages No. 24, 27, and 32 of App. I.

But the most striking instance of conflation is the inclusion in G_3 of our final adhyāya (299), which is regularly transposed in all *genuine* Southern manuscripts to the beginning of the Virāṭaparvan. The evidence of G_3 is thus seen to be fully inconclusive and therefore untrustworthy for the constitution of the Grantha version and the Southern recension.

The Malayālam Version.

While forming an integral part of the Southern recension, the Malayālam version has its own peculiarities, which distinguish it clearly from the T G version, as regards both readings and insertions. Here is a list of T G insertions, which are lacking in the Malayālam version: 183*, 218*, 232*, 243*, 286*, 356*, 620*, 667*, 674*, 685*, 802*, 803*, 805*, 824*, 856*, 859*, 867*, 868*, 869*, etc., etc. — On the other hand, M also shows a certain number of *specific* insertions which are not known to the Telugu and Grantha versions, such as 307*, 494*, 560*, 581*, 949*, 1028*, 1041*, 1083*, 1158*, 1262*, 1336*, etc., etc., etc. — Nearly all of these insertions (of both types) are single-line insertions; a few are of two lines.

But our M is not homogeneous, M_1 and M_2 exhibiting among themselves numerous differences. M_2 shows clear signs of contamination from Northern sources, and is by no means a good representative of the Malayālam version. Examples of Northern accretions in M_2 are 96*, 99*, 466*, 516*, 796*, 955*, etc., etc. M_2 is again often excepted from the common Southern reading, as in 3. 41. 24 : S (except M_2) स्वर्गच्छेत्यभ्यनुज्ञातः against N (with M_2)

स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातः, where M_2 agrees with N. M_2 (like G_3) also omits a few of the typical Southern insertions; e. g., 102*, 723*. M_1 is not altogether free from contamination from some Northern source or sources as is indicated by 629*, 677*, 932* (with T_2 marg. *sec. m.*), etc., etc.

A very good example of the contamination of M_2 from N is furnished by the conflated reading of M_2 in 3. 22. 8. N reads विस्रवत्यसृगुल्बणं as opposed to S, which has व्यसृजद्रुधिरं बहु; but M_2 reads व्यसृजच्चासृगुल्बणं, which is very evidently a result of the conflation of the Southern and Northern readings: व्यसृजत् (S) च [अ]सृगुल्बणं (N). But the most convincing proof is furnished by a palpable mistake in M_2. The manuscript inserts line 1 of a Northern additional stanza (95*) after 3. 28. 16^{ab}, but line 2 of that stanza after 16^{cd}. The two lines of the stanza, though superfluous, do convey some meaning when read together; but arranged as in M_2, they serve no useful purpose except to betray the conflated character of the manuscript in question.

With regard to the status and merit of the Malayālam version in general, I am glad to cite here an observation of Professor P. P. S. Sastri, which I am able to confirm from my own experience. In the course of his remarks on the Southern recension in the Introduction to his edition of the Āraṇyakaparvan, Professor Sastri writes: "Not having been subject to Nāyak influence in any manner whatsoever, the tradition handed down by the Malayalam manuscripts preserved the Grantha text, in a purer and more unmixed form than even some comparatively early Grantha manuscripts, as the Malayalam Mss. do not at all seem to have come into contact with the Northern Recension till very recent times".[1] This is in substantial agreement with what I had stated in my Prolegomena to the Ādiparvan regarding the Malayālam version, namely, that it is *"the best Southern version"*.[2] I am happy to find that this cautious remark of mine has subsequently been confirmed by the editor of the Southern Recension himself in a clear and unambiguous manner.

THE PARVASAṀGRAHA

The number of adhyāyas and ślokas of the Āraṇyaka, according to the Parvasaṁgrahaparvan, in our edition, and in the current editions, can be seen in the following table.

COMPARATIVE TABLE OF THE NUMBER OF ADHYĀYAS AND ŚLOKAS IN THE ĀRAṆYAKAPARVAN

	Parva-saṁgraha	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Bomb. Ed. (Śaka 1799)	Kumbh. Ed.	South. Rec. (Sastri)
Adhyāyas	269	299	314	315	315	269
Ślokas	11,664	?	12,848	12,002	12,476	11,136

[1] The Mahābhārata (Southern Recension), vol. 4 (1933), Introduction, p. iii f.

[2] Prolegomena, p. LXXIII.

With regard to the above figures the following particulars may be noted. According to the count of the Calcutta edition the number of ślokas in this parvan is 17,478. But this calculation misses the correct figure by several thousands. The Calcutta Pandits responsible for the edition, who were apparently not very good mathematicians, have made repeated mistakes in the counting of the lines, being evidently baffled by the complicacies of calculation at the turn of the century! They have numbered the lines, by fives, without committing any mistake up to 3095. They make their first mistake by putting down the next figure (after 3095) as 4000, in place of 3100; and this is followed by several other lapses of that type! The correct total as computed by Jacobi[1] is 12,848 as shown above. — The figure for the ślokas of the Bombay edition has been taken from the edition of text and Marathi translation by Kashinath alias Bhau Shastri Lele of Wai (Śaka 1821), who has counted the stanzas in his edition, adhyāya by adhyāya; and, after correcting his own errors in three different places, gives the correct figure, according to him, at the end of the Vanaparvan volume (p. 1344) as 12,002.[2] — The figure for the stanzas of the Kumbhakonam edition has been taken from the Index Volume (p. 5) of that edition. — The extent of Professor P. P. S. Sastri's *Southern Recension* has been given by himself in the Introduction to the second part of his Āraṇyakaparvan (vol. 5, p. xiv). — The figure for the critical text has been intentionally left blank by me, since the parvan contains two prose adhyāyas, in addition to a large number of Triṣṭubh stanzas, and it is difficult to compute their equivalent in ślokas. Indeed the figures given for the other editions are all defective for the same reason. In fact they are all *purely fictitious*, being obtained by *the addition of figures for the stanzas and prose sections*, but may be taken to represent a *very rough* approximation of the extent. It will thus be realized that it is futile to compare these figures with the Parvasaṁgraha figures, which are often themselves doubtful. It has been the general experience that ancient figures, when at all complicated, seldom come out quite right. And there is no reason to think that the Parvasaṁgraha figures for the number of stanzas are an exception to the rule.

We do not expect strict agreement between our figures and the Parvasaṁgraha figures in respect of the number of stanzas in such a voluminous work, but we do expect some agreement as regards the number of *adhyāyas*. It is, therefore, surprising to find that almost all extant manuscripts contain about 30 adhyāyas at least more than the figure given by the Parvasaṁgraha! This discrepancy is the more striking, as the manuscripts of the Parvasaṁgraha, of all versions and recensions without exception, agree — for a change — in giving the same figure for the number of adhyāyas, namely, 269. As regards the manuscripts of the Āraṇyaka, the Kaśmīrī (Śāradā) and the Southern manuscripts agree in having about 300 adhyāyas, while the Central Sub-recension (Bengalī-Devanāgarī group) show in fact about 315 adhyāyas. The former may be taken as the more reliable figure. Professor P. P. S. Sastri's device of arriving at the Parvasaṁgraha figure (269), by omitting arbitrarily about 31 colophons actually contained in all of his manuscripts is hardly commendable.

---

[1] *Das Mahābhārata, Inhaltsangabe, Index*, etc., p. 257.

[2] According to another computation, that of the Chitrashala Edition (Poona 1930), the correct number is 11,859, as given in the footnote on p. 500 of its edition of the "Vanaparvan".

Due to these discrepancies between the data of the Parvasaṁgraha and the manuscripts, which are patent, two probabilities are presented to us: either, the compiler of the Parvasaṁgraha had made a mistake in counting the adhyāyas, or some thirty adhyāyas have been added to our parvan since the time of the Parvasaṁgraha count. No third explanation is possible, and both these are significant alternatives. If we admit that there has been an original error in the counting of adhyāyas, it is roughly a mistake of 30 in 300, that is 10 per cent., which is indeed a very high percentage of error. If we could prove even two or three such errors, the value of the figures in the Parvasaṁgraha will dwindle down to an insignificant quantity. If, on the other hand, — as is more likely — our critical text contains about 30 adhyāyas (equivalent to about 1500 stanzas) more than the text which was the basis of the Parvasaṁgraha calculation, then even in the matter of general contents it is nowhere near the Parvasaṁgraha standard and must be very far removed from the hypothetical archetype of the Mahābhārata; for it is hardly credible that as many as thirty colophons could get displaced or lost in a mere aggregate of 300 colophons. There are moreover no means to excise these spurious accretions except by methods of higher criticism, which owing to the peculiar character of our work would be a very delicate operation indeed, and withal one of doubtful utility. We thus see how easy it would be to delude ourselves that just by collating a small fraction of the extant manuscripts, we could arrive at the archetype.

The passage in the Parvasaṁgraha giving the *contents* of this parvan exists in two versions (1. 2. 111–126): the longer version of the Vulgate being based on the Central Sub-recension (the Bengali–Devanāgarī), the shorter version on the Kaśmīrī–Southern tradition. I have adopted the latter in this edition, relying mainly on the superiority of the agreement between what appear *prima facie* to be independent versions. But I think it is possible to fortify the argument in the present case from intrinsic considerations. It will be seen that in the shorter version, the sequence of the incidents mentioned in the list of contents *does not tally* with the actual sequence in the original text of the parvan, given uniformly by all extant manuscripts; the sequence of the longer version on the other hand tallies exactly with the present text. Moreover, the latter — namely, the longer version — is much fuller, containing as it does far more details. Is it now likely that the Kaśmīrī and Southern traditions had independently — or in collusion with each other — discarded the original fuller and more correct version in favour of a shorter and defective version? It seems far more probable that the defects of the original short version, which has been preserved independently by the Kaśmīrī and Southern traditions, had been noticed early, and that had led to its being modified and corrected by the revisers of the Central Sub-recension, which then adopted the revised version of the contents.

The Parvasaṁgraha mentions sixteen sub–parvans, which is also our number, but the Vulgate has twenty–two; that is six more. The latter number is obtained by adding to the list the names of certain episodes like the Nalopākhyāna, Rāmopākhyāna, Sāvitryupākhyāna, which originally did not form separate sub–parvans at all, as will be seen from the following table.

Critical Edition (and old Parvasaṁgraha)	Vulgate Editions (and revised Parvasaṁgraha)
1 आरण्यक (adhy. 1–11)	1 अरण्य (adhy. 1–10)
2 किर्मीरवध (12)	2 किर्मीरवध (11)
	3 अर्जुनाभिगमन (12–37)
3 कैरात (13–42)	4 कैरात (38–41)
4 इन्द्रलोकाभिगमन (43–79)	5 इन्द्रलोकाभिगमन (42–51)
	6 नलोपाख्यान (52–79)
5 तीर्थयात्रा (80–153)	7 तीर्थयात्रा (80–156)
6 जटासुरवध (154)	8 जटासुरवध (157)
7 यक्षयुद्ध (155–172)	9 यक्षयुद्ध (158–164)
	10 निवातकवचयुद्ध (165–175)
8 आजगर (173–178)	11 आजगर (176–181)
9 मार्कण्डेयसमास्या (179–221)	12 मार्कण्डेयसमास्या (182–232)
10 द्रौपदीसत्यभामासंवाद (222–224)	13 द्रौपदीसत्यभामासंवाद (233–235)
11 घोषयात्रा (225–243)	14 घोषयात्रा (236–257)
12 मृगस्वप्नभय (244)	15 मृगस्वप्नोद्भव (258)
13 व्रीहिद्रौणिक (245–247)	16 व्रीहिद्रौणिक (259–261)
14 द्रौपदीहरण (248–283)	17 द्रौपदीहरण (262–271)
	18 जयद्रथविमोक्षण (272)
	19 रामोपाख्यान (273–292)[1]
	20 पतिव्रतामाहात्म्य (293–299)
15 कुण्डलाहरण (284–294)	21 कुण्डलाहरण (300–310)
16 आरणेय (295–299)	22 आरणेय (311–315)

The limits of these sub-parvans can be fixed, as a rule, with tolerable certainty with the aid of the colophons of our manuscripts, which give indications sufficient for purposes of approximate identification.

OTHER EDITIONS

Of the numerous printed editions of the Āraṇyaka-parvan (almost uniformly passing under the name Vanaparvan), I have consulted the following:

(1) The *editio princeps* of the Mahābhārata printed in Calcutta between 1834 and 1839. Its Vanaparvan comprises, according to its own data, 17478 ślokas in 314 adhyāyas. It gives in general the Nīlakaṇṭha version, which we have called the Vulgate and which has been reproduced in many subsequent editions, sometimes accompanied by translation and commentary. The *editio princeps* still remains the best edition available of the Vulgate version of the Āraṇyakaparvan, though that is not saying very much.

(2) The oblong pothī-form edition, published by Ganapat Krishnaji in Śaka 1799 in Bombay (hence commonly known as the Bombay edition). It is accompanied by Nīlakaṇṭha's commentary, Bhārata-bhāvadīpa, and should therefore represent the

[1] The Parvasaṁgraha of the Vulgate cites Nos. 19 and 20 in reverse order, that is, the Pativratāmāhātmya precedes the Rāmopākhyāna.

Nīlakaṇṭha tradition. But it contains as a matter of fact quite a large number of lines and readings not countenanced by Nīlakaṇṭha himself. The text is divided into 315 adhyāyas, and contains (according to some editions which give the aggregate number of stanzas in the parvan) 12,002 stanzas.[1]

(3) The Kumbhakonam edition published by T. R. Krishnacharya and T. R. Vyasacharya, and described on its title-page as "A New Edition, mainly based on the South Indian Texts". Its Vanaparvan comprises (according to the Index Volume) 12,476 ślokas and 315 adhyāyas, but contains like our misch-codices a good number of specific Northern passages unknown to the true Southern recension.[2]

(4) Professor P. P. S. Sastri's Southern Recension, Volumes 4–5, comprising (according to his own count) 11,136 ślokas divided into 269 adhyāyas.

As these old editions contain nothing of any serious importance which is not to be found in the different manuscripts already collated for this edition, they have been only sparingly used and cursorily studied by me. The following observations may be of use to those who may wish to consult these editions.

As remarked above, there are some grave mistakes in the numbering of the stanzas of the Calcutta edition. The first mistake occurs after stanza 3095, where the next number suddenly jumps up to 4000 (when it should be 3100). Similarly after 8895, the following number jumps up to 9900 (when it should be 8900). For the third time, after 10,095, the following number is given as 11,000 (instead of 10,100). For the fourth time, after 11,095, the next number jumps up to 12,000, when it should be 11,100. At the next step, however, the number equally suddenly jumps back to 10,200! Thus at one place three successive numbers (which are supposed to increase by five at each step) are 11095, 12,000, 10,200 !! After adhy. 117, there appear to be no new mistakes, and from that point onwards the numbering may be taken to be continuous and correct. But the result of these earlier miscalculations is that the extent of the parvan appears to be 17,478, when it should in reality be (according to Jacobi's computation) 12,848, the Parvasaṁgraha figure being 11,664! Several numbers occur twice, and in giving reference to the Calcutta edition, it is advisable to cite the adhyāya number as well.

The Bombay edition, like the Calcutta, is based on the Nīlakaṇṭha version but (like yet other editions of the Mahābhārata prepared in the same fashion, e. g., the Chitrashala Edition) does not represent the Nīlakaṇṭha tradition very faithfully. In the footnotes to the text, and the critical notes at the end, I have frequently drawn attention to unwarranted departure from Nīlakaṇṭha's original text. The vagaries are small and of no great consequence, but they are there nevertheless. They prove very clearly that *without any conscious effort at alteration or emendation — and perhaps, notwithstanding the half-hearted efforts to preserve intact the received text — discrepancies do arise in course of time, and the text does drift away from the norm, imperceptibly, within a relatively short period of time.* Thus in 3. 9. 7 for our प्रतिपद्यथाः (which is documented

[1] According to the Chitrashala Edition the number is 11,859, though the text is precisely the same in both editions.

[2] It seems not to have been noticed that in the old printed editions though the name of this parvan is given on the title-page and in the captions as "Vanaparva", the colophons invariably give the name correctly as Āraṇya- or Āraṇyaka-parvan!

uniformly by almost all our manuscripts), the different editions printed in the Bombay province, and examined by me, all have the reading प्रतिपद्यतां, a reading which has not been found in a single manuscript! In 3. 83. 30, the Bombay edition (with the Kumbhakonam and some other editions) reads गवां मेधम्, when the Nīlakaṇṭha manuscripts themselves (along with a host of other manuscripts) have the correct reading गवामयम् (*lect. diff.*), which is the reading of the constituted text! Likewise in 3. 249. 8, our edition reads सुबलस्य, which is the reading offered by all manuscripts collated for our edition, except one inferior Grantha manuscript (G_3), which reads सुभवस्य, and yet this latter reading (सुभवस्य) has been adopted in many of the Bombay editions!!

Professor Sastri's edition is based chiefly on *four* manuscripts, of which one (ख) is in Telugu script, two (अ, घ) in Grantha, and one (क) in Malayālam. For adhyāyas 67–130, that is, for about 64 adhyāyas out of his total of 269 adhyāyas, a fifth manuscript (ग) was partly utilized. According to the editor, manuscript अ (Grantha) "represents the Principal Text printed". It bears a date corresponding to A.D. 1795, that is, it is less than 150 years old. As an edition of the Southern recension, Professor Sastri's edition is preferable and indeed much superior to the Kumbhakonam edition. But it seems to me that in its preparation the manuscript material has not been as fully and carefully utilized as it should have been. Judging by the Southern manuscripts collated for our edition and examined by me, which cannot be very different from his, it should seem that too often Sastri's edition agrees in its mislections and other short–comings with the Kumbhakonam edition to the exclusion of the genuine Southern tradition. I miss in his critical apparatus many of the readings which are given uniformly by all Southern manuscripts. Even if the editor, for some occult reasons, did not wish to adopt in his text these perfectly good and authenticated Southern readings, they should have appeared in the footnotes as discarded readings. Instances of Northern readings having contaminated his text will be found in the following stanzas (reference is to ślokas and adhyāyas of *his* text): **1.** 27^b, 28^b; **2.** $13\frac{1}{2}^d$, 22^a, 46^c, $71\frac{1}{2}^b$, $80\frac{1}{2}^b$; **4.** 8^a, 8^c, 15^b; **5.** 1^b, 6^c, 7^c, 22^d; **7.** 2^b, 2^c, 9^b, 23^b; **8.** 17^c; **10.** 49^d, 55^d, 66^a; **11.** $60\frac{1}{2}^c$, $72\frac{1}{2}^c$; **12.** $23\frac{1}{2}^a$, 41^b; **13.** 1^b; **14.** 6^d, 16^c; **17.** $10\frac{1}{2}^a$, $11\frac{1}{2}^a$; **18.** 5^b; etc., etc. These examples have been selected at random from the first 18 adhyāyas only; but such lapses keep turning up on page after page up to the end of the book.

As his edition is based on four manuscripts only and even these manuscripts appear not to have been rigourously collated and fully utilized, I should hesitate to accept his text as a true representative of the Southern recension, even ignoring the deficiencies of the critical apparatus.

In the division into adhyāyas, Professor Sastri seems to have followed the Grantha edition of Sarabhojirajapuram (Tanjore District) printed in 1895. The reason given by Professor Sastri for following the edition instead of the manuscripts is that the division of the Tanjore edition "accords exactly with the enumeration of the number of chapters for the Vana Parvan (sic) in the Anukramaṇikādhyāya of both the Northern and the Southern Recensions".[1] This is a dangerously vicious circle! As the Tanjore edition does not pretend that it has followed any manuscript tradition, the adhyāya division of both these editions (Tanjore and Sastri) remain unsupported by manuscript authority

[1] The Mahābhārata (Southern Recension), vol. 5, Introduction, p. xiii.

and therefore perfectly arbitrary. Adopting the Parvasaṁgraha figure, Sastri has divided the parvan into 269 adhyāyas, while the actual numbering of the adhyāyas in Southern manuscripts reaches the figure 300 approximately, the number according to our Southern manuscripts varying between 299 and 302.

While Sastri by arbitrary elimination of colophons, has equated his adhyāya-number to that given by the Parvasaṁgraha, he could not make the figures for the ślokas tally! According to the Parvasaṁgraha the number of ślokas should be 11,664. "The total number of stanzas," says Professor Sastri, "printed in the Text of the Southern Recension comes to 11,136, which is short by 528".[1] As his text is short by over 500 stanzas, his equation of the number of adhyāyas with the Parvasaṁgraha figure, by arbitrary omission of about thirty colophons, which are found in all Southern manuscripts, has no significance, and remains a piece of useless and unmeaning manipulation.

It is exactly seventeen years since I took over charge of the Mahābhārata work, and reorganized, on somewhat different lines, this Department of the Institute, having profited by the experiments and experiences of my predecessor, the late lamented Mr. N. B. Utgikar, M.A. During this interval, the Mahābhārata Department of the Institute has prepared and published critical editions of four whole parvans (in this sequence): the Ādi (1933), the Virāṭa (1936), the Udyoga (1940), and now the Āraṇyaka (1942). These four parvans comprise, according to the data of the Parvasaṁgraha-parvan, about 28,400 "ślokas". In addition to this: the Sabhāparvan, which is being edited by Professor Franklin Edgerton of the Yale University (U. S. A.) and which has been ready for some time, has been taken up for printing, and its printing has made considerable progress; nearly the whole of the text, along with the critical apparatus pertaining to it, has heen printed off, and the printed portion may even be issued, in the near future, as a separate fascicule. Furthermore, the press-copy of the Bhīṣmaparvan, which is being edited by Rao Bahadur Dr. S. K. Belvalkar, I.E.S. (Retd.), is almost ready and is now undergoing final revision at the hands of its editor. Funds permitting, it will be sent to the press in the not very distant future. Thus, during these seventeen years the Institute has critically dealt with the first six parvans of the Great Epic: the Ādi, Sabhā, Āraṇyaka, Virāṭa, Udyoga and Bhīṣma. These six parvans make up a total of about 36,800 "ślokas", out of the aggregate of about 82,150 "ślokas" comprising the entire Mahābhārata, a portion which is approximately 45 per cent of the aggregate, excluding of course the "Supplement", Harivaṁśa, which, for the time being, we have placed aside. This is no mean achievement, we think. The part of the epic critically dealt with so far is, I imagine, in bulk, about four times as great as the Iliad and the Odyssey put together, and one and a half times as great as our Rāmāyaṇa.

That a work of this nature and these dimensions is not one man's job is very evident. Many collaborators, sympathisers, friends, benefactors and patrons have contributed to such measure of success as has been achieved so far, and they include among them, princes and potentates, persons owning manuscripts, curators and librarians, printers and parvan-editors, not to speak of the General Editor and his modest staff in

---

[1] *Op. cit.* p. xiv.

the background. Surely the most potent among these multifarious contributory factors have been—

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

— the generous patrons of learning, who out of regard for this venerable monument of Indian antiquity, this great and lustrous heritage of Bhāratavarṣa, have liberally supplied the Institute, all through these years, with funds to carry on this costly but very vital work.

First among these generous patrons stands in our estimation Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B.A., Rajasaheb of Aundh, whose princely liberality made it, in the first instance, possible for the Institute to think of undertaking this ambitious project. The Rajasaheb has already paid up a large part of the Foundation Grant of a lakh of rupees promised by him, and thus placed under his obligations not only the Institute but all those who love the Great Epic of India.

I have next to record the gratitude of the promoters of this scheme — which has now become nothing less than a great national undertaking — to a number of other distinguished and generous donors, scattered all over India, who have contributed liberally to our Mahābhārata Publication Fund, the chief among them being : The Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras, Burma and United Provinces; the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan, Mysore, Porbunder, Kolhapur, Patiala, Sangli, Ichalkaranji, Ramdurg, and other Indian States. The Trustees of the Sir Dorab Tata Trust, the Savitribai Bhat Trust, and the Tulsidas Charities also deserve a grateful mention here for their kind help to our finances. We must gratefully think also of those persons less gifted by Fortune, who have contributed smaller sums — with the one idea of helping on this great cause — each according to his ability.

The Institute is indebted, for subsidies to its Mahābhārata work, to the Trustees of the Mahābhārata Fund of Great Britain in London; and indebted also for a token grant, in appreciation of this work, to the British Academy of London.

And last, but not least, I must mention, in this connection, our Alma Mater — The University of Bombay — who has been exceptionally generous and appreciative of our endeavours in this field, supplying us with funds, lending us manuscripts, and generally taking a very keen and active interest in the welfare and rapid progress of our project.

In connection with further assistance rendered by extra-mural collaborators and helpers, I must put on record our special obligations to Pandit Rajaguru Hemraj, C.I.E., of Nepal; as also to Professor Kshitimohan Sen, who has succeeded Professor Vidhushekhar Bhattacharya as Principal of the Viśvabharati; further to Mr. S. Gopalan, B.A., B.L., who has succeeded the late Raosaheb Sambamurthi Rao, as Honarary Secretary of the Saraswathi Mahal Library of Tanjore. Both these latter gentlemen have been kind enough to carry on, in a purely honorary capacity, the onerous and responsible task of supervising the Mahābhārata collations done in their respective institutions.

The thanks of the Institute are also due to the Curators, Trustees, and Custodians of the following libraries and institutions for keeping us equipped with the manuscripts required for our Mahābhārata work, during almost two decades: the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, the Royal Asiatic Society of Bengal, the Bangiya Sahitya Parishad, the Adyar Library, the Oriental Institute of Baroda, Madras Government

Library, Mysore Oriental Manuscripts Library, Sri Yadugiri Yatiraj Math (Melkote, Mysore), Cochin State Library, Pudukkottah State Library, and the India Office Library (London). The Institute has also received manuscripts or photo-copies or hand-made copies of manuscripts from the Bombay University, the Viśvabharati, Dacca University, Dayananda Anglo-Vedic College of Lahore (Research Department), Benares Sanskrit College, and Calcutta Sanskrit College — all of whom I wish to thank on behalf of the Institute very cordially for their kind help in the matter. The Institute is, moreover, obliged to Sardar M. V. Kibe, M.A. of Indore for the loan of a complete Nīlakaṇṭha manuscript of the Mahābhārata. It is further indebted for the free loan of Southern manuscripts of the Mahābhārata to the Chief of Idapalli, Mr. Kallenkara Pisharam, Mankavu Padinnare Kovilakam, Killimangalam Nambudiripad, and to the proprietors of the following Malabar estates: Poomullimana, Avaṇapparambu Mana, Nareri Mana, Ponnokkottu Mana, Paliyam Estate, Channamangalam.

Once more I would fain express my gratitude for help of various kinds from my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board, who have throughout reposed, very generously, full confidence in me, and helped and supported me invariably in the true spirit of *camaraderie*. It is sad to reflect that before we are even half-way through our work, several members of the old Editorial Board, formed in 1925, are no longer with us; from among whom I remember particularly my friends Father R. Zimmermann, S.J., Professor M. Winternitz, and Mr. Vishvanath P. Vaidya.

I have to record here my keen appreciation of the willing compliance and ungrudging assistance I have uniformly received from members of the Permanent Staff of the Mahābhārata Department of this Institute. Mr. S. N. Tadpatrikar, M. A., Supervisor of Collations, who is in special charge of the collations, has been moreover, as usual, always by my side, helping me with useful suggestions, when I was engaged in constituting the text of this extensive parvan. The critical notes were compiled from the collation sheets by Mr. B. G. Bhide Shastri, Mr. D. V. Naravane, and Mr. G. G. Soman. We shall miss, in future, the expert assistance of Mr. Bhide in several fields, who having served the Institute in the Mahābhārāta Department since 1921, has now owing to old age, retired from service. The Śāradā manuscripts have been invariably collated by our Śāradā expert, Shankar Shastri Bhilavadikar, Head Shastri of the Mahābhārata Department. The proof-reading has been done by the Collator and Reader Pandit K. V. Krishnamurti Sharma Shastri, of Erode (South India), who is now helped in that work by Mr. M. V. Vaidya, M.A., both of whom have worked with praiseworthy diligence, exemplary zeal, and signal devotion to their work. Collations of Southern manuscripts have been done at the Institute uniformly by the Pandits K. V. Anantanarayan Shastri of Erode, and K. S. Vishvanath Shastri of Kolengode (South India), both of whom also are very accurate and conscientious workers, exhibiting characteristically a single-minded devotion to duty.

The superior finish of the Āraṇyakaparvan Volumes, from the typographical view-point, is due solely to the care and thought personally bestowed on them by my indefatigable friend Professor Dr. Raghu Vira of the International Academy of Indian Culture, who, as part of a programme of multifarious activities for the regeneration of our culture, has equipped at Lahore a small but efficient printing establishment — the

Arya Bharati Press — which is solely devoted to the cause of the service of the *ārya-bhāratī*, for endowing Sarasvatī with better vestments than she grudgingly receives in India at the hands of very mercenary printers and publishers. At great trouble and inconvenience to himself — and, I fear, even at the risk of pecuniary loss — he undertook and has carried out successfully the printing of these two big tomes, and thus led us safely out of the first big forest our little party of explorers had encountered on our way to the yet distant Utopia of a complete critical edition of the Mahābhārata.

If Maharṣi Kṛṣṇa Dvaipāyana Vyāsa tells us that he has cried himself hoarse, urging people to follow the Path of Duty:

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति माम् ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥,

his shouting with uplifted arms has *not* been entirely in vain. He has *not* failed in his mission. Across the reverberating corridors of Time, we his descendants can still hear dimly his clarion call to Duty. It is in response to that call and in a spirit of reverent homage to that sage of unfathomable wisdom — that embodied Voice of the Collective Unconscious of the Indian people — we offer this work, pledged to broadcast to mankind, in this hour of its need and its peril, the luminous message of the Maharṣi:

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्
धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥

August 1942.

V. S. SUKTHANKAR.

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS

in the following three editions: the Critical Edition, the Bombay Edition (Ganapat Krishnaji, Śaka 1799), and the Madras Edition (P. P. S. Sastri's Southern Recension, 1931).

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
1	1	1	37	36	32
2	2	2	38	37	33
3. 1–14	3. 1–12, 32–35	3. 1–14	39	38	34
3. 15–33	3. 13–31	3. 23–47	40	39	35. 1–69
—	3. 35–70	—	41	40	35. 70–96
4	3. 70–86	3. 15–26	42	41	36
5	4	4	43	42	37
6	5	5	44	43	38
7	6	6	—	45–46	39
8	7	7	45. 1–8	44	40. 1–8
9	8	8. 1–12	45. 9–38	47	40. 9–38
10	9	8. 13–35	46	48–49	41
11	10	9	47	50	42
12	11	10	48	51	43
13	12	11	49	52	44
14	13	12. 1–17	50	53	45
15	14	12. 18–41	51	54	46. 1–29
16	15	13. 1–23	52	55	46. 30–56
17	16	13. 24–56	53	56	47
18	17	14	54	57	48
19	18	15. 1–33	55	58	49. 1–15
20	19	15. 34–60	56	59	49. 16–35
21	20	16	57	60	50. 1–25
22	21	17	58	61	50. 26–61
23	22	18	59	62	50. 62–86
24	23	19	60	63	51
25	24	20	61	64	52
26	25	21	62	65	53
27	26	22	63	66	54
28	27	23	64	67	55
29	28	24	65	68	56. 1–39
30	29	25	66	69. 1–28	56. 40–68
31	30	26	67	69. 29–50	56. 69–90
32	31	27	68	70	57. 1–28
33	32	28	69	71	57. 29–64
34	33	29	70	72	58
35	34	30	71	73	59
36	35	31	72	74	60. 1–31

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
73	75	60. 32–60	115	115	91
74	76. 1–25	61. 1–24	116	116	92
75	76. 26–53	61. 25–51	117	117	93
76	77	62	118	118	94
77	78	63. 1–32	119	119	95
78	79	63. 33–64	120	120	96
79	80	64. 1–30	121	121	97
80	81–82	64. 31—65. 130	122	122	98
81	83	66	123	123	99
82	84	67	124	124	100. 1–25
83	85	68	125	125	100. 26–50
84	86	69	126	126	101
85	87	70	127	127	102. 1–21
86	88	71	128	128	102. 22–42
87	89	72	129	129	103
88	90	73	130	130	104
89	91	74. 1–23	131	131	105
90	92	74. 24–47	132	132	106
91	93	75	133	133	107
92	94	76	134	134	108–109
93	95	77	135	135. 1–42	110. 1–42
94	96	78. 1–29	136	135. 43–60	110. 43–60
95	97	78. 30–53	137	136	111
96	98	79	138	137	112
97	99	80	139	138	113
98	100	81. 1–25	140	139	114
99	101	81. 26–47	141	140	115
100	102	81. 48–74	142	141	116
101	103	81. 75–98	—	142	—
102	104	82	143	143	117
103	105	83. 1–21	144	144	118
104	106	83. 22—84. 25	145	145	119
105	107. 1–29	84. 26–55	146	146	120
106	107. 30–70	84. 56–100	147	147–148	121–122
107	108	85	148	149	123
108	109	86	149	150	124
109	110. 1–21	87. 1–21	150	151–152	125
110	110. 22–53	87. 22–53	151	153	126
111	111	88	152	154	127
112	112	89. 1–18	153	155	128
113	113	89. 19–48	—	156	129
114	114	90	154	157	130

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
155	158	131	194	203	167
156	159	132	195	204	168
157	160	133	196	205	169
158	161	134	197	206	170
159	162	135	198	207	171
160	163	136	199	208	172
161	164–165	137	200	209	173
162	166	138	201	210	174
163	167	139	202	211	175
164	168. 1–61	140. 1–60	203	212–213	176
165	168. 62–86	140. 61–86	204	214	177
166	169	141	205	215	178. 1–32
167	170	142	206	216	178. 33–69
168	171	143	207	217	179. 1–21
169	172	144	208	218	179. 22–29
170	173	145	209	219	179. 30–55
171	174	146	210	220	[illegible]
172	175	147	211	221	[illegible]
173	176	148. 1–22	212	222	182
174	177	148. 23–46	213	223–224	183
175	178	149	214	225	184
176	179	150	215	226	185. 1–25, 56
177	180	151	216	227	185. 26–42
178	181	152	217	228	185. 43—186. 7
179	182	153	218	229	186. 7–57
180	183. 1–52	154	219	230	187
181	183. 53–95	155	220	231. 1–27	188. 1–26
182	184	156	221	231. 28–113	188. 27–115
183	185	157	—	232	—
184	186	158	222	233	189
185	187	159	223	234	190
186	188	160	224	235	191
187	189. 1–57	161	225	236	192
188	189. 58–190. 97	162	226	237	193
189	191	163	227	238	194
190	192	164	228	239	195
—	193–198	—	229	240	196
191	199	165	230	241	197
—	200	—	231	242	198
192	201	166. 1–32	232	243	199
193	202	166. 33–64	233	244	200
			234	245	201

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
235	246	202	267	283	238
236	247	203	268	284	239
237	248	204	269	285	240
238	249–250	205–207	270	286	241
239	251	208	271	287	242
240	252	209	272	288	243
241	253–255	210	273	289	244
242	256	211	274	290	245
243	257	212	275	291	246
244	258	213	276	292	247
245	259	214–215	277	293	248
246	260	216	278	294	249
247	261	217	279	295	250
—	262–263	—	280	296	251
248	264	218	281	297	252
249	265	219	282	298	253
[illegible]	266	220	283	299	254
[illegible]	267	221	284	300	255
252	268	222	285	301	256
253	269	223	286	302	257
254	270	224	287	303	258
255	271	225	288	304	259
256	272	226	289	305	260
257	273	227	290	306	261
258	274	228	291	307	262
259	275	229	292	308	263
260	276	230	293	309	264
261	277	231–232	294	310	265
262	278	233	295	311	266
263	279	234	296	312	267
264	280	235	297	313	268
265	281	236	298	314	269
266	2[illegible]–29	237	299	315	Transp. to Virāṭap.

॥ आरण्यकपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ॥ १
श्राविताः परुषा वाचः सृजद्भिर्वैरमुत्तमम् ।
किमकुर्वन्त कौरव्या मम पूर्वपितामहाः ॥ २
कथं चैश्वर्यविभ्रष्टाः सहसा दुःखमेयुषः ।
वने विजह्रिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ३
के चैनानन्ववर्तन्त प्राप्तान्व्यसनमुत्तमम् ।
किमाहाराः किमाचाराः क्व च वासो महात्मनाम् ॥ ४
कथं द्वादश वर्षाणि वने तेषां महात्मनाम् ।
व्यतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामरिघातिनाम् ॥ ५
कथं च राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोषिताम् ।
पतिव्रता महाभागा सततं सत्यवादिनी ।
वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्रत्यपद्यत ॥ ६

C. 3. 7
B. 3. 1. 7
K. 3. 1. 7

☞ The first 54 folios of K_1 are missing; fol. 55 begins with 3. 32. 4^b. The first 51 folios of K_4 are also missing; fol. 52 begins with 3. 36. 1. The MSS. are mostly ignored up to the end of the lacuna.

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found only in N (except K_3 D_5; $K_{1.4}$ missing). Only $Ś_1$ $D_{1.2}$ read व्यासं (for चैव) in the *second* line.

Before the introductory mantra, $Ś_1$ ins. श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः । ॐ; K_2 Dc_1 Dn_1 $D_{1.3}$ श्रीगणेशाय नमः; B_1 ॐ नमो गणपतये; B_2 श्रीवेदव्यासाय नमः; $B_{3.4}$ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; Dc_2 ॐ; D_2 श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमः श्रीपरमात्मने पुराणपुरुषोत्तमाय; $D_{4.6}$ श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते श्री(D_6 om. श्री)वासुदेवाय.

D_5 S (G_4 M_2 damaged), which om. the introductory mantra, begin as follows. D_5 begins with श्रीगणेशाय नमः; T_1 हरिः ॐ शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । आरण्यपर्व । श्रीवेदव्यासाय नमः; T_2 ॐ. G_1 begins with हरिः ॐ, which is followed by:

2* शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

शुभमस्तु. — G_2 begins with:

3* ॐ व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥

G_3 begins with शुभमस्तु । ॐ; M_1 हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु.

---

1 Owing to missing first folios, the portion from 3. 1. 1 up to 3. 32. 4^a is lost in K_1, and the first 35 adhy. are lost in K_4. In G_4 st. 1 and in M_2 st. 1–7 are lost on a broken fol. — $1^{abc}=8^{abc}$.

2 M_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) T_2 $G_{3.4}$ सृजंती; G_2 सुहृद्भिर् (for सृजद्भिर्). — ^{c}) K_2 B Dc_2 Dn $D_{3.4}$ T_2 $G_{1.3.4}$ M_1 अकुर्वंत. $Ś_1$ कौंतेया (for कौरव्या).

3 M_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_2 Dc_1 $D_{2.4.6}$ वै° (for चै°). M_1 om. च. T G_{1-3} कथमै(T_2 °थं चै)श्वर्यभूयिष्ठाः. — ^{b}) $Ś_1$ K_3 $D_{1-3.5}$ ईयुषः (for ए°). — ^{c}) D_{1-3} वने विजह्रुः पार्थास्ते.

4 M_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_2 $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ $G_{1.4}$ M_1 वै तान्; K_3 $B_{2.4}$ Dc_2 $D_{2.3}$ चैतान् (for चैनान्). $Ś_1$ K_3 B_1 D_5 अन्वगच्छंत. — ^{c}) $K_{2.3}$ B_3 Dn $D_{3.4.6}$ G_1 transp. आहाराः and आचाराः.

5 M_2 missing (cf. v.l. 1). K_3 B_2 om. (hapl.) 5^{ab}. — ^{a}) K_2 B_3 Dn $D_{4.6}$ G_1 कथं च द्वादश समा. — ^{b}) K_2 $B_{1.3}$ Dn $D_{1.2.4.6}$ G_1 महामुने; M_1 तरस्विनां (for महात्मनाम्). D_3 वने (वने) निवसतां सतां. — ^{d}) $B_{2.3}$ D_5 S (M_2 missing) अनिवर्तिनां; D_{1-3} परघातिनां (for अरि°).

6 M_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{c}) D_3 (m as in text) सत्य° (for पति°). — ^{d}) $Ś_1$ K_3 Dc D_{1-3} द्रौपदी (for सततं). B_2 G_2 प्रिय°; B_4 D_5 संशितव्रता; Dn_2 n_3

C. 3. 7
B. 3. 1. 7
K. 3. 1. 7

एतदाचक्ष्व मे सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं भूरिद्रविणतेजसाम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात् ॥ ८
वर्धमानपुरद्वारेणाभिनिष्क्रम्य ते तदा ।
उदङ्मुखाः शस्त्रभृतः प्रययुः सह कृष्णया ॥ ९
इन्द्रसेनादयश्चैनान्भृत्याः परिचतुर्दश ।
रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः ॥ १०
व्रजतस्तान्विदित्वा तु पौराः शोकाभिपीडिताः ।
गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमान् ।
ऊचुर्विगतसंत्रासाः समागम्य परस्परम् ॥ ११

नेदमस्ति कुलं सर्वं न वयं न च नो गृहाः ।
यत्र दुर्योधनः पापः सौबलेयेन पालितः ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ १२
नो चेत्कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः कुतः सुखम् ।
यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यं बुभूषते ॥ १३
दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृज्जनः ।
अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्घृणः ॥ १४
नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्योधनो नृपः ।
साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १५
सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः ।
ह्रीमन्तः कीर्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ॥ १६
एवमुक्त्वानुजग्मुस्तान्पाण्डवांस्ते समेत्य च ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे तान्कुन्तीमाद्रिनन्दनान् ॥ १७

ब्रह्म° (for सत्य°). — ^{e}) B_{4} वने वासमनर्हा च. — ^{f}) $D_{1.2}$ सा कथं (for दारुणं).

7 M_{2} missing (cf. v.l. 1). — ^{c}) $Ś_{1}$ वेत्तुम् (for श्रोतुम्). G_{2} तत्सर्वं (for चरितं). — ^{d}) K_{2} Dc_{1} D_{2} °चेतसां.

8 $8^{abc}=1^{abc}$. — ^{a}) K_{2} $B_{2.3}$ $D_{5.6}$ ततो (for एवं). — ^{d}) T_{2} $G_{3.4}$ नियुज्य (for निर्ययुर्). D_{5} नाग° (for गज°).

9 ^{ab}) K_{2} Dn $D_{4.6}$ S °पुर(T_{2} $G_{3.4}$ °गृह)द्वारादभि°. K_{2} B_{1} Dn D_{4} M_{2} पांडवाः ; Dc तेनघ (for ते तदा). — ^{c}) K_{3} D_{3} जातदुःखाः (for उद°). — ^{d}) $Ś_{1}$ D_{3} transp. सह and कृष्णया.

10 ^{a}) K_{2} B Dc Dn $D_{1.2.4.6}$ T_{1} M_{2} चैव ; K_{3} $D_{3.5}$ G_{2} चैतान् (for चैनान्). — ^{b}) M_{1} भृत्यवर्गाश्चतुर्दश. — ^{c}) B_{1} S (except T_{2} G_{1}) शीघ्रं. — ^{d}) $Ś_{1}$ D_{3} चादाय (for आदाय). — After 10, S ins. :

4* ततस्ते पुरुषव्याघ्रा रथानास्थाय भारत ।
दद्दशुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ।

[Cf. 39. — (L. 1) T $G_{2.3}$ आदाय (for आस्थाय). G_{4} सर्वशः (for भारत).]

11 ^{a}) K_{2} B Dn $D_{4.6}$ गतानेतान् ; T_{2} $G_{3.4}$ प्रजग्मुस्तान् (for व्रजतस्तान्). — ^{b}) Dc D_{2} शोकेन (D_{2} शोकाभि-) कर्शिताः ; S (G_{4} M_{2} damaged) शोकसमन्विताः (G_{2} °समाप्लुताः). — ^{c}) M_{1} ते शपंतो (for गर्ह°) B_{1} तदा (for [अ]सकृद्). $Ś_{1}$ B_{2} T_{2} G_{2-4} M_{1} भीष्मं (for भीष्म-). — ^{e}) S (except G_{1}; T_{2} after corr.) ऊचुर्वै समयं (T_{2} [orig.] G_{4} °रं) कृत्वा. — ^{f}) Dc समासाद्य ; $D_{1.2}$ ते संमंत्र्य ; D_{3} ते संगम्य ; T_{2} $G_{3.4}$ समवेत्य (for समागम्य).

12 Before 12, a few MSS. (some marg.) ins. पौरा ऊचुः. — ^{a}) B_{1} Dc G_{2} नैतद् (for नेदम्). S (except G_{1}) कृत्स्नं (for सर्वं). — ^{d}) $Ś_{1}$ संगतः ; T_{2} $G_{3.4}$ बालिशः (for पालितः). B_{4} Dc $D_{1.2.5}$ सौबलेनाभि(D_{2} °नु)पालितः ; G_{1} °लेन च संगतः ; M_{1} °लेन समन्वितः. — ^{e}) T_{1} $G_{1.2}$ M_{1} °नाद्यैश्च. — ^{f}) Dc राज्यं शासितुमिच्छति.

13 ^{a}) $Ś_{1}$ नेदं ; K_{2} B Dn D_{4-6} न तत् ; K_{3} न वै ; Dc $D_{2.3}$ नैतत् ; D_{1} न नः (for नो चेत्). D_{1} नो धर्मो (for चाचारो). — ^{b}) B_{4} T_{2} $G_{2.3}$ न धर्मार्थः. D_{1-3} नार्थकामः सुखं कुतः. — ^{c}) B_{1} Dc [ऽ]सौ (for ऽयं). — ^{d}) $Ś_{1}$ G_{1} बुभुक्षते ; K_{2} B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} चिकीर्षति ; K_{3} B_{1} D_{1-3} बुभुक्षति.

14 ^{a}) D_{5} मातापितृ- (for दुर्योधनो). D_{1-3} सदामर्षी ; T_{2} $G_{3.4}$ गुणद्वेषी. — M_{1} om. 14^{bc}. — ^{b}) D_{5} त्यक्ताचारः कुरूद्वहः ; T_{1} G_{2} त्यक्तधर्मः प्रियानृतः. — T_{1} om. 14^{c}–15^{b}. — ^{c}) G_{2} लुब्धस्तब्धो (for अर्थ°). D_{2} T_{2} $G_{1.3.4}$ [ऽ]ति° (for ऽभि°). — ^{d}) K_{3} B_{1-3} Dc D_{1} नीचप्रकृति° ; $G_{1.2}$ नीचः परम°.

15 T_{1} om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — ^{a}) $D_{2.3}$ S (T_{1} om. ; M_{2} damaged) सर्वा (for कृत्स्ना). K_{2} Dn_{2} D_{6} त्यजेम हि महीं कृत्स्नां. — ^{c}) T_{1} तत्र (for साधु). T_{2} $G_{3.4}$ यत्र (for सर्वे). D_{1-3} गच्छामः सहिताः सर्वे. — ^{d}) T_{2} $G_{3.4}$ पांडवा जितमन्यवः.

17 Before 17, a few MSS. ins. वैशं° उ°. — ^{ab}) K_{2} B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ transp. तान् and ते. D_{2} समन्यवः ;

क्व गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वास्मान्दुःखभागिनः ।
वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ १८
अधर्मेण जिताञ्श्रुत्वा युष्मांस्त्यक्तघृणैः परैः ।
उद्विग्नाः स्म भृशं सर्वे नास्मान्हातुमिहार्हथ ॥ १९
भक्तानुरक्ताः सुहृदः सदा प्रियहिते रतान् ।
कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ॥ २०
श्रूयतां चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः ।
शुभाशुभाधिवासेन संसर्गं कुरुते यथा ॥ २१
वस्त्रमापस्तिलान्भूमिं गन्धो वासयते यथा ।
पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ २२
मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः ।
अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥ २३
तस्मात्प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुस्वभावैस्तपस्विभिः ।
सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥ २४
येषां त्रीण्यवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च ।
तान्सेवेत्तैः समास्या हि शास्त्रेभ्योऽपि गरीयसी ॥ २५
निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु ।
पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपसेवनात् ॥ २६
असतां दर्शनात्स्पर्शात्संजल्पनसहासनात् ।
धर्माचाराः प्रहीयन्ते न च सिध्यन्ति मानवाः ॥ २७
बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ।
मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ॥ २८
ये गुणाः कीर्तिता लोके धर्मकामार्थसंभवाः ।
लोकाचारात्मसंभूता वेदोक्ताः शिष्टसंमताः ॥ २९
ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सद्गुणाः ।
इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोभिकाङ्क्षिणः ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ।
असतोऽपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखाः प्रजाः ॥ ३१
तदहं भ्रातृसहितः सर्वान्विज्ञापयामि वः ।
नान्यथा तद्धि कर्तव्यमस्मत्स्नेहानुकम्पया ॥ ३२
भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे । C. 3. 35 B. 3. 1. 35 K. 3. 1. 35

T G1. 3 M1 समेत्य तु. — c) K3 B3 Dc तत्र (for सर्वे). — d) Ś1 K3 B4 D2. 5 कौंतेयान्पांडुनंदनान्; K2 B2 Dn D4. 6 T2 कौंतेयान्माद्रि°; D1. 3 पौरास्तान्पांडु°.

18 a) D2. 3 कथं यास्यथ भ°. — cd) D1–3 read तत्रैव (for अप्यनु-), and transp. यत्र and यूयं.

19 B1 om. 19cd. — c) K2 B (B1 om.) Dn1. n2 D4. 6 स्मो; K3 D1–3. 5 सु-; T2 G3. 4 च (for स्म). — d) D2 T1 G1. 2 त्यक्तुम् (for हातुम्).

20 a) N (K1. 4 missing) G1 °रक्तान्. K3 भक्तान्सुसुहृदः सर्वान्. — b) G4 तथा; M1 सर्वे (for सदा). D1 स्थितान्; T G3. 4 M1 रताः (for रतान्). K3 सदा प्रियहितेप्सितान्; G2 सर्वे नित्यसमाहिताः. — c) T2 G3. 4 देशे (for राज्ये). — d) D1–3 न रंस्यामश्चिरं वयं; D5 न हि स्थास्याम सर्वशः.

21 a) D1–3 T1 om. च. — b) K3 गुणान्दोषान्; B3 गुणदोषौ; G3 गुणं दोषं. T G2. 3 M1 नराधिपाः (for नर°). — c) D5 शुभाशुभविशेषांश्च. — d) K2 B D (except Dc) संसर्गः; K3 संशयः (for संसर्गं).

22 a) Ś1 K3 Dc2 D1–3. 5 transp. वस्त्रं and आपः. T G3. 4 M1 अंभसः; M2 अद्भिस (for आपस). Ś1 D2. 3 तिला भूमिं.

23 a) G2 मूलनाशस्य यो°. — b) Dc1 D2. 3 सह (for एव). — K3 Dc1 om. (hapl.) 23cd.

24 b) Dc D1 शुद्धभावैस्; S स्थिरभावैस्.

25 b) K2 B Dc1 Dn D4. 6 (by transp.) विद्या योनिश्; M1 विद्या धर्मश्. — c) Dc1 S ते सेव्यास्तैः. Ś1 K2 Dc1 Dn3 D4. 6 समस्या हि; G1 समस्ता हि. Dc2 D2. 3 तान्सेवेत विशेषेण. — d) Dc2 सर्वेभ्योपि. Dc2 गरीयसा; T G3 M1. 2 विशिष्यते. D2. 3 शास्त्रं येषां हि कारणं.

26 a) D1–3 निरानंदा ह्य°. — c) Dc2 D1–3 पुण्यार्थं वस्तुमिच्छामः. — d) Dc1 पापं पापेन सेवनात्; D1–3 पापं स्यात्पाप°; T2 G3. 4 पापं पापानु°.

27 a) K3 D1. 3 दर्शन- (for दर्शनात्). — b) K2 B Dc Dn D4. 6 संजल्पाच्च; D5 S संजल्पेन (G1 संसर्गेण; G2 संभाषण-) (for संजल्पन-). — c) B3 Dc2 Dn3 D1 धर्माचारात्. — d) K2 B2–4 Dn1. n2 D4–6 सिध्यंति न च (Dn1. n2 D5. 6 by transp. च न) मा°.

28 c) B3 D1. 3 मध्यैश्च (for मध्यमैर्). Ś1 K3 B1. 2m Dc मध्यैर्मध्यस्थ(Ś1 B2m °म)तां याति. — d) G2 श्रेष्ठैः श्रेष्ठत्वमाप्नुयुः. — After 28, Dn D5 ins.:

5* अनीचैर्नाप्यविषयैर्नाधर्मिष्ठैर्विशेषतः ।
[D5 न नीचैर्नाप्यविदुषैर्नाधर्मज्ञैर्वि°.]

29 c) K2 B Dc Dn D3–6 लोकाचारेषु संभूताः; D1. 2

C. 3. 35
B. 3. 1. 35
K. 3. 1. 35

सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ॥ ३३
ते त्वस्मद्धितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः ।
युष्माभिः सहितैः सर्वैः शोकसंतापविह्वलाः ॥ ३४
निवर्ततागता दूरं समागमनशापिताः ।
स्वजने न्यासभूते मे कार्या स्नेहान्विता मतिः ॥ ३५
एतद्धि मम कार्याणां परमं हृदि संस्थितम् ।
सुकृतानेन मे तुष्टिः सत्कारश्च भविष्यति ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

तथानुमन्त्रितास्तेन धर्मराजेन ताः प्रजाः ।
चक्रुरार्तस्वरं घोरं हा राजन्निति दुःखिताः ॥ ३७
गुणान्पार्थस्य संस्मृत्य दुःखार्ताः परमातुराः ।
अकामाः संन्यवर्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ॥ ३८
निवृत्तेषु तु पौरेषु रथानास्थाय पाण्डवाः ।
प्रजग्मुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ॥ ३९
तं ते दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पाण्डवाः ।
ऊषुस्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचि ।
उदकेनैव तां रात्रिमूषुस्ते दुःखकर्शिताः ॥ ४०
अनुजग्मुश्च तत्रैतान्स्नेहात्केचिद् द्विजातयः ।
साग्नयोऽनग्नयश्चैव सशिष्यगणबान्धवाः ।
स तैः परिवृतो राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ॥ ४१
तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां मुहूर्ते रम्यदारुणे ।
ब्रह्मघोषपुरस्कारः संजल्पः समजायत ॥ ४२
राजानं तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः ।
आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्वां व्यनोदयन् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

S (except M_2) लोकाचाराश्च सं°.

30 B_1 om. 30^{ab}. — [b]) K_3 Dc_2 व्यस्ताश्चैव महद्गुणाः. — [c]) T_2 (by corr.) G_3 गुणवत्स्वेव.

33 [b]) T_1 $G_{1.2}$ M_1 transp. विदुरः and जननी. Dc तदा (for च से).

34 [a]) S (except T_2 G_3) ह्य° (for त्व°). — [b]) D_{1-3} सेव° (for पाल°). — [c]) Ś$_1$ K_2 $B_{2.3}$ Dc Dn $D_{4.6}$ सहिताः सर्वे; K_3 G_4 सहितैः सर्वे. — [d]) T $G_{2.3}$ M_1 °विह्वलैः; G_1 °कर्शितैः.

35 [a]) K_2 Dn_1. n_2 D_6 निवर्ततागता ; T $G_{2.3}$ M_1 निवर्तध्वं गता. — K_3 om. 35^b–36^c. — [b]) B_{2-4} D_5 °तापिताः; Dc_2 °शालिना; Dn_3 $D_{4.6}$ ममा°; D_1 °पाशतः ; S ममागमनकांक्षिणः. — [c]) S स्वजनो °भूतो मे.

36 K_3 om. 36^{abc} (cf. v.l. 35). — [c]) Ś$_1$ कृतिर्नानेन ; K_2 B_3 Dn $D_{4.6}$ कृता तेन तु ; B_1 कृता त्वनेन ; $B_{2.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ कृतेनानेन ; G_2 संस्कृतानेन. Ś$_1$ B Dc Dn $D_{1-4.6}$ (by transp.) तुष्टिर्मे ; D_5 तु विभो. — [d]) Ś$_1$ K_3 $B_{1.4}$ Dc D_{1-3} च कृतो भवेत् (D_1 महान्) ; D_5 परमो भवेत् (for च भवि°).

37 [a]) Ś$_1$ तथा तु मंत्रितास् ; K_3 D_{1-3} G_1 तथानुयंत्रितास् ; B_4 T G_{2-4} M तथा तु यंत्रितास्. — [b]) D_{1-3} वै (for ताः). T_1 $G_{1.2}$ M ता वै राजन्प्रजास्तदा ; T_2 $G_{3.4}$ राजं(G_3 °ज्ञ)स्ता वै प्रजास्तदा. — [c]) G_2 M_1 °स्वनं. S सर्वाः (for घोरं). — [d]) K_2 $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ संहताः (for दुःखि°).

38 [d]) Ś$_1$ K_3 Dc_2 D_{1-3} च (for [अ]थ). S पांडवैः.

39 Cf. 4*. — [a]) Ś$_1$ Dc_1 च ; $B_{3.4}$ Dc_2 D_{1-3} [अ]थ (for तु). S विनिवृत्तेषु पौ°. — [b]) B_1 Dc_1 रथम्. — [c]) K_2 Dn $D_{4.6}$ आजग्मुर् ; K_3 संजग्मुर् ; Dc_2 $D_{1-3.5}$ T_2 $G_{3.4}$ प्रययुर्.

40 [a]) K_3 Dc_2 D_4 तत्ते ; B_1 Dn D_5 (by transp.) ते तं ; Dc_1 S ततो. — [b]) Ś$_1$ K_3 B_4 Dc_2 D_{1-3} [अ]थ (for तु). — [f]) Ś$_1$ K_3 $B_{1.4}$ $D_{1-3.5}$ शोककर्शिताः ; Dc नरपुंगवाः. Some MSS. -कर्षिताः.

41 [a]) Ś$_1$ K_3 $D_{1-3.5}$ अभि° (for अनु°). Dc तत्रैव; T G_3 M_1 तत्रैनान्. — K_3 transp. 41^{ef} and 42^{ab}. — [e]) B_2 च निर्वृतो (for परि°). — [f]) S शुश्रुवुर् (for शुशुभे).

42 [b]) Cf. 1. 43. 20^b.

43 [a]) B_2 T_2 $G_{3.4}$ तं (for तु). — [c]) S विप्रेंद्राः (for विप्राग्र्याः). — [d]) Dc_2 $D_{1.2}$ T_2 $G_{3.4}$ सर्वे (for सर्वां). — After 43, S ins. :

6* राजा तु भ्रातृभिः सार्धं तथा सर्वैः सुहृद्गणैः ।
अशेत तां निशां राजा दुःखशोकसमाहतः ।

[(L. 1) T_2 $G_{1.3.4}$ सुहृज्जनैः. — (L. 2) T_1 G_2 °समाहितः; T_2 G_3 °समन्वितः.]

Colophon. $K_{1.4}$ missing ; M_2 broken. — *Major* (or *Sub-*)*parvan*: Ś$_1$ B Dn_2. n_3 T_1 G_2 M_1 अरण्य ; K_2 D_4 वन ; Dc_2 कर्ण. D_6 T_2 $G_{3.4}$ आरण्य. —*Adhy. name*: Ś$_1$ Dc_1 D_5 पौरानुगमनं ; K_2 B_2 Dn_1. n_2 $D_{4.6}$ पौरप्रत्यागमनं ; K_3 पांडवप्रव्राजनं and पौरानुरागः ; D_1 पांडववनयानं;

२

वैशंपायन उवाच ।
प्रभातायां तु शर्वर्यां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
वनं यियासतां विप्रास्तस्थुर्भिक्षाभुजोऽग्रतः ।
तानुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १
वयं हि हृतसर्वस्वा हृतराज्या हृतश्रियः ।
फलमूलामिषाहारा वनं यास्याम दुःखिताः ॥ २
वनं च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपम् ।
परिक्लेशश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति ॥ ३
ब्राह्मणानां परिक्लेशो दैवतान्यपि सादयेत् ।
किं पुनर्मामितो विप्रा निवर्तध्वं यथेष्टतः ॥ ४
ब्राह्मणा ऊचुः ।
गतिर्या भवतां राजंस्तां वयं गन्तुमुद्यताः ।
नार्हथास्मान्परित्यक्तुं भक्तान्सद्धर्मदर्शिनः ॥ ५
अनुकम्पां हि भक्तेषु दैवतान्यपि कुर्वते ।
विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलम्बिषु ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।
ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः ।
सहायविपरिभ्रंशस्त्वयं सादयतीव माम् ॥ ७
आहरेयुर्हि मे येऽपि फलमूलमृगांस्तथा ।
त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमोहिताः ॥ ८
द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च ।
दुःखान्वितानिमान्क्लेशैर्नाहं योक्तुमिहोत्सहे ॥ ९
ब्राह्मणा ऊचुः ।
अस्मत्पोषणजा चिन्ता मा भूत्ते हृदि पार्थिव ।
स्वयमाहृत्य वन्यानि अनुयास्यामहे वयम् ॥ १०
अनुध्यानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव ।
कथाभिश्चानुकूलाभिः सह रंस्यामहे वने ॥ ११
युधिष्ठिर उवाच ।
एवमेतन्न संदेहो रमेयं ब्राह्मणैः सह ।
न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ १२

C. 3. 59
B. 3. 2. 12
K. 3. 2. 12

T2 G3. 4 वटवृक्षनिवासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn D1. 2 S (M2 broken) 1 (as in text). — *Śloka no.* : Dn 47 (Dn1 44); D1 49.

2

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 f) Ś1 K3 B1 Dc2 D1–3 धर्म° (for कुन्ती°).

2 c) T2 G3. 4 °शना° (for °मिषा°). — d) K2 B Dn D2. 4–6 गच्छाम (for यास्याम).

3 b) Ś1 °समावृतं; D1 °समाकुलं. — c) T2 G3. 4 °क्लेशं च. — d) Dc D4 ध्रुवस्तत्र.

4 a) B1 S तु (B1 च) संक्लेशो (for परि°). — b) B1 शातयेत्; B4 संदहेत्. — c) Ś1 मामथो; B1 Dn3 सामतो; D1–3 मादृशान् (for मामितो).

5 a) D1–3 transp. गतिः and या. — c) Ś1 K2 Dn D1–3 नार्हसि; Dc तत्तथा (for नार्हथ). — d) K3 D3 सद्धर्मचारिणः; Dc धर्मात्मदर्शिनः; D5 धर्मार्थं°. D1. 2 भक्त्यास्मान्वनचारिणः.

6 a) S (except G1 M2) स्नेहकर्माणि भ°. — b) K2 B Dn D4. 6 देवता ह्यपि कु°.

8 a) K2 B Dc2 Dn D4–6 इमे (B2 इदं) येपि; S हि ये सर्वे (for हि मे येऽपि). — b) B2 D4 M1 फलमूलं; D6 फलं मूलं (for फलमूल-). Dc फलमूलतृणं तथा; G1 (corrupt) फलं मूलमधुस्तथा.

9 c) K2 B Dn D4–6 दुःखार्दितान्. D3 इह (for इमान्). B2 चैव (for क्लेशैर्). — d) S तान्योक्तुम् (for योक्तुमिह).

10 Ś1 K3 विप्रा ऊचुः. — c) K2 B Dn D4. 6 चाद्यानि (B1 °द्यां); K3 वन्यं तु; Dc D5 वन्यास्त्वां (for वन्यानि). Ś1 स्वयमाहृतवन्याः स्म. — d) Ś1 ह्यनुयास्याम त्वा; K2 B Dn D4. 6 उपयोक्ष्यामहे; K3 T G2. 3 M2 ह्यनुयास्यामहे; Dc यातु यास्या°; D1–3 त्वानु°; G1. 4 M1 [अ]प्यनु°.

11 a) K2. 3 D1–3. 6 जाप्येन. — b) D5 विदधामः. — c) Dc om. च. Ś1 K3 D5 G1 चा(G1 अ)नुरूपाभिः; K2 B2. 3 Dn D4 चाभिरम्याभिः. — d) D1. 3 सर्वे (for सह). N (except Ś1) T1 (*sup. lin.* as in text) वयं (for वने).

12 a) Dc D5 G1 एव (for एतन्). — b) Ś1 K2 B Dc Dn D4–6 रमेहं (Dc °यं) सततं द्विजैः; K3 रमेहं सह ब्राह्मणैः; D1–3 न चोक्तमनृतं द्विजैः. — c) K3 नूनं कथं नु यास्यामि-

C. 3. 59
B. 3. 2. 13
K. 3. 2. 13

कथं द्रक्ष्यामि वः सर्वान्स्वयमाहृतभोजनान् ।
मद्भक्त्या क्लिश्यतोऽनर्हान्धिक्पापान्धृतराष्ट्रजान् ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा स नृपः शोचन्निषसाद महीतले ।
तमध्यात्मरतिर्विद्वाञ्शौनको नाम वै द्विजः ।
योगे सांख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १४
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १५
न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु ।
श्रेयोघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १६
अष्टाङ्गां बुद्धिमाहुर्यां सर्वाश्रेयोविघातिनीम् ।
श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां सा राजंस्त्वय्यवस्थिता ॥ १७
अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनस्य च ।
शारीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः ॥ १८
श्रूयतां चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा ।
आत्मव्यवस्थानकरा गीताः श्लोका महात्मना ॥ १९
मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्दितं जगत् ।
तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु ॥ २०
व्याधेरनिष्टसंस्पर्शाच्छ्रमादिष्टविवर्जनात् ।
दुःखं चतुर्भिः शारीरं कारणैः संप्रवर्तते ॥ २१
तदाशुप्रतिकाराच्च सततं चाविचिन्तनात् ।
आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोगद्वयेन तु ॥ २२
मतिमन्तो ह्यतो वैद्याः शमं प्रागेव कुर्वते ।
मानसस्य प्रियाख्यानैः संभोगोपनयैर्नृणाम् ॥ २३
मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते ।
अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवोदकम् ॥ २४
मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना ।
प्रशान्ते मानसे दुःखे शारीरमुपशाम्यति ॥ २५

---

13 b) K2 B D स्वयमाहृत्यभोजिनः; K3 ब्राह्मणान्कृतभोजिनः; T1 स्वयमाहृत्य भोजनान्. —c) Dc S (except M2) मद्भक्तान्. —d) S द्विषतो (for धिक्पापान्).

14 a) S नृपतिः (for स नृपः). —b) Dc D1. 2. 5 निपपात (for निष°). —c) Ś1 K3 B3. 4 Dc D1–3 °गतिर्; K2 B1. 2. 3m Dn D4–6 °रतो (for °रतिर्). T1 तमध्यात्मा मुनिर्विद्वान्. —d) K3 B4 Dc2 D5 °को द्विजसत्तमः. —e) Ś1 K3 सांख्ये योगे (by transp.).

15 =B. 12. 330. 2. —Before 15, B4 Dc D5 G1. 2 M2 ins. शौनक उ°. —b) Ś1 D1–3 G1 हर्ष° (for भय°). —c) Ś1 K3 मूढान्. —d) K3 पंडितान्.

16 a) T1 G2 M1. 2 च; T2 G3. 4 चेत् (for हि). —b) Ś1 K3 D1–3. 5 G2 M2 बह्वपायेषु; B4 Dc बहुपापेषु. —c) Ś1 B1 D1–3 मूल° (for श्रेयो°). —d) T2 G3 बहुश्रुताः (for भव°). —After 16, D2 ins. 7*.

17 a) S हि (for यां). —b) K2 B1–3 Dn D4–6 G2 सर्वाश्रेयोभि°; B4 Dc °विपाटनीं; T1 G4 सर्वश्रेयोविघातिनीं; T2 G1. 3 सर्वश्रेयोविधायिनीं. —c) Dc T2 G2–4 °समायुक्ता; T1 G1 M मतिस्मृतिसमायुक्ता (M1 °क्तां). —d) Dc2 Dn D6 transp. सा and राजन्. —D5 G2 ins. after 17 : D2, after 16 :

7* शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
ऊहापोहोऽपि विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ।

18 a) S दुःखे° (for दुर्गे°). —b) T G2–4 ह्या° (for व्या°). B4 T G M1 स्व(G2 वि)जनेषु; M2 व्यसनेषु (for स्वजनस्य). S (except G4 M2) [अ]पि (for च). —c) B1 शारीरैर् (for शारीर-). S शारीरे मानसे चैव (G1 °सेष्वेव). —d) S (except M2) न सीदंत्यसुखे बुधाः.

19 a) =(var.) 3. 1. 21^{a}. D1. 2 S om. च. —c) Ś1 °पराः; K3 धर्मे°. —d) Ś1 B1. 4 Dc D1–3. 5 श्लोका गीताः (by transp.); K3 गाथा गीताः.

20 a) K3m °मोह° (for °देह°). —c) D1. 2 तयोश्चैव विनाशाय.

21 a) S (except G4) °संयोगाच्. —After 21^{ab}, K3 reads 23^{c}–24^{b}. —c) G2 M1 एतच् (for दुःखं). T1 एतच्छरीरं कौंतेय. —After 20, D1. 2 ins. :

8* व्याधयोऽत्र शरीरेऽस्मिन्वातपित्तकफोद्भवाः ।
अजीर्णप्रभवाः सर्वे दुःखाः पापोद्भवास्तथा ।

22 a) K2 Dn D4. 6 तदा तत्; B (except B4) सदा तत् (for तदाशु-). —b) Ś1 K3 B2. 4 Dc D1–3 च वि(B2 परि)वर्जनात् (for चावि°). —d) D5 °त्वमेव; T G °बलेन; M1 °फलेन (for °द्वयेन). Ś1 B4 Dc Dn1 D1 T1 G1 च (for तु).

23 ab) S (except M2) व्यथोपेताः (for ह्यतो वैद्याः), and प्रायेण (for प्रागेव). —K3 reads 23^{cd} (with 24^{ab}) after 21^{ab}. —c) Dc D1–3 प्रियाख्यान-. S (except M2) मानसाख्यं °ख्यानात्. —d) Dc1 T2 G1. 3 संभोगाप°.

24 For sequence in K3 cf. v.l. 21. —a) S

मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।
स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च ॥ २६
स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।
शोकहर्षौ तथायासः सर्वं स्नेहात्प्रवर्तते ॥ २७
स्नेहात्कारणरागश्च प्रजज्ञे वैषयस्तथा ।
अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ २८
कोटराग्निर्यथाशेषं समूलं पादपं दहेत् ।
धर्मार्थिनं तथाल्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ २९
विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमात् ।
विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निष्परिग्रहः ॥ ३०
तस्मात्स्नेहं स्वपक्षेभ्यो मित्रेभ्यो धनसंचयात् ।
स्वशरीरसमुत्थं तु ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ३१
ज्ञानान्वितेषु मुख्येषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु ।
न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३२

रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते ।
इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा प्रवर्तते ॥ ३३
तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी नृणाम् ।
अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुबन्धिनी ॥ ३४
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥
अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम् ।
विनाशयति संभूता अयोनिज इवानलः ॥ ३६
यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।
तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ३७
राजतः सलिलादग्नेश्चोरतः स्वजनादपि ।
भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ३८
यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।
भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वेण वित्तवान् ॥ ३९

C. 3. 86
B. 3. 2. 40
K. 3. 2. 41

(except T_2 G_3) [ए]व (for हि).

25 ^{b}) K_3 G_2 अंभसा (for अम्बुना). — ^{c}) N ($K_{1.4}$ missing) ह्यस्य (for दुःखे).

26 ^{a}) B_1 T_2 G_{2-4} M_2 हि (for तु). — ^{b}) G_1 अभिधीयते (for उपलभ्यते). — ^{c}) $Ś_1$ B_4 Dc D_1 G_2 M_1 च (for तु). — ^{d}) $Ś_1$ दुःखमोहम्; K_3 दुःखे सुखम्; B_4 दुःखमूलम्.

27 ^{c}) S शोको हर्षः. — ^{d}) T_1 G_2 M_1 स्नेहात्सर्वं (by transp.).

28 ^{a}) K_2 B D (except $D_{1-3.5}$) भावोनुरागश्च; S कारुण्यरागौ च (G_1 °ण्यभावाच्च). — ^{b}) K_2 B_{1-3} Dc Dn $D_{2.4-6}$ विषये; K_3 D_3 विषयस् (for वैषयस्). B_4 मित्रेषु च धनेषु च; S प्रजास्वीर्ष्या(T_2 G_3 °स्विष्टो)दयस्तथा (M_2 °स्पृहा).

29 ^{c}) K_2 B (except B_1) D (except $D_{1-3.5}$) धर्मार्थौ तु (for °र्थिनं). — ^{d}) $Ś_1$ K_3 D_5 रागद्वेषौ; Dc_1 Dn_2 (before corr.) T_1 G_{2-4} रागद्वेषो. B_1 रागो द्वेषश्च नाशयेत्.

30 ^{b}) K_3 समागतान्; Dn_1 समागमे. — ^{c}) $Ś_1$ K_3 विकारं; M_2 वैराग्यं (for विरागं). — ^{d}) N ($K_{1.4}$ missing) निरवग्रहः.

31 ^{a}) N ($K_{1.4}$ missing) न लिप्सेत (D_5 सुपक्केभ्यः) (for स्वपक्षेभ्यः). — ^{b}) B_2 मित्रेषु च धनेषु च; G_2 धनधान्यं च संच°. — ^{c}) N (except K_3; $K_{1.4}$ missing) च (for तु). — ^{d}) T_1 G_2 M_1 परिवर्जे° (for विनिवर्ते°).

32 ^{a}) $Ś_1$ K_3 $D_{1-3.5}$ सिद्धेषु; K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ युक्तेषु (for मुख्येषु). — ^{b}) Dc सूक्तेषु च (for शास्त्र°).

33 ^{b}) D_3 °क्लिश्यते; T_1 M_2 °तुष्यते; G_2 °शुष्यते; M_1 °तप्यते. — B_2 om. 33^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ K_3 $B_{1.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ चास्य; B_3 ह्यस्य (for तस्य). — ^{d}) K_2 B_3 Dn $D_{4.6}$ विवर्धते; Dc D_5 प्रजायते (for प्रव°).

34 ^{a}) T $G_{3.4}$ [अ]पि (for हि). — ^{b}) T $G_{3.4}$ नित्योद्योग°. N ($K_{1.4}$ missing) स्मृता (for नृणाम्); cf. 36^{b}. — ^{d}) D_{1-3} घोररूपानु°.

35 = Ādi 840*, lines 5–6.

36 ^{b}) To avoid hiatus, $Ś_1$ Dc D_{1-3} ह्य° (for अ°)! — ^{c}) K_2 B D (except D_{1-3}) भूतानि (for संभूता). — ^{d}) $Ś_1$ K_3 D_3 अयोरज; B_2 आपो (m अयो)वज्र (m also as in text); $D_{1.2}$ लौहं रज; T_2 G_3 अयो घोर; G_1 अयोरुज; G_4 अयोराज; M_1 अयोजलम् (for अयोनिज). Nīlp अयोनिजमिवानलं.

37 ^{a}) T G_3 यथा च; $G_{1.4}$ यथायः; G_2 यथैव; M_1 यथायं; M_2 यथाग[:] (for यथैधः). Dc सुसमिद्धेन (for स्वसमु°). — ^{b}) B_4 अर्हति; $D_{3.4.6}$ अर्छे° (for ऋच्छ°). — ^{c}) T_2 (by corr.) G_3 तथा तु स्वात्मलोभेन.

38 ^{b}) $Ś_1$ K_3 B (except B_2) Dc_2 Dn_2 D_{2-5} चौरतः. — After 38^{ab}, G_2 ins.:

9* अर्थिभ्यः कालतस्तस्मान्नित्यमर्थवतां भयम् ।

C. 3. 87
B. 3. 2. 41
K. 3. 2. 42

अर्थ एव हि केषांचिदनर्थो भविता नृणाम् ।
अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ।
तस्मादर्थागमाः सर्वे मनोमोहविवर्धनाः ॥ ४०
कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च ।
अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनाम् ॥ ४१
अर्थस्योपार्जने दुःखं पालने च क्षये तथा ।
नाशे दुःखं व्यये दुःखं घ्नन्ति चैवार्थकारणात् ॥ ४२
अर्था दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चापि तेऽसुखाः ।
दुःखेन चाधिगम्यन्ते तेषां नाशं न चिन्तयेत् ॥ ४३
असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
अन्तो नास्ति पिपासायाः संतोषः परमं सुखम् ।
तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ४४
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
ऐश्वर्यं प्रियसंवासो गृध्येदेषु न पण्डितः ॥ ४५
त्यजेत संचयांस्तस्मात्तज्जं क्लेशं सहेत कः ।
न हि संचयवान्कश्चिद् दृश्यते निरुपद्रवः ॥ ४६
अतश्च धर्मिभिः पुंभिरनीहार्थः प्रशस्यते ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ ४७
युधिष्ठिरैवमर्थेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि ।
धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेप्सुता मम ।

— c) T_2 $G_{1.3.4}$ °वतो (for °वतां).

39 c) Dc भुज्य° (for भक्ष्य°). — d) N (except Ś1 ; $K_{1.4}$ missing) सर्वत्र (for सर्वेण).

40 b) K_2 B (except B_1) D (except D_{1-3}) अनर्थ. Ś1 D_{1-3} जायते; K_2 B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} भजते; K_3 भवते (for भविता). B_1 लोकेनर्थाय कल्पते. — c) S (except T_1 M_2) अर्थे (for अर्थ-). — d) Ś1 K_3 B_4 परं (for नरः). — f) Ś1 मनोदोष-; S (except G_3) मदमोह-. $D_{1.2}$ -निबंधनाः.

41 c) Ś1 K_3 B_4 $D_{1-3.5}$ हि केषांचित् (for विदुः प्राज्ञा). — d) K_3 एव हि (for एतानि).

42 a) K_2 B (except B_4) Dn $D_{4.6}$ अर्थस्योत्पादने चैव. — b) Ś1 K_3 $B_{1.4}$ Dc $D_{3.5}$ [अ]थ (for च). $D_{1.2}$ रक्षणे (for च क्षये). K_3 $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ तथा क्षये (by transp.). G_2 आर्जितानां तु रक्षणे. — c) Ś1 $D_{1.2}$ संगाच्चैव; K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ सहंति (B_4 °ते) च; K_3 त्यागश्चैव; D_3 संयोगाच्च; D_5 संगे चैव (for नाशे दुःखं). N ($K_{1.4}$ missing) महद् (for व्यये). — d) Ś1 K_3 D_{1-3} चाप्यर्थं°; B_1 चाप्यन्य°; B_3 Dc चैवात्म°.

43 = (var.) B. 12. 330. 18. — a) Ś1 K_3 D_{1-3} T_2 $G_{3.4}$ दुःखाः (for दुःखं). T_2 $G_{3.4}$ °त्यक्ताः (for °त्यक्तुं). — b) N ($K_{1.4}$ missing) चैव (for चापि). K_2 B (except B_1) D (except $D_{1-3.5}$) शत्रवः (for तेऽसुखाः). — d) K_2 B (except B_4) Dn $D_{4.6}$ तस्मान्नाशं; T_1 नाशं तेषां (by transp.).

44 44^{cdef} = (var.) B. 12. 330. 21. — a) Ś1 °रता (for °परा). — Ś1 om. (hapl.) 44^{cdef}. — c) S विवित्सायाः (for पिपासा°). — f) K_2 Dn परं; D_{4-6} वरं (for धनं).

45 = (var.) B. 12. 330. 14. — a) T_1 M_1 परमं (for यौवनं). — b) Ś1 K_3 Dc D_3 T_1 M_1 द्रव्यसंचयाः; K_2 B (except B_4) Dn D_{4-6} रत्न(B_2 धन)संचयः; T_2 $G_{3.4}$ द्रव्यमेव च. — B_1 om. 45^{cd}. — c) S आरोग्यं (for ऐश्वर्यं). — d) Ś1 lacuna; $K_{2.3}$ $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ तत्र (for एषु).

46 K_2 om. 46. — a) $D_{1.2}$ त्यजेद्धि; D_3 °च्च (for °त). $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{3.4}$ संचयं. — b) T_1 सहेतुकः; G_2 सहेतुकं (for सहेत कः). Ś1 तज्ज्ञः क्लेशान्सहेत्ततः; K_3 तत्क्लेशाश्च सहेत च; B D तज्जान् (D_{1-3} तज्ज्ञः; D_5 ऋजुः; D_6 जातान्) क्लेशान्सहेत च (Dc_1 D_5 वः; D_2 कः); M_1 तज्जः क्लेशः सहेतुकः. — c) Dc संचयकृत्. — d) B_1 जायते. Ś1 निरुपप्लवः.

47 a) T_2 $G_{3.4}$ पुन° (for अत°). K_2 B (except B_4) Dn $D_{4.6}$ धार्मिकैः (for धर्मिभिः). G_2 सद्भिः (for पुंभिः). — b) K_3 D_{1-3} G_2 M_1 अनीहार्थे. — After 47^{ab}, K_2 B (except B_1) D (except D_3) ins. :

10* धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।

[Dc धर्मार्था; D_5 °र्थः. D_{1-3} यस्य चित्ते भवेदीहा (for the prior half). B_4 Dc $D_{1-3.5}$ तस्यानीहा गरीयसी.]

— D_2 om. 47^{c}–48^{b}. — cd) Cited twice *verbatim* in the Śāṁkarabhāṣya on Brahmasūtra 3. 2. 22. T_2 G_3 तु (for हि). K_2 $B_{2.3}$ Dn D_4 S (except T_1) श्रेयो (for दूराद्). $B_{2.3}$ Dn D_4 न स्पर्शनं; S (except T_1) ह्यस्प°. K_2 B_{1-3} Dn D_4 S नृणां (T परं) (for वरम्).

48 D_2 om. 48^{ab} (cf. v.l. 47). — a) D_{1-3} त्वम् (for एवम्). K_2 $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ सर्वेषु (for अर्थेषु). — After 48, B_4 T_2 $G_{3.4}$ ins. an addl. colophon

भरणार्थं तु विप्राणां ब्रह्मन्काङ्क्षे न लोभतः ॥ ४९
कथं ह्यस्मद्विधो ब्रह्मन्वर्तमानो गृहाश्रमे ।
भरणं पालनं चापि न कुर्यादनुयायिनाम् ॥ ५०
संविभागो हि भूतानां सर्वेषामेव शिष्यते ।
तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ५१
तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ५२
देयमार्तस्य शयनं स्थितश्रान्तस्य चासनम् ।
तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ५३
चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् ।
प्रत्युद्गम्याभिगमनं कुर्यान्न्यायेन चार्चनम् ॥ ५४
अग्निहोत्रमनड्वांश्च ज्ञातयोऽतिथिबान्धवाः ।
पुत्रदारभृताश्चैव निर्दहेयुरपूजिताः ॥ ५५
नात्मार्थं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।
न च तत्स्वयमश्नीयाद्विधिवद्यन्न निर्वपेत् ॥ ५६
श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ।
वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥ ५७
विघसाशी भवेत्तस्मान्नित्यं चामृतभोजनः ।
विघसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥ ५८
एतां यो वर्तते वृत्तिं वर्तमानो गृहाश्रमे ।
तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ५९

शौनक उवाच ।

अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ६०
शिश्नोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विघसं बहु ।
मोहरागसमाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः ॥ ६१

C. 3. 111
B. 3. 2. 65
K. 3. 2. 65

(*adhy. no.* : T2 G4 2).

49 M1 om. 49^{ab}. — ^{a}) K3 B (except B1) नात्मोप°; Dc आत्मोप° (see below); D1–3 न ब्रह्मन्; S (M1 om.) नास्मत्पोषणलिप्सार्थं. ❀ Cn : आत्मोपभोगेति पाठो निर्मूलः।❀ — ^{b}) Dc नेयम् (for इयम्). — ^{d}) B2 विधानतः (for न लो°).

50 ^{a}) K3 B2 S (except T2 G3) om. हि. S विप्र (for ब्रह्मन्).

51 ^{b}) K2 B2. 3 Dn D4–6 G1. 2. 3 (m as in text) इश्यते; B1 सिध्यति; B4 Dc D2 शस्यते; D3 इष्य°; G3 जाय° (for शिष्य°). — ^{c}) K3 तथैवापच(*sup. lin.* °स्तु)-मानेषु; B तथैव या(B4 प)चमानेभ्यः; Dc2 (*sup. lin.*) T1 G1 तथैवायाच°; T2 G3. 4 तथैवापि च मान्येभ्यः.

52 = 5. 36. 32 (q. v.); = (var.) Manu. 3. 101.

53 ^{b}) Ś1 तथा; K3 T1 G2. 4 M1 स्थिति- (T1 M1 °तिः); G1 पथि; M2 परि- (for स्थित-).

54 54^{ab} = B. 13. 7. 6^{ab}. — ^{b}) N (except Ś1 B2; K1. 4 missing) सुभाषितां (for च सूनृताम्); cf. 12* (line 1). — After 54^{ab}, N (K1. 4 missing) ins. :

11* उत्थाय चासनं दद्यादेष धर्मः सनातनः।

— ^{c}) N (K1. 4 missing) प्रत्युत्थाया(B4 °ना)भि°. — ^{d}) B2 अर्घ्याद्यायेन. K2 Dn2 चार्चनां; Dn1 चार्चनात्.

55 ^{b}) Ś1 Dc D1–3 जामयो (for ज्ञातयो). — ^{c}) Ś1 K3 D1. 2 पुत्र(D1 °त्रा)दारा भृताश्चैव; K2 B Dn D4–6 T2 G1. 3 पुत्रा (G1 °त्र-) दाराश्च भृत्याश्च.

56 ^{a}) D1. 3 नात्मार्थे. T G1. 3. 4 M तु पचेद् (for पाचयेद्). K2 B2. 3 Dn D4. 6 आत्मार्थं पाचयेन्नान्नं; G2 आत्मार्थं न पचेदन्नं. — ^{b}) T1 G1. 2 M1 पशुं. — ^{c}) T1 G1. 2 M एकः; T2 G3. 4 एव (for तत्). — ^{d}) T1 G1. 2 M1 °वर्जं न; T2 G3. 4 °वच्चैव (for °वद्यन्न).

57 ^{c}) S (except T2 G3) इदं (for एतत्). — ^{d}) K2 B2. 3 Dn D4–6 च दीयते; K3 B4 Dc प्रदी°; B1 प्रवर्तते (for विधी°).

58 = (var.) Manu. 3. 285. — ^{a}) K3 B4 D1–3 नित्यं (for तस्मात्). — ^{c}) K2 B (except B2) D (except D1–3. 5) T2 G3 विघसो. Ś1 K2 B1. 3 Dn D4–6 T2 G1. 3 भुक्तशेषं (B1 °षस्); B4 भृत्यशेषस्. — ^{d}) Ś1 यज्ञशिष्टं; B4 यज्ञशेषस्. — After 58, N (K1. 4 missing; K3 om. lines 1–2) ins. :

12* चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम्।
अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः।
यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते।
श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत्।

[= B. 13. 7. 6–7. — (L. 1) = 54^{ab}. D1. 2 देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपंचमान्. — (L. 2) Dc पंचयज्ञः सदक्षिणः (for the posterior half). — (L. 3) D1. 3 तिष्ठ° (for वर्त°).]

59 ^{a}) K2 B1–3 Dn D3. 4. 6 एवं यो; T2 G3. 4 य एतां (for एतां यो).

61 ^{a}) B4 M2 [अ]थाज्ञः; D5 स्वज्ञः; T1 G (G3

C. 3. 112
B. 3. 2. 66
K. 3. 2 66

ह्रियते बुध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ।
विमूढसंज्ञो दुष्टाश्वैरुद्भ्रान्तैरिव सारथिः ॥ ६२
षडिन्द्रियाणि विषयं समागच्छन्ति वै यदा ।
तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसंकल्पजं मनः ॥ ६३
मनो यस्येन्द्रियग्रामविषयं प्रति चोदितम् ।
तस्यौत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ॥ ६४
ततः संकल्पवीर्येण कामेन विषयेषुभिः ।
विद्धः पतति लोभाग्नौ ज्योतिर्लोभात्पतंगवत् ॥ ६५
ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च विशां पते ।
महामोहमुखे मग्नो नात्मानमवबुध्यते ॥ ६६
एवं पतति संसारे तासु तास्विह योनिषु ।
अविद्याकर्मतृष्णाभिर्भ्राम्यमाणोऽथ चक्रवत् ॥ ६७
ब्रह्मादिषु तृणान्तेषु भूतेषु परिवर्तते ।
जले भुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥ ६८

अबुधानां गतिस्त्वेषा बुधानामपि मे शृणु ।
ये धर्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः ॥ ६९
यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
तस्माद्धर्मानिमान्सर्वान्नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७०
इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ७१
तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयानपथे स्थितः ।
कर्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७२
उत्तरो देवयानस्तु सद्भिराचरितः सदा ।
अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ७३
सम्यक्संकल्पसंबन्धात्सम्यक्चेन्द्रियनिग्रहात् ।
सम्यग्व्रतविशेषाच्च सम्यक्च गुरुसेवनात् ॥ ७४
सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक्चाध्ययनागमात् ।
सम्यक्कर्मोपसंन्यासात्सम्यक्चित्तनिरोधनात् ।

---

before corr.) M1 चाज्ञः (for ऽप्राज्ञः). — b) S (except M2) विघसं (T2 G3.4 °घातं) कुरुते बहु. — c) K2 B D (except D1–3) °वशाक्रांतः (B1 °समापन्नः). — d) B1 D2 इंद्रियाणां व°.

62 a) D1 ज्ञान°; D2 ज्ञाय°; D3 जान° (for बुध्य°). — b) Dc S (except M2) मनो- (for नरो). — d) T G3.4 उद्भ्रांत इव.

63 bc) T1 G1.2 M1 transp. यदा and तदा. — d) Ś1 K2 D6 G1 M2 पूर्वं (for पूर्व-).

64 ab) Ś1 °स्यैव; K3 °स्येह (for °ग्राम-). Ś1 K3 धावति (for चोदितम्). K2 B D मनो यस्येंद्रियस्येह विषयान्या(B1 D1–3 °यं या)ति सेवितुं (B1.3.4 Dc बोधितुं; D1–3 नोदितं). — d) Dc चैव जायते; D5 चैव विद्यते; G1 चापि जायते (for चोप°).

65 a) K2 B D (except D1–3) °बीजेन (for °वीर्येण). — c) K3 शोका° (for लोभा°).

66 G4 om. (hapl.) 66–67. — a) S (except M2; G4 om.) ततो दारैर्विहारैश्च. — b) Ś1 B1 K3 D1.2 लोभितश्च; D3 क्षोभित°. Ś1 महेच्छया; K2 B Dn D4–6 यथेप्सया; K3 D1–3 महेप्सया; Dc यथेच्छया. — c) B2 D1.3 °मोहे (D3 °मोह-) सुखे; Dn3 D6 °मोहे मुखे.

69 c) K3 D3 M2 धर्म- (for धर्मे). — d) D1–3 G2 °मतयो (for °रतयो). B2 T1 नराः (for जनाः).

70 70^{ab} = B. 12. 241. 1^{ab}; = (var.) 242. 3^{ab}. — a) N (K1.4 missing) तदिदं. K3 Dc1 Dn2 D1 देव° (for वेद°). In D3, the portion from जेति (in 70^{b}) up to धि in 15^{c} of the next adhy. is lost on a missing fol. (6). — c) T1 G1.2 transp. धर्मान् and सर्वान्. — 70^{d} = 72^{d}.

71 D3 missing (cf. v.l. 70). T1 G1 om. (hapl.) 71–72. — b) K3 D1.2 दया (for दमः). — d) Ś1 मतः (for स्मृतः).

72 D3 missing (cf. v.l. 70). T1 G1 om. 72 (cf. v.l. 71). — a) K2 B (except B3) D (except D1–3) अत्र; M1 ततः (for तत्र). G2.4 M1 चतुर्मार्गं; M2 चतुर्भागः. — b) Ś1 D1.2 °यानपदे; B2.3 Dn D4 G4 M2 °याणपथे. M1 हितः; M2 स्मृतः. K3 तत्सर्वमविशेषतः. — c) Ś1 K3 Dc D1.2 तत् (for यत्). — d) = 70^{d}. Ś1 K3 B4 D1.2 न मत्सरात् (for समाचरेत्).

73 D3 missing (cf. v.l. 70). M1 om. (hapl.) 73. — ab) K3 (corrupt) उत्तरश्च चतुर्विज्ञो नामहात्मसुति सदा; S (M1 om.) उत्तरं °यानं तु °चरितं तदा (T2 G2–4 तथा).

74 D3 missing (cf. v.l. 70). — a) S °योगाच्च (for °संबन्धात्). — b) B1.4 Dc S om. च. — c) T2 सत्य- (for सम्यग्). B4 Dc व्रतनिषेवाच्च; G3 प्रीतिविशेषाच्च. — B1 om. (hapl.) 74^{d}–75^{a}. — d) D1.2 सम्यग्गुरुनिषेवणात्; S (except G2 M2) सम्यग्गुरुषु सेवया.

75 D3 missing (cf. v.l. 70). B1 om. 75^{a} (cf. v.l. 74). — b) B4 Dc1 D1.2 T1 M1 om. च. G1 चाध्या°;

एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः ॥ ७५
रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यं देवता गताः ।
रुद्राः साध्यास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनावपि ।
योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ७६
तथा त्वमपि कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलम् ।
तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ॥ ७७
पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते ।
तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ७८
सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वते तदनुग्रहात् ।
तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्वात्ममनोरथम् ॥ ७९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।
शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ १
प्रस्थितं मानुयान्तीमे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
न चास्मि पालने शक्तो बहुदुःखसमन्वितः ॥ २
परित्यक्तुं न शक्नोमि दानशक्तिश्च नास्ति मे ।
कथमत्र मया कार्यं भगवांस्तद्ब्रवीतु मे ॥ ३
मुहूर्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्विष्य तां गतिम् ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्मभृतां वरः ॥ ४
पुरा सृष्टानि भूतानि पीड्यन्ते क्षुधया भृशम् ।

C. 3. 135
B. 3. 3. 5
K. 3. 3. 5

G4 स्वाध्या° (for चाध्य°). — ^{e}) Ś1 K3 Dc D1. 2. 5 सम्यक् (for एवं).

76 D3 missing (cf. v.l. 70). — ^{b}) S (except M2) ऐश्वर्यवशमागताः. — ^{c}) Ś1 K3 B4 Dc D2. 5 रु(Dc2 इं)द्रादित्यास्तथा साध्याः. — ^{d}) = 1. 1. 32^{d}. Dc D2 [ऽ]-ष्टा° (for ऽथा°). K2 B1–3 Dn D4–6 तथाश्विनौ (for [अ]श्विनावपि). T1 अश्विनौ वसवस्तथा. — ^{f}) B4 D6 इमाः प्रजाः (by transp.).

77 D3 missing (cf. v.l. 70). — ^{b}) S (except M2) तप आ° (for शममा°). — K3 om. 77^{c}–78^{b}; D1 om. 77^{cd}. — 77^{c} = 78^{c}.

78 D3 missing (cf. v.l. 70). Ś1 K3 om. 78^{ab} (for K3 cf. v.l. 77). D1 transp. 78^{ab} and 78^{cd}. — ^{c}) = 77^{c}. Ś1 यतस्व राजञ्छांतानां.

79 D3 missing (cf. v.l. 70). — ^{b}) K3 S अनुग्रहं.

Colophon. K1. 4 D3 missing. — *Major* (or *Sub-*) *parvan :* Ś1 Dn2. n3 T1 G2. 4 M आरण्य. — *Adhy. name :* Ś1 Dn1 D1. 5 शौनकवाक्यं; K2 B4 Dc Dn2. n3 D2. 4. 6 पांडवानां (Dc2 पांडव-) प्रव्रजनं; K3 सौनकयं (sic); T2 G3. 4 शौनकसंवादः; G2 M2 युधिष्ठिरशौनकसंवादः. —*Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn3 D1 T1 G1 M 2 (as in text); T2 G2–4 3. — *Śloka no. :* Dn 84 (Dn1 83).

3

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 In D3, the portion from 1 up to धि in 15^{c} is lost on a missing fol. (cf. v.l. 3. 2. 70). — ^{d}) Ś1 Dc D1. 2. 5 भ्रातृभिः सहितोब्रवीत्; T2 G3 °मध्ये वचोब्रवीत्.

2 D3 missing (cf. v.l. 1). Before 2, B4 D2. 5 read युधिष्ठिर उ°. — ^{a}) S (except M2) प्रस्थितानानुयातारो (T1 °रो). — ^{c}) K2 B-Dn D4. 6 T2 G3 पोषणे (for पालने).

3 D3 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś1 K3 B4 Dc D1. 2. 5 परिमोक्तुं. K2 B (except B4) D (except D1. 2. 5; D3 missing) G1. 2 M1 न शक्तोस्मि; T1 न युक्तोस्मि. — B2 om. (hapl.) 3^{cd}. — ^{d}) Ś1 तु; M2 प्र- (for तद्). G2 ब्रवीहि. K2 B1. 3 Dn D4. 6 तद्ब्रूहि भगवन्मम.

4 D3 missing (cf. v.l. 1). Before 4, all MSS. except Ś1 K3 D1 (K1. 4 D3 missing) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) Ś1 अपि स; K3 अथ स; S मनसा (for इव स). — ^{b}) S अन्वी(G1 उद्वी)क्ष्य (for अन्विष्य).

5 D3 missing (cf. v.l. 1). Before 5, N (except Ś1

C. 3. 135
B. 3. 3. 5
K. 3. 3. 5

ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता इव ॥ ५
गत्वोत्तरायणं तेजोरसानुद्धृत्य रश्मिभिः ।
दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः ॥ ६
क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन्नोषधीरोषधीपतिः ।
दिवस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥ ७
निषिक्तश्चन्द्रतेजोभिः सूयते भूगतो रविः ।
ओषध्यः षड्रसा मेध्यास्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥ ८
एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणम् ।
पितैष सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं व्रज ॥ ९
राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः ।
उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १०
भीमेन कार्तवीर्येण वैन्येन नहुषेण च ।
तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ॥ ११
तथा त्वमपि धर्मात्मन्कर्मणा च विशोधितः ।
तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन्भर भारत ॥ १२
एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ।
धर्मराजो विशुद्धात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् ॥ १३
पुष्पोपहारैर्बलिभिरर्चयित्वा दिवाकरम् ।
योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
गाङ्गेयं वार्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥ १४

जनमेजय उवाच ।

कथं कुरूणामृषभः स तु राजा युधिष्ठिरः ।

K3 D1; K1. 4 D3 missing) ins. धौम्य उ°. — d) Ś1 K3 B4 Dc D2. 5 °पितेव हि (B4 D5 ह); K2 B1–3 Dn D4. 6 °पिता यथा (for °पिता इव). — For 5d, D1 reads सवितारं पितामहः, and cont.:

13* सान्त्वयित्वा ततो देवः प्राणिकार्ये युयोज च ।

6 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K3 D1. 5 देवो; T2 G3. 4 तेषां (for तेजो°). — b) T G2–4 लोकान्; G1 M लोकाद् (for रसान्). — d) D5 तु प्रावृषद्; M2 प्रविशते (for निवि°). S महीं वर्षति वारिणा (T1 M1 °भिः).

7 D3 missing (cf. v.l. 1). B2 om. 7ab. — a) T2 G3. 4 क्षेम° (for क्षेत्र°). — b) A few MSS. औषधी° (in both places). — c) S (except M2) रवेस् (for दिवस्).

8 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) K3 D2 निषक्तश्च; T1 निक्षिप्तं; G2 M1 निषिक्तं. — b) K3 श्रूयते (for सू°). D5 [अ]त्र गतो; T2 G M1 जगतो (for भूगतो). K2 B Dc Dn D2. 4. 6 स्वयोनौ निर्गते (B1. 3. 4 Dc D2 °तो) रविः. — c) Ś1 K3 B4 D1. 5 ओषधीः.

9 D3 missing (cf. v.l. 1). — b) T2 G3 प्रजानां (for भूता°). — c) K3 पितैवं; B4 Dc D2. 5 पितेव; S (except M1) नाथोऽयं (for पितैष).

10 D3 missing (cf. v.l. 1). — b) Cf. 12b. D1 शुभे कर्मणि संस्थिताः. — c) G4 धारयंति (for उद्ध°).

11 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) B1–3 धौम्येन (B2m हैमेन); T1 G1. 2. 4 भैमेन; T2 G3 M1 भौमेन; M2 गयेन. — b) A few MSS. वैण्येन. — d) K3 चापदि; D1 ह्यापदि.

12 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) Ś1 धर्मांशः; S कौंतेय (for धर्मात्मन्). — d) T1 G1. 2 M1 कौरव (for भारत).

13 D3 missing (cf. v.l. 1). K2 B Dc Dn D2. 4. 6 read 13–14 after 33; Dc D2 read 13 in its proper place *also*. Before 13, all MSS. ins. वैशं° उ°. — After 13ab (transposed), K2 B2. 4 Dn D4. 6 ins.:

14* विप्रत्यागसमाधिस्थः संयतात्मा दृढव्रतः ।;

while G2 ins.:

15* ततस्त्वध्यापयामास मन्त्रं सर्वार्थसाधकम् ।
अष्टाक्षरं परं मन्त्रमार्तस्य सततं प्रियम् ।

14 D3 missing (cf. v.l. 1). For the sequence of K2 B D (except D1. 5; D3 missing), cf. v.l. 13. — After 14ab (transposed), K2 B Dc Dn D2. 4. 6 ins.:

16* सोऽवगाह्य जलं राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् ।

— e) B4 Dc D2 सं° (for [उ]प°). — After 14, K2 B D (except D1; D3 missing) ins. a passage given in App. I (No. 1); while S reads adhy. 4!

15 M2 om. 15–33. D3 missing up to धि in 15c (cf. v.l. 1). — After the ref., S (except M2) ins. a variant of 14abcd:

17* पुष्पोपहारैर्बलिभिर्बहुशश्च यथाविधि ।
सर्वात्मभूतं संपूज्य यतप्राणो जितेन्द्रियः ।

— a) S (M2 om.) स्तवेन (M1 तेपेन) केन विप्रर्षे (T2 G3 °प्रैष). — b) G4 स्तुत्वा (for स तु). — d) Ś1 K3 D1. 3 °विक्रमः; K2 B Dc Dn D2. 4–6 °दर्शनं (for °विक्रमम्). — After 15, S (except M2) ins.:

18* मयि स्नेहोऽस्ति चेद्ब्रह्मन्यद्यनुग्रहभागहम् ।
भगवन्नास्ति चेद्गुह्यं तन्न मे ब्रूहि सांप्रतम् ।

विप्रार्थमाराधितवान्सूर्यमद्भुतविक्रमम् ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
शृणुष्वावहितो राजञ्शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
क्षणं च कुरु राजेन्द्र सर्वं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६
धौम्येन तु यथा प्रोक्तं पार्थाय सुमहात्मने ।
नाम्नामष्टशतं पुण्यं तच्छृणुष्व महामते ॥ १७
सूर्योऽर्यमा भगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः ।
गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥ १८
पृथिव्यापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणम् ।
सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽङ्गारक एव च ॥ १९
इन्द्रो विवस्वान्दीप्तांशुः शुचिः शौरिः शनैश्चरः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः ॥ २०
वैद्युतो जाठरश्चाग्निरैन्धनस्तेजसां पतिः ।
धर्मध्वजो वेदकर्ता वेदाङ्गो वेदवाहनः ॥ २१
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिः सर्वामराश्रयः ।
कला काष्ठा मुहूर्ताश्च पक्षा मासा ऋतुस्तथा ॥ २२
संवत्सरकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः ।
पुरुषः शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ २३
लोकाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुदः ।
वरुणः सागरोंऽशुश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा ॥ २४
भूताश्रयो भूतपतिः सर्वभूतनिषेवितः ।
मणिः सुवर्णो भूतादिः कामदः सर्वतोमुखः ॥ २५
जयो विशालो वरदः शीघ्रगः प्राणधारणः ।
धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः ॥ २६
द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पितामहः ।
स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ २७

C. 3. 156
B. 3. 3. 26
K. 3. 3. 79

16 M2 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^{d}) K2 B2 Dn D1. 4–6 संप्र- (for सर्वं). S (M2 om.) गुह्यं वक्ष्यामि ते हितं.

17 M2 om. 17 (cf. v.l. 15). — ^{a}) N (K1. 4 missing) -पूर्वं (for प्रोक्तं). — ^{c}) G2 अष्टोत्तरं (for अष्टशतं). N (K1. 4 missing) नामाष्टशतमाख्यातं. — ^{d}) B4 D1 G1. 4 महाद्युते. G2 शतं तच्छृणु भूपते.

18 M2 om. 18 (cf. v.l. 15). — Before 18, K2 B (except B1) D (except D1. 3) T2 G3 ins. धौम्य उ° (resp. धौम्यः); K3 सूर्याय नमः.

20 M2 om. 20 (cf. v.l. 15). — ^{a}) Dc D2 विश्वात्मा (for दीप्तांशुः). — ^{d}) Dc Dn1. n2 (before corr.). n3 वै वरुणो (for वैश्र°).

21 M2 om. 21 (cf. v.l. 15). — ^{b}) Ś1 B2 निधिः (for पतिः).

22 M2 om. 22 (cf. v.l. 15). — ^{a}) B2 Dc D1. 2 G2. 4 द्वापरं च. — ^{b}) K2 B D (except D1. 3) सर्वमलाश्रयः. — ^{d}) Ś1 पक्षो मास ऋतुश्च यः; K2 Dc D2 क्षणा यामा लवाः क्षपाः; K3 पक्षमासा ऋतेशयः; B1. 2 Dn D4–6 क्षपा याम- (Dn2 D6 °मा)स्तथा क्षणः (D6 °णाः); B3 क्षपा यामा नवाः क्षणाः; B4 पक्षा मासा क्षपाः क्षणाः; D1 पक्षा मासास्त्वहर्निशौ; D3 पक्षा मासस्त्वहर्निशं (sic).

23 M2 om. 23 (cf. v.l. 15). — ^{b}) Ś1 D1–3 काल-चक्रं. — 23^{d} = (var.) 1. 1. 20^{d}.

24 M2 om. 24 (cf. v.l. 15). — ^{a}) K2 B1. 2 D (except D1. 3. 5) G1 काला° (for लोका°). Ś1 K3 D1 G2 सुरा° (for प्रजा°). — ^{c}) Ś1 K2 B2 Dn D4–6 [ऽ]शश्च; D1 [ऽ]भश्च (for ऽशुश्च).

25 M2 om. 25 (cf. v.l. 15). — ^{a}) Ś1 K3 B3 भूताशयो. — ^{b}) K2 B Dn D4. 6 °लोकनमस्कृतः (B4 °भूतहिते रतः); Dc D2 °भूतपतिर्विभुः; D5 °भूतनिषेवकः. — After 25^{ab}, N (K1. 4 missing) ins.:

19* स्रष्टा संवर्तको वह्निः सर्वस्यादिरलोलुपः।
अनन्तः कपिलो भानुः.

[Ś1 K3 B3. 4 D5 °करोचलः; D1. 3 °करोमलः (for °रलो-लुपः).]

— 19* is followed by 25^{d}, 26^{a}, 20*, 25^{c} and 26^{b} (with v.l.), etc. — ^{c}) N (K1. 4 missing) मनः (D1. 2 मनुः; D5 कल्पः) सुपर्णो. — ^{d}) B3 (m as in text) °दः कामगो विभुः.

26 M2 om. 26 (cf. v.l. 15). — ^{a}) Ś1 K3 B3m D1. 2 विषादो; M1 °धाता (for °शालो). — After 26^{a}, N (K1. 4 missing) ins.:

20* सर्वधातुनिषेवितः।

[K2 B2 Dn D4. 6 °निषेविता; B4 सर्वभूत°.]

— ^{b}) K2 B2 °धारकः.

27 M2 om. 27 (cf. v.l. 15). — ^{b}) D5 मही नभः (for पिता°). — ^{d}) B (except B2) Dc1 D4 त्रिपिष्टपं.

C. 3. 157
B. 3. 3. 27
K. 3. 3. 80

देहकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेण वपुषान्वितः ॥ २८
एतद्वै कीर्तनीयस्य सूर्यस्यैव महात्मनः ।
नाम्नामष्टशतं पुण्यं शक्रेणोक्तं महात्मना ॥ २९
शक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यश्च तदनन्तरम् ।
धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कामानवाप्तवान् ॥ ३०
सुरपितृगणयक्षसेवितं
ह्यसुरनिशाचरसिद्धवन्दितम् ।
वरकनकहुताशनप्रभं
त्वमपि मनस्यभिधेहि भास्करम् ॥ ३१
सूर्योदये यस्तु समाहितः पठे-
त्स पुत्रलाभं धनरत्नसंचयान् ।
लभेत जातिस्मरतां सदा नरः
स्मृतिं च मेधां च स विन्दते पराम् ॥ ३२
इमं स्तवं देववरस्य यो नरः
प्रकीर्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः ।
स मुच्यते शोकदवाग्निसागरा-
ल्लभेत कामान्मनसा यथेप्सितान् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

28 M2 om. 28 (cf. v.l. 15). — d) Ś1 (m as in text) B D (except D1. 3) मैत्रेयः करुणान्वितः; T1 मैत्रेण वपुरन्वितः.

29 M2 om. 29 (cf. v.l. 15). — b) N (K1. 4 missing) सूर्यस्यामिततेजसः. — c) K3 D1. 3. 5 प्रोक्तं (for पुण्यं). Ś1 अष्टोत्तरं शतं नाम्नां; K2 B Dc Dn D2. 4. 6 नामाष्टशतकं चेदं. — d) K2 B Dc Dn D2. 4. 6 प्रोक्तमेतत्स्वयंभुवा; K3 D1. 3. 5 शक्रेण सुमहात्मना.

30 K3 M2 om. 30 (for M2 cf. v.l. 15). K2 B (except B2) D (except D1. 3. 5) read 30 in the course of passage No. 2 of App. I. — a) Ś1 D1 प्राप; D2. 3 प्राप्य (for प्राप्तो). — b) N (K1. 4 missing) तु (for च). — c) D1. 4. 5 प्राप (for प्राप्य). — d) Dc D2. 5 अवाप्नुयात्.

31 M2 om. 31 (cf. v.l. 15). — a) K2 B (except B4) D (except D1. 3) G3 (by transp.) सुरगणपितृयक्ष°; G2 सुरपितृगणसिद्धवंदितं (cf. 31b). — b) D1-3 om. हि. Ś1 K3 B4 दितिजनिशा°; T G3. 4 M1 निशिचरगणसिद्ध°; G1. 2 निशिचरचारण(G1 °चरगण)यक्षसेवितं (cf. a). — d) Ś1 K3 D1. 3 त्वमपि नमस्व हिताय भा°; K2 B Dc Dn D2. 4-6 प्रणिपतितोस्मि हिताय भा°.

32 M2 om. 32 (cf. v.l. 15). — a) K2 B D (except D1) सु- (for तु). — b) K2 B D (except D1-3) °दारान्; K3 °कामान् (for °लाभं). — c) K2 B D (except D1-3) transp. सदा and नरः. — d) K2 B1. 2 Dn D4-6 धृतिं (for स्मृतिं). Ś1 B1. 2m. 3 D (except D5) सुमान् (for पराम्).

33 M2 om. 33 (cf. v.l. 15). — a) S (M2 om.) कीर्तयेत् (for यो नरः). — b) Hypermetric! S (M2 om.) शृणोति वा यः (for प्रकीर्तयेच्छुचि-). Ś1 K3 B3. 4 Dc D1-3 शुद्धमनाः (for शुचिसुमनाः). — c) K2 B Dn D4-6 वि-; Dc प्र- (for स). — d) S (except G4; M2 om.) मनसो. — After 33, K2 B Dc Dn D2. 4. 6 read 13-14.

Colophon om. in Ś1 K2. 3 B1-3 Dn D6 T1 M2. K1. 4 missing. — *Major* (or *Sub-*)*parvan:* G2. 3 आरण्य. — *Adhy. name:* B4 Dc1 सूर्यनामाष्टशतकं (Dc1 °ष्टशतं); Dc2 D2 सूर्यनामाष्टकं शतं (D2 °ष्टकशतं); Dn1 सूर्याराधनं; D1 धौम्योक्तं सूर्यध्यानं; D3 धौम्यकृतस्तवः; T2 G3 सूर्यनामाष्टोत्तरं; G2 सूर्यप्रसादः; to it B4 Dc D2. 3 add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D1 G1. 2 M1 3 (as in text); T2 G3 4. — *Śloka no.:* D1 35.

4

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here. S reads the stanzas comprising this adhy. after 3. 3. 14; while K2 B D (except D1. 3. 5) read them after a passage given in App. I (No. 1), which these MSS. ins. after 3. 3. 14. Thus the sequence in K2 B D (except D1. 3. 5) is 3. 3. 1-12; 15-29; 31-33; 13-14 (with insertions); App. I (No. 1); 3. 4. 1-3; App. I (No. 2); 3. 4. 4-10.

४

वैशंपायन उवाच ।
ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डवम् ।
दीप्यमानः स्ववपुषा ज्वलन्निव हुताशनः ॥ १
यत्तेऽभिलषितं राजन्सर्वमेतदवाप्स्यसि ।
अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ २
फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे ।
चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ।
धनं च विविधं तुभ्यमित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३
लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्य धर्मवित् ।
जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातॄंश्चास्वजताच्युतः ॥ ४
द्रौपद्या सह संगम्य पश्यमानोऽभ्ययात्प्रभुः ।
महानसे तदान्नं तु साधयामास पाण्डवः ॥ ५
संस्कृतं प्रसवं याति वन्यमन्नं चतुर्विधम् ।
अक्षय्यं वर्धते चान्नं तेन भोजयते द्विजान् ॥ ६
भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वानुजानपि ।
शेषं विघससंज्ञं तु पश्चाद्भुङ्क्ते युधिष्ठिरः ।
युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्षती ॥ ७
एवं दिवाकरात्प्राप्य दिवाकरसमद्युतिः ।
कामान्मनोभिलषितान्ब्राह्मणेभ्यो ददौ प्रभुः ॥ ८
पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्वसु ।
यज्ञियार्थाः प्रवर्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः ॥ ९
ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पाण्डवाः ।
द्विजसंघैः परिवृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ॥ १०

C. 3. 218
B. 3. 3. 86
K. 3. 3. 63

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

1 K2. 3 B1–3 Dn D4. 6 S (which cont. the previous adhy.) om. the ref.; while B4 Dc D2. 3. 5 (which ins. the ref. before the last line of passage No. 1 of App. I) also om. the ref. here.

2 Before 2, Ś1 K2 B Dc Dn D4–6 M2 ins. विवस्वानुवाच (Ś1 om. उ°, but *not* M2); K3 D1–3 G2 सूर्य उ° (G2 om. उ°); T1 G1 M1 आदित्यः. — ^{a}) K2 B1. 2 Dn D4. 6 किंचित्; B3 कामं (for राजन्). — ^{b}) K2 B2 Dn D4. 6 तत्त्वं सर्वम्; B1 तत्सर्वं त्वम् (for सर्वमेतद्). B3 तत्सर्वं समवा°. — ^{d}) S नव वर्षाणि त्रीणि च. — After 2, K2 Dn D5. 6 (both latter marg.) ins. 21*.

3 ^{a}) Ś1 यव्यं (for शाकं). — D3 (marg. *sec. m.*) S ins. after 3^{ab}: K2 Dn D5. 6 (both latter marg.), after 2:

21* गृह्णीष्व पिठरं ताम्रं मया दत्तं नराधिप ।
यावद्वाञ्छति पाञ्चाली पात्रेणानेन सुव्रत ।

[(L. 2) K2 Dn D5. 6 वर्त्स्यति; T1 इच्छति (for वाञ्छति). T1 संभृता (for सुव्रत).]
— After 3^{cd}, K2 B (except B1) Dn D4. 6 ins.:

22*. इतश्चतुर्दशे वर्षे भूयो राज्यमवाप्स्यसि ।,
followed by वैशं° उ°.
— ^{ef}) D5 चतुर्विधं (for च विविधं). K2 B Dn D4. 6 एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवांतरधीयत. — 3^{f}=1. 12. 3^{d}. — After 3, N (except K3 D1; K1. 4 missing) ins. a passage given in App. I (No. 2).

4 Before 4, all MSS. (except D1 T2 G3; K1. 4 missing) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{d}) Ś1 B4 Dc D1–3. 5 भ्रातृभिः स्वजनेन च; K2 B1–3 Dn D4. 6 भ्रातृंश्च परिषस्वजे. — After 4, B3. 4 ins.:

23* युधिष्ठिर उवाच ।
त्वत्प्रसादाद् द्विजश्रेष्ठ यदिष्टं प्राप्तवानहम् ।,
followed by वैशं° उ°.

5 ^{a}) D1. 3 °द्या समुपागम्य. — ^{b}) N (K1. 4 missing) वंद्यमानो; G1 पच° (for पश्य°). K2 B (except B4) Dn D4–6 तया; K3 ययौ; T1 G1. 2 M1 [अ]पयात् (for ऽभ्य°). — ^{c}) N (K1. 4 missing) तदानीं; T2 G1. 3. 4 तदन्नं (for तदान्नं). — T1 om. (hapl.) 5^{d}–7^{c}.

6 T1 om. 6 (cf. v.l. 5). — ^{a}) Ś1 यच्च (for याति). M2 संस्कृतं तच्च भवति. — ^{b}) Ś1 धन्यम्; K2 B Dn D4. 5 स्वल्पम्; D6 पक्वम् (for वन्यम्). — ^{d}) S (T1 om.) [अ]भोजयत (for भोज°).

7 T1 om. 7^{abc} (cf. v.l. 5). — ^{a}) K3 D3 तु; G1. 3. 4 M1 [अ]थ (for च). — ^{b}) Dc D2 द्विजान्; D1 [अ]नुगान्. — ^{f}) K3 (? orig. gloss) द्रौपदी (for पार्षती).

५

C. 3. 219
B. 3. 4. 1
K. 3. 4. 1

वैशंपायन उवाच ।

वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु
प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोऽम्बिकेयः ।
धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं
सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ १

प्रज्ञा च ते भार्गवस्येव शुद्धा
धर्मं च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मम् ।
समश्च त्वं संमतः कौरवाणां
पथ्यं चैषां मम चैव ब्रवीहि ॥ २

एवं गते विदुर यदद्य कार्यं
पौराश्चेमे कथमस्मान्भजेरन् ।
ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूला-
न्न कामये तांश्च विनश्यमानान् ॥ ३

विदुर उवाच ।

त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र
राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति ।
धर्मे राजन्वर्तमानः स्वशक्त्या
पुत्रान्सर्वान्पाहि कुन्तीसुतांश्च ॥ ४

स वै धर्मो विप्रलुप्तः सभायां
पापात्मभिः सौबलेयप्रधानैः ।
आहूय कुन्तीसुतमक्षवत्यां
पराजैषीत्सत्यसंधं सुतस्ते ॥ ५

एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राज-
ञ्शेषस्याहं परिपश्याम्युपायम् ।
यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापा-
न्मुक्तो लोके प्रतितिष्ठेत साधु ॥ ६

— *N. B.* After 7, most old printed ed. ins. a spurious line द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ।, which was found only on the marg. of one inferior MS. collated for the edition but not included in our apparatus !

8 ^{b}) K_2 B D (except $D_{1.3}$) °समप्रभः; M_2 पात्रं हैरण्यमुत्तमं. — ^{c}) T_2 (by corr.) G_3 आत्मा° (for मनो°). G_1 कामात्मानोभिलषितान्. — ^{d}) Dn D_3 S [अ]ददात् (for ददौ).

9 ^{c}) K_2 B Dc $D_{2.4.5}$ यज्ञे पार्थाः; D_1 यज्ञार्थाय; T_2 यज्ञार्थे सं-; G M इज्यार्थे स्म (G_1 च; G_2 -भ्यः; G_3 °-) (for यज्ञि°). T_1 इज्यार्थे समवर्तते. — ^{d}) M_2 विधिवन्मंत्रकोविदाः.

10 ^{d}) Dc D_2 °युः काम्यके पुनः. — After 10, S reads 3. 3. 15–33.

Colophon om. in T_2 G M_1. $K_{1.4}$ missing. — *Major (or Sub-) parvan :* T_1 M_2 आरण्य. — *Adhy. name :* $Ś_1$ K_3 सूर्यस्तवः; K_2 B_{1-3} Dc Dn $D_{2.4-6}$ काम्यकवन(B_2 D_2 om. वन)प्रवेशः; B_4 युधिष्ठिरादीनां काम्यकवनप्रवेशः; M_2 अर्कसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn T_1 M_2 3; D_1 4 (as in text). — *Śloka no. :* Dn 83, D_1 11.

5

☞ This adhy. is missing in $K_{1.4}$ (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{d}) $Ś_1$ $D_{1.3}$ T_2 G_{3-6} सुखासीनं.

2 Dc_2 om. 2^{a}–3^{b}. Before 2, N ($K_{1.4}$ missing; Dc_2 om.) G_4 M ins. धृतराष्ट्र उ° (resp. धृतराष्ट्रः). — ^{a}) $Ś_1$ K_3 D_1 हि (for च). $Ś_1$ K_3 Dc_1 D_{1-3} वृद्धा (for शुद्धा). — ^{b}) $B_{3.4}$ वेत्सि; T G_3 वेद (for वेत्थ). — ^{c}) Dc_1 D_2 कामश्च (for सम°). — ^{d}) K_3 D_3 T_2 $G_{3.4}$ M_2 तेषां; G_2 चेदं (for चैषां). K_3 [इ]ह ब्रूहि (for ब्रवीहि).

3 Dc_2 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^{a}) T G_3 वीर (for विदुर). — ^{b}) K_3 त्वेते; B_2 Dc_1 D_4 च मे; T_2 $G_{3.4}$ च ते (for चेमे). — ^{d}) K_2 B (except B_1) Dn $D_{4.6}$ तत्त्वं ब्रूयाः साधु कार्याणि वेत्सि. — After 3, T_2 G_{2-4} ins. :

24* सौबलेनैव पापेन दुर्योधनहितैषिणा ।
क्रूरमाचरितं कर्म न मे प्रियमनुष्ठितम् ।
तथैवं हि कृते तत्र तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
उत्तरं प्राप्तकालं च किमन्यन्मन्यते क्षमम् ।
नास्ति धर्मे सहायत्वमिति मे दीर्यते मनः ।
यत्र पाण्डुसुताः सर्वे क्लिश्यन्ति वनमागताः ।
[(L. 2) G_2 क्षत्तर् (for कर्म).]

4 ^{d}) K_2 B (except B_1) Dn $D_{4.6}$ पांडोः (for कुन्ती-).

तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां
यत्तद्राजन्नतिसृष्टं त्वयासीत् ।
एष धर्मः परमो यत्स्वकेन
राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृध्येत् ॥ ७
एतत्कार्यं तव सर्वप्रधानं
तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः ।
एवं शेषं यदि पुत्रेषु ते स्या-
देतद्राजंस्त्वरमाणः कुरुष्व ॥ ८
अथैतदेवं न करोषि राज-
न्ध्रुवं कुरूणां भविता विनाशः ।
न हि क्रुद्धो भीमसेनोऽर्जुनो वा
शेषं कुर्याच्छात्रवाणामनीके ॥ ९
येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रो
धनुर्येषां गाण्डिवं लोकसारम् ।
येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा
तेषां लोके किं नु न प्राप्यमस्ति ॥ १०
उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते
मया यत्ते हितमासीत्तदानीम् ।
पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्ये-
त्येतद्राजन्न च तत्त्वं चकर्थ ।
इदानीं ते हितमुक्तं न चेत्त्वं
कर्तासि राजन्परितप्तासि पश्चात् ॥ ११
यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते
संप्रीयमाणः पाण्डवैरेकराज्यम् ।
तापो न ते वै भविता प्रीतियोगा-
त्त्वं चेन्न गृह्णासि सुतं सहायैः ।
अथापरो भवति हि तं निगृह्य
पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्वाधिपत्ये ॥ १२

C. 3. 232
B. 3. 4. 14
K. 3. 4. 17

— After 4, Dc reads 7^{ab}, and S (except T_1) reads 10^{cd} (for the first time).

5 ^{a}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ T_2 G विप्रल(G_2 °लु)ब्धः; K_3 °युक्तः; D_5 °नष्टः. — ^{c}) K_3 (corrupt) आत्मप्रधानसुतमक्ष°.

6 ^{b}) Dc शेषं नान्यं (for शेषस्याहं). — ^{d}) B_1 तिष्ठते साधुवृत्तः. A few MSS. साधुः.

7 Dc reads 7^{ab} after 4, *repeating* it here. D_5 om. (hapl.) 7^{b}–8^{c}. — ^{b}) Ś$_1$ इति; B Dn अभि-; $D_{1.2}$ विनि-; T_1 अग्नि- (for अति-). — Dn ins. after 7^{cd}: Ś$_1$ K_3, which om. 7^{cd}, ins. after 7^{ab}:

25* यशो न नश्येज्ज्ञातिभेदश्च न स्या-
द्धर्मो न स्यान्नैव चैवं कृते त्वाम् ।
[(L. 2) Ś$_1$ K_3 जह्याद्धर्मो (for धर्मो न स्यात्).]

8 D_5 om. 8^{abc} (cf. v.l. 7). — ^{a}) B_4 Dc Dn_2 D_1 सर्वं; S धर्म- (for सर्व-). — ^{b}) S °वमानात्. — ^{c}) S एतच्छ्रेयस्तव (for एवं शेषं यदि). D_{1-3} पुत्रस्य (for पुत्रेषु).

9 ^{a}) K_2 $B_{1.2}$ Dn_1. n_2 $D_{4.6}$ तथै° (for अथै°).

10 ^{a}) Ś$_1$ Dc D_5 गोप्ता; B_1 यंता; $D_{1.2}$ आस्ते; D_3 शास्ता (for योद्धा). — S (except T_1) reads 10^{cd} after 4, *repeating* it here. — ^{d}) Dn_1. n_3 $D_{4.6}$ M_2 नाप्राप्य°; T_1 G_1 दुष्प्राप° (for न प्राप्य°). — After 10, T G_{2-4} ins.:

26* येषां राजा धर्मपुत्रो महात्मा
तेषां लोके किं नु दुष्प्रापमस्ति ।,

the posterior half being a variant of 10^{d}.

11 ^{b}) S तद् (for ते). — ^{c}) Dc_1 D_2 एनम् (for इमम्). — ^{d}) K_2 B D हितं परं (for [इ]त्येतद्राजन्). T_1 तदा; T_2 G_{2-4} तथा (for च तत्). Dc (by transp.) त्वं तच्चकर्थ; G_1 नन्ववेत्थ. — ^{ef}) N ($K_{1.4}$ missing) इदं च राजन् (for इदानीं ते), and एवं कर्ता (for कर्तासि राजन्).

12 D_2 om. 12^{abc}. — ^{a}) T_2 G_{2-4} transp. एतत् and एवं. — ^{cd}) N ($K_{1.4}$ missing; D_2 om.) om. वै. The same MSS. with M_2 read for 12^{d} न चे(M_2 तस्मा)न्निगृह्णीष्व सुतं सुखाय. T_2 $G_{3.4}$ नि- (for न). — ^{e}) Ś$_1$ D_5 अथापरं; D_3 तथोपकारो; G_1 यथापरो. K_2 $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ दुर्योधनं त्वहितं वै (B_1 तं) निगृह्य; K_3 (corrupt) यत्तापस्करं भवति हितं निगृह्णीष्व; B_3 दुर्योधनमहितं वै विसृज्य; B_4 दुर्योधनं सहितं संनिगृह्य; Dc दुर्योधनं वै त्वहितं (Dc_2 चैव हि तं) निगृह्य; $D_{1.2}$ अपज्वरो भवति (D_1 °सि) हि तं प्रगृह्य; M_2 निगृह्य पुत्रं मानिनं पापबुद्धिं. — ^{f}) Ś$_1$ Dc $D_{1-3.5}$ °राज्ये (for °पत्ये). — After 12, G_2 ins.:

27* ध्रुवं विनाशस्तव पुत्रेण धीम-
न्सबन्धुवर्गेण सहैव राजभिः ।
चतुर्दशे चैव वर्षे नरेन्द्र
कुलक्षयं प्राप्स्यसि राजसिंह ।
तस्मात्कुरुष्वाधिपत्ये नरेन्द्र
युधिष्ठिरं धर्मवतां वरिष्ठम् ।

13 ^{d}) B_1 S (except M_2) उपतिष्ठंति.

14 ^{b}) T_2 G_{2-4} पांडुपुत्रं. $K_{2.3}$ B Dn $D_{4.6}$ M_2 भजंतु.

C. 3. 232
B. 3. 4. 14
K. 3. 4. 19

अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो
धर्मेणेमां पृथिवीं शास्तु राजन् ।
ततो राजन्पार्थिवाः सर्व एव
वैश्या इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः ॥ १३
दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रः
प्रीत्या राजन्पाण्डुपुत्रान्भजन्ताम् ।
दुःशासनो याचतु भीमसेनं
सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजां च ॥ १४
युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व
राज्ये चैनं स्थापयस्वाभिपूज्य ।
त्वया पृष्टः किमहमन्यद्वदेय-
मेतत्कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ॥ १५
धृतराष्ट्र उवाच ।
एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभाया-
मिह प्रोक्तं पाण्डवान्प्राप्य मां च ।
हितं तेषामहितं मामकाना-
मेतत्सर्वं मम नोपैति चेतः ॥ १६
इदं त्विदानीं कुत एव निश्चितं
तेषामर्थे पाण्डवानां यदात्थ ।
तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति
कथं हि पुत्रं पाण्डवार्थे त्यजेयम् ॥ १७
असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा
दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रसूतः ।
स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति
को नु ब्रूयात्समतामन्ववेक्षन् ॥ १८
स मा जिह्मं विदुर सर्वं ब्रवीषि
मानं च तेऽहमधिकं धारयामि ।
यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं
सुसान्त्व्यमानाप्यसती स्त्री जहाति ॥ १९
वैशंपायन उवाच ।
एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्य-
दन्तर्वेश्म सहसोत्थाय राजन् ।
नेदमस्तीत्यथ विदुरो भाषमाणः
संप्राद्रवद्यत्र पार्था बभूवुः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

15 [b]) D1. 2 G4 M1 स्थापयित्वा°. M2 स्वराज्ये (for [अ]भि°). G1 राजन्वचोभिः कुशलैः प्रपूज्य. — [d]) Ś1 K3 D1–3 भवाद्य (for ऽसि राजन्).

16 [a]) Ś1 K3 D1–3. 5 श्रुतं; Dc श्रुत्वा (for एतद्). D5 सर्वं (for वाक्यं). S (except T1) तत् (for ते). — [d]) N (K1. 4 missing) M2 नावैति; G2 नैवेति (for नोपैति); cf. 3. 6. 13[c].

17 [a]) B1 Dn D4. 6 T2 G3 Cnp (!) गत एव; T1 G2. 4 M1 कृतमेव; M2 मनसैव (for कुत एव). — [b]) Ś1 K3 G2 यथात्थ; D5 यदा तु; T1 यदर्थः (for यदात्थ). — [c]) T2 G3. 4 केना° (for तेना°). D2 नाशहेतो; D3 T1 नास्ति हितो; T2 G3 नासि भीतो; G1 नासि मतो; G4 नासि भूतो; M2 ह्यहितो (for नासि हितो). — [d]) Ś1 D1–3 om. हि. T2 G3. 4 पुत्रं नाहं; M1 तथा हि पुत्रं; M2 कथं नु पुत्रं.

18 [b]) Ś1 K3 Dc D1–3. 5 G2 om. तु. — [c]) B2 त्वं वै; D1. 2 स्वं चैव; G1. 2 स्वकं; M1 स्वकं वै (for स्वं वै). B4 आत्मोद्भूतं (for स्वं वै देहं). — [d]) K2 B D (except D1–3) अन्ववेक्ष्य.

19 [a]) K2. 3 B D (for D3 see below) G1. 2 मां (for मा). K3 D1. 2 transp. जिह्मं and सर्वं. T2 G2–4 M1 त्वं (for सर्वं). D3 सतां मतं विदुर जिह्मं ब्रवीषि. — [b]) G2 मन्युं (for मानं च). — With 19[cd], cf. 2. 57. 12[cd]. — [c]) Ś1 T1 G2 यथेष्टकं; G1 तस्माद्यथेच्छं (for यथेच्छकं). T2 G3. 4 transp. गच्छ and तिष्ठ. Ś1 साधो (for वा त्वं). — [d]) M1 om. सु. Ś1 K3 Dc D5 सुसांत्वितापि (K3 Dc om. -पि); T G संसांत्व- (T2 G3 °त्व्य)माना; M2 साध्यमाना (for सुसान्त्व्यमाना). Ś1 K3 Dc D1–3. 5 हि (for [अ]पि).

20 S (except G2) om. the ref. — [a]) Ś1 K2. 3 Dc D1–3. 5 एवम् (for एतावद्). — [b]) K3 Dc S राजा; B4 तस्मात् (for राजन्). — [c]) Hypermetric ! S om. अथ.

Colophon. K1. 4 missing. — *Major* (or *Sub-*)*parvan:* Ś1 T2 G2. 3 M1 आरण्य; B2 T1 अरण्य. — *Adhy. name:* K2 B1. 2 Dc Dn D4–6 विदुरवाक्यं; K3 विदुरगमनं; B3. 4 विदुरवि(B4 om. -वि)त्यागः; D1. 2 विदुरयानं; T2 G3. 4 M2 धृतराष्ट्रकोपः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 Dn3 D5 T1 G1. 2 M 4; D1 T2 G3. 4 5 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 22; D1 21.

६

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः ।
प्रययुर्जाह्नवीकूलात्कुरुक्षेत्रं सहानुगाः ॥ १
सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां च निषेव्य ते ।
ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम् ॥ २
ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु ।
काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजनप्रियम् ॥ ३
तत्र ते न्यवसन्वीरा वने बहुमृगद्विजे ।
अन्वास्यमाना मुनिभिः सान्त्व्यमानाश्च भारत ॥ ४
विदुरस्त्वपि पाण्डूनां तदा दर्शनलालसः ।
जगामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ॥ ५
ततो यात्वा विदुरः काननं त-
च्छीघ्रैरश्वैर्वाहिना स्यन्दनेन ।
ददर्शासीनं धर्मराजं विविक्ते
सार्धं द्रौपद्या भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्च ॥ ६
ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्णमारा-
दभ्यायान्तं सत्यसंधः स राजा ।
अथाब्रवीद्भ्रातरं भीमसेनं
किं नु क्षत्ता वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७
कच्चिन्नायं वचनात्सौबलस्य
समाह्वाता देवनायोपयाति ।
कच्चित्क्षुद्रः शकुनिर्नायुधानि
जेष्यत्यस्मान्पुनरेवाक्षवत्याम् ॥ ८
समाहूतः केनचिदाद्रवेति
नाहं शक्तो भीमसेनापयातुम् ।
गाण्डीवे वा संशयिते कथंचि-
द्राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥ ९
तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः
प्रत्यगृह्णन्नृपते सर्व एव ।
तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो
यथोचितं पाण्डुपुत्रान्समेयात् ॥ १०
समाश्वस्तं विदुरं ते नरर्षभा-
स्ततोऽपृच्छन्नागमनाय हेतुम् ।
स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस

C. 3. 250
B. 3. 5. 11
K. 3. 5. 11

6

☞ This adhy. is missing in $K_{1.4}$ (cf. v.l. 3.1.1); the MSS. are mostly ignored here.

1 b) K_3 B_3 D_{1-3} T_2 $G_{3.4}$ भरतर्षभ. — c) K_2 G_1 M जाह्नवीतीरात्; D_1 T G_{2-4} °तीरे (cf. 3a).

3 a) T_1 $G_{1.4}$ M_1 सरस्वतीतीरे (cf. 1c). — b) B_2 समेता; B_4 °त्य (for °षु).

5 a) $Ś_1$ $K_{2.3}$ Dn $D_{1-3.5}$ $G_{2.4}$ अथ (for अपि). — b) $Ś_1$ तथा; K_2 B Dn $D_{2.4.6}$ सदा (for तदा).

6 a) $Ś_1$ यातो; K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ गत्वा (B_1 Dc_2 ययौ); K_3 यात्वाथ; G_1 यात्वा तु (for यात्वा). $Ś_1$ कानने; B Dn $D_{4.6}$ काम्यकं (for काननं). — b) S वाहितः (for वाहिना). — c) B_2 Dn $D_{4.6}$ धर्मात्मानं (for धर्म°). — d) K_3 $D_{2.3}$ T_1 G_2 M_1 transp. भ्रातृभिः and ब्राह्मणैः.

7 a) $B_{3.4}$ Dc मन्युमंतम् (for तूर्णमाराद्). S एकम् (for आराद्). — b) D_{1-3} तदायांतं; S अभ्यागतं. K_3 $B_{1.4}$ D_{1-3} सत्यसंधं. — c) S भीमसेनं समीक्ष्य (for भ्रातरं भीम°).

8 a) D_{1-3} वचसा (for °नात्). — b) K_2 D_{1-3} G_2 °ह्वातुं. K_2 B Dc Dn $D_{4.5}$ °यातः (for °याति). — c) $G_{1.2.4}$ M_1 कुशली (for शकुनिर्). Dc वा°; S (except T_1 M_2) चा° (for ना°). — d) S अस्माकं (for अस्मान्).

9 a) Dc आव्रजेति; S आहवाय (for आद्रवेति). — b) Dn_3 T_2 G_{2-4} उपयातुं (for अप°). — c) Some MSS. गांजीवे. K_3 D_{1-3} om. वा. K_2 B Dn $D_{4.6}$ च; Dc चेत् (for वा). $Ś_1$ B Dc_2 D_{1-3} कथं नु; $K_{2.3}$ Dc_1 Dn D_{4-6} कथं तु; G_4 कदाचिद्; M_2 कथं तद् (for कथंचिद्). — d) $Ś_1$ D_{1-3} पुनः (for राज्य-).

10 c) S स तैः (G_2 ततः) समेतैः (T_2 $G_{3.4}$ °तः) सत्कृतः (G_2 सहितैः) पांडवेयैः. — d) T_1 $G_{1.2}$ M पांडु[illegible] T_2 $G_{3.4}$ पांडवेयैः.

11 a) Dc वै विदुरं (for विदुरं ते). $Ś_1$ K_3 [illegible] वै (for ते). — b) $Ś_1$ M_2 आगमनस्य.

C. 3. 250
B. 3. 5. 11
K. 3. 5. 11

यथावुक्तो धृतराष्ट्रोऽम्बिकेयः ॥ ११

विदुर उवाच ।

अवोचन्मां धृतराष्ट्रोऽनुगुह्य-
मजातशत्रो परिगृह्याभिपूज्य ।
एवं गते समतामभ्युपेत्य
पथ्यं तेषां मम चैव ब्रवीहि ॥ १२
मयाप्युक्तं यत्क्षमं कौरवाणां
हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्य चैव ।
तद्वै पथ्यं तन्मनो नाभ्युपैति
ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥ १३
परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं
न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः ।
यथातुरस्येव हि पथ्यमन्नं
न रोचते स्मास्य तदुच्यमानम् ॥ १४
न श्रेयसे नीयतेऽजातशत्रो
स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ।
ब्रुवन्न रुच्यै भरतर्षभस्य
पतिः कुमार्या इव षष्टिवर्षः ॥ १५
ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां
न वै श्रेयो धृतराष्ट्रः परैति ।
यथा पर्णे पुष्करस्येव सिक्तं
जलं न तिष्ठेत्पथ्यमुक्तं तथास्मिन् ॥ १६
ततः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां
यत्र श्रद्धा भारत तत्र याहि ।
नाहं भूयः कामये त्वां सहायं
महीमिमां पालयितुं पुरं वा ॥ १७
सोऽहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राजं-
स्त्वां शासितुमुपयातस्त्वरावान् ।
तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां
तद्धार्यतां यत्प्रवक्ष्यामि भूयः ॥ १८
क्लेशैस्तीव्रैर्युज्यमानः सपत्नैः
क्षमां कुर्वन्कालमुपासते यः ।
संवर्धयन्स्तोकमिवाग्निमात्मवा-
न्स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ॥ १९

---

12 ^{a}) T_1 G_2 M_2 मा (for मां). Ś$_1$ स; $B_{2.3}$ न; S [ऽ]भि- (for ऽनु-). — ^{b}) Ś$_1$ K_3 प्रति° (for परि°). — ^{d}) Ś$_1$ $B_{3.4}$ D_1 T_1 चैषां (for तेषां). K_3 चैवेह ब्रूहि; $D_{1.2}$ च ब्रूहि सौम्य (for चैव ब्रवीहि).

13 ^{a}) Ś$_1$ K_3 B_4 मयाप्युक्तः; Dc D_{1-3} मया ह्युक्तः; S मया तूक्तं. Ś$_1$ सत्त्विदं; $D_{1.2}$ स च यत् (for यत्क्षमं). — ^{b}) S युक्तं (for पथ्यं). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{2.3}$ Dc D_5 तद्वै तस्य ($K_{2.3}$ °स्मै) न रुचित्वमभ्युपैति; B Dn_1 $D_{4.6}$ तद्वै तस्मै न रुचामभ्युपैति; Dn_2 D_{1-3} तद्वै तस्मै (Dn_2 °स्य) चेतसि नाभ्यु°. — Ś$_1$ K_3 om. 13^d, 14^{ab} and 14^d.

14 Ś$_1$ K_3 om. 14^{abd} (cf. v.l. 13). — ^{a}) D_{1-3} मयोक्तो. — ^{b}) Dc तद्वाक्यं (for मे तच्च). — ^{c}) G_2 औषधं (for अन्नं). — ^{d}) K_2 Dc D_5 T_2 G_{2-4} तस्य; D_2 ह्यस्य; G_1 चास्य (for स्मास्य).

15 ^{a}) $G_{1.2.4}$ यतते (for नीयते). — ^{c}) G_1 ध्रुवं न (for ब्रुवन्न). Ś$_1$ K_3 नावैति लावण्यवयोपपन्ना (see below); K_2 B D ध्रुवं न रोचेद्भरत°. — ^{d}) T_2 $G_{2.3}$ षाष्टिवर्षः. Ś$_1$ K_3 पतिं कुमारीव हि षष्टिवर्षं (cf. v.l. 16).

16 ^{a}) $D_{1.2}$ एवं (for ध्रुवं). Ś$_1$ K_3 नैकप्रकारैरनुनीयमानः. — ^{b}) Dc_1 D_{1-3} T_2 $G_{3.4}$ धृतराष्ट्रं. — ^{c}) K_2 B D (except $D_{1-3.5}$) ins. च after यथा. Ś$_1$ पत्रे (for पर्णे). N ($K_{1.4}$ missing) M_2 अवसिक्तं (K_2 अभिषिक्तं) (for इव सिक्तं).

17 ^{b}) B Dn $D_{4.6}$ यस्मिन्; M यदि (for यत्र). T_1 $G_{1.2}$ तात (G_2 तव) तत्र प्रयाहि; T_2 $G_{3.4}$ M_1 तत्र तात (M_1 च त्वं) प्रयाहि (for भारत etc.). — ^{c}) Ś$_1$ S (except G_2 M_1) त्वा (for त्वां). G_1 सभायां (for सहायं). — ^{d}) D_{1-3} पालयानः. Ś$_1$ $K_{2.3}$ सुदुष्टचित्तं (K_3 °चेष्टं) विपरीतचेष्टं (K_2 °बुद्धिं).

18 ^{a}) K_2 B D (except D_5) G_3 राज्ञा (for राजन्). — ^{b}) K_2 B (B_1m as in text) Dc Dn $D_{4.6}$ प्रशासि- (Dc °भाषि)तुं त्वाम्; T_1 त्वां शायितुम्; T_2 $G_{3.4}$ त्वां श्रावितुम् (for त्वां शासितुम्). B_1m उपागतस्; T_1 corrupt. K_2 B_1(m as in text). $_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ °यातो नरेंद्र; Dc $D_{1-3.5}$ °यातोस्मि राजन् (for °यातस्त्वरावान्). — ^{c}) S (except M_2) युक्तं (for तद्वै). — ^{d}) S च (for प्र-). Ś$_1$ $K_{2.3}$ Dc D_{1-3} चान्यत् (for भूयः).

19 ^{a}) Ś$_1$ $K_{2.3}$ Dc $D_{1.2}$ G_1 योज्य° (for युज्य°). Ś$_1$ समंतात् (for सपत्नैः). — ^{b}) M_2 अवेक्षते (for उपासते).

यस्याविभक्तं वसु राजन्सहायै-
स्तस्य दुःखेऽप्यंशभाजः सहायाः ।
सहायानामेष संग्रहणेऽभ्युपायः
सहायाप्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ २०
सत्यं श्रेष्ठं पाण्डव निष्प्रलापं
तुल्यं चान्नं सह भोज्यं सहायैः ।
आत्मा चैषामग्रतो नातिवर्ते-
देवंवृत्तिर्वर्धते भूमिपालः ॥ २१
युधिष्ठिर उवाच ।
एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि
परां बुद्धिमुपगम्याप्रमत्तः ।
यच्चाप्यन्यद्देशकालोपपन्नं
तद्वै वाच्यं तत्करिष्यामि कृत्स्नम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

वैशंपायन उवाच ।
गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्प्रति ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्यतप्यत भारत ॥ १
स सभाद्वारमागम्य विदुरस्मारमोहितः ।
समक्षं पार्थिवेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः ॥ २
स तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां समुत्थाय महीतलात् ।
समीपोपस्थितं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३
भ्राता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म इवापरः ।

C. 3. 266
B. 3. 6. 5
K. 3. 6. 5

---

20 ^{b}) S दुःखस्यांश° (for दुःखेऽप्यंश°). — ^{c}) K_3 T_1 अपि (for अभि-). — ^{d}) K_3 $D_{2.3}$ M_2 सहायावाप्तौ; T_1 G_1 M_1 सहायावाप्तिं; T_2 $G_{3.4}$ सहायप्राप्तिं (for सहायाप्तौ). — After 20, K_2 ins. :

28* तस्मात्सत्यं सततं वै ब्रुवाणो
लोकस्य हृद्यो भवतीति सद्यः ।

21 K_3 om. 21. — ^{a}) $Ś_1$ Dc_2 $D_{1.3.5}$ श्रेयः; Dc_1 D_2 श्रेयं (for श्रेष्ठं). K_2 S पांडवा. $Ś_1$ G_2 निष्प्रलापः; K_2 B (except B_2) Dc Dn $D_{4.6}$ विप्रलापं; D_2 निष्प्रभावं. — ^{b}) S तस्मिन् (M_2 तस्मात्) (for तुल्यं). — ^{c}) $Ś_1$ मा (for न). N ($K_{1.4}$ missing; K_3 om.) स्म पूज्यो; M_2 [अ]भिवर्तेद् (for [अ]ति°). — ^{d}) Dc_2 T $G_{1.3.4}$ एवंवृत्तिं; M_1 °वृत्तं. D_5 S (except M_2) वर्त° (for वर्ध°). — After 21, K_2 ins. :

29* मित्रैः पुत्रैर्भूमिहस्त्यश्वभूरि
महीमिमां पालयितुं पुरस्तात् ।

22 ^{a}) S तथा (for एवं). D_{1-3} भवि° (for करि°). — ^{d}) K_2 D_5 सर्वं; K_3 राजन्; S भूयः (for कृत्स्नम्).

Colophon. $K_{1.4}$ missing. — *Major* (or *Sub-*) *parvan:* $Ś_1$ D_6 G_{2-4} आरण्य; T_1 अरण्य. — *Adhy. name:* K_2 विदुरागमनं विदुरवाक्यं; K_3 विदुरकाम्यकप्राप्तिः; $B_{1.2}$ Dc Dn $D_{4.6}$ विदुरनिर्वासः; $B_{3.4}$ D_{1-3} विदुरवाक्यं; G_2 M_2 विदुर- (M_2 om. वि°)युधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_3 Dn T_1 $G_{1.2}$ M 5; Dc_2 D_1 T_2 $G_{3.4}$ 6 (as in text). — *Śloka no.* : Dn D_1 22.

7

☞ This adhy. is missing in $K_{1.4}$ (cf. v.l. 3.1.1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{b}) D_{1-3} transp. आश्रमं and पाण्डवान्. — ^{d}) $Ś_1$ परि° (for पर्य°). S दुर्मनाः (for भारत). — After 1, K_2 Dn D_6 ins. :

30* विदुरस्य प्रभावं च संधिविग्रहकारितम् ।
विवृद्धिं च परां मत्वा पाण्डवानां भविष्यति ।

2 ^{a}) K_2 आगत्य; $D_{1.2.6}$ आसाद्य (for आगम्य). G_2 सभाद्वारमुपागम्य. — ^{b}) Cf. 6^{b}. $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_5 °स्नेह° (for °स्मार°). ❀ Cn: स्नेहेत्यपपाठः । ❀ — After 2^{ab}, $Ś_1$ (which om. 2^{cd}) reads 3^{cd} (with v.l.) *repeating* it in its proper place. — ^{d}) S विसंज्ञः (G_2 विदुरः) प्रापतद्भुवि. — After 2, D_2 ins. :

31* पपात सहसा राजा छिन्नद्रुम इवावशः ।

3 ^{a}) $Ś_1$ K_3 D_{1-3} transp. तु and लब्ध्वा. K_2 ततः; S

C. 3. 266
B. 3. 6. 5
K. 3. 6. 5

तस्य स्मृत्वाद्य सुभृशं हृदयं दीर्यतीव मे ॥ ४
तमानयस्व धर्मज्ञं मम भ्रातरमाशु वै ।
इति ब्रुवन्स नृपतिः करुणं पर्यदेवयत् ॥ ५
पश्चात्तापाभिसंतप्तो विदुरस्मारकर्शितः ।
भ्रातृस्नेहादिदं राजन्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
गच्छ संजय जानीहि भ्रातरं विदुरं मम ।
यदि जीवति रोषेण मया पापेन निर्धुतः ॥ ७
न हि तेन मम भ्रात्रा सुसूक्ष्ममपि किंचन ।
व्यलीकं कृतपूर्वं मे प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ ८
स व्यलीकं कथं प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान् ।
न जह्याज्जीवितं प्राज्ञस्तं गच्छानय संजय ॥ ९
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च ।
संजयो बाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत्काम्यकं वनम् ॥ १०
सोऽचिरेण समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः ।
रौरवाजिनसंवीतं ददर्शाथ युधिष्ठिरम् ॥ ११
विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
भ्रातृभिश्चाभिसंगुप्तं देवैरिव शतक्रतुम् ॥ १२
युधिष्ठिरमथाभ्येत्य पूजयामास संजयः ।
भीमार्जुनयमांश्चापि तदर्हं प्रत्यपद्यत ॥ १३
राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च संजयः ।
शशंसागमने हेतुमिदं चैवाब्रवीद्वचः ॥ १४
राजा स्मरति ते क्षत्तर्धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् ॥ १५
सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान्पाण्डवान्कुरुनन्दनान् ।
नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि मानद ॥ १६
एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवत्सलः ।
युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्गजाह्वयम् ॥ १७
तमब्रवीन्महाप्राज्ञं धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।

चिरात् (for पुनः). — ^{b}) B_1 धरासनात् (for मही°). — $Ś_1$ *repeats* 3^{cd} here, reading it (with v.l.) for the first time after 2^{ab}. — ^{c}) Dc राजन् (for राजा). $Ś_1$ (first time) भ्रातृस्नेहादिदं राजा (cf. 6^{c}); $D_{1.2}$ समीपे संस्थिते राजन्.

4 ^{c}) T_2 $G_{3.4}$ तं च (for तस्य). K_2 B Dn D_{4-6} $G_{1.3}$ स्मृत्या° (for स्मृत्वा°). — ^{d}) T_2 $G_{3.4}$ तप्यती° (for दीर्यती°). K_2 D_{1-3} हृदयं दीर्यते मम; Dc D_5 मनो वै दीर्यते च मे.

5 ^{d}) N (except $Ś_1$; $K_{1.4}$ missing) T_2 $G_{3.4}$ कृपणं (for करुणं).

6 ^{b}) Cf. 2^{b}. $Ś_1$ $K_{2.3}$ °कर्षितः; B D (except D_{1-3}) M_2 °मोहितः. — ^{c}) S °स्नेहान्वितो. B D (except D_{1-3}) G_2 M_2 राजा.

7 ^{b}) $Ś_1$ K_2 transp. भ्रातरं and विदुरं. T_2 $G_{3.4}$ मया (for मम). D_{1-3} मम भ्रातरमाशु वै. — ^{cd}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ निर्हृतः; $B_{3.4}$ निंदितः; D_5 निर्वृतः (for निर्धुतः). D_1 मया पापान्निषेधितः (for ^{d}). T_1 $G_{1.2}$ M मया मूढेन निकृतः कच्चिज्जीवति वा न वा; T_2 $G_{3.4}$ मूढेन निकृतः कश्चिद्यदि (G_4 कच्चिदद्य) जीवति वा न वा.

8 ^{c}) $Ś_1$ K_2 तु; K_3 B D वै (for मे). — ^{d}) $Ś_1$ कृत° (for [अ]मित°).

9 Dc_1 om. 9^{ab}. — ^{a}) D_{1-3} व्यलीकं च (for स व्यलीकं). B Dn D_{4-6} G_4 परं (B_1 बलं) (for कथं). — ^{c}) B_1 त्यक्त्वा हि; B_2 Dn D_{4-6} त्यक्ष्यामि; $B_{3.4}$ त्यक्तास्मि (for न जह्याज्). $K_{2.3}$ B D (except D_1) प्राज्ञ.

10 ^{cd}) K_2 B_4 D प्रति (for वनम्). $Ś_1$ K_3 जगाम संजयस्तूर्णं यत्रास्ते विदुरो वने.

12 ^{a}) Dc D_1 T_2 G_{2-4} M_1 समा° (for सहा°). — ^{b}) $Ś_1$ समंततः (for सह°). — ^{c}) $Ś_1$ Dc D_3 M_1 चापि संगुप्तं; T_1 सहितं गुप्तं (for चाभिसं°). — ^{d}) $Ś_1$ K_2 B D (except D_{1-3}) पुरंदरं (for शत°).

13 ^{a}) B (except B_2) D (except D_{1-3}) उपागम्य (for अथाभ्येत्य). — ^{c}) N (except Dc_2 Dn_2; $K_{1.4}$ missing) °यमाश्चापि. — ^{d}) G_1 तदा सं- (for तदर्हं). N ($K_{1.4}$ missing) तद्युक्तं प्रतिपेदिरे.

14 ^{a}) $Ś_1$ राज्ञः (for राज्ञा). T_2 $G_{3.4}$ च; G_2 सु- (for स). — ^{d}) K_2 इदं वचनमब्रवीत्.

15 Before 15, N ($K_{1.4}$ missing) G_4 M_1 ins. संजय उ° (resp. संजयः). — ^{a}) G_4 त्वां स्मरते (for स्मरति ते). — ^{c}) $Ś_1$ K_3 धर्मज्ञ; D_{1-3} त्वरितं; T_1 M_2 सुक्षिप्रं; M_1 स क्षिप्रं (for त्वं क्षिप्रं). — ^{d}) S नराधिपं (for च पार्थिवम्). $Ś_1$ K_3 त्वच्छोकाकुलितेंद्रियं.

16 ^{a}) $Ś_1$ कुरुश्रेष्ठ; Dc कुरून्सर्वान्; D_3 T_1 G_2 कुरुश्रेष्ठान् (for नर°). — ^{b}) K_3 कुंतिनंदनान्; T_1 $G_{1.2}$ M_1 कुरुनंदन. — ^{d}) $Ś_1$ K_3 D_{1-3} भारत; K_2 B Dc Dn D_{4-6} सत्तम (for मानद).

17 Before 17, $Ś_1$ K_2 B D (except D_{1-3}) S ins. वैशं° उ° ($Ś_1$ D_{4-6} S om. उ°). — ^{b}) $Dn_{2.}$ n_3 °वल्लभः (for °वत्सलः). — ^{d}) T_1 पुरमागाद् (for पुनरायाद्). — After 17,

दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धर्मज्ञ दिष्ट्या स्मरसि मेऽनघ ॥ १८
अद्य रात्रौ दिवा चाहं त्वत्कृते भरतर्षभ ।
प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥ १९
सोऽङ्कमादाय विदुरं मूर्ध्न्युपाघ्राय चैव ह ।
क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मया रुषा ॥ २०
विदुर उवाच ।
क्षान्तमेव मया राजन्गुरुर्नः परमो भवान् ।
तथा ह्यस्म्यागतः क्षिप्रं त्वद्दर्शनपरायणः ॥ २१
भवन्ति हि नरव्याघ्र पुरुषा धर्मचेतसः ।
दीनाभिपातिनो राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ २२
पाण्डोः सुता यादृशा मे तादृशा मे सुतास्तव ।
दीना इति हि मे बुद्धिरभिपन्नाद्य तान्प्रति ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।
अन्योन्यमनुनीयैवं भ्रातरौ तौ महाद्युती ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेभाते परमां मुदम् ॥ २४

C. 3. 286
B. 3. 6. 25
K. 3. 6. 25

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

M_1 ins.:

32* सोऽभिगत्वा तदा वेश्म राज्ञः समभिवाद्य च ।
उपातिष्ठन्महात्मानं राजानं प्रेष्यवत्तदा ।

18 [a]) K_2 Dc $D_{1-3.5}$ महाराजः; B Dn $D_{4.6}$ महातेजाः; $G_{1.4}$ M_1 महाप्राज्ञः. $Ś_1$ K_3 आगतं विदुरं ज्ञात्वा (K_3 दृष्ट्वा). — [b]) $Ś_1$ K_3 राजा वचनमब्रवीत्; Dc Dn D_5 धृतराष्ट्रोंबिकासुतः (= 15^b). — [d]) $Ś_1$ K_3 कांक्षमाणस्य दर्शनं.

19 [a]) $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ transp. रात्रौ and चाहं.

20 [a]) $Ś_1$ G_2 आरोप्य; K_2 B D (except D_{1-3}) आनीय (for आदाय). T_2 $G_{3.4}$ स समादाय चैवैनं. — [b]) $K_{2.3}$ B Dc_1 Dn $D_{1.3-6}$ मूर्ध्न्याघ्राय; D_2 मूर्ध्नि चाघ्राय. $Ś_1$ K_3 $D_{1-3.6}$ T_2 G चैव हि; B_1 वै भृशं; T_1 M_2 भारत. — After 20^{ab}, D_3 ins.:

33* धृतराष्ट्रो महाराज भ्रातृस्नेहादुवाच ह ।
युधिष्ठिरस्तु कुशली भ्रातृभिः सह तिष्ठति ।
अथ रात्रिं दिनं चाहं त्वत्कृते भरतर्षभ ।
प्रीतस्त्वमेव मे नित्यं भ्राता सर्वगुणान्वितः ।
[With line 3, cf. 19^{ab}.]

— [c]) B_1 Dc D_{1-3} T_1 G_1 M ह्यो° (for चो°). — [d]) K_2 B_2 Dn $D_{4.6}$ [अ]नघ; D_3 तदा (for रुषा).

21 [a]) D_{1-3} T_2 $G_{3.4}$ एतन् (for एव). K_2 Dc $D_{1.2}$ $G_{1.2}$ महाराज (for मया राजन्). — [b]) B D (except D_{1-3}) मे (for नः). $Ś_1$ K_3 कः कोपः प्रभविष्णवे. — [c]) G_1 [अ]स्मि ह्य; G_2 [अ]हम् (for ह्यस्मि). K_3 D_{1-3} शीघ्रं (for क्षिप्रं). K_2 B Dc Dn D_{4-6} एषोहमागतः शीघ्रं. — [d]) $Ś_1$ K_3 आदेशात्तव सुव्रत ($Ś_1$ orig. भारत and *sup. lin.* सुव्रत).

22 [a]) $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_{1-3} पुरुषव्याघ्र; S हि कुरुश्रेष्ठ. — [b]) S धर्मचेतनाः (G_2 °चोदिताः). — [c]) S दीनानुपातिनो (T_1 G_2 °कंपिनो; G_1 °वादिनो). — [d]) $Ś_1$ B (except B_2) Dc तत्र (for नात्र).

23 [a]) S (except G_1) पुत्रा (for सुता). G_1 M_2 ते (for मे). — [b]) B Dc Dn D_{4-6} तादृशास्तव भारत; D_1 °शा भवतः सुताः; T_1 M_1 °शास्ते सुता मम. — [c]) K_2 B Dc_1 Dn D_{4-6} इतीव मे; Dc_2 M_2 इति च मे. — [d]) Dc M_2 प्रति° (for अभि°).

24 $Ś_1$ K_3 D_3 T_1 G_1 M_2 om. the ref. — [a]) K_2 अनुनीयं वै; Dc उपनीयं वै; G_2 अनुनाय्योभौ; M_1 अभिनीयैवं. — [b]) K_2 B D (except D_{1-3}) $G_{1.4}$ द्वौ (for तौ). $Ś_1$ B_1 $D_{1.2}$ महामती.

Colophon. $K_{1.4}$ missing. — *Major* (or *Sub-*) *parvan:* $Ś_1$ B_1 T G_{2-4} आरण्य. — *Adhy. name:* K_2 B Dc Dn D_{4-6} T_2 G_3 M_2 विदुरप्रत्यागमनं ($B_{3.4}$ Dc_1 D_5 °नयनं); K_3 D_2 विदुरागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1. n_3 T_1 $G_{1.2.4}$ M 6; D_1 T_2 G_3 7 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 23; D_1 24.

8

☞ This adhy. is missing in $K_{1.4}$ (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 [ab]) S तु (for च both times).

2 [a]) $Ś_1$ $K_{2.3}$ B D (except D_{1-3}) स सौबलेयमानाय्य. — [b]) K_2 B D (except D_{1-3}) तथा (for अपि). — [c]) S मधुरं वाक्यं (for वचनं राजा).

3 T_2 G_3 om. 3–4. — [b]) B (except B_3) Dn D_{4-6} धीमतः (for सं°).

4 T_2 G_3 om. 4 (cf. v.l. 3). — [c]) Dc पांडवार्थे च यूयं तन्.

८

C. 3. 287
B. 3. 7. 1
K. 3. 7. 1

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परिसान्त्वितम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १
स सौबलं समानाय्य कर्णदुःशासनावपि ।
अब्रवीद्वचनं राजा प्रविश्याबुद्धिजं तमः ॥ २
एष प्रत्यागतो मन्त्री धृतराष्ट्रस्य संमतः ।
विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्विद्वान्हिते रतः ॥ ३
यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति ।
पाण्डवानयने तावन्मन्त्रयध्वं हितं मम ॥ ४
अथ पश्याम्यहं पार्थान्प्राप्तानिह कथंचन ।
पुनः शोषं गमिष्यामि निरासुर्निरवग्रहः ॥ ५
विषमुद्बन्धनं वापि शस्त्रमग्निप्रवेशनम् ।
करिष्ये न हि तानृद्धान्पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ ६
शकुनिरुवाच ।
किं बालिशां मतिं राजन्नास्थितोऽसि विशां पते ।
गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७
सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ।
पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ८
अथ वा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति वा पुरम् ।
निरस्य समयं भूयः पणोऽस्माकं भविष्यति ॥ ९
सर्वे भवामो मध्यस्था राज्ञश्छन्दानुवर्तिनः ।
छिद्रं बहु प्रपश्यन्तः पाण्डवानां सुसंवृताः ॥ १०
दुःशासन उवाच ।
एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल ।
नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्हि रोचते ॥ ११
कर्ण उवाच ।
काममीक्षामहे सर्वे दुर्योधन तवेप्सितम् ।
ऐकमत्यं हि नो राजन्सर्वेषामेव लक्ष्यते ॥ १२
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत्स पराङ्मुखः ॥ १३
उपलभ्य ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे ।
रोषाद्दुःशासनं चैव सौबलेयं च तावुभौ ॥ १४
उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना ।

---

5 [b]) S (except T_2 $G_{3.4}$) transp. प्राप्तान् and इह. — [c]) K_3 D_{1-3} शोकं (for शोषं). — [d]) K_2 B Dn $D_{4.6}$ Cnp निरंबुर्; Dc T_1 M_1 निरसुर्; D_{1-3} निराशो (for निरासुर्). G_2 निष्परि° (for निरव°). Ś$_1$ K_3 Cnp वारणो वा नवग्रहः. ❀ Cn : निरसुरिति निरासुरिति च पाठौ चिन्त्यौ । ❀

6 [a]) S (except G_2) क्षिप्रम् (for विषम्). D_5 उग्रं वनं (for उद्ब°). K_2 D_5 चापि; B_1 Dc Dn $D_{4.6}$ चैव (for वापि). — [b]) T_2 $G_{3.4}$ विषम् (for शस्त्रम्). — [c]) Ś$_1$ K_3 T_1 $G_{2.4}$ वृद्धान्; Dc $D_{3.5}$ G_1 क्रुद्धान्; $D_{1.2}$ सर्वान् (for ऋद्धान्).

7 [a]) K_2 B Dn $D_{4.6}$ बालिश-. — [c]) S वै (for ते).

8 T_2 $G_{3.4}$ om. (hapl.) 8–9. — [a]) K_3 सत्याः सत्ये (for सत्य°). — [b]) G_1 M °र्षभाः. — K_3 om. 8^{cd}. — [c]) Ś$_1$ $D_{2.3}$ जातु; K_2 D_1 राजन् (for तात).

9 Dn_3 T_2 $G_{3.4}$ om. 9 (for T_2 $G_{3.4}$ cf. v.l. 8). — [a]) K_3 नैव ते समयं कृत्वा. — [b]) K_3 ते (for वा). — After 9^{ab}, K_3 (which om. 9^{cd}) ins. :

34* अथागमिष्यन्ति पुनः पाण्डवा वारणाह्वयम् ।

— [c]) N ($K_{1.4}$ missing; K_3 om.) सर्वे (for भूयः).

10 [a]) S भवाम. — [d]) T_1 सुसंयताः.

11 [d]) Ś$_1$ K_3 Dc $D_{1-3.5}$ वि- (for हि). — After 11, M_1 ins. :

35* तथा तद्भविता राजन्नान्यथा तद्भविष्यति ।

K_3 $D_{1-3.6}$ (marg.) ins. after 11 : Ś$_1$ B_4 Dn, after 12 :

36* नागमिष्यन्ति ते वीरा अकृत्वा कालसंविदम् ।
आगच्छेयुश्च ते मोहात्पुनर्द्यूतं न संशयः ।

[(L. 1) Ś$_1$ नासमेष्यंति. K_3 राजन् ; B_4 Dn D_6 धीरा (for वीरा). — (L. 2) B_4 Dn D_6 आगमिष्यंति चेन्मोहात्पुनर्द्यूतेन ताञ्जय.]

12 K_3 om. 12. — [a]) B_3 कालम् (for कामम्). $B_{1.4}$ ईशा° ; D_{1-3} G_2 ईप्सां° (for ईक्षा°). — [c]) K_2 Dc D_{2-4} एक° (for ऐक°). — [d]) N ($K_{1.4}$ missing; K_3 om.) लक्षये (for लक्ष्यते). — After 12, Ś$_1$ B_4 Dn ins. 36*.

14 [a]) $K_{2.3}$ उपलक्ष्य. — [d]) N ($K_{1.4}$ missing) सौबलं च तमेव च.

अहो मम मतं यत्तन्निबोधत नराधिपाः ॥ १५
प्रियं सर्वे चिकीर्षामो राज्ञः किंकरपाणयः ।
न चास्य शक्नुमः सर्वे प्रिये स्थातुमतन्द्रिताः ॥ १६
वयं तु शस्त्राण्यादाय रथानास्थाय दंशिताः ।
गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान्वनगोचरान् ॥ १७
तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् ।
निर्विवादा भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १८
यावदेव परिद्यूना यावच्छोकपरायणाः ।
यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छक्या मतं मम ॥ १९
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः ।
बाढमित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः सूतजं तदा ॥ २०
एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धा रथैः सर्वे पृथक्पृथक् ।
निर्ययुः पाण्डवान्हन्तुं संघशः कृतनिश्चयाः ॥ २१
तान्प्रस्थितान्परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २२
प्रतिषिध्याथ तान्सर्वान्भगवाँल्लोकपूजितः ।
प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

व्यास उवाच ।
धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ।
वक्ष्यामि त्वा कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् ॥ १
न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनम् ।

C. 3. 312
B. 3. 8. 2
K. 3. 8. 2

15 [b]) T1 G2 M आत्मवान् (for आत्मना). — [cd]) N (K1. 4 missing) अथो (D1–3 अहो) मम मतं यत्तु तन्निबोधत भूमिपाः.

16 [a]) K2 सदा; D1 क्षिप्रं (for प्रियं). K2 प्रियं; B3 D5 सर्व (for सर्वे). Ś1 B Dc Dn D2. 4–6 करिष्यामो; D1 यतिष्यामो. — [b]) K3 किंकरवद्वयं; Dc किं करवाणि ते; D2 किं करवाम वै; S किं करवामहे (sic). — [cd]) D5 रणेस्य (for न चास्य). D1–3 स्थातुं (for सर्वे), and शश्वद् (for स्थातुम्). Ś1 K2. 3 B (except B2) Dc Dn D4–6 transp. सर्वे and स्थातुं, and read ह्य(Ś1 -प्य)तंद्रिताः (for अतन्द्रिताः).

17 [ab]) S ते वयं शस्त्रमादाय------दंसिताः. — [c]) T1 G1. 2 M गच्छाम.

18 [a]) K2 S (except G1. 2) transp. सर्वे° and शान्ते°. — [c]) Ś1 G2 निर्विषादा; B2 D1–3 निर्विशंका.

19 [c]) T1 G1. 2. 4 मंत्र° (for मित्र°). — [d]) Ś1 Dc शक्यं. K3 तावच्छक्यत्वमागताः; S (except M2) तावद्गच्छाम माचिरं.

20 [b]) K3 पूजयित्वा. — [c]) S प्रहृष्टमनसः सर्वे. — [d]) D3 om. from सूतजं up to संघशः (in 21[d]). Ś1 सूतजं प्रति; D2 सूतनंदनं. — After 20, M ins.:

37* एतत्कृत्यतमं राज्ञः कौरव्यस्य महात्मनः ।

21 D3 om. up to संघशः (cf. v.l. 20). — [a]) Ś1 K3 B3 Dc D1. 2. 5 सु(K3 तु)संनद्धा; K2 सुसंधाय; B1. 2. 4 Dn D4. 6 सुसंरब्धा (for तु संक्रुद्धा). — [b]) Ś1 G2. 4 M2 सर्वैः. — [d]) K2 BD (except D1. 2; D3 om.) सहिताः; M2 सर्वतः.

22 [a]) Ś1 D1 G1 प्रति°; G2. 4 प्रवि° (for परि°). — [b]) K3 B D (except D1–3) प्रभुः (for तदा). — [c]) S महायोगी (for विशु°).

23 [a]) D1. 2 च; S तु (for [अ]थ). — [d]) G2 जगादाभ्येत्य. B D (except Dc2 D1–3) सत्वरं. K3 उवाचावितथं वचः.

Colophon om. in B4 T2 G3. 4. K1. 4 missing. — *Major* (or *Sub-*) *parvan:* Ś1 G2 आरण्य; T1 अरण्य. — *Adhy. name:* K2.3 B1. 2 Dc Dn D1. 2. 4–6 व्यासागमनं; M कर्णसंरंभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc2 Dn1. n3 T1 G1. 2 M 7; D1 8 (as in text). — *Śloka no.:* Dn D1 24.

9

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 [c]) K3 B D त्वां; T1 M2 वः (for त्वा). D1 ह्यसंदिग्धं (for कौर°).

2 [c]) K2 Dn D5 निकृता° (for निर्जिता°). — [d]) K2 B2 Dn D4. 6 °पुरोगमैः.

C. 3. 312
B. 3. 8. 2
K. 3. 8. 2

निकृत्या निर्जिताश्चैव दुर्योधनवशानुगैः ॥ २
ते स्मरन्तः परिक्लेशान्वर्षे पूर्णे त्रयोदशे ।
विमोक्ष्यन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ॥ ३
तदयं किं नु पापात्मा तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
पाण्डवान्नित्यसंक्रुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ॥ ४
वार्यतां साध्वयं मूढः शमं गच्छतु ते सुतः ।
वनस्थांस्तानयं हन्तुमिच्छन्प्राणैर्विमोक्ष्यते ॥ ५
यथाह विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयम् ।
यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधु विधीयताम् ॥ ६
विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः ।
अधर्म्यमयशस्यं च मा राजन्प्रतिपद्यथाः ॥ ७
समीक्षा यादृशी ह्यस्य पाण्डवान्प्रति भारत ।
उपेक्ष्यमाणा सा राजन्महान्तमनयं स्पृशेत् ॥ ८
अथ वायं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः ।
पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ॥ ९
ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः ।
यदि स्यात्कृतकार्योऽद्य भवेस्त्वं मनुजेश्वर ॥ १०
अथ वा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते ।
श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति ॥ ११
कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणो वा विदुरोऽपि वा ।
भवान्वात्र क्षमं कार्यं पुरा चार्थोऽतिवर्तते ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

3 [b]) Dc transp. वर्षे and पूर्णे. — [c]) Ś1 क्रोधात् (for क्रुद्धाः).

4 [b]) K3 B1 Dn2 T1 स मंदधीः; G2 तु मंद°; M2 सुयोधनः.

5 [a]) K3 D1–3 पापः (for मूढः). — [c]) Ś1 K3 D1–3 अपि (for तान्). — [d]) K2 B Dn D4–6 प्राणान्विमोक्ष्यति.

6 [a]) K2 B D यथा हि; T2 G3. 4 यदाह. — D2 om. (hapl.) 6[b]–7[a]. — [d]) K2 B Dc Dn2 D1. 3. 5 साधुर् (for साधु). N (K1. 4 missing; D2 om.) भवानपि (for विधी°).

7 D2 om. 7[a] (cf. v.l. 6). — [a]) Dc [ऽ]पि (for हि). B1 महाबाहो (for °प्राज्ञ). — [c]) Dc Dn3 D4. 6 अधर्मम्. — [d]) Ś1 transp. मा and राजन्. K2 प्रतिपद्यत; Dc D5 प्रत्यपद्यथाः. [*N. B.* The form प्रतिपद्यतां of some printed ed. is *not* found in any MS. collated !]

8 [a]) K3 D5 समीक्ष्य; D2 T2 °क्ष्या. K3 G2 यस्य; D5 तस्य (for ह्यस्य). G2 समीक्ष्य यादृशीं बुद्धिं. — [c]) B4 मा; G2 त्वं (for सा). — [d]) B4 समयं (for अनयं). B1–3 T1 M सृजेत्; T2 G व्रजेत् (for स्पृशेत्).

9 [a]) Ś1 K3 Dc D1–3. 5 अथ वा त्य(Dc D5 स्त)ज्यतां साधु. — [d]) T2 G3. 4 वनं प्रति (for [अ]सहायवान्).

10 [c]) S (except G1) कृतकृत्यस्त्वं. Ś1 वा; B1 [ऽ]यं (for ऽद्य). — [d]) S भवेथाः पुरुषर्षभ.

11 [b]) K3 D1 उपजायते; M2 अनुवर्तते. — [c]) Dc M1 हि (for तन्). — [d]) T2 G3. 4 नोमृतस्यानुसर्पति; Cnp न मृतस्यापि सर्पति.

12 [b]) K2 B Dn D4. 6 [ऽ]थ; Dc T2 G3. 4 [ऽ]पि (for the first वा). D5 न द्रोणो विदुरो न वा. — [c]) K3 D1–3 वा यत् (for वात्र). S परं (for क्षमं). — [d]) N (except K3 D3; K1. 4 missing) वोर्थो; G2 [अ]प्यर्थो (for चार्थो). Ś1 Dn3 D2 G1. 2 Cnp निवर्तते; K2 B1 Dn2 [ऽ]भिवर्धते; Dn1 D4–6 [ऽ]भिवर्तते; Cnp also अतिवर्तते (as in text).

Colophon om. in K2. 3. K1. 4 missing. — *Major (or Sub-) parvan :* Ś1 G2. 4 आरण्य; B2 T1 अरण्य; Dc2 वन. — *Adhy. name :* B Dc Dn D4–6 T2 G3. 4 M व्यासवाक्यं; D1 व्यासवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn1. n3 S 8; D1 9 (as in text). — *Śloka no. :* Dn D1 12.

10

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 [b]) K2 B D (except D1–3) द्यूतसंभवं. — [c]) K3 S तु (for तद्). K2 B Dn D4–6 °कृष्य (for °क्रम्य). — [d]) D1–3 महा (for [इ]ति वै).

2 [a]) T1 G1. 3 M1 न तद् (for नैतद्). — [b]) K2 द्रोणो वा विदुरोपि वा (=3. 9. 12[b]). — [c]) S गांधार्या नेष्यते द्यूतं. — [d]) B Dn1 D5 तत्र (for तच्च).

१०

धृतराष्ट्र उवाच ।
भगवन्नाहमप्येतद्रोचये द्यूतसंस्तवम् ।
मन्ये तद्विधिनाक्रम्य कारितोऽस्मीति वै मुने ॥ १
नैतद्रोचयते भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च ।
गान्धारी नेच्छति द्यूतं तच्च मोहात्प्रवर्तितम् ॥ २
परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनम् ।
पुत्रस्नेहेन भगवञ्जानन्नपि यतव्रत ॥ ३
व्यास उवाच ।
वैचित्रवीर्य नृपते सत्यमाह यथा भवान् ।
दृढं वेद्मि परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ॥ ४
इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः ।
अन्यैः समृद्धैरप्यर्थैर्न सुताद्विद्यते परम् ॥ ५
अत्र ते वर्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशां पते ॥ ६
त्रिविष्टपगता राजन्सुरभिः प्रारुदत्किल ।
गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ७
इन्द्र उवाच ।
किमिदं रोदिषि शुभे कच्चित्क्षेमं दिवौकसाम् ।
मानुषेष्वथ वा गोषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८
सुरभिरुवाच ।
विनिपातो न वः कश्चिद् दृश्यते त्रिदशाधिप ।
अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९
पश्यैनं कर्षकं रौद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् ।
प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन निपीडितम् ॥ १०
एतं दृष्ट्वा भृशं श्रान्तं वध्यमानं सुराधिप ।
कृपाविष्टास्मि देवेन्द्र मनश्चोद्विजते मम ॥ ११
एकस्तत्र बलोपेतो धुरमुद्वहतेऽधिकाम् ।
अपरोऽल्पबलप्राणः कृशो धमनिसंततः ।
कृच्छ्रादुद्वहते भारं तं वै शोचामि वासव ॥ १२
वध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ।
नैव शक्नोति तं भारमुद्वोढुं पश्य वासव ॥ १३
ततोऽहं तस्य दुःखार्ता विरौमि भृशदुःखिता ।

C. 3. 336
B. 3. 9. 14
K. 3. 9. 14

3 ^{a}) M शक्तोस्मि (for शक्नोमि). — ^{b}) = 1. 1. 98^{f}. $K_{2.3}$ $B_{1.2}$ Dc $D_{1-3.5}$ G_1 M_2 अचेतसं ; D_6 अमर्षणं. — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ प्रिय° ; T_2 $G_{2.3}$ महा° ; T_1 व्रतं तव (for यत°).

4 ^{ab}) G_1 °वीर्यं ते सत्यं यथाह भगवान्वचः. — ^{c}) K_2 B Dc Dn D_{4-6} विद्मः (for वेद्मि). Dc M_2 प्रियं (for परं). $Ś_1$ K_3 D_{1-3} दृढं पुत्रं वयं विद्मः.

5 ^{b}) B_2 $G_{1.3}$ सुरभ्याः. — ^{c}) Dc_1 D_3 M_1 समर्थैर् (for समृद्धैर्). — ^{d}) N (except B_2 D_1 ; $K_{1.4}$ missing) मन्यते (for विद्य°).

6 ^{a}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ M_2 वर्णयिष्यामि (K_2 °ष्येहं); D_1 G_2 कथ° ; D_2 कीर्त°. — ^{b}) K_2 इतिहासं पुरातनं ; K_3 महाख्यानमनुत्तमं.

7 ^{a}) B (as usual) त्रिपिष्टप°. — ^{b}) N (except $Ś_1$ Dc_1 D_5 ; $K_{1.4}$ missing) सुरभी.

8 8^{b} = 1. 91. 10^{d}. — ^{c}) B D (except D_{1-3}) T G_3 मनुष्येष्वथ. K_3 B D नागेषु (for वा गोषु). $Ś_1$ K_2 कारणं सुमहन्मन्ये.

9 K_3 D_{1-3} सुरभ्युवाच. — ^{a}) B D (except D_{1-3}) ते (for वः). — ^{b}) G_4 M_1 विद्य° (for दृश्य°). — ^{d}) $B_{3.4}$ (? gloss) वासव (for कौशिक).

10 T_2 G_3 om. 10. — ^{a}) K_3 एतं; Dc D_5 $G_{2.4}$ इमं (for एनं). $Ś_1$ कार्षिकं ; $D_{1.2}$ कर्षुकं. $K_{2.3}$ B D (except D_{1-3}) G_4 क्षुद्रं (B_4 क्रुद्धं) (for रौद्रं). G_1 (corrupt) पश्येम युग्यं तौ रौद्रं. — ^{d}) $Ś_1$ K_3 D_{1-3} G_2 [अ]भि- ; B Dc Dn D_{4-6} च (for नि-).

11 ^{a}) $Ś_1$ एवं ; D_{1-3} एनं ; T_1 एतद् (for एतं). K_2 T $G_{3.4}$ शांतं (for श्रान्तं). B Dc Dn D_{4-6} निषीदमानं सोत्कंठं. — ^{b}) D_{1-3} वह° ; G_1 ताड्य° (for वध्य°). — ^{c}) K_3 Dc_2 देवेश. — ^{d}) S (except G_2) उद्वेपते (for उद्विज°).

12 ^{a}) K_3 $D_{2.3}$ स्त्वत्र (for तत्र). — ^{b}) K_3 भृशं ; Dc D_{1-3} G_1 M_2 [ऽ]धिकं. — ^{c}) K_2 B Dn $D_{1.4.6}$ [ऽ]प्य° (for ऽल्प°). — ^{d}) $G_{1.4}$ कृशोयमनिशं ततः. — ^{f}) B_2 कौशिक (cf. 9) ; Dc पुत्रकं (for वासव).

13 ^{b}) S तथैव च (for पुनः पुनः). — ^{c}) T_2 $G_{3.4}$ न वै (for नैव).

C. 3. 336
B. 3. 9. 14
K. 3. 9. 14

अश्रूण्यावर्तयन्ती च नेत्राभ्यां करुणायती ॥ १४
इन्द्र उवाच ।
तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने ।
किं कृपायितमस्त्यत्र पुत्र एकोऽत्र पीड्यते ॥ १५
सुरभिरुवाच ।
यदि पुत्रसहस्रं मे सर्वत्र सममेव मे ।
दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥ १६
व्यास उवाच ।
तदिन्द्रः सुरभीवाक्यं निशम्य भृशविस्मितः ।
जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजम् ॥ १७
प्रववर्ष च तत्रैव सहसा तोयमुल्बणम् ।
कर्षकस्याचरन्विघ्नं भगवान्पाकशासनः ॥ १८
तद्यथा सुरभिः प्राह सममेवास्तु ते तथा ।
सुतेषु राजन्सर्वेषु दीनेष्वभ्यधिका कृपा ॥ १९
यादृशो मे सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक ।
विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ २०
चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च पार्थिव ।
पाण्डोः पञ्चैव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ॥
कथं जीवेयुरत्यन्तं कथं वर्धेयुरित्यपि ।
इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे परितप्यते ॥ २२
यदि पार्थिव कौरव्याञ्जीवमानानिहेच्छसि ।
दुर्योधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पाण्डवैः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

14 ^{a}) K3 D3 त्वस्य; D1. 2 त्वद्य (for तस्य). N (K1. 4 missing) M1 शोकार्ता (for दुःखा°). — ^{b}) G2 शोचामि (for विरौ°). — ^{c}) K3 [इ]ह; B1. 2 Dc [इ]व (for च). S अश्रूण्य(G2. 3 °ण्या)वर्तयं चैव. — ^{d}) K3 Dn3 करुणावती; D1 भृशदुःखिता; D2. 3 कृपणा सती; D5 करुणागता.

15 Ś1 om. the ref. B Dn D4. 6 शक्र (for इन्द्र). — ^{b}) Ś1 वृद्धसारेषु; G1 विद्य° (for पीड्य°). — ^{c}) K2 B3. 4 Dn1 कृपायितवत्यत्र; T2 G3. 4 °मत्यर्थं; G2 °मप्यत्र; M2 °वत्यत्र. Cnp कृपायितं (as in text). — ^{d}) K2 B Dn3 D4. 6 एकत्र (for एकोऽत्र). Ś1 K3 B1. 3 D1–3 हन्यते; B2. 4 Dc Dn D4–6 हन्यति (for पीड्यते). T1 एक एव न पीड्यते; Cnp पुत्र एको हि हन्यते.

16 K2. 3 B D1–3 सुरभ्युवाच. — ^{a}) B D (except D1–3) °सहस्राणि (for °सहस्रं मे). — ^{b}) Ś1 K3 D1–3 सर्वे तत् (for सर्वत्र). B D (except D1–3. 5) समतैव (for सममेव). G1 सर्वत्र तु समा कृपा. — ^{c}) K2 तु यतः; K3 S तु ततः (G1 पुनः); B2. 3 Dc D5 तुद्यतः; Dn1 वशतः; D1. 2 वहतः (for तु सतः). — ^{d}) T2 G1. 3. 4 अप्य(G1 °भ्य)धिकं (for अभ्यधिका). G1 मम (for कृपा). D1–3 पुत्रस्यात्याधिका दया.

17 ^{a}) T1 सुरभिद्; G1 M1 सुरभेद् (for सुरभी-). — ^{b}) Ś1 K2 D1. 5 T1 (*sup. lin.* as in text) भृशदुःखितः. — ^{c}) Ś1 K2. 3 D1–3 G1 जीवितादपि. — ^{d}) K2 D3 [ऽ]पि (for ऽभि-).

18 ^{c}) Ś1 कार्षि°; K3 कार्ष°; Dc2 कृष°; D1. 2 कर्षु° (for कर्ष°). Dc D5 परं (for [आ]चरन्).

19 ^{a}) Ś1 सुरभीवाक्यं; K2. 3 B2–4 Dc2 Dn1. n3 D4. 6 सुरभी प्राह; D1–3 प्राह सुरभी. — ^{b}) K2 B2 Dc1 Dn D4. 5 G1 समवेतास्तु. D1–3 तत् (for ते). — ^{c}) Dc G1 दीने° (for सर्वे°). — ^{d}) K2 B Dn D5 हीनेष्वभ्यधिका; Dc सर्वे°; G1 सर्वेषामधिका. Ś1 K3 D1–3 दया (for कृपा); cf. 16 and v.l.

20 Before 20, Dc2 G2 ins. व्यास उ° (G2 om. उ°). — ^{b}) M1 त्वं च (for मेऽसि). — ^{c}) Ś1 D2. 6 T1 G1. 2. 4 M महाप्राज्ञ. — ^{d}) B4 वदा° (for ब्रवी°). Ś1 K2. 3 B3 D1–3 ते (for [अ]हम्).

21 ^{b}) K2 B2–4 Dc2 D1. 2. 5 T1 G1. 2 M एकं च; T2 G3. 4 चैकं च (for एकश्च). N (except D1–3; Ś1 *sup. lin.*) भारत (for पार्थिव). — ^{d}) D1 T1 च; G1. 2 M हि (for ऽपि). T1 सुदुर्जयाः (for सुदुःखिताः).

22 ^{a}) K3 अत्यर्थं; G2 इत्येवं (for अत्यन्तं).

Colophon. K1. 4 missing. — *Major* (or *Sub-*) *parvan:* Ś1 D5 T G आ(G4 अ)रण्य. — *Adhy. name:* Ś1 T2 G3. 4 M सुरभींद्रसंवादः; K2 व्यासवाक्यं; K3 B D सुरभ्युपाख्यानं (D1 व्यासवचनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 S 9; D1 10 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 23; D1 24.

११

धृतराष्ट्र उवाच ।
एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने ।
अहं चैव विजानामि सर्वे चेमे नराधिपाः ॥ १
भवांस्तु मन्यते साधु यत्कुरूणां सुखोदयम् ।
तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां मुने ॥ २
यदि त्वहमनुग्राह्यः कौरवेषु दया यदि ।
अनुशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥ ३
व्यास उवाच ।
अयमायाति वै राजन्मैत्रेयो भगवानृषिः ।
अन्वीय पाण्डवान्भ्रातॄनिहैवास्मद्दिदृक्षया ॥ ४
एष दुर्योधनं पुत्रं तव राजन्महानृषिः ।
अनुशास्ता यथान्यायं शमायास्य कुलस्य ते ॥ ५
ब्रूयाद्यदेष राजेन्द्र तत्कार्यमविशङ्कया ।
अक्रियायां हि कार्यस्य पुत्रं ते शप्स्यते रुषा ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्यदृश्यत ।
पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७
दत्त्वार्घ्याद्याः क्रियाः सर्वा विश्रान्तं मुनिपुंगवम् ।
प्रश्रयेणाब्रवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ८
सुखेनागमनं कच्चिद्भगवन्कुरुजाङ्गले ।
कच्चित्कुशलिनो वीरा भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ॥ ९
समये स्थातुमिच्छन्ति कच्चिच्च पुरुषर्षभाः ।
कच्चित्कुरूणां सौभ्रात्रमव्युच्छिन्नं भविष्यति ॥ १०
मैत्रेय उवाच ।
तीर्थयात्रामनुक्रामन्प्राप्तोऽस्मि कुरुजाङ्गलम् ।
यदृच्छया धर्मराजं दृष्टवान्काम्यके वने ॥ ११

C. 3. 356
B. 3. 10. 11
K. 3. 10. 11

11

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 b) K2. 3 G1 मे; T2 G2–4 M मां (for नो). — M2 om. (hapl.) 1c–2d. — c) K2 एवं; G1 एव; G2 चैवं. K2 च (for वि-).

2 M2 om. 2 (cf. v.l. 1). — a) B3 Dn D4. 6 च (for तु). — b) Ś1 K2 D1–3 गुणो°; K3 D5 कुलो°; B Dc Dn D4. 6 महो° (for सुखो°). — cd) G1 तदेव तत्र भीष्मोपि द्रोणश्चैव महामुने.

3 b) B1 Dn D4. 6 कौरव्येषु. — c) K2 B1 Dn D4. 6 अन्व° (for अनु°) !!

4 K2 om. 4. — a) K3 D1. 2 ते; T2 G3. 4 मे (for वै). — In D1, the portion from 3. 11. 4c to 3. 12. 17b is lost on a missing fol. (8). Ś1 om. (hapl.) 4c–5b. — c) B Dc Dn D4. 6 अन्विष्य; G2 M अन्वीक्ष्य (for अन्वीय). K3 D2. 3. 5 वीरान्; G1 सर्वान् (for भ्रातॄन्). — d) Dn D4. 6 [ए]ति (for [ए]व).

5 Ś1 om. 5ab. D1 missing (cf. v.l. 4). — d) K2 वै; B3. 4 Dn D4. 6 च (for ते).

6 D1 missing (cf. v.l. 4). G1 om. 6a–7b — a) B D (except D2. 3. 5; D1 missing) कौरव्य (for राजेन्द्र). — c) B2. 4 Dn D4. 6 G2 तु (for हि).

7 D1 missing (cf. v.l. 4). G1 om. 7ab (cf. v.l. 6). S (except G2) om. the ref. — After 7ab, K2 ins.:

38* तमागतमृषिं दृष्ट्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
पूजयित्वा यथान्यायं पप्रच्छागमनक्रियाम् ।

— d) Ś1 D2. 3 °सुत° (for °पुत्र°). K3 तं मुनिं नृपसत्तमः.

8 D1 missing (cf. v.l. 4). — a) K3 सपाद्यादि-; B D (except D2. 3; D1 missing) अर्घाद्याभिः (for दत्त्वा°). — b) B D (except D2. 3; D1 missing) मुनिसत्तमं; S (except G1. 2) ऋषिपुंगवं.

9 D1 missing (cf. v.l. 4). Before 9, D2. 3 read धृतराष्ट्र उ°. — b) Ś1 Dc2 D6 °जांगलात्; K2 B2. 3 Dn D5 °जांगलान्; K3 B1. 4 Dc1 D2–4 °जंगलान्; M2 °जांगलं.

10 D1 missing (cf. v.l. 4). — b) B D (except D2. 3; D1 missing) भरत° (for पुरुष°). — d) S (except M2) अवि° (for अव्यु°).

11 D1 missing (cf. v.l. 4). — a) Ś1 K3 D2 M1 परिक्रामन्; D3 परिक्रम्य (for अनु°). B2 तीर्थयात्राप्रसंगेन. — b) Ś1 K3 Dc D3 °जंगलं; K2 B1. 3 Dn2. n3 D5 °जांगलान्; B3 D6 °जांगलात्; B4 °जंगलात्; Dn1 D4 °जंगलान्.

C. 3. 357
B. 3. 10. 12
K. 3. 10. 12

तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनम् ।
समाजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो ॥ १२
तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमम् ।
अनयं द्यूतरूपेण महापायमुपस्थितम् ॥ १३
ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया ।
सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ १४
नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि भीष्मे च जीवति ।
यदन्योन्येन ते पुत्रा विरुध्यन्ते नराधिप ॥ १५
मेढीभूतः स्वयं राजन्निग्रहे प्रग्रहे भवान् ।
किमर्थमनयं घोरमुत्पतन्तमुपेक्षसे ॥ १६
दस्यूनामिव यद्वृत्तं सभायां कुरुनन्दन ।
तेन न भ्राजसे राजंस्तापसानां समागमे ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

ततो व्यावृत्य राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ १८
दुर्योधन महाबाहो निबोध वदतां वर ।
वचनं मे महाप्राज्ञ ब्रुवतो यद्धितं तव ॥ १९
मा द्रुहः पाण्डवान्राजन्कुरुष्व हितमात्मनः ।
पाण्डवानां कुरूणां च लोकस्य च नरर्षभ ॥ २०
ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः ॥ २१
सत्यव्रतपराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः ।
हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणाम् ।
हिडिम्बबकमुख्यानां किर्मीरस्य च रक्षसः ॥ २२
इतः प्रच्यवतां रात्रौ यः स तेषां महात्मनाम् ।
आवृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २३
तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनां वरः ।
जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २४

---

12 D_1 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) M_1 जटावल्कलसंवीतं.

13 D_1 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) S अहं राजन् (for महाराज). — ^{b}) B_2 $D_{2.3}$ विभ्रमात्; S विग्रहं. — ^{d}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ महाभयम्; Dc महापापम् (for °पायम्). Ś$_1$ $D_{2.3}$ महापातकमुत्थितं; K_3 D_5 °पापं समुत्थितं.

14 D_1 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) T G_{2-4} M समनु° (for त्वामनु°). G_1 तस्मादहमनु°. — ^{b}) Ś$_1$ D_2 T_2 $G_{2.3}$ अपे°; $G_{1.4}$ उपे° (for अवे°). — ^{c}) B_3 T_1 $G_{1.2}$ M_1 यदा ह्यभ्य°; T_2 $G_{3.4}$ यदस्य(G_4 °स्मय)भ्यधिकः. — ^{d}) K_3 T_1 G_1 M मे विभो; B_2 भारत.

15 D_1 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) B_2 मन्ये (for राजन्). — ^{c}) K_3 यदन्योन्यं हि; Dc °न्यं न; G_2 °न्यं च (for °न्येन). T_2 $G_{3.4}$ न ते पुत्रा विरुध्येरन्. — ^{d}) Dc_1 Dn $D_{4.6}$ विरो°; T_2 $G_{3.4}$ पांडुपुत्रैर् (for विरु°). B D (except $D_{2.3}$; D_1 missing) कथंचन (for नरा°).

16 D_1 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) Ś$_1$ K_3 मेषी°; $D_{3.5}$ $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{1.2.4}$ M मेधी° (for मेढी°). — ^{b}) K_2 B_3 Dc Dn_1 $D_{3.5}$ S निग्रह-; K_3 B_2 D_2 °हः; T_1 °हन्. — ^{d}) K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ उत्पद्यंतम्; D_5 उपयुक्तम्.

17 D_1 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) D_2 इह (for इव). D_2 सं-; T_1 G_2 M वो; T_2 $G_{3.4}$ तद्; G_1 यो (for यद्). — ^{b}) Ś$_1$ K_3 $D_{2.3}$ कुरुसंसदि. — ^{d}) K_3 यथा वह्निः स्थिते रवौ.

18 D_1 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) Ś$_1$ व्याहृत्य; G_1 [ऽ]पावृत्य. K_3 इत्युक्त्वादृत्य राजानं.

19 D_1 missing (cf. v.l. 4). Before 19, Dn_1 D_4 G_1 ins. मैत्रेय उ° (G_1 om. उ°). — ^{a}) K_2 महाभाग (for °बाहो). — ^{b}) K_3 °ध वचनं हितं. — ^{c}) Dc वै (for मे). Ś$_1$ D (except $D_{2.3.5}$; D_1 missing) महाभाग. — ^{d}) T_2 $G_{3.4}$ च (for यद्).

20 D_1 missing (cf. v.l. 4). — ^{b}) N ($K_{1.4}$ D_1 missing) प्रियम् (for हितम्). — ^{c}) = 1. 1. 11^e. Ś$_1$ K_3 D_3 transp. पाण्डवानां and कुरूणां. D_2 कौरवाणां पांडवानां. — ^{d}) Dc D_5 भरत° (for च नर°). — After 20, S (except M_1) reads 23^a–26^b.

21 D_1 missing (cf. v.l. 4). T_2 G_3 om. 21^{ab} (cf. v.l. 25). — ^{c}) Ś$_1$ K_3 D_3 सर्वे नागशतप्रा(Ś$_1$ °त्रा)णाः.

22 D_1 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) B Dc Dn D_{4-6} सत्यव्रतधराः सर्वे (B_2 सर्वे सत्यव्रतधराः); D_2 राजन्प्रीतिपराः सर्वे. — ^{e}) Some MSS. हिडंब°. — ^{f}) S (mostly) किम्मीरस्य.

23 D_1 missing (cf. v.l. 4). S (except M_1) reads 23^a–26^b after 20. — ^{a}) K_2 $B_{2.4}$ Dc_2 Dn $D_{3.4.6}$ प्रद्रवतां; Dc_1 D_5 प्रधावतां; D_2 प्रवसतां. S (except M_1) पांडवान्प्राप्य तान्रात्रौ. — ^{b}) Ś$_1$ यः स्म; K_3 यदा; D_3 यस्मात् (for यः स). S (except M_1) किम्मी(M_2 °र्मी)रो नाम राक्षसः. — ^{c}) Ś$_1$ K_3 $D_{2.3}$ दुष्टात्मा (for रौद्रा°).

24 D_1 missing (cf. v.l. 4). For S cf. v.l. 23.

पश्य दिग्विजये राजन्यथा भीमेन पातितः ।
जरासंधो महेष्वासो नागायुतबलो युधि ॥ २५
संबन्धी वासुदेवश्च येषां श्यालश्च पार्षतः ।
कस्तान्युधि समासीत जरामरणवान्नरः ॥ २६
तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
कुरु मे वचनं राजन्मा मृत्युवशमन्वगाः ॥ २७
एवं तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशां पते ।
ऊरुं गजकराकारं करेणाभिजघान सः ॥ २८
दुर्योधनः स्मितं कृत्वा चरणेनालिखन्महीम् ।
न किंचिदुक्त्वा दुर्मेधास्तस्थौ किंचिदवाङ्मुखः ॥ २९
तमशुश्रूषमाणं तु विलिखन्तं वसुंधराम् ।
दृष्ट्वा दुर्योधनं राजन्मैत्रेयं कोप आविशत् ॥ ३०
स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ।
विधिना संप्रयुक्तश्च शापायास्य मनो दधे ॥ ३१
ततः स वार्युपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः ।
मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपद्दुष्टचेतसम् ॥ ३२
यस्मात्त्वं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि ।
तस्मादस्याभिमानस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ३३
त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् ।
यत्र भीमो गदापातैस्तवोरुं भेत्स्यते बली ॥ ३४
इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवेदिति ॥ ३५

मैत्रेय उवाच ।

शमं यास्यति चेत्पुत्रस्तव राजन्यथा तथा ।

C. 3. 381
B. 3. 10. 36
K. 3. 10. 36

— ^{a}) ❀Cn: समरे जेतुमिति पाठे क्षम इत्यध्याहारः ।❀ — ^{b}) S (except M_1) बलिनं (for बलेन).

25 D_1 missing (cf. v.l. 4). T_2 G_3 om. 25^{a}–26^{b} (cf. v.l. 21). For S cf. v.l. 23. — ^{b}) Ś$_1$ K_3 $D_{2.3}$ भीमसेनेन (for यथा भीमेन). — ^{c}) T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 महीपालो (for महेष्वासो). — ^{d}) Ś$_1$ $D_{2.3}$ °समो (for °बलो). Ś$_1$ बले (for युधि).

26 D_1 missing (cf. v.l. 4). T_2 G_3 om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). For S cf. v.l. 23. — ^{a}) K_3 °देवस्य; $D_{2.3}$ T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 °देवस्तु. — ^{b}) S स्यालः. K_2 हि; $G_{1.2}$ तु (for च). K_3 Dc $D_{2.3}$ येषां श्यालाश्च ($D_{2.3}$ °स्तु) पार्षताः; B Dn $D_{4.6}$ श्यालाः सर्वे च पार्षताः. — ^{c}) K_2 समाजेतुं; M_1 समासीदेज्.

27 D_1 missing (cf. v.l. 4). — ^{c}) S कुरुष्व (for कुरु मे). — ^{d}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ मन्यु° (for मृत्यु°). Dc आगमः (for अन्वगाः).

28 D_1 missing (cf. v.l. 4). Before 28, S ins. वैशं°. — ^{c}) T_1 गजगजाकारं; T_2 G M_1 करिकराकारं (more alliterative!). — ^{d}) T_2 $G_{3.4}$ ह (for सः).

29 D_1 missing (cf. v.l. 4). — ^{b}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ [उ]ल्लिखन्; Dc D_5 T_2 G_3 लिखन्. — ^{c}) K_3 D_2 अ- (for न). D_5 धर्मो वा (for दुर्मेधास्). — ^{d}) K_3 D_3 अधोमुखः (for अवाङ्मुखः). Ś$_1$ किंचिदासीदधोमुखः; T_1 (*sup. lin.* as in text) तस्थौ गिरिरिवाचलः (= 23^{d}).

30 D_1 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) Dc D_5 तमधोमुखमासीनं. — ^{b}) Ś$_1$ विलिखेत्तं (or °खन्तं). — ^{d}) $B_{1.3.4}$ T_1 $G_{1.2}$ M_1 मैत्रेयः कोप(T_1 M_1 क्रोध)माविशत्.

31 D_1 missing (cf. v.l. 4). Ś$_1$ K_3 $D_{2.3}$ om. 31^{ab}. — ^{b}) S °यो भगवानृषिः. — ^{c}) Ś$_1$ K_3 मन्यु° (for विधि°). Ś$_1$ [अ]सौ प्रकुपितः; K_2 संप्रमुदितः; K_3 Dc Dn D_{3-5} सं(K_3 $D_{3.4}$ स; D_5 [अ]यं)प्रणुदितः; $B_{1.2}$ D_6 संप्रचुदतः; B_4 चोदितः सोथ; D_2 नोदितो विप्र (for संप्रयुक्तश्च). Cnp प्रचुदितः (cf. $B_{1.2}$ D_6 above). B_3 प्रचोदितो वै विधिना.

33 D_1 missing (cf. v.l. 4). — ^{b}) D_2 मोघां; T_1 न मे (for नेमां). Ś$_1$ न मे वाचं करिष्यसि; K_3 कार्यमन्यच्चिकी°. — ^{c}) K_2 G_1 [अ]वमानस्य; K_3 T_2 G_{2-4} [अ]ति°; T_1 [अ]प° (for [अ]भि°). — ^{d}) G_1 अवाप्स्यसि (for अवाप्नुहि).

34 D_1 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) K_3 D_5 त्वदभिप्राय°; Dc त्वमभिद्रोह°. — ^{b}) G_2 M_2 उत्पद्यते. — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ M_2 तत्र (for यत्र). K_2 B Dn $D_{3.4.6}$ T G_{2-4} गदाघातैस्; K_3 महाबाहुस्. — ^{d}) Ś$_1$ K_3 Dc_2 D_5 तवोरू. S बलात् (for बली).

35 D_1 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) S इत्युक्ते वचने तेन ($G_{1.2}$ °नेनैव). — ^{d}) Dn_2 $D_{4.6}$ T_2 $G_{3.4}$ भविष्यति; Dn_3 भवत्विति.

36 D_1 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) D_3 शमयिष्यति. — ^{b}) $K_{2.3}$ B Dc Dn D_{4-6} यदा तदा; D_3 सदा तदा; T $G_{2.3}$ यथातथं. — ^{c}) Ś$_1$ तर्हि; K_2 राजन्; K_3 ह्यस्य; T_2 $G_{3.4}$ तेन (for तात).

37 D_1 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) Ś$_1$ K_3 B_1 Dc

C. 3. 381
B. 3. 10. 36
K. 3. 10. 36

शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

स विलक्षस्तु राजेन्द्र दुर्योधनपिता तदा ।
मैत्रेयं प्राह किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ३७

मैत्रेय उवाच ।

नाहं वक्ष्याम्यसूया ते न ते शुश्रूषते सुतः ।
एष ते विदुरः सर्वमाख्यास्यति गते मयि ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतम् ।
किर्मीरवधसंविग्नो बहिर्दुर्योधनोऽगमत् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तमारण्यकपर्व ॥

१२

धृतराष्ट्र उवाच ।

किर्मीरस्य वधं क्षत्तः श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ।
रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत्समागमः ॥ १

विदुर उवाच ।

शृणु भीमस्य कर्मेदमतिमानुषकर्मणः ।
श्रुतपूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ २

Dn $D_{2.3.5}$ विलक्षयंस्तु ; K_2 विलक्षणस्तु ; B_{2-4} $D_{4.6}$ विलक्षंस्तत्र. ❀ Cn: विलक्षयन् भीमस्य बलं विशेषेण अयमस्मज्जय्यो न वेति राक्षसबलद्वारा लक्षयन् । हेतौ शतृप्रत्ययः । विलक्षण इति पाठे दुर्योधनस्य दुराग्रहेण शापभयाद्विच्छायः । वलक्षस्तत्रेति पाठे वलक्षो धवलोऽर्जुनः इति कोशात् स एवार्थः।❀ K_2 B D (except D_2; D_1 missing) राजेंद्रः. — [c]) $Ś_1$ किंदीरः ; S किम्मीरः. — [d]) K_3 $D_{2.3}$ घातितः.

38 D_1 missing (cf. v.l. 4). — [a]) $K_{2.3}$ B Dc Dn $D_{4.6}$ ते भूयः (for [अ]सूयां ते). $Ś_1$ वै ; M_2 मे (for ते). $D_{2.3}$ न वक्ष्यामि तयोर्युद्धं. — [b]) T_1 M_2 मे (for ते).

39 D_1 missing (cf. v.l. 4). All MSS. om. वैशं° उ° ! — [b]) D_2 स प्रातिष्ठद् (for प्राति°). T_1 G_2 यथासुखं. — [c]) $Ś_1$ किंदीरवधनिर्विण्णो ; D_2 °संतप्तो ; S किम्मीर°. — [d]) T G भयं ; M_1 स हि ; M_2 भृशं (for बहिर्). K_2 B D (except $D_{2.3}$; D_1 missing) ययौ ; M_1 [ऽ]भवत् (for ऽगमत्).

Colophon. $K_{1.4}$ D_1 missing. — *Major* (or *Sub-*) *parvan* : $Ś_1$ T_1 G_{2-4} आरण्य. — *Adhy. name* : K_2 B_4 D_6 T_2 $G_{3.4}$ M मैत्रेयशापः ; K_3 D_5 दुर्योधनशापः ; Dc मैत्रेयवाक्यं ; D_2 दुर्योधनं प्रति मैत्रेयशापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K_2 9 ; Dn S 10. — *Śloka no.* : Dn 39.

12

☞ This adhy. is missing in $K_{1.4}$ (cf. v.l. 3. 1. 1) ; the MSS. are mostly ignored here.

1 The portion from stanza 1 up to विप्र in 17[ab] is lost in D_1 on a missing fol. (cf. v.l. 3. 11. 4). Before 1, G_4 ins. श्रीकृष्णाय नमः. — [a]) Here and below $Ś_1$ (uniformly) किन्दीर° (for किर्मीर°). — [b]) $Ś_1$ तत्वतः (for कथ्यताम्).

2 D_1 missing (cf. v.l. 1). — After 2, D_2 ins. :

39* यं जघानैकचक्रायां भीमो भीमपराक्रमः ।
राक्षसं क्रोधताम्राक्षं दर्पोत्सिक्तं बलाधिकम् ।
तस्य भ्राता महावीर्यः कनीयाननुरूविक्रमः ।
भ्रातृनाशसमुत्थेन छन्नो व्यसनभस्मना ।
भीमसेनान्तरप्रेप्सुश्चचार पृथिवीमिमाम् । [5]
स निर्जितानुपाश्रौषीत्पाण्डवाननुलक्षये ।

3 D_1 missing (cf. v.l. 1). — [d]) Dc D_5 प्रति (for नाम). $Ś_1$ K_3 $D_{2.3}$ काननं (for तद्वनम्).

4 D_1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) $Ś_1$ स्वावीले ; K_2 Cnp संप्राप्ते ; B_1 Dn_2 Cn त्वाभीले ; D_2 चातीते ; D_5 स्वाधीते ; G_1 स्माभीले ; Cnp स्वाभीले (as in text). ❀ Cn : संप्राप्ते इत्यपपाठः । ❀ — [b]) $Ś_1$ गतेस्तेर्कमयं नृप. — [d]) B Dc Dn $D_{4.5}$ G_4 घोर° (B_2 भीरु°) (for भीम°).

प्रचारसमयेऽस्माकमर्धरात्रे समास्थिते ॥ ३३
अद्यास्य यातयिष्यामि तद्वैरं चिरसंभृतम् ।
तर्पयिष्यामि च बकं रुधिरेणास्य भूरिणा ॥ ३४
अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च ।
शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा राक्षसकण्टकम् ॥ ३५
यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो बकेन वै ।
अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ॥ ३६
एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ।
संभक्ष्य जरयिष्यामि यथागस्त्यो महासुरम् ॥ ३७
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
नैतदस्तीति सक्रोधो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥ ३८
ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम् ।
दशव्याममिवोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा ॥ ३९
चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवम् ।
निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्जुनः ॥ ४०

निवार्य भीमो जिष्णुं तु तद्रक्षो घोरदर्शनम् ।
अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठ तिष्ठेति भारत ॥ ४१
इत्युक्त्वैनमभिक्रुद्धः कक्ष्यामुत्पीड्य पाण्डवः ।
निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टोष्ठपुटो बली ।
तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ॥ ४२
यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्धनि ।
पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव ॥ ४३
असंभ्रान्तं तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत ।
चिक्षेप चोल्मुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव ॥ ४४
तदुदस्तमलातं तु भीमः प्रहरतां वरः ।
पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनराव्रजत् ॥ ४५
किर्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम् ।
दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्ययुध्यत ॥ ४६
तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्यथा श्रीकाङ्क्षिणोः पुरा ॥ ४७

C. 3. 432
B. 3. 11. 48
K. 3. 11. 47

$G_{3.4}$ अद्यागतो ; M_1 आसादितो (for अभ्यागतो). — ^{d}) Ś$_1$ समे स्थितः ; $K_{2.3}$ B D स्थिते समे (D_1 सति) ; G_1 समागते.

34 ^{a}) Ś$_1$ आसाद्य ; K_2 $D_{1.3}$ (by transp.) अस्याद्य ; D_2 अस्याहं ; G_1 अन्वास्य. Ś$_1$ $K_{2.3}$ $B_{1.3}$ Dc_1 Dn $D_{1.3-6}$ G_1 पात° ; B_4 D_2 घात° (for यात°). T_2 $G_{3.4}$ अस्याहमान-यिष्यामि ; M_1 अद्यैनं खाद°. (*N. B.* It is difficult to distinguish between Nāgarī प and य !). — ^{b}) B_4 चिरसंहतं ; Dc D_5 चिरसंचितं ; M_2 अनुसंवृतं.

35 ^{c}) T_1 G_2 लप्स्यामि (for लब्धास्मि).

38 ^{a}) B Dc_1 D_{4-6} स (for तु). — ^{c}) B_2 सक्रोधं ; Dn_1 $D_{1.2}$ S (except G_1) संक्रुद्धो ; Dn_2 स क्रोधाद्.

39 ^{b}) K_3 आभज्य ; D_1 उत्पाट्य (for आरुज्य). B_2 D_1 S (except M_2) तरुं (for द्रुमम्). — ^{c}) S शत° (for दश°). K_2 B D (for D_2 see below) T_2 G_3 अथ (for इव). $K_{2.3}$ आविद्धं ; G_2 उत्क्षिप्य ; G_4 उद्वृद्धं (for उद्विद्धं). D_2 (corrupt) दशव्याममिथोद्वंद्वं. — ^{d}) T_2 $G_{3.4}$ ततः (for तदा).

40 ^{a}) Ś$_1$ transp. चकार and सज्यं. A few MSS. सज्जं. D_2 गांजीवं. — ^{b}) K_2 $D_{1.2}$ °निर्घोष° ; D_3 T_2 $G_{3.4}$ °निस्वनं ; T_1 G_2 M_1 °भैरवं.

41 ^{a}) D_3 चाजौ (m भीमो as in text). $B_{2.4}$ D (except D_{1-3}) तं (for तु). S (except M_2) °र्यं जिष्णुं भीमोथ. — ^{b}) B Dc Dn D_{4-6} मेघनिस्वनं ; D_3 T_2 (before corr.) G_1 M_1 मोघगर्जितं ; T_1 (orig.) भीमगर्वितं ; T_2 (by corr.) G_{2-4} M_2 मेघगर्जितं (for घोर°).

42 ^{a}) $D_{1.2}$ [ए]व (see below) ; S (except M_2) तम् (for [ए]नम्). B (except B_2) Dc G_2 अति° ; $D_{1.2}$ स सं° (for अभि°). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{2.3}$ B (except B_1) Dc D_{3-6} कक्षाम् ; D_1 कक्षम् (for कक्ष्याम्). D_3 निष्पीड्य. — ^{c}) B_2 T_1 G_2 M_2 निष्पीड्य (for °ष्पिष्य). — ^{d}) N (except Dn_2 D_1 ; $K_{1.4}$ missing) G_4 संदष्टौष्ठ°. — K_3 om. (hapl.) 42^{f}–43^{c}.

44 ^{a}) T_2 G °भ्रांतस्तु. — ^{b}) N (except Dn D_2 ; $K_{1.4}$ missing) प्रत्यतिष्ठत. — ^{c}) T_2 $G_{3.4}$ तस्मै (for दीप्तम्). — ^{d}) Ś$_1$ मघवान् (for ज्वलिताम्). T G तमग्निं (G_1 तदग्निं ; $G_{2.4}$ तमग्नि-) ज्वलितं यथा.

45 ^{a}) T_1 $G_{2.4}$ तमुदस्तम्. — ^{b}) G_4 भीमं प्रहरतां वरं. — ^{cd}) T_2 $G_{3.4}$ transp. चिक्षेप and तद्रक्षः. Ś$_1$ °पतत् (for °व्रजत्).

46 ^{a}) Dc D_5 किर्मीरकश्च सहसा. — ^{d}) B D (except D_{1-3}) प्रत्यधावत ; S (except G_1 M_1) °दृश्यत.

47 $47^{a} = 50^{a}$. — $47^{ab} = 1. 151. 16^{ab}$. — After 47^{a}, D_1 ins. 50^{bc} (with v.l.), *repeating* it in its proper place. — ^{c}) T_1 $G_{1.2}$ M पूर्वं ; T_2 $G_{3.4}$ युद्धं (for

C. 3. 433
B. 3. 11. 48
K. 3. 11. 48

शीर्षयोः पतिता वृक्षा बिभिदुर्नैकधा तयोः ।
यथैवोत्पलपद्मानि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥ ४८
मुञ्जवज्जर्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः ।
चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥ ४९
तद्वृक्षयुद्धमभवत्सुमुहूर्तं विशां पते ।
राक्षसानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५०
ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः ।
प्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमसेनश्चचाल ह ॥ ५१
तं शिलाताडनजडं पर्यधावत्स राक्षसः ।
बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ५२
तावन्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
उभावपि चकाशेते प्रयुद्धौ वृषभाविव ॥ ५३
तयोरासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥ ५४
दुर्योधननिकाराच्च बाहुवीर्याच्च दर्पितः ।
कृष्णानयनदृष्टश्च व्यवर्धत वृकोदरः ॥ ५५
अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः ।
मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखः ॥ ५६
तं चाप्यथ ततो रक्षः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनां वरः ॥ ५७
तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ५८
अथैनमाक्षिप्य बलाद् गृह्य मध्ये वृकोदरः ।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ५९
स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे ।
व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६०
तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः ।
योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ६१

भ्रात्रोर्). — d) S भ्रात्रोः (for यथा). K2. 3 B D (except D1–4) स्त्री° (for श्री°). S इव (for पुरा).

48 a) K3 B1 पातिता. — c) B Dc D4–6 यथोत्पलानि (for यथैवोत्पल-). K2 D1–3 S -पत्राणि; Dn -मालानि (for -पद्मानि). — d) S मत्तयोर्द्विपमुख्ययोः (G1 द्विपयोरिव मुख्ययोः).

49 a) S मूर्ध्नि (T2 G3 °र्ध्ना) जर्जरभूतास्तु (G1 °श्च). — d) S विरेजुस्तत्र भारत (T2 G3. 4 पादपाः).

50 50a = 47a. — D1 *repeats* 50bc here, reading it, for the first time, after 47a. — b) Dc मुहूर्तार्धं; G2 मुहूर्तं तु (for सुमुहूर्तं). B2 Dn D4. 6 मु(B2 सुमु)हूर्तं भरतर्षभ; T G1. 3. 4 M1 मुहूर्तमिव (°र्तं तत्र) भारत.

51 d) N (K1. 4 missing) भीमश्च (Dc Dn1 D5 °स्तु) न चचाल ह; G1 तेन भीमश्चचार ह; M2 भीमश्च विचचाल ह.

52 b) N (except Ś1 D5; K1. 4 missing) पर्यधावत रा°. — c) G1 क्षिप्रं; G2 बभौ (for बाहु-). Ś1 बाहुविक्षेपकरणं; D1–3 T1 M ब(D2 T1 M2 बा)हुविक्षेपकिरणं; D5 बाहुविक्षिप्तकरणः; T2 G3. 4 बाहू विक्षिप्य किर्मी(G4 °र्म्मी)रः.

53 b) K2. 3 D2. 3 M1 विकर्षंतौ. — c) T G चकाशेतां. — d) Ś1 K3 B2. 4 D (except D1. 3) T2 G3 प्रवृद्धौ; K2 प्रयुद्धे.

54 a) K2. 3 D1–3 तयोश्चासीत्. Dc2 D2 सुतुमलः; T2 G3. 4 सुविपुलः.

55 c) B1–3 °कटाक्षदृष्ट(B3 °ष्ट)श्च; Dc1 Dn2. n3 D6 °कटाक्षतृप्तश्च; T2 G (except G1) °नयनरुष्टश्च.

56 a) B Dn D1. 2. 4. 6 °पद्य; T1 °गत्य; T2 G M1 °हत्य (for °पत्य). B D (except D1–3) च (for [अ]थ). — b) T1 °वीक्षद्; T2 G3. 4 °वेक्षद्; G1 °पेक्षद् (for °गृह्णाद्). T1 अमर्षत; G1 (before corr.) अरिंदमः. — c) B D (except D1–3) M2 मातंगमिव मातंगः. — d) = (var.) 4. 30. 26b. Ś1 K2. 3 B1. 3 D (except Dc) G1 °मुखं.

57 a) Ś1 K3 B2. 3 Dc D1. 5 तच्चाप्येनं; K2 तथाथिनं; B1 Dn D3. 4. 6 स चाप्येनं; B4 संसर्प्येनं; D2 तं चाप्येनं; M2 तं चाभ्येत्य. — b) B3. 4 Dc1 वीर्यवत्. — c) Ś1 K3 B4 Dc D1. 2. 5 तद् (for तम्).

58 b) Ś1 K2. 3 D1. 3 ततः; D2 T1 G2–4 तथा (for तदा).

59 b) S भीमसेनो महाबलः.

60 a) D1 S भीमसेनपरा°; D2 भीमेन स परा°. — b) Ś1 (by transp.) बलिना दुर्बलो; T1 बलेन बलिना. G1 बलेन बलिनां वरः (= 57d). — c) Ś1 व्यस्पर्धच्च; D1 प्रास्पंदच्च; D2 प्रसादच्च (sic); D3 व्यस्पंदच्च; T2 G3. 4 व्यसर्पत; M1 प्रास्पंदत. — d) B2 S (except T2 G3) पांडवः.

☞ Stanzas 61–67 recur almost *verbatim* in passage No. 24 of App. I of the Virāṭa.

61 a) D1 चैव; D2. 3 चैनं; T2 G3. 4 तं सं- (for एनं).

इतः प्रयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः ।
जग्मुस्त्रिभिरहोरात्रैः काम्यकं नाम तद्वनम् ॥ ३
रात्रौ निशीथे स्वाभीले गतेऽर्धसमये नृप ।
प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ४
तद्वनं तापसा नित्यं शेषाश्च वनचारिणः ।
दूरात्परिहरन्ति स्म पुरुषादभयात्किल ॥ ५
तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत ।
दीप्ताक्षं भीषणं रक्षः सोल्मुकं प्रत्यदृश्यत ॥ ६
बाहू महान्तौ कृत्वा तु तथास्यं च भयानकम् ।
स्थितमावृत्य पन्थानं येन यान्ति कुरूद्वहाः ॥ ७
दष्टोष्ठदंष्ट्रं ताम्राक्षं प्रदीप्तोर्ध्वशिरोरुहम् ।
सार्करश्मितडिच्चक्रं सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ८
सृजन्तं राक्षसीं मायां महारावविराविणम् ।
मुञ्चन्तं विपुलं नादं सतोयमिव तोयदम् ॥ ९

तस्य नादेन संत्रस्ताः पक्षिणः सर्वतोदिशम् ।
विमुक्तनादाः संपेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ १०
संप्रद्रुतमृगद्वीपिमहिषर्क्षसमाकुलम् ।
तद्वनं तस्य नादेन संप्रस्थितमिवाभवत् ॥ ११
तस्योरुवाताभिहता ताम्रपल्लवबाहवः ।
विदूरजाताश्च लताः समाश्लिष्यन्त पादपान् ॥ १२
तस्मिन्क्षणेऽथ प्रववौ मारुतो भृशदारुणः ।
रजसा संवृतं तेन नष्टर्क्षमभवन्नभः ॥ १३
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महारिपुः ।
पञ्चानामिन्द्रियाणां तु शोकवेग इवातुलः ॥ १४
स दृष्ट्वा पाण्डवान्दूरात्कृष्णाजिनसमावृतान् ।
आवृणोत्तद्वनद्वारं मैनाक इव पर्वतः ॥ १५
तं समासाद्य वित्रस्ता कृष्णा कमललोचना ।
अदृष्टपूर्वं संत्रासान्न्यमीलयत लोचने ॥ १६

C. 3. 400 *
B. 3. 11. 16
K. 3. 11. 16

5 D$_{1}$ missing (cf. v.l. 1). — [b]) Ś$_{1}$ K$_{2}$ B D (except D$_{2.3}$; D$_{1}$ missing) M$_{1}$ गोपाश्च; T$_{2}$ G$_{3.4}$ अशेषा; G$_{1}$ शेषा वा (for शेषाश्च). — [c]) S (except G$_{1}$ M$_{2}$) °हरिष्यंति (for °हरन्ति स्म).

6 D$_{1}$ missing (cf. v.l. 1). — [d]) K$_{3}$ Dn D$_{4}$ T$_{2}$ G$_{3.4}$ °पद्यत (for °दृश्यत).

7 D$_{1}$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) K$_{2}$ G$_{1.2}$ M$_{2}$ [अ]थ; Dn D$_{4.6}$ च (for तु). — [b]) Ś$_{1}$ M$_{2}$ तु (for च). D$_{5}$ भयंकरं (for भया°).

8 D$_{1}$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) Ś$_{1}$ स्पष्टौष्टदंष्ट्रं; K$_{2}$ B Dc$_{2}$ Dn D$_{5.6}$ स्पष्टा(Dn$_{3}$ °ष्टो)ष्ट°; K$_{3}$ दष्टौष्ट°; Dc$_{1}$ स्पृष्टाष्ट°; D$_{2}$ दृष्टोष्ठदंतं; D$_{3}$ दष्टौष्ठदंतं; D$_{4}$ स्पृष्टापदंष्ट्रं; M$_{1}$ दष्टोग्र°. — [c]) Ś$_{1}$ D$_{2.3}$ °तडिच्चित्रं; K$_{2}$ Dn$_{3}$ °तडिद्वक्त्रं. ❀ Cn : तडिद्वक्त्रमित्यपपाठः । ❀

9 D$_{1}$ missing (cf. v.l. 1). — [b]) Ś$_{1}$ K$_{3}$ Dc D$_{4-6}$ °रावनिनादितं (Ś$_{1}$ °नं); K$_{2}$ Dn °नादनिनादितं; D$_{2}$ वराहविनादितां (hypermetric!); D$_{3}$ °रावविनादिनी; M$_{2}$ अपश्यंस्ते महाबलाः. — [c]) Ś$_{1}$ विमुखं नादं; K$_{2}$ D (except D$_{2.3}$; D$_{1}$ missing) विपुलान्नादान्.

10 D$_{1}$ missing (cf. v.l. 1). — [b]) A few MSS. °दिशः (for °दिशम्).

11 D$_{1}$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) Ś$_{1}$ समुद्धत°; K$_{3}$ समुद्भूत°; D$_{2}$ समाहित°. — [d]) T G आबभौ (for अभवत्). Ś$_{1}$ K$_{2}$ D$_{2.3}$ वित्रस्तमिव चाभवत् (Ś$_{1}$ दारुवत्).

12 D$_{1}$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) T$_{1}$ °वेगाभि°; T$_{2}$ G$_{4}$ °घाताभि° (for °वाताभि°). — [c]) K$_{3}$ D$_{2}$ °जातापि (for °जाताश्च). K$_{2}$ विदुरश्चालिता जाताः (sic); D$_{3}$ विदूरजा अपि लताः. — [d]) B T$_{1}$ G (except G$_{3}$) M$_{2}$ °श्लिष्यंति.

13 D$_{1}$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) K$_{2}$ D$_{2.3}$ च प्रववौ; T$_{2}$ G$_{3.4}$ ह्यथ ववौ (for ऽथ प्रववौ). — [b]) M$_{2}$ [ऽ]तीव (for भृश-). — [c]) S °सा संप्रवृत्तेन. — [d]) D$_{2.3}$ नष्टार्कम् (for नष्टर्क्षम्). K$_{3}$ B Dc Dn D$_{4-6}$ नष्टज्योतिरभून्नभः.

14 D$_{1}$ missing (cf. v.l. 1). K$_{2}$ om. (hapl.) 14^{ab}. — [a]) T$_{1}$ G$_{1.2}$ M$_{2}$ °नां पांडवेयानाम्. — [b]) S (for T$_{1}$ see below) महात्रिपुः. T$_{1}$ विज्ञानेनोपमाद्रिपुः. — [c]) N (K$_{1.4}$ D$_{1}$ missing) °यार्थानां (for °याणां तु). — [d]) K$_{2}$ B$_{2.4}$ Dn D$_{4.6}$ शोकावेश (for शोकवेग). Dc$_{2}$ [आ]कुलः; D$_{5}$ S (except M$_{2}$) [आ]तुरः (for [अ]तुलः).

15 D$_{1}$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) S transp. दृष्ट्वा and दूरात्.

16 D$_{1}$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) T$_{2}$ G$_{3.4}$ सं° (for वि°). — [c]) Ś$_{1}$ K$_{3}$ °पूर्व- (for °पूर्वं). S अत्यंतं (M$_{2}$ पश्यंती) (for संत्रासान्). — [d]) S विषादमगमत्कृशं.

C. 3. 401
B. 3. 11. 17
K. 3. 11. 17

दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा ।
पञ्चपर्वतमध्यस्था नदीवाकुलतां गता ॥ १७
मोमुह्यमानां तां तत्र जगृहुः पञ्च पाण्डवाः ।
इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिम् ॥ १८
अथ तां राक्षसीं मायामुत्थितां घोरदर्शनाम् ।
रक्षोघ्नैर्विविधैर्मन्त्रैर्धौम्यः सम्यक्प्रयोजितैः ।
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां नाशयामास वीर्यवान् ॥ १९
स नष्टमायोऽतिबलः क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
काममूर्तिधरः क्षुद्रः कालकल्पो व्यदृश्यत ॥ २०
तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ।
को भवान्कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यताम् ॥ २१
प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं बकस्य वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः ॥ २२
वनेऽस्मिन्काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ॥ २३
के यूयमिह संप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
युधि निर्जित्य वः सर्वान्भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ २४
युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
आचचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥ २५
पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्रमागतः ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥ २६
हृतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः ।
वनमभ्यागतो घोरमिदं तव परिग्रहम् ॥ २७
किर्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् ॥ २८
भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनमासादयाम्यहम् ॥ २९
सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः प्रियः ॥ ३०
वेत्रकीयगृहे राजन्ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा ।
विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम् ॥ ३१
हिडिम्बश्च सखा मह्यं दयितो वनगोचरः ।
हतो दुरात्मनानेन स्वसा चास्य हृता पुरा ॥ ३२
सोऽयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनम् ।

17 D1 missing up to °प्रकी° (cf. v.l. 1). — ab) Ś1 K2. 3 D2. 3 °करस्पर्श°; Dc °करोन्मृष्ट°; T G1. 3 M1 °करोत्कृष्ट°; G2 °करोत्क्षिप्त° (for °करोत्सृष्ट°).
18 a) S विमुह्य° (for मोमुह्य°).
19 a) T1 अतथां (for अथ तां). — b) D5 समुत्थां (for उत्थितां). T G3. 4 M1 °दर्शिनीं; G1 °रूपिणीं. — f) Ś1 T2 G3. 4 शमया°; T1 नवीया° (for नाशया°).
20 b) S (except T2 G3) °विष्फारिते°. — c) K2 क्रूरमूर्ति°; B1 कामरूप°; T1 एकमूर्ति°. K2 क्रुद्धः; D (except D1–3) क्रूरः; T1 G1. 3 M1 क्षुब्धः (for क्षुद्रः). — d) T1 G1. 2 ह्य°; T2 G3. 4 [ऽ]भ्य° (for व्य°).
21 c) K2 (by transp.) किं वा; K3 -चित् किं. S वा (for ते).
22 a) S तं (for तद्). — After 22, D1 ins.:
40* पैठीनगोत्रे उत्पन्नो नास्तिको वेदनिन्दकः।
23 b) G2 वसामि विगतज्वरः.
24 a) K2 B D (except D1–3. 5) अभि-; T2 G3 अथ (for इह). — b) Some MSS. भक्ष° (for भक्ष्य°). — c) K3 T1 M1 युद्धे; G2 युद्धान्; M2 युधा (for युधि).
25 Before 25, Ś1 B D1–3 S (except M2) विदुर उ° (resp. विदुरः); K3 Dc Dn D4–6 वैशं° उ°. — d) T2 G3 M2 °नामानि.
27 b) Dn2 T2 G (except G2) M2 कर्तुं (for वस्तुं). T2 G3. 4 °मनाः (for °मतिः). T2 G (except G1) स्थितः (for ततः).
28 Before 28, K2 Dn D4. 6 S ins. विदुर उ° (resp. विदुरः); Dc D2. 5 वैशं° उ°. — K2 D2 cont.:
41* विस्मयं परमं गत्वा राक्षसो घोरदर्शनः।
— d) Ś1 K3 D5 T2 G3 चिरकालं. K3 मनोहरं; B2 T G मनोरथं.
29 c) K2. 3 D1 सर्वां (for कृत्स्नां). — d) G1 एनम् (for नैनम्). N (except Dc D5; K1. 4 missing) चा(Dn2 त्वा-; D3 वा)साद° (for आसाद°).
31 a) = (var.) 1. 148. 9a. Dn2 वैत्रकीयवने; T1 G1 M1 वे(G1 वै)त्रकीयपुरे. Ś1 D3 राज्ञि; K3 पूर्वं (for राजन्). — c) = (var.) 1. 38. 39d. Ś1 K2 D3 समा°; Dc अपा°; D2 अथा° (for उपा°).
32 D4 om. 32a–33b. — a) A few MSS. हिडंबश्च. — d) T1 G2 M1 चास्याहृता. T1 पुनः (for पुरा).
33 D4 om. 33ab (cf. v.l. 32). — a) D1–3 T

विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम् ।
भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ६२
तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥ ६३
आक्रम्य स कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम् ।
अपीडयत बाहुभ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः ॥ ६४
अथ तं जडसर्वाङ्गं व्यावृत्तनयनोल्बणम् ।
भूतले पातयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ६५
हिडिम्बबकयोः पाप न त्वमश्रुप्रमार्जनम् ।
करिष्यसि गतश्वासि यमस्य सदनं प्रति ॥ ६६
इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
स्तं राक्षसं क्रोधविवृत्तनेत्रः ।
प्रस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
मुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ६७
तस्मिन्हते तोयदतुल्यरूपे
कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः ।
भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकै-
र्हृष्टास्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ॥ ६८
एवं विनिहतः संख्ये किर्मीरो मनुजाधिप ।
भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ६९
ततो निष्कण्टकं कृत्वा वनं तदपराजितः ।
द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवास ह ॥ ७०
समाश्वास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः ।
प्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्वृकोदरम् ॥ ७१
भीमबाहुबलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः ।
विविशुस्तद्वनं वीराः क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ७२
स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः ।
वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्धतः ॥ ७३

C. 3. 458
B. 3. 11. 73
K. 3. 11. 73

— ^{b}) B Dn D4. 6 G (G1 corrupt) °लक्ष्य (for °लभ्य). — T2 G3 om. (hapl.) 61^c–64^d.

62 T2 G3 om. 62 (cf. v.l. 61). — ^{a}) T1 तं नदंतं; G1 M नदंतं तं. — ^{b}) B1. 4 Dn D4–6 °स्वनं बली; B3 Dc °समं बली; D2 G1 °निभस्वनं; G4 °महास्वनं. — ^{d}) G1. 2 M विष्फुरंतम्. Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2 B4 Dc D5 T1 M1 अचेतनं.

63 T2 G3 om. 63 (cf. v.l. 61). — ^{c}) T1 तं हत्य; G1 तं गृह्य; G2 संगृह्य; G4 संहृत्य (for प्रगृह्य). — 63^d = 1. 142. 28^d.

64 T2 G3 om. 64 (cf. v.l. 61). — ^{a}) N (K1. 4 missing) च (Ś1 D1–3 तु) (for स). — ^{b}) S (except G4; T2 G3 om.) राक्षसाधिपं. — ^{c}) B D पीडयामास (D1–3 अपीडयच्च). K3 B D पाणिभ्यां. — ^{d}) B D (except D1–3) तस्य कंठं (by transp.); T1 M कंठमस्य; G1 कंठमध्ये; G4 कर्णमस्य. G2 कंठं छिन्नमिवांबरं.

65 ^{a}) K2 B D (except D1–3) जर्जर° (for तं जड°). — ^{b}) K2 व्याविद्ध°; B Dn D1. 4. 6 व्याविद्धनयनांबरं; D2. 3 व्यावृत्तनयनोज्वलं. — ^{c}) B1. 3 Dn D4. 6 भ्राम° (for पात°).

66 ^{a}) MSS. हिडंब°, हिडिंबि° also. — ^{c}) K2. 3 Dc1 Dn D4. 6 गतश्वा(K3 °स्या)पि.

67 ^{b}) Ś1 क्रोधविरक्तनेत्रः; K2 B D (except D1–3) क्रोधपरीतचेताः; S घोर(T1 कोप-; G1 M2 क्रोध-)विवृत्तनेत्रं (T1 °त्रः). — ^{c}) Ś1 D3 अस्रस्त°; K2 B Dc Dn D4–6 G2 विस्रस्त°; K3 प्रभ्रष्ट°; D1. 2 आस्रस्त°. — ^{d}) T G1. 3 M1 °नेत्रं (for °चित्तं).

68 ^{c}) S परिष्वज्य (for प्रश°). — ^{d}) G2 स्तुत्वा (for हृष्टास्). G1 ततोपेत्य; M1 ततोन्वेत्य (for ततो द्वैत-). M2 द्वैतवनं प्रजग्मुः.

69 Before 69, N (except Ś1 D1; K1. 4 missing) G1 ins. विदुर उ° (resp. विदुरः). — ^{b}) Some MSS. वसुधाधिप (*or* °पः). — ^{c}) D6 भीमेन च बलात्तस्य; M2 भीमसेनेन वचनात्. — ^{d}) T2 G3. 4 धीमतः (for कौरव).

70 ^{c}) K3 (marg. *sec. m.*) S धर्मात्मा (M2 °ज्ञा) (for °ज्ञो). — ^{d}) K3 G2 M वसतीं; D2 वसतीर्. K2 Dc तामुवाच ह; K3 अवसद्वने; D2 अवसत्ततः; S तामुपा(M2 तां समा)वसत्.

71 ^{a}) S हि (G4 तु) (for च). D3 तां समाश्वास्य ते सर्वे. — ^{b}) K2 T1 G1. 2 M पुरुष° (for भरत°). — ^{c}) S सर्वे (for प्रीत्या).

72 ^{ab}) S (except M2) °बलोत्क्षिप्ते निह(T1 °हि)ते राक्षसे तदा. — ^{c}) K3 B D (except D1–3) ते (for तद्). Dc D5 प्रीताः; S (except G2 M2) घोरं (for वीराः).

73 ^{b}) Ś1 K3 Dc D1–3 °नकः (for °वहः). — ^{c}) T2 G3 वसति (for महति). K3 तस्मिन्नरण्ये सहसा. — ^{d}) B1. 2 बलात्ततः; D1 T1 G1. 2. 4 M1 °बलाहतः; D2 °बलोद्धृतः; T2 G3 °बलो हतः.

C. 3. 459
B. 3. 11. 74
K. 3. 11. 74

तत्राश्रौषमहं चैतत्कर्म भीमस्य भारत ।
ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन्समागताः ॥ ७४
वैशंपायन उवाच ।
एवं विनिहतं संख्ये किर्मीरं राक्षसोत्तमम् ।
श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निशश्वासार्तवत्तदा ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं किर्मीरवधपर्व ॥

१३

वैशंपायन उवाच ।
भोजाः प्रव्रजिताञ्श्रुत्वा वृष्णयश्चान्धकैः सह ।
पाण्डवान्दुःखसंतप्तान्समाजग्मुर्महावने ॥ १
पाञ्चालस्य च दायादा धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
केकयाश्च महावीर्या भ्रातरो लोकविश्रुताः ॥ २
वने तेऽभिययुः पार्थान्क्रोधामर्षसमन्विताः ।
गर्हयन्तो धार्तराष्ट्रान्किं कुर्म इति चाब्रुवन् ॥ ३
वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः ।
परिवार्योपविविशुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४
वासुदेव उवाच ।
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ५
ततः सर्वेऽभिषिञ्चामो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
निकृत्योपचरन्वध्य एष धर्मः सनातनः ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
पार्थानामभिषङ्गेण तथा क्रुद्धं जनार्दनम् ।
अर्जुनः शमयामास दिधक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ७
संक्रुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फल्गुनः ।

---

74 ^{a}) S (except M2) राजन् (for चैतत्). — ^{b}) T G1. 3. 4 M1 संयुगे ; G2 दुष्करं (for भारत).
75 ^{b}) Ś1 D1 G2 राक्षसाधमं ; K2 नाम राक्षसं ; K3 Dc D2. 3. 5 T1 M2 राक्षसाधिपं ; B Dn D4. 6 रक्षसां वरं.

Colophon. K1. 4 missing. — *Major parvan :* Ś1 T1 G2. 4 आरण्य ; D4 अरण्यक. — *Sub-parvan :* Ś1 K2. 3 B1. 3. 4 D M1 किर्मीरवध (to it B1. 3 add समाप्त) ; T2 G3 किर्मारवध ; G4 किम्मीरवध. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn.S 11 ; D1 12 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 75 ; D1. 6 76.

13

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1) ; the MSS. are mostly ignored here.
2 ^{a}) Ś1 K3 B3 Dn Dc D4. 6 पंचालस्य. K2 Dc T G (except G1) तु (for च). Ś1 K2 B Dn D4–6 T2 G (except G1) दायादो ; T1 तदा (sic). — After 2^{a}, T1 ins. :

42* धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
शिशुपालसुतः श्रीमान्.

— ^{c}) K2. 3 B3. 4 D (except Dc1) कैकेयाश्च. S महेष्वासा. — B1 om. 2^{d}–3^{a}.
3 B1 om. 3^{a} (cf. v.l. 2). — ^{a}) K2 B (B1 om.) D (except D1–3) द्रष्टुं (for तेऽभि-). — ^{b}) Ś1 ऊचुः किं करवामहे (cf. 43*). — After 3^{ab}, K2 ins. :

43* केशवः सात्यकिश्चैव धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
अमात्यैः सह मित्रैश्च बलेन स्वजनेन च ।
वने तेन ययुः पार्थानूचुः किं करवामहे ।

— ^{d}) Ś1 D1–3 धिक्पापान् (for किं कुर्म). K2 धिक् धिक् पापानि चाब्रुवन्.
4 After 4, K2 B D (except D1–3) ins. :

44* अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठं विषण्णः केशवोऽब्रवीत् ।

5 M1 om. 5 (with ref.) and 6^{ab}. — ^{ab}) T2 G (except G1) transp. कर्णस्य and शकुनेः. — After 5, B (except B1) Dn2 D1. 2 ins. :

45* एतान्निहत्य समरे ये च तेषां पदानुगाः ।
तांश्च सर्वान्विनिर्जित्य सहितान्सनराधिपान् ।

[(L. 1) Dn2 तस्य (for तेषां). — (L. 2) B2. 4 सहिताः सनराधिपाः.]

कीर्तयामास कर्माणि सत्यकीर्तेर्महात्मनः ॥ ८
पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः ।
प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ ९
अर्जुन उवाच ।
दश वर्षसहस्राणि यत्रसायंगृहो मुनिः ।
व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ १०
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन्पुरा ॥ ११
ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां मधुसूदन ।
अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ॥ १२
अपकृष्टोत्तरासङ्गः कृशो धमनिसंततः ।
आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ १३
प्रभासं चाप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनोचितम् ।
तथा कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।
आतिष्ठस्तप एकेन पादेन नियमे स्थितः ॥ १४
क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ।
निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वं च सनातनः ॥ १५
निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ।
प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवासृजः ॥ १६
कृत्वा तत्कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् ।
अवधीस्त्वं रणे सर्वान्समेतान्दैत्यदानवान् ॥ १७
ततः सर्वेश्वरत्वं च संप्रदाय शचीपतेः ।
मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ १८
स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परंतप ।
ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च धर्मो धाता यमोऽनलः ॥ १९
वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः ।
अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २०
तुरायणादिभिर्देव क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।

C. 3. 482
B. 3. 12. 23
K. 3. 12. 24

---

8 [b]) N (except Ś1; K1. 4 missing) M2 फाल्गुनः; T G M1 भारत (for फल्गुनः).

11 [c]) Ś1 पुष्करे ह्यवसः; Dc T (T1 om.) G3 पुष्करेषु (Dc °ष्व-) वसन्; D1. 2 °रे न्यवसत् (D2 °वसः).

12 [a]) T2 G3. 4 दश वर्षसहस्राणि (=10[a], 11[a]). — [b]) Ś1 K2 D1. 2 M1 °सूदनः. — D3 om. 12[c]–13[d]. — [c]) Some MSS. आतिष्ठदेक°.

13 D3 om. 13 (cf. v.l. 12). — [a]) K2 B D (D3 om.) अवकृष्टोत्तरा°; S कृष्णाजिनोत्तरा°. — T2 G3 om. 13[c]–14[f]. — [c]) Some MSS. आसीत् (for आसीः). — [d]) Ś1 K2 D1. 2 सत्रे वर्षसहस्रि(D1. 2 °स्र)के.

14 T2 G3 om. 14 (cf. v.l. 13). — [a]) K2 B Dn D1. 4. 6 om. च. D2 प्रभासं च समा°. — [b]) T1 G4 M पुण्यजनार्चितं; G1 °जनाकुलं; G2 पुण्यं जनार्दन. — [c]) T1 G (G3 om.) M2 तत्र (for तथा). K2 S (T2 G3 om.) °बाहो (for °तेजा). — [d]) K2 B (except B3) Dc1 D4–6 M °सहस्रिकं. — [e]) Ś1 अतिष्ठंस्तप एकेन; K2 T1 G (G3 om.) M1 अतिष्ठ ए(T1 °दे-; G1 °मे-; G2 °स्त्वे)-कपादेन; B Dn D3–6 आ(Dn2. n3 अ)तिष्ठस्त्वमथैकेन; Dc अतिष्ठस्त्वं यदेकेन. — [f]) K2 वायुभक्षः शतं समाः; B Dn D4. 6 पादेन नियमस्थितः; Dc प(Dc2 पा)देन विषमः (Dc2 °म-) स्थितः; T1 G1. 2. 4 M1 नियमेन च संयुतः.

— After 14, K2 B2 Dc Dn ins.:

46* लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् ।

15 [c]) D3 निधानं कृष्ण यज्ञस्त्वं; S तपसां च निधिः कृष्ण. — [d]) D3 तपसा (for यज्ञस्त्वं). — After 15, T2 G3. 4 ins.:

47* योगकर्ता हृषीकेश सांख्यकर्ता सनातनः ।
शीलस्त्वं सर्वयोगानां वीराणां नियमस्य च ।

16 [a]) T2 G3. 4 भीमम् (for भौमम्). — [c]) D1–3 T1 G2. 4 प्रथमोत्पतितं.

18 [a]) S (except M2) हि (for च). — [c]) T2 G3 मानुषोसि (for °षेषु).

19 [b]) Some MSS. आसीत् (for आसीः), and °तपः (for °तप). — [c]) Ś1 K3 B2 Dc1 transp. सोमः and सूर्यः. S विष्णुश्च (for सूर्य°).

20 [ab]) T2 G3. 4 वसुर् (for वायुर्), and वायुः (for कालः). — [c]) Dc अजरश्चामरगुरुः. — [d]) Some MSS. पुरुषोत्तमः.

21 [a]) Ś1 K3 नारायणो देव भूत्वा (K3 -मूर्ति); K2 B Dc Dn D4–6 नारायणं देवमूर्धा (K2 °मूर्धे; B4 °मूर्धं; Dc °गुह्यं; Dn2 °मूर्धन्; Dn3 °मूर्धे; D4–6 °मूर्धे); D1–3 नारायणो ह्यभूः पूर्वं; T2 G3 त्वं दुरायणादिभिर्देव (hypermetric!); G1 चतुरायणा° (hypermetric!); M नारायणादिभिर्देव;

C. 3. 482
B. 3. 12. 23
K. 3. 12. 24

अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ २१
शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ।
एकैकस्मिंस्तदा यज्ञे परिपूर्णानि भागशः ॥ २२
अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन ।
त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो भुवि ॥ २३
शिशुर्भूत्वा दिवं खं च पृथिवीं च परंतप ।
त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥ २४
संप्राप्य दिवमाकाशमादित्यसदने स्थितः ।
अत्यरोचश्च भूतात्मन्भास्करं स्वेन तेजसा ॥ २५
सादिता मौरवाः पाशा निसुन्दनरकौ हतौ ।
कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति ॥ २६
जारूथ्यामाहुतिः क्राथः शिशुपालो जनैः सह ।
भीमसेनश्च शैब्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥ २७
तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
अवाक्षीर्महिषीं भोज्यां रणे निर्जित्य रुक्मिणम् ॥ २८
इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ।
हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभं च पातितम् ॥ २९
इरावत्यां तथा भोजः कार्तवीर्यसमो युधि ।
गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥ ३०
तां च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्दन ।
द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि ॥ ३१
न क्रोधो न च मात्सर्यं नानृतं मधुसूदन ।
त्वयि तिष्ठति दाशार्ह न नृशंस्यं कुतोऽनृजु ॥ ३२
आसीनं चित्तमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा ।

---

text as in T_{1} $G_{2.4}$! — [b]) K_{3} क्रतुं सन् (for क्रतुभिर्). N ($K_{1.4}$ missing) मधुसूदन (*or* °नः) (for भूरि°). — [c]) $Ś_{1}$ K_{3} D_{4} अजयो; K_{2} **C**np अधृष्यो; Dn_{3} D_{1} G_{1} अजेयो; D_{2} अयजद् (for अयजो). ❀ **C**n : अधृष्य इति पाठे त्वं यज इत्यध्याहारः । ❀ $K_{2.3}$ S त्वं (for वै).

22 [a]) $Ś_{1}$ अदात् (for शतं). — [b]) Some MSS. जनार्दनः. — [c]) T_{1} यथा; T_{2} G (except G_{4}) M तथा (for तदा). — [d]) $K_{2.3}$ Dc S दत्तवान्; D_{5} भारत (for भागशः).

23 [b]) Dc D_{5} दानवमर्दन (for यादव°). — [c]) $Ś_{1}$ $K_{2.3}$ D_{1-3} G_{2} M_{1} त्वं (K_{2} तं) हि विष्णुरिति ख्यातः. — [d]) K_{2} B Dn $D_{4.6}$ G_{2} विभुः; Dc युधि; T_{1} दिवि (and भुवि as in text); M_{1} भवः; M_{2} भव.

25 K_{2} $D_{2.3}$ om. (hapl.) 25. — [a]) T_{1} परम्; G_{2} M_{1} पदम्; M_{2} च तथा (for दिवम्). T_{2} $G_{3.4}$ संप्राप्येदमथाकाशं. — [b]) $Ś_{1}$ °भुवने; K_{3} °दर्शनो; B Dn_{2} D_{2} °स्यंदने (for °सदने). — K_{3} om. (? hapl.) 25^{c}–27^{d}. — [c]) T_{2} G (except G_{2}) अत्यरोचत. Dn_{3} G_{1} M_{2} भूतात्मा. — [d]) T $G_{3.4}$ M_{1} आदित्यं; G_{1} अनादि (for भास्करं). G_{2} आदित्यस्तव रोचिषा. — After 25, Dn D_{6} ins. :

48* प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषु तेषु त्वया विभो ।
अधर्मरुचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ।

26 K_{3} om. 26 (cf. v.l. 25). — [a]) G_{1} M सूदिता (for सा°). — [b]) Dc °षुंद°; $D_{1-3.5}$ °शुंभ°; T G °सुंभ° (for °सुन्द°). — [c]) Some MSS. कृत- (for कृतः). T $G_{3.4}$ कृतः (for पुनः).

27 K_{3} om. 27 (cf. v.l. 25). — [a]) Dn D_{4-6} T_{1} आहृतिः; D_{1-3} संकृतिः; T_{2} $G_{3.4}$ आहरत्; M_{1} आहृतिः (for आहुतिः). T $G_{3.4}$ क्रोधात्; G_{1} कोपाः; G_{2} कोपात् (for क्राथः). S नृपैः (M_{2} [ऽ]नुजैः) (for जनैः). — [c]) K_{2} B D (except D_{1-3}) जरासंधश्च; S भीमधन्वा च (for °सेनश्च). — [d]) $Ś_{1}$ K_{2} $D_{1-3.6}$ वि- (for च).

28 [c]) K_{2} Dn_{1} अवाप्सीः; B Dc Dn_{2}. n_{3} $D_{4.6}$ उवाह; D_{1} आदत्सीः; D_{2} S अहार्षीः (G_{1} आभाषीः); D_{5} उवास (for अवाक्षीः). S (except M_{2}) रु(G_{1} रौ)क्मिणीं (for महिषीं). B_{1} तेषां; B_{3} भार्यां; T_{1} M_{1} भैष्मीं; T_{2} G_{1-3} भैमीं; M_{2} देवीं (for भोज्यां). — [d]) $Ś_{1}$ K_{2} Dc $D_{1-3.5}$ मृधे; K_{3} युद्धे (for रणे).

29 [a]) T_{1} M_{2} क्रोधाद् (for कोपाद्). — [b]) K_{3} $B_{1.2}$ Dn $D_{2.3}$ कसेरुमान्; D_{1} सकेरुमान्; T_{1} कशेरुहः; T_{2} G M_{1} कशेरुकः. — $B_{1.3}$ Dc $D_{4.6}$ om. 29^{cd}. — [c]) K_{2} S (except G_{1}) साल्वः. — [d]) K_{2} B_{2} S (except M_{2}) सौभश्च पातितः. — After 29, B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} ins. :

49* एवमेते युधि हता भूयश्चान्याञ्शृणुष्व ह ।
[$B_{2.3}$ मे (for ह).]

30 [a]) B D (except D_{1-3}) G_{4} हतो; G_{2} ततो (for तथा).

32 T_{2} G_{3} om. (hapl.) 32^{c}–34^{b}. — [d]) $Ś_{1}$ K_{3} B (except B_{1}) Dc $D_{3.5.6}$ G_{4} **C**np नानृशंस्यं (D_{3} G_{4} °सं); $D_{1.2}$ T_{1} $G_{1.2}$ M न नृशंसं (T_{1} °सुः; $G_{1.2}$ M_{1} °सः). B_{3} $D_{1.2}$ T_{1} G (G_{3} om.) M_{1} °नृजुः.

33 T_{2} G_{3} om. 33 (cf. v.l. 32). — [a]) K_{2} Dn चैत्य°; D_{3} चिति° (for चित्त°). B Dc D_{4-6} **C**np °नं नित्य(B_{2}

आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाचन्ताभयमच्युत ॥ ३३
युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन ।
आत्मन्येवात्मसात्कृत्वा जगदास्से परंतप ॥ ३४
नैवं पूर्वे नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि ते ।
कर्माणि यानि देव त्वं बाल एव महाद्युते ॥ ३५
कृतवान्पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् ।
वैराजभवने चापि ब्रह्मणा न्यवसः सह ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तदात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः ।
तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥ ३७
ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते ।
यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥ ३८
नरस्त्वमसि दुर्धर्ष हरिर्नारायणो ह्यहम् ।
लोकाल्लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥ ३९
अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वमहं त्वत्तश्च भारत ।
नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४०
तस्मिन्वीरसमावाये संरब्धेष्वथ राजसु ।
धृष्टद्युम्नमुखैर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारिता ॥ ४१
पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं यादवैः सह ।
अभिगम्याब्रवीत्कृष्णा शरण्यं शरणैषिणी ॥ ४२
पूर्वे प्रजानिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
स्रष्टारं सर्वभूतानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४३

C. 3. 510
B. 3. 12. 50
K. 3. 12. 53

Cnp चित्त)मध्यस्थं. — ^{c}) Ś1 S (T2 G3 om.) मुनयः. — ^{d}) K2 याचंतो°; Dc D3. 5 S (T2 G3 om.) याचंत्य°; D1. 2 याचंते° (for ऽयाचन्ता°). A few MSS. अच्युतं.

34 T2 G3 om. 34^{ab} (cf. v.l. 32). — ^{c}) K2. 3 B D (except D1–3) G3 आत्मनैवा°; G2 लोकाश्चैवा°. — ^{d}) Ś1 T2 G1. 4 आस्ते; K2. 3 B Dc1 Dn D4. 6 G3 आसीः; Dc2 D5 आसीत् (for आस्से). — After 34, K2 Dn ins.:

50* युगादौ तव वार्ष्णेय नाभिपद्मादजायत ।
ब्रह्मा चराचरगुरुर्यस्येदं सकलं जगत् ।
तं हन्तुमुद्यतौ घोरौ दानवौ मधुकैटभौ ।
तयोर्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः ।
ललाटाज्जातवाञ्शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः । [5]
इत्थं तावपि देवेशौ त्वच्छरीरसमुद्भवौ ।
त्वन्नियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् ।

[❀ Cn: युगादौ तव वार्ष्णेय इत्यादि सार्धश्लोकत्रयं क्वचिन्न दृष्टम् । ❀]

— K2 Dn cont.: Ś1 K3 B Dc D1–6 ins. after 34:

51* तथा नारायण पुरा क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
इष्टवांस्त्वं महासत्रं कृष्ण चैत्ररथे वने ।

[(L. 1) = (var.) 21. D2 पुरा नारायणो भूत्वा (for the prior half). — (L. 2) B1 °यज्ञं; D1 °सत्व (for °सत्रं).]

35 ^{a}) T G (except G1) एवं (for नैवं). B1 Dn1 परे (for पूर्वे). Ś1 M2 परे चापि; D1–3 परे वापि; T G3. 4 नापरे ह. — ^{b}) Dc भवि° (for करि°). Ś1 D1–3 वै; K3 Dc Dn3 च; B Dn1. n2 D4–6 वा (for ते). — ^{c}) B D (except D1–3) transp. कर्माणि and यानि. — ^{d}) B1 भवानेव; T2 G3. 4 बालभावे (for बाल एव). Ś1 Dn1 D2. 3. 5 महाबलः; K2. 3 Dc2 Dn2. n3 D4. 6 °बल; Dc1 °बलं (for °द्युते). D1 बलिनां बल एव हि.

36 ^{c}) N कैलास° (K3 D2–4 °श). T2 G3. 4 [ऽ]पि त्वं (for चापि). — ^{d}) Ś1 K2. 3 B Dc Dn D4–6 G1 ब्राह्मणैर् (for ब्रह्मणा).

37 ^{a}) K2. 3 Dc D5 T G1–3 M स्वमा°; B Dn D4. 6 महा° (for तदा°). — ^{d}) B2 उवाच मधुसूदनः; S (except M2) अब्रवीत्स जना°.

38 ^{a}) Ś1 D1. 2 मदीयस्त्वं. D1 त्वदीयोहं.

39 ^{b}) Ś1 [ऽ]प्यहं; B2 त्वहं; D1 S (except M1) [ऽ]स्म्यहं (for ह्यहम्). — ^{c}) B Dn D4–6 G3 काले (for लोकाल्).

40 ^{b}) B1. 2 Dn D4. 6 त्वत्तश्चाहं तथैव च; Dc अहं त्वत्तस्तथैव च; G2 त्वत्तोहं चैव भारत.

41 Before 41, all MSS. except T2 G3 (K1. 4 missing) ins. वैशं° (B Dn D1–3 cont. उ°). — After the ref., K2 B (except B1) Dc Dn D4–6 ins.:

52* एवमुक्ते तु वचने केशवेन महात्मना ।;

while T G2. 4 ins.:

53* इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षः पाण्डवं सुप्रियं प्रियम् ।
प्रीयमाणो हृषीकेशस्तूष्णीमासांबभूव ह ।

— ^{a}) Dc राज°; S (except T2 G3) °समावापे. — ^{b}) S संक्रुद्धेष्वथ.

42 ^{b}) K3 पांडवैः; B Dc1 Dn D4. 6 भ्रातृभिः (for यादवैः). — ^{c}) B Dc Dn D4. 6 क्रुद्धा; T G कृष्णं (for कृष्णा).

43 Before 43, K2 B Dc2 Dn D4–6 ins. द्रौपद्युवाच; G1. 2 द्रौपदी; G4 कृष्णा. — B4 Dc2 D5 G2. 4 ins. after

C. 3. 511
B. 3. 12. 51
K. 3. 12. 54

विष्णुस्त्वमसि दुर्धर्ष त्वं यज्ञो मधुसूदन ।
यष्टा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाब्रवीत् ॥ ४४
ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यं च पुरुषोत्तम ।
सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाब्रवीत् ॥ ४५
साध्यानामपि देवानां वसूनामीश्वरेश्वरः ।
लोकभावन लोकेश यथा त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥ ४६
दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां च पृथिवी विभो ।
जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ४७
विद्यातपोभितप्तानां तपसा भावितात्मनाम् ।
आत्मदर्शनसिद्धानामृषीणामृषिसत्तम ॥ ४८
राजर्षीणां पुण्यकृतामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ।
सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषोत्तम ॥ ४९
त्वं प्रभुस्त्वं विभुस्त्वं भूरात्मभूस्त्वं सनातनः ।
लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश ।
नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५०
मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवौकसाम् ।
त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ५१
सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन ।
ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ५२
कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ॥ ५३
स्त्रीधर्मिणी वेपमाना रुधिरेण समुक्षिता ।
एकवस्त्रा विकृष्टास्मि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ५४
राजमध्ये सभायां तु रजसाभिसमीरिताम् ।

---

the ref. : Dc_1 T G_3 (which all om. the ref.), ins. after 42 :

54* वासुदेव वसूनां च वासवो बहुधाच्युत ।
देवदेवोऽसि लोकानां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।

[(L. 1) G_2 हृषीकेश (for वसूनां च). T_2 $G_{2.3}$ वासवावरजाच्युत. — (L. 2) G_2 हि (for ऽसि). Dc_1 T G_{2-4} देवा° (for लोका°). T G_{2-4} इति (for कृष्ण-).]

— ^{a}) K_2 B Dc Dn D_{4-6} °भि- (B_2 Dc_2 °वि-) (for °नि-). — ^{c}) B D (except D_{1-3}) T_1 सर्वलोकानाम्.

44 T_1 om. (hapl.) 44. D_5 transp. 44 and 45. — ^{a}) K_3 Dc T_2 G दुर्धर्षः. — ^{b}) Dc_1 D_3 T_2 $G_{3.4}$ °सूदनः.

45 K_3 om. 45^a–46^b ; D_1 om. (hapl.) 45–46 ; G_1 om. (hapl.) 45. D_5 transp. 44 and 45 ; Ś$_1$ transp. 45 and 46. — ^{c}) S (G_1 om.) स त्वं (for सत्याद्). D_3 मायया चापि सं°. — ^{d}) K_2 Dc $D_{4.5}$ T_1 $G_{2.4}$ M काश्यपस्. Ś$_1$ G_2 त्वा.

46 Ś$_1$ transp. 45 and 46. K_3 om. 46^{ab} ; D_1 om. 46 (cf. v.l. 45). — ^{a}) S असि (for अपि). — ^{b}) Ś. विश्वेषाम् ; K_2 $D_{2.3.5}$ विश्वानाम् ; B Dc Dn $D_{4.6}$ शिवानाम् (for वसूनाम्). K_2 Dn_1. n_2 $D_{2-4.6}$ $G_{1.2}$ °श्वर (for °श्वरः). — ^{c}) K_2 B_2 Dn_3 D_4 भूतभावन N ($K_{1.4}$ missing) भूतेश (Ś$_1$ °शो). — ^{d}) Ś$_1$ K_3 M_2 त्वा (for त्वां). — After 46, K_2 Dn ins. :

55* ब्रह्मशंकरशक्राद्यैर्देववृन्दैः पुनः पुनः ।
क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र बालः क्रीडनकैरिव ।

47 ^{a}) Ś$_1$ $K_{2.3}$ Dn $D_{1-3.5}$ $G_{1.2}$ द्यौश्च (for दिवं). Ś$_1$ $K_{2.3}$ Dn D_{1-3} G_2 व्याप्ता. — K_2 om. 47^b–48^c. — ^{b}) Ś$_1$ B_2 Dn $D_{4.6}$ प्रभो ; D_3 तथा (for विभो). — ^{c}) Ś$_1$ $D_{1.2}$ च ; T_1 $G_{2.4}$ M_1 खम् ; G_1 तु (for ते). Ś$_1$ K_3 D_{1-3} त्रयो (for इमे).

48 K_2 om. 48^{abc} (cf. v.l. 47). — ^{c}) K_3 B Dn $D_{4.6}$ °तृप्तानां. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{2.3}$ $B_{1.2}$ Dn $D_{2.4-6}$ असि ; B_3 $D_{1.3}$ अपि (for ऋषि-). Ś$_1$ K_2 B_1 Dn D_4 सत्तमः.

49 ^{d}) K_2 $B_{1.3}$ Dn_1. n_2 $D_{2-4.6}$ पुरुषर्षभ (B_1 °भः).

50 ^{a}) G_2 गुरुस् (for प्रभुस्). K_2 Dn D_4 च त्वं (for त्वं भूर्). — ^{b}) K_2 Dn D_4 भूतात्मा त्वं विचेष्टसे. — ^{c}) Dc D_5 transp. लोक° and लोकाश्च. — ^{d}) S (except M_2) तथा (for दश).

51 D_3 om. (hapl.) 51. — ^{a}) Ś$_1$ B_2 Dc सत्य° (for मर्त्य°). — ^{d}) T G महत्- (for लोक-).

52 ^{a}) Dc D_5 (by transp.) साहं ते. — ^{c}) Ś$_1$ $D_{1.2}$ ईश्वरः (for ईशस्त्वं). T_1 G_1 M_2 सर्वलोकानां. — ^{d}) T_2 G_{2-4} मानवाः (for मानुषाः).

53 ^{a}) $K_{2.3}$ Dn_1. n_2 $D_{1.5.6}$ तु भार्या ; D_3 भार्या च. K_3 पांडु° (for पार्था°). — ^{b}) $K_{2.3}$ प्रिया ; B_2 D_2 T_1 प्रभो ; M_1 सती (for विभो). — ^{d}) Ś$_1$ परिक्लेश्येत ; D_{1-3} परिकृष्येत ; D_3m. $_{5.6}$ स मां कृष्येत.

54 ^{b}) K_2 B D (except D_{1-3}) शोणितेन (for रुधि°).

55 ^{a}) K_2 B D (except D_{1-3}) राज्ञां मध्ये. Ś$_1$ K_3 $D_{1.2}$ हि ; B_2 च (for तु). — ^{b}) Dn_1. n_2 D_4 [अ]ति- ;

दृष्ट्वा च मां धार्तराष्ट्राः प्राहसन्पापचेतसः ॥ ५५
दासीभावेन भोक्तुं मामीषुस्ते मधुसूदन ।
जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ॥ ५६
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृता बलात् ॥ ५७
गर्हये पाण्डवांस्त्वेव युधि श्रेष्ठान्महाबलान् ।
ये क्लिश्यमानां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ५८
धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
यौ मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ॥ ५९
शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्भिराचरितः सदा ।
यद्भार्यां परिरक्षन्ति भर्तारोऽल्पबला अपि ॥ ६०
भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ६१
आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत ।
भर्ता च भार्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ ६२
नन्विमे शरणं प्राप्तान्न त्यजन्ति कदाचन ।
ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ६३
पञ्चेमे पञ्चभिर्जाताः कुमाराश्चामितौजसः ।
एतेषामप्यवेक्षार्थं त्रातव्यास्मि जनार्दन ॥ ६४
प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ ६५
कनिष्ठाच्छ्रुतकर्मा तु सर्वे सत्यपराक्रमाः ।
प्रद्युम्नो यादृशः कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥ ६६
नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया युधि शात्रवैः ।
किमर्थं धार्तराष्ट्राणां सहन्ते दुर्बलीयसाम् ॥ ६७
अधर्मेण हृतं राज्यं सर्वे दासाः कृतास्तथा ।
सभायां परिकृष्टाहमेकवस्त्रा रजस्वला ॥ ६८
नाधिज्यमपि यच्छक्यं कर्तुमन्येन गाण्डिवम् ।

D_6 तु (for [अ]भि-). K_2 B Dn $D_{4.6}$ M -परिप्लुता (M_1 °तां); K_3 Dc $D_{3.5}$ T_2 G_1 -समीरिता. — [d]) Ś$_1$ $D_{1.2}$ व्यहसन्; K_3 D_3 विहसन्. — After 55, D_2 ins.:

56* कृष्यमाणां तथा दीनामनाथामिव माधव ।
आहुश्चैतान्षण्डतिलान्पञ्च चैव तु पाण्डवान् ।
पतिमन्यं वृणीष्वेति सर्वे ते मधुसूदन ।

56 [a]) K_3 D_{1-3} दासीभोगेन. Ś$_1$ D_{1-3} संभोक्तुम्; K_2 $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 मां भोक्तुम् (by transp.). — [b]) $D_{1.2}$ मामीषुर्; D_3 अन्वीषुर् (for ईषुस्ते). — [d]) K_2 B (except B_4) D (except $D_{2.3}$) G_3 च ; G_1 स- (for [अ]थ).

57 [d]) S (except M_2) याहं (for सा°). T G (except G_1) transp. -कृता and बलात्.

58 [a]) Ś$_1$ B_4 त्वेवं; T_1 त्वेषा; T_2 G (except G_1) चैव (for त्वेव). — [c]) K_2 B (except B_4) Dn D_4 G_2 M_2 यत् (for ये). K_3 मर्षंते; Dc प्रेक्षंति; $D_{1.2}$ प्रैक्षंत; S (except M_2) पश्यंति.

59 Cf. 70[ab] and v.l. — [b]) Ś$_1$ च धन्विनां; K_2 B Dn $D_{4.6}$ च गांडिवं; S (except M_1) धनुष्मतः.

60 Cf. Manu. 9. 6. — [a]) K_3 G_1 धर्मपंथाः. — [c]) D_5 °रक्षद्भिः; S (except M_1) °रक्षंते. — [d]) S भर्तारोप्यबलीयसः.

61 = 4. 20. 27. Many N MSS. रक्ष° (in 61[a] and 61[c]).

62 [c]) T_2 $G_{2.3}$ हि; M_2 तु (for च). — [d]) K_3 $D_{2.3}$ S (except T_2 G_3) जायेन्. T_2 G_4 मनोहरः.

63 [a]) Dc D_5 न हीमे; M_2 ते त्विमे (for नन्विमे). K_2 B Dn D_{3-6} प्राप्तं; T_1 G_4 M_2 प्राप्ता. — [b]) Dc D_5 संत्यजंति; D_2 विजहंति. — [c]) K_2 $B_{2.4}$ $D_{4.6}$ शरणागतां मां राजानो (B_2 कृष्ण); $B_{1.3}$ Dc D_5 शरणागतां तु मां (B_1 °तन्हं मां; B_3 om. मां; D_5 °तां हि मां) राजन् (hypermetric!). — [d]) S नान्वपद्यन्कथं वराः (G_1 पुरः; M_2 -चन). — After 63, S reads 67.

64 [a]) $D_{1.2}$ [ए]ते (for [इ]मे). K_2 B Dc Dn D_{4-6} पंचभिः पतिभिर्जाताः. — [b]) K_2 B Dn D_{4-6} मे; Dc ये; S तु (for च). K_2 B D (except D_{1-3}) महौजसः (for [अ]मितौ°).

65 = 1. 57. 102. — [a]) Ś$_1$ K_3 D_{1-3} युधिष्ठिरात्प्रतिविंध्यः. — [c]) Ś$_1$ K_3 $B_{1.4}$ Dn $D_{1.4-6}$ G_3 च (for तु). — [d]) K_3 D_1 च; D_3 [अ]थ (for तु).

66 [a]) Ś$_1$ $K_{2.3}$ B Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 च (for तु).

68 [a]) T_2 G (except G_1) जितं (for हृतं). — [b]) K_2 M_2 तथा कृताः (by transp.); T_2 $G_{2.3}$ कृतास्तदा. — [cd]) K_3 D_1 °क्लिष्टा° (for °कृष्टा°). Ś$_1$ transp. परिकृष्टा and एकवस्त्रा.

69 [ab]) $D_{1.3}$ तच्छक्यं (for य°). D_2 T G (except G_1) transp. शक्यं and कर्तुं. D_2 गांजिवं. — [c]) G_2 °बाहु°

C. 3. 537
B. 3. 12. 77
K. 3. 12. 80

अन्यत्रार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधुसूदन ॥ ६९
धिग्भीमसेनस्य बलं धिक्पार्थस्य च गाण्डिवम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ७०
य एतानाक्षिपद्राष्ट्रात्सह मात्राविहिंसकान् ।
अधीयानान्पुरा बालान्व्रतस्थान्मधुसूदन ॥ ७१
भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषम् ।
कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ७२
तज्जीर्णमविकारेण सहान्नेन जनार्दन ।
सशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ७३
प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरम् ।
बद्ध्वैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनरात्रजत् ॥ ७४
यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ॥ ७५
आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत् ।
सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ७६
प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान्सर्पानपोथयत् ।
सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान् ॥ ७७
पुनः सुप्तानुपाधाक्षीद्बालकान्वारणावते ।
शयानानार्यया सार्धं को नु तत्कर्तुमर्हति ॥ ७८
यत्रार्या रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
महद्व्यसनमापन्ना शिखिना परिवारिता ॥ ७९
हा हतास्मि कुतो न्वद्य भवेच्छान्तिरिहानलात् ।
अनाथा विनशिष्यामि बालकैः पुत्रकैः सह ॥ ८०
तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपराक्रमः ।
आर्यामाश्वासयामास भ्रातॄंश्चापि वृकोदरः ॥ ८१
वैनतेयो यथा पक्षी गरुडः पततां वरः ।
तथैवाभिपतिष्यामि भयं वो नेह विद्यते ॥ ८२
आर्यामङ्केन वामेन राजानं दक्षिणेन च ।
अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे बीभत्सुमेव च ॥ ८३
सहसोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्यवान् ।

(for °भीमा°).

70 Cf. 59^{ab}. — ^{a}) Ś1 K3 D (except D2. 4. 6) धिग्बलं भीमसेनस्य (= 59^{a}); S (except M2) बलं धिग्भीमसेनस्य. — ^{b}) K3 धनुष्मतां; B Dn D4–6 च (B [अ]पि) पौरुषं; D2 च गांजिवं; S (except M1) धनुष्मतः. — ^{c}) D1. 2 S पापो (for कृष्ण). — After 70, Dc2 ins.:

57* कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।
तत्कालेन कृतं मन्ये न तु पौरुषवर्धनम् ।
[Line 1 = (var.) 1. 1. 188.]

71 M2 om. 71. — ^{a}) Dn3 D3 G4 य एनान्. T G भ्रातॄन् (for राष्ट्रात्). — ^{b}) Ś1 विहिंसितुं; B1 Dc2 विहिंसितान्; D5 विशां पते; S (M2 om.) विहिंसकः (for [अ]विहिंसकान्). D3 सहामात्यान्सहांबिकान्.

☞ With stanzas 72–77, cf. 1. 119. 35 ff.

72 = (var.) 1. 119. 39. — ^{b}) K3 D1–3. 5 पुनः (for पापः). — ^{c}) D2. 3 विषं (for नवं). S कालकूटनिभं तीक्ष्णं. — ^{d}) K2 Dc D5. 6 T2 G Cn संभूतं (G4 भ्रातरं); B2 संवृतं. S रोम°.

73 ^{c}) Ś1 संशेषत्वान्; D3 सशेषं तं; T1 विशेषत्वान्; T2 G (except G1) सावशेषं. — ^{d}) Ś1 K3 D1. 3 भीमेन (for भीमस्य).

74 ^{b}) K3 D5 तदा सुप्तं; S (except M2) पाशैर्बध्वा. — ^{c}) Ś1 K3 Dc D1–3. 5 अथ° (for बद्ध्वै°). S तोये स भीमं (T1 G1 सुभीमे; M1 तु भीमे; M2 -षु कृष्ण) गंगायां (T1 M °याः). — ^{d}) Ś1 K3 D1. 3 M2 गृहम्; K2 B Dc Dn D4–6 पुरम् (for पुनर्). — After 74, D5 reads 77.

75 = (var.) 1. 119. 35. — ^{a}) M1 प्रबुद्धः. — ^{b}) Dc संछिन्नबंधनः.

76 = 1. 55. 12. Cf. 1. 119. 36 also. — ^{b}) K2 B Dc Dn D4–6 भीमसेनम्; G1 सुप्तं चेमम्. D3 सुप्तश्चैव स दंशितः. — ^{d}) T1 G2 M स; T2 G3. 4 ह (for च).

77 = (var.) 1. 119. 38. — D5 reads 77 after 74. — ^{a}) D5 यदा विबुद्धः कौंतेयः (= 75^{a}). — ^{c}) D5 तदा च सारथिं चास्य.

78 ^{a}) S ततः पुनर् (M2 पुनः क्षिप्तान्) (for पुनः सुप्तान्).

80 ^{b}) Dc स्वस्ति (with hiatus); D5 स्वस्तिर् (for शान्तिर्). T2 G (except G1) महा° (for इहा°).

81 ^{d}) K3 D3. 5 S चैव (for चापि).

82 ^{b}) K2 B Dc2 Dn D4–6 गरुत्मान् (for गरुडः). — ^{c}) S [अ]ति- (for [अ]भि-).

83 ^{b}) S (except M2) दक्षिणेन युधिष्ठिरं. — ^{c}) Dc2 यमौ चैव च बाहुभ्यां (m as in text).

85 ^{b}) K2 B D (except D1–3) सह मात्रा (by

भ्रातॄनार्यां च बलवान्मोक्षयामास पावकात् ॥ ८४
ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे मात्रा सह यशस्विनः ।
अभ्यगच्छन्महारण्यं हिडिम्बवनमन्तिकात् ॥ ८५
श्रान्ताः प्रसुप्तास्तत्रेमे मात्रा सह सुदुःखिताः ।
सुप्तांश्चैनानभ्यगच्छद्धिडिम्बा नाम राक्षसी ॥ ८६
भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्व उत्सङ्गे ततो बलात् ।
पर्यमर्दत संहृष्टा कल्याणी मृदुपाणिना ॥ ८७
तामबुध्यदमेयात्मा बलवान्सत्यविक्रमः ।
पर्यपृच्छच्च तां भीमः किमिहेच्छस्यनिन्दिते ॥ ८८
तयोः श्रुत्वा तु कथितमागच्छद्राक्षसाधमः ।
भीमरूपो महानादान्विसृजन्भीमदर्शनः ॥ ८९
केन सार्धं कथयसि आनयैनं ममान्तिकम् ।
हिडिम्बे भक्षयिष्यावो न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ ९०
सा कृपासंगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी ।
नैनमैच्छत्तदाख्यातुमनुक्रोशादनिन्दिता ॥ ९१
स नादान्विनदन्घोरान्राक्षसः पुरुषादकः ।
अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ ९२
तमभिद्रुत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली ।

C. 3. 565
B. 3. 12. 105
K. 3. 12. 108

transp.); cf. v.l. 86. — c) B Dn2 D3. 4 महारण्ये. — d) Some MSS., here and below, हिडंब-. K3 D8 अंतिके; Dn1 अंतिकं.

86 a) T2 G (except G1) [ए]ते; M2 [ए]व (for [इ]मे). — b) Ś1 B2 Dc2 D1. 2. 5 सह मात्रा (by transp.); cf. v.l. 85. — c) T2 G3 ह्येतान्; G2. 4 एतान् (for चैनान्). — After 86, N (K1. 4 missing) ins.:

58* सा दृष्ट्वा पाण्डवं तत्र शयानं भ्रातृभिः सह ।
हृच्छयेनाभिभूता हि भीमसेनमकामयत् ।

[(L. 1) B Dn D4-6 पांडवान्. Dc1 D1. 2 भीमं (for तत्र). B Dc Dn D4. 6 सुप्तान्मात्रा (Dc D4 °न्भ्रात्रा) सह क्षितौ (for the posterior half). — (L. 2) B Dc Dn D4. 6 [अ]भिभूतात्मा; D3 समाविष्टा (for [अ]भिभूता हि).]

87 a) D1 transp. पादौ and कृत्वा. — b) D2 स्वोत्संगे तु; D3 उत्संगेन; D5 स्वोत्संगेव; T G M1 स्वपर्तके (G1 °गे) (for स्व उत्सङ्गे). K3 D5 सुलोचना; B (except B2) Dc1 Dn D6 T1 M2 ततोबला. D1 साप्युत्संगे महाबला. — c) T G3. 4 M1 पर्य(T2 G3. 4 °रि)ष्वजत; G1 परिष्वज्य च; G2 (conflated) पर्यष्वमर्दे (!).

88 a) Dc तां तदाप्रतिमेयात्मा. — c) K3 पर्यपृच्छत्स तां; B1 °च्चु तां; B3 Dc Dn D5 °त तां; D3 °त्तदा. — d) D3 नंदिके (for [अ]निन्दिते). Ś1 D1. 2 कस्य त्वमसि शोभने. — After 88, all MSS. except T1 G1 M ins.:

59* सैवमुक्ता तु भीमेन राक्षसी कामरूपिणी ।
भीमसेनं महात्मानमिदमाह शुचिस्मिता ।
पलायध्वमितः क्षिप्रं मम भ्राता सुवीर्यवान् ।
आगमिष्यति वो हन्तुं तस्माद्गच्छत माचिरम् ।
अथ भीमोऽभ्युवाचैनां साभिमानमिदं वचः । [5]
नोद्विजेयमहं तस्मान्निहनिष्येऽहमागतम् ।

[(L. 1) K2 B2 Dn D4. 6 T2 G2-4 om. सा. D1. 2 कामचारिणी. — (L. 2) K2 B Dc Dn D4. 6 आह चैवमनिंदिता (for the posterior half). — (L. 3) K3 D5 प्रबोधयामि वै क्षिप्रं (for the prior half). B Dc Dn D4. 6 T2 G2-4 [ए]च (for सु-). — (L. 4) D1. 2 संहर्तुं; T2 G2 व हंतुं (for वो हन्तुं). — (L. 5) D1 तां चा° (for भीमो°). K3 Dc D3. 5 [ऽ]पि (for ऽभि-). D2 तां प्रत्युवाच (for भीमोऽभ्युवाच). D1. 2 [ए]च (for [ए]नां). T2 G2-4 इवासुरीं (for इदं वचः). Ś1 K3 D1-3 साम्ना परमवल्गुना (for the posterior half). — (L. 6) Ś1 K3 D1-3. 5 T2 G2-4 नोद्विजामि तव भ्रातुर्. Ś1 D1-3 न चैनान् (D1. 2 नैतांश्च; D3 नेमांश्च) प्रतिबोधये; K3 D5 भयं नास्ति महावनात् (D5 °बलात्); T2 G2-4 निहन्मि च समागतं.
— Ś1 K3 D1-3. 5 cont.:

60* आगतं प्रतियोत्स्यामि राक्षसं भ्रातरं तव ।

89 a) K2 B D (except D1-3) संजल्पम्; G1 वचनम् (for कथितम्). — b) Ś1 K3 D1-3 °धिपः (for °धमः). — d) Ś1 विदधद्; K3 निनदन्; D1-3 G1 M2 वि(D3 G1 व्य)नदन् (for विसृजन्).

90 Before 90, K2 B2 Dc Dn D4. 6 ins. राक्षस उ°; B4 हिडिंब उ°; G4 पुरुषादकः. On the other hand, K3 D2. 3. 5 ins. before 90:

61* अथैनामब्रवीत्क्रुद्धो राक्षसः पुरुषादकः ।

— a) Ś1 साकं (for सार्धं). — b) To avoid hiatus, Ś1 K3 D1 ह्यानयैनं; D2 ह्यानयस्व (for आनयैनं). — c) Ś1 भक्षयिष्ये वां; K2 B1. 3 Dn1. n2 D6 °ष्यामो; B2 Dn3 T2 G3 °ष्यामि.

91 a) Ś1 क्षमा°; M2 स्नेह° (for कृपा°). — c) B1 Dc नैतम्; S नैतद् (for नैनम्). Ś1 Dc D2 G1 इच्छत्; K2 Dn2 ऐक्षत् (for ऐच्छत्). S तदा कर्तुम्.

92 K3 om. 92ab. — a) B1. 3 विविधान्; S (except

C. 3. 565
B. 3. 12. 105
K. 3. 12. 108

अगृह्णात्पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः ॥ ९३
इन्द्राशनिसमस्पर्शं वज्रसंहननं दृढम् ।
संहत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत्सहसा करम् ॥ ९४
गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनोऽथ रक्षसा ।
नामृष्यत महाबाहुस्तत्राक्रुध्यद्वृकोदरः ॥ ९५
तत्रासीत्तुमुलं युद्धं भीमसेनहिडिम्बयोः ।
सर्वास्त्रविदुषोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ९६
हत्वा हिडिम्बं भीमोऽथ प्रस्थितो भ्रातृभिः सह ।
हिडिम्बामग्रतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः ॥ ९७
ततश्च प्राद्रवन्सर्वे सह मात्रा यशस्विनः ।
एकचक्रामभिमुखाः संवृता ब्राह्मणव्रजैः ॥ ९८
प्रस्थाने व्यास एषां च मन्त्री प्रियहितोऽभवत् ।
ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः संशितव्रताः ॥ ९९
तत्राप्यासादयामासुर्बकं नाम महाबलम् ।
पुरुषादं प्रतिभयं हिडिम्बेनैव संमितम् ॥ १००
तं चापि विनिहत्योग्रं भीमः प्रहरतां वरः ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्द्रुपदस्य पुरं ययौ ॥ १०१
लब्धाहमपि तत्रैव वसता सव्यसाचिना ।
यथा त्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकात्मजा ॥ १०२
एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताहं मधुसूदन ।
स्वयंवरे महत्कर्म कृत्वा नसुकरं परैः ॥ १०३
एवं क्लेशैः सुबहुभिः क्लिश्यमानाः सुदुःखिताः ।

M2) विपुलान् (for विनदन्). — ^{b}) T2 G3. 4 (*inf. lin.* as in text) पिशिताशनः (for पुरुषा°). — ^{cd}) S कृत्वा-भ्य(-T2 G3. 4 °ह्य)गच्छद् (for अभ्यद्रवत). Ś1 संक्रुद्धो (for वेगेन); and महाबलः (for तदा किल). — After 92, K3 D3. 5 (om. line 2) ins.:

62* तमागतमभिप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलम् ।
उत्थाय सहसा रक्षो निजग्राह महाबलः ।,

which in K3 is followed by 63* (cf. v.l. 93).

93 K3 om. 93–96. — ^{ab}) Dc संरब्धो (for °क्रुद्धो). D5 अभिद्रुत्य च संरब्धो (for ^{a}). Ś1 D1–3 transp. संक्रुद्धो and वेगेन. Ś1 बलिनं; D1 बलवद्; D2. 3 बलवान्; T2 G3. 4 तरसा (for महता). D6 भीमसेनं तदा बली (for ^{b}).

94 K3 om. 94 (cf. v.l. 93); G2 om. 94^{a}–95^{b}. — ^{c}) D2. 3. 5 G4 संहृत्य; T1 संगत्य. S (except G1; G2 om.) °सेनस्य.

95 K3 om. 95; G2 om. 95^{ab} (cf. v.l. 93, 94). — ^{a}) B2 Dc D2. 6 गृहीत्वा; D3 T1 G4 M1 गृहीतः; G1 संहत्य (cf. 94^{c}) (for गृहीतं). — ^{b}) Dc Dn D4–6 °सेनस्य. B1. 2 Dc2 Dn2. n3 D1 राक्षसः; D2 राक्षसं. K2 भीमसेनं तदा किल (= 92^{d}); G1 °सेनेन रक्षसां.

96 K3 om. 96 (cf. v.l. 93). — ^{ab}) Ś1 D1–3 अथा°; K2 B (except B2) Dc Dn D4. 5 तदा° (for तत्रा°). Ś1 अभूत् (for आसीत्). A few MSS. तुमलं and हिडंबयोः. — Dn D2–6 ins. after 96: K3 (which om. 93–96) cont. after 62*:

63* विक्रीड्य सुचिरं भीमो राक्षसेन सहानघ ।
निजघान महावीर्यस्तं तदा निर्बलं बली ।

[(L. 1) D2 क्रीडित्वा; D6 विक्रम्य (for विक्रीड्य). D5 महाबल (for सहा°). — After line 1, D2 ins.:

64* तलैरशनिकल्पैश्च मुष्टिभिश्चाहनत्तदा ।

— (L. 2) K3 निर्जघान; D3 निजग्राह. D2 दुर्बलं; D5 [अ]तिबलं; D6 बलिनं (for निर्बलं).]

On the other hand, B2 ins. after 96:

65* ततो भीमो महाबाहू रूपमास्थाय वै महत् ।
जघान राक्षसं क्रुद्धो वृत्रं देवपतिर्यथा ।

98 ^{a}) K2 B D (except D1–3) सं-; S ते (for च). — ^{b}) K2 B D (except D2. 3) परंतपाः (for यश°). — ^{c}) S (except G1 M2) °गताः (for °मुखाः). — ^{d}) Ś1 ब्राह्मणैः सह; K3 °गैर्बुधैः; B2 Dc T G2. 4 M °णव्रतैः; D2 °णानुजैः; G1 °गैर्वृतैः.

99 ^{a}) B1 Dc विदुरस्तेषां; D3 व्यास एवैषां; S विदुरश्चै-षां (for व्यास एषां च). — ^{b}) K2 B2 Dn D4. 6 °हिते रतः; B1 °हितेभवत्. — ^{d}) T2 G (except G1) पार्थिवाः (for पाण्डवाः). A few MSS. शंसितव्रताः.

102 ^{a}) Dc D5 कृष्ण (for अपि). — ^{cd}) Ś1 [अ]जिता; T2 गता; G2. 4 हृता (for जिता). Dn2 D1. 3 भीम° (for भीष्म°).

103 ^{a}) M1 तथा सुयुद्धे; M2 तत्रासुयुद्धे. — ^{d}) Ś1 नासुकरं; B1 यदुष्करं; T G4 M1 [अ]प्यसु°; G2 M2 त्वसु° (for नसुकरं).

104 ^{b}) K2. 3 B Dn D1. 2. 4. 6 °माना सुदुःखिता. — ^{c}) Ś1 D1. 2 अवसन्; K2 B Dn D4. 6 निवसामि; K3 D5 G1 M2 निवसंति; Dc न्यवसन्; D3 निवसन्. K2 B1. 3. 4 Dc1 Dn D1. 4. 6 T1 G1 आर्यया हीना; B2 अवसन्नाहं; D2

निवसामार्यया हीनाः कृष्ण धौम्यपुरःसराः ॥ १०४
त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्यधिकाः परैः ।
विहीनैः परिक्लिश्यन्तीं समुपेक्षन्त मां कथम् ॥ १०५
एतादृशानि दुःखानि सहन्ते दुर्बलीयसाम् ।
दीर्घकालं प्रदीप्तानि पापानां क्षुद्रकर्मणाम् ॥ १०६
कुले महति जातास्मि दिव्येन विधिना किल ।
पाण्डवानां प्रिया भार्या स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥
कचग्रहमनुप्राप्ता सास्मि कृष्ण वरा सती ।
पञ्चानामिन्द्रकल्पानां प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ १०८
इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना ।
पद्मकोशप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥ १०९
स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ ।
अभ्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैरश्रुबिन्दुभिः ॥ ११०
चक्षुषी परिमार्जन्ती निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
बाष्पपूर्णेन कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ १११
नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा मधुसूदन ।
न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं न च बान्धवाः ॥
ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षध्वं विशोकवत् ।
न हि मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत्प्राहसत्तदा ॥ ११३
अथैनामब्रवीत्कृष्णस्तस्मिन्वीरसमागमे ।
रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ११४
बीभत्सुशरसंछन्नाञ्शोणितौघपरिप्लुतान् ।

C. 3. 589
B. 3. 12. 128
K. 3. 12. 132

आर्यया सार्धं; G1 आश्रयाहीना. — ^{d}) Dn D4. 6 °पुरःसरा; D1 °पुरःसरं; D3 °पुरस्कृताः.

105 ^{b}) B1 वीर्यवंतो दुरासदाः. — ^{c}) B (except B4) D1. 6 निहीनैः; S (except M2) अजिताः. K3 D2 T2 G2–4 M1 °कृष्यंतीं; Dn2 D3. 5 °क्लिश्यंति; T1 G1 M2 °तुष्यंति (M2 °तीं). — ^{d}) Ś1 समुदैक्षंत; K2 B Dc Dn D4. 6 G1 °पेक्षं(K2 Dn D4. 6 °पेक्ष्यं)ति; K3 D2. 3 M °पैक्षंत; D1 °पैक्षत; D5 °पेक्षसि.

106 ^{b}) K2 B D (except D1–3. 5) सहंती. — G1 om. 106^c–107^d. — ^{c}) K3 Dc D2. 3 M दीर्घकाल-; T1 °काले. Ś1 D1. 2 प्रसृष्टानि; K2 B Dn D4–6 प्रदीप्तास्मि; K3 -प्रतिष्ठानि; D3 -[उ]पसृष्टानि; M1 -प्रवृत्तानि. — B3 om. (hapl.) 106^d–107^a. — ^{d}) K2 B2 Dn D4. 6 पापकर्मणां; B4 क्षुद्रकर्मिणां.

108 ^{a}) T2 G (except G1) केशग्रहणमापन्ना. — ^{b}) K2 परा; Dn2 स्वसा; D1 च सा (for वरा). S का नु जीवेत मादृशी. — ^{c}) K2 B2 Dn D1. 4. 6 पांडुपुत्राणां (for इन्द्र°).

109 Before 109, T G ins. वैशं°. — ^{bc}) A few MSS. सं° (for प्र°), and °कोष° (for °कोश°).

110 ^{b}) B1 शुभदर्शनौ. — ^{c}) D2 अभ्यर्षिचत. — ^{d}) Ś1 शोक°; T2 G1 सुख° (for दुःख°).

112 K2 B D (except D1–3) transp. मधुसूदन (in ^{b}) and न च बान्धवाः (in ^{d}).

113 ^{b}) Ś1 D1–3 मर्षयंति; T1 G1 M2 उपेक्षंते; T2 G2–4 उपेक्षंति; M1 उपैक्षंत. T2 G (except G1) विशेषतः. — ^{c}) K2 B D (except D1–3) च (for हि). — ^{d}) K3 यत्कर्णः (by transp.); B1 यल्लोकः. — After 113, N (K1. 4 missing) ins.:

66* चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्यास्मि नित्यशः।
संबन्धाद्गौरवात्सख्यात्प्रभुत्वेनैव केशव ।

[(L. 1) Ś1 कृत्वा (for कृष्ण). Ś1 K3 D1–3. 5 त्रातव्यास्मि तवानघ (Ś1 जनार्दन; K3 D1 त्वयानघ) (for the posterior half). — (L. 2) Ś1 K3 D1. 3 वशित्वाद् (for संबन्धाद्). Ś1 D2. 3 बंधुत्वेन; K3 D1 वधूत्वेन (for प्रभुत्वेन). B (except B2) Dc D1–3. 5 च (for [ए]व).]

— Thereafter B2 ins. a colophon.

114 Before 114, all MSS. except M2 (K1. 4 missing) ins. वैशं°; K3 B Dc Dn D1–3 cont.: उवाच. — ^{a}) K2 B2 Dn D4. 6 ताम्; B1. 3. 4 G3 [ए]ताम् (for [ए]नाम्). — After 114^{ab}, B2. 4 ins.:

67* द्रौपद्यास्तद्वचः श्रुत्वा क्रोधामर्षसमन्वितः ।;

while B3 ins.:

68* सान्त्वयंश्च वरारोहां सुवाक्यैर्भरतर्षभ ।

Before 114^{cd}, K2 B D (except D1–3. 5) ins. वासुदेव (B3 श्रीकृष्ण) उ°. — ^{c}) S (except G4) [ऽ]प्येवं (for ह्येवं). — ^{d}) D3 यैराकृष्टा° (for येषां क्रुद्धा°). G2. 4 तु (for [अ]सि). K2 B1. 4 Dc Dn3 D4–6 भाविनि (K2 °नी).

115 ^{a}) K3 °छिन्नांगान्; D1 °संछिन्नान्; G2 °निर्भिन्नान्; G4 M1 °भिन्नांगान्. — ^{b}) K3 तच्छोणितपरि°. — K3 om. 115^{cd}. — ^{c}) Ś1 द्रक्ष्यसि च तान्; K2 B1. 2 Dn D4. 6 वल्लभान्वीक्ष्य; B3 दुर्लभान्वीक्ष्य; D1. 2. 5 जीवितं त्यक्तान्; D3 जीवितान्त्यक्त्वा. — ^{d}) S धरणी° (for वसुधा°). D1. 2. 6 ins. after 115: K3 (which om. 115^{cd}) ins. after 115^{ab}:

C. 3. 589
B. 3. 12. 129
K. 3. 12. 132

निहताञ्जीवितं त्यक्त्वा शयानान्वसुधातले ॥ ११५
यत्समर्थं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शुचः ।
सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ ११६
पतेद् द्यौर्हिमवाञ्शीर्येत्पृथिवी शकलीभवेत् ।
शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥११७
धृष्टद्युम्न उवाच ।
अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पितामहम् ।
दुर्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता धनंजयः ॥ ११८
रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स्म शुचिस्मिते ।
अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ ११९
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपस्थिताः ।
तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वासुदेव उवाच ।
नेदं कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान्स्याद्वसुधाधिप ।
यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन्संनिहितः पुरा ॥ १
आगच्छेयमहं द्यूतमनाहूतोऽपि कौरवैः ।

69* त्वं श्रोष्यस्यनवद्याङ्गि दुर्योधनमुखान्रिपून् ।

116 ^{a}) T G M1 यत्समक्षं. M2 यथा द्रक्ष्यसि पांचाली. — ^{b}) A few MSS. शुच (for शुचः). — ^{d}) T1 M राज्ञो राज्ञी.

117 ^{d}) Ś1 K3 D1-3. 5 मिथ्या (for मोघं). — N (K1. 4 missing) ins. after 117 (Ś1 K3 D1-3 however read line 1 after 118):

70* तच्छ्रुत्वा द्रौपदी वाक्यं प्रतिवाक्यमथाच्युतात् ।
साचीकृतमवैक्षत्सा पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ।
आबभाषे महाराज द्रौपदीमर्जुनस्तदा ।
मा रोदीः शुभताम्राक्षि यदाह मधुसूदनः ।
तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ।

[(L. 1) K3 अथोच्युतात्; B1 D1 अथाच्युतं; D3 अथोद्यतं. — B Dc D4-6 om. line 2. — (L. 3) Ś1 ततः कृष्णां; K3 D2 तदा कृष्णां; D1. 3 तथा कृष्णां (for महाराज). Ś1 K3 D1-3 अर्जुनः प्रहसन्निव (for the posterior half). — (L. 4) D3 शुचि° (for शुभ°). Ś1 K3 D1-3 यथाह वरवर्णिनी (Ś1 °नि); Dc2 यथाह मधुसूदनः. — (L. 5) Ś1 K3 D1-3 कृष्णोयं तत्तथा (D3 कृष्णो जनार्दनो) देवि (for the prior half). Ś1 K3 D1-3 चारुलोचने (for वर°).]

118 After 118, Ś1 K3 D1-3 ins. line 1 of 70*; while D5 ins.:

71* शकुनिं त्वक्षकितवं माद्रीपुत्रो हनिष्यति ।

119 ^{a}) Ś1 उपा°; K3 D3 G1 M2 समा°; D1. 2 व्युपा° (for व्यपा°). — ^{b}) Ś1 K3 D1. 2 ह्यजेयाः स्म; Dc विजेयाः स्म; D3 अजेयोस्मि; T2 G अजेयांश्च; M1 अजय्याः स्म. K2 B D (except D1-3) रणे स्वसः (for शुचि°). — ^{cd}) D3 T2 G (except G1) वृत्रहणं. T2 G (except G1) °राष्ट्रजान्.

120 Ś1 K3 D2. 3 T G2-4 M om. the ref. — ^{a}) D2 S इत्युक्त्वा. — ^{b}) B Dn1 उपास्थिताः; D1 उपाश्रिताः; T2 G (except G1) उपागताः.

Colophon. K1. 4 missing. — *Major parvan:* Ś1 T G2. 4 M2 आरण्य; D4 अरण्यक. — *Adhy. name:* B1. 3. 4 Dc वासुदेवागमनं (Dc2 °वाभिगमनं); D1. 2 द्रौपदीवाक्यं; D5 वासुदेवागमः; T2 G3. 4 M वासुदेव(M1 केशव)-प्रतिज्ञा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 12; D1 13 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 135; D1 128; D6 132.

14

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 Before the ref., G4 ins. श्रीकृष्णाय नमः. Ś1 B2 D2 श्री(D2 om. श्री)कृष्ण उ° (Ś1 om. उ°); D1 भगवानुवाच; T1 श्रीभगवान्. — ^{a}) K2 B D (except D1-3) नैतत् (B2 नैवं) (for नेदं).

2 ^{d}) K3 D1-3 तथा (for राज्ञा).

3 ^{b}) T1 G (except G3) M1 बहुदोषान्. Ś1 K3 D3

आम्बिकेयेन दुर्धर्ष राज्ञा दुर्योधनेन च ॥ २
वारयेयमहं द्यूतं बहून्दोषान्प्रदर्शयन् ।
भीष्मद्रोणौ समानाय्य कृपं बाह्लीकमेव च ॥ ३
वैचित्रवीर्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव ।
पुत्राणां तव राजेन्द्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो ॥ ४
तत्र वक्ष्याम्यहं दोषान्यैर्भवानवरोपितः ।
वीरसेनसुतो यैश्च राज्यात्प्रभ्रंशितः पुरा ॥ ५
अभक्षितविनाशं च देवनेन विशां पते ।
सातत्यं च प्रसङ्गस्य वर्णयेयं यथातथम् ॥ ६
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितम् ।
व्यसनं चतुष्टयं प्रोक्तं यै राजन्भ्रश्यते श्रियः ॥ ७
तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः ।
विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते पश्यन्ति तद्विदः ॥ ८
एकाह्ना द्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च ।
अभुक्तनाशश्चार्थानां वाक्पारुष्यं च केवलम् ॥ ९
एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसङ्गि कटुकोदयम् ।
द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्याम्बिकासुतम् ॥ १०
एवमुक्तो यदि मया गृह्णीयाद्वचनं मम ।
अनामयं स्याद्धर्मस्य कुरूणां कुरुनन्दन ॥ ११
न चेत्स मम राजेन्द्र गृह्णीयान्मधुरं वचः ।
पथ्यं च भरतश्रेष्ठ निगृह्णीयां बलेन तम् ॥ १२
अथैनानभिनीयैवं सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
सभासदश्च तान्सर्वान्भेदयेयं दुरोदरान् ॥ १३
असांनिध्यं तु कौरव्य ममानर्तेष्वभूत्तदा ।

C. 3. 610
B. 3. 13. 14
K. 3. 13. 14

प्रकीर्तयन्. — c) D1. 3 समासाद्य; T2 G (except G1) °नीय; M2 °भाष्य. — d) Ś1 D1–3 बाह्लिकम्.

4 b) D5m T1 G4 अहं (for अलं).

5 a) K2 B1. 2 Dn D4. 6 [आ]चक्षमहं; D2 [आ]-चक्षन्महा-; D3 [आ]चक्षामहे. — b) Ś1 K3 D6 व्यवरोपितः; K2 B Dc Dn D4 व्यति° (B4 अभि°); D1. 3 व्यप°; D2 उपतापितः; D5 प्रतिरो° (for अवरो°). — c) K2 B1. 3 Dn D2. 4. 6 तु (for च). — d) D1. 3 प्रध्वंसितः पुरा. — After 5, M2 ins.:

72* पुष्करेण नरेन्द्रेण ताञ्च वक्ष्यामि तस्य वै ।

6 a) Ś1 अभ्यर्थित-; K2. 3 B Dc Dn D3–6 अतर्कित-(K3 D3 °तो); D1 अभूक्षिति-; D2 अलक्षित-; T1 अभक्ष्यत; T2 G2–4 अहं क्षिति-; G1 अहक्षित- (sic); M1 अभिक्षित-; M2 अभिक्षत-. [Text reading अभक्षित- (cf. 9c) was found in a Telugu MS. (No. 155) borrowed from Yadugiri Yatiraj Math and in a Malayalam MS. (No. 927) borrowed from Paliyam Library, both MSS. being collated for the entire Āraṇyaka but not included in our apparatus. The reading has been adopted also by Prof. P. P. S. Sastri in his edition of the Southern Recension (vol. IV, part 1, p. 76), *apparently* supported by the unanimous evidence of all his MSS. !] N -विनाशश्च. — c) S स्वातंत्र्यं (G1 अस्वास्थ्यं; M2 सातत्यं) द्यूतसंगस्य.

7 b) Dc कामं; D5 कालं (m त्याज्यं) (for काम-). D4 -समुपस्थितं; D5 उपस्थितं (for -समुत्थितम्). — K3 om. 7c–8d; T2 G3 om. 7c–9d. — c) Hypermetric! Ś1 K2 B D दुःखं (for व्यसनं). — d) Ś1 D1. 2 M2 अयं; K2 B Dc Dn D4–6 नरो; D3 इयं; G1 राज्याद्; M1 राजा (for राजन्).

9 T2 G3 om. 9 (cf. v.l. 7); T1 G (G3 om.) M1 transp. 8cd and 9ab. — a) K2 B Dn2. n3 D4. 6 G1 एकाहाद् (for एकाह्ना). — c) G2. 4 °नाशं (for °नाशश्च). M2 आत्मनाशो भवेत्तूर्णं.

10 a) S अविश्वास्यमनर्थं (G1 °र्थ्य) च. — b) Dc S प्रसंगे. — c) D1 °भाग; D2 °राज (for °बाहो).

11 c) D2 अनामयश्च. Ś1 B Dn D2–4. 6 G1 धर्मश्च; Dc धर्मज्ञ. — d) K2 B1. 3. 4 D (except D1–3) कुरुवर्धन; B2 मानवर्धन.

12 a) T1 M1 तन्; G1 तं (for स). T G2–4 न चेन्मम महाराज. — b) K3 D2 गृहीत (sic); D3 गृह्णीते. Ś1 K3 D1–3 वचनं हितं (for मधुरं वचः). — c) Ś1 K2 D1. 2 तथ्यं च.

13 a) D5 (before corr.) अपनीतेन, and (by corr.) अवनीपालान्; T2 G (except G2) अविनीयैव; M अनु(M2 °प)नीयैवं (for अभिनीयैवं). Ś1 K2 B Dc Dn D4. 6 अथैनमपनीतेन; K3 D1–3 ये चैनमन्ववर्तंत (K3 °प्रतीतेन). — c) Ś1 K3 D2. 3 °सदश्च सर्वांस्तान्; K2 B Dc Dn D4–6 °सदोनुवर्तेरन्. — d) Ś1 K3 D1–3 अथ सर्वान्; K[illegible] तांश्च हन्यां; Dc D5 तान्निहन्यां (for भेदयेयं[illegible] दुरोदरान्). — After 13, D1 ins.:

73* सर्वांस्तानुगृह्णीम बद्ध्वा पाशैस्तु[illegible]

14 a) Ś1 K3 D1–3 T1 कौंतेय (for [illegible]). — b)

C. 3. 610
B. 3. 13. 14
K. 3. 13. 14

येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो द्यूतकारितम् ॥ १४
सोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन ।
अश्रौषं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्यथातथम् ॥ १५
श्रुत्वैव चाहं राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः ।
तूर्णमभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टुकामो विशां पते ॥ १६
अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ ।
ये वयं त्वां व्यसनिनं पश्यामः सह सोदरैः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

युधिष्ठिर उवाच ।
असांनिध्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णिनन्दन ।
क्व चासीद्विप्रवासस्ते किं वाकार्षीः प्रवासकः ॥ १
कृष्ण उवाच ।
शाल्वस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ ।
विनिहन्तुं नरश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ २
महातेजा महाबाहुर्यः स राजा महायशाः ।
दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ॥ ३
यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां प्रति ।
स रोषवशसंप्राप्तो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४
श्रुत्वा तं निहतं शाल्वस्तीव्ररोषसमन्वितः ।
उपायाद्द्वारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ॥ ५
स तत्र योधितो राजन्बालकैर्वृष्णिपुंगवैः ।
आगतः कामगं सौभमारुह्यैव नृशंसकृत् ॥ ६

D_5 समये मे त्वभूत्तदा.

15 ^{a}) K_3 Dc [ऽ]यम् (for ऽहम्). $Ś_1$ K_3 Dc $D_{1-3.5}$ अद्य (for एत्य). — ^{b}) $Ś_1$ K_3 D_2 एत्य भारत; Dc_1 यदुनंदनः; Dc_2 कुरुनंदन; D_1 एत्य सत्वरः; D_3 अभि भारत (for पाण्डु°). — ^{c}) $Ś_1$ M_2 त्वा (for त्वां).

16 ^{b}) T_1 G_4 परमुद्विग्न°. — ^{d}) K_3 $D_{1.3}$ S (except G_1) महीपते; D_2 यथातथं.

17 ^{b}) T_1 च; G_2 ते (for स्म). — ^{cd}) T_2 G_2 ते (for ये). N यो($Ś_1$ K_2 Dn $D_{1.2.4.6}$ सो)हं त्वां व्यसने मग्नं पश्यामि etc.

Colophon. $K_{1.4}$ missing. — *Major parvan:* $Ś_1$ T G_{2-4} आरण्य; D_4 अरण्यक. — *Adhy. name:* K_2 B_2 Dn_2. n_3 $D_{4.6}$ वासुदेवसमागमः; $B_{1.3.4}$ Dc $D_{1.2}$ कृष्ण-(D_2 श्रीकृष्ण)वाक्यं; D_5 T_2 $G_{3.4}$ M वासुदेव(M_1 केशव)-वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn_1 *sup. lin.*) S 13; D_1 14 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 17; D_1 18.

15

☞ This adhy. is missing in $K_{1.4}$ (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{d}) Dc Dn_1. n_2 D_{2-4} G_4 चा°; T_1 त्वा° (for वा°). K_2 B Dn D_{4-6} T_2 G प्रवास(G_2 °सि)तः; D_3 °सगः.

2 K_3 $D_{2.3}$ M_2 वासुदेवः; D_1 T_1 M_1 भगवान् (for कृष्णः). — ^{a}) Here and below S (generally) shows the spelling साल्व- (for शाल्व-). — ^{b}) D_3 T_1 $G_{2.4}$ पुरुषर्षभ. — ^{c}) S (except M_2) नृप° (for नर°). K_2 B D (except D_{1-3}) निहंतुं कौरव($B_{2.3}$ भरत)श्रेष्ठ; K_3 अभवं पुरुषश्रेष्ठ. — ^{d}) S (except G_4) transp. तत्र and शृणु.

3 ^{a}) K_3 S महाबाहो (M_2 °कायो). — ^{b}) $Ś_1$ M_2 स च (for यः स).

4 ^{b}) K_3 $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ T_1 $G_{2.4}$ [ऽ]र्हणं. — ^{c}) K_2 $B_{2.3}$ Dc Dn $D_{2.4-6}$ °वशमापन्नो (B_3m °वशतां प्राप्तो). D_3 स तु रोषवशं प्राप्तो; T_1 G_1 M सरोष इव संप्राप्तो; T_2 G_{2-4} स रोषमभिसंप्राप्तो.

5 ^{a}) $Ś_1$ K_3 $D_{1.2}$ तु; D_3 [ए]वं (for तं). — ^{b}) S (except M_2) °कोप° (for °रोष°).

6 ^{a}) K_2 $D_{4.6}$ तत्रायोधितो. $Ś_1$ K_3 $D_{1.2}$ वीरैः; D_3 बालैः (for राजन्). G_1 स तत्र युद्धमकरोत्. — ^{b}) K_2 B Dc Dn D_{4-6} कुमारैर् (for बालकैर्). D_3 वृष्णिभी राजपुंगवैः. — ^{c}) S निवृत्तः (for आगतः). — ^{d}) Dn D_4 आहत्य (for आरुह्य). K_2 $B_{1.4}$ Dc Dn $D_{2.4.5}$ G_1 [ए]वं; K_3 D_6 [ए]नं (for [ए]व). K_2 Dn $D_{4.6}$ T G नृशंसवत्. — After

ततो वृष्णिप्रवीरांस्तान्बालान्हत्वा बहूंस्तदा ।
पुरोद्यानानि सर्वाणि भेदयामास दुर्मतिः ॥ ७
उक्तवांश्च महाबाहो क्वासौ वृष्णिकुलाधमः ।
वासुदेवः सुमन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८
तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयितास्म्यहम् ।
आनर्ताः सत्यमाख्यात तत्र गन्तास्मि यत्र सः ॥ ९
तं हत्वा विनिवर्तिष्ये कंसकेशिनिषूदनम् ।
अहत्वा न निवर्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥ १०
क्वासौ क्वासाविति पुनस्तत्र तत्र विधावति ।
मया किल रणे युद्धं काङ्क्षमाणः स सौभराट् ॥ ११
अद्य तं पापकर्माणं क्षुद्रं विश्वासघातिनम् ।
शिशुपालवधामर्षाद्गमयिष्ये यमक्षयम् ॥ १२
मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः ।
शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीतले ॥ १३
भ्राता बालश्च राजा च न च संग्राममूर्धनि ।
प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम् ॥ १४
एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः ।
कामगेन स सौभेन क्षिप्त्वा मां कुरुनन्दन ॥ १५
तमश्रौषमहं गत्वा यथा वृत्तः सुदुर्मतिः ।
मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतको नृपः ॥ १६
ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकुललोचनः ।
निश्चित्य मनसा राजन्वधायास्य मनो दधे ॥ १७
आनर्तेषु विमर्दं च क्षेपं चात्मनि कौरव ।
प्रवृद्धमवलेपं च तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ १८
ततः सौभवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते ।
स मया सागरावर्ते दृष्ट आसीत्परीप्सता ॥ १९
ततः प्रध्माप्य जलजं पाञ्चजन्यमहं नृप ।
आहूय शाल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ॥ २०
सुमुहूर्तमभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह ।
वशीभूताश्च मे सर्वे भूतले च निपातिताः ॥ २१

C. 3. 634
B. 3. 14. 21
K. 3. 14. 21

6, S (except M2) ins.:

74* चिरजीवी नृपः सोऽपि प्रसादात्पद्मजन्मनः ।

8 c) Ś1 Dn G1 स (for सु-).

9 b) S विन° (for नाश°). K3 हि (for [अ]स्मि). K2 B2–4 D4. 6 ह (for [अ]हम्).

10 T2 G3 M1 om. (hapl.) 10^{bc}. — b) Ś1 शिशुपालनिषूदनं; D3 कृष्णं देवकिनंदनं; some MSS. °निसूदनं. — c) Ś1 K3 D1. 2 नाहत्वा विनि°.

11 b) K2 B D (except D2. 3) M2 प्र- (for वि-). — c) Dn D4. 6 S योद्धुं (for युद्धं).

12 a) Ś1 K3 D1. 2 [अ]हं (for तं). — b) Dc D3 क्रुद्धं. K3 D3 S विश्वस्तघातिनं. — K3 om. (hapl.) from वधा° up to शिशुपालो (in 13^{c}).

13 K3 om. up to शिशुपालो (cf. v.l. 12). — a) Dc गोप° (for पाप°). — c) Ś1 D1. 2 महावीर्यस्; K3 महाशत्रुस् (for मही°). — d) Ś1 K3 D1. 2 हनि° (for वधि°). Ś1 K3 D1. 2 महाहवे; K2 B Dn2. n3 D4. 6 महीपते; D3 जनार्दनं.

14 D3 om. (hapl.) 14. — b) D1. 2 मम (for न च). Ś1 °पूर्ववित्; S °कोविदः (for °मूर्धनि). — d) T1 M1 वधिष्ये.

15 After 15, D1. 2 ins.:

75* गतः कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतिको नृपः ।
[= (var.) 16^{cd}.]

16 D3 transp. 16^{ab} and 16^{cd}. — a) Ś1 D1–3 इतो (for अहं). — b) Ś1 K3 B1. 2 Dn1·D2. 3. 6 T1 M1 स (for सु-). — d) A few MSS. मार्तिकावतिको. Several MSS. नृप.

17 M1 transp. 17 and 18. — a) T2 G2. 3 अथ (for अपि). — b) Ś1 °चेतनः; K2 B D (except D1–3) °मानसः. — c) T2 G3. 4 निश्चितं.

19 b) Ś1 D1. 3 T1 M1 प्रस्थितः (for प्रतस्थे). — c) K3 तन्; G2 M2 तं (for स). K3 सागराभ्यासे; S सागरोपांते. — d) B4 Dc T2 G3 परीप्सया; D1. 3 °प्सुना. K3 दृष्टमासीत्पुरं पुरा.

20 a) Ś1 K2 M1 प्रध्मा(Ś1 °घ्मा)य. G2 प्रध्माप्य जलजं शंखं. — c) D3 आसाद्य (for आहूय). Ś1 K3 D1–3 transp. शाल्वं and समरे. — d) Ś1 K2. 3 T1 समुपस्थितः.

21 a) K2 B Dn D4. 6 T G2–4. M1 तन् (for सु-). Dc D1. 5 G1 मुहूर्तमभवद्युद्धं. — c) T2 G3 शयी°; G1 M1 शवी°; G2 क्षयी°; G4 वधी° (for वशी°). D1 T1 G2. 4 M1 ते (for मे). — d) K3 D5 वि-; T2 G (except G1) तु (for च).

22 a) D1 कृत्वा; G1 कृतं (for कार्यं). Dc महाराज

C. 3. 635
B. 3. 14. 22
K. 3. 14. 22

एतत्कार्यं महाबाहो येनाहं नागमं तदा । श्रुत्वैव हास्तिनपुरं द्यूतं चाविनयोत्थितम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

युधिष्ठिर उवाच ।

वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते ।
सौभस्य वधमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥ १

वासुदेव उवाच ।

हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृपम् ।
उपायाद्भरतश्रेष्ठ शाल्वो द्वारवतीं पुरीम् ॥ २
अरुन्धत्तां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन ।
शाल्वो वैहायसं चापि तत्पुरं व्यूह्य विष्ठितः ॥ ३
तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीम् ।
अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत ॥ ४
पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा ।
सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥ ५
सोपतल्पप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा ।
सकचग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका ॥ ६
सोष्ट्रिका भरतश्रेष्ठ सभेरीपणवानका ।
समित्तृणकुशा राजन्सशतघ्नीकलाङ्गला ॥ ७

— ^{b}) T_1 M नागतः ; G_1 ह्यागतः. S पुरा (for तदा). — ^{c}) $D_{3.5}$ S ह($D_{3.5}$ G_1 हा)स्तिनपुरे. — ^{d}) D_5 T_2 G (except G_1) चाप्यनयो° ; D_6 चाविनये स्थितं. — After 22, K_2 B Dc Dn $D_{2.4-6}$ ins. :

76* द्रुतमागतवान्युष्मान्द्रष्टुकामः सुदुःखितान् ।;

while D_1 ins. :

77* श्रुत्वैव तत्क्षणं वेगादागतोऽहं नराधिप ।

Colophon om. in $B_{1.4}$ Dc. $K_{1.4}$ missing. — *Major parvan :* Ś1 T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan :* Ś1 Dn $D_{4.6}$ T_2 G_{2-4} M_2 (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध ; B_2 D_5 likewise only शाल्ववध ; and B_3 only सौभवधोपाख्यान. — *Adhy. name :* D_2 शाल्वगर्जनं ; T_2 $G_{3.4}$ वासुदेवसांनिध्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn S 14 ; D_1 15 (as in text). — *Śloka no. :* Dn_2. n_3 D_6 22 ; Dn_1 D_1 23.

16

☞ This adhy. is missing in $K_{1.4}$ (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{b}) S (except M_2) महाद्युते. — ^{d}) Ś1 कथ्यति ; K_3 D_1 T G M_1 कथ्यतां ; D_2 केशव. M_2 न हि मे तृप्यते मनः.

2 Ś1 B_2 D_5 T_2 G श्रीकृष्णः ; D_1 T_1 M_1 श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — ^{b}) B Dc Dn_1. n_2 $D_{2.3}$ G_1 नृप. D_1 दमघोषसुतं नृपं ; T_1 शिशुपालं मया रणे.

3 ^{a}) Ś1 K_3 Dn_2 अरुधत् ; G (except G_3) M अ(M_2 न्य)रुणत्. K_3 $D_{1.3.5.6}$ M_1 स ; M_2 तु (for सु-). — ^{d}) G_2 वीक्ष्य (for व्यूह्य). Ś1 वेष्टितः ; $K_{2.3}$ B_{1-3} Dn $D_{1-3.5}$ धिष्ठितः ; B_4 T_1 G_1 तिष्ठति (G_1 °त).

4 ^{a}) T G तत्र सोथ (G_1 सौध-). Ś1 K_3 D_{1-3} G_1 M_1 महीपाल ; M_2 महाराज. — ^{b}) T_1 रोधयामास.

5 ^{c}) B_2 सहुला (m सगजा) ; B_3 D_4 T_2 (after corr.) G_3 सगुडा ; Dc_1 सद्रुणा ; Dc_2 D_6 समुडा ; D_3 सध्वजा ; D_5 (m as in text) सगंदा ; T_1 बहुला ; T_2 (before corr.) $G_{1.2.4}$ M सहुळा (for सहुडा).

6 ^{a}) Ś1 °तल्प° ; K_2 B Dn $D_{4.6}$ °शल्य° ; G_1 °कल्प° (for °तल्प°). — ^{b}) T_1 प्रासादाट्टालगोपुरा ; $G_{2.4}$ साट्टालकसगोपुरा. — ^{c}) N (except K_3 ; $K_{1.4}$ missing) T_1 सचक्र- (for सकच-). Ś1 -ग्राहणी ; T_1 G_4 M_2 -ग्रहिणी. — In Dc_1 the portion of the text from 6^{c} up to 3. 17. 3^{a} is lost on a missing fol.; the MS. is ignored up to the end of the lacuna. — ^{d}) S सोल्कापाता (M_2 सोल्का चैव) सपोथिका.

7 ^{a}) Ś1 D_3 सोष्ट्रीका ; B_4 D_5 सोष्णि(D_5 °ष्णी)का ; Cnp सष्टिका. — ^{c}) $K_{2.3}$ m B Dc_2 Dn D_{4-6} सतोमरांकुशा ; D_3 सयंत्रणांकुशा ; S साष्टिका सां(G_1 -श्रां)कुशा. B_2 चैव (for राजन्). — ^{d}) D_2 M सशतघ्नी सलांगला.

सभुशुण्ड्यश्मलगुडा सायुधा सपरश्वधा ।
लोहचर्मवती चापि साग्निः सहुडशृङ्गिका ॥ ८
शास्त्रदृष्टेन विधिना संयुक्ता भरतर्षभ ।
द्रव्यैरनेकैर्विविधैर्गदसाम्बोद्धवादिभिः ॥ ९
पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिबाधने ।
अभिख्यातकुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे ॥ १०
मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिता सारसंज्ञिता ।
उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्चैव पदातिभिः ॥ ११
आघोषितं च नगरे न पातव्या सुरेति ह ।
प्रमादं परिरक्षद्भिरुग्रसेनोद्धवादिभिः ॥ १२
प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्याच्छाल्वो नराधिपः ।
इति कृत्वाप्रमत्तास्ते सर्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः ॥ १३
आनर्ताश्च तथा सर्वे नटनर्तकगायनाः ।
बहिर्विवासिताः सर्वे रक्षद्भिर्वित्तसंचयान् ॥ १४
संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रतिषेधिताः ।
परिखाश्चापि कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः ॥ १५
उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः ।
समन्तात्क्रोशमात्रं च कारिता विषमा च भूः ॥ १६
प्रकृत्या विषमं दुर्गं प्रकृत्या च सुरक्षितम् ।
प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदानघ ॥ १७
सुरक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितम् ।
तत्पुरं भरतश्रेष्ठ यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १८
न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्रः प्रवेश्यते ।
वृष्ण्यन्धकपुरे राजंस्तदा सौभसमागमे ॥ १९
अनु रथ्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव ।
बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २०

C. 3. 655
B. 3. 15. 20
K. 3. 15. 19

8 [a]) K2 B1. 2. 4 Dn D4–6 सभुशुंड्यश्मगुडका; K3 D1. 2 सभुसंडी (D1 °मुषंढी; D2 °मुकुंठी) सलगुडा; D3 स तु सिंहस्वनभरा; S समुसुं(G2 °सं-; M °सृं)ठी सासिधारा. — [b]) K3 Dc1 Dn1 D1–5 °स्वधा; T2 G (except G4) °श्वथा (for °श्वधा). — [c]) A few MSS. °वर्म° (for °चर्म°). D1 साग्निः (for चापि). — [d]) K2 सर्गल°; B1 सपट°; B2 सबहु°; B3 Dc1 Dn D4. 6 सगुड°; D5 साकुल°; S सहुळ° (T1 समुल°; M2 स्वगळ°) (for सहुड°). D1 सहुडशृंगिका तथा.

9 [b]) Ś1 सयुक्ता; K2. 3 B Dn2. n3 D2. 4–6 सुयुक्ता. — [c]) K2 B Dc1 Dn D4–6 रथैर्; S द्रक्षैर् (M2 तृक्षैर्) (for द्रव्यैर्). — [d]) K3 D5 गदसांबोल्सुकादिभिः; T1 गदाप्रासासियोधिभिः.

10 M2 om. (hapl.) 10–11. — [a]) T1 G (except G3) M1 राज° (for कुरु°). D1 पुरुषैः शार्दूलदर्पाभैः (hypermetric!). — [b]) S (M2 om.) समंतात् (for समर्थैः). K2 प्रतिचारणे; Dn D4–6 °वारणे; D1 °योधितः; D2 °बोधने; D3 °बोधनैः; T1 M1 परिवारिता; T2 G परिपालिता. — [c]) Ś1 B4 Dc1 Dn D4. 6 T2 G3 अति-; K2 अवि- (for अभि-). S -गुणैर् (for -कुलैर्).

11 M2 om. 11 (cf. v.l. 10). — [b]) K3 सारसंहिते; S सा पुरी तदा. K2 B2. 4 Dn D4. 6 रक्षिभिः सा सु(B4 साधु)रक्षिता. — [cd]) Ś1 T1 G1 तदा; Dc1 ततो; T2 G2–4 हयै (for तथा). D5 °गुल्मैश्चरतो. D5 ग्रहैश्च; T2 G2–4 रथैश्च (for हयैश्च). N (except D3) T1 G1 M1 च स- (for चैव). K2 B2 Dn D4. 6 -पताकिभिः (for पदातिभिः).

12 [b]) K2 B Dc2 Dn D4–6 वै; D3 च; T1 हि (for ह). — K2 om. 12[c]–13[b].

14 [a]) D3 अनरण्यास; T1 M1 आनर्तैश्च; G1 आगताश्च. Dc2 D5 ततः सर्वे. — [b]) K2 B1. 4 Dn D4. 6 G4 नटा (for नट-). D2 T1 G2 -नर्तन- (for -नर्तक-). K2 S (except T2 G3) -गायकाः. — [c]) K2 B D (except D2) M2 निवासिताः (B2 निःसारिताः). K2 B Dc2 Dn D4–6 क्षिप्रं; M2 चैव (for सर्वे). — [d]) B2 T1 G2. 4 रक्षिभिर्. K2 Dc2 Dn D4–6 G1 M2 °संचयं.

15 [d]) D3 तु (for सु-). K3 कीलकैः सुचिताः कृताः; S कीलकैः सुनिकीलिताः.

16 [a]) M1 च कौरव्य (for कुरुश्रेष्ठ). — [b]) K3 च (for [ए]व). T G2–4 M1 तथा (G4 °दा) वाप्यः करीषकाः; G1 तदा वाप्यः क्षितास्तदा; M2 तथा बाह्याश्च शोधिताः. — [d]) Ś1 K3 D1. 2 [अ]थ; D5 [आ]त्म- (for च). — After 16, T G3. 4 M1 ins.:

78* संक्रमा भेदिताः सर्वे प्राकाराश्च नवीकृताः ।

[Prior half = 15[a]. — After the prior half, G4 *repeats* 15[b] (v.l. नराः for नावः).]

17 [a]) S (except M2; G4 broken) सर्वं (for दुर्गं).

19 [a]) D3 न चाबुद्धो; S नामुद्रो हि (G1 [ऽ]भि-; M1 [ऽ]पि). D2 T G M2 वि-; D3 M1 हि (for [ऽ]भि-). — [b]) D3 चाबुद्धः (for चामुद्रः). — [d]) K2. 3 D3 T2 G (except G1) M2 तथा (for तदा).

20 [b]) T1 G2. 4 M1 [अ]थ; G1 [अ]पि (for च).

C. 3. 656
B. 3. 15. 21
K. 3. 15. 20

दत्तवेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छदम् ।
कृतापदानं च तदा बलमासीन्महाभुज ॥ २१
न कुप्यवेतनी कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी ।
नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः ॥ २२
एवं सुविहिता राजन्द्वारका भूरिदक्षिणैः ।
आहुकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वासुदेव उवाच ।
तां तूपयात्वा राजेन्द्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।
प्रभूतनरनागेन बलेनोपविवेश ह ॥ १
समे निविष्टा सा सेना प्रभूतसलिलाशये ।
चतुरङ्गबलोपेता शाल्वराजाभिपालिता ॥ २
वर्जयित्वा श्मशानानि देवतायतनानि च ।
वल्मीकांश्चैव चैत्यांश्च तन्निविष्टमभूद्बलम् ॥ ३
अनीकानां विभागेन पन्थानः षट्कृताभवन् ।
प्रवणा नव चैवासञ्शाल्वस्य शिबिरे नृप ॥ ४
सर्वायुधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम् ।
रथनागाश्वकलिलं पदातिध्वजसंकुलम् ॥ ५
तुष्टपुष्टजनोपेतं वीरलक्षणलक्षितम् ।

---

21 D4 om. 21. — c) Ś1 K2 B Dc Dn D1. 5. 6 कृतोपधा(Ś1 D1 °दा)नं; K3 कृतोपचारं; D2 दृष्टावदानं; D3 कृतावदानं; T1 °पधानं. Ś1 K3 D1–3 तथा. — d) D3 समाहितं; S विशां पते (for महाभुज).

22 a) B2 G1 M1 न कुप्यवेतनः; D3 न कूटवेतनः; T1 न कोपि वेतनः; T2 G2–4 नादत्तवेतनः. — b) T G (except G1) M1 °वेतनः.

23 b) N °दक्षिणा (D2 °दक्षणा; D3 °लक्षणा). — c) D1 M2 सा (for च).

Colophon. K1. 4 Dc1 missing. *Major parvan:* Ś1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 D1–3 M2 (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध; K2 likewise only सौभोपाख्यान; B Dc2 Dn D4 only सौभवधोपाख्यान; and D5 only शाल्ववध. — *Adhy. name:* D2 द्वारकावेष्टने शाल्वयुद्धं; T2 G3. 4 M द्वारकाकरण(M °दुर्गकरण)-कीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn1 *sup. lin.*) S 15; D1 16 (as in text). — *Śloka no.:* Dn D1 23; D6 21.

17

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 Dc1 missing (cf. v.l. 3. 16. 6). — K3 B2 Dn1 D2. 5 T2 G कृष्णः (*or* श्रीकृष्णः); D1 T1 M1 श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — a) Ś1 B4 D3 तान् (for तां). Ś1 तूपायास्तु (sic); K2 B Dc2 Dn D4–6 तूपयातो; K3 उपायाथ; D1 उपेयाय; D2 उपेत्याथ; D3 तूपयाय (for तूपयात्वा). — b) Here and below S साल्व- (for शाल्व-).

2 Dc1 missing (cf. v.l. 3. 16. 6). — d) Ś1 K3 D1–3 °रक्षिता.

3 Dc1 resumes from 3b (cf. v.l. 3. 16. 6). — c) K2 B D (except D1. 3) °कांश्चैत्यवृक्षांश्च. — d) D1. 2 S (except M2) संनिविष्टम्.

4 a) T2 G2. 3 विगाहेन. — b) K3 बलेन (for पन्थानः). K2 B Dc Dn D4. 6 संवृताः; K3 पतता; D5 संभृताः; T G सु(T1 स)कृताः; M1 संस्कृताः; M2 प्रथिताः (for षट् कृताः). S तदा (for [अ]भवन्). — G2 om. 4cd. — c) K2 Dn D4. 6 प्रवणाय च नैवासन्; B Dc2 प्रवणानि च नैवा(B2 न चैवा-; B4 च मेवा)सन्; D1 प्रवणा इव नैवा°; D3 पणवानक वै शब्दः; D5 प्रबला न च नैवा°; T G (G2 om.) M1 प्रथि-(T1 °ति-; G1 °थ)मा नवमा चैव (T1 G1 °मांश्चैव; M1 °माश्चैव); M2 संस्तुता नवमाश्चैव.

5 a) Ś1 K3 B2 D1–3 M2 °बलोपेतं. — b) Ś1 K2 B2. 4 Dn1 D1. 2. 6 T G1. 3 °शास्त्र°. — d) B3 पत्तिध्वजसमाकुलं; S (except M2) प(T2 G3 पा)दातिजनसं°.

6 a) Ś1 B2 D1. 2 हृष्ट- (for तुष्ट-). Ś1 K2 B D (except D1. 2. 5) -बलोपेतं. — c) T2 G (except G1) °संछन्नं. — d) S (except M2) °शूर°.

7 a) Ś1 D1–3 M2 [ए]व; T1 G (except G3) M1 तु

विचित्रध्वजसंनाहं विचित्ररथकार्मुकम् ॥ ६
संनिवेश्य च कौरव्य द्वारकायां नरर्षभ ।
अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत् ॥ ७
तदापतन्तं संदृश्य बलं शाल्वपतेस्तदा ।
निर्याय योधयामासुः कुमारा वृष्णिनन्दनाः ॥ ८
असहन्तोऽभियानं तच्छाल्वराजस्य कौरव ।
चारुदेष्णश्च साम्बश्च प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ९
ते रथैर्दंशिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः ।
संसक्ताः शाल्वराजस्य बहुभिर्योधपुंगवैः ॥ १०
गृहीत्वा तु धनुः साम्बः शाल्वस्य सचिवं रणे ।
योधयामास संहृष्टः क्षेमवृद्धिं चमूपतिम् ॥ ११
तस्य बाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत् ।
मुमोच भरतश्रेष्ठ यथा वर्षं सहस्रदृक् ॥ १२
तद्बाणवर्षं तुमुलं विषेहे स चमूपतिः ।
क्षेमवृद्धिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ १३

ततः साम्बाय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स्म ह ।
मुमोच मायाविहितं शरजालं महत्तरम् ॥ १४
ततो मायामयं जालं माययैव विदार्य सः ।
साम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥ १५
ततः स विद्धः साम्बेन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः ।
अपायाज्जवनैरश्वैः साम्बबाणप्रपीडितः ॥ १६
तस्मिन्विप्रद्रुते क्रूरे शाल्वस्याथ चमूपतौ ।
वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्बली ॥ १७
अभिपन्नस्तु राजेन्द्र साम्बो वृष्णिकुलोद्वहः ।
वेगं वेगवतो राजंस्तस्थौ वीरो विधारयन् ॥ १८
स वेगवति कौन्तेय साम्बो वेगवतीं गदाम् ।
चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ॥ १९
तया त्वभिहतो राजन्वेगवानपतद्भुवि ।
वातरुग्ण इव क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥ २०
तस्मिन्निपतिते वीरे गदानुन्ने महासुरे ।

C. 3. 679
B. 3. 16. 21
K. 3. 16. 21

(for च). Ś1 D1. 2 कौंतेय (for कौरव्य). — b) T1 G1. 2 द्वारकां भरतर्षभ. — c) Hypermetric! K3 अभिसारयत्स तदा; D1. 2 अभितः सारयामास; D5 (by corr.) आसारयामास तदा.

8 a) Dc तदापतत्तत्; Dn1. n2 D4 S (except G1 M2) °पतत्तु. Ś1 संवीक्ष्य; K3 D1. 3. 5. 6 M2 संप्रेक्ष्य; D2 संलक्ष्य. — b) D1. 2. 5. 6 सौभ° (for शाल्व°).

9 a) K2. 3 [ऽ]भिसारं; D2 निपातं (for ऽभियानं). T2 G (except G1) च (for तत्). — c) K2. 3 Dn3 D2. 3. 5 शांबश्च. — d) A few MSS. महारथाः.

10 a) S (except T2 G3) दंसिताः. — b) D1 °भरणायुधाः; D3 (*sup. lin.* as in text). 5 °भरणस्त्रजः.

11 a) K2 B Dc Dn D4–6 T2 G3 कार्मुकं; D1. 2 [अ]थ धनुः (for तु धनुः). K2. 3 B (except B1) Dn3 D2–6 शांबः. — d) S क्षेमधू(T2 G2–4 °मू)र्तिं; cf. v.l. 13, 14, etc.

13 a) K3 विपुलं; Dc2 D2 तुमलं; M2 बहुलं. — b) D3 निषेध्य (for विषेहे). M1 om. 13c–14b. — c) S (M1 om.) °धू(T2 G2–4 °मू)र्तिर् (for °वृद्धिर्); cf. v.l. 11, 14, etc. — d) Ś1 हिमाचल इवाचलः (alliterative!).

14 M1 om. 14ab (cf. v.l. 13). — a) K3 B (except B1) Dc Dn1. n3 D2–6 शांबाय. — b) T G क्षेममू(T1 G1 °धू)र्तिर्; cf. v.l. 11, 13, etc. K2 B Dc Dn D2. 4–6 अपि स्वयं; D3 अपि स्मयन्; T G स्मयन्निव; M2 इव स्मयन् (for अपि स्म ह).

15 a) T1 राजन् (for जालं). — b) Ś1 K3 Dn1 D1–3. 5 निवार्य; K2 B D4. 6 विदीर्य. — c) K2. 3 B (except B1) Dc1 Dn1 D2–6 शांबः. — d) T2 G (except G1) रथमध्येभ्य°.

16 a) K2 B (except B1) Dc2 Dn1. n3 D3–6 शांबेन. — b) T1 G1. 4 (*inf. lin.*) M1 °धूर्ति°; T2 G2–4 °मूर्ति° (for °वृद्धि°). — d) K2. 3 B (except B1) Dc1 Dn1. n3 D2–6 शांब°.

17 a) D3 क्षेमे; T1 वीरे; T2 G M1 शूरे (for क्रूरे). — d) D2 मे प्राद्रवद्; D3 T2 G अभ्यद्रवद् (om. मे); T1 मे न्यपतद्.

18 a) T G °द्रुत°; M1 °श्रुत° (for °पन्न°). D1. 2 स (for तु). — b) K2. 3 Dc Dn1 D2–6 शांबो.

19 b) K3 B (except B1) Dc Dn1 D3–6 शांबो. — d) D2 भ्रामयन्; D3 व्याविशत्; S व्याविध्यन् (M2 °ध्वा). Ś1 K2 D5 [अ]सह्य°; K3 [अ]सत्य° (for सत्य°).

20 b) K2 B1. 3 Dn D4. 6 न्यपतद्; G1 निपतद् (for अपतद्). B4 Dc वेपमानोपतद्भुवि. — c) K3 D1. 3 °भग्न; D5 °भुग्न (for °रुग्ण). Ś1 K3 D1–3. 5 क्षुद्रो; K2 छन्नो; G1 क्षिप्रं (for क्षुण्णो). — d) S शीर्ण° (for जीर्ण°).

C. 3. 679
B. 3. 16. 21
K. 3. 16. 21

प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः ॥ २१
चारुदेष्णेन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः ।
महारथः समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२
ततः सुतुमुलं युद्धं चारुदेष्णविविन्ध्ययोः ।
वृत्रवासवयो राजन्यथा पूर्वं तथाभवत् ॥ २३
अन्योन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योन्यं जघ्नतुः शरैः ।
विनदन्तौ महाराज सिंहाविव महाबलौ ॥ २४
रौक्मिणेयस्ततो बाणमग्न्यर्कोपमवर्चसम् ।
अभिमन्त्र्य महास्त्रेण संदधे शत्रुनाशनम् ॥ २५
स विविन्ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः ।
चिक्षेप मे सुतो राजन्स गतासुरथापतत् ॥ २६
विविन्ध्यं निहतं दृष्ट्वा तां च विक्षोभितां चमूम् ।
कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत् ॥ २७
ततो व्याकुलितं सर्वं द्वारकावासि तद्बलम् ।
दृष्ट्वा शाल्वं महाबाहो सौभस्थं पृथिवीगतम् ॥ २८
ततो निर्याय कौन्तेय व्यवस्थाप्य च तद्बलम् ।
आनर्तानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ २९
सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
निवारयन्तं संग्रामे बलात्सौभं सराजकम् ॥ ३०
अहं सौभपतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव ।
धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य यादवाः ॥ ३१
आश्वसध्वं न भीः कार्या सौभराडद्य नश्यति ।
मयाभिपन्नो दुष्टात्मा ससौभो विनशिष्यति ॥ ३२
एवं ब्रुवति संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन ।
विष्ठितं तद्बलं वीर युयुधे च यथासुखम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

21 [a]) K_2 B D (except D_{1-3}) G_2 विनिहते (for निपतिते). — [b]) S (except M_2) °रुग्ण (for °नुन्ने).

22 [a]) Here and below $Ś_1$ uniformly चारुदोष्ण- (cf. v.l. सुदेष्णा : सुदोष्णा in the Virāṭa). K_2 B (except B_4) Dn_2 $D_{3.5}$ T_1 M_2 संयुक्तो. — [c]) Some MSS. °रथसमा°.

23 [c]) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{1-3.5}$ M_2 आसीद् (for राजन्).

24 [a]) $D_{3.5}$ G_2 अपि (for अभि-). $Ś_1$ K_3 D_{1-3} -संरब्धौ. — [c]) K_2 $B_{2.3}$ Dc_2 Dn $D_{4.6}$ G_1 °रावान्; B_4 Dc_1 °नादान्; D_2 °नादं (for °राज). — [d]) K_3 बलोत्कटौ (for महा°).

25 [a]) $Ś_1$ K_3 D_{1-3} T_2 $G_{3.4}$ तदा (for ततो). — [b]) K_3 $D_{1.2.5}$ T_1 G_1 M °कोरगवर्चसं; D_3 °कोरगसंनिभं; T_2 G_{2-4} °कांगारवर्चसं.

26 [a]) K_3 D_3 M_2 संक्रुद्धः; D_2 सक्रोधं. $Ś_1$ विविंध्यायायतक्रोधः; D_5 विविंध्याय च संक्रुद्धः; T_2 G_{2-4} स विव्याथ स चुक्रोध (G_2 च क्रोधः). — [d]) S अवा° (for अथा°).

27 [b]) G_4 विक्षेपितां. — [d]) $G_{2.4}$ अवापतत् (for उपा°).

28 K_2 D_6 om. (hapl.) 28^c–29^b. — [d]) $Ś_1$ K_3 Dc D_5 M_2 भूपते तदा; B Dn D_4 नृपते तदा; D_1 भूपतिं तदा; D_2 पतितं तदा; T_1 पृथिवीगतः; M_1 पृथिवीपतिं. D_3 सौभस्तंभगतं सदा.

29 K_2 D_6 om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — [ab]) B D (except D_{1-3}; D_6 om.) कौरव्य (for कौन्तेय), and अव° (for व्यव°).

31 [a]) K_3 B (except B_2) Dc_2 Dn D_{4-6} G_2 अयं (K_3 m Dn_1 [by corr.] इमां); Dc_1 अथ; D_1 एष; D_2 एनां; T_1 अंगः (for अहं). — [b]) K_3 D_{1-3} सायकैर् (for आयसैर्). S भुजगोपमैः. — [c]) B_4 Dc शरैर्धनुर्विनिर्मुक्तैर्; T_1 M_1 धनुर्मुक्तैश्च नाराचैर्; T_2 G_{2-4} धनुर्मुक्तैः शितै(G_2 शरै)र्भल्लैर्; G_1 निशितैश्चैव नाराचैर्; M_2 धनुर्विमुक्तैर्नाराचैर्. — [d]) B_1 सायकैः (for यादवाः).

32 [b]) $D_{1.2}$ नंक्ष्यति. K_3 सौभराजः प्रणश्यति; G_2 सौभराडद्य पश्यतु; M_2 सौभरावद्य संयुगे. — [d]) S (except M_2) सपदानुगः (for विन°).

33 [a]) D_5 G_4 वदति (for ब्रुवति). — [c]) $Ś_1$ वेष्टितं; $K_{2.3}$ Dn $D_{1-3.5}$ धिष्ठितं. T_1 G (except G_3) द्वारि (for वीर). — [d]) T_2 G_3 विविधं; G_4 विविधैश् (for युयुधे).

Colophon. $K_{1.4}$ missing. — *Major parvan:* $Ś_1$ T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ $B_{1.2}$ D_{1-3} M (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध; K_2 likewise only सौभोपाख्यान; K_3 D_5 only शाल्ववध; and $B_{3.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ only सौभवधोपाख्यान. — *Adhy. name:* D_2 शांबुयुद्धं चारुदेष्णयुद्धं प्रद्युम्नयुद्धं; M विविन्ध्यवेगवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 16; D_1 17 (as in text). — *Śloka no.:* Dn D_1 33.

१८

वासुदेव उवाच ।

एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान्भरतर्षभ ।
दंशितैर्हरिभिर्युक्तं रथमास्थाय काञ्चनम् ॥ १
उच्छ्रित्य मकरं केतुं व्यात्ताननमलंकृतम् ।
उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्परान् ॥ २
विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुःश्रेष्ठं महाबलः ।
तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ३
स विद्युच्चलितं चापं विहरन्वै तलात्तलम् ।
मोहयामास दैतेयान्सर्वान्सौभनिवासिनः ॥ ४
नास्य विक्षिपतश्चापं संदधानस्य चासकृत् ।
अन्तरं ददृशे कश्चिन्निघ्नतः शात्रवान्रणे ॥ ५
मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य
चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य ।
सिंहोन्नतं चाप्यभिगर्जतोऽस्य
शुश्राव लोकोऽद्भुतरूपमग्र्यम् ॥ ६
जलेचरः काञ्चनयष्टिसंस्थो
व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमाथी ।
वित्रासयन्राजति वाहमुख्ये
शाल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्र्यः ॥ ७
ततः स तूर्णं निष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्शनः ।
शाल्वमेवाभिदुद्राव विधास्यन्कलहं नृप ॥ ८
अभियानं तु वीरेण प्रद्युम्नेन महाहवे ।
नामर्षयत संक्रुद्धः शाल्वः कुरुकुलोद्वह ॥ ९
स रोषमदमत्तो वै कामगादवरुह्य च ।

C. 3. 701
B. 3. 17. 10
K. 3. 17. 10

18

☞ This adhy. is missing in $K_{1.4}$ (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 Ś$_1$ B_2 D_5 G_2 कृष्णः; D_1 T_1 M_1 भगवान् (for वासुदेवः). — ^{b}) K_3 D_3 S (except M_2) यादवर्षभः (for भर°). — ^{c}) K_3 $D_{2.3}$ S दंसितैर् (D_2 °तो); D_5 दंशिभिर्. — ^{d}) $D_{1.2}$ आरुह्य (for आस्थाय).

2 ^{a}) D_3 $G_{1.2}$ उद्धृत्य; T_1 उच्छ्रिद्य. — ^{b}) K_2 B D (except D_{1-3}) G_2 (*sup. lin.*) इवांतकं (for अलंकृतम्). — ^{c}) Dc T_2 G (except G_1) आकाशे. — ^{d}) $D_{1.2}$ अन्वगात्; M_2 अभ्ययात्. T G M_1 हयैरभ्यपतत्परान्.

3 ^{a}) Ś$_1$ विनदन्नभ्ययद्; K_3 इदमन्नाम्य (sic); D_{1-3} विनदन्नाम्य; S आददानश्च (M_2 निनदन्नादं). — ^{b}) Ś$_1$ °रथं; K_2 °बलैः; K_3 $D_{1-3.6}$ °रथः (for °बलः). S (except M_2) धनुर्ज्यामाक्षिपन्मुहुः. — ^{c}) Ś$_1$ खड्गतूण° (by transp.); K_3 $D_{1.2}$ S (except T_1 G_1) तूणीखड्ग°.

4 D_4 om. 4^a–5^b. — ^{a}) Ś$_1$ K_3 B_3 Dc $D_{1.2.5}$ °च्चरितं; K_2 $B_{1.2}$ Dn D_6 °च्छु(K_2 °च्छ)रितं. — ^{b}) T_2 $G_{2.3}$ विचरन्वै; G_1 विकिरन्वै. $D_{3.5}$ बलांतरं (D_5 °रे); G_1 करात्करं.

5 D_4 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{a}) K_2 D_6 (before corr.) तत (sic); B Dc Dn $D_{3.5.6}$ (by corr.) G_4 M_2 तस्य; M_1 अस्य (for नास्य). — ^{b}) D_3 पंचधा नवधासकृत्. — ^{c}) Ś$_1$ K_3 T_1 $G_{1.2}$ अंतरं (as in text); D_3 नोत्तरं; the rest नान्तरं.

6 ^{a}) K_3 विचाल्यते; B_4 D_1 विका(B_4 °क)ल्यते; D_2 विलुप्यते; S विकंपते (M_2 विलिप्यते). T_1 च; M_1 स्म (for ऽस्य). — ^{b}) T_2 G_{2-4} वेपुश्च. — ^{c}) T_2 G_3 °गर्जनं च; G_2 °गर्जितस्य; G_4 °गर्जितं च. D_3 सिंहोन्नतांसस्य हि गर्जितस्य; M_2 सिंहोन्नतं गर्जितमस्य लोकः. — ^{d}) Ś$_1$ D_6 G_2 लोकेऽद्भुत-; T $G_{3.4}$ लोका°; M_2 चात्यद्भुत- (for लोकोऽद्भुत-). K_2 B Dc Dn D_{4-6} -वीर्यम्; D_3 -शब्दम् (for -रूपम्). K_3 D_{1-3} G_2 M_2 उग्रं (for अग्र्यम्).

7 ^{a}) D_1 °संश्रितो; D_2 °संस्थितो (for °संस्थो). — ^{b}) $D_{1.3.5}$ सर्वरिपु°; S शत्रुबल° (for सर्वतिमि°). — ^{c}) S व्यत्रासयद् (G_2 वित्रासयद्; M_2 व्यद्रावयद्) दानवराजमुख्यान्. — ^{d}) K_3 ध्वजोस्य; T_2 G_3 तथाग्र्यः; $G_{2.4}$ तदाग्र्यः.

8 ^{a}) K_2 B D (except D_{1-3}) ततस्तूर्णं विनिष्पत्य. — ^{b}) Ś$_1$ K_3 B Dn $D_{1.2.5.6}$ °कर्षणः; D_3 °सूदनः. — ^{d}) K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ विधित्सुः; D_5 विधाय. S निवार्या(M °हत्या)रिबलं रुषा.

9 ^{a}) T_1 M °यातस् (for °यानं). Ś$_1$ $D_{1.2}$ प्र- (for तु). — ^{b}) K_2 B D (except D_{1-3}) °रणे; G_1 °मृधे (for °हवे). — ^{c}) B_2 नामर्षत सुसंरब्धः; D_1 T_1 G (except G_3) M_1 °यत्सु(D_1 °यत्स)संक्रुद्धः. — ^{d}) S साल्वः सौभपतिस्तदा (G_1 °था).

C. 3. 701
B. 3. 17. 10
K. 3. 17. 10

प्रद्युम्नं योधयामास शाल्वः परपुरंजयः ॥ १०
तयोः सुतुमुलं युद्धं शाल्ववृष्णिप्रवीरयोः ।
समेता ददृशुर्लोका बलिवासवयोरिव ॥ ११
तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः ।
सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षः सतूणवान् ॥ १२
स तं रथवरं श्रीमान्समारुह्य किल प्रभो ।
मुमोच बाणान्कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ १३
ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा रणे ।
प्रद्युम्नो भुजवेगेन शाल्वं संमोहयन्निव ॥ १४
स तैरभिहतः संख्ये नामर्षयत सौभराट् ।
शरान्दीप्ताग्निसंकाशान्मुमोच तनये मम ॥ १५
स शाल्वबाणै राजेन्द्र विद्धो रुक्मिणिनन्दनः ।
मुमोच बाणं त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे ॥ १६
तस्य वर्म विभिद्याशु स बाणो मत्सुतेरितः ।
बिभेद हृदयं पत्री स पपात मुमोह च ॥ १७
तस्मिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि ।
संप्राद्रवन्दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुंधराम् ॥ १८
हाहाकृतमभूत्सैन्यं शाल्वस्य पृथिवीपते ।
नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ नृप ॥ १९
तत उत्थाय कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
मुमोच बाणं तरसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ २०
तेन विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
जत्रुदेशे भृशं वीरो व्यवासीदद्रथे तदा ॥ २१
तं स विद्ध्वा महाराज शाल्वो रुक्मिणिनन्दनम् ।
ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २२
ततो मोहं समापन्ने तनये मम भारत ।
मुमोच बाणांस्त्वरितः पुनरन्यान्दुरासदान् ॥ २३
स तैरभिहतो बाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः ।
निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

---

10 a) S (except M2) °संमत्तः (for °मत्तो वै). — b) Ś1 वै; K3 D2. 3. 5 M2 ह; B4 T2 G (except G1) सः (for च).
11 a) T2 G (except G1) ततः (for तयोः). Ś1 Dc2 G2 सतुमुलं; D2 सुतुमलं. — d) D1 वृत्र°; D2 T1 बल°.
12 c) K2 B2 Dn D4. 6 सपताकः सध्वजश्च. — d) Ś1 D3 च तूण°; Dc प्रताप°; G1 सतूणि°.
14 b) K3 D3 विसृजत्; D5 विसृजन्. — d) T2 G (except G1) °हर्ष° (for °मोह°).
15 a) Dc परिवृतः (for अभिहतः). S संखे (T2 G3 °ख्ये). — b) D1 नामर्षत स सौभ°. — c) D2 शरान्दीप्तान्प्राक्षिपत्स. — After 15, Ś1 K2 B D (except D1–3) ins.:

79* तानापतत (sic!) बाणौघान्स चिच्छेद महाबलः।
ततश्चान्याञ्शरान्दीप्तान्प्रचिक्षेप सुते मम।

[(L. 1) K2 तानापततो. Ś1 तान्बाणौघानापततः; D5 तमापततं बाणौघं (evident emendations!). ❀ Cn: आपततेति विसर्गलोप आर्षः। ❀ Dc transp. स and चिच्छेद. — (L. 2) Ś1 K2 B Dc पुनः (for ततः). Ś1 om. च. Ś1 प्राक्षिपत्स (for प्रचिक्षेप). D5 प्राक्षिपत्तनये मम.]
16 c) K3 बाणान्त्वरितो; G1 बाणाभिहतो.
17 a) Ś1 (*sup. lin.*) K3 B2 D3. 5 T1 G4 M2 मर्म. Ś1 D3 विभेद्याशु. — c) K2 B D (except D1–3) विव्याध; S विवेश. — d) Ś1 D1 मुमोच ह; S (except M2) भृशा- (G1 °शं) हतः (for मुमोह च). K2 B Dc Dn D4–6 transp. पपात and मुमोह.
18 a) Ś1 अस्मिन् (*sup. lin.* त° as in text). K2 वीर (for वीरे). — cd) T2 G (except G1) transp. दानवेन्द्रा and दारयन्तो.
19 a) Dc हाहाभूतम्. T2 G3 महत् (for अभूत्). — b) T2 G (except G1) च महीपतेः (G2 °ते) (for पृथिवी°). — d) K2 B D (except D2. 3. 5) नृपे.
20 a) S (except M2) राजेंद्र (for कौरव्य). — c) N (except D1. 3; K1. 4 missing) G1 बाणान्. K2 B D (except D1–3) सह° (for तर°).
21 a) K2 B D (except D1–3) तैः स (for तेन). S तेन बाणेन महता (M2 तेनातिविद्धो बलवान्). — c) S (except M2) विद्धो (for वीरो). — d) D5 भृशं (for तदा). D3 अवसादं गतस्तदा; T G (except G1) व्यथितो ददृशे तदा.
22 a) Ś1 (by transp.) स तं विद्ध्वा; K2 तं विद्धो स; D1. 2 तं तु (D2 तु) विद्ध्वा; T1 तं विद्ध्वा स; M2 स च विध्य. S (except M2) तु राजेंद्र (for महा°). — c) Dc °नादेन; S (except M2) °नादं च. — d) D3 आनादयन् (for आपूरयन्). K3 दिशः (for महीम्).

C. 3. 701
B. 3. 17. 10
K. 3. 17. 10

प्रद्युम्नं योधयामास शाल्वः परपुरंजयः ॥ १०
तयोः सुतुमुलं युद्धं शाल्ववृष्णिप्रवीरयोः ।
समेता ददृशुर्लोका बलिवासवयोरिव ॥ ११
तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः ।
सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षः सतूणवान् ॥ १२
स तं रथवरं श्रीमान्समारुह्य किल प्रभो ।
मुमोच बाणान्कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ १३
ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा रणे ।
प्रद्युम्नो भुजवेगेन शाल्वं संमोहयन्निव ॥ १४
स तैरभिहतः संख्ये नामर्षयत सौभराट् ।
शरान्दीप्ताग्निसंकाशान्मुमोच तनये मम ॥ १५
स शाल्वबाणै राजेन्द्र विद्धो रुक्मिणिनन्दनः ।
मुमोच बाणं त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे ॥ १६
तस्य वर्म विभिद्याशु स बाणो मत्सुतेरितः ।
बिभेद हृदयं पत्री स पपात मुमोह च ॥ १७
तस्मिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि ।
संप्राद्रवन्दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुंधराम् ॥ १८
हाहाकृतमभूत्सैन्यं शाल्वस्य पृथिवीपते ।
नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ नृप ॥ १९
तत उत्थाय कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
मुमोच बाणं तरसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ २०
तेन विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
जत्रुदेशे भृशं वीरो व्यवासीदद्रथे तदा ॥ २१
तं स विद्ध्वा महाराज शाल्वो रुक्मिणिनन्दनम् ।
ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २२
ततो मोहं समापन्ने तनये मम भारत ।
मुमोच बाणांस्त्वरितः पुनरन्यान्दुरासदान् ॥ २३
स तैरभिहतो बाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः ।
निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

---

10 *a*) S (except M_2) °संमत्तः (for °मत्तो वै). — *b*) Ś$_1$ वै; K_3 $D_{2.3.5}$ M_2 ह; B_4 T_2 G (except G_1) सः (for च).

11 *a*) T_2 G (except G_1) ततः (for तयोः). Ś$_1$ Dc_2 G_2 सतुमुलं; D_2 सुतुमलं. — *d*) D_1 वृत्र°; D_2 T_1 बल°.

12 *c*) K_2 B_2 Dn $D_{4.6}$ सपताकः सध्वजश्च. — *d*) Ś$_1$ D_3 च तूण°; Dc प्रताप°; G_1 सतूणि°.

14 *b*) K_3 D_3 विसृजत्; D_5 विसृजन्. — *d*) T_2 G (except G_1) °हर्ष° (for °मोह°).

15 *a*) Dc परिवृतः (for अभिहतः). S संखे (T_2 G_3 °घे). — *b*) D_1 नामर्षत स सौभ°. — *c*) D_2 शरान्दीप्तान्प्राक्षिपत्स. — After 15, Ś$_1$ K_2 B D (except D_{1-3}) ins.:

79* तानापतत (sic!) बाणौघान्स चिच्छेद महाबलः ।
ततश्चान्याञ्शरान्दीप्तान्प्रचिक्षेप सुते मम ।

[(L.1) K_2 तानापतंतो. Ś$_1$ तान्बाणौघानापततः; D_5 तमापतंतं बाणौघं (evident emendations!). ❀ Cn: आपततेति विसर्गलोप आर्षः। ❀ Dc transp. स and चिच्छेद. — (L. 2) Ś$_1$ K_2 B Dc पुनः (for ततः). Ś$_1$ om. च. Ś$_1$ प्राक्षिपत्स (for प्रचिक्षेप). D_5 प्राक्षिपत्तनये मम.]

16 *c*) K_3 बाणान्त्वरितो; G_1 बाणाभिहतो.

17 *a*) Ś$_1$ (*sup. lin.*) K_3 B_2 $D_{3.5}$ T_1 G_4 M_2 मर्म. Ś$_1$ D_3 विभेद्याशु. — *c*) K_2 B D (except D_{1-3}) विव्याध; S विवेश. — *d*) Ś$_1$ D_1 मुमोच ह; S (except M_2) भृशा- (G_1 °शं)हतः (for मुमोह च). K_2 B Dc Dn D_{4-6} transp. पपात and मुमोह.

18 *a*) Ś$_1$ अस्मिन् (*sup. lin.* त° as in text). K_2 वीर (for वीरे). — *cd*) T_2 G (except G_1) transp. दानवेन्द्रा and दारयन्तो.

19 *a*) Dc हाहाभूतम्. T_2 G_3 महत् (for अभूत्). — *b*) T_2 G (except G_1) च महीपतेः (G_2 °ते) (for पृथिवी°). — *d*) K_2 B D (except $D_{2.3.5}$) नृपे.

20 *a*) S (except M_2) राजेंद्र (for कौरव्य). — *c*) N (except $D_{1.3}$; $K_{1.4}$ missing) G_1 बाणान्. K_2 B D (except D_{1-3}) सह° (for तर°).

21 *a*) K_2 B D (except D_{1-3}) तैः स (for तेन). S तेन बाणेन महता (M_2 तेनातिविद्धो बलवान्). — *c*) S (except M_2) विद्धो (for वीरो). — *d*) D_5 भृशं (for तदा). D_3 अवसादं गतस्तदा; T G (except G_1) व्यथितो ददृशे तदा.

22 *a*) Ś$_1$ (by transp.) स तं विद्ध्वा; K_2 तं विद्धो स; $D_{1.2}$ तं तु (D_2 नु) विद्ध्वा; T_1 तं विद्ध्वा स; M_2 स च विध्य. S (except M_2) तु राजेंद्र (for महा°). — *c*) Dc °नादेन; S (except M_2) °नादं च. — *d*) D_3 आनादयन् (for आपूरयन्). K_3 दिशः (for महीम्).

C. 3. 727
B. 3. 18. 11
K. 3. 18. 11

वासुदेव उवाच ।

एवं ब्रुवति सूते तु तदा मकरकेतुमान्
उवाच सूतं कौरव्य निवर्तय रथं पुनः ॥ ११
दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्षीः कथंचन ।
व्यपयानं रणात्सौते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ १२
न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति संगरम् ।
यो वा निपतितं हन्ति तवास्मीति च वादिनम् ॥ १३
तथा स्त्रियं वै यो हन्ति वृद्धं बालं तथैव च ।
विरथं विप्रकीर्णं च भग्नशस्त्रायुधं तथा ॥ १४
त्वं च सूतकुले जातो विनीतः सूतकर्मणि ।
धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारुके ॥ १५
स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे ।
अपयानं पुनः सौते मैवं कार्षीः कथंचन ॥ १६
अपयातं हतं पृष्ठे भीतं रणपलायिनम् ।
गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७
केशवस्याग्रजो वापि नीलवासा मदोत्कटः ।
किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ १८
किं वक्ष्यति शिनेर्नप्ता नरसिंहो महाधनुः ।
अपयातं रणात्सौते साम्बश्च समितिंजयः ॥ १९
चारुदेष्णश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणौ ।
अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे ॥ २०
शूरं संभावितं सन्तं नित्यं पुरुषमानिनम् ।
स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संगताः ॥ २१
प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्यक्त्वा महाहवम् ।
धिगेनमिति वक्ष्यन्ति न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥ २२
धिग्वाचा परिहासोऽपि मम वा मद्विधस्य वा ।
मृत्युनाभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ॥ २३
भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः ।

---

11 All MSS. except B_4 ($K_{1.4}$ missing) om. the ref. D_4 om. 11^{ab}. — a) K_2 स; B_1 [ऽ]पि; B_3 वै (for तु). — b) $Ś_1$ $K_{2.3}$ $D_{2.3}$ स्मयन् (for तदा). D_1 M_2 °केतनः. — c) D_3 सौतिं (for सूतं). — d) S (except T_2 G_3) संनिवर्त्यं (for निवर्तय). T_1 (both) प्रति and पुनः (as in text).

13 a) $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_{1-3} नासौ; G_1 कः स (for न स). — b) T_1 संकरं; T_2 G_{2-4} M_1 संयुगं (for संगरम्). — c) D_3 S (except M_2) यश्च (for यो वा). K_3 D_{1-3} S [अ]पि for नि-).

14 a) B_1 Dn T_2 G_3 च; B_{2-4} Dc D_{4-6} वा (for वै). $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_{1-3} M_2 यो वै स्त्रियं (by transp.). — b) B D (except D_{1-3}) बालं वृद्धं (by transp.); S (except M_2) वृद्धान्बालान्. — c) $K_{2.3}$ S मुक्तकेशं (for विप्र°).

15 b) T_1 G (except G_3) M_1 विदितः (for विनी°). — c) K_3 D_{1-3} [अ]पि (for [अ]सि).

16 a) K_3 जानंश्च; S (except G_2 M_2) विजानन् (for स जानन्). — D_5 om. (hapl.) 16^{cd}. — cd) Dn_2 M_2 रणात् (for पुनः). D_2 transp. सौते and कार्षीः.

17 a) $Ś_1$ K_3 अपयांतं. — b) K_3 D_2 T_1 G (except G_3) M_1 भीरुं; Dn_1. n_2 भ्रांतं; D_3 भीक्ष्णं (for भीतं). $B_{1.3}$ Dn_1 D_4 °पलायितं; B_2 °पराङ्मुखं. — d) K_2 T_2 G (except G_1) M मा (for मां).

19 D_3 om. 19^{ab}. — b) K_3 D_1 S रण° (for नर°). $Ś_1$ $D_{1.2}$ मदोत्कटः (cf. 18^{b}); $K_{2.3}$ महाबलः; Dc °हनुः; S (except M_2) °रथः (for °धनुः). — c) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ सूत; D_5 तत्र (for सौते). — d) $K_{2.3}$ B (except B_1) Dc D_{4-6} शांबश्च.

20 d) K_3 नो; D_5 M_2 वा; T_2 G (except G_1) M_1 मा (for मां); cf. v.l. 21.

21 a) T_1 $G_{1.2}$ M शूर-. G_2 M_2 -संभाविनं. K_2 $B_{1.2}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_1 शांतं; T G_{2-4} M_2 नित्यं (for सन्तं). — b) T_1 संतः; T_2 G (except G_1) M_2 तथा (for नित्यं). — D_4 om. 21^{c}–22^{d}. — d) G_1 M मा; G_2 वा (for मां); cf. v.l. 20. B Dn D_6 संह(B_1 °हि)ताः (for संगताः). T_2 $G_{3.4}$ किं वक्ष्यंति समागताः.

22 D_4 om. 22 (cf. v.l. 21). — a) K_2 B_4 इहा°; Dc $D_{3.5}$ T_1 G_2 M अपा° (for उपा°). — b) D_1 S (except T_2 G_3) रणाजिरं (for महा°). — c) G_2 धिग्धिग्भयादपानीतो. — d) $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{1.4}$ M_1 साधु; G_2 यदि (for न तु). K_2 T G (except G_2) M_1 साध्विति मां प्रति (K_2 सर्वतः; G_1 वादिनः) (for वक्ष्यन्ति साध्विति). — T_2 $G_{3.4}$ *repeat* 22^{cd}, with v.l. as in G_2.

23 a) S धिग्वचः (G_1 °ग्वाचः; G_2 °क्तथा). B_4 Dc T G वा; D_5 M [ऽ]यं (for ऽपि). — c) D_3 S (except G_2 M_2) मृत्युतो° (for °ना°). — d) $Ś_1$ $K_{2.3}$ $D_{3.5}$ मा

यज्ञं भरतसिंहस्य पार्थस्यामिततेजसः ॥ २४
कृतवर्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः ।
शाल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति सूतज ॥ २५
स च संभावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः ।
तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथम् ॥ २६
उपयातं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाभुजम् ॥ २७
सात्यकिं बलदेवं च ये चान्येऽन्धकवृष्णयः ।
मया स्पर्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहम् ॥ २८
त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ।
त्वयापनीतो विवशो न जीवेयं कथंचन ॥ २९
स निवर्त रथेनाशु पुनर्दारुकनन्दन ।
न चैतदेवं कर्तव्यमथापत्सु कथंचन ॥ ३०
न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कदाचन ।
अपयातो रणाद्भीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ ३१
कदा वा सूतपुत्र त्वं जानीषे मां भयार्दितम् ।
अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२
न युक्तं भवता त्यक्तुं संग्रामं दारुकात्मज ।
मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वासुदेव उवाच ।
एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्तदा मृधे ।
प्रद्युम्नमब्रवीच्छ्लक्ष्णं मधुरं वाक्यमञ्जसा ॥ १
न मे भयं रौक्मिणेय संग्रामे यच्छतो हयान् ।

C. 3. 751
B. 3. 19. 2
K. 3. 19. 2

(Ś1 [before corr.] K3 स) मा त्वं; D1 मैवं त्वं; D2 मां त्वं; S तस्मान्मा (for स त्वं मा). Ś1 अपयाः (for ॰य॰).

24 a) T G (except G1) वि- (for सं-). — c) Ś1 B1. 2 Dn1 D6 भारत॰. — d) Ś1 न तु शक्योद्य सीदितुं; K2. 3 D1 न स शक्ष्येद्य सीदितुं; B न हि शक्ये(B1 ॰क्ष्ये)त्यमर्षितुं; Dc Dn D4–6 न हि (Dc स न) शक्येद्य मर्षितुं; D2 न स रक्षेद्य जीवितं; D3 स न शक्षेच्च सीदितुं; M2 राजसूयं महाक्रतुं.

25 ab) T2 G3. 4 महा- (for मया), and निर्यास्यन्हि निवारितः.

26 a) Ś1 D1–3 स च संभाव्य मामेव (D1. 2 ॰वं).

27 a) Dn D1 T2 G1. 3 M2 उपयांतं; D2 उपागतं.

28 b) T1 G1 M1 तत्र; T2 G2–4 कुरु- (for ऽन्धक-). — c) Ś1 K2. 3 D1–3 स्पर्धंते ये मया नित्यं.

29 a) D1 ॰मुखं; D3 ॰महं; T2 G (except G1) ॰मिदं (for ॰मिमं). — b) =31d. Dn2 T2 G3 [ऽ]प्याहतः; D3 [ऽ]भिहतः; T1 [ऽ]भ्यागतः. B2. 4 परैः (for शरैः). — D3 G2 om. (hapl.) 29c–31d. — d) D1. 2 न जीवेहं.

30 D3 G2 om. 30 (cf. v.l. 29). — a) K2 B (except B2) Dc Dn2 D1. 4 T G3. 4 M संनिवर्त (Dc1 M2 ॰वृत्त; T1 G4 ॰वर्त्य); D2 निवर्तैक-. — d) Ś1 D1. 2 ममापत्सु; K3 Dc2 D5. 6 M2 अप्यापत्सु; T G3. 4 M1 आपत्सु च (for अथापत्सु).

31 D3 G2 om. 31 (cf. v.l. 29); B1 om. (hapl.) 31ab. — b) K3 मंस्ये. B4 Dn D4. 6 G1 कथंचन. — d) =29b. T2 G3 [ऽ]प्याहतः; M2 च हतः. B2 M2 परैः (for शरैः).

32 a) B2. 3 Dn1 D4. 6 च; Dn2. n3 [अ]पि; T2 G (G2 त्वं) (for वा). — b) T G (except G2) वा; M मा (for मां). — d) B (except B2) D5 S कापुरुषस्.

33 a) Ś1 न च युक्तं भवेत्त्यक्तुं; K3 अयुक्तं कृतवान्यस्त्वं; D1. 2 न च युक्तं तव त्यक्तुं; D3 अयुक्तं तु भवेत्त्य॰; S अयुक्तं तु मया त्य॰. — c) M2 सति (for भृशं). — d) Ś1 D3 यतो रणः; T1 M1 रणाजिरं; G2. 4 ततो रणं.

Colophon. K1. 4 missing. — *Major parvan:* Ś1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K2. 3 B D M (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध (B1. 3. 4 सौभवधोपाख्यान; D5 शाल्ववध). — *Adhy. name:* B4 D2 प्रद्युम्नवाक्यं; T2 G2–4 M1 अपयानगर्हणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 S 18; D1 19 (as in text). — *Śloka no.:* Dn D1 33; D6 32.

20

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 Ś1 B2 D5 श्रीकृष्णः; D1 T1 M1 श्रीभगवान् (for

C. 3. 751
B. 3. 19. 2
K. 3. 19. 2

युद्धज्ञश्चासि वृष्णीनां नात्र किंचिदतोऽन्यथा ॥ २
आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्ततां स्मृतः ।
सर्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्त्वं चापि भृशपीडितः ॥ ३
त्वं हि शाल्वप्रयुक्तेन पत्रिणाभिहतो भृशम् ।
कश्मलाभिहतो वीर ततोऽहमपयातवान् ॥ ४
स त्वं सात्वतमुख्याद्य लब्धसंज्ञो यदृच्छया ।
पश्य मे हयसंयाने शिक्षां केशवनन्दन ॥ ५
दारुकेणाहमुत्पन्नो यथावच्चैव शिक्षितः ।
वीतभीः प्रविशाम्येतां शाल्वस्य महतीं चमूम् ॥ ६
एवमुक्त्वा ततो वीर हयान्संचोद्य संगरे ।
रश्मिभिश्च समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७
मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥ ८
प्रतोदेनाहता राजन्रश्मिभिश्च समुद्यताः ।
उत्पतन्त इवाकाशं विबभुस्ते हयोत्तमाः ॥ ९
ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिम् ।
दह्यमाना इव तदा पस्पृशुश्चरणैर्महीम् ॥ १०
सोऽपसव्यां चमूं तस्य शाल्वस्य भरतर्षभ ।
चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११
अमृष्यमाणोऽपसव्यं प्रद्युम्नेन स सौभराट् ।
यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्बाणैः समर्पयत् ॥ १२
दारुकस्य सुतस्तं तु बाणवेगमचिन्तयन् ।
भूय एव महाबाहो प्रययौ हयसंमतः ॥ १३
ततो बाणान्बहुविधान्पुनरेव स सौभराट् ।
मुमोच तनये वीरे मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४
तानप्राप्ताञ्शितैर्बाणैश्चिच्छेद परवीरहा ।
रौक्मिणेयः स्मितं कृत्वा दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ १५
छिन्नान्दृष्ट्वा तु तान्बाणान्प्रद्युम्नेन स सौभराट् ।

वासुदेवः). — b) K_{2} T G (except G_{1}) तथा मृधे; B D (except D_{1-3}) ततोब्रवीत् . — cd) B D (except D_{1-3}) प्रद्युम्नं बलिनां श्रेष्ठं , and श्लक्ष्णम् (for वाक्यम्).

3 a) T_{2} $G_{2.\ 3}$ उपदेशास्तु. — b) G_{4} शिक्षता ; M_{2} शिक्षितः (for वर्ततां). Dc D_{3} श्रुतः ; D_{2} मतः ; T_{2} $G_{2.\ 3}$ श्रुताः (for स्मृतः).

4 D_{4} om. 4^{a}–5^{b}. — a) T_{2} $G_{3.\ 4}$ च (for हि). — b) B D (except D_{1-3} ; D_{4} om.) T_{2} G_{3} शरेण (for पत्रिणा). T_{2} G (except G_{1}) भृशमाहतः (for [अ]भिहतो भृशम्). — d) K_{3} D_{3} M_{2} उपयातवान् .

6 a) $Ś_{1}$ K_{3} Dc_{1} $D_{1.\ 2}$ दारुकाच्चाहम् (K_{3} °च्चैवम् ; D_{2} °द्योहम्) उत्पन्नो ; T_{1} दारुकेण समुत्पन्नो. — c) $Ś_{1}$ प्रतियास्ये तां ; S (except T_{2} G_{3}) प्रविशाम्येनां. — d) B D (except D_{1-3}) प्रथितां चमूं .

7 Before 7, K_{2} B D (except D_{1-3}) ins. वासुदेव (B_{2} श्रीकृष्ण) उ°. — a) D_{1-3} T_{2} G (except G_{1}) M_{2} वीरो. — b) $Ś_{1}$ संयुज्य ; $K_{2.\ 3}$ °नोद्य ; $D_{1.\ 2}$ °योज्य ; D_{3} °नह्य. T_{1} G_{1} M_{2} संयुगे. — c) B D (except $D_{1-3.\ 5}$) तु (for च).

8 b) T_{2} G या(G_{2} धा)वकानी°.

9 a) $Ś_{1}$ $K_{2.\ 3}$ Dc D_{1-3} हता (for [आ]हता). — c) Cf. 3. 18. 2^{c}. $Ś_{1}$ Dn D_{6} G_{1} आकाशे. — d) B (except B_{4}) Dc Dn $D_{4.\ 5}$ व्यचरंस्ते ; D_{1} विविशुस्ते ; D_{3} प्रवर्षंस्ते.

10 a) $D_{1.\ 2}$ हया (for हस्त-). — c) D_{6} T_{2} G ऊ(D_{6} उ)ह्य° (for दह्य°). — d) K_{2} B D (except D_{1-3}) T_{2} G_{3} नास्पृशन् ; K_{3} [अ]पस्पृशन् ; G_{4} [अ]पस्पृश्य.

11 a) S (except T_{2} G_{3}) सोपसव्यं. $Ś_{1}$ K_{3} D_{2} तत्र ; D_{1} कृत्वा ; T_{2} G (except G_{1}) तां च (for तस्य). — b) B पुरुषर्षभ; M_{2} समितिंजयः. — d) = 1. 1. 77^{d}; 201. 9^{d}: 4. 52. 15^{d}; 53. 29^{d} etc.

12 b) D_{2} प्रद्युम्नस्य. B Dn $D_{1.\ 4.\ 6}$ च (for स). S साल्वः समितिदारुणः. — d) $Ś_{1}$ B_{4} D_{3} समर्द° ; K_{2} B_{1-3} Dc Dn $D_{1.\ 2.\ 4.\ 6}$ समार्द° ; K_{3} अमर्ष° ; D_{5} अंमर्द° (for समर्प°).

13 a) B D (except D_{1-3}) तत्र (for तं तु). — b) $Ś_{1}$ K_{2} $D_{1.\ 2}$ °पातम् ; K_{3} °घातम् (for °वेगम्). — c) T_{2} G (except G_{1}) महाबाहुः. — d) K_{3} स (for प्र-). K_{2} $B_{2.\ 3}$ Dn $D_{4.\ 6}$ अपसव्यतः ; D_{3} हयसंयुतः ; T_{1} हरिसत्तमः ; T_{2} G_{2-4} हयमार्गतः.

14 a) $K_{2.\ 3}$ S बहुतरान् ; D_{3} बहूंस्राजन् . — b) T_{2} G भूय एव (for पुनरेव). — c) $B_{1.\ 3.\ 4}$ Dn $D_{2-4.\ 6}$ T_{1} वीर ; B_{2} Dc_{1} M_{1} वीरो.

15 d) $Ś_{1}$ $K_{1.\ 2}$ D_{3} अस्त्र° ; S (except M_{1}) पाणि° (for हस्त°).

16 a) D_{3} दृष्ट्वा छिन्नान् (by transp.); T_{1} $G_{2.\ 4}$ भिन्नान्दृष्ट्वा ; G_{1} भग्नान्दृष्ट्वा. K_{2} $D_{1.\ 2}$ ततो ; D_{5} [अ]द्भुतान् (for

आसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजच्छरान् ॥ १६
प्रयुज्यमानमाज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलः ।
ब्रह्मास्त्रेणान्तरा छित्त्वा मुमोचान्यान्पतत्रिणः ॥ १७
ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यधू रुधिराशनाः ।
शिरस्युरसि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ॥ १८
तस्मिन्निपतिते क्षुद्रे शाल्वे बाणप्रपीडिते ।
रौक्मिणेयोऽपरं बाणं संदधे शत्रुनाशनम् ॥ १९

तमर्चितं सर्वदाशार्हपूगै-
राशीभिरर्कज्वलनप्रकाशम् ।
दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनीयमानं
बभूव हाहाकृतमन्तरिक्षम् ॥ २०

ततो देवगणाः सर्वे सेन्द्राः सहधनेश्वराः ।
नारदं प्रेषयामासुः श्वसनं च महाबलम् ॥ २१
तौ रौक्मिणेयमागम्य वचोऽब्रूतां दिवौकसाम् ।
नैष वध्यस्त्वया वीर शाल्वराजः कथंचन ॥ २२
संहरस्व पुनर्बाणमवध्योऽयं त्वया रणे ।
एतस्य हि शरस्याजौ नावध्योऽस्ति पुमान्क्वचित् ॥२३
मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः ।
कृष्णः संकल्पितो धात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति ॥ २४
ततः परमसंहृष्टः प्रद्युम्नः शरमुत्तमम् ।
संजहार धनुःश्रेष्ठात्तूणे चैव न्यवेशयत् ॥ २५
तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः परमदुर्मनाः ।
व्यपायात्सबलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीडितः ॥ २६
स द्वारकां परित्यज्य क्रूरो वृष्णिभिरर्दितः ।
सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ २७

C. 3. 776
B. 3. 19. 27
K. 3. 19. 27

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

तु तान्). T_2 G (except G_1) बाणान्वै (for तान्बाणान्). — b) Dn $D_{3.6}$ च (for स). — c) $Ś_1$ B_2 D_3 M दारुणां; K_3 दानवीं. — d) $G_{2.4}$ [अ]वासृज°.

17 a) $Ś_1$ तं स्तुत्वा; $K_{2.3}$ B_4m D_{1-3} तं (D_3 स) ज्ञात्वा (for आज्ञाय). B_4 Dc तत्प्रयुज्यंतमाज्ञाय; S तां प्रयुक्तां (G_1 संप्रयुक्तं; M_2 तत्प्रयुक्तं) समाज्ञाय. — b) $K_{2.3}$ °हवे; B (except B_2) Dn D_{4-6} $G_{2.4}$ °बलं (for °बलः).

18 a) D_3 ततो हस्ताद्विनिःक्षिप्ता; S तस्य चास्त्रं (M_2 ते तदस्त्रं) विधूयाथ. — b) D_3 विधिवद्; T G विव्याथ; M_1 विव्याध; M_2 विविशू (for विव्यधू). B_1 रुधिराशनैः; T_1 G_1 M_1 °नान्; T_2 G_{2-4} °नं.

19 c) D_1 T_2 $G_{3,4}$ परं (for [अ]परं). — d) K_3 T_2 G_3 शत्रुतापनं; T_1 $G_{1.4}$ M_1 °तापनः; G_2 °शातनः.

20 a) $K_{2.3}$ B_2 $Dn_{1.n3}$ D_{1-5} G (except G_3) M_2 दशार्ह-. $Ś_1$ $K_{2.3}$ $D_{1-3.5}$ -मुख्यैर् (for -पूगैर्). — b) K_2 B D आशीविषाग्नि(B_2 Dc °र्क)ज्वलन(B_4 °ज्वलित)प्रकाशं; T_1 G_1 M आशीर्भिरग्नि(M_2 °श्मि)ज्वलित(G_1 °ज्वलन)प्र°; T_2 G_{2-4} आशीर्भिराजज्ञनलप्र° (sic).

21 b) B_3 सहमहेश्वराः; D_3 सभुवने°; T_2 G_3 ससदिगी°; $G_{2.4}$ सपतगे°. — d) B D (except D_{1-3}) मनोजवं (for महा°).

22 a) $Ś_1$ T $G_{3.4}$ आगत्य; G_1 M_1 आसाद्य.

23 K_3 om. 23. — a) $D_{1.2}$ महाबाणं. — b) Dc रणे त्वया (by transp.). — c) B D (except D_{1-3}) M_2 च (for हि).

24 d) Dn $D_{4.6}$ तन्मिथ्या न; D_3 M_2 न तन्मिथ्या (by transp). G_1 भविष्यति.

25 d) $K_{2.3}$ तूर्णे; S तूणौ. $Ś_1$ चैवं; K_3 B_2 Dc $D_{3.5}$ चैनं.

27 M_2 om. (hapl.) 27^{abc} (with 26^{bcd}). — b) T G (except G_3) M_1 साल्वो (for क्रूरो). B_1 Dn_2 T_2 G_3 आर्दितः.

Colophon om. in K_3. $K_{1.4}$ missing. — *Major parvan:* $Ś_1$ T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ K_2 B Dn Dc $D_{1.4.6}$ (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध ($B_{1.3.4}$ Dc सौभवधोपाख्यान); D_5 likewise only शाल्ववध. — *Adhy. name:* D_2 प्रद्युम्नेन शाल्वपराजयः; M_1 साल्वापयानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 19; D_1 20 (as in text). — *Śloka no.:* Dn $D_{1.6}$ 27.

21

☞ This adhy. is missing in $K_{1.4}$ (cf. v.l. 3.1.1); the MSS. are mostly ignored here.

1 B_2 $D_{2.5}$ T_2 G_{2-4} श्रीकृष्णः; D_1 T_1 M_1 श्रीभगवान्

२१

C. 3. 777
B. 3. 20. 1
K. 3. 20. 1

वासुदेव उवाच ।
आनर्तनगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा ।
महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते नृपते तव ॥ १
अपश्यं द्वारकां चाहं महाराज हतत्विषम् ।
निःस्वाध्यायवषट्कारां निर्भूषणवरस्त्रियम् ॥ २
अनभिज्ञेयरूपाणि द्वारकोपवनानि च ।
दृष्ट्वा शङ्कोपपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ३
अस्वस्थनरनारीकमिदं वृष्णिपुरं भृशम् ।
किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ४
एवमुक्तस्तु स मया विस्तरेणेदमब्रवीत् ।
रोधं मोक्षं च शाल्वेन हार्दिक्यो राजसत्तम ॥ ५
ततोऽहं कौरवश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वमशेषतः ।
विनाशे शाल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिम् ॥ ६
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ समाश्वास्य पुरे जनम् ।
राजानमाहुकं चैव तथैवानकदुन्दुभिम् ।
सर्ववृष्णिप्रवीरांश्च हर्षयन्नब्रुवं तदा ॥ ७
अप्रमादः सदा कार्यो नगरे यादवर्षभाः ।
शाल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत ॥ ८
नाहत्वा तं निवर्तिष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति ।
सशाल्वं सौभनगरं हत्वा द्रष्टास्मि वः पुनः ।
त्रिसामा हन्यतामेषा दुन्दुभिः शत्रुभीषणी ॥ ९
ते मयाश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ ।
सर्वे मामब्रुवन्हृष्टाः प्रयाहि जहि शात्रवान् ॥ १०
तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराशीर्भिरभिनन्दितः ।
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्प्रणम्य शिरसाहुकम् ॥ ११
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन्दिशः ।
प्रध्माप्य शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥ १२
प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र बलेन महता वृतः ।

(for वासुदेवः). — ^{a}) D_1 रम्यं (for मुक्तं). S °नगरीं मुक्तां ($G_{1.4}$ मुक्त्वा; M_2 मुख्यां).. — ^{d}) A few MSS. निर्वृत्ते. S (except M_2) भरतर्षभ (for नृपते तव).

2 ^{a}). D_3 चैनां; T_1 G_1 M_1 चैव; T_2 G_{2-4} चापि (for चाहं). — ^{b}) $K_{2.3}$ दूरादेव (for महा°). — ^{d}) $Ś_1$ निर्भूषणमिव स्त्रियं; M_2 निर्भूषामिव योषितं.

3 ^{c}) M_2 दृष्ट्वाहं शंकमानो वै. — ^{d}) $G_{1.2}$ अपश्यं; G_4 पप्रच्छ; M_2 ह्यपृच्छं.

4 ^{b}) Dn T_2 G_3 °कुलं (for °पुरं). $Ś_1$ वरं; $D_{1.2}$ महत् (for भृशम्). — ^{d}) = 1. 2. 1^{d}; 31. 3^{d}; 86. 8^{d}; etc. $Ś_1$ इच्छामि तेनघ; K_2 B Dc Dn D_{4-6} °मि तत्वतः; K_3 D_{1-3} °मि ते वचः (for इच्छामहे वयम्).

5 ^{a}) K_2 B D (except D_{1-3}) $G_{2.4}$ transp. तु and स. — ^{d}) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{1-3.5}$ M_2 वृष्णिसत्तमः (for राज°).

6 ^{a}) K_2 B_2 Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 भरतश्रेष्ठ. — ^{b}) K_3 S श्रुत्वाप्रियमनुत्तमं; Dc D_5 श्रुत्वा सुमहदप्रियं. — ^{c}) M_1 सालराजविनाशाय.

7 ^{e}) K_2 B D (except D_{1-3}) M_2 सर्वान् (for सर्व-). $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_{1-3} तान् (for च). — ^{f}) Dc D_5 इदमब्रुवं (for अब्रुवं तदा).

8 ^{d}) K_3 $D_{1.2}$ प्रायांतं मां; D_3 [अ]भियातोस्मि.

9 ^{a}) T_1 G_1 M वि- (for तं). T_2 G_{2-4} तं हत्वा विनिवर्तिष्ये. — ^{e}) $Ś_1$ $D_{1.2}$ त्रि($Ś_1$ त्रिः)सामा ताड्यताम्; K_2 B Dn_3 $D_{4.6}$ T G_{1-3} M Cnp त्रिः समाहन्यताम्; Dc D_5 त्रिः समा(D_5 °मे) ताड्यताम्; Dn_1. n_2 G_4 त्रिः सामाहन्यताम्; D_3 भृशमावाद्यताम्. Cn cites त्रिःसामा (= त्रिस्वरा नीचमन्द्रतारभावेन). K_2 $D_{1.3}$ S (except G_1 M_2) एष. K_3 प्रशाम्य तान्यतामेषां. — ^{f}) K_2 Dn D_6 दुंदुभी. K_2 B Dc Dn D_{4-6} °भीषणा; $D_{1.3}$ S (except G_1 M_2) °भीषणः.

11 ^{a}) K_3 Dc_1 $D_{2.4}$ प्रकृष्टा°. — ^{d}) $Ś_1$ त्वहं; K_2 B Dc Dn $D_{1.4-6}$ M भवं; K_3 D_3 च तान्; D_2 तथा (for [आ]हुकं).

12 ^{a}) = 1. 212. 3^{c}. K_2 B D (except D_1) शैब्य° ($B_{3.4}$ D_5 सैब्य°). — ^{b}) D_2 आनंद°; T $G_{1.3.4}$ आच्छाद°; M_1 उन्नाद°. — ^{c}) K_3 प्रगृह्य; B_1 Dn T_2 G_3 प्रध्माय. — ^{d}) K_3 च भारत; S भयावहं (for अहं नृप).

13 ^{a}) $Ś_1$ K_3 D_{1-3} नरश्रेष्ठ; M_2 महाराज (for नर°). — ^{c}) B_2 G_1 हसेन; M_2 युक्तेन. — ^{d}) $Ś_1$ K_3 Dc Dn

क्लृप्तेन चतुरङ्गेण बलेन जितकाशिना ॥ १३
समतीत्य बहून्देशान्गिरींश्च बहुपादपान् ।
सरांसि सरितश्चैव मार्तिकावतमासदम् ॥ १४
तत्राश्रौषं नरव्याघ्र शाल्वं नगरमन्तिकात् ।
प्रयातं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वयाम् ॥ १५
ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः ।
समुद्रनाभ्यां शाल्वोऽभूत्सौभमास्थाय शत्रुहन् ॥ १६
स समालोक्य दूरान्मां स्मयन्निव युधिष्ठिर ।
आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव मुहुर्मुहुः ॥ १७
तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ।
पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोष आविशत् ॥ १८
स चापि पापप्रकृतिर्दैतेयापसदो नृप ।
मय्यवर्षत दुर्धर्षः शरधाराः सहस्रशः ॥ १९
सैनिकान्मम सूतं च हयांश्च समवाकिरत् ।
अचिन्तयन्तस्तु शरान्वयं युध्याम भारत ॥ २०
ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
चिक्षिपुः समरे वीरा मयि शाल्वपदानुगाः ॥ २१
ते हयान्मे रथं चैव तदा दारुकमेव च ।
छादयामासुरसुरा बाणैर्मर्मविभेदिभिः ॥ २२
न हया न रथो वीर न यन्ता मम दारुकः ।
अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाहं सैनिकाश्च मे ॥ २३
ततोऽहमपि कौरव्य शराणामयुतान्बहून् ।
अभिमन्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाक्षिपम् ॥ २४
न तत्र विषयस्त्वासीन्मम सैन्यस्य भारत ।
खे विषक्तं हि तत्सौभं क्रोशमात्र इवाभवत् ॥ २५
ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे रङ्गवाट इव स्थिताः ।

C. 3. 803
B. 3. 20. 27
K. 3. 20. 28

$D_{3.\,5}$ यत्नेन; K_2 B $D_{1.\,2.\,4.\,6}$ यत्तेन.

15 $^{b})$ K_2 B D (except D_{1-3}) T_2 $G_{3.\,4}$ M_2 सागरम् (for नगरम्). D_5 अंतिके. — $^{c})$ B Dn_1. n_2. n_3 (before corr.) D_2 T G_3 प्रयांतं. — $^{d})$ K_3 Dc D_5 G_1 [ऽ]न्वगां; T_1 [ऽ]न्वियां. — After 15, S (except M_2) ins.:

80* दृष्टवानस्मि राजेन्द्र साल्वराजमथान्तिके ।

16 $^{b})$ S (except M_2) चलो° (for महो°). — After 16, T G_{2-4} M_1 ins.:

81* स मामालोक्य सहसा सेनां स्वां प्राहिणोन्मृधे ।
मद्बाहुना च सेनायां शिष्टायां किंचिदेव च ।

[(L. 1) T_2 G_3 स समालोक्य. G_4 M_1 युधि (for मृधे).]

17 $^{a})$ D_5 समालोक्य च; S (except M_2) स मामालोक्य. S (except M_2) सहसा (for दूरान्मां). — After 17, T_1 reads 19^{cd}–20^{ab}, *repeating* the lines in their proper place.

18 T_2 $G_{2.\,3}$ om. 18^a–19^b. G_1 reads 18 after 20^{ab}. — $^{a})$ Dc M ततः (for तस्य). — $^{c})$ G_1 बलम्; M_2 परो (for पुरं). D_1 G_1 om. न. D_2 आच्छाद्य च (om. न); D_5 नासाद्य स. M_2 तदा (for शरैस्). — $^{d})$ Some MSS. मा (for मां).

19 T_2 $G_{2.\,3}$ om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). For T_1 cf. v.l. 17. — $^{a})$ T_1 G_4 M_1 परमक्रुद्धो (for पाप°). — $^{b})$ T G_4 M °यापशदो. G_4 [ऽ]भवत् (for नृप). — $^{c})$ K_3 T_1 (second time) G_{1-4} अभ्यवर्षत; D_1 मय्यभ्यवर्षद्; D_2 मय्यवर्षस्स; T_1 (first time) पर्यवर्षत; T_2 $G_{2.\,3}$ सम°.

20 For T_1 cf. v.l. 17. — $^{a})$ $Ś_1$ मां च; T_1 (both times) G (except G_3) M_1 चैव (for मम). — $^{b})$ K_3 B_1 Dn D_4 स समा° (for समवा°). D_3 स हयांश्च समाकिरत्. — After 20^{ab}, G_1 reads 18. — $^{c})$ K_3 D_3 M_2 च; T_2 G_{2-4} [अ]स्य (for तु). G_1 अचिंतयंस्तु स शरान्. — $^{d})$ T G M_1 योत्स्याम (for युध्या°). M_2 प्रतियुध्यामहे परान्.

22 $^{a})$ K_2 B D (except D_{1-3}) M_2 च (for मे). — $^{b})$ K_3 स तं (? read सूतं); D_1 तथा; D_3 तच्च; S ध्वजं (for तदा). — $^{d})$ B D तैर्बाणैर् (D_1 सुबाणैर्; D_5 शरैस्तैर्) मर्मभेदिभिः (D_3 बाणैर्मर्मातिभेदिभिः); S (except M_2) साल्वराजेन चोदिताः.

23 $^{a})$ $Ś_1$ D_5 T_2 $G_{3.\,4}$ वीरा (for °र). — $^{b})$ $Ś_1$ D_2 न वरूथो (D_2 °थं) न दारुकः; D_1 न च रूपं न दारुकं; S (except M_2; G_4 broken) न ध्वजो न च दारुकः. — $^{d})$ D_3 ततोहं; T_2 G_{2-4} न चाहं.

24 $^{a})$ K_2 B D (except D_{1-3}) कौंतेय (for कौरव्य). — $^{c})$ Hypermetric ! K_2 B Dc Dn $D_{4.\,6}$ आमंत्रितानां; K_3 अभिमंत्रितेन; T_1 अभिमंत्रितांश्च; T_2 G अनुमंत्र्य तांश्च (G तां); M_1 अभिमंत्रिताश्च. ❀ Cn: आमन्त्रितानां अभिमन्त्रितानां । ❀ . S (except M_2) धनुषि.

25 $^{a})$ T_1 विषयं; T_2 $G_{2.\,3}$ विषयाश्च. K_3 $D_{3.\,5}$ चासीत्; T_2 G_{2-4} चासन्. — $^{c})$ S सैन्यं (for सौभं). — $^{d})$ $D_{2.\,5m}$ क्रोशमात्रम्.

26 $^{b})$ Dc_1 D_3 M_2 [आ]स्थिताः. T G M_1 ते देवा (G_1

C. 3. 803
B. 3. 20. 27
K. 3. 20. 28

हर्षयामासुरुच्चैर्मां सिंहनादतलस्वनैः ॥ २६
मत्कार्मुकविनिर्मुक्ता दानवानां महारणे ।
अङ्गेषु रुधिराक्तास्ते विविशुः शलभा इव ॥ २७
ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये व्यवर्धत ।
वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे ॥ २८
ते निकृत्तभुजस्कन्धाः कबन्धाकृतिदर्शनाः ।
नदन्तो भैरवान्नादान्निपतन्ति स्म दानवाः ॥ २९
ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ।
जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयम् ॥ ३०
तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।
मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि ॥ ३१
ततो हुडहुडाः प्रासाः शक्तिशूलपरश्वधाः ।
पट्टिशाश्च भुशुण्ड्यश्च प्रापतन्ननिशं मयि ॥ ३२
तानहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यनाशयम् ।
तस्यां हतायां मायायां गिरिशृङ्गैरयोधयत् ॥ ३३
ततोऽभवत्तम इव प्रभातमिव चाभवत् ।
दुर्दिनं सुदिनं चैव शीतमुष्णं च भारत ॥ ३४
एवं मायां विकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ।
विज्ञाय तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम् ।
यथाकालं तु युद्धेन व्यधमं सर्वतः शरैः ॥ ३५
ततो व्योम महाराज शतसूर्यमिवाभवत् ।
शतचन्द्रं च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥ ३६

देवा वै) दिवमास्थिताः.

27 ^{a}) K2 B (except B2) D (except D1–3) M2 मत्क-राग्र॰; T2 G2–4 ॰विमुक्तास्ते. — ^{b}) Ś1 D1–3 बाणास्ते वात-रंहसः (D2. 3 ॰सा); K2 B Dc Dn D4–6 M2 दानवानां शरास्तथा (B3 ॰दा; M2 ॰तः); K3 बाणास्तान्दानवांस्ततः. — ^{c}) Ś1 K3 D1. 3. 5 रुचि(K3 ॰धि)रांगास्ते; K2 B Dc Dn D4. 6 रुधिरापांगा; D2 M2 रुधिराशास्ते; T1 रुधिरासक्ता.

28 ^{b}) Ś1 D1. 5 T2 G3 व्यवर्तत; D2 व्यवस्थितः; D3 प्रवर्तत; T1 ह्यवर्तत; G1. 2. 4 M1 [ऽ]भ्यवर्तत. — ^{c}) Ś1 K3 D1. 2 विद्धानां; D3 विज्ञानं (for वध्यतां). K3 D1. 2 निशितै॰ (for विशिखै॰).

29 ^{c}) B (except B4) Dc रुवंतो (for नदन्तो). — After 29, N (except K3; K1. 4 missing) ins.:

82* पतितास्तेऽपि भक्ष्यन्ते समुद्राम्भोनिवासिभिः ।

[Dc तेपि मज्जंत; D1 ते ह्यभक्ष्यंत (for तेऽपि भक्ष्यन्ते).]

31 ^{b}) K2 Dn D4. 6 ततः; D2 तथा (for तदा). T2 G (except G1) साल्वराजपुरस्कृतान्. — After 31, K3 (which om. 32^{ab}) D1 ins. 83*.

32 K3 om. 32^{ab}. — ^{a}) K2 Dn D4. 6 गदा हलाः; B Dc हला (Dc ॰ल-) गदाः; D1. 2 हुंडा गुडाः; D5 भिंडी गदाः; T2 G3 हि बहुळाः; M1 गुळहुळ-; M2 हुळगुण- (for हुडहुडाः). Ś1 चापि (for प्रासाः). D3 तान्येव लगुडप्रासाः. — ^{b}) B3 Dn D2–4. 6 transp. शक्ति- and शूल-. Many N MSS. -परस्वधाः. — K2 Dn D2 ins. after 32^{ab}; K3 (which om. 32^{ab}) D1 ins. after 31:

83* असयः शक्तिमुशलपाशार्ष्टिकणपाः शराः ।

[K2 -कुशल-; Dn -कुलिश- (for -मुशल-). K2 Dn -कनपाः; D2 -धनपाः (for -कणपाः).]

— ^{c}) S पट्टसाश्च (T1 पट्टप्रास-). K2. 3 भुशंड्य॰; D1. 2 मुखंड्य॰; T1 G2. 4 मुसं(G4 ॰सुं)ड्य॰; T2 G3 मुसुंड्य॰; G1 मुसूला॰; M मुसंड्य॰ (for भुशुंड्य॰). — D1 om. 32^{d}–34^{c}. — ^{d}) K3 Dn D2. 3. 5 T1 प्रपतंति (D3 ॰त); B पातयन् (for प्रापतन्). B1. 4 त्वनिशं; Dc निशिता (for अनिशं).

33 D1 om. 33 (cf. v.l. 32). — ^{a}) Ś1 K2 B Dc Dn D4. 6 तामहं; G2 ततोहं. — ^{b}) G1. 2 प्रतिहत्य. K2. 3 D2 विनाशयं. — ^{c}) Ś1 तु मया; D2 मायां तु; M2 दुष्टायां (for मायायां).

34 D1 om. 34^{abc} (cf. v.l. 32). — ^{b}) N (D1 om.; K1. 4 missing) T2 (by corr.) G3 प्रकाश; T2 (orig.) G2. 4 प्रभात (for प्रभातम्). D5 वाभवत्; M2 चाभिभो. B1 om. 34^{cd}. — ^{c}) B2 सुदिनं दुर्दिनं चैव. — After 34, Ś1 K2 B D (except D1. 2) ins.:

84* अङ्गारपांशुवर्षं च शस्त्रवर्षं च भारत ।

35 ^{a}) Dn2. n3 D6 प्र॰ (for वि॰). — ^{b}) A few MSS. मा (for मां). — ^{d}) T2 G (except G1) तदा मायां (for माययैव). K2 विनाशयं; D3 M2 वि(M2 व्य)नाशयन्; T1 विनाशनं; M1 व्यशातयं. — K3 om. 35^{ef}; D2 om. 35^{e}–36^{b}. — ^{ef}) B2 यथाकालं च व्यधमं तामहं स॰. — K3 (which om. 35^{ef} and line 1 of the foll. passage) ins. after 35^{cd}; D1, after 35^{ef}:

85* स मोहयामास तदा मायया युधि दानवः ।
ततो हतायां च मया मायायां युधि दानवः ।

37 ^{a}) Ś1 K3 Dc D1–3. 5 मया; M2 विभो (for तदा). — ^{b}) Ś1 तथा रात्रिर्दिवानिशं. — ^{c}) T2 G2. 3 तम् (for

ततो नाज्ञायत तदा दिवारात्रं तथा दिशः ।
ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं समयोजयम् ।
ततस्तदस्त्रमस्त्रेण विधूतं शरतूलवत् ॥ ३७

तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
लब्धालोकश्च राजेन्द्र पुनः शत्रुमयोधयम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वासुदेव उवाच ।
एवं स पुरुषव्याघ्र शाल्वो राज्ञां महारिपुः ।
युध्यमानो मया संख्ये वियदभ्यागमत्पुनः ॥ १
ततः शतघ्नीश्च महागदाश्च
दीप्तांश्च शूलान्मुसलानसींश्च ।
चिक्षेप रोषान्मयि मन्दबुद्धिः
शाल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षी ॥ २
तानाशुगैरापततोऽहमाशु
निवार्य तूर्णं खगमान्ख एव ।
द्विधा त्रिधा चाच्छिनमाशु मुक्तै-
स्ततोऽन्तरिक्षे निनदो बभूव ॥ ३
ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् ।
दारुकं वाजिनश्चैव रथं च समवाकिरत् ॥ ४
ततो मामब्रवीद्वीर दारुको विह्वलन्निव ।
स्थातव्यमिति तिष्ठामि शाल्वबाणप्रपीडितः ॥ ५
इति तस्य निशम्याहं सारथेः करुणं वचः ।

C. 3. 823
B. 3. 21. 6
K. 3. 21. 6

तद्). K2 B D (except D1–3. 5) कौंतेय (for अस्त्रेण). — f) M2 विधूय. K3 D2. 3 °तूण° (for °तूल°). K2 B Dc Dn D4. 6 धूतं तूल(B2 व्रतं तृण; B3 धूतं तूण)मिवानिलैः; T2 G2–4 वायुना तूलराशिवत्.

38 a) Ś1 D1–3 तदा; S (except M2) एवं (for तथा). D2 M (except M2) समभवद्. — b) A few MSS. तुमलं. K2 S (except G4) रोम°. — c) D3 T2 G M1 °लोकं (for °लोकश्च). K2 B D (except D1–3) T1 तु (for च).

Colophon. K1. 4 missing. — *Major parvan*: Ś1 Dn2 T G1–3 आरण्य. — *Sub-parvan*: Ś1 K4 B2 D1–3 T2 G3 M (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध; K2 likewise only सौभोपाख्यान; B1. 3. 4 Dc Dn1. n3 D4. 6 only सौभवधोपाख्यान; and D5 only शाल्ववध. — *Adhy. name*: D2 श्रीकृष्णशाल्वयुद्धं; T2 G3 साल्वसमागमः; M1 कृष्णसाल्वसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 20; D1 21 (as in text). — *Śloka no.*: Dn1 42; Dn2. n3 D6 41; D1 40.

22

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 Ś1 B2 D1. 2 श्रीकृष्णः; T1 M1 श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — a) Ś1 K2 B (except B3) Dn D4. 6 T1 G1 पुरुषव्याघ्रः. — b) Ś1 K3 D1–3 सर्वराज्ञां; K2 B Dc Dn D4–6 T2 G (except G1) M2 शाल्वराजो; M1 साल्वो राजा. — d) K3 B D (except D1. 2) M2 अभ्यगमत्.

2 b) Dc Dn2. n3 D4. 6 मुशलान्; D1 च महान्. S (except M2) अपि (T1 G1 M1 °सि) सायकांश्च (for मुसलान°). D3 शूलांस्तथा मुद्गरकानसींश्च. — c) K3 D1–3 राजन् (for रोषान्).

3 a) Ś1 तानाशुगान्; K3 तैश्चासु तान्. D3 तानाशु बाणैश्च ततो महास्त्रैः. — b) K2 B4 Dn D4. 6 हंतुं (for तूर्णं). D3 शतशः (for खगमान्). D1 खगैश्च; D3 समेत्य (for ख एव). — c) B Dc D1. 2 चाच्छिदं; D3 छिद्यमानाः. D1 अस्त्रमुक्तैस्; D2 चाशु मुक्तौ; D3 सुमुक्तैस्.

4 d) T2 G (except G1) रथचक्रमवाकिरत्.

5 a) T1 वीरो; T2 G (except G1) M1 धीरो (for वीर). — b) T2 G (except G1) विह्वलन्निव दारुकः. — d) Cf. 9d. T2 G2. 3 [अ]भि- (for प्र-). G4 साल्वराजाभिपी°. — After 5, K2 B Dc Dn1. n2 D4–6 ins.:

86* अवस्थातुं न शक्यामि अङ्गं मे व्यवसीदति ।

6 d) K2. 3 अवश्यं; D1–3 अतीव; T G अवशं (for अपश्यं). S (except M2) भूश° (for शर°).

C. 3. 824
B. 3. 21. 6
K. 3. 21. 6

अवेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितम् ॥ ६
न तस्योरसि नो मूर्ध्नि न काये न भुजद्वये ।
अन्तरं पाण्डवश्रेष्ठ पश्यामि नहतं शरैः ॥ ७
स तु बाणवरोत्पीडाद्विस्रवत्यसृगुल्बणम् ।
अभिवृष्टो यथा मेघैर्गिरिर्गैरिकधातुमान् ॥ ८
अभीषुहस्तं तं दृष्ट्वा सीदन्तं सारथिं रणे ।
अस्तम्भयं महाबाहो शाल्वबाणप्रपीडितम् ॥ ९
अथ मां पुरुषः कश्चिद्द्वारकानिलयोऽब्रवीत् ।
त्वरितो रथमभ्येत्य सौहृदादिव भारत ॥ १०
आहुकस्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ।
विषण्णः सन्नकण्ठो वै तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ११
द्वारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाहुको वचः ।
केशवेह विजानीष्व यत्त्वां पितृसखोऽब्रवीत् ॥ १२
उपयात्वाद्य शाल्वेन द्वारकां वृष्णिनन्दन ।
विषक्ते त्वयि दुर्धर्ष हतः शूरसुतो बलात् ॥ १३
तदलं साधु युद्धेन निवर्तस्व जनार्दन ।
द्वारकामेव रक्षस्व कार्यमेतन्महत्तव ॥ १४
इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ।
निश्चयं नाधिगच्छामि कर्तव्यस्येतरस्य वा ॥ १५
सात्यकिं बलदेवं च प्रद्युम्नं च महारथम् ।
जगर्हे मनसा वीर तच्छ्रुत्वा विप्रियं वचः ॥ १६
अहं हि द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ।
तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौभपातने ॥ १७
बलदेवो महाबाहुः कच्चिज्जीवति शत्रुहा ।
सात्यकी रौक्मिणेयश्च चारुदेष्णश्च वीर्यवान् ।
साम्बप्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥ १८
एतेषु हि नरव्याघ्र जीवत्सु न कथंचन ।
शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १९
हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तं ते च परासवः ।
बलदेवमुखाः सर्वे इति मे निश्चिता मतिः ॥ २०

---

7 ^{a}) G2 M2 तस्योरसि ततो (M2 तथा) मूर्ध्नि. — ^{d}) Ś1 K3 D1-3 यद (K3 °दि) नाह (Ś1 °ह) तं; K2 B Dn D4. 6 [अ] (K2 om. अ) निचितं शरैः; Dc D5 निशितं (D5 °तैः) शरैः; G1. 2 M1 निहतं शरैः; M2 [अ]निहतं शरैः.

8 ^{a}) Ś1 °शरोत्पीडाद्; K3 D1-3 °वधोत्पीडाद्; S °मयोत्पीडो. — ^{b}) D3 विसृजन्नसृगु°; S व्यसृजद्रुधिरं बहु (M2 conflated व्यसृजच्चासृगुल्बणं). — ^{c}) K2 Dn D4-6 T2 G3 अभिवृष्टैः; B Dc अतिवृष्टे; G1 अतिसृष्टो. K2 B D (except D1-3) मेघे. — ^{d}) G1 °धातुभिः.

9 ^{a}) Ś1 S (except T2 G3) अभीशु°. — ^{c}) S (except G3; T2 before corr.) संस्तंभयं. — ^{d}) Cf. 5^{d}. T2 G3. 4 °बाणाभिपी°.

10 ^{c}) B2 Dn D4. 6 आरोप्य (for अभ्येत्य).

11 ^{c}) M2 विवर्णः (for विषण्णः). K2 B D (except D1-3) °कंठेन; S (except M2) °कंठश्च.

12 ^{a}) Ś1 वीरम्. — ^{b}) D1. 2 प्राह (for आह). — ^{c}) K2 B Dn D4-6 [ए]हि; Dc [ए]तद्; T2 G3. 4 [ए]वं (for [इ]ह). Ś1 K3 D1-3. 5 विजानीहि.

13 ^{a}) Ś1 B3 Dc उपयाय; K2. 3 B1. 2. 4 Dn D4. 6 उपायाय; D1 उपगम्य; D2 उपायातो; D3 उपागत्य; D5 उपपद्य; T1 उपायात्वा. D3 च; D5 [अ]थ; T2 G2. 3 तु (for [अ]द्य). D2 शाल्वो वै. — ^{c}) D3 निसृते; D5 विमुक्ते; G1 प्रयाते (for विषक्ते). T2 G3. 4 दुर्धर्षे. — ^{d}) S (except G1) हृतः (for हतः); cf. v.l. 20^{a}.

14 ^{b}) Dc जनाधिप (for °र्दन). — ^{d}) B2. 4 Dc D5 महत्तरं; B1 महत्तमं.

15 ^{a}) S (except G3 M2) इत्येवं. T2 G वचनं तस्य (by transp.). — ^{d}) K2 Dn D2-6 च (for वा).

16 ^{b}) Ś1 D1-3 °बलं; K3 °बलीं (for °रथम्). — ^{c}) S विगर्हे. B3 सर्वान्; S (except G4 M2) वीरान् (for वीर). — ^{d}) K2 B Dc Dn D4-6 महदप्रियं; D1 ह्यप्रियं वचः.

18 ^{b}) K2 B2. 3 D4. 6 शत्रुहन्; M2 वा न वा (*sup. lin.* as in text). — ^{cd}) D3 सात्वतो (for सात्यकी). S transp. रौक्मि° and चारु°. — ^{e}) Some N MSS. शांब-. D1 सर्वे; G4 चेमे (for चैव). — ^{f}) D1 हि (for [इ]ति). D3 om. इति.

19 ^{a}) D1. 2 S (except M2) च; D5 [अ]पि (for हि). — ^{c}) T1 G2. 4 M हर्तुम्; T2 G3 कर्तुम् (for हन्तुम्).

20 ^{a}) S (except G1) हृतः; cf. v.l. 13^{d}. G1 चैव (for व्यक्तं). — ^{b}) K2 B Dc Dn D4. 6 चैते; T2 G2-4 M1 चैव (for ते च). D3 तेपि सर्वे पराजिताः; G1 वर्तते च परासवः. — 20^{d} = 1. 77. 9^{b}; 149. 15^{d}.

सोऽहं सर्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
सुविह्वलो महाराज पुनः शाल्वमयोधयम् ॥ २१
ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा ।
सौभाच्छूरसुतं वीर ततो मां मोह आविशत् ॥ २२
तस्य रूपं प्रपततः पितुर्मम नराधिप ।
ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महीतलम् ॥ २३
विशीर्णगलितोष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमूर्धजः ।
प्रपतन्दृश्यते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २४
ततः शार्ङ्गं धनुःश्रेष्ठं करात्प्रपतितं मम ।
मोहात्सन्नश्च कौन्तेय रथोपस्थ उपाविशम् ॥ २५
ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गतचेतनम् ।
मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥ २६
प्रसार्य बाहू पततः प्रसार्य चरणावपि ।
रूपं पितुरपश्यं तच्छकुनेः पततो यथा ॥ २७
तं पतन्तं महाबाहो शूलपट्टिशपाणयः ।
अभिघ्नन्तो भृशं वीरा मम चेतो व्यकम्पयन् ॥ २८
ततो मुहूर्तात्प्रतिलभ्य संज्ञा-
महं तदा वीर महाविमर्दे ।
न तत्र सौभं न रिपुं न शाल्वं
पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ २९
ततो ममासीन्मनसि मायेयमिति निश्चितम् ।
प्रबुद्धोऽस्मि ततो भूयः शतशो विकिरञ्शरान् ॥ ३०

C. 3. 848
B. 3. 21. 30
K. 3. 21. 30

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

---

21 a) D1 T2 G3 तु; T1 M1 च (for तं). — c) K3 D3 सविह्वलो; S अवि°. — d) M2 सौभम् (for शाल्वम्).

22 b) Dc रथं; D3 रथात् (for अहं). T G2–4 M1 नृप (for तदा). G1 प्रपपात महानृपः. — c) Ś1 D1. 3 T1 G2 M1 वीरं. — d) Ś1 M2 मा (for मां). D3 ततो मोहश्च माविशत्.

24 a) Ś1 K3 D1–3. 5 M2 विकीर्ण-. Ś1 -रणित-; K2 B Dn D3. 4. 6 -मलिन- (for -गलित-). K2 B1 Dn -उष्णीष-. — b) M1 स्रस्तकुंडलभूषणः. — c) K3 D3 भस्म; S (except M2) पार्थ (for ह स्म).

25 T2 G3 om. 25. — a) K3 Dc Dn D1. 4 T1 G4 शार्ङ्गं. — b) T1 G1. 2. 4 M1 कराग्रात् प्रा(G1. 2 प्र)पतन्मम. — c) Ś1 K3 मोहात्मनश्च; K2 B Dc Dn D4–6 °पन्नश्च; D1 °त्सन्नस्य; D3 °त्सर्वत्र. T1 G1. 2. 4 तु (for च).

26 b) K3 Dc D3 गतचेतसं; D1 समपद्यत; G2 हतचेतनं. — c) M1 च रथोपस्थे (for रथनी°).

27 c) Ś1 T1 G4 M1 अपश्यंत; K2 B D (except D1–3) मे विबभौ; K3 अपश्यंति; T2 G3 अपश्यं तु; G1 M2 अपश्यंतः; G2 अपश्यंस्तु.

28 b) S °पट्टस°. — c) K2 B D (except D1–3. 5) M2 भृशं वीर; T1 G1 M1 भृशं वीरं; G4 महावीर. — d) K2 B1. 3 Dn D4. 6 ह्यकंपयन्; B2 व्यमोह°; B4 त्वकंप°; D1 व्यचिंत°.

29 a) G2. 4 उप- (for प्रति-). — b) D3 °विमोहात्; T2 G3. 4 °विमर्दने. — c) Ś1 न पुरं; K3 D1. 2 नगरं; T2 G3. 4 न पुनः (for न रिपुं). K2 B (except B3) Dn D4. 6 T2 G3 च (for the third न).

30 a) D3 ततोसुराणां विज्ञाय. — b) B2 [ए]वम् (for [इ]यम्). T1 G1 निश्चयः; T2 G2–4 निश्चितः. — In D1, the portion of the text from 30c up to 3. 36. 20c is lost on a missing fol. — c) B2 तदा (for ततो). — d) K2 B2. 4 Dn D4. 6 M1 [ऽ]वाकिरन्; B1 [ऽ]भ्यकिरन्; B3 M2 व्यकिरन्; D3 विसृजन् (for विकिरन्). D2 विकिरञ्शतशः शरान्.

Colophon om. in K3. K1. 4 D1 missing. — *Major parvan:* Ś1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 B2 D2. 3 (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध; K2 B1. 3. 4 Dn1. n3 D4–6 likewise only सौभवधोपाख्यान; and D5 only शाल्ववध. — *Adhy. name:* D2 श्रीकृष्णशाल्वयुद्धे मायासंदर्शने मायावसुदेववधः; M1 मायायुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 21. — *Śloka no.:* Dn 30; D6 31.

23

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1), and in D1 (cf. v.l. 3. 22. 30); the MSS. are mostly ignored here.

1 B2 D2. 5 श्रीकृष्णः; T1 M1 श्रीभगवान् (for वासु-

२३

C. 3. 849
B. 3. 22. 1
K. 3. 22. 1

वासुदेव उवाच ।
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
शरैरपातयं सौभाच्छिरांसि विबुधद्विषाम् ॥ १
शरांश्चाशीविषाकारानूर्ध्वगांस्तिग्मतेजसः ।
अप्रैषं शाल्वराजाय शार्ङ्गमुक्तान्सुवाससः ॥ २
ततो नादृश्यत तदा सौभं कुरुकुलोद्वह ।
अन्तर्हितं माययाभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ३
अथ दानवसंघास्ते विकृताननमूर्धजाः ।
उदक्रोशन्महाराज विष्ठिते मयि भारत ॥ ४
ततोऽस्त्रं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महाहवे ।
अयोजयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमत् ॥ ५
हतास्ते दानवाः सर्वे यैः स शब्द उदीरितः ।
शरैरादित्यसंकाशैर्ज्वलितैः शब्दसाधनैः ॥ ६
तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् ।
शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरान् ॥ ७
एवं दश दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च भारत ।
नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया ॥ ८
ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत ।
सौभं कामगमं वीर मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९
ततो लोकान्तकरणो दानवो वानराकृतिः ।
शिलावर्षेण सहसा महता मां समावृणोत् ॥ १०
सोऽहं पर्वतवर्षेण वध्यमानः समन्ततः ।
वल्मीक इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११
ततोऽहं पर्वतचितः सहयः सहसारथिः ।
अप्रख्यातिमियां राजन्सध्वजः पर्वतैश्चितः ॥ १२
ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन्सैनिकास्तदा ।

द्वेवः). — c) T$_{2}$ G (except G$_{1}$) सर्व- (for सौभात्).

2 a) Ś$_{1}$ D$_{2}$ M$_{2}$ om. च. — b) M$_{2}$ सुपितान् (for ऊर्ध्वगान्). — c) Ś$_{1}$ B$_{1. 2. 4}$ Dn$_{1.}$ n$_{2}$ D$_{2. 3}$ M$_{2}$ प्रेषयं; K$_{2. 3}$ B$_{3}$ Dc Dn$_{3}$ D$_{4. 6}$ M$_{1}$ प्रैषयं; D$_{5}$ प्रेषयन् (for अप्रैषं). T$_{2}$ G (except G$_{1}$) साल्वराजस्य; M$_{1}$ सौभराजाय.

3 a) S रणे (for तदा). — b) T$_{2}$ G सौभः; M$_{1}$ साल्वः. — c) T$_{2}$ G (except G$_{4}$) M$_{1}$ अंतर्हितो.

4 d) K$_{2. 3}$ B (except B$_{3}$) Dn D$_{2. 3. 5. 6}$ धिष्ठिते; Cnp विष्ठिते (as in text).

5 T$_{1}$ om. 5–6. — b) K$_{3}$ B Dn D$_{4. 6}$ महारणे (for °हवे).

6 T$_{1}$ om. 6 (cf. v.l. 5). — b) K$_{3}$ D$_{5}$ T$_{2}$ G$_{3}$ शब्दः स (by transp.). G$_{1}$ इतीरितः. G$_{2. 4}$ M$_{2}$ यैः शब्दः समुदी°. — c) B$_{3}$ शस्त्रैर् (for शरैर्). — d) Ś$_{1}$ K$_{3}$ D$_{2}$ ज्वलद्भिः (for ज्वलितैः). K$_{3}$ इव पन्नगैः; B$_{2}$ शब्दशातनैः; D$_{2}$ शत्रुवेधनैः; G$_{1}$ शब्दपातनैः.

7 b) Ś$_{1}$ महत् (for ऽभवत्). D$_{5}$ विकृताननमूर्धजाः (= 4^{b}). — K$_{2}$ om. 7^{c}–8^{b}. — c) T$_{1}$ G (except G$_{3}$) M$_{1}$ यतो (for ऽपरो). — d) K$_{3}$ D$_{2}$ तत्राहं. Ś$_{1}$ चरान्; B Dc Dn D$_{4-6}$ G$_{1}$ M$_{1}$ शरैः (for शरान्).

8 K$_{2}$ om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — a) S नादैर् (for दश). — After 8, B$_{3}$ ins.:

87* शरैर्नानाविधाकारैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ।
अस्त्रैः शस्त्रैश्च विविधैः खस्था ह्यन्तर्हिता अपि ।

9 a) Ś$_{1}$ D$_{2}$ M$_{1}$ कृत्वा (for गत्व). — b) S (except M$_{2}$) [अ]पि (for वि-). — c) T$_{1}$ G$_{4}$ स सौभं कामगं वीर.

10 a) Ś$_{1}$ D$_{2. 3}$ देवांत° (for लोकान्त°). — b) K$_{2}$ B D (except D$_{2. 3}$; D$_{1}$ missing) दारुणा°; T G [ऽ]थ नरा° (G$_{1}$ धनुरा°) (for वानरा°). — cd) M शैल°. (for शिला°). K$_{2. 3}$ B D (D$_{1}$ missing) T$_{1}$ G$_{1}$ M महता सहसा (by transp.). T G$_{3. 4}$ समवा° (for मां समा°).

11 b) T$_{2}$ G$_{3. 4}$ वार्यमाणः (for वध्य°). K$_{2}$ B D (except D$_{2. 3}$; D$_{1}$ missing) पुनः पुनः (for समन्ततः). — d) Ś$_{1}$ K$_{3}$ B (except B$_{2}$) Dc D$_{3. 5}$ सर्वतो° (for पर्वतो°). D$_{2}$ ततोहं पर्वतोभवं (cf. 12^{a}).

12 b) Ś$_{1}$ K$_{3}$ D$_{2. 3}$ °रथः (for °हयः). — c) M$_{2}$ गतो (for इयां). D$_{3}$ वीरः (for राजन्). — d) K$_{2. 3}$ B D (except D$_{2. 5}$; D$_{1}$ missing) सर्वतः (for सध्वजः). D$_{2}$ सायुधः; M$_{2}$ सर्वतः (for पर्वतैः). D$_{2}$ तथा; M$_{2}$ तद् (for चितः).

13 c) K$_{2}$ B D (except D$_{2. 3}$; D$_{1}$ missing) सर्वे (for सर्वाः). — d) Ś$_{1}$ च वि° (for विप्र°).

ते भयार्ता दिशः सर्वाः सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १३
ततो हाहाकृतं सर्वमभूत्किल विशां पते ।
द्यौश्च भूमिश्च खं चैवादृश्यमाने तथा मयि ॥ १४
ततो विषण्णमनसो मम राजन्सुहृज्जनाः ।
रुरुदुश्चुक्रुशुश्चैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ १५
द्विषतां च प्रहर्षोऽभूदार्तिश्चाद्विषतामपि ।
एवं विजितवान्वीर पश्चादश्रौषमच्युत ॥ १६
ततोऽहमस्त्रं दयितं सर्वपाषाणभेदनम् ।
वज्रमुद्यम्य तान्सर्वान्पर्वतान्समशातयम् ॥ १७
ततः पर्वतभारार्ता मन्दप्राणविचेष्टिताः ।
हया मम महाराज वेपमाना इवाभवन् ॥ १८
मेघजालमिवाकाशे विदार्याभ्युदितं रविम् ।
दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्वे हर्षमाहारयन्पुनः ॥ १९
ततो मामब्रवीत्सूतः प्राञ्जलिः प्रणतो नृप ।
साधु संपश्य वार्ष्णेय शाल्वं सौभपतिं स्थितम् ॥ २०
अलं कृष्णावमन्यैनं साधु यत्नं समाचर ।
मार्दवं सखितां चैव शाल्वादद्य व्यपाहर ॥ २१
जहि शाल्वं महाबाहो मैनं जीवय केशव ।
सर्वैः पराक्रमैर्वीर वध्यः शत्रुरमित्रहन् ॥ २२
न शत्रुरवमन्तव्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
योऽपि स्यात्पीठगः कश्चित्किं पुनः समरे स्थितः ॥२३
स त्वं पुरुषशार्दूल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ।
जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वां कालोऽत्यगात्पुनः ॥ २४
नैष मार्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा तव ।
येन त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्दिता ॥ २५
एवमादि तु कौन्तेय श्रुत्वाहं सारथेर्वचः ।
तत्त्वमेतदिति ज्ञात्वा युद्धे मतिमधारयम् ॥ २६
वधाय शाल्वराजस्य सौभस्य च निपातने ।
दारुकं चाब्रुवं वीर मुहूर्तं स्थीयतामिति ॥ २७
ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवत् ।

C. 3. 876
B. 3. 22. 28
K. 3. 22. 29

---

14 ^{ab}) K2 B D (except D2. 3; D1 missing) transp. सर्वम् and अभूत्. K3 अभूज्जगत्सर्वं (for सर्वमभूत्किल). — ^{c}) S द्यौरंतरिक्षं भूश्चैव (M2 दिशो भूश्चैव खं चैवम्). — ^{d}) D2 M1 तदा (for तथा). M2 अदृश्ये मयि भारत.

16 ^{a}) T1 G (except G3) M1 सं-; M2 तु (for च). — ^{b}) T1 सुहृदाम् (for [अ]द्विषताम्). — ^{c}) S अज्ञात° (for विजित°). — ^{d}) D3 अद्भुतं; D6 G1 अच्युतः.

17 ^{a}) T2 G (except G1) महास्त्रं (for ऽहमस्त्रं). K2 B2 Dn D4. 6 इंद्र- (for अस्त्रं). — ^{d}) K3 समंतात् (for पर्वतान्). K3 B3 °ताडयं (for °शातयम्).

18 For 18^{ab}, cf. v.l. 19. — ^{b}) T2 G (except G1) M1 °प्राणा (for °प्राण-). B2 -विचेतसः; T2 G (except G1) विचेतनाः (for -विचेष्टिताः). — ^{c}) S हया मे सहसा राजन्. — ^{d}) Ś1 महाहवे; K3 D2. 3 इवावहन्.

19 ^{a}) K3 B4 Dn D3. 4. 6 °जाल (for °जालम्). T2 G3 आकाशं. — ^{b}) M2 विपाट्या° (for विदार्य°). Ś1 D2. 3 [अ]भ्युत्थितं. D3 चिरं (for रविम्). — ^{c}) M2 मामकाः (for बान्धवाः). — After 19, K2 B D (except D2. 3; D1 missing) *repeat* 18^{ab}, with v.l. °भारार्तान् and विचेष्टितान् (B1 विचेतसः).

20 ^{ab}) K2 B D (except D2. 3; D1 missing) हयान्संदृश्य मां सूतः प्राह तात्कालिकं वचः.

21 ^{a}) Ś1 K3 D2 अवमन्यैवं (D2 °व); S (except G1) अवमत्यैनं; D3 अवमानेन. — ^{b}) T2 G3 साल्वे; G2. 4 साल्वं (for साधु). — ^{c}) T2 G (except G1) मुंच (for चैव). — ^{d}) Ś1 D3 °रम; M2 °नुद (for °हर). T2 G (except G1) साल्वादुद्यम्य भारत.

22 T2 G (except G1) भीमः साल्वो (for जहि शाल्वं) (in ^{a}), and स वध्यः परवीरहा (G4 °हन्) (for ^{d}).

23 23^{ab} = (var.) 5. 9. 21^{cd}. — ^{a}) M2 शत्रुर्हि नावमंतव्यो. — ^{b}) Ś1 K3 D2. 3 प्राकृतो° (for दुर्बलो°). — ^{c}) T1 M पीठकः; T2 G2–4 क्षुल्लकः; G1 पीडितः (for पीठगः).

24 ^{b}) T2 G3. 4 सर्वैर्यत्नैर्. — ^{d}) Ś1 K3 त्वा; S स्म (M2 नः) (for त्वां). S (except M2) अयं (for पुनः). — After 24, G1 ins.:

88* जितवाञ्ञामदग्न्यं यः कोटिवर्षगणान्बहून् ।
स एष नान्यैर्वध्यो हि त्वामृते नैव कैश्चन ।

25 ^{b}) S (except M2) नैष (for नापि).

28 T2 G3 om. 28 (with 27). In D3, the portion of the text from -हतं up to 3. 33. 7^{a} is lost on a missing fol. The MS. is ignored up to the end of the lacuna. — ^{b}) S (T2 G3 om.) अच्छेद्यम्. K2. 3 B1 Dn1. n3 D2. 5. 6 °वान्; B3. 4 °मत् (for °वत्). — ^{d}) G4

C. 3. 877
B. 3. 22. 29
K. 3. 22. 29

आग्नेयमस्त्रं दयितं सर्वसाहं महाप्रभम् ॥ २८
यक्षाणां राक्षसानां च दानवानां च संयुगे ।
राज्ञां च प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ॥ २९
क्षुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमम् ।
अभिमन्त्र्याहमतुलं द्विषतां च निबर्हणम् ॥ ३०
जहि सौभं स्ववीर्येण ये चात्र रिपवो मम ।
इत्युक्त्वा भुजवीर्येण तस्मै प्राहिणवं रुषा ॥ ३१
रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा ।
द्वितीयस्येव सूर्यस्य युगान्ते परिविष्यतः ॥ ३२
तत्समासाद्य नगरं सौभं व्यपगतत्विषम् ।
मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम् ॥ ३३
द्विधा कृतं ततः सौभं सुदर्शनबलाद्धतम् ।
महेश्वरशरोद्धूतं पपात त्रिपुरं यथा ॥ ३४
तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात्करं मम ।
पुनश्चोद्धूय वेगेन शाल्वायेत्यहमब्रुवम् ॥ ३५
ततः शाल्वं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे ।
द्विधा चकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥ ३६
तस्मिन्निपतिते वीरे दानवास्त्रस्तचेतसः ।
हाहाभूता दिशो जग्मुरर्दिता मम सायकैः ॥ ३७
ततोऽहं समवस्थाप्य रथं सौभसमीपतः ।
शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्यहर्षयम् ॥ ३८
तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्ताट्टालगोपुरम् ।
दह्यमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुद्रुवुः ॥ ३९
एवं निहत्य समरे शाल्वं सौभं निपात्य च ।
आनर्तान्पुनरागम्य सुहृदां प्रीतिमावहम् ॥ ४०
एतस्मात्कारणाद्राजन्नागमं नागसाह्वयम् ।
यद्यगां परवीरघ्न न हि जीवेत्सुयोधनः ॥ ४१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः ।
आमन्त्र्य प्रययौ धीमान्पाण्डवान्मधुसूदनः ॥ ४२

°भयं (for °प्रभम्). — After 28, K_2 B D (except D_2; $D_{1.3}$ missing) ins.:

89* योजयं तत्र धनुषा दानवान्तकरं रणे ।

29 ^{b}) T_2 G संयुगे नाशकृत्तदा.

30 ^{cd}) N ($K_{1.4}$ $D_{1.3}$ missing) अनु° (for अभि°). The same MSS. with M_2 वि- (for च).

32 ^{d}) $Ś_1$ परिवेशिनः; K_2 $B_{1.4}$ D_5 प्रपतिष्यतः; K_3 D_2 परिवेषिणः; B_2 Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 प्रतपिष्यतः; B_3 प्रभविष्यतः; T_1 (corrupt) परिलेक्ष्यतः; T_2 (by corr.) परिपिष्यतः; G_1 M_1 परिवेष्यतः; M_2 परिधक्ष्यतः; text as in $G_{2.4}$ only!

33 T_2 G_3 om. 33–34. — ^{c}) T_1 चक्रं विदारया°; G (G_3 om.) मध्येन दारया°. — ^{d}) S (T_2 G_3 om.) महामेरु- ($G_{2.4}$ °घ)मिवोच्छ्रितं.

34 T_2 G_3 om. 34 (cf. v.l. 33). — ^{a}) K_3 D_2 तु तत्; M_2 तदा (for ततः). $Ś_1$ द्विधाकृतेत्र तत्सौभं. — ^{b}) $G_{1.2.4}$ M °बलाहतं. — ^{c}) G_2 °शरैर्ध्वस्तं; G_4 M_2 °शरैर्धूतं. — ^{d}) G_1 M_1 अपतत्; $G_{2.4}$ M_2 अपरं (for पपात).

35 ^{c}) $Ś_1$ आधूय; K_2 B Dc Dn D_{4-6} आदाय; K_3 आह्वाय; D_2 आधाय (for उद्धूय). — ^{d}) Dc अच्युतं (for अब्रुवम्).

37 ^{a}) K_2 B_2 $m_{.3.4}$ D (except D_2; $D_{1.3}$ missing) विनिहते (for निपतिते). $Ś_1$ K_3 D_2 पापे; M_2 साल्वे (for वीरे).

38 S transp. 38 and 39. — ^{c}) K_3 प्रध्माय. $Ś_1$ K_3 D_2 वेगेन (for हर्षेण). — ^{d}) T_1 M_2 संप्रहर्षयं; T_2 G (except G_1) चाप्यह°.

39 S transp. 38 and 39. — ^{c}) G_4 मर्हीं प्रेक्ष्य; M_2 समुद्वीक्ष्य (for अभि°).

40 ^{b}) $Ś_1$ K_2 B (except B_4) Dn $D_{4.6}$ transp. शाल्वं and सौभं. — ^{c}) K_3 B (except B_3) D (except $D_{5.6}$; $D_{1.3}$ missing) S (except M_1) आनर्तात्. B_2 पुनरागत्य. — ^{d}) T_1 प्रियम् (for प्रीतिम्).

41 ^{a}) N ($K_{1.4}$ $D_{1.3}$ missing) तदेतत् ($Ś_1$ एतद्वै; K_3 त एतत्; Dc D_2 एतत्तत्; D_5 एतत्तु) कारणं राजन्. — ^{b}) $Ś_1$ M_2 येनाहं; $K_{2.3}$ B D ($D_{1.3}$ missing) यदहं (for नागमं). $Ś_1$ हस्तिनापुरं; T_1 $G_{1.2}$ गजसाह्वयं. — ^{c}) N ($K_{1.4}$ $D_{1.3}$ missing) M_2 नागमं; G_1 यद्यागं; G_2 यद्यागां. — ^{d}) G_2 जीयेत्. M_2 शासितुं तं सुयोधनं. — After 41, Dn_2 ins.:

90* मय्यागतेऽथवा वीर द्यूतं न भविता तथा ।

On the other hand, K_2 B Dc Dn ins. after 41 (Dn_2, after 90*):

91* अद्याहं किं करिष्यामि भिन्नसेतुरिवोदकम् ।

अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
राज्ञा मूर्धन्युपाघ्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४३
सुभद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य काञ्चनम् ।
आरुरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ॥ ४४
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य युधिष्ठिरम् ॥ ४५
ततः प्रयाते दाशार्हे धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४६
धृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराट् ।
जगाम पाण्डवान्दृष्ट्वा रम्यां शुक्तिमतीं पुरीम् ॥ ४७
केकयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौजसा ।
आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ४८
ब्राह्मणाश्च विशश्चैव तथा विषयवासिनः ।
विसृज्यमानाः सुभृशं न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ४९
समवायः स राजेन्द्र सुमहाद्भुतदर्शनः ।
आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥ ५०
युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः ।
शशास पुरुषान्काले रथान्योजयतेति ह ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्दशार्हाधिपतौ प्रयाते
युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च ।
यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च
रथान्महार्हान्परमाश्वयुक्तान् ॥ १
आस्थाय वीराः सहिता वनाय

C. 3. 904
B. 3. 23. 2
K. 3. 23. 2

---

42 ^{c}) $K_{2.3}$ B Dc_1 Dn $D_{2.4-6}$ T_1 श्री(T_1 सी)-मान्; T_2 G (except G_1) वीरान् (for धीमान्).

43 ^{c}) $Ś_1$ $B_{3.4}$ उपघ्रातो. T_1 G (except G_3) M_1 राज्ञा च मूर्ध्न्युपाघ्रातो (T_1 °य). — ^{d}) T_1 ततो भीमो (for भीमेन च). D_2 महाबलः. — After 43, $Ś_1$ $K_{2.3}$ $B_{2.4}$ D ($D_{1.3}$ missing) ins. :

92* परिष्वक्तश्चार्जुनेन यमाभ्यां चाभिवादितः ।
संमानितश्च धौम्येन द्रौपद्या चार्चितोऽश्रुभिः ।

44 G_2 om. 44; D_2 om. (hapl.) 44^{d}-45^{c}. — ^{d}) T_2 G (except G_1) प्रयातुं द्वारकां प्रति.

45 D_2 om. 45^{abc} (cf. v.l. 44). — ^{a})=1. 212. 3^{c}; 3. 21. 12^{a}; etc. $K_{2.3}$ B D ($D_{1.3}$ missing; D_2 om.) शै(B_4 सै)ब्य° (for सैन्य°).

46 ^{a}) M_2 प्रति- (for ततः). Dc दुर्धर्षे (for दाशार्हे). — ^{d}) S (except G_4 M_2) transp. प्रययौ and स्वपुरं.

47 ^{b}) Dc Dn_2 स समादाय चेदि°.

48 K_3 om. 48. — ^{a}) $Ś_1$ K_2 B_4 Dc Dn $D_{5.6}$ कैकेयाश्; B_{1-3} D_4 कैकयाश्. $Ś_1$ D_2 T_2 G (except G_4) M_1 अभि- (for अपि). D_2 °ज्ञसाः; D_5 °गताः (for °ज्ञाताः). — ^{b}) D_5 T_1 M °तौजसः. — ^{d}) T_2 G (except G_1) चापि (for तेऽपि).

49 ^{a}) S महाभागास् (T_1 °बाहो) (for विशश्चैव).

50 ^{b}) Dc D_5 M_2 महानद्भुत° (om. सु-).

51 ^{a}) M तान्विप्रान् (by transp.). — ^{b}) Dc D_5 T_1 महात्मनः; T_2 $G_{3.4}$ महायशाः. — ^{d}) D_2 रथं संयोजयेति. K_2 B Dn $D_{4.6}$ वै; S सः (M_2 च) (for ह).

Colophon. $K_{1.4}$ $D_{1.3}$ missing. — *Major parvan :* $Ś_1$ T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan :* $Ś_1$ K_3 D_2 T $G_{3.4}$ M (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध; K_2 likewise only सौभवधाख्यान; B Dc Dn $D_{4.6}$ only सौभवधोपाख्यान; and D_5 only शाल्ववध; to these $Ś_1$ $K_{2.3}$ $B_{3.4}$ Dc Dn $D_{2.4.5}$ M_2 add समास. — *Adhy. name :* D_2 श्रीकृष्णशाल्वयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn_1. n_3 S 22. — *Śloka no.:* Dn D_6 53.

24

☞ This adhy. is missing in $K_{1.4}$ $D_{1.3}$ (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

2 ^{d}) B_1 Dc_1 Dn_1. n_2 D_{4-6} T_2 G_3 प्रादाय.

C. 3. 904
B. 3. 23. 2
K. 3. 23. 2

प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः ।
हिरण्यनिष्कान्वसनानि गाश्च
प्रदाय शिक्षाक्षरमन्त्रविद्भ्यः ॥ २
प्रेष्याः पुरो विंशतिरात्तशस्त्रा
धनूंषि वर्माणि शरांश्च पीतान् ।
मौर्वीश्च यन्त्राणि च सायकांश्च
सर्वे समादाय जघन्यमीयुः ॥ ३
ततस्तु वासांसि च राजपुत्र्या
धात्र्यश्च दास्यश्च विभूषणं च ।
तदिन्द्रसेनस्त्वरितं प्रगृह्य
जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ४
ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः
प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ।
तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन्प्रसन्ना
मुख्याश्च सर्वे कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ५
स चापि तानभ्यवदत्प्रसन्नः
सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः ।
तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा
दृष्ट्वा जनौघं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ६

पितेव पुत्रेषु स तेषु भावं
चक्रे कुरूणामृषभो महात्मा ।
ते चापि तस्मिन्भरतप्रबर्हे
तदा बभूवुः पितरीव पुत्राः ॥ ७
ततः समासाद्य महाजनौघाः
कुरुप्रवीरं परिवार्य तस्थुः ।
हा नाथ हा धर्म इति ब्रुवन्तो
ह्रिया च सर्वेऽश्रुमुखा बभूवुः ॥ ८
वरः कुरूणामधिपः प्रजानां
पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् ।
पौरानिमाञ्जानपदांश्च सर्वा-
न्हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ९
धिग्धार्तराष्ट्रं सुनृशंसबुद्धिं
ससौबलं पापमतिं च कर्णम् ।
अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा
ये धर्मनित्यस्य सततस्तवोग्राः ॥ १०
स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा
पुरं महद्देवपुरप्रकाशम् ।
शतक्रतुप्रस्थममोघकर्मा

---

3 ^{a}) S परे (for पुरो). — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ B$_{1.4}$ D$_{2.5}$ चित्राणि; K$_2$ B$_2$ Dc Dn D$_{4.6}$ शस्त्राणि; B$_3$ दीप्तानि; T$_1$ चर्माणि (for वर्माणि). K$_2$ B Dc Dn D$_{4-6}$ T$_2$ G$_3$ दीप्तान् (for पीतान्). — ^{c}) S (except M$_2$) सु- (for the first च). T$_1$ G$_1$ कलापकांश्च; T$_2$ G$_{2-4}$ सुसायकांश्च (for च साय°).

4 ^{b}) S विभूषणं यत् (M$_2$ °षणानि). — ^{c}) K$_{2.3}$ B (except B$_3$) Dn$_1$. n$_3$ G$_1$ त्वरितः. K$_3$ G$_1$ नि- (for प्र-). M$_2$ परिगृह्य राजन् (for त्वरितं प्र°).

5 ^{b}) T$_1$ M$_1$ °सत्वं; T$_2$ G (except G$_1$) °चेतसं (for °सत्त्वाः). — ^{c}) B$_2$ (m as in text) प्रहृष्टा; T$_{1.2}$ (before corr.) G$_4$ प्रपन्ना. — ^{d}) Ś$_1$ (*sup. lin.* as in text) K$_3$ D$_{2.5}$ °पुंगवानां; B (except B$_3$) Dc$_1$ D$_4$ °जंगलानां.

6 ^{a}) T G$_{3.4}$ प्रपन्नः. — ^{d}) Dc$_1$ D$_2$ °जंगलानां.

7 ^{a}) B (except B$_3$) T$_2$ G$_3$ सुतेषु (for स तेषु). — ^{b}) D$_2$ T$_2$ G (except G$_1$) M$_1$ अधिपो (for ऋषभो). — ^{c}) B$_2$ D$_5$ T$_2$ G (except G$_1$) M$_2$ °वीरे (for °बर्हे). — ^{d}) T G (except G$_1$) तथा (for तदा).

8 ^{ab}) K$_2$ B Dc Dn D$_{2.4.6}$ T$_2$ G$_3$ तम् (for सम्-). Ś$_1$ transp. महाजनौघाः and कुरुप्रवीरं. — ^{c}) B$_2$ (repeating) नाथ (m as in text); T$_1$ M$_1$ कष्टं (for धर्म). K$_{2.3}$ B D (D$_{1.3}$ missing) ब्रुवाणा (for ब्रुवन्तो). — ^{d}) K$_{2.3}$ B Dc Dn D$_4$ ह्रीताश्च; D$_2$ दीनाश्च; D$_{5.6}$ भीताश्च (for ह्रिया च). Cnp भीताः. K$_2$ B (B$_2$ marg.) Dc Dn D$_{4.6}$ च राजन् (B$_2$ orig. च तस्थुः) (for बभूवुः).

9 ^{a}) K$_3$ पतिः; Dc ऊचुः; D$_2$ T$_2$ G (except G$_1$) ततः; T$_1$ M$_1$ इतः; M$_2$ कुतः (for वरः). — $9^{d} = 11^{d}$, 12^{d}.

10 ^{a}) K$_2$ B$_{3.4}$ Dc D$_{4-6}$ सुनृशंसमस्तु; D$_2$ सुभृशं कुबुद्धिं; S सुनृशंसवृत्तं. — ^{b}) K$_3$ Dn D$_2$ धिक्सौबलं. — ^{d}) K$_{2.3}$ B$_3$ Dn T$_2$ (by corr.) G$_3$ तवैवं (K$_3$ °व); B$_{2.4}$ D$_{4.6}$ तवेमं (D$_6$ °मे); G$_4$ तवाग्र्यां (for तवोग्राः).

हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ११
चकार यामप्रतिमां महात्मा
सभां मयो देवसभाप्रकाशाम् ।
तां देवगुप्तामिव देवमायां
हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ १२
तान्धर्मकामार्थविदुत्तमौजा
बीभत्सुरुच्चैः सहितानुवाच ।
आदास्यते वासमिमं निरुष्य
वनेषु राजा द्विषतां यशांसि ॥ १३
द्विजातिमुख्याः सहिताः पृथक्च
भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च ।
प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या
यथार्थसिद्धिः परमा भवेन्नः ॥ १४
इत्येवमुक्ते वचनेऽर्जुनेन
ते ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् ।
मुदाभ्यनन्दन्सहिताश्च चक्रुः
प्रदक्षिणं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ १५
आमन्त्र्य पार्थं च वृकोदरं च
धनंजयं याज्ञसेनीं यमौ च ।
प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा
युधिष्ठिरेणानुमता यथास्वम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसंगरः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भ्रातॄन्सर्वान्युधिष्ठिरः ॥ १
द्वादशेमाः समास्माभिर्वस्तव्यं निर्जने वने ।
समीक्षध्वं महारण्ये देशं बहुमृगद्विजम् ॥ २
बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनोचितम् ।
यत्रेमाः शरदः सर्वाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ३
एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्मराजं धनंजयः ।
गुरुवन्मानवगुरुं मानयित्वा मनस्विनम् ॥ ४
अर्जुन उवाच ।

C. 3. 922
B. 3. 24. 4
K. 3. 24. 4

---

11 K3 T2 G3 om. (hapl.) 11^b–12^a. — ^{b}) B (except B3) Dn D4–6 T1 G1 महादेव°. — ^{c}) K2 B Dn D4. 6 अमेय° (B2 अजेय°) (for अमोघ°). — $11^d = 9^d, 12^d$.

12 K3 T2 G3 om. 12^a (cf. v.l. 11). — ^{c}) Ś1 K3 D2. 5 तां देवमायामिव देवकल्पो (D5 °गुप्तां). — $12^d = 9^d, 11^d$.

14 ^{a}) S (except M2) पृथक्पृथक् (for पृथक्च).

16 ^{d}) B1 यथार्थं; D5 °सुखं; T2 G (except G1) °स्वयं.

Colophon. K1. 4 D1. 3 missing. — *Major parvan:* Ś1 T G आरण्य. — *Sub-parvan:* K2 B Dc Dn D4–6 (all om. sub-parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश. — *Adhy. name:* B4 D2 पौरनिवर्तनं; T2 G3. 4 M1 पौरजनविसर्गः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 23. — *Śloka no.:* Dn 16.

25

☞ This adhy. is missing in K1. 4 D1. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{d}) T1 G (except G3) M1 सर्वान्भ्रातॄन् (by transp.).

2 ^{a}) M2 [इ]ह (for [इ]माः). K3 Dn2 सहा° (for समा°). T G M1 द्वादशेमानि वर्षाणि (=4. 1. 5^a); but cf. 11^a. — ^{b}) T1 G2. 4 M2 विजने वने.

3 ^{a}) =10^c. Dc D5 °मूल° (for °पुष्प°). — ^{b}) K2 B D (except D2; D1. 3 missing) पुण्यजनावृतं. — ^{c}) T1 द्वादशास्मासु; T2 G M1 द्वादश समाः (for शरदः सर्वाः).

4 ^{c}) T2 G3. 4 गुरुं स (for गुरुवन्). T2 G (except G1) मानववरं. — ^{d}) Ś1 Dc2 D2 यशस्विनं; T1 तपस्विनं.

C. 3. 923
B. 3. 24. 5
K. 3. 24. 5

भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्युपासिता ।
अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किंचन ॥ ५
त्वया ह्युपासिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ॥ ६
यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं संचरते वशी ।
देवलोकाद्ब्रह्मलोकं गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७
सर्वा गतीर्विजानासि ब्राह्मणानां न संशयः ।
प्रभावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ॥ ८
त्वमेव राजञ्जानासि श्रेयःकारणमेव च ।
यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ९
इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजनोचितम् ।
बहुपुष्पफलं रम्यं नानाद्विजनिषेवितम् ॥ १०
अत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये ।
यदि तेऽनुमतं राजन्किं वान्यन्मन्यते भवान् ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत्समुदाहृतम् ।
गच्छाम पुण्यं विख्यातं महद्द्वैतवनं सरः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३
ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्नयः ।
स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च सजपा वनवासिनः ॥ १४
बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवव्रुर्युधिष्ठिरम् ।
तपस्विनः सत्यशीलाः शतशः संशितव्रताः ॥ १५
ते यात्वा पाण्डवास्तत्र बहुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभाः ॥ १६
तच्छालतालाम्रमधूकनीप-
कदम्बसर्जार्जुनकर्णिकारैः ।
तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं
महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १७
महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थु-
र्मनोरमां वाचमुदीरयन्तः ।
मयूरदात्यूहचकोरसंघा-
स्तस्मिन्वने काननकोकिलाश्च ॥ १८

5 ^{cd}) T_2 G (except G_1) transp. मानुषे and भवतो.
6 ^{a}) T G [अ]भि- (for हि). — ^{b}) S (except M_2) वेदपारगाः (for भर°).
8 ^{a}) K_2 B_{1-3} D (except D_2; $D_{1.3}$ missing) अनुभावान्; B_4 T_2 G (except G_1) सर्वां गतिं; T_1 सद्वाग्गतिं. K_2 B (except B_4) Dn D_{4-6} च जानासि; K_3 विजानीत. — ^{c}) T_2 G (except G_1) आवासांश्चैव.
10 ^{b}) K_2 B_3 Dn $D_{4.5}$ °जलो° (for °जनो°); cf. 3^{b}. — $10^{c} = 3^{a}$.
11 ^{a}) K_2 B_3 Dn $D_{4.6}$ T_1 यत्र (for अत्र). K_2 Dn_3 $D_{4.5}$ [इ]मे; B_2 [ए]व (for [इ]मा). — ^{b}) B_3 T_1 G_1 विहरामे°; T_2 G_{2-4} विचरे($G_{2.4}$ °रा)मे°. Ś$_1$ D_2 नराधिप; K_3 Dc D_5 [इ]ति मे मतिः; B_2 [इ]ति रोचते. — ^{c}) K_3 [ऽ]नुमतिं; D_2 रोचंते. — ^{d}) Ś$_1$ K_3 Dc $D_{2.5}$ कथं वा; K_2 B (except B_4) Dn $D_{4.6}$ G_1 किमन्यन् (for किं वान्यन्).
12 ^{a}) Ś$_1$ K_3 Dc $D_{2.5}$ सर्वे (for पार्थ). — ^{b}) Ś$_1$ K_3 Dc $D_{2.5}$ यत्त्वया (by transp.). — ^{c}) K_2 $B_{1.4}$ Dn $D_{2.4.6}$ गच्छामः. K_2 B (except B_3) Dn $D_{2.4.6}$ पुण्यवि°; K_3 पुण्यं द्वैतवनं (hypermetric!). — ^{d}) K_3 सुविख्यातं महत्सरः.
14 ^{d}) $K_{2.3}$ B Dc Dn D_{4-6} तथैव; G_1 सद्वैत- (for सजपा). K_3 B_2 Dc D_5 वनचारिणः. Ś$_1$ जपाश्च वनवासिनः (*sup. lin.* प्रजाश्च वन° and जपाध्ययनचारिणः); D_2 जपस्वाध्यायचारिणः.
15 ^{c}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ तपः(K_2 Dn_1 ततः)सिद्धा महात्मानः. — ^{d}) Ś$_1$ K_3 Dc $D_{2.5}$ G_2 सततं (for शतशः). MSS. संश्रित°, शंसित° also (as usual).
16 ^{a}) Ś$_1$ ते प्राप्य; Dn_3 प्रयाताः; G_4 ते याताः. T G (except G_1) ब्राह्मणैस्तत्र. — ^{b}) K_2 B_3 Dn $D_{4.6}$ T_1 ब्राह्मणैर्बहुभिः सह; T_2 G (except G_1) पांडवा बहुभिः सह. — ^{c}) T_2 G (except G_1) सर्वे (for रम्यं). — ^{d}) Some N MSS. °र्षभ.
17 ^{a}) Ś$_1$ $B_{1.4}$ Dn $D_{2.4}$ तत्साल°; K_3 corrupt. — ^{c}) Ś$_1$ Dc °वरै°; S °फलै° (for °धरै°). — ^{d}) K_2 Dn_2 महाबलं; S (except T_2 G_3) महद्वनं. M_2 द्वैतवनं प्रपेदुः (for राष्ट्रपतिर्ददर्श).
18 ^{b}) T_1 $G_{2.4}$ M मनोरमा वाच उदी°. — ^{c}) T_1 G_1 M_2 °नत्यूह° (for °दात्यूह°). — ^{d}) K_2 B Dc Dn D_{4-6} T_2 G_3 बर्हिण°; D_2 सारस°; G_1 शारिकाः को°; M_1 कोकिलाः

करेणुयूथैः सह यूथपानां
मदोत्कटानामचलप्रमाणाम् ।
महान्ति यूथानि महाद्विपानां
तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १९
मनोरमां भोगवतीमुपेत्य
धृतात्मनां चीरजटाधराणाम् ।
तस्मिन्वने धर्मभृतां निवासे
ददर्श सिद्धर्षिगणाननेकान् ॥ २०
ततः स यानादवरुह्य राजा
सभ्रातृकः सजनः काननं तत् ।
विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठ-
स्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ॥ २१
तं सत्यसंधं सहिताभिपेतु-
र्दिदृक्षवश्चारणसिद्धसंघाः ।
वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं
मनस्विनं संपरिवार्य तस्थुः ॥ २२
स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वा-
न्प्रत्यर्चितो राजवद्देववच्च ।
विवेश सर्वैः सहितो द्विजाग्र्यैः
कृताञ्जलिर्धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २३
स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा
तपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य ।
प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले
महाद्रुमस्योपविवेश राजा ॥ २४
भीमश्च कृष्णा च धनंजयश्च
यमौ च ते चानुचरा नरेन्द्रम् ।
विमुच्य वाहानवरुह्य सर्वे
तत्रोपतस्थुर्भरतप्रबर्हाः ॥ २५
लतावतानावनतः स पाण्डवै-
र्महाद्रुमः पञ्चभिरुग्रधन्विभिः ।
बभौ निवासोपगतैर्महात्मभि-
र्महागिरिर्वारणयूथपैरिव ॥ २६

C. 3. 944
B. 3. 24. 26
K. 3. 24. 26

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

शारिका च.

19 D2 om. 19ᵃ–20ᵇ. — ᵃᵇ) T2 G (except G1) यूथवर्तिनां (for यूथपानां), and अमल° (for अचल°). — ᶜ) Ś1 वृंदानि (for यूथानि).

20 D2 om. 20ᵃᵇ (cf. v.l. 19). — ᵃ) D5 मनोहरां. Ś1 K3 मोघ° (Ś1 corr. to मेघ°; K3 corr. to भोग° as in text). — ᵇ) K2 B Dc Dn D4–6 पूतात्मनां; T2 G3. 4 जिता°; M2 महा°; Ś1 corrupt.

21 ᵃ) Ś1 K3 D2 वीरः (for राजा). — ᵇ) Dc D2. 5 T2 G2–4 सज्जन-; T1 M1 स्वजनः; G1 सुजनः (for सजनः). — ᶜ) B2 M1 धर्मात्मभृतां; B3 Dc D2 धर्मार्थव(D2 °भृ)तां.

22 ᵃ) T2 G3. 4 सहसा (for सहिताः). Ś1 [अ]भ्यपेतुः; B3 Dc D5 T G2–4 M निपेतुः. — ᵈ) K3 युधिष्ठिरं; D2 T1 मनस्विनः. K2 B Dn D4. 6 T2 G2. 3 तं (for सं-).

23 ᵃ) Ś1 K3 Dc2 वृद्धान् (for सिद्धान्). K3 वृद्धान् (for सर्वान्). T1 G1. 2 M transp. सिद्धान् and सर्वान्. — ᵇ) G2. 4 °वर्चाः (for °वच्च).

24 ᵃ) K2. 3 सु- (for स). S (except T1) पुण्यशीलैः. S (except M2) सहितो (for पितृवन्). — ᵇ) T1 G2. 4 °भृतैर् (for °परैर्). K3 T1 G2. 4 उपेतः.

25 ᵇ) MSS. नरेंद्र, °द्रः, °द्राः also. — ᶜ) G3. 4 M1 विमोच्य; G1 विमोह्य. — K3 om. from अवरुह्य up to °पगतैः (in 26ᶜ). K2 B Dn D4. 6 अवशा(K2 °शां)श्च; Dc D5 अनुगाश्च; D2 T1 G1 M अव(D2 °वि)गाह्य (for अवरुह्य). — ᵈ) T2 G (except G1) तत्रैव (for तत्रोप-). MSS. °बर्हं, °बर्हान् also.

26 K3 om. up to °पगतैः (cf. v.l. 25). — ᵃ) T1 M °वितान-; G2. 4 °प्रतान- (for °वतान-). Ś1 Dn3 M2 [अ]वततः (for -[अ]वनतः). — ᵇ) K2 B Dn D4–6 एव (for उग्र-).

Colophon. K1. 4 D1. 3 missing. — *Major parvan:* Ś1 T G2–4 आरण्य; Dn2 वन (!). — *Sub-parvan:* Ś1 K2. 3 B Dn Dc D2. 4–6 T2 G2–4 M (all om. sub-parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश. — *Adhy. name:* D2 ब्राह्मणानुव्रजनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 24. — *Śloka no.:* Dn 26.

२६

C. 3. 945
B. 3. 25. 1
K. 3. 25. 1

वैशंपायन उवाच ।

तत्काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः
सुखोचिता वासमुपेत्य कृच्छ्रम् ।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु
सरस्वतीशालवनेषु तेषु ॥ १

यतींश्च सर्वान्स मुनींश्च राजा
तस्मिन्वने मूलफलैरुदग्रैः ।
द्विजातिमुख्यानृषभः कुरूणां
संतर्पयामास महानुभावः ॥ २

इष्टीश्च पित्र्याणि *तथाग्रियाणि
महावने वसतां पाण्डवानाम् ।
पुरोहितः सर्वसमृद्धतेजा-
श्चकार धौम्यः पितृवत्कुरूणाम् ॥ ३

अपेत्य राष्ट्राद्वसतां तु तेषा-
मृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम ।
तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा
मार्कण्डेयः श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४

स सर्वविद् द्रौपदीं प्रेक्ष्य कृष्णां
युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च ।
संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा
तपस्विमध्येऽस्मयतामितौजाः ॥ ५

तं धर्मराजो विमना इवाब्रवी-
त्सर्वे ह्रिया सन्ति तपस्विनोऽमी ।
भवानिदं किं स्मयतीव हृष्ट-
स्तपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

न तात हृष्यामि न च स्मयामि
प्रहर्षजो मां भजते न दर्पः ।
तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं
सत्यव्रतं दाशरथिं स्मरामि ॥ ७

26

☞ This adhy. is missing in $K_{1.4}$ $D_{1.3}$ (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{a}) Cnp तत्कारणं (for तत्काननं)! — ^{b}) S (except M_2) दुःखम् (for वासम्). — ^{c}) T G °प्रतिमप्रकाशाः. — ^{d}) S भागीरथीसाल° (T_2 $G_{1.3.4}$ °साल्व°).

2 ^{a}) K_2 B_2 Dn $D_{4.6}$ transp. सर्वां and राजा. — ^{c}) Ś$_1$ नृपतिः (for ऋषभः).

3 ^{a}) M_1 मुख्याश्च (for पित्र्याणि). N ($K_{1.4}$ $D_{1.3}$ missing) M तथा क्रियाश्च; T $G_{3.4}$ तथाप्रयाणि; G_1 तथाश्रयाणि; G_2 तथा क्रियाणि (for *तथाग्रियाणि). — ^{b}) S (except T_2 G_3) तस्मिन् (for महा-). — ^{c}) K_2 B (except B_1) D (except D_2; $D_{1.3}$ missing) तत्र (for सर्व-). Ś$_1$ पुरोहितः सत्यसमिद्धतेजाः. — ^{d}) K_2 B Dc Dn $D_{4.5}$ नृपाणां; S महात्मा (for कुरूणाम्).

4 ^{a}) Ś$_1$ B (except B_4) च (for तु). — ^{b}) B_1 Dc मुनिः (for ऋषिः). T_1 [ऽ]तिचरो जगाम; M_2 [ऽ]भिजगाम राजन् (for ऽतिथिरा°). — ^{c}) Ś$_1$ D_2 तिग्म°; B_1 प्रीति°; G_1 सर्वं° (for तीव्र°). — ^{d}) Here and below (generally) Ś$_1$ मार्कंडेयः! — After 4, N (except K_3; $K_{1.4}$ $D_{1.3}$ missing) T_2 G_{2-4} ins.:

93* तमागतं ज्वलितहुताशनप्रभं
महामनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः ।
अपूजयत्सुरऋषिमानवार्चितं
महामुनिं ह्यनुपमसत्त्ववीर्यवान् ।

[(L. 1) = (var.) 1. 17. 21^{a}. Ś$_1$ B (except B_2) °त्विषं (for °प्रभं). — (L. 4) Ś$_1$ °वीर्यसत्ववान्; $G_{2.4}$ °सत्यवीर्यवान्).]

5 ^{a}) Ś$_1$ K_2 B_2 D (except D_2; $D_{1.3}$ missing) T G_3 वीक्ष्य; G_1 प्राप्य (for प्रेक्ष्य) K_3 दीनां (for कृष्णां). — ^{d}) T G स्मयते (for ऽस्मयत). T_2 G_{1-3} महौजाः (for [अ]मितौजाः).

6 ^{b}) S (except T_2 G_3) यांति (for सन्ति). K_3 [ऽ]पि; S (except T_1) मां (for ऽमी). — ^{c}) Dc D_2 G_4 M_2 स्मयते प्र-; T_2 G_3 स्मयतेव (for °तीव).

7 ^{b}) T_2 $G_{3.4}$ प्रहर्षतो. K_3 M_2 मा (for मां). — ^{c})

स चापि राजा सह लक्ष्मणेन
वने निवासं पितुरेव शासनात् ।
धन्वी चरन्पार्थ पुरा मयैव
दृष्टो गिरेर्ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ ८
सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा
मयस्य जेता नमुचेश्च हन्ता ।
पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं
वने वासं दाशरथिश्चकार ॥ ९
स चापि शक्रस्य समप्रभावो
महानुभावः समरेष्वजेयः ।
विहाय भोगानचरद्वनेषु
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १०
नृपाश्च नाभागभगीरथादयो
महीमिमां सागरान्तां विजित्य ।
सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोका-
न्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ११
अलर्कमाहुर्नरवर्य सन्तं
सत्यव्रतं काशिकरूषराजम् ।
विहाय राष्ट्राणि वसूनि चैव
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १२
धात्रा विधिर्यो विहितः पुराण-
स्तं पूजयन्तो नरवर्य सन्तः ।
सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १३
महाबलान्पर्वतकूटमात्रा-
न्विषाणिनः पश्य गजान्नरेन्द्र ।
स्थितान्निदेशे नरवर्य धातु-
र्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १४
सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य
यथा यथावद्विहितं विधात्रा ।
स्वयोनितस्तत्कुरुते प्रभावा-
न्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १५
सत्येन धर्मेण यथार्हवृत्त्या
ह्रिया तथा सर्वभूतान्यतीत्य ।

C. 3. 961
B. 3. 25. 17
K. 3. 25. 17

S (except T_{2} G_{3}) तात (for त्वद्य).

8 [a]) G_{2} M रामः (for राजा). — [cd]) K_{2} B_{2} Dn $D_{4.6}$ मयैव दृष्टो (for पुरा मयैव), and गिरेः पुरा (with hiatus !) (for दृष्टो गिरेर्).

9 [b]) K_{2} B Dn D_{4} T $G_{1.3}$ यमस्य नेता ; D_{2} रणे विजेता ; $D_{5.6}$ $G_{2.4}$ M_{1} यमस्य जेता. $Ś_{1}$ K_{3} $B_{1.2}$ Dc D_{5} निहंता ; D_{2} यथेंद्रः (for च हन्ता). — [c]) M_{2} अनयत् (for अनघः). — [d]) Dn_{2} D_{4} वासं वने (by transp.) ; D_{2} रामो वने. Some N MSS. चचार (for चकार).

10 [a]) M_{2} शक्रप्रतिमप्रभावो. — [c]) G (except G_{3}) M व्यच° (for अच°). — [d]) = 11^{d}, 12^{d}, 13^{d}, etc. $D_{2.5}$ T_{2} G (except G_{1}) नेशो (for नेशे).

11 B_{3} om. (hapl.) 11–12. — [a]) B (B_{3} om.) Dn_{2}. n_{3} भूपा° (for नृपा°). — G_{2} om. 11^{cd}. — [c]) $G_{1.4}$ व्य° (for ऽप्य°). — [d]) = 10^{d}, 12^{d}, 13^{d}, etc. D_{5} T_{2} $G_{3.4}$ नेशो (for नेशे).

12 B_{3} om. 12 (cf. v.l. 11) ; T_{1} M_{2} om. (hapl.) 12. — [a]) G_{1} M_{1} °देव (for °वर्य). B_{1} नरधर्मसेतुं ; G_{1} M_{1} नरदेववर्यं ; $G_{2.4}$ नरवर्यमुत्तमं (for नरवर्य सन्तं). $Ś_{1}$ K_{3} D_{2} सिद्धं ; T_{2} G_{3} मुक्तं (for सन्तं). — [b]) S (T_{1} M_{2} om.) °करूश°. — [c]) B (B_{3} om.) Dn D_{4} G M_{1} राज्यानि (for राष्ट्राणि). — [d]) = 10^{d}, 11^{d}, etc. K_{2} $D_{2.5}$ T_{2} G_{2-4} नेशो. — After 12, T_{2} G_{2-4} read 15.

13 B_{1} om. (hapl.) 13. — [a]) $Ś_{1}$ K_{2} $B_{2.4}$ Dn D_{6} पुराणैस् ; M_{2} पुरस्तात्. — [b]) T_{2} $G_{3.4}$ °वीर ; G_{2} °देव (for °वर्य). — [c]) T_{2} G (except G_{1}) भ्रमंति (for प्रभान्ति). — [d]) = 10^{d}, 11^{d}, etc. Some MSS. नेशो (for नेशे).

14 [c]) T_{1} G (except G_{3}) बलिनश्च सर्वान्. M नरदेव यंतुर् (for नरवर्य धातुर्). — [d]) = 10^{d}, 11^{d}, etc. Some MSS. नेशो.

15 T_{1} G_{1} om. (hapl.) 15. T_{2} G_{2-4} read 15 after 12. — [b]) K_{2} B Dn $D_{4.6}$ तथा (for the first यथा). M यथास्वं (for यथावद्). — [c]) $Ś_{1}$ K_{3} D_{5} M_{1} कुर्वते न (M_{1} तत्) ; K_{2} $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ कर्म सदा (for तत्कुरुते). B_{2} कर्म समाचरंति (for तत्कुरुते प्र°). $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ [आ]चरंति ; Dc स्वभावात् ; D_{2} प्रभावं ; M स्वभावं (for प्रभावात्). — [d]) = 10^{d}, 11^{d}, etc. Some MSS. नेशो.

16 [a]) $Ś_{1}$ (*sup. lin.*) D_{2} यथार्थ° ; K_{3} तथार्थ° ; S

C. 3. 961
B. 3. 25. 17
K. 3. 25. 17

यशश्च तेजश्च तवापि दीप्तं
विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ ॥ १६
यथाप्रतिज्ञं च महानुभाव
कृच्छ्रं वने वासमिमं निरुष्य ।
ततः श्रियं तेजसा स्वेन दीप्ता-
मादास्यसे पार्थिव कौरवेभ्यः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।
तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षि-
स्तपस्विमध्ये सहितं सुहृद्भिः ।
आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्था-
स्ततः प्रतस्थे दिशमुत्तरां सः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

वैशंपायन उवाच ।
वसत्स्वथ द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १
ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वतः ।
ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्द्वैतवनं सरः ॥ २
यजुषामृचां च साम्नां च गद्यानां चैव सर्वशः ।
आसीदुच्चार्यमाणानां निस्वनो हृदयंगमः ॥ ३
ज्याघोषः पाण्डवेयानां ब्रह्मघोषश्च धीमताम् ।
संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४
अथाब्रवीद्बको दाल्भ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
संध्यां कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५
पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकाम् ॥ ६
चरन्ति धर्मं पुण्येऽस्मिंस्त्वया गुप्ता धृतव्रताः ।

(except T2 G3) यथानु°. — b) S (except T2 G3) श्रिया यथा (for ह्रिया तथा). — c) Ś1 तव प्रदीप्तं; B2 तथातिदीप्तं.

17 a) G2. 4 M तु (for च). — c) K2 B2 Dn D4 T2 G3 तेन (for स्वेन). — d) D5 T2 G (except G1) कौरव पार्थिवेभ्यः (by transp.).

18 T1 om. 18. — b) Ś1 D2 G2. 4 सहितः सु°; K3 D5 नृप धर्मनंदनं. — c) G1. 2 संमंत्र्य (for आ°).

Colophon om. in T1. K1. 4 D1. 3 missing. — *Major parvan:* Ś1 T2 G2–4 M2 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 B2. 3 Dc Dn1. n3 D2. 4. 6 (all om. sub-parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश; likewise B4 D5 only द्वैतवन; and G1 only द्वैतवननिवास. — *Adhy. name:* B4 T2 G M1 मार्कंडेयदर्शनं; Dc D2 मार्कंडेयवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn T2 G M 25. — *Śloka no.:* Dn1. n3 18; Dn2 19.

27

☞ This adhy. is missing in K1. 4 D1. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 a) Ś1 D2 [अ]थो; Dn D4. 6 वै (for [अ]थ).

2 a) K3 D5 पूर्य° (for ईर्य°). — b) K3 D5 ब्राह्मणौघेन. K2 B3. 4 Dc Dn D4–6 सर्वशः. — K2 om. (hapl.) 2c–3b.

3 K2 om. 3ab (cf. v.l. 2). — a) Hypermetric! K3 B Dc Dn D4. 6 om. the *first* च. — b) Ś1 भाषाणां चैव; Dc D2 भाष्याणां चैव; T2 G (except G1) निगमानां च. S भारत (for सर्वशः). B1 भाष्याणां च सहस्रशः.

4 a) K2 B2 Dn D4. 6 चैव पार्थानां; Dc D2 पांडवानां च (for पाण्डवे°). — 4c = 1. 76. 18a. — d) K3 व्यरोचयत्; B1 G1 M व्यवर्धत; T1 [अ]भिवर्धत; T2 G2–4 M2 [अ]भ्यवर्तत.

5 a) G (except G3) तथा° (for अथा°). T1 G1 M [अ]भ्येत्य (for दाल्भ्यो).

6 b) Ś1 K3 B1 D2 महात्मनां (for तप°). — d) Ś1 K3 Dc2 °पावकं.

7 b) K3 महावने; S (except T2 G3) महाव्रताः (for

भृगवोऽङ्गिरसश्चैव वासिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७
आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः ।
सर्वस्य जगतः श्रेष्ठा ब्राह्मणाः संगतास्त्वया ॥ ८
इदं तु वचनं पार्थ शृण्वेकाग्रमना मम ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेय यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ॥ ९
ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
उदीर्णौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १०
नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषे-
दिच्छन्निमं लोकममुं च जेतुम् ।
विनीतधर्मार्थमपेतमोहं
लब्ध्वा द्विजं नुदति नृपः सपत्नान् ॥ ११
चरन्नैःश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् ।
नाध्यगच्छद्बलिर्लोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२
अनूनमासीदसुरस्य कामै-
र्वैरोचनेः श्रीरपि चाक्षयासीत् ।
लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगा-
त्तेष्वाचरन्दुष्टमतो व्यनश्यत् ॥ १३
नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूति-
र्वर्णं द्वितीयं भजते चिराय ।
समुद्रनेमिर्नमते तु तस्मै
यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतः ॥ १४
कुञ्जरस्येव संग्रामेऽपरिगृह्याङ्कुशग्रहम् ।
ब्राह्मणैर्विप्रहीणस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १५
ब्रह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् ।
तौ यदा चरतः सार्धमथ लोकः प्रसीदति ॥ १६
यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः ।
तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपून् ॥ १७
ब्राह्मणेभ्योऽथ मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् ।
अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य च विवृद्धये ॥ १८
अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये

C. 3. 982
B. 3. 26. 19
K. 3. 26. 19

धृत°). — d) K2 Dc D5 T2 G3 कश्यपैः सह; K3 कश्यपः सह; B1 काश्यपास्तथा.

8 b) T2 G (except G1) °प्रभाः (for °व्रताः).

9 b) Ś1 शृणुष्वैकमना; K2 B Dc Dn D4-6 शृणुष्व गदतो. — c) Ś1 K3 D2. 5 सभ्रातृभृत्यः (Ś1 D2 °भार्यः) कौंतेय. — d) K2. 3 B D (except D2; D1. 3 missing) T1 G4 त्वां.

10 c) K2 B D (except D5; D1. 3 missing) T2 G3 M2 उदीर्णे; G1 °र्णं.

11 b) K2 ईक्षन् (for इच्छन्). B1 Dc G4 इमं (for अमुं). T2 G2. 3 transp. इमं and अमुं; T2 G3. 4 transp. लोकं and जेतुम्. — c) S (except G1) °दोषं (for °मोहं). — d) K2 जयति; K3 B1. 3 Dc D5 S हंति; B2 m D6 तुदति; B4 भूति (for नुदति). Ś1 B1 D2 सदा; B2 भूपः (for नृपः).

12 a) G (except G3) निश्रेयसं. — b) T1 G2. 4 राज्य°; G1 राज° (for प्रजा°). — c) B1 D2 T G नाभ्यगच्छद्.

13 a) Dc D5 M2 अन्यूनम्; T G (except G1) M1 सानूनम्. K2 विक्रमैर्; S राजन् (M2 कामो) (for कामैर्). — b) K2. 3 Dc Dn1 D5 विरोचनेः. T1. 2 (before corr.) G (except G3) M1 श्रीरभिकांक्षिता या. — d) K3 नष्टाचारो; T1 G1. 2 M तेषां चरन् (G1 चिरं). S (except M2) दुःखम् (for दुष्टम्). K2 B2 Dn D2. 4-6 M2 अथो (for अतो).

14 a) K3 सहेत; G4 सहैति. — d) K2 B Dn D4-6 नयैर्विनीतं; T G2-4 नयेरितात्मा.

15 b) D2 -त्यज्या°; M2 -हाया° (for -गृह्या°). — c) T1 G1 M ब्र(T1 M2 ब्रा)ह्मणा विप्रहीणस्य; T2 (before corr.) G2. 4 ब्राह्मणाभिप्र°. — d) Ś1 हीयते (for क्षी°).

16 a) B2. 3. 4 (m as in text) D5 T2 (by corr.) G3 ब्राह्मणात्ब्रा(B3 D5 °ब्र)परा; Dc ब्राह्मणानुपरा. — b) K3 D6 T1 M2 क्षत्रम्. G1 M1 क्षत्रे. Ś1 अनुपमं; G1 M1 चाप्रतिमं. — d) K2 B D (except D2; D1. 3 missing) T2 G3 तदा (for अथ).

17 a) T1 G1. 4 M तु; G2 [अ]ति- (for हि). — c) K3 S (except G3; T2 before corr.) चर° (for दह°). — d) K2 B D (D1. 3 missing) समं रिपुं; K3 M सहारिपु. T G ब्राह्मणैः सहितो रिपून् (T1 G1 सहचारिभिः; G2. 4 सहितोरिपु).

18 a) Ś1 K3 D5 ब्राह्मणो ह्येव; K2 B Dc Dn D2. 4. 6 °णेष्वेव; M2 °णस्यैव (for °णेभ्योऽथ). — b) B3 बुद्धेः; T G3. 4 बुद्ध्या (for बुद्धि-). — d) K2 B Dn D4-6 परिवृद्धये; T2 G2-4 [अ]थ विवृ°.

C. 3. 982
B. 3. 26. 19
K. 3. 26. 19

यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय ।
यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं
बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ॥ १९
ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर ।
तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ २०
ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे बकं दाल्भ्यमपूजयन् ।
युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥ २१
द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः ।
इन्द्रद्युम्नो भालुकिश्च कृतचेताः सहस्रपात् ॥ २२
कर्णश्रवाश्च मुञ्जश्च लवणाश्वश्च काश्यपः ।
हारीतः स्थूणकर्णश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ॥ २३
ऋतवाक्च सुवाक्चैव बृहदश्व ऋतावसुः ।
ऊर्ध्वरेता वृषामित्रः सुहोत्रो होत्रवाहनः ॥ २४
एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
अजातशत्रुमानर्चुः पुरंदरमिवर्षयः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

वैशंपायन उवाच ।
ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह कृष्णया ।
उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १
प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता ।
ततः कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २
न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किंचन ।

---

19 ^{a}) G1 °भावाय (for °लाभाय). — ^{b}) K3 यथावदर्हप्र°; D6 यथार्हवृद्धप्र°; T1 G1 °पादनाय च. — ^{cd}) Ś1 M1 तपस्विनं (for यश°). B1 transp. विप° and बहु°. S वासयेत् (for °य).

20 ^{a}) G2. 4 भक्तिः (for वृत्तिः). — ^{d}) K3 प्रथमं; T1 G2. 4 [ऽ]प्रतिमं (for प्रथितं).

21 Before 21, K2 B (except B1) Dn D4. 6 G2 M1 ins. वैशं° उ° (K2 Dn1 G2 om. उ°). — ^{d}) Ś1 K3 B1 D2 सर्वे; T1 G1. 2 M पुनः (for भूयः).

22 ^{c}) Ś1 वालकिश्च; K3 भालक°; B2 भालुकि°; T G3 दालुक°; G4 दालुकि°. G1. 2 M1 °द्युम्नो (M1 °द्युम्नौ) दालुकिश्च. — Ś1 om. (hapl.) 22^{d}–23^{c}. — ^{d}) K2 D6 हृतचेताः; S कृतमेधाः.

23 Ś1 om. 23^{abc} (cf. v.l. 22). — ^{ab}) K3 B1 Dc मौञ्ज° (for मुञ्ज°). S कण्वश्च लवणाश्वश्च (T2 G2–4 °णश्चैव) काश्यपश्च महातपाः. — ^{c}) K3 Dc D2 तृण°; D5 G2 M1 स्थूल°; T1 G4 M2 स्थल° (for स्थूण°). — ^{d}) Ś1 K3 B1 Dc D2 ins. अपि before अग्नि° (to avoid the hiatus!). Dc °होत्रो° (for °वेश्यो°). S कौशिकः (for शौन°).

24 ^{a}) K3 Dn D4. 6 कृत° (for ऋत°). Dc कृतवाक्सुवहश्चैव; T1 ऋतवाग्वसुवाक्चैव. — ^{b}) Ś1 K2 B Dc Dn D4–6 T2 (by corr.) G3 विभा° (for ऋता°). — ^{c}) S बृहन्- (for वृषा-).

25 ^{b}) S (except M2) मुनयः (for ब्राह्मणाः). MSS. संश्रित°, शंसित° etc. also (as usual). B1 मुनयो ब्राह्मणास्तथा. — ^{c}) Ś1 मान्यंत; K3 Dc D2 G1 M1 अर्चंतः; D5 आर्छंत (for आनर्चुः).

Colophon. K1. 4 D1. 3 missing. — *Major parvan:* Ś1 Dn2 T G2–4 M2 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3 B1. 3 Dc D2 M2 (all om. sub-parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश; likewise B4 D5 only द्वैतवन; and G1 only द्वैतवननिवास. — *Adhy. name:* D2 ब्राह्मणमाहात्म्यं; T2 G M1 दाल्भ्यवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 26. — *Śloka no.:* Dn 25.

28

☞ This adhy. is missing in K1. 4 D1. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{c}) T G3. 4 कथां चक्रुर्.

2 ^{c}) K2 B Dn D4. 6 M2 अथ (for ततः). — ^{d}) T2 G (except G1) वचनं चेदमब्रवीत्.

3 Before 3, most MSS. ins. द्रौपद्युवाच (resp.

विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ३
यस्त्वां राजन्मया सार्धमजिनैः प्रतिवासितम् ।
भ्रातृभिश्च तथा सर्वैर्नाभ्यभाषत किंचन ।
वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥ ४
आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
यस्त्वां धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ॥ ५
सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा ससुहृद्गणः ।
ईदृशं दुःखमानीय मोदते पापपूरुषः ॥ ६
चतुर्णामेव पापानामश्रु वै नापतत्तदा ।
त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ ७
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुर्भ्रातुस्तस्य चोग्रस्य तथा दुःशासनस्य च ॥ ८
इतरेषां तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम ।
दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९

इदं च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीत्ते पुरातनम् ।
शोचामि त्वां महाराज दुःखानर्हं सुखोचितम् ॥१०
दान्तं यच्च सभामध्ये आसनं रत्नभूषितम् ।
दृष्ट्वा कुशबृसीं चेमां शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ११
यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितम् ।
तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२
या त्वाहं चन्दनादिग्धमपश्यं सूर्यवर्चसम् ।
सा त्वा पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत ॥ १३
या वै त्वा कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैर्बहुधनैः पुरा ।
दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र सा त्वा पश्यामि चीरिणम् ॥ १४
यच्च तद्रुक्मपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ।
ह्रियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्वकामिकम् ॥ १५
यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत्प्रभो ।

C. 3. 1004
B. 3. 27. 16
K. 3. 27. 16

द्रौपदी).

4 ^{a}) M2 त्वा (for त्वां). — ^{b}) S परिवारितं (T2 G3 °वासितं; G1 °वारितः). — K2 B3 Dn D4–6 om. 4^{cd}. — ^{c}) Ś1 D2 सहितः (for च तथा). — Ś1 K3 D2 om. 4^{ef}. B1. 2. 4 Dc T2 G3 transp. 4^{cd} and 4^{ef}. — ^{e}) S (except G1) दुर्मेधा (for दुष्टात्मा). — ^{f}) Dc S नानुतप्यति (Dc °त).

5 ^{b}) S तस्यासीत्क्रूरकर्मणः. — K2 om. (hapl.) 5^{c}–6^{b}. — ^{c}) T1 M2 त्वा (for त्वां). Ś1 ज्येष्ठं (for श्रेष्ठं). — After 5, B1 Dc2 ins.:

94* वचनान्यमनोज्ञानि दुर्वाच्यानि च संसदि ।

7 K3 om. 7 (with 6). — ^{b}) Ś1 D2. 5 असूया दृश्य- (D5 विद्य)ते त्वयि; K2 B Dc Dn D4 अस्रं न पतितं तदा (Dc भुवि).

8 G2 transp. 8^{b} and 8^{d}. — ^{c}) B2 दुर्दान्तस्; T2 G (except G1) दुर्हृदस् (for दुर्भ्रातुस्). M तव (for तस्य). — ^{d}) K2 B (except B1) Dc Dn D4. 6 राजन् (for तथा). B4 Dc वै; T2 G3. 4 तु (for च).

9 ^{a}) Ś1 T2 G (except G2) च (for तु). K2. 3 B1 अथेतरेषां स°. — ^{c}) T1 G (except G3) [अ]पि (for [अ]भि-).

10 ^{c}) Ś1 K2 M2 त्वा (for त्वां). T2 G2 °बाहो (for °राज). — ^{d}) S दृष्ट्वा भूतलशायिनं.

11 ^{c}) Ś1 K2. 3 B Dc1 Dn2. n3 D4 °बृषीं; Dc2 D5. 6 °बृशीं. Ś1 एतां; T2 G2. 3 चैतां (for चेमां). — ^{d}) Ś1 K3 G2 M2 मा (for मां). Ś1 K3 मंथय°; B1 प्रदह°; D2. 5 S दारय° (for रुन्धय°).

13 T1 om. (hapl.) 13–16. — ^{a}) T2 G त्वा स्रक्-; M1 त्वा सच्- (for त्वाहं). — ^{c}) K2. 3 B D (D1. 3 missing) G1. 4 त्वां (for त्वा).

14 T1 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) K2 B2–4 Dc Dn D4–6 T2 G3 या त्वाहं; K3 या त्वां वै; B1 D2 G4 या वै त्वां; M या वीतं. — ^{b}) K3 Dc D2 G (except G3) M शुभैर् (for शुभ्रैर्). K2 B Dc Dn D4–6 T2 G3 आच्छादितं (B1 बहुविधैः); K3 G1. 2. 4 बहुशतैः (for बहुधनैः). — ^{d}) K2. 3 B Dc1 Dn D4–6 G1 सा त्वां; D2 M1 साद्य; M2 साहं.

15 T1 om. 15 (cf. v.l. 13). — ^{a}) T2 G M2 ते (for तद्). — ^{c}) D5 M2 दीयते (for ह्रि°). B2 च; T2 G (except G1) त्वद्-; M2 वै (for ते). — ^{d}) T2 G (except G1) सार्वकालिकं.

16 T1 om. 16 (cf. v.l. 13). — ^{a}) Ś1 K3 D2 M2 च; B1 Dc तु (for ते). — After 16^{ab}, M2 reads line 1 of 95*. — ^{c}) S (T1 om.) यतीनां (for दीयते). — N (K1. 4 D1. 3 missing; Ś1 K3 D2. 5 om. line 1) ins. after 16^{cd}: M2 ins. line 1 after 16^{ab} and line 2 after 16^{cd} (!):

C. 3. 1006
B. 3. 27. 18
K. 3. 27. 17

तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १६
यांस्ते भ्रातॄन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
अभोजयन्त मृष्टान्नैः सूदाः परमसंस्कृतैः ॥ १७
सर्वांस्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीवतः ।
अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः ॥ १८
भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनम् ।
ध्यायन्तं किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्धते ॥ १९
भीमसेनं हि कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युत ।
सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २०
सत्कृतं विविधैर्यानैर्वस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २१
कुरूनपि हि यः सर्वान्हन्तुमुत्सहते प्रभुः ।
त्वत्प्रसादं प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः ॥ २२
योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।
शरातिसर्गे शीघ्रत्वात्कालान्तकयमोपमः ॥ २३
यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ।
यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे ॥ २४
तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ।
ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २५
दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् ।
न च ते वर्धते मन्युस्तेन मुह्यामि भारत ॥ २६
यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २७
यो यानैरद्भुताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः ।
प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परंतपः ॥ २८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २९
श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ।

95* सत्कृतानि सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे ।
सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजयथा द्विजान् ।
— $16^f = 12^d$.

17 ^{a}) N (K1. 4 D1. 3 missing) M2 यत्ते (for यांस्ते). — ^{b}) B2. 4 Dc2 D2. 4. 5 °कुंडलान्. — ^{c}) S (except G1. 4) अभोजयंश्च. K2 Dc D5 मिष्टान्नैः; T1 M निष्टान्नैः. — ^{d}) B2m. 4 M2 °सत्कृताः.

18 ^{a}) S पश्यन्त्या (for पश्यामि). — ^{b}) Dn D4. 6 जीविनः; M2 जीवितान् (for जीवतः).

19 ^{a}) K3 श्रुत्वा; Dc D5 M1 दृष्ट्वा (for चापि). — ^{c}) K2 B (except B2) Dn D4. 6 ध्यायतः. S (except T2 G3) नु (for न). — ^{d}) G2. 4 प्राप्तकाले. T1 G2. 4 M न (for वि-).

20 Dc1 M2 om. (hapl.) 20. — ^{b}) Ś1 K2 B1. 2 Dn D5 T2 G3. 4 °मच्युतं. — ^{c}) S (M2 om.) असुखं (for दुःखितं). — ^{d}) = 21^d, 25^d, 27^d, 29^d, 30^d, 31^d, 32^d. Ś1 कथं (for कस्मान्); cf. v.l. 21. S (M2 om.) कस्माद्राजन्नुपेक्षसे.

21 K2 B2 D6 M2 om. (hapl.) 21. — ^{a}) K3 M1 ज्ञानैर्; T1. 2 (before corr.) G2. 4 मान्यैर्; G1 मानैर् (for यानैर्). — ^{b}) K3 T1. 2 (before corr.) G (except G3) M1 वाक्यैर् (for वस्त्रैर्). — ^{d}) Ś1 कथं (for कस्मान्); cf. v.l. 20.

22 ^{a}) Ś1 K3 B4 Dc D2. 5 ह्ययं (for हि यः). K2 B (except B4) Dn D4. 6 अयं कुरूत्रणे सर्वान्. — ^{b}) Ś1 K3 D2. 5 भृशं (for प्रभुः). — ^{c}) N (K1. 4 D1. 3 missing) M2 त्वत्प्रतिज्ञां. — ^{d}) Ś1 K3 B1 Dc D2. 5 M2 क्षम° (for सह°).

23 ^{c}) Ś1 K3 B2–4 Dc D2. 4–6 शरावसर्गे; K2 B1 Dn शरावमर्दे; M2 शरान्विसर्गे. K3 शीघ्रास्त्रो; T G °स्त्रे; M °स्त्रः.

25 ^{d}) = 20^d, 21^d, etc. N (K1. 4 D1. 3 missing) M2 कस्माद्राजन्न कुप्यसि (M2 °से).

26 M1 om. (hapl.) 26–27. G1 reads 26 after 29. — ^{b}) M2 दुःखानर्हं (for अदुःखार्हं). — ^{c}) Ś1 K3 D2 विद्य° (for वर्ध°). T2 G (except G1) न वर्धते च मन्युस्ते.

27 27^{ab} = (var.) 4. 18. 9^{ab}. M1 om. 27 (cf. v.l. 26). — ^{b}) B Dn D2. 4. 6 सर्पान् (as in text); Dc यक्षान्; the rest सर्वान्. T1 om. च. — 27^d = 20^d, 21^d, etc.

28 T1 om. (hapl.) 28–29. — ^{b}) G1. 2 M हय-नागै°. — ^{c}) T2 G2–4 रत्नं योगृह्णात्; G1 M1 वित्तं गृह्णीयात्. — ^{d}) T2 G M1 पार्थिवानां. K3 B (except B3) Dn D2 परंतप.

30 ^{b}) B1 S (except G1) धन्विनाम्; B3 धर्मिणाम्; D2. 5. 6 वर्मि° (for चर्मि°). — T1 om. 30^{cd}; G1 om (hapl.) 30^c–31^d.

नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३०
दर्शनीयं च शूरं च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ।
सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३१
द्रुपदस्य कुले जातां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
मां ते वनगतां दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३२
नूनं च तव नैवास्ति मन्युर्भरतसत्तम ।
यत्ते भ्रातॄंश्च मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३३
न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम् ।
तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ॥ ३४
यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।
सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ ३५
तत्त्वया न क्षमा कार्या शत्रून्प्रति कथंचन ।
तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः ॥ ३६
तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रेह च नश्यति ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

द्रौपद्युवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ॥ १
असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ २
क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत । C. 3. 1031 B. 3. 28. 3 K. 3. 28. 3

---

31 G1 om. 31 (cf. v.l. 30). — After 31^{c}, N (K1. 4 D1. 3 missing) M2 ins.:

96* कस्मात्क्षमसि पार्थिव ।
नकुलं सहदेवं च दृष्ट्वा ते दुःखितावुभौ ।
अदुःखार्हौ मनुष्येन्द्र.
[(L. 2) K3 D5 दृष्ट्वा दुःखवशानुगौ.]

— After 31, M2 *repeats* 26 (using the plural instead of the singular in 26^{ab}).

32 T1 om. (hapl.) 32. — After 32^{ab}, K2 B Dc Dn D4–6 ins.:

97* धृष्टद्युम्नस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुव्रताम् ।

— ^{c}) K2 B Dc Dn D4–6 वै (for ते). — ^{d}) K2 B (except B1) Dn D4. 6 कस्मात्क्षमसि पार्थिव (cf. 96*).

33 ^{a}) Dn D6 T2 G3 वै नास्ति (for नैवास्ति). — After 33^{ab}, T1 G1 ins.:

98* त्यक्तवांस्त्वं विनाशाय व्यक्तं भृगुपतिर्यथा ।
[T1 त्यक्त्वा (for व्यक्तं).]

— ^{d}) D5 व्यथितं (for व्यथते).

34 ^{a}) M2 नामन्युः क्षत्रियोस्तीति. — ^{b}) Ś1 K3 Dc D2. 5 महत् (for स्मृतम्).

36 ^{a}) S (for M2 see below) न (for तत्), and तु (for न). M2 न च क्षमा त्वया कार्या. — ^{c}) Ś1 K3 D2 शक्यास्ते (by transp.). — ^{d}) Ś1 K3 D2. 5 M1 नियंतुं (for निहन्तुं).

37 ^{d}) D5 S (except M1) वि- (for च).

Colophon om. in K3. K1. 4 D1. 3 missing. — *Major parvan:* Ś1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* B2. 3 Dc Dn1. n3 D4. 6 (all om. sub-parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश; likewise B4 D5 only द्वैतवन; and D3 only द्वैतवनवास. — *Adhy. name:* B4 Dc T2 G M1 द्रौपदीवाक्यं; D2 द्रौपदीविलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 27. — *Śloka no.:* Dn 40.

29

☞ This adhy. is missing in K1. 4 D1. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{c}) B Dc2 Dn3 D5. 6 प्रह्रादस्य (see below).

2 ^{a}) B1 S (except M2) °त्मानं (for °प्राज्ञं). — ^{b}) T2 G (except G1) अद्भुता° (for आगता°). — ^{c}) T1 G1. 2 M1 दैत्येन्द्रः. — ^{d}) B Dc2 D5. 6 प्रह्रादं.

3 Before 3, B Dc Dn D4–6 M2 ins. बलिरुवाच

C. 3. 1031
B. 3. 28. 3
K. 3. 28. 3

एतन्मे संशयं तात यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥ ३
श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम् ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ४
तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः ।
सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५

प्रह्लाद उवाच ।

न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ६
यो नित्यं क्षमते तात बहून्दोषान्स विन्दति ।
भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथैव च ॥ ७
सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥ ८
अवज्ञाय हि तं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् ।
आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९
यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्शयनान्यासनानि च ।
भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १०
आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।
प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥ ११
न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कदाचन ।
अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गर्हितम् ॥ १२
क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटुकान्यपि ।
प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३
अप्यस्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः ।
दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४
तथा च नित्यमुदिता यदि स्वल्पमपीश्वरात् ।
दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५
एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावताम् ।
अथ वैरोचने दोषानिमान्विद्ध्यक्षमावताम् ॥ १६
अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः ।
क्रुद्धो दण्डान्प्रणयति विविधान्स्वेन तेजसा ॥ १७
मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसावृतः ।
प्राप्नोति द्वेष्यतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ १८

— ^{a}) K$_3$ [अ]स्ति; S वा (for स्वित्). Ś$_1$ K$_3$ तेजः (for तात). — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ चात्र मे संशयो महान्; S तेजो वासुरसत्तम. — ^{c}) S (except M$_2$) यथा (for एतन्), and संशयस् (for °यं). Ś$_1$ K$_3$ तन्मेपरिमितप्रज्ञ. — ^{d}) S (except M$_2$) तथा त्वं (for यथावद्). Ś$_1$ संशयं परिपृच्छतः; K$_3$ सम्यक्प्रब्रूहि पृच्छते.

6 Ś$_1$ om. the ref. B Dc$_2$ D$_5$ प्रह्राद उ°. — ^{b}) M$_2$ श्रेयसे मया (for °सी क्षमा). G$_4$ यो नित्यं यः स्वयं क्षमी. — ^{d}) T$_2$ G$_3$ यद् द्वयं तदसंशयं.

7 K$_2$ om. (hapl.) 7^{b}–8^{c}. — ^{c}) Ś$_1$ भूताः (for भृत्याः). — ^{d}) B (except B$_1$) Dc Dn D$_{4.6}$ तथारयः (for तथैव च).

8 K$_2$ om. 8^{abc} (cf. v.l. 7). — ^{b}) Dc D$_5$ S नमंति. — ^{d}) K$_3$ परिवर्जिता; B$_1$ G$_2$ अपि वर्जिता (for अपवादिता).

9 ^{a}) S च (for हि). — ^{b}) T$_1$ °दोषवान्; G$_1$ M$_1$ °दोषतः. — ^{d}) D$_2$ G$_{2.4}$ °तेजसः (for °चेतसः).

10 ^{a}) B$_2$m. $_3$ M$_2$ वस्त्रम्. S (except G$_1$) अलंकारं. — ^{b}) D$_5$ आसनं शयनानि च. — ^{c}) T$_2$ G (except G$_1$) माल्या° (for पाना°).

11 ^{b}) = 14^{d}. G$_2$ °तेजसः (for °चेतसः); cf. v.l. 9^{d}.

12 ^{a}) Dc$_2$ D$_5$ तत्र (for भर्तृ-). — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ B$_1$ Dc D$_{2.5}$ M$_2$ पूजयेयुः. K$_{2.3}$ B (except B$_1$) Dc Dn D$_{4–6}$ T$_2$ G$_3$ M$_2$ कथंचन. — ^{c}) B$_4$ Dc D$_2$ G$_{2.4}$ अवज्ञातं

13 ^{a}) T$_{1.2}$ (before corr.) G$_4$ क्षमिणां तादृशां. — ^{b}) D$_5$ च (for [अ]पि). — ^{c}) K$_3$ B (except B$_1$) Dc D$_5$ T$_2$ G$_3$ M$_2$ transp. पुत्रा° and भृत्या°. D$_6$ दासा° (for भृत्या°).

14 ^{a}) K$_3$ (marg. *sec. m.*) Dn अथास्य; D$_5$ अवाप्य (for अप्यस्य). — ^{b}) K$_3$ D$_5$ °भोक्तुं (for °भूय). — ^{c}) T$_1$ न निव°; G (except G$_3$) M$_1$ [अ]प्यतिव° (for [अ]स्य प्रव°). — ^{d}) = 11^{b}. G$_{2.4}$ °तेजसः (for °चेतसः); cf. v.l. 9^{d}, 11^{b}.

15 ^{b}) K$_2$ नाल्पाम्; B Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_3$ नाल्पम्; T$_1$ G$_{1.4}$ M$_1$ स्वल्पाम्. — ^{c}) S (except T$_2$ G$_3$) हानिम् (for दण्डम्). K$_3$ अर्छंति; D$_2$ G$_4$ M ऋच्छंति; D$_5$ T$_1$ G$_{1.2}$ इच्छंति (for अर्हन्ति). T G$_3$ दूष्यंति; M$_1$ द्विष्यंति. — ^{d}) T$_1$ G (except G$_3$) M$_1$ स्वामिनश्चापि (M$_1$ °प-) कुर्वते.

17 ^{a}) S ह्य(T$_2$ G$_3$ [ऽ]प्य)पि च (for यदि वा). — ^{b}) S चानुगामिनि (T$_1$ G$_4$ °नी; T$_2$ G$_3$ °नीं) (for रज°). — D$_2$ om. (hapl.) 17^{c}–18^{b}. — ^{d}) S विविधांस्तेजसावृतः.

18 D$_2$ om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^{b}) S (except

सोऽवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम् ।
संतापद्वेषलोभांश्च शत्रूंश्च लभते नरः ॥ १९
क्रोधाद्दण्डान्मनुष्येषु विविधान्पुरुषो नयन् ।
भ्रश्यते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेभ्यः स्वजनादपि ॥ २०
योऽपकर्तॄंश्च कर्तॄंश्च तेजसैवोपगच्छति ।
तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ २१
यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ।
अन्तरं ह्यस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ।
तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ॥ २२
काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥ २३
क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।
ये ते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ २४
पूर्वोपकारी यस्तु स्यादपराधेऽगरीयसि ।
उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ २५
अबुद्धिमाश्रितानां च क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २६
अथ चेद्बुद्धिजं कृत्वा ब्रूयुस्ते तदबुद्धिजम् ।
पापान्स्वल्पेऽपि तान्हन्यादपराधे तथानृजून् ॥ २७
सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।
द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २८
अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ।
क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ २९
मृदुना मार्दवं हन्ति मृदुना हन्ति दारुणम् ।

C. 3. 1059
B. 3. 28. 31
K. 3. 28. 32

T2 G3) यो नित्यं (for प्राप्नुते). Dc तमसा°. — c) K3 B1 Dn D4. 6 आप्नोति. S (except M2) लोके (for चैव). — d) S (except M2) भृत्यात् (for लोकात्). Ś1 K3 Dc D5 लोकस्यात्मन एव च.

19 a) K3 S °मानार्थलोपौ (G4 M2 °भौ) च; B1 सावमानाच्च हानिं च; B4 °मानार्थहानिं च; Dc D5 °मानावलेपौ च; D2 °मानार्थलोपो वा. — b) Ś1 उपलंभं; K3 D2 [अ]प्युपालंभं; B2 सोपालंभं (for उपा°). S वाच्यता(T1 °च्युत)मेष्यतीति च. — c) K2 B (except B2) Dn D4. 6 °द्वेषमोहांश्च; S °लोभमोहांश्च (T1 °मोहलोभांश्च).

20 a) Ś1 उग्रान् (for दण्डान्). — b) Ś1 अनयानयं; K2 B1–3 Dn3 (by corr.) D4. 6 पुरुषोदयात्; Dn1. n2 D2. 5 °षोनयात्. — d) T1 G (except G3) प्रजा° (for प्राणे°).

21 a) S सोपकर्तॄंश्च (G2 सोपि क्रूरांश्च). Ś1 K2 स्व- (for the first च). K2 B Dn D6m T1 G1 हर्तॄं° (B3 हंतॄं°); T2 G2–4 M शत्रूं° (for कर्तॄं°). — M2 om. (hapl.) 21^{d}–22^{a}.

22 M2 om. 22^{a} (cf. v.l. 21). — a) Ś1 K3 D2. 5 ins. च before उद्विजते. — b) K3 सुखं (for कथं). K3 कथं; S रतिर् (for भवो). — c) K2 B Dc Dn D5. 6 T2 G3 तस्य; D4 स्व° (for ह्य°). — d) G4 °क्रम° (for °कुरु°). — e) K3 M [अ]भि- (for [अ]ति-). — f) Ś1 K3 [अ]पि (for च). — After 22, N (K1. 4 D1. 3 missing) M2 ins.:

99* काले काले तु संप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ।
[Ś1 K2 D2. 5 [ऽ]पि (for तु). B2 [ऽ]थ (for ऽपि).]

23 c) T1 G1. 2 M स तु वै सुखमाप्नोति. — d) S लोकेस्मिंश्च परत्र च.

24 K3 om. 24. — a) T2 G (except G1) च (for तु). — b) S (except M2) वै (for तान्). — c) B1 ते तु; G2 M एते (for ये ते). T1 एते न नित्यं संत्याज्याः.

25 B4 om. 25^{ab}. — a) K2 B1. 2 Dc Dn D4–6 ते स्यात्; T2 G (except G1) स्वस्य (for तु स्यात्). — b) T G (except G1) स्वापराधे. — B2 om. 25^{c}–28^{d}. — c) B4 पूर्वोपकारी (m °रे) (for उपकारेण). — d) T1 G2. 4 M2 अपराधितं (cf. v.l. 26); G1 °नं.

26 B2 om. 26 (cf. v.l. 25); G1 om. 26^{ab}. — a) K2 B3. 4 Dc Dn D4–6 तु; T G (G1 om.) हि (for च). — b) G2. 4 °राधितं (cf. v.l. 25). — c) T2 G (except G1) तु (for हि). — d) S पुरुषैरिह.

27 B2 om. 27 (cf. v.l. 25). — c) T1 G2 पापे त्वल्पे; T2 G3. 4 पापेत्यल्पे; G1 पापेष्वल्पे; M पापे स्वल्पे (for पापान्स्वल्पे). T1 तु (for ऽपि). — d) T1 अपरास्ते; G4 अपारो ये (for अपराधे). T1 G2. 4 M1 ततो° (for तथा°). G1 अपराधकृते यदि.

28 B2 om. 28 (cf. v.l. 25); G1 om. 28^{a}–29^{b}. — a) D2 T1 G2. 4 M तु (for ते). — D5 om. 28^{cd}. — c) Ś1 द्वितीयस्त्वथ वध्योसौ.

29 G1 om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — d) Ś1 परीक्ष्य वा; T1 M1 °क्षकाः; T2 G2–4 °क्षकैः; G1 °क्षितान्. K3 तेषां वै (both words in marg. *sec. m.*) सुपरीक्षया.

30 ab) K2 B (except B1) Dc Dn D4. 6 दारुणं (for

C. 3. 1059
B. 3. 28. 31
K. 3. 28. 32

नासाध्यं मृदुना किंचित्तस्मात्तीक्ष्णतरो मृदुः ॥ ३०
देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः ।
नादेशकाले किंचित्स्याद्देशः कालः प्रतीक्ष्यते ।
तथा लोकभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ ३१
एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः ।
अतोऽन्यथानुवर्तत्सु तेजसः काल उच्यते ॥ ३२

द्रौपद्युवाच ।

तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ।
धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततं चापकारिषु ॥ ३३
न हि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरून्प्रति ।
तेजसश्चागते काले तेज उत्स्रष्टुमर्हसि ॥ ३४
मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
काले प्राप्ते द्वयं ह्येतद्यो वेद स महीपतिः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

युधिष्ठिर उवाच ।

क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः ।
इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥ १
यो हि संहरते क्रोधं भावस्तस्य सुशोभने ।
यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे ।
तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥ २

मार्दवं), and the same MSS. except K2 [अ]दारुणं (for दारुणम्). — d) K2 B (except B1) Dn D4. 6 M तीव्र- (M °क्ष्ण)तरं मृदु; Dc D5 G1 तीक्ष्णतरं मृदुः.

31 After 31ab, S ins.:

100* अन्वीक्ष्य कारणं चैव कार्यं तेजः क्षमापि वा ।
[T2 G3. 4 क्षमावता (for क्षमापि वा).]

— B3 D4. 6 om. 31cd. — d) K2. 3 B1 D2 T1 M1 देशकालः (K2 T1 °लौ) प्रतीक्ष्यते; B2. 4 Dc D5 देशकालः (B2 D5 °लं) समीक्षते; Dn देशकालौ प्रतीक्षतां (!); T2 G2-4 देशं (G2. 4 °श-) कालं समीक्ष्य वै. — e) Ś1 S (except G2) चापि (for चैव). — f) S अपराधितं (G1 M2 °नं).

32 a) Ś1 एवमेवविधाः; K3 (by corr.) Dc एवं बहुविधाः; B3. 4 अत एवंविधाः. — c) T G3 M1 तु (for [अ]नु-). Ś1 K3 [अ]नुवर्तस्व; K2 °वर्तध्ये; Dc प्रवर्तत्सु; Dn D4 [अ]न्ववर्तत्सु (!); D2 विवृत्तस्तु; G2 सुवर्तते; M2 तु वर्तत्सु. — d) Ś1 आगते; B1 D2 इष्य° (for उच्य°).

33 All MSS. except T1 (K1. 4 D1. 3 missing) om. the ref. — b) Ś1 K3 D2 जना° (for नरा°).

34 a) Dc तेद्य; T1 G2 M2 किंचित् (for कश्चित्). — b) Dc तान्; T1 G2. 4 [ऽ]त्र; G1 च (for ऽद्य). — c) G2. 4 तेजसामागते. — d) Dc तदुत्स्रष्टुमिहार्हसि.

35 a) Ś1 B Dn1 D6 अनु°; K2 T1 अवि° (for अव°). — b) T2 G (except G1) नरः (for जनः). — c) Ś1 D2 कालप्राप्तं; K3 काले प्राप्तं; D5 दाने प्राप्ते; M2 (by transp.) प्राप्ते काले. D5 क्षमा (for द्वयं). K2 B Dn D4. 6 चैतद्; D5 चैव (for ह्येतद्). — d) T1 G1 M1 वेत्ति (for वेद).

Colophon om. in K3. K1. 4 D1. 3 missing. — *Major parvan:* Ś1 B1 T G आरण्य. — *Sub-parvan:* B4 D5 (both om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन; likewise B3 only द्वैतवनप्रवेश. — *Adhy. name:* B4 T2 G1. 3. 4 द्रौपदीवाक्यं; Dc D2 बलिप्रह्ला(Dc2 °ह्रा)दसंवादः; M1 द्रौपदीमतं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 28. — *Śloka no.:* Dn 36.

30

☞ This adhy. is missing in K1. 4 D1. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 Before 1, Dc1 D2 ins.:

101* वैशंपायन उवाच ।
द्रौपद्या वचनं श्रुत्वा श्लक्ष्णाक्षरपदं शुभम् ।
उवाच द्रौपदीं राजा स्मयमानो युधिष्ठिरः ।
कारणे भवती क्रुद्धा धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
येन क्रोधं महाप्राज्ञे बहुधा बहु मन्यसे ।
क्रोधं मूलहरं शत्रुं कारणैः शृणु तं मम ।

— c) A few MSS. महाप्रज्ञे.

2 a) Ś1 K3 B3. 4 Dc D2. 5 संसहते. — b) K2. 3 B

क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते ।
तत्कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनम् ॥ ३
क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात्क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ।
क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ ४
वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ।
नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ५
हिंस्यात्क्रोधादवध्यांश्च वध्यान्संपूजयेदपि ।
आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ॥ ६
एतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।
इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ॥ ७
तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्मद्विधश्चरेत् ।
एतद् द्रौपदि संधाय न मे मन्युः प्रवर्धते ॥ ८
आत्मानं च परं चैव त्रायते महतो भयात् ।
क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन्द्वयोरेष चिकित्सकः ॥ ९
मूढो यदि क्लिश्यमानः क्रुध्यतेऽशक्तिमान्नरः ।
बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमन्ततः ॥ १०
तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः ।
तस्माद् द्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ॥ ११
विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति ।
स नाशयित्वा क्लेष्टारं परलोके च नन्दति ॥ १२
तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ।
क्षन्तव्यं पुरुषेणाहुरापत्स्वपि विजानता ॥ १३
मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः ।
क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥ १४
सत्यं चानृततः श्रेयो नृशंसाच्चानृशंसता ।
तमेवं बहुदोषं तु क्रोधं साधुविवर्जितम् ।

C. 3. 1079
B. 3. 29. 15
K. 3. 29. 18

Dn D2. 4–6 M2 भव° ; T1 भवा° (for भाव°). Ś1 transp. भावः and तस्य. S शुभानने (but cf. 102*). — After 2^{ab}, S (except M2) ins.:

102* यो न संहरते क्रोधं तस्याभावो भवत्युत ।
अभावकरणं तस्मात्क्रोधो भवति शोभने ।

— D5 om. 2^{cd}. — ^{c}) T1 कोपं (for क्रोधं). — ^{d}) S विसृजते (M2 संहर°) (for न सह°). — ^{e}) Dc M2 तस्याभवाय.

3 ^{d}) Ś1 K3 B1 Dc D2. 5 विसृ° (for उत्सृ°).

4 ^{a}) T1 न कुर्यात्कः; G (except G3) न कः कुर्यात्. — M2 transp. 4^{cd} and 5^{ab}.

5 K3 D2 om. 5^{ab}. M2 transp. 4^{cd} and 5^{ab}. — ^{a}) B2. 3 °वाच्यो; Dn D5 G2 °वाच्यौ; G4 M2 °वाच्यं (for °वाच्ये). — ^{d}) Ś1 नावध्यं (for °वाच्यं).

6 ^{a}) K2 Dn D6 तु (for च). — ^{b}) Ś1 B1. 2 संपूजयेत च; K2 B3. 4 Dc Dn D4. 6 °यीत च; D5 °येत्ततः. — ^{c}) S (except G4) वा (for च).

8 ^{a}) B3. 4 G1. 2 M निर्जितं; D2 T1 विजि°; G4 निश्रि° (for वर्जि°); cf. 15^{d}. Ś1 K3 D2. 5 G2. 4 वीरैः (for धीरैः). Cnp तं क्रोधं विक्रमं धीरैः. — ^{c}) S संस्मृ(G1 °हृ)त्य (for संधाय). — ^{d}) K2. 3 B Dc D2. 4–6 G1 M2 प्रवर्तते.

9 ^{a}) K2 B1. 4 Dc Dn D4–6 च परान्; B3 अपरान् (for च परं). — 9^{b} = Gītā (Vulg.) 2.40^{d}. — M2 om. 9^{c}–20^{d}. — ^{d}) Ś1 K3 B1 D2 जयेल्लोकांश्च शाश्वतान्.

10 M2 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{b}) Ś1 कुरुते; K3 B1 D2 कुप्य°; B2. 4 Dn D4. 6 T G3 क्लिश्य° (for क्रुध्य°). — ^{d}) K2 B2–4 Dc Dn D4–6 आत्मना (for अन्ततः). Ś1 K3 B1 D2 आत्मनैव विपद्यते.

11 M2 om. 11 (cf. v.l. 9). — ^{a}) S (M2 om.) परित्यज्य (for संत्य°). — ^{b}) Ś1 K3 D2 अचेतसः (for अनात्मनः).

12 M2 om. 12 (cf. v.l. 9). — ^{a}) T2 G (except G1) तु चैव (for तथैव). — ^{b}) Ś1 K3 क्लेश्यमानो. S (M2 om.) प्र- (for न). — ^{c}) K2 B Dc Dn D2. 4–6 अ- (B2 वि-) (for स). Ś1 नाशयति. B2 G1 द्वेष्टारं; G2 क्षेप्तारं. — ^{d}) K3 परलोकं स; B1 परलोकेषु. B4 स; T1 G1 न; M2 तु (for च). K3 B4 विंदति; T1 विंदते; T2 G (except G1) M1 निंद्यते (for नन्दति).

13 M2 om. 13 (cf. v.l. 9). — ^{b}) T2 G3 नित्यशः; G4 °तः. — ^{d}) Ś1 K3 D2. 5 विपश्चिता (for विजानता).

14 M2 om. 14 (cf. v.l. 9). — ^{b}) T1 [इ]व; G2 हि (for [इ]ह). — ^{d}) Ś1 इति (for इह). B4 Dc D5 मतः (for मतम्).

15 M2 om. 15 (cf. v.l. 9). — ^{a}) Ś1 D2 चैवानृतात् (for चानृततः). G2. 4 सत्याच्चानृतमश्रेयो. — ^{b}) Ś1 Dc2 D5 नृशंस्याच्चा°; K2 नृशंसायानृशंसता; G2. 4 योनृशंस्यो नृशंसतः. — ^{c}) T1 G2. 4 तदेवं. — ^{d}) T1 G (except G3) M1 सद्भिर् (for साधु-). — ^{e}) B4 S (M2 om.) वि° (for प्र°). Ś1 को वै (for कस्मात्). — ^{f}) K3 °भयाद् (for °वधाद्). S (M2 om.) सर्वलोकविनाशनं.

C. 3. 1080
B. 3. 29. 16
K. 3. 29. 18

मादृशः प्रसृजेत्कस्मात्सुयोधनवधादपि ॥ १५
तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ।
न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् ॥ १६
यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते ।
तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ १७
क्रुद्धो हि कार्यं सुश्रोणि न यथावत्प्रपश्यति ।
न कार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १८
हन्त्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरून्रूक्षैस्तुदत्यपि ।
तस्मात्तेजसि कर्तव्ये क्रोधो दूरात्प्रतिष्ठितः ॥ १९
दाक्ष्यं ह्यमर्षः शौर्यं च शीघ्रत्वमिति तेजसः ।
गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥ २०
क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक्तेजोऽभिपद्यते ।
कालयुक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धैस्तेजः सुदुःसहम् ॥ २१
क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिधीयते ।
रजस्तल्लोकनाशाय विहितं मानुषान्प्रति ॥ २२
तस्माच्छश्वत्त्यजेत्क्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् ।
श्रेयान्स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २३
यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रान्तममेधसाम् ।
अतिक्रमो मद्विधस्य कथं स्वित्स्यादनिन्दिते ॥ २४
यदि न स्युर्मनुष्येषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
न स्यात्संधिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ २५
अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्याद्गुरुणा हतः ।
एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥ २६
आक्रुष्टः पुरुषः सर्वः प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् ।
प्रतिहन्याद्धतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ २७
हन्युर्हि पितरः पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पितॄन् ।

---

16 M2 om. 16 (cf. v.l. 9). — a) Ś1 D2 S (M2 om.) तेजस्विनं (for °स्वीति). Ś1 D5 यदाहुर्; K3 तदाहुर्. K3 B (except B1) Dc D2 T1 G (except G3) M1 हि (for वै). K3 om. (hapl.) 16^{c}–17^{d}. — c) G2. 4 ह्यंतरं; M1 [ऽ]भ्यंतरं. Ś1 B1. 4m तत्र (for तस्य).

17 K3 M2 om. 17 (cf. v.l. 9, 16). — b) S (M2 om.) परि- (for प्रति-). — c) T1 G1. 4 विदुषो (for विद्वांसो).

18 M2 om. 18 (cf. v.l. 9). — a) Ś1 Dc क्रोधो; T1 G2. 4 क्रोधी (for क्रुद्धो). K2 om. (hapl.) 18^{cd}. — c) B D2. 5 M1 नाकार्यं.

19 M2 om. 19 (cf. v.l. 9). — b) Ś1 K2. 3 B D (D1. 3 missing) क्रुद्धस् (Dc वृद्धं) (for रूक्षैस्). — c) T G3. 4 श्रेयसि (for तेज°). K2 B Dn D4. 6 कर्तव्यः (for °व्ये). Ś1 K3 B4m Dc D2. 5 तस्मात्तेजस्विभिर्नित्यं. — d) K2 B2. 3 Dn D4 दूरे; B1. 4 D6 दूर- (for दूरात्). Ś1 K3 Dc D2. 5 विवर्जितः (for प्रति°).

20 M2 om. 20 (cf. v.l. 9). — a) T1 दाक्षिण्यमर्षं; G1 दाक्ष्यं मर्षं च; M1 दाक्ष्यमक्षश्च (for दाक्ष्यं ह्यमर्षः). T2 G2–4 ह्यमर्षं शौंडीर्यं (for °र्षः शौर्यं च). — b) Ś1 शीघ्रत्वाद्. Ś1 G1 अति-; T1 असि; T2 G2–4 अपि (for इति). T2 G (except G1) चेतसि (for तेजसः).

21 c) D4. 6 °प्रज्ञे; T1 G2. 4 °प्राज्ञैः; G1 °प्राज्ञः (for °प्राज्ञे). — d) B4 सम्यक् (for क्रुद्धैस्). B4 Dc D5 तु (for सु-). S °दुर्लभं (for °दुःसहम्).

22 a) B2–4 Dn D4. 6 T2 G3 M2 पंडितैः; T1 पुरुषैः; Cnp [अ]पण्डितैः (as in text). Ś1 पुमांसः पंडिताः क्रोधः; K2. 3 B1 Dc D2. 5 पुमांसो(B1 °सं)पंडिताः क्रोधं. — b) K2 B2–4 Dn D4. 6 M2 °निश्चितं; K3 B1 Dc D2. 5 °जानते (for °धीयते). Ś1 क्रोध इत्यवजायते (sic). — c) Ś1 राज्ञि; K3 राज्ञः; D2 तेजः; T1 राजन् (for रजः). B2. 4 Dc D5. 6 T2 G तु (G1 ते) (for तल्). — d) K2 B Dc Dn D4–6 मानुषं प्रति.

23 a) K3 नित्यं त्यजेत्; B1 शक्तस्त्यजेत्; Dc D5 समुत्सृजेत् (for शश्वत्त्यजेत्). — c) Ś1 Dc D5 M2 स्वधर्मादपगो; K3 °र्मादपि यो; B1 °र्मणि रतो; T1 G1 °र्मानुवशो; T2 G2–4 °र्मानुचरो.

24 a) B1 यतः; Dc D2 G2 इति (for यदि). S (except T2 G3) अबुद्धानाम्. — b) K2. 3 B2 Dn D4. 6 T2 G अचेतसां (for अमेधसाम्). — d) Ś1 K3 B1 हि स्याद्; B2 (by transp.) स्यात्स्विद्; Dc Dn2. n3 D2 -चित्स्याद्.

25 a) K2 Dn D4. 6 T2 G3 मानुषेषु. — c) K3 T2 G सिद्धिर् (for संधिर्).

26 Ś1 om. 26^{ab}. — d) Ś1 B1 अधर्मं (B1 °र्मः)प्रतिमो; K3 अधर्मप्रभवो.

27 a) T2 G (except G1) क्रुधितः (for पुरुषः). B1 Dn T2 G3 सर्वं.

28 a) B (except B2) S (except T2 G3) च (for हि).

हन्युश्च पतयो भार्याः पतीन्भार्यास्तथैव च ॥ २८
एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ।
प्रजानां संधिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ २९
ताः क्षीयेरन्प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे ।
तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३०
यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते ॥ ३१
क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वास्वापत्सु शोभने ।
क्षमा भवो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ॥ ३२
आक्रुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसा ।
यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ॥ ३३
प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ।
क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ३४
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
गीताः क्षमावता कृष्णे काश्यपेन महात्मना ॥ ३५
क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
यस्तामेवं विजानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥ ३६
क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमया चोद्धृतं जगत् ॥ ३७
अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ।
अति यज्ञविदां चैव क्षमिणः प्राप्नुवन्ति तान् ॥ ३८
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।

C. 3. 1104
B. 3. 29. 40
K. 3. 29. 43

— ^{b}) S (except T_2 G_3) चैव (for चापि).

29 ^{a}) B_4 संक्षयिते; T_1 संक्षुभिते; G_2 संकुचिते; M_1 प्रकुपिते. — ^{b}) K_2 समः; K_3 धर्मः; B_4m Dc D_5 शर्म (for जन्म). — ^{c}) T_1 बुद्धि-; T_2 G_{2-4} M_1 वृद्धि-; G_1 विद्धि (for संधि-). — ^{d}) K_2 समं; B_4m Dc शर्म (for जन्म). S (except M_2) शुचिस्मिते (for शुभा°). — ❀ **C**n: शम इति पाठे क्षमा। ❀

30 ^{a}) Dn_1 D_4 तां (for ताः). $Ś_1$ क्षयेरन्; K_2 B_2 क्षिये°; B_1 Dc Dn_1. n_3 D_{4-6} T_2 G_3 क्षिपे°. — ^{b}) $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{2.4}$ M तादृशाः; G_1 °शः.

31 Cf. 25^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ D_2 T_1 M_1 तस्मात्. $Ś_1$ Dc $D_{2.5}$ लोकेषु; K_2 नु लोके; K_3 लोके ह (for तु लोके). — ^{d}) K_3 Dc $D_{2.5}$ भवाय; B_1 भूयश्च; S (except G_1 M_2) भावश्च (cf. v.l. 32^{c}). $Ś_1$ धर्मश्च प्रथितो भवेत् (cf. 26^{d}).

32 ^{b}) K_2 B (B_1 corrupt) Dn $D_{4.6}$ सर्वापत्सु सुशोभने. — ^{c}) $Ś_1$ K_3 Dc Dn $D_{2.5.6}$ T_2 G_3 -वतो; T_1 G_4 M_1 भावो; G_2 भावे (for भवो).

33 ^{a}) $Ś_1$ K_3 $B_{1.2}$ Dc $D_{2.5}$ G_2 क्षिप्तः; M_2 चैव (for क्रुद्धः). — ^{b}) $Ś_1$ K_3 D_2 सहते यो. $Ś_1$ D_2 बलीयसां; K_2 B (except B_1) Dn_1. n_3 $D_{4.6}$ °सः. — ^{c}) T G_{1-3} यस्तु (T_2 before corr. यः स्म); G_4 यस्मिन्; M_1 सत्यं; M_2 स तु (for यश्च).

34 ^{b}) $Ś_1$ K_2 G_1 लोकः °तनः. — ^{c}) $Ś_1$ K_3 B_2 T $G_{3.4}$ स्वल्प° (for त्वल्प°).

35 ^{ab}) T $G_{2.3}$ M_2 इमां. $D_{5.6}$ T_2 $G_{2.3}$ M_2 गाथां. K_3 क्षमावतः. — $35^{b} = 44^{b}$. — ^{c}) T $G_{2.3}$ गीता. K_2 $B_{2.4}$ Dn $D_{2.4.6}$ T $G_{1.3.4}$ क्षमावतां. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_2 कश्यपेन.

36 ^{a}) $Ś_1$ transp. धर्मः and यज्ञः. K_3 क्षमा यज्ञाः क्षमा धर्माः. — ^{b}) $G_{2.4}$ M_2 दानं (for वेदाः). — ^{c}) $Ś_1$ D_2 एव (for एवं). $Ś_1$ K_3 Dc $D_{2.5}$ विजानीते. K_2 B (except B_1) Dn $D_{4.6}$ य एतदेवं जानाति.

37 ^{a}) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{2.5}$ विद्या (for सत्यं). — ^{d}) $Ś_1$ [इ]व धृतं; K_2 B D ($D_{1.3}$ missing) [इ]दं धृतं; K_3 वै धृतं (for चोद्धृतं). — After 37, $Ś_1$ D_2 read 40 (followed by 103*), while K_3 reads 40^{abcd} only.

38 $Ś_1$ reads 38–39 in this sequence: 39, 38^{cd}, 38^{ab}. K_3 om. 38^{ab}. K_2 $B_{3.4}$ Dc Dn D_{4-6} G_3 transp. (like $Ś_1$) 38^{ab} and 38^{cd}. — ^{a}) D_2 धर्म° (for ब्रह्म°). — After 38^{ab}, K_2 B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} read 40^{ef}, followed by 103*. — B_2 D_2 om. 38^{cd}. — ^{c}) K_2 क्रियावतां; K_3 T_2 G (except G_1) यज्ञवतां; T_1 यंत्रवतां (for यज्ञविदां). K_2 Dn_1 चापि; $B_{1.3.4}$m Dn $D_{4.6}$ G_1 लोकान् (for चैव). — ^{d}) $Ś_1$ K_3 वै; K_2 D_1 हि; B (B_2 om.) Dc Dn D_{4-6} G_1 च (for तान्). — After 38, B_3 D_6 read 40^{ef}, followed by 103*.

39 For $Ś_1$ cf. v.l. 38. D_2 om. 39^{ab}. M_1 om. from ब्रह्म up to कथं (in 40^{b}). — After 39^{ab}, K_3 (which om. 39^{cd}) reads 41^{cd}, and B_1 reads 40^{ef} (followed by 103*). — ^{c}) D_5 (by transp.) सत्यवतां सत्यं. — ^{d}) $Ś_1$ K_2 B D ($D_{1.3}$ missing) यज्ञः (for दानं). $Ś_1$ Dc -वतां; K_2 B Dn D_{4-6} शमः (Dn_{1}. n_2 श्रमः) (for यशः). — After 39, D_2 reads 41^{cd}.

C. 3. 1104
B. 3. 29. 40
K. 3. 29. 43

क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा दानं क्षमा यशः ॥ ३९
तां क्षमामीदृशीं कृष्णे कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाश्च विष्ठिताः ।
भुज्यन्ते यज्वनां लोकाः क्षमिणामपरे तथा ॥ ४०
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४१
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह संमानमृच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४२
येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमया निहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्तिः परा मता ॥ ४३
इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
श्रुत्वा गाथाः क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा क्रुधः ॥४४
पितामहः शांतनवः शमं संपूजयिष्यति ।
आचार्यो विदुरः क्षत्ता शममेव वदिष्यतः ।
कृपश्च संजयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ४५
सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।
पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ ४६
एतैर्हि राजा नियतं चोद्यमानः शमं प्रति ।
राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेल्लोभान्नशिष्यति ॥ ४७
कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये ।
निश्चितं मे सदैवैतत्पुरस्तादपि भामिनि ॥ ४८
सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न विन्दति ।

---

40 Ś$_1$ K$_3$ D$_2$ read 40^{abcd} after 37. M$_1$ om. up to कथं (cf. v.l. 39). — ^{a}) B (except B$_3$) Dn D$_{4.6}$ तादृशीं (for ईदृशीं). — ^{c}) S (except G$_1$) यत्र (for यस्यां). Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_{2.5}$ वेदाश्च (for सत्यं). — ^{d}) T$_1$ G$_1$ यत्र (for यज्ञा). K$_2$ B$_{3.4}$ Dn D$_{4.6}$ च धिष्ठिताः; B$_{1.2}$ प्रतिष्ठिताः (for च विष्ठिताः). Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_{2.5}$ सर्वमेव (K$_3$ सर्वं सम्यक्) प्रतिष्ठितं. — K$_2$ B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{4-6}$ read 40^{ef} after 38^{ab}; B$_1$, after 39^{ab}. K$_3$ om. 40^{e}–41^{b}. — ^{e}) Ś$_1$ K$_2$ B D (D$_{1.3}$ missing) अन्ये वै; T$_1$ इज्येते; G$_1$ इज्यंते; M$_2$ अन्ये च (for भुज्यन्ते). K$_2$ Dn D$_{4.6}$ यजुषां; B Dc D$_{2.5}$ G$_4$ M$_2$ यज्विनां (for यज्वनां). — ^{f}) Ś$_1$ K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ कर्मि°; D$_{2.5}$ धर्मि° (for क्षमि°). — After 40, Ś$_1$ K$_2$ B D (D$_{1.3}$ missing) ins.:

103* क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ।

[Dn$_3$ ब्रह्मविदां; D$_{2.5}$ °लोकः. D$_5$ लोकः परमपूजितः.]

41 Ś$_1$ om. 41; K$_3$ D$_2$ om. 41^{ab} (for K$_3$ cf. v.l. 40). — ^{c}) K$_3$ Dc D$_{2.5}$ च (for हि).

42 42^{ab} = 1. 38. 9^{cd}. — For 42^{ab}, Ś$_1$ *repeats* 39^{cd} (with v.l. यज्ञः for दानं and -वतां for यशः). — ^{b}) K$_2$ Dc D$_{2.5}$ लोकः; B$_3$ चापि (for चैव). — ^{c}) K$_{2.3}$ B$_1$ Dc Dn D$_{2.6}$ T$_1$ G$_4$ सन्मानम्. Ś$_1$ K$_{2.3}$ Dn$_1$ D$_4$ अर्छंति; B Dc D$_5$ अर्ह(B$_2$ °र्चं)ति; Dn$_2$ D$_2$ G$_1$ इच्छंति (for ऋच्छन्ति). — ^{d}) S परां (for शुभां).

43 ^{b}) K$_2$ [अ]भिहितः; B (except B$_1$) Dn D$_{4.6}$ [अ]भिहतः (for निहतः). — ^{c}) Ś$_1$ B$_2$ Dc °तरा; K$_3$ T$_1$ G$_{1.4}$ M °तरो; G$_2$ °मतो (for °तरे). T$_1$ G$_{1.2.4}$ M लोकः.

44 ^{a}) Dc D$_{2.5}$ G$_{2.4}$ गीता. Ś$_1$ K$_2$ D$_5$ कश्यपेन. — ^{b}) = 35^{b}. M$_2$ नित्यमेव (for गाथा नित्यं). — ^{c}) S (except M$_2$) तु (for त्वं). — ^{d}) T$_1$ G (except G$_3$) M$_1$ मा द्रौपदि (by transp.).

45 K$_3$ B D (D$_{1.3}$ missing) M$_2$ ins. after 45^{ab}; K$_2$, after 45^{cd}: G$_4$, after 45^{ef}: M$_1$, after 46:

104* कृष्णश्च देवकीपुत्रः शमं संपूजयिष्यति ।

[Cf. 45^{b}. K$_2$ समयं पूजयिष्यति; M$_2$ शममेव वदि°.]

— T$_2$ G$_3$ om. 45^{cdef}. — ^{c}) K$_{2.3}$ D$_2$ S (T$_2$ G$_3$ om.) चैव (for क्षत्ता). — ^{d}) K$_2$ सममेव; Dc परमेव. Ś$_1$ B$_{2-4}$ Dn$_{2}$.n$_3$ D$_4$ वदिष्यति. B$_1$ शमं संपूजयिष्यति (= 45^{b}); S (T$_2$ G$_3$ om.) पौरवृद्धास्तथैव च. — D$_2$ om. 45^{ef}. — ^{f}) T$_1$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ वदिष्यति.

47 G$_1$ om. 47. — ^{b}) K$_2$ नोद्यमानः. — ^{c}) S (G$_1$ om.) आदास्यतेति (for राज्यं दातेति). — After 47, D$_2$ ins.:

105* यत्र पार्थो धनुष्पाणिर्भीमः कृष्णश्च वीर्यवान् ।

48 ^{b}) Dc विपत्तये (for अभूतये). — After 48^{ab}, D$_2$ ins.:

106* क्षयः सर्वस्य लोकस्य पृथिव्यामिति मे मतिः ।
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च किं शेषं तत्र पश्यसि ।

— ^{c}) K$_2$ D$_5$ सदा चैतत्. — ^{d}) K$_2$ एव (for अपि). K$_{2.3}$ B D (D$_{1.3}$ missing) G$_1$ भाविनि.

49 ^{b}) B$_2$ विनिंदति; B$_3$ न निंदति. S क्षमा मामेव विंदति. — ^{c}) B$_4$ Dc Dn D$_{2.5}$ T$_2$ G$_3$ तत्र (for तस्य). K$_2$ एवेह; B$_{2-4}$ D (D$_{1.3}$ missing) G$_1$ इत्येवं. B$_1$ M$_2$ अर्हस्तस्या अहमिति. — ^{d}) K$_3$ G$_{2.4}$ M$_2$ मा (for मां). Ś$_1$ K$_{2.3}$ B$_1$ विंदति.

अर्हस्तस्याहमित्येव तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ४९
एतदात्मवतां वृत्तमेष धर्मः सनातनः ।
क्षमा चैवानृशंस्यं च तत्कर्तास्म्यहमञ्जसा ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

द्रौपद्युवाच ।
नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहं चक्रतुस्तव ।
पितृपैतामहे वृत्ते वोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १
नेह धर्मानृशंस्याभ्यां न क्षान्त्या नार्जवेन च ।
पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ २
त्वां चेद्व्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् ।
यत्त्वं नार्हसि नापीमे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ३
न हि तेऽध्यगमज्जातु तदानीं नाद्य भारत ।
धर्मात्प्रियतरं किंचिदपि चेज्जीवितादिह ॥ ४
धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते ।
ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानन्त्यपि च देवताः ॥ ५
भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रेयौ च मया सह ।
त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजेः ॥ ६
राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः ।
इति मे श्रुतमार्याणां त्वां तु मन्ये न रक्षति ॥ ७
अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा धर्ममेव ते ।

C. 3. 1125
B. 3. 30. 9
K. 3. 30. 9

---

50 ^{a}) $Ś_1$ धर्मवतां; K_3 B_1 D_2 ह्यात्मवतां; M_1 आत्मविदां. K_3 धर्मम् (for वृत्तम्). — ^{c}) T $G_{2.3}$ क्षमां. $Ś_1$ °नृशंसस्य; K_2 °नृशंसा च.

Colophon. $K_{1.4}$ $D_{1.3}$ missing. — *Major parvan:* $Ś_1$ Dn_2 T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* B_3 D_2 (both om. sub-parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश; likewise B_4 D_5 only द्वैतवन. — *Adhy. name:* K_2 B_4 G_1 युधिष्ठिरवाक्यं; Dc युधिष्ठिरवाक्ये क्षमाप्रशंसा; D_2 क्षमाप्रशंसा; T_2 $G_{2.3}$ M_1 क्षमास्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 29. — *Śloka no.:* Dn 53.

31

☞ This adhy. is missing in $K_{1.4}$ $D_{1.3}$ (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 1^{a} = 3. 38. 25^{a}. — ^{c}) S (except T_1 M_2) राज्ये (for वृत्ते). — After 1, K_2 B (except B_1) Dc Dn D_{4-6} ins.:

107* कर्मभिश्चिन्तितो लोको गत्यागत्या पृथग्विधः ।
तस्मात्कर्माणि नित्यानि लोभान्मोक्षं यियासति ।

[(L. 1) K_2 B_2 (m as in text) Dn $D_{5.6}$ गत्यां गत्यां. D_5 पृथक्पृथक्.]

2 ^{a}) D_5 ते न (for नेह). K_3 B Dc D_5 T_1 G (except G_3) M_2 °साभ्यां (for °स्याभ्यां). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_2 न यज्ञैर्भूरिदक्षिणैः.

3 ^{b}) T G_2 M दुष्षहं; G_1 दुष्प्रभं. K_3 इदं च भरतर्षभ. — ^{c}) K_3 D_5 न त्वं; B (except B_3) Dc यस्त्वं; T G स त्वं; M_1 राजन् (for यत्त्वं). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ Dc $D_{2.5}$ [ऽ]मितौजसः; B_1 महायशाः; B_4 बलीयसः (for महौ°).

4 ^{a}) T_1 G_1 M_1 तु (for हि). $Ś_1$ K_3 D_5 ते व्यगमज्; K_2 $B_{2.3}$ M_2 तेध्यगमज्; Dc तेध्यगमं; D_2 ते ह्यभवज्; T_1 corrupt; T_2 G_{2-4} तेभ्यगमञ्. — ^{b}) Dc D_5 om. न. T_2 G (except G_1) चाद्य (for नाद्य). — Dc_2 om. (hapl.) 4^{cd}. — ^{c}) Dc_1 D_5 पर° (for प्रिय°). — ^{d}) D_4 ते (for चेज्). Dc_1 जीवितं. $K_{2.3}$ S अपि; Dc_1 च ते (for इह).

6 ^{a}) K_3 B Dn_2. n_3 $D_{5.6}$ T_2 G_3 चोभौ; Dn_1 D_4 T_1 $G_{1.2.4}$ M_1 चेमौ (for चैव). — ^{b}) M_2 यमौ चैव (for माद्रेयौ च). — ^{c}) T_2 G (except G_1) त्यजेयमिति ते बुद्धिर्. — ^{d}) B_2 कदाचन (for परि°).

8 D_2 *repeats* 8^{ab} (with v.l.). — ^{a}) D_2 अत्यंतं हि (second time); T_1 G_4 त्यक्त्वान्या (T_1 °न्यौ) हि; T_2 G_{1-3} त्यक्त्वान्यान्हि (G_1 °नि); M_1 त्यक्त्वान्यत्तु; M_2 अन्येभ्यो हि (for अनन्या हि). $G_{1.4}$ °व्याघ्राः; G_2 °श्रेष्ठ. K_3 D_2 (first

C. 3. 1125
B. 3. 30. 9
K. 3. 30. 9

बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥ ८
नावमंस्था हि सदृशान्नावराञ्श्रेयसः कुतः ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्धत ॥ ९
स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
दैवतानि पितॄंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ १०
ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ।
यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ ११
आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ।
नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किंचन विद्यते ॥ १२
यदिदं वैश्वदेवान्ते सायंप्रातः प्रदीयते ।
तद्दत्त्वातिथिभृत्येभ्यो राजञ्शेषेण जीवसि ॥ १३
इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ।
वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा ॥ १४
अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ।
राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति ॥ १५
अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ।
एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः ॥ १६
राजन्परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ।
राज्यं वसून्यायुधानि भ्रातॄन्मां चासि निर्जितः ॥१७
ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ।
कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ॥ १८
अतीव मोहमायाति मनश्च परिदूयते ।
निशाम्य ते दुःखमिदमिमां चापदमीदृशीम् ॥ १९
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ईश्वरस्य वशे लोकस्तिष्ठते नात्मनो यथा ॥ २०
धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।

---

time) इ(D_2 अ)तिशक्तिर्यथाशक्तिः. — ^{b}) T_2 G (except G_1) नित्यता. K_3 D_5 धर्मं सेवते (D_5 °ने); T_1 सा ममैव ते; T_2 G (except G_1) धर्मं एव ते. — ^{c}) B_1 संततम्. — After 8, B_3 ins.:

108* छायेवान्वेति पुरुषं धर्मः साधु मयार्जितः।

9 ^{c}) $Ś_1$ K_3 Dc D_5 [अ]पि महीं; D_2 हि महीं (for पृथिवीं). S सर्वां (for कृत्स्नां). — ^{d}) D_2 प्रवर्धते (for अवर्धत).

10 ^{c}) T G_{2-4} देवांश्चैव; G_1 M देवता(G_1 °तां)श्च (for दैवतानि).

11 ^{a}) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{2.5}$ कामभोगांस्ते; T_1 सर्वकामार्थैः. T_2 G_{2-4} च; M_1 तु (for ते). — M_2 om. (hapl.) 11^b–12^c. — ^{b}) B_3 पूजिताः (for तर्पिताः). $Ś_1$ K_3 Dc $D_{2.5}$ सततं भुंजते गृहे. — ^{c}) M_1 व्रतिनो (for यतयो). — After 11, K_2 B Dc Dn D_{4-6} T_2 G_{2-4} ins.:

109* भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यत्राहं परिचारिका।

12 M_2 om. 12^{abc} (cf. v.l. 11). — ^{a}) Dc आरण्यकेथ; T_1 आरण्येभ्योथ. $Ś_1$ K_3 Dc लोहानि; S (M_2 om.) वन्यानि. — ^{b}) B (except B_3) T_2 G (except G_1) M_1 भोजनानि.

13 ^{a}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ B Dc Dn_2. n_3 $D_{2.4}$ T_2 $G_{3.4}$ वैश्वदेवं ते. — ^{b}) T_1 M विधी° (for प्रदी°). N ($K_{1.4}$ $D_{1.3}$ missing) शांतये ($Ś_1$ $D_{2.5}$ सायं च; K_3 सायं वै) क्रियते गृहे. — ^{c}) K_2 $B_{1.3}$ Dn_1. n_3 D_{4-6} T_2 $G_{1.3.4}$ °भूते° (for °भृत्ये°). $Ś_1$ K_3 D_2 श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च (= 3. 2. 57^a); see below. — ^{d}) $Ś_1$ K_3 दत्त्वा (for राजन्). $Ś_1$ $K_{2.3}$ B Dc Dn D_{4-6} M_2 शिष्टेन (for शेषेण). D_2 यज्ञकर्म च सर्वदा (cf. 14^d). — After 13, Dc_2 Dn_2 D_5 ins.:

110* श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च दत्त्वा शिष्टेन जीवसि।
[See above v.l. of $Ś_1$ K_3 D_2.]

14 ^{b}) B_2 $G_{1.4}$ M_2 काम्या (for काम्य-). — ^{d}) $Ś_1$ भारत (for नित्यदा). S सदा (T_2 G_3 °द) यज्ञा(T_2 G_3 °ज्ञ)श्च तेनघ.

15 ^{b}) $Ś_1$ $B_{2.3}$ निर्जने (for वि°).

16 ^{b}) T_1 $G_{1.2}$ M पौंडरीको°. — ^{cd}) S इष्टास्त्वया महायज्ञा बहवोन्ये सदक्षिणाः.

17 ^{c}) B_2 वसूंश्चा°; D_2 पशूना° (for वसून्या°). $Ś_1$ राज्यं च वसून्यादाय; $K_{2.3}$ S पार्थं (K_2 राज्यं) मित्राणि चास्मांश्च. — ^{d}) B_1 अपि (for असि). $Ś_1$ भ्रातॄन् चापि विनिर्जितः; $K_{2.3}$ S वसूनि च पराजितः.

18 ^{a}) Dc D_5 अनसूयोर्वं°. — ^{b}) S (except M_2) धीमतः. — ^{cd}) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{2.5}$ transp. कथं and बुद्धिः. T $G_{3.4}$ आपादिता (for आपतिता).

19 ^{a}) K_3 मा मोहयति; S मोह आयाति. — ^{b}) K_2 B Dn_3 D_5 G_1 °भूयते; D_2 °हीयते. — ^{c}) $Ś_1$ K_3 न शाम्यति (K_3 °ते); K_2 B Dc_2 $D_{5.6}$ निशम्य वे. S निशाम्य व्यसनं पार्थ. — ^{d}) $Ś_1$ दृष्ट्वानापदमीदृशीं; S तवेदमतिदुःसहं (M °दुष्षहं).

20 20^{ab} = 1. 29. 1^{ab}; etc. — ^{cd}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ Dc Dn D_2 लोकास्तिष्ठंते.

दधाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २१
यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ।
ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः ॥ २२
आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ।
ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् ॥ २३
शकुनिस्तन्तुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ।
ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः ॥ २४
मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ।
धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः ॥ २५
नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भवति कंचन ।
स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलाद्वृक्ष इव च्युतः ॥ २६
अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च ॥ २७
यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः ।
धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २८
आर्यकर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः ।
व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ॥ २९
हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ।
येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३०
पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः ।
यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ॥ ३१
अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिर्वेददर्शिभिः ।
अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३२
अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च ।
अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥ ३३
यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ।
अयसा चाप्ययश्छिन्द्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३४
एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ।

C. 3. 1152
B. 3. 30. 36
K. 3. 30. 36

---

21 ^{a}) Ś$_1$ धात्रैव; B$_2$ T$_2$ G (except G$_1$) तथैव. Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_{2.5}$ किल (for खलु). — ^{c}) Ś$_1$ D$_2$ T G$_{2.3}$ ददाति. — ^{d}) = 5. 31. 2^{d}.

22 ^{ab}) S (except M$_2$) यथा दारुमयीं योषां नरो धीरः समाहितः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_2$ चेष्टय(K$_{2.3}$ °यं)ति; B$_3$ (m as in text) Dc इंग°; T$_1$ G (except G$_3$) M$_2$ ईह°; M$_2$ नेंग° (for ईर°). Ś$_1$ °मर्माणि; K$_{2.3}$ °कर्माणि (for °मङ्गानि). Cnp चेष्टयन्त्यङ्गकर्माणि. — ^{d}) Dc D$_5$ -भूता (for राजन्). M$_1$ तथा धातुः प्रजा इमाः.

23 ^{a}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ Dc D$_{2.5}$ आकाशमिव. — ^{d}) K$_3$ B पातकं (for पापकम्).

24 ^{a}) T$_1$ G$_{1.2}$ °बद्धेव; M$_1$ °बद्धो हि. — ^{b}) T$_1$ G$_{1.2}$ M नीयते (for नियतो). — ^{c}) K$_2$ Dn$_1$. n$_3$ D$_4$ T$_2$ G$_{1.3}$ तिष्ठेन् (for तिष्ठन्). — ^{d}) K$_3$ T$_1$ G$_{1.2}$ M$_1$ om. the *second* न.

25 ^{a}) Ś$_1$ स्तंभ (for सूत्र). — After 25^{ab}, B (B$_2$ om.) reads 26^{cd}.

26 ^{a}) B$_3$ नार्थाधीनो. — ^{b}) K$_2$ B$_{3.4}$ Dn$_1$. n$_3$ D$_{4.6}$ T$_2$ G (except G$_1$) भजति (for भवति). B$_1$ D$_{2.5}$ T$_1$ G$_{1.4}$ किं° (for कं°). — B$_2$ om. 26^{cd}. — B (B$_2$ om.) reads 26^{cd} after 25^{ab}. — ^{d}) K$_3$ T$_1$ G (except G$_3$) M$_1$ कूल- (for कूलाद्).

27 Cited (as a nyāya) in Sarvadarśanasaṃgraha (ed. Abhyankar), p. 176 (with v.l. वा श्वभ्रमेव वा for नरकमेव च); also in the Nyāyavārttika of Uddyotakāra on Nyāyasūtra 4. 1. 21. — ^{d}) Dc T$_2$ G (except G$_4$) M वा (for च).

29 ^{a}) Dn D$_{2.5.6}$ T$_1$ M आर्यें (for आर्य-). — ^{b}) T$_2$ G$_{3.4}$ पापो (for पापे). — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ D$_2$ M$_2$ चरति.

30 ^{a}) B$_1$ प्राप्तः (for धातुः). — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ B (except B$_2$) D$_{2.5}$ क्षेत्रसंज्ञकं.

31 ^{c}) Ś$_1$ यद्धंति; K$_3$ युद्धंति (for यो हन्ति). — ^{d}) Ś$_1$ B$_2$ [अ]थ; K$_3$ Dc D$_5$ स्व-; B$_4$ [अ]र्थं-; D$_2$ स; G$_4$ तु (for [आ]त्म-).

32 K$_3$ om. 32^{ab}. — ^{a}) D$_5$ अथ वा (for अन्यथा). Dc परिद्रष्टास्मि. — ^{b}) M$_2$ कविभिर्. K$_2$ B$_4$ तत्वदर्शिभिः; Dc$_2$ वेदवादिभिः; T$_2$ G (except G$_1$) वेदपारगैः. — B$_1$ M$_1$ om. (hapl.) 32^{d}–33^{a}.

33 B$_1$ M$_1$ om. 33^{a} (cf. v.l. 32). — ^{a}) Ś$_1$ एवं च (for एव हि). T G$_{2-4}$ वर्तंते (for मन्यन्ते). G$_1$ अन्यथा वा ऽयवर्तंते; M$_2$ °था परिवर्तंते. — ^{b}) T$_1$ G$_1$ M ह; T$_2$ G$_{2-4}$ हि (for च). Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_{2.5}$ भविष्यंतीति मानवाः.

34 ^{a}) Ś$_1$ काष्ठस्य (for वा काष्ठं). — ^{b}) K$_2$ Dc$_2$ D$_6$ M$_2$ वा° (for चा°). B$_2$ om. च. Ś$_1$ चाश्मानमश्मना; T$_1$ अश्मनीवात्मना; G$_1$ ह्यश्मानं चाश्मना; G$_{2.4}$ M$_1$ अ(G$_2$ ह्य)श्मना ह्यश्म वा. — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ B$_{2.4}$ G$_{1.4}$ M$_1$ वा° (for चा°). — ^{d}) Ś$_1$ Dc अचेतनः; K$_3$ D$_2$ अचेतसं.

35 ^{a}) T$_2$ G (except G$_1$) अंते (for देवः). — ^{c})

C. 3. 1152
B. 3. 30. 36
K. 3. 30. 36

हिनस्ति भूतैर्भूतानि छद्म कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३५
संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ।
क्रीडते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ३६
न मातृपितृवद्राजन्धाता भूतेषु वर्तते ।
रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथायमितरो जनः ॥ ३७
आर्याञ्शीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो वृत्तिकर्शितान् ।
अनार्यान्सुखिनश्चैव विह्वलामीव चिन्तया ॥ ३८
तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ।
धातारं गर्हये पार्थ विषमं योऽनुपश्यति ॥ ३९
आर्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे धर्मापचायिनि ।
धार्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धाता किं फलमश्नुते ॥ ४०
कर्म चेत्कृतमन्वेति कर्तारं नान्यमृच्छति ।
कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥ ४१
अथ कर्म कृतं पापं न चेत्कर्तारमृच्छति ।
कारणं बलमेवेह जनाञ्शोचामि दुर्बलान् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

युधिष्ठिर उवाच ।
वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः ।
उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यं तु प्रभाषसे ॥ १
नाहं धर्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत ।
ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ २
अस्तु वात्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।
गृहानावसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३
धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।

K3 T G2. 3 M1 निहंति (for हिनस्ति). — ^{d}) T1 M1 जन्म (for छद्म).

37 ^{c}) Ś1 K2 B2 Dc D6 T2 G3. 4 एव (for इव). K3 प्रकुत्या; S (except M2) प्रयुक्तो (for प्रवृत्तो). K2. 3 Dc D5 [ऽ]सौ (for ऽयं).

38 ^{b}) Ś1 K3 B Dn2. n3 D4. 5 G4 °कर्षितान्. — ^{d}) Ś1 विह्वलयामीव चिंतया (hypermetric!); K2 G2. 4 °लानि विचिंतये (K2 °या); K3 D2 °लानीव चिंतया; B1. 2. 4 Dc Dn D4–6 °लानिव चिंतया; B3 T1 M1 °लामि वि(B3 न)चिंतये; T2 G3 °लेव विचिंतये; G1 चिंतयाम्यतिविह्वला; M2 °लास्मि विचेतना. The reading विह्वलामीव was found in two of the MSS. collated for the ed., but not included in our apparatus. The conjecture was made already by Aufrecht; see PW s. v. वि+ह्वल्.

39 ^{d}) Ś1 K2. 3 D2 समं यो नानुपश्यति.

40 ^{b}) Ś1 K2 D2 Cnp धर्माभि(D2 °ति)शंकिनि; K3 चौर्यातिशंसिनि; D5 धर्मविशंकिते.

41 ^{b}) Ś1 नानुगच्छति; K2 Dc नान्यमर्छति; B2. 4 °मर्च्छति. — K2 D2 om. (hapl.) 41^{c}–42^{b}. — ^{c}) Ś1 K3 Dc D5 कर्मणा बहु(K3 marg. *sec. m.* तेन)दोषेण.

42 K2 D2 om. 42^{ab} (cf. v.l. 41). — ^{b}) Ś1 K3 B (except B1) D4. 6 अर्छति; Dc अर्हति.

Colophon. K1. 4 D1. 3 missing. — *Major parvan:* Ś1 K2 Dn2 T2 G आरण्य. — *Sub-parvan:* B4 D5 (both om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन. — *Adhy. name:* K2 B4 Dc द्रौपदीवाक्यं; D2 ईश्वरमाहात्म्यं; T2 G2–4 विधातृ(G4 धातृ)गर्हणं; G1 द्रौपदिमते विधातुकरणं (sic). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 30. — *Śloka no.:* Dn 43.

32

☞ This adhy. is missing in K4 D1. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28). 1^{a}–4^{a} is missing in K1 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{a}) B4 बहु (for वल्गु). — ^{c}) K2 D2 S (except G4) यत्; B3 Dc D5 तु (for तत्). — ^{d}) D5 च; S सं (for तु).

2 ^{a}) K2 B2. 4m Dn कर्म°; S °फलाकांक्षी. T1 om. (hapl.) 2^{cd}. — ^{c}) Ś1 Dc Dn1 D4–6 G1 M2 ददानि; T2 G3 ददाति. T2 G3. 4 एवं (for एव). — ^{d}) Ś1 K2. 3 D2 अपि (for उत).

3 ^{a}) Ś1 नात्र; D5 G1 चात्र; M2 मेत्र (for वात्र). — ^{c}) K2 गृहवासता नित्यं च; B Dn D4. 6 गृहे वा वसता कृ°; S गृहे निवसता कृ°.

आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ।
धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतम् ॥ ४
न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।
यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात्पापचेतनः ॥ ५
अतिवादान्मदाच्चैव मा धर्ममतिशङ्किथाः ।
धर्मातिशङ्की पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ॥ ६
धर्मो यस्यातिशङ्क्यः स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः ।
वेदाच्छूद्र इवापेयात्स लोकादजरामरात् ॥ ७
वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो यशस्विनि ।
स्थविरेषु स योक्तव्यो राजभिर्धर्मचारिभिः ॥ ८
पापीयान्हि स शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशेषतः ।
शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्ममतिशङ्कते ॥ ९

प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषिर्गच्छन्महातपाः ।
मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविताम् ॥ १०
व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुकः ।
अन्ये च ऋषयः सिद्धा धर्मेणैव सुचेतसः ॥ ११
प्रत्यक्षं पश्यसि ह्येतान्दिव्ययोगसमन्वितान् ।
शापानुग्रहणे शक्तान्देवैरपि गरीयसः ॥ १२
एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदा मम ।
कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १३
अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्ममेव च ।
रजोमूढेन मनसा क्षेप्तुं शङ्कितुमेव च ॥ १४
धर्मातिशङ्की नान्यस्मिन्प्रमाणमधिगच्छति ।
आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यकः ॥ १५

C. 3. 1176
B. 3. 31. 17
K. 3. 31. 17

---

4 K3 om. 4^{ab}. K1 resumes from 4^{b} ! — ^{d}) B Dc2 वृत्तिम्; G4 धर्मम् (for वृत्तम्). — Ś1 K1 D2 om. 4^{ef}; B Dc D4–6 read it after 5^{ab} (B4, after 111*). — K2. 3 B Dc1 Dn D4–6 ins. after 4^{ef} (B4, after 4^{cd}): Ś1 K1 D2 (which om. 4^{ef}), after 4^{cd}:

111* धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ।

[Ś1 K3 B2–4 D2. 5 °वाणिजको. Ś1 K3 D2. 5 दीनो (for हीनो).]

Thereafter Dc1 D6 *repeat* 5^{ab}.

6 ^{a}) D2. 6 T2 G3 अतिवादान्. Ś1 K1–3 वदाम्येतत्; B Dc Dn D4. 6 T2 G3 वदाम्येष (B3 वदत्येष); D2. 5 वदस्येतान् (D5 °तत्) (for मदाच्चैव). — ^{b}) K2 D6 नाधर्मम्; D5 न धर्मम्. Ś1 K1. 2 B Dc Dn D4–6 अभि- (Dc2 अवि-; Dn2 अपि); D2 इति (for अति-). Ś1 T1 G (except G3) M1 -शंकथाः. — D5 transp. 6^{cd} and 7^{ab}. — ^{c}) Ś1 K1. 2 B Dn2. n3 D4. 6 धर्माभिशंकी. — ^{d}) K2 D5 तिर्यग्योनि-; Dn D2 °गेति (!).

7 D5 transp. 6^{cd} and 7^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1. 2 B Dc Dn D4–6 अभि- (for अति-). — ^{b}) K2 D5 Cnp अर्थे; K3 अर्थो; Dc1 दोषं; D2 आर्ष्यो (for आर्षं). G1 M1 अदोषो; M2 दृश्यते (for आर्षं वा). T G2. 3 दोषो दुर्बलम् (T1 °बोध) आत्मनः; G4 broken. — ^{d}) K2 D5 Cnp स्वर्लोकाद् (for स लो°).

8 ^{a}) Ś1 K1 D2 धर्मरतिः; G2 कर्मपरः. — ^{b}) B Dn D4. 6 G2 मन° (for यश°). — ^{c}) K2 न; Dc [अ]भि-; Dn2 D5 नि-; D2. 6 प्र- (for स). D2 om. (hapl.) 8^{d}–9^{c}. — ^{d}) K1 B1. 4 Dn D4. 6 राजर्षिर्. K1 धर्मवादिभिः; B2 धर्मयोक्तृभिः (m as in text). D2 न धर्ममतिशंकते (cf. 9^{d}).

9 D2 om. 9^{abc} (cf. v.l. 8). — ^{a}) K1. 2 B2. 3 Dc Dn D4–6 transp. हि and स. — ^{b}) Ś1 K1–3 [ऽ]पि वा पुनः; B (except B1) Dc Dn D4–6 विशिष्यते; G4 broken. — ^{c}) Ś1 M1 [ऽ]धर्म° (for मन्द°). — ^{d}) = 17^{b}. K1. 2 B Dc Dn D4–6 अभि° (for अति°).

10 ^{c}) Ś1 K1 मार्कंडेयो°. — ^{d}) Ś1 K2. 3 °जीविनः; K1 Dc D2 °तः; B1 °तं; B3. 4 Dn D4. 5 M1 °ता; M2 °कां.

11 ^{a}) Some MSS. वशिष्ठो. — ^{b}) Some S MSS. रोमशः शुकः; G1 रोमहर्षणः. — ^{c}) Ś1 K1. 3 Dc D5 S (avoiding hiatus !) चाप्यृषयः; K2 वा ऋषयः. B (except B2) Dn D4. 6 सर्वे (for सिद्धाः). — ^{d}) B3 T1 G (except G3) M1 सुतेजसः; B4 सुवेधसः.

12 ^{a}) Ś1 K1 Dc2 G1 M1 ह्येनान्. — ^{b}) M1 दिव्यान् शोभासम°. — ^{d}) K1. 2 B Dn D4–6 देवेभ्योपि.

13 ^{b}) B Dn D4. 6 [अ]नघे (for मम). — ^{c}) D2 कर्तारो ह्यम°.

14 ^{a}) T2 G (except G1) ततो (for अतो). — ^{b}) K3 कर्म (for धर्मम्). — D2 om. (hapl.) 14^{cd}. — ^{c}) B Dc Dn D4. 6 राज्ञि (for रजो-). — ^{d}) Ś1 K1 T1 वा (for च). — Ś1 K1. 2 B D (D1. 3 missing) ins. after 14 (D2, which om. 14^{cd}, ins. after 14^{ab}):

112* उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान् ।

C. 3. 1176
B. 3. 31. 17
K. 3. 31. 17

इन्द्रियप्रीतिसंबद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।
एतावान्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १६
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममतिशङ्कते ।
ध्यायन्स कृपणः पापो न लोकान्प्रतिपद्यते ॥ १७
प्रमाणान्यतिवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः ।
कामलोभानुगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १८
यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते ।
अशङ्कमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ १९
आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्मानपरिपालयन् ।
सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २०
शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे मा स्मातिशङ्किथाः ।
पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥ २१
धर्म एव प्लवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् ।
सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमृच्छतः ॥ २२
अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः ।
अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥ २३
निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवेयुः पशुजीविकाम् ।
विघातेनैव युज्येयुर्न चार्थं किंचिदाप्नुयुः ॥ २४
तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च ।
दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ २५

[K1 उन्मत्तो. K1 मूढः (for बालः). Dc2 D2 आगम° (for आगत°).]

15 ^{a}) K1. 2 B1. 3 Dc2 सर्वाभिशंकी; K3 साध्वाति°; B2. 4 Dc1 Dn D4. 6 धर्माभि°; D2. 5 सर्वाति°; T1 सर्वाव°. Ś1 K1 नान्यस्य; K2 B Dc Dn D4. 6 नान्यस्मात्. — ^{c}) K2 °प्रभाव (for °प्रमाण). Ś1 K1 Dc2 -सन्नद्धः; B3. 4 -तत्वज्ञः; S (except M2) चोन्नद्धः. — ^{d}) Ś1 K1-3 Dc D2. 5 T1 M1 [ऽ]पि; G1. 4 [ऽ]भि- (for हि). Dc D5 अवमानकः; S अवमन्यते.

16 ^{a}) B3 D2 T2 G1-3 M °प्रति°; T1 G4 °संबंधं. — ^{b}) K3 लोकविश्रुतं; G4 कालसाक्षिकं. — D2 om. 16^{c}–17^{b}. — ^{c}) Ś1 K1. 2 B D (D1. 3 missing; D2 om.) T1 G1. 4 M एतावन्. B1. 4 लोको (for बालो).

17 D2 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{b}) = 9^{d}. Ś1 K1. 2 B D (D1. 3 missing; D2 om.) अभि- (for अति-). — ^{c}) K2. 3 पुण्यान् (for पापो). D2 धर्मं प्रमाणमध्यायन्.

18 K3 om. (hapl.) 18^{a}–19^{b}. — ^{a}) K1 प्रमाणान्यनिवृत्तो; K2 D2 प्रमाणेत्यति°; B1 Dc2 Dn1. n3 D4. 5 प्रमाणाद्धि नि°; B2. 4 Dc1 Dn2 D6 प्रमाणाद्धिनि°; B3 T G (except G1) प्रमाणादति°. — ^{c}) Ś1 K1 B Dc Dn D4-6 °तिगो; K2 D2 °निवृतो (for °नुगो). — ^{d}) M2 न लोकान् (for नरकं).

19 K3 om. 19^{ab} (cf. v.l. 18); T1 om. (hapl.) 19^{ab}. — ^{a}) G1 धर्मं° (for कृत°). — ^{b}) M अनु° (for अभि°). — ^{c}) K3 पुण्यानि (for कल्याणि).

20 K1 om. 20. — ^{a}) K3 कर्म-; T1 आर्ष-; M1 यो हि (for आर्षं). K2 D2 T2 G3 उत्सृज्य (for उत्क्रम्य). — ^{b}) B Dn D4-6 T2 G3 धर्मं न प्रति(T2 G3 परि)पा°; Dc धर्मं प्रति न पा°. — ^{c}) Dc S (except G1 M2) धर्मं° (for सर्व°). — ^{d}) K2 अशुभं जन्म विंदति; K3 आजन्मं तु न विं°; B4 भृशं जन्मसु विं°; Dc D5 सुजन्म न स (D5 स न) विं°; D2 corrupt; T1 आजन्म स निकृंतति; T2 G1. 3. 4 M2 आजन्म स (M2 -सु) न नंदति; G2 आत्मानं संविनश्यति; M1 आ जन्मसु न विं°. — Ś1 K2 B D (D1. 3 missing) T2 G2-4 ins. after 20: K1, which om. 20, ins. after 19:

113* यस्य नार्षं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भामिनि ।
नैव तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चयः ।

[(L. 1) K2 यस्यानार्षे; B3 यस्य नार्य. Ś1 शिष्टाचारस्त; K1 °चाराश्चं; D5 °चारस्य. B Dc Dn D4 भाविनि. — (L. 2) Ś1 Dn D2. 6 G2. 4 न वै (for नैव).]

21 ^{b}) K3 B1 मा मा; T1 मास्तु; M2 नास्मान् (for मा स्म). Ś1 K1. 3 B Dc Dn D4-6 अभिशंकि(Dn3 °क by corr.)थाः; K2 S (except G1) [अ]ति(M2 वि)शंकथाः. — ^{c}) K3 दृष्टं (for प्रोक्तं).

22 ^{a}) T1 G1 नान्यत् (for नान्यः). — ^{c}) S स वै (G1 सेव; M2 स च) नौः. K3 D2 पारगस्येव. — ^{d}) N (K4 D1. 3 missing) पारमिच्छतः.

23 ^{b}) Ś1 K1-3 B1 Dc2 D2. 5 धर्मदर्शिभिः. — ^{c}) Ś1 K1 [आ]रात्; K3 स्यात् (for [ए]तत्). — ^{d}) K3 चेदम् (for मज्जेद्).

24 ^{c}) D5 युज्येरन्; T1 युंजीयुर्; T2 (before corr.) G2. 4 युंजेयुर्; M1 युंजीरन् (for युज्येयुर्). Ś1 K1-3 B1 Dn D2. 4. 6 T2 (by corr.) G3 विद्यां (Ś1 K2 °द्या) ते नैव युज्येयुर् (Ś1 K1-3 D2 °ज्येरन्); B2. 3 Dc विद्यया नैव युंजेयुर् (Dc पूज्येयुर्). — ^{d}) K1 T1 M1 कंचिद्; K2 B D (D1. 3 missing) केचिद् (for किंचिद्). Ś1 आयुषः (for आप्नुयुः).

25 ^{b}) Ś1 K1-3 Dc D2. 5 स्वाध्यायशीलता.

नाचरिष्यन्परे धर्मं परे परतरे च ये ।
विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥ २६
ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्ममादृताः ॥ २७
फलदं त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि ध्रुवे ।
धर्मं ते ह्याचरन्कृष्णे तद्धि धर्म सनातनम् ॥ २८
स चायं सफलो धर्मो न धर्मोऽफल उच्यते ।
दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा ॥ २९
त्वय्येतद्वै विजानीहि जन्म कृष्णे यथा श्रुतम् ।
वेत्थ चापि यथा जातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥ ३०
एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते ।
कर्मणां फलमस्तीति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३१
बहुनापि ह्यविद्वांसो नैव तुष्यन्त्यबुद्धयः ।
तेषां न धर्मजं किंचित्प्रेत्य शर्मास्ति कर्म वा ॥ ३२
कर्मणामुत पुण्यानां पापानां च फलोदयः ।
प्रभवश्चाप्ययश्चैव देवगुह्यानि भामिनि ॥ ३३
नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्त्यत्र प्रजा इमाः ।
रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः ॥ ३४
कृशाङ्गाः सुव्रताश्चैव तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
प्रसन्नैर्मानसैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः ॥ ३५
न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः ।
यष्टव्यं चाप्रमत्तेन दातव्यं चानसूयता ॥ ३६

C. 3. 1198
B. 3. 31. 38
K. 3. 31. 38

---

26 ^{a}) K_2 T_1 परे धर्मं; G_1 पतेद्धर्मं. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ परैः. S [ऽ]पि च (for च ये). K_2 वैरः परचरे च यैः (sic). — ^{d}) K_1 विफलाः (for अ°).

27 ^{a}) $K_{2.3}$ D_2 हि (for [ए]व). — ^{b}) K_1 °र्वोरग° (for °र्वासुर°). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ Dc $D_{2.5}$ M_2 ईदृशं (for आदृताः).

28 ^{b}) K_2 B_2 Dn D_{4-6} ध्रुवं; S (except M_2) स्थितं (for ध्रुवे). — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_1 व्य(G_1 व्या)चरन्; T_2 प्राच°; G_{2-4} [ऽ]प्याच°; M_1 ह्यच°. — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} Dc $D_{2.5}$ श्रेयः; Dn_1 धर्म्यं; Dn_2 धर्मः; Dn_3 T_1 धर्मं; B (except B_4) $D_{4.6}$ G_1 M_1 शर्मं; M_2 वर्त्मं (for धर्म). T_2 G_{2-4} स हि धर्मः सनातनः.

29 ^{a}) M_1 न (for स). Ś$_1$ M_1 अफलो (for स°). K_1 न चायमपरो धर्मो; K_2 सदायमफलो धर्म्यो; K_3 B D ($D_{1.3}$ missing) स नायमफलो धर्मो. — ^{b}) T G_3 नाधर्मो (for न धर्मो). Ś$_1$ °फलवानपि (for °फल उच्यते). K_{1-3} B D ($D_{1.3}$ missing) नाधर्मो(K_2 Dc D_2 °र्मः)फलवानपि; M_2 नाधर्मः फलमृच्छति. — ^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} Dc $D_{2.5}$ ह्यपि; M_1 [ऽ]पि च (for ऽपि हि). Dn_1m यज्ञानां (for विद्यानां).

30 ^{a}) Ś$_1$ K_1 स्व(K_1 त्व)मेव तद्; $K_{2.3}$ B D ($D_{1.3}$ missing) T_2 G_3 त्वमात्मनो; M_2 त्वय्येवैतद्. K_2 विजानासि; K_3 Dc $D_{2.5}$ °नीषे. — ^{b}) Ś$_1$ श्रुता; K_2 [अ]श्रुवं; M_2 [अ]ग्नितः (for श्रुतम्). — ^{c}) K_3 वेद्यां (for वेत्थ). K_2 B_4 T_2 G (except G_1) वापि (for चापि).

31 ^{b}) Ś$_1$ K_{1-3} Dc D_2 अनुमानं; D_5 उपायानां (for उपमानं). — ^{c}) Dn आप्नोति (for अस्तीति)!

32 ^{a}) K_3 B_1 Dn $D_{4.6}$ ह्यपि (Dn_1. n_2 °प्य-) विद्वांसो (for [अ]पि ह्यवि°). — ^{c}) B (except B_1) Dc S (except G_4) येषां (for तेषां). S (except M_2) धर्मतः — ^{d}) T_2 G M_1 transp. शर्म and कर्म. Ś$_1$ K_1 नर्म वा; $K_{2.3}$ B_1 Dn $D_{2.5}$ वा पुनः; T_1 [अ]शर्म वा; M_2 वर्म च (for कर्म वा).

33 ^{a}) Ś$_1$ शत-; K_1 बत; K_2 गुप्त-; B Dc Dn $D_{4.6}$ श्रुत-; T_1 युक्त-; T_2 G (except G_1) अपि (for उत). — ^{c}) Ś$_1$ K_1 B_2 Dc_1 Dn $D_{4.6}$ T_2 [अ]त्यय°; $B_{1.4}$ Dc_2 D_5 G_1 M_2 [अ]व्यय°; M_1 द्विजा° (for [अ]प्यय°). — ^{d}) K_1 वेद° (for देव°). B Dc Dn D_{4-6} भाविनि.

34 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ Dc Dn $D_{2.4.5}$ एतानि वेद (om. न); T_2 G (except G_1) तानि वेद न. — ^{b}) B Dn $D_{4.6}$ मुह्यंतेत्र. Ś$_1$ K_{1-3} Dc $D_{2.5}$ M_2 मानवः शुभदर्शने. — After 34^{ab}, Ś$_1$ K_{1-3} B_4 D ($D_{1.3}$ missing) ins.:

114* अपि कल्पसहस्रेण नरः श्रेयोऽधिगच्छति ।

[B_4 Dn D_{4-6} न स (for नरः).]

35 G_1 om. 35. — ^{a}) $D_{2.5}$ कृशाशाः (for कृशाङ्गाः). Ś$_1$ सुकृशाशाः सुवृत्ताशाः; K_1 सुव्रताः सुकृशाशाश्च; $K_{2.3}$ कृशाशाः सुव्रताशाश्च; B Dc Dn $D_{4.6}$ कृ(Dc हृ)ताशाश्च व्रताशाश्च. — ^{b}) K_1 तथैव. M_1 $G_{2.4}$ दग्धकल्मषाः. — ^{c}) N (K_4 $D_{1.3}$ missing) प्रसादैर् (for प्रसन्नैर्). — ^{d}) Ś$_1$ K_2 Dc_2 पश्यंते तानि (for °न्त्येतानि). D_2 पश्यंतीह फलोदयं.

36 ^{b}) T_2 $G_{2.3}$ शंकितव्या. — T_1 om. (hapl.) from चाप्रमत्तेन up to ईश्वरं (in 39^a). — ^{c}) B Dc Dn D_{4-6} T_2 G च प्रयत्नेन. — ^{d}) Ś$_1$ K_3 T_2 G (except G_1) चानसूयया.

37 T_1 om. 37 (cf. v.l. 36). — ^{a}) K_2 B Dc Dn D_{4-6} [इ]ह (for [इ]ति). — ^{b}) Ś$_1$ D_2 यथैतद्; K_3 Dc

3.1198
3.31.39
3.31.39

कर्मणां फलमस्तीति तथैतद्धर्म शाश्वतम् ।
ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदृषिर्वेद कश्यपः ॥ ३७
तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ।
व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज ॥ ३८
ईश्वरं चापि भूतानां धातारं मा विचिक्षिपः ।
शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ ३९
यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।
उत्तमं दैवतं कृष्णे मातिवोचः कथंचन ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

द्रौपद्युवाच ।
नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथंचन ।
ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिम् ॥ १
आर्ताहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ।
भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्तन्निबोध मे ॥ २
कर्म खल्विह कर्तव्यं जातेनामित्रकर्शन ।
अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥ ३
आ मातृस्तनपानाच्च यावच्छय्योपसर्पणम् ।
जङ्गमाः कर्मणा वृत्तिमाप्नुवन्ति युधिष्ठिर ॥ ४
जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।

तथैव. K1 कर्म (for धर्मं). T2 G M1 -शासनं (for शाश्वतम्). — c) Ś1 K1 देवानां; M2 पुत्रेभ्यः (for पुत्राणां). — d) D6 S (T1 om.) काश्यपः.

38 T1 om. 38 (cf. v.l. 36). — c) S (except M2; T1 om.) विसृज्य (for व्यवस्य). — d) D4. 6 नास्तिकं. G1 M2 उत्सृजेः. D2 नास्तिभावं समुत्सृज.

39 T1 om. ईश्वरं (cf. v.l. 36). — a) Ś1 K1. 3 D2 सर्वं- (for चापि). — b) Ś1 K1 माधिचिक्षिपः; K2 B Dc Dn D4. 6 मा च वै (B3. 4 Dc वि-) क्षिप; K3 T2 G3 मा विचिक्षिप. — c) K3 योक्षस्वैनं; D2 बुध्य°; D5 रक्ष° (by corr. स्तुद°); G4 ईड° (for शिक्ष°).

40 a) Ś1 K1. 3 D2 संभूतो; Dc D5 तत्वज्ञा; M2 तज्ञत्त्या (for तद्भक्तो). — b) K2 Dc D5 M2 मर्त्यां गच्छंत्य°. — c) K1–3 B D (D1. 3 missing) T1 G1 M उत्तमां (G1 °रां) देवतां. — d) K1. 2 B1. 2 Dn D4. 6 T2 G3 मावमंस्थाः; B3 मा च निंदीः; B4 मा राधेथाः.

Colophon. K4 D1. 3 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1 T1 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* B4 D5 (both om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन. — *Adhy. name:* K1 द्रौपदीवाक्यं; B4 Dc युधिष्ठिरवाक्यं; D2 धर्मप्रशंसा; T2 G2. 3 नास्तिक्यनिराकरणं; G1 द्रौपदीमते नास्तिक्यनिन्दाकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn S 31. — *Śloka no.:* Dn 41.

33

☞ This adhy. is missing in K4 D1 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30); the MSS. are mostly ignored here.

1 1–7a missing in D3 (cf. v.l. 3. 23. 8). — a) M2 °मंस्ये (for °मन्ये). D5 G1 च (for the *second* न). — b) K3 D2 कदाचन. — d) T1 M1 °मन्ये (for °मंस्ये).

2 D3 missing (cf. v.l. 1). — d) K2 B Dn त्वं; G1 सन् (for तन्).

3 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1 कर्तव्यं किल; K3 Dc D2. 5 कर्म वै (D5 कर्मैव) किल; B1 धर्म खल्विह. — b) K3 B (except B3) Dn D4. 5 T2 G3 जानता; D6 न ज्ञाता (for जातेन). Ś1 B D5 °कर्षण. — c) Ś1 D2 अकर्मेणेह (D2 °णे हि); K3 स्वकर्मणा हि; D5 सुकर्मणो हि; D6 T2 G3 अकर्मणो हि; T1 G1. 2 M अकर्मिणो हि (T1 -पि). — d) K3 स्थावराणि न चेतनी; D5 T1 स्थावराणीतरे जनाः.

4 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) N (K4 D1. 3 missing) यावद्गोस्तन° (Ś1 °दुस्थान°; B3 Dc1 D6 °द्रोः स्तन°). — b) Ś1 K1 छायोपमं (K1 °मे) नृणां; K2. 3 B Dc Dn D4–6 छायोपसेवनात् (K3 Dc °सर्पणात्; Dn1 °सर्पणां); D2 इच्छोपसर्पणात्. — c) Ś1 जंतुश्च; K1. 2 B Dn2. n3 D4–6 T2 G3 जंतवः (for जङ्गमाः). — Ś1 D2 om. (hapl.) 4d–5c. — d) T1 प्राप्नुवंति. K1 प्रयांति प्रेत्य चेह च (cf. 5d).

इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५
उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।
प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोकसाक्षिकम् ॥ ६
पश्यामि स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
अपि धाता विधाता च यथायमुदके बकः ॥ ७
स्वकर्म कुरु मा ग्लासीः कर्मणा भव दंशितः ।
कृत्यं हि योऽभिजानाति सहस्रे नास्ति सोऽस्ति वा ॥
तस्य चापि भवेत्कार्यं विवृद्धौ रक्षणे तथा ।
भक्ष्यमाणो ह्यनावापः क्षीयते हिमवानपि ॥ ९
उत्सीदेरन्प्रजाः सर्वा न कुर्युः कर्म चेद्यदि ।
अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ।
नान्यथा ह्यभिजानन्ति वृत्तिं लोके कथंचन ॥ १०
यश्च दिष्टपरो लोके यश्चायं हठवादकः ।
उभावपसदावेतौ कर्मबुद्धिः प्रशस्यते ॥ ११
यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं स्वपेत् ।
अवसीदेत्सुदुर्बुद्धिरामो घट इवाम्भसि ॥ १२
तथैव हठबुद्धिर्यः शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् ।
आसीत न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः ॥ १३
अकस्मादपि यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः ।
तं हठेनेति मन्यन्ते स हि यत्नो न कस्यचित् ॥ १४

C. 3. 1217
B. 3. 32. 16
K. 3. 32. 16

---

5 D3 missing (cf. v.l. 1). Ś1 D2 om. 5^{abc} (cf. v.l. 4). — ^{a}) K3 जंगमानां. — ^{d}) D2 चेह वा; T2 G (except G1) चैव हि (for चेह च).

6 D3 missing (cf. v.l. 1). B3 om. 6^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1. 3 D2 °नंदंति (for °जानन्ति). — ^{d}) T2 G3 कर्मिणां.

7 D3 resumes from 7^{b} (cf. v.l. 1)! — ^{a}) Ś1 K1–3 Dn D2 सर्वे हि; B3 S (except T2 G3) पश्यंतः (for पश्यामि). G1. 2 स्वयमु° (for स्वं समु°). — ^{d}) T2 G2–4 [अं]डजः (for बकः). — After 7, N (K4 D1 missing) T2 G1. 3 ins.:

115* अकर्मणां वै भूतानां वृत्तिः स्यान्न हि काचन ।
तदेवाभिप्रपद्येत न विहन्यात्कथंचन ।

[(L. 1) K3 Dc2 D2. 3. 5 T2 G3 अकर्मणा. K3 वृत्ति: (for वृत्तिः). D4. 6 T2 G3 नैव (for न हि). — (L. 2) Ś1 K1. 3 D2 °द्येरन्; B1 °द्येयुः (for °द्येत). Ś1 K1 D2 विहन्युः; B1 Dc2 हि हन्यात्. K1. 2 Dc1 Dn D4. 6 कदा° (for कथं°).]

8 ^{a}) N (K4 D1 missing) G1 स (for स्व-). G2 -धर्म (for -कर्म). D3 श्लाघीः; G2. 4 M2 हासीः (for ग्लासीः). — ^{b}) D5 M1 कर्मणो; M2 कर्मणे. K3 वंदितः; S (except T1) दंसितः. — ^{c}) N (K4 D1 missing) कृतं (for कृत्यं). Ś1 K1. 3 D2. 3 यो वि°; B2 व्यति° (for योऽभि°). — ^{d}) Ś1 K1 वास्ति वा न; K2 B Dc Dn D4. 6 T2 G3 M2 सोस्ति नास्ति (by transp.); K3 D5 सोस्ति वा न. B1. 3 Dc Dn D4. 6 T2 G3 च (for वा). D5 सहस्रेष्वस्ति वा न वा. D3 broken.

9 T1 om. 9–10. — ^{b}) K1 [S]पि वा (for तथा). — ^{c}) Ś1 K1 Dc D2. 3. 5 निरादा(Dc1 D2 °दी)नः; K2 B Dn D4. 6 ह्यनादानात्; K3 निराहारः (for ह्यनावापः). — ^{d}) K2 B Dn D4. 6 T2 G2–4 क्षीयेत.

10 T1 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{a}) Ś1 K1 M1 उत्सीदेयुः. — ^{b}) Ś1 K1. 3 B4 D2 इह; K2 B2. 3 Dn D4. 6 भुवि; D3 broken; T2 G3 अपि (for यदि). — After 10^{ab}, Ś1 K1. 3 B4 Dc Dn D2. 3. 5 ins.:

116* तथा ह्येता न वर्धेरन्कर्म चेदफलं भवेत् ।
[Ś1 न ह्येरन्; Dc न वर्तेरन्.]

— B3 om. 10^{cd}. — ^{c}) K1 Dc अपि चास्य फलं; T2 G (except G1) दृष्ट्वापि च फलं. — ^{e}) B Dc D4 M2 om. न. K1 ह्यधि-; K2 B1 Dn D5 ह्यपि; B2 वै वि-; Dc ह्यति-; D6 त्वभि- (for ह्यभि-). Ś1 K1–3 Dc Dn D2. 5 -गच्छंति (for -जानन्ति). — ^{f}) Dn वृत्तिं लोकाः; G1 लोके वृत्तिं (by transp.). B Dc D2. 4–6 M2 संतो (B2 शांता; M2 संति) लोके हि दांभिकाः (D2 °कान्).

11 ^{b}) Ś1 K1 चैव; K3 Dc G1 चाहं; B3 Dn D2. 3 T2 G2–4 चापि; D5 चार्थं- (for चायं). Ś1 K1 B Dn D3–6 °वादिकः; Dc °वेदिनः; M1 °वाचकः. — ^{c}) K2 Dn D4. 5 अपि शठौ; Cnp अपसदौ (as in text).

12 ^{a}) Ś1 उदासीनो; B Dc D4 S उपासीत. — ^{b}) B2 निर्विशंकः. K2. 3 B Dn D4. 6 M2 सुखं स्वपन् (K2 Dn शयेत्; K3 सचेत्); T G M1 स्वपन्सुखं. — ^{c}) K1. 3 B Dn D4. 5 G4 M1 स (for सु-). — ^{d}) K2 Dn T1 इवोदके (for इवाम्भसि).

13 ^{a}) Ś1 K1 तथेति (for तथैव). Dn °दुर्बुद्धिः (for °बुद्धिर्यः)! — ^{b}) D5 अपुण्य° (for अकर्म°). — ^{c}) K3 D5 आसीनो; B4 आसीदेन्. T2 G2. 3 कृपणं (for न चिरं).

14 ^{a}) K2 B Dc Dn D4–6 M2 इह (for अपि). Ś1 K1 D2. 3 अकस्मात्कस्यचिद्योर्थं; K3 अकस्माद्धेवधः कश्चित् (sic).

3.1218
3.32.17
3.32.17

यच्चापि किंचित्पुरुषो दिष्टं नाम लभत्युत ।
दैवेन विधिना पार्थ तद्दैवमिति निश्चितम् ॥ १५
यत्स्वयं कर्मणा किंचित्फलमाप्नोति पूरुषः ।
प्रत्यक्षं चक्षुषा दृष्टं तत्पौरुषमिति स्मृतम् ॥ १६
स्वभावतः प्रवृत्तोऽन्यः प्राप्नोत्यर्थानकारणात् ।
तत्स्वभावात्मकं विद्धि फलं पुरुषसत्तम ॥ १७
एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात्कर्मणस्तथा ।
यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणः ॥ १८
धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः ।
विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम् ॥ १९
यद्ध्ययं पुरुषः किंचित्कुरुते वै शुभाशुभम् ।
तद्धातृविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम् ॥ २०
कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि कर्मणि ।
स यथा प्रेरयत्येनं तथायं कुरुतेऽवशः ॥ २१
तेषु तेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेश्वरः ।
सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥ २२
मनसार्थान्विनिश्चित्य पश्चात्प्राप्नोति कर्मणा ।
बुद्धिपूर्वं स्वयं धीरः पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २३
संख्यातुं नैव शक्यानि कर्माणि पुरुषर्षभ ।
अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहैतुकी ॥ २४
तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः ।
धिया धीरो विजानीयादुपायं चास्य सिद्धये ॥ २५
ततः प्रवर्तते पश्चात्कारणेष्वस्य सिद्धये ।
तां सिद्धिमुपजीवन्ति कर्मणामिह जन्तवः ॥ २६
कुशलेन कृतं कर्म कर्त्रा साधु विनिश्चितम् ।
इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २७
इष्टापूर्तफलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् ।
पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमकारणम् ॥ २८

— b) K3 Dc D5 मानवः (for पूरुषः). Ś1 K1 D2. 3 प्राप्नोत्यनयपूरुषः; T1 फलमाप्नोति पू°. — c) K3 हठादिति (for हठे°). K3 D2 मन्येत (for मन्यन्ते). — d) T1 G2. 4 M1 तु (for हि).

15 G1 om. 15. — a) S (G1 om.) यश्चापि कश्चित्पुरुषो. — b) Ś1 K1. 2 B2. 3 Dn भज°; D2. 3 वद° (for लभ°). B1 दिष्टं नालभते क्षित (sic); T2 G2–4 दि(G4 द्द)ष्टादुपलभत्युत; M2 दिष्टं नाम लभेत वै.

16 a) B3 M2 यत्त्वयं; T G (except G1) M1 यत्नवान् (for यत्स्वयं). K3 D5 कर्मणां; T2 G3 कर्मणः. — c) Ś1 K1–3 Dc Dn D2. 3. 5 (m as in text) प्रत्यक्षमेतल्लोकेषु. — d) K2. 3 Dn श्रुतं; T1 स्फुटं (for स्मृतम्).

17 K2 om. 17^a–18^b. — a) B Dc Dn D4. 6 यः (for ऽन्यः). — b) B (except B4) Dn D4. 6 T2 G (except G1) M2 अर्थं (for अर्थान्). K3 B Dn D3. 4. 6 T G (except G1) न कारणात्; M1 अकारणं.

18 K2 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — c) T2 G यद्यत् (G1 यदि); M2 यच्च (for यानि). — d) Ś1 K1–3 Dc Dn D2. 3. 5 पूर्वं (D2 सर्वं) कर्मणां.

20 a) Ś1 B Dn2 यद्ययं; K1. 3 D2, 3 M2 यदयं; Dc D5 यत्स्वयं; T1 यद्धि यत्; G (except G3) M1 यद्धि यः (for यद्ध्ययं). D2 S (except G1 M2) कश्चित्. — c) S (except T1 M2) धात्रा (for धातृ-).

21 b) B Dc Dn D4. 6 T2 G3 कर्मणि वर्तते; D5 कर्म प्रवर्तते (for कर्मणि कर्मणि). — d) K1 स (for [अ]यं).

22 b) Ś1 K3 Dc D2. 5 °योज्य; G2. 4 °युक्तो; M2 °युज्य (for °योक्ता).

23 a) Ś1 स न पार्थ; D5 मनसात्मा. — c) Ś1 K1. 2 B Dn D2–4. 6 वीर; K3 Dc D5 वीरः (for धीरः).

24 c) Ś1 आगारं न°; K1. 3 D3. 6 आगारन°. M °दीनां (for °णां हि). — d) Ś1 K1 °हेतुका; K3 °दैविकी; D3 T1 G1 °हेतुकी.

25 b) K2 °संततिः; D3 °मेव च (for °मन्ततः). T1 G (except G3) M1 काष्ठे वा पावकं ततः. — c) T G एवं (for धिया). — d) Ś1 K2 उपायाश्च; D2. 3 उपायांश्च. Ś1 K1–3 Dc D2. 3. 5 चार्थ-; B2 चापि; M1 तस्य (for चास्य).

26 B2. 3 om. (hapl.) 26^{ab}. — b) Ś1 K1–3 D2. 3. 5 सिद्धिस्तस्येह कारणैः; B1. 4 Dc Dn D4. 6 M2 कारणैस्तस्य सिद्धये; G1 कारणेष्वर्थसि°. — d) Ś1 K1. 3 B1 Dn D2–6 कर्मजाम्; Cnp कर्मणाम् (as in text).

27 b) K2. 3 Dc D3. 5. 6 T1 G4 कर्ता (for कर्त्रा). K1 स्वनिष्ठितं; K2 त्वनिष्ठितं; K3 Dn D4. 5 स्वनुष्ठितं; D3 M2 सुनिष्ठितं (for विनि°). Ś1 कर्त्रा साधुष्वनुष्ठितं; D2 कर्ता साधुष्वनु(धि)ष्ठितं. — c) Ś1 त्वाकुशलेनेति; K2 तु कु°; T2 G M1 चाकु°. T1 इदं चाकुलतां नेति.

कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ।
असिद्धौ निन्द्यते चापि कर्मनाशः कथं त्विह ॥ २९
सर्वमेव हठेनैके दिष्टेनैके वदन्त्युत ।
पुरुषप्रयत्नजं केचित्त्रैधमेतन्निरुच्यते ॥ ३०
न चैवैतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे ।
अस्ति सर्वमदृश्यं तु दिष्टं चैव तथा हठः ।
दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्थस्य संततिः ॥ ३१
किंचिद्दैवाद्धठात्किंचित्किंचिदेव स्वकर्मतः ।
पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् ।
कुशलाः प्रतिजानन्ति ये तत्त्वविदुषो जनाः ॥ ३२
तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः ।
यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन ॥ ३३
यं यमर्थमभिप्रेप्सुः कुरुते कर्म पूरुषः ।
तत्तत्सफलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुराकृतम् ॥ ३४
त्रिद्वारामर्थसिद्धिं तु नानुपश्यन्ति ये नराः ।
तथैवानर्थसिद्धिं च यथा लोकास्तथैव ते ॥ ३५
कर्तव्यं त्वेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः ।
एकान्तेन ह्यनीहोऽयं पराभवति पूरुषः ॥ ३६
कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणेह युधिष्ठिर ।
एकान्तफलसिद्धिं तु न विन्दत्यलसः क्वचित् ॥ ३७
असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्ष्यते ।
कृते कर्मणि राजेन्द्र तथानृण्यमवाप्यते ॥ ३८

C. 3. 1242
B. 3. 32. 41
K. 3. 32. 41

---

29 D2 om. 29^{ab} (along with 28). — ^{a}) Ś1 ह्येव; K3 S (except M2) चैव (for एव). — ^{c}) G2. 4 असिद्ध्यां. — ^{d}) Ś1 K1 कर्मसिद्धौ; B1. 2. 4 Dn T2 G3 कर्मनाशात्; B3 Dc D4. 6 कर्ता नासीत्; D2 कर्तृनाशः.

30 ^{a}) S एतद् (for एव). — ^{b}) K2 B Dn D4. 6 दैवे° (for दिष्टे°). G2. 4 भवंति (for वदन्ति). K2 पुनः (for उत). — ^{c}) Hypermetric! K2 पौरुषः; B2 Dn D5 G4 पुंसः (for पुरुष-). B1 प्रभूतं (for प्रयत्नजं). K2 B Dc Dn3 D4. 5 किंचित् (for के°). Ś1 K1 पौ(Ś1 पु)रुषं यत्नजं विद्धि (Ś1 किंचित्). — ^{d}) K2 corrupt. K3 न चैवेतद्; D5 S दैवमेतद् (T G3 °मेव) (for त्रैधमेतन्). Ś1 निरुध्य-(*sup. lin.* च्य)ते; K3 D3 विकृष्यते; Dc D5 हि दृश्यते; S विशिष्यते (M2 प्रतीयते). D2 त्रेधा ह्येतद्विभज्यते.

31 ^{a}) D3 किंचित् (for कार्यं). Ś1 K1. 2 न चैवं (Ś1 चैनं; K2 च वै) तावता कार्यं; B D4. 6 न चैवैतानि कार्याणि (D4. 6 कर्माणि). — ^{b}) Dc मंस्यंत (for मन्यन्त). D3 किंचिदेव स्वभावतः. — ^{c}) K3 D2 तद् (for तु). Ś1 K1 अस्ति पूर्वमदृष्टं (K1 °ष्टे) तत्. — ^{d}) K2 [अ]दृष्टं; K3 दृष्टं; T1 G1 M दैवात्; T2 G2–4 दैवं (for दिष्टं). K2 B1 D3. 5 दैवं; K3 चैतत्; S दिष्टं (for चैव). T1 G4 हठे; T2 G2. 3 हठं (for हठः). — ^{e}) Ś1 [ऽ]पि; S वै (for हि). — ^{f}) Ś1 D4. 6 दृष्टात् (for दिष्टात्). B1. 3. 4 Dc2 D5 चै(B4m दै)वार्थ-; B2 D4. 6 दैवाच्च; Dc1 सर्वार्थ-; G1 अन्नस्य (for चार्थस्य). T1 M1 संनिधिः; M2 संततिः.

32 32^{ab} = (var.) 3. 181. 32^{ab}. — ^{b}) Ś1 K1 चैव (for एव). Ś1 K1–3 Dc Dn D2. 3. 5 स्वभावतः; B D4. 6 M2 °कर्मभिः; T1 °कर्मणा; text as in T2 G M1. — ^{d}) K1 T2 G3. 4 नैव; D3 नार्थ- (for नात्र). — ^{f}) Ś1 K1 तत्वनिपुणा. K2 Dn D2. 3. 5 M1 ये वै (M1 च) तत्वविदो जनाः; B Dc D4. 6 एतद्धि (B2 D4. 6 °द्वै) विदुषो जनाः.

34 ^{d}) T1 G1. 2 M1 इदं (for यदि). S (except G3; T2 before corr.) किलासुखं (for पुराकृतम्).

35 ^{a}) K2 त्रिविधाम्; K3 त्रिधानाम्; D3 त्रिधाराम्; T1 अद्वाराम् (for त्रिद्वाराम्). — ^{b}) D5 तां न (for नानु-). — ^{c}) Ś1 M2 तु; D2. 3 वै (for च). — ^{d}) Ś1 K1–3 B4 D2. 3 बालास् (B4 °लस्); B1–3 Dc D4. 5 M2 लोकस् (B3m अंधस्); Dn [ए]वात्मा(!) (for लोकास्). Cnp यथा लोकाः (as in text).

36 ^{a}) K2 D3 G1 चैव; Dn एव (!) (for त्वेव). D2 कर्तव्यं कर्म चैवेति. — ^{b}) K1 एवं (for एष). D5 कर्मणामेव निश्चयः. — After 36^{ab}, M1 ins.:

117* आ मृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ।

— ^{c}) K2 ह्यनीशो°; T2 G1 M1 ह्यनीहे°; G2. 4 M2 ह्यनर्थो°. — ^{d}) S वर्ततेस्मासु संप्रति. — After 36, S (except G4) ins.:

118* तत्तु निःसंशयं न स्यात्त्वय्यकर्मण्यवस्थिते ।

37 G4 om. 37^{a}–41^{b}. — ^{a}) T1 [ऽ]भि-; G1 [ऽ]पि (for हि). K3 [ए]ते; Dc D5 [ए]वं (for [ए]व). Ś1 भवंतोपि भवंत्येव; K1 कुर्वतोपि भवंतोपि; D2 कुरुते लभते सिद्धिं. — ^{b}) K3 Dc D4. 6 M1 हि; T G2. 3 [ए]व (for [इ]ह). — ^{c}) Ś1 K1 च (for तु). — ^{d}) Ś1 K1. 3 D2 विंदंत्यलसाः.

38 G4 om. 38 (cf. v.l. 37). — ^{a}) K3 D5 असंभवस्. Ś1 यस्य हेतुः; K2 T1 G1 M तत्र हेतुः; K3 D5 त्वत्र हेतुः; B Dc त्व(B1 वा; Dc तु)हेतुः स्यात्; T2 G2. 3 तस्य हेतुः. — ^{b}) K1 च (for तु). K2 लक्षति; K3 B Dc Dn D4–6 लक्षयेत्. — ^{c}) Ś1 कृतकर्माणि; K1 कृत्वा कर्माणि; K2 कृते कर्माणि.

C. 3. 1243
B. 3. 32. 42
K. 3. 32. 42

अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ।
निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्नुते ॥ ३९
अनर्थं संशयावस्थं वृण्वते मुक्तसंशयाः ।
धीरा नराः कर्मरता न तु निःसंशयं क्वचित् ॥ ४०
एकान्तेन ह्यनर्थोऽयं वर्ततेऽस्मासु सांप्रतम् ।
न तु निःसंशयं न स्यात्त्वयि कर्मण्यवस्थिते ॥ ४१
अथ वा सिद्धिरेव स्यान्महिमा तु तथैव ते ।
वृकोदरस्य बीभत्सोर्भ्रात्रोश्च यमयोरपि ॥ ४२
अन्येषां कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः ।
विप्रकर्षेण बुध्येत कृतकर्मा यथा फलम् ॥ ४३
पृथिवीं लाङ्गलेनैव भित्त्वा बीजं वपत्युत ।
आस्तेऽथ कर्षकस्तूष्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ४४
वृष्टिश्चेन्नानुगृह्णीयादनेनास्तत्र कर्षकः ।
यदन्यः पुरुषः कुर्यात्कृतं तत्सकलं मया ॥ ४५
तच्चेदफलमस्माकं नापराधोऽस्ति नः क्वचित् ।
इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥ ४६
कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत ।
निर्वेदो नात्र गन्तव्यो द्वावेतौ ह्यस्य कर्मणः ।
सिद्धिर्वाप्यथ वासिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ॥ ४७
बहूनां समवाये हि भावानां कर्म सिध्यति ।

— ^{d}) B Dn D$_{4.6}$ अवाप्नुते.

39 G$_4$ om. 39 (cf. v.l. 37). — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ नाशयति; B (except B$_1$) D$_{4.6}$ लंघयति (for आविशति). Ś$_1$ एव; K$_{1.3}$ एवं (for एनं). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ एवं (for दक्षो). Ś$_1$ बुद्धिम्; K$_1$ पूतिम्; D$_6$ भूमिम् (for भूतिम्).

40 G$_4$ om. 40 (cf. v.l. 37). — ^{a}) K$_3$ D$_2$ अनर्थं संशयावस्था; Dn अनर्थाः संशयावस्थाः (!). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ Dc$_1$ D$_6$ शृण्वं(K$_{1.3}$ °ण्व)ते; B Dc$_2$ D$_4$ शृणुते; Dn सिध्यंते (!); D$_2$ G$_1$ M$_2$ वृणुते; D$_5$ शृणु मे; T$_1$ शृण्वंतो (for वृण्वते). K$_{1.3}$ Dc D$_{2.4.5}$ मुक्तसंशयः. T$_2$ G$_3$ गृणंत्यामुक्त°; G$_2$ गृह्णंत्यामुक्त°. — ^{c}) K$_{2.3}$ T$_1$ वीरा (for धीरा). M$_1$ °कराः (for °रताः). — ^{d}) K$_2$ B (except B$_3$) Dn D$_{2.4.6}$ ननु; G$_1$ न च (for न तु). Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dn D$_{2.3}$ निःसंशयाः.

41 G$_4$ om. 41^{ab} (cf. v.l. 37). — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ एकार्थेन; D$_4$ एकत्वेन. — ^{b}) K$_1$ संप्रतं; B (except B$_1$) Dc D$_{4-6}$ T$_2$ G$_3$ M$_2$ संप्रति. — ^{c}) K$_{2.3}$ B (except B$_4$) D (except D$_2$; D$_1$ missing) T$_2$ G$_3$ स (for the first न). Ś$_1$ K$_1$ D$_{2.3}$ निःसंशयो. Dc यः (for the second न). Ś$_1$ om. (hapl.) 41^{d}–42^{a}. — ^{d}) K$_1$ महिमा ह्ययमेव ते (cf. 42^{b}).

42 Ś$_1$ om. 42^{a} (cf. v.l. 41). — ^{a}) K$_2$ सिद्धयेव. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ Dc D$_{2.3}$ महिमानं; K$_1$ साभिमानं; B Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_{1.3}$ अभिमानं; D$_5$ अभिमानात् (for महिमा तु). Ś$_1$ K$_3$ D$_3$ तमेव; K$_1$ B Dn D$_{2.4.6}$ T$_2$ G$_3$ तदेव; K$_2$ मयेव (for तथैव). Dc च (for ते).

43 ^{c}) K$_3$ D$_3$ युध्येत; T$_2$ G युज्येत (G$_1$ दुर्बुद्धे) (for बुध्येत). — ^{d}) T$_1$ G$_{1.4}$ M$_1$ कथं कर्म; G$_2$ कृतं कर्म. G$_{2.4}$ M यथाबलं.

44 ^{a}) K$_2$ B Dn D$_{2-4.6}$ M$_2$ [इ]ह; K$_3$ Dc D$_5$ [इ]व (for [ए]व). — ^{b}) S कृष्ट्वा (for भित्त्वा). T$_1$ बीजानि (for बीजं). K$_{1.3}$ वपंत्युत; K$_2$ च यत्पुनः; T$_1$ उपंत्युत. — ^{c}) K$_1$ [ऽ]त्र; K$_2$ D$_2$ प्र-; T$_1$ G$_1$ M$_1$ स; T$_2$ G$_{2-4}$ स्म (for ऽथ). Ś$_1$ कार्षिक°; K$_1$ कर्षिक°. — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ Dc$_2$ D$_{2.3}$ भावकः (Ś$_1$ *sup. lin.* कारणं as in text); K$_3$ पावकः; B (except B$_2$) साधकः; D$_5$ भावुकः; M$_2$ भावनः.

45 B$_1$ om. 45^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ °गृह्णीत. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ निरर्थो; K$_2$ D$_{2.3}$ निर्दोषस्; M$_2$ अनृणस् (for अनेनास्). Ś$_1$ K$_1$ ननु (for तत्र). Ś$_1$ K$_3$ कार्षकः; K$_1$ कार्षिकः. — ^{d}) B$_1$ Dn$_3$ तत्कृतं (by transp.). B Dc Dn D$_{5.6}$ T$_2$ G$_3$ सफलं. T$_2$ G (except G$_1$) त्वया (for मया).

46 ^{a}) Ś$_1$ B Dc D$_6$ G$_2$ M$_1$ तच्चेदं फलम्. — ^{b}) B Dn D$_{4.6}$ अप° (for नाप°). K$_1$ नरः; K$_2$ B D$_{4-6}$ [ऽ]स्ति न; Dn न मे (!) (for ऽस्ति नः). — ^{c}) K$_3$ G$_4$ °वेक्ष्यैवं; B Dc D$_6$ °वेक्षेत.

47 ^{a}) Ś$_1$ नात्म-; Dn$_2$ नास्ति; D$_3$ G$_{1.2}$ M$_1$ नात्र (for नार्थ-). — ^{b}) Ś$_1$ G$_4$ [इ]ह; K$_1$ B Dc D$_{4.6}$ T$_2$ G (except G$_4$) M$_1$ हि; D$_2$ च (for ह). — ^{c}) K$_2$ नानु-; Dc नाव- (for नात्र). Ś$_1$ K$_1$ B Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_{3.4}$ कर्तव्यो; K$_{2.3}$ D$_5$ मंतव्यो (for गन्तव्यो). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_{2.3}$ G$_1$ M$_2$ अंतौ; Ś$_1$m K$_1$ B$_4$ D$_{4.6}$ अन्यौ; B$_{1.2}$(m as in text).$_3$ Dc अर्थौ (for एतौ). Ś$_1$m K$_1$ B$_{1.3.4}$ Dn D$_{4.6}$ ह्यत्र; B$_2$ तत्र; G$_1$ यस्य; M$_2$ अस्य (for ह्यस्य). Ś$_1$m K$_1$ B Dn D$_{4.6}$ कारणं (for कर्मणः). — ^{f}) T$_2$ G (except G$_1$) न प्रवृत्तिर् (for अप्र°).

48 ^{a}) B$_{1.2}$ D$_5$ समवायो हि; D$_2$ हि समावाये. — ^{b}) B (B$_2$m as in text) Dn D$_{4.6}$ कर्मसिद्धयः (B$_4$ °ये); D$_5$ °भिर्धृतिः. — ^{d}) T$_1$ G$_4$ M$_1$ फल° (for भव°). K$_2$ Dn D$_{4-6}$ च (for वा). — ^{e}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dn D$_{2.3}$ हि न; B$_3$

गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव वा ।
अनारम्भे तु न फलं न गुणो दृश्यतेऽच्युत ॥ ४८
देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्ति वृद्धये ।
युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथाबलम् ॥ ४९
अप्रमत्तेन तत्कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः ।
भूयिष्ठं कर्मयोगेषु सर्व एव पराक्रमः ॥ ५०
यं तु धीरोऽन्ववेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः ।
साम्नैवार्थं ततो लिप्सेत्कर्म चास्मै प्रयोजयेत् ॥ ५१
व्यसनं वास्य काङ्क्षेत विनाशं वा युधिष्ठिर ।
अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥ ५२
उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरैषणे ।
आनृण्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ ५३
न चैवात्मावमन्तव्यः पुरुषेण कदाचन ।
न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति भारत ॥ ५४
एवंसंस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
चित्रा सिद्धिगतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागतः ॥ ५५
ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितम् ।
सोऽस्मा *अर्थमिमं प्राह पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ५६
नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातॄन्मेऽग्राहयत्पुरा ।
तेषां सांकथ्यमश्रौषमहमेतत्तदा गृहे ॥ ५७
स मां राजन्कर्मवतीमागतामाह सान्त्वयन् ।
शुश्रूषमाणामासीनां पितुरङ्के युधिष्ठिर ॥ ५८

C. 3. 1263
B. 3. 32. 62
K. 3. 32. 62

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

T_2 G_3 न तु (by transp.). — f) $Ś_1$ K_{1-3} B_3 Dc Dn $D_{2.3.5}$ क्वचित्; T_2 $G_{1.3}$ M ह्युत; G_2 [ऽ]प्युत (for ऽच्युत).

49 a) K_1 D_4 G_1 उपायं च; K_3 T_1 G_2 उपायाश्च. — b) K_1 S (except M_2) सिद्धये (for वृ°). — c) K_3 D_4 G_1 वीरो; $G_{2.4}$ वीतो (for धीरो). — d) K_1 $B_{2.3}$ D_4 यथोत्साहं; $B_{1.4}$ S यथायोगं (for °शक्ति).

50 a) K_2 कर्तुमानेन (sic); T_1 G_1 M अभ्युपायेन; T_2 G_{2-4} अप्युपायेन (for अप्रमत्तेन). — D_2 om. (hapl.) 50^{cd}. — c) B_1 °योगेन; M_2 °योगे तु. — d) $Ś_1$ दृष्टम्; K_1 दृष्ट; $K_{2.3}$ D_3 दिष्टम्; B (except B_1) Dc $D_{5.6}$ T_2 G_3 सिद्धिर्; Dn D_4 दृश्यम् (for सर्व). $Ś_1$ पराक्रमं; B_{2-4} Dc $D_{5.6}$ °क्रमे; B_1 °क्रमाः. M_2 सिध्यंत्येव पराक्रमाः.

51 a) B (except B_3) Dc D_5 G_1 यस्तु; Dn यत्र; D_4 T_1 यत्तु; M_1 येन (for यं तु). K_2 D_2 T_1 G_1 वीरो; Dn धीमान् (!) (for धीरो). K_2 ह्यवे°; Dn अवे° (!) (for ऽन्ववे°). — b) B_1 श्रेयान्स (for श्रेयांसं). — c) M_2 स्वल्पेप्यर्थं (for साम्नैवार्थं). K_2 तथा (for ततो). — d) $Ś_1$ $K_{1.2}$ कर्मणास्मै; K_3 कर्म चास्मिन्; D_3 कर्म नास्मै; T_2 G कर्म वास्मै (G_4 वा सं-).

52 a) $Ś_1$ K_1 D_2 नाप्यवेक्षेत; K_2 वाथ व्यक्तंत (sic); K_3 कस्य लिप्सेत; B (except B_3) Dc D_4 चास्य कांक्षेत; D_3 चास्य वेक्षेत; D_5 नास्य वीक्षेत; T_1 $G_{2.4}$ नाभिकांक्षेत; G_1 M वाभिकां°. — b) $Ś_1$ $D_{2.3}$ निधनं वा; K_1 न निपक्तं; K_2 निवासं वा; Dn विवासं वा (!).

53 b) K_3 अंतरेक्षणे; Dc D_2 अंतरेषणे; D_3 अंतरैषणः; D_5 मंत्ररक्षणे; S अंतरेक्षणः. — c) K_1 ततः (for नरः). — d) Dc_1 D_2 परमात्मन. $Ś_1$ वा (for च). K_1 परेषामात्मनस्तथा.

54 a) K_2 Dn_2. n_3 त्वै° (for चै°). K_1 D_5 न (for [अ]व-). — d) K_2 B Dn $D_{4.6}$ T_2 (by corr.) G_3 शोभना (for भारत).

55 $Ś_1$ om. (hapl.) 55^{ab}. — a) K_1 तत्र (for एवं). K_1 सिद्धिगतिः; K_3 सांसारिका; B_2 संस्थितिजा; B_3 Dc D_3 सांस्थितिका; D_2 हि संस्थिका; S (except M_2) सुसंस्थिता; Cnp सांसिद्धिकी (for -संस्थितिका). — b) S पांडव (M_2 सत्तम) (for भारत). — c) $Ś_1$ $K_{2.3}$ Dn D_3 तत्र (for चित्रा). K_1 B $D_{4.6}$ चित्रावस्था; M_2 विचित्रा हि (for चित्रा सिद्धि-). $Ś_1$ K_2 Dn G_1 सिद्धिर्गतिः. — d) K_3 Dc_2 S °भागशः.

56 In D_3, the portion of the text from 56^b up to 3. 34. 23^{ab} is lost on a missing fol. — b) $Ś_1$ K_1 धारयामास; Dc चाल°; T_2 G (except G_1) वर°. B $D_{4.6}$ वै गृहे (for पण्डितम्). — c) $Ś_1$ सोस्मायाहमिदं; K_1 सोस्मायार्थमिमं; K_2 B Dc Dn D_{4-6} सोपि सर्वमिमां; K_3 विस्मायर्थमिमं; D_2 सोस्मयार्थमिति; T G सर्वं चार्थमिदं (T_1 G_1 °मं); M_1 स स्म चार्थमिमं; M_2 सोस्माचार्थमिदं.

57 D_3 missing (cf. v.l. 56). — c) K_2 Dn सकाशाद्; K_3 संकथाम्; $B_{1.2}$ D_4 संकथ्यम्; S (except T_2 G_3) संकथम् (for सांकथ्यम्). — d) K_2 B_1 Dn एतां (for एतत्). B_2 पुरा (for तदा).

58 D_3 missing (cf. v.l. 56). — a) T_1 G (except G_3) मा (for मां). — d) T_1 एव (for अङ्के).

३४

3. 1264
3. 33. 1
3. 33. 1

वैशंपायन उवाच ।
याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
निःश्वसन्नुपसंगम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १
राज्यस्य पदवीं धर्म्यां व्रज सत्पुरुषोचिताम् ।
धर्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने ॥ २
नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जवेन न चौजसा ।
अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्योधनेन नः ॥ ३
गोमायुनेव सिंहानां दुर्बलेन बलीयसाम् ।
आमिषं विघसाशेन तद्वद्राज्यं हि नो हृतम् ॥ ४
धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ।
अर्थमुत्सृज्य किं राजन्दुर्गेषु परितप्यसे ॥ ५
भवतोऽनुविधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् ।
अहार्यमपि शक्रेण गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ६
कुणीनामिव बिल्वानि पङ्गूनामिव धेनवः ।
हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७
भवतः प्रियमित्येवं महद्व्यसनमीदृशम् ।
धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत ॥ ८
कर्शयामः स्वमित्राणि नन्दयामश्च शात्रवान् ।
आत्मानं भवतः शास्त्रे नियम्य भरतर्षभ ॥ ९
यद्वयं न तदैवैतान्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ।
भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतम् ॥ १०
अथैनामन्ववेक्षस्व मृगचर्यामिवात्मनः ।

Colophon om. in K$_3$. K$_4$ D$_{1.3}$ missing. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_1$ Dn$_2$ T G$_{2-4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* B$_4$ D$_5$ (both om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन. — *Adhy. name:* K$_2$ B$_4$ Dc Dn D$_{4.6}$ द्रौपदीवाक्यं; D$_2$ कर्मप्रशंसा; T$_2$ G$_{1.3}$ M$_1$ द्रौपदीमतोपन्यासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 32. — *Śloka no.:* Dn 62.

34

☞ This adhy. is missing in K$_4$ D$_1$ (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30); the MSS. are mostly ignored here. 1–23^{ab} is missing in D$_3$ (cf. v.l. 3. 33. 56); the MS. is ignored up to the end of the lacuna.

1 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ Dc D$_{2.5}$ महामनाः; B$_{1.3}$ Dn D$_{4.6}$ ह्यमर्षणः (for ऽत्यमर्षणः). — ^{d}) D$_2$ वचनम् (for राजानम्). M$_2$ राजानमिदमब्रवीत्.

2 ^{a}) T$_2$ G$_{2-4}$ राजन्स्व(G$_{2.4}$ °न्सत्)पदवीं. — ^{b}) T$_2$ G$_4$ भज (for व्रज). — ^{c}) Dc D$_5$ धर्मार्थकामहीनानां.

3 ^{b}) A few MSS. नार्जवेण. Dc न तेजसा; G$_4$ तथौजसा (for न चौजसा). — ^{c}) K$_1$ (? gloss) °मायाम् (for °कूटम्). — ^{d}) Ś$_1$ D$_5$ कृतं (for हृतं). K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ M$_2$ वै; Dc D$_5$ मे; D$_2$ च; T$_2$ G (except G$_1$) तत् (for नः).

4 ^{d}) D$_5$ तत्र; G (except G$_3$) M$_1$ महद् (for तद्वद्).

5 ^{a}) K$_3$ धर्मेण स प्रति°. — ^{b}) T$_2$ G$_{2.3}$ प्रभावाद्; M$_1$ प्रभावं. — ^{c}) S (except M$_2$) अर्थान् (for अर्थम्). — ^{d}) K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ दुःखेषु; T G दुःखेन (for दुर्गेषु).

6 ^{a}) N (K$_4$ D$_{1.3}$ missing) [ऽ]नवधानेन. — ^{d}) K$_{2.3}$ D$_2$ G$_4$ °धन्विना.

8 ^{a}) K$_1$ B$_1$ D$_{2.5}$ T G$_{2.3}$ M$_1$ एव (for एवं). — ^{b}) K$_3$ (marg. *sec. m.*) प्राप्तं (for महद्). — ^{c}) K$_1$ B$_1$ D$_2$ S (except G$_1$ M$_2$) धर्मकाम-; K$_3$ कर्मकाम्य-; B$_2$ धर्मकाम्ये; B$_3$ धर्मकार्ये. K$_2$ om. from तस्य up to यद्वयं न (in 10^{a}). D$_2$ -प्रदीपस्य; G$_4$ -प्रपन्नस्य; M$_2$ -परीतस्य (for -प्रतीतस्य). ❀ Cn: धर्मकाम्याप्रतीतस्य इति पाठे धर्मेच्छायां विश्वस्तस्य। ❀

9 K$_2$ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) Ś$_1$ B Dn D$_{4-6}$ कर्ष°; K$_1$ हर्षयंतः (for कर्श°). Ś$_1$ Dc$_1$ D$_2$ स्म; K$_3$ Dc$_2$ स-; B$_{1.3}$ T$_2$ G M च; D$_5$ सु- (for स्व-). T$_1$ कथयामास मि°. — ^{b}) G$_{2.4}$ न जयामः (for नन्दयामः). Dc D$_2$ G$_2$ स्म; D$_5$ स्व- (for च). K$_1$ बांध° (for शात्र°). — ^{c}) B$_{2.4}$ Dn D$_4$ भवतां; T$_1$ अभवः (for भवतः). K$_3$ B Dc Dn D$_{4-6}$ T$_2$ G$_3$ शास्त्रैर्.

10 ^{a}) K$_2$ om. यद्वयं न (cf. v.l. 8). K$_1$ न यद्वयं (by transp.). Ś$_1$ तु; K$_3$ Dc D$_2$ S (except T$_2$ G$_3$) हि (for न). Dc तदेव (for तदैव). K$_{1.3}$ D$_5$ S (except T$_2$ G$_3$) एनान् (for एतान्). — ^{b}) D$_2$ G$_1$ न (for नि-). D$_4$ G$_1$ हन्मि हि. — ^{c}) K$_3$ D$_2$ S (except T$_1$) आस्थाय (for आदा°).

अवीराचरितां राजन्बलस्थैर्निषेविताम् ॥ ११
यां न कृष्णो न बीभत्सुर्नाभिमन्युर्न सृञ्जयः ।
न चाहमभिनन्दामि न च माद्रीसुतावुभौ ॥ १२
भवान्धर्मो धर्म इति सततं व्रतकर्शितः ।
कच्चिद्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्लीबजीविकाम् ॥ १३
दुर्मनुष्या हि निर्वेदमफलं सर्वघातिनम् ।
अशक्ताः श्रियमाहर्तुमात्मनः कुर्वते प्रियम् ॥ १४
स भवान्दृष्टिमाञ्शक्तः पश्यन्नात्मनि पौरुषम् ।
आनृशंस्यपरो राजन्नानर्थमवबुध्यसे ॥ १५
अस्मानमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः ।
अशक्तानेव मन्यन्ते तद्दुःखं नाहवे वधः ॥ १६
तत्र चेद्युध्यमानानामजिह्ममनिवर्तिनाम् ।
सर्वशो हि वधः श्रेयान्प्रेत्य लोकाँल्लभेमहि ॥ १७
अथ वा वयमेवैतान्निहत्य भरतर्षभ ।
आददीमहि गां सर्वां तथापि श्रेय एव नः ॥ १८
सर्वथा कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
काङ्क्षतां विपुलां कीर्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षताम् ॥ १९
आत्मार्थं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे ।
अन्यैरपहृते राज्ये प्रशंसैव न गर्हणा ॥ २०
कर्शनार्थो हि यो धर्मो मित्राणामात्मनस्तथा ।
व्यसनं नाम तद्राजन्न स धर्मः कुधर्म तत् ॥ २१
सर्वथा धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् ।
जहतस्तात धर्मार्थौ प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥ २२
यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्न स पण्डितः ।

C. 3. 1286
B. 3. 33. 23
K. 3. 33. 23

---

11 a) K3 Dc D5 M2 अथेमाम्; M1 अंगेमाम् (for अथैनाम्). — c) K2 B Dc Dn D4. 6 दुर्बला°; G1 M2 अधीरा° (for अवीरा°).

12 b) Ś1 K1 Dc2 D2 संजयः; K2. 3 B Dc1 Dn D4. 5 T1 G1. 2 M2 सृंजयाः. — c) T2 G (except G1) अपि (for अभि-).

13 a) Ś1 K1 भजन् (for भवान्). — b) T2 G (except G1) वृत्ति- (for व्रत-). Ś1 K1. 3 B D2. 4–6 कर्षितः (B4 -कालतः) (for -कर्शितः). — c) T2 G3 राजा (for राजन्). — d) T1 पापजीविकां; G2. 4 क्लीबजीवितां. — After 13, D2 ins.:

119* अशक्यमिति वा कश्चित्क्षात्रं नैव स्मरिष्यसि ।;

while T1 M2 ins.:

120* दुर्मनुष्या हि निर्वेदादापन्नाः क्लीबजीविकाम् ।

[Prior half = (var.) 14a; posterior half = (var.) 13d. T1 दुर्मनुष्यो, and आपन्नः.]

14 Ś1 om. 14. — a) K3 Dc2 D2. 5 दुर्मनुष्यो. — b) K1 B (except B1) D6 सर्वघातकं; K2 Dn D4 स्वार्थघातकं; K3 D5 G1 सर्वघातिनां. — After 14ab, B2. 3 ins.:

121* प्रतिपन्ना विषीदन्ति पङ्के गौरिव दुर्बला ।

B3 cont.:

122* यदस्मान्सर्वकार्येषु समर्था धृतराष्ट्रजाः ।

— c) K1. 3 Dc D2. 5 T1 G1 अशक्तः. Dc स्वयम्; D5 प्रियम् (for श्रियम्). — d) K3 Dc D2. 5 कुरुते.

15 a) Dc D5 तुष्टिं° (for दृष्टिं°). — b) K2 B (B3m as in text) Dn D2. 4. 6 T2 G (except G1) M2 अस्मासु (for आत्मनि). — d) S (except G1) आत्मार्थम्. T2 G (except G1) नाव° (for अव°).

16 ab) S (except M1) ह्यमी (for अमी), and S (except M2) अहिंसतः (for अलं सतः). — c) Ś1 K1 इह; K2. 3 D2 इति; B Dc Dn D4–6 M1 इव (for एव). — d) K3 नो महत्तप (for नाहवे वधः).

17 c) K1 S सर्वधा (K1 T1 M1 °था; M2 °तो) (for सर्वशो). K3 D5 S [ऽ]पि (for हि).

18 a) T G एतान्हि (for एवैतान्).

19 a) K1 सर्वतः; G2 सर्वधा. B3 T2 G3. 4 एवं (for एतन्). — K2 om. 19c–20b; K3 om. (hapl.) 19cd. — d) Ś1 °जिहीर्षतां; D2 °जिगीषतां.

20 K2 om. 20ab (cf. v.l. 19). — b) Ś1 K1 विचित्रे; S (except M2) जीविते (for विदिते). K3 T1 कृत°; B Dc D4 T2 G3 नृप° (B2 कार्य°) (for कृत्य°). — c) Ś1 K1. 2 B Dc Dn D4–6 G अपि (for अप-).

21 a) Ś1 K1 कर्मणोर्थो; K2 B Dc Dn D4–6 कर्षणार्थो; D2 G1 कर्शनार्थं. — b) G1 M1 विप्राणाम् (for मित्राणाम्). — c) Dc न स धर्मः स्मृतो नूनं. — d) Dn2 (by transp.) धर्मः स; D2 च धर्मः. B1. 3 कुधर्मतः; D5 S (except G1) कुवर्त्म तत्. K3 स धर्मः कुरुवर्त्म तत्; Dc एतद्राजन्नधर्मवत्.

22 Dn2 om. 22. — a) B3 M2 सर्वदा. — b) T G (except G4) M1 धन°; M2 कर्म° (for धर्म°). — c) Ś1 K3 B3 जहीतस्; K1 जहीमस्; K2 B2 Dn1 D4. 6 त्यजतस्; M1 जुह्वतस् (for जहतस्). K1 तं हि; B1 तत्र; T1 तौ तु (for तात). Ś1 K1 B2 D2 कामार्थौ. — d) Ś1 K1 सुखदुःखे (by transp.).

C. 3. 1286
B. 3. 33. 23
K. 3. 33. 23

न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्धः प्रभामिव ॥ २३
यस्य चार्थार्थमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः ।
रक्षते भृतकोऽरण्यं यथा स्यात्तादृगेव सः ॥ २४
अतिवेलं हि योऽर्थार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
स वध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥ २५
सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्यां च हीयते ॥ २६
तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते निधनं ध्रुवम् ।
कामतो रममाणस्य मीनस्येवाम्भसः क्षये ॥ २७
तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः ।
प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्यथा ॥ २८
सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः ।
इतरेतरयोनी तौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥ २९
द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते ।
स कामश्चित्तसंकल्पः शरीरं नास्य विद्यते ॥ ३०
अर्थार्थी पुरुषो राजन्बृहन्तं धर्ममृच्छति ।
अर्थमृच्छति कामार्थी न कामादन्यमृच्छति ॥ ३१
न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् ।
उपयोगात्फलस्येव काष्ठाद्भस्मेव पण्डितः ॥ ३२
इमाञ्शकुनिकान्राजन्हन्ति वैतंसिको यथा ।
एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु च विहिंसताम् ॥ ३३
कामाल्लोभाच्च धर्मस्य प्रवृत्तिं यो न पश्यति ।

---

23 ^{a}) Ś1 [अ]नर्थज्ञः; D2 T G2. 3 M धर्मार्थः. — ^{c}) Ś1 दुःख° (for धर्म°). — D3 resumes from धर्मस्य! — ^{d}) Ś1 K1 अंतः- (for अन्धः).

24 Ś1 om. 24. — ^{a}) K2 B Dc Dn D4. 6 T2 G3 चात्मार्थम्; T1 सर्वार्थे; G1 चार्थस्य (with hiatus!); G2. 4 M2 चार्थार्थे; M1 चात्मार्थे (for चार्थार्थम्). — ^{c}) K1 रक्षितो; K2. 3 Dn D2–4. 6 M2 रक्षेत. K1–3 Dn D2. 3 [ऽ]रण्ये; S पुण्यं (for ऽरण्यं). — ^{d}) K2. 3 Dn D2–4 गास् (for स्यात्).

25 K1 reads 25^{ab} after 26^{ab}. — ^{a}) T1 G (except G3) M1 तु (for हि). — ^{b}) Ś1 D5 नेतरान्. D5 उप° (for अनु°). — Ś1 Dc1 D2 om. (hapl.) 25^{c}–26^{b}; T1 om. 25^{c}–27^{b}.

26 Ś1 Dc1 D2 om. 26^{ab}; T1 om. 26 (cf. v.l. 25). — ^{a}) B (except B3) कामार्थे; T2 G3 कामार्थो. K1 D4. 6 यस्य धर्मश्च कामार्थे; Dn3 यश्च धर्मश्च कामार्थी. — After 26^{ab}, K1 reads 25^{ab}. — ^{d}) K1 मित्रार्थाभ्यां स हीयते.

27 T1 om. 27^{ab} (cf. v.l. 25). — ^{b}) Dc कामार्थे. — ^{c}) S क्रीडतो (for काम°). — After 27, G4 reads 29.

28 D3 om. 28^{a}–30^{b}. T2 G2–4 read 28 after 30. — ^{b}) D5 T1 न प्रमाद्यति पंडितः. — ^{c}) D2 G1. 2 M तौ हि; T1 °स्यो हि; T2 G3 स्वार्थ-; G4 तर्हि (for सा हि). — ^{d}) S (except M2) यथारणिः (by transp.).

29 D3 om. 29 (cf. v.l. 28). G4 reads 29 after 27. — ^{a}) K1 स यथा; G2 सर्वधा. — ^{b}) M2 धर्मश्चार्थस्य इष्यते. — ^{c}) K3 Dc D2 G2 °योनी तौ (as in text); M2 अन्योन्ययोनी तौ राजन्; the rest °योनींतौ. — ^{d}) B2 G2. 4 इव (for यथा).

30 D3 om. 30^{ab} (cf. v.l. 28). — ^{b}) G2 चोप° (for उप°). — ^{d}) M2 नान्यदस्य वै (for नास्य विद्यते). K2. 3 B Dc Dn D4–6 G1 दृश्य° (for विद्य°). — After 30, T2 G2–4 read 28.

31 ^{b}) Ś1 K2. 3 B Dn D2. 4–6 इच्छति. Dc न धर्मं हंतुमिच्छति. — ^{c}) N (K4 D1 missing) T2 G3 इच्छति (for ऋ°). T1 M1 धर्मार्थी; G2 कामार्थं. — ^{d}) K1 D3 अन्यद्; T2 G (except G1) अर्थम् (for अन्यम्). N (K4 D1 missing) T2 G3 इच्छति. — After 31, T2 G (except G1) ins.:

123* कामार्थी चैव यः कामं न कामादन्यमृच्छति ।
[T2 G3 इच्छति (for ऋच्छति).]

32 ^{a}) Ś1 K1 न कामेन च (Ś1 न) (for न हि कामेन). — ^{b}) B (except B1) T1 G2. 4 M1 सिध्यते. Dc सिध्यत्यफल°. — ^{c}) B Dc D2. 4 उपभोगात्; G1 उपभोग-. Dc भवति (for फलस्य). Ś1 K1. 3 D2. 3 इह; K2 अथ; B Dc Dn D5 G4 M1 एव; M2 आहुः (for इव). — ^{d}) D3 काष्ठ-; G2 कस्माद् (for काष्ठाद्). K1 भस्मीति (for भस्मेव). K3 इह; D2 M1 एव (for इव). Ś1 Dc पिंडितं; K1 पंडितैः; K3 पंडितान्; B1 विंदति; B2 पिंडितैः; B3. 4 पिंडितः; D2 जायते; D3 पंडितं; M2 पंडिताः.

33 ^{a}) Ś1 K3 Dc Dn D2–4. 6 T1 M1 शकुनकान्. — ^{c}) T2 G (except G1) एष (for एतद्). — ^{d}) K2 Dn D4–6 हि; D2 [ए]व (for च). Ś1 K1. 3 D3 वि(Ś1 K1 नि)हिंसतः; K2 Dn D5 °ता; D2 M °नं; T G °कः. B1 भूतेषु विहितं सतां.

34 ^{a}) Ś1 K1 कामलोभाच्च. — ^{b}) K2 B Dc Dn D4–6

स वध्यः सर्वभूतानां प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥ ३४
व्यक्तं ते विदितो राजन्नर्थो द्रव्यपरिग्रहः ।
प्रकृतिं चापि वेत्थास्य विकृतिं चापि भूयसीम् ॥ ३५
तस्य नाशं विनाशं वा जरया मरणेन वा ।
अनर्थमिति मन्यन्ते सोऽयमस्मासु वर्तते ॥ ३६
इन्द्रियाणां च पञ्चानां मनसो हृदयस्य च ।
विषये वर्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ।
स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् ॥ ३७
एवमेव पृथग्दृष्ट्वा धर्मार्थौ काममेव च ।
न धर्मपर एव स्यान्न चार्थपरमो नरः ।
न कामपरमो वा स्यात्सर्वान्सेवेत सर्वदा ॥ ३८
धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ।
अहन्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ३९
कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ।
वयस्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४०
धर्मं चार्थं च कामं च यथावद्वदतां वर ।
विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पण्डितः ॥ ४१
मोक्षो वा परमं श्रेय एष राजन्सुखार्थिनाम् ।
प्राप्तिर्वा बुद्धिमास्थाय सोपायं कुरुनन्दन ॥ ४२
तद्वाशु क्रियतां राजन्प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम् ।
जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमन्तरवर्तिनः ॥ ४३
विदितश्चैव ते धर्मः सततं चरितश्च ते ।
जानते त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्मचोदनाम् ॥ ४४
दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
एष धर्मः परो राजन्फलवान्प्रेत्य चेह च ॥ ४५
एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निषेवितुम् ।
अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥ ४६
धर्ममूलं जगद्राजन्नान्यद्धर्माद्विशिष्यते । C. 3. 1311 B. 3. 33. 48 K. 3. 33. 48

प्रकृतिं (for प्रवृत्तिं). — ^{c}) Ś1 स शत्रुः; K3 D2. 3 स शंक्यः; M1 न शंक्यः; M2 (*sup. lin.*) न वध्यः. — ^{d}) G2 चैव हि (for चेह च).

35 ^{a}) K1 D2 T1 विदितं; D3 विहितं (for विदितो). — ^{b}) Ś1 K1. 3 D2 अर्थं; Dn1 D5 नार्थो; T1 कामो; T2 G कामाद् (G1 अर्थे) (for अर्थो). — ^{c}) Ś1 K3 D2. 3 प्रतिपत्तिं च (for प्रकृतिं चापि). T1 त्वं (for [अ]स्य). — ^{d}) Ś1 K3 D2. 3. 5 विवृद्धिं (for विकृतिं). Ś1 K1 चैव; K3 B3 Dc D2. 3 चास्य (for चापि).

36 ^{a}) K2 B Dc Dn D4–6 नाशे विनाशे. Dc च (for वा). — After 36^{ab}, D2 ins.:

124* द्रव्यपरिग्रहायार्थो गरीयान्दुर्बलात्मनः।

— ^{c}) K2 B Dc Dn D4–6 अनर्थ इति. B4 मंस्यंते.

39 ^{a}) K3 B2 D2. 3 S (except T2 G3) पूर्वे. — ^{b}) S (except M2) एव च (for आचरेत्). — ^{c}) K2 वयसि (for अहनि); cf. 40^{c}. S (except G1 M2) अहन्यहन्यनुचरेत्. — 39^{d} = 40^{d}.

40 Ś1 K1. 2 D2. 3 G1 om. (hapl.) 40. — ^{a}) K3 B1 T2 G3 पूर्वे (for °र्वं). — 40^{d} = 39^{d}.

41 ^{a}) K1 T2 G (except G1) om. the first च. — ^{b}) M2 जयतां (for वद°). — ^{c}) Ś1 धर्मज्ञान्; K1. 3 G1 कालज्ञ.

42 ^{a}) T G M1 मोक्षं (G1 °क्षे). Dc G1 परमश्रेयः. — ^{b}) B (except B1) D4. 6 एषां (for एष). M2 नित्य (for राजन्). Ś1 K1. 3 D2. 3 T1 सुखार्थिनः; D5 शुभार्थिनां. — ^{c}) K1. 2 B1 Dn D4. 6 प्राप्तिं; S (except M2) प्राप्तं. S (except M2) च (for वा). — ^{d}) K1–3 B (except B1) Dc Dn D2. 4–6 सोपायां.

43 ^{a}) Dc तत्राशु; Dn1 तथाशु; D3 T G (except G4) M1 तदाशु; M2 तच्चाशु. K1 क्रियते. — ^{b}) Dn2 D4 M2 प्राप्तिं वा. Ś1 K1 उपदिश्यतां (for अधि°). — ^{c}) S (except M2) जीविका.

44 ^{a}) B2 Dn D4. 6 से (for ते). — ^{b}) B1 G1. 2 चरितं च. Dn2. n3 D5 मे (for ते). Dc सततं चरिते शुभे. — M2 om. 44^{c}–46^{b}. — ^{c}) K2 Dn D4. 5 T2 G3 जानतस्; B2 T1 M1 जानतस्. S (M2 om.) तु प्रशं° (for त्वयि शं°).

45 M2 om. 45 (cf. v.l. 44). — ^{a}) Ś1 K2 Dn D4. 6 यज्ञाः. — ^{b}) Ś1 वेदपारंगमात्परं. — ^{c}) K3 राज्ञः (for राजन्). — ^{d}) K2 B (except B1) Dn D4. 6 G4 M1 बल° (for फल°). T2 G3 चेह वै; G1 चेह वा; G2 चैव वै; G4 चैव च.

46 K1 om. (hapl.) 46–47; M2 om. 46^{ab} (cf. v.l. 44). — ^{a}) T2 G2. 3 स च (for एष). G4 स चार्थानर्थहीनेन. — D5 om. (hapl.) 46^{c}–47^{d}. — ^{c}) B1. 4 सुखिनः; Dc आत्मनः (for अखिलाः). — ^{d}) D2 गुणाः स्वरेषु संस्थिताः; S (except M2) गुणाः सीदंति निर्धने.

:. 3. 1311
:. 3. 33. 48
.. 3. 33. 48

धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन्निषेवितुम् ॥ ४७
न चार्थो भैक्षचर्येण नापि क्लैब्येन कर्हिचित् ।
वेत्तुं शक्यः सदा राजन्केवलं धर्मबुद्धिना ॥ ४८
प्रतिषिद्धा हि ते याच्ञा यया सिध्यति वै द्विजः ।
तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ४९
भैक्षचर्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका ।
क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ॥ ५०
उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहुर्मनीषिणः ।
उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्थातुमर्हसि ॥ ५१
अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्थ धर्मान्सनातनान् ।
क्रूरकर्माभिजातोऽसि यस्मादुद्विजते जनः ॥ ५२
प्रजापालनसंभूतं फलं तव न गर्हितम् ।
एष ते विहितो राजन्धात्रा धर्मः सनातनः ॥ ५३
तस्माद्विचलितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि ।
स्वधर्माद्धि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५४
स क्षात्रं हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः ।
वीर्यमास्थाय कौन्तेय धुरमुद्वह धुर्यवत् ॥ ५५
न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन ।
पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं न पुनः श्रियम् ॥ ५६
जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।
निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥ ५७
भ्रातरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः ।

---

47 K1 D5 om. 47 (cf. v.l. 46). — b) Ś1 D3 T2 G (except G1) नान्यः; Dc नान्यं (for नान्यद्). Ś1 D3 तस्माद् (for धर्माद्).

48 a) Some N MSS. भैक्ष्य°. — b) Ś1 K1. 3 Dc D2. 3. 5 M1 केनचित्. — c) Ś1 K1 जेतुं (for वेत्तुं). T1 तदा; T2 G (except G1) ततो; M1 तथा; M2 त्वया (for सदा).

49 a) T1 हितो राज्ञे (for हि ते याच्ञा). — b) Ś1 यथा (for यया). D2. 6 S (except M2) सिध्यंति वै द्विजाः. — K3 om. 49cd. — c) D2. 3 ओजसैवार्थ°. — d) Ś1 K1 D3 भरतर्षभ.

50 a) Some MSS. भैक्ष्यचर्या. — c) T2 G3 M2 क्षत्रियस्तु. — d) T1 M1 धर्मः स्यात्; T2 G3 धर्मस्य. Ś1 K1 परम् (for बलम्). D6 औजसं. — After 50, Ś1 K1. 3 B (except B3) Dc Dn D3–5 T2 (om. line 2) G2. 3 (om. line 2). 4 ins.:

125* स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून्समागतान् ।
धार्तराष्ट्रवनं पार्थ मया पार्थेन नाशय ।

[(L. 1) T2 G3 सनातनान् (for समागतान्). — (L. 2) K3 °राष्ट्रे; D3 °राष्ट्रं (for °राष्ट्र-). Dc Dn1 -बलं (for -वनं). K1 राजन् (for पार्थ). G2. 4 धार्तराष्ट्राश्रणं प्राप्य पार्थ सर्वान्विनाशय.]

51 T2 G3 om. (hapl.) 51a–52b. In D3, the portion of the text from °मेव up to 3. 37. 32b is lost on a missing fol. D2 om. 51ab. — a) K3 एवं; G1 एतद्; M2 एतं (for एव). B3 उदारा धर्मविद्वांसो. — b) K1 Dc D6 आहुर् (for प्राहुर्). K3 T1 G1. 2 M2 द्विजातयः (for मनीषिणः). — c) D2 स्वधर्मं (for उदारं).

52 D3 missing (cf. v.l. 51). T2 G3 om. 52ab (cf. v.l. 51). — a) B1. 4 अनुगच्छस्व; T1 G1. 2. 4 M1 प्रतिपद्यस्व; M2 अवबुध्यस्व. — b) T1 G1. 2. 4 स्वार्थ- (for वेत्थ). Ś1 K1 धर्मं सनातनं. — c) G1 °कर्मा हि (for °कर्माभि-).

53 D3 missing (cf. v.l. 51). — b) S (except M2) राज्ञां (for तव). — d) B1. 4 S (except G1) transp. धात्रा and धर्मः.

54 D3 missing (cf. v.l. 51). — a) Ś1 K1 D2 अस्माद् (for तस्माद्). N (K4 D1. 3 missing) अपचितः (for विचलितः). — b) Ś1 K1 D2 हास्यो भविष्यसि. — c) B2 मनुष्येंद्र (for °ष्याणां). — d) B4 च्यवनं (for चलनं).

55 D3 missing (cf. v.l. 51). — b) D2 त्यजेदं. — c) G2 धियम्; M2 धैर्यम् (for वीर्यम्). K1. 2 B2 Dn D4. 6 कौरव्य (for कौन्तेय).

56 D3 missing (cf. v.l. 51). — c) Dc T G3. 4 [ऽ]प्य°; G2 [ऽ]भ्य°; M2 ह्य° (for व्य°).

57 D3 missing (cf. v.l. 51). — a) D5 वाचं; S जिह्मं (M2 °ह्मः). B3 लूत्वा; D5 ऋद्धां; M1 कृत्वा; M2 छित्वा (for दत्त्वा). — b) D6 क्षुब्धानां. Ś1 K1. 3 Dc D2. 5 पापचेतसां; K2 लब्ध°; D6 (m as in text) क्षुब्ध°. ❀ Cn: शल्यकः श्वावित् क्षुद्रान्मधुमक्षिकाविशेषान् जिह्वां दत्त्वा बहिर्निःसार्य भक्षयति तद्वज्जिह्वां वाचं दत्त्वा शत्रून् जहि इति भावः । ❀ Similar explanations have been given by Arjunamiśra and Caturbhuja.

58 D3 missing (cf. v.l. 51). — b) K3 सर्वतः.

निकृत्या निर्जिता देवैरसुराः पाण्डवर्षभ ॥ ५८
एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्वा महीपते ।
जहि शत्रून्महाबाहो परां निकृतिमास्थितः ॥ ५९
न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योद्धा धनुर्धरः ।
भविता वा पुमान्कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥ ६०
सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
न प्रमाणेन नोत्साहात्सत्त्वस्थो भव पाण्डव ॥ ६१
सत्त्वं हि मूलमर्थस्य वितथं यदतोऽन्यथा ।
न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायेव हैमनी ॥ ६२
अर्थत्यागो हि कार्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता ।
बीजौपम्येन कौन्तेय मा ते भूदत्र संशयः ॥ ६३
अर्थेन तु समोऽनर्थो यत्र लभ्येत नोदयः ।
न तत्र विपणः कार्यः खरकण्डूयितं हि तत् ॥ ६४
एवमेव मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाल्पकं नरः ।
बृहन्तं धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितः ॥ ६५
अमित्रं मित्रसंपन्नं मित्रैर्भिन्दन्ति पण्डिताः ।
भिन्नैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते वशे ॥ ६६
सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
नोद्यमेन न होत्राभिः सर्वाः स्वीकुरुते प्रजाः ॥ ६७
सर्वथा संहतैरेव दुर्बलैर्बलवानपि ।
अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥ ६८
यथा राजन्प्रजाः सर्वाः सूर्यः पाति गभस्तिभिः ।
अत्ति चैव तथैव त्वं सवितुः सदृशो भव ॥ ६९
एतद्ध्यपि तपो राजन्पुराणमिति नः श्रुतम् ।

C. 3. 1335
B. 3. 33. 72
K. 3. 33. 72

— [d]) Ś1 K1. 3 Dc D2. 5 पांडुनंदन; K2 Dn D4. 6 पार्थिवर्षभ.

59 D3 missing (cf. v.l. 51). — [a]) Ś1 K1 Dc D2 बलवतां; K3 विलपतां. — [b]) M2 विशां (for मही-). Ś1 K1 इति वृद्धानुशासनं. — [d]) Ś1 K3 निर्वृतिम्; K1 निवृत्तिर् (for निकृतिम्). S (except M2) आस्थितान्.

60 D3 missing (cf. v.l. 51). — Ś1 K1 om. (hapl.) 60^{bc}. — [b]) B (except B2) Dn D4. 6 योधो (for योद्धा). Dc धनंजयः (for धनु°). — [c]) K3 D2 न; Dc [अ]न्यः (for वा). M2 नरः (for पुमान्). — [d]) K3 यो; D2 S (except M2) [ऽ]न्यो (for वा).

61 D3 missing (cf. v.l. 51). — $61^{ab} = 67^{ab}$. — [b]) Ś1 K1. 3 D2 न (for सु-). — [c]) B1 चोत्साहात्. K3 B1m Dc D2. 5 Cnp अप्रमादी महो(Dc सदो-; D2 मदो)त्साही. — [d]) K3 शत्रून्प्रभव (for सत्त्वस्थो भव). S (except M2) पार्थिव (for पाण्डव).

62 D3 missing (cf. v.l. 51). — [a]) K3 धर्मस्य (for अर्थस्य). — [b]) D2 धिगर्यं; G4 विततं (for वितथं). Dc यत्ततो; T2 G3 तु ततो; G2. 4 हि ततो (for यदतो). — [d]) B2m D5 ताल° (for वृक्ष°).

63 D3 missing (cf. v.l. 51). — [a]) K1. 2 B Dc Dn D4–6 [ऽ]पि (for हि). — [b]) M2 भूयांसम् (for श्रेयांसम्). — Ś1 om. 63^{c}–64^{d}. — [c]) K1. 3 D2 बीजोपपत्या कौं°.

64 D3 missing (cf. v.l. 51). Ś1 K1 om. 64 (for Ś1 cf. v.l. 63). — [a]) T2 G3 सत्त्वेन (for अर्थेन). B2. 3 D2 T2 G3 समो नार्थो; T1 समानार्थो. — [b]) T1 G1 M यत्र लभ्यो धनोदयः; T2 G2–4 यत्र लब्धो महोदयः. — [c]) D2 [अ]न्वेषणा कार्या (for विपणः कार्यः). — [d]) K3 Dc D2 T2 G3. 4 M2 °कंडूयनं.

65 D3 missing (cf. v.l. 51). — [a]) K3 B2 Dc Dn1 D4–6 T2 G (except G1) एतन् (for एव). — [c]) D2 T2 G (except G1) बृहद्धर्ममवाप्नोति. — [d]) Dn3 D4. 6 संबुद्ध. K2. 3 B Dc Dn D4–6 G1 निश्चितं; D2 निश्चयः.

66 D3 missing (cf. v.l. 51). — [a]) K3 अमित्रेण च संयुक्तं. — [b]) Ś1 B1. 2 विंदंति; K2 भेदंति. — [c]) M1 °त्यक्तान् (for °त्यक्तं). — [d]) K2 Dn D4 युवानं; M1 दुर्बलान्; Cnp दुर्बलं (as in text). B4 D2. 5 कुर्वते. K2 B Dn D4. 6 G4 वशं.

67 D3 missing (cf. v.l. 51). K3 om. 67. — $67^{ab} = 61^{ab}$. — [b]) Ś1 K1 D2 अबल° (for सुबल°). Ś1 असि (for अपि). — Ś1 K2 D2 om. (hapl.) 67^{c}–68^{b}; K1 om. 67^{cd}. — [c]) S मात्राभिः (for हो°).

68 D3 missing (cf. v.l. 51). Ś1 K2 D2 om. 68^{ab} (cf. v.l. 67). — [a]) K3 D5 T G2–4 M सहितैर् (for संहतैर्). G1 सर्वो स हि मतैरेव (sic). — [c]) M1 जेतुं (for हन्तुं). — [d]) Dc D5 अपि (for इव).

69 D3 missing (cf. v.l. 51). — [c]) S (except M2) हंति (for अत्ति). G4 तथैकस् (for तथैव). — [d]) K1. 2 B Dn D4. 6 सदृशः सवितुर् (by transp.); T2 G (except G1) सूर्यस्य सदृशो.

3. 1335
3. 33. 72
3. 33. 72

विधिना पालनं भूमेर्यत्कृतं नः पितामहैः ॥ ७०
अपेयात्किल भाः सूर्याल्लक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा ।
इति लोको व्यवसितो दृष्ट्वेमां भवतो व्यथाम् ॥ ७१
भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दाभिरितरस्य च ।
कथायुक्ताः परिषदः पृथग्राजन्समागताः ॥ ७२
इदमभ्यधिकं राजन्ब्राह्मणा गुरवश्च ते ।
समेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यसंधताम् ॥ ७३
यन्न मोहान्न कार्पण्यान्न लोभान्न भयादपि ।
अनृतं किंचिदुक्तं ते न कामान्नार्थकारणात् ॥ ७४
यदेनः कुरुते किंचिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ।
सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७५
ब्राह्मणेभ्यो ददद्ग्रामान्गाश्च राजन्सहस्रशः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्य इव चन्द्रमाः ॥ ७६
पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
सवृद्धबालाः सहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ७७
श्वदृतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा ।
सत्यं स्तेने बलं नार्यां राज्यं दुर्योधने तथा ॥ ७८
इति निर्वचनं लोके चिरं चरति भारत ।
अपि चैतत्स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमिव कुर्वते ॥ ७९
स भवान्रथमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् ।

---

70 D3 missing (cf. v.l. 51). — a) K3 यथा (for एतद्). K2 Dn1. n2 D2 चापि; T1 वापि (for ह्यपि). K1 B Dc Dn3 D4–6 त्व(B4m D5 तु)वितथं; T2 G3 ह्यवितथं (for ह्यपि तपो). Cnp एतच्चावितथं. — b) Ś1 K1 निश्चितं (for नः श्रुतम्). — After 70, K2 B Dc2 Dn D5. 6 ins.:

126* न तथा तपसा राजँल्लोकान्प्राप्नोति क्षत्रियः।
यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा।

71 D3 missing (cf. v.l. 51). — b) Ś1 K3 D2 लक्ष्म (for लक्ष्मीश्च).

72 D3 missing (cf. v.l. 51). — b) Dc ते (for च). — c) S कथयंत्यः (for कथा°). — d) T1 °हिताः; M2 °सते (for °गताः). T2 G राजन्प्रथममागताः.

73 D3 missing (cf. v.l. 51). — a) S (except M2) इमाम् (for इदम्). D2. 5 अप्यधिकं; T2 G1. 3 M1 अभ्यधिकां. — b) Ś1 K1. 2 B Dc Dn D4–6 कुरवश्च (for गु°). — d) G3. 4 मृदुतां. M1 सत्यसंधतः; M2 °संधतान्.

74 D3 missing (cf. v.l. 51). — a) Ś1 K1. 3 Dc2 D2 लोभा° (for मोहा°). — b) Ś1 K1. 3 Dc D2. 5 क्रोधा° (for लोभा°).

75 D3 missing (cf. v.l. 51). — b) T1 किंचिद्; T2 G3 राज्यं; G1. 2. 4 M1 राजन् (for राजा). D2 T1 M1 भूतिम् (for भूमिम्). T2 G3 अवाप्नुयात्. — c) Ś1 K1 तत्सर्वं (by transp.). T G M1 नुदति तत् (for तन्नुदते). M2 पश्चान्नुदति तत्सर्वं.

76 D3 missing (cf. v.l. 51). — a) Ś1 K1 D2 वित्तं; T1 राजन् (for ग्रामान्). — b) T1 ग्रामान् गाश्च सह°. — c) T1 G1. 2 M वीर (for सर्व-). — d) D5 मेघेभ्य; T2 G तमोभिर् (for तमोभ्य).

77 D3 missing (cf. v.l. 51). — a) T2 G (except G1) राजन् (for सर्वे). — c) Ś1 सर्वाश्च; K2 Dn2. n3 D6 समृद्धा; B3 Dn1 D4 सवृद्धा (for सवृद्ध-). K2. 3 B2. 3 Dn D4–6 G4 M2 -बाल- (for -बालाः). B4 G2 सबालवृद्ध- (G2 °द्धाः)सहिताः; D2 सहिताः सबालवृद्धाः. — d) Ś1 K1 T1 M त्वा. — After 77, T2 G2–4 ins.:

127* धार्तराष्ट्रीं महाराज न शंसन्ति मतिं जनाः।

followed by stanzas 83–85.

78 D3 missing (cf. v.l. 51). For sequence of T2 G2–4 cf. v.l. 77. — a) Ś1 K1 क्षीरमावृत्तं; B1. 3 Dc2 D5 क्षीरमासिक्तं; T2 G2–4 वा पयः सि(G2. 4 स)क्तं; G1 क्षीरमादत्तं.

79 D3 missing (cf. v.l. 51). For sequence of T2 G2–4 cf. v.l. 77. — a) N (K4 D1. 3 missing) transp. निर्वचनं and लोके. — b) Ś1 पुरं; K2 B1. 2 Dn1. n3 D5 पुरश्च; K3 D2 चिराच्; B3. 4 Dc Dn2 D4. 6 पुनश्च (for चिरं). Ś1 K1 भवति (for चरति). — c) Ś1 चैतः; K1 G4 चेतः; K2 B Dc Dn D4. 6 T2 G3 चैताः; D2 चैव; D5 चेत्ताः (for चैतत्). — d) Ś1 K1 अपि; K2 B (except B3) Dn D4. 6 अधि- (for इव). — After 79, K1. 2 B Dc Dn D4–6 ins.:

128* इमामवस्थां च गते सहास्माभिररिंदम ।
हन्त नष्टाः स्म सर्वे वै भवतोपद्रवे सति ।,

which is followed by 130* in K1.

80 D3 missing (cf. v.l. 51). For sequence of T2 G2–4 cf. v.l. 77. — b) Ś1 K1 B2 D2 °नि च (for °न्वितम्). S प्रति(T1 अनु)ज्ञाय तथेति नः. — c) D2 वि-; T G3 हि (for ऽभि-). — d) Ś1 K3 D2 -घातकं; T1 M1 -पादकः (for -पादकम्). K1 सर्वानर्थविघातकं; K2 B Dn D4–6 विप्रेभ्योर्थविभावकः (B2 °भाजकः; B3m °तारकः); Dc

त्वरमाणोऽभिनिर्यातु चिरमर्थोपपादकम् ॥ ८०
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाह्वयम् ।
अस्त्रविद्भिः परिवृतो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ।
आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा ॥ ८१
अमित्रांस्तेजसा मृद्नन्नसुरेभ्य इवारिहा ।
श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८२
न हि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गार्ध्रवाससाम् ।
स्पर्शमाशीविषाभानां मर्त्यः कश्चन संसहेत् ॥ ८३
न स वीरो न मातङ्गो न सदश्वोऽस्ति भारत ।
यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८४
सृञ्जयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनामृषभेण च ।
कथं स्विद्युधि कौन्तेय राज्यं न प्राप्नुयामहे ॥ ८५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

युधिष्ठिर उवाच ।
असंशयं भारत सत्यमेत-
द्यन्मा तुदन्वाक्यशल्यैः क्षिणोषि ।
न त्वा विगर्हे प्रतिकूलमेत-

C. 3. 1355
B. 3. 34. 2
K. 3. 34. 2

किल स्वार्थोपपत्तये.

81 D3 missing (cf. v.l. 51). For sequence of T2 G2–4 cf. v.l. 77. — a) Dc D5 द्विजान्स्वस्ति (for द्विजश्रेष्ठान्). — b) D5 अद्यैव च गजाह्वयं. — d) Ś1 K1 सह (for दृढ-). — e) K1 Dc D2 वीर (for वीरैर्).

82 D3 missing (cf. v.l. 51). For sequence of T2 G2–4 cf. v.l. 77. B3 om. (hapl.) 82ab. — a) G2 तरसा (for तेजसा). — b) K1–3 B2 Dc Dn D2. 4. 6 T2 G3 असुरानिव (K3 सुरेभ्य इव) वृत्रहा. — cd) K2 Dn1. n2 श्रेय (for श्रियम्). Ś1 K3 M °राष्ट्रीं (for °राष्ट्रान्). — For 82cd, T2 G3 subst. धार्तराष्ट्रं महाराजन्न शंसंति तथा जनाः; and read 82cd (as in text) after 85.

83 D3 missing (cf. v.l. 51). For sequence of T2 G2–4 cf. v.l. 77. — a) Dc2 D2 गांजीव°. — b) S (except G4 M2) गृध्र° (for गार्ध्र°). — c) Ś1 K1 वेगम् (for स्पर्शम्). — d) K1 न च (for मर्त्यः). — After 83, Dc ins.:

129* कः परैर्ह्रियमाणानामात्मभावेन संसहेत् ।

84 D3 missing (cf. v.l. 51). For sequence of T2 G2–4 cf. v.l. 77. — b) Ś1 K1. 2 B Dc Dn D4. 6 T2 G3 च सोश्वो (for सदश्वो). Ś1 K3 Dc D2. 5 कश्चन (for भारत).

85 D3 missing (cf. v.l. 51). For sequence of T2 G2–4 cf. v.l. 77. — a) Dc चैव (for सह). — b) Ś1 K1. 3 Dc D2. 5 प्रवरेण; B1. 2 Dn D4 T2 G3 वृषभेण; D6 भरतस्य (for ऋषभेण). — c) Ś1 K1 D5 कथंचिद्. T G विद्धि (for युधि). — d) K2. 3 B Dn D4. 6 M2 न राज्यं (by transp.). — K1 ins. after 128*: K2 B Dc Dn D4–6, after 85:

130* शत्रुहस्तगतां राजन्कथं स्विन्नाहरेर्महीम् ।
इह यत्नमुपाहृत्य बलेन महतान्वितः ।

Colophon. K4 D1. 3 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1 Dn2 T G आरण्य (G3 अरण्य). — *Sub-parvan:* B4 D5 (both om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन; likewise T2 G3 only द्वैतवननिवास. — *Adhy. name:* B4 Dn3 भीमवाक्यं; Dc भीमवाक्ये त्रिगुणप्रशंसा; D2 त्रिगणप्रशंसा; T2 G2. 3 M1 भीमस्वा(M1 °स्या)भिप्रायकथनं; G1 भीमसेनमतं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 33. — *Śloka no.:* Dn1. n3 89; Dn2 90.

35

☞ This adhy. is missing in K4 D1. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 34. 51); the MSS. are mostly ignored here.

1 Before 1, K1. 2 B Dc Dn D4–6 ins.:

131* वैशंपायन उवाच ।
स एवमुक्तस्तु महानुभावः
सत्यव्रतो भीमसेनेन राजा ।
अजातशत्रुस्तदनन्तरं वै
धैर्यान्वितो वाक्यमिदं बभाषे ।

— b) K2. 3 B D (D1. 3 missing) T2 G1. 3 मां (for

3. 1355
3. 34. 2
3. 34. 2

न्ममानयाद्धि व्यसनं व आगात् ॥ १
अहं ह्यक्षानन्वपद्यं जिहीर्षु-
न्राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ।
तन्मा शठः कितवः प्रत्यदेवी-
त्सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ॥ २
महामायः शकुनिः पार्वतीयः
सदा सभायां प्रवपन्नक्षपूगान् ।
अमायिनं मायया प्रत्यदेवी-
त्ततोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ३
अक्षान्हि दृष्ट्वा शकुनेर्यथाव-
त्कामानुलोमानयुजो युजश्च ।
शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा
मन्युस्तु हन्ति पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ४
यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण
मानेन वीर्येण च तात नद्धः ।
न ते वाचं भीमसेनाभ्यसूये
मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ५
स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
न्यपातयद्व्यसने राज्यमिच्छन् ।
दास्यं च नोऽगमयद्भीमसेन
यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः ॥ ६
त्वं चापि तद्वेत्थ धनंजयश्च
पुनर्द्यूतायागतानां सभां नः ।
यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्र
एकग्लहार्थं भरतानां समक्षम् ॥ ७
वने समा द्वादश राजपुत्र
यथाकामं विदितमजातशत्रो ।
अथापरं चाविदितं चरेथाः
सर्वैः सह भ्रातृभिश्छद्मगूढः ॥ ८
त्वां चेच्छ्रुत्वा तात तथा चरन्त-
मवभोत्स्यन्ते भारतानां चराः स्म ।
अन्यांश्चरेथास्तावतोऽब्दांस्ततस्त्वं

मा). T G °शरैः (for °शल्यैः). — ^{c}) K$_{2.3}$ B D (D$_{1.3}$ missing) T$_2$ G त्वां (for त्वा). K$_{2.3}$ B$_{2.3}$ Dn D$_{4.6}$ एव (for एतन्). — ^{d}) Ś$_1$ om. हि. K$_1$ वै; D$_5$ ते (for हि). B$_1$ D$_5$ समागात्; S (except M$_2$) समागाः (for व आगात्). D$_2$ ममानयाद्व्यसनं यत्तदागात्.

2 ^{a}) S अन्वपद्ये. D$_5$ जिहीर्षुः. — ^{b}) Ś$_1$ D$_2$ T$_2$ G$_{3.4}$ M$_2$ °राष्ट्र- (for °राष्ट्रस्य). M$_2$ -पुत्रैः. — ^{c}) K$_{1-3}$ B Dn D$_{2.4-6}$ T$_2$ G तन्मां; T$_1$ M तं मां.

3 ^{b}) Ś$_1$ सदा सदः; K$_1$ सभासदः; K$_{2.3m}$ B D (D$_{1.3}$ missing) सभामध्ये (K$_3$ orig. सत्यं सदा); M$_2$ स वै सर्वान् (for सदा सभायां). K$_3$ प्रक्षिपन्. — ^{c}) N (K$_4$ D$_{1.3}$ missing) °जैषीत् (for °देवीत्).

4 ^{a}) K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ G$_1$ च; T G$_{2-4}$ M तु (for हि). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ Dc कामानु(Ś$_1$ °न्न)लोभान्; K$_2$ Dn D$_4$ कामानुकूलान्; K$_3$ जयानुलोमान्. Ś$_1$ K$_1$ Dc नयुजो (for अयुजो). K$_3$ जये च; Dn$_3$ च तत्र (for युजश्च). — ^{c}) D$_2$ S (except M$_2$) शक्यो (for शक्यं). B$_2$ S (except M$_2$) न भविष्यद्. M$_2$ एनान् (for आत्मा). — ^{d}) K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ हन्यात्; T$_2$ G$_3$ हंते (for हन्ति). K$_3$ Dc D$_5$ मन्युस्तु (D$_5$ °श्च) धैर्यं पुरुषस्य हंति.

5 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ D$_{2.5}$ मानुषेण; T$_1$ पूरुषेण. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B Dn D$_{4-6}$ वाचो (for वाचं). — ^{d}) Ś$_1$ D$_2$ भवितेति सत्यं (for भवितव्यमासीत्).

6 ^{a}) K$_3$ D$_2$ °राष्ट्रः सपुत्रो.

7 ^{b}) G$_2$ द्यूतं च (for द्यूताय). K$_2$ Dn T$_1$ आगतांस्तां (T$_1$ °स्तान्). D$_2$ सभायाँ; M$_1$ सभायां (for सभां नः). — ^{c}) K$_3$ D (D$_{1.3}$ missing) G$_4$ यन्मां ब्रवीद्. Ś$_1$ K$_1$ °राष्ट्रः सपुत्र. — ^{d}) Ś$_1$ M$_2$ एकग्लहाद्; K$_{1.3}$ D$_2$ °ग्लहार्थैं; T$_2$ G$_{2-4}$ एतद्ग्लहार्थं. Ś$_1$ K$_1$ T$_1$ G$_2$ M$_2$ भारतानां; D$_5$ भवतां (for भरतानां).

8 ^{b}) B M$_2$ विजितम्; D$_2$ विहितम् (for विदितम्). — ^{c}) K$_3$ B (except B$_4$) Dc D$_5$ तथा° (for अथा°). Ś$_1$ विदितैः; K$_1$ अविदितः (om. च); K$_{2.3}$ Dn D$_{2.4}$ T$_1$ M चाविदितः. Ś$_1$ च तैरथ; M$_2$ चरेस्त्वं (for चरेथाः). — ^{d}) T$_2$ G$_{2-4}$ सहैतया (for सर्वैः सह). Ś$_1$ छद्मरूढः; T$_1$ G$_{1.2}$ छद्मरूपः; T$_2$ G$_{3.4}$ M$_1$ छद्मरूपः.

9 ^{a}) T$_1$ तं चेन्मुक्त्वा; G$_1$ तं चेत्त्यक्त्वा; G$_{2.4}$ M$_2$ तं वै त्वां (M$_2$ त्वा); M$_1$ तं चेत्तु त्वां (for त्वां चेच्छ्रुत्वा). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ एवं भोत्स्यंते; K$_3$ अवज्ञास्यंति; D$_2$ अवगच्छंते; T$_1$ विबोध्यंते; T$_2$ G$_{2-4}$ बुध्येरन्वै; G$_1$ M$_2$ अवबोध्यंते; M$_1$ अनु-

निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ॥ ९

चरैश्चेन्नोऽविदितः कालमेतं
युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् ।
ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह
तवैव ता भारत पञ्च नद्यः ॥ १०

वयं चैवं भ्रातरः सर्व एव
त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् ।
वसेम इत्याह पुरा स राजा
मध्ये कुरूणां स मयोक्तस्तथेति ॥ ११

तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं
तस्मिञ्जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे ।
इत्थं च देशाननुसंचरामो
वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ॥ १२

सुयोधनश्चापि न शान्तिमिच्छ-
न्भूयः स मन्योर्वशमन्वगच्छत् ।
उद्योजयामास कुरूंश्च सर्वा-
न्ये चास्य केचिद्वशमन्वगच्छन् ॥ १३

तं संधिमास्थाय सतां सकाशे
को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः ।
आर्यस्य मन्ये मरणाद्गरीयो
यद्धर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशिष्यात् ॥ १४

तदैव चेद्वीरकर्माकरिष्यो
यदा द्यूते परिघं पर्यमृक्षः ।
बाहू दिधक्षन्वारितः फल्गुनेन
किं दुष्कृतं भीम तदाभविष्यत् ॥ १५

प्रागेव चैवं समयक्रियायाः
किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः ।
प्राप्तं तु कालं त्वभिपद्य पश्चा-

C. 3. 1370
B. 3. 34. 17
K. 3. 34. 17

वेत्स्यंते (for अवभोत्स्यन्ते). K3 D5 M1 भरतानां. K2. 3 B1 Dn D4 च; S वै (for स). — c) K1 चरे° (for चरेथा°). Ś1 समास्तथा; K1. 2 B1 Dn D4 तथा त्वं; K3 यथा त्वं; D2 तदा मे (for ततस्त्वं). — d) T1 om. तत्. B3 D2 M2 [ए]तत्; T2 G2–4 त्वं (for तत्). D2 प्रब्रवीहि (for प्रतिजानीहि).

10 a) Ś1 चरेच्च नो; K1.2 चरैश्च नो; K3 चरेश्चैनो; B2 चरेश्छन्नो; D2 नरैस्त्वं नो; T G1–3 चा(T2 G3 च)रैश्छन्नो; G4 चरेच्छन्नो; M1 चारैश्चेन्नो; M2 चारैश्च नो (for चरैश्चेन्नो). K3 T1 G1 M1 अविदितं. — b) K2 D6 मुक्तो; T1 व्यक्तो (for युक्तो). — c) T2 G2–4 ब्रवीहि. — d) K3 तदैव; D5 तथैव (for तवैव). D2 G1 M [ए]ता (for ता).

11 T1 om. 11a–12b. — a) Ś1 K1. 3 Dc D5 M2 चैव; K2 B Dn D4. 6 चैतद्; D2 वै ते (for चैवं). K2 B Dn D4 M2 भारत; T2 G M1 कौरवाः (for भ्रातरः). — c) S (except M2; T1 om.) चरेम (for वसेम). Ś1 K1 पुनश्च; D5 पुरा स्म; T2 G पुनः स (for पुरा स).

12 T1 om. 12ab (cf. v.l. 11). — b) T2 G M1 यस्मिन् (for तस्मिन्). M1 om. from प्रव्रजिताः (in 12b) up to चापि न (in 13a). Ś1 K1. 3 Dc D2. 5 स्म (for च). — c) K3 Dn D4. 6 T1 G1 तु (for च). — d) S (M1 om.) दुर्गाणि (for कृच्छ्रा°). T G घोर° (for कृच्छ्र°).

13 M1 om. सुयोधनश्चापि न (cf. v.l. 12). — a) Ś1 K1. 3 ऐच्छद् (for इच्छन्). — b) T1 G1. 2. 4 M1 च (for स). Ś1 K2 D2 अभ्यगच्छत्; T1 अद्य ग°. — B1 om. 13cd. — d) K1 D2. 5 अभ्य° (for अन्व°).

14 a) Ś1 तांस्तान्; K1 तं सत्यम्; T G तां (G1 सं-) सिद्धिम् (for तं संधिम्). Ś1 अवस्थाय (for आस्थाय). — b) S कस्य (for राज्य-). — d) T2 G2–4 M2 उत्सृज्य (for उत्क्रम्य). K1 प्रशास्ते; K2 B Dn D4. 6 M2 प्रशासेद् (for प्रशिष्यात्).

15 a) Ś1 B1 Dc -कर्माकरिष्ये; T1 G1. 2. 4 तथा (T1 G1 °दा) करिष्ये; M1 तथाकरिष्यो. — c) Ś1 K1 फल्गुणेन; K2 B D (D1. 3 missing) T2 G3 फाल्गुनेन. K3 बाहून् विधक्षन् वारितमर्जुनेन. — d) S (except G4 M2) को (for किं). G2 दुष्करं (for दुष्कृतं). Ś1 T G2–4 भीम तथा; K2 D5 भीमसेन (for भीम तदा). T G [अ]करिष्यत्; M [अ]करिष्यः (for [अ]भविष्यत्).

16 a) K2 B Dn D5 (by corr.). 6 °क्रियायां. — b) Ś1 नाब्रवीत्; T2 G2. 3 नोब्रवीत्; G4 नोब्रवीः; M2 माब्रवीः. S (except G4 M2) पुरुषम् (for पौरुषम्). K3 B2 आददानः; D5 (after corr.) आदधानः; S मा विजानन् (M2 मा तदानीं) (for आविदानः). — c) K1 प्रतिपद्य; Dc अभिपद्य; D2 अभिपत्य; S (except T2 G3) अतिपात्य (for त्वभिपद्य). — d) T1 G1. 2. 4 M1 वा स्विदानीम् (for मामिदानीम्). Dc °मात्रं त्वम् (for °वेलम्).

3. 1370
3. 34. 17
3. 34. 17

स्त्विं मामिदानीमतिवेलमात्थ ॥ १६
भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन
दूये विषस्येव रसं विदित्वा ।
यद्याज्ञसेनीं परिकृष्यमाणां
संदृश्य तत्क्षान्तमिति स्म भीम ॥ १७
न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर
कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य
पक्तिं फलानामिव बीजवापः ॥ १८
यदा हि पूर्वं निकृतो निकृत्या
वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ।
महागुणं हरति हि पौरुषेण
तदा वीरो जीवति जीवलोके ॥ १९
श्रियं च लोके लभते समग्रां
मन्ये चास्मै शत्रवः संनमन्ते ।
मित्राणि चैनमतिरागाद्भजन्ते
देवा इवेन्द्रमनुजीवन्ति चैनम् ॥ २०
मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां
वृणे धर्मममृताज्जीविताच्च ।
राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च
सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

भीमसेन उवाच ।
संधिं कृत्वैव कालेन अन्तकेन पतत्रिणा ।
अनन्तेनाप्रमेयेन स्रोतसा सर्वहारिणा ॥ १
प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन्कालबन्धनः ।

---

17 ^{a}) K_3 भूयो हि; Dc_2 दूये हि (for भूयोऽपि). $B_{2.4}$ वीर्यं° (for भीम°). — ^{b}) K_2 Dc_2 M_1 भूयो; K_3 जातं; D_5 (before corr.) भूये (for दूये). $K_{2.3}$ B D ($D_{1.3}$ missing) T_2 G_3 हि पीत्वा (for विदित्वा); cf. 19^{b}. — ^{c}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ G_1 परिक्लिश्यमानां. — ^{d}) $Ś_1$ अमृष्य; K_1 अवीक्ष्य (for संदृश्य). K_3 ते; T_1 G (except G_3) M_1 तां; M_2 नः (for तत्). T_2 G (except G_1) अपीह (for इति स्म).

18 ^{b}) Dc D_5 कर्तुं (for कृत्वा). T_2 G_3 यदथ (for यदुक्तं). Dc D_5 मिथ्या (for -मध्ये). — ^{c}) T_2 G (except G_1) सुखोदयाय.

19 ^{a}) $Ś_1$ K_1 निकृतो निकर्तें; K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ निकृतो निकृंतेद्; K_3 निकृतौ हि कर्णे; D_2 corrupt; D_5 निकृतानि कर्तुं. — ^{b}) K_3 वैरं च निर्यातयितुं समर्थः. — ^{c}) B (except B_3) om. हि.

20 ^{b}) K_1 Dc D_5 S संनमंति. — ^{c}) K_2 B D (except D_2; $D_{1.3}$ missing) अचिराद् (for अतिरागाद्). — ^{d}) B_1 दिवीव चेंद्रम्; $D_{4.6}$ देवा दिवीवेंद्रम्. K_2 B Dn $D_{4.6}$ उप° (for अनु°).

21 ^{b}) $Ś_1$ K_1 वृणोमि (for वृणे). K_1 सत्याद्; D_5 न धर्मम्; $G_{2.4}$ सत्यम् (for धर्मम्). $Ś_1$ $K_{1.3}$ Dc D_5 हि (for च).

Colophon. K_4 $D_{1.3}$ missing. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_1 T $G_{2–4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* B_4 D_5 M_1 (all om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन. — *Adhy. name:* B_4 Dc D_2 G_1 युधिष्ठिरवाक्यं; T_2 $G_{2.3}$ M_1 युधिष्ठिरस्वा(M_1 °स्या)भिप्रायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1. n_3 S 34. — *Śloka no:* Dn 22.

36

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v.l. 3. 34. 51); the MS. is mostly ignored here. — 1^{a}–20^{c} is missing in D_1 (cf. v.l. 3. 22. 30); D_1 is ignored up to 20^{c}.

1 K_4 begins from 1 (cf. v.l. 3. 1. 1). — ^{a}) T_1 मत्वा (for कृत्वा). $Ś_1$ [ए]क-; K_3 Dc T_2 $G_{2.3}$ M [इ]व (for [ए]व).

फेनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च ॥ २
निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते ।
सूच्येवाञ्जनचूर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३
यो नूनममितायुः स्यादथ वापि प्रमाणवित् ।
स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ४
प्रतीक्षमाणान्कालो नः समा राजंस्त्रयोदश ।
आयुषोऽपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५
शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् ।
प्रागेव मरणात्तस्माद्राज्यायैव घटामहे ॥ ६
यो न याति प्रसंख्यानमस्पष्टो भूमिवर्धनः ।
अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७
यो न यातयते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् ।
अफलं तस्य जन्माहं मन्ये दुर्जातजायिनः ॥ ८
हैरण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिव ।
हत्वा द्विषन्तं संग्रामे भुक्त्वा बाहुर्जितं वसु ॥ ९
हत्वा चेत्पुरुषो राजन्निकर्तारमरिंदम ।
अह्नाय नरकं गच्छेत्स्वर्गेणास्य स संमितः ॥ १०
अमर्षजो हि संतापः पावकाद्दीप्तिमत्तरः ।
येनाहमभिसंतप्तो न नक्तं न दिवा शये ॥ ११
अयं च पार्थो बीभत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे ।
आस्ते परमसंतप्तो नूनं सिंह इवाशये ॥ १२
योऽयमेकोऽभिमनुते सर्वाँल्लोके धनुर्भृतः ।
सोऽयमात्मजमूष्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥ १३
नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः ।
तवैव प्रियमिच्छन्त आसते जडमूकवत् ॥ १४
सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह सृञ्जयैः ।
अहमेकोऽभिसंतप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः ॥ १५
प्रियमेव तु सर्वेषां यद्ब्रवीम्युत किंचन ।

C. 3. 1391
B. 3. 35. 16
K. 3. 35. 16

G_1 विशालेन (for [ए]व कालेन). M_2 वदसि (for कालेन). — b) $\acute{S}_1$ $K_{1.2}$ B D ($D_{1.3}$ missing) ह्यंतकेन (to avoid hiatus!). — c) D_5 हरंति ना° (for अनन्तेना°).

3 c) Cnp शून्येव (for सूच्येव). $\acute{S}_1$ °मूलस्य; $K_{3.4}$ °पूर्णायाः; D_2 °चूर्णाय; D_5 Cnp °पूर्णस्य; S (except T_2 G_3) °चूर्णानि. ❀ Cn: पूर्णस्येत्यपपाठः । ❀

4 B_1 om. 4^{ab}. — b) K_4 B (B_1 om.) T_2 G_3 M_2 वा स्यात्; T_1 $G_{1.2.4}$ M_1 वायुः- (for वापि). — c) D_2 स च कालं (for स कालं वै).

5 a) $\acute{S}_1$ $K_{1.2}$ B D (except D_2; $D_{1.3}$ missing) T_2 G_3 प्रतीक्षमाणः. $\acute{S}_1$ K_1 D_2 कालेन (for कालो नः).

6 a) $\acute{S}_1$ $K_{3.4}$ Dc $D_{2.5}$ आस्थितं (for आश्रितम्). — K_2 om. (hapl.) from 6^c up to सोऽव- (in 7^d). — d) Dc यता° (for घटा°). — After 6, $\acute{S}_1$ K_1 ins.:

132* कालो नूनं मनुष्यस्य नित्यं संनिहितोऽमृतः ।

7 K_2 om. up to सोऽव- (cf. v.l. 6). — a) K_4 यो नायाति; T_1 यो न यातो. T_1 न (for प्र-). — b) K_1 अस्फुटो; B Dc D_5 संस्पृष्टो; D_4 संस्पष्टो; D_6 संस्पृष्टे. $\acute{S}_1$ $G_{2.4}$ M_2 भूति°; K_4 भूत° (for भूमि°).

8 b) T_2 G_{2-4} अप° (for अल्प°). — c) K_2 $B_{2.4}$ Dn $D_{4.5}$ transp. तस्य and जन्म. — d) $K_{3.4}$ $D_{5.6}$ दुर्या- (K_4 *sup. lin.* °र्जा)त-; T_2 $G_{2.3}$ दुर्जीव- (for दुर्जात-). $K_{1.4}$ B_3 $D_{2.5.6}$ -यायिनः; T G_{2-4} -जीविनः (for -जायिनः).

9 b) $\acute{S}_1$ K_3 भवतु. K_{2-4} B D (except D_2; $D_{1.3}$ missing) पार्थिवी. — d) $K_{2.3}$ B (except B_2) D ($D_{1.3}$ missing) T_2 G_3 भुंक्ष्व (for भुक्त्वा). $K_{1.2}$ B_2 बाहुजितं; T_1 बहुमतं; T_2 G (except G_4) M बाह्वार्जितं.

10 a) K_2 Dn D_4 वै (for चेत्). — b) S (except M_2) अरिं (G_4: °रीन्) नृप (for अरिंदम). — d) $\acute{S}_1$ D_5 स्वर्गेणापि. $\acute{S}_1$ [अं]समन्वितः; K_2 समस्मितः; K_4 समंततः; T_1 सुसंमतिः; G_1 सुनिर्मितं; $G_{2.4}$ M_1 सुसंमितं; M_2 समं स्मृतं.

11 a) M_2 अमर्षिणो हि. — c) T G अपि; M_1 अस्मि (for अभि-). — d) B_2 (? gloss) रात्रौ (for नक्तं).

12 b) Dc D_5 विशिष्टो; M_2 वर्षिष्टो (for वरिष्ठो). — d) $\acute{S}_1$ $K_{1.4m}$ नुन्नः; K_3 क्षिप्तः; K_4 D_2 सन्नः (for नूनं). Dc D_5 इवावटे.

13 a) B_{1-3} Dc $D_{5.6}$ न; B_4 M_2 [ऽ]नु- (for ऽभि-). $\acute{S}_1$ [ऽ]भिमन्येत; T G_{1-3} M_1 नुदेत्सर्वान्; G_4 जयेद्राजन् (for ऽभिमनुते). — b) $\acute{S}_1$ D_2 राजन्लोके; T_1 G_{1-3} M_1 लोके राजन्; M_2 सर्वान्लोक-.

14 c) K_4 B (except B_1) $D_{4.6}$ M_2 तवैते (for तवैव). K_4 बलम् (for प्रियम्). K_4 B_2 D_6 (with hiatus!) इच्छंति (for इच्छन्त).

15 b) $D_{2.4.6}$ सृंजयैः सह (by transp.). — c) K_2 $B_{2.4}$ Dc Dn च; K_4 [ऽ]ति-; B_3 D_2 [ऽ]पि (for ऽभि-). S (except M_2) इयमेका च संतप्ता.

3. 1391
3. 35. 16
3. 35. 16

सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६
नेतः पापीयसी काचिदापद्राजन्भविष्यति ।
यन्नो नीचैरल्पबलै राज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७
शीलदोषाद्घृणाविष्ट आनृशंस्यात्परंतप ।
क्लेशांस्तितिक्षसे राजन्नान्यः कश्चित्प्रशंसति ॥ १८
घृणी ब्राह्मणरूपोऽसि कथं क्षत्रे *अजायथाः ।
अस्यां हि योनौ जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥ १९
अश्रौषीस्त्वं राजधर्मान्यथा वै मनुरब्रवीत् ।
क्रूरान्निकृतिसंयुक्तान्विहितानशमात्मकान् ॥ २०
कर्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमास्से पीठसर्पवत् ।
बुद्ध्या वीर्येण संयुक्तः श्रुतेनाभिजनेन च ॥ २१
तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तं तु पर्वतम् ।
छन्नमिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान्संवर्तुमिच्छसि ॥ २२
अज्ञातचर्या गूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ।
दिवीव पार्थ सूर्येण न शक्या चरितुं त्वया ॥ २३
बृहच्छाल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान् ।
हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति ॥ २४
इमौ च सिंहसंकाशौ भ्रातरौ सहितौ शिशू ।
नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः ॥ २५
पुण्यकीर्ती राजपुत्री द्रौपदी वीरसूरियम् ।
विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति ॥ २६
मां चापि राजञ्जानन्ति आकुमारमिमाः प्रजाः ।
अज्ञातचर्यां पश्यामि मेरोरिव निगूहनम् ॥ २७
तथैव बहवोऽस्माभी राष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः ।
राजानो राजपुत्राश्च धृतराष्ट्रमनुव्रताः ॥ २८
न हि तेऽप्युपशाम्यन्ति निकृतानां निराकृताः ।

---

17 a) K2 B3 Dc Dn D2 T2 G3 M2 नातः; D5 ततः (for नेतः). K1. 4 D2 राजन् (for काचिद्). — b) K1 D2 काचिदापद्; K4 आपत्काचित्; D4. 6 अवस्था सं- (for आपद्राजन्). — c) Dc °प्राणै (for °बलै). — d) K3 युद्धे नाच्छिद्य भु°.

18 a) D5 °दोष- (for °दोषाद्). — d) M2 नाद्य (for नान्यः). Ś1 प्रशस्यति; T2 G2–4 प्रशास्ति हि (for प्रशंसति). — After 18, K2. 4 B Dc Dn D4–6 ins.:

133* श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ।

[= (var.) 5. 130. 6. — (L. 1) K4 B Dc D5 [अ]ल्पमेधसः (for [अ]विपश्चितः). — (L. 2) K4 D5 सूक्ष्मार्थदर्शिनी.]

19 b) Ś1 K1. 3. 4 Dc D2. 5 क्षत्रेन्वजायथाः; K2 B Dn क्षत्रेषु जा° (B2 क्षत्रे त्वजा°); D4 क्षत्रे तु जा°; D6 क्षत्रे नु जा°; T G3 क्षत्रे ह्यजा°; G1. 2. 4 M2 क्षत्रे व्यजा°; M1 क्षत्रेभ्यजा° (for क्षत्रे *अजा°). Some MSS. -जायिथाः. — c) B2 G1 यस्यां. G2. 4 योनौ हि (by transp.).

20 a) K4 तान् (for त्वं). — b) Ś1 K1 D2 [ए]व (for वै). — c) G1. 2 विकृति- (for निकृति-). K2 B2. 4 Dn -संपन्नान् (for -संयुक्तान्). — D1 resumes from 20d. — d) Ś1 न समात्मकान्; M2 निश्रयात्मकान् (for अशमात्मकान्). — After 20, K1. 2. 4 B D (except D1; D3 missing) ins.:

134* धार्तराष्ट्रान्महाराज क्षमसे किं दुरात्मनः ।;

while K3 ins.:

135* ज्ञाने तपसि शौर्ये वा यस्य न प्रथितं यशः ।
विद्यायामथ लाभे वा मातुरुच्चार एव सः ।

21 a) Ś1 मन्वाह; K1 नत्वैवं (for कर्तव्ये). Ś1 K1. 3 Dc D1. 2. 5 पुरुषश्रेष्ठ; K4 सति राजेंद्र. — b) T1 G1. 4 समास्से (T1 °से); G2 समानः (for किमास्से).

22 b) Ś1 M1 नु; K1. 2 B D (except D2. 5; D3 missing) T2 G3 च; M2 हि (for तु). — c) M2 भेत्तुम् (for छन्नम्). — d) T1 संहर्तुम्; T2 G2–4 संयंतुम्; G1 संयातुम् (for संवर्तुम्).

24 a) K1–3 Dc D4 S (except T2 G3) साल (for शाल). S [अ]नूपः (M2 °प्यः). — b) Ś1 K1 D1. 2 शाखी पुष्प°; K3 साक्षी पुष्प°; K4 बहुपुष्पफलैश्रितः; D5 शाखापुष्प इवासवान्; G1 °फलान्विता.

25 a) T1 G (except G3) M1 हि (for च). Dc सिंहविक्रांतौ. — b) Ś1 K1. 3 Dc2 D1. 2 सदृशौ (for सहितौ).

27 b) Ś1 ह्याकुमारा; K1. 2 B Dc Dn D4 T2 G3 M1 ह्याकुमारम्; K3. 4 D1. 6 आकुमारा; D2. 5 °र; G1 °रान्. T1 G1 इव (for इमाः). — c) N (D3 missing) M2 ना- (K1 न)ज्ञात° (for अज्ञात°). Dc शक्यामि; T G पश्यंति (for पश्यामि). — d) G1 विनिग्रहं (for निगूहनम्).

28 b) K4 राज्याद्वै; Dc राष्ट्राद्या (for राष्ट्रेभ्यो). — d) S धार्त° (for धृत°).

29 a) K4 D2 ह्युप-; Dc D1 न्युप- (for ऽप्युप-). Ś1

अवश्यं तैर्निकर्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभिः ॥ २९
तेऽप्यस्मासु प्रयुञ्जीरन्प्रच्छन्नान्सुबहूञ्जनान् ।
आचक्षीरंश्च नो ज्ञात्वा तन्नः स्यात्सुमहद्भयम् ॥ ३०
अस्माभिरुषिताः सम्यग्वने मासास्त्रयोदश ।
परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरान् ॥ ३१
अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।
पूतिकानिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३२
अथ वानडुहे राजन्साधवे साधुवाहिने ।
सौहित्यदानादेकस्मादेनसः प्रतिमुच्यते ॥ ३३
तस्माच्छत्रुवधे राजन्क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
क्षत्रियस्य तु सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति संयुगात् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

वैशंपायन उवाच ।
भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
निःश्वस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदध्यौ परंतपः ॥ १
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येतिकृत्यताम् ।

C. 3. 1414
B. 3. 36. 4
K. 3. 36. 4

K1 Dc D1 -शाम्येरन्; D5 (m as in text) -शाम्येव (for -शाम्यन्ति). — b) K1-3 B Dc Dn D4-6 T2 G3 निकृता वा; K4 अस्माभिस्तु; M1 निराकारैः (for निकृतानां). — c) K2 निवर्तव्यं; K3 तु क°; Dc न क°; D1. 2. 5 विक° (for निक°). K4 ततस्तैः प्रतिकर्तव्यं. — d) K3 विप्रियैषिभिः.

30 a) D6 ये (for ते). Ś1 पाप्मासु; K1 चास्मासु; T1 [ऽ]भ्यस्मासु; K1 M1 ह्यस्मासु (for ऽप्यस्मासु). — b) K3 युगपज् (for सुबहून्). K2 B1. 2 Dn D1. 4. 6 M2 चरान् (for जनान्). — d) Ś1 तत्र स्यात्; D2 Dc Dn D4 G4 ततः स्यात्. K3 सुमहात्ययं.

31 b) Ś1 समा°; T1 G1. 2 वासा° (for मासा°). K1 त्रयोदश समा वने. — c) Ś1 K4 D1 T2 G (except G1) परिणामे . K3 परिमाणीकृतान्पश्य. — d) D5 M2 तावंतः (for तावतः). K4 त्रयोदश समा इव.

32 a) Ś1 K1. 4 Dc1 Dn3 D1. 5. 6 T G (except G1) M1 मास- (for मासः). — c) Ś1 K4m D2 प्रतीकानीव; K1 पूतिक इव; K3 पुत्तिका इव; K4 Dc पूतिकानीव; B2. 3 पूतिकामिव; D4 पूतकानिव; M2 पूतिकमिव. — d) T1 तदेतं; T2 G (except G1) तथैव (for तथेदं). T2 G (except G1) इदं (for इति).

33 a) K1 वाननेहो (sic); K3 D2. 5 G2 M2 वानडुहो; B3 वानन्वहो. — b) Ś1 B1 साधवो; K1 मधवो; D2 माधवे. Ś1 K (except K2) B2 D2 साधुवाहिनः; B1 °वासिनः; D1 °वाहितं. — c) K (except K4) B Dc Dn D4. 6 T1 G1 M एतस्माद् (for एक°). — d) K3 Dc D5 एनसा. Ś1 D2 प्रवि-; K3 Dc विप्र-; D1. 5 T1 M1 परि- (for प्रति-).

34 a) K4 भूत°; S (except G4) रिपु° (for शत्रु°). — c) K2 B2 Dn D4 हि (for तु). — d) T1 M1 धर्मो नान्योस्ति (by transp.).

Colophon. D3 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1 Dn2 D2 T G3. 4 आरण्य; D1 वन; G2 अरण्य. — *Sub-parvan:* D5 (om. sub-parvan name) mentions only द्वैतवन; likewise G1 only द्वैतवननिवास. — *Adhy. name:* K4 B4 D1 T2 G3 भीमवाक्यं; Dc D2 भीमसेनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 35; D1 36 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 35; D1 33.

37

☞ 1a–32b is missing in D3 (cf. v.l. 3. 34. 51); the MS. is ignored up to 32b.

1 After 1, K2 B D (except D1. 2; D3 missing) S ins.:

136* श्रुता मे राजधर्माश्च वर्णानां च पृथक्पृथक् ।
आयत्यां च तदात्वे च यः पश्यति स पश्यति ।
धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमग्र्यां सुदुर्विदाम् ।
कथं बलात्करिष्यामि मेरोरिव विमर्दनम् ।

[(L. 1) Dc वर्ण° (for राज°). Dc D5 राज्ञां चैव (for वर्णानां च). K2 B Dc Dn D4-6 वि(D5 सु)निश्चयाः (for पृथक्पृथक्). — (L. 3) T2 G3 ज्ञायमानेन; G2. 4 ज्ञायमानोहं (for जानमानोऽहं). M2 °भिंदां (for °विंदाम्). — (L. 4) T1 बाल्यात्; G1 बंधात् (for बलात्). S विवर्तनं (for विमर्दनम्).]

2 a) K3. 4 D5. 6 (before corr.) T1 M2 सु- (for स).

C. 3. 1414
B. 3. 36. 4
K. 3. 36. 4

भीमसेनमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ २
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
इदमन्यत्समाधत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥ ३
महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ।
आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ॥ ४
सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
सिध्यन्त्यर्था महाबाहो दैवं चात्र प्रदक्षिणम् ॥ ५
त्वं तु केवलचापल्याद्बलदर्पोच्छ्रितः स्वयम् ।
आरब्धव्यमिदं कर्म मन्यसे शृणु तत्र मे ॥ ६
भूरिश्रवाः शलश्चैव जलसंधश्च वीर्यवान् ।
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ७
धार्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्योधनपुरोगमाः ।
सर्व एव कृतास्त्राश्च सततं चाततायिनः ॥ ८
राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः ।
संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्नेहाश्च सांप्रतम् ॥ ९
दुर्योधनहिते युक्ता न तथास्मासु भारत ।
पूर्णकोशा बलोपेताः प्रयतिष्यन्ति रक्षणे ॥ १०
सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः ।
संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः ॥ ११
दुर्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः ।
प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ॥ १२
समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च ।
द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मनः ॥ १३
अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मतिः ।
तस्मात्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥ १४
सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ।
अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ १५
अमर्षी नित्यसंहृष्टस्तत्र कर्णो महारथः ।
सर्वास्त्रविदनाधृष्य अभेद्यकवचावृतः ॥ १६
अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान्पुरुषसत्तमान् ।
अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्योधनस्त्वया ॥ १७
न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर ।
अति सर्वान्धनुर्ग्राहान्सूतपुत्रस्य लाघवम् ॥ १८
एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।

---

3 Before 3, K (except K_3) B D (except D_2; D_8 missing) ins. युधिष्ठिर उ°. — M_2 om. (hapl.) 3^c–4^d. — ^{c}) D_6 एतत् (for अन्यत्). K_3 त्वम् (for सम्-). K_2 B Dc Dn D_1 G_4 M_1 °दत्स्व (for °धत्स्व).

4 M_2 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{a}) K_3 महोपायानि; K_4m महामात्राणि; T_1 °पथानि; $G_{2.4}$ M_2 °पायानि. Ś$_1$ K (except K_2) Dc $D_{1.5}$ कार्याणि.

6 ^{a}) K_2 B Dn D_{4-6} M_2 यत्तु; Dc यत्र; T_2 G (except G_1) तत्तु (for त्वं तु). M_2 °कार्पण्यात् (for °चापल्यात्). — ^{b}) K_2 B_1 Dn °दर्पोत्थितः. — ^{c}) Ś$_1$ K D (except D_6; D_8 missing) M_2 कार्यं (for कर्म).

7 D_4 om. (hapl.) 7^{cd}. — ^{c}) B D_6 transp. द्रोणः and कर्णः. — ^{d}) D_1 तथैव च; T G (except G_1) प्रताप-वान् (for च वीर्य°).

9 D_2 om. 9^a–10^b. — ^{a}) K_4 राजानो राजपुत्राश्च. — ^{b}) K_4 ये चास्मद्- (for येऽस्माभिर्). — ^{c}) K_4 संस्थिताः; D_5 साश्रिताः; G (except G_3) M_2 ते श्रिताः. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ Dc D_1 संप्रति; K_2 Dn तं प्रति; M_2 तान्प्रति (for सांप्रतम्).

10 D_2 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^{d}) K_2 Dn संगरे (for रक्षणे).

11 K_4 om. 11. — ^{a}) Dc $D_{2.5}$ M_1 सर्व- (for सर्वे). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ संविभक्ताति-; $D_{1.2}$ °नि; T_1 G_1 °भि-. K_2 मात्रा हि; D_5 महता (for मात्राभिर्). — ^{d}) $D_{1.2}$ भागैर् (for भोगैर्). K_1 नित्यशः (for सर्व°).

14 Ś$_1$ D_4 om. (hapl.) 14^{ab} (along with 13). — ^{a}) K_4 (marg. *sec. m.*) $D_{1.2}$ भर्तृ° (for राज°). K_3 अवश्यं राज्यकामैस्ते. — ^{b}) $K_{1.3}$ Dn_3 D_1 T_1 $G_{1.2}$ निवेश्य इति; M_1 निर्वेश्यामीति. — ^{d}) S (except T_1 M_1) च (for सु-). K_4 ब्राह्मणा अपि जीवितं.

15 Ś$_1$ om. 15. — ^{a}) K_4 सर्वास्त्र°; T G °विदुषः. M_1 दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे. — ^{d}) K_4 इति सर्वैः; $B_{1.3.4}$ D_6 M_2 अपि सर्वैः; B_2 सर्वैरपि. K_4 B Dc D_{4-6} M_2 सुरासुरैः (for सवासवैः).

16 ^{a}) K_1 प्रति-; K_3 तत्र (for नित्य-). Ś$_1$ K (except K_4) B_2 D (except $D_{4.6}$; D_8 missing) -संरब्धः; M_2 -संरंभी. — ^{d}) To avoid hiatus, N (except B_3 D_4; D_8 missing) T_2 G_3 M_2 ह्यभेद्य°; G_1 त्वभेद्य° (for अभेद्य°).

19 Before 19, all MSS. except T_2 G_3 (D_8 miss-

बभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किंचन ॥ १९
तयोः संवदतोरेवं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः ।
आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ २०
सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ २१
युधिष्ठिर महाबाहो वेद्मि ते हृदि मानसम् ।
मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽस्मि नरर्षभ ॥ २२
भीष्माद्द्रोणात्कृपात्कर्णाद्द्रोणपुत्राच्च भारत ।
यत्ते भयममित्रघ्न हृदि संपरिवर्तते ॥ २३
तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन हेतुना ।
तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय ॥ २४
तत एकान्तमुन्नीय पाराशर्यो युधिष्ठिरम् ।
अब्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ २५
श्रेयसस्ते परः कालः प्राप्तो भरतसत्तम ।
येनाभिभविता शत्रून्रणे पार्थो धनंजयः ॥ २६
गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ।
विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ।
यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति ॥ २७
अस्त्रहेतोर्महेन्द्रं च रुद्रं चैवाभिगच्छतु ।
वरुणं च धनेशं च धर्मराजं च पाण्डव ।
शक्तो ह्येष सुरान्द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ २८
ऋषिरेष महातेजा नारायणसहायवान् ।
पुराणः शाश्वतो देवो विष्णोरंशः सनातनः ॥ २९
अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव च ।
समादाय महाबाहुर्महत्कर्म करिष्यति ॥ ३०
वनादस्माच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
निवासार्थाय यद्युक्तं भवेद्वः पृथिवीपते ॥ ३१
एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ।
तापसानां च शान्तानां भवेदुद्वेगकारकः ॥ ३२
मृगाणामुपयोगश्च वीरुदोषधिसंक्षयः ।

C. 3. 1447
B. 3. 36. 37
K. 3. 36. 37

---

ing) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{c}) K_2 तस्थौ; K_3 स्वस्थो (for त्रस्तो). S (except M_2) बभूव शांतिसंयुक्तो. — ^{d}) D_5 न वै प्रो° (for न चैवो°). S (except M_2) गुरोर्वचनवारितः. — After 19, B_3 ins. an addl. colophon.

20 ^{a}) $G_{2.4}$ ततः (for तयोः). D_4 T_1 $G_{2.4}$ M_1 एव (for एवं). — ^{b}) T_2 G (except G_4) M_1 तथा (for तदा). S (except M_2) राजन्ययोर् (for पाण्डवयोर्).

21 ^{b}) K_1 S (except T_2 G_3) अभि° (for प्रति°).

22 Before 22, all MSS. except G_1 (D_3 missing) ins. व्यास उ° (resp. व्यासः). — ^{b}) $\acute{S}_1$ $K_{1.4}$ (by marg. corr.) $D_{1.2}$ हृदि संस्थितं; K_2 Dn हृदयस्थितं (for हृदि मानसं). — ^{d}) K_4 D_1 भरतर्षभ (for ऽस्मि नर°).

23 ^{a}) D_1 तथा (for कृपात्). — ^{b}) D_1 तथैव च (for च भारत). — After 23^{ab}, K_2 B Dc Dn D_{4-6} ins.:

137* दुर्योधनान्नृपसुतात्तथा दुःशासनादपि ।

— ^{cd}) M_2 संप्रति (for संपरि-). Dc यत्ते हृदि तु शत्रुघ्न भयं सं°.

24 ^{a}) S (except M_2) प्रशम° (for ऽहं नाश°). — ^{b}) $K_{2.3}$ B Dn $D_{4.6}$ कर्मणा (for हेतुना). — After 24, K_2 B D (except D_2; D_3 missing) ins.:

138* प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र ततः क्षिप्रं ज्वरं जहि ।

[B_1 D_5 प्रतिपद्य; D_6 अभिपद्य. Dc रिपुं (for ज्वरं).]

25 ^{a}) $K_{1.3}$ B_1 Dc $D_{5.6}$ आनीय; K_2 उत्तीर्य; K_4 S आनाय्य (for उन्नीय).

26 Before 26, B_4 D_1 ins. व्यास उ°. — ^{d}) K_2 Dn धनुर्धरः; K_3 युधिष्ठिरः (for धनं°).

27 ^{b}) T_2 G (except G_1) °मयीम् (for °मतीम्).

28 ^{c}) $\acute{S}_1$ K_1 कुवीरं; $K_{2.3}$ Dn $D_{1.4}$ कुबेरं (for धनेशं). D_2 इंद्रं चैव वरुणं च. — ^{d}) B_2 $D_{5.6}$ T_2 $G_{3.4}$ पांडवः (for पाण्डव).

29 ^{d}) $\acute{S}_1$ K_2 Dn त्व($\acute{S}_1$ अ)जेयो जिष्णुरच्युतः; K_1 $D_{1.2}$ अजेयो (K_1 हि जयो) वि(D_2 जि)ष्णुरच्युतः; G_1 विष्णुरीशः सना°.

30 ^{a}) T_1 देवा° (for रुद्रा°). B (except B_1) D_6 M_2 अस्त्राणि रुद्रादिंद्राच्च. — ^{c}) K_3 आदाय स (for समादाय).

31 ^{c}) K_4 B_3 $D_{4.6}$ S नि(T_1 वि)वासार्थं तु (G_4 प्रवासार्थाय). — ^{d}) K_4 (marg. *sec. m.* as in text) वेत्थ त्वं; Dc D_5 भवेयुः; G_1 भवेद्यः (for भवेद्वः).

32 32^a = 1. 156. 8^a. — D_3 resumes from -नो भवेत् (in ^{b}). — ^{c}) K_3 हि; K_4 D_2 तु (for च). $\acute{S}_1$ K B_1 D (except $D_{4.6}$) सर्वेषां (for शान्तानां).

33 ^{a}) $\acute{S}_1$ K_1 उपसंभोगः; K_3 B_2 D_3 °भोगश्च; S °रोधश्च. — ^{b}) MSS. वीरुदौ°, वीरुधौ° etc. — ^{c}) K_2 B Dn D_{1-6} बिभर्षि च; T_2 G (except G_1) त्वं बिभर्षि.

1447 36. 37 36. 37

बिभर्षि हि बहून्विप्रान्वेदवेदाङ्गपारगान् ॥ ३३
एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान्प्रभुः ।
प्रोवाच योगतत्त्वज्ञो योगविद्यामनुत्तमाम् ॥ ३४
धर्मराज्ञे तदा धीमान्व्यासः सत्यवतीसुतः ।
अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३५
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः ।
धारयामास मेधावी काले काले समभ्यसन् ॥ ३६
स व्यासवाक्यमुदितो वनाद् द्वैतवनात्ततः ।
ययौ सरस्वतीतीरे काम्यकं नाम काननम् ॥ ३७
तमन्वयुर्महाराज शिक्षाक्षरविदस्तथा ।
ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेन्द्रमृषयो यथा ॥ ३८
ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभाः ।
न्यविशन्त महात्मानः सामात्याः सपदानुगाः ॥ ३९
तत्र ते न्यवसन्राजन्कंचित्कालं मनस्विनः ।
धनुर्वेदपरा वीराः शृण्वाना वेदमुत्तमम् ॥ ४०
चरन्तो मृगयां नित्यं शुद्धैर्बाणैर्मृगार्थिनः ।
पितृदैवतविप्रेभ्यो निर्वपन्तो यथाविधि ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

वैशंपायन उवाच ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
संस्मृत्य मुनिसंदेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
विविक्ते विदितप्रज्ञमर्जुनं भरतर्षभम् ।

— ^{d}) K4 वेदाध्ययनतत्परान्.

34 Before 34, N (K4 D6 marg.) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{b}) B (except B3) Dc D4 M2 विभुः; T G M1 शुचिः (for प्रभुः). — ^{c}) Ś1 योगतः कृष्णो; K2 Dn D4 लोकतत्त्वज्ञो; K4 योगशास्त्रज्ञो. — ^{d}) K3 B1 Dn योगी (for योग-).

35 ^{a}) B3 D5 T G °राजं; Dc D4. 6 °राजे (for °राज्ञे). T1 M तथा; T2 G (except G1) ततो (for तदा). Ś1 K1. 2 Dn D1-3 धर्मराजाय धीमान्स. — 35^{b}=1. 157. 1^{d}. — ^{c}) T1 G (except G3) M1 अनुज्ञाप्य. K4 M2 स (for च).

36 ^{ab}) K4m तद्ब्रह्म धर्मात्मा (by transp.). — ^{d}) Ś1 K B3. 4 Dn D1-6 G1 सदाभ्य°; B1. 2 Dc M2 तदाभ्य°.

37 ^{a}) K4 व्यासवाक्यप्रमुदितो. — ^{b}) Ś1 K1 वनं (for वनाद्). — ^{c}) K2 B Dn D2-4. 6 M2 °कूले; Dc D5 °कूलं (for °तीरे). — ^{d}) K4 (m as in text) S (except M2) काननं महत् (for नाम काननम्).

38 ^{a}) Ś1 K1 B2 °राजं (for °राज). — ^{b}) K2 Dn °विशारदाः.

39 ^{a}) T2 G (except G1) ततः काम्यं समासाद्य. — After 39^{a}, K4 ins.:

139* -र्षयो देवपतिं यथा ।
संप्राप्य तद्वनं रम्यं.

— ^{b}) T1 G1 यत्तास्ते; T2 G2-4 M1 वनं ते (for पुनस्ते). K2. 4 B1. 2 Dn T1 G1 M1 भरतर्षभ. — ^{c}) K3 अवसंत; K4 B2 D1 न्यवसंत; D2 निवसंतो; M2 प्रविशंत (for न्यविशन्त). — ^{d}) Ś1 K1-3 Dn सपरिच्छदाः; D1 सपुरोहिताः.

40 ^{b}) K1. 3. 4 Dn D1-3. 5. 6 T2 G3 किंचित् (for कं°). — ^{c}) Ś1 K1 M2 -धीनाः; K3. 4 D2. 3 धीराः; T1 शूराः (for वीराः). — ^{d}) K2. 3 Dn T1 M2 शृण्वंतो. B D4. 6 M2 वेदनिः(B4 D6 M2 °नि)स्वनं.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1 Dn2 T G2-4 आरण्य; D1 वन (!). — *Adhy. name:* K2 Dn1 काम्यकगमनं; B4 काम्यकं; Dc व्यासदर्शने प्रतिस्मृतिप्राप्तिः; Dn2 काम्यकवनागमनं; D1 व्यासवाक्यं; D2 व्यासगमने विद्याप्रदानः (sic); D3 प्रवेशः; D5 काम्यकवनं; T2 G2. 3 काम्यकवनप्रवेशः; G1 व्यासागमननिवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn S 36; D1 37 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 45; D1 43.

38

2 ^{a}) K4 विधिना; D5 विविक्तं. K3 B4 D2 विदितप्राज्ञम्; T2 G3 विदिताप्रज्ञम्; G2 वितत°; G4 वितथ°. — ^{b})

सान्त्वपूर्वं स्मितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् ॥ २
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिंदमः ।
धनंजयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥ ३
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत ।
धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वद्य प्रतिष्ठितः ॥ ४
ब्राह्मं दैवमासुरं च सप्रयोगचिकित्सितम् ।
सर्वास्त्राणां प्रयोगं च तेऽभिजानन्ति कृत्स्नशः ॥ ५
ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्विताः ।
संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्तेषु वर्तते ॥ ६
सर्वयोधेषु चैवास्य सदा वृत्तिरनुत्तमा ।
शक्तिं न हापयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः ॥ ७
अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ।
त्वयि व्यपाश्रयोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ।
तत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिंदम ॥ ८
कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ।
तया प्रयुक्तया सम्यग्जगत्सर्वं प्रकाशते ॥ ९
तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ।
देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय ॥ १०
तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ ।
धनुष्मान्कवची खड्गी मुनिः सारसमन्वितः ।
न कस्यचिद्ददन्मार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशम् ॥ ११
इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनंजय ।
वृत्राद्भीतैस्तदा देवैर्बलमिन्द्रे समर्पितम् ।
तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १२
शक्रमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति ।
दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ॥ १३
एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः ।
दीक्षितं विधिना तेन यतवाक्कायमानसम् । C. 3. 1472 B. 3. 37. 17 K. 3. 37. 18

K2 B Dc Dn D1-5 T2 G1. 3 M पुरुषर्षभ (B2. 4 D3 M2 °भः; Dn2 D1. 2 T2 G1. 3 M1 °भं); B3. 4 D6 भरतर्षभ.

4 Before 4, most N MSS. ins. युधिष्ठिर उ°. — a) Ś1 पक्षे कर्णे; K4 च कर्णे च (for कृपे कर्णे). — b) K4 विशेषतः (for च भारत).

5 a) Ś1 K B2 D (except D4. 6) दैवं ब्राह्मं (by transp.). N मानुषं (Ś1 °ष्यं); G2. 4 चासुरं (for आसुरं). T2 G3 ब्राह्मं दैवासुरं चैव. — b) Ś1 K Dn D1. 2 सयत्नं सचिकित्सितं; B D4-6 वायव्यं सचि°; Dc स[र]हस्यं चि°; D3 मंत्रंसक[? read समंत्रक]चि°; T G (except G1) स(T2 G3 सं)प्रयोगं चि°. — c) K2 Dn तम् (Dn2 ते) (for च). — d) K2 Dn अभिजा°; K4 ते वै जा°; T G1-3 ते विजा°; G4 विजानंति हि (for तेऽभि°).

6 d) B3 भृत्य° (for गुरु°). K3 T1 G2-4 M2 चैषु (for तेषु). G1 गुरुष्वेषु प्रवर्तते. — After 6, K4 D2 ins.:

140* ऐकात्म्यं च गताः सर्वे धार्तराष्ट्रेण भारत ।

7 b) K4 D2 समा (for सदा). K2 Dn प्रीतिर्; K3 धृतिर् (for वृत्तिर्). — After 7ab, K1. 2 B D (except D1-3) ins.:

141* आचार्या मानितास्तुष्टाः शान्तिं व्यवहरन्त्युत ।

8 After 8ab, K2 Dc2 Dn ins.:

142* सग्रामनगरा पार्थ ससागरवनाकरा ।

— c) M1 त्वं हि (for त्वयि). K1. 3. 4 D3 त्वपा°; D1. 2 तूपा° (for व्यपा°). Ś1 अयि त्वमाश्रयोस्माकं; K2 Dn भवानेव प्रियोस्माकं. — d) Ś1 समाश्रितः; K4 समर्पितः (for समाहितः). — Ś1 om. (hapl.) 8e–10b. — e) K2 B2 Dn अत्र; K4 D2 तत्ते (for तत्र). K4 B D4. 6 प्रवक्ष्यामि.

9 Ś1 om. 9 (cf. v.l. 8). — c) K4 M2 तया गृहीतया स°; T G M1 गृहीतया तया स°.

10 Ś1 om. 10ab (cf. v.l. 8). — a) G2. 4 भ्रातः (for तात). — b) K1. 3. 4 D2. 3 M2 संप्रयुक्तः; Dc D5 सुसंयुक्तः (for संयुक्तः सु-). — K1 om. (hapl.) 10c–11d. — d) K3. 4 D2. 3 प्रतिपालयन्; D1 परिपालयन्; D6 S (except M1) परिपालय.

11 K1 om. 11abcd (cf. v.l. 10). — d) Ś1 K2-4 B D T2 M2 साधु- (D1-3 मौन-) (for सार-). K2 Dn व्रते स्थितः; B1-3 Dc D1. 4-6 T2 (after corr.) -समाहितः (for -समन्वितः). — f) B2 D4. 6 transp. गच्छ and तात.

12 cd) T1 transp. भीतैः and देवैः. Ś1 K1 B1. 2 तथा; S (except M2) पुरा (for तदा). K2 Dn transp. तदा and बलं. K2 Dn शक्रे (for इन्द्रे). — e) T2 G (except G1) एवास्त्राणि (for एकस्थानि). K4 B1 T2 G (except G1) दिव्यानि (for सर्वाणि). — After 12, S ins.:

143* अनेन ब्रह्मणा तात सर्वं संप्रतिपद्यते ।

[M2 स सर्वं प्रतिपत्स्यसे (for the posterior half).]

13 a) K3 शक्रमेवाभिवीक्षस्व. — After 13ab, K4 D2. 3 ins. a passage given in App. I (No. 3).

14 a) K4 तु धर्मज्ञस्त (for धर्मराजस्). — b) G2. 4 तद्

1472 37. 17 37. 18

अनुजज्ञे ततो वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः ॥ १४
निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ।
धनुर्गाण्डीवमादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ॥ १५
कवची सतलत्राणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
हुत्वाग्निं ब्राह्मणान्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभुजः ॥१६
प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः ।
वधाय धार्तराष्ट्राणां निःश्वस्योर्ध्वमुदीक्ष्य च ॥ १७
तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनम् ।
अब्रुवन्ब्राह्मणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च ।
क्षिप्रं प्राप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ॥ १८
तं सिंहमिव गच्छन्तं शालस्कन्धोरुमर्जुनम् ।
मनांस्यादाय सर्वेषां कृष्णा वचनमब्रवीत् ॥ १९
यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्धनंजय ।
तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि ॥ २०
मास्माकं क्षत्रियकुले जन्म कश्चिदवाप्नुयात् ।
ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं येषां युद्धे न जीविका ॥ २१
नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे ।
रंस्यन्ते वीरकर्माणि कीर्तयन्तः पुनः पुनः ॥ २२
नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ॥ २३
त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे समाहिते ।
जीवितं मरणं चैव राज्यमैश्वर्यमेव च ।

(for तम्). D1 उपाध्यापयत्; T1 अध्यापयति. T2 G3 प्रभुम्. — c) Ś1 K2. 3 D (except D1. 2. 6) [अ]नेन (for तेन). — d) Ś1 K Dn D1-3. 5 T1 G1 M1 धृत° (for यत°). — e) K2. 3 B Dn D4. 6 T2 G3. 4 तदा (for ततो). T2 G3 धीरं (for वीरं).

15 b) Ś1 K1-3 Dn D1-3 द्रष्टुकामः; D4. 6 देवं द्रष्टुं (by transp.). — c) K4 Dc2 D2 गांजीवम्. — d) K3 B Dn D3-6 T1 अक्षय्ये.

16 a) K4 B3. 4 Dc D1. 5 °तनु° (for °तल°). — b) =1. 212. 5b; 216. 16b. T G1-3 खड्गी; G4 M खड्ग- (for बद्ध-). — c) B3. 4 T2 G (except G1) हुत्वाग्नीन्; M हुताग्निर्.

17 K2 M1 om. (hapl.) 17c-18b. — d) Ś1 [प्र]वम् (for [ऊ]र्ध्वम्). Ś1 K1 अवेक्ष्य च; T2 G (except G1) उदैक्षत; M2 निरीक्ष्य च (for उदीक्ष्य च).

18 K2 M1 om. 18ab (cf. v.l. 17). — After 18cd, K4 D2. 5 S ins. a passage given in App. I (No. 4). — S om. 18ef. — e) K2. 3 Dn D3-6 क्षिप्रमाप्नुहि. — f) Dc ध्रुवोस्तु विजयस्तव (cf. 145*); Dn1 यद्यदिच्छसि भारत. — After 18, N (except Dc) ins.:

144* अब्रुवन्ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जयाशिषः ।

[K4 B D4. 6 इति कृत्वा जयाशीस्ते ब्राह्मणा वाक्यमब्रुवन्.]

K1. 2 B Dn D4-6 cont.:

145* संसाधयस्व कौन्तेय ध्रुवोऽस्तु विजयस्तव ।

19 S transp. 19ab and 19cd. — a) K2 B Dn D4. 6 तं तथा (B1. 3. 4 D4. 6 तदा) प्रस्थितं वीरं. — b) S सिंहस्कंधोरसं तदा. — d) S प्रयातः पुरुषर्षभः.

☞ For stanzas 20-25, S subst. a passage given below as 153* (cf. v.l. 25).

20 a) Dc यद्यत्; D4 यत्तत् (for यत्ते).

21 a) K3 मा स्माहं; K4 मा चाहं. — b) K3. 4 D3 पुनर्जन्ममवा(D3 समा)प्नुयात्. — c) Ś1 K1 [ऽ]पि वा नित्यं. — d) K2 B Dn D4-6 भैक्ष्येण (for युद्धे न). — After 21, N (K1 om. lines 2-4) ins.:

146* इदं च मे परं दुःखं यत्त्वां पार्थ सुयोधनः ।
दृष्ट्वा मां गौरिति प्राह प्रहसन्राजसंसदि ।
तस्माद्दुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ।
यदस्मान्प्रति सभ्येषु बह्वयुक्तमभाषत ।

[(L. 1) K2 B Dn D4. 6 मे परमं; D2. 5 च प मं (for च मे परं). K1 यद्वा पार्थ; K2 B D (except D1-3) यः स पापः; K3 यत्तदा वै (for यत्त्वां पार्थ). — (L. 2) B3. 4 जन°; D2 कुरु° (for राज°). — (L. 4) K2 B Dc Dn D4-6 यत्तत्परिषदो मध्ये; K4 यस्मादस्मान्प्रहस्यैष; D1 यस्मादन्यत्प्रहस्यैव (for the prior half).]

22 d) K2 B Dc Dn D4. 6 कथ° (for कीर्त°).

23 b) K3 नोत्र; Dc D2. 5. 6 नोप- (for नोत). — c) K3 भूतिर्; D2 पुष्टिर् (for बुद्धिर्).

24 e) K4 [ऽ]सि हि (for मेऽसि). — f) Ś1 K3 D1-3. 5 कौरव; K1. 2. 4 B Dc Dn D4. 6 भारत (for पाण्डव). — After 24, N (Ś1 K1. 3. 4 D1-3 om. line 2) ins.:

147* बलवद्भिर्विरुद्धेन कार्यमेतत्त्वयानघ ।
प्रयाह्यविघ्नेनैवाशु विजयाय महाबल ।

[(L. 1) K1 विरोधोत्थं; K2 Dn1. n2 विरुद्धं न; K4 (m as above) विरुद्धो न; D2 विरोधेन (for विरुद्धेन). B1 D4. 6 बलवद्भिर्विरोधो वै न कार्यस्ते कदाचन. — (L. 2) K2 B D4. 6

आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि पाण्डव ॥ २४
नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ ह्यनामयम् ।
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत ।
दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिपन्थिनः ॥ २५

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातॄन्धौम्यं च पाण्डवः ।
प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ २६
तस्य मार्गादपाक्रामन्सर्वभूतानि गच्छतः ।
युक्तस्यैन्द्रेण योगेन पराक्रान्तस्य शुष्मिणः ॥ २७

C. 3. 1494
B. 3. 37. 38
K. 3. 37. 71

चाशु; Dc [ए]वास्तु (for [ए]वाशु).]

25 Ś1 K1. 3 D1. 8 om 25^ab. — ^b) K4 D2 वनाद्वनं; B4 ह्यनामयः. — After 25^ab, K4 D2 ins.:

148* धर्मस्त्वां द्विषतः पातु भास्करश्च विभावसुः ।

— K4 D2 cont.: K2 B (B1 om. line 2) Dc Dn D4-6 ins. after 25^ab:

149* ह्रीः श्रीः कीर्तिर्धृतिः पुष्टिरुमा लक्ष्मीः सरस्वती ।
इमा वै तव पान्थस्य पालयन्तु धनंजय ।

[(L. 1) K2 B1 Dn D4. 5 द्युतिः (for धृतिः).]

— K2. 4 B (B1 om. line 1) D (except D1. 8) cont. after 149*:

150* ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनकारकः ।
प्रपद्येऽहं वसून्रुद्रानादित्यान्समरुद्गणान् ।
विश्वेदेवांस्तथा साध्याञ्शान्त्यर्थं भरतर्षभ ।

[(L. 1) D4. 6 Cnp ज्येष्ठोपचायी. K4 B4 Dc D2 °मास्थितः (for °कारकः).]

— ^c) K3 त्वाम् (for तेऽस्तु). K2 B1. 2 तु (for ऽस्तु). Ś1 K3. 4 B1. 2 Dc D2. 3. 5 अंत° (for आन्त°). — ^d) Ś1 K1. 3 D1-3 सर्वशः; B3 पार्थिव (for भारत). — ^e) Ś1 देवेभ्यश्चैव; K4 पार्थिवेभ्यश्च. — After 25, K2 B Dc Dn D4-6 ins.:

151* एवमुक्त्वाशिषः कृष्णा विरराम यशस्विनी ।;

while G4 ins. after 25^ef (transposed):

152* अवरोधाद्वने वासात्सर्वस्वहरणादपि ।
इदं दुःखतरं मन्ये पुत्रेभ्यश्च विवासनम् ।

☞ For stanzas 20-25, S subst. the foll. passage of 33 lines (with some v.l. which have been ignored):

153* प्राञ्जलिः पाण्डवं कृष्णा देवानां कुर्वती नमः ।
वाग्भिः परमशक्ताभिर्मङ्गलाभिरभाषत ।
(25^ab) नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ वनाद्वनम् ।
धर्मस्त्वां जुषतां पार्थ भास्करश्च विभावसुः ।
ब्रह्मा त्वां ब्राह्मणाश्चैव पालयन्तु धनंजय । [5]
ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनमास्थितः ।
प्रपद्येथा वसून्रुद्रानादित्यान्समरुद्गणान् ।
विश्वेदेवांस्तथादित्याञ्शान्त्यर्थं भरतर्षभ ।
(25^cd) स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यो दिव्येभ्यो भरतर्षभ ।
(25^ef) पार्थिवेभ्यश्च सर्वेभ्यो ये केचित्परिपन्थिनः । [10]
अवरोधाद्वने वासात्सर्वस्वहरणादपि ।
इदं दुःखतरं मन्ये पुत्रेभ्यश्च विवासनात् ।
(21^ab) मा स्माहं क्षत्रियकुले जातुचित्पुनराभवम् ।
(21^cd) ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामि येषां नायुधजीविका ।
ध्वंसितः स्वगृहेभ्यश्च राष्ट्राच्च भरतर्षभ । [15]
वने प्रतिष्ठितो भूत्वा सौहार्दादवतिष्ठसे ।
जेता यः सर्वशत्रूणां यः पावकमतर्पयत् ।
जनस्त्वां पश्यतीदानीं गच्छन्तं भरतर्षभ ।
अस्मिन्नूनं महारण्ये भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
त्वत्कथाः कथयिष्यन्ति चारणा ऋषयस्तथा । [20]
(20^ab) यत्तत्कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्धनंजय ।
(20^cd) तत्ते सर्वं तथैवास्तु यथा च मनसेच्छसि ।
वसुदेवस्वसा देवी त्वामार्या पुनरागतम् ।
सा पश्यतु पृथा पार्थ सहस्राक्षमिवादितिः ।
(22^ab) नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे । [25]
(22^cd) रंस्यन्ते तव कर्माणि कीर्तयन्तः पुनः पुनः ।
(23^ab) नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
(23^cd) तुष्टा बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ।
आशा संजायते वीर त्वय्यरण्यं प्रपद्यति ।
(24^ab) त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे प्रतिष्ठिते । [30]
(24^cd) जीवितं मरणं चैव स्वर्गोऽथ नरकस्तथा ।
(24^ef) आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि पाण्डव ।
कृतास्त्रं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ।

— After 25, K2 B Dc Dn D4-6 ins.:

154* एवमुक्त्वाशिषः कृष्णा विरराम यशस्विनी ।

26 ^a) T G3. 4 M1 प्रदक्षिणं ततः (by transp); G1 प्रदक्षिणं पुनः. — After 26^ab, K1 B4 Dc D1-3. 8 ins.:

155* कृष्णाकटाक्षपाथेयं हृदि कृत्वा ततोऽर्जुनः ।

— ^d) S सुमनाः प्रीतिमांस्तदा. — After 26, T G1. 3. 4 M1 ins.:

156* शनैरिव दिशं वीर उदीचीं भरतर्षभः ।
संहरंस्तरसा वृक्षाँल्लतावल्लीश्च भारत ।
असज्जमानो वृक्षेषु जगाम सुमहाबलः ।

27 ^a) A few MSS. अप° (for अपा°). — T2 G3 om. 27^cd. — After 27, K2 B D (except D1-3) ins.:

157* सोऽगच्छत्पर्वतांस्तात तपोधननिषेवितान् ।

. 3. 1494
. 3. 37. 39
. 3. 37. 72

सोऽगच्छत्पर्वतं पुण्यमेकाह्नैव महामनाः ।
मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथानिलः ॥ २८
हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ।
अत्यक्रामत्स दुर्गाणि दिवारात्रमतन्द्रितः ॥ २९
इन्द्रकीलं समासाद्य ततोऽतिष्ठद्धनंजयः ।
अन्तरिक्षे हि शुश्राव तिष्ठेति स वचस्तदा ॥ ३०
ततोऽपश्यत्सव्यसाची वृक्षमूले तपस्विनम् ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृशम् ॥ ३१
सोऽब्रवीदर्जुनं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः ।
कस्त्वं तातेह संप्राप्तो धनुष्मान्कवची शरी ।
निबद्धासितलत्राणः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ३२
नेह शस्त्रेण कर्तव्यं शान्तानामयमालयः ।
विनीतक्रोधहर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥ ३३
नेहास्ति धनुषा कार्यं न संग्रामेण कर्हिचित् ।
निक्षिपैतद्धनुस्तात प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ३४
इत्यनन्तौजसं वीरं यथा चान्यं पृथग्जनम् ।
तथा वाचमथाभीक्ष्णं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् ।
न चैनं चालयामास धैर्यात्सुदृढनिश्चयम् ॥ ३५
तमुवाच ततः प्रीतः स द्विजः प्रहसन्निव ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते शक्रोऽहमरिसूदन ॥ ३६
एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरुकुलोद्वहः ॥ ३७

दिव्यं हैमवतं पुण्यं देवजुष्टं परंतपः ।
[Cf. 28, 29.]

28 T2 G3 om. 28ᵃ–29ᵇ. — ᵃ) Ś1 स गच्छन्; K1 Dn1 आगच्छत्; K2 B2. 3 Dn2. n3 D4–6 अगच्छत्. K4 D1 रम्यम् (for पुण्यम्). — ᵇ) S (T2 G3 om.) सु- (for [ए]व). K4 °बलः (for °मनाः) — ᶜ) K4 स तत्र जवगो भूत्वा. — ᵈ) Ś1 K1 महाबलाः; D5 महा(m यथा as in text)निलः.

29 T2 G3 om. 29ᵃᵇ (cf. v.l. 28). — ᶜᵈ) Ś1 अनु°; K3 अत्यक्रामत (om. स); K4 अभ्य° (for अत्य°). K1 Dc Dn1 D5 T1 G1 M सु- (for स). T2 G2–4 दिवारात्रं (for स दुर्गाणि), and ध्यायन्नस्त्राणि (for दिवारात्रम्). T1 अरिंदमः (for अतन्द्रितः).

30 ᵃ) B (except B1) इंद्रकीलकमासाद्य. — ᵇ) K1 Dn3 M2 तत्रा° (for ततो°). — ᶜ) K2. 3 Dn D4–6 °रिक्षेति; B °रि(B2. 3 °री)क्षे च (for °रिक्षे हि). D3 ह; T1 सु-; T2 G3. 4 [S]थ; G1. 2 M स (for हि). — ᵈ) D1 तिष्ठ तिष्ठ (for तिष्ठेति स). D3 स्म; S च (for स). — After 30, K2. 4 B D (except D1. 3) ins.:

158* तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डवः ।

— K4 D2 (both om. lines 3–4) cont.: S (except G2 M2) ins. after 30:

159* गत्वा स षडहोरात्रान्सप्तमेऽहनि पाण्डवः ।
प्रस्थेन्द्रकीलस्य शुभे तपोयोगपरोऽभवत् ।
ऊर्ध्वबाहुर्न चाङ्गानि प्रास्पन्दयत किंचन ।
समाहितात्मा नियतः सहस्राक्षसुतोऽच्युतः ।

[(L. 4) T2 G3 सहस्राक्षं सरन्स्थितः (for the posterior half).]

31 ᵃ) K1 इति; K2 B Dn D4–6 अथ (for ततो). G4 सव्यसाची तपोपश्यद्.

32 ᶜ) Ś1 K1 B3. 4 निबद्धासितनु°; M2 बद्धासिः सतल°.

33 ᵇ) K2 B2 Dn D4. 6 एष (for अयम्).

34 ᵃ) G2. 4 नेहात्र. — ᵇ) K2. 3 B Dc Dn D4–6 न संग्रामोत्र (B3 °स्ति); D1–3 न च युद्धेन.

35 M2 om. 35ᵃᵇ. — ᵃ) Ś1 K1. 3. 4 D4 अनन्या- (K1 D4 °नंता)मोजसा; K2 Dn ओजसा तेजसा; B Dc D6 अनंतमोजसा (B4 अनिंद्येनौजसा); D1. 5 अनन्य(D5 °न्या)- मोजसा; D2 अनन्याश्चोजसा; D3 अलभ्यमोजसा; T2 G3 इत्यलं तेजसा (for इत्यनन्तौजसं). N T1 वीर (Dc वीरो). — ᵇ) N नान्यः; T1 चान्यः (for चान्यं). Ś1 K1–3 Dc Dn D1–5 पुमान्कचित्; K4 B D6 T1 पृथग्जनः. — ᶜᵈ) K1. 4 Dc1 D2. 3 यथा. Ś1 K1. 3. 4 D1–3 तत्वम्; K2 B Dc Dn D4–6 हसन् (for वाचम्). N इवाभीक्ष्णं (Ś1 °क्ष्णो); T G3. 4 अभीक्ष्णं स; M2 तथाभीक्ष्णं (for अथा- भीक्ष्णं). G2 न चोवाच ततोभीक्ष्णं ब्राह्मणोत्तममर्जुनः. — ᶠ) D5 वीर्यात् (for धैर्यात्). Ś1 सुकृति°; K1. 2. 4 B Dn D1. 4. 6 सुधृत°; K3 सुधृति°; D2. 3 सुकृत°; G1 सुदृढनिश्चयः; M1 °निश्चितं.

36 ᵃ) Ś1 K1. 3 Dc D1–3 उवाच तं (by transp.). — Ś1 om. 36ᵇ–37ᵃ. — After 36ᵃᵇ, K2 B D4. 6 read 39ᶜᵈ, *repeating* it in its proper place. — ᶜᵈ) B2 कामा- न्वृणीष्व लोकांस्त्वं प्राप्तोसि परमां गतिं (cf. 39ᵉᶠ).

37 Ś1 om. 37ᵃ (cf. v.l. 36). — ᵃᵇ) K2 B (except B4) Dn D4. 6 transp. प्रत्युवाच and सहस्राक्षं. K1 महा-

ईप्सितो ह्येष मे कामो वरं चैनं प्रयच्छ मे ।
त्वत्तोऽद्य भगवन्नस्त्रं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३८
प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव ।
इह प्राप्तस्य किं कार्यमस्त्रैस्तव धनंजय ।
कामान्वृणीष्व लोकांश्च प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ३९
एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ।
न लोकान्न पुनः कामान्न देवत्वं कुतः सुखम् ॥ ४०
न च सर्वामरैश्वर्यं कामये त्रिदशाधिप ।
भ्रातॄंस्तान्विपिने त्यक्त्वा वैरमप्रतियात्य च ।
अकीर्तिं सर्वलोकेषु गच्छेयं शाश्वतीः समाः ॥ ४१
एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनम् ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ४२
यदा द्रक्ष्यसि भूतेशं त्र्यक्षं शूलधरं शिवम् ।
तदा दातास्मि ते तात दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ४३
क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिनः ।
दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः स्वर्गमेष्यसि ॥ ४४
इत्युक्त्वा फल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं ततः ।
अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्थौ योगसमन्वितः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

जनमेजय उवाच ।
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
विस्तरेण कथामेतां यथास्त्राण्युपलब्धवान् ॥ १
कथं स पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनंजयः ।
वनं प्रविष्टस्तेजस्वी निर्मनुष्यमभीतवत् ॥ २
किं च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम ।

C. 3. 1518
B. 3. 38. 3
K. 3. 38. 3

भुजः (for धनं°). — ^{c}) Ś1 K4 B3 Dc D1–3 T1 प्रयतो (for °ण°).

38 ^{a}) K2 B Dn D1. 4. 6 वै (for मे). — ^{b}) K4 B4 S चैव (M2 त्वेनं); B2 चेमं; D5 श्रेष्ठं (for चैनं). Ś1 K1. 3 D1–3 वरश्चैष प्रदीयतां; Dc वरश्रेष्ठं प्रयच्छति.

39 K4 D1 om. (hapl.) 39^{e}–40^{b}. — $39^{f} = 34^{d}$. — ^{ef}) B2 Dn D4. 6 त्वं (for च). For 39^{ef}, K2 subst. a v.l. of 36^{cd}.

40 K4 D1 om. 40^{ab} (cf. v.l. 39); T1 om. 40–41. — $40^{a} = 42^{a}$. — ^{c}) Ś1 K2 B4 Dn D3–6 लोभान्न (for लोकान्न). — ^{d}) B1 Dn पुनः (for कुतः).

41 T1 om. 41 (cf. v.l. 40). — ^{c}) G (except G3) M विजने (for विपिने).

43 ^{b}) Ś1 K1 रुद्रं; K3 (? gloss) त्र्यंबकं (for त्र्यक्षं). B2 हरं (for शिवम्). B4 त्र्यंबकं शूलपाणिनं. — ^{c}) K3 कौंतेय (for ते तात).

44 ^{c}) Ś1 K1. 3 Dc Dn3 D1–3. 5 M1 देवस्य (for कौन्तेय).

45 ^{a}) N G1 फाल्गुनं (Ś1 K1 भगवान्; K3 अर्जुनं [? gloss]) (for फल्गुनं). — ^{b}) K2 B Dc Dn D4–6 T2 G3 पुनः; D1 गतः (for ततः). — ^{c}) Dc एकस् (for एव). — ^{d}) Ś1 K1 D1–3 योगबलान्वितः.

Colophon om. in B1 D4. 6. G4 partly broken. — *Major parvan :* Ś1 K1 Dn2 T G2. 3 आरण्य; M2 अरण्यक. — *Sub-parvan :* K1 कैरात; T2 G1. 3 M2 किरातार्जुनीय. — *Adhy. name :* K4 अर्जुनयोगाश्रयः; Dc इन्द्रकीलानुगमने इन्द्रदर्शनं; D1. 3. 5 इन्द्रकीलगमनं (D3 °गमः); D2 इन्द्रकीलगमने इंद्रामगनः (sic); T1 G1 M शक्र(T1 इन्द्र)-दर्शनं; G2 इन्द्रार्जुनसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 37; D1 38 (as in text). — *Śloka no. :* Dn 59; D1 53.

39

2 D3 om. 2. — ^{a}) K2 B Dn D4–6 T2 G3 यथा च (for कथं स).

3 ^{a}) S [अ]नेन (for तेन). K4 तात; D3. 5 कर्म (for तत्र). — Ś1 om. (hapl.) 3^{c}–4^{b}. — ^{c}) S रुद्रो (for स्थाणुर्).

1518
38. 3
38. 3

कथं च भगवान्स्थाणुर्देवराजश्च तोषितः ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्द्विजोत्तम ।
त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यं च मानुषं चैव वेत्थ ह ॥ ४
अत्यद्भुतं महाप्राज्ञ रोमहर्षणमर्जुनः ।
भवेन सह संग्रामं चकाराप्रतिमं किल ।
पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः संग्रामेष्वपराजितः ॥ ५
यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्मयात् ।
शूराणामपि पार्थानां हृदयानि चकम्पिरे ॥ ६
यद्यच्च कृतवानन्यत्पार्थस्तदखिलं वद ।
न ह्यस्य निन्दितं जिष्णोः सुसूक्ष्ममपि लक्षये ।
चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्वं प्रकीर्तय ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महात्मनः ।
दिव्यां कौरवशार्दूल महतीमद्भुतोपमाम् ॥ ८
गात्रसंस्पर्शसंबन्धं त्र्यम्बकेण सहानघ ।
पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक्समागमम् ॥ ९
युधिष्ठिरनियोगात्स जगामामितविक्रमः ।
शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवं च शंकरम् ॥ १०
दिव्यं तद्धनुरादाय खड्गं च पुरुषर्षभः ।
महाबलो महाबाहुरर्जुनः कार्यसिद्धये ।
दिशं ह्युदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ॥ ११
ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन्सर्वलोकमहारथः ।
त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः ।
वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्वपद्यत ॥ १२
नानापुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ।
नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १३
ततः प्रयाते कौन्तेये वनं मानुषवर्जितम् ।
शङ्खानां पटहानां च शब्दः समभवद्दिवि ॥ १४
पुष्पवर्षं च सुमहन्निपपात महीतले ।
मेघजालं च विततं छादयामास सर्वतः ॥ १५

---

4 Ś1 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — c) Ś1 K1 हि (for च). K2 Dn1. n3 त्वं हि सर्वं भविष्यंति. — d) Ś1 K1 मानुष्यं. Ś1 K1 किं न; T2 G2–4 चापि (for चैव). T2 G2–4 हि (for ह).

5 a) Ś1 K1. 3. 4 महाब्रह्मन्; B4 Dc D1–3. 5. 6 इदं (B4 अहं; D1. 3. 5 इह) ब्रह्मन् (for महाप्राज्ञ). K2 B1–3 Dn D4 अत्यद्भुततमं ब्रह्मन्. — b) K3. 4 (by corr.) B Dc D1. 4–6 लोम° (for रोम°).

6 a) B2 Dc D5 S (except T2 G3 M2) तच्छ्रुत्वा. — c) K4 D1 शूराणां पार्थिवानां च.

7 a) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1–3. 5 यच्चापि कृ°. — b) Ś1 K1. 3 Dc D1–3. 5 अपि मे (for अखिलं). — c) M1 कर्म (for जिष्णोः). — e) K4 शौर्यं च (for शूरस्य). — f) T1 transp. तन्मे and सर्वं. Ś1 K1. 3. 4 Dc D1–3. 5 तस्यास्त्वमपि कीर्तय.

8 a) Ś1 K1. 3 Dc D1–3. 5 राजन् (for तात). K4 अहं ते कथयिष्यामि. — c) K2 Dn D4. 6 T2 G3 पौरव° (for कौ°).

9 a) N (K4 marg.) G1 M1 °संस्पर्शसंबद्धां (Ś1 B2 D2 °बद्धं; Dc M1 °बंधां); K4 M2 °स्पर्शनसंभाषं (M2 °बंधां). — b) K2 B Dn S (except T1 G1 M1) त्र्यंबकेण (as in text); the rest °न. K2 Dc1 D5 महानघ; S (except G4) महाहवे. — d) Dc D5 राजन् (for सम्यक्).

10 Ś1 K1 om. 10^{ab}. — a) K3 D1 T2 G (except G1) च; M2 तु (for स).

11 a) G2. 4 च (for तद्). — b) K2 B Dn D4. 6 कनकत्सरुं; K3. 4 Dc2 D1. 3 T2 G1. 3 पुरुषर्षभ. — d) Ś1 K3 Dc D5 प्रागुदीचीमरिंदम; K1 D1–3 प्रागुदीचीं धनंजयः. — e) Ś1 K1. 3 Dc D1–3. 5 प्रतस्थे (for ह्युदीचीं).

12 T2 G (except G1) ऐंद्रिः स्थिरो महाराज (for a), श्रिया परमया युक्तः (for c), and कृत° (for धृत° in d). — e) Ś1 K2. 3 B (except B3) D5 कंटकिनं. Ś1 K (except K2) Dc D2. 3. 5 दुर्गं (for घोरं). — f) G2 M2 एकमेकोन्व°.

13 b) S °नि(G1 M1. 2 °वि)नादितं. — After 13, M1 ins.:

160* गन्धर्वैरप्सरोभिश्च क्रीडद्भिरुपशोभितम् ।
मत्तैः किंपुरुषैश्चैव पानभूमिगतैस्तथा ।
तत्प्रियाभिः समन्ताच्च व्यावृत्य परिवीक्षितः ।
जगाम नरशार्दूलो देवं द्रष्टुं पिनाकिनम् ।

— 13^{c} = 1. 173. 6^{c}.

14 Ś1 K1 om. (hapl.) 14^{ab}. — a) S बीभत्सौ (for कौन्तेये).

15 a) K2. 4 B3 Dn D1. 6 [अ]नु- (for सु-). — c)

अतीत्य वनदुर्गाणि संनिकर्षे महागिरेः ।
शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ १६
तत्रापश्यद् द्रुमान्फुल्लान्विहगैर्वल्गु नादितान् ।
नदीश्च बहुलावर्ता नीलवैडूर्यसंनिभाः ॥ १७
हंसकारण्डवोद्गीताः सारसाभिरुतास्तथा ।
पुंस्कोकिलरुताश्चैव क्रौञ्चबर्हिणनादिताः ॥ १८
मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः ।
पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्प्रीतमनाभवत् ॥ १९
रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।
तपस्युग्रे वर्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ २०
दर्भचीरं निवस्याथ दण्डाजिनविभूषितः ।
पूर्णे पूर्णे त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः ।
द्विगुणेनैव कालेन द्वितीयं मासमत्यगात् ॥ २१
तृतीयमपि मासं स पक्षेणाहारमाचरन् ।
शीर्णं च पतितं भूमौ पर्णं समुपयुक्तवान् ॥ २२
चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासि पूर्णे ततः परम् ।
वायुभक्षो महाबाहुरभवत्पाण्डुनन्दनः ।
ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ॥ २३
सदोपस्पर्शनाच्चास्य बभूवुरमितौजसः ।
विद्युदम्भोरुहनिभा जटास्तस्य महात्मनः ॥ २४
ततो महर्षयः सर्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनम् ।
शितिकण्ठं महाभागं प्रणिपत्य प्रसाद्य च ।
सर्वे निवेदयामासुः कर्म तत्फल्गुनस्य ह ॥ २५
एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठमाश्रितः ।
उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमाययन्दिशः ॥ २६
तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्वे चिकीर्षितम् ।　C. 3. 1545　B. 3. 38. 30　K. 3. 38. 31

S सततं (for वि°). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ B$_4$ D$_{1-3}$ सर्वशः.

16 ^{a}) K$_{2.4}$ B Dn D$_{4.6}$ T$_1$ G$_{1.4}$ M सोतीत्य.

17 ^{a}) T$_1$ G$_1$ पुण्य-; T$_2$ G$_{2-4}$ M$_2$ तत्र; M$_1$ पुण्यान् (for [अ]पश्यद्). — ^{b}) Dc$_1$ D$_{1.3}$ विहंगैर्. K$_4$ corrupt. — ^{c}) K$_2$ Dn D$_4$ S विपुलावर्ता. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ Dc D$_{1-3.5}$ °सप्रभाः; K$_{2.4}$ B Dn D$_{4.6}$ वैदू(*or* °डू)र्यविम(K$_4$ °सलि)लप्रभाः.

18 ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ हंस°.

20 Ś$_1$ om. 20^{ab} (along with 19^{cd}). — ^{b}) T$_2$ G (except G$_1$) °रथस्ततः.

21 After 21^{ab}, K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ read 22^{cd}. — ^{e}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ Dc D$_{1.3.5}$ तु; K$_2$ B$_2$ Dn D$_{2.4.6}$ हि; B$_{1.3.4}$ T$_1$ च (for [ए]व). — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ B$_{1.4}$ Dc Dn$_3$ D$_{1-3.5}$ अभ्यगात्; B$_3$ Dn$_1$ अत्ययात्; Dn$_2$ D$_{4.6}$ अभ्ययात्. K$_2$ द्वितीयं च समभ्ययात्.

22 ^{b}) T$_2$ G (except G$_1$) क्रमेण (for पक्षेण). Ś$_1$ B D$_5$ T$_1$ G$_1$ आचरत्. — K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ read 22^{cd} after 21^{ab}. — ^{c}) S जीर्णं (for शी°). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ T$_2$ G (except G$_1$) °भुक्तवान्.

23 ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ Dc$_1$ D$_{1-3.5}$ [ऽ]पि; M$_2$ हि (for तु). Ś$_1$ अत्र-; T$_1$ अति- (for अथ). K$_1$ चतुर्थे प्रथमं प्राप्तौ. — ^{b}) K$_{2.4}$ B Dn D$_{4.6}$ मासे भरतसत्तमः (K$_2$ B$_{2.3}$ °म). — ^{cd}) K$_4$ निराहारः (for महा°), and स तदा (for अभवत्). — ^{f}) B$_2$ Dc$_2$ D$_3$ G$_4$ पदांगुष्ठाग्र-. Ś$_1$ -निष्ठितः; K B Dn$_{1.n2}$ D$_{3.5.6}$ -धिष्ठितः; T$_2$ G$_3$ -पीडिताः.

24 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ Dc$_2$ D$_5$ चैव; K$_3$ तस्य; K$_4$ D$_{1-3}$ तत्र; M$_2$ चापि (for चास्य). — ^{c}) Ś$_1$ Dc °दर°; K$_{1.3}$ D$_{1-3.5}$ °धर° (for °रुह°).

25 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ transp. जग्मुः and देवं. — After 25^{ab}, K (except K$_3$) B Dn D$_{4.6}$ M$_1$ (most of which om. 25^{cd}) ins.:

161* निवेदयिषवः पार्थं तपस्युग्रे समास्थितम् ।
[K$_4$ व्यवस्थितं; B$_2$ समाहितं.]

— K$_{2.4}$ B Dn D$_{4.6}$ om. 25^{cd}. — ^{c}) T$_2$ G नीलकंठं. S महादेवं. — ^{d}) Dc D$_5$ S अ(Dc D$_5$ ते)भिवाद्य प्रणम्य च. — ^{ef}) Dc D$_{1-3.5}$ फाल्गुनस्य. K$_{2.4}$ B Dn D$_{4.6}$ तं (K$_2$ B$_{2-4}$ ते) प्रणम्य महादेवं शशंसुः पार्थकर्म तत्.

26 ^{a}) S (except M$_1$) एकः (for एष). — ^{b}) B$_3$ G$_4$ °पार्श्वम् (for °पृष्ठम्). K$_{1.2}$ B$_4$ Dn D$_4$ G$_4$ आस्थितः; K$_4$ आगतः (for आश्रितः). — ^{d}) K$_4$ Dc$_1$ Dn$_3$ D$_{1.3}$ S धूमापयन्. K$_4$m धूममुत्पादयन्दिशः.

27 ^{b}) Dc D$_5$ कर्म (for सर्वे). S (except T$_1$ M) विजानीमो मनीषितं. — After 27, K$_{1.2}$ B D (except D$_{1-3}$) ins.:

162* तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनाम् ।
उमापतिर्भूतपतिर्वाक्यमेतदुवाच ह ।

28 Ś$_1$ देवदेव आह; K$_{1.2}$ Dn महादेव उ°; K$_{3.4}$ D$_1$ ईश्वर उ°; D$_2$ G$_4$ श्रीमहेश्वर उ° (G$_4$ om. उ°). — After

C. 3. 1546
B. 3. 38. 31
K. 3. 38. 31

संतापयति नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् ॥ २७

महेश्वर उवाच ।

शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः ।
अहमस्य विजानामि संकल्पं मनसि स्थितम् ॥ २८
नास्य स्वर्गस्पृहा काचिन्नैश्वर्यस्य न चायुषः ।
यत्त्वस्य काङ्क्षितं सर्वं तत्करिष्येऽहमद्य वै ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

ते श्रुत्वा शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः ।
प्रहृष्टमनसो जग्मुर्यथास्वं पुनराश्रमान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

वैशंपायन उवाच ।

गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।
पिनाकपाणिर्भगवान्सर्वपापहरो हरः ॥ १
कैरातं वेषमास्थाय काञ्चनद्रुमसंनिभम् ।
विभ्राजमानो वपुषा गिरिर्मेरुरिवापरः ॥ २
श्रीमद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
निष्पपात महार्चिष्मान्दहन्कक्षमिवानलः ॥ ३
देव्या सहोमया श्रीमान्समानव्रतवेषया ।
नानावेषधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ॥ ४
किरातवेषप्रच्छन्नः स्त्रीभिश्चानु सहस्रशः ।
अशोभत तदा राजन्स देवोऽतीव भारत ॥ ५
क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा ।

the ref., $K_{1.2}$ B D (except D_{1-3}) T_2 G (except G_1) ins.:

163* न वो विषादः कर्तव्यः फल्गुनं प्रति सर्वशः ।
[Some MSS. फाल्गुनं. T_2 G (except G_1) सर्वथा.]

29 ^{a}) $Ś_1$ D_3 T_1 स्वर्गे (for स्वर्ग-). — ^{b}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ तथा°; D_{1-3} च ना° (for न चा°). — ^{c}) K_2 $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.6}$ T_2 G M_2 तस्य; B_2 M_1 अस्य (for त्वस्य). $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{2.4}$ M_1 प्राप्तुं; G_1 M_2 प्राप्तं (for सर्वं). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ तदद्य (Dc तदस्य; D_5 तत्सर्वं) करवाण्यहं.

30 $Ś_1$ om. 30. Most MSS. om. वैशं° उ°. — ^{a}) $K_{2.4}$ B Dn $D_{1.4-6}$ तच्छ्रुत्वा. $K_{1.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ भगवद्वाक्यं; K_2 तस्य वचनं; K_3 ऋषयो वाक्यं; M_1 सत्यवचनं. — ^{d}) N (except K_1 Dc; $Ś_1$ om.) यथास्वान्. K_1 Dc T G पुनराश्रमं (T_1 G_1 °मात्); K_2 B Dn $D_{4.6}$ °लयान्.

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_1 Dn_2 T_2 G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{1.3}$ B_4 Dc कैरात; K_2 B_2 $Dn_1.n_3$ $D_{4.6}$ T $G_{1.3}$ किरातार्जुनीय; D_3 कैरातार्जुन. — *Adhy. name:* B_4 D_5 शंभु(D_5 महादेव)वाक्यं; D_1 G_2 M_1 अर्जुनतपश्चरणं (D_1 °श्चर्या); D_2 इंद्रकील अर्जुनतपश्चर्या; D_3 तपश्चर्या; T_2 G_3 तपश्चरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 Dn T_2 G M 38; D_1 39 (as in text); T_1 36. — *Śloka no.:* Dn 35; D_1 33.

40

2 $Ś_1$ om. 2. — ^{a}) D_2 T_1 $G_{2.4}$ रूपम् (for वेषम्). — ^{b}) Dc T $G_{2.3}$ M_2 °संनिभः. — ^{c}) K_2 $B_{1.4}$ Dn $D_{4.6}$ विपुलो (for वपुषा).

3 ^{a}) $Ś_1$ K_1 D_{1-3} चित्रं; K_4 D_5 श्रीमान् (for श्रीमद्). — $3^b = 9^b$. — ^{c}) $Ś_1$ K_3 Dn D_{1-3} महावेगो (for महार्चिष्मान्). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ $D_{1.3}$ T_1 दहनः कक्षवानिव; K_2 B Dc Dn D_{4-6} दहनो देहवानिव.

4 ^{a}) $Ś_1$ K_2 D_6 (before corr.) दिव्या (for देव्या). — ^{c}) T_1 नानाचराचैर्हृष्टैः. — ^{d}) $B_{1.4}$ $D_{1.6}$ अनुगतैस्. $K_{1.3}$ $B_{1.4}$ $D_{4.6}$ तथा; Dc D_5 प्रभुः; D_1 सदा (for तदा).

5 ^{a}) $K_{1.2}$ B Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 °संछन्नः. — ^{b}) $K_{2.4}$ B D (except D_5) T_1 अपि (for अनु). — ^{c}) $Ś_1$ M_1 महाराज (for तदा राजन्). — ^{d}) N (except $Ś_1$ K_1) M_2 देशो (for देवो).

6 ^{a}) K_3 D_1 बलं (for वनं). — ^{d}) D_1 om. च. K_1 $D_{1.3.5}$ च व्युपारमत्; K_3 चाथ सारसान् (for चाप्युपा°) — After 6, K_4 D_2 ins.:

नादः प्रस्रवणानां च पक्षिणां चाप्युपारमत् ॥ ६
स संनिकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
मूकं नाम दितेः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम् ॥ ७
वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवार्जुनम् ।
हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फल्गुनः ॥ ८
गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन् ॥ ९
यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम् ।
तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेष्यामि यमसादनम् ॥ १०
तं दृष्ट्वा प्रहरिष्यन्तं फल्गुनं दृढधन्विनम् ।
किरातरूपी सहसा वारयामास शंकरः ॥ ११
मयैष प्रार्थितः पूर्वं नीलमेघसमप्रभः ।
अनादृत्यैव तद्वाक्यं प्रजहाराथ फल्गुनः ॥ १२
किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः ।
प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम् ॥ १३
तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः ।
मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा ॥ १४
यथाशनिविनिष्पेषो वज्रस्येव च पर्वते ।
तथा तयोः संनिपातः शरयोरभवत्तदा ॥ १५
स विद्धो बहुभिर्बाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव ।
ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम् ॥ १६
ददर्शाथ ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।
किरातवेषप्रच्छन्नं स्त्रीसहायममित्रहा ।
तमब्रवीत्प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव ॥ १७
को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ।
न त्वमस्मिन्वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ ॥ १८
किमर्थं च त्वया विद्धो मृगोऽयं मत्परिग्रहः ।
मयाभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः ॥ १९
कामात्परिभवाद्वापि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि ।

C. 3. 1571
B. 3. 39. 21
K. 3. 39. 21

164* प्रेषयित्वा नु दितिजं मूकं वा पार्थनिश्चितम् ।
मयेप्सितं मदीयैस्तु वस्तुं सह महाबलः ।
तस्मादर्जुनबाणैस्त्वं निर्विद्धो हि ममैव च ।
देहं त्यक्त्वा महाबाहो मामेवैष्यसि दानव ।

7 ^{a}) Ś1 K1 T2 G3 आगत्य. — ^{c}) K2 B Dc2 Dn D4-6 दनोः (for दितेः). — ^{d}) K1 T G (except G1) अद्भुतविक्रमं; D5 अमितविक्रमं.

8 ^{b}) D2 S (except T2 G3 M2) तर्जं° (for तर्कं°). — ^{c}) B2. 3 तूर्णं (for हंतुं). — ^{d}) N (except Ś1 K1) फाल्गुनः.

9 ^{a}) K4 D2 गांजीवं. — $9^b = 3^b$. — Ś1 om. 9^{cd}. — ^{d}) K1. 3 B3 Dc2 D1-3. 5 T1 M2 विनादयन्.

10 ^{b}) Ś1 K3 मनागपि मृगाधमं; D1-3 मृगाधमनिरागसं. — ^{d}) Ś1 नयामि; K B D नेताद्य (K4 D5 °स्मि) (for नेष्यामि).

11 ^{a}) K2 B2 Dn D4. 6 transp. तं and दृष्ट्वा. — ^{b}) K1 अर्जुनं; K2-4 B D फाल्गुनं. — ^{c}) Ś1 K1. 3 Dc D1-3. 5 M2 भगवान् (for सहसा).

12 ^{a}) Ś1 सर्वं (for पूर्वं). — ^{b}) K2 B Dn D4. 6 इंद्रकी(B2-4 °नी)लसमप्रभः. — ^{c}) Ś1 K1. 4 B4 Dc D5 तु; K2. 3 B1-3 Dn D1-4. 6 च (for [ए]व). — ^{d}) Ś1 K3. 4 Dc D1-3 [ए]व (for [अ]थ). K2-4 B D फाल्गुनः. K1 फल्गुनः परवीरहा. — After 12, K1 ins.:

165* मुमोच निशितं बाणं वज्राशनिसमं बलम् ।

13 ^{b}) Ś1 K4 B (except B3) D5 T1 G2. 4 M एकलक्षे; Dc °लक्ष्यः. — ^{c}) Ś1 K3 Dc D1-3. 5 प्रजहारा°.

14 ^{c}) K1 (? gloss) संनिपातः अभिघातः (cf. 15^c). — ^{d}) S शैलपृष्ठनिभे तदा.

15 ^{a}) Ś1 K1. 3 B4 Dc D1. 5 यथा(K3 महा)शनिविनिर्घोषो; K2. 4 B1-3 Dn D3. 4. 6 यथाशनेर्विनिर्घोषो (B3 °निष्पेषो); D2 अशनेरिव निर्घोषो. — ^{c}) Ś1 Dc D2. 5 स निर्घातः; D1. 3 विनिर्घातः (for संनिपातः). — ^{d}) Ś1 K1. 3 Dc D1-3. 5 श्रूयते शरयोर्भुवि.

16 ^{d}) S सुदारुणं (for विभी°).

17 ^{a}) K2 B Dn D4. 6 स ददर्श (for ददर्शाथ). — ^{c}) Cf. 5^a. Ś1 K1 B1 Dn D1 °संछन्नं; K4 किरातं धर्मवंतं वै.

18 ^{a}) D3 रमते; M2 आगतः (for अटते). — ^{b}) Ś1 K1 वने स्त्रीगणसेवितः; Dc वारस्त्रीगणसंवृतः. — ^{d}) MSS. °प्रभः, °प्रभं also.

19 ^{b}) K2 B Dc Dn D4. 6 वराहो मत्°; D5 मृगो ह्यसत्°.

20 ^{a}) K4 Dc S चापि (for वापि). — $20^b = 23^d$. — ^{e}) Ś1 T2 G2. 3 त्वा (for त्वां). K4 एवं च ते वधिष्यामि, and marg. तेन त्वां ध्वंसयिष्यामि. — ^{f}) MSS.

3. 1571
3. 39. 21
3. 39. 21

तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रय ॥ २०
इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम् ॥ २१
ममैवायं लक्ष्यभूतः पूर्वमेव परिग्रहः ।
ममैव च प्रहारेण जीविताद्व्यवरोपितः ॥ २२
दोषान्स्वान्नार्हसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः ।
अभिषक्तोऽस्मि मन्दात्मन्न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ २३
स्थिरो भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीनिव ।
घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान् ॥ २४
ततस्तौ तत्र संरब्धौ गर्जमानौ मुहुर्मुहुः ।
शरैराशीविषाकारैस्ततक्षाते परस्परम् ॥ २५
ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत् ।
तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शंकरः ॥ २६
मुहूर्तं शरवर्षं तत्प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २७
स दृष्ट्वा बाणवर्षं तन्मोघीभूतं धनंजयः ।
परमं विस्मयं चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ २८
अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखरालयः ।
गाण्डीवमुक्तान्नाराचान्प्रतिगृह्णात्यविह्वलः ॥ २९
कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद्रुद्रो यक्षः सुरेश्वरः ।

°श्रयं, °श्रयः, °श्रयात् also.

21 T1 om. 21–22. — After 21, K1 (om. lines 5–8). 2 B D (except D1–3) ins.:

166* न मत्कृते त्वया वीर भीः कार्या वनमन्तिकात् ।
इयं भूमिः सदास्माकमुचिता वसतां वने ।
त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः ।
वयं तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन ।
भवांस्तु कृष्णवर्त्माभः सुकुमारः सुखोचितः । [5]
कथं शून्यमिमं देशमेकाकी विचरिष्यति ।
अर्जुन उवाच ।
गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसंनिभान् ।
निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकिः ।
एष चापि मया जन्तुर्मृगरूपं समाश्रितः ।
राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः । [10]
किरात उवाच ।
मयैष धनुनिर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि ।
बाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनम् ।

[(L. 3) B2. 3 प्रचोदितः; Dc D5 प्रयोजितः (for प्ररो°). — (L. 4) Dc Dn3 D5 °स्तपोवने. — (L. 7) B2 शरांश्चाग्निसमप्रभान्. — (L. 8) B (except B2) Dc D4. 5 पावकः. — (L. 9) B3. 4 Dc D5 °स्थितः (for °श्रितः). — (L. 11) Dn2 धन्व° (for धनु°). B4 Dc D5 मयैवैष धनुर्मुक्तैस्.]

22 T1 om. 22 (cf. v.l. 21). — [a]) Ś1 K2. 3 Dc D1–3. 5 ममैष लक्ष्य(*or* °क्ष)भूतो वै; K1 ममैष लक्ष्यते भूतो; B Dn D4. 6 ममैष लक्ष्य(*or* °क्ष)भूतो हि. — [b]) B Dn D4. 6 मम पूर्वपरिग्रहः. — [c]) Ś1 K1 मम चैक-; K2. 3 D1–3 मम चैव; Dc D5 मम चैष (for ममैव च). — [d]) K3. 4 D2 अव°; B (except B4) Dn D1. 3. 4. 6 G1 व्यप° (for व्यव°).

23 [a]) Ś1 K1 [ऽ]न्यस्य (for ऽन्यस्मै). — [c]) K1 B Dc Dn D4–6 अवलिप्तोसि; K4 अभिपन्नोसि; D1–3 G1. 2. 3 (before corr.) M1 अभिषिक्तोस्मि (D1–3 °पि); T2 G3 (after corr.) अधिक्षिप्तोस्मि. — $23^{d} = 20^{b}$.

24 [a]) Ś1 स्थितो (for स्थिरो). Ś1 भव त्वं; K3. 4 D2 T2 G2. 3 M1 भव वि- (for भवस्व). — [b]) K2. 3 D1–3. 5 M2 अशनीरिव; K4 अशनिप्रभान्. — After 24, K1 B D (except D1–3) T2 G3 (both latter om. lines 3–6) ins.:

167* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ।
रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभिः ।
ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् ।
भूयो भूय इति प्राह मन्द मन्देत्युवाच ह ।
प्रहरस्व शरैरेतान्नाराचान्मर्मभेदिनः । [5]
इत्युक्तो बाणवर्षं स मुमोच सहसार्जुनः ।

[(L. 5) K1 Dn1. n2 शरान् (for शरैर्).]

25 [b]) B1 Dn D4. 6 राज° (for गर्ज°). — [c]) K4 °विषप्रख्यैः (for °विषाकारैः). — [d]) K4 D5 युयुधाते (for ततक्षाते).

26 [a]) K1 D5 बाणवर्षं; Dc1 T2 (before corr.) शरं वर्षं; T2 (by corr.) G3 शरान्घोरान्. — [c]) B (except B2) तं (for तत्).

27 [a]) Ś1 K (except K4) Dc D1–3. 5 बाण° (for शर°). K3 S (except G2) तु; K4 तं; B1 च (for तत्). — [b]) K2 प्रगृह्य च (for प्रति°). Ś1 °भृत्; K1 °धृत् (for °धृक्). — $27^{d} = 1. 179. 14^{d}; 181. 4^{d}: 4. 54. 13^{d}$.

28 [a]) K4 B1. 3 T2 G M2 तं; B2. 4 Dn D4. 6 T1 M1 तु (for तन्).

29 [b]) Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 °वत्पर्वताश्रयः; K4 B (except B3) Dn D4. 6 °वच्छिखराश्रयः. — [d]) Ś1 K4 B4

विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ ३०
न हि मद्बाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः ।
शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ३१
देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः ।
अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ३२
ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
व्यसृजच्छतधा राजन्मयूखानिव भास्करः ॥ ३३
तान्प्रसन्नेन मनसा भगवाँल्लोकभावनः ।
शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ३४
क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृत्तः फल्गुनस्तदा ।
वित्रासं च जगामाथ तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ॥ ३५
चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनम् ।
पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे ॥ ३६
किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः ।
अयं च पुरुषः कोऽपि बाणान्ग्रसति सर्वशः ॥ ३७
अहमेनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम् ।
नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥ ३८
संप्रायुध्यद्धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा ।
तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्रास गिरिगोचरः ॥ ३९
ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
युद्धस्यान्तमभीप्सन्वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ४०
तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि ।
मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः ।
तस्य मूर्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः ॥ ४१
ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फल्गुनः ।
यथा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः ॥ ४२
किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ।
मुष्टिभिर्वज्रसंस्पर्शैर्धूममुत्पादयन्मुखे ।

C. 3. 1605
B. 3. 39. 55
K. 3. 39. 55

D3 विव्यथः; D1. 5 निर्विषः; D2 चाव्यथः (for [अ]विह्वलः).

30 a) G2. 4 भवः (for भवेत्). — b) D2 देवः; M2 इंद्रः (for यक्षः). Ś1 K1 [अ]थ वासुरः; K2. 3 Dc D1–3. 5 [अ]थ वा पुनः; K4 [अ]सुरोपि वा; Dn1. n2 D4 सुरोसुरः. B1 रुद्रो यक्षेश्वरेश्वरः. — c) Dc D5 [ऽ]त्र; G1 च (for हि).

32 a) Dc कुबेरो (for देवो वा). K1 transp. वा and यक्षः. K2 शोटशक्तो(sic)तिदेवो वा; K4 देवो वा दानवो वापि. — b) S रुद्रो वान्यो (T1 रक्षो) (for रुद्रादन्यो). Ś1 K1–3 Dc D2. 3. 5 यदि (for व्यव-). K4 रुद्रो वापि स्वयं स्थितः.

33 a) Ś1 K1 प्रीत° (for हृष्ट°). — c) K2 व्यसृज्य; T2 G3 असृजत्. K4 M2 शतशः (for °धा). Ś1 K Dc D1–3. 5 तत्र (for राजन्). G2 असृजच्च महाराज; G3 अवासृजत्तथा राजन्.

35 b) N (except Ś1 K1) फाल्गुनः. T1. 2 (before corr.) G2. 4 तथा (for तदा). — c) K3 विषादं (for वित्रासं). K1. 2 D1–3 तु; K4 वि- (for च). Ś1 स वित्रासं जगामाथ; B Dn D4. 6 भीश्चैनमाविशत्तीव्रा. — d) K4 (m as in text) यन्मे बाणाः क्षयं गताः (= 37^b).

36 c) Ś1 K Dc D1–3. 5 पुरा तावक्षयौ. — d) S मे येन (for येनास्य).

37 d) K4 गृह्णाति (for ग्रसति).

38 a) Ś1 K (except K2) D3 M2 अयमेनं; B Dn D4. 6 हत्वा चैनं; K4m D1 अयमेव. — K1 om. (hapl.) 38^b–39^a. — b) Ś1 तोत्रा° (for शूला°). — After 38, B D (except D1–3) ins.:

168* प्रगृह्याथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च ।
मुष्टिभिश्चापि हतवान्वज्रकल्पैर्महाद्युतिः ।

39 K1 om. 39^a (cf. v.l. 38). — a) Ś1 B2 स प्रयुद्धो; K3. 4 B3m स (K4 B3 सं) प्रबुद्धो; K4m B1. 4 D संप्रयुद्धो (Dc1 D1. 5 °क्तो); G1 M1 सं(M1 स)प्राविध्यद्. — d) K4 Dc D1. 3. 6 M जग्रास (as in text); the rest जग्राह (cf. 40^a). K4 वनगोचरः.

40 a) Ś1 K1 स्रस्त° (for ग्रस्त°). — b) K1 व्यदृश्यत; K4 (m as in text) D1 अदृश्यत (for अतिष्ठत). — D1 om. 40^{cd}. — c) K (except K1) D2. 3 G1 M स (for वै).

41 e) K2 G1 तस्य मूर्ध्नि (G1 °र्ध्ना) समासाद्य. — f) M1 विलीनोसिवरो; M2 विफलोसिवरो. K3 Dc T G (except G2) M2 [ऽ]थ; M1 [ऽ]पि (for हि).

42 b) N (except Ś1) फाल्गुनः. — c) N (except Ś1) T2 (by corr.) G1. 3 M य(Dn2 त)दा (for यथा). K2 D1 T1 G2. 4 M महाकायान्. — d) Ś1 K Dc D1–3. 5. 6 प्रतिगृह्णात्यथो.

43 c) Ś1 K1. 4 B Dn D1. 4. 6 °संकाशैर् (for °संस्प-

C. 3. 1605
B. 3. 39. 55
K. 3. 39. 55

प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ॥ ४३
ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः ।
किरातरूपी भगवानर्दयामास फल्गुनम् ॥ ४४
ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समजायत ।
पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ४५
सुमुहूर्तं महद्युद्धमासीत्तल्लोमहर्षणम् ।
भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४६
जहाराथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली ।
पाण्डवं च विचेष्टन्तं किरातोऽप्यहनद्बलात् ॥ ४७
तयोर्भुजविनिष्पेषात्संघर्षेणोरसोस्तथा ।
समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ४८
तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम् ।
तेजसा व्याक्रमद्रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ४९
ततो निपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवाबभौ ।
फल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ५०
निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव संनिरुद्धो महात्मना ।

शैर्).

44 ^{a}) K3 °स्पर्शैर्; Dc D5 °प्रख्यैर् (for °समैर्). — ^{d}) Ś1 K1 धर्षै°; K4 G1 मर्दै°; Dc2 D1 दर्श°; G4 ताड° (for अर्द°). N (except Ś1 K1) फाल्गुनं.

45 ^{b}) K4 B Dn D4. 6 समपद्यत. — ^{cd}) K4 transp. पाण्ड° and किरा°. Ś1 K1 युध्यतोः.

46 ^{a}) K4 B1. 2. 4 Dn D4. 6 तु (K4 हि) तद्युद्धं; Dc D5 अभूद्युद्धं; S तयोर्युद्धं (for महद्युद्धं). K2 D1. 3 मुहूर्तं सुमहद्युद्धं; B3 मुहूर्तमिव तद्युद्धं; D2 मुहूर्तं समभवद्युद्धं (hypermetric). — ^{b}) D2 आसीत्सु-; K4 B Dn D4. 6 अभवत् (for आसीत्तत्). S आसील्लोक(G1 °द्रोम-; M2 °ह्लोम)-प्रहर्षणं. — Dc2 om. 46^{cd}. — ^{c}) K3 Dc1 D5 भुजाभ्यामेव संसक्तं; K4 भुजप्रहारान्संरब्धं; T2 G M2 भुजप्रहारसंसक्तं (M2 °भूतं).

47 ^{a}) K1. 3 B D (except D2. 3. 5) M1 जघानाथ; T G1-3 महाराज; G4 अताडयत्; M2 प्रजहार (for जहाराथ). — ^{c}) K2 स; K4 Dc2 G1 तं; Dc1 तु (for च). K1 पांडवं चापि निष्टंतं; D2. 3 पांडवं चैव चेष्टंतं. — ^{d}) Ś1 K1 [ऽ]प्यहरद्; Dc2 S (except M1) [ऽ]भ्य(G2 ह्य)हनद्; D2 व्यहरद्; D3 [ऽ]थ हरद्; K2 B Dn D1. 4-6 M1 बली.

48 ^{a}) T2 G (except G1) युद्ध° (for भुज°). — ^{b}) Ś1 K1 Dc D1-3 [उ]रसस् (D1 °सान्); T1 [उ]रसा. K4 T2 G2-4 तदा; T1 तयोः (for तथा).

49 ^{a}) K1 ततस्तं च; T1 तत एतं; G4 ततोर्जुनं. — ^{b}) K2 B1-4 Dc D5 गात्रैः प्रपी(B4 सुता)डितं; K3 T2 G (except G1) गात्रेषु पीडितं. — ^{c}) K2 D3 T1 [अ]त्याक्रमत्; B Dn D4. 6 व्यक्रमत्; T2 G M [अ]त्यक्रमत्. — ^{d}) T2 G3 तेजस्तस्य. Ś1 K1. 4 व्यमोहयत्.

50 ^{a}) B1. 2 Dn [ऽ]भि-; B3. 4 D6 T2 G3 [ऽ]ति- (for नि-). — After 50^{ab}, K2 ins.:

169* सुमुहूर्तं तथा ध्यात्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।
ततः प्रीतो भवस्तस्य भगवान्कामनाशनः ।
[Line 1 = (var.) line 1 of 171*.]

— ^{c}) N (except K1) फाल्गुनो. — ^{d}) Ś1 K Dc2 D1-3. 5 महा° (for देव°).

51 ^{a}) D1 पार्थः; G1 M1 चैष (for चैव). G4 निरुच्छ्वासः कृत इव. — ^{b}) T1 om. from महात्मना up to भगवन्तं in line 3 of 171*. K2 D2. 3 G1. 2 महामनाः (for °त्मना). — After 51^{ab}, K1 reads line 1 of 173* (*repeating* it after 54); while D1 ins.:

170* आत्मानं दर्शयामास फाल्गुनः परवीरहा ।
धृतिमास्थाय महतीं तोलयामास शंकरम् ।
तावदास्थाय रूपं स्वमुवाच भगवान्भवः ।

— K1 reads 51^{cd} first as in text and then as in B D (except D2. 3). — ^{cd}) B D (except D2. 3) पपात भूम्यां निश्चेष्टो गतसत्त्व इवाभवत्. — After 51, K1 B D (except D2. 3) S ins.:

171* स मुहूर्तं तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।
रुधिरेणाप्लुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः ।
शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् ।
मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् ।
तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितम् । [5]
अपश्यत्पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिं गतः ।
पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः ।

[T1 om. up to भगवन्तं in line 3. — (L. 4) D6 G2. 4 मृण्मयं. S (except T2 G3. 4) स्थंडिले. T1 हरं (for भवम्). — (L. 5) T2 G (except G1) तथा (for तदा). — (L. 7) The posterior half = 51^{d}.]

— K1 (om. line 2) B D (except D2. 3; D1 om. line 2) cont.: K2 ins. after 51:

172* उवाच चैनं वचसा मेघगम्भीरगीर्हरः ।
जातविस्मयमालोक्य ततः क्षीणाङ्गसंहतिम् ।

ततः पपात संमूढस्ततः प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ५१

भगवानुवाच ।

भो भो फल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाप्रतिमेन ते ।
शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ५२
समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य तव चानघ ।
प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां पुरुषर्षभ ॥ ५३
ददानि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वऋषिर्भवान् ।
विजेष्यसि रणे शत्रूनपि सर्वान्दिवौकसः ॥ ५४

वैशंपायन उवाच ।

ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
ददर्श फल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ५५
स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च ।
प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरंजयः ॥ ५६

अर्जुन उवाच ।

कपर्दिन्सर्वभूतेश भगनेत्रनिपातन ।
व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर ॥ ५७
भगवद्दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम् ।
दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम् ॥ ५८

C. 3. 1631
B. 3. 39. 81
K. 3. 39. 81

[(L. 1) K1 प्रणतं; K2 मनसि; Dc2 भगवान् (for वचसा). — (L. 2) K2 B (except B2) Dc आलक्ष्य (for आलोक्य). K2 B2. 3 Dc D1. 5. 6 तपः (for ततः).]

52 K1. 4 D2 M2 (!) श्रीभगवानुवाच; K2. 3 रुद्र उ°; B (except B1) Dn D4. 6 भव उ°; D1 ईश्वर उ°; T1 G1. 4 महेश्वरः. — ^{a}) N (except Ś1 K1) फाल्गुन.

53 ^{b}) D1-3. 5 मम चाद्य तवानघ. — ^{c}) S प्रीतस्तेन (for °स्तेऽहं). — ^{d}) K4 B D (except D1-3. 5) S (except T1 G1 M1) भरतर्षभ.

54 T2 G3. 4 om. 54^{ab}. — ^{a}) N (except Ś1 K1 Dc1) T1 G2 ददामि. — ^{b}) K2 दिव्यान्यस्त्राणि यैर्भवान्; K4 चक्षुः पूर्वविभावनं; S (T2 G3. 4 om.) चक्षुः पूर्वं मुनिर्भवान्. — ^{c}) T1 G1 °ष्यसे; G2. 4 °ष्यते. — ^{d}) T1 G2 देवा; T2 G1. 3. 4 M2 देवान् (for सर्वान्). — After 54, K2 reads 57^{ab}, followed by line 2 of 174*. — B D (except D1-3) ins. after 54: K1 ins. after 51^{ab} (*repeating* line 1 only after 54):

173* प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् ।
त्वं हि शक्तो मदीयं तच्छस्त्रं धारयितुं क्षणात् ।

[(L. 1) K1 B4 Dc D5 अवधा° (for अनिवा°). — (L. 2) K1 Dn अस्त्रं (for शस्त्रं). K1 D6 क्षमः (for क्षणात्).]

55 ^{b}) Many MSS. गिरीशं. — ^{c}) N (except Ś1 K1) फाल्गुनस्. — ^{d}) D1 T G2. 3 M2 महाद्युतिः.

56 ^{a}) D1 जानुभ्यां धरणीं गत्वा. — ^{b}) Ś1 च प्रणम्य; K (except K4) Dc D1-3. 5 [अ]भिप्रणम्य (for प्रणिपत्य). Ś1 K1. 2 D2. 3 वै (for च).

57 K2 reads 57^{ab} (with line 2 of 174*) after 54. — ^{a}) K3 B (except B2) Dn D4. 6 सर्वदेवेश. — N T2 G3. 4 ins. after 57^{ab} (Ś1 K2-4 D2. 3 om. line 1; K2 transp. line 2; see above):

174* देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर ।
कारणानां च परमं जाने त्वां त्र्यम्बकं विभुम् ।
देवानां च गतिं देवं त्वत्प्रसूतमिदं जगत् ।
अजेयस्त्वं त्रिभिर्लोकैः सदेवासुरमानुषैः ।
शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे । [5]
दक्षयज्ञविनाशाय हरिरुद्राय वै नमः ।
ललाटाक्षाय शर्वाय मीढुषे शूलपाणये ।
पिनाकगोप्त्रे सूर्याय मार्जालीयाय वेधसे ।
प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतमहेश्वर ।
गणेशं जगतः शंभुं लोककारणकारणम् । [10]
प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतरं हरम् ।

[(L. 1) K1 D5 °कंठ (for °ग्रीव). — (L. 2) K2-4 Dc D1-3. 5 अपि परं (for च परमं). Ś1 K1 कारणं च परं जाने. Ś1 K1 हरं (for जाने). D2 भुवि; T2 G2. 3 प्रभुं (for विभुम्). — (L. 3) Ś1 K1. 3 त्वं (for च). Ś1 K1. 3. 4 Dc D1-3 T2 G3 गतिर्देव; K2 B1. 3. 4 Dn1. n2 D4. 5 गतिं देव. — (L. 4) Ś1 K2. 3 D1 °मानवैः (for °मानुषैः). — (L. 5) K (except K1) Dc D1-3. 5 T2 G2. 3 शिवरूपाय विष्णवे. — (L. 6) K4 (marg. *sec. m.*) B1 हरिभद्राय वै; B2 Dc T2 G2. 3 हरिरूपाय वै (T2 G2. 3 ते). — D2 om. lines 7-8. — (L. 7) K3 D1. 3 शूलपाणिने. — (L. 8) K2 B (except B2) D1 मार्जनीयाय; T2 G2. 3 मंगल्याय च. — (L. 9) Om. in K4 D5. Ś1 K3 त्वा (for त्वां). — K2 om. (hapl.) from the posterior half of line 9 up to 57^{c}. Ś1 K1. 3 Dc D1-3 सर्वभूत(Ś1 °देव)नमस्कृतं (°त *or* °तः); T2 G2. 3 सर्वलोकमहेश्वर. — (L. 10) Dc महेश्वरमुमापतिं (for the posterior half). — (L. 11) Ś1 K3 °पुरुषादित्यः (K3 °त्यं); K1. 4 D1-3 °षादिभ्यः.]

— ^{d}) Ś1 प्रसीद क्षंतुमर्हसि.

58 ^{a}) N (except K4 D1. 3. 5) भगवन्. — ^{b}) G4

3.1632
3.39.81
3.39.81

प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतनमस्कृत ।
न मे स्यादपराधोऽयं महादेवातिसाहसात् ॥ ५९
कृतो मया यदज्ञानाद्विमर्दोऽयं त्वया सह ।
शरणं संप्रपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शंकर ॥ ६०

वैशंपायन उवाच ।
तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुं क्षान्तमित्येव फल्गुनम् ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

भगवानुवाच ।
नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् ।
बदर्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान्बहून् ॥ १
त्वयि वा परमं तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे ।
युवाभ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां तेजसा धार्यते जगत् ॥ २
शक्राभिषेके सुमहद्धनुर्जलदनिस्वनम् ।
प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥ ३
एतत्तदेव गाण्डीवं तव पार्थ करोचितम् ।
मायामास्थाय यद्ग्रस्तं मया पुरुषसत्तम ।
तूणौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ यथोचितौ ॥ ४

संप्राप्तोहं महा°. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ देव- (for तव).

59 ^{a}) Ś$_1$ S (except G$_1$) त्वा (for त्वां). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ D$_1$ सर्वभूतगुरुं विभुं; K$_2$ D$_{2.3}$ °विभुं गुरुं; K$_3$ °नमस्कृतं; K$_4$ Dc T$_1$ °देवनमस्कृतं (T$_1$ °त); B Dn D$_{4.6}$ G$_2$ °लोकनमस्कृतं (B$_2$ G$_2$ °त); D$_5$ °भूतमहेश्वरं.

60 ^{ab}) B Dn D$_{4-6}$ [अ]यम् (for यद्), and यस् (for ऽयं). — ^{c}) B Dn D$_{4.6}$ प्रतिपन्नाय; G$_1$ मे प्रप°; G$_4$ M$_1$ त्वां (M$_1$ सं-) प्रपन्नोस्मि. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{1-3}$ प्रसीदस्वाद्य.

61 Dn$_3$ om. 61. — ^{b}) T G (except G$_1$) प्रहसन् (for °स्य). — ^{d}) K$_2$ D$_{1-3}$ कौरव; K$_3$ भारत; K$_4$ B Dc Dn (Dn$_3$ om.) D$_{4-6}$ फाल्गुनं. — After 61, all MSS. except Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{1.3}$ ins.:

175* परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रीतात्मा भगवान्हरः ।
पुनः पार्थं सान्त्वपूर्वमुवाच वृषभध्वजः ।

[(L. 1) D$_2$ युज्य सांत्वमिदं वचः (for the posterior half). — (L. 2) Om. in D$_2$. K$_4$ उवाचेदं (for सान्त्वपूर्वम्). K$_4$ सांत्वपूर्वमिदं वचः; Dc D$_5$ उवाचेदं वृषध्वजः.]

— S (except M$_2$) cont.:

176* गङ्गाङ्कितजटः शर्वः पार्थस्यामिततेजसः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुं वृत्तं ताम्रतलाङ्गुलिम् ।

[(L. 2) Prior half = 61^{c}.]

Colophon. K$_4$ reads it in marg. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_1$ T G आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_{1.2}$ B$_{3.4}$ Dc D$_{3.5}$ कैरात; B$_2$ Dn D$_{4.6}$ T$_1$ G$_2$ किरातार्जुनीय; T$_2$ G$_{3.4}$ किरातार्जुन. — *Adhy. name:* D$_1$ शिवार्जुनयुद्धं; D$_2$ M$_1$ किरातार्जुनीययुद्धं (D$_2$ ° युद्धे मूकवधः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 39; D$_1$ 40 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 84; D$_1$ 74.

41

1 Ś$_1$ K$_1$ M$_2$ श्रीभगवान्; K$_2$ D$_1$ महादेव उ°; K$_3$ Dc Dn D$_{2-4.6}$ देवदेव उ°; K$_4$ ईश्वर उ°; B देव (B$_2$ शिव) उ°; T$_1$ रुद्रः; T$_2$ G शंकरः; M$_1$ देवः. — $1^{b} = 3.37.29^{b}$.

2 ^{b}) Ś$_1$ Dc G$_1$ पुरुषोत्तम. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{2.3.4m}$ Dc D$_{1-3.5}$ transp. तेजसा and धार्यते. K$_4$ जगद्व्याप्यातितेजसा.

3 ^{b}) Some MSS. निःस्वनं. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ (before corr.) शसास्; K$_2$ B$_{1.4}$ D$_3$ शास्तास्; K$_3$ न्यस्तास्; M$_1$ शांतास् (for शस्तास्).

4 ^{a}) B$_{1.3}$ Dn D$_{4.6}$ transp. एतत् and तत्. B$_2$ तदेव देवगांडीवं; B$_4$ T$_2$ G$_{3.4}$ एतत्ते देवगांडीवं. — ^{c}) K$_3$ च; T$_2$ G (except G$_4$) तद् (for यद्). Ś$_1$ K$_1$ गुप्तं (for ग्रस्तं). K$_4$ तदिदं ग्रसितं तात. — ^{d}) Cnp त्वया (for मया). — Ś$_1$ om. 4^{ef}. — ^{e}) G (except G$_3$) तूणी (for तूणौ). K$_4$ चैव (for चापि). K$_2$ तूणिरावक्षयौ भूयः. — ^{f}) K$_2$ तथोचितौ; Dc$_2$ T$_2$ G M$_1$ करो°; T$_1$ वधो°. — After 4, B D (except D$_{1-3}$) S ins.:

177* भविष्यति शरीरं च नीरुजं कुरुनन्दन ।

प्रीतिमानस्मि वै पार्थ तव सत्यपराक्रम ।
गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितं यन्नरर्षभ ॥ ५
न त्वया सदृशः कश्चित्पुमान्मर्त्येषु मानद ।
दिवि वा विद्यते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिंदम ॥ ६
अर्जुन उवाच ।
भगवन्ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज ।
कामये दिव्यमस्त्रं तद्घोरं पाशुपतं प्रभो ॥ ७
यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् ।
युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरते जगत् ॥ ८
दहेयं येन संग्रामे दानवान्राक्षसांस्तथा ।
भूतानि च पिशाचांश्च गन्धर्वानथ पन्नगान् ॥ ९
यतः शूलसहस्राणि गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।
शराश्चाशीविषाकाराः संभवन्त्यनुमन्त्रिताः ॥ १०
युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ।
सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कटुकभाषिणा ॥ ११
एष मे प्रथमः कामो भगवन्भगनेत्रहन् ।
त्वत्प्रसादाद्विनिर्वृत्तः समर्थः स्यामहं यथा ॥ १२
भगवानुवाच ।
ददानि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं महत् ।
समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चापि पाण्डव ॥ १३
नैतद्वेद महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् ।
वरुणो वाथ वा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ॥ १४
न त्वेतत्सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् ।
जगद्विनिर्दहेत्सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ १५

C. 3. 1652
B. 3. 40. 17
K. 3. 40. 17

---

5 ^{a}) Ś1 K1. 2 D1–3. 5 राजर्षे; K3 Dc देवर्षे; B Dn D4. 6 ते पार्थ. K4 प्रीतोहं शौर्यभावेन. — ^{b}) B Dn D4. 6 भवान् (for तव). N (except Ś1 Dc2 D1. 2) M1 °पराक्रमः. — ^{c}) Ś1 K1 वचनं मत्तः; K2 D1–3 च वरं मत्तः; K3 वरमस्त्रं तं (for वरमस्मत्तः). K4 वरं गृहाण मत्तस्त्वं; G4 वरं गृहाण चास्मत्तः. — ^{d}) Ś1 K Dc D1–3. 5 पुरुषर्षभ (K4 मुनिसत्तम); B Dn D4. 6 पुरुषोत्तम (for यन्नरर्षभ).

6 ^{a}) B Dn D4 पुरुषः (for सदृशः). — ^{b}) S भारत (for मानद). — ^{c}) B (except B3) Dn T2 G3 वर्तते (for विद्यते).

7 ^{a}) Hypermetric! Ś1 K1 प्रभो; D2. 5 S (except T1 G1 M2) वरं (for भगवन्). — ^{cd}) T2 G transp. दिव्यं and घोरं. Ś1 K1 विभो (for प्रभो).

8 ^{a}) Ś1 K1 यत्ते; K2 यत्र; B (except B3) यत्तु (for यत्तद्). — After 8, K1. 4 B D (except D1–3) ins.:

178* कर्णभीष्मकृपद्रोणैर्भविता तु महाहवः ।
त्वत्प्रसादान्महादेव जयेयं तान्यथा युधि ।

[(L. 1) B2 सु-; B4 Dc2 D5 मे (for तु). K4 तथान्यैर्योधसत्तमैः. — After line 1, K4 ins.:

179* ब्रह्मास्त्रज्ञानसंपन्नैर्भविता मे महाहवः ।]

9 ^{a}) S जयेयं (for दहेयं). K4 संग्रामे दानवांश्चैव. — ^{b}) G1 transp. दानवान् and राक्षसान्. Ś1 K1 तदा (for तथा). K4 राक्षसांश्च महाप्रभो. — ^{c}) K4 यक्षांश्चापि; S राज्ञश्चैव (for भूतानि च).

10 ^{a}) B Dn D4. 6 M2 यस्मिन्; T G M1 यत्र (for यतः). — ^{d}) K1 [उं]त मंत्रिते; K2 D2 [अ]नुमंत्रितान्; K4 B Dn D4. 6 M2 [अ]नु(M2 °भि)मंत्रिते; Dc D5 [अ]ग्निसंनिभाः.

11 ^{a}) Ś1 K1 यदि (for येन). G4 दुर्योधनेन भी°.

12 ^{a}) K3 परमः (for प्रथमः). — ^{c}) Ś1 K1. 3 Dc D5 विमर्दे वै; K2. 4m B3 D1–3 विमर्देषु; B1 विनिर्वृत्तं; B4m रिपून्हंतुं; G4 विनिर्मुक्तः; M2 हि निर्वृत्ते.

13 Ś1 T G2–4 M2 श्रीभगवान्; K1. 4 G1 श्रीभगवानुवाच; K2 रुद्र उ°; K3 D2. 3 देवदेव उ°; B Dc1 Dn D4. 6 भव उ°; D1 महादेव उ°. — ^{a}) N (except Ś1 K1) T1 M2 ददामि. — ^{b}) Ś1 K2 D1 परं; K1 D3 वरं; K3 प्रभो; B Dc Dn D4–6 विभो (for महत्). — ^{d}) Ś1 K1 B (except B3) D (except D1–3. 5) M1 चासि; G4 [ऽ]पि च (for चापि).

14 ^{a}) K3 S (except G4) तद् (for [ए]तद्). Ś1 K1 सहस्राक्षः (for महेन्द्रोऽपि). — ^{b}) Ś1 K1 नापि (for न च). — ^{c}) K2. 3 D3 च; B (except B3) Dn D4. 6 [अ]पि (for the first वा). Ś1 K (except K4) D1–3 वापि देवानां; T1 वासवो वायुः (for वाथ वा वायुः). — ^{d}) T1 न तद् (for कुतो). Ś1 K (except K4) D1–3. 5 ज्ञास्यंति; Dc ज्ञास्यसि (for वेत्स्यन्ति). K2 D2. 3 T2 G मानुषाः (for मानवाः).

15 ^{a}) T G1–3 M त्वया (for त्वेतत्). Ś1 K (except K4) Dc D2. 3. 5 वीर; D1 तात (for पार्थ). G4 नाल्पतेजसि वै पार्थ. — K3 om. 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) M2 एतद् (for जगद्). B Dn D4. 6 M2 वि(M2 हि)नाशयेत्; T G हि निर्दहेत्. Ś1 K1. 2 Dc D1–3. 5 एतद् (for सर्वम्).

C. 3. 1653
B. 3. 40. 18
K. 3. 40. 18

अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे ।
मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपात्यते ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
उपसंगृह्य विश्वेशमधीष्वेति च सोऽब्रवीत् ॥ १७
ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्तनम् ।
तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिवान्तकम् ॥ १८
उपतस्थे महात्मानं यथा त्र्यक्षमुमापतिम् ।
प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ १९
ततश्चचाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
ससागरवनोद्देशा सग्रामनगराकरा ॥ २०
शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च भेरीणां च सहस्रशः ।
तस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते निर्घातश्च महानभूत् ॥ २१
अथास्त्रं जाज्वलद्घोरं पाण्डवस्यामितौजसः ।
मूर्तिमद्विष्ठितं पार्श्वे ददृशुर्देवदानवाः ॥ २२
स्पृष्टस्य च त्र्यम्बकेन फल्गुनस्यामितौजसः ।
यत्किंचिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमेयिवत् ॥ २३
स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातस्त्र्यम्बकेन तदार्जुनः ।
प्रणम्य शिरसा पार्थः प्राञ्जलिर्देवमैक्षत ॥ २४

ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी
　　महामतिर्गिरिश उमापतिः शिवः ।
धनुर्महद्दितिजपिशाचसूदनं
　　ददौ भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २५

ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्तदा
　　सहोमया सिततटसानुकन्दरम् ।
विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं
　　जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

---

16 K_3 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15); D_4 om. 16^{a}–17^{b}. — ^{a}) D (except $D_{1-3.6}$; D_4 om.) G_4 अत्र (for अस्य). — ^{c}) Ś$_1$ K_1 चैव (for वाचा). — ^{d}) K_2 B_4 D_5 निपातिते; some printed ed. (erroneously) निपातयेत्.

17 D_4 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ B D (except D_{1-3}) T_2 G_3 M_2 उपसंगम्य. Ś$_1$ देवेशम् (for विश्वेशम्). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ Dc T_2 G_3 वचो; $K_{2.4}$ B Dn $D_{1-4.6}$ [अ]थ सो (for च सो).

19 ^{a}) K_4 (m as in text) B Dn $D_{4.6}$ च तत्पा(K_4 तं पा)र्थं (for महा°). — ^{b}) K_4 (m as in text) तदस्त्रं त्र्यंबके पुरा. — ^{cd}) Ś$_1$ K (K_4 marg.) Dc $D_{1-3.5}$ पार्थः (for चापि), and अरिमर्दनः (for अर्जुनस्तदा).

21 ^{a}) Ś$_1$ B_2 Dn_2 $D_{1.5}$ °निर्घोषा; $K_{1.4}$ G_2 °निर्घोषो; Dc T $G_{1.3}$ M_1 °घोषश्च; $D_{3.4.6}$ °घोषांश्च. — ^{c}) M_2 निर्घातः (for संप्राप्ते). — ^{d}) K_4 भुवि (for अभूत्). B Dn $D_{4.6}$ निर्घाताश्चापतन्मुहुः; M_2 तदा समभवद् भृशं.

22 ^{a}) $D_{1.3}$ प्राज्वलद्. — ^{b}) Ś$_1$ K_1 महात्मनः; $K_{2.3}$ Dc $D_{1-3.5}$ महौजसः (for [अ]मितौजसः). — Ś$_1$ K_1 om. (hapl.) 22^{c}–24^{b}; K_2 om. (hapl.) 22^{c}–23^{b}. — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ वै स्थितं; $D_{1-3.5}$ धिष्ठितं (for विष्ठितं). K_4 Dc_1 $D_{1.2}$ T_2 G_2 पार्थे (for पार्श्वे). K_3 मूर्तिमंतस्थितं पार्श्वे.

23 Ś$_1$ K_1 om. 23; K_2 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ स्पृष्टस्य त्र्यंबकेनाथ. — ^{b}) N (Ś$_1$ K_1 om.) फाल्गुन°. — ^{d}) $K_{3.4}$ Dc_2 Dn_3 T $G_{2.3}$ नाशमेयिवान्; B (except B_2) Dn_1 D_4 °मीयिवत् (Dn_1 °वान्); D_6 °मागतं. G_4 तत्सर्वं द्राग्विनीनशत्.

24 Ś$_1$ K_1 om. 24^{ab} (cf. v.l. 22). — ^{a}) S (except M_2) स्वर्गंच्छेत्यभ्यनुज्ञातः. — ^{b}) $K_{2.3}$ Dc $D_{1-3.5}$ T_1 महात्मना; B_2 T_2 G M_2 त($G_{2.4}$ य)थार्जुनः. — ^{c}) K_4 Dn $D_{5.6}$ T G M_2 राजन्; B D_4 M_1 देवं (for पार्थः). — ^{d}) S भवम् (for देवम्).

25 K_1 D_2 om. 25. — ^{a}) K_4 B (except B_2) Dc $D_{1.4}$ G_1 त्रिदश° (for त्रिदिव°). — ^{b}) K_4 B_2 M °द्युतिर् (for °मतिर्). — ^{c}) T_2 $G_{3.4}$ दीप्त°; G_1 मत्त°; G_2 दैत्य° (for दितिज°). — ^{d}) K_4 B_2 हरः; T_2 G_{2-4} वरं; G_1 M_1 पुनः (for भवः).

26 ^{a}) Ś$_1$ K (except K_4) $D_{2.3}$ अभ्ययस्; D_1 अगात् (for ईश्वरस्). — ^{c}) Ś$_1$ K_1 प्रवर°; K_2 ज्वलन°; $K_{3.4}$ $D_{2.3}$ पवन° (for पतग°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K_1 Dn_2 T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* K_1 $B_{1.3.4}$ Dc D_5 कैरात; B_2 $Dn_{1.n3}$ $D_{4.6}$ T G_{1-3} M_1 किरातार्जुनीय. — *Adhy. name:*

४२

वैशंपायन उवाच ।
तस्य संपश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभध्वजः ।
जगामादर्शनं भानुर्लोकस्येवास्तमेयिवान् ॥ १
ततोऽर्जुनः परं चक्रे विस्मयं परवीरहा ।
मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत ॥ २
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मया त्र्यम्बको हरः ।
पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ३
कृतार्थं चावगच्छामि परमात्मानमात्मना ।
शत्रूंश्च विजितान्सर्वान्निर्वृत्तं च प्रयोजनम् ॥ ४
ततो वैडूर्यवर्णाभो भासयन्सर्वतो दिशः ।
यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः ॥ ५
नागैर्नदैर्नदीभिश्च दैत्यैः साध्यैश्च दैवतैः ।
वरुणो यादसां भर्ता वशी तं देशमागमत् ॥ ६
अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महार्चिषा ।
कुबेरः समनुप्राप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः ॥ ७
विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतोपमदर्शनः ।
धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ॥ ८
तथा लोकान्तकृच्छ्रीमान्यमः साक्षात्प्रतापवान् ।
मूर्त्यमूर्तिधरैः सार्धं पितृभिर्लोकभावनैः ॥ ९
दण्डपाणिरचिन्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ।
वैवस्वतो धर्मराजो विमानेनावभासयन् ॥ १०
त्रीँल्लोकान्गुह्यकांश्चैव गन्धर्वांश्च सपन्नगान् ।
द्वितीय इव मार्तण्डो युगान्ते समुपस्थिते ॥ ११
भानुमन्ति विचित्राणि शिखराणि महागिरेः ।
समास्थायार्जुनं तत्र ददृशुस्तपसान्वितम् ॥ १२
ततो मुहूर्ताद्भगवानैरावतशिरोगतः ।
आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः ॥ १३
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

C. 3. 1677
B. 3. 41. 14
K. 3. 41. 14

K_2 B_1 D_1 पाशुपतास्त्रप्राप्तिः; K_4 कैरातवरप्रदानं; D_2 इंद्रकीले देवदेवात्पाशुपतास्त्रप्राप्तिः; D_3 अर्जुनस्य पाशुपतास्त्रप्राप्तिः; T_2 G_{1-3} M दिव्यास्त्रलाभः (M_1 दिव्यास्त्रदानं). — *Adhy. no.* figures, words or both): Dn S 40; D_1 41 (as in text). — *Śloka no.:* $Dn_{1.n3}$ 29; Dn_2 D_1 28.

42

1 [a]) T_1 G_2 तं (for सं-). $Ś_1$ K_1 $D_{2.3}$ त्वेवं; K_3 तत्र (for त्वेव). — [b]) $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{3.4}$ M गोवृष° (for वृषभ°). — [d]) K B Dn $D_{4.6}$ ईयिवान् (for एयि°).

2 [d]) S इत्यसकृत्प्रभुः (G_4 °कृद् ब्रुवन्).

4 [a]) $K_{3.4}$ (*sup. lin.* as in text) कृतास्त्रं. — [b]) B Dn $D_{4.6}$ आहवे (for आत्मना). D_2 यत्स्पृष्टः परमात्मना. — [c]) T_1 विनिवृत्य तु तान्सर्वान्. — [d]) K_1 निसिद्धिं (sic); $K_{3.4}$ $D_{1.2.4.5}$ T_1 G_2 M निवृत्तं. — After 4, K_1 B D (except D_{1-3}) T_2 (marg. *sec. m.*) ins.:

180* इत्येवं चिन्तयानस्य पार्थस्यामिततेजसः ।

5 [a]) Some MSS. वैदूर्य°. — [b]) $Ś_1$ शम°; S द्योत° (for भास°). T_1 $G_{2.4}$ M_1 दिशं.

6 [b]) S मरुद्गणैः (for च दैवतैः). — [d]) $Ś_1$ K_1 आगतं; B_3 D_1 आगतः (for आगमत्).

7 [d]) K_4 यक्षरक्षोगणैर्वृतः.

8 [c]) T_2 G (except G_1) अधिपः (for ईश्वरः). K_4 साक्षात् (for श्रीमान्). — [d]) T_1 द्रुतम् (for द्रष्टुम्). $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_{1-3} आगमत्; K_1 आययौ (for आगतः).

9 [a]) $K_{1.2}$ D_3 M_2 ततो (for तथा). $K_{2.3}$ $D_{1.3}$ T_2 G (except G_1) लोकांतकः (for °कृत्). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ B_4 Dn $D_{2.6}$ मर्त्यमूर्ति°; K_3 मूर्तामूर्त°; B_{1-3} मृत्युर्मूर्ति°; D_1 मूर्त्यमूर्त°; D_5 मूर्त्यमूर्त्य°.

10 [d]) D_2 T_2 $G_{1.3.4}$ [ए]व (for [अ]व-).

11 [b]) $K_{2.3}$ Dc अथ; T G चैव; M_1 अपि (for च स-). — [c]) $Ś_1$ K_1 S (except G_1) मार्तांडो.

12 [a]) $Ś_1$ च (for वि-). $K_{3.4}$ B D (except D_{1-3}) M ते भानुमंति चित्राणि.

13 [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{2.3}$ ऐरावण°. — [c]) $Ś_1$ D_1 महेंद्राण्या.

14 [a]) = 3. 44. 17[a]. S पांडरेणा°. — [c]) K_2 तारकाराज्ञः; K_3 °इंदुः; K_4 (marg. *sec. m.*) °चंद्रः (orig. gloss)

1678
41.14
41.14

शुशुभे तारकाराजः सितमभ्रमिवास्थितः ॥ १४
संस्तूयमानो गन्धर्वैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्थौ सूर्य इवोदितः ॥ १५
अथ मेघस्वनो धीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ।
यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ १६
अर्जुनार्जुन पश्यास्माँल्लोकपालान्समागतान् ।
दृष्टिं ते वितरामोऽद्य भवानर्हो हि दर्शनम् ॥ १७
पूर्वर्षिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ।
नियोगाद्ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः ।
त्वं वासवसमुद्भूतो महावीर्यपराक्रमः ॥ १८
क्षत्रं चाग्निसमस्पर्शं भारद्वाजेन रक्षितम् ।
दानवाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्वमागताः ।
निवातकवचाश्चैव संसाध्याः कुरुनन्दन ॥ १९
पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ।
कर्णः स सुमहावीर्यस्त्वया वध्यो धनंजय ॥ २०
अंशाश्च क्षितिसंप्राप्ता देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफलनिर्जिताम् ।
गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथास्वमरिकर्शन ॥ २१
अक्षया तव कीर्तिश्च लोके स्थास्यति फल्गुन ।
त्वया साक्षान्महादेवस्तोषितो हि महामृधे ।
लघ्वी वसुमती चापि कर्तव्या विष्णुना सह ॥ २२
गृहाणास्त्रं महाबाहो दण्डमप्रतिवारणम् ।
अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करिष्यसि ॥ २३
प्रतिजग्राह तत्पार्थो विधिवत्कुरुनन्दनः ।
समन्त्रं सोपचारं च समोक्षं सनिवर्तनम् ॥ २४
ततो जलधरश्यामो वरुणो यादसां पतिः ।
पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुच्चारयन्प्रभुः ॥ २५
पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ।
पश्य मां पृथुताम्राक्ष वरुणोऽस्मि जलेश्वरः ॥ २६
मया समुद्यतान्पाशान्वारुणाननिवारणान् ।

S नागराजस्थः (M_2 तारकानाथः). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc_1 $D_{1-3.5}$ [आ]श्रितः; $B_{1.4}$ $D_{4.6}$ T_2 G_3 M_2 स्थितः (for [आ]स्थितः). K_3 सितमभ्रश्रियान्वितः; K_4 सिताभ्रमिव चाश्रितः.

17 [b]) K (except K_4) Dc $D_{1-3.5}$ इहा° (for समा°). — [d]) K_4 अर्होथ; B D (except D_{1-3}) T_2 G_3 अर्हति (for अर्हो हि). K (except K_3) D_1 T_2 (by corr.) G_3 दर्शने.

18 [e]) $K_{1.2}$ B Dn $D_{4.6}$ $G_{1.2.4}$ त्वया च ($G_{1.2.4}$ स) वसुसंभूतो; T_1 त्वं वा वसुषु संभूतो; T_2 G_3 त्वया वसुश्च संभूतो. — [f]) K_2 B Dn $D_{4.6}$ T_1 G M_1 महावीर्यैः (T_1 M_1 °र्यै) पितामहः; K_3 महाबलपराक्रमः. — After 18, $K_{1.2}$ B Dc Dn D_{4-6} T_2 G (except G_1) ins.:

181* भीष्मः परमधर्मात्मा संसाध्यश्च रणेऽनघ ।

[$G_{2.4}$ जेतव्य° (for संसाध्य°). Dc T_2 (before corr.) G_4 त्वया (for रणे).]

On the other hand, K_4 D_{1-3} ins. after 18:

182* त्वया सह समुद्भूतो महावीर्यः पितामहः ।

19 [d]) K_3 B_4 मनुष्यत्वमुपागताः; D_2 ये मानुष्यमुपागताः. — [f]) $Ś_1$ K_1 सत्संख्याः; K_2 B Dn $D_{4.6}$ दानवाः; D_3 त्वत्साध्याः (for संसाध्याः).

20 [a]) $D_{1.3}$ पितुर्मम सुतश्चैव. — [c]) $K_{2.3}$ B Dn $D_{4.6}$ च; T_1 तु (for स). K_4 Dc_1 D_{1-3} तु (for सु-). Dc_2 D_5 सु(D_5 तु)महातेजास्.

21 [a]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ Dc $D_{1-3.5}$ T_1 क्षितिसंभूताः. — [b]) K_2 B_2 Dn $D_{4.6}$ °दानव°. — [d]) D_5 T $G_{1.4}$ °निर्जिताः; G_3 M_2 °निर्जितान्. — [e]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ Dc $D_{1-3.5}$ धर्मज्ञ; K_4 दुर्धर्ष (for कौन्तेय). — [f]) $K_{2.3}$ D (except D_5) यथास्वाम्. K_4 अरिमर्दन; a few MSS. °कर्षण.

22 [a]) T_1 G M_1 अक्षया तावकी (T_1 G_4 °ती; G_2 °का) कीर्तिः. — [b]) $Ś_1$ K_1 यास्यति (for स्था°). $Ś_1$ $K_{2.3}$ B D फाल्गुन; K_4 पांडव. — [d]) T_2 $G_{3.4}$ महाहवे.

24 Before 24, most N MSS. ins. वैशं° उ°. — [a]) T_2 G (except G_4) पार्थोऽपि (for तत्पार्थो). — [b]) Some MSS. °नंदन. — [c]) T_2 (before corr.) G (except G_3) सोपरोधं (for °चारं). — [d]) K_1 Dn_1 विनिवर्तनं; T_2 G M_2 सं(G_1 च)निवर्तनं. K_{2-4} B Dn_2 $D_{3.4.6}$ समोक्षवि-($K_{3.4}$ D_3 °स)निवर्तनं.

25 [d]) $Ś_1$ उद्गारयत्; K_3 चोदीरयत्; B_3 M_2 उच्चारयत् (for उच्चारयन्).

27 [b]) $Ś_1$ K_1 दारुणान्; $K_{2.3}$ वरुणान्. $K_{2.3}$ B Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 अ(B_2 वि)निवारितान्; K_4 अतिमंत्रितान्; Dc

प्रतिगृह्णीष्व कौन्तेय सरहस्यनिवर्तनान् ॥ २७
एभिस्तदा मया वीर संग्रामे तारकामये ।
दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम् ॥ २८
तस्मादिमान्महासत्त्व मत्प्रसादात्समुत्थितान् ।
गृहाण न हि ते मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः ॥ २९
अनेन त्वं यदास्त्रेण संग्रामे विचरिष्यसि ।
तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न संशयः ॥ ३०
ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभाषत ।
दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ३१
सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
सहास्माभिर्भवाञ्श्रान्तः पुराकल्पेषु नित्यशः ॥ ३२
मत्तोऽपि त्वं गृहाणास्त्रमन्तर्धानं प्रियं मम ।
ओजस्तेजोद्युतिहरं प्रस्वापनमरातिहन् ॥ ३३
ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत्कुरुनन्दनः ।
कौबेरमपि जग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ३४
ततोऽब्रवीद्देवराजः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ ३५
कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिं गतः ॥ ३६
देवकार्यं हि सुमहत्त्वया कार्यमरिंदम ।
आरोढव्यस्त्वया स्वर्गः सज्जीभव महाद्युते ॥ ३७
रथो मातलिसंयुक्त आगन्ता त्वत्कृते महीम् ।
तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्यस्त्राणि कौरव ॥ ३८
तान्दृष्ट्वा लोकपालांस्तु समेतान्गिरिमूर्धनि ।
जगाम विस्मयं धीमान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ ३९
ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्समागतान् ।

C. 3. 1711
B. 3. 41. 47
K. 3. 41. 48

D5 अतिदारुणान्; D1–3 अरिवारणा(D3 °रिता)न्. — d) Ś1 K1 G2 M2 °निवर्तनं.

28 d) K4 S महौजसां (for महात्मनाम्).

29 b) K1 समुद्धतं; K4 समुद्यतान् (for समुत्थि°). K2 B Dn D1–4. 6 मत्प्रसादसमुत्थि(K2 Dn °च्छि !)तान्; K3 मत्प्रसादमुपस्थितान्. — c) T1 [इ]ह न; T2 G3 [ए]भिर्नं; G2. 4 [ए]हि न; M2 (by transp.) हि न. — d) Ś1 K1. 4 D1–3 जरातिगः; K3 प्रजांतकः (for [आं]ततायिनः).

30 After 30, T G ins.:

183* ततस्तान्वारुणान्दिव्यानस्त्रानस्त्रविदां वरः।
प्रतिजग्राह विधिवद्वरुणाद्वासविस्तदा।

31 d) Ś1 K1. 3 Dc D1–3 transp. वरुणेन and यमेन. — After 31, K2 B D (except D1–3) ins.:

184* प्रीतोऽहमपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल।
त्वया सह समागम्य अजितेन तथैव च।

32 D1 om. 32c–33b. — After 32, K1. 2 B D (except D1–3) ins.:

185* दर्शनात्ते त्विदं दिव्यं प्रदिशामि नरर्षभ।
अमनुष्यान्महाबाहो दुर्जयानपि जेष्यसि।

33 D1 om. 33ab (cf. v.l. 32). — a) K2 B Dn D4. 6 मत्तश्चैव भवानाशु. — K2 B Dn D4. 6 ins. after 33a: Dc2 (om. line 1 and *repeating* 33b after line 3) ins. after 33ab:

186* गृहाणास्त्रमनुत्तमम्।
अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य धक्ष्यसि।
तदिदं प्रतिगृह्णीष्व.

— c) K2 B D (except D1–3. 5) °करं. — d) Ś1 पुरातनं; K1 अरातिनं; K2 B Dc Dn D4. 6 अरातिनुत्; D5 अमित्रहन्. — After 33, K1. 2 B D (except D1–3) ins.:

187* महात्मना शंकरेण त्रिपुरं निहतं यदा।
तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः।
त्वदर्थमुद्यतं चेदं मया सत्यपराक्रम।
त्वमर्हो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव।

34 b) Some MSS. °नंदन. — c) K2 B2. 3 Dn2. n3 D4. 6 अभि-; K3 B1. 4 Dn1 अधि- (for अपि).

35 d) T2 G दिव्य°; some MSS. °निःस्वनः.

36 Before 36, a few MSS. ins. इंद्र उ° (resp. इंद्रः). — b) Ś1 K1. 4 B1. 4 D3 ईशो नः (for ईशानः). B3 प्रतापवान् (for पुरातनः). — c) K4 त्वं हि (for परां). — d) K3 Dc D5 तस्माद् (for साक्षाद्).

37 a) Ś1 K1 च; K2 B D (except D1–3) तु (for हि). K2 महता (for सुमहत्).

38 b) K3 G (except G3) आगतस्. S (except M2) मम (for महीम्). — d) S सर्वाणि (for दिव्यानि). K3 Dc D5 सर्वशः (for कौरव).

40 K4 om. 40ab. — a) K3 Dc D5 ततः प्रणम्य तान्सर्वान्.

C. 3. 1711
B. 3. 41. 47
K. 3. 41. 48

पूजयामास विधिवद्वाग्भिरद्भिः फलैरपि ॥ ४०
ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतिपूज्य धनंजयम् ।
यथागतेन विबुधाः सर्वे काममनोजवाः ॥ ४१
ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः पुरुषर्षभः ।
कृतार्थमिव चात्मानं स मेने पूर्णमानसः ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ समाप्तं कैरातपर्व ॥

४३

वैशंपायन उवाच ।
गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिबर्हणः ।
चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथागमम् ॥ १
ततश्चिन्तयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः ।
रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥ २
नभो वितिमिरं कुर्वञ्जलदान्पाटयन्निव ।
दिशः संपूरयन्नादैर्महामेघरवोपमैः ॥ ३
असयः शक्तयो भीमा गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।
दिव्यप्रभावा प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः ॥ ४
तथैवाशनयस्तत्र चक्रयुक्ता हुडागुडाः ।
वायुस्फोटाः सनिर्घाता बर्हिमेघनिभस्वनाः ॥ ५
तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः ।
सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च यथोपलाः ॥ ६
दश वाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् ।
वहन्ति यं नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ७
तत्रापश्यन्महानीलं वैजयन्तं महाप्रभम् ।

---

41 ^{b}) Ś1 K1 प्रतिमुच्य; K2 °मानं; K3 B3 D4. 6 °गृह्य; Dc Dn D1–3. 5 °मान्य. — ^{d}) D1. 2 G1. 2 M2 कामं (for काम-).

42 ^{a}) T2 G (except G1) महाराज (for मुदं लेभे). — ^{b}) K3 लब्धार्थः. A few MSS. °र्षभ. — ^{c}) K1. 3 कृतास्त्रम्. Ś1 K1. 3 Dc D2. 3. 5 एव; K2. 4 B Dn D4. 6 अथ; T1 G1 M2 इति (for इव). K1 om. च. — ^{d}) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1–3. 5 मेने सं- (for स मेने). K2 B1. 3 Dn D4. 6 °मानसं.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K B1. 3. 4 Dc Dn D2–6 कैरात (to it all MSS. except B1. 3. 4 add समाप्त); B2 किरातार्जुनीय. — *Adhy. name:* D1 वरप्रदानः; D2 इन्द्रवरुणधनदयमसमागमे अस्त्राणां लब्धिः; T2 G1–3 M1 लोकपालास्त्रदर्शनं (G1 M1 °प्रदानं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 41; D1 42 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 49; D1 43.

43

1 ^{d}) K2 B (except B3) Dn D4. 6 °रथं प्रति; K4 °समागमं.

2 ^{a}) T2 G (except G1) तस्य (for ततश्च).

3 ^{a}) B1 T G ततो (for नभो). — ^{c}) K1 च (for सं-).

4 ^{c}) K (except K2) D2. 3 पाशाश्च. D1 दिव्याश्च वारुणाः पाशाः; G4 दिव्यः प्रसादात्पाशाश्च. — ^{d}) T2 G3 ऋष्टयश्च; G2. 4 शक्तयश्च.

5 ^{a}) K1. 2 B2 Dn D4. 6 T2 G (except G1) चैव (for तत्र). — ^{b}) T2 G3 शक्तियुक्ता. K1 Dc2 हलागुडाः; K2 गुडागुलाः; B Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 तुलागुडाः; Dc1 D1. 2. 5 हुलागुडाः; T2 (before corr.) G1. 2. 4 M हुलाहुलाः. — ^{d}) Cf. 3. 45. 4^{d}. K2 B Dn D4. 6 महामेघस्वनास्तथा; K3 वह्निज्वालाबिभीषणाः; K4 D2. 3 बर्हिमेघनिभा (K4 °स्वना) स्तथा; Dc D5 प्रावृण्मेघनिभस्वनाः; S शंखमेघनिभास्तथा (G1. 2 °दा); text as in Ś1 K1 D1. — Cf. Hopkins, *JAOS.* 14 (1890). clxi.

6 ^{d}) Ś1 K1 D3 सहिताश्च. Ś1 K1. 4 B1. 2 D1–3 महाबलाः; K2. 3 B3 Dc Dn D4–6 तथोपलाः; M2 महोपलाः.

7 ^{c}) N (except K1 Dc1) ये (for यं). — ^{d}) Dc दिव्यं च परमं सुखं.

8 ^{a}) K4 तदा पार्थः; S महीपालः (for महानीलं). — ^{d}) S (except M2) कनकभूषितं.

ध्वजमिन्दीवरश्यामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ८
तस्मिन्रथे स्थितं सूतं तप्तहेमविभूषितम् ।
दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवमेवान्वतर्कयत् ॥ ९
तथा तर्कयतस्तस्य फल्गुनस्याथ मातलिः ।
संनतः प्रश्रितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १०
भो भो शक्रात्मज श्रीमाञ्शक्रस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
आरोहतु भवाञ्शीघ्रं रथमिन्द्रस्य संमतम् ॥ ११
आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः ।
कुन्तीसुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥ १२
एष शक्रः परिवृतो देवैर्ऋषिगणैस्तथा ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते ॥ १३
अस्माल्लोकाद्देवलोकं पाकशासनशासनात् ।
आरोह त्वं मया सार्धं लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४

अर्जुन उवाच ।

मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमम् ।
राजसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥ १५
पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः ।
दैवतैर्वा समारोढुं दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥ १६
नातप्ततपसा शक्य एष दिव्यो महारथः ।
द्रष्टुं वाप्यथ वा स्प्रष्टुमारोढुं कुत एव तु ॥ १७
त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि ।
पश्चादहमथारोक्ष्ये सुकृती सत्पथं यथा ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः ।
आरुरोह रथं शीघ्रं हयान्येमे च रश्मिभिः ॥ १९
ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाप्लुतः शुचिः ।
जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत्कुरुनन्दनः ॥ २०
ततः पितॄन्यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि ।
मन्दरं शैलराजं तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २१
साधूनां धर्मशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् ।
त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ २२
त्वत्प्रसादात्सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ।
स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स्म देवैः सह गतव्यथाः ॥ २३
अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन् ।

C. 3. 1737
B. 3. 42. 24
K. 3. 42. 24

---

9 [b]) Ś$_1$ K$_1$ मातलिं हेमभूषितं; K$_{3.4}$ Dc D$_5$ मातलिं हेम(K$_4$ स्वर्ण)भूषणं; D$_1$ तप्तहेमविभूषणं; S हेममाला(T$_1$ M °जाल)विभूषितं. — [d]) S देवराजमतर्क°.

10 [b]) N (except Ś$_1$ K$_{1.3}$) फाल्गुनस्य. S (except M$_2$) स (for [अ]थ). — [c]) K$_2$ Dn$_{2.}$n$_3$ प्रस्थितो; K$_{3.4}$ B$_{1.4}$ D$_{1-3}$ G$_1$ °सृतो; D$_5$ °यतो (for °श्रितो).

11 Before 11, all MSS. except D$_3$ T$_1$ G$_4$ ins. मातलिरु° (resp. मातलिः). — [a]) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ B$_{3.4}$ Dc Dn D$_{1-3}$ T G$_{3.4}$ श्रीमान् (as in text); the rest श्रीमन्.

12 [a]) Ś$_1$ K$_1$ Dc Dn$_2$ त्वाम् (for माम्). — [d]) Ś$_1$ K$_3$ M$_1$ त्रिदिवालयाः.

13 [b]) D$_1$ S (except T$_2$ G$_3$) सर्षि° (for ऋषि°).

14 [c]) K$_2$ B$_{2.3}$ D$_6$ S आरोहस्व; D$_5$ °हय (for °ह त्वं).

15 [a]) K$_2$ B (except B$_3$) Dc$_1$ D$_{1.3}$ शीघ्र त्वम् (for शीघ्रं त्वम्). — [b]) Ś$_1$ K$_{1.3}$ Dc D$_{1-3.5}$ आरोह रथमुत्तमं; K$_2$ त्वमारोह रथोत्तमं.

16 [c]) Ś$_1$ K$_1$ दानवैश्च; K$_3$ D$_4$ T$_1$ G$_4$ देवतैर्वा. T$_2$ G दुरारोहं (for समारोढुं). — [d]) Ś$_1$ K$_1$ दैवतैर्वा. S महारथं (M °थैः).

17 M$_2$ om. 17^{ab}. — [a]) Ś$_1$ K$_3$ D$_3$ शक्यम्. — [b]) S (except T$_2$ G$_3$; M$_2$ om.) ह्येष (for एष). Ś$_1$ K$_{1.3}$ Dc D$_{1-3.5}$ रथोत्तमः (for महा°). — [d]) K$_2$ Dn D$_4$ M$_1$ च; B (except B$_2$) वा; T G हि (for तु).

18 [b]) D$_{4.6}$ T G$_{2.3}$ स्थितवाजिनि; M$_2$ रथवाहिनि. G$_1$ रथस्ते धृतवाहिनः. — [d]) G (except G$_3$) सत्फलं (for सत्पथं). Ś$_1$ K$_1$ विमानं सुकृती यथा.

19 [d]) K$_3$ D$_5$ संयम्य; K$_4$ योज्यैव; S (except M$_2$) जग्राह (for येमे च).

21 [a]) K$_4$ पितॄन्पूज्य (for ततः पितॄन्). — [b]) Ś$_1$ K$_{1.3}$ Dc$_2$ D$_5$ च देवताः (for यथा°). — [c]) K$_4$ M$_2$ शैलराजानं (for °राजं तं).

22 [a]) K$_{2.4}$ Dn D$_{2.3}$ T G पुण्य° (for धर्म°).

23 [a]) K$_4$ D$_{1-3}$ S (except M$_2$) महा- (for सदा). — [cd]) S (except M$_2$) अपि (for सह). K$_3$ प्राप्नुवंति गतिं पुण्यामिह तप्त्वा परं तपः.

24 [b]) T$_1$ G$_1$ मुनिसंश्रित. Ś$_1$ K (except K$_1$) B$_1$ D$_{3.5.6}$ तीर्थवत्; D$_1$ G$_{2.4}$ M$_2$ °वान्. — [c]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_1$ Dn D$_{2.3.5.6}$ [आ]मंत्रयित्वा. Ś$_1$ T$_1$ M$_2$ त्वा (for त्वां). — [d])

C. 3. 1737
B. 3. 42. 24
K. 3. 42. 24

गच्छाम्यामन्त्रयामि त्वां सुखमस्म्युषितस्त्वयि ॥
तव सानूनि कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च ।
तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः ॥ २५
एवमुक्त्वार्जुनः शैलमामन्त्र्य परवीरहा ।
आरुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः ॥ २६
स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान्प्रहृष्टः कुरुनन्दनः ॥ २७
सोऽदर्शनपथं यात्वा मर्त्यानां भूमिचारिणाम् ।
ददर्शाद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रशः ॥ २८
न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः ।
स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया ॥ २९
तारारूपाणि यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ।
दीपवद्विप्रकृष्टत्वादणूनि सुमहान्त्यपि ॥ ३०
तानि तत्र प्रभास्वन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ।
ददर्श स्वेषु धिष्ण्येषु दीप्तिमन्ति स्वयार्चिषा ॥ ३१
तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ।
तपसा च जितस्वर्गाः संपेतुः शतसंघशः ॥ ३२
गन्धर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलनतेजसाम् ।
गुह्यकानामृषीणां च तथैवाप्सरसां गणाः ॥ ३३
लोकानात्मप्रभान्पश्यन्फल्गुनो विस्मयान्वितः ।
पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह ॥ ३४
एते सुकृतिनः पार्थ स्वेषु धिष्ण्येष्ववस्थिताः ।
यान्दृष्टवानसि विभो तारारूपाणि भूतले ॥ ३५
ततोऽपश्यत्स्थितं द्वारि सितं वैजयिनं गजम् ।
ऐरावतं चतुर्दन्तं कैलासमिव शृङ्गिणम् ॥ ३६
स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपाण्डवसत्तमः ।

$G_{1.2.4}$ अभ्युषितस् (for अस्म्यु°).

25 After 25, $K_{1.2}$ B D (except D_{1-3}) S ins.:

188* फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि ततस्ततः ।
सुसुगन्धाश्च वार्योघास्त्वच्छरीरविनिःसृताः ।
अमृतास्वादनीया मे पीताः प्रस्रवणोदकाः ।
शिशुर्यथा पितुरङ्के सुसुखं वर्तते नग ।
तथा तवाङ्के ललितं शैलराज मया प्रभो । [5]
अप्सरोगणसंकीर्णे ब्रह्मघोषानुनादिते ।
सुखमस्म्युषितः शैल तव सानुषु नित्यदा ।

[(L. 2) $G_{2.4}$ त्वच्छरीराद् (for त्वच्छरीर-). — (L. 3) K_2 Dc Dn_1 अमृतस्वादनीया मे; D_5 अमृतं स्वादनीयं मे; T G (except G_1) अमृतास्वादसदृशाः. D_5 पीतः प्रस्रवणोदकं; T G_{2-4} M_1 पीताः ($G_{2.4}$ शैल)प्रस्रवणोद्भवाः. — (L. 4) D_5 मातुर् (for पितुर्). T_1 चांगे; T_2 G_{2-4} चांके; G_1 त्वंके (for अङ्के). B_1 Dc [ऽ]नघ (for नग). S सुखं शेते तटे तथा. — (L. 5) S मया (for तथा). T_2 G_3 लुलितं; M_1 शयितं. S (except G_2 M_2) महा- (for मया). — (L. 6) Dc S °घोषनिनादिते. — (L. 7) T_2 G (except G_1) अध्यु° (for अस्म्यु°). M सानूनि (for सानुषु). T_2 G सुसुखे तव सानुनि.]

26 ^{b}) S आमंत्रयत शत्रुहा (G_4 °हन्).

27 ^{a}) $Ś_1$ K_3 Dc D_{1-3} बहु°; K_4 दिव्य°; D_5 नर° (for [आ]दित्य°).

28 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ G_2 गत्वा; K_2 B (B_4m as in text) Dn $D_{4.6}$ यातो; T_1 घृत्वा (for यात्वा). — ^{b} Dn धर्म° (for भूमि°)!!

29 ^{a}) K_1 D_1 G_1 (by transp.) सोमः (K_1 °म-) सूर्यो; T_2 G_{2-4} सोमसूर्यौ. — ^{b}) T_2 $G_{3.4}$ द्योतेते. S नोत (for न च). — ^{cd}) S युक्ता (for तत्र), and °लक्षणाः (for °लब्धया).

30 ^{c}) T G आकाशे; M_1 अत्यंत-; M_2 द्वीपवद्. — ^{d}) K_2 B D (except D_{1-3}) तनूनि; $G_{2.4}$ उडूनि (for अणूनि).

31 ^{a}) $Ś_1$ K_1 D_{1-3} विमानानि; $K_{3.4}$ सुभास्वंति; S च भास्वंति. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 D_{1-3} स्म (for च). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ Dc $D_{1.2}$ द्युतिमंति; K_2 Dn_1 दीप्तिमंतः.

32 ^{c}) K_4 D_{1-3} तापसाश्. $Ś_1$ K_1 B_4 स्वर्जितस्वर्गाः; K_2 Dn च जितं स्वर्गं; K_3 चार्जितं स्वर्गं. — ^{d}) T_2 G (except G_1) समुपेताश्च सं°.

33 ^{b}) K (except K_1) B D (except Dc D_1) T_1 G_1 M °ज्वलित°. — ^{d}) $K_{2.4}$ B_4 Dn $D_{1.2.4.6}$ T_2 G_3 गणान्.

34 ^{b}) N (except $Ś_1$ $K_{1.3}$) फाल्गुनो. — ^{c}) $Ś_1$ संपूज्य; K_1 अपृच्छन् (for पप्रच्छ). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_{1-3} चास्येदम् (for चाप्येनम्).

35 ^{b}) S विष्ठिताः (for [अ]वस्थिताः). — ^{c}) K_2 Dn तान् (for यान्). K_3 Dc D_5 दृष्टवानसि यानि (K_3 °न्हि) त्वं.

36 ^{b}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ शुभं; K_3 स्थिरं; S (except M_2) मत्तं (for सितं). $K_{3.4}$m $D_{1.3}$ S विजयिनं; Dc D_5 वैजयिकं. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ $D_{2.3}$ ऐरावणं. K_4 Dc चतुर्दंष्ट्रं. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_{1-3} स्तूयमानं महर्षिभिः

व्यरोचत यथा पूर्वं मान्धाता पार्थिवोत्तमः ॥ ३७
अतिचक्राम लोकान्स राज्ञां राजीवलोचनः ।
ततो ददर्श शक्रस्य पुरींताममरावतीम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

वैशंपायन उवाच ।
स ददर्श पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेविताम् ।
सर्वर्तुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १
तत्र सौगन्धिकानां स द्रुमाणां पुण्यगन्धिनाम् ।
उपवीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिना ॥ २
नन्दनं च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितम् ।
ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयद्भिरिव द्रुमैः ॥ ३
नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना ।
स लोकः पुण्यकर्तॄणां नापि युद्धपराङ्मुखैः ॥ ४
नायज्वभिर्नानृतकैर्न वेदश्रुतिवर्जितैः ।
नानाप्लुताङ्गैस्तीर्थेषु यज्ञदानबहिष्कृतैः ॥ ५
नापि यज्ञहनैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथंचन ।
पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसादैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६
स तद्दिव्यं वनं पश्यन्दिव्यगीतनिनादितम् ।
प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दयितां पुरीम् ॥ ७
तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः ।
संस्थितान्यभियातानि ददर्शायुतशस्तदा ॥ ८
संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पाण्डवः ।

C. 3. 1764
B. 3. 43. 9
K. 3. 43. 9

38 [a]) K2 B1. 3 Dn D5 T2 G3 अभि°; K4 अनु° (for अति°). — After 38[ab], K2 B D (except D1–3) ins.:

189* एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महायशाः ।

— [d]) Ś1 K1 D1–3 नाम्ना° (for ताम°).

Colophon lost in B1. G1 partly broken. — *Major parvan:* Ś1 K1 Dn1. n3 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3 B3. 4 Dc D1. 3. 5 इन्द्रलोकगमन; K4 अर्जुनस्येंद्रलोकगमन; D2 अर्जुनइंद्रलोकगमन; T2 G1–3 M2 इन्द्रलोकाभिगमन. — *Adhy. name:* D2 अमरावतीदर्शनः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn S 42; D1 43 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 42; D1 38; D6 40.

44

1 [a]) K2 B1 Dn D4. 6 G1 transp. स and ददर्श.

2 [a]) K2 B Dn D4. 6 T2 (by corr.) G3 च (for स). — [b]) K2 B D (except D1–3) T2 G3 पुष्पाणां (for द्रुमाणां). — D2 om. (hapl.) 2[cd]. — [c]) Hypermetric ! K2 B Dn D4. 6 T2 G3 उद्वीज्यमानो; K3 उदीक्ष्यमाणो; K4 उपसेव्यमानो; Dc तद्वीज्य°; D5 तान्वीज्य°.

3 [a]) K3 Dc S पुण्यम् (for दिव्यम्). — [c]) Ś1 K1. 3 D1–3 दिव्यविहगैर्.

4 [a]) = 3. 43. 17[a]. Ś1 K1. 4 D1–3 T1 M शक्यं; G1 शक्तः. — [b]) S नापि चानाहिता°. — [c]) K3. 4 T G M2 पुण्यकृति- (M2 °कीर्ती)नां. M1 स हि लोकः पुण्यकृतां. — [d]) K2 B D (except D1. 2) युद्धे (for युद्ध-).

5 [a]) Ś1 नानृतिकैर्; K1 B Dn D4. 6 नाव्रतिकैर्; K2 नावृतिकर्. — [b]) K3 D1 T2 G2. 3 वेदश्रुतिविवर्जितैः (K3 °र्जकैः); T1 न वै श्रुतिविवर्जितैः. — [c]) G4 नानाप्लुतैश्च (for °प्लुताङ्गैस्). K1 सर्वे° (for तीर्थे°). T1 नाप्लुतांगैः सुतीर्थेषु.

6 [a]) Ś1 D3 यज्ञहविः; K2 B2 Dc D4. 6 Cnp हरैः; K3 जिह्मैरपि; K4 D1 यज्ञहभिः; D2 °हलिः (for °हनैः). ❀ Cn: यज्ञहरैरित्यपपाठः । ❀ Ś1 K1 D1–3 क्रुद्धैः; Dc द्रष्टुं (for क्षुद्रैः). — [b]) Ś1 K1. 3 D1–3. 5 शक्यं (K3 D5 °क्यो) द्रष्टुं; K2 G1. 2 M द्रष्टुं शक्यं; Dc क्षुद्रैः शक्यः; T1 द्रष्टुं यज्ञः. — [c]) K4 न पापैर्; D5 मानसैर्; G2 सुरापैर् (for पानपैर्). — [d]) Ś1 K (except K2) B2. 3 Dc D1. 3. 5 च; D2 न (for वा).

7 [b]) K1 °समन्वितं; K3 B4 D2. 3 T1 G2. 4 M °विवादितं; K4 °विभावितं.

8 [c]) K3 Dc D1–3. 5 °तान्यभिजातानि; S स्थितान्यपि (T1 G1 °भि-) प्रयातानि. — [d]) K3 B3 Dc T1 M1 तथा (for तदा). K1 ददर्शायुतशोर्जुनः.

C. 3. 1764
B. 3. 43. 9
K. 3. 43. 9

पुष्पगन्धवहैः पुण्यैर्वायुभिश्चानुवीजितः ॥ ९
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ॥ १०
आशीर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादित्रनिस्वनैः ।
प्रतिपेदे महाबाहुः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११
नक्षत्रमार्गं विपुलं सुरवीथीति विश्रुतम् ।
इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः समन्ततः ॥ १२
तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽथाश्विनावपि ।
आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १३
राजर्षयश्च बहवो दिलीपप्रमुखा नृपाः ।
तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वौ च हहाहुहू ॥ १४
तान्सर्वान्स समागम्य विधिवत्कुरुनन्दनः ।
ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमरिंदमम् ॥ १५
ततः पार्थो महाबाहुरवतीर्य रथोत्तमात् ।
ददर्श साक्षाद्देवेन्द्रं पितरं पाकशासनम् ॥ १६
पाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन चारुणा ।
दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ॥ १७
विश्वावसुप्रभृतिभिर्गन्धर्वैः स्तुतिवन्दनैः ।
स्तूयमानं द्विजाग्र्यैश्च ऋग्यजुःसामसंस्तवैः ॥ १८
ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाभ्यनमद्बली ।
स चैनमनुवृत्ताभ्यां भुजाभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ १९
ततः शक्रासने पुण्ये देवराजर्षिपूजिते ।
शक्रः पाणौ गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके ॥ २०
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय देवेन्द्रः परवीरहा ।
अङ्कमारोपयामास प्रश्रयावनतं तदा ॥ २१
सहस्राक्षनियोगात्स पार्थः शक्रासनं तदा ।
अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ २२
ततः प्रेम्णा वृत्रशत्रुरर्जुनस्य शुभं मुखम् ।
पस्पर्श पुण्यगन्धेन करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३
परिमार्जमानः शनकैर्बाहू चास्यायतौ शुभौ ।

---

9 After 9, Dc_2 ins.:

190* पुष्पोत्करैः शुभैः सोऽथ कीर्यमाणो नरर्षभः ।

13 ^{b}) $K_{2.4}$ B (except B_2) Dn $D_{4.6}$ T_1 G_1 M तथा (for अपि). — $13^d = 5. 17. 8^d$.

14 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $D_{1.2}$ बहुशो; G_1 तत्रासन् (for बहवो). — ^{b}) K_3 B_1 Dc D_5 G_4 तथा (for नृपाः). $Ś_1$ K_1 D_{1-3} दिलीपनहुषादयः. — ^{c}) A few MSS. तुंबरुर्. — ^{d}) K_3 M_1 गंधर्वाश्च. $Ś_1$ K_2 $B_{2.3}$ Dn_3 D_4 हाहाहुहू; $K_{1.4}$ हहाहूहू; K_3 $D_{2.3}$ T_2 $G_{3.4}$ हहाहुहूः; $B_{1.4}$ Dn_1 n_2 हाहाहुहूः (unmetrical!). Cf. 1. 59. 49^d; and PW s.v. हहा.

15 ^{a}) $K_{1.2.4}$ $B_{1.4}$ Dn_1 n_3 $D_{2.3.5}$ T_2 G_3 transp. सर्वान् and स. K_3 तांश्च सर्वान्समा°; D_1 तान्स चान्यान्समागत्य. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $D_{1.3}$ तत्रा° (for ततो°). — ^{d}) K_2 Dn S (except G_4) अरिंदमः.

16 ^{c}) K_2 Dn देवेशं (for देवेन्द्रं).

17 ^{a}) = 3. 42. 14^a. S (mostly) पांडरेणा°. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 B_3 दिव्यगंधादिवासेन; $B_{1.2.4}$ दिव्यं गंधाधि°; T_1 दिव्यगंधसु°; M_2 दिव्यगंधांबु°. — ^{d}) K_3 Dc D_5 च धूयता; S च (G_4 [अ]पि) वीजितं (for विधू°).

18 ^{b}) K_2 B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ स्तुतिवंदिभिः; B_1 Dc D_5 °वादिभिः; D_1 °बंदिकैः. — ^{d}) $K_{2.4}$ $B_{1.3}$ D (except D_{1-3}) T_2 G_3 °संभवैः.

19 ^{b}) $K_{2.3}$ Dc Dn $D_{3.4.6}$ [अ]भ्यगमद्; K_4 D_2 न्यपतद्; S प्राणमद्. K_4 D_2 वशी (for बली). — ^{cd}) $K_{2.4}$ B Dn $D_{4.6}$ M_1 वृत्तपीनाभ्यां (for अनुवृत्ता°), and बाहु° (for भुजा°). $Ś_1$ $K_{1.3}$ Dc $D_{1-3.5}$ भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यां प्रत्यगृह्णात्स चापि तं.

20 ^{a}) $K_{2.3}$ Dc_1 $D_{1.5}$ तत्र (for ततः). — ^{b}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ T_1 देवर्षिगणसेविते (B_4 T_1 °पूजिते); T_2 G देवराजर्षिसेविते.

21 ^{b}) G_1 परिरभ्य दृढं हरिः.

22 ^{a}) $Ś_1$ K_1 T_1 च (for स). — ^{b}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ गतः; D_1 तथा (for तदा). — ^{c}) $Ś_1$ D_2 अध्याक्रामद्; K_1 यथाक्रामद्; K_3 अभ्या°; K_4 D_1 अध्याक्रमद्; B_1 प्राध्यक्रामद्; $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{2.4}$ आरुरुक्षुर्; M_1 समारुक्षद्. T_2 G_3 आरुरोहाप्रमेयात्मा.

23 ^{a}) T_1 M_1 प्रेम्णाग्रतः शक्रः. — ^{b}) $K_{1.3}$ B_2 D_{1-3} M_2 transp. शुभं and मुखं. — After 23^{ab}, K_1 ins.:

191* दिव्यकान्ताकराहूतवालव्यजनमारुतैः ।

— $Ś_1$ om. (hapl.) 23^d–25^a.

24 $Ś_1$ om. 24 (cf. v. l. 23); K_1 om. 24^a–25^b.

ज्याशरक्षेपकठिनौ स्तम्भाविव हिरण्मयौ ॥ २४
वज्रग्रहणचिह्नेन करेण बलसूदनः ।
मुहुर्मुहुर्वज्रधरो बाहू संस्फालयञ्शनैः ॥ २५
स्मयन्निव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रदृक् ।
हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चातृप्यत वृत्रहा ॥ २६
एकासनोपविष्टौ तौ शोभयांचक्रतुः सभाम् ।
सूर्याचन्द्रमसौ व्योम्नि चतुर्दश्यामिवोदितौ ॥ २७
तत्र स्म गाथा गायन्ति साम्ना परमवल्गुना ।
गन्धर्वास्तुम्बुरुश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥ २८
घृताची मेनका रम्भा पूर्वचित्तिः स्वयंप्रभा ।
उर्वशी मिश्रकेशी च डुण्डुर्गौरी वरूथिनी ॥ २९
गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वरा ॥ ३०
एताश्चान्याश्च ननृतुस्तत्र तत्र वराङ्गनाः ।
चित्तप्रमथने युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥ ३१
महाकटितटश्रोण्यः कम्पमानैः पयोधरैः ।
कटाक्षहावमाधुर्यैश्चेतोबुद्धिमनोहराः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

वैशंपायन उवाच ।
ततो देवाः सगन्धर्वाः समादायार्घ्यमुत्तमम् ।
शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरञ्जसा ॥ १
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम् ।

C. 3. 1789
B. 3. 44. 2
K. 3. 43. 34

— [a]). Hypermetric! K$_2$ B Dn D$_{2.4.6}$ प्रमार्जमानः; T$_1$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ परिमार्जंश्च; T$_2$ G$_3$ परिमृज्याथ; M$_2$ परिमार्जयंश्च. — [b]) D$_5$ om. च. T$_1$ बाहू ज्याघातलांछनैः. — [c]) D$_{1.2}$ ज्याशरा°; D$_3$ आसना°; M$_2$ शरज्या°.

25 Ś$_1$ om. 25[a]; K$_1$ om. 25[ab] (cf. v.l. 23, 24). — [b]) K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ परिसांत्वयन् (for बलसूदनः); cf. 23[d]. — [d]) Ś$_1$ संस्मारयन्; K$_1$ G$_1$ संस्पर्शं°; K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ चास्फोट°; K$_4$ संतोल°; D$_5$ संस्फोट°. Dc D$_2$ शुभौ (for शनैः).

26 [a]) D$_{1.3}$ स्वयमेव (for स्मयन्निव). — [c]) S (except M$_2$) विस्मयो°. — [d]) Ś$_1$ चातर्पत; D$_{1.3}$ S ततर्प च (for चातृप्यत). K$_3$ Dc D$_5$ नातृप्यद्बलवृत्रहा.

27 [b]) K$_1$ शोभयामासतुः. — [c]) K$_2$ B D (except D$_{1-3}$) T$_2$ G$_3$ व्योम (for व्योम्नि). — [d]) S (except G$_1$) पौर्णमास्यामिवो°.

28 [c]) K (except K$_2$) Dc Dn$_1$ D$_{1.2.4}$ तुंबरु°.

29 [b]) Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{1-3.5}$ विप्र° (for पूर्व°). — [d]) K$_1$ ज्योत्स्ना गौरी; K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ दंडगौरी; K$_3$ तार्क्ष्या गौरी; K$_4$ D$_{1-3}$ दंडा गौरी; Dc D$_5$ वपुर्गौरी; T$_1$ सुस्पुगौरी; T$_2$ G$_{2.3}$ धूम्रगौरी; G$_4$ धूम्रकेशी (for डुण्डु°). Ś$_1$ K (except K$_2$) D$_{1-3.5}$ विभावरी (for वरू°).

30 [b]) Ś$_1$ K$_1$ B$_4$ (m as in text) D$_{1-3.5}$ पूर्वचित्तिः; K$_3$ विप्रचित्तिः (for कुम्भ°); cf. 29[b] and v.l. Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_{1-3}$ तथैव च; K$_3$ प्रभावनी; B$_4$ (m as in text) सहामता; D$_5$ M$_2$ प्रभाकरी (for प्रजा°). — [d]) Ś$_1$ K$_1$ Dn$_1$ T$_2$ G$_{1.3}$ मधुरस्वना.

31 D$_5$ transp. 31[ab] and 31[cd]. — [b]) K$_3$ B$_2$ D (except D$_{1-3.5}$) सहस्रशः; K$_4$ B$_{1.3}$ सुविस्मिताः; B$_4$ S शुचिस्मिताः (for वरा°). — [cd]) N चित्तप्रसादने. G$_1$ चित्तप्रमथनार्थाय पुंसां च विधिना कृताः.

32 [c]) K$_3$ कटाक्षभावमधुरैश्; K$_4$ रूपयौवनमाधुर्यैश्; B$_{1.3}$ S कटाक्षभाव°. — [d]) N (except Ś$_1$ K$_1$ D$_3$) °मनोहरैः.

Colophon. G$_1$ partly lost. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_1$ T G$_{2-4}$ आरण्य; Dn$_2$ वन (!). — *Sub-parvan:* K$_2$ Dc Dn D$_{1.3-6}$ M$_1$ इंद्रलोकाभिगमन; K$_4$ चंद्रलोकगमन (sic); B इंद्र(B$_1$ स्वर्ग)लोकगमन; G$_1$ **लोकाभिगमन. — *Adhy. name:* D$_2$ अर्जुनइंद्रसमागमः; T$_2$ G$_{2.3}$ M$_1$ इंद्रदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 43 (G$_4$ 40!); D$_1$ 44 (as in text). — *Śloka no.:* Dn D$_{1.6}$ 32.

☞ After adhy. 44, S ins. two addl. adhy. given in App. I (No. 6); cf. v.l. 3. 45. 8.

C. 3. 1789
B. 3. 44. 2
K. 3. 43. 34

प्रवेशयामासुरथो पुरंदरनिवेशनम् ॥ २
एवं संपूजितो जिष्णुरुवास भवने पितुः ।
उपशिक्षन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः ॥ ३
शक्रस्य हस्तादयितं वज्रमस्त्रं दुरुत्सहम् ।
अशनीश्च महानादा मेघबर्हिणलक्षणाः ॥ ४
गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातॄन्सस्मार पाण्डवः ।
पुरंदरनियोगाच्च पञ्चाब्दमवसत्सुखी ॥ ५
ततः शक्रोऽब्रवीत्पार्थं कृतास्त्रं काल आगते ।
नृत्तं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादवाप्नुहि ॥ ६
वादित्रं देवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।
तदर्जयस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७
सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरंदरः ।
स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ८
कदाचिदटमानस्तु महर्षिरुत लोमशः ।
जगाम शक्रभवनं पुरंदरदिदृक्षया ॥ ९
स समेत्य नमस्कृत्य देवराजं महामुनिः ।
ददर्शार्धासनगतं पाण्डवं वासवस्य ह ॥ १०
ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे ।
निषसाद द्विजश्रेष्ठः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ११
तस्य दृष्ट्वाभवद्बुद्धिः पार्थमिन्द्रासने स्थितम् ।
कथं नु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान् ॥ १२
किं त्वस्य सुकृतं कर्म लोका वा के विनिर्जिताः ।

45

2 ^{b}) K (except K$_2$) D$_{1.3}$ T G$_{2.3}$ M$_1$ °गृह्य. T$_2$ G$_{2.3}$ °त्मजः.

3 ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ B$_4$ D$_{1.2}$ उपाशिक्ष°.

4 T$_2$ G$_3$ om. (hapl.) 4^a–5^b. — ^{a}) G$_{2.4}$ स शक्रहस्ताद्. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ D$_{1-3}$ सुदारुणं; K$_2$ Dn$_1$. n$_2$ M$_1$ च (M$_1$ सु-) दुःसहं; K$_3$ D$_5$ सुदुर्जयं; Dc दुरासदं (for दुरु°). — ^{c}) D$_5$ S (T$_2$ G$_3$ om.) अशनिं च °नादां. — ^{d}) Cf. 3. 43. 5. S (T$_2$ G$_3$ om.) °बर्हिण(G$_2$ °बृंहित; G$_4$ °बृंहण)-लक्षणां.

5 T$_2$ G$_3$ om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{cd}) K$_{1.2}$ B D (except D$_{1-3.5}$) M पंचाब्दान्. B$_{2.3}$ सुधीः; T$_2$ G$_{2-4}$ सुखं (for सुखी). G$_1$ पंचाब्दमवसत्तत्र पाकशासनशासनात्.

6 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ D$_3$ वाक्यं (for पार्थं). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_3$ (by transp.) गीतं नृत्तं; K$_{2.4}$ B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_{1.4}$ T$_1$ नृत्यं गीतं; D$_{1.2.5}$ गीतं नृत्यं.

7 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_3$ वादितं. — ^{c}) T$_1$ G$_1$ M तदाज्ञाय च; T$_2$ G$_{2-4}$ मदाज्ञया च (for तदर्जं°).

8 ^{d}) D$_{1.3}$ G$_1$ धनंजयः (for निरा°). — After 8, K$_2$ B D (except D$_{2.3}$) ins.:

192* गीतवादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश ह ।
तथापि नालभच्छर्म तरस्वी द्यूतकारितम् ।
दुःशासनवधामर्षी शकुनेः सौबलस्य च ।
ततस्तेनातुलां प्रीतिमुपगम्य क्वचित्क्वचित् ।
गान्धर्वमतुलं नृत्यं वादित्रं चोपलब्धवान् । [5]
स शिक्षितो नृत्यगुणाननेका-
न्वादित्रगीतार्थगुणांश्च सर्वान् ।
न शर्म लेभे परवीरहन्ता
भ्रातॄन्स्मरन्मातरं चैव कुन्तीम् ।

Colophon.

[(L. 4) B$_2$ उपलभ्य; Dc Dn$_1$ D$_4$ उपागम्य. — (L. 5) Dc Dn$_1$ D$_4$ नित्यं (for नृत्यं). — (L. 7) B$_{2.3}$ Dc D$_1$ °गीतानु° (for °गीतार्थ°). — After line 9, D$_5$ ins.:

192a* तदिन्द्रस्तस्य विज्ञाय चिकीर्षितमनुत्तमम्.]

☞ A passage (comprising two adhy. and describing the temptation of Arjuna by Urvaśī) given in App. I (No. 6) is ins. in K$_2$ B Dc Dn D$_{1.4-6}$ after 192*, and in K$_4$ D$_{2.3}$, after st. 8 of this adhy.; but in S, after adhy. 44 ! There is no reference to this episode in Kṣemendra's Bhāratamañjarī. Note the *phalaśruti* at the end of this interpolation.

9 Before 9, K$_{1.2}$ B D (except D$_3$) ins. वैशं° उ°. — ^{a}) K$_4$ कदाचिद्भगवांस्तत्र. — ^{b}) T G (except G$_1$) अथ (for उत).

10 ^{a}) G$_1$ नमस्कृत्वा. — ^{d}) K$_2$ B (except B$_2$) Dn D$_{4.6}$ G$_2$ M$_1$ हि; Dc$_2$ तु; G$_1$ च (for ह).

11 ^{b}) K$_{1.4}$ B$_4$ D$_1$ विष्टरोत्तमे; S चास्तृतोत्तरे.

13 ^{a}) B$_3$ M न्वस्य; T G चास्य (for त्व°). K$_3$ Dc D$_5$ किं वानेन कृतं कर्म. — ^{b}) B D$_{4.6}$ वै के (B$_1$ के वै) (for वा के). Ś$_1$ K$_1$ D$_5$ M$_2$ लोका वा के न निर्जिताः; K$_2$ Dn के लोका वै विनि°; T$_2$ G (except G$_1$) लोकपालविनिर्जितं. — ^{c}) K$_2$ B$_4$ Dn स; K$_4$ Dc D$_{4.5}$ यद् (for य). T$_2$ G (except G$_1$) एनं (for एवं). K$_{2.4}$ B Dn

य एवमुपसंप्राप्तः स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ १३
तस्य विज्ञाय संकल्पं शक्रो वृत्रनिषूदनः ।
लोमशं प्रहसन्वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥ १४
ब्रह्मर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विवक्षितम् ।
नायं केवलमर्त्यो वै क्षत्रियत्वमुपागतः ॥ १५
महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महाभुजः ।
अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः कस्माच्चित्कारणान्तरात् ॥ १६
अहो नैनं भवान्वेत्ति पुराणमृषिसत्तमम् ।
शृणु मे वदतो ब्रह्मन्योऽयं यच्चास्य कारणम् ॥ १७
नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
ताविमावभिजानीहि हृषीकेशधनंजयौ ॥ १८
यन्न शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः ।
तदाश्रमपदं पुण्यं बदरी नाम विश्रुतम् ॥ १९
स निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।
यतः प्रववृते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ २०
तौ मन्नियोगाद्ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाद्युती ।
भूमेर्भारावतरणं महावीर्यौ करिष्यतः ॥ २१
उद्वृत्ता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति ।
विप्रियेषु स्थितास्माकं वरदानेन मोहिताः ॥ २२
तर्कयन्ते सुरान्हन्तुं बलदर्पसमन्विताः ।
देवान्न गणयन्ते च तथा दत्तवरा हि ते ॥ २३
पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः ।
सर्वे देवनिकाया हि नालं योधयितुं स तान् ॥ २४
योऽसौ भूमिगतः श्रीमान्विष्णुर्मधुनिषूदनः ।
कपिलो नाम देवोऽसौ भगवानजितो हरिः ॥ २५
येन पूर्वं महात्मानः खनमाना रसातलम् ।
दर्शनादेव निहताः सगरस्यात्मजा विभो ॥ २६
तेन कार्यं महत्कार्यमस्माकं द्विजसत्तम ।

C. 3. 1898
B. 3. 47. 20
K. 3. 45. 28

D1. 6 M अनु- (for उप-).

14 *b*) Ś1 K1 B (except B1) D6 M1 °निसूदनः; T2 G3. 4 °विमर्दनः; G2 °विनाशनः. — *d*) D1-3 प्राह (for आह).

15 *a*) S देवर्षे (for ब्रह्मर्षे). T2 G (except G1) यत्तन् (for यत्ते). — *b*) K3 D5 T2 G (except G1) मनस्येतद्. Ś1 K1 Dc D1-3 विचिंतितं; K3 विचेष्टितं; D5 व्यवस्थितं. — *c*) S [ऽ]भूत् (for वै). — *d*) K2 B (except B2) Dn D4. 6 मानुष° (for क्षत्रिय°).

18 Ś1 om. (? hapl.) 18*ab* (along with 17*cd*). G4 reads 18 after 16*ab* (with v.l.), *repeating* it here. — *a*) = 5. 94. 42*a*. K4 तौ हि; D2. 3 यौ तु; T G (except G1) एतौ (for यौ तौ). — *c*) K2 Dn D4 अनु- (for अभि-). — *d*) G4 (first time) यतो जातो महाभुजः. — After 18, K1 (om. line 1). 2 B D (except D1-3) ins.:

193* विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी ।
कार्यार्थमवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम् ।

Thereafter K1 *repeats* 18*cd*!

19 *a*) T G न स शक्यः (G2 न शक्यः स) सु°.

20 *c*) Dc D1-3 प्रवर्तते. T2 G (except G1) यतः प्रवृत्ता गंगा सा.

22 *a*) Dc उद्धूता; Dn2 T G2-4 M उद्धता; Dn3 D1. 2 उद्वृत्ता. — *c*) S विप्रियेष्वास्थिता°. — *d*) Ś1 K1. 3 Dc D1-3. 5 दर्पिताः (for मोहि°).

23 D1 om. (hapl.) 23*ab*. — *a*) Ś1 K1. 4 तर्कयंति; D2 T2 G1. 3 °यंतः. — *b*) Ś1 K1. 3 Dc D2. 3. 5 °वीर्य° (for °दर्प°). — *c*) K2 B Dn D4. 6 T2 G3 गणयंत्येत (for °यन्ते च). — *d*) Ś1 K1 इति (for हि ते).

24 *c*) K1. 2 B D (except Dc2 D1. 2) सर्वे- (for सर्वे). — *d*) K2 B D (except D1-3) हि (for स). — After 24, Ś1 K1. 3 D1-3 read 28, K1 *repeating* it in its proper place.

25 *a*) Ś1 K3 Dc D1-3. 5 यस्तु (for योऽसौ). — *b*) Ś1 K1 B M मधुनिसूदनः; K3 Dc °निहा हरिः. — *c*) K3 M1 देवेशः (for देवोऽसौ). — *d*) Ś1 K1 भगवानमितो हरिः; K3 Dc D5 °नजितोऽव्ययः.

26 *b*) Ś1 K1. 3 Dc D1-3. 5 मही° (for रसा°). — *c*) Ś1 K1. 3 Dc D5 निर्दग्धाः (for निहताः).

27 *a*) T2 G (except G1) कर्म (for कार्यं). — *b*) S °कं हि द्विजोत्तम. — *d*) K2 B Dn D4. 6 न संशयः (for असंशयम्). — After 27, K1. 2 B D (except D1-3. 5) ins.:

194* सोऽसुरान्दर्शनादेव शक्तो हन्तुं सहानुगान् ।
निवातकवचान्सर्वान्नागानिव महाह्रदे ।
किं तु नाल्पेन कार्येण प्रबोध्यो मधुसूदनः ।

C. 3. 1898
B. 3. 47. 20
K. 3. 45. 28

पार्थेन च महायुद्धे समेताभ्यामसंशयम् ॥ २७
अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने ।
तान्निहत्य रणे शूरः पुनर्यास्यति मानुषान् ॥ २८
भवांश्चास्मन्नियोगेन यातु तावन्महीतलम् ।
काम्यके द्रक्ष्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम् ॥ २९
स वाच्यो मम संदेशाद्धर्मात्मा सत्यसंगरः ।
नोत्कण्ठा फल्गुने कार्या कृतास्त्रः शीघ्रमेष्यति ॥ ३०
नाशुद्धबाहुवीर्येण नाकृतास्त्रेण वा रणे ।
भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम् ॥ ३१
गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः ।
नृत्तवादित्रगीतानां दिव्यानां पारमेयिवान् ॥ ३२
भवानपि विविक्तानि तीर्थानि मनुजेश्वर ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिंदम ॥ ३३
तीर्थेष्वाप्लुत्य पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः ।
राज्यं भोक्ष्यसि राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः ॥ ३४
भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पर्यटन्तं महीतले ।
त्रातुमर्हति विप्राग्र्य तपोबलसमन्वितः ॥ ३५
गिरिदुर्गेषु हि सदा देशेषु विषमेषु च ।
वसन्ति राक्षसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षेत्सदा भवान् ॥ ३६
स तथेति प्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः ।
काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलम् ॥ ३७
ददर्श तत्र कौन्तेयं धर्मराजमरिंदमम् ।
तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः परिवारितम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

तेजसः सुमहान्राशिः प्रबुद्धः प्रदहेज्जगत् ।
[(L. 4) K$_2$ Dn D$_4$ सुमहाराशिः.]

28 D$_5$ om. 28. Ś$_1$ K$_1$ (with v.l.). $_3$ D$_{1-3}$ read 28 after 24; K$_1$ *repeats* it here. B$_3$ *repeats* 28 (with v.l.) in marg. — ^{a}) Ś$_1$ च शक्तानां (for समस्तानां). K$_1$ (first time) अयं च तेषां सक्तानां; B$_3$m अयं तेषां तु शत्रूणां. — ^{b}) K$_1$ (first time). $_4$ D$_{1-3}$. $_6$ °समापने; S °निवारणे; cf. v.l. 31. K$_1$ (second time) शक्रप्रतिमतेजसा. — ^{d}) K$_4$ S मानुषं.

29 ^{a}) K$_{2.4}$ B D (except D$_{1-3}$) om. च.

30 ^{c}) K (except K$_1$) B D फाल्गुने (K$_{2.3}$ त्वर्जुने). — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_{1-3.5}$ क्षिप्रम्; K$_1$ पुनर् (for शीघ्रम्).

31 ^{cd}) K$_1$ वीराः शक्याः; S (by transp.) शक्या युद्धे. K$_4$ °समापितुं; T$_2$ G °समाधितुं; cf. v.l. 28.

32 ^{ab}) Ś$_1$ K (except K$_1$) Dc D$_{1-3.5}$ transp. गुडाकेशो and महाबाहुर्. Ś$_1$ K$_{1.3}$ Dc D$_{1-3.5}$ परंतपः (for महामनाः). — ^{c}) N (except Ś$_1$ K$_1$ D$_3$) नृत्य°. — ^{d}) K$_{1.2}$ B Dc Dn$_1$. n$_2$ D$_5$ ईयिवान् (for एयि°). K$_4$ परं पारं समेयिवान्.

33 D$_1$ om. 33^{cd}. — ^{d}) Ś$_1$ K (except K$_2$) D$_2$ M$_2$ अर्हसि (for अर्हति).

34 ^{a}) D$_{1-3}$ रम्ये° (for पुण्ये°). — ^{c}) S धर्मेण (for राजेन्द्र). K$_1$ राजेंद्र भोक्ष्यसे राज्यं.

35 ^{a}) K$_3$ T$_2$ G$_3$ [ए]व; G$_1$ M$_1$ [ए]तद् (for [ए]नं). Ś$_1$ K$_1$ पर्यटंतं (for द्विज°). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ तीर्थेषु च (for पर्य°). K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ °तलं. — ^{c}) Ś$_1$ K (except K$_2$) B$_3$ Dc D$_{1-3.5}$ अर्हसि. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ Dc D$_5$ °समन्वयात्.

36 ^{a}) N (except Ś$_1$ K$_3$) च सदा; M$_2$ देशेषु (for हि सदा). — ^{b}) T$_2$ G$_{2.3}$ वने°; G$_4$ M$_2$ समे° (for देशे°). — ^{c}) K$_4$ D$_{1-3}$ घोरास् (for रौद्रास्). — ^{d}) G$_{2.4}$ transp. सदा and भवान्. K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ तेभ्यो रक्षां विधास्यति. — K$_2$ B D (except D$_{1-3}$) T$_2$ G$_{2-4}$ ins. after 36 (T$_2$ G$_{2-4}$ om. lines 3–4):

195* एवमुक्ते महेन्द्रेण बीभत्सुरपि लोमशम् ।
उवाच प्रयतो वाक्यं रक्षेथाः पाण्डुनन्दनम् ।
यथा गुप्तस्त्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम ।
दानं दद्याद्यथा चैव तथा कुरु महामुने ।

37 Before 37, most MSS. ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ तथेति स (B$_1$ Dn सं-) प्र°; T$_1$ G$_1$ M तथेत्यथ प्र°. — ^{b}) T$_2$ G (except G$_1$) °यशाः (for °तपाः).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_1$ T G$_{3.4}$ आरण्य; B$_3$ वन (!); G$_2$ अरण्य. — *Sub-parvan:* K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ T$_2$ G$_3$ M$_1$ इंद्रलोकाभि(K$_3$ D$_5$ om. अभि-)गमन; to it K$_3$ D$_{1-3}$ add समाप्त. — *Adhy. name:* B$_4$ लोमशगमनं; Dc लोमशानुशासनं; Dc$_2$ लोमशतीर्थयात्रा; D$_2$ लोमशइंद्र-

४६

जनमेजय उवाच ।
अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।
धृतराष्ट्रो महातेजाः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत् ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
शक्रलोकगतं पार्थं श्रुत्वा राजाम्बिकासुतः ।
द्वैपायनादृषिश्रेष्ठात्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
श्रुतं मे सूत कार्त्स्न्येन कर्म पार्थस्य धीमतः ।
कच्चित्तवापि विदितं यथातथ्येन सारथे ॥ ३
प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः ।
मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ४
यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि महात्मनः ।
त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥ ५
अस्यतः कर्णिनाराचांस्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान् ।
कोऽर्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्जरातिगः ॥ ६
मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मृत्युवशं गताः ।
येषां युद्धं दुराधर्षैः पाण्डवैः प्रत्युपस्थितम् ॥ ७
तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
अनिशं चिन्तयानोऽपि य एनमुदियाद्रथी ॥ ८
द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि वा रणे ।
महान्स्यात्संशयो लोके न तु पश्यामि नो जयम् ॥ ९
घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ।
अमर्षी बलवान्पार्थः संरम्भी दृढविक्रमः ॥ १०
भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजितम् ।
सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ॥ ११
अपि सर्वेश्वरत्वं हि न वाञ्छेरन्पराजिताः ।
वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तेषां वा फल्गुनस्य वा ॥ १२

C. 3. 1925
B. 3. 48. 12
K. 3. 46. 12

लोकगमने इंद्रवाक्यं; T2 G3 M1 लोमशविसर्जनं; G1 M2 लोमशविसर्गः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc2 S 45 (as in text); Dn1. n3 47; D1 48. — *Śloka no.*: Dn 34; D1 29.

46

1 [c]) K3 B Dn D4. 6 G1 महाप्राज्ञः; Dc D5 M महाराजः. — [d]) S (except M2) तत्र (for विप्र).

2 [ab]) S पार्थ श्रुत्वा महाबाहो (T1 M2 तदा राजा; G1 M1 महाराज) धृतराष्ट्रोंबिकासुतः.

3 Before 3, a few MSS. ins. धृतराष्ट्र उ° (resp. धृतराष्ट्रः). — [d]) K2. 4 B D (except Dn2 D1. 4) T2 G3 M1 याथा° (for यथा°).

4 [a]) K4 Dc1 प्रवृत्तो. Ś1 K1 D1–3 ग्राम्यभोगेषु; Dc °धर्मेण. — D2 om. 4[c]–6[d].

☞ Stanzas 5–17 = (var.) 5. 51. 1–16.

5 = (var.) 5. 51. 1. — Ś1 has lacuna for 5[ab]; D2 om. 5 (cf. v.l. 4); K3 om. 5[c]–6[b]. — [d]) K4 transp. योद्धा and यस्य.

6 6[ab] = (var.) 5. 51. 3. — D2 om. 6; K3 om. 6[ab] (cf. v.l. 4, 5). — [a]) Ś1 K1. 4 Dc D1. 3 कर्णि(K1 D1 °र्णं)नालीकान्. — [b]) Ś1 K1 शिलीमुखान्. — [c]) S ना° (for को°). — [d]) Ś1 K1. 3 B3 D4. 6 M1 मृत्यु- (for मृत्युर्).

7 7[a] = (var.) 1. 1. 183[a]. — [b]) K3 B Dn D4. 6 मृत्युवशानुगाः. — [c]) D4. 6 M2 तेषां (for येषां). — [d]) S समु° (for प्रत्यु°).

8 = (var.) 5. 51. 2. — [a]) K3 B (except B4) Dn D4. 6 तथैव (for तस्यैव). T2 G3 हि न; G4 न हि (for च न). — [b]) Ś1 K (except K1) D2 G2. 4 °धन्विनः. — [c]) D1–3 वै (for ऽपि). — [d]) K1 T1 उदयाद्; K3 D1 उपयाद्. K1 रणे; B3 वशी; S (except M1) युधि (for रथी).

9 = (var.) 5. 51. 40. — [c]) K4 सुमहान् (for महान्स्यात्). — [d]) Ś1 K1 न च; K3 B Dn D4. 6 तत्र; M1 न हि (for न तु). K4 तं; D1–3 वै (for नो).

10 = (var.) 5. 51. 5[abcd]. — [d]) M2 दृढधन्वा जितक्लमः.

11 = (var.) 5. 51. 5[ef]–6[ab]. — [a]) Ś1 K1. 3. 4 भवेत्तु; K3 B Dn D4. 6 संभवेद् (for भवेत्सु-). — [b]) K1 M2 सर्वतः; K4 T G M1 सर्वस्य (for सर्वशः). M2 ह्यपराजयं (for ऽप्य°).

12 = (var.) 5. 51. 6[cdef]. — [a]) Ś1 K1 अथ (for अपि). — [b]) Ś1 K1. 4 B1 Dn D1–3. 5 ते वांछंत्यपराजिताः;

C. 3. 1926
B. 3. 48. 13
K. 3. 46. 13

न तु हन्तार्जुनस्यास्ति जेता वास्य न विद्यते ।
मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति समुत्थितः ॥ १३
त्रिदशेशसमो वीरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।
जिगाय पार्थिवान्सर्वान्राजसूये महाक्रतौ ॥ १४
शेषं कुर्याद्गिरेर्वज्रं निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
न तु कुर्युः शराः शेषमस्तास्तात किरीटिना ॥ १५
यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चराचरम् ।
तथा पार्थभुजोत्सृष्टाः शरास्तप्स्यन्ति मे सुतान् ॥ १६
अपि वा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
प्रतिभाति विदीर्णेव सर्वतो भारती चमूः ॥ १७
यदुद्वपन्प्रवपंश्चैव बाणा-
न्स्थातातताथी समरे किरीटी ।
सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा
भवेद्यथा तद्वदपारणीयः ॥ १८

संजय उवाच ।

यदेतत्कथितं राजंस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।
सर्वमेतद्यथात्थ त्वं नैतन्मिथ्या महीपते ॥ १९
मन्युना हि समाविष्टाः पाण्डवास्तेऽमितौजसः ।
दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ २०
दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारुणोदयाः ।
कर्णस्य च महाराज न स्वप्स्यन्तीति मे मतिः ॥ २१
श्रुतं हि ते महाराज यथा पार्थेन संयुगे ।
एकादशतनुः स्थाणुर्धनुषा परितोषितः ॥ २२
कैरातं वेषमास्थाय योधयामास फल्गुनम् ।
जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान्स्वयम् ॥ २३
तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरर्जुनम् ।

K2 ते वांछंति परा°; K3 वांछंत्यप्यपरा°; B2. 3 वांछेरन्नपरा°. — d) Ś1 K1 नैषां वा; K2 Dn D5 एतेषां; K4 D1–3 एषां वा (for तेषां वा). N (except Ś1 K1. 3) फाल्गुनस्य.

13 = (var.) 5. 51. 7. — b) Ś1 K1 B3. 4 Dc1 D1. 5. 6 चास्य (for वास्य). — d) Ś1 K1. 3. 4 B4 D1–3. 5 मां (Ś1 मा) वै प्रति. Dc समुच्छ्रितः; T2 G3 °द्यतः. K2 B1–3 Dn D4. 6 मां चैव प्रतिसंहितः.

14 = (var.) 5. 51. 9. — a) K1. 3 Dc D5 M2 त्रिदशेशं विनिर्जित्य.

15 = (var.) 5. 51. 13. — a) K2 B Dn D4. 6 वज्रो. — c) K3 D1–3 च (for तु). — d) Ś1 K1. 3. 4m Dc D1–3. 5 मुक्तास्; K2 B Dn D4. 6 क्षिप्तास् (for अस्तास्).

16 c) S °करो° (for °भुजो°). — d) Ś1 K3 G4 तप्स्यंति. K2 B (except B2) D (except D1–3. 5) मत् (for मे). T1 शरास्तप्स्यंति मेदिनीं.

17 = (var.) 5. 51. 16. — a) K2 B4 Dc Dn D4–6 तद्; K3 मे; K4 [इ]यं; B1–3 सा (for वा). Ś1 K1 D1–3 मे शर° (for वा रथ°). — b) Ś1 B1. 4 Dc2 D1. 2. 6 S भयार्ताः. D5 भारती चमूः (for सव्य°); see below. — c) K2. 3 Dc1 Dn D3. 4. 6 च; Dc2 D5 [ए]व (for [इ]व). — d) Ś1 K1 सर्वथा. D5 सर्वतः सव्यसाचिना.

18 Ś1 has lacuna for 18. — a) K2 Dn D2–6 यदुद्वमन्; B1 °द्वहन्; D1 °द्दहन्; T G समुद्धरन्; M1 यदोद्वहन्; M2 यथोद्वमन् (for यदुद्वपन्). K3 (corrupt) सन्समब्धगवाश्चैव बाणान्; K4 अस्यन्नमर्षेण शराननेकान्. — b) K4 स त्वा°; B1. 3 D6 ताना°; S (except M1) तथा° (for स्थाता°). — c) T2 G (except G1) हि (for वि-). — d) K3 तत्कथं रक्षणीयं; S तद्वदंवारणीयः. — After 18, N (except K3) M1 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: Dn 48; D1 49; M1 46).

19 a) T2 G (except G1) यथा; M1 तद् (for यद्). — c) Ś1 K1. 4m D2. 3 यथार्थत्वं; S यथातथ्यं (G1 °वृत्तं). — d) K3 B1 T1 M2 तन्; T2 G (except G1) तु (for [ए]तन्). K3. 4 D1–3 भविष्यति (for मही°).

20 b) S (except G1 M2) तु (for ते). K2 Dn D4. 6 महौ° (for ऽमितौ°). — cd) S transp. कृष्णां and नीतां.

21 ab) Dc D5 तां वाचं. Ś1 K1 S (except G1) वै (for ते). K3 S (except G1) कटुकोदयाः; Dc D5 दारुणोदयां. K4 (m as in text) दुःशासनसमाविष्टामेकवस्त्रां रजस्वलां. — d) Ś1 K1. 3. 4 न क्षंस्यतीति; K2 B4 Dn D4. 6 जुगुप्संती°.

22 a) K1. 2 B Dn D1. 4–6 M मे (for ते). K4 श्रूयते च महा°. — b) Ś1 K1. 3 Dc D1–3. 5 धीमता (for संयुगे). — d) K1 तपसा (for धनुषा).

23 a) B1 D1. 5 कैरात-. K4 वपुर् (for वेषम्). — b) N (except Ś1 K1. 3 D3) फाल्गुनं. — After 23, S ins.:

196* लेभे पाशुपतं चापि परमास्त्रं महाद्युतिः ।

24 b) K2 B Dn D4. 6 G1 M2 अच्युतं (for अर्जुनम्).

अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभम् ॥ २४
नैतदुत्सहतेऽन्यो हि लब्धुमन्यत्र फल्गुनात् ।
साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ २५
महेश्वरेण यो राजन्न जीर्णो ग्रस्तमूर्तिमान् ।
कस्तमुत्सहते वीरं युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ २६
आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ २७
यत्र विस्फुरमाणोष्ठो भीमः प्राह वचो महत् ।
दृष्ट्वा दुर्योधनेनोरू द्रौपद्या दर्शितावुभौ ॥ २८
ऊरू भेत्स्यामि ते पाप गदया वज्रकल्पया ।
त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्द्यूतदेविनः ॥ २९
सर्वे प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः ।
सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ ३०
मन्ये मन्युसमुद्धूताः पुत्राणां तव संयुगे ।
अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति वीर्यामर्षसमन्विताः ॥ ३१

धृतराष्ट्र उवाच ।

किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ।
पर्याप्तं वैरमेतावद्यत्कृष्णा सा सभां गता ॥ ३२
अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः ।
येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते ॥ ३३
ममापि वचनं सूत न शुश्रूषति मन्दभाक् ।
दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३४
ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौबलकादयः ।
तेऽप्यस्य भूयसो दोषान्वर्धयन्ति विचेतसः ॥ ३५
स्वैरमुक्ता अपि शराः पार्थेनामिततेजसा ।
निर्दहेयुर्मम सुतान्किं पुनर्मन्युनेरिताः ॥ ३६
पार्थबाहुबलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृताः ।
दिव्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ ३७
यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृच्चैव जनार्दनः ।
हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न निर्जितम् ॥ ३८

C. 3. 1951
B. 3. 49. 20
K. 3. 46. 38

— [d]) A few MSS. °र्षभ.

25 [a]) T_{2} G_{3} उत्पत्स्यते ; G_{4} उत्पद्यते (for उत्सहते). K_{2} B Dn $D_{4.6}$ चान्यः ; K_{4} [ऽ]न्यो वै ; M_{2} [ऽ]न्योपि. — [b]) N (except $Ś_{1}$ K_{1}) फाल्गुनात्.

26 [b]) $Ś_{1}$ विदीर्णो ; K_{1} D_{3} न दीर्णो. $K_{1.2.4}$ B Dc Dn D_{4-6} ह्यष्ट(D_{5} °स्त्र)मूर्तिना ; K_{4}m $D_{2.3}$ ग्रस्तमूर्तिना. K_{3} जीर्णो ग्रस्तश्च मूर्ति°. — [c]) K_{2} B Dn $D_{4.6}$ S वीरः (for वीरं).

27 [b]) Dc D_{2} तुमलं. K_{1} S रोम° (for लोम°). — [c]) M_{2} अप° (for परि°).

28 [a]) K_{2} B Dn $D_{3.4.6}$ यत्तु ; K_{3} एवं. $Ś_{1}$ $K_{1.3.4}$ Dc D_{5} विस्फुरमाणौष्ठो ; K_{2} B Dn $D_{1-4.6}$ प्रस्फुरमाणौ- (D_{1-3} °णो)ष्ठो. — [b]) T_{2} G_{3} प्रति- (for प्राह). K_{2} B_{2} Dn $D_{4.6}$ [ऽ]थैवत् ; T_{2} G_{3} [ऽ]वदत् ; G_{4} वदन् (for महत्). — [d]) K_{4} (m as in text) दर्शितं बलात् (for दर्शितावुभौ).

29 [a]) $Ś_{1}$ पार्थः ; B_{3} पार्थ ; D_{1-3} राजन् ; M_{2} मंद (for पाप). — [b]) $K_{2.4}$ B D (except D_{1-3}) भीमवेग(K_{4} °रूप)या (for वज्र°).

30 [c]) K_{4} S सर्वास्त्रविदुषः सर्वे.

31 D_{3} om. 31. — [a]) $Ś_{1}$ K_{1} सर्वे (for मन्ये). N (except K_{2} Dn_{1} ; D_{3} om.) G_{1} °समुद्भूताः. — [b]) S (except G_{1}) संगरे (for संयुगे). — [d]) $K_{1.2}$ B (except B_{1}) D (except $D_{1,2}$; D_{3} om.) भार्या°.

32 [c]) $Ś_{1}$ Dc Dn_{2}. n_{3} $D_{3.4.6}$ पर्याप्त- (for पर्याप्तं). — [d]) K_{3} कृष्णा सा हि ; K_{4} D_{2} यस्मात्कृष्णा ; B_{1} S यत्सा कृष्णा ; $D_{1.3}$ कृष्णा यत्सा (for यत्कृष्णा सा). T $G_{3.4}$ M_{1} सभा गता ; G_{1} [अ]थ भारत.

33 [b]) $Ś_{1}$ K (except K_{2}) Dc $D_{1-3.5}$ तिष्ठेयुर् ; K_{4} (marg. *sec. m.*) ध्रियेरन् (for तिष्ठेरन्). — [c]) K_{1} D_{2} T G (except G_{1}) गुरुः श्रेष्ठो ; K_{4} कुरुश्रेष्ठो. — [d]) $Ś_{1}$ $K_{3.4}$ B_{3} °तिष्ठति.

34 [b]) K_{1} (by transp.) शुश्रूषति न ; K_{4} न शृणोति हि. — [d]) Dc D_{1-3} T_{2} G_{1-3} अचेतसं ; G_{4} अरिंदमः.

35 [a]) $Ś_{1}$ $K_{1.4}$ B_{1} D_{1-3} [ऽ]प्यस्य ; G_{1} त्वस्य (for चास्य). — [c]) $Ś_{1}$ ये (for ते). $K_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_{1} तस्य (for ऽप्यस्य).

36 [a]) $Ś_{1}$ B_{3} D_{6} स्वैरं (for स्वैर-). $Ś_{1}$ च हि ; $K_{2.3}$ B Dc Dn $D_{4.6}$ G_{1} M_{1} ह्यपि ; K_{4} D_{2} [अ]पि हि (for अपि). — [d]) B_{4}m $D_{4.6}$ मन्युनाति(B_{4}m °भि)समीरिताः.

37 [c]) K_{4} (marg. *sec. m.*) °नुदिताः ; D_{5} $G_{2.4}$ °विदिताः ; M °चुदिताः. — [d]) $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ Dc $D_{2.3.5}$ घात° ; B_{1} D_{1} पात° ; B_{3} $G_{2.4}$ साध° (for साद°).

38 [a]) Dn D_{6} तस्य (for यस्य). — [b]) $Ś_{1}$ K (except K_{2}) Dc $D_{1-3.5}$ सारथिश्च (for सुहृच्चैव). — [c]) K_{1} $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{1.2}$ M सन् ; T_{2} G_{3} स्यात् (for स). — [d]) $Ś_{1}$ K (except K_{2}) $D_{2.3}$ तेन (for तस्य).

C. 3. 1952
B. 3. 49. 21
K. 3. 46. 39

इदं च सुमहच्चित्रमर्जुनस्येह संजय ।
महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ ३९
प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा ।
फल्गुनेन सहायार्थे वह्नेर्दामोदरेण च ॥ ४०
सर्वथा नास्ति मे पुत्रः सामात्यः सहबान्धवः ।
क्रुद्धे पार्थे च भीमे च वासुदेवे च सात्वते ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

जनमेजय उवाच ।

यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने ।
प्रव्राज्य पाण्डवान्वीरान्सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १
कथं हि राजा पुत्रं स्वमुपेक्षेताल्पचेतसम् ।
दुर्योधनं पाण्डुपुत्रान्कोपयानं महारथान् ॥ २
किमासीत्पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुच्यताम् ।
वानेयमथ वा कृष्टमेतदाख्यातु मे भवान् ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

वानेयं च मृगांश्चैव शुद्धैर्बाणैर्निपातितान् ।
ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुञ्जन्पुरुषर्षभाः ॥ ४
तांस्तु शूरान्महेष्वासांस्तदा निवसतो वने ।
अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्साग्नयोऽनग्नयस्तथा ॥ ५
ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
दश मोक्षविदां तद्वद्यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ६
रुरून्कृष्णमृगांश्चैव मेध्यांश्चान्यान्वनेचरान् ।
बाणैरुन्मथ्य विधिवद्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ७

---

39 ^{a}) Ś1 K1. 4 D4 तु; K2 B1 Dn हि (for च). — ^{b}) K3 न संशयः; B2 [इ]ह संयुगे (for [इ]ह संजय). — ^{d}) Ś1 K3. 4 B1 Dc D1–3 यः (for यत्). B2 D6 स्मृतिः; G1 श्रुतं; M2 श्रुतः.

40 ^{c}) Ś1 K2. 3 B D फाल्गुनेन; K4 पांडवेन. K3. 4 (by corr.) D1–3 G4 सहायेन; T2 G3 [अ]सहायेन (for सहायार्थे). — ^{d}) T2 G3. 4 विना (for वह्नेर्).

41 Dc1 *repeats* 41^{ab} as in Dn! — ^{a}) B2. 3 समर्था; D4 शमार्था (for सर्वथा). K2 B (except B1) Dn D4. 6 T2 G (except G1) न हि (for नास्ति), and पुत्राः (for पुत्रः). K4 सर्वे न संति मे पुत्राः. — ^{b}) G4 बंधुभिः (for -बान्धवः). K2 B (except B1) Dn D4. 6 सहामात्याः ससौबलाः; K4 T2 G2. 3 सामात्याः सहबांधवाः. — ^{c}) Ś1 K (except K2) Dc D1–3. 5 transp. पार्थे and भीमे.

Colophon om. in K3. — *Major parvan :* Ś1 K1 Dn2 T G2–4 आरण्य. — *Adhy. name :* K4 D5 धृतराष्ट्रवाक्यं; B4 Dc धृतराष्ट्रपरिदेवनं; D1 धृतराष्ट्रविलापः; D2 धृतराष्ट्रसंजयसंवादः; T2 G3 M1 धृतराष्ट्रशोकवाक्यं; G1 धृतराष्ट्रसंतापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 49; D1 50; S (as in text) 46 (M1 47). — *Śloka no.:* Dn D1 23.

47

2 ^{a}) K2 B2 Dn D4. 6 च; M1 नु (for हि). Ś1 K1. 2 B1. 3 Dn2 D1. 4–6 T G3. 4 राजपुत्रं (for राजा पुत्रं). K2 B2. 3 Dn D4. 6 तम् (for स्वम्). — ^{b}) Ś1 B3 Dc1 °चेतनं.

3 ^{c}) T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M वन्यं वाप्य° (for वानेयम°). — ^{d}) B1 Dn1. n2 D2. 3. 5 नो (for मे). K3. 4 T1 एतदाख्यातुमर्हसि.

4 D3 om. 4^{a}–5^{b}. — ^{a}) Dc S वा(T1 G4 M2 व)नेयांश्च (for वानेयं च). T1 G1 M ते तु (for चैव). — ^{d}) K1 ह्यभुंजन् (for अभुंजन्). D1 भरत° (for पुरुष°). K4 ह्युपभुंजन्नरर्षभाः; S अभुंजत (T1 भुंजते ते; G2 M2 अभुंजंत) महारथाः.

5 D3 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{a}) T1 G1 M1 स्म शूरान्; T2 G2–4 श्रुत्वाथ (for तु शूरान्). — ^{b}) T2 G3. 4 M तदानीं वस°.

6 ^{c}) K2 B (except B1) D (except D1–4) G1 तत्र; K4 राजन् (for तद्वद्).

7 ^{b}) T G मनोरमान्; M1 महारथाः (for वनेचरान्). — ^{c}) Ś1 विशिखैर्; K B D (except D3) विविधैर् (for विधिवद्). — ^{d}) Ś1 K4 D2. 5 निवेदयन्; K2 D3. 6 न्यवेदयन्.

न तत्र कश्चिद्दुर्वर्णो व्याधितो वाप्यदृश्यत ।
कृशो वा दुर्बलो वापि दीनो भीतोऽपि वा नरः ॥ ८
पुत्रानिव प्रियाञ्ज्ञातीन्भ्रातॄनिव सहोदरान् ।
पुपोष कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ९
पतींश्च द्रौपदी सर्वान्द्विजांश्चैव यशस्विनी ।
मातेव भोजयित्वाग्रे शिष्टमाहारयत्तदा ॥ १०
प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो
यमौ प्रतीचीमथ वाप्युदीचीम् ।
धनुर्धरा मांसहेतोर्मृगाणां
क्षयं चक्रुर्नित्यमेवोपगम्य ॥ ११
तथा तेषां वसतां काम्यके वै
विहीनानामर्जुनेनोत्सुकानाम् ।
पञ्चैव वर्षाणि तदा व्यतीयु-
रधीयतां जपतां जुह्वतां च ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
सुदीर्घमुष्णं निःश्वस्य धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
अब्रवीत्संजयं सूतमामन्त्र्य भरतर्षभ ॥ १
देवपुत्रौ महाभागौ देवराजसमद्युती ।

C. 3. 1971
B. 3. 51. 5
K. 3. 48. 5

8 ^{a}) Ś1 K1 transp. तत्र and कश्चित्. B1. 4 दुर्वृत्तो; D1–3. 5 मलिनो (for दुर्वर्णो). — ^{b}) T G (except G1) व्यथितो. K2. 4 B D (except Dc2) वापि दृश्यते. — ^{d}) K1. 2 B4 D (except Dc1 D5) पुनः; B2 भवेत् (for नरः). — After 8, S ins.:

197* न तत्राविनयः कश्चिद्दृश्यत तदा द्विजः ।

9 ^{ab}) K2 B (except B1) Dn D1. 4. 6 transp. ज्ञातीन् and भ्रातॄन्.

10 ^{a}) T G (except G1) यतींश्च (for प°). K3. 4 B1 Dc D5 तु (for च). — ^{b}) K2. 4 B (except B1) Dn D4–6 G1 द्विजातींश्च (for द्विजांश्चैव). — ^{c}) K3 B2. 3 Dn D1. 4. 6 मातृवद् (for मातेव). K4 भोजयेत्पुत्रान्.

11 ^{c}) D3. 5 धनुर्धराणां सहितो मृगाणां. — ^{d}) Dc क्षेमं; D4 क्षेपं (for क्षयं). Dc D5 कुर्युर् (for चक्रुर्). B2 अभि° (for उप°).

12 ^{a}) K1 तेषां तथा (by transp.); K4 एवं तथा; B1 तथैव तेषां; B4 तदा तेषां; Dc D5 तदा (Dc1 तथा) चैषां; T2 G2. 3 यथाजोषं. — K1 transp. 12^{c} and 12^{d}. — ^{c}) K3 Dc D5 [अ]थ (for [ए]व). K2. 3 B Dn D1. 4–6 S (except G1) तथा; K4 ततो (for तदा). K3 व्यतीता; B4 [अ]भ्यतीयुर्. — Ś1 om. 12^{d}. — ^{d}) K3 व्यधीयतां; T2 G3. 4 अधीयिनां. K4 अधीयतां जुह्वतां चैव राजन्.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य. — *Adhy. name:* K4 M1 धृतराष्ट्रपरितापः; D2 धृतराष्ट्रसंजयसंवादे पांडवभक्षकथनः; D5 पांडवव्यवहारः; T2 G1. 3 पांडवाभ्यवहारकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 50; D1 51; T1 46; T2 G M2 47 (as in text); M1 48. — *Śloka no.:* Dn D1 12.

48

1 K1. 2 B D (except D2. 3) ins. after वैशं° उ°: T2 G (except G1), after 199*:

198* तेषां तच्चरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुतम् ।
चिन्ताशोकपरीतात्मा मन्युनाभिपरिप्लुतः ।

[(L. 1) T2 G (except G1) तु (for तच्). K1 B (except B2) Dc T2 G (except G1) ईदृशं (for अद्भुतम्). — (L. 2) T2 G (except G1) च (for [अ]भि-).]
D1 om. 1. — ^{a}) T G M2 स (for सु-). K1. 2 B (except B1) D (except Dc1 D5; D1 om.) M1 दीर्घमुष्णं च निः°. — ^{d}) K3 Dn D5 पुरुषर्षभ. — K1. 2 B Dc Dn D4–6 T2 G (except G1) ins. after 1; D1 (which om. 1) ins. after 198*:

199* न रात्रौ न दिवा सूत शान्तिं प्राप्नोमि वै क्षणम् ।
संचिन्त्य दुर्नयं घोरमतीतं द्यूतजं हि तत् ।
तेषामसह्यवीर्याणां शौर्यं धैर्यं धृतिं पराम् ।
अन्योन्यमनुरागं च भ्रातॄणामतिमानुषम् ।

[(L. 1) K1. 2 Dn2. n3 D4 रात्रिं (for रात्रौ). T2 G2. 4 आप्नोमि; G3 आप्नोति. — (L. 2) T2 G3 निर्णयं (for दुर्नयं). — (L. 3) T2 G2–4 तेषामशक्यं (G2 °षां शक्यं तु) वीराणां

C. 3. 1971
B. 3. 51. 5
K. 3. 48. 5

नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ २
दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ ।
शीघ्रहस्तौ दृढक्रोधौ नित्ययुक्तौ तरस्विनौ ॥ ३
भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रणमूर्धनि ।
स्थास्येते सिंहविक्रान्तावश्विनाविव दुःसहौ ।
न शेषमिह पश्यामि तदा सैन्यस्य संजय ॥ ४
तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महारथौ ।
द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षंस्येते त्वमर्षिणौ ॥ ५
वृष्णयो वा महेष्वासा पाञ्चाला वा महौजसः ।
युधि सत्याभिसंधेन वासुदेवेन रक्षिताः ।
प्रधक्ष्यन्ति रणे पार्थाः पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ ६
रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां सूतनन्दन ।
न शक्यः सहितुं वेगः पर्वतैरपि संयुगे ॥ ७
तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः ।
शैक्यया वीरघातिन्या गदया विचरिष्यति ॥ ८
तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ ९
ततोऽहं सुहृदां वाचो दुर्योधनवशानुगः ।
स्मरणीयाः स्मरिष्यामि मया या न कृताः पुरा ॥१०

संजय उवाच ।

व्यतिक्रमोऽयं सुमहांस्त्वया राजन्नुपेक्षितः ।
समर्थेनापि यन्मोहात्पुत्रस्ते न निवारितः ॥ ११
श्रुत्वा हि निर्जितान्द्यूते पाण्डवान्मधुसूदनः ।
त्वरितः काम्यके पार्थान्समभावयदच्युतः ॥ १२
द्रुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
विराटो धृष्टकेतुश्च केकयाश्च महारथाः ॥ १३
तैश्च यत्कथितं तत्र दृष्ट्वा पार्थान्पराजितान् ।
चारेण विदितं सर्वं तन्मया वेदितं च ते ॥ १४
समागम्य वृतस्तत्र पाण्डवैर्मधुसूदनः ।
सारथ्ये फल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान्हरिः ॥ १५

शौर्यधैर्यधनु(T_2 G_3 °धृति)ष्मतां.]
— Thereafter T_2 G (except G_1) ins. 198*.

3 ^{a}) Ś$_1$ Dc D_5 M_2 दूरपाती; $K_{1.3.4}$ $D_{2.3}$ °पाते; B_4m T G (except G_1) दुराधर्षौ. — ^{b}) B_1 उभौ च; T_2 $G_{2.3}$ तौ युद्धे (for युद्धे च). — ^{d}) D_1 तपस्विनौ; S रथे स्थितौ.

4 ^{c}) D_1 रण-; S युधि (for सिंह-). — ^{e}) Dn_1 हि प्र-; S अनु- (for इह). — ^{f}) K (except K_4) B (except B_1) Dc Dn $D_{4.6}$ मम (for तदा). K_4 (m as in text) पुत्र° (for सैन्य°).

5 ^{a}) S (except M_1) ततस्तौ ह्यप्रतिरथौ. — ^{c}) Ś$_1$ K_1 सं- (for तं). — ^{d}) $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ क्षंस्यंते; T_2 G (except G_1) क्षमेते. Ś$_1$ सुमर्षिणौ; K_1 Dc $D_{1.5}$ ह्यमर्ष(K_1 °र्षि)णौ; K_3 हि मोक्षणे; K_4 $D_{2.3}$ S [ऽ]त्य(G_1 त्व)मर्षणौ; B_1 तरस्विनौ.

6 ^{a}) K_2 B_4 Dn $D_{3.4.6}$ [ऽ]थ (for वा). — ^{b}) $B_{1.4}$ पंचाला. K_1 महारथः; S (except T_1 G_2) [अ]मितौजसः (for महौ°). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ D_{1-3} पालिताः (for रक्षि°). — ^{e}) B_1 D_{1-3} वीराः (for पार्थाः).

7 ^{a}) Dn_2 T_2 G (except G_1) °प्रतीतानां. — ^{d}) K_2 B (except B_1) Dn D_{4-6} सर्वैस्तैरपि. S (except M_2) दुःसहः (for संयुगे).

8 8^b = 1. 2. 184^b; 114. 9^d; 141. 18^b: 4. 21. 47^b; etc. — ^{c}) K (except K_2) D_3 T_1 G_2 M सैक्यया; G_1 सैन्यया; G_4 महत्या.

10 ^{a}) B_2 तत्राहं; Dc अतो°; M तदा°. — ^{d}) K_1 Dc transp. मया and या; K_4 transp. मया and पुरा.

12 ^{a}) Ś$_1$ तान्; K_1 M_1 वि-; K_3 B_3 [अ]पि; $G_{2.4}$ यन्; M_2 च (for हि). K_3 सर्वान् (for द्यूते). — ^{b}) T_2 G धर्मचारिणः (for मधु°).

13 ^{d}) Ś$_1$ केकेया°; K_2 Dc Dn $D_{1-3.6}$ कैकेया°; K_4 B_2 $D_{4.5}$ कैकया°.

14 ^{a}) K_3 Dc D_1 तत् (for यत्). K_2 B (except B_1) Dn $D_{4.6}$ राजन् (for तत्र). — Ś$_1$ om. (hapl.) 14^b–15^a. — ^{b}) K_1 समागतैः; S तथागतान् (for परा°). — T_2 G_3 om. (hapl.) 14^c–16^b. — ^{c}) $K_{1.4}$ S (T_2 G_3 om.) कथितं (for विदितं). — ^{d}) T_1 $G_{2.4}$ M यन्मया. K_1 तव; D_5 च ये (for च ते).

15 T_2 G_3 om. 15; Ś$_1$ om. 15^a (cf. v.l. 14). — ^{a}) $G_{2.4}$ तत° (for वृत°). — ^{c}) N (except K_1) M_1 फाल्गुनस्य. — ^{d}) D_5 ततोभ्याह. Ś$_1$ स (for च).

16 T_2 G_3 om. 16^{ab} (cf. v.l. 14). — ^{a}) T_1 G (G_3

अमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थांस्तथागतान् ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानब्रवीच्च युधिष्ठिरम् ॥ १६
या सा समृद्धिः पार्थानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह ।
राजसूये मया दृष्टा नृपैरन्यैः सुदुर्लभा ॥ १७
यत्र सर्वान्महीपालाञ्शस्त्रतेजोभयार्दितान् ।
सवङ्गाङ्गान्सपौण्ड्रोड्रान्सचोलद्रविडान्ध्रकान् ॥ १८
सागरानूपगांश्चैव ये च पत्तनवासिनः ।
सिंहलान्बर्बरान्म्लेच्छान्ये च जाङ्गलवासिनः ॥ १९
पश्चिमानि च राज्यानि शतशः सागरान्तिकान् ।
पह्लवान्दरदान्सर्वान्किरातान्यवनाञ्शकान् ॥ २०
हारहूणांश्च चीनांश्च तुखारान्सैन्धवांस्तथा ।
जागुडान्रमठान्मुण्डान्स्त्रीराज्यानथ तङ्गणान् ॥ २१
एते चान्ये च बहवो ये च ते भरतर्षभ ।
आगतानहमद्राक्षं यज्ञे ते परिवेषकान् ॥ २२
सा ते समृद्धिर्यैरात्ता चपला प्रतिसारिणी ।
आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम् ॥ २३
रामेण सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ।
अक्रूरगदसाम्बैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च ।
धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ॥ २४
दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णं च भारत ।
दुःशासनं सौबलेयं यश्चान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ २५
ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् ।
धार्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ २६
अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन्वीरसमागमे ।

C. 3. 1997
B. 3. 51. 31
K. 3. 48. 31

om.) M1 अमर्षी स (for °र्षितो). B1 T1 G1. 4 ह; B3 Dc2 [ऽ]पि; D1 M2 च (for हि). B3 D1 हि (for [ऽ]पि).

18 ^{a}) T G सर्व- (for सर्वान्). — ^{c}) Ś1 अंगवंगपुंड्रोत्थान्; K1 अंगान्वंगान्कलिंगांश्च; K3 सवंगांगासजलान्; K4 Dc1 D2 सवंगांगपुलिंदोड्र-; Dc2 D3 °गसपुंड्रोड्रान्; D1 °गमरुंडोंडान्; T1 सवंकांगान्मरून्पौंड्रान्; T2 G3 °गान्सपौंड्रांश्च; G1 सवान्कानगरून्पुंड्रान्; G2 सर्वकांकमरून्पुंड्रान्; G4 अंगवंगकरूशांश्च; M अंगवंगमरुत्पौंड्रान्. — ^{d}) Ś1 K1 सचोलान्द्र-(K1 °न्द्रा)मिडान्छकान्; K2 Dn D5 सचोलद्राविडांध्रकान्; K3 सचोडद्रविगंध्रकान्; K4 सचोडद्रविडांद्रकान् (m °द्रमिडांध्रकान्); B3. 4 सचोलद्राविडांधकान्; Dc1 D1-3 सचौडद्रविडांध्र(Dc1 D1 °ध)कान्; Dc2 सचोलद्राविडान्छकान्; T1 सचोलाद्रमिढांद्रकान्; T2 G2. 3 सचोलद्रमिडांधकान्; G1. 4 M1 सचोलद्रमिळांध्रकान्; M2 सचोलद्रमिळांतकान्. S (mostly) -चोळ- (for -चोल-).

19 ^{a}) K2. 3 B D सागरानूपकां(K2. 3 D4. 5 °रूपकां; B1 °नूपजां)श्चैव; G1 सागरानापगांश्चैव. — Ś1 K1 om. (? hapl.) 19^{bc}. — ^{b}) K2 प्रांतनिवासिनः; K4 Dc1 प्रत्यंत°; B1. 3 Dc2 D5 पर्वत°; Dn D1-3 प्रांताभि°. — B1 om. (hapl.) 19^{cd}. — ^{d}) Ś1 K1. 3 D1-3 तथा; K4 यथा (for ये च). N लंकानिवासिनः; T2 G (except G1) मुद्गल°.

20 ^{a}) K2 B3. 4 Dn राष्ट्राणि (for राज्यानि). K4 पश्चिमावर्तराज्यानि. — ^{b}) M सागरांतिके. — ^{c}) K3 दुर्वान्; B3 M1 दार्वान्; M2 चैव (for सर्वान्).

21 T2 G3. 4 om. 21^{ab}. — ^{a}) Ś1 दीनांश्च; K2 Dn (Dn1 m as in text) गुल्मांश्च. — ^{b}) K2-4 D (except Dc) T1 G1 M तुषारान् (for तुखा°). Ś1 K1 चीनाश्च (K1 दीनान्वै) तुखरांस्तथा; K4 तुषारान्सैंधवानपि; G2 तुषारांश्चैव सैंधवान्. — ^{c}) Ś1 K1 जाहुडान्हमिडान्हीनान्; K3 जाहुडान्मागधान्हूणान्; K4 जांगलान्रमठांश्चापि; B1 जागुडान्मागमन्पुंड्रान्; B4 जारुथ्यान्रमलान्मुंडान्; Dc1 जागुडान्रामहान्कुंडान्; Dc2 °न्रामठान्हुंडान्; Dn2 °न्रामठान्मुंडान्; D1-3. 5 जाहुडान् (D1 जान्हुरान्; D2 जांगणान्) रा(*or* र)मठान्हूणान्; T1 G1 M जागरान्रमया(M2 °न्द्रमिळा)न्पुंड्रान्; T2 G3 सैंधकान्पौंड्कांस्तत्र; G2 सागरानूपजान्पौंड्रान्; G4 सैंधवान्पुंड्रकांस्तत्र. — ^{d}) K2. 3 B2 Dn D1-3 स्त्रीराज्यमथ; T2 G2. 3 स्त्रीराज्यान्यथ. T1 G2 M2 कंकणान्; T2 G3. 4 कोंकणान्; G1 शंकणान्. Ś1 स्त्रीराज्यान्सैंधवांस्तथा; K1 तथा स्त्रीराज्यतंगणान्.

22 K3 om. 22^{ab}. — ^{ab}) N (K3 om.) केक(कैके *or* कैक)यान्मालवांश्चैव तथा काश्मीरकानपि. — After 22^{ab}, M2 ins.:

200* तांश्चान्यांश्च सुबहूनाहूतान्भरतर्षभ ।

— ^{c}) N अद्राक्षमहमाहूतान्. — ^{d}) B4 तथा देशविदेशकान्.

23 ^{a}) T2 G (except G1) येषां (for सा ते). K1. 2 B2m Dc S (except M1) आप्ता (for आत्ता). — ^{d}) Ś1 K1 ते मर्हीं (for तामहम्).

25 ^{d}) Ś1 K3 D1-3 यो वान्यः. S (except M1) प्रतियोत्स्यति.

26 ^{a}) S (except M1) हस्तिन°. — ^{cd}) T2 G (except G2) धार्तराष्ट्रात्. T2 G (except G1) सं- (for प्र°). M2 जितारिः पृथिवीपाल सुहृदो नंदयिष्यसि.

C. 3. 1997
B. 3. 51. 32
K. 3. 48. 31

शृण्वत्सु तेषु सर्वेषु धृष्टद्युम्नमुखेषु च ॥ २७
प्रतिगृह्णामि ते वाचं सत्यामेतां जनार्दन ।
अमित्रान्मे महाबाहो सानुबन्धान्हनिष्यसि ॥ २८
वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव ।
प्रतिज्ञातो वने वासो राजमध्ये मया ह्ययम् ॥ २९
तद्धर्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य सभासदः ।
धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते शमयामासुरञ्जसा ।
केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैरमर्षितम् ॥ ३०
पाञ्चालीं चाहुरक्लिष्टां वासुदेवस्य शृण्वतः ।
दुर्योधनस्तव क्रोधाद्देवि त्यक्ष्यति जीवितम् ।
प्रतिजानीम ते सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ॥ ३१
ये स्म ते कुपितां कृष्णे दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा ।
मांसानि तेषां खादन्तो हसिष्यन्ति मृगद्विजाः ॥ ३२
पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा ।
उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैस्त्वं कृष्टा सभातले ॥ ३३
तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले ।
क्रव्यादैः कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत् ॥ ३४
परिक्लिष्टासि यैस्तत्र यैश्चापि समुपेक्षिता ।
तेषामुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३५
एवं बहुविधा वाचस्तदोचुः पुरुषर्षभाः ।
सर्वे तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहतलक्षणाः ॥ ३६
ते धर्मराजेन वृता वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशात् ।
पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः ॥ ३७
रामश्च कृष्णश्च धनंजयश्च
प्रद्युम्नसाम्बौ युयुधानभीमौ ।
माद्रीसुतौ केकयराजपुत्राः

---

27 c) B (except B2) शृणुष्व. K2 B (except B2) Dn1. n2 D5 [ए]तेषु (for ते°). K2 B2 D (except D1-3. 5) वीरेषु (for सर्वे°). — d) Ś1 K (except K2) B (except B2) Dc D1-3. 5 M2 वै (for च).

28 Before 28, a few N MSS. read युधिष्ठिर उ°. — a) K2 प्रतिवाचमिमां सत्यां. — b) K2 नसत्यां च; B2 Dn D4. 6 T2 G3 इमां सत्यां (for सत्यामेतां). T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M2 सत्यामभिगतो (T1 G1. 4 °हितो) ह्यसि; M1 सत्यां मम हितो ह्यसि.

29 d) K4 S (except M2) राज्ञां (for राज-). Ś1 तथा; D1-3 यथा (for मया). S च य(G1 त)त् (for ह्ययम्).

30 a) S धर्मराजस्य व°. — b) Ś1 K1 श्रुत्वा सर्वे (for प्रति°). — c) Ś1 K1 Dc च (for ते). — d) K3 B Dn2 M Cn सम° (for शम°). ❀ Cn: समयामासुः समं युक्तमित्याचख्युः। समशब्दात्तदाचष्ट इति णिच् लिटि आम्। ❀ — f) T2 G कालयुक्तम्.

31 a) Ś1 K2 B D (except D1-3) M1 प्राहुर् (for चाहुर्). G1 पांचालीं चाब्रुवं क्लिष्टां. — e) B1 G1 M1 प्रतिजानामि. G2. 4 ते नित्यं. Ś1 K1. 3 Dc D1-3. 5 सत्यं ते (Ś1 च) प्रतिजानीमः; K2 B2-4 Dn D4. 6 प्रतिजानीमहे सत्यं.

32 ab) K3 येषां त्वं; K4 यत्किंचित्; D1 ते स्म ते; D2 ये तत्र; D3 यस्मात्ते; G4 ये च ते. K2 B2. 3 D (except D1-3) [ऽ]क्षजितां; S कुरवः (for कुपितां). Ś1 transp. कृष्णे and दृष्ट्वा; Dc D2 transp. दृष्ट्वा and त्वां. — d) B2. 4 Dn2. n3 G1 M हरिष्यंति; T G2-4 भविष्यंति. Ś1 K1 Dc वृका द्विजाः; K2. 4 Dn D5 वृक°; T2 G3 मृगा द्विजाः.

33 b) K4 Dc D5 T2 G1-3 M2 गृध्रगोमा°. G4 गृध्रगोमायुवायसाः. — c) K4 (m as in text) अंगैरंगानि कर्षन्तो. — d) K2 B (except B1) Dn D4. 6 कृष्टासि; K4 (m as in text) आकृष्टा (for त्वं कृष्टा). B2 मही° (for सभा°). B1 यैस्त्वं कृष्टासि भाविनि; S यैस्त्वं नीता सभां पुरा (M2 गता).

34 Dc2 om. (hapl.) 34^{ab}. — a) Ś1 K1. 3 Dc1 D1-3. 5 कल्याणि (for पाञ्चालि). — b) Dc1 D5 शिरांसि (for गात्राणि). — cd) Ś1 transp. कृष्य° and भक्ष्य°.

35 b) K1. 2 B1. 3 Dn D1. 4. 6 T2 G2. 3 M1 [अ]सि (for [अ]पि). — c) K1. 4 (m as in text) उत्कृत्य; K3 उत्कृष्य (for उत्कृत्त-). — 35^{d} = 3. 13. 5^{d}.

36 b) Ś1 K1 D1. 3. 6 तामूचुः; K2 B Dc Dn D4. 5 त ऊचुः; K3 ऊचुस्ते; K4 D2 तामुक्त्वा; T2 G3 ते चोचुः. Ś1 K1. 3 B2. 3 Dc D1-3. 5 भरतर्षभ; K2. 4 B4 Dn D4. 6 भरतर्षभाः. — d) K2. 4 B2-4 Dn1. n3 D1. 4-6 T2 G3 Cnp चाहवलक्षणाः; T1 G1. 2. 4 M1 चाहित°; Ś1 K1. 3 B1 Dc Dn2 D2. 3 M2 Cn as in text. [Nil. and Arj., misunderstanding the word, have the gloss अहतलक्षणाः = अखण्डितध्वजाः.]

37 c) Ś1 K1. 3 Dc D1. 3. 5 पुरस्कृत्य समेष्यंति.

38 a) S रामं च कृष्णं च धनंजयं च. — c) Some MSS. कैकय-. S °राजपुत्रान्. — d) S °पुत्रान्. K2. 3 Dn

पाञ्चालपुत्राः सह धर्मराज्ञा ॥ ३८
एतान्सर्वांल्लोकवीरानजेया-
न्महात्मनः सानुबन्धान्ससैन्यान् ।
को जीवितार्थी समरे प्रत्युदीया-
त्क्रुद्धान्सिंहान्केसरिणो यथैव ॥ ३९
धृतराष्ट्र उवाच ।
यन्माब्रवीद्विदुरो द्यूतकाले
त्वं पाण्डवाञ्जेष्यसि चेन्नरेन्द्र ।
ध्रुवं कुरूणामयमन्तकालो
महाभयो भविता शोणितौघः ॥ ४०
मन्ये तथा तद्भवितेति सूत
यथा क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम् ।
असंशयं भविता युद्धमेत-
द्गते काले पाण्डवानां यथोक्तम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

जनमेजय उवाच ।
अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
न्यवसन्कृष्णया सार्धं काम्यके पुरुषर्षभाः ॥ २
ततः कदाचिदेकान्ते विविक्त इव शाद्वले ।
दुःखार्ता भरतश्रेष्ठा निषेदुः सह कृष्णया ।
धनंजयं शोचमानाः साश्रुकण्ठाः सुदुःखिताः ॥ ३
तद्वियोगाद्धि तान्सर्वाञ्शोकः समभिपुप्लुवे ।
धनंजयवियोगाच्च राज्यनाशाच्च दुःखिताः ॥ ४
अथ भीमो महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ।
निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ पुरुषर्षभः ।
अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५

C. 3. 2018
B. 3. 52. 6
K. 3. 49. 6

D5 मत्स्य° ; K4 D2 S मद्र° (for धर्म°).

39 ^{a}) K4 D2. 5 एतान्हि (K4 एवं हि) सर्वान्समरेष्व-जेयान्. — ^{c}) K1 प्रत्युपेयात्; K2 B Dn D4. 6 [ऽ]भ्युदीयात्. — ^{d}) Ś1 K1. 4 D1. 2 क्रोष्टा (for क्रुद्धान्).

40 ^{a}) K3 B1. 3 Dn D1. 3–5 यन्मां ब्रवीद्; B4 यन्माम‌ब्र°; T1 यो मामब्र°. — ^{b}) T2 G (except G1) पांडवं. — ^{d}) K3 Dc T1 M1 महाहवो; D5 महाभयं. K4 घोररूपः (for शोणि°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य. — *Adhy. name:* K4 G1 M धृतराष्ट्रसंजयसंवादः (G1 °संलापः); D1 संजयधृतराष्ट्रयोर्वाक्यं; D4. 6 धृतराष्ट्रविलापः; D5 धृतराष्ट्रवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc2 M1 49; Dn (Dn1 *sup. lin.*) 51; D1 52; T G M2 48 (as in text). — *Śloka no.:* Dn D1 46.

49

1 $1^{ab} = 2^{ab}$. — ^{b}) B1 इंद्र° (for शक्र°). — K3 B1 om. (hapl.) 1^{c}–2^{b}. — ^{d}) K1. 2 B Dn D4–6 T2 G अकुर्वत.

2 K3 B1 Dc2 om. 2^{ab} (for K3 B1 cf. v.l. 1). — $2^{ab} = 1^{ab}$. — ^{c}) K2 B1 Dn आवसन्; K4 निवसन्. — ^{d}) K (except K3) B3. 4 D (except D1–3. 5) M भरतर्षभाः; B2 पांडव°.

3 B3 om. (hapl.) 3^{a}–5^{d}. — ^{b}) D1–3 S मृदु- (for इव). K4 Dc D6 S शाड्वले. — ^{c}) T2 G3 पुरुषश्रेष्ठा. — ^{d}) Ś1 D1–3 transp. सह and कृष्णया. — ^{f}) K4 S सास्र(K4 °श्रु)नेत्राः (for साश्रुकण्ठाः).

4 K2 D3 (both hapl.) and B3 om. 4 (for B3 cf. v.l. 3). — ^{a}) K1. 4 D4–6 तद्वियोगान्वितान्; B Dn °दितान् (for °द्धि तान्). S सर्वेषां (for तान्सर्वान्). — ^{d}) B1. 2 Dn D4. 6 राज्यभ्रंशाच्च.

5 B3 om. 5^{abcd} (cf. v.l. 3). — ^{c}) T2 G (except G1) नियोगात्ते. K4 D5 महाबाहुर्; M1 महाभाग. — ^{d}) K2. 4 B2. 4 Dn D3. 4. 6 T2 G3. 4 M1 भरतर्षभः (*or* °भ); K3 पुरुषर्षभ.

C. 3. 2019
B. 3. 52. 7
K. 3. 49. 7

यस्मिन्विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् ।
सात्यकिर्वासुदेवश्च विनश्येयुरसंशयम् ॥ ६
योऽसौ गच्छति तेजस्वी बहून्क्लेशानचिन्तयन् ।
भवन्नियोगाद्बीभत्सुस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ७
यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ ८
यस्य प्रभावान्न मया सभामध्ये धनुष्मतः ।
नीता लोकममुं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससौबलाः ॥ ९
ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ १०
वयं हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान्परान् ।
स्वबाहुविजितां कृत्स्नां प्रशासेम वसुंधराम् ॥ ११
भवतो द्यूतदोषेण सर्वे वयमुपप्लुताः ।
अहीनपौरुषा राजन्बलिभिर्बलवत्तमाः ॥ १२
क्षात्रं धर्मं महाराज समवेक्षितुमर्हसि ।
न हि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य वनाश्रयः ।
राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ॥ १३
स क्षत्रधर्मविद्राजन्मा धर्म्यान्नीनशः पथः ।
प्राग्द्वादश समा राजन्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ॥ १४
निवर्त्य च वनात्पार्थमानाय्य च जनार्दनम् ।
व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव महाहवे ।
धार्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशां पते ॥ १५
सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ।
दुर्योधनं च कर्णं च यो वान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ १६
मया प्रशमिते पश्चात्त्वमेष्यसि वनात्पुनः ।
एवं कृते न ते दोषो भविष्यति विशां पते ॥ १७

---

6 ^{a}) D1. 3 तस्मिन्वि°. — ^{b}) Dc1 D1. 5 -पुत्रास्तथा. — ^{d}) K2 B3. 4 Dn D1–3. 6 न संशयः; K3. 4 B2 D4 नसंशयं.

7 ^{a}) K2 B2 Dn D4. 6 धर्मात्मा (for तेजस्वी). — ^{b}) N विचिंतयन् (for अ°). — ^{c}) K4 गर्हयं याति बीभत्सुः. — 7^{d} = (var.) 1. 138. 22^{d}.

8 ^{cd}) Ś1 K1 जितामाजौ. Ś1 K4 Dc D1 परां प्राप्तां; K1 सर्वान्प्राप्तां; K3 D3 परान्प्राप्तान्. — S ins. after 8 (G1 om. line 1, ins. after 9^{ab}):

201* यस्य प्रभावाद्धि वयं सभामध्ये धनुष्मतः ।
जितान्मन्यामहे सर्वान्धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ।
[Line 1 = (var.) 9^{ab}.]

9 ^{a}) G1 यस्य प्रसादाद्धि वयं (cf. 201*). — ^{b}) Ś1 K1. 4 वपुष्मतः; K3 Dc D5 S (except G1) महाबलाः (for धनु°). — After 9^{ab}, G1 ins. line 2 of 201*. — ^{c}) K3 नीताः सर्वे मृत्युलोकं. — ^{d}) Ś1 धार्तराष्ट्रश्च सौबलः; M2 °ष्ट्रा महाबलाः.

11 ^{a}) T2 G (except G1) M1 मया (for वयं). — ^{d}) K3 T2 G3 प्रशासेमां; G2. 4 M1 प्रशाधीमां.

12 ^{c}) K2 Dn D4. 6 बाला (for राजन्). Ś1 K1. 3. 4 D3. 5 अहीनाः (K3 °न-) पौरुषाद्राजन् (K4m अहीनपौरुषाः सर्वे). — ^{d}) D2 रिपुभ्यो; G2 बाहुभिर् (for बलिभिर्). N °त्तराः (for °त्तमाः).

13 ^{a}) Ś1 K (except K4) Dc D1–3 G4 क्षत्रधर्मं. — ^{b}) Ś1 K1 त्वमु(K1 °म)पेक्षितुम्; K2 Dc Dn D1–3. 5 त्वमवे°; K3. 4 त्वमेवे°; D4. 6 नन्ववे°.

14 ^{a}) Ś1 K4 न; K1 D3 त्वं (for स). K2 B Dn D4. 6 T1 G1 राजा (for राजन्). — ^{b}) K2. 4 D (except D1–3. 5) G1. 4 धर्मात् (for धर्म्यात्). T G (except G2) विनशः (for नीनशः). — ^{c}) S (except G1. 2) -समाद् (for समा). Ś1 K1 यच्च (for राजन्). K3. 4 प्राग्द्वादशेभ्यः सामात्यान् (K4 °शभ्यः समाभ्यः). — After 14^{c}, Dc D1 ins.:

202* हृदयेन विचिन्त्यताम् ।
तदुत्तिष्ठ महाबाहो.

— ^{d}) D1–3 निहन्महे.

15 ^{a}) Ś1 K1. 3 D2 T G वचनात् (for च वनात्). D1 निवर्तय वनात्पार्थं. — ^{c}) Ś1 व्यूढानीके; K1. 2. 4 Dc D1 T1 G1. 2 M2 °नीका. K3 सर्वे वै मिलितान्सर्वान्. — ^{d}) N (except Ś1 K1) M2 महामते (for °हवे). — ^{f}) Ś1 नाशयामि; K1 B1 T G M1 गमयाम; K3 Dc D1–3. 5 M2 गमयामो.

16 ^{a}) K4 T1 वधि° (for हनि°). — ^{b}) G4 महाहवे (for ससौब°). — Cf. 5. 48. 25^{cd}. — ^{d}) K3 Dc D5 S यश्चान्यः; K4 यथान्यः. B2 D1. 3 T G (except G1) °योत्स्यति.

17 ^{a}) S (except M2) प्रशासिते (for प्रशमिते). — ^{b}) K2 B Dn D4. 6 वनं (for वनात्). Dc D5 S ततः (for पुनः). — ^{cd}) K2 Dn1. n2 दोषा भविष्यंति.

18 D1 om. 18^{a}–19^{b}. — ^{a}) Ś1 K (except K2)

यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिंदम ।
अवधूय महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ १८
एवमेतद्भवेद्राजन्यदि राजा न बालिशः ।
अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान्धर्मपरायणः ॥ १९
निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ॥ २०
तथा भारत धर्मेषु धर्मज्ञैरिह दृश्यते ।
अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण हि ॥ २१
तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो ।
संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥ २२
यदि वेदाः प्रमाणं ते दिवसादूर्ध्वमच्युत ।
त्रयोदश समाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २३
कालो दुर्योधनं हन्तुं सानुबन्धमरिंदम ।
एकाग्रां पृथिवीं सर्वां पुरा राजन्करोति सः ॥ २४
एवं ब्रुवाणं भीमं तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उवाच सान्त्वयन्राजा मूर्ध्न्युपाघ्राय पाण्डवम् ॥ २५
असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् ।
वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं सह गाण्डीवधन्वना ॥ २६
यच्च मा भाषसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो ।
अनृतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ २७
अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयम् ।
हन्ता त्वमसि दुर्धर्ष सानुबन्धं सुयोधनम् ॥ २८
एवं ब्रुवति भीमं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृषिः ॥ २९
तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा संप्राप्तं धर्मचारिणम् ।
शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥ ३०
आश्वस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्वभाषत ॥ ३१
अक्षद्यूतेन भगवन्धनं राज्यं च मे हृतम् ।
आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ३२

C. 3. 2055
B. 3. 52. 43
K. 3. 49. 42

Dc D2. 3. 5 पार्थ; T2 G (except G1) दानैः (for तात). — d) Ś1 K1 D3 गच्छेयुः; K3 गच्छेथाः.

19 D1 om. 19ab (cf. v.l. 18). — a) Dc G4 एव (for एतद्). Ś1 राष्ट्रं; K (except K2) D2. 3 राज्यं (for राजन्). — c) D1. 3 °सूत्रत्वाद् (for °सूत्रः स्याद्).

20 b) S इति निश्चितं. — After 20, K1 (which om. 21–24) ins. a passage given in App. I (No. 7).

21 K1 om. 21–24; Dc2 om. 21a–22b; Ś1 om. 21ab. — a) T2 G3. 4 M2 भरतधर्मेषु. — D2 om. (hapl.) 21d–22c. — d) K2. 3 B D (Dc2 D2 om.) ह; K4 तु (for हि).

22 K1 om. 22; D2 om. 22abc; Dc2 om. 22ab (cf. v.l. 21). — b) S (except G1) दृश्यते (for श्रूय°).

23 K1 om. 23 (cf. v.l. 21). — a) K2 B (except B3) Dn2. n3 D4. 6 प्रमाणास्ते. — b) K2. 3 Dn2 D1. 3 उच्यते (for अच्युत). — c) D2. 3 त्रयोदशसमः कालो; S त्रयोदशादितः (G4 °शदिनः; M1 °शोदितः) कालो.

24 K1 om. 24 (cf. v.l. 21). — c) S (except G1. 4) कृत्स्नां (for सर्वां). — A passage given in App. I (No. 7) is ins. in K2 B (except B1) D (except D1–3) after 24, in K1 (which om. 21–24) after 20.

25 Before 25, N (except B2) T1 G1. 2 M ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — c) Ś1 K1. 3 T1 राजन्; K4 वाक्यं (for राजा). — d) Some MSS. पांडवः.

27 a) K2–4 B2–4 Dn D4. 6 यत्त्वम्; S (except T1 G1 M2) यदि (for यच्च). K1 B1. 4 Dc Dn1 D1–3. 5 मां भाषसे; K2–4 B2. 3 Dn2. n3 D4. 6 आभाषसे; S त्वं मन्यसे (for मा भाषसे). — b) Ś1 K1. 3 D3 प्राप्तकालम्; B3 Dc D1. 2. 4. 5 T1 G2 प्राप्तकाल. — c) Ś1 K3. 4 B2 Dc D1–3. 5 कर्तुं; K1 हंतुं (for वक्तुं). — d) Ś1 K2 B D (except Dn1 D1–3) मम (for मयि).

28 c) K2 B2 Dn1. n2 D4. 6 दुर्धर्ष. G1 निहनिष्यसि दुर्धर्ष.

29 c) K3. 4 (before corr.) Dn3 T2 G2–4 M2 महाबाहो; D1 °राज; D2. 3 G1 °योगी; T1 M1 °तेजा (for °भागो). — d) Ś1 महामतिः; K4 B3 D1. 3 महामुनिः (for °नृषिः).

31 a) K3 आसने (for आश्वस्तं). K3 B4 D5 चैवम् (for चैनम्). D1 आसने समुपासीनम्. — b) Ś1 उपास्वस्थो; D1 आश्वास्य च (for उपासीनो). — d) D1 तमृषिं (for कृपणं). K3 सोम्यभाषत; D1 प्रत्य°; T2 G (except G1) सम°.

32 a) K1. 2 Dn1. n3 D4–6 °द्यूते च (for °द्यूतेन).

33 a) K1 G1 च (for हि). K2 अनक्षज्ञस्तथाहं वै.

C. 3. 2056
B. 3. 52. 44
K. 3. 49. 43

अनक्षज्ञस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः ।
भार्या च मे सभां नीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ३३
अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ।
न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ३४

बृहदश्व उवाच ।

यद्ब्रवीषि महाराज न मत्तो विद्यते क्वचित् ।
अल्पभाग्यतरः कश्चित्पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ३५
अत्र ते कथयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ ।
यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ३७

बृहदश्व उवाच ।

शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।
यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ३८

— ^{c}) T2 G (except G1) [अ]पि (for च). — After 33, K1. 2 B D (except D1–3) S (T G M2 om. line 10) ins.:

203* पुनर्द्यूतेन मां जित्वा वनवासं सुदारुणम् ।
प्राव्राजयन्महारण्यमजिनैः परिवारितम् ।
अहं वने दुर्वसतीर्वसन्परमदुःखितः ।
अक्षद्यूताधिकारे च गिरः शृण्वन्सुदारुणाः ।
आर्तानां सुहृदां वाचो द्यूतप्रभृति शंसताम् । [5]
अहं हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ।
यस्मिंश्चैव समस्तानां प्राणा गाण्डीवधन्वनि ।
विना महात्मना तेन गतसत्त्व इवाभवम् ।
कदा द्रक्ष्यामि बीभत्सुं कृतास्त्रं पुनरागतम् ।
प्रियवादिनमक्षुद्रं दयायुक्तमतन्द्रितम् । [10]

[(L. 3) S (except G4) सोहं (for अहं). S (except G4 M2) दुर्वसतिं. T1 G1 M1 शये; T2 G2–4 M2 वसे (for वसन्). — (L. 4) S अक्षद्यूताभि(M2 °नु)षंगेण. T1 गिरेः श्रृंगान्सुदारुणान्. — (L. 5) K1 मर्मगः; B1. 3. 4 सह्यगाः; B2 D6 मर्मगाः; Dc D4 सह्यगां; D5 सह्यगः (for शंसताम्). S संप्राप्तानां च सुहृदां शृण्वन्सत्याभिसांश्रिताः (T1 °त्यं हि संश्रिताः; G2. 3 °श्रितः; G4 °श्रितां). — (L. 6) B1. 2 कृताः; Dc स्थिताः (for श्रिताः). T1 G1 द्यूतान्प्रभृति धर्मघ्नी; T2 G2–4 M द्यूतात्प्र(G3 M1 °तप्र)भृति मर्मघ्नी (M2 °घ्ना) (for the prior half). K2 Dc D6 सर्वा रात्रीर्; S रात्रीः सर्वा (for सर्वरात्रीर्). — (L. 7) S यस्मिंश्च वयमायत्ताः (for the prior half). T2 G M2 सदा; M1 सर्वे (for प्राणा). — (L. 8) S महात्मना तेन विना (G1 by transp. विना तेन) गतसत्वा इवा- (G4 °ह्रा)सहे. — (L. 10) K2 B1 Dn °द्रितः (for °द्रितम्).]

— S cont.:

204* इति सर्वे महेष्वासं चिन्तयाना धनंजयम् ।
अनेन तु विषण्णोऽहं कारणेन सहानुजः ।
वनवासान्निवृत्तं मां पुनस्ते पापबुद्धयः ।
जयन्तः प्रीयमाणा वै देवने भ्रातृभिः सह ।
द्यूतेनैवाह्वयिष्यन्ति बलादक्षेषु तद्विदः । [5]
आहूतश्च पुनर्द्यूते नास्मि शक्तो निवर्तितुम् ।
पणे च मम नास्त्यर्थं विद्यते वसु किंचन ।
एतत्सर्वमनुध्यायंश्चिन्तयानो दिवानिशम् ।
न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीह कश्चन ।

[(L. 1) T1 M2 महेष्वासाः; T2 G3. 4 महात्मानं (G4 °नः). — (L. 7) T1 चाप्यर्थं; T2 G3 नात्यर्थं; M1 नास्त्यर्थो. T2 G2–4 वसु किंचिन्न (G2. 4 °चन) विद्यते.]

34 ^{a}) T G नास्ति; M1 अपि (for अस्ति). — ^{d}) K2 B (except B1) D (except Dc2 D1. 5) क्वचित् (for भवेत्). — After 34, K4 D2 ins.:

205* अल्पभाग्यतरो वापि कश्चिदस्ति महामुने ।;

while D1. 3 ins.:

206* इति ब्रुवाणं राजानं बृहदश्वोऽब्रवीन्मुनिः ।;

and finally, S ins.:

207* एवं ब्रुवन्तं दुःखार्तमुवाच भगवानृषिः ।
शोकं व्यपनुदन्राज्ञो धर्मराजस्य धीमतः ।

35 After the ref., S ins.:

208* न विषादे मनः कार्यं त्वया बुद्धिमतां वर ।
आगमिष्यति बीभत्सुरमित्रांश्च विजेष्यते ।

[(L. 2) T1 G1 M विजेष्यति.]

— D3 om. 35^{c}–41^{b}.

36 D3 om. 36 (cf. v.l. 35). — ^{a}) K2 D6 वर्तं; Dn D4 वर्णं° (for कथ°). — ^{b}) T G नृप (for ऽनघ). — 36^{cd} = 38^{cd}. — ^{d}) K3 D2 °पतिः; K4 Dc1 D1 G1 °तले (for °पते).

37 D3 om. 37 (cf. v.l. 35); G2 om. (hapl.) 37–38. — ^{a}) B [ए]वम् (for [ए]नम्). — ^{d}) M तं नृपं (for पार्थिवम्).

38 D3 G2 om. 38 (cf. v.l. 35, 37). — ^{b}) D1. 3 भ्रातृभिः सह यत्नतः. — 38^{cd} = 36^{cd}. — ^{c}) K3 G1 यस्त्वया (for यस्त्वत्तो). — ^{d}) K4 °तले; D1. 2 °पतिः (for °पते).

निषधेषु महीपालो वीरसेन इति स्म ह ।
तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ३९
स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम् ।
वनवासमदुःखार्हो भार्यया न्यवसत्सह ॥ ४०
न तस्याश्वो न च रथो न भ्राता न च बान्धवाः ।
वने निवसतो राजञ्शिष्यन्ते स्म कदाचन ॥ ४१
भवान्हि संवृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसंमितैः ।
ब्रह्मकल्पैर्द्विजाग्र्यैश्च तस्मान्नार्हसि शोचितुम् ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः ।
चरितं वदतां श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

बृहदश्व उवाच ।

आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥ १
अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ।
उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २
ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ।
अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३
ईप्सितो वरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः ।
रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ॥ ४
तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।

C. 3. 2076
B. 3. 53. 5
K. 3. 50. 5

39 D_3 om. 39 (cf. v.l. 35); K_1 om. 39–42. — [a]) $K_{3.4}$ महीपाल. — [b]) K_2 B Dn $D_{4.6}$ $G_{2.4}$ श्रुतः (for स्म ह). — [d]) T G_3 M_1 नळो (for नलो). K_2 B Dn $D_{4.6}$ M °कोविदः; D_1 °तत्ववित्; G_2 °दर्शनः.

40 K_1 D_3 om. 40 (cf. v.l. 39, 35). — [a]) Ś$_1$ $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ M_2 राज्यं; $B_{3.4}$ T_1 G_1 राजन् (for राजा). — [c]) K_2 B (except B_1) Dn $D_{4.6}$ °वासं सुदुःखार्तः. — [d]) D_2 तदा; G_1 सुधीः (for सह). Ś$_1$ न्यवसत्सह भार्यया.

41 K_1 om. 41; D_3 om. 41[ab] (cf. v.l. 39, 35). — [a]) Ś$_1$ K (K_1 om.) B_1 Dc Dn $D_{1.4.5}$ न तस्य दासा (Ś$_1$ D_5 दासो; K_3 corr. to देशो) न रथो; B_{2-4} D_6 M न तस्याश्वा न च रथो (M °था); D_2 न तस्याश्वो नानुचरो; G_1 न चाप्यश्वा न च रथा. — [b]) B_3 D_1 T G बांधवः. — [d]) Ś$_1$ $K_{3.4}$ B_1 D_{1-3} दृश्यते स्म; T_1 G_1 M अश्रूयंत; T_2 G_{2-4} नाश्रूयत (for शिष्यन्ते स्म).

42 K_1 om. 42 (cf. v.l. 39). — [a]) Dc स भवान् (for भवान्हि). Ś$_1$ D_1 M सहितो (for संवृतो). B_3 भवानसि वृतो वीरैः; $D_{2.3}$ कृष्णया सहितो वीर. — [b]) Ś$_1$ T_1 °संमतैः; K_3 °संनिभैः; T_2 G_3. °निर्मितैः. — [d]) D_2 T_2 $G_{2.3}$ M नार्हति.

43 [d]) B_1 S तदाख्यातुमिहा(T_1 °तु त्वम)र्हसि.

Colophon om. in K_4 B_1. — *Major parvan:* Ś$_1$ K_1 Dn_2 T G आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except Ś$_1$ Dn_2; K_4 B_1 om.) T_2 $G_{2.3}$ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* D_2 आदौ बृहदश्वगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc_2 M_1 50; Dn (Dn_1 *sup. lin.;* Dn_2 in words) 52; Dn_2 (in figures) D_1 53; T G M_2 49 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 59; D_1 45.

50

☞ Here begins the celebrated Nala-Damayantī episode.

1 [a]) Here and below some S MSS. नळ- for नल-. — [c]) Ś$_1$ युक्तो; K (except K_2) Dc $D_{1-3.5}$ सर्वै (for इष्टै); cf. 9[c]. — [d]) K_4 $D_{1.3}$ अक्ष°; B_1 अर्थ°; D_2 अब्ज° (for अश्व°). — After 1, S ins.:

209* यज्वा दानपतिर्दक्षः सदा शीलपुरस्कृतः ।

2 [d]) Ś$_1$ $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ तेजसां.

3 [a]) Ś$_1$ शांतो; K_3 क्रांतो (for शूरो). — K_4 om. 3[cd]. — [d]) K_3 D_2 G (except G_3) अक्षो° (for अक्षौ°).

4 [a]) K_2 D_3 M नर° (for वर°). — [b]) $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ संजितेंद्रियः.

C. 3. 2076
B. 3. 53. 5
K. 3. 50. 5

शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ५
स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥ ६
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ।
महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७
तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान्महायशाः ॥ ८
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् ।
उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भीमान्भीमपराक्रमान् ॥ ९
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ १०
अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलंकृतम् ।
शतं सखीनां च तथा पर्युपास्ते शचीमिव ॥ ११
तत्र स्म भ्राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।
सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामिनी यथा ।
अतीव रूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना ॥ १२
न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् ।
मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वा न च श्रुता ।
चित्तप्रमाथिनी बाला देवानामपि सुन्दरी ॥ १३
नलश्च नरशार्दूलो रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ १४
तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ।
नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुनः ॥ १५
तयोरदृष्टकामोऽभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।
अन्योन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ १६
अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।

5 For 5[b], cf. 1. 2. 184[b]; 114. 9[d]; 141. 18[b]: 3. 50. 9[d]; 71. 19[d]: 4. 21. 47[b]; etc. — [c]) K3 शूरः सर्वैर्गुणैर्युक्तः; K4 B1 G1 शूरः सर्वगुणोपेतः; T1 शूरश्च सद्गुणैर्युक्तः. — [d]) T2 G transp. सः and च.

6 [a]) Ś1 K1. 3 प्रजार्थं. — [b]) Ś1 D3 स; K4 च (for सु-). — [c]) D1 देवर्षिर् (for ब्रह्म°). — [d]) D2. 3 पार्थिवः; M2 भार्गवः (!) (for भारत).

7 [a]) K3 transp. तं and स. — [c]) D3 G2 राजेंद्रः. — [d]) Ś1 K1 B3. 4 D1. 6 सुवर्चसा; K3. 4 (before corr.) समाहितः (cf. 6[b]). — After 7, K1 reads 9[cd].

8 G1 om. 8[b]–10[a]. — [c]) K4 D1. 3 त्रीन् (for च). — [d]) K3 चतुरोभून्महा°; K4 D1. 3 उदारान्सुमहा°.

9 G1 om. 9 (cf. v.l. 8). — [a]) Ś1 शमं (for दमं). — [b]) K3 सुवर्णं सूर्यवर्चसं. — K1 reads 9[cd] after 7. — [c]) K1 (in addition to text reading) D4. 6 सर्वान् (for सर्वैर्). — [d]) Cf. 5[b]. K4 B3. 4 M भैमान् (for भीमान्).

10 G1 om. 10[a] (cf. v.l. 8). — [a]) T2 G3 दमयंत्यति (for °यन्ती तु). — [b]) S (except M2) वपुषा (for यशसा). — [c]) K3 D3 लोकेस्मिन् (for °षु). — [d]) D5 तादृग्रूपवती क्वचित् (=13[b]).

11 [a]) D2 अथैतां व°. D1–3 प्राप्तां (for °प्ते). — [b]) D2. 3 दासीभिः. Ś1 K4 D1–3 °कृतां. K3 दासीदासमलंकृतां. — [c]) T1 समं (for शतं). Ś1 K1 B1 च शतं; D1–3 सततं; S (except G1 M2) च तदा (for च तथा). K2 B2–4 Dc Dn D4–6 शतं शतं सखीनां च; K3 सतीं सखिगणां चैतां. — [d]) Ś1 K2. 4 B D (except D1) पर्युपासत्; K1. 3 G1 °पास्त.

12 [a]) Ś1 ततः स; T1 G1 ततः सा; T2 G2–4 सा तदा (G4 तथा) (for तत्र स्म). K2 B D (except Dc2 D1–3) राजते (for भ्रा°). — [d]) B2. 3 Dc2 Dn1 सौदामनी.

13 [c]) D2. 3 मनुष्येष्वपि. Ś1 वाक्येषु; K3 राजेंद्र; K4 वा नान्या; B1 S वा चान्या (G1 नैवान्या; M2 वाथान्या) (for चान्येषु). K1 मानुषीष्वपि चान्यासु; D1 मानुषीषु तथान्यासु. — [d]) K2 B (except B3) Dn D4–6 T2 G2–4 [अ]थ वा; K4 [अ]पि वा; D3 न वा; G1 तथा (for न च). T1 °पूर्वा श्रुताथवा. — [e]) Cf. 1. 61. 97[d]. Ś1 K1–3 B1. 2. 4 Dc Dn D2. 4. 5 M2 °प्रसादनी; K4 D1. 3. 6 M1 °प्रसादिनी; B3 G2. 4 °प्रमथनी; T1 G1 °प्रमथिनी. Cf. Hopkins, *Great Epic* (1920), p. 411, No. 66. — [f]) Dc इव (for अपि).

14 [a]) D2. 3 नलस्तु. B2 T G (except G1) °शार्दूल. — [b]) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1. 3. 5 गुणैर्; K2 B D2. 4. 6 G1 लोकेषु (for रूपेण).

15 [c]) Ś1 K1 B3 Dc D4. 6 च (for तु). — [d]) D1. 3 जनाः पुनः; B3 पुनर्जनाः.

16 [a]) K1. 4 D1–3 G4 °दृष्टकामो (as in text); D5 °दृष्टपूर्वो; the rest °दृष्टः कामो. — [b]) K1 transp. शृण्वतोः and सततं. — [d]) K1. 4 D1 संव्यवर्धत; T G सोभ्यवर्ध(T2 G3 °र्ते)त; M1 सोभ्यपद्यत.

17 [ab]) D5 अगच्छच्च (for अशक्नुवन्). K1 transp. नलः and तदा. K4 D5 हृदि (for हृदा). — [c]) Ś1 K4

अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १७
स ददर्श तदा हंसाञ्जातरूपपरिच्छदान् ।
वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १८
ततोऽन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार तदा नलम् ।
न हन्तव्योऽस्मि ते राजन्करिष्यामि हि ते प्रियम् ॥१९
दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध ।
यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् ॥ २०
एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज महीपतिः ।
ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २१
विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।
निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्शाथ तान्खगान् ॥ २२
सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।
हृष्टा ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २३
अथ हंसा विससृपुः सर्वतः प्रमदावने ।
एकैकशस्ततः कन्यास्तान्हंसान्समुपाद्रवन् ॥ २४
दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।
स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ २५
दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः ।
अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥ २६
तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ।
सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥ २७
वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् ।
दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ २८
त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।

C. 3. 2101
B. 3. 53. 30
K. 3. 50. 31

(before corr.) D2. 3 T2 G3 °समीपस्थः; K3 अंतःपुरं प्रविश्याथ. — d) K3 ततोतिष्ठत दुर्मनाः; G1 corrupt. — After 17, M2 ins.:

210* कस्यचित्त्वथ कालस्य नलः पार्थिवसत्तमः ।

18 a) N (except Ś1 K1. 4 D1. 2) G2 M2 ततो (for तदा). — b) N (except K1. 3 D1. 3) °परिष्कृतान् (cf. 3. 58. 11^{d}).

19 b) B Dn D4–6 (by transp.) नलं तदा; T2 G2. 3 ततो नलं. — c) B3. 4 Dn D4–6 हंतव्योस्मि न ते राजन्. — d) K4 °ष्यामीति ते; B Dn D4–6 °ष्यामि तव; M1 °ष्यामि च ते.

20 b) G2 तेनघ (for नैषध). — B1 om. 20^{cd}. — d) Ś1 K (except K2) सा न (by transp.); D2. 3 नानु-; T1 न स्म. K2 कांक्ष्यति; T1 रंस्यति (for मं°). Dc न च सा कामयिष्यति. — After 20, Dc1 D5 S (except M2) ins.:

211* तव चैव यथा भार्या भविष्यति तथानघ ।
विधास्यामि नरव्याघ्र सोऽनुजानातु मा भवान् ।

[(L. 1) Dc1 D5 तथा वयं; T1 G1. 4 तदानघ (for तथा°). — (L. 2) Dc1 D5 विधास्यामः. T1 नो; T2 G3 मां (for मा). Dc1 स मामुत्स्रष्टुमर्हसि; D5 सोत्र जानात्ततो भवान्.]

21 c) G1 स तु हंसः स°. — d) K (except K1) B3. 4 D (except Dn) विदर्भाम्. Ś1 K1 पुनः; T1 तदा (for ततः).

22 a) K1 B3 Dc °नगरं. — b) Ś1 Dc D3 दमयंत्यास्तदंतिके; K3 °त्यासनांतिके; B D4. 6 M °तीसमंतिके. — d) Ś1 K3. 4 Dc D1–3 ददर्शाथ च; K1. 2 B Dn D4. 6 G1 M सा ददर्श च. Dn1. n2 तान्गणान्. D5 ददर्शाथ वनान्खगान्.

23 b) Dn3 D4 सखी° (for सखि°, shortening *metri causa*). — c) B1 स्वयं (for हृष्टा). K2 खमृगान्; D3 च खगान् (for खगमान्). D1 खगान्ग्रहीतुं हृष्टा सा.

24 a) M1 ते तु (for अथ). — b) Ś1 सर्वथा; M2 सततं (for सर्वतः). — c) K2 B (except B3) Dc2 Dn D6 तदा (for ततः). Ś1 एकैकशस्ततः सख्यः; K1 D5 T1 G1. 2. 4 °शश्च कन्यास्ताः; K3. 4 D1–3 T2 G3 °शश्च कन्यास्तान्. — d) K1 खगमान्; K4 हंसास्ताः; D1 हंसाश्च; D2. 3 हंसास्तु; T2 G3 हंसान्वै (for तान्हंसान्).

25 a) B3 Dc G1. 2 तं (for यं). — b) T G2–4 अंतिकं; M अंतिकात् (for °के). G1 उपाधावत्तदंतिके.

26 Before 26, T2 G (except G4) M2 ins. हंसः. — d) D1 मानवाः (for मानुषाः). T1 G1 न समस्त(G1 °मोस्त्य)स्य मानुषः. — After 26, K1. 2 B (except B1) D (except D1–3) *repeat* 14^{cd}.

27 a) K1 transp. तस्य and यदि. B2 D5 तस्यैव; D2. 3 G2 तस्य त्वं (for तस्य वै). D2. 3 भार्या स्याः; G2 वै भार्या (for भार्या त्वं). — b) D2 सभाग्या; D3 सभार्या (for भवेथा). Some MSS. °वर्णिनी.

28 ab) M1 तु (for हि). K3 G4 °गंधर्वान्मनुष्योरग°; D2. 3 °गंधर्वसयक्षोरग°. — c) G1 दृष्ट्वाग्रं ते (for दृष्ट°).

29 b) K1 नराणां (for नरेषु). D1 नलः पुमान्; T2 G (except G1) वरो नलः (by transp.). — c) K2. 4 B (except B3) Dn D1–3. 5 T2 G1. 3 विशिष्टया; Dc °ष्टेषु (for °ष्टाया). — d) K2 Dn2. n3 (before corr.) Cn

C. 3. 2101
B. 3. 53. 31
K. 3. 50. 31

विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान्भवेत् ॥ २९
एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशां पते ।
अब्रवीत्तत्र तं हंसं तमप्येवं नलं वद ॥ ३०
तथेत्युक्त्वाण्डजः कन्यां वैदर्भस्य विशां पते ।
पुनरागम्य निषधान्नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

बृहदश्व उवाच ।
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
तदा प्रभृति नस्वस्था नलं प्रति बभूव सा ॥ १
ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।
बभूव दमयन्ती तु निःश्वासपरमा तदा ॥ २
ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ।
न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ॥ ३
न नक्तं न दिवा शेते हा हेति वदती मुहुः ।
तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जज्ञुरिङ्गितैः ॥ ४
ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ।
न्यवेदयत नस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वर ॥ ५
तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ।

संग्रामः; Cnp संगमः (as in text). D_2 पुण्यवान्.

30 ^{b}) K_3 सुविस्मिता (for विशां पते). — ^{c}) $Ś_1$ K (except K_2) $D_{2.3}$ अब्रवीत्साधु तत्र त्वं; Dc_2 °वीत्तं द्रुतं हंसं. — ^{d}) N (except $Ś_1$ $K_{1.3}$) M_1 त्वम् (for तम्). K_2 B_1 Dn $D_{3.5.6}$ नले (for °लं).

31 ^{b}) $K_{2.4}$ $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ विदर्भस्य; Dc वैदर्भेषु. — ^{c}) $Ś_1$ D_1 निषधं (for °धान्). — After 31, D_1 ins.:

212* वयं हि देवगन्धर्वाः शप्ताश्चेन्द्रेण कारणात्।
अस्मान्संस्पृश्य पाणिभ्यां यथा मोक्षे व्रजामहे।
एवमुक्तस्ततो हंसान्प्रममज्जाथ नैषधः ।
नैषधेन तु संस्पृष्टा इन्द्रलोकं पुनर्गताः ।

Colophon. B_1 reads it in marg. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_1 Dn_1. n_2 T_1 $G_{1.2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except $Ś_1$; B_1 marg.) T_1 G_2 M_2 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* B_4 दमयंतीहंससंवादः; D_2 नलेन हंसप्रेषणे दमयंती प्रति हंसेन नलसंदेशकथनः; T_2 $G_{2.3}$ हंसदौ(G_2 °दू)त्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 T G M_2 50 (as in text); Dc_2 M_1 51; Dn_2. n_3 53; D_1 54. — *Śloka no.:* Dn_1 33; Dn_2. n_3 32; D_1 34.

51

1 ^{a}) G_4 ततः (for तु तत्). M_2 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — ^{c}) K_2 B (except B_1) D (except D_{1-3}) ततः (for तदा). G_1 चास्वस्था (for नस्वस्था); cf. 5^{c}. — ^{d}) D_1 सुमध्यमा (for बभूव सा).

2 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ Dc D_3 °पराधीना (for °परा दीना). — ^{b}) Dc D_5 °वदनाकृतिः. — ^{d}) Dc तथा; G_1 सदा (for तदा). K_3 सा निःश्वासपरायणा.

3 ^{b}) $D_{2.3}$ °चेतना (for °दर्शना). — After 3^{ab}, N ins.:

213* पाण्डुवर्णा क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना।
[K_3 $D_{1.3}$ °चेतसा (for °चेतना).]

— ^{d}) $Ś_1$ K (except K_2) D_{1-3} बध्नाति (for विन्दति). — K_1 reads 3–13 in the following sequence: 3, 9^{cd}–10^{ab}, 4^{cd}–9^{ab}, 11^{cd}–12^{cd}, 10^{cd}–11^{ab}, 4^{ab}, 13!

4 For sequence in K_1, cf. v.l. 3. — ^{a}) M_1 वापि (for शेते). — ^{b}) K_2 $B_{1.3.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) रुदती (for व°). K_2 B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ पुनः (for मुहुः). — ^{c}) K_4 D_{1-3} G_1 अवस्थां (for अस्वस्थां). $Ś_1$ महाकारां; K_1 G_1 तथा°; K_3 तदा दृष्ट्वा; M अनाहारां (for तदाकारां). — ^{d}) $G_{1.2}$ सख्यस्तां; M तत्सख्यः (for सख्यस्ताः). K_4 ययुर् (for जज्ञुर्). D_1 सख्यस्ता जज्ञिरेंगितैः; D_3 सख्यो ज्ञात्वा तदिंगितैः.

5 ^{b}) $K_{1.3}$ $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ सखीजनः. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 Dc D_5 नस्वस्था ($Ś_1$ °स्ता); $K_{3.4}$ T G_{2-4} M_1 चास्व(K_4 °व)स्थां; D_2 G_1 चास्वस्था (for नस्वस्थां); cf. 1^{c}. K_2 B_{2-4} Dn $D_{1.3.4.6}$ न्यवेदयत्तामस्व(D_1 °व)स्थां. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc D_{4-6} G_1 दमयंती. K_2 B_{2-4} Dn $D_{1-4.6}$ नरेश्वरे.

चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्स्वां सुतां प्रति ॥ ६
स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।
अपश्यदात्मनः कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ७
स संनिपातयामास महीपालान्विशां पते ।
अनुभूयतामयं वीराः स्वयंवर इति प्रभो ॥ ८
श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
अभिजग्मुस्तदा भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ ९
हस्त्यश्वरथघोषेण नादयन्तो वसुंधराम् ।
विचित्रमाल्याभरणैर्बलैर्दृश्यैः स्वलंकृतैः ॥ १०
एतस्मिन्नेव काले तु पुराणावृषिसत्तमौ ।
अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितो गतौ ॥ ११
नारदः पर्वतश्चैव महात्मानौ महाव्रतौ ।
देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ ॥ १२
तावर्चित्वा सहस्राक्षस्ततः कुशलमव्ययम् ।
पप्रच्छानामयं चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १३

नारद उवाच ।

आवयोः कुशलं देव सर्वत्रगतमीश्वर ।
लोके च मघवन्कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो ॥ १४

बृहदश्व उवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा ।
धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १५
शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराङ्मुखाः ।
अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव मम कामधुक् ॥ १६
क्व नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि तानहम् ।

C. 3. 2122
B. 3. 54. 19
K. 3. 51. 19

---

6 ^{a}) T2 G3 भूपतिर् (for नृपतिर्). — ^{b}) K1. 3 D2. 3 T1 G1 दमयंत्याः; K4 B2. 4 Dn D5. 6 T2 G3. 4 दमयंतीं. — 6^{cd} = (var.) 3. 57. 2^{cd}. — K3 om. (hapl.) 6^{d}–7^{c}. — ^{d}) D2. 3 सुहृद्भक्त्या; D4 S (except G1 M1) सुमहत्स्व-. — After 6, K2 B D (except D2. 3) T G ins.:

215* is below; 214* किमर्थं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्थेव लक्ष्यते ।
[T1 किमसद्-; T2 G2–4 किमत्र. T2 G2–4 °स्वस्थोपलक्ष्यते.]

7 K3 om. 7^{abc} (cf. v.l. 6); D2 om. (hapl.) from 7^{b} up to महीपालान् (in 8^{b}). — ^{c}) K2 B D (except D1. 3; D2 om.) आत्मना.

8 D2 om. up to °पालान् (cf. v.l. 7); Ś1 om. 8^{a}–10^{b}; D3 om. (hapl.) 8^{a}–9^{b}. — ^{a}) K2. 3 B D (D3 om.) °मंत्र° (for °पात°); cf. 3. 53. 3^{d}. — ^{b}) K2 B Dn D4. 6 पतिः (for पते). — ^{c}) Hypermetric! K3 S एषोनुभूयतां वीराः; Dc अन्वीयतामयं वीराः; D5 आहूयतां महावीराः. — ^{d}) K4 D1 स्म ह; D2 प्रभुः (for प्रभो).

9 Ś1 om. 9; D3 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). For sequence in K1, cf. v.l. 3. — ^{a}) K3 T2 G2. 3 [अ]थ (for तु). — ^{c}) K (except K2) Dc D1–3. 5 अभिपेतुः. K2 B Dn D4. 6 M ततो; Dc यथा; D5 तथा (for तदा). T G वीरा (for भीमं). — ^{d}) K1 corrupt.

10 For sequence in K1, cf. v.l. 3. Ś1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{a}) K1 °वेगेन. — ^{b}) K2 B (except B1) Dn D4. 6 पूर° (for नाद°). K4 दमयंत्याः स्वयंवरं (= 9^{b}). — ^{c}) M °भरणा. — ^{d}) K3 शोभमानाः समंततः; D3 M बलैर्दृसै(D3 °रश्वै)रलंकृताः; T G ध्वजैश्चित्रै(T1 °र्दृश्यै)रलंकृतैः. — After 10, K2 B D (except D1–3) ins.:

215* तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनाम् ।
यथार्हमकरोत्पूजां तेऽवसंस्तत्र पूजिताः ।

11 For sequence in K1, cf. v.l. 3. D4 om. 11. — ^{b}) K1. 2 B (except B1) Dc1 Dn D6 सुराणामृषि°. — ^{cd}) K4 transp. महात्मानौ and इन्द्रलोकं. Ś1 K (except K2) D1–3 समा-; T2 G (except G1) उपा- (for इतो).

12 For sequence in K1, cf. v.l. 3. — ^{b}) K2 B Dn D4. 6 T2 G (except G2) महाप्राज्ञौ. Dc M2 महाप्रभौ; T G M1 महाद्युती.

13 For sequence in K1, cf. v.l. 3. — ^{a}) D3 T1 अर्चयित्वा (for तावर्चित्वा). K2. 4 Dn G1 तावर्चयित्वा मघवा (K4 देवेंद्रस्; G1 भगवान्). — ^{b}) Ś1 K (except K2) D1–3 ततो वचनमब्रवीत्. — ^{c}) Ś1 K3. 4 Dc D1–3. 5 चैव; K1 देवस् (for चापि). — ^{d}) D1. 3 भुवि; T G2–4 प्रभुः (for विभुः). G1 तथा सर्वगतः प्रभुः.

14 ^{a}) Ś1 K (except K2) B1 Dc D1–3. 5 वीर (for देव). — ^{c}) Ś1 K1 लोकेषु; G2 लोकेश (for लोके च). K4 B1. 2 D5 T G (except G2) भगवन् (for मघ°). K1 सर्वे; D3 T G कृत्स्ना (for कृत्स्ने). — ^{d}) K3 लोकाः; K4 भूपाः (for नृपाः).

15 S om. the ref. — ^{b}) T1 M वल° (for बल°). Ś1 K (except K2) D1 शक्रः प्रोवाच शत्रुहा. — ^{d}) D1 संग्रामे त्यक्तजीविताः.

17 ^{b}) Dc D4 नाहं; G1. 2 नेह (for न हि). — ^{d}) K2 B Dn D4. 6 M transp. अतिथीन् and दयितान्. B2 इव;

C. 3. 2122
B. 3. 54. 19
K. 3. 51. 19

आगच्छतो महीपालानतिथीन्दयितान्मम ॥ १७
एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ।
शृणु मे भगवन्येन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥ १८
विदर्भराजदुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।
रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोषितः ॥ १९
तस्याः स्वयंवरः शक्र भविता नचिरादिव ।
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २०
तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।
काङ्क्षन्ति स्म विशेषेण बलवृत्रनिषूदन ॥ २१
एतस्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साग्निकाः ।
आजग्मुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः ॥ २२
ततस्तच्छुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
श्रुत्वा चैवाब्रुवन्हृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २३
ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः ।
विदर्भानभितो जग्मुर्यत्र सर्वे महीक्षितः ॥ २४
नलोऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
अभ्यगच्छददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २५
अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितम् ।
साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं रूपसंपदा ॥ २६
तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम् ।
तस्थुर्विगतसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥ २७
ततोऽन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः ।
अब्रुवन्नैषधं राजन्नवतीर्य नभस्तलात् ॥ २८
भो भो नैषध राजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् ।
अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

D5 विभो (for मम).

18 Before 18^{cd}, K2 B D (except D1–3) ins. नारद उ°. — ^{c}) K2 B D (except D1. 2) M1 मघ° (for भग°).

19 ^{a}) K2 B (except B1) Dn D4. 6 °राज्ञो दुहिता; K3 °राजर्षिसुता; K4 D1 T1 G1 °राजतनया.

20 ^{d}) Ś1 K1 सहस्रशः; Dc D5 च वासव (for च सर्वशः).

21 ^{a}) G1 रत्नभूमिं. — ^{b}) D3 मनीषिणः (for मही°). — ^{d}) A few S MSS. वल°; some MSS. °सूदन.

22 ^{a}) T1 एतेषु; M3 एतच्च (for एतस्मिन्). Ś1 K1. 3. 4 B1 D1–3 एवं क(K3 B1 एतत्क)थयतस्तस्य (Ś1 K1 °त्र); T2 G2. 3 एतेषु कथ्यमानेषु.

23 ^{a}) K3. 3 B2–4 Dn D4. 6 ते; B1 T1 तु; D1 च (for तत्). — ^{c}) K2 B2. 4 Dn D4. 6 श्रुत्वैव चाब्रुवन्. K4 T G सर्वे; B1 द्रष्टुं (for हृष्टा). — ^{d}) T1 G2. 4 M गच्छाम. Ś1 T1 अच्युत; B3 इत्युत (for अप्युत).

24 ^{c}) K3. 4 B1. 3 Dc D1–5 विदर्भाम् (for °र्भान्). K2 B (except B1) Dn D3. 4. 6 अभिजग्मुस्ते (for अभितो जग्मुर्). — ^{d}) K2 B (except B1) Dn D3. 4. 6 यतः; T G यथा (T1 तथा; G1 यदा) (for यत्र).

25 ^{a}) T1 (by transp.) राजा नलोपि. — ^{c}) K1 S (except G1 M2) अमेयात्मा (for अदीना°). — ^{d}) B1 यतव्रतः; T2 G अनुसरन् (for अनुव्रतः).

28 ^{a}) B अंतरीक्षे. K4 D2. 3 [ऽ]वष्टभ्य (for वि°). — ^{d}) Ś1 K (except K2) D2. 3 त्रिविष्टपात्; T1 नभस्थलात्.

29 ^{a}) K2 B2 Dn D4–6 G1 निषध- (for नैषध). — ^{b}) D1 नल सत्यपराक्रम. — ^{d}) K4 B3 Dn2 नरेश्वर (for नरो°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except Ś1 Dn2) T1 (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* D2 दमयंतीस्वयंवरे नलागमे इंद्रवरुणधनदयमाग्निसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc2 M1 52; Dn2. n3 54; D1 55; T G M2 51 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 31; D1 30.

52

1 D2 om. 1. — ^{a}) Ś1 K (except K2) B1 Dc D1 नृपः (for नलः). — ^{c}) N (except Ś1 K1 B1; D2 om.) अथैतान् (for °नान्). — ^{d}) K2 B (except B1) Dn D4. 6 M1 उप- (for अव-).

2 ^{a}) G1 भवंतश्च (for वै भवन्तः). — ^{c}) G1 वा (for च). K2 B (except B1) Dn D4–6 तद्वो (for तत्र). Dc तत्वेन परिपृच्छामि.

५२

बृहदश्व उवाच ।

तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत ।
अथैनान्परिपप्रच्छ कृताञ्जलिरवस्थितः ॥ १
के वै भवन्तः कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ।
किं च तत्र मया कार्यं कथयध्वं यथातथम् ॥ २
एवमुक्ते नैषधेन मघवान्प्रत्यभाषत ।
अमरान्वै निबोधास्मान्दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३
अहमिन्द्रोऽयमग्निश्च तथैवायमपांपतिः ।
शरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ॥ ४
स वै त्वमागतानस्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।
लोकपालाः सहेन्द्रास्त्वां समायान्ति दिदृक्षवः ॥ ५
प्राप्तुमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६
एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
एकार्थसमवेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७

देवा ऊचुः ।

करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैषध ।
न करिष्यसि कस्मात्त्वं व्रज नैषध माचिरम् ॥ ८

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैषधः पुनरब्रवीत् ।
सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ ९
प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत ।
जगाम स तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवेशनम् ॥ १०
दर्दश तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् ।　　C. 3. 2146 B. 3. 55. 12 K. 3. 52. 13

---

3 a) K3 B3. 4 Dc S (except M2) उक्तो (for उक्ते). — b) G1 भगवान् (for मघ°). K2 B2. 3 Dn D4. 6 अभ्य° (for प्रत्य°).

4 a) B1. 4 Dc D5 तु (for च). — T1 om. 4^{bc}. — c) D2. 3 यः सर्वांतकरो नृणां.

5 a) K2 Dn त्वं (for स). K3 D5 त्वं (for वै). K2. 3 B (except B1) Dn D3–6 G1 समा° (for त्वमा°). K3 D5 सर्वान् (for अस्मान्). — b) G1 निबोधय (for निवेद°). — c) Ś1 K3 G1 सहेंद्रास्त्वा; K2. 4 B2–4 Dn D4. 6 म(K4 B4 स)हेंद्राद्याः. — d) D5 समायाता; T G दमयंति.

6 6 = (var.) 22. — c) Ś1 K (except K2) Dc D1. 2. 5 एषाम् (for तेषाम्). K1 एकतरं (for अन्यतमं). — d) K3 B1 S वरयेति (for °यस्व). K3 Dc M च (for ह). D2. 3 वरय स्वयं (for °यस्व ह).

7 a) K1. 4 B1 D1. 2 तु (for स). — c) K1 B2. 4 Dn2 D6 एकार्थं समुपेतं; K2 B3 Dn1. n3 D4 °र्थसमुपेतं; B1 D2. 5 G1 °र्थं (D2 °र्थः; D5 °र्थे) समवेतं. — d) B2 D1 अर्हसि (for अर्हथ). — After 7, all MSS. except Ś1 K4 D1–3 ins.:

216* कथं तु जातसंकल्पः स्त्रियमुत्सहते पुमान् ।
परार्थमीदृशं वक्तुं तत्क्षमन्तु महेश्वराः ।

[(L. 1) K2 B3. 4 Dc नु; S हि (for तु). S (except M1) °संकल्पां. K3 S (except G2 M2) नरः (for पुमान्). — (L. 2) B4 क्षमध्वं. B3 D5 ममेश्वराः; Dc [अ]मरेश्वराः (for महे°). K3 T2 G तद्वै (K3 °द्धि; G1 °व) पश्यामरेश्वर; T1 पश्य माममरेश्वर; M तद्वै पश्य सुरेश्वर.]

— S cont.:

217* एवमुक्तो नैषधेन मघवान्पुनरब्रवीत् ।

8 S om. the ref. — After 8, T G ins.:

218* स वै त्वमागतानस्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।
श्रेयसा योक्ष्यसे हि त्वं कुर्वन्नमरशासनम् ।

[(L. 1) T1 G2 न्यवेदय; G1 निबोधय.]

9 K1 om. 9^{a}–11^{b}. T2 G3. 4 om. the ref. — a) K4 एवमुक्तोथ; D1. 3 °क्तस्तु. B2 वै दैवैर्; G1 M2 देवेन (for देवैस्तैर्). Ś1 K4 B1 Dc D2. 3. 5 तु; K3 च; D1 स (for तैर्). — b) Ś1 K3. 4 D1–3 व्रजन्नेव स उक्तवान्; Dc D5 °धः प्रत्युवाच ह. — After 9, T2 G3 ins.:

219* अस्माकं मायया छन्नस्त्वं प्रवेक्ष्यसि निश्चयम् ।
इति शक्रो नैषधं तं पुनरेवाभ्यभाषत ।

[With line 2, cf. 10^{ab}.]

10 K1 om. 10 (cf. v.l. 9). — c) K3 M transp. जगाम and स.

11 K1 om. 11^{ab} (cf. v.l. 9). — a) K3m राजा (for तत्र). — b) Ś1 T2 G (except G4) °जन° (for °गण°). — B2 om. 11^{cd}. — c) Ś1 K1. 4 D1–3 दीप्य-

C. 3. 2146
B. 3. 55. 12
K. 3. 52. 13

देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ ११
अतीव सुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां सुलोचनाम् ।
आक्षिपन्तीमिव च भाः शशिनः स्वेन तेजसा ॥ १२
तस्य दृष्ट्वैव ववृधे कामस्तां चारुहासिनीम् ।
सत्यं चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १३
ततस्ता नैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः ।
आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥ १४
प्रशशंसुश्च सुप्रीता नलं ता विस्मयान्विताः ।
न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यचिन्तयन् ॥ १५
अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्यं महात्मनः ।
कोऽयं देवो नु यक्षो नु गन्धर्वो नु भविष्यति ॥ १६
न त्वेनं शक्नुवन्ति स्म व्याहर्तुमपि किंचन ।
तेजसा धर्षिताः सर्वा लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १७
अथैनं स्मयमानेव स्मितपूर्वाभिभाषिणी ।
दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता ॥ १८
कस्त्वं सर्वानवद्याङ्ग मम हृच्छयवर्धन ।
प्राप्तोऽस्यमरवद्वीर ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ १९
कथमागमनं चेह कथं चासि न लक्षितः ।
सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोग्रशासनः ॥ २०
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ॥ २१
देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ॥ २२
तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽहमलक्षितः ।
प्रविशन्तं हि मां कश्चिन्नापश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २३
एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः ।
एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

मानां स्ववपुषा.

12 ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.4}$ B$_{3.4}$ D$_{4.6}$ च भाः (as in text); K$_{2}$ B$_{1}$ Dn प्रभां; K$_{3}$ च सा; D$_{5}$ विभाः; M$_{2}$ विभां; the rest च तां. D$_{1}$ आक्षिपंतीमिवाभिख्यां; D$_{2.3}$ °पंतीं प्रभां भानोः. — ^{d}) S शशिनं.

13 ^{d}) K$_{3}$ Dc T$_{2}$ G (except G$_{4}$) वार° (for धार°).

15 ^{a}) K$_{4}$ तु सुप्रीता; B$_{1-3}$ च संप्रीत्या (B$_{3}$ °ता); T$_{2}$ G (except G$_{1}$) तदा प्रीता. — ^{b}) K$_{3}$ T G तं (for ता). — ^{d}) K$_{2}$ B Dn D$_{3.4.6}$ °भ्यपूजयन्.

16 G$_{4}$ om. 16–17. — ^{ab}) T G (G$_{4}$ om.) transp. कान्तिर् and धैर्यं. — ^{c}) T G (G$_{4}$ om.) नु (for ऽयं). Dc D$_{3.5}$ [ऽ]थ (for the *first* नु). K$_{2}$ B$_{2-4}$ Dn D$_{4.6}$ [ऽ]थ वा यक्षः (for नु यक्षो नु). Ś$_{1}$ K$_{4}$ B$_{1}$ D$_{2.3}$ G$_{1}$ वा; K$_{3}$ [ऽ]यं; Dc D$_{5}$ [ऽ]थ (for the *second* नु). — ^{d}) K$_{2}$ B Dn D$_{4.6}$ वा; Dc D$_{5}$ [ऽ]थ (for नु).

17 G$_{4}$ om. 17 (cf. v.l. 16). — ^{a}) K$_{1.2}$ B (except B$_{1}$) Dn$_{1}$. n$_{2}$ D$_{4.6}$ तास्तं; K$_{3}$ चैनं; D$_{2}$ M$_{2}$ त्वेवं; T G (G$_{4}$ om.) त्वेव (for त्वेनं). — ^{c}) Ś$_{1}$ श्रुत्वा; K (except K$_{3}$) B (except B$_{1}$) Dn D$_{4.6}$ तस्य (for सर्वा). — After 17, T$_{2}$ G$_{2.3}$ *repeat* 15^{cd}.

18 ^{a}) K$_{2}$ B (except B$_{1}$) Dn D$_{4.6}$ स्मयमानं तु (for °मानेव). — ^{c}) D$_{3}$ वीक्ष्य (for वीरम्). — ^{d}) B$_{4}$ (m as in text) विस्मया[त्?]; D$_{3}$ लज्जया; M भामिनी.

19 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ कथं (for कस्त्वं). K$_{3}$ D$_{2.3}$ °वद्यांगः. — ^{b}) K$_{3}$ D$_{3}$ G$_{2.3}$ °वर्धनः. — ^{d}) G$_{1}$ °च्छाम हेनघ.

20 ^{a}) Ś$_{1}$ चागमनं (for आग°). T$_{2}$ G$_{3}$ चैव (for चेह). — ^{b}) Ś$_{1}$ वासि न; Dc आसीर्न; M$_{2}$ आसीन्न (for चासि न). D$_{5}$ कथं वा नासि लक्षितः; T$_{2}$ G (except G$_{1}$) कथमासीदलक्षितः. — ^{c}) S (except G$_{1}$ M$_{1}$) च (for हि). Ś$_{1}$ K$_{1}$ मद्- (for मे). — ^{d}) D$_{2.3}$ राज्ञश्चैवोग्रशासनात्.

21 ^{b}) K$_{1}$ D$_{2.3}$ T G प्रत्यभाषत (for प्रत्युवाच ह). — Before 21^{cd}, K$_{2}$ B D (except D$_{1.2}$) ins. नल उ°.

22 = (var.) 6. — ^{a}) K$_{3}$ द्रष्टुम् (for प्राप्तुम्). — ^{c}) K$_{1}$ एकतरं; K$_{3}$ एकतमं (for अन्य°). G$_{1}$ वीरं (for देवं).

23 ^{a}) B D$_{4.6}$ प्रभावेण. — ^{b}) D$_{3}$ न लक्षितः (for अल°). — ^{c}) K$_{2}$ B (except B$_{1}$) Dn D$_{4.6}$ न (for हि). K$_{3}$ नैवं (for कश्चिन्). — ^{d}) K$_{2}$ B Dn D$_{4.6}$ अपश्यन् (for नाप°). K$_{3}$ D$_{1.3}$ नाप(D$_{3}$ °पि)वारयत्; S (except G$_{1}$) नाभ्य°.

24 ^{a}) D$_{3}$ °दर्थं ह्यहं (for °दर्थमहं). — ^{c}) S (except M$_{2}$) तु मे वाक्यं (for शुभे बुद्धिं). — ^{d}) Dc प्रकुरु त्वं. K$_{4}$ D$_{5}$ यथेप्सितं.

५३

बृहदश्व उवाच।

सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत्।
प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन्किं करवाणि ते ॥ १
अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किंचन।
सर्वं तत्तव विश्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ २
हंसानां वचनं यत्तत्तन्मां दहति पार्थिव।
त्वत्कृते हि मया वीर राजानः संनिपातिताः ॥ ३
यदि चेद्भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद।
विषमग्निं जलं रज्जुमास्थास्ये तव कारणात् ॥ ४
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह।
तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ ५
येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम्।
न पादरजसा तुल्यो मनस्ते तेषु वर्तताम् ॥ ६
विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति।
त्राहि मामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७
ततो बाष्पकलां वाचं दमयन्ती शुचिस्मिता।
प्रव्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ ८
अस्त्युपायो मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर।
येन दोषो न भविता तव राजन्कथंचन ॥ ९
त्वं चैव हि नरश्रेष्ठ देवाश्चाग्निपुरोगमाः।
आयान्तु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥ १०
ततोऽहं लोकपालानां संनिधौ त्वां नरेश्वर।

C. 3. 2180
B. 3. 56. 21
K. 3. 53. 21

Colophon. — *Major parvan :* Ś1 Dc1 T G आरण्य. — *Sub-parvan :* N (except Ś1 Dn2) T1 (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name :* B4 दमयन्तीदर्शनं; D2 दमयंतीस्वयंवरे नलदमयन्तीसमागमे नलवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc2 M1 53; Dn (Dn1 *sup. lin.*) 55; D1 56; T G M2 52 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 25; D1 24.

53

1 b) T G प्रहसंतीदमब्रवीत्. — c) Ś1 वर° (for प्रण°). D1 महाराज (for यथा°). D2 प्रणयं भावयंत्यस्मिन्.

2 a) Dc D1. 5 transp. चैव and हि. K1 किंचित् (for चान्यत्). — b) T1 यच्चास्ति (for ममास्ति). K1 पार्थिव (for किंचन). — c) K2 B (except B1) Dn D4. 6 तत्सर्वं (by transp.); K3 सर्वंतस्; D1 सर्वं तु; D3 सर्वं नस्. K1 T1 G2. 4 M विस्रब्धं; G1 विश्रब्धः.

3 a) Ś1 K4 B D2. 3 यत्तु; K3 D1. 5 M2 श्रुत्वा; Dn2 यच्च (for यत्तत्). — b) Ś1 D4 G1. 2 M मा (for मां). — c) K3 महाराज (for मया वीर). — d) K3. 4 D1–3. 5 संनिमंत्रिताः.

4 a) Ś1 K3. 4 Dc D1–3. 5 वै; K1 मां; K2 B Dn D4. 6 त्वं (for चेद्). K1 Dc वै (for मां). — d) T1 G1 मृत्यु- (for तव).

5 In G1 the portion of the text from st. 5 up to समाह्वानं in 8^b of adhy. 56 is lost on a missing fol. (190). — a) Ś1 K (except K2) Dc D1–3 M उक्ते तु (for उक्तस्तु). — b) K1 T2 G (G1 missing) प्रत्यभाषत (for प्रत्युवाच ह). — d) T G अर्हसि (for इच्छ°).

6 G1 missing (cf. v.l. 5). Ś1 om. (hapl.) 6^a–7^b. — a) S (except M1; G1 missing) °भृताम् (for °कृताम्). — d) D1 T1 M मनस्तेषु प्रवर्ततां.

7 G1 missing (cf. v.l. 5). Ś1 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). — b) B3. 4 मन्युम् (for मृत्युम्). K1. 3 Dc D1. 2 इच्छति; B Dn1. n3 D6 अर्छ°; D5 अर्ह° (for ऋच्छ°). — c) Ś1 K (except K2) Dc D1–3. 5 पाहि (for त्रा°). — After 7, K1. 2 B D (except D1–3) ins. a passage given in App. I (No. 8).

8 G1 missing (cf. v.l. 5). — a) K2. 3 B2 Dn D1. 3. 6 G2 बाष्पाकुलां; B1 वार्याकुलां; T1 बाष्पाकुला; T2 G3 बाष्पाकुलं. — c) Ś1 K Dn D1. 2. 4–6 प्रत्या°; D3 अपा° (for प्रव्या°).

9 G1 missing (cf. v.l. 5). — a) K2 B2. 3 Dn D4. 6 उपायोयं (for अस्त्युपायो). Ś1 नलो (for मया). — c) B1 यथा (for येन).

10 G1 missing (cf. v.l. 5). — a) B2 Dc त्वचैव (for त्वं चैव). — b) K (except K1) B D देवाश्चेंद्र (B1 देवाः साग्नि-; D3 देवा इंद्र)पुरो°; M2 लोकपालाश्च साग्निकाः (= 3. 51. 22^b).

C. 3. 2180
B. 3. 56. 21
K. 3. 53. 21

वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति ॥ ११
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो राजा विशां पते ।
आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ १२
तमपश्यंस्तथायान्तं लोकपालाः सहेश्वराः ।
दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्वृत्तान्तं सर्वमेव तत् ॥ १३
देवा ऊचुः ।
कच्चिद्दृष्टा त्वया राजन्दमयन्ती शुचिस्मिता ।
किमब्रवीच्च नः सर्वान्वद भूमिपतेऽनघ ॥ १४
नल उवाच ।
भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।
प्रविष्टः सुमहाकक्ष्यं दण्डिभिः स्थविरैर्वृतम् ॥ १५
प्रविशन्तं च मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः ।
ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ॥ १६
सख्यश्चास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः ।
विस्मिताश्चाभवन्दृष्ट्वा सर्वा मां विबुधेश्वराः ॥ १७
वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना ।
मामेव गतसंकल्पा वृणीते सुरसत्तमाः ॥ १८
अब्रवीच्चैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः ।
त्वया सह नरश्रेष्ठ मम यत्र स्वयंवरः ॥ १९
तेषामहं संनिधौ त्वां वरयिष्ये नरोत्तम ।
एवं तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥ २०
एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुदाहृतम् ।
मयाशेषे प्रमाणं तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

---

11 G1 missing (cf. v.l. 5). D5 om. 11[ab]. — [a]) K1 M1 तत्राहं. — [b]) Ś1 त्वा (for त्वां). D1. 3. 6 नरेश्वरं. — [d]) T G (G1 missing) नैष (for नैवं).

12 G1 missing (cf. v.l. 5). — [b]) Ś1 K (except K2) D1–3 महायशाः; B3 G4 विशां पतिः. — [c]) Ś1 नलस्; K1 जवात्; K3. 4 D1–3 ततस् (for पुनस्). — D4 om. 12[d]–13[a]. — [d]) Ś1 K (except K2) D1–3 सवासवाः; M व्यवस्थिताः (for समा°).

13 G1 missing (cf. v.l. 5). D4 om. 13[a] (cf. v.l. 12). — [a]) T2 G3 तत्रा° (for तम°). M अथा° (for तथा°). — [b]) = 3. 54. 20[b]. Ś1 K2 B Dc Dn D1. 4. 6 महेश्वराः; K1 M नरेश्वरं (for सहे°). — [c]) B3. 4 M1 अथा°; T G (G1 missing) तथा° (for ततो°). — [d]) K3. 4 Dn D4. 6 M2 तं (for तत्).

14 G1 missing (cf. v.l. 5). K2 B (except B2) Dn D4. 6 om. the ref. — [a]) Ś1 K1 वीर (for दृष्टा). Ś1 K1 दृष्टा; K3. 4 Dc D1–3 वीर (for राजन्). — [d]) K1 नल (for ऽनघ).

15 G1 missing (cf. v.l. 5). — [a]) T2 G2. 3 त्वहम् (for अहम्). — [c]) D2. 3 M2 सुमहत्- (for सुमहा-). N (except Ś1 K1 D1) spells कक्षं.

16 G1 missing (cf. v.l. 5). — [ab]) K4 D1 transp. तत्र and कश्चित्. — [c]) Ś1 K (except K2) Dc2 D1–3. 5 M विना (for ऋते).

17 G1 missing (cf. v.l. 5). — [a]) Ś1 K (except K2) Dc D1–3. 5 तस्या (for चास्या). — [b]) D2. 3 om. च. Ś1 K1. 3 B1 अस्मि (for अपि). — [cd]) K2 B (except B1) Dn D4. 6 M transp. दृष्ट्वा and सर्वा.

18 G1 missing (cf. v.l. 5). — [c]) T1 G2. 4 M1 मामेवागत°. — [d]) D1–3 M2 वृणोति. K2 B (except B1) Dn D4–6 सा सुरोत्तमाः.

19 G1 missing (cf. v.l. 5). — [a]) K3 Dc2 मा (for मां). — [b]) K3 S (except M2; G1 missing) सुरसत्तमाः (for सहिताः सुराः); cf. 18[d]. — [c]) K2 B Dn D4. 6 M1 नरव्याघ्र (for °श्रेष्ठ).

20 G1 missing (cf. v.l. 5). — [a]) Ś1 G4 M2 त्वा (for त्वां). — [b]) K1 नरेश्वर; Dc नृपोत्तम; D3 न संशयः (for नरो°). K2 B Dn D4. 6 वरयिष्यामि नैषध (B1 सत्तम). — [c]) K3 एव (for तव). D3 °भाग (for °बाहो). — [d]) K3. 4 (by transp.) न दोषो. K (except K1) D3 भवितेति हि; B2 D1 °तेति च; D5 °ता त्विह; T2 G3. 4 °ता तव.

21 G1 missing (cf. v.l. 5). — [a]) T2 G (G1 missing) एवं; M1 एतद् (for एव). — [b]) K2 B1 Dn D4. 6 उपा° (for उदा°). — [c]) K1. 2 B Dn D4–6 मया शेषे; M अतः परं. — [d]) D3 भवंतु. M सुरसत्तमाः (for त्रिदशे°).

Colophon. G1 missing. B1 reads it in marg.

५४

बृहदश्व उवाच ।
अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
आजुहाव महीपालान्भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १
तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।
त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ २
कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।
विविशुस्ते महारङ्गं नृपाः सिंहा इवाचलम् ॥ ३
तत्रासनेषु विविधेष्वासीनाः पृथिवीक्षितः ।
सुरभिस्रग्धराः सर्वे सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४
तां राजसमितिं पूर्णां नागैर्भोगवतीमिव ।
संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ॥ ५
तत्र स्म पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः ।
आकारवन्तः सुश्लक्ष्णाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ६
सुकेशान्तानि चारूणि सुनासानि शुभानि च ।
मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ७
दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ ८
तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
तत्र तत्रैव सक्ताभून्न चचाल च पश्यताम् ॥ ९
ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।
ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनिव ॥ १०
तान्समीक्ष्य ततः सर्वान्निर्विशेषाकृतीन्स्थितान् ।

C. 3. 2201
B. 3. 57. 11
K. 3. 54. 11

— *Major parvan:* Ś1 K1 B1 Dn2 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except Ś1) T G3 M1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* B4 नलदौत्यं; D2 दमयंतीस्वयंवरे नलदमयंतीवाक्ये विबुधान्प्रति नलप्रत्यागमनः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc2 M1 54; Dn (Dn1 *sup. lin.*) 56; D1 57; T G2–4 M2 53 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 31; D1 21.

54

☞ This adhy. is missing in G1 (cf. v.l. 3. 53. 5); the MS. is mostly ignored here.

1 a) D3 तु सं- (for शुभे). — b) Ś1 K4 D2 पुण्यक्षणे; T1 M पुण्यर्क्षगे (T1 °के). — d) K1. 4 राजन् (for राजा).

2 a) K3 ते श्रुत्वा. K4 तु मही° (for पृथिवी°). D5 एतच्छ्रुत्वा मही°.

3 a) K4 Dc D1–3 °रचितं. — b) D3 मणिरत्नविभूषितं. — cd) T2 G (G1 missing) तं (for ते). K3 तदा (for महा-). K2 Dn transp. महा- and नृपाः.

4 d) = 4. 17. 19^{d}; 65. 13^{b}; 67. 29^{d}. Cf. 1. 73. 17^{b}. K2 B1 Dn D5 प्र-; T1 सं-; T2 G3 स- (for सु-).

5 M1 om. 5. — a) K1. 2 B Dc Dn D4. 6 पुण्यां; D1. 3 यूनां (for पूर्णां). — b) K4 (by corr.) D1–3 यथा (for इव). — After 5^{ab}, T2 G (G1 missing) ins.:

220* प्रविवेश नलो देवैः पुण्यश्लोको नराधिपः ।

— c) K3 सुपूर्णां; K2 Dn3 G2 संपूर्णं. B1 Dc D5 S (G1 missing; M1 om.) ऋ(B1 वृ)षभस्कंधैर्. — d) B3 सिंहैर् (for व्याघ्रैर्). — After 5, D1 ins.:

221* देवगन्धर्वपतयो ददृशुर्विस्मयान्विताः ।
पौरजानपदाश्चैव ये तत्रासन्समाहिताः ।

6 a) B1 नृपाः सु- (for तत्र स्म). S (except M2; G1 missing) तेषां (for पीना). — b) B3 परिघोपमबाहवः. — c) K2 Dn2. n3 D4. 6 आकारवर्णसुश्लक्ष्णाः; B1 D1. 3 °वंतः सुश्लिष्टाः; Dn1 °वंतः सुश्लाघ्याः.

7 b) Ś1 K1. 4 Dc D5 (before corr.) सुनसानि; M1 सुहा°. K2 B Dn D4. 5 (after corr.). 6 सुनासाक्षिभ्रुवाणि च. — c) B1 Dc दृश्यंते (for शोभन्ते).

10 d) K2 B (except B1) D4–6 T2 (before corr.) इह; K4 अथ (for इव).

11 T1 G4 om. 11^{ab}. — a) Ś1 K1. 4 D1. 2 [अ]थ सा; D3 [अ]थ वै (for ततः). — b) B1 असौ; Dc D2 T2 G2. 3 M1 इव (for स्थितान्). K3. 4 B2 °कृति(B2 °कृती)स्थितान्. — d) Ś1 K (except K4) B1 Dn D1. 3. 5. 6 M2 नाभ्यजानन्; Dc1 नाज्ञासीच्च. T2 G2. 3 तथा; G4 तदा (for नृपम्). — After 11^{cd}, S (G1 missing) ins.:

C. 3. 2201
B. 3. 57. 11
K. 3. 54. 11

संदेहादथ वैदर्भी नाभ्यजानान्नलं नृपम् ।
यं यं हि ददृशे तेषां तं तं मेने नलं नृपम् ॥ ११
सा चिन्तयन्ती बुद्ध्याथ तर्कयामास भामिनी ।
कथं नु देवाञ्जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ॥ १२
एवं संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ।
श्रुतानि देवलिङ्गानि चिन्तयामास भारत ॥ १३
देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे ।
तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये ॥ १४
सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत ॥ १५
वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ।
देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् ॥ १६
हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ।
पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥ १७
वाचा च मनसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ।
तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १८
यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषधाधिपः ।
तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १९
स्वं चैव रूपं पुष्यन्तु लोकपालाः सहेश्वराः ।
यथाहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ॥ २०
निशम्य दमयन्त्यास्तत्करुणं परिदेवितम् ।
निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैषधे ॥ २१
मनोविशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं च भारत ।
यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ॥ २२
सापश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्स्तब्धलोचनान् ।
हृषितस्रग्रजोहीनान्स्थितानस्पृशतः क्षितिम् ॥ २३

222* निर्विशेषवयोवेषरूपाणां तत्र सा शुभा ।
— Ś1 om. (hapl.) 11^{e}–12^{d}; K3 om. 11^{e}–12^{b}. — ^{e}) D1 पश्यते; D3 (corrupt) दर्शयन् (for ददृशे).

12 Ś1 om. 12; K3 om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — ^{a}) K1 तु; T2 G3 तं; G4 सा (for [अ]थ). K4 D1–3 सा तु (D1 सा तं; D2 सा च; D3 सैव) चिंतयती बुद्ध्या (cf. v.l. 13^{a}). — D1 om. (hapl.) 12^{b}–13^{a}. — ^{b}) K2 B D (except D2. 3; D1 om.) भाविनी (B1 कामिनी); T2 G2. 3 M1 मानिनी. — ^{c}) K2 B Dn D4. 6 M1 हि (B1 न) (for नु).

13 D1 om. 13^{a} (cf. v.l. 12). — ^{a}) Ś1 K (except K2) D2. 3 सैवं (Ś1 °व) चिंतयती बुद्ध्या (cf. v.l. 12^{a}). — D5 om. 13^{cd}. — ^{d}) K2 B Dn D4. 6 M2 तर्कयामास; T2 G2. 3 गण°. Ś1 K (except K2) B1 D1–3 भामिनी; Dc भाविनी (cf. 12^{b}).

14 ^{b}) D2. 3 स्थविरेषु. M2 वै (for मे).

15 ^{a}) S (except M2; G1 missing) एवं विचिंत्य (for सा विनि°). Ś1 K (except K2) D1–3 मनसा; T2 G3 विबुधा (for बहुधा). — ^{b}) = 1. 57. 41^{b}. Dn3 सा विचार्यं (for विचार्य च).

17 ^{c}) K1. 3 D3 सत्वेन (for सत्येन). — ^{d}) Ś1 K1 D3 देवाः संप्रति संतु मे.

18 Ś1 om. (hapl.) 18–19. — ^{a}) = 16^{a}. B D4. 6 वचसा (for वाचा च). K2 Dn मनसा वचसा चैव. — ^{b}) K4 B1. 3 Dn1 S (except T1; G1 missing) नातिचरामि; D1 नान्यं वृणोमि. K1. 4 Dc D2. 3. 5 तं (for [अ]हं). — 18^{cd} = (var.) 19^{cd}.

19 Ś1 K3. 4 D1 om. (hapl.) 19 (for Ś1, cf. v.l. 18). — 19^{cd} = (var.) 18^{cd}. — ^{c}) T G2. 3 वै (for मे). B2 Dc M2 विबुधास् (for मे देवास्). D2 पतित्वे तेन सत्येन (= 17^{c}). — ^{d}) D2 विबुधाः (for तमेव). — After 19, K1. 2 B Dn D4–6 ins.:

223* यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ।
[(L. 1) B1. 4 D5 आदिष्टं (for आरब्धं). D5 वरणे (for [आ]राधने).]
— 223* is followed by a *repetition* of 19^{cd}!

20 ^{a}) Ś1 K1 B1 पश्यंतु; K2 B2–4 Dc Dn D2–4. 6 कुर्वंतु; K3 D1. 5 पुष्णंतु (for पुष्यन्तु). — ^{b}) = 3. 53. 13^{b}. K1. 2 B D (except D1–3) M2 महे° (for सहे°). — ^{c}) Ś1 K4 D2. 5 G2. 4 अपि (for अभि-).

21 ^{a}) K4 D2. 3 तु (for तत्). — ^{b}) K2 B1 Dn D4 प्रति- (for परि-). — ^{c}) M2 च परं (for परमं). Ś1 K3. 4 D1–3 तस्या (for तथ्यम्). G2. 4 निश्चयं परमत्यर्थं.

22 Dc D4. 5 om. 22^{ab}. — ^{a}) T1 मनोविशुद्धां. T2 G (G1 missing) भक्तिं च. D1 महाबुद्धिं च भक्तिं च. — ^{b}) T2 G (G1 missing) बुद्धिं (for भक्तिं). K2 B Dn नैषधे (for भारत). — ^{d}) Ś1 K (except K2) Dc D1–3. 5 समस्तं. The same MSS. (except D5) लिंगधारणं.

23 ^{a}) M2 विविधान् (for विबुधान्). M1 देवान् (for सर्वान्). — ^{b}) K4 निःस्वेदान्. K3 स्तब्धचक्षुषः. — ^{c})

छायाद्वितीयो म्लानस्रग्रजःस्वेदसमन्वितः ।
भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च सूचितः ॥ २४
सा समीक्ष्य ततो देवान्पुण्यश्लोकं च भारत ।
नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण भारत ॥ २५
विलज्जमाना वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना ।
स्कन्धदेशेऽसृजच्चास्य स्रजं परमशोभनाम् ।
वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ॥ २६
ततो हा हेति सहसा शब्दो मुक्तो नराधिपैः ।
देवैर्महर्षिभिश्चैव साधु साध्विति भारत ।
विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भिर्नलं नृपम् ॥ २७

वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ २८
प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिं चानुत्तमां शुभाम् ।
नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ २९
अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः ।
लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३०
यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिम् ।
अपांपतिरपां भावं यत्र वाञ्छति नैषधः ॥ ३१
स्रजं चोत्तमगन्धाढ्यां सर्वे च मिथुनं ददुः ।
वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ३२

C. 3. 2229
B. 3. 57. 39
K. 3. 54. 39

Dc1 दूषितस्रजोनुलिप्तांगान्; D1 दूषितस्त्रनुलिप्तांगान्; D3 दूषितास्रग्रजोधारान्; T1 corrupt; T2 (by corr.) G2–4 अम्लानस्रग्रजोहीनान् (T2 G3 °पेतान्).

24 ^{ab}) K3 छायान्वितो हि (for °द्वितीयो). T1 (corrupt) छाया सा तृतीयमाम्लानस्रग्; G2. 4 M1 छायाद्वितीय-(M1 °यं)म्लानस्रग्. D3 रजःस्वेदसमाहतेः; T1 G2 °समन्वितं. T2 G3 छायाद्वितीयमम्लानस्रग्रजःस्वेदसंयुतं. — ^{c}) K3. 4 B4 D1–3 M2 भूमिस्थो; T1 भूमिष्ठं; T2 G (G1 missing) भूमिस्थं. S (except M2; G1 missing) नैषधं चैव. — ^{d}) B1 सूचिते; S (G1 missing) °तं.

25 T1 om. 25^{a}–26^{d}. — ^{a}) K2 B Dn D4. 6 तु तान्; K3. 4 Dc D1–3. 5 T2 G तदा (for ततो). — ^{b}) Dc D5 भाविनी; D2. 3 भामिनी; M1 नैषधं (for भारत). — Ś1 om. (hapl.) 25^{cd}. — ^{c}) M1 वरयामास तं तत्र. — ^{d}) K2 B (except B3) Dn D4. 6 पांडव; K4 D1 M2 पार्थिव (for भारत).

26 T1 om. 26^{abcd}. — ^{a}) K1 B4 वस्त्रांतं (!). — ^{c}) T2 G (G1 missing) कंठ° (for स्कन्ध°). Ś1 K (except K2 D1–3 स्त्रजं (for [ऽ]सृजच्). K2 B D (except D1–3) तस्य (for चास्य). — ^{d}) Ś1 K (except K2) D1. 3 [अ]सृजत् (for स्रजं). Ś1 D4 परमशोभना; D2 प्राक्षिपद्वरवर्णिनी. — ^{f}) Ś1 K (except K2) Dc D1–3 धर्मवत्सला; D5 धर्मतः स्थिता; M2 धर्मसंस्थिता (for वर°).

27 ^{a}) B1 वचसा; S (except M2; G1 missing) संजज्ञे (for सहसा). — ^{b}) K1. 2 B Dn D4–6 मुक्तः शब्दो (by transp.). Ś1 K (except K2) D1–3 जनाधिपैः; T1 M1 नरेतैः; T2 G (G1 missing) नरोत्तमैः. — ^{c}) K2 B2. 4 Dn D4. 6 तत्र (for चैव). — ^{e}) Ś1 K1 ईरितैः शब्दैः. — ^{f}) D2 transp. नलं and नृपं. — After 27, K1. 2 B D (except D1–3) ins.:

224* दमयन्तीं तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृपः ।
आश्वासयद्वरारोहां प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
यत्त्वं भजसि कल्याणि पुमांसं देवसंनिधौ ।
तस्मान्मां विद्धि भर्तारमेतत्ते वचने रतम् ।
यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते । [5]
तावत्त्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
दमयन्ती तथा वाग्भिरभिनन्द्य कृताञ्जलिः ।
तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान् ।
तानेव शरणं देवाञ्जग्मतुर्मनसा तदा ।

[(L. 4) K1 एनं; K2 B1. 3 Dc D5 एवं; B2. 4 D4 एनं (for एतत्). — (L. 7) K2 दमयंति; Dn2 D4 °यंतीं.]

29 ^{a}) K1 दर्शनं प्रति यज्ञस्य. — ^{b}) K4 मतिं (for गतिं). K3 स्थितिं (for शुभाम्).

30 After 30^{ab}, K3 reads 31^{cd}. — 30^{b} = 31^{d}. — ^{c}) K1 (corrupt) तां लोकानात्मप्रभवांश्च; K3 D1. 2 S (G1 missing) लोकानात्मभवांश्चैव.

31 ^{b}) S (G1 missing) मनसः (for परमां). Ś1 K1 D1 गतिं (for स्थितिम्). — After 31^{ab}, Dc1 D1 ins.:

225* वरद्वयं ददौ तस्मै प्रीयमाणोऽर्कनन्दनः ।

— K3 reads 31^{cd} after 30^{ab}. — 31^{d} = 30^{b}.

32 ^{a}) M1 om. च. K2 B D (except D1. 4. 6) स्रजश्चोत्तमगंधाढ्याः. — ^{c}) D5 एतान् (for एवं). D1. 3 [अ]स्मै (for [अ]स्य). — ^{d}) K1 सर्वे ते (for देवास्ते). Ś1 K1. 4 Dc D1–3. 5 ययुः (for गताः). — After 32, S (except M2; G1 missing) ins.:

226* एतत्सर्वं नलोऽपश्यद्दमयन्ती च भारत ।
यथा स्वप्नं महाराज तथैव दद्युर्जनाः ।
ततः स्वयंवरं चक्रे भीमो राजातिमानुषम् ।

C. 3. 2230
B. 3. 57. 39
K. 3. 54. 43

पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं विस्मयान्विताः ।
दमयन्त्याः प्रमुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ ३३
अवाप्य नारीरत्नं तत्पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः ।
रेमे सह तया राजा शच्येव बलवृत्रहा ॥ ३४
अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोंऽशुमानिव ।
अरञ्जयत्प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ॥ ३५
ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः ।
अन्यैश्च क्रतुभिर्धीमान्बहुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ ३६
पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ।
दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ३७
एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः ।
ररक्ष वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

बृहदश्व उवाच ।
वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
यान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १
अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।

समागतेषु सर्वेषु भूपालेषु विशां पते ।
दमयन्त्यपि तद् दृष्ट्वा राजमण्डलमृद्धिमत् । [5]
अन्वीक्ष्य नैषधं वव्रे भैमी धर्मेण भारत ।
[(L. 6) = var. 25^{cd}.]

33 ^{ab}) K2. 4 B Dc2 Dn D4. 6 [अ]स्य (for [अ]स्या). S (except M2; G1 missing) वृते च नैषधे भैम्या निवृत्ते च स्वयंवरे. — ^{c}) K2 B Dn D4. 6 च मुदिताः; K3 ततः सर्वे (for प्रमु°). S (except M2; G1 missing) सर्वे एव महीपालाः. — ^{d}) Ś1 K (except K2) Dc D1-3. 5 M2 विप्र° (for प्रति°). — After 33, K1. 2 B D (except D1-3) S (except M2; G1 missing) ins.:

227* गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ।
विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ।

[(L. 2) Dc भैम्या धर्मेण भारत (for the posterior half); cf. 25^{d}.]

K1. 2 B D (except D1-3) cont.:

228* उष्य तत्र यथाकामं नैषधो द्विपदां वरः ।
भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम् ।

[(L. 1) K1 B1 Dc तस्य (for उष्य). Dc यथाकालं.]

34 ^{a}) K2 B Dn D4-6 T G (G1 missing) तु; Dc च (for तत्). — ^{b}) B3 नराधिपः; M2 [ऽ]पि भारत. — ^{c}) K2 B D (except D2. 3. 5) राजन् (for राजा). — ^{d}) A few S MSS. वल° (for बल°). G4 यथा शच्या पुरंदरः.

35 ^{a}) T2 G3 भ्राजते (for मुदितो). — ^{c}) Ś1 K (except K2) Dc D1-3. 5 रंजयन्वसुधां वीरो. — ^{d}) K3 Dc प्रति° (for परि°).

36 ^{a}) D2 इयाजा° (for ईजे चा°). Ś1 K1 (by transp.) [ऽ]पि च; Dc D5 चैव. — ^{b}) K3. 4 नाहुषः. — ^{cd}) K2. 4 B Dn D4-6 T2 G3 (by transp.) बहुभि- (B1. 2 विविधै)र्धीमान्क्रतुभिश्च. Ś1 K1 प्राप्त°; G2. 4 त्वाप्त°; M स्वाप्त° (for चाप्त°).

37 ^{a}) B3 पुरेषु; D3 पुण्येषु (for पुनश्च). — ^{b}) T G2. 3 M1 जले° (for वने°). — After 37, Dc1 Dn D1-3 ins.:

229* जनयामास च नलो दमयन्त्यां महामनाः ।
इन्द्रसेनं सुतं चापि इन्द्रसेनां च कन्यकाम् ।

38 ^{a}) Dc1 D1 G2. 4 सं- (for स). D1-3 तु (for च). — ^{b}) D3 तु (for च).

Colophon. G1 missing. — *Major parvan:* Ś1 Dn2 T G2-4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except Ś1 D2) T1 M1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* Dn1. n3 M1 दमयंती- स्वयंवरः; D2 दमयंत्या नलवरणो नाम स्वयंवरः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc2 M1 55; Dn2. n3 57; D1 58; T G2-4 M2 54 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 49 (Dn1 50); D1 40.

55

☞ This adhy. is missing in G1 (cf. v.l. 3. 53. 5); the MS. is mostly ignored here.

1 1^{ab}=3. 54. 28^{ab}. — After 1, M2 ins. a passage

द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क्व यास्यसि ॥ २
ततोऽब्रवीत्कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
गत्वाहं वरयिष्ये तां मनो हि मम तद्गतम् ॥ ३
तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः ।
वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ४
एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः ।
देवानामन्त्र्य तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५
देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
ननु तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६
एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः ।
अस्माभिः समनुज्ञातो दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७
कश्च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ।
यो वेद धर्मानखिलान्यथावच्चरितव्रतः ॥ ८
यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं तपः शौचं दमः शमः ।
ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ॥ ९
आत्मानं स शपेन्मूढो हन्याच्चात्मानमात्मना ।
एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥ १०
कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ।
एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरं च दिवं ययुः ॥ ११
ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् ।
संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ॥ १२
भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते ।
त्वमप्यक्षान्समाविश्य कर्तुं साहाय्यमर्हसि ॥ १३

C. 3. 2253
B. 3. 58. 14
K. 3. 55. 15

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

---

of 8 lines given in App. I (No. 9).

2 ^{ab}) T_2 G (G_1 missing) प्रेक्ष्य (for शक्रः), and शक्रः स (for संप्रेक्ष्य). D_1 परवीरहा; S (mostly) वलवृत्रहा. — ^{c}) $Ś_1$ सहासीनं; $K_{1.3}$ B_3 T G (G_1 missing) सहानेन. — ^{d}) M_1 क्व यास्यसि कले वद.

3 ^{c}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ S (except M_2; G_1 missing) हि (for [अ]हं). — ^{d}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ तां; T_1 हृद्- (for तद्-). K_3 (corrupt) ममापि मनस्तद्गतं.

4 ^{a}) K_4 D_{1-3} ततो° (for तम°). — ^{b}) $Ś_1$ K (except K_2) Dc $D_{1-4.6}$ T_2 $G_{2.3}$ M निवृत्तः. — ^{cd}) T G (G_1 missing) नलो राजा पतिस्तस्या बभूव स महाद्युतिः (T_1 G_2 °ते).

6 ^{c}) K_2 B Dc Dn D_{4-6} तत्र; $D_{1.3}$ ततस् (for ननु). T_2 G_3 तस्य (for तस्या).

7 ^{b}) K (except K_2) $D_{1.3}$ तं (for ते). — ^{c}) K (except K_1) B Dn $D_{2.4-6}$ M_2 °ज्ञाते (for °ज्ञातो). — Dc_2 (which om. 8) ins. 230* after 7.

8 Dc_2 om. 8. T G (G_1 missing) transp. 8^{ab} and 8^{cd}. — ^{a}) K_2 Dn D_4 M_2 का च; K_3 $D_{2.3}$ कश्चित्; T_1 $G_{2.4}$ किं च; M_1 का स्वित्. Dc_1 धर्मगुणो°. — $K_{1.2}$ B Dc Dn D_{4-6} T G (G_1 missing) ins. after 8 (Dc_2, which om. 8, ins. after 7): M ins. line 1 only after 8^{ab}:

230* योऽधीते चतुरो वेदान्सर्वानाख्यानपञ्चमान् ।
नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ।
अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः ।

[(L. 1) M_1 सांगान् (for सर्वान्). — (L. 2) T G (G_1 missing) नित्य- (for नित्यं). — (L. 3) B_1 D_5 T G (G_1 missing) अहिंसायां रतो. Dc नित्यं (for यश्च). T G (G_1 missing) धर्म° (for सत्य°).]

— Thereafter K_1 ins. 231*.

9 ^{a}) B Cn दाक्ष्यं (B_1 दानं); M_2 सम्यक्; Cnp सत्यं (as in text). B_4 Dn ज्ञानं; B_1 दाक्ष्यं (for दानं). — ^{b}) $Ś_1$ K (except K_2) $B_{1.3}$ Dc $D_{1-3.5}$ शौर्यं (for शौचं). $Ś_1$ $K_{1.3}$ क्षमा दमः; T_1 सदा क्षमा; T_2 G (G_1 missing) दया क्षमा (for दमः शमः). — K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ ins. after 9: K_1, after 230*:

231* एवंरूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।,

which is a v.l. of 10^{cd}.

10 ^{a}) K_3 B_1 $G_{2.4}$ M_2 संशपेन्; B_2 शपते; Dc शमयेन्. — ^{b}) K_2 B Dn $D_{2-4.6}$ G_4 om. च. — D_4 om. 10^{cd}. — ^{c}) K_4 एवंभूतं. T G (G_1 missing) हि (for वै). — ^{d}) T_1 शासितुं; G_4 वासितुं; M_1 पीडितुं (for शपितुं).

11 ^{a}) T G (G_1 missing) असकृन् (for कृच्छ्रे स). — ^{b}) K_2 B D (except $D_{1-3.5}$) विपुले ह्रदे; $K_{3.4}$ D_2 विपुलप्लवे.

12 ^{a}) T G (G_1 missing) गतेषु तेषु दे°. — ^{c}) S (G_1 missing) संयंतुं (for संहर्तुं).

५६

C. 3. 2254
B. 3. 59. 1
K. 3. 56. 1

बृहदश्व उवाच ।
एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १
स नित्यमन्तरप्रेक्षी निषधेष्ववसच्चिरम् ।
अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ॥ २
कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य संध्यामास्ते स नैषधः ।
अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३
स समाविश्य तु नलं समीपं पुष्करस्य ह ।
गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४
अक्षद्यूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राजन्नलं नृपम् ॥ ५
एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्ययात् ॥ ६
आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
दीव्यावेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७
न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।

---

13 ^{a}) K4 D2 ध्वंस° (for भ्रंश°). — ^{b}) D1. 3 रंस्यति. — ^{d}) K1. 2 B2 Dn D4. 6 (by transp.) साहाय्यं कर्तुम्; T G (G1 missing) कर्तुं मे साह्यम्; M साह्यं मे कर्तुम्. — After 13, T G (G1 missing) ins.:

232* मम प्रिये कृते तस्मिन्कृतवांश्च भविष्यसि।

Colophon om. in D2. 3. G1 missing. — *Major parvan:* Ś1 Dn2 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except Ś1 B4; D2. 3 om.) T G3 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* B4 कलिद्वापरमन्त्रणं; T2 G3 इंद्रकलिसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc2 M1 56; Dn (Dn1 *sup. lin.*) 58; D1 59; T G2–4 M2 55 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 14; D1 13.

56

1 The portion of the text from 1^{a} up to समाह्वानं (in 8^{b}) is missing in G1 (cf. v.l. 3. 53. 5). — ^{b}) T G (G1 missing) तदा (for सह). — ^{c}) Ś1 K1 कलिस् (for ततस्).

2 G1 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K2 B Dn D4. 6 T2 G3 °प्रेप्सुर् (for °प्रेक्षी).

3 G1 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) K4m D2. 5 शय्याम् (for संध्याम्). K2 अध्यास्त; K4 D2. 3 S आस्ते स; K4m D5 भेजे स; B (except B1) Dn1. n2 Cn अन्वास्त (Cnp सोऽऽस्ते स); Dn3 D4. 6 अन्वास्य (for आस्ते स).

4 G1 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K2 B Dn D4. 6 च (for तु). — ^{b}) K (except K4) B D (except D1–3. 5) T2 G3. 4 च; G2 M2 तु (for ह). — ^{d}) D1 अक्षैर् (for एहि).

5 G1 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) B2 D2 जित्वा (for जेता). — ^{b}) K4 च; Dc स (for हि). — ^{d}) K2. 3. 4m B Dn D3–6 T2 G3 राज्यं (for राजन्). — After 5, K4 ins.:

233* एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करस्तमभाषत।

K4 (om. lines 2–3) cont.: K3 D1 ins. after 5:

234* पुष्कर उवाच।
पणेन दीव्यते वीर नास्ति वित्तं पणाय मे।
वित्तहीनेन च नलः क्रीडते न मया सह।
पुष्करेणैवमुक्तस्तु कलिर्वचनमब्रवीत्।
भविष्येऽहं वृषश्रेष्ठस्तेन दीव्य पणेन वै।

[(L. 2) D1 कथं क्रीडेन् (for क्रीडते न). — (L. 4) K4 भविष्येहं नरश्रेष्ठ सखा दीव्य नलेन वै.]

6 G1 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) D1 T2 G (G1 missing) अभ्यगात्. — Ś1 D3 om. (hapl.) 6^{cd}. — ^{d}) T G (G1 missing) M1 तं वै; M2 बहून् (for गवां). D1. 2 M2 अभ्यगात्; T G (G1 missing) अन्वियात्; M1 अन्वगात्.

7 G1 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś1 K (except K2) D1–3 च (for तु). — ^{c}) T G (G1 missing) प्रीत्या; M2 भ्रात्रा (for भ्राता). K3 Dc Dn2 D5 एहि दीव्याम (K3 Dn2 °व)हे राजन्. — ^{d}) K1 T G3. 4 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः).

8 G1 missing up to समाह्वानं in 8^{b} (cf. v.l. 1). — ^{b}) D1 समाहूय. T G (except G1) महायशाः. — ^{c}) B3 S वैदर्भ्या °माणायां. — ^{d}) S (except M2) प्राप्त° (for पण°). — After 8, K3 ins.:

वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यत ॥ ८
हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥ ९
तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ।
निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमचेतसम् ॥ १०
ततः पौरजनः सर्वो मन्त्रिभिः सह भारत ।
राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११
ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
एष पौरजनः सर्वो द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ १२
निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १३
ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्शिता ।
उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १४
राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।
मन्त्रिभिः सहितः सर्वै राजभक्तिपुरस्कृतः ।
तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ॥ १५
तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं सुमध्यमाम् ।
आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किंचन ॥ १६
ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ।
नायमस्तीति दुःखार्ता व्रीडिता जग्मुरालयान् ॥ १७
तथा तदभवद् द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
युधिष्ठिर बहून्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ १८

C. 3. 2271
B. 3. 59. 18
K. 3. 56. 20

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

235* आहूतो न निवर्तेत द्यूतादपि पणादपि ।;
while S (M om. line 2) ins.:

236* ततः स राजा सहसा देवितुं संप्रचक्रमे ।
भ्रात्रा दैवाभिभूतेन दैवाविष्टो जनाधिपः ।

9 [b]) Ś1 K1 रत्नानां चैव; T2 G3 यानयुग्यसु. G2. 4 वाससः. — [d]) B3 हीयते; D2 G1 दीव्यते (for जीयते). Dc D1. 5 पुनः पुनः (for नलस्तदा).

10 [d]) K4 (marg. *sec. m.* as in text) दीव्यते तम् (for दीव्यमानम्). N अरिंदमं (K1. 2 B Dc Dn3 D4 °म) (for अचेतसम्).

11 [a]) K2. 4 Dn D5. 6 T G °जनाः सर्वे. — [b]) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1-3. 5 दुःखशोकसमन्वितः (K4 D2. 3. 5 °ताः). — [c]) K1 transp. राजानं and द्रष्टुं. D3 इच्छंति (for आगच्छत्). — [d]) Ś1 K1. 3. 4 D1-3 आतुराः (K1. 3 D1 °रः).

12 G1 om. 12. — [a]) D2 तत्र (for सूत). — [c]) K2 B D (except D1-3) देवि (for सर्वो). T G (G1 om.) पौरजानपदः सर्वो (T1 °दाः सर्वे). — [d]) D2. 3 द्वारे.

14 [a]) Ś1 K3 D1. 2 ततः स; K4 ततस्ता; T1 स दृष्ट्वा. — [b]) T1 चार्ता (for वाचा). Ś1 K (except K2) D1-3. 5 मूर्छिता; some MSS. कर्षिता.

15 [ab]) K1. 3 एष (for राजन्). K1. 3 Dc M1 उपस्थितः. Ś1 K4 D1-3 मंत्रिणस्त्वां (Ś1 °स्त्वा; D2 °स्ते) महाराज दिदृक्षव उपस्थिताः. — Ś1 K3. 4 D1-3 om. 15[cd]. — [c]) K1 T1 G1 M1 सर्वो (for सर्वै). — [d]) T2 G (except G1) राजन् (for राज-). K1 °पुरःसरः; B2 °पुरस्कृतैः. — After 15[cd], K1 ins. the reading of 15[ab] given by Ś1 K4 etc. (see above); while S ins.:

237* वृद्धैर्ब्राह्मणमुख्यैश्च वणिग्भिश्च समन्वितः ।
आगतं सहितं राजंस्त्वत्प्रसादावलम्बिनम् ।

— [e]) Ś1 K (except K2) D1-3 तान् (for तं).

16 [a]) Ś1 G1 रुचिरापांगां. — [b]) K2 B Dn D4-6 तथाविधां (B3 मुहुर्मुहुः); S (except M1) शुचिस्मितां (for सुम°).

17 [b]) D2. 3 G2 तथैव (for ते चैव). — [d]) D2. 5 T G आलयं.

18 [a]) K4 T2 G3 तदा (for तथा). T2 G (except G1) सम° (for तद°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 Dn2 T G आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except Ś1 D2) T G3 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* B4 द्यूतं; D2 नलशरीरे कलिप्रवेशे अक्षक्रीडायां नलपराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn1 *sup. lin.*) 59; D1 60; T G M2 56 (as in text); M1 57. — *Śloka no.:* Dn 18; D1 20.

57

1 [a]) T2 G तथा (G1 तु तं) (for ततो). — [d]) T1 G1 दैवेन (for देवने). D3 गतचेतनं; T2 G2-4 कृतचेतसं (G4 °नं).

2 [b]) Ś1 K1 वैदर्भी ससुता; K3 राज्ञी भीमसुता. — 2[cd]

५७

C. 3. 2272
B. 3. 60. 1
K. 3. 57. 1

बृहदश्व उवाच ।
दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम् ।
उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसम् ॥ १
भयशोकसमाविष्टा राजन्भीमसुता ततः ।
चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥ २
सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् ।
नलं च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३
बृहत्सेने व्रजामात्यानानाय्य नलशासनात् ।
आचक्ष्व यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टं च यद्वसु ॥ ४
ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् ।
अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा पुनराव्रजन् ॥ ५
तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः ।
न्यवेदयद्भीमसुता न च तत्प्रत्यनन्दत ॥ ६
वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा ।
दमयन्ती पुनर्वेश्म व्रीडिता प्रविवेश ह ॥ ७
निशम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराङ्मुखान् ।
नलं च हृतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह ॥ ८
बृहत्सेने पुनर्गच्छ वार्ष्णेयं नलशासनात् ।
सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ९
बृहत्सेना तु तच्छ्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ।
वार्ष्णेयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ १०
वार्ष्णेयं तु ततो भैमी सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा ।
उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ ११
जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि ।
तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १२
यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणेह जीयते ।

= (var.) 3. 51. 6^{cd}. — ^{d}) K_1 नैषधं (for पार्थिवं).

3 ^{a}) K_1 शंकमाना च; $K_{3.4}$ D_3 आशंकमाना. K_3 Dc तत्कार्यं (cf. 2^{c}). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 चिकीर्षतं. K_3 तत्कथं; Dc तत्परं. — ^{d}) M_1 °लक्ष्ये° (for °लभ्ये°). — After 3, $K_{1.2}$ B D (except Dn_2 D_{1-3}) ins.:

238* बृहत्सेनामतियशां तां धात्रीं परिचारिकाम् ।
हितां सर्वार्थकुशलामनुरक्तां सुभाषिताम् ।

4 ^{b}) K_4 आसाद्य; $D_{1.3}$ आनीय. B_3 नृपशासनात्. — ^{c}) $Ś_1$ B_4 D_6 G_1 दिव्यं; $D_{1.3}$ वित्तं (for द्रव्यं). — ^{d}) D_{1-3} तु (for च). — After 4, S ins.:

239* इत्येवं सा समादिष्टा बृहत्सेना नरेश्वर ।
उवाच देव्या वचनं मन्त्रिणां सा समीपतः ।
[(L. 2) G_2 M transp. देव्या and वचनं.]

5 K_1 om. 5^{ab}. — ^{c}) M_1 अपीदानीं विधेयं स्याद्. — ^{d}) K_2 B D (except D_{1-3}) नलम् (for पुनर्). D_1 अब्रुवन् (for आव्रजन्).

6 K_4 om. 6^{ab}. — ^{a}) T G M_2 प्रकृतीस्तास्तथा (G_4 M_2 °तो) दृष्ट्वा. — ^{d}) D_3 स (for न). K_1 स (for च). $Ś_1$ $K_{3.4}$ Dc D_1 M स; D_2 तं; D_3 ताः (for तत्). K_1 प्रत्यपद्यत.

7 ^{a}) D_1 प्रतिवाक्यमदातारं. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ प्रसमीक्ष्य; G_2 अपि वीक्ष्य (for अभि°).

8 ^{a}) M निशाम्य. S (except M_1) हि (for च). $D_{1.3}$ निशम्य चाक्षान्वै सर्वान्. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 °पराक्रमान् (K_1 °क्रमं).

9 ^{a}) S (except M_1) गत्वा (for गच्छ). — ^{b}) M_1 मम (for नल-). — ^{c}) $Ś_1$ आनाय. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 D_1 बृहत् (for महत्).

10 ^{a}) K_2 B_4 $Dn_{1.}n_2$ D_6 तु सा; D_3 ततः (for तु तत्). — ^{b}) $D_{1.3-6}$ T_2 G_3 M_2 दमयंत्या. — ^{c}) K_3 सूतं तम् (for वार्ष्णेयम्). $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_{1-3} सूतमानाययामास. — ^{d}) K_1 आशु° (for आप्त°).

11 ^{a}) K_4 वासुदेवं (for वार्ष्णेयं तु). $D_{2.3}$ च (for तु). T_2 $G_{3.4}$ तथा (for ततो). — ^{b}) = 1. 92. 30^{b}; 166. 5^{d}. $Ś_1$ B Dc_2 Dn_3 $D_{2.4}$ सांत्वयत् (B_1 सारथिं); K_1 सांत्वया; $D_{1.3}$ सांत्वित (for सान्त्वयन्). T G M_1 श्लक्ष्णया परया (T_1 M_1 मधुरं; G_1 स्निग्धया) गिरा; M_2 श्लक्ष्णं मधुरया गिरा. — ^{d}) D_3 देश° (for प्राप्त°). T_2 G_3 अरिंदम (for अनिन्दिता).

12 ^{a}) K_4 $D_{4.6}$ सदा; G_2 यदा (for यथा).

13 ^{b}) K_2 B Dn D_{4-6} M_1 [ए]व; T_1 G_1 M_2 हि (for [इ]ह). — ^{c}) K_1 D_1 भूयो वै; K_2 Dn $D_{4.6}$ (by transp.) वै द्यूते; G_4 भूयोपि. — ^{d}) K_1 G_4 द्यूते रागो; K_4 D_3 (by transp.) भूयो रागो; D_1 रागो द्यूते. $Ś_1$ T_2 $G_{1.3}$

तथा तथास्य द्यूते वै रागो भूयोऽभिवर्धते ॥ १३
यथा च पुष्करस्याक्षा वर्तन्ते वशवर्तिनः ।
तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १४
सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावन्न शृणोति च ।
नूनं मन्ये न शेषोऽस्ति नैषधस्य महात्मनः ॥ १५
यत्र मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ।
शरणं त्वां प्रपन्नास्मि सारथे कुरु मद्वचः ।
न हि मे शुध्यते भावः कदाचिद्विनशेदिति ॥ १६
नलस्य दयितानश्वान्योजयित्वा महाजवान् ।
इदमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ॥ १७
मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनं तथा ।
अश्वांश्चैतान्यथाकामं वस वान्यत्र गच्छ वा ॥ १८
दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वार्ष्णेयो नलसारथिः ।
न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः ॥ १९
तैः समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते ।
ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भांस्तेन वाहिना ॥ २०
हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरं च तम् ।
इन्द्रसेनां च तां कन्यामिन्द्रसेनं च बालकम् ॥ २१
आमन्त्र्य भीमं राजानमार्तः शोचन्नलं नृपम् ।
अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरीं तदा ॥ २२
ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।
भृतिं चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपतेः ॥ २३

C. 3. 2296
B. 3. 60. 25
K. 3. 57. 26

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

[ऽ]पि; K1 B1. 3 D3 G2 M2 वि-; K3 हि; K4 [ऽ]स्य; G4 [ऽ]थ (for ऽभि-). D2 (corrupt) वैराग्येण ह भूयते.

14 ^{a}) K2 Dn D5. 6 G1 तथा (for यथा). K3. 4 D1–3 M1 हि (for च). — ^{b}) K2 B Dn D4–6 पतंति; T2 G2. 3 पतंते (for वर्तन्ते). — ^{d}) D1 वर्तंते (for दृश्य°).

15 ^{a}) G1 सुहृत्सुजन°. — ^{b}) T1 यथायं न; T2 (orig.) G (except G3) M यथा यं न. D2. 3 सः; G1 यः (for च). — After 15^{ab}, K1. 2 B D (except D1–3) S ins.:

240* ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः ।

[Cf. 16^{ab}. — S (except T1 M1) transp. अपि and च. Dc D4 G4 यथा (for तथा). M1 °जानाति (for °नन्दति). T2 G (except G1) नैषधः (for मोहितः).]

— S cont.:

241* यथा राज्ञः प्रदीप्तानां भाग्यानामद्य सारथे ।

[T1 G1 तथा (for यथा). M तथास्य राज्ञो दीप्तानां (for the prior half). T1 अस्य; G1 अत्र (for अद्य).]

— ^{c}) K1. 2 B D (except D1–3) दोषो (for शेषो). T1 नूनमन्ये विरोधोस्ति.

16 M1 om. 16^{ab}. — ^{a}) K2 B (except B3) Dn D4–6 यत्तु मे; D1 ममैव; M2 तत्र मे (for यत्र मे). — ^{c}) K1 D2. 3 त्वा (for त्वां). — ^{d}) K1 B2 D1–3 मे (for मद्-). — ^{f}) K2 D5 विनमेद् (for विनशेद्). K2 B D (except D1–3) अपि (for इति). S विनाशं प्रति सारथे.

17 ^{b}) K2. 4 B D (except D1–3) G2 मनो° (for महा°). — ^{c}) Cf. 20^{c}. S रथम् (for इदम्). K3 (marg. *sec. m.* as in text) नगरं (for मिथुनं). — ^{d}) K4 विदर्भं (for कुण्डिनं).

18 ^{b}) Ś1 K (except K2) B1 Dc D1–3 स्यंदनं बालकौ (Ś1 °कं) तथा. — ^{c}) K2 B Dn D4–6 चेमान्; S (except M1) चैव (for चैतान्). T2 G (except G1) विनिक्षिप्य (for यथाकामं). — ^{d}) K4 D1. 3 वसेहान्यत्र. M1 वात्रैव; M2 वान्येन (for वान्यत्र). Ś1 K1. 3 मम वाक्येन गच्छथाः (K3 °त).

19 ^{a}) M2 ततो (for तु तद्). — D2 om. 19^{c}–20^{d}. — ^{d}) Ś1 M2 नित्यशः; K1 सर्वशः; K3. 4 D1. 3 मुख्यतः.

20 D2 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{c}) Cf. 17^{c}. B2 आदाय (for आरोप्य). — ^{d}) Ś1 K3. 4 B D1. 3. 4. 6 विदर्भां तेन. Ś1 K1. 3 D1. 3 यायिना.

21 ^{a}) D2. 3 ततो (for तत्र). Ś1 K1. 3 Dc D1 स विन्यस्य (for विनिक्षिप्य). M1 हयांस्तु तत्र निक्षिप्य.

22 ^{b}) Dc प्रति (for नृपम्). — After 22^{ab}, T2 G (except G1) ins.:

242* क्व तु यास्यामि मनसा चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।

— ^{c}) K4 ततः सूतो (ऽ) [अ]योध्यायां. — ^{d}) D3 तथा; G4 ततः (for तदा).

23 Dc1 om. 23. — ^{a}) K1. 3 D1 च; K4 तु (for स). — ^{b}) K3 त्वरान्वितः (for सुदुः°). — ^{c}) Ś1 K1 D2. 3 तत्र (for तस्य). D1 लेभे तत्र भृतिं सोपि; S भृतिं च स ददौ चास्य. — ^{d}) Ś1 सात्मजेन. K2. 3 B1 Dc2 Dn1 D1–3. 6 महीपते; S नि(T1 तु; G1 M च)योजितः.

Colophon om. in K1 Dc1. — *Major parvan:* N

५८

बृहदश्व उवाच ।

C. 3. 2297
B. 3. 61. 1
K. 3. 58. 1

ततस्तु याते वार्ष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किंचन ॥ १
हृतराज्यं नलं राजन्प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ।
द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ २
शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यद्धृतं मया ।
दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३
पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।
व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ ४
ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ।
उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ५
एकवासा असंवीतः सुहृच्छोकविवर्धनः ।
निश्चक्राम तदा राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियम् ॥ ६
दमयन्त्येकवस्त्रा तं गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ।
स तया बाह्यतः सार्धं त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ७
पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ।
नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्वध्यतां मम ॥ ८
पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ।
पौरा न तस्मिन्सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ९
स तथा नगराभ्याशे सत्कारार्हो न सत्कृतः ।

(except Dn_2; K_1 Dc_1 om.) T G_3 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* D_2 पुष्करेण सहाक्षक्रीडायां दमयंतीविलापे दमयंतीवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_3 60; D_1 61; T G M_2 57 (as in text); M_1 58. — *Śloka no.:* Dn 25.

58

1 ^{a}) K_3 प्र- (for तु). — ^{b}) T_1 धीमतः (for दीव्य°). — ^{d}) = 4. 63. 32^b; 66. 26^b. B_1 यद्वान्यद्; T G यच्चापि.

2 ^{b}) K_4 पुष्करो वाक्यमब्रवीत्. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 तु (for [अ]स्ति).

3 ^{b}) $Ś_1$ B_1 एतद् (for अन्यद्). $K_{2.3}$ $B_{2.4}$ Dc Dn $D_{2.3.5.6}$ जितं (for हृतं). D_4 पूर्वं सा विजिता मया. — ^{c}) $K_{1.3}$ $B_{2.3}$ $D_{3.6}$ M_1 दमयंत्या.:

4 ^{a}) Dc उक्तस्तु; D_3 उक्तश्च (for °स्य). — ^{b}) D_2 मन्युमत्. D_3 नलः परममन्युना (cf. 5^b). — K_3 om. (? hapl.) 4^c–5^b. — ^{c}) $Ś_1$ K_4 $D_{2.3}$ G_4 विदीर्यतेव; Dc व्यदीर्यतास्य.

5 K_3 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{b}) Dc D_3 G_1 °मन्युना. — After 5^{ab}, T G ins.:

243* उवाच विद्यतेऽन्यच्च धनं मम नराधम ।
पणरूपेण निक्षिप्य पुण्यश्लोकस्तु दुर्मनाः ।
उत्तरीयं तदा वस्त्रं तस्याश्चाभरणानि च ।

[(L. 2) T_1 पणन्निव च निक्षिप्य; G_1 पणोस्त्विति विनिक्षिप्य. — (L. 3) T_1 G_1 तथा (for तदा).]

— ^{c}) T G उद्धृत्य. — ^{d}) $Ś_1$ K (except K_2) Dc D_{1-3} महामनाः (for °यशाः).

6 ^{a}) K_2 B Dc Dn D_{4-6} T_2 (orig.) ह्यसंवीतः; D_1 सुसंवीतः; $D_{2.3}$ परीधानः (for असं°). S (T_2 by corr.) एकवासोभि(G_4 °सो हि; M_1 °सः सु)संवीतः. — ^{b}) K_3 सुहृच्छोकसमन्वितः; S सुहृदां शोकवर्धनः. — ^{c}) K_2 B Dn $D_{2.5.6}$ T_1 ततो; K_3 महा-; S (except G_1) नलो (for तदा). T_1 राजन् (for राजा). — ^{d}) $Ś_1$ स (for सु-). S त्यक्त्वा तु विपुलं धनं.

7 ^{a}) $Ś_1$ Dc_1 T_1 एकवस्त्रां; $K_{3.4}$ G (except G_3) M_2 °वस्त्रां. B (except B_3) Dn $D_{4.6}$ [अ]थ; D_{1-3} तु; D_5 च (for तं). — ^{b}) $Ś_1$ [ऽ]भ्यगात्; K $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{1.2.4-6}$ M [ऽ]न्वगात्; B_2 D_3 T_1 [ऽ]न्वयात्. — ^{c}) $G_{2.4}$ तथा (for तया). T G M_2 नगरा(T_2 G_3 नैषधा)-भ्याशे (for बाह्यतः सार्धं). — ^{d}) T_1 तां रात्रीं (for त्रिरात्रं). K_1 नैषधः सहितोवसत्.

8 ^{a}) Dc °स्तु महाभागः. — ^{c}) G_1 अनुव्रजेन्नलं यस्तु. — ^{d}) K_4 (by transp.) मम वध्यतां; T G_{2-4} M वध्यतामिति. G_1 गच्छेद्वै वध्यतामिति.

9 ^{a}) T_2 G (except G_1) च (for तु). — ^{b}) $Ś_1$ D_1 प्रजा-; $K_{3.4}$ $D_{2.3}$ द्यूत- (for तस्य). — ^{c}) K_2 B Dn D_{4-6} न तस्य (B_1 तस्य न) (for न तस्मिन्). — ^{d}) T_1 नराधिप (for युधि°).

10 ^{a}) T_1 M_2 तया; G_1 नलो (for तथा). K (except K_1) B Dc D_{1-5} नगराभ्यासे. — ^{c}) K_1 भूत्वो (sic); D_2

त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥ १०
क्षुधासंपीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
अपश्यच्छकुनान्कांश्चिद्धिरण्यसदृशच्छदान् ॥ ११
स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्बली ।
अस्ति भक्षो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति ॥ १२
ततस्तानन्तरीयेण वाससा समवास्तृणोत् ।
तस्यान्तरीयमादाय जग्मुः सर्वे विहायसा ॥ १३
उत्पतन्तः खगास्ते तु वाक्यमाहुस्तदा नलम् ।
दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥ १४
वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १५
तान्समीक्ष्य गतानक्षानात्मानं च विवाससम् ।
पुण्यश्लोकस्ततो राजा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १६
येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।
प्राणयात्रां न विन्दे च दुःखितः क्षुधयार्दितः ॥ १७
येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः ।
त इमे शकुना भूत्वा वासोऽप्यपहरन्ति मे ॥ १८
वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।
भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ १९
एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।
अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २०

C. 3. 2318
B. 3. 61. 22
K. 3. 58. 23

एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।

राजन् (for राजा). — After 10, K$_{1.2}$ B D (except D$_{1-3}$) ins.:

244* पीड्यमानः क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ।
प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् ।

[(L. 1) K$_1$ क्षुधः संपीड्यमानश्च फल°. B$_2$ वर्त° (for कर्ष°). — (L. 2) K$_1$ ततोन्वगात्; B$_2$ ततोन्वियात् (for तमन्व°).]

11 ^{a}) K$_{1.2}$ B Dn D$_{4-6}$ T G क्षुधया; M$_1$ तथा सं- (for क्षुधासं-). Ś$_1$ °मानश्च; K$_4$ °मानोपि. — ^{b}) Ś$_1$ °तिथं; K$_4$ D$_2$ °तिथो (for °तिथे). Ś$_1$ पथि; K (except K$_2$) D$_{1-3}$ [ऽ]ध्वनि (for [ऽ]हनि).

12 ^{c}) Ś$_1$ B Dn$_1$. n$_2$ D$_{1.4.6}$ G$_1$ भक्ष्यो; K$_1$ भक्ष्यं. K$_1$ समादेशं; K$_2$ ममाद्याहं; K$_3$ D$_1$ ममाद्योयं; Dc ममापीह; T G M$_2$ ममाद्यापि; M$_1$ मम ह्यद्य. — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ बहु (for वसु).

13 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ D$_{1-3}$ T$_2$ G$_{1.3}$ M$_2$ उत्तरीयेण; K$_2$ B Dc Dn D$_{4-6}$ परिधानेन (for अन्तरीयेण as in T$_1$ G$_{2.4}$ M$_1$). — ^{b}) Ś$_1$ समवावृणोत्; K$_{2.4}$ B D (except D$_{2.3}$) T$_1$ स स(K$_4$ म)मावृणोत्; T$_2$ M$_2$ स समास्तृ°; T$_2$ (by corr.) G$_3$ स समावृणोत् (for समवास्तृणोत्). M$_1$ वस्त्रेणैव समावृणोत्. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ D$_{1-3}$ T$_2$ (by corr.) G (except G$_2$) M$_2$ तस्योत्तरीयम्; K$_2$ B Dc Dn D$_{4-6}$ तस्य तद्वस्त्रम्. K$_4$ D$_3$ आसाद्य. — ^{d}) K$_2$ B Dn D$_{4-6}$ transp. जग्मुः and सर्वे. K$_3$ D$_1$ विहायसः; D$_{2.3}$ विहंगमाः; T G$_{1.3}$ M$_1$ विहायसं.

14 ^{a}) Ś$_1$ तत्तु; K$_1$ तं तु; K$_2$ B Dn D$_{4-6}$ वाक्यं (for ते तु). — ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ B Dn D$_{4-6}$ एतद् (for वाक्यम्). K$_2$ B (except B$_3$) Dc Dn D$_5$ S (except G$_1$) ततो (for तदा). — ^{c}) B$_2$ दिष्ट्या (for दृष्ट्वा). Ś$_1$ K$_1$ दीनं (for भूमौ). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ स्थितमेनम्; K$_{3.4}$ Dc D$_{1-3}$ (by transp.) दीनं स्थितम्.

15 ^{b}) K$_1$ तव वासोपहारिणः. — ^{c}) K$_4$ अस्माकं हि कथं प्रीतिः; D$_2$ नागच्छति ततः प्रीतिः. — ^{d}) M$_1$ सु- (for स-).

16 ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ Dn D$_{4-6}$ समीप- (for समीक्ष्य). — ^{b}) D$_3$ गत- (for च वि-). — ^{c}) K$_{1.2}$ B Dn D$_{1.4-6}$ G$_2$ M$_2$ तदा; G$_1$ [ऽ]पि वै (for ततो). K$_2$ B Dn D$_{3-6}$ M$_2$ राजन् (for राजा). — ^{d}) Ś$_1$ D$_2$ तथा°; T$_1$ तदा° (for अथा°).

17 ^{a}) G$_{2.4}$ M$_2$ एषां (for येषां). — ^{c}) K$_{2.3}$ Dn D$_{1-3.5}$ विंदेयं; Dc विंदेत (for विंदे च). — ^{d}) K$_{2.4}$ B Dn D$_{4-6}$ T$_2$ G$_3$ क्षुधयान्वितः; D$_1$ क्षुत्तृषार्दितः; M$_1$ च क्षुधान्वितः. K$_1$ क्षुधितो दुःखितस्तथा.

18 ^{a}) G$_4$ एषां. B$_2$ प्रकोपात् (for कृते न); cf. 17^{a}. — ^{b}) D$_{2-4}$ S (except T$_2$ G$_3$) मम (for मयि). — ^{c}) K$_2$ B (except B$_3$) Dn D$_{4-6}$ transp. ते and इमे. — ^{d}) K$_2$ B Dn D$_{4-6}$ वासो भीरु; K$_3$ वासो व्यप-; T G वासश्चापि.

19 ^{c}) T$_1$ G (except G$_3$) ते सं-; M ते सा (for तेऽहं).

20 ^{a}) D$_{2.3}$ बहुशः (for बहवः). — ^{b}) K$_1$ M$_2$ °मुखं; M$_1$ °दिशं (for °पथम्). — ^{c}) B$_2$ T$_1$ G (except G$_3$) अवंतीनृक्ष°.

21 ^{a}) S (except T$_1$ G$_4$ M$_2$) महान् (for महा-). — ^{d}) K$_2$ B Dn D$_{4-6}$ बहुमूलफला°; Dc D$_1$ द्रुमाः पुष्पफला°; M$_2$ अमी पुष्पफलद्रुमाः.

C. 3. 2318
B. 3. 61. 22
K. 3. 58. 23

आश्रमाश्च महर्षीणाममी पुष्पफलान्विताः ॥ २१
एष पन्था विदर्भाणामयं गच्छति कोसलान् ।
अतः परं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २२
ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्शिता ।
उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥ २३
उद्वेपते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः ।
तव पार्थिव संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ २४
हृतराज्यं हृतधनं विवस्त्रं क्षुच्छ्रमान्वितम् ।
कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां विजने वने ॥ २५
श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।
वने घोरे महाराज नाशयिष्यामि ते क्लमम् ॥ २६
न च भार्यासमं किंचिद्विद्यते भिषजां मतम् ।
औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २७

नल उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं दमयन्ति सुमध्यमे ।
नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ २८
न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमर्थं भीरु शङ्कसे ।
त्यजेयमहमात्मानं न त्वेव त्वामनिन्दिते ॥ २९

दमयन्त्युवाच ।

यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।
तत्किमर्थं विदर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते ॥ ३०
अवैमि चाहं नृपते न त्वं मां त्यक्तुमर्हसि ।
चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते ॥ ३१
पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि नरसत्तम ।
अतोनिमित्तं शोकं मे वर्धयस्यमरप्रभ ॥ ३२
यदि चायमभिप्रायस्तव राजन्व्रजेदिति ।

---

22 [b]) K_2 B Dn D_{4-6} असौ; K_4 T G M_2 एष (for अयं). T G M_2 यास्यति (for गच्छति). K_2 $B_{2.3}$ Dn_3 D_{4-6} कोशलां; K_3 कौशलान्; K_4 B_4 Dn_1. n_2 $D_{2.3}$ कोशलान्; Dc कौशलां; D_1 कोशलं. M_1 रमणीयः शिवः समः. — [c]) G_1 M_2 ततः (for अतः). — [d]) T G M_2 दक्षिणो for °णे). M_1 विदर्भाणां महाद्युते. — After 22, $K_{1.2}$ B D (except D_{1-3}) ins.:

245* एतद्वाक्यं नलो राजा दमयन्तीं समाहितः ।
उवाचासकृदार्तो हि भैमीमुद्दिश्य भारत ।
[(L. 2) $K_{1.2}$ B_2 D_{4-6} उवाच चासकृदार्तः.]

23 $23^{ab} = 3.\ 56.\ 14^{ab}$. — [b]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ पीडिता; B Dn $D_{4.6}$ कर्षिता; D_1 मूर्छिता. — [c]) K_4 D_4 $D_{1.2}$ [इ]दं (for तं). — [d]) D_5 परमं; G_1 कृपणं (for करुणं).

24 [a]) B_4 संवेपते; Dn $D_{1.3}$ उद्वेजते. — [b]) K_3 $D_{1.4.6}$ T_1 सर्वतः; B_{2m} भारत (for सर्वशः).

25 [a]) G_1 हृतराष्ट्रं. K_2 B (except B_2) Dn D_{4-6} S (except T_1 M_1) हृतद्रव्यं. — [b]) K_4 क्षुत्प्रपीडितं; B_2 क्षुधयान्वितं; Dc_1 D_2 क्षुत्समन्वितं; $G_{2.4}$ तृट्‌सम(G_4 °श्रमा)-न्वितं. — [d]) B_2 M (by transp.) त्वामहं; G_4 विसृज्य. $Ś_1$ T_1 त्वा; G_2 हि (for त्वां). $K_{1.2}$ B (except B_1) Dn $D_{2.4-6}$ निर्जने (for वि°).

26 [a]) K_1 Dc_2 च (for ते). — [d]) K_2 B_3 Dn D_{4-6} G_1 M [अ]हं; B_2 तं (for ते).

27 [a]) $Ś_1$ K (except K_2) Dc D_{1-3} हि (for च). — [b]) K_4 D_{1-3} भेषजामृतं; T_1 $G_{2.4}$ M_2 भेषजं मतं; T_2 G_3 भैषजं मतं; G_1 ह्येष मन्मतं. — [c]) S (except M_1) नित्यं हि (for औषधं). — After 27, D_1 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 62).

28 [a]) $= 1.\ 143.\ 16^{a}$. T_2 $G_{2.3}$ सत्यम् (for एवम्). D_3 एव (for एतद्). — [c]) $Ś_1$ रम्यं; $K_{1.4}$ M_1 किंचित्; T_1 वित्तं (for मित्रं). — [d]) $K_{1.4}$ विद्यते भेषजं मतं (K_4 °षजामृतं).

29 [a]) $Ś_1$ K (except K_2) Dc D_{1-3} त्यक्तुमिच्छामि. — [b]) K_2 $B_{1.4}$ Dn D_{4-6} किमलं (for किमर्थं). $Ś_1$ $K_{1.3}$ भाषसे (for शङ्क°). — [c]) Dc_1 प्रजह्याम्; Dc_2 प्रसह्यम् (for त्यजेयम्). — [d]) K_2 B D (except D_1) चैव (for त्वेव).

30 [a]) Dn_2 M_2 मा (for मां). — [cd]) K_4 एष पंथा विदर्भाणां किमर्थमुपदिश्यते.

31 [b]) $K_{2.3}$ Dn D_{4-6} तु; B_3 च (for त्वं). $Ś_1$ $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ इच्छसि (for अर्हसि). — [c]) G_1 तेजसा. T G (except G_1) त्वपकृष्टस्त्वं. — [d]) $Ś_1$ K_3 Dn_2 D_6 मा (for मां).

32 [a]) K_4 $D_{1.3}$ पंथानो. — [b]) $Ś_1$ K_1 Dc विबुधोत्तम; K_2 B Dn D_{4-6} च (D_5 त्वं) नरोत्तम; $K_{3.4}$ $D_{2.3}$ M_1 विबुधोपम; D_1 यत्सुरोपम (for नर°). — [c]) $D_{2.3}$ शोको; M_1 शंका. — [d]) K_2 B Dn D_{4-6} अमरोपम; G_1 अनलप्रभ. $Ś_1$ $K_{3.4}$ Dc D_1 वर्धयिष्यति (K_4 D_1 °सि) शंकया; K_1 वर्धयिष्यसि मानद; $D_{2.3}$ वर्धते चानिशं प्रभो; M_1 वर्तते त्वयि नैषध.

सहितावेव गच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ॥ ३३
विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।
तेन त्वं पूजितो राजन्सुखं वत्स्यसि नो गृहे ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

नल उवाच ।
यथा राज्यं पितुस्ते तत्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथंचन ॥ १
कथं समृद्धो गत्वाहं तव हर्षविवर्धनः ।
परिद्यूनो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥ २
बृहदश्व उवाच ।
इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः पुनः ।
सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्धेन संवृताम् ॥ ३
तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां कांचिदुपेयतुः ॥ ४
तां सभामुपसंप्राप्य तदा स निषधाधिपः ।
वैदर्भ्या सहितो राजा निषसाद महीतले ॥ ५
स वै विवस्त्रो मलिनो विकचः पांसुगुण्ठितः ।
दमयन्त्या सह श्रान्तः सुष्वाप धरणीतले ॥ ६
दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः ।
सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७

C. 3. 2339
B. 3. 62. 7
K. 3. 59. 8

33 a) B1 D1 G4 वा° (for चा°). — b) M1 इति; M2 इयं (for तव). K1. 2 B D (except D1–3) M ज्ञातीन् (for राजन्). K3 भवेदिति; D2. 3 कथंचन; T G भविष्यति (for व्रजेदिति). — c) D2. 3 गच्छामो; T1 G (except G3) गच्छाव. — d) Ś1 K2. 4 B Dc1 D1. 2. 5 विदर्भां यदि.

34 a) Ś1 K1 त्वा (for त्वां). T G ततः स राजा त्वां दृष्ट्वा. — b) Ś1 पूजयित्वा च मानद. — c) D2. 3 ततस् (for तेन). — d) K4 D1 मे (for नो).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K4 Dn2 T G M2 आरण्य. — *Sub-parvan:* N T1 (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* D2 नलपरित्यागे अक्षरूपाणि द्वापरेण नलवस्त्रापहारेण दमयंतीवाक्यं (sic). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*) 36 (!); Dn2. n3 61; D1 63; T G M2 58 (as in text); M1 59. — *Śloka no.:* Dn 36; D1 7.

59

1 For नल उ°, S subst.:

246* बृहदश्वः ।
इत्युक्तः स तदा देव्या नलो वचनमब्रवीत् ।
[T1 M1 तया (for तदा).]

— a) K2 B Dc Dn D4–6 T2 G3 तव पितुस् (for पितुस्ते तत्). K1 D1 T1 G1 ते तु; K4 (m as in text) त्वेतत्; D2. 3 त्वेवं; G2. 4 M ते वै (for ते तत्). — b) Ś1 (corrupt) मे (for मम). — c) D3 M1 च (for तु). — d) K1 तव शोकविवर्धनः (= 2d).

2 a) Ś1 K1 भूत्वा° (for गत्वा°). — Ś1 T2 G3 om. (hapl.) 2cd. — c) K1 कथं दीनो; K2 B (except B2) Dc2 Dn D4–6 परिच्युतो; D1 परिभूतो; M1 कृपणोद्य.

3 All MSS. except B4 om. the ref. — a) D2. 3 एवं (for इति). M2 ततो (for नलो). — d) D1 वाससार्धेन; D2. 3 वस्त्रार्धेन तु. S संवृतः.

4 b) K1 समंततः (for इतस्ततः). — d) D3 प्रपां (for सभां). K2 D5 उपस्थितौ; Cnp उपोषतुः (for उपेयतुः). M2 सभामासेदतुः क्वचित्.

5 a) D1. 3 तां प्रपाम्. K4 तु सु°; D1 अनु° (for उप°). — b) G1 वनमध्ये खिलीकृतां. — c) Ś1 K1. 4 B3 D1 M1 राजन् (for राजा). — d) D3 महीपतिः (for °तले).

6 Dc2 om. (hapl.) 6. — ab) K3 D3. 4. 6 चैकवस्त्रो (for वै विवस्त्रो). K2 Dn D5 विकटो; T1 G1 M2 विकचो (for मलिनो). K2 Dn D5 T1 G1 M2 मलिनः; B (except B3) D4. 6 विकटः (for विकचः). K3. 4 B D1–3. 5 पांसुगुंठितः; S पांसुकुंठितः.

7 b) T G M2 पतिता (for [अ]पहृता). Ś1 K (except K2) B2 D1–3 तदा (for ततः). M1 निद्रयोपहृता तदा. — d) Ś1 D2. 3 सुकुमारा. Ś1 K (except K2) D1–3 मनस्विनी.

C. 3. 2340
B. 3. 62. 8
K. 3. 59. 9

सुप्तायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशां पते ।
शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथा पुरा ॥ ८
स तद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागं च सर्वशः ।
वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ ९
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ १०
मामियं ह्यनुरक्तेदं दुःखमाप्नोति मत्कृते ।
मद्विहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥ ११
मया निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुत्तमा ।
उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥ १२
स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
उत्सर्गेऽमन्यत श्रेयो दमयन्त्या नराधिपः ॥ १३
सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रताम् ।
चिन्तयित्वाध्यगाद्राजा वस्त्रार्धस्यावकर्तनम् ॥ १४
कथं वासो विकर्तेयं न च बुध्येत मे प्रिया ।
चिन्त्यैवं नैषधो राजा सभां पर्यचरत्तदा ॥ १५
परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥ १६
तेनार्धं वाससश्छित्वा निवस्य च परंतपः ।
सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनः ॥ १७
ततो निबद्धहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् ।
दमयन्तीं तथा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ॥ १८

---

8 ^{c}) Dc शोकोन्मथितचित्तोसौ ; G_1 M_1 शोकोन्मथन- (M_1 शोकोपहत)चित्तः सन्. — ^{d}) T_1 पुनः; G (except G_3) M -पुरं (for पुरा).

9 ^{c}) D_1 निवासं च अरण्यस्य; $D_{2.3}$ वनेन च परिक्लिन्नं.

10 $10^{ab} = 5.34.19^{ab}$. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{3.4}$ स्यात्तु; K_1 T G (except G_1) स्यान्नु; D_1 स्याच्च (for किं नु). — ^{d}) Dc वै; Dn_2 D_6 G_1 च (for वा).

11 ^{a}) K_1 मयेयं; Dc यामियं. $Ś_1$ K_1 om. हि. T_1 G_1 M_2 तु (for हि). $K_{2.3}$ B_{2-4} Dn D_{4-6} T_2 (by corr.) G_3 [ए]वं; B_1 T_2 $G_{2.4}$ [इ]यं (for [इ]दं). D_{1-3} मामेवात्यनुरक्तेयं. — ^{b}) $K_{3.4}$ Dc प्राप्नोति (for आप्नो°). T_2 G M दारुणं (G_1 सुस्मिते) (for मत्कृते). — ^{c}) D_3 कथं; T_1 G_1 स्वयं (for त्वियं). K_1 मद्वियोगाद्धि यं गच्छेत्; K_2 मद्विहीना न्वयं गच्छेत्. — ^{d}) K_4 स्वगृहं (for स्वजनं).

12 K_2 om. 12^{ab}. — ^{a}) N (K_2 om.) T_1 G_1 मयि (for मया). — ^{b}) K_4 M_1 इदं (for इयं). $K_{1.4}$ प्राप्नोति; G_1 (corrupt) लब्धति (for प्राप्स्यति). $K_{1.3}$ [अ]निंदिता; B Dn D_{4-6} T_2 G (except G_1) [अ]नुव्रता; D_2 M_1 [अ]नुत्तमं. — ^{c}) Dc च (for तु). $Ś_1$ उत्सर्गे दमयंत्यास्तु. — ^{d}) K_2 विंदतेपि; K_4 D_1 विंदेच्चापि; Dc °थापि; D_3 °द्वापि. D_3 transp. सुखं and क्वचित्.

13 K_2 om. 13^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ विबुधो; K_1 मनसा (for बहुधा). — $13^{b} = 1.57.41^{b}$. — ^{c}) $K_{1.2}$ B D (except Dc_1 D_{1-3}) G_1 उत्सर्गं. $Ś_1$ $K_{1.2}$ B D (except D_{1-3}) G_1 मन्यते (for ऽमन्यत). — ^{d}) $K_{2.4}$ Dn $D_{1.4-6}$ G_3 M_1 नराधिप. — After 13, $K_{1.2}$ B D (except D_{1-3}) ins.:

247* न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्धर्षयितुं पथि ।
यशस्विनी महाभागा मद्भक्तेयं पतिव्रता ।
एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्तत ।
कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ।

14 ^{a}) Dc वि- (for सोऽ). — ^{b}) D_5 तथा चाप्ये°. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 [अ]भ्यगाद्; B_2 G (except G_3) [अ]त्य°; D_{1-3} तदा (for [अ]ध्यगाद्). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ D_{1-3} वस्त्रस्यार्धाव($Ś_1$ °र्धं)कर्तनं; G_1 वस्त्रार्धस्यावकृंतनं.

15 ^{a}) $Ś_1$ [ऽ]र्धकृत्येयं; K_1 Dc [ऽ]वकृत्तेयं; K_3 विकर्तव्यं; K_4 T_1 M_1 [ऽ]वकर्तेयं; D_3 निकृत्येयं; T_2 G_{2-4} [ऽ]वकृंतेयं; G_1 M_2 [ऽ]पकर्तेयं (for विकर्तेयं). — ^{c}) T_2 G (except G_1) M_1 ध्यात्वैवं (for चिन्त्यै°). N विचिंत्यैवं नलो राजा. — ^{d}) K_1 Dc स तां; D_3 प्रपां (for सभां). $D_{2.3}$ तां पर्यटत् (for पर्यचरत्). T_1 M_2 नृपः (for तदा). D_1 तां प्रपां पर्यटंस्तदा.

16 ^{b}) T_1 M_2 (*inf. lin.*) सत्वरः; G_1 सत्वरं; M_2 सर्वशः (for भारत). — ^{c}) D_1 प्रपादेशे; $D_{2.3}$ सभामध्ये (for सभो°). — ^{d}) B (except B_1) विकोषं.

17 ^{a}) Dc G_2 वाससि (for °सश्छ्). K_3 तेनार्धं वास आच्छिद्य. — ^{b}) K_3 व्यवस्य; D_1 T_1 G_1 निश्वस्य; $G_{2.4}$ निरस्य. K_2 D_5 [ए]व; Dc [अ]थ (for च). $Ś_1$ K_3 परंतप; K_1 नरर्षभः; K_2 $D_{4.5}$ परं ततः. — D_2 om. 17^{c}–24^{b}. — ^{c}) $Ś_1$ छित्वा चोत्सृज्य; K_1 स तामुत्सृज्य. — ^{d}) $Ś_1$ K_2 B (except B_1) Dc Dn D_{4-6} गतचेतनां; D_1 हृतचेतनः.

18 D_2 om. 18 (cf. v.l. 17). — ^{a}) K_2 B Dc Dn D_{4-6} निवृत्तहृदयः; K_4 निबद्धस्नेहेन; D_1 निरुद्धहृदयः; T_2 G_{2-4} M [ऽ]वब(G_4 M_2 °वबु)द्ध°. — ^{b}) Dc D_3 आगत्य.

यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।
सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ १९
इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ।
उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्ध्वा भविष्यति ॥ २०
कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ।
चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेविते ॥ २१
गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः ।
आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनापकृष्यते ॥ २२
द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ।
दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां मुहुः ॥ २३
सोऽपकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ।
सुप्तामुत्सृज्य तां भार्यां विलप्य करुणं बहु ॥ २४
नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः ।
जगामैव वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः ॥ २५

C. 3. 2361
B. 3. 62. 29
K. 3. 59. 30

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

K2 शुभां; K3 सतीं; D1. 3 प्रपां (for सभाम्). — c) K1. 3 ततो; K4 B1 Dn D1. 5 तदा (for तथा). — d) T1 G1 M2 °द स नराधिपः.

19 In G1, the portion of the text from st. 19 up to 3. 61. 35c is lost on missing fol. D2 om. 19 (cf. v.l. 17). — a) T1 G4 यावन्न वायुरा(G4 वायुर्ना)दित्यः. — b) Ś1 K1. 3 D1. 3 मे पश्यतां (D1 °त; D3 °तः; K4 [अ]पश्यत तां; Dc मे पश्यति (by transp.). — c) D1. 3 प्रपा° (for सभा°).

20 D2 om. 20 (cf. v.l. 17). G1 missing (cf. v.l. 19). — a) Ś1 K1. 3 D3 वस्त्रार्धे°. — c) B1. 3 Dc S (G1 missing) मया हीना (for वरारोहा). — d) Ś1 K (except K2) Dc Dn2 D1. 3. 4. 6 T2 G3 M2 बुद्धा; T1 G2. 4 M1 °ध्या (for °द्ध्वा).

21 D2 om. 21 (cf. v.l. 17). G1 missing (cf. v.l. 19). — a) Ś1 K (except K2) Dc D1. 3 एकाकिनी (for एका सती). — d) = 1. 109. 5b: 4. 5. 13d. T1 M °समाकुले. — After 21, K2 B D (except D1–3) T2 (marg. *sec. m.*; om. line 4) G3 ins.:

248* आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्गणौ ।
रक्षन्तु त्वां महाभागे धर्मेणासि समावृता ।
एवमुक्त्वा प्रियां भार्यां रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
कलिनापहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ।
[(L. 4) B4 नलः प्रातिष्ठतान्यतः.]

22 D2 om. 22 (cf. v.l. 17). G1 missing (cf. v.l. 19). — b) D1. 3 प्रपां; M मुहुर् (for सभां). — c) Ś1 K1 सोपकृष्टस्तु क° (= 24a). — d) K4 सौहार्देना°. K2 B2. 4 Dn D4–6 M2 [अ]वकृष्यते.

23 D2 om. 23 (cf. v.l. 17). G1 missing (cf. v.l. 19). — a) Ś1 द्विरेव; K3 Dc D3 T1 G2 द्विधैव; B1. 3 द्विविधं. — c) K4 M1 पुनर्; D5 बहिर् (for मुहुर्). — d) K1 सभां पुनः; K2 B Dn D4–6 M2 सभां प्रति; D1. 3 प्रपां पुनः; T G (G1 missing) मुहुर्मुहुः.

24 G1 missing (cf. v.l. 19). D2 om. 24ab (cf. v.l. 17). — a) K2 B2 Dn D4–6 अव° (for सोऽप°). Dc च (for तु). — c) K1 बालां (for भार्यां). — d) K1 B3 Dc D3 मुहुः (for बहु).

25 G1 missing (cf. v.l. 19). — a) S (except M2; G1 missing) [आ]विष्टस् (for स्पृष्टस्). — b) T1 M बहु; T2 G (G1 missing) मुहुः (for नृपः). — c) K2 B Dn D4–6 जगामैकां; K4 D1 T1 M1 °मैवं; Dc °मैको; T2 G3 °म वै (for °मैव). K1 कानने (for [ए]व वने). Ś1 घोरे; B1 नान्यां (for शून्ये). — d) T2 G (G1 missing) मोहितः (for दुःखि°).

Colophon. G1 missing. — *Major parvan :* Ś1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan :* N T1 (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name :* D2 नलेन वस्त्रार्धच्छेदने दमयंतीपरित्यागे नलविलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn1 *sup. lin.*) 62; D1 64; T G2–4 M2 59 (as in text); M1 60. — *Śloka no.:* Dn 29; D1 25.

60

☞ This adhy. is missing in G1 (cf. v.l. 3. 59. 19); the MS. is mostly ignored here.

1 c) Dc2 अवबुध्य (for अबु°). K3 महाराज (for वरा°).

2 a) K2 B (except B3) Dn D4–6 अपश्यमाना (for सा°). T2 G (G1 missing) M1 भर्तारं सा त्वपश्यंती. — b) K2 B Dn D4–6 T1 M2 शोकदुःख° (by transp.).

६०

C. 3. 2362
B 3. 63. 1
K. 3. 60. 1

बृहदश्व उवाच ।
अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतक्लमा ।
अबुध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ॥ १
सापश्यमाना भर्तारं दुःखशोकसमन्विता ।
प्राक्रोशदुच्चैः संत्रस्ता महाराजेति नैषधम् ॥ २
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्किं जहासि माम् ।
हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥ ३
ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
कथमुक्त्वा तथासत्यं सुप्तामुत्सृज्य मां गतः ॥ ४
कथमुत्सृज्य गन्तासि वश्यां भार्यामनुव्रताम् ।
विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ५
शक्ष्यसे ता गिरः सत्याः कर्तुं मयि नरेश्वर ।
यास्त्वया लोकपालानां संनिधौ कथिताः पुरा ॥ ६
पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावान्पुरुषर्षभ ।
भीताहमस्मि दुर्धर्ष दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ७
दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष तिष्ठसि नैषध ।
आवार्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ८
नृशंसं बत राजेन्द्र यन्मामेवंगतामिह ।
विलपन्तीं समालिङ्ग्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ ९
न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किंचन ।
कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥ १०
कथं नु राजंस्तृषितः क्षुधितः श्रमकर्शितः ।

— c) K3 साक्रोश° ; D1 आक्रोश°. — d) T1 M2 हा राजन्निति भारत.

3 M1 om. (hapl.) 3^{b}–4^{a}. — b) Ś1 K1. 3. 4 D1 स्वामिन्किं वि(D1 त्वं)जहासि मां. — d) D2. 3 भीताहं; T2 G (G1 missing) हीनास्मि (for भीतास्मि).

4 Ś1 om. (hapl.) 4; M1 om. 4^{a} (cf. v.l. 3). — b) K4 Dc1 D3 G2. 4 सत्यवानसि; T1 M2 इति विश्रुतः. — c) K3 D3 मां त्वं; D2 M1. 2 सांत्वं (for [अ]सत्यं). K4 कथं मुक्त्वा तथा साध्वीं; D1 कथमुत्सृज्य तां सुप्तां; T G (G1 missing) कथं तथाविधस्त्वं हि. — d) K4 Dn D2m. 3 कानने (D2 orig. नैषध) (for मां गतः). D1 गतवान्काननादतः.

5 a) Ś1 K1. 4 क्व त्वम्; D3 वनम् (for कथम्). Ś1 K1 यातोसि (for गन्ता°). D1 क्व परित्यज्य गंतासि; M1 पुनः कथं नु भविता. — b) K2 B Dn D4–6 दक्षां; M1 त्यक्त्वा (for वश्यां). D2. 3 च सुव्रतां (for अनुव्रतां). — 5^{cd} = 1. 141. 3^{cd}. — c) K1 B2 T1 M नापकृते; Dc T2 G (G1 missing) नापकृतः; Dn3 D1. 3 [ऽ]नपकृतां; D2 मम कृते (for ऽनपकृते). — d) Ś1 K1 [अ]पि कृते; D1. 3 T2 G (G1 missing) [अ]पकृतो; D2 [उ]पेक्षितो (for [अ]पकृते). D1. 3 भवान्; D2 T2 G (G1 missing) ह्यसि (for सति).

6 a) Ś1 K1 वक्ष्यसे; K2 B Dc Dn D1. 5. 6 शक्यसे; D3 वदस्व. D4 T2 (by corr.) G3 शक्यमेता (for शक्यसे ता). K2 सा; D1. 3 T1 G2. 4 M2 न (for ता). K2 B (except B1) Dn D4–6 सम्यक् (for सत्याः). — b) Dc transp. कर्तुं and मयि. B1 कर्तुं मे निषधेश्वर; D2 सांप्रतं च मया सह. — c) K2 B Dn D4–6 तेषां; K3 स्वयं (for त्वया). — After 6, K2 B D (except D1–3) ins.:

249* नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ ।
यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ।

7 b) K3. 4 B1 Dn1. n2 D1. 3 M2 एतावत्; T1 ते भवान् (for एतावान्). — c) K2. 3 B (except B4) Dn D2. 4–6 अति (for अस्मि). T2 G (G1 missing) भृशं भीतास्मि दु°.

8 b) K1. 3. 4 Dc D1–3 T1 M2 तिष्ठति; K2 B Dn D4–6 G4 दृष्टोसि. K3. 4 Dc D1. 2 T1 M2 नैषधः. G2 न तिष्ठसि नरेश्वर. — After 8^{ab}, D2. 3 ins.:

250* आधार्यमाणेषु मया शोकमूलेषु दुःखितः ।

— c) K3 (marg. *sec. m.*) D1 आच्छाद्य (for आवार्य).

9 a) K3. 4 D1–3 तव (for बत). — b) K1 M2 किं (for यन्). — D3 om. 9^{c}–10^{d}. — c) Ś1 K1. 3 समालोक्य; K2 B Dn D4–6 °गम्य; T1 °साद्य (°लिङ्ग्य).

10 D3 om. 10 (cf. v.l. 9). — b) D1 T2 G (G1 missing) तथा° (for न चा°). — After 10^{ab}, B4 ins.:

251* सत्यवागसि मां त्यक्त्वा गतसत्यः कथं भवान् ।

— c) Dc भविता सम्यक् (for °स्येक). — d) G2 M2 त्वा (for त्वां). K2 T1 G2. 4 M2 शोचये; B (except B2) Dc रोदिमि (for शोचिमि). Ś1 इति त्वां शोचयाम्यहं; K1 इति त्वामनुशोचिमि; K3 इति मत्वा तु शोचिमि; K4 इति शोचाम्यहं नृप; D1 इति शोचाम्यनुव्रत; D2 इति मत्वा तु रोदिमि; M1 इति मत्वानुशोचये.

सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ॥ ११
ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ।
इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥ १२
मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला ।
मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १३
सा तीव्रशोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वस्य विह्वला ।
उवाच भैमी निष्क्रम्य रोदमाना पतिव्रता ॥ १४
यस्याभिशापाद्दुःखार्तो दुःखं विन्दति नैषधः ।
तस्य भूतस्य तद्दुःखाद्दुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥ १५
अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् ।
तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकाम् ॥ १६
एवं तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
अन्वेषति स्म भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १७
उन्मत्तवद्भीमसुता विलपन्ती ततस्ततः ।
हा हा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १८
तां शुष्यमाणामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीम् ।
करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ॥ १९
सहसाभ्यागतां भैमीमभ्याशपरिवर्तिनीम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २०
सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च पराजिता ।
नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥ २१
हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् ।

C. 3. 2384
B. 3. 63. 23
K. 3. 60. 23

---

11 ^{b}) Ś1 K B2–4 Dn D4–6 श्रमकर्षितः; B1 °पीडितः. — ^{c}) K4 °मूले त्वं; Dc °मूले तु. — ^{d}) S (G1 missing) निवत्स्यसि (for भवि°). D2 मामपश्यसि दुःखितः.

12 ^{a}) T1 M2 एवं (for ततः). Ś1 K1 तीव्रदुःखार्ता; K2. 4 D1–3 [अ]तीव दुःखार्ता; Dn2. n3 M1 [अ]तीव शोकार्ता. — ^{b}) T1 प्रदीप्तेन. Ś1 K1. 3. 4 Dc D1–3 संप्रदीप्तेव (K3 Dc °न) मन्युना. — ^{d}) K4 D1–3 °धावत्सुदुःखिता. — After 12, D2. 3 ins.:

252* मां त्वं संभाषय विभो अनाथां निर्जने वने ।
इतश्चेतश्च धावन्ती शोकव्याकुलचेतसा ।
सहसा मुह्यते बाला मुहू रोदिति शोचती ।

[(L. 1) D3 संभाषय विभो मां त्वं (for prior half), and विजने (for निर्जने). — (L. 2) D2 °लोचना (for °चेतसा). — (L. 3) Cf. 13^{ab}. D3 वामा (for बाला).]

13 D3 om. 13. — ^{b}) K1 T1 दुःखिता (for विह्वला). — ^{c}) K1. 4 D1. 2 चापि; K3 बाला; Dc तेन (for भीता). — ^{d}) G2 शोचति (for रोदिति).

14 ^{a}) Ś1 K1. 2 D5 G2 सातीव; Dn अतीव (for सा तीव्र-). — ^{b}) D2. 3 तिष्ठति (for निःश्वस्य). B D4. 6 दुःखिता (for विह्वला); cf. v.l. 13. — After 14^{ab}, D2. 3 ins.:

253* पतिव्रता सा रुदती भर्तृशोकसमाकुला ।
[D3 भर्तृशोकपरायणा.]

— ^{c}) Ś1 K1 तथा च (for उवाच)! K2. 4 Dn D1–3. 5 निःश्वस्य; B D4. 6 निष्क्रांता (for निष्क्रम्य). — ^{d}) Ś1 K1 रुदती स; K2 D5 रुदंत्यथ; K3 रुदित्वा स; K4 D1 रुदती सा; Dc रुदतीति; Dn रुदत्यथ (Dn2 °तीत्थं); D2. 3 रुदंती सा (for रोदमाना).

15 ^{a}) B1 °शापदुःखार्तो; D1. 3 °तापदुःखार्तो. — ^{b}) Ś1 K1. 3 तिष्ठति (for विन्दति). S (except M1; G1 missing) नैष नंदति नैषधः. — B1 om. 15^{c}–16^{d}. — ^{cd}) B (B1 om.) D (except D1–3. 5) नो (for तद्-). Ś1 K D1–3. 5 transp. दुःखाद् and दुःखं. K (except K1) B (B1 om.) Dn1. n2 D4. 6 अपि (for अभि-).

16 B1 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^{b}) K2 D1 G4 एनं (for एवं). — ^{c}) K1 अभ्यधिकं (for दुःखतरं).

17 ^{a}) Dc सं-; D2. 3 हि (for तु). — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 Dc Dn D1–3. 5 अन्वेषमाणा (Ś1 K1. 2 D5 °ना); K3 B D4. 6 अन्वेषयति (for °षति स्म). — ^{d}) D3 °जीविते; T1 (*sup. lin.* as in text) °चेष्टिते (for °सेविते).

18 ^{b}) D1 दमयंती (for विल°). K2 Dn D5 इतस्; D2. 3 यतस् (for ततस्). — ^{c}) D2. 3 महाराज (for राजन्निति). — ^{d}) Ś1 K (except K4) D5 भारत (for धावति).

19 ^{a}) B D2–6 T1 सं-; Dc सा (for तां). K2 Dn D5 क्रंदमाना° (for शुष्यमाणा°). Dc अत्यंतं (for अत्यर्थं). K3 संशुष्कमाणा भर्तारं; K4 D1 संभ्र(D1 °रू)ष्यमाणा पत्यर्थं. — ^{b}) A few MSS. वासतीं; D1 तां सतीं. — ^{c}) K2. 3 Dc2 Dn2 शोचंती. — ^{d}) K2. 3 Dc D2. 3 विलपंती. B1. 4 T1 M पुनः पुनः; T2 G (G1 missing) सुमध्यमां.

20 ^{a}) B (except B4) Dc D4. 6 T2 G (G1 missing) भीरुम् (for भैमीम्). D5 सहसाजगरो भैमीं; T1 M सहसैवानवद्यांगीं. — ^{b}) Ś1 मध्ये संपरि°; K (except K1) B Dc D1. 2 अभ्यासपरि°; D5 अभ्यासवश°. — ^{c}) D5 [अ]भिमुखो (for [अ]जगरो). — ^{d}) Dc दमयंतीं (for महा°).

21 ^{a}) G4 संगृह्यमाणा (for सा ग्रस्य°). — ^{b}) B Dn D4. 6 T2 (by corr.) G3 परिप्लुता (for परा°).

C. 3. 2384
B. 3. 63. 23
K. 3. 60. 23

ग्राहेणानेन विपिने किमर्थं नाभिधावसि ॥ २२
कथं भविष्यसि पुनर्मामनुस्मृत्य नैषध ।
पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च ॥ २३
श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैषध ।
कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति मानद ॥ २४
तामकस्मान्मृगव्याधो विचरन्गहने वने ।
आक्रन्दतीमुपश्रुत्य जवेनाभिससार ह ॥ २५
तां स दृष्ट्वा तथा ग्रस्तामुरगेणायतेक्षणाम् ।
त्वरमाणो मृगव्याधः समभिक्रम्य वेगितः ॥ २६
मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन ह ।
निर्विचेष्टं भुजंगं तं विशस्य मृगजीवनः ॥ २७
मोक्षयित्वा च तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन च ।
समाश्वास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत ॥ २८
कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चाभ्यागता वनम् ।
कथं चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भामिनि ॥ २९
दमयन्ती तथा तेन पृच्छ्यमाना विशां पते ।
सर्वमेतद्यथावृत्तमाचचक्षेऽस्य भारत ॥ ३०
तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ।
सुकुमारानवद्याङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ ३१
अरालपक्ष्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।
लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमेयिवान् ॥ ३२
तामथ श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ।

---

22 ^{b}) B$_{1.3.4}$ D$_{4.6}$ T$_2$ (by corr.) अनागसं; S अनागसीं (for अनाथवत्). — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ B$_{2.4}$ Dn D$_5$ T$_2$ G$_3$ विजने (for विपिने). — ^{d}) K$_1$ नैष; K$_2$ Dn D$_{4.6}$ नानु- (for नाभि-).

23 ^{a}) K$_2$ कथं भवसि च पुनः. — ^{b}) K$_3$ D$_2$ इहोत्सृज्य; T$_1$ M$_2$ अभिस्मृत्य. — After 23^{ab}, Dn ins.:

254* कथं भवाञ्जगामाद्य मामुत्सृज्य वने प्रभो ।।

— Ś$_1$ D$_3$ om. (hapl.) 23^{c}–24^{b}. — ^{c}) K (except K$_4$) Dc Dn$_1$ D$_{1.2.5}$ G$_2$ M$_1$ शापान् (for पापान्).

24 Ś$_1$ D$_3$ om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). — ^{a}) B$_1$ Dc च (for ते). — ^{b}) K$_1$ परिश्रांतस्य; Dc D$_{2.5}$ M$_1$ °म्लानस्य. — ^{c}) S (except T$_1$; G$_1$ missing) का (for कः). Ś$_1$ नृप° (for राज°). — ^{d}) K$_2$ D$_5$ मां विना; B Dn D$_{4.6}$ T$_1$ M ते(B$_3$ चा)नघ (for मानद).

25 Before 25, S (G$_1$ missing) ins. बृहदश्वः. — ^{a}) K$_2$ Dn D$_5$ ततः कश्चिन्; T$_2$ G (G$_1$ missing) तां तु कश्चिन् (for तामकस्मान्). — ^{b}) D$_2$ विजने (for गहने). — T$_1$ om. 25^{c}–26^{d}. — ^{c}) B$_3$ Dc D$_{4.6}$ आक्रंदितम्; D$_3$ आरुंधतीम्. T$_2$ G (G$_1$ missing) अभि° (for उप°). K$_2$ B$_{1.2.4}$ Dn D$_5$ आक्रंदमानां संश्रुत्य. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ वेगेनाभि°.

26 T$_1$ om. 26 (cf. v.l. 25). — ^{a}) K$_2$ B$_1$ Dn D$_{5.6}$ तु दृष्ट्वा; Dc (by transp.) दृष्ट्वा स. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{3.4}$ Dc Dn$_3$ D$_{1.2.4.6}$ M$_1$ समतिक्रम्य; T$_2$ G (G$_1$ missing) समभिद्रुत्य. K (except K$_3$) B$_4$ Dn D$_{1-3.5}$ वेगतः. M$_2$ संचरन्गहने वने. — After 26, M$_2$ ins.:

255* समतिक्रम्य वेगेन सत्वरः स वनेचरः ।

27 B$_2$ om. 27^{ab}. — ^{a}) T$_2$ G$_{2.3}$ मुखे तं (for मुखतः). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ B$_1$ Dn D$_{1.5}$ T$_1$ M$_2$ च (for ह). — ^{d}) Ś$_1$ B$_2$ निशाम्य; K$_1$ विशाव्य; K$_{2.3}$ निशम्य; D$_1$ विहत्य (for विशस्य). K$_3$ T$_2$ G$_{2.3}$ °जीवकः; G$_4$ °जीविकं; some MSS. °जीविनः (cf. 37^{d}).

28 ^{a}) D$_3$ मोचयित्वा. K$_3$ [अ]थ; B Dn D$_{1.4.6}$ स; D$_2$ तु (for च). K$_2$ D$_5$ T$_2$ G (G$_1$ missing) मृग-; D$_3$ शुभां (for च तां). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B Dn D$_{4-6}$ ह; K$_3$ D$_{2.3}$ हि; Dc वै (for च). — ^{c}) M$_1$ च तां भीरुम् (for कृताहाराम्).

29 ^{a}) M$_1$ (*inf. lin.*) कासि (for कस्य). D$_{2.3}$ हि विशालाक्षि (for मृग°). — ^{b}) K$_1$ D$_1$ चाभ्यागतं; K$_4$ चैवागता; B$_2$ D$_{4.6}$ T$_1$ G$_{2.4}$ चास्या°. — ^{c}) D$_{2.3}$ कष्टं (for कृच्छ्रं). — ^{d}) K$_2$ B D (except D$_{1-3}$) भाविनि.

30 ^{b}) K$_1$ मनस्विनी (for विशां पते). — ^{c}) K (except K$_2$) D$_{1.5}$ सर्वमेव. T$_2$ G$_3$ यथातथ्यम्. — ^{d}) Dc Dn$_2$ [ऽ]थ (for ऽस्य). D$_{2.3}$ भामिनी (for भारत).

31 31^{b} = (var.) 1. 96. 54^{d}: 4. 8. 11^{b}. — ^{c}) K$_2$ Dc D$_5$ सुविभक्तानव°. — 31^{d} = (var.) 1. 213. 69^{d}: 4. 8. 12^{d}. — After 31, K$_1$ ins.:

256* प्रफुल्लपद्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।

32 ^{a}) Ś$_1$ ***पद्मनयनां; K$_2$ D$_5$ पद्मपत्राभ°; K$_4$ मरालपक्ष्म°; D$_{1-3}$ मृणालपत्र°; T$_{1.2}$ (by corr.) G$_{2.4}$ M स्वरालपक्ष्म°. — ^{b}) K (except K$_4$) Dc बिंबोष्ठीं तनुमध्यमां. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_{1.2}$ Dn D$_5$ ईयिवान्.

33 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ तां तथा; K$_2$ Dn D$_5$ तामेवं; B$_1$ अथ तां (by transp.); G$_4$ तामधि-. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ सांत्वपूर्वया; B$_2$ मृग°; D$_1$ G$_4$ मृदुपूर्णया. — ^{d}) K$_4$ B$_1$ Dc D$_{1-3}$ तम°; D$_5$

सान्त्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भामिनी ॥ ३३
दमयन्ती तु तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
तीव्ररोषसमाविष्टा प्रजज्वालेव मन्युना ॥ ३४
स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ।
दुर्धर्षां तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३५
दमयन्ती तु दुःखार्ता पतिराज्यविनाकृता ।
अतीतवाक्पथे काले शशापैनं रुषा किल ॥ ३६
यथाहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये ।
तथायं पततां क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः ॥ ३७
उक्तमात्रे तु वचने तया स मृगजीवनः ।
व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

बृहदश्व उवाच ।
सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
वनं प्रतिभयं शून्यं झिल्लिकागणनादितम् ॥ १
सिंहव्याघ्रवराहर्क्षरुरुद्वीपिनिषेवितम् ।
नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितम् ॥ २
शालवेणुधवाश्वत्थतिन्दुकेङ्गुदकिंशुकैः ।
अर्जुनारिष्टसंछन्नं चन्दनैश्च सशाल्मलैः ॥ ३
जम्ब्वाम्रलोध्रखदिरशाकवेत्रसमाकुलम् ।

C. 3. 2404
B. 3. 64. 4
K. 3. 61. 4

तदा°; T G (G1 missing) तत्त्व° (for तद°). K2 B Dn D4. 5 भाविनी; Dc G4 M1 कामिनी.

34 a) K2 B Dn D4. 6 T2 G3 दमयंत्यपि; D5 °यंतीति (for °यन्ती तु). K3 दृष्टम्; D2 दृष्ट्वा; D5 दुःखम् (for दुष्टम्). — b) D2 उपलक्ष्य. — c) T1 M2 °शोक°; T2 G2. 4 M1 °कोप° (for °रोष°).

35 a) Ś1 K1. 3 हि (for तु). Dc1 Dn1 D2 क्रुद्धः (for क्षुद्रः). — b) B2 D1 उद्यतः (for आतुरः). — c) Ś1 K2 दुर्धर्षं; D4. 6 उद्धर्षात् (for दुर्धर्षां).

36 a) K3 दमयंतीति; B (except B2) D4 °यंत्यपि; D2 °यंती च (cf. 34a). — b) B3 पतिना च विना°; B4 पतिराज्यनिरा°. — c) Dn2 D5 अतीव; D1 अतीते. — d) K2 B1. 4 Dn D5 रुषान्विता (for रुषा किल).

37 a) K2 B4 Dn D5 यद्यहं. T1 राज्ञो (for अन्यं). — b) K4 न कामये; M2 विचिंतये. — d) K2 Dn D1–3. 5 गतासुर्; B4 दग्धः सन्. D1–3 मृगजीवकः; T1 मृतजीवनः; T2 G (G1 missing) गत° (cf. 27d, 38b).

38 K1. 4 D5 om. 38ab. — b) K2 D (except Dc) तथा (for तया). T2 G (G1 missing) मृगजीवकः (cf. 27d, 37d). — c) D5 स पपाताशु मे°.

Colophon om. in D3. Dn2 has a lacuna in place of it. G1 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except Dn2; D3 om.) T1 (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* K3 मृगव्याधशापः; D2 दमयंतीविलापे नलावलोकने ग्राहेण दमयंतीग्रहणे व्याधेन ग्राहवधे दमयंत्या व्याधशापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*). n3 63; D1 65; T G2–4 60 (as in text); M1 61; M2 62. — *Śloka no.:* Dn 39; D1 38.

61

☞ G1 is missing up to 35c (cf. v.l. 3. 59. 19); the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

1 c) K4 B2 (m as in text) घोरं (for शून्यं). — d) Ś1 जिल्लीक°; K1 झिल्लीक°; K3 D3 झिल्लीका°; K4 शृगाल°; D2 जिल्लीका°; G2 झल्लिका°.

2 D5 om. 2ab. — ab) Ś1 K3. 4 D1–3 -मृग-; K1 -मरु- (for -रुरु-). K2 B Dc Dn D4. 6 सिंहद्वीपिरुरुव्याघ्र(B2 सिंहव्याघ्ररुरुद्वीपि)महिषर्क्षगणै(B3 Dc °मृगै)र्युतं. — T2 G3 om. (hapl.) 2cd. — c) Dc D4. 6 °गणैः कीर्णं.

3 Some MSS. show the spelling साल- and [इं]गुदि. — d) K2 B D स्यंदनैश्च. Ś1 K1 S (except T2 G3; G1 missing) सशाल्मलैः; K2 Dn1. n3 सशाल्मकैः.

C. 3. 2404
B. 3. 64. 4
K. 3. 61. 4

काश्मर्यामलकप्लक्षकदम्बोदुम्बरावृतम् ॥ ४
बदरीबिल्वसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् ।
प्रियालतालखर्जूरहरीतकबिभीतकैः ॥ ५
नानाधातुशतैर्नद्धान्विविधानपि चाचलान् ।
निकुञ्जान्पक्षिसंघुष्टान्दरीश्चाद्भुतदर्शनाः ।
नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च मृगद्विजान् ॥ ६
सा बहून्भीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ।
पल्वलानि तडागानि गिरिकूटानि सर्वशः ।
सरितः सागरांश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥ ७
यूथशो ददृशे चात्र विदर्भाधिपनन्दिनी ।
महिषान्वराहान्गोमायूनृक्षवानरपन्नगान् ॥ ८
तेजसा यशसा स्थित्या श्रिया च परया युता ।
वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेषती तदा ॥ ९
नाबिभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् ।
दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनकर्शिता ॥ १०
विदर्भतनया राजन्विललाप सुदुःखिता ।
भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलसमाश्रिता ॥ ११

दमयन्त्युवाच ।

सिंहोरस्क महाबाहो निषधानां जनाधिप ।
क्व नु राजन्गतोऽसीह त्यक्त्वा मां निर्जने वने ॥ १२

---

4 ^{ab}) Ś1 K1 °रोध्रबदि(K1 °द)रैः साल°; K2 D1. 6 T1. 2 (by corr.) °लोध्रखदिरशाल°; K3 °रोध्रखदिरैः शाल°; K4 D2. 3 °रोध्रखदिरशा(K4 °सा)ल°; B Dc Dn D4 °लोध्रखदिरसाल°; D5 जंबूलोध्राक्षखदिरशाल°. — K1. 3 D1 om. (hapl.) 4^{c}–5^{b}. — ^{cd}) S (mostly) काष्मर्या-. Ś1 Dc2 काश्मर्यसल्ली(Dc2 °मलक)प्लक्ष-; K2 Dn D5 पद्मकामलकप्लक्ष-. B -कदंबोडुंबरावृतं; T2 G3. 4 -कदंबोदुंबरान्वितं.

5 K1. 3 D1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^{b}) S (except T1; G1 missing) परिष्कृतं (for समा°). — ^{cd}) Ś1 पिद्मालसालखर्जूर°; K1–3 Dc2 Dn D5. 6 T1 प्रियालतालखर्जूरहरीतकि°; K4 D1 प्रियालुसेलु(D1 °साल)खर्जूर°; B पियाल(sic)तालखर्जूरहरीतकि(B1. 3 °क)बि°; D2. 3 प्रियालशाल(D3 °द्रुम) खर्जूर°. S (mostly) -विभीतकैः.

6 ^{a}) Ś1 K1 °शतानीकान्; K3 D5 G2. 4 °शतानद्धान्; D3 °समानद्धान्; M1 °शरानद्धान्; M2 °शतोन्नद्धान्. — D4 om. (hapl.) 6^{b}–6^{e}. — ^{c}) K2 B2. 4 Dn D1 परि° (for पक्षि°). B3 M1 विकूजत्पक्षिसंघुष्टाः (M1 °ष्टान्); Dc D6 निकुंजपक्षिसंघुष्टाः; T1 M2 सिंहर्क्षव्याघ्रसंघुष्टान्. — ^{e}) K2 D5 नद्यः (for नदीः). K2 Dn D5 वाप्य° (for वापी°). — ^{f}) T1 वन्यानपि (for विवि°). B1 D1 मृगद्विपान्. T2 G (G1 missing) विविधांश्चरतो द्विजान्.

7 ^{a}) K3 B Dc2 D4. 6 S (G1 missing) सु- (for सा). — ^{c}) Ś1 K1 T2 G3 तडाकांश्च; K3 तडागांश्च; T1 M तटाकानि; G2. 4 तटाकांश्च. — ^{d}) K1 °कुंजांश्च; K3 °कूटांश्च. G2 सर्वतः. — ^{e}) K2 Dc Dn D4. 6 निर्झरांश्चैव; K3. 4 D1. 2 संगमां°; B2. 3 जंगमां°; D5 विविधा°. S (G1 missing) सरित्सरांसि च तथा (T2 G3 °दा). — ^{f}) D5 S (G1 missing) °दर्शनाः (*or* °ना).

8 ^{a}) K1 चाथ; B Dc D4 T2 G (G1 missing) तत्र (for चात्र). — ^{b}) G4 विदर्भाणां च नं°. — ^{c}) Hypermetric! Ś1 महिषान्व****यून्; K2. 4 B1 Dc Dn D1. 5 महिषांश्च वराहांश्च. — ^{d}) Ś1 K1. 3 B3. 4 D2. 3 ऋक्षपन्नगवानरान् (B3 °राक्षसान्); K2 Dn D5 ऋक्षांश्च वनपन्नगान्; K4 B1 D1 गोमायूनृक्षपन्नगान् (B1 °वानरान्); Dc2 G4 ऋक्षवानरपुंगवान्; T1 ऋक्षपुंगववानरान्. — After 8, K4 reads 11.

9 ^{ab}) Ś1 K B2 Dn D1–3. 5 लक्ष्म्या स्थित्या (for स्थित्या श्रिया). K1 B (except B2) Dc D4. 6 परमया (for च परया). B3 (*sup. lin.*) शुभा (for युता). — ^{c}) S (G1 missing) विचचारैका. — ^{d}) K4 पतिम् (for नलम्). D5 सती; M2 सदा (for तदा). — After 9, B4 ins.:

257* अतिभीमे वने तत्र यूथभ्रष्टा मृगी यथा ।

10 ^{a}) Ś1 नातृप्यत्सा; K1 निवृत्यात्मा; D3 नाबिभेत्सा; D5 नाभ्यसूया (for नाबिभ्यत्सा). — ^{b}) Ś1 K1. 3 D2. 3 तत्रापि. Ś1 K1 B2. 4 D4. 6 कर्हिचित्; K4 वा क्व°; D1 कुत्र° (for कस्य°). — K4 om. 10^{cd}. — ^{d}) Ś1 °दुःखिता; Śm K2. 3 Dn D1. 5 °पीडिता; K1 B °कर्षिता.

11 K4 reads 11 after 8. — ^{d}) K2 Dn D5 °मथाश्रिता; K3 T1 °समाश्रया; T2 G (G1 missing) M °मुपाश्रिता.

12 B3 Dc Dn3 D4 S om. the ref. — After the ref., B4 ins.:

258* यथोक्तं च त्वया कान्त मत्समक्षं च मत्प्रियम् ।
सत्यमर्हसि कल्याण वचः पार्थिवनन्दन ।,

repeating it after 14! — ^{a}) K2 Dn D5 व्यूढोरस्क; B2 सिंहस्कंध. — ^{b}) K2 B (except B4) Dn D4. 5 नैषधानां. Ś1 G4 नराधिप; D3 पतेः प्रभो. D2 निषधाधिपते प्रभो. — ^{c}) Ś1 गतः सोसि; K2. 3 Dn D5 गतोस्यद्य; K4 T2 (before corr.) G2. 4 M2 गतो मेसि; D1. 2 T1 गतोसि त्वं;

अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
कथमिष्ट्वा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्तसे ॥ १३
यत्त्वयोक्तं नरव्याघ्र मत्समक्षं महाद्युते ।
कर्तुमर्हसि कल्याण तदृतं पार्थिवर्षभ ॥ १४
यथोक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप ।
मत्सकाशे च तैरुक्तं तदवेक्षितुमर्हसि ॥ १५
चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।
स्वधीता मानवश्रेष्ठ सत्यमेकं किलैकतः ॥ १६
तस्मादर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरेश्वर ।
उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥ १७
हा वीर ननु नामाहमिष्टा किल तवानघ ।
अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १८
भर्त्सयत्येष मां रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः ।
अरण्यराट् क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि ॥ १९
न मे त्वदन्या सुभगे प्रिया इत्यब्रवीस्तदा ।
तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥ २०
उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्यामिष्टां नराधिप ।
ईप्सितामीप्सितो नाथ किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २१
कृशां दीनां विवर्णां च मलिनां वसुधाधिप ।
वस्त्रार्धप्रावृतामेकां विलपन्तीमनाथवत् ॥ २२
यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।
न मानयसि मानार्ह रुदतीमरिकर्शन ॥ २३

C. 3. 2424
B. 3. 64. 24
K. 3. 61. 24

D_3 गतो यासि; M_1 गतोसीति. — ^{d}) K_2 Dn D_5 विसृज्य (for त्यक्त्वा मां). K (except K_1) $B_{1.4}$ D (except $D_{1.4.6}$) T_1 विजने (for निर्जने).

13 ^{b}) Ś$_1$ वीरदक्षिणैः; $K_{1.2.4}$ Dn $D_{1-3.5}$ G_4 भूरि°; K_3 $B_{1.3}$ $D_{4.6}$ चाप्त°; T $G_{2.3}$ M_2 त्वाप्त°. — ^{c}) G_2 किमिष्ट्वा त्वं नर°. — D_5 om. (hapl.) 13^d–14^a.

14 D_5 om. 14^a (cf. v.l. 13). — ^{a}) K_2 B (B_1 marg.) Dc Dn $D_{4.6}$ नरश्रेष्ठ; $D_{2.3}$ महाराज. — ^{b}) K_1 मत्समीपे; T_2 G (G_1 missing) वने त्वस्मिन्. T_1 महावने. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{2.4}$ B_1 Dn $D_{2.3.5}$ स्मर्तुम् (for कर्तुम्). — ^{d}) K_2 B_3 Dn D_5 वचनं; T_1 तत्सर्वं; M_2 तत्सत्यं. T_1 पार्थिवोत्तम; T_2 G (G_1 missing) पुरुषर्षभ. — After 14, B_4 *repeats* 258*.

15 ^{a}) K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ यच्चोक्तं; D_5 यथोक्तैर्. K_4 भूप (for हंसैः). D_2 यथोक्तं च विहंगैश्च. — ^{b}) D_5 ममापि (for समीपे). $K_{1.3}$ B_2 पार्थिव; D_2 नैषध (for भूमिप). — ^{c}) K_3 मत्समीपे. K_2 Dn D_5 मत्समक्षं यदुक्तं च. — ^{d}) K_1 तत्समीक्षितु°.

16 ^{a}) D_1 ह्येकतो (for ए°)! B Dc $D_{4.6}$ T_1 एकतश्चतु- (B_2 °त्वा)रो वेदाः (cf. 1. 1. 208^a and v.l.). — ^{c}) Ś$_1$ K_1 $B_{1.4}$ D_3 अधीताः; T_1 स्वाधीतास्; G_2 स्वधीतं. Ś$_1$ K Dn $D_{1.5}$ मनुजव्याघ्र; $D_{2.3}$ पुरुषव्याघ्र; T_1 ते नरश्रेष्ठ. — After 16, B_4 ins.:

259* अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्रात्तु सत्यमेवातिरिच्यते ।

[=(var.) 1. 69. 22; C. 12. 6002; C. 13. 3651^{cd}–3652^{ab}; etc.]

17 K_3 om. 17^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_{1-3} राजेंद्र (for शत्रुघ्न).

18 ^{a}) M_1 नाथ (for वीर). $K_{2.4}$ B_3 Dn $D_{2.5}$ M_2 नल; $B_{1.4}$ Dc $D_{4.6}$ तत्र (for ननु). D_1 हा वीर नरनाथाहं; D_3 हा वीर जीवितात्कामं. — ^{b}) Dn_1. n_2 D_5 नष्टा (for इष्टा). K_1 T_2 $G_{3.4}$ transp. किल and तव. — ^{d}) B (except B_1) Dc $D_{4.6}$ कस्मान्न (for किं मां न). K_2 T_1 G_4 M_1 मा (for मां).

19 ^{a}) K_2 Dn $D_{2.5}$ भक्षयति (!); B Dc $D_{4.6}$ कर्षं° (for भर्त्सं°). Dc [ए]त्र; D_6 [अ]द्य (for [ए]ष). Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_{1-3} दुष्टो; K_3 व्याघो (for रौद्रो). G_4 भर्त्सयत्यतिरौद्रोयं. — ^{d}) D_3 प्रतिभाषसे (for त्रातुमर्हसि); cf. 18^d.

20 ^{a}) N काचिद्धि; G_2 सुभगा; M_1 काचिद्वै. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ B Dc $D_{1.4.6}$ प्रियेत्यसकृदब्रवीः ($K_{3.4}$ Dc D_1 °ब्रवीत्); K_2 Dn $D_{2.3.5}$ प्रियास्तीत्यब्रवीः सदा (D_2 °त्यसकृद्वदन्; D_3 °त्यसकृद्ब्रुवन्); T_2 G_3 प्रिया इत्यब्रवीत्सदा. — ^{d}) D_2 दारुणां नृप; G_2 (by transp.) नृप भारतीं. K_2 D_5 मम; K_3 इव; T_1 नळ (for नृप).

21 ^{a}) T_1 उन्मत्तवद्विलपंतीं. — Ś$_1$ K_1 om. 21^c–22^b. — ^{c}) K_2 Dn D_5 [ऽ]सि त्वं (for नाथ). — ^{d}) = 18^d, 24^d. D_4 G_4 M_1 मा (for मां). T_1 M प्रतिनंदसे.

22 Ś$_1$ K_1 om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — ^{a}) T G_3 M_2 मां (for च). — ^{c}) Dc °संवृतामेकां.

23 ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ हरिणेक्षण; K_4 $D_{1.5}$ हरिणेक्षणां; $D_{2.3}$ हरिणेक्षणः; T_1 G_2 पृथुलोचनां. — ^{c}) K_2 Dn D_5 मामार्ये; T_1 मे नाथ; G_2 मानार्हां. Ś$_1$ K_1 नाश्वासयसि कस्मात्त्वं; K_4 D_{1-3} न मां नयसि कस्मात्त्वं. — ^{d}) K (except K_1) Dn $D_{2.3.6}$ T_2 G_3 रुदंतीम्. Some N MSS. °कर्षण.

24 ^{b}) D_6 अहमै° (for मामिहै°). Dc_1 एकाकिनी. B_1

C. 3. 2425
B. 3. 64. 25
K. 3. 61. 25

महाराज महारण्ये मामिहैकाकिनीं सतीम् ।
आभाषमाणां स्वां पत्नीं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २४
कुलशीलोपसंपन्नं चारुसर्वाङ्गशोभनम् ।
नाद्य त्वामनुपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम ।
वने चास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते ॥ २५
शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप ।
प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्धन ॥ २६
कं नु पृच्छामि दुःखार्ता त्वदर्थे शोककर्शिता ।
कच्चिद्दृष्टस्त्वयारण्ये संगत्येह नलो नृपः ॥ २७
को नु मे कथयेदद्य वनेऽस्मिन्विष्ठितं नलम् ।
अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम् ॥ २८

यमन्वेषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ।
अयं स इति कस्याद्य श्रोष्यामि मधुरां गिरम् ॥ २९
अरण्यराडयं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो महाहनुः ।
शार्दूलोऽभिमुखः प्रैति पृच्छाम्येनमशङ्किता ॥ ३०
भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ।
विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ॥ ३१
निषधाधिपतेर्भार्यां नलस्यामित्रघातिनः ।
पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककर्शिताम् ।
आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३२
अथ वारण्यनृपते नलं यदि न शंससि ।
मामदस्व मृगश्रेष्ठ विशोकां कुरु दुःखिताम् ॥ ३३

सती. Ś1 K B1 Dn D1–5 ह्य(K2. 3 B1 Dn D5 अ)हमेकाकिनी सती. — ^{c}) Ś1 K B3 Dn D1–3. 5 दमयंत्यभिभाषे त्वां (Ś1 त्वा); B1. 2. 4 Dc D4. 6 T1 स्व(B1 स्वां; B2 स; T1 त्वत्-)पत्नीमभिभाषंतीं. — ^{d}) = 18^{d}, 21^{d}. Dc1 G2 M मा (for मां).

25 M1 om. 25^{ab}. — ^{a}) K2 B Dc Dn D2. 4–6 °पसंपन्न (Dn1 °न्ना); K3 D3 °पपन्नं च; T2 G (G1 missing) M2 °पसंपन्नां. — ^{b}) B D4 °दर्शन; Dc Dn2 D2. 3. 5. 6 °शोभन; Dn1 °शोभना; T2 G (G1 missing) M2 °शोभनां. — After 25^{ab}, T2 G2–4 M2 ins.:

260* अनुव्रतां महाराज किं मां न प्रतिभाषसे ।
[Posterior half = 18^{d}, 21^{d}, 24^{d}.]

— ^{c}) D1 कदा (for नाद्य). K2 त्वा (for त्वां). K2 Dn D5 प्रति- (for अनु-). — ^{d}) T2 G3. 4 अद्य (for अस्मिन्). — ^{e}) Ś1 K1 वनेप्यस्मिन्.

26 ^{a}) Ś1 D2 च (for वा). — ^{b}) D2. 3 मनुजाधिप; T1 G2. 4 वसुधा°. — ^{c}) B Dc D4. 6 उपस्थितं; D2 प्रस्थितो वा. B2. 3 Dc D4. 6 नरव्याघ्र; T2 (by corr.) G (G1 missing) M नृपश्रेष्ठ. — ^{d}) K2 Dn3 D5 °विवर्धनं; D1 °विवर्धनः; S (G1 missing) °निबर्हण (T1 °विनाशन).

27 ^{a}) Ś1 K3. 4 Dc2 D1. 3 S (G1 missing) किं (for कं). Ś1 K1 पश्यामि (for पृच्छामि). Ś1 B1 Dc D6 शोकार्ता. — ^{b}) Ś1 B D6 त्वदर्थं; K4 त्वत्कृते. Some MSS. °कर्षिता; K1 °पीडिता. — ^{d}) T2 G3. 4 M [इ]ति (for [इ]ह).

28 ^{a}) B4 मां (for मे). K1 को नु मे कथये**; K2 Dn1. n2 D5 को नु मे वाथ प्रष्टव्यः; Dn3 को नु मे वा* कथयेत्. — ^{b}) K2 Dn D5 प्रस्थितं; K3. 4 B D1–3 धिष्ठितं (for विष्ठितं). Ś1 बलं; B1. 4 Dc D4. 6 S (except M1) नृपं (for नलम्). — ^{c}) T1 महाकुलं; T2 G (G1 missing) अनुरूपं (for अभि°). — ^{d}) Dc D4. 6 Cnp परव्यसननाशनं.

29 ^{a}) Ś1 K1 यमन्वेषि च. — ^{b}) Ś1 K3. 4 D1–3 बाल-; K2 D5 महा-; T1 M2 बाले (for नलं). — ^{c}) T1 इति च (for स इति). — ^{d}) G2 मधुरा गिरः.

30 ^{b}) K2 पत्रश्रेष्ठो; D1 चतुर्दंतो. — ^{c}) K2 D5 ह्येति; B Dc Dn D4. 6 [अ]भ्येति; D2. 3 याति (for प्रैति). K4 शार्दूलो मामभिमुखं. — ^{d}) Ś1 B4 प्रेक्षाम्येनम्; K1 प्रक्षा°; K2 Dn D5 T2 (before corr.) व्रजा°; K3 B2. 3 Dc D2. 6 प्रक्ष्या°; K4 प्रख्या°; D1. 3. 4 M2 प्रेक्ष्या°. — After 30, B4 ins.:

261* इति भ्रमन्ती ददर्श शार्दूलं च महाहनुम् ।
तमुवाच रुदन्ती तु त्वमेवात्र नराधिपः ।

31 ^{c}) T1 G2 M2 °तनया. — ^{d}) K1 दमयंतीं तु (for °यन्तीति).

32 ^{a}) Dc D3 भार्या. — ^{b}) Ś1 °कर्षितः; K1. 3 B2 °कर्षिणः; K2 D1. 5 °कर्षण; K4 °कर्शन; D2. 3 °कर्शिनः. — ^{d}) T1 दुःख°; some MSS. °कर्षितां. — ^{e}) Dc मृगेंद्रस्त्वं (for मृगेन्द्रेह). — D2 om. (hapl.) 32^{f}–33^{c}. — After 32, S (except M2; G1 missing) ins.:

262* सिंहस्कन्धो महाबाहुः पद्मपत्रनिभेक्षणः ।

33 D2 om. 33^{abc} (cf. v.l. 32). — ^{a}) Ś1 K1 अथारण्यस्य नृपते; K2 Dn D5 अथ वा त्वं वनपते. — ^{b}) K1 शंससे; D5 दृष्टवान्; S (G1 missing) पश्यसि. — ^{c}) Ś1 खादस्व; K Dn D1. 3. 5 खादय; B3 वदस्व; G2 अदस्त्वं; G4

श्रुत्वारण्ये विलपितं ममैष मृगराट् स्वयम् ।
यात्येतां मृष्टसलिलामापगां सागरंगमाम् ॥ ३४
इमं शिलोच्चयं पुण्यं शृङ्गैर्बहुभिरुच्छ्रितैः ।
विराजद्भिर्दिवस्पृग्भिर्नैकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ३५
नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूषितम् ।
अस्यारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोच्छ्रितम् ॥ ३६
सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्क्षमृगायुतम् ।
पतत्रिभिर्बहुविधैः समन्तादनुनादितम् ॥ ३७
किंशुकाशोकबकुलपुंनागैरुपशोभितम् ।
सरिद्भिः सविहंगाभिः शिखरैश्चोपशोभितम् ।
गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ ३८
भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ।
शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ३९
प्रणमे त्वाभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध माम् ।
राज्ञः स्नुषां राजभार्यां दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४०
राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः ।
भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४१
राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ४२
ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः ।

C. 3. 2446
B. 3. 64. 46
K. 3. 61. 47

आदस्त्वं; M$_1$ अदत्स्व. Ś$_1$ K (except K$_2$) D$_{1.\,3}$ मृगेंद्राद्य; B$_2$ नृपश्रेष्ठ. T$_1$ M$_2$ मां भक्षयित्वा शार्दूल. — ^{d}) K$_2$ Dn D$_5$ दुःखादस्माद्विमोचय.

34 ^{a}) K$_3$ [ऽ]पि तं त्वाद्य; T$_1$ विलपतीं (for विलपितं). — ^{b}) Dc ममैव; T$_1$ मामेकां; M$_2$ ममैषा. K$_2$ Dn D$_5$ न मामाश्वासयत्ययं. — ^{c}) K$_2$ Dn D$_5$ यामी(Dn$_2$ °मि)मां; B$_2$ (m as in text) D$_1$ याम्येतां; Dc यद्येतां; T$_2$ G (G$_1$ missing) यात्येष. Ś$_1$ K Dn D$_{1-3.\,5}$ स्वादु° (for मृष्ट°). — ^{d}) K$_4$ अपेतां; D$_5$ अपारां (for आपगां). B$_1$ सागरांगनां; T$_2$ G (G$_1$ missing) सागरोपमां.

35 G$_1$ resumes from 35^{cd}! — ^{a}) T$_2$ G (G$_1$ missing) पृच्छे (for पुण्यं). — ^{b}) K$_1$ T$_1$ M$_1$ उच्छ्रितं. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.\,3}$ विजयद्भिर्; T$_2$ G (G$_1$ missing) विराजितं (for °जद्भिर्). K$_1$ D$_{3.\,4}$ S (G$_1$ missing) दिविस्पृग्भिर्; K$_2$ Dn D$_5$ इवानेकैर्; K$_4$ नैकवर्णैः; B$_2$ मुनियुतैर् (for दिव°). — ^{d}) Ś$_1$ एकवर्णैर्; K$_4$ शोभनैश्च; B$_2$ दिवस्पृग्भिर् (for नैक°). B Dc D$_{4.\,6}$ T$_1$ G$_1$ M$_2$ मनोहरैः. D$_3$ नैकवर्णमनोपमं.

36 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.\,3}$ विविधद्रुमभूषितं; B$_1$ विविधोपलसेवितं; B$_3$ Dc D$_{1.\,4}$ T$_1$ G$_2$ °शोभितं. — T$_1$ om. (hapl.) 36^{c}–38^{b}. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dn D$_5$ इवोत्थितं; B Dc D$_{1.\,3}$ T$_1$ M$_2$ इव स्थितं; D$_{4.\,6}$ अवस्थितं (for इवोच्छ्रितम्).

37 T$_1$ om. 37 (cf. v.l. 36). — ^{ab}) Cf. 2^{ab}. K$_4$ -मृगान्वितं; D$_{1-3}$ -मृगैर्युतं; G$_1$ -समाकुलं (for -मृगायुतम्). Ś$_1$ K$_{1.\,3}$ सिंहमातंगशार्दूलवराहर्क्षगणायुतं (K$_3$ °मृगायुतं); K$_2$ सिंहशार्दूलमातंगवराहर्क्षमृगांतकं. — ^{c}) K$_3$ एभिर्मृगैर्बहु°.

38 T$_1$ om. 38^{ab} (cf. v.l. 36). — ^{ab}) Ś$_1$ K$_1$ विशोकाशोक°; B Dc D$_4$ किंशुकाशोकसरलैः (B$_2$ °वनैः) पुंनागैर्; D$_{1-3}$ °बकुलैः पुंनागैर्. K$_4$ अभि° (for उप°). — After 38^{ab}, K$_2$ B (except B$_1$) Dc Dn D$_{4.\,6}$ ins.:

263* कर्णिकारधवप्लक्षैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ।

— K$_{1.\,4}$ om. 38^{cd}. — ^{d}) B$_{1.\,3}$ M$_1$ शिखिभिः (for शिखरैः). Ś$_1$ B$_2$ Dc D$_4$ om. च. Ś$_1$ उपशोभितैः; K$_2$ Dn D$_{5.\,6}$ च समाकुलं; T$_2$ G$_{3.\,4}$ M$_1$ च विराजितं; G$_1$ चापि शोभितं; G$_2$ च विनादितं; M$_2$ चाभिशोभितं. — After 38^{cd}, T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ ins.:

264* पृथिव्या रुचिराकारं चूडामणिमिव स्थितम् ।

— ^{e}) Ś$_1$ अहं; B$_2$ अमुं; D$_3$ इदं (for इमं). — ^{f}) Ś$_1$ प्रेक्षामि; K$_{1.\,4}$ B Dc D$_4$ T$_1$ G$_4$ प्र(B$_1$ प्रे)क्ष्यामि; K$_3$ वक्ष्यामि. K$_4$ नलं; B$_2$ D$_{1-3}$ T$_1$ G$_{1.\,2}$ M पतिं; G$_4$ प्रियं (for प्रति). K$_4$ (by corr.) प्रवक्ष्यामि पतिं नलं.

39 ^{b}) K$_4$ (marg. *sec. m.* as in text) दिग्विदिश (for दिव्यदर्शन). Some MSS. विश्रुतः. — ^{c}) T$_2$ G (except G$_1$) नमस्ते (for शरण्य). — After 39, K$_4$ reads 41^{cd}.

40 ^{a}) K$_{3.\,4}$ D$_4$ त्वभिगम्याहं; B$_{2-4}$ Dc D$_5$ त्वाभिगम्येह (D$_5$ °हं); D$_{1-3}$ त्वामुपागम्य; T$_2$ G$_{2-4}$ त्वामहं भैमीं. B$_1$ प्रणमेद्वाभिगम्याहं; G$_1$ प्रणमाम्यभिगम्याहं. — M$_1$ om. 40^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ K (except K$_2$) D$_{1-3}$ T$_1$ M$_2$ राजस्नुषां. B$_2$ राजभार्यां राजवधूं. — ^{d}) K$_{1.\,4}$ विश्रुता.

41 ^{a}) K$_2$ Dn D$_5$ विदर्भराजाधिपतिः. — ^{b}) K$_4$ महीधर (for महा°). — D$_{1-3}$ read 43^{cd} after 41^{ab}; K$_4$ reads 41^{cd} after 39. — ^{d}) K$_{1.\,3}$ D$_{2.\,3}$ T$_1$ G$_{3.\,4}$ चातुर्वर्णस्य.

42 ^{a}) B (except B$_2$) M वाजपेया°. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ यज्ञानां (for क्रतू°). — ^{c}) Some MSS. °श्रेष्ठ. — ^{d}) = 1. 58. 50^{d}. D$_{1-3}$ पृथुवक्षाः शुभेक्षणः.

43 ^{a}) K$_1$ ब्राह्मण्यः; K$_4$ सुरूपः. — D$_{1-3}$ read 43^{cd} after 41^{ab}. — ^{c}) Ś$_1$ K Dn D$_{1-3.\,5.\,6}$ वीर्यसंपन्नः; Dc

C. 3. 2446
B. 3. 64. 46
K. 3. 61. 47

शीलवान्सुसमाचारः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ४३
सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः ।
तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ॥ ४४
निषधेषु महाशैल श्वशुरो मे नृपोत्तमः ।
सुगृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह ॥ ४५
तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ।
क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ४६
नलो नामारिदमनः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ।
ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत्सोमपोऽग्निचित् ॥ ४७
यष्टा दाता च योद्धा च सम्यक्चैव प्रशासिता ।
तस्य मामचलश्रेष्ठ विद्धि भार्यामिहागताम् ॥ ४
त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम् ।
अन्वेषमाणां भर्तारं तं वै नरवरोत्तमम् ॥ ४९
खमुल्लिखद्भिरेतैर्हि त्वया शृङ्गशतैर्नृपः ।
कच्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ॥ ५०
गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घबाहुरमर्षणः ।
विक्रान्तः सत्यवाग्धीरो भर्ता मम महायशाः ।
निषधानामधिपतिः कच्चिद्दृष्टस्त्वया नलः ॥ ५१
किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ दुःखिताम् ।
गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखिताम् ॥ ५

D4 सुसदाचारः; T G सत्यवाञ्छूरः.

44 [b]) T G2-4 निहतारिगणः (T1 G4 °णं). — [d]) B1. 4 M भगवंतमुपस्थितां; B2. 3 Dc D4 भवंतं समुपस्थितां (B2 °पागतां); T G भगवन्समुप°.

45 [a]) Ś1 K D1-3 महाराज; B1 महासेनः; Dn D5. 6 महाराजः; T1 G1 M2 महीपालः. — [b]) K2 B3 Dn D5. 6 मे नरोत्तमः; D4 नृपसत्तमः. — [c]) Hypermetric! Ś1 K1. 3. 4 B (except B3) Dn D6 T G (all om. सु-) गृहीतनामा (K3 T1 °म-); K2 D5 गृहीतमानो; D1 (? gloss) सुप्रसिद्धनामा. D2 विप्रेंद्र; T2 G (except G1) विद्वद्भिर्. D3 (corrupt) सुगृहीत न मे ख्याता. — [d]) B3. 4 T2 G3. 4 श्रुतः; M1 स्मृतः (for स्म ह).

46 [a]) D5 महा- (for सुतो). — [c]) B Dc D4 इह (B1 इदं); S (except M1) तु यो (for पितुः). K1 स्वस्य; K3 चायं; B M1 स्वं तु; D5 स्वं वै; T G M2 राज्यं (for स्वं यो). — [d]) Ś1 K3 राज्यं स्व(K3 स)मनुशासति; K1 B1. 3 Dc D4 M1 यो राज्यमनुशास्ति ह (K1 M1 वै); D1-3 राज्यं स्वमनुशास्ति च; T G M2 पितुः स्वमुप(T1 M2 समुप-; G1 समनु)-शासति.

47 [a]) K2 Dn D5. 6 नलो नामारिहा श्यामः (Dn3 श्रीमान्). — [b]) D1. 3 प्रकाशितः (for इति श्रुतः). Ś1 K1. 4 स्म ह; K3 Dc D2. 4 T2 G3 M1 स्मृतः (for श्रुतः). — [c]) M1 पुण्यश्लोक इति ख्यातः (see below). — [d]) G4 ब्रह्मण्यः (for पुण्यकृत्). B Dc Dn D4-6 [ऽ]ग्निमान्; D1 [ऽ]ग्निकृत्. M1 ब्रह्मण्यो वेदवित्तमः (cf. 265*).

48 [b]) G2 त्वेवं; M2 एव (for चैव). — After 48[ab], T2 G3. 4 ins.:

265* पुण्यश्लोक इति ख्यातो ब्रह्मण्यो वेदवित्तमः ।
[Cf. v.l. 47.]

— [c]) K2 Dn D5. 6 अबलां श्रेष्ठां (for अचल°). — om. (hapl.) 48[d]-50[c]. — [d]) K1 उपागतः (for इहागता

49 M2 om. 49 (cf. v.l. 48). — [a]) B2 D5 त्र प्रियां; T G3 M1 त्यक्तां श्रिया. G2. 4 इह प्राप्ताम् (for भर्तृ — [b]) B1 °र्दितां; G2. 4 °श्रुतां (for °न्विताम्). — [d]) G3 वने; G2. 4 नलं (for तं वै). Ś1 K B4 D (except D4) त्वं मां पर्वतसत्तम.

50 M2 om. 50[abc] (cf. v.l. 48). — [a]) Ś1 K खमुत्पतद्भिर्; K2 B1. 2 Dc2 Dn D5. 6 समुल्लिखद्भिर्; D1-3 समुत्पतद्भिर्. — [b]) T2 G3 गिरेः (for नृपः). — Ś1 K1 नगश्रेष्ठ; K3 D1 नरश्रेष्ठः; G1 नृपश्रेष्ठः. — [d]) K2 D5. 6 वनेस्मिन्वा नलो नृपः.

51 [a]) B1 G2 महेंद्र°; B2 D4 स चेंद्र°; Dc corru T2 G2. 3 मृगेंद्र°. — [b]) T1 G1 M2 अरिंदमः (for अमर्षण — [c]) D1. 3 विद्वांश्च (for विक्रान्तः). K2 Dn D1. सत्ववान्; B2 T2 G3 सत्ववाग्; T1 M2 सत्यवान्. K (e cept K1) B1 Dc Dn D4-6 T2 G1. 3 वीरो; D1-3 सौम — [d]) K1 T2 G (except G1) transp. भर्ता and म — G1 om. 51[e]-53[b]. — [f]) B4 त्वयाचल; Dc2 T2 °नघः; G2. 4 °नघ. — D1. 3 ins. after 51: D2 sub for 51[ef]:

266* यदि दृष्टः क्वचित्ते स नलो राजा मम प्रियः ।

T G2-4 M ins. after 51:

267* महीधरसमो धैर्ये महीधर महीपतिः ।,

— a line curiously ignored altogether in P. P. Sastri's ed. of the Southern Recension!

52 G1 om. 52 (cf. v.l. 51). — [a]) S (except M G1 om.) विलपंतीं किमेकां मां. — [b]) N (except Dc D विह्वलां (for दुःखिताम्). — [c]) T2 G3 भीतामाश्वासयस्वा

वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसंध महीपते ।
यद्यस्यस्मिन्वने राजन्दर्शयात्मानमात्मना ॥ ५३
कदा नु स्निग्धगम्भीरां जीमूतस्वनसंनिभाम् ।
श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं तामममृतोपमाम् ॥ ५४
वैदर्भीत्येव कथितां शुभां राज्ञो महात्मनः ।
आम्नायसारिणीमृद्धां मम शोकनिबर्हिणीम् ॥ ५५
इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।
दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ५६
सा गत्वा त्रीनहोरात्रान्ददर्श परमाङ्गना ।
तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननदर्शनम् ॥ ५७
वसिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितम् ।
नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ५८
अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ।
जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गदिदृक्षुभिः ॥ ५९
वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ।
तापसाध्युषितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ६०
सा दृष्ट्वैवाश्रमपदं नानामृगनिषेवितम् ।
शाखामृगगणैश्चैव तापसैश्च समन्वितम् ॥ ६१
सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ।
वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वञ्चितोद्यतगामिनी ॥ ६२
सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ।
योषिद्रत्नं महाभागा दमयन्ती मनस्विनी ॥ ६३

C. 3. 2467
B. 3. 64. 67
K. 3. 61. 67

— [d]) K4 S (G1 om.) स्व- (for स्वां). T G3 M2 मानद (for दुःखिताम्). D1 सुतामिव सुदुः°.

53 G1 om. 53[ab] (cf. v.l. 51). — [b]) K3 T1 °धर्म (for °संध). — [c]) K1 B2 Dc Dn2 D1–4 अस्मिन्घोरे; B3 यद्यप्यस्मिन्; T2 G3 यद्यस्त्वस्मिन्. T2 G3. 4 गिरौ (for वने). Ś1 अस्मिन्घोरवटे राजन्; K4 वने घोरे महाराजन्; T1 G2 यद्यस्मिन्विपिने राजन्; M2 यद्यप्यस्मिन्वनोद्देशे.

54 [a]) K2. 4 B1. 4 Dn D5. 6 कदा सु-; B2 D1. 3 कदाचित्. — [b]) K3 °स्वनसंभवां; B °स्वननिस्वनां; Dc D4 °घननिःस्वनां.

55 [a]) T2 G (except G1) M1 वैदर्भ्येहीति (for °र्भीत्येव). K2 Dn D5. 6 विस्पष्टां (for कथितां). — [b]) D1. 3 श्रुतां; T1 अस्य; G1 तस्य (for शुभां). T2 G (except G1) M1 राज्ञा महात्मना. — D1 om. 55[cd]. — [c]) S आत्माभिधायिनी (G1 °याहिनी-; M2 °सारिणी) मृद्धां. — [d]) Ś1 K Dn D2. 3. 5. 6 °विनाशि (K4 D3 °श) नीं; B4 Dc D4 °निबर्हणीं. — After 55, N (except D1) ins.:

268* भीतामाश्वासय च मां नृपते धर्मवत्सल ।

[K2 B1 Dn D5. 6 °श्वासयत मां. K3 B1 °वत्सलं.]

56 [a]) Ś1 K (except K2) B2 नृप° (for गिरि°).

57 [d]) Ś1 K Dn D1–3. 5. 6 °शोभितं; Dc1 D4 T2 (before corr.) G1 °दर्शितं; T2 (after corr.) G3 °संनिभं.

58 Ś1 K2 om. (hapl.) 58[ab]. — [a]) Some MSS. वशिष्ठ-. K2 °संघैस्; G4 °सदृशैस् (hypermetric); M2 °मुख्यैस्.

59 [a]) D3 अंबुभक्षैर्वायुभक्षैः. — [b]) K1 D4 पर्णाहारैः. — [c]) K3 महाबोधैः; T1 °राज (for °भागैः). — [d]) T2 G3 °मार्ग.

60 [b]) Dc2 D1. 2 संजितेंद्रियैः. — [c]) Dc पुण्यं (for रम्यं). — [d]) Dc D2 ददर्श मुनिमंडलं.

61 [a]) G1 सा च दृष्ट्वाश्रम°. — [b]) B2 मृगचारु°; Dc चारुमृग°. — G1 reads 61[cd] after 62; M2, after 63. — [d]) T2 G (except G1) [उ]पशोभितं; M समाश्वसत् (for समन्वितं). — Ś1 K Dn D1–3. 5. 6 subst. for 61: T1 (om. line 1) ins. after 63:

269* नानामृगगणैर्जुष्टं शाखामृगगणैर्युतम् ।
तापसैः समुपेतं च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत् ।

[(L. 1) K1. 2 Dn D5. 6 °मृगगणायुतं. — (L. 2) D2. 3 °सैः संयुतं तच्च.]

— After 61, T2 G (except G1) ins.:

270* सा दृष्ट्वैवाश्रमपदं दमयन्ती समाश्वसत् ।

[Cf. 61[a] and 269* (line 2).]

62 [a]) K3 सुकेशी चैव; K4 सधूमकेशी (for सुभ्रूः सुकेशी). — [b]) K2 D5 शुचिः शुद्धद्विजा°; K3 सुकुमारा शुभाननाः; T2 G2–4 सुकुचा सुभुजा°; G1 सुकुमारी द्विजा°. — [c]) K4 मनस्विनी; B Dc D4 स्व (B1. 4 अ) चिष्मती (for वर्च°). — [d]) Ś1 D1. 3 सु (Ś1m श्री) सितायतलोचना; K Dn D2. 5. 6 स्व (K3 अ) सितायतलोचना; T2 G2. 3 स्वंचितोद्धतगामिनी. — After 62, G1 reads 61[cd].

63 G1 om. 63. — [d]) Ś1 K1. 2. 4 Dn D1–3. 5 T1 तप°; K3 यश° (for मन°). — After 63, M2 reads 61[cd]; while T1 ins. line 2 of 269*. On the other hand, T2 G2–4 ins. after 63:

C. 3. 2467
B. 3. 64. 68
K. 3. 61. 68

साभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता ।
स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसैश्च सा ॥ ६४
पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।
आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे ॥ ६५
तानुवाच वरारोहा कच्चिद्भगवतामिह ।
तपस्यग्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः ।
कुशलं वो महाभागाः स्वधर्मचरणेषु च ॥ ६६
तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ।
ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ६७
दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिं च परमामिह ।
विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ६८
अस्यारण्यस्य महती देवता वा महीभृतः ।
अस्या नु नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ॥ ६९
साब्रवीत्तानृषीन्नाहमरण्यस्यास्य देवता ।
न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा न नद्या देवताप्यहम् ॥ ७०
मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ।
विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७१
विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महाद्युतिः ।
तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ ७२
निषधाधिपतिर्धीमान्नलो नाम महायशाः ।
वीरः संग्रामजिद्विद्वान्मम भर्ता विशां पतिः ॥ ७३
देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।

271* आश्वासिता तदा भैमी तापसैः सह संगता ।,
— a line again ignored in P. P. S. Sastri's ed. of the Southern Recension (cf. 267*).

64 ^{a}) T2 G (except G1) M1 अभिवाद्य (om. सा). K1. 3 T2 G (except G1) ततो वृद्धान्. — ^{b}) K4 चिंतया वनसंस्थिता. — K2 om. 64^{c}–71^{b}. — ^{d}) K4 D2 T1 G1. 2 तथा; D1 तदा; D3 स्थिता (for च सा). B Dc D4. 6 तैः सर्वैस्तापसोत्तमैः. — After 65, T1 M2 ins.:

272* पूजां चक्रे यथान्यायमृषीणां सा मनस्विनी ।
[Cf. 65^{ab} and v.l.]

65 K2 om. 65 (cf. v.l. 64). — ^{ab}) T1 G1 M2 ततस्ते पूजिता विप्राः प्रयतेंद्रियमानसाः. — ^{c}) D3 अवोचंस्ते; G2. 4 अवोचुस्ते (for अथो°). — ^{d}) Ś1 K1 B2 D1 करवाम (Ś1 °णि) ते; B1. 3. 4 Dc D4. 6 T G °म च (for °महे).

66 K2 om. 66 (cf. v.l. 64). — ^{a}) B Dc D4 महाभागा (for वरा°). — ^{c}) B3. 4 Dn2. n3 D4. 6 G1 तपःस्वग्निषु. T1 M धर्मे च (for धर्मेषु). — ^{d}) T1 G1 M2 सर्वेषु मृगपक्षिषु; T2 G2–4 नित्ययज्ञेषु चानघाः. — After 66^{cd}, S ins.:

273* अपि स्वाध्याययोगेषु धर्मदेहेषु वा पुनः ।
[T1 °योगेषु (for °देहेषु). T2 G3. 4 M1 चाप्युत (for वा पुनः).]

— ^{e}) S प्रियतपाः (for महा°). — ^{f}) Ś1 K1 B2. 4 Dc Dn2. n3 (by corr.) D1. 6 स्वधर्मो°.

67 K2 om. 67 (cf. v.l. 64). Before 67, T2 G (except G1) M1 ins. बृहदश्वः. — ^{a}) T1 G1 M2 तैश्चोक्तं. Ś1 K1 सर्वं (for भद्रे). — ^{b}) S तपस्विभिः; a few MSS. यशस्विनि.

68 K2 om. 68 (cf. v.l. 64). — ^{d}) B2 D4. 6 सा विश्वसिहि (for समा°). Some MSS. शुच.

69 K2 om. 69 (cf. v.l. 64). — ^{ab}) Ś1 K3. 4 B D देवी त्वं (for महती). K1 देवी त्वमुउ (sic) वास्य (for महती देवता वा). Ś1 B Dc Dn D3–6 उताहो (Ś1 D3 °त वा)-स्य; K3. 4 D2 सुता वास्य (for देवता वा). M1 गिरेः शुभे (for महीभृतः). — ^{c}) Ś1 नो; B Dc Dn D4. 6 च; D2. 3 हि (for नु). — ^{d}) Ś1 स्वार्थ्यम्; K1 B2 Dc Dn2 D4. 6 का त्वं; D2 स्वार्थम् (for सत्यम्). B2 Dc Dn2 D4. 6 शुचिस्मिते (for अनिन्दिते).

70 K2 om. 70 (cf. v.l. 64). — ^{b}) K1 T2 G3. 4 transp. अरण्यस्य and अस्य. — Ś1 K3 om. (hapl.) 70^{cd}. — ^{c}) K4 D3 चास्यापि; D1 चास्यास्य; D2 चैवास्य (for चाप्यस्य). — ^{d}) B3. 4 [अ]स्मि; T2 G3. 4 M1 हि (for [अ]पि). K1. 4 Dn D2. 3. 5 नैव नद्याश्च (K4 D3 °स्तु) देवता; D1 नद्या नैवास्मि देवता.

71 K2 om. 71^{ab} (cf. v.l. 64). — ^{a}) D2. 3 विजानीध्वं. — ^{b}) G1 तपस्विनः (for तपो°). — ^{d}) Ś1 K1 तत्वतः; K3 सर्वतः.

72 ^{b}) B3 नाम्ना भीमो (for भीमो नाम). K2 Dn D5 महीपतिः (for महा°). K4 भीमो भीमपराक्रमः (epic tag!). — K2 om. 72^{c}–77^{b}.

73 K2 om. 73 (cf. v.l. 72). — ^{c}) T2 G (except G1) M1 नैक- (for वीरः). K4 नित्यं (for विद्वान्). — ^{d}) K4 transp. मम and भर्ता.

74 K2 om. 74 (cf. v.l. 72). — ^{a}) D1 देवानामर्चन-

गोप्ता निषधवंशस्य महाभागो महाद्युतिः ॥ ७४
सत्यवाग्धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसंधोऽरिमर्दनः ।
ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान्परपुरंजयः ॥ ७५
नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः ।
मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा ॥ ७६
आहर्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।
सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमप्रभः ॥ ७७
स कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञैरकल्याणैर्नराधमैः ।
आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ।
देवने कुशलैर्जिह्मैर्जितो राज्यं वसूनि च ॥ ७८
तस्य मामवगच्छध्वं भार्यां राजर्षभस्य वै ।
दमयन्तीति विख्यातां भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ ७९
सा वनानि गिरींश्चैव सरांसि सरितस्तथा ।
पल्वलानि च रम्याणि तथारण्यानि सर्वशः ॥ ८०
अन्वेषमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ।
महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह दुःखिता ॥ ८१
कच्चिद्भगवतां पुण्यं तपोवनमिदं नृपः ।
भवेत्प्राप्तो नलो नाम निषधानां जनाधिपः ॥ ८२
यत्कृतेऽहमिदं विप्राः प्रपन्ना भृशदारुणम् ।
वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम् ॥ ८३
यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ।
आत्मानं श्रेयसा योक्ष्ये देहस्यास्य विमोचनात् ॥ ८४
को नु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ।
कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता ॥ ८५
एवं विलपतीमेकामरण्ये भीमनन्दिनीम् ।
दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यवादिनः ॥ ८६

C. 3. 2491
B. 3. 64. 91
K. 3. 61. 90

परः; M_2 गुरुपादार्चनरतः. — ^{b}) K_4 (before corr.) B_3 D_3 °वल्लभः. — K_3 om. (hapl.) 74^{cd}. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ Dn $D_{1-3.5}$ महातेजा महाबलः.

75 K_2 om. 75 (cf. v.l. 72). — ^{a}) K_1 $B_{2.4}$ Dn D_5 T_1 G_1 सत्यवान्. B (except B_4) Dc $D_{4.6}$ अस्त्र° (for धर्म°).

76 K_2 om. 76 (cf. v.l. 72); T_2 G_{2-4} om. 76^{ab}. — ^{a}) Dc_2 D_6 M_1 नर° (for नृप°). — ^{c}) K_4 B (except B_4) Dc $D_{1.4.6}$ स मे (for मम).

77 K_2 om. 77^{ab} (cf. v.l. 72). — ^{c}) B_1 (? gloss) रणे (for मृधे). — ^{d}) $B_{1.3}$ Dc D_1 °सोमसमद्युतिः; B_2 $D_{4.6}$ °सोमानलद्युतिः.

78 ^{a}) T_1 G_1 M_2 धूर्तैर् (for कैश्चिन्). B_4 D_3 निकृतप्रज्ञैः. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ D_1 नृपोत्तमः; $B_{1.4}$ T_1 नराधिपः; B_3 M नराधिपैः. K_2 Dn D_5 अनार्यैरकृतात्मभिः; $D_{2.3}$ वंचयित्वा महायशाः (D_3 °मनाः). — ^{f}) K_2 Dn D_5 G_4 हृतं; T_2 G_3 हृतो (for जितो). K_1 (? gloss) धनानि (for वसूनि). — After 78, S ins.:

274* विवासितश्च नगराद्वनवासमुपेयिवान् ।

79 ^{b}) $Ś_1$ G_1 च; K_1 ह (for वै). — ^{d}) K_2 Dn D_5 M_2 भर्तुर्दर्शनलालसां; B Dc $D_{4.6}$ भर्तृव्यसनकर्षितां. Cf. Hopkins, *Great Epic*, Parallel Phrases, No. 165 (p. 424).

80 K_1 om. 80^{bc}. — ^{c}) T_1 पर्वतानां च; G_1 तपोवनानि (for पल्वलानि च). $Ś_1$ $K_{2.4}$ Dn $D_{1-3.5}$ च सर्वाणि; K_3 गिरींश्चैव; B_2 विचित्राणि; M_1 च पुण्यानि (for च रम्याणि).

81 ^{a}) Cf. 49^{c}. T_1 G_1 M_2 अन्वेषती तु (T_1 स); T_2 G_3 M_1 अन्त्रेषंती तु; $G_{2.4}$ अन्वेषयंती (for °माणा). $B_{1.3}$ तं वीरं (for भर्तारं). — ^{b}) G_1 वीरं (for रण-). — ^{c}) D_2 वै (for च). B_2 Dc $D_{4.6}$ धर्मात्मानं कृतज्ञं च (D_6 कृतप्रज्ञं). — ^{d}) $D_{2.3}$ सु- (for [इ]ह). T_1 चरामीह सुदुःखिता.

82 ^{a}) K_2 Dn D_5 रम्यं (for पुण्यं). — ^{b}) T_1 $G_{1.2}$ M_2 महत् (for नृपः). — G_4 om. (hapl.) 82^{c}–84^{b}. — ^{c}) G_1 transp. भवेत् and प्राप्तः. — ^{d}) S (except M_2; G_4 om.) नरा° (for जना°).

83 G_4 om. 83 (cf. v.l. 82). — ^{a}) T_2 $G_{2.3}$ M_1 तत्कृते°. K_2 अहो (for इदं). $K_{2.3}$ B D (except D_{1-3}) M_2 ब्रह्मन्; T_1 दुर्गं; G_1 दुःखं (for विप्राः). — ^{b}) K_1 संप्राप्ता भृश°; G_1 प्राप्तं नाभृश°. — ^{c}) B_1 रौद्रं (for घोरं). — ^{d}) D_5 सिंहशार्दूल°; G_1 शार्दूलवृक°.

84 G_4 om. 84^{ab} (cf. v.l. 82). — ^{b}) B (except B_3) $D_{4.6}$ पश्यामि (for द्रक्ष्या°). — ^{d}) $Ś_1$ K (except K_2) समापनात्; $D_{2.3}$ S विमोक्षणात्. — After 84, K_4 $D_{1.2}$ ins.:

275* नारीणामधमा नारी या भर्तुः प्राणसंक्षये ।
पश्चाज्जीवति निस्तेजाः कलेव शशिनो दिवा ।

85 ^{a}) B_2 न (for को). B Dn_3 $D_{4.6}$ हि (for नु). — ^{b}) K_3 G_2 पुरुषोत्तमं.

86 ^{a}) $Ś_1$ K D (except D_6) G_1 तथा (for एवं). — ^{d}) $Ś_1$ K D (except $D_{2-4.6}$) सत्यदर्शिनः.

C. 3. 2491
B. 3. 64. 92
K. 3. 61. 91

उदर्कस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ।
वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम् ॥ ८७
निषधानामधिपतिं नलं रिपुनिघातिनम् ।
भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरम् ॥ ८८
विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ।
तदेव नगरश्रेष्ठं प्रशासन्तमरिंदमम् ॥ ८९
द्विषतां भयकर्तारं सुहृदां शोकनाशनम् ।
पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ॥ ९०
एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ।
अन्तर्हितास्तापसास्ते साग्निहोत्राश्रमास्तदा ॥ ९१
सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता *अभवत्तदा ।
दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीरसेननृपस्नुषा ॥ ९२
किं नु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहाभवत् ।
क्व नु ते तापसाः सर्वे क्व तदाश्रममण्डलम् ॥ ९३
क्व सा पुण्यजला रम्या नानाद्विजनिषेविता ।
नदी ते च नगा हृद्याः फलपुष्पोपशोभिताः ॥ ९४
ध्यात्वा चिरं भीमसुता दमयन्ती शुचिस्मिता ।
भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाभवत् ॥ ९५
सा गत्वाथापरां भूमिं बाष्पसंदिग्धया गिरा ।
विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाशोकतरुं ततः ॥ ९६
उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं तदा ।
पल्लवापीडितं हृद्यं विहंगैरनुनादितम् ॥ ९७
अहो बतायमगमः श्रीमानस्मिन्वनान्तरे ।
आपीडैर्बहुभिर्भाति श्रीमान्द्रमिडराडिव ॥ ९८

---

87 ^{d}) D_{1-3} पश्य° (for द्रक्ष्य°).

88 ^{a}) T_2 G_{2-4} M_1 भर्तारं तु (M_1 ते) महाभागे. — ^{b}) $Ś_1$ D_1 °विघातिनं; K_1 $D_{2.3}$ °विनाशनं; K_2 Dn D_5 °निपातिनं. — ^{c}) $Ś_1$ नृपं धर्मवतां; K_1 सर्वधर्मभृतां. — ^{d}) Dc S (except G_1) द्रष्टासि (for द्रक्ष्यसे).

89 ^{b}) B_1 Dc °समावृतं; B_3 D_1 T_1 G_1 M_2 °विभूषितं. — ^{c}) $Ś_1$ तदेको; G_1 स्वमेव; G_2 M_1 तमेव. $K_{1.2}$ Dn $D_{2.3.5}$ G_1 नगरं श्रेष्ठं; B Dc $D_{4.6}$ °रं भूयः; D_1 च नरश्रेष्ठं. — ^{d}) D_3 द्रक्ष्यसे विगतज्वरं (=88^{d}); G_1 प्रविशंतमरिंदमं.

90 ^{c}) T G एष्यसि (for द्रक्ष्यसि). — ^{d}) M_2 कल्याणजननं नृपं.

91 ^{a}) $D_{2.3}$ नरश्रेष्ठ; T_2 G नलस्यैनां (G_1 °स्येमां). — ^{c}) $Ś_1$****स्तापसास्ते; K D (except $D_{4.6}$) तापसांतर्हिताः सर्वे. — ^{d}) K_1 ततः; $K_{2.4}$ Dn $D_{1.5}$ तथा (for तदा). $D_{2.3}$ साग्निहोत्रसमाश्रमाः.

92 ^{a}) $B_{1.3.4}$ प्रहृष्टा (for सा दृष्ट्वा). — ^{b}) $Ś_1$ K $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{1-3.5}$ ह्यभवत्; S त्व(G_1 चा)भवत् (for *अभवत्). Dc T_2 $G_{2.3}$ M ततः (for तदा). B_2 $D_{4.6}$ प्रहृष्टा विस्मयान्विता. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ °सुतप्रिया; T_1 G_1 M_2 °स्नुषा नृप. — After 92, T_1 G_1 M ins.:

276* चिन्तयामास वैदर्भी किमेतद्दृष्टवत्यहम् ।

93 ^{b}) Dc अथाभवत्; T_1 G_1 इहागतः.

94 ^{b}) K_1 नानापक्षि°; K_2 Dc Dn $D_{1.5}$ नदीद्विज°; B_4 नानाजन°. — ^{c}) K_2 Dc Dn $D_{4.5}$ क्व नु (for नदी). K_2 B_2 Dn D_5 ते ह; K_4 D_6 च ते (by transp.); Dc तेद्य. B_{2-4} पुण्याः; $D_{2.3}$ दिव्याः (for हृद्याः). K_1 नदी सुमहती हृद्या. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_{1-3} सा(D_{1-3} शा)लवृक्षोपशोभिताः (K_1 °ता). — After 94, S (except M_1) ins.:

277* इत्येवं नरशार्दूल विस्मिता कमलेक्षणा ।

95 Dc transp. 95^{ab} and 95^{cd}. — ^{b}) $K_{2.3}$ B_2 सुविस्मिता (for शुचि°). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 °पराधीना; T G_{2-4} °वशा दीना; G_1 M °कृशा दीना. — ^{d}) S विवर्णा परुषाभवत् (G_1 °र्णाभरणा तथा).

96 ^{a}) K_4 T_1 G_1 M_2 च (for [अ]थ). $Ś_1$ K (except K_2) $D_{1.3}$ T_1 परां (for [अ]परां). — ^{d}) K_3 B_2 तदा (for ततः).

97 ^{a}) $Ś_1$ K_4 D_1 तरुं सा च; K_1 तरुं तं च; $D_{2.3}$ तरुं साथ (for तरुश्रेष्ठम्). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 [अ]प्यशोकं (for अशोकं). $Ś_1$ K Dn $D_{1-3.5}$ M_2 वने; B_2 ततः; Dc वनं; G (except G_3) तथा (for तदा). — ^{c}) K_3 B_3 T_2 G (except G_1) M_1 °पीडनं. T_1 रम्यं (for हृद्यं). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2.4}$ Dc T_1 G (except G_3) M_1 विहगैर् (for विहंगैर्). K_3 उप°; $B_{1.3}$ $D_{4.6}$ T_1 M अभि° (for अनु°).

98 D_1 om. 98^{ab}. — ^{d}) $Ś_1$ प्रमिडराड्; K_1 द्रमिणराड्; K_2 B_4 Dn D_5 पर्वतराड्; K_3 Dc $D_{2.6}$ T_2 G_3 द्रविडराड्; K_4 B_{1-3} D_4 $D_{1.3}$ स द्रुमराड्. G_1 श्रीमद्भिर्पादपैर्वृतः. — After 98, K_4 D_2 ins.:

278* तमुवाच ततोऽशोकं विदर्भाधिपनन्दिनी ।
कृताञ्जलिपुटा दीना भर्तृदर्शनलालसा ।
[(L. 1) D_2 समीपमुपसंगम्य विदर्भा°.]

On the other hand, D_1 ins. after 98:

279* तमुवाच महावृक्षं दमयन्ती तथागता ।

विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन ।
वीतशोकभयाबाधं कच्चित्त्वं दृष्टवान्नृपम् ॥ ९९
नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः प्रियं पतिम् ।
निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १००
एकवस्त्रार्धसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम् ।
व्यसनेनार्दितं वीरमरण्यमिदमागतम् ॥ १०१
यथा विशोका गच्छेयमशोकनग तत्कुरु ।
सत्यनामा भवाशोक मम शोकविनाशनात् ॥ १०२
एवं साशोकवृक्षं तमार्ता त्रिः परिगम्य ह ।
जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ॥ १०३
सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरितस्तथा ।
नैकांश्च पर्वतान्रम्यान्नैकांश्च मृगपक्षिणः ॥ १०४
कन्दरांश्च नितम्बांश्च नदांश्चाद्भुतदर्शनान् ।
ददर्श सा भीमसुता पतिमन्वेषती तदा ॥ १०५
गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
ददर्शाथ महासार्थं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ १०६
उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् ।
सुशीततोयां विस्तीर्णां ह्रदिनीं वेतसैर्वृताम् ॥ १०७
प्रोद्घुष्टां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोपकूजिताम् ।
कूर्मग्राहझषाकीर्णां पुलिनद्वीपशोभिताम् ॥ १०८
सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी ।
उपसर्प्य वरारोहा जनमध्यं विवेश ह ॥ १०९
उन्मत्तरूपा शोकार्ता तथा वस्त्रार्धसंवृता ।
कृशा विवर्णा मलिना पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११० C. 3. 2514 B. 3. 64. 115 K. 3. 61. 115

Finally, T1 G1 M2 ins. after 98:

280* अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतसम् ।
त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियसंदर्शनाद्धि माम् ।

[= Lines 5–6 of passage No. 794* of Ādi (p. 348)! — (L. 2) M2 कुरुष्व त्वं (for कुरु क्षिप्रं). T1 °संदर्शनेन मां.]

99 a) K1 S (except T2 G3) अशोकां (for वि°). K4 T1 मे; Dc1 मा (for मां). — c) K1 °भयाबा*; K4 Dn3 (by corr.) °भयाबाध; B3 °भयक्रोधं; D1 °भया चापि; T1 °भयाबाधः; M2 °भयां चैव. — d) D1–3 कच्चित्वं; D4. 6 कदाचित्; G4 कच्चित्तं. Dc T1 G1 नलं; D2 असि (for नृपम्).

100 b) B (except B2) D4. 6 T1 G1 M2 प्रभुं (for पतिम्). — d) B2 D4. 6 मत्प्रियं; T2 G (except G1) मे पतिं.

101 c) B D4. 6 दीनम्; M1 भीमम् (for वीरम्). — d) D2. 3 °ण्यं सहसागतं.

102 b) K4 D1 अशोक मम; D2. 3 T1 M अशोकवर. Dc अशोक क्रमतः कुरु; G1 अशोक कुरु मां तथा. — d) K2 Dn D5 अशोकः शोकनाशनः; K3. 4 B D1–6 मम शोकविनाशन (B4 D1–3 °नः); M1 मम शोकं विनाशय.

103 b) K2 Dn D5 वै (for त्रिः). T1 G1 उपगम्य; T2 G2–4 परिगृह्य (for परिगम्य). Ś1 K1 T2 G (except G1) M1 च (for ह). Dc परिगम्य जगाम ह; D2 आर्ताभ्यर्थ्यं गतान्यतः. — c) B D4. 6 दारुणतमं; T1 G1 M2 दारुणं देशं. — d) D2. 3 transp. देशं and भैमी. T1 G1 M2 वैदर्भी (G1 वैदेही) कमलेक्षणा.

104 a) D2 वनानि (for नगान्). Ś1 D2. 4 एकान्; G4 एकं (for नैकान्). — b) Ś1 एकाश्च; D1 अनेकाः; D2 पर्वतान्; D3 सरांसि (for नैकाश्च). — c) D2. 3 °श्च वनखंडांश्च. — d) D1 अनेकान्; D2. 3 रम्यांश्च (for नैकांश्च).

105 a) D2. 3 गुहान्रम्यान् (for नितम्बांश्च). — b) K3 corrupt; Dc नदीं°; D3 ह्रदां°; G1 नगां° (for नदां°). D1 om च. K2 B2 Dn D5. 6 T2 (before corr.) G2. 4 M1 नदीश्चाद्भुतदर्शनाः. — c) K2 ता; B1–3 D (except D1–3. 5) G1 तान्; T2 G2–4 M1 [ए]का (for सा). — d) B D4. 6 सती; T1 M2 शुभा; G1 सदा (for तदा).

106 a) S (except G1 M1) सा गत्वा दूरमध्वानं. — b) K3 D4 सुविस्मिता (for शुचि°).

107 b) T2 G2–4 शिवां (for शुभाम्). — d) Ś1 कंदिनीं; K1 कंदर्तीं (sic); Dc Dn3 T1 M ह्लादिनीं; T2 (by corr.) G2. 4 ह्रादिनीं; G1 ह्लादनैः (for ह्रदिनीं). Ś1 K1. 3 तापसैर्वृतां; T1 G1 M2 पादपैः°; T2 G3 वैतसैः°; M1 पक्षिसंकुलां.

108 a) D2. 3 क्रौंचमिथुनैश्च; G1 °कारंडैश्च. — b) K4 B3 Dc D1–3. 5 S चक्रवाकोप(S °कैश्च)शोभितां. — c) B Dc D2–4. 6 °समा° (for °झषा°). — d) K2 Dn D5 विपुलद्वीप°; T2 G (except G1) M2 पुलिनद्वीपराजितां.

109 a) G1 सु- (for [ए]व). — b) G1 M2 दमयंती (for नल°). T2 G तपस्विनी (G1 शुचिस्मिता) (for यश°). — c) K1 T1 G1 M2 उपसृत्य; K2 Dc Dn D1. 4–6 उपसर्पे (sic); K4 D3 उपासर्पद्. ❀ Cn: उपसर्पे उपससर्प। अभ्यासलोप आर्षः। ❀

110 a) Ś1 K1. 3. 4 D1–3 उन्मत्तवद्भीमसुता. — c)

C. 3. 2515
B. 3. 64. 116
K. 3. 61. 116

तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुद्रुवुः ।
केचिच्चिन्तापरास्तस्थुः केचित्तत्र विचुक्रुशुः ॥ १११
प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्त चापरे ।
चक्रुस्तस्यां दयां केचित्पप्रच्छुश्चापि भारत ॥ ११२
कासि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने ।
त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मेह कच्चित्त्वमसि मानुषी ॥ ११३
वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्याथ वा दिशः ।
देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११४
यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुताहोऽसि वराङ्गना ।
सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षस्वास्माननिन्दिते ॥ ११५
यथायं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत् ।
तथा विधत्स्व कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११६
तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा ।
प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्तृव्यसनदुःखिता ।
सार्थवाहं च सार्थं च जना ये चात्र केचन ॥ ११७
यूनः स्थविरबालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ।
मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् ।
नृपस्नुषां राजभार्यां भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ ११८
विदर्भराण्मम पिता भर्ता राजा च नैषधः ।
नलो नाम महाभागस्तं मार्गाम्यपराजितम् ॥ ११९

K3 कृशां विवर्णां मलिनां; Dc2 D1–4 कृशा विवर्णमलिना (D2. 3 °वदना).

111 b) G1 विरूपां केपि दुद्रुवुः. — c) T1 तापपरा°; M2 भीताः परा° (for चिन्तापरा°). K2 Dn D5 जग्मुः (for तस्थुः).

112 ab) D2. 3 केचित्तत्राभ्यसूयंति केचिन्निंदंति चापरे. — c) Ś1 K3 B1. 2 Dc D1 चक्रुस्तस्या; K2 Dn D5 अकुर्वंत; D2. 3 चक्रुः केचिद्; S कुर्वंत्यस्यां (G1 °त्यन्ये; G2 °त्यस्या; M1 °तोस्यां). D2 तस्यां; D3 तत्र (for केचित्). — d) K1 तां च; D3 चैव (for चापि).

113 c) T1 चैते; G1 सर्वे; M2 चैव (for स्मेह). — d) T1 M2 नराः सार्थनि(T1 स्वार्थवि)वासिनः; T2 G2–4 वयं भीताश्च शोभने.

114 a) T2 G3 देवता त्वं (for वद सत्यं). G4 देवतासीह सुभगे. — b) G4 त्वं वनस्य (for पर्वतस्य). K3 [अ]पि; B3 D2 T G2–4 [अ]स्य; G1 च (for [अ]थ). — d) K4 transp. त्वां and वयं. K2 D1 किं वा मृगयसे वने (= 113b).

115 T1 om. 115–116. — a) Dc पन्नगी (for राक्षसी). B D4. 6 वासि; M2 वापि (for वा त्वम्). — b) K4 उताहो स्विद्; M2 त्वमुताहो (for उताहोऽसि). Dc सुरांगना. B3 D4. 6 T2 G M1 उताहो (G2. 4 °त वा) स्वित्सुरांगना. — d) K3 Dn2 D2. 5. 6 G1 रक्ष वा°; K4 Dc Dn1. n3 T2 G2–4 M2 रक्ष चा°; D1 रक्षया° (for रक्षस्वा°). B2 वरांगने (for अनिन्दिते). M1 त्वां वयं शरणं गताः (= 114d, 116d).

116 T1 om. 116 (cf. v.l. 115). — a) T2 G2. 3 M1 सर्वशः; G1 सर्वतः; G4 सदृशः. G1 स्वार्थं (for सार्थः). D2. 3 यथायं सर्वसार्थश्च. — b) K3 D1 क्षेमः; D3 °मं (for °मी). B D4. 6 सर्वं; M2 क्षिप्रम् (for शीघ्रम्). T2 G क्षेमं गच्छेदशंकितः. — c) T2 G (except G1) त्रायस्व (for विधत्स्व). — d) = 114d. K D (except D4. 6) यथा श्रेयो हि नो भवेत् (K3 यथा श्रेयो भवेच्च नः).

117 a) Ś1 D3 यथोक्ता. — b) K1 शुभानना; G1 शुचिस्मिता (for नृपा°). — c) Ś1 K (except K2) D1–3 सार्थं (for साध्वी). — d) K2 Dc Dn D5 °व्यसनपीडिता; B D3. 4. 6 G1 °व्यसनकर्शि(*or* °र्षि)ता; T1 M2 °शोकनिपीडिता; T2 G2–4 °दर्शनलालसा (cf. 118f). — e) D1. 3 S (except G1) °वाहश्च सार्थश्च. — f) Dc जना वा; D3 ये चान्ये (for जना ये). B D4. 6 तत्र; Dc येत्र; D3 वात्र; T2 G3 चास्य (for चात्र).

118 a) Ś1 युवानः स्थविरबालाः; K1–3 Dc Dn D1. 5 T2 G2–4 युवस्थविरबाला(Dc °लां)श्च; K4 B3 D2. 4. 6 M यूनः स्थविरबालांश्च; D3 युवा स्थविरबालाश्च. — b) K4 [ए]व; S (except G1) [अ]स्य (for च). K3. 4 B Dc D2. 4. 6 M पुरोगमान्. — c) D2. 3 G1 विजानीध्वं. — e) D1 राजस्नुषां. G1 राजपत्नीं. — 118f = (var.) 3. 62. 1d.

119 b) Ś1 K1 च मम (for राजा च). — After 119ab, K4 ins.:

281* क्व नु मां कितवश्छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ।
वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्योत्थितसर्गा न संशयः ।
क्व नु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ताराते तपस्विनी । [5]
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य क्व वासायोपतिष्ठति ।

[L. 1–2 = (var.) 3. 67. 9. — L. 3–4 = (var.) 3. 68. 8abcd. — L. 5–6 = (var.) 3. 64. 10.]

— c) T1 G1 महाराज (for °भागस्).— d) Ś1 मृग्या°; D3 मृगा° (for मार्गा°). K3 corrupt.

यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् ।
नलं पार्थिवशार्दूलममित्रगणसूदनम् ॥ १२०
तामुवाचानवद्याङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः ।
सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्वचः ॥ १२१
अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्मिते ।
मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ॥ १२२
कुञ्जरद्वीपिमहिषशार्दूलर्क्षमृगानपि ।
पश्याम्यस्मिन्वने कष्टे अमनुष्यनिषेविते ।
तथा नो यक्षराडद्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ १२३
साब्रवीद्वणिजः सर्वान्सार्थवाहं च तं ततः ।
क्व नु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हथ ॥ १२४

सार्थवाह उवाच ।

सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ।
क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥ १२५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

बृहदश्व उवाच ।

सा तच्छ्रुत्वानवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा ।
अगच्छत्तेन वै सार्धं भर्तृदर्शनलालसा ॥ १
अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।
तडागं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥ २
ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।

C. 3. 2534
B. 3. 65. 3
K. 3. 62. 3

---

120 ^{a}) B_{2} $D_{4.6}$ M_{1} जानीथ (for °त). — ^{b}) D_{6} शंसथ. Dc_{1} मत्; Dc_{2} मां (for मे). D_{3} पतिं (for प्रियम्). — ^{c}) $D_{2.3}$ नृपं (for नलं). $Ś_{1}$ K D (except $D_{4.6}$) पुरुष°. — ^{d}) T_{2} G_{3} °मर्दनं.

121 ^{d}) T_{1} G_{1} M_{2} दमयंतीं नराधिप.

123 M_{2} om. 123 (along with 122^{bcd} and 124^{a}). — ^{ab}) $Ś_{1}$ $K_{1.4}$ D_{1} G_{4} कुंजरद्वीप°; $B_{1.2}$ Dc $D_{2-4.6}$ °द्वीपिमहिषाञ्शा(Dc °षं शा)र्दूल°; T_{1} G_{1} गोमायुकुंजरद्वीपिमहिषर्क्षमृगान्. S (M_{2} om.) अहं (for अपि). — ^{cd}) K_{2} Dn D_{5} कृत्स्ने; K_{4} D_{3} घोरे; T_{2} G (except G_{1}) शून्ये (for कष्टे). To avoid the hiatus, all MSS. except T_{2} $G_{3.4}$ M_{1} ins. हि between the two halves of the line! — After 123^{cd}, K_{1} B D (except $D_{1-3.5}$) ins.:

282* ऋते त्वां मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने ।;

while T_{2} G_{2-4} M_{1} ins.:

283* यतो वयं न पश्यामो नलं पार्थिवमत्र वै ।

— ^{e}) $Ś_{1}$ K_{1} यथा नो; T G ततोस्य (T_{1} °यं; G_{1} °नो). — ^{f}) K_{3} Dc_{1} D_{2} T_{1} $G_{2.4}$ M_{1} माणिभद्रः.

124 M_{2} om. 124^{a} (cf. v.l. 123). — ^{a}) G_{1} व्रजतः (for वणिजः). K_{3} सार्थं (for सर्वान्). — ^{b}) K_{1} तद्वचः; T_{1} $G_{1.2.4}$ तत्वतः (for तं ततः). — ^{d}) $K_{2.4}$ Dn D_{5} अर्हसि (for अर्हथ).

125 ^{b}) $Ś_{1}$ K Dn $D_{2.3.5.6}$ सत्यदर्शिनः; D_{1} प्रियदर्शनः. — ^{d}) B Dc $D_{4.6}$ नृवरा°; G_{1} जनपा° (for मनुजा°).

Colophon om. in $Ś_{1}$ K_{1}. — *Major parvan:* Dn_{2} T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* N ($Ś_{1}$ K_{1} om.) T_{1} G_{1} M_{1} (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* D_{2} नलावलोकने दमयंतीविलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 64; D_{1} 66; T G M_{2} (after corr.) 61 (as in text); M_{1} 62; M_{2} (before corr.) 63. — *Śloka no.:* Dn 134.

62

☞ For stanzas 1–17, K_{4} D_{1-3} subst. a passage of 96 lines (forming by itself a separate adhy.) given in App. I (No. 10), a passage which is totally different in wording from the constituted text, but has on the other hand many lines in common with the K_{2} Dn passage (in other words, with the Vulgate version); cf. passages No. 11–12 of the same App.

1 M_{2} om. 1^{c}–17^{d}. — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1-3} Dc Dn D_{5} जगाम सह तेनैव; B $D_{4.6}$ जगाम तेन (B_{4} °मानेन) सार्थेन; T_{1} अगच्छद्राजशार्दूल; G_{1} अगच्छत्तेन राजेंद्र. — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1-3} Dc Dn D_{5} सार्थेन पतिलालसा; T_{1} M_{1} दुःखशोकसमन्विता (M_{1} °परायणा).

2 M_{2} om. 2 (cf. v.l. 1); M_{1} om. 2–17. — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} तडाकं; T G तटाकं. — ^{d}) T G °सौगंधिकायुतं.

C. 3. 2534
B. 3. 65. 3
K. 3. 62. 3

बहुमूलफलोपेतं नानापक्षिगणैर्वृतम् ॥ ३
तं दृष्ट्वा मृष्टसलिलं मनोहरसुखावहम् ।
सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४
संमते सार्थवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम् ।
उवास सार्थः सुमहान्वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५
अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ।
सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ।
पानीयार्थं गिरिनदीं मदप्रस्रवणाविलाम् ॥ ६
मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः सार्थमुत्तमम् ।
सुप्तं ममर्द सहसा चेष्टमानं महीतले ॥ ७
हाहारवं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ।
वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा महतो भयात् ।
केचिद्दन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता नराः ॥ ८
गोखरोष्ट्राश्वबहुलं पदातिजनसंकुलम् ।
भयार्तं धावमानं तत्परस्परहतं तदा ॥ ९
घोरान्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।

---

3 M om. 3 (cf. v.l. 1, 2). — c) Ś1 K1-3 B Dc Dn D5 °पुष्प° (for °मूल°). — d) Ś1 K1-3 Dc Dn D5 °पक्षिनिषेवितं; G1 °मृगगणैर्वृतं.

4 M om. 4 (cf. v.l. 1, 2). — a) Ś1 K1-3 Dc Dn D5 निर्मलस्वादु°; B4 तं दृष्ट्वारण्य°. — b) Ś1 K2. 3 Dc Dn D5 मनोहारि सुशीतलं; K1 सुमनोहारि शीतलं; B1. 3. 4 D4. 6 मनोरमसुखावहं; B2 (m as in text) मनोहरसुखावृतं.

5 M om. 5 (cf. v.l. 1, 2). — b) B3 G1 ददृशुर् (for विविशुर्). — c) B D4. 6 उवास स महासार्थः. — d) K1 गिरिम् (for वेलाम्). Ś1 शैलमासाद्य पश्चिमं; T G निशामासाद्य पद्मिनीं.

☞ For 6–10cd, D5 subst. a passage given in App. I (No. 11), which is a variant version of lines 13–96 of passage No. 10 of the same App.

6 M om. 6 (cf. v.l. 1, 2). — b) Ś1 तथा; B D4 [ऽ]नघ (for तदा). T G निःशब्दे (T1 °ब्द-) तिमिरे तदा. — d) Ś1 K1 हस्तियूथ उपा°. — e) T G °तटात् (for °नदीं). Ś1 K1. 3 अथ सार्थं गिरिनिभा (Ś1 °भं). — f) Ś1 K1 मदप्रस्रवणा (K1 °विणो) गजाः; K3 °प्रश्राविणाविलाः; B1. 3 D4 T1 G1 °प्रस्रव(G1 °वि)णाविलं; T2 G2-4 °प्रस्रवणोल्बणं (G2. 4 °ह्वलं). — Dn1. n2 ins. after 6: D6, after 10:

284* अथापश्यत सार्थं तं सार्थजान्सुबहून्गजान् ।
ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ।
तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ।
स्पन्दतामपि नागानां मार्गा नष्टा वनोद्भवैः । ,

which in D6 is followed by passage No. 12 of App. I.

7 M om. 7 (cf. v.l. 1, 2). — a) Ś1 K1 सार्थं (for मार्गं). T2 G1. 3. 4 निरुध्य (for सं°). G2 सुप्तं तं (for संसुप्तं). — b) Ś1 K1. 3 तीरमुत्तमं (K3 °रे); K2 Dc तीरउत्तरे (for सार्थमुत्तमम्). — c) K2 B2. 3 Dn1 D4. 6 स तं; G1 सुप्तान्. Ś1 K3 Dn ममर्दुः; K1 मम*. T2 G3. 4 तरसा. — d) Ś1 K1 T G (except G1) वेष्ट° (for चेष्ट°).

8 M om. 8 (cf. v.l. 1, 2). — a) Ś1 K3 Dc2 हाहारावं; K2 B3. 4 Dn G1 हाहाकारं; Dc1 दाहाहाराः; T G2-4 महारवं. K3 Dc1 विमुंचतः; D4. 6 वियुंजंतः. — T1 om. (hapl.) 8b–10a. — b) T2 G3. 4 बुध्यंत; G1 वणिजः; G2 वध्यंते (for सार्थिकाः). K1 साक्षिकाः शरणैषिणः. — d) T2 G निद्रया (for निद्रान्धा). Ś1 K1-3 Dc Dn बहवो (for महतो). Dn [ऽ]भवन् (for भयात्) ! — e) G1 नखैः (for करैः). — f) Dc गजैर् (for हता). Ś1 K1-3 B2 Dn1. n2 गजैः; Dc हताः (for नराः). T2 G केचित्पद्भिर्नरा हताः.

9 T1 M om. 9 (cf. v.l. 1, 2, 8). — a) Ś1 K1. 3 Dn निहतोष्ट्राश्वबहुलाः; K2 गोखरोष्ट्रांश्च बहुलान्; Dc गोखरोष्ट्राश्वबहुलाः. — b) Ś1 °जनवत्सलाः; K1-3 Dc Dn °जन-(Dc °ध्वज)संकुलाः; B1. 3. 4 D4. 6 °नरसंकुलं. — c) Ś1 K3 भयार्ता धावमानाश्च; K1. 2 B4 Dc Dn भयादाधावमानाश्च (B4 °स्ते); B1. 2 D4 भयार्तमाद्रवत्सार्थः (D4 °न्सर्वे); B3 D6 °र्तमद्रवत्सर्वे. — d) Ś1 K1-3 B4 Dc Dn °हतास्. T2 G तथा (for तदा).

10 M om. 10 (cf. v.l. 1, 2); T1 om. 10a (cf. v.l. 8). — a) B1. 4 D4. 6 कष्टां वाचं; B2. 3 कष्टा वाचो; T2 G (except G1) घोरं नादं. G4 प्र- (for वि-). — c) K2 (corrupt) वृक्षेथासज्य संतुष्टाः; B Dn D4. 6 वृक्षमा(Dn वृक्षेष्वा)रुह्य संरब्धाः; Dc वृक्षेथारुह्य संविग्नाः. — K2 Dn ins. after 10cd: D5, before 10ef:

285* एवं प्रकारैर्बहुभिर्दैवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।

— e) K2 Dn D5 राजन् (for तथा). K2 Dn T G विनिहतं (for तन्नि°). — f) K3 समस्तं (for समृद्धं). G1 सार्थ-

वृक्षेष्वासज्य संभग्नाः पतिता विषमेषु च ।
तथा तन्निहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ॥ १०
अथापरेद्युः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ।
वनगुल्माद्विनिष्क्रम्य शोचन्तो वैशसं कृतम् ।
भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायं च जनाधिप ॥ ११
अशोचत्तत्र वैदर्भी किं नु मे दुष्कृतं कृतम् ।
योऽपि मे निर्जनेऽरण्ये संप्राप्तोऽयं जनार्णवः ।
हतोऽयं हस्तियूथेन मन्दभाग्यान्ममैव तु ॥ १२
प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं मया नूनमसंशयम् ।
नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम् ॥ १३
यन्नाहमद्य मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ।
न ह्यदैवकृतं किंचिन्नराणामिह विद्यते ॥ १४
न च मे बालभावेऽपि किंचिद्व्यपकृतं कृतम् ।
कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् ॥ १५
मन्ये स्वयंवरकृते लोकपालाः समागताः ।
प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः ।
नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहम् ॥ १६
एवमादीनि दुःखानि सा विलप्य वराङ्गना ।
हतशिष्टैः सह तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
अगच्छद्राजशार्दूल दुःखशोकपरायणा ॥ १७
गच्छन्ती सा चिरात्कालात्पुरमासादयन्महत् ।
सायाह्ने चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ।
वस्त्रार्धकर्तसंवीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ १८
तां विवर्णां कृशां दीनां मुक्तकेशीममार्जनाम् ।

C. 3. 2577
B. 3. 65. 46
K. 3. 62. 47

वाहं समंडलं. — After 10, D$_6$ ins. 284*. — A passage of 37 lines given in App. I (No. 12) is ins. in K$_2$ Dn after 10; in D$_6$, after 284*. Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 70.

11 M om. 11 (cf. v.l. 1, 2). — ^{a}) Dc Dn$_3$ तथा° (for अथा°). — ^{b}) K$_2$ B D$_{4.6}$ T$_1$ G$_2$ हतशिष्टो जन(K$_2$ °ष्टजन-; T$_1$ °ष्टा जन-; G$_2$ °ष्टजना)स्तदा. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_5$ तस्माद्देशाद्; K$_2$ Dc देशात्तस्माद्; B D$_{4.6}$ वनदुर्गाद् (for वनगुल्माद्). D$_{4.6}$ विनिःसृत्य. — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ शोचंस्ते; K$_1$ ह्यशोचन्; K$_2$ B$_{1.4}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_5$ G$_4$ शोचंते; B$_{2.3}$ D$_{4.6}$ शुशोच; Dc$_2$ प्रोचुस्ते (for शोचन्तो). — ^{ef}) G$_1$ दयितं (for पितरं), and पितरं (for सखायं). Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dn D$_5$ T G$_3$ नरा° (for जना°). — After 11, T G ins.:

286* हन्यमाने तथा सार्थे दमयन्ती शुचिस्मिता ।
ब्राह्मणैः सहिता तत्र वने तु न विनाशिता ।

12 M om. 12 (cf. v.l. 1, 2). — ^{b}) T$_1$ एतद् (for नु मे). K$_1$ वैशसं (for दुष्कृतं). — G$_1$ om. (hapl.) 12^c–15^b. — ^{d}) Ś$_1$ [ऽ]स्मि (for ऽयं). — ^{e}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc Dn D$_5$ स हतो (for हतोऽयं). — ^{f}) B D$_{4.6}$ T$_2$ G$_3$ मंदभाग्यं. K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ तत्; K$_3$ च (for तु).

13 G$_1$ M om. 13 (cf. v.l. 12, 1, 2). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc Dn D$_5$ नूनमद्यापि वै मया. — ^{c}) Dc$_1$ T$_2$ G (G$_1$ om.) °काले; Dn$_{1.n3}$ (by corr.) D$_{4.6}$ T$_1$ °कालं.

14 G$_1$ M om. 14 (cf. v.l. 12, 1, 2). — ^{a}) Dn D$_5$ या (for यन्). — ^{c}) T G (G$_1$ om.) नान्यद् (for न हि). Ś$_1$ K$_2$ [अ]देवकृतं; T G (G$_1$ om.) दै(T$_1$ दे)वकृतात्. — ^{d}) K$_3$ B D$_{4.6}$ दृश्य° (for विद्य°).

15 M om. 15 (cf. v.l. 1, 2); G$_1$ om. 15^{ab} (cf. v.l. 12). — ^{a}) K$_3$ हि (for च). — ^{b}) Ś$_1$ अप°; K$_2$ Dn D$_5$ पाप° (for व्यप°).

16 M om. 16 (cf. v.l. 1, 2). — ^{c}) Dc तेषां नूनं (by transp.).

17 M$_1$ om. 17; M$_2$ om. 17^{abcd} (cf. v.l. 1, 2). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.5}$ दुःखार्ता; T$_1$ दुःखेन (for दुःखानि). — ^{b}) Dc विलप्य च (for सा विलप्य). K$_1$ वरानना. — After 17^{ab}, K$_2$ Dn D$_5$ ins.:

287* प्रलापानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ।

— ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc Dn D$_5$ हतशेषैः. — ^{e}) B$_1$ अगमद्; M$_2$ आगच्छद्. — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B Dc Dn D$_{4-6}$ चंद्रले-(B$_{1.3.4}$ D$_{4.6}$ विद्युल्ले)खेव शारदी; M$_2$ दुःखशोकसमन्विता.

18 Before 18, D$_{1-3}$ ins.:

288*　　बृहदश्व उवाच ।
एवं सा दुःखसंतप्ता भर्तृव्यसनकर्शिता ।

— ^{a}) K$_4$ Dn$_3$ M$_1$ गच्छती. K$_4$ D$_{1-3}$ न- (for सा). K$_{2.4}$ Dn D$_{1-3.5}$ बाला (for कालात्). — ^{b}) D$_2$ बृहत् (for महत्). — ^{c}) Dc चेदिराष्ट्रस्य. — ^{d}) Ś$_1$ K (except K$_3$) Dn D$_{1-3.5}$ सत्यदर्शिनः. — For 18^{cd}, cf. 3. 61. 125^{ab}. — After 18^{cd}, S ins.:

289* सा तु तच्चारुसर्वाङ्गी सुबाहोस्तुङ्गगोपुरम् ।

— ^{e}) K$_1$ M वस्त्रावकर्त°; K$_2$ Dn D$_5$ अथ वस्त्रार्ध°; K$_3$ Dc एकवस्त्रार्ध°; K$_4$ D$_{1-3}$ कृत्तवस्त्रार्ध°; B D$_{4.6}$ वस्त्रार्धकाय°; T G वस्त्रार्धेन च (T$_1$ सु-) संवीता.

C. 3. 2578
B. 3. 65. 47
K. 3. 62. 47

उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः ॥ १९
प्रविशन्तीं तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ।
अनुजग्मुस्ततो बाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात् ॥ २०
सा तैः परिवृतागच्छत्समीपं राजवेश्मनः ।
तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनैर्वृताम् ॥ २१
सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ।
आरोप्य विस्मिता राजन्दमयन्तीमपृच्छत ॥ २२
एवमप्यसुखाविष्टा बिभर्षि परमं वपुः ।
भासि विद्युदिवाभ्रेषु शंस मे कासि कस्य वा ॥ २३
न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ।
असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रभे ॥ २४
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ।
मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रताम् ॥ २५
सैरन्ध्रीं जातिसंपन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम् ।
फलमूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम् ॥ २६
असंख्येयगुणो भर्ता मां च नित्यमनुव्रतः ।
भर्तारमपि तं वीरं छायेवानपगा सदा ॥ २७
तस्य दैवात्प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं स देवने ।
द्यूते स निर्जितश्चैव वनमेकोऽभ्युपेयिवान् ॥ २८
तमेकवसनं वीरमुन्मत्तमिव विह्वलम् ।

---

19 a) K2 Dn D5 विह्वलां (for विवर्णां). — b) K3 M1 मुक्तकेशाम्. Ś1 K Dc Dn D1–3. 5 अमार्जितां; B1. 3. 4 वरांगनां; B2 D4. 6 वराननां (for अमार्जनाम्). T1 G2 M2 मलिनां मुक्तमूर्धजां.

20 a) M1 निर्विशतीं. K4 तदा (for तु तां). T2 G (except G1) तां तु प्रविशतीं दृष्ट्वा. — b) Ś1 K (except K2) D1–3 °पुरं. — c) Ś1 K D (except D6) तत्र (for ततो). — d) Ś1 राजपुत्र्यः; K1–3 राजपुत्राः; K4 D1–3 राजपुत्रीं; D4 T1 M1 ग्रामपुत्राः; T2 (by corr.) G3 पौरपुत्राः; G1 राजपुत्रां; G2. 4 M2 ग्राम्यपुत्राः.

21 d) B D4. 6 transp. जनैः and वृतां. — After 21, K1–3 B D (except D1. 2) ins.:

290* धात्रीमुवाच गच्छैनामानयेह ममान्तिकम् ।
जनेन क्लिश्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी ।
यादृग्रूपां च पश्यामि विद्योतयति मे गृहम् ।
उन्मत्तवेषप्रच्छन्ना श्रीरिवायतलोचना ।

[(L. 1) K2 D5 चैवैनाम्; Dc चं इमाम्; D3 गच्छेमाम् (for गैच्छनाम्). K3 [ए]तां; B D4. 6 [इ]ति (for [इ]ह). — (L. 2) K1. 3 क्लेश्यते; B2 क्लिष्यते; B3 कृष्यते (for क्लिश्यते). B1–3 Dc2 D4. 6 [ऽ]नाथा (for बाला). B4 Dc1 जनैरा(Dc1 °नेना)क्लिश्यतेनाथा. — (L. 3) K2 B2 Dc Dn D5 तादृग्रूपं (B2 Dc °पां). — (L. 4) K1 B उन्मत्तवेश°; K2 Dn D5 उन्मत्तवेषा कल्याणी. Dc श्रीरिवोत्पललोचना.]

22 a) Ś1 K4 D1–3 तं; K1 तां (for सा). Ś1 K1 D1. 2 [अ]थ; K2 तु; K4 च; Dc तत्; S तां (for तं). — c) K2 D4. 6 आरोह्य; B3. 4 आरुह्य (for आरोप्य).

23 a) K2 D5 एवमप्यशुभे काले. — c) D5 नभो- (for भासि). — d) D1 कस्य कस्य; T2 G1. 3. 4 (by transp.) कस्य कासि. K2 D5 भाविनि; D1 कन्यके (for कस्य वा).

24 a) B D6 S (except G1) च (for हि). — c) D2. 3 असह्यं यं नरेभ्यस्त्वं. — d) D1–3 °र्षभे (for °प्रभे).

25 a) K3 transp. श्रुत्वा and तस्याः. — c) Ś1 मानुष्यहं विजा°.

26 a) K (except K4) D2. 5. 6 T2 (before corr.) G2. 4 M1 सैरंध्री-; B Dc D4 सैरिंध्रीं (spelling seen in the Virāṭa also). Ś1 K (except K2) D1–3. 5 व्रतसंपन्नां. — b) Ś1 यथार्हां; K4 D1 यथार्हं; D2. 3 यथार्हे (for भुजिष्यां). B2 कामचारिणीं. K3 भुजिष्या °वासिनी. — c) B1. 4 D4. 6 °शिनीम् (for °शनाम्). — d) Ś1 °प्रतिश्रयात्; G1 °तनाश्रयां.

27 c) Ś1 भर्ताहम्; K1 तथाहम्; K2 B Dn D4. 6 M1 (*inf. lin.*) भक्ताहम् (for भर्तारम्). K1 अनु (for अपि). T2 G2–4 अहं चानुगता वीरं. — d) G1 सीतेव (for छायेव). K2. 4 B3 Dn D1. 2. 5 G1 M1 [अ]नुगता (for [अ]नपगा). K2 Dn D5 पथि (for सदा). K3 छायेव अनुगा सदा; B1. 2. 4 D4. 6 छायेवानपगामिनी. — M2 (which om. 28^{a}–29^{b}) ins. 291* after 27.

28 M2 om. 28^{a}–29^{b}. — b) K2 B1 Dn D5 सु-; D1–3 S (M2 om.) हि (for स्म). — c) Dc वि- (for स). — d) K2 Dn D5 °मेक उपेयिवान्.

29 M2 om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — a) T2 G2–4 छन्नम् (for वीरम्). G1 तमेकमवनीवीरं. — b) T2 G (except G1) अति- (for इव). — T1 G1 ins. after 29^{ab}: M2 (which om. 28^{a}–29^{b}) ins. after 27:

291* स केनचिदमेयात्मा कारणेन वराङ्गने ।
दुःखितः सर्वमुत्सृज्य प्रविवेश महावनम् ।
ततस्तं दुःखितं दृष्ट्वा प्रविशन्तं च काननम् ।

आश्वासयन्ती भर्तारमहमन्वगमं वनम् ॥ २९
स कदाचिद्वने वीरः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
क्षुत्परीतः सुविमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत् ॥ ३०
तमेकवसनं नग्नमुन्मत्तं गतचेतसम् ।
अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपामि निशाः सदा ॥ ३१
ततो बहुतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य मां क्वचित् ।
वाससोऽर्धं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम् ॥ ३२
तं मार्गमाणा भर्तारं दह्यमाना दिनक्षपाः ।
न विन्दाम्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणधनेश्वरम् ॥ ३३
तामश्रुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बहु ।
राजमाताब्रवीदार्तां भैमीमार्ततरा स्वयम् ॥ ३४
वसस्व मयि कल्याणि प्रीतिर्मे त्वयि वर्तते ।
मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥ ३५
अथ वा स्वयमागच्छेत्परिधावन्नितस्ततः ।
इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलप्स्यसे ॥ ३६
राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ॥ ३७
उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्यां पादधावनम् ।
न चाहं पुरुषानन्यान्संभाषेयं कथंचन ॥ ३८
प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिद्दण्ड्यस्ते स पुमान्भवेत् ।
भर्तुरन्वेषणार्थं तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ॥ ३९
यद्येवमिह कर्तव्यं वसाम्यहमसंशयम् ।

C. 3. 2601
B. 3. 65. 70
K. 3. 62. 71

— [d]) K2 B2 Dn D5 G1 अप्यगमं; T2 G2–4 M1 अप्यागता (for अन्व°). B D4 पतिं; D5 प्रति; T1 M2 तदा (for वनम्).

30 [a]) B2–4 D4. 6 T1 G1 M पुनर् (for वने). T2 G2–4 महारण्ये (for वने वीरः). — [c]) Ś1 K2 Dn D2. 3. 5 T1 G1. 2 M2 तु; K1. 3 B4 स (for सु-). — [d]) K1 D4 तदाप्येकं; K3 वस्त्रमेकं; D1 तदा मां स; D5 मामप्येकं; S (except M1) वासश्चैकं. K1 विसर्जयेत्; K3. 4 G1 विसर्जयत्; D3 व्यसर्जयेत्. D2 तदाप्येनो विनिर्गतः.

31 [a]) K1 D5 S (except G1 M2) तमेकवसना. D1 वीरम् (for नग्नम्). — [b]) Ś1 lacuna; K Dc Dn D1–3. 5 उन्मत्तवदचेतसं (K1 D3 °नं); B3. 4 G1 M1 उन्मत्तं ग(M1 °त्ता ह)तचेतनं. — [d]) D2 अनुयामि; D3 न स्वपिमि; D5 ह्यनुयामि (for न स्वपामि). K3. 4 निशां. K2. 3 Dc2 Dn D5 तदा (for सदा).

32 [b]) K1 मा; K3 D2. 3 स (for मां). — [d]) S (except G1) अनागसीं.

33 [b]) K1 गणयंती (for दह्य°). K3 D5 दिनक्षयं; K4 °क्षिपां; B2 Dn D4. 6 T2 G M1 दिवानिशं; B3 T1 दिनक्षपं; D1. 2 °क्षिपं; M2 °क्षपां. — After 33[ab], K1 B D (except D1–3. 5) ins.:

292* साहं कमलगर्भाभमपश्यन्ती हृदि प्रियम्।

— [d]) Ś1 K D (except D4. 6) प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुं. — After 33, S (except M1) ins.:

293* इत्युक्त्वा सानवद्याङ्गी राजमातरमच्युत।
स्थिताश्रुपरिपूर्णाक्षी वेपमाना सुदुःखिता।

34 [c]) Ś1 K1–3. B2–4 Dn D1. 3. 4. 6 आर्ता (for आर्तां). — [d]) K2 D (except D4. 5) आर्तस्वरां; K3. 4 T1 M2 °स्वरा; B3. 4 °तरां. D1 भृशं (for स्वयम्). Ś1 K1 भैमीमार्ततरस्वनां; T2 G (except G1) आर्ता भैमीं स्वयं तदा.

35 [a]) K4 D1–3 वस त्वं मयि; T2 G (except G1) वस त्वमिह. — [b]) Ś1 K D (except D4. 6) परमा त्वयि; B2 त्वयि वर्धते. — D3 om. (hapl.) 35[d]–36[c].

36 D3 om. 36[abc] (cf. v.l. 35). — [a]) K2 B D (except D1. 2; D3 om.) M1 अपि (for अथ). B3 D4. 6 च (for वा). G1 सोयम् (for स्वयम्). — [b]) B (except B2) D4. 6 M1 अचेतनः; G1 ततस्ततः (for इत°). — [c]) G इह वै वसितं भद्रे. — [d]) D1–3 भर्तारमनु(D2 °मुप)लप्स्यसि; G1 लब्ध्वा भर्तारमाप्स्यसि.

38 Cf. 4. 8. 29, 32. — [a]) K2 D3. 4 उत्सृष्टं (for उच्छिष्टं). T2 G2. 3 न च; G4 न तु (for नैव). — [d]) Ś1 आभाष्येयं; K1. 3. 4 Dc D1. 4 आभाषेयं; K2 Dn D2. 3. 5 प्रभाषेयं. K1 S कदाचन.

39 [a]) K4 (m as in text) प्रब्रवीद् (for प्रार्थयेद्). — [b]) K3 दूष्य°; D1 M1 वध्य° (for दण्ड्य°). D2. 3 पुनर् (for पुमान्). Ś1 क्वचित् (for भवेत्). — After 39[ab], K1. 2 B D (except D1–3) ins.:

294* वध्यश्च तेऽसकृन्मन्द इति मे व्रतमाहितम्।

— [c]) Ś1 K1 D1 °र्थे च; K3 °र्थे च; K4 °र्थं हि; G2 °र्थाय. — [d]) K1 पृच्छेयं; B1. 2 Dc2 पश्येहं; B4 यजेयं; D2. 3 प्रेषये.

40 [a]) Ś1 अद्यैव° (for यद्येव°). K2 Dn D5 वत्स्यामि; S वस्तव्यं (for कर्तव्यं). — [b]) B D4. 6 वत्स्या° (for वसा°). K2 Dn D5 त्वत्सकाशे न संशयः. — [c]) B2 ततोन्यथा; Dc2

C. 3. 2602
B. 3. 65. 71
K. 3. 62. 71

अतोऽन्यथा न मे वासो वर्तते हृदये क्वचित् ॥ ४०
तां प्रहृष्टेन मनसा राजमातेदमब्रवीत् ।
सर्वमेतत्करिष्यामि दिष्ट्या ते व्रतमीदृशम् ॥ ४१
एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशां पते ।
उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत ॥ ४२
सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ।
एतया सह मोदस्व निरुद्विग्नमनाः स्वयम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

बृहदश्व उवाच ।
उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशां पते ।
ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥ १
तत्र शुश्राव मध्येऽग्नौ शब्दं भूतस्य कस्यचित् ।
अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ २
मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य तम् ।
ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३
स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ।

M2 अथोन्यथा. B2 D4. 6 वासे. — [d]) G2 रोच° (for वर्त°). B1. 2 Dc D4. 6 हृदयं.

41 [a]) T G (except G1) इत्युक्ता दमयंत्या तु.

43 [a]) B (as usual) सैरिंध्रीम्. K4 B1–3 D1–4. 6 अभि(K4 D1 °नु)जानीहि; Dc2 अवजानीषे. — After 43[ab], K1 ins. 296*. — K2 B D (except D1–3) ins. after 43[ab]: K1, after 43[cd]:

295* वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भवत्वियम् ।
[K1 भविष्यति (for भवत्वियम्).]

— K1 reads 43[cd] after 296*. — [d]) K2. 3 Dc Dn D5 सदा (for स्वयम्). Ś1 K4 D1–3 निरुद्विग्नमनामयं; K1 °द्वेगमनाः सदा; B4 D4. 6 °द्विग्ना यथासुखं. — K2 B Dn D4. 6 ins. after 43 : K1, after 43[ab]:

296* ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहमागमत् ।
दमयन्तीमुपादाय सखीभिः परिवारिता ।
सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती व्यनन्दत ।
सर्वकामैः सुविहितैर्निरुद्वेगावसत्तदा ।

On the other hand, Dc (Dc2 om. lines 3–4) D5 ins. after 43 :

297* ततः सुनन्दा राजेन्द्र संप्रहृष्टमनाकृती ।
सैरन्ध्रीसहितागच्छत्स्वमेवावसथं तदा ।
ततः सुनन्दया सार्धं दमयन्त्यवसत्सुखम् ।
सर्वकामैः समुदिता पतिदर्शनलालसा ।

And finally, S ins. after 43 :

298* सह सा न्यवसद्राजन्राजपुत्र्या सुनन्दया ।
चिन्तयन्ती नलं वीरमनिशं वामलोचना ।

Colophon om. in D2. 3. Dn2 has a lacuna in place of it. — *Major parvan :* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan :* N (except Dn2; D2. 3 om.) T G1. 3 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*inf. lin.*). n3 65; D1 68; T G M2 (after corr.) 62 (as in text); M1 63; M2 (before corr.) 64. — *Śloka no. :* Dn 74.

63

1 After the ref., D1 ins.:

299* नलस्य चरितं राजञ्छृणु मे वदतोऽद्भुतम् ।

— [ab]) T1 विसृज्य (for उत्सृज्य). T2 G2–4 उत्सृज्य तु नलो राजा दमयन्तीं विशां पते. — [d]) T2 G2–4 विजने (for गहने).

2 [a]) K2 T1 ततः; B D4. 6 अथ (for तत्र). K2 Dn D5 शब्दं वै; D1. 3 T1. 2 (by corr.) G1. 2. 4 M मध्येग्नेः (for मध्येऽग्नौ). — [b]) K2 Dn D5 मध्ये; T1 इदं (for शब्दं). S (except G1 M1) सत्व° (for भूत°). — [c]) Ś1 K2. 3 अभिधावन्; K1 D3 अभ्यधावन्; G1. 4 अभिधाय (for अभिधाव).

3 K1 om. 3. — [a]) G1 नलेनोक्तः (for नलश्चोक्त्वा). — [b]) Ś1 प्रविश्य तत्; K3 G4 प्रविश्य तां; K4 प्रजाधिप; Dc T1 G1 M प्रविश्य सः; D4. 6 प्रतिश्रुतं. D2. 3 मध्येग्नेः प्रविवेश ह. — [c]) T1 M1 नागराजं तु; G1 M2 °राजं तं. — [d]) T1 G1 M2 पर्वतोपमं; M1 मंडलीकृतं.

4 [a]) M1 पन्नगः (for स नागः). — [c]) K2 Dn D5

उवाच विद्धि मां राजन्नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४
मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिरनागाः सुमहातपाः ।
तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५
तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् ।
उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ६
सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।
लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ७
एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ।
तं गृहीत्वा नलः प्रायादुद्देशं दाववर्जितम् ॥ ८
आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
उत्स्रष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ ९
पदानि गणयन्गच्छ स्वानि नैषध कानिचित् ।
तत्र तेऽहं महाराज श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ १०
ततः संख्यातुमारब्धमदशद्दशमे पदे ।
तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ११
स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्थावात्मानं विकृतं नलः ।
स्वरूपधारिणं नागं ददर्श च महीपतिः ॥ १२
ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वा विद्युर्जना इति ॥ १३
यत्कृते चासि विकृतो दुःखेन महता नल ।
विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १४
विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्ष्यति ।
तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १५
अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ।

C. 3. 2624
B. 3. 66. 17
K. 3. 63. 17

transp. विद्धि and मां. B3. 4 S नाम्ना (for राजन्). — [d]) Here and below, S (as usual) कार्को° (for कर्को°).

5 [a]) K2 प्रदष्टो; K3 (marg. *sec. m.* as in text) °दग्धो; D5 °दष्टो. K3m B Dn D3. 6 महर्षिर्; K4 विप्रर्षिर्; G1 राजर्षिर् (for ब्रह्मर्षिर्). — [b]) K2 D5 नीरागः; K3m B D (except D1. 2) नारदः (for अनागाः). G1 वीरनागा महातपाः. ꕥ Cn : मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिर्नारद इति पाठान्तरम्। ꕥ — [c]) K4 तेनेमां प्रापितोवस्थां. — After 5, K1. 2 B D (except D1–3. 5) ins.:

300* तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित् ।
इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्ष्यसि मत्कृतात् ।

[(L. 1) B1m Dc एति (for एव). K1 B3. 4 D4 नरः (for नलः).]

6 [a]) Ś1 वि- (for न). K1. 2 Dn D5 शक्तोस्मि (for शक्नोमि). — [b]) Ś1 मंदाद् (for पदाद्). — [c]) K4 D1. 2 उपदेश्यामि. G1 भूयस् (for श्रेयस्). — [d]) K3 D1 T2 G2–4 अर्हसि. B1. 3. 4 D4. 6 नो; T1 तव्; M1 मा (for मां). T G2–4 प्रभो (for भवान्).

8 [d]) K2 B1 Dn D5 देशं दावविवर्जितं.

9 [a]) D1 आक्रोशादेशम्; D3 (*sup. lin.*) आक्रोशद्देशम्; T G2. 3 M आकाशं देशम्. T2 (marg. *sec. m.*) अन्यं देशं समासाद्य. — [c]) D2 G1 तं नागं; T1 M2 नृपतिं. — [d]) T1 M2 नागो वचनमब्रवीत्.

10 [a]) Dc नागं (for गच्छ). — [c]) Ś1 K B2. 4 Dn D1–3. 5 महाबाहो. — [d]) G1 भूयो (cf. v.l. 6). Ś1 K1. 3 T G (except G4) दास्यामि. T1 G1. 2 M1 तत्परं.

12 [a]) G1 तस्माद् (for तस्थौ). — [d]) Ś1 K1–3 Dn D5 G1 ददर्श स; D3 स ददर्श (for ददर्श च).

13 [a]) K1 S कार्को°. — [b]) T1 G1. 4 इदम् (for नलम्). — [d]) Ś1 K1 D4 G2. 4 M1 त्वा (for त्वां). — After 13, D1 ins.:

301* कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ।,

repeating the phalaśruti after 3. 78. 9 (q.v.).

14 [a]) Ś1 K4 D1. 5 चापि (for चासि). Ś1 संसक्तो; K1–3 D2. 5 संयुक्तो; K3m. 4 B Dc Dn D4. 6 निकृतो; D1 संतप्तो. D3 यत्कृते दंशसंयुक्तो. — [c]) Ś1 K1 D3 G1 च; D6 तन् (for स). — [d]) B1. 3 S (by transp.) दुःखं त्वयि. Ś1 K1 Dc निवत्स्यैति.

15 Ś1 K1. 4 D5 om. (hapl.) 15. — [a]) K2 संवृतं गात्रं. — [b]) B1 T2 G1. 3 त्वं (for त्वां). K2 विमोक्षसि; K3 B1 T2 G3 °क्ष्यसे; B2 D4 विमुंचति; Dc D1 T1 G1. 2. 4 M विमोक्ष्यते; Dn2 °क्ष्यसि. — [c]) T G1. 3. 4 तु त्वां; G2 त्वां न; M1 तु त्वा; M2 कृत्वा (for त्वयि). — [d]) S क्लेशी स्विन् (for दुःखं वै). B2 त्वयि (for वै स). K2 समवत्स्यति; B4 संनिवत्स्यति; Dc स निवत्स्यते; T G2. 3 स नियोक्ष्यति; G1 संनियोक्ष्यते; G4 M1 संनियोक्ष्यति; M2 स नियोक्ष्यते.

16 [a]) Dc2 निष्क्रांतस; D5 M2 विकृतस् (for निकृतस्). — [b]) T1 M अनेन; G1 मया हि (for अनर्हो). B D4. 6 S नराधिप. — [c]) K2 D5 त्वं; B2 T1 त्वां; G2 [अ]य (for तं). D1 क्रोधादन्यमचित्ता त्वं; G1 क्रोधादसूयता राजन्. — [d])

C. 3. 2624
B. 3. 66. 17
K. 3. 63. 17

क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १६
न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ।
ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १७
राजन्विषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ।
संग्रामेषु च राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ १८
गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणम् ।
अयोध्यां नगरीं रम्यामद्यैव निषधेश्वर ॥ १९
स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै ।
इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ॥ २०
भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ।
समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः ।
राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २१
स्वरूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः ॥ २२
अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यसे ।
इत्युक्त्वा प्रददावस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २३
एवं नलं समादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

बृहदश्व उवाच ।
तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दशमेऽहनि ॥ १
स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २
अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।

D1 वै; G1 तु; M2 ते (for मे).

17 ^{a}) K3 मा (for न). B Dc D4. 6 महावीर (for नर°). — ^{b}) D1 सर्पतो (for शत्रुतो). B Dc D4. 6 शत्रुभ्यो दंष्ट्रिणोपि वा. — ^{c}) K1 B (except B4) Dc D4. 6 ब्रह्मर्षिभ्यश्च; K2 °विद्भिश्च; D1 M °विच्चैव; D2. 3m T G (except G1) °वित्त्वं च.

19 ^{a}) D2 स्थानाद् (for सूतो). — ^{c}) B1–3 समीपे ऋतु° (sic). — ^{d}) K2 B4 Dn1. n2. n3 (before corr.). D5 चैवाक्ष° (for वेदाक्ष°). — ^{f}) B2. 4 Dn1 अद्य वै (for अद्यैव). Ś1 निषधेष्विव; D4. 6 T1 M1 निषधाधिप; M2 वसुधाधिप.

20 ^{d}) G1 स ते मित्रं भवि°.

21 ^{c}) K2 B2. 4 Dn1. n2 D5 समभेष्यसि (for समेष्यसि च). K4 स; D1 हि (for च). G1 संयोक्ष्यसे सदारैश्च. — ^{d}) D3 T2 G च (for स्म).

22 ^{a}) Ś1 K2–4 B3 Dn2 D2–5 T1 G1 स्वं रूपं च; G4 स्वस्वरूपं. — ^{c}) B Dc D4. 6 स्मर्तव्यश्च; D3 स्मर्तव्यस्तु (for संस्मर्तव्यस्). T1 G1 M2 त्वया चाहं (for तदा तेऽहं). — ^{d}) M1 इदं वासो (for वासश्चेदं). K4 विवासय; D1. 4 T G निवासय; M2 निवासकृत्.

23 ^{b}) Ś1 K3. 4 B2. 4 D (except Dn1 D1. 2. 5) T1 M2 स्वं रूपं. D3 प्रतिलप्स्यसि. — ^{c}) K2. 3 Dn D5 T2 G3. 4 तस्मै; D1. 2 चास्मै (for अस्मै).

24 ^{a}) K2 Dn D5 च संदिश्य; T1 समुद्दिश्य (for समा°). — ^{c}) G1 कर्कोटकस्तदा राजन्. — 24^{d} = 1. 92. 16^{b}; 93. 43^{b}; 94. 27^{d}; etc., etc.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1 Dn2 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N T1 G1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* B4 कर्कोटकसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 66; D1 69; T G M2 (after corr.) 63 (as in text); M1 64; M2 (before corr.) 65. — *Śloka no.:* Dn D6 26; D1 27.

64

2 ^{d}) Ś1 K1 B2 G1 मे (for मत्).

अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३
यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यच्चाप्यन्यत्सुदुष्करम् ।
सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्ण भरस्व माम् ॥ ४
ऋतुपर्ण उवाच ।
वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धीयते मे विशेषतः ॥ ५
स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥ ६
त्वामुपस्थास्यतश्चेमौ नित्यं वार्ष्णेयजीवलौ ।
एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ७
बृहदश्व उवाच ।
एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।
ऋतुपर्णस्य नगरे सहवार्ष्णेयजीवलः ॥ ८
स तत्र निवसन्राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।
सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ ९
क्व नु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साद्योपतिष्ठति ॥ १०
एवं ब्रुवन्तं राजानं निशायां जीवलोऽब्रवीत् ।
कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ॥ ११
तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ।
आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतरं च सः ॥ १२
स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ।
विप्रयुक्तश्च मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ॥ १३
दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ।

C. 3 2647
B. 3. 67. 14
K. 3. 64. 15

---

4 ^{b}) Ś1 K1 यच्चाप्यन्यस्य दुष्करं; K2 Dn D5 यच्चैवान्यत्सुदु°; K3. 4 D2 यद्यच्चान्यत्सु(D2 °च्च)दु°; D1. 3 यच्चान्यच्च सु(D3 °न्यत्सर्वं)दु°; T1 M2 यच्चाप्यन्यैः सुदु°. — ^{c}) B1 सर्वं यदि यतिष्ये तत्. — ^{d}) Ś1 K D1-3. 5 G2 M1 (*inf. lin.* as in text) भज° (for भर°). — After 4, S (except M1) ins.:

302* इत्युक्तः स नलेनाथ ऋतुपर्णो नराधिपः ।
उवाच सुप्रीतमनास्तं प्रेक्ष्य च महीपते ।

[(L. 2) T1 G1 M2 नलं प्रेक्ष्य (for तं प्रेक्ष्य च).]

5 K4 T1 G1. 4 M2 om. the ref. B2-4 ऋत° (for ऋतु°). — ^{b}) Ś1 K1 G1 भविष्यति (for करिष्यसि). — ^{d}) Ś1 B1. 2. 4 Dn D2. 4. 6 G1. 2. 4 ध्रियते; Dc धार्यते (Dc1 °ति); D1 दीयतां; M1 नीयतां (for धीयते).

6 ^{a}) Ś1 B4 योगत्वं; K3. 4 D2 संयोगं; G4 योगं त्वं; M1 शीघ्रं त्वं (for योगं तं). — ^{b}) Ś1 K3. 4 Dn1 D1. 2 T2 G3 शीघ्रहया. — After 6^{ab}, B1 (which om. 6^{cd}) reads 3. 65. 21^{cd}, repeating it in its proper place. — ^{d}) K2 D1. 3. 5 S शतं (for शताः).

7 ^{a}) K2 Dn1. n3 D5 चैव (for चेमौ). — ^{b}) K1 °जीविनः; K2 °जीवनैः; Dn1 (before corr.). n3 D3. 4. 6 °जीवनौ. — K1 om. (hapl.) 7^{c}-8^{d}. — ^{c}) G1 ताभ्यां च (for एताभ्यां). — ^{d}) Ś1 D2 G1 त्वं (for वै).

8 K1 om. 8 (cf. v.l. 7). Ś1 K3. 4 D1. 2. 4. 6 G4 om. the ref. — ^{a}) G1 तत्र (for तेन). — ^{b}) B Dc D4. 6 नित्य- (for तत्र). K3 वसंस्तेन सुपूजितः; G1 न्यवसत्तेन वै सदा. — ^{d}) K2 °जीवनौ; B4 Dn2. n3 D3. 4. 6 °जीवनः.

9 ^{a}) K3. 4 T2 G न्यवसद् (for निवसन्). Ś1 मा स्म तत्राभवद्राजा; K1. 3 Dn D1-3. 5 स स्म (Dn स वै; D1 स तु; D2 शश्वत्; D5 समं) तत्रावसद्राजा. — ^{b}) B1 अन्वचिंतयत्. — ^{c}) T1. 2 (before corr.) G (except G3) M साये साये. Ś1 K4 G2 तदा; Dc यदा; D2 तथा (for सदा). D1 महाराज (for सदा चेमं). K4 D2 राजा; B (except B1) D4. 6 चैतं; S स्नैवं (T1 G1 M2 °नं) (for चेमं). — ^{d}) T2 G2. 3 च (for ह).

10 ^{d}) B (except B2) Dc T1 G1 °तिष्ठते.

11 ^{b}) K4 D1 निशम्य; Dc निर्जने (for निशायां). K2 B4 Dn3 D3. 4. 6 जीवनो. — ^{c}) K4 B1. 3. 4 D4. 6 एतां; Dc इमां; D1 एकां; T2 G2-4 M1 एवं (for एनां). — After 11, K3. 4 B Dc Dn D4-6 ins.:

303* आयुष्मन्कस्य वा नारी यामेवमनुशोचसि ।

[K4 B3 Dc सा (for वा). Dc वै त्वम् (for एवम्).]

12 ^{a}) T1 अवोचत् (for उवाच). S (except G1) ततो (for नलो). — ^{d}) D1 S (except T2 G3 M2) तस्यां. S दृढतरम्. K2 Dn D2. 4 वचः (for च सः); then reading probably तस्याद्दृढतरं (= तस्य+अदृढ°). ❀ Cn: अदृढतरं दमयन्त्यां मिथ्याप्रतिज्ञातं स्वस्यानुसंधायेयमुक्तिः। ❀

13 ^{a}) K4 स वै केनापि दोषेण. — ^{c}) Ś1 K2 Dc1 Dn D2. 5 G1 विप्रयुक्तः स; K3 Dc2 D1 °स्तु; K4 °स. — ^{d}) K4 वस° (for भ्रम°).

14 D2 om. 14^{ab}. — ^{c}) K2 D5 अस्याः (for तस्याः). — ^{d}) B3 D4 एनं; G4 एवं (for एकं). B1-3 D1. 4. 6 T2 G2. 3 स (for स्म).

C. 3. 2648
B. 3. 67. 15
K. 3. 64. 15

निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेकं स्म गायति ॥ १४
स वै भ्रमन्महीं सर्वां क्वचिदासाद्य किंचन ।
वसत्यनर्हस्तद्दुःखं भूय एवानुसंस्मरन् ॥ १५
सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ।
त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति ॥ १६
एका बालानभिज्ञा च मार्गाणामतथोचिता ।
क्षुत्पिपासापरीता च दुष्करं यदि जीवति ॥ १७
श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ।
त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष ॥ १८
इत्येवं नैषधो राजा दमयन्तीमनुस्मरन् ।
अज्ञातवासमवसद्राज्ञस्तस्य निवेशने ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

बृहदश्व उवाच ।
हृतराज्ये नले भीमः सभार्ये प्रेष्यतां गते ।
द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ १
संदिदेश च तान्भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् ।
मृगयध्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ २
अस्मिन्कर्मणि निष्पन्ने विज्ञाते निषधाधिपे ।
गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ।
अग्रहारं च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ॥ ३

---

15 ^{a}) $K_{2.3}$ Dn D_5 वि- (for वै). M_1 कृत्स्नां (for सर्वां). — ^{b}) S नासाद्य (for आसाद्य). K_4 वेतनं (for किंचन). — ^{c}) D_2 दुःखं तु (for तद्दुःखं). — ^{d}) T_1 M_2 अभि- (for अनु-). Dc भूय एवेत्यनुस्मरन्.

16 K_4 om. (hapl.) 16^{a}–19^{b}. — ^{a}) M_1 च (for तु). — ^{b}) D_2 कृच्छ्रेष्वनु°. — ^{c}) = 18^{c}. B_3 $D_{4.6}$ S (except T_1 M_2) °भाग्येन. — ^{d}) = 17^{d}. D_2 सुदुःखं (for दुष्करं).

17 $Ś_1$ $K_{3.4}$ D_4 om. 17 ($Ś_1$ K D_4 hapl.; for K_4 cf. v.l. 16). — ^{a}) G_1 एकात्मा न लभेत्तां च. — ^{b}) D_3 दुःखाणाम् (for मार्गाणाम्). $B_{2.3}$ अयथोचिता; D_1 एव शोचते. $G_{1.2}$ मार्गमाणां तथोचितां. — ^{c}) B Dc Dn D_6 °परीतांगी; G_1 °परीतां च. — ^{d}) = 16^{d}. G_1 स तु (for यदि).

18 K_4 M_1 om. 18 (for K_4 cf. v.l. 16); D_6 om. 18^{ab}. — ^{c}) = 16^{c}. $Ś_1$ K (K_4 om.) B D (except D_1) °भाग्येन. — ^{d}) $Ś_1$ मंदभाग्येन; K_1 मंदपुण्येन; D_3 तां तु शोचामि.

19 K_4 om. 19^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{a}) B_2 $D_{4.6}$ एष (for एवं). — ^{c}) K_2 Dn D_5 न्यवसत् (for अवसत्). — ^{d}) D_5 transp. राज्ञः and तस्य.

Colophon. Dn_2 has a lacuna in place of it. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_1 T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except Dn_2) T_1 G_1 M_1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* D_2 ऋतुपर्णनगरे नलनिवासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (*sup. lin.*). n_3 67; D_1 70; T G M_2 (after corr.) 64 (as in text); M_1 65; M_2 (before corr.) 66. — *Śloka no.:* K_2 20; Dn D_1 19.

65

1 ^{b}) K_1 च वनं; S [ऽ]दर्शनं (M_1 [ऽ]प्रख्यतां) (for प्रेष्यतां). — ^{c}) D_3 (marg. *sec. m.*) संप्रेष° (for प्रस्थाप°). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 Dc °लालसः.

2 ^{a}) T_2 $G_{2.3}$ स (for च). — ^{b}) K_1 B_{2-4} D_4 M_2 सु-; K_4 D_6 तु; D_2 [अ]ति- (for च). M_1 दत्त्वा च वसु पु°. — ^{c}) B $D_{4.6}$ यूयं (for चैव).

3 ^{a}) B_1 T_2 G_3 तस्मिन्. K_2 B_2 D (except D_{1-3}) संपन्ने (for निष्पन्ने). — ^{b}) Dc वसुधाधिपे. — ^{c}) T_2 G_3 सहसा वसु दास्यामि. — K_1 om. (hapl.) 3^{d}–4^{c}; $Ś_1$ D_2 om. (hapl.) 3de. — ^{d}) K_2 D_5 transp. यः and वः. S (except G_1 M_1) वा (for वस्). D_1 यो वस्तां चानयिष्यति. — ^{e}) K_2 B_2 Dn $D_{4.6}$ अग्रहारांश्च. — ^{f}) K_3 ग्रामं नगरसंनिभं; $B_{2.4}$ ग्रामान्नगरसंमितान्. — After 3, S ins.:

304* हिरण्यं च सुवर्णं च दासीदासं तथैव च ।

न चेच्छक्याविहानेतुं दमयन्ती नलोऽपि वा ।
ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां दशशतं धनम् ॥ ४
इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ।
पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैषधं सह भार्यया ॥ ५
ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः ।
विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ।
पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम् ॥ ६
मन्दप्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ।
पिनद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ॥ ७
तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ।
तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ८

सुदेव उवाच ।

यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गना ।
कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्ट्वेमां लोककान्तामिव श्रियम् ॥ ९
पूर्णचन्द्राननां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ।
कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ १०
चारुपद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतीमिव ।
इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ ११
विदर्भसरसस्तस्माद्दैवदोषादिवोद्धृताम् ।
मलपङ्कानुलिप्ताङ्गीं मृणालीमिव तां भृशम् ॥ १२
पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ।
पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव ॥ १३
विध्वस्तपर्णकमलां वित्रासितविहंगमाम् ।
हस्तिहस्तपरिक्लिष्टां व्याकुलामिव पद्मिनीम् ॥ १४

C. 3. 2669
B. 3. 68. 15
K. 3. 65. 20

---

4 K1 om. 4^{abc} (cf. v.l. 3). — ^{a}) Ś1 B D4. 6 T G शक्यमिह (for शक्याविह). Ś1 [आ]गंतुं (for [आ]नेतुं). — ^{b}) Ś1 K4 B2. 3 D1 G2. 4 दमयंतीं. Ś1 च मे सुतां; D1 नलं च वा; G2. 4 नलं तथा (for नलोऽपि वा). — ^{c}) T1 M2 प्र- (for ऽपि). Ś1 गवां सहस्रं दास्यामि; K3 ज्ञातेपि च प्रदास्यामि. — ^{d}) K3 चैव शतं; K4 शतशतं; G1 शतदशं (for दशशतं). B2 गवां दशगुणं शतं.

5 ^{c}) T2 G (except G1) M1 °राष्ट्रेषु. — ^{d}) K4 transp. सह and भार्यया. — After 5, Dn D1 ins.:

305* नैव क्वापि प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम् ।

6 After 6^{cd}, S ins.:

306* कृशां विवर्णां मलिनां भर्तृशोकपरायणाम् ।

☞ Some of the stanzas from 7 to 25 agree, in part almost verbatim, with parts of adhy. 18, 19, 21, 29 of the Sundarakāṇḍa of the Rāmāyaṇa (ed. Gorresio).

7 = (var.) Rām. 5. 18. 4. — ^{a}) K2 B Dn D4–6 मंदं (for मन्द-). — ^{c}) K2. 3 B1. 2 D (except D1. 2) निबद्धां; B4 विबद्धां (for पिनद्धां).

8 = (var.) Rām. 5. 18. 22. — ^{c}) T1 वैदर्भी (for भैमीति). — ^{d}) D2 G1 कारणैरुपपादिभिः. — After 8, K4 reads an addl. colophon.

9 = (var.) Rām. 5. 18. 23^{cd}, 27^{ab}. — M2 om. the ref. — G4 द्विजः (for सुदेव उ°). — ^{a}) S (except T1 M2) वै (for मे). — ^{b}) G1 दिव्य° (for तथा°). — ^{c}) K4 [ए]वं; D3 [ए]नां (for [इ]मां). — ^{d}) K4 नल° (for लोक°).

10 = (var.) Rām. 5. 18. 24. — ^{a}) K2 Dn1. n2 पूर्णचंद्रनिभां. — ^{c}) Ś1 K1 D2. 3 कुर्वंती; K3. 4 B2–4 D1. 4. 6 M2 कुर्वंतीं; Dc कुर्वंती. Dc1 D1 देवी; M2 तत्र.

11 = (var.) Rām. 5. 18. 26. — ^{a}) B1. 3. 4 Dn °विशालाक्षीं. — ^{b}) K1 G1 रतिं यथा; T1 M2 [इ]व तां रतिं (for रतीमिव). — D3 G4 om. 11^{cd}. — ^{c}) K2 Dn D5 इष्टां समस्तलोकस्य.

12 = (var.) Rām. 5. 19. 15^{cd}; 18. 16^{cd}. — ^{b}) B3 D1 T2 G2. 3 M1 दैवयोगाद्; G4 देवदोषाद्; M2 देवयोगाद् (for दैवदोषाद्). K4 मृणालीमिव चोद्धृतां. — 12^{cd} = (var.) Rām. 5. 15. 37^{ab}. — ^{c}) D4. 6 मलपंकाभि°. — ^{d}) K3 व्याकुलां; B1. 2 तादृशीं; Dn D5 चोद्धृतां (for तां भृशम्). Ś1 K1. 4 D1. 2 व्याकुलामिव पद्मिनीं; K2 (corrupt) मृणाली च वचोद्धतां; D3 मृणालीमचिरोद्धृतां; S (except T1 G1 M2) प्रम्लानां नलिनीमिव.

13 = (var.) Rām. 5. 21. 14^{ab}, 15^{cd}. — ^{a}) K3. 4 Dn1 D5 पूर्ण° (for पौर्ण°). Ś1 कलां (for निशां). — ^{b}) K1 °दिवाकरं. — ^{c}) B D4. 6 बालां (for दीनां). G1 शोकेन पंकिलां दीनां. — ^{d}) K1 M2 शुष्कतोयां; B (except B2) शुष्कस्रोतो-; T2 G3 कृशस्रोतां; G2. 4 कृतस्रोतां.

14 = (var.) Rām. 5. 21. 14^{cd}–15^{ab}. — ^{a}) D1 विध्वस्तपत्र°; G4 °पर्णविहगां. — ^{b}) D1 वित्रस्तविहगाकुलां. — ^{c}) Ś1 K B2 D T2 G3 °परामृष्टां (B2 D4. 6 °परिक्षिप्तां). — ^{d}) Ś1 K3 आकुलाम्. G2 आकुलां पद्मिनीमिव.

15 = (var.) Rām. 5. 21. 16^{cd}–17^{ab}. — ^{a}) D2 T

C. 3. 2669
B. 3. 68. 16
K. 3. 65. 21

सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।
दह्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १५
रूपौदार्यगुणोपेतां मण्डनार्हाममण्डिताम् ।
चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् ॥ १६
कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां बन्धुजनेन च ।
देहं धारयतीं दीनां भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ॥ १७
भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।
एषा विरहिता तेन शोभनापि न शोभते ॥ १८
दुष्करं कुरुतेऽत्यर्थं हीनो यदनया नलः ।
धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ १९
इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ।
सुखार्हां दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः ॥ २०
कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ।
भर्तुः समागमात्साध्वी रोहिणी शशिनो यथा ॥ २१
अस्या नूनं पुनर्लाभान्नैषधः प्रीतिमेष्यति ।
राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वेव मेदिनीम् ॥ २२
तुल्यशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंयुताम् ।
नैषधोऽर्हति वैदर्भीं तं चेयमसितेक्षणा ॥ २३
युक्तं तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्त्ववतो मया ।
समाश्वासयितुं भार्यां पतिदर्शनलालसाम् ॥ २४
अयमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
अदृष्टपूर्वां दुःखस्य दुःखार्तां ध्यानतत्पराम् ॥ २५

बृहदश्व उवाच ।

एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च ताम् ।
उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २६
अहं सुदेवो वैदर्भि भ्रातुस्ते दयितः सखा ।

G3. 4 सुकुमारां. G1 विशालाक्षीं (for सुजा°). — b) Ś1 K3 B (except B3) Dc D3. 4. 6 °गृहोषितां; M °गृहोपमां. — c) Ś1 K1–3 Dn D3. 5 [अ]र्केण (for [उ]ष्णेन). — d) M1 नलिनीम् (for मृणालीम्). K2. 3 B1 Dc Dn D5 इव चोद्धृतां (for अचिरो°).

16 16^{b} = Rām. 5. 18. 16^{d}.

17 = (var.) Rām. 5. 19. 23^{cd}–24^{ab}. — Ś1 K1. 3 read 16^{cd} after 17. — c) Ś1 K1 भीमं; K4 Dn D5 दीनं (for दीनां). D3 देहं संधारयंती हि. — d) G1 °कांक्षिणी.

18 = (var.) Rām. 5. 19. 25^{cd}–26^{ab}. — a) K1 हि भूषणं; T1 G1 हि परमं (for नाम परं). K4 Dc1 भार्या- (for नार्या). Ś1 भर्तारं परमं नार्या. — b) K1 परमं (for भूषणं). — c) K2. 4 B3 D (except D4–6) हि (for वि-). K3 एषा हि तेन रहिता. — d) Ś1 K B1 D (except D4. 6) शोभमाना; T2 G2. 3 शोभनार्हा; G4 भूषणार्हा (for शोभनापि). M1 वि- (for न).

19 = (var.) Rām. 5. 19. 26^{cd}–27^{ab} (*repeated* in Rām. with v.l.). — a) K2 Dn D5 [ऽ]त्यंतं (for ऽत्यर्थं). T2 G3. 4 दुष्करं कर्म कुरुते. — b) K3 T1 हीनो अद्यानया. K2 [अ]निलः; G1 M1 प्रभुः (for नलः). — d) K3 Dn D5 अपि (for अव-).

20 = (var.) Rām. 5. 19. 27^{cd}–28^{ab}. — a) T1. 2 (before corr.) G (except G1) ह्यसित° (for असित°).

— b) T1 G2 शतपत्रनिभेक्षणां. — d) K3 B (except B3) D3. 4. 6 G1. 2 व्यथितं (for व्यथते).

21 21^{ab} = (var.) Rām. 5. 19. 28^{cd}. — b) T1 G1 गच्छति (for यास्य°). K4 D1. 2 भामिनी (for वै शुभा). — d) Ś1 K4 D1–3. 5 G1 शशिना (for शशिनो).

22 = (var.) Rām. 5. 19. 22^{cd}–23^{ab}. — a) Ś1 भैम्या (for लाभान्). — b) D2 सुखम्; G1 प्रियम् (for प्रीतिम्). — c) G1 राज्यात् (for राज्य-). — d) K2 B1 Dn D5 लब्ध्वा च; T2 G (except G1) प्राप्येव (for लब्ध्वेव).

23 = (var.) Rām. 5. 19. 32. — a) T2 G °वृत्तां. — b) Ś1 K2 B1. 3 Dc Dn D5 G1 °संवृतां; T G2–4 °लक्षणां.

24 = (var.) Rām. 5. 29. 6. — a) T1 युक्तं चास्या°; G1 युक्तमस्या°; G4 वियुक्तस्या°. — b) T1 M2 तस्य सत्व°; T2 G3 वीर्यसत्य°. — d) K1 भर्तृ°.

25 25^{ab} = (var.) Rām. 5. 30. 7^{ab} (ed. N. S. P.); 25^{cd} = (var.) 5. 29. 7^{ab} (ed. Gorresio). — a) K Dn D1–3. 5 S अहम्; B4 स्वयम् (for अयम्). B2 D4. 6 [ए]तां (for [ए]नां). — cd) T2 G (except G1) M1 अदृष्टदुःखां दुःखार्तां ध्यानरोदनतत्परां.

26 b) B1 धृतां; Dc शुभां (for च ताम्). — c) Ś1 K2 B3 Dn D1. 5 T2 G3 उपागम्य. T2 G देवीं (for भैमीं). — d) D5 T1 G1. 2 M2 वाक्यम् (for ब्राह्मणो).

27 Before 27, B1 (marg.) Dc D1–3 M ins. सुदेव

भीमस्य वचनाद्राज्ञस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ २७
कुशली ते पिता राज्ञि जनित्री भ्रातरश्च ते ।
आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्थौ दारकौ च ते ।
त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते ॥ २८
अभिज्ञाय सुदेवं तु दमयन्ती युधिष्ठिर ।
पर्यपृच्छत्ततः सर्वान्क्रमेण सुहृदः स्वकान् ॥ २९
रुरोद च भृशं राजन्वैदर्भी शोककर्शिता ।
दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ॥ ३०
ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककर्शिताम् ।
सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीं च भारत ॥ ३१
जनित्र्यै प्रेषयामास सैरन्ध्री रुदते भृशम् ।
ब्राह्मणेन समागम्य तां वेद यदि मन्यसे ॥ ३२
अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा ।
जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ॥ ३३
ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशां पते ।
पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भामिनी ॥ ३४
कथं च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वामलोचना ।
त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता सती ॥ ३५
एतदिच्छाम्यहं त्वत्तो ज्ञातुं सर्वमशेषतः ।
तत्त्वेन हि ममाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीम् ॥ ३६
एवमुक्तस्तया राजन्सुदेवो द्विजसत्तमः ।
सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ३७

C. 3. 2693
B. 3. 68. 39
K. 3. 65. 44

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

उ° (resp. सुदेवः). — ^{b}) T1 मातुस्ते (for भ्रा°). G2. 4 विदितः (for दयितः).

28 ^{a}) S राजा (for राज्ञि). — ^{b}) K2. 4 B2 D (except Dc1) T2 G जननी (for जनित्री). T1 जनितृभ्रातृभिश्च ते. — K3 om. 28^{cd}. — ^{d}) K2 B1. 2. 4 Dn D3. 4. 6 G1 तौ (for ते). — After 28^{cd}, M ins.:

307* किं तु राजा दृढं भीमो जनित्री भ्रातरश्च ते ।
[Posterior half = 28^{b}.]

— ^{e}) K3. 4 Dc1 M2 बंधुवर्गः. B1–3 Dc D3. 4. 6 ते (for च). — ^{f}) K4 सत्वहीना (for गत°). — After 28, K2 B (except B1) Dc Dn D6 ins.:

308* अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीम् ।

29 Before 29, Ś1 K1–3 B D (except D1. 2) T1 G1 M2 read बृहदश्व उ°. — ^{a}) K2. 4 Dc2 Dn D5 तं (for तु). — ^{b}) K4 विशां पते (for युधि°). — ^{c}) K4 D3 M2 तदा (for ततः). K2 Dn D5 पर्यपृच्छत तान्सर्वान्.

30 ^{a}) K4 D1. 2 बाला (for राजन्). — ^{b}) Ś1 K1 B1. 2 D2. 3 °कर्षिता. — K4 om. (hapl.) 30^{c}–31^{b}. — ^{d}) Ś1 K1 मित्रं (for इष्टं).

31 K4 om. 31^{ab} (cf. v.l. 30). — ^{a}) T G3. 4 M2 रुदं(M2 °द)तीं तामथो दृष्ट्वा; G1. 2 M1 रुदंतीं तां (M1 by transp. तां रुदंतीं) तथा दृष्ट्वा. — ^{b}) Ś1 K1. 3 B1. 2. 4 D3. 4. 6 °कर्षिता (*or* °तां); K2 Dc Dn D1. 5 T1 G1 M °कर्शिता. — ^{c}) M1 तथै° (for सहै°).

32 ^{a}) K2 Dn D5 जनित्र्याः; B1. 2. 4 जनन्यैः; B3 D1. 4. 6 जनन्यै. K2 B3 Dn D1. 5 कथयामास. — ^{b}) B Dc सैरिंध्री (also in the Virāṭa, *passim*); G1 सैरंध्रीं. Ś1 K1 B4 T1 G1 रुदती (G1 °तीं) भृशं; K2 D5 रोदितीति वै; K4 Dc रुदतीति वै; D1 T2 G3 रुदि(D1 °द)तीति च; G2 रोदतेति च; G4 रोदितीति च; M1 रोदते भृशं. — ^{c}) K2 Dn D5 T2 G सहा° (for समा°). — ^{d}) B2–4 Dc D1. 3. 4. 6 वेत्थ; G1. 2. 4 विद्धि (for वेद).

33 ^{b}) Ś1 चेदिपुरात्; K3 M2 चांतःपुरे; M1 चांतःपुरं. K1 तुतः (sic); K4 ततः; G1 M2 तथा (for तदा). — ^{d}) K4 समं गता (for सहाभवत्).

34 ^{d}) K2 B D (except D1–3) भाविनी (for भामिनी).

35 ^{b}) K1 भर्तुश्चासितलोचना.

36 ^{ab}) Ś1 K1–3 Dc D5 तत्वं; K4 B Dn D1. 4. 6 श्रोतुं; D2. 3 ज्ञातुं (for त्वत्तो). K4 D1–3 तत्वं; B Dn D4. 6 त्वत्तः (for ज्ञातुं). — ^{c}) D2 सत्येन (for तत्त्वे°). Ś1 K1 D1 S (except G1 M1) च (for हि). K3. 4 Dc समा° (for ममा°). — ^{d}) T2 (by corr.) पृच्छे त्वां (for पृच्छन्त्या). T1 G1 त्वं द्विजोत्तम; G4 दिव्यरूपिणीं; M2 देववर्णिनीं.

37 ^{a}) T1 G1 M2 ततो (for तया). — ^{b}) D1 सुदेवो हि द्विजोत्तमः. — ^{c}) K2 Dn2 D2 T1 G2 आचष्टे; Dc चाचष्ट. — ^{d}) T1 G1 M2 दमयंतीं.

Colophon om. in D2. Dn2 has a lacuna in place of it. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except Dn2; D2 om.) T1 G1 (all om.

६६

C. 3. 2694
B. 3. 69. 1
K. 3. 66. 1

सुदेव उवाच ।
विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो भीमपराक्रमः ।
सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १
राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः ।
भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २
स वै द्यूते जितो भ्रात्रा हृतराज्यो महीपतिः ।
दमयन्त्या गतः सार्धं न प्रज्ञायत कर्हिचित् ॥ ३
ते वयं दमयन्त्यर्थे चरामः पृथिवीमिमाम् ।
सेयमासादिता बाला तव पुत्रनिवेशने ॥ ४
अस्या रूपेण सदृशी मानुषी नेह विद्यते ।
अस्याश्चैव भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिप्लुरुत्तमः ।
श्यामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया ॥ ५
मलेन संवृतो ह्यस्यास्तन्वभ्रेणेव चन्द्रमाः ।
चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः ॥ ६
प्रतिपत्कलुषेवेन्दोर्लेखा नाति विराजते ।
न चास्या नश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् ।
असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसंनिभम् ॥ ७
अनेन वपुषा बाला पिप्लुनानेन चैव ह ।
लक्षितेयं मया देवी पिहितोऽग्निरिवोष्मणा ॥ ८
बृहदश्व उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशां पते ।
सुनन्दा शोधयामास पिप्लुप्रच्छादनं मलम् ॥ ९

sub-parvan name) mention only **नलोपाख्यान**. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*). n3 68; D1 71; T G M2 (after corr.) 65 (as in text); M1 66; M2 (before corr.) 67. — *Śloka no.*: Dn D1 39.

66

1 [a]) G1 द्युतिमान् (for धर्मात्मा). — [b]) K2 Dc Dn D5 भीमो नाम महाद्युतिः; G1 श्रीमान्सत्यपराक्रमः.

2 D2 om. 2^{ab}. — [a]) B D4. 6 वीरो; T1 G1 धीमान् (for नाम). — [c]) D2 नलस्य राज्ञो दयिता. — [d]) T1 विश्रुता; G1 संमता (for धीमतः).

3 [a]) K2. 4 Dn D2. 3. 5 द्यूतेन; B2 वै द्यूत- (for वै द्यूते). S राजा (for भ्रात्रा). Dc D1 स द्यूते निर्जितो भ्रात्रा. — [b]) S महामनाः (for मही°). — [c]) T1 दमयंत्यास्तु यो भर्ता; G1 दमयंत्या च सहितः. — [d]) K2 B D (except Dc2 D1. 3) प्राज्ञायत; K4 प्रज्ञायेत. K1 D5 कुत्रचित्; K2 Dn कस्यचित्; B2 कंचंन; D2 (m as in text) G4 किंचन. T1 G1 नलो न ज्ञायते नृपः.

4 [a]) Some MSS. दमयंत्यर्थं. — [c]) D2 [अ]स्माभिस् (for बाला). — [d]) Dn2 D3 पुत्रि; S देवि (for पुत्र-). D2 स्वपुरेत्र निवे°.

5 [b]) Dc D6 मानुषे. K2 B (except B1) Dn D5 न हि; D3 नात्र; T1 G1 M2 नैव (for नेह). Ś1 K1. 3. 4 D2 मानुषी नोपपद्यते. — [c]) Ś1 K D (except D4. 6) ह्येष (K3 एष) (for चैव). — [d]) T1 G1. 2. 4 विप्लुड्(T1 °रु)त्तमः. — After 5^{cd}, T1 ins.:

309* स दृष्टो बहुशो नाद्य लक्षितोऽन्तर्हितो मया ।

— [e]) G1 स दृष्टो बहुशो नाद्य (cf. 309*).

6 [a]) Dc तस्याः; D1 [ऽ]प्यस्याः (for ह्यस्याः). — [b]) K2. 4 B2. 4 Dn D5 छन्नोभ्रेण; D1. 2 महाभ्रेण; D3 स्तोकाभ्रेण. — [c]) D6 चिह्नरूपो; T1 ऋद्धिभूतो. T2 G M1 स चा(G1 सदा)त्यर्थं (for विभू°).

7 [a]) T1 G1. 2 च (for [इ]व). K2 B1. 2. 4 D (except D1. 3. 5) °त्कलुषस्येंदोर्; T2 G3 (corrupt) °त्कलुषेनेंदोर्; G4 (corrupt) °त्कलुषो वेदो. — [b]) T G1–3 लेखेव न विरा°; G4 लेखा नातीव राजते. — [c]) K2 D5 क्व चास्या; B4 नैतस्या; D2 न तस्या; T2 G2–4 अस्यास्तु (for न चास्या). K2. 4 Dc D2. 3 (marg. *sec. m.*). 5 T G M2 दृश्यते; K3 गम्य°; D1 M1 विद्य° (for नश्य°). Ś1 K1. 3. 4 D1. 2. 3 (marg. *sec. m.*) दिव्यं (for रूपं). — [d]) K1 रूपं. T2 G2–4 मलसमन्वितं. — [e]) K2 B (except B1) Dn D3. 5 अभि- (for अपि). — [f]) T1 भवत्यस्य स्वभावतः.

8 [b]) T1 विप्लुना°; G1. 4 विप्रुषा°. K3 D1. 3 तेन (for [अ]नेन). K3 D1–3 T G चैव हि; K4 B Dc Dn D4. 6 सूचिता (for चैव ह). K2 (corrupt) पिप्लुनानेस्तरंतिता; D5 तिलकेन च चैव ह. — [c]) G1 चैव (for देवी). — [d]) Ś1 निन्हुतो°; K1 निहुतो°; K2 B2. 4 Dn D5 G1 निभृतो°; K3. 4 D2 निहितो°; D3 निहतो°.

9 N (except B2. 3) G4 om. the ref. — [a]) K4 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. — [d]) G1. 4 विप्रुट्-; G2 विप्लुत्- (for पिप्लु-).

स मलेनापकृष्टेन पिप्लुस्तस्या व्यरोचत ।
दमयन्त्यास्तदा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ॥ १०
पिप्लुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्तमिव तस्थतुः ।
उत्सृज्य बाष्पं शनकै राजमातेदमब्रवीत् ॥ ११
भगिन्या दुहिता मेऽसि पिप्लुनानेन सूचिता ।
अहं च तव माता च राजन्यस्य महात्मनः ।
सुते दशार्णाधिपतेः सुदाम्नश्चारुदर्शने ॥ १२
भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः ।
त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १३
यथैव ते पितुर्गेहं तथेदमपि भामिनि ।
यथैव हि ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १४
तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशां पते ।
अभिवाद्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५
अज्ञायमानापि सती सुखमस्म्युषितेह वै ।
सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १६
सुखात्सुखतरो वासो भविष्यति न संशयः ।
चिरविप्रोषितां मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १७
दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ ।
पित्रा विहीनौ शोकार्तौ मया चैव कथं नु तौ ॥ १८
यदि चापि प्रियं किंचिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ।
विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ १९
बाढमित्येव तामुक्त्वा हृष्टा मातृष्वसा नृप ।
गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २०
प्रस्थापयद्राजमाता श्रीमता नरवाहिना ।
यानेन भरतश्रेष्ठ स्वन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २१

C. 3. 2716
B. 3. 69. 23
K. 3. 66. 23

---

10 ^{a}) T_1 °मृष्टेन (for °कृष्टेन). — ^{b}) T_1 G_2 विप्लुस्; G_1 विप्रुट्; G_4 विप्रुड् (for पिप्लुस्). D_5 तस्यां; T_2 $G_{3.4}$ अस्या (for तस्या). $K_{1.4}$ तस्यावरोचत; T_1 सद्यो विरोचत; G_1 तस्या अरो°; G_2 अस्यावरो°. — ^{c}) $Ś_1$ K_3 B_4 $D_{2.3}$ तथा; $K_{1.2}$ B_2 Dn D_5 यथा (for तदा). — ^{d}) $Ś_1$ नभस्येव. K_4 $B_{1.3}$ (m as in text) Dc D_1 S दिवाकरः.

11 ^{a}) K_2 T_1 $G_{2.4}$ विप्लुं; G_1 विप्रुड्ढ (for पिप्लुं). — ^{b}) B_4 T_2 G (except G_1) विशां पते; $D_{4.6}$ [अ]थ भारत (for च भारत).

12 ^{a}) T_1 विप्लुतानेन; G_1 विप्रुषा°; $G_{3.4}$ विप्लुना°. — ^{d}) $K_{2.4}$ B D (except $D_{2.3.5}$) राज्ञस्तस्य म°. — ^{f}) T_1 G_1 M_2 चारुलोचने.

13 ^{c}) $Ś_1$ K_1 च (for तु). — ^{d}) K_4 $D_{2.3.5}$ दशार्णस्य; T_1 °र्णे तु. T_1 M_2 (by transp.) गृहे पितुः.

14 K_2 om. 14^{ab}. — ^{b}) B_1 तवे° (for तथे°). K_3 B_4 Dn $D_{4.6}$ [ए]व (for [इ]दम्). K_3 B Dn $D_{3.4.6}$ G_1 मम; D_1 इति (for अपि). B D (except $D_{1.2.6}$) G_1 भाविनि. — D_2 om. 14^{cd}. — ^{c}) B_1 यथेदं. $Ś_1$ K $B_{1.2}$ D (except $D_{4.6}$; D_2 om.) च; B_4 [इ]दं (for हि). — ^{d}) D_5 [ए]व ते (for तव). K_1 तथैव तव भामिनि.

15 ^{a}) B_{2-4} G_1 सा प्र°; Dc D_1 T_1 संप्र°; M_2 ततो हृष्टेन. — ^{c}) Hypermetric! K_2 B Dn D_{4-6} S प्रणम्य (for अभिवाद्य).

16 ^{b}) T_2 G_{2-4} सुखमध्युषिता. $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn D_5 T_2 G_3 त्वयि; B_3 [इ]ति वै (for [इ]ह वै). — ^{d}) K_4 B_1 transp. सदा and त्वया.

17 ^{a}) $Ś_1$ K_3 B $D_{4.6}$ सुखतरं. G_1 लाभो (for वासो). — ^{c}) K_3 Dc $D_{1.4.5}$ चिरविप्रोषिता; K_4 D_3 चिरं विप्रोषितां; B_1 चिरं पर्युषितां.

18 G_1 transp. 18 and 19. — ^{a}) K_1 B_4 अपि; T_1 G_1 M_2 चैव (for च हि). K_3 T_1 G_1 दीनौ (for नीतौ). — ^{d}) T_1 G_1 M_2 चापि (for चैव).

19 G_1 transp. 18 and 19; B $D_{4.6}$ G_1 transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — ^{ab}) $K_{2.4}$ Dc D_2 S (except M_2) वापि; B D_4 चैव; D_3 वा मे (for चापि). K_4 D_2 कर्तु (for किंचिन्). S मम (for मयि). K_4 D_2 किंचिद् (for कर्तुम्). — ^{c}) $Ś_1$ K_4 B Dc Dn_1. n_3 $D_{2.5.6}$ विदर्भां (for °र्भान्). B $D_{4.6}$ गंतुम् (for यातुम्). — ^{d}) T_1 M_2 transp. शीघ्रं and यानं.

20 ^{a}) T_2 G_{2-4} प्राह (for उक्त्वा). T_1 G_1 M_2 बाढमित्येवमुक्त्वा तां. — ^{b}) K_4 T_1 तदा (for नृप). — ^{d}) $Ś_1$ स्थिता; G_1 तथा (for ततः). $D_{2.3}$ पुत्रस्यानुमतेन तां. — After 20, M_2 ins.:

310* प्राहिणोद्दमयन्तीं तां तदा विप्रपुरस्कृताम् ।

21 ^{a}) $K_{1.2}$ B Dn $D_{2.4-6}$ T_2 $G_{1.3}$ M_1 प्रा° (for प्र°). — ^{b}) Dn $D_{4.6}$ श्रीमतीं. B_2 D_4 शीघ्रवाहिना. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 T_1 सान्नपानपरिच्छदां (T_1 °दं); K_2 D_{4-6} T_2 G_3 ह्यन्नपानपरिच्छदां (D_4 °दं); K_3 $G_{2.4}$ स्वन्नपानपरिच्छदं; $D_{2.3}$ G_1 शुभान्नेन (D_3 स्वर्णजाल-; G_1 स्वनमान-) परिच्छदा.

22 ^{a}) K_1 transp. ततः and सा. — ^{b}) $Ś_1$ K_{2-4} B_2

C. 3. 2717
B. 3. 69. 24
K. 3. 66. 24

ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमच्छुभा ।
तां तु बन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः प्रत्यपूजयत् ॥ २२
सर्वान्कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवान्दारकौ च तौ ।
मातरं पितरं चैव सर्वं चैव सखीजनम् ॥ २३
देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी ।
विधिना परेण कल्याणी दमयन्ती विशां पते ॥ २४
अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २५
सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेश्मनि भामिनी ।
विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

दमयन्त्युवाच ।
मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते ।
नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत ॥ १
बृहदश्व उवाच ।
दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ।
बाष्पेण पिहिता राजन्नोत्तरं किंचिदब्रवीत् ॥ २
तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ।
हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररुरोद ह ॥ ३
ततो भीमं महाराज भार्या वचनमब्रवीत् ।
दमयन्ती तव सुता भर्तारमनुशोचति ॥ ४
अपकृष्य च लज्जां मां स्वयमुक्तवती नृप ।
प्रयतन्तु तव प्रेष्याः पुण्यश्लोकस्य दर्शने ॥ ५

Dn3 D2. 3 (before corr.). 4. 6 विदर्भाम्. K2 Dn D5 पुनः; B3 D2. 4. 6 शुभां. — [d]) T1 G1 M2 वैदर्भी (for प्रहृष्टः). K2 Dn D5 G4 सम° (for प्रत्य°).

23 [c]) Ś1 K D (except D4) चोभौ (for चैव).

24 [b]) D4 T2 G2–4 M1 तप° (for यश°). — T2 G3 om. (hapl.) 24[c]–26[b]. — [c]) Hypermetric! K2. 4 B Dn D4–6 परेण विधिना देवी (K4 दृष्टा; B D4. 6 तात); K3 Dc2 D2 S (T2 G3 om.) विधिना तेन (K3 °नापर-; D2 °नापार-; T1 M °नानेन) कल्याणी; text as in Ś1 K1 Dc1 D1. 3!

25 T2 G3 om. 25 (cf. v.l. 24). — [c]) Ś1 D2 स्वतनयां; K1 सुतनयां; K3 [ए]व कल्याणी; K4 [अ]थ तनयां (for [ए]व तनयां). — [d]) D2 ग्रामाणि नगराणि च.

26 T2 G3 om. 26[ab] (cf. v.l. 24). — [a]) Ś1 व्युषिता; K1. 3 व्युषित्वा; Dc1 सा व्युष्ट्वा; D2 साध्युक्ष्य; G2 M2 साप्युष्य; G4 M1 सा व्युष्य (for सा व्युष्टा). D5. 6 T1 रजनी. Dc D1 तां तु (for तत्र). — [b]) K2 B D (except D1. 2) भाविनी. — [d]) Dc D1 भैमी (for इदं).

Colophon om. in K2 Dn D2. 5. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 3 B Dc D1. 3. 4. 6 T1 G1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* D3 दमयंतीविदर्भगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D1 72; T G M2 66 (as in text); M1 67. — *Śloka no.:* D1 28.

67

1 [b]) D5 (? gloss) वदामि (for ब्रवीमि). — [cd]) K1. 3. 4 B Dn D1–3. 5 चैतस्य (for वै तस्य). T1 G1 M2 नलस्यान्वेषणे यत्नः क्रियतामि(G1 कर्तव्य इ)ति सांप्रतं; T2 G2–4 M1 नलस्य नरवीरस्य यतस्वानयने पुनः (M1 ततः).

2 All MSS. om. the ref.! — [a]) T2 G (except G1) M1 सा (for तु). B3 दमयंतीं तथेत्युक्त्वा. — [b]) T2 G (except G1) M1 देवी सुभृश°. — [c]) Ś1 K1 बाष्पेन विहिता; K2. 4 B Dn D3. 4. 6 T2 G3 °नापिहिता. K2. 3 B3 D (except D4. 6) राज्ञी; K4 देवी.

3 [a]) K3 ततो (for तु तां). Ś1 प्राप्तां (for दृष्ट्वा). — [b]) T2 G2–4 सहसांतः°. — [c]) G1 अभूत्तत्र (for अतीवासीद्). — [d]) B D4. 6 चैव (for च प्र-).

4 [a]) Ś1 K1. 4 D2 महाभागा; K2 Dn D5 T2 G1. 3 °राजं; Dc D1 °बाहुं (for °राज). — [c]) S नृप भृशं (T1 M2 -सुता) (for तव सुता).

5 [a]) Ś1 Dc1 मा; K3. 4 Dn D2. 3 सा (for मां). — [b]) T2 G2–4 विभो (for नृप). — [c]) B2–4 D4. 6 T1 M2 प्रयतंतां; D1 प्रयांतु च; D2 प्रगच्छंतु; T2 G3 प्रेष्यतां च (for

तया प्रचोदितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्तिनः ।
प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वं नलदर्शने ॥ ६
ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणर्षभाः ।
दमयन्तीमथो दृष्ट्वा प्रस्थिताः स्मेत्यथाब्रुवन् ॥ ७
अथ तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ।
ब्रुवध्वं जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ ८
क्व नु त्वं कितव छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ९
सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥ १०
तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ।
प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं ददस्व च ॥ ११
एतदन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ।
वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥ १२
भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ।
तन्नष्टमुभयं कस्माद्धर्मज्ञस्य सतस्तव ॥ १३
ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशश्च त्वं सदा ।
संवृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ १४
स कुरुष्व महेष्वास दयां मयि नरर्षभ ।
आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतम् ॥ १५

C. 3. 2736
B. 3. 69. 43
K. 3. 67. 15

प्रयतन्तु). G1 ब्राह्मणाः सर्वतः प्रेष्याः. — ^{d}) Ś1 K D (except D4. 6) मार्गणे (for दर्शने); cf. v.l. 6.

6 K4 om. (hapl.) 6. Before 6, T1 G1. 2. 4 M2 ins. बृहदश्वः. — ^{a}) G2. 4 M2 तथा (for तया). K2 Dn D5 प्रदेशितो; K3 D2. 3 °नोदितो; B2 °बोधितो. — ^{c}) Ś1 D3 T1 G1. 2 प्रस्थाप°. D2 प्रस्थापयन्नुवाचेदं. — ^{d}) K1. 3 D (except D4. 6) °मार्गणे; cf. v.l. 5.

7 ^{b}) Ś1 K D (except D4. 6) ब्राह्मणास्तदा; T1 G1 °णास्तु ते; G1 द्विजपुंगव (for ब्राह्मणर्षभाः). — ^{c}) K1 अथो पृष्ट्वा; K2 D5 अथोत्सृष्ट्वा; Dn1. n2. n3 (before corr.) अथो सृत्वा; D2 ततो दृष्ट्वा; T1 तथासाद्य; T2 G2–4 M2 अथापृच्छ्य; G1 तदापृच्छ्य; M1 समापृच्छ्य (for अथो दृष्ट्वा). — ^{d}) K2 Dn D5 ते तथा°; D2 स तथा° (for स्मेत्यथा°).

8 ^{b}) T2 G2–4 सर्वदेशेष्विदं (G4 °ष्वयं) पृथक्. — ^{c}) Ś1 K1 ब्रूयास्थ; K2. 4 Dn D4. 5 Cn ब्रूयास्त (D4 °स्तं); K3 ब्रूयुः स्व-; B1–3 D6 ब्रूयास्त्वं; D3 ब्रूयाच्च; S (except M1) ब्रूत वै; text (ब्रुवध्वं) as in B4 M1 Cnp. ❀ Cn: ब्रुवध्वमिति पाठे त्वार्षस्तङ् । ❀ B D4. 6 राजसंसत्सु; D3. 5 जनसंघं तु (D3 °घेषु). Dc D1 ब्रूयाल्सं(D1 °ल्प)राजसंसत्सु; D2 कथयध्वं स संसत्सु.

9 =3. 72. 18. — ^{a}) Dc D1 कुत्र (for क्व नु). Ś1 K1 किं (for त्वं). T2 (by corr.) G3 छिद्य (for छित्त्वा). — ^{b}) T2 G2–4 वासोर्धं. K2 D5 तदा (for मम). — ^{c}) D2 विजने (for विपिने).

10 =(var.) 3. 72. 19. — ^{a}) D2 सा वै त्वया; G1 सा तथैव. K2 Dn D5 त्वया दृष्टा; K4 त्वयादिष्टा; D2 यथादिष्टा; G1 समादिश्य. — ^{b}) K2–4 B D2–6 तथास्ते; Dc Dn D1 तथा ते (Dn2 वै). Ś1 K1 Dc Dn2 D1 तत्-; G1 त्वं (for त्वत्-). K4 (by corr.) G1 प्रतीक्षणे; Dc °क्षते; a few MSS. -प्रतीक्षणी. — ^{c}) T2 G2–4 M1 [अ]निशं (for भृशं). — ^{d}) K2. 4 Dn D5 °नापि; D3 °न च; D4 °नासि; T G (except G1) °नैव (for °नाभि-).

11 =(var.) 3. 72. 20. — ^{c}) B3 D2 मे (for वै). T2 G2–4 देव (for वीर). — ^{d}) K1. 2. 4 D (except D3) वदस्व; T1 G1 M2 प्रयच्छ (for ददस्व). K3 M2 मे (for च).

12 ^{a}) K2 Dn D5 एवम् (for एतद्). T2 G2–4 M1 चान्यच्च (for अन्यच्च). B1. 2 Dc D1. 4. 6 वक्तव्यः. — ^{b}) K3 B3 मम (for मयि). — ^{c}) Ś1 K1. 3. 4 D2 ध्माय° (for धूय°). K3 B1 Dc D1 [ऽ]पि (for हि). — ^{d}) K1. 3 दह्यति (for दहति). — After 12, M1 ins.:

311* तथा दहति शोकाग्निर्हृदयं मम नित्यशः ।

13 ^{a}) K4 स्मर्तव्या; M2 कर्तव्या. K4 रक्षितव्या च. — ^{b}) K4 S (except T1) पत्नी पत्या (G2. 4 पत्नया) हि (G1 च) नित्यदा (K4 सर्वदा; T2 G3 नित्यतः).

14 ^{a}) Ś1 K1 ज्ञातप्रज्ञः (for ख्यातः प्राज्ञः). K1 °नस्त्वं (for °नश्च). — ^{b}) K1 T1 G1. 2 M च वै; K2. 3 Dn D3. 5 भवान्; T2 G3. 4 च सन् (for च त्वं). K4 D2 सर्वदा (for त्वं सदा). Dc D1 सानुक्रोशमतिः सदा. त्वं apparently does *not* make position here! — ^{c}) T2 G2–4 सद्वृत्तो (for संवृत्तो).

15 ^{a}) K2 Dc Dn D1. 5 तत् (for स). T1. 2 (by corr.) G2. 4 M2 कुरु त्वं (for कुरुष्व). Ś1 महीष्वास; K2 Dn D5 नरव्याघ्र. — ^{b}) G2. 4 कृपां मयि. K1. 3. 4 B D4. 6 नरेश्वर; G4 नराधिप. — ^{d}) K4 श्रुतं; B Dc D1. 4 G1 मया; T1 M2 श्रुतो (for हि मे). K2. 3 B1 D (except D4. 6) T2 G3 श्रुतः; K4 T1 M2 मया (for श्रुतम्).

16 ^{a}) D2 सततं (for यदि वः). — ^{b}) Ś1 K2–4 D

C. 3. 2737
B. 3. 69. 44
K. 3. 67. 16

एवं ब्रुवाणान्यदि वः प्रतिब्रूयाद्धि कश्चन ।
स नरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ क्व च वर्तते ॥ १६
यच्च वो वचनं श्रुत्वा ब्रूयात्प्रतिवचो नरः ।
तदादाय वचः क्षिप्रं ममावेद्यं द्विजोत्तमाः ॥ १७
यथा च वो न जानीयाच्चरतो भीमशासनात् ।
पुनरागमनं चैव तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ १८
यदि वासौ समृद्धः स्याद्यदि वाप्यधनो भवेत् ।
यदि वाप्यर्थकामः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितम् ॥ १९
एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ।
नलं मृगयितुं राजंस्तथा व्यसनिनं तदा ॥ २०
ते पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान्घोषांस्तथाश्रमान् ।
अन्वेषन्तो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ॥ २१
तच्च वाक्यं तथा सर्वे तत्र तत्र विशां पते ।
श्रावयांचक्रिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

बृहदश्व उवाच ।
अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ।
प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
नैषधं मृगयानेन दमयन्ति दिवानिशम् ।

(except D3. 4. 6) कथंचन (for हि कश्चन). — c) K2 Dn D5 नलः (for नरः). — d) Ś1 K1 क्व (for कश्). K2. 3 Dn D5 नु; K4 स (for the *second* च).

17 a) Ś1 K3 T2 G3 M1 यश्च वो; K2 Dc Dn D1. 5. 6 यश्चैवं; K4 यश्चेदं; B D4 यदि वो; D2 यथेदं; D3 यथैव (for यच्च वो). B2 ब्रूयात् (for श्रुत्वा). — b) B2 श्रुत्वा प्रति-; G2. 4 प्रतिब्रूयाद् (by transp.). D2 त्वया प्रतिवचो मम. — c) K2. 4 D (except D4. 6) तस्य (for क्षिप्रं).

18 a) Dc D1 अथ (for यथा). K1. 2. 4 B Dn (Dn3m as in text) D4. 5 T2 G1. 3 M2 Cnp वचः (B2 च नः); K3 यूयं; Dc D1 वाचः (for च वः). K3 B2 D2 T1 वि- (for न). Ś1 यथा वो न नु जानीयाः. — b) Ś1 त्वरितं; K1 चरितं; K2 Dn D5 ब्रुवतो; T2 G3 चरद्भिर्. B2 Dn D5 मम शासनात्; M2 भीमचोद°. — c) Dc D1 सद्भिर्; G2. 4 चेह (for चैव). — d) Ś1 यथा; Dc D1 इह (for तथा).

19 a) K3 B (except B3) D1 M1 चासौ (for वा°). — K3 om. (hapl.) 19[bc]. — b) T1 वापिधनो; M1 चाप्यधनो. Dc D1 T2 G2–4 [ऽ]पि वा (for भवेत्). — c) M2 अथ (for यदि). Ś1 K1 वासौ विरूपः; K2. 4 Dn D2. 3. 5 वाप्यसमर्थः (for वाप्यर्थकामः). — d) Ś1 K1. 3 B Dc D1. 4. 6 तस्य (for अस्य). T2 G3 विवक्षितं (for चिकी°).

20 Before 20, T2 G2. 3 M1 ins. बृहदश्वः. — a) K4 त्वगच्छंत; Dc1 D1 तु गच्छंते; D2 त्वगच्छन्वै. — b) B T1. 2 (by corr.) G1 °दिशः. — d) B1. 4 Dn D4–6 G1 transp. तथा and तदा. K1 B2 D3 G4 तदा (for तथा). K2 T1 तथा; B2 नृपं; Dc D1 भवेत् (for तदा).

21 a) K3 T1 च; G1 सु- (for स-). — b) D6 T2 G3. 4 तदा° (for तथा°). — c) T1 अन्विषंते; T2 G2–4 M1 अन्विच्छंतो. — d) D2 विजग्मुस्ते (for नाधिजग्मुर्). B2 द्विजोत्तमाः.

22 a) T2 G2–4 तस्या (for तच्च). K4 D2 ततः; M1 तदा (for तथा). D5 सर्वं (for सर्वे). — c) Ś1 K1. 3. 4 D2. 3. 5 वीर; G1 सर्वे (for विप्रा). — d) K2 D2. 5 तथेरितं; Dc1 D1 यथेप्सितं; D3 T2 G2–4 यथोदितं.

Colophon om. in D2. — *Major parvan :* Ś1 K1 T G आरण्य. — *Sub-parvan :* N (D2 om.) (om. sub-parvan name) mentions only नलोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T G M2 67 (as in text); Dn (Dn1 *sup. lin.*) M2 (before corr.) 69; D1 73; M1 68. — *Śloka no.:* Dn 50; D1 22.

68

1 c) Dc D1 अभ्येत्य; D2 प्राविशन् (for प्रत्येत्य). D4. 6 नगरीं. D2 मध्यम् (for भैमीम्).

2 b) Ś1 K3 D2. 3 मयानिशं; K1 मयाञ्चितं; K2 Dn D5 मया नलं; K4 ह्यहर्निशं (for दिवा°). — c) D4. 6 T1 अयोध्या- (for अयोध्यां). Ś1 अयोध्यानगरीमस्य; K1 अयोध्यां नगरीशश्च. — d) Ś1 lacuna; K1 भंगस्वरिर्; K2 (? gloss)

अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गस्वरिरुपस्थितः ॥ २
श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ।
ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ३
तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किंचिदृतुपर्णो नराधिपः ।
न च पारिषदः कश्चिद्भाष्यमाणो मयासकृत् ॥ ४
अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ।
ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५
सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ।
शीघ्रयाने सुकुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ॥ ६
स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च मुहुर्मुहुः ।
कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७
वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ।
रहिता भर्तृभिश्चैव न क्रुध्यन्ति कदाचन ॥ ८
विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ ९
प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः ।
आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ १०
सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ ११
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः ।
श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ १२
एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशां पते ।
दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥ १३

C. 3. 2757
B. 3. 70. 14
K. 3. 68. 14

ऋतुपर्णम्; $K_{3.4}$ M_1 भार्गस्वरिर् (K_4 °रिम्); B भांगस्वरिम्; Dn $D_{4.6}$ भांगासुरिम्; D_3 भांगासुरिर्; D_5 (? gloss) ऋतुपर्णं; T_1 भागस्स्वरिर्; G_1 भागस्करिर्; G_2 भागस्वरिम्; G_4 भागस्वरिर्; M_2 as in text! Dc D_1 मार्गं चाभिमुखः स्थितः; D_2 भार्ग्रवस्वरितः स्थितः; T_2 G_3 भास्वरीं समुपेयुषा. Cf. v.l. 3. 69. 10; 70. 2, 6; 71. 30; 72. 11; 74. 23; 76. 18.

3 ^{a}) Dc Dn_1 $D_{1.5}$ M_2 श्रावितं च; D_2 श्रावितस्य. K_1 त्वदीयं मे (for मया वाक्यं). — ^{b}) K_1 सहावाक्यं (for त्वदीयं स). $Ś_1$ मे; K_3 D_5 च; B_{1-3} सु- (for स). K_3 त्वदीयं च सभासने; T_2 G (except G_1) त्वदीयं जनसंसदि. — ^{c}) Here and below B (mostly) ऋतपर्णो. K $D_{3.5}$ T_2 G (except G_1) M_1 महाभागे. — ^{d}) K_4 यथावद् (for यथोक्तं).

4 ^{b}) K_1 महामनाः; B_2 महीपतिः; D_3 महानृपः (for नरा°). — ^{c}) T_1 G_1 M_1 न चास्य (G_1 तत्रासौ) पार्षदः कश्चिद्. — ^{d}) G_2 भाष्यमाणे. T_2 G_{2-4} M_1 (by transp.) [ऽ]सकृन्मया.

6 ^{a}) K_2 Dn_{2}. n_3 D_5 ततस् (for सूतस्). D_2 न च तत्र नृपेंद्रस्य. — ^{c}) T_1 G_1 दीर्घयाने; M_2 शीघ्रयानः. $K_{3.4}$ Dc $D_{1.3.5}$ T G_{2-4} च (for सु-). K_2 B Dn $D_{2.4.6}$ शीघ्रयानेषु कुशलो. — ^{d}) $K_{2.3}$ B_4 Dn_3 D_{3-5} मिष्ट° (for मृष्ट°).

7 ^{b}) K_2 B_3 Dn D_5 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः). — ^{c}) D_1 व्याकुलं (for कुशलं). D_2 स च (for चैव).

8 8 ff. = (var.) 3. 72. 25 ff. — ^{b}) B_3 T_2 (by corr.) G_{2-4} गोपयंति. — G_1 om. 8^{cd}. — ^{c}) $D_{3.6}$ सद्यो (for सत्यो). — ^{d}) $K_{3.4}$ Dn $D_{1.2.3}$ (before corr.). $_{5}$ जितः (K_4 °त) स्वर्गो. — ^{e}) B Dc $D_{4.6}$ T_1 G_3 M_2 साध्व्यो (B_4 सत्या); T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 चापि (for चैव). — ^{f}) K_3 Dn D_5 G_1 कुप्यंति. M_1 कथंचन. — After 8, K_1 B D (except $D_{2.3.5}$) S ins.:

312* प्राणांश्चारित्रकवचान्धारयन्ति वरस्त्रियः ।

[K_1 S (except M_2) °कवचा. Dc D_1 प्राणं चा(D_1 °णाश्चा)रित्रकं चैव. Dc D_1 कुल° (for वर°). B_4 S धारयंतीह (G_4 °ति हि) सत्स्त्रियः.]

9 ^{c}) B_2 पत्या (for यत्सा). K_2 [अ]नेन; K_3 T_2 G (except G_1) वने; K_1 [अ]न्येन (for तेन). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 ततो (for तत्र).

11 K_4 D_2 transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — ^{d}) = 10^{d}. $Ś_1$ K Dn $D_{1-3.5}$ क्षुधितं व्यसनाप्लुतं (K_1 °नान्वितं; K_4 $D_{2.3}$ °नप्लुतं).

12 ^{a}) T_2 G_{2-4} एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं. — ^{d}) T_2 G_{2-4} M राज्ञे (for राज्ञश्). $K_{1.4}$ B_2 चैवं (for चैव).

13 Before 13, T $G_{1.3}$ M ins. बृहदश्वः. — ^{a}) T_1 G_1 M_2 एवं (for एतत्). K_3 विशालाक्षी (for [अ]श्रुपूर्णाक्षी). — ^{c}) K_2 D_5 T_2 G_{2-4} ततोभ्येत्य; Dc D_1 वचोभ्येत्य; D_2 महाराज (for रहो°). — ^{d}) D_2 सर्वं मात्रे न्यवेदयत्. — After 13, G_1 ins.:

313* अयमर्थो मृषा न स्याद्ब्राह्मणस्य कथंचन ।

14 ^{b}) G_2 M_2 भीमो (for भीमे). $K_{2.3}$ B_2 Dn D_5 G_1 कदा° (for कथं°). — ^{c}) $Ś_1$ K Dc Dn $D_{1-3.5}$ नियो-

C. 3. 2758
B. 3. 70. 15
K. 3. 68. 15

अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कथंचन ।
त्वत्संनिधौ समादेक्ष्ये सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥ १४
यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम् ।
तथा त्वया प्रयत्तव्यं मम चेत्प्रियमिच्छसि ॥ १५
यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान् ।
तेनैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माचिरम् ।
समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः ॥ १६
विश्रान्तं च ततः पश्चात्पर्णादं द्विजसत्तमम् ।
अर्चयामास वैदर्भी धनेनातीव भामिनी ॥ १७
नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु ।
त्वया हि मे बहु कृतं यथा नान्यः करिष्यति ।
यद्भर्त्राहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ १८
एवमुक्तोऽर्चयित्वा तामाशीर्वादैः सुमङ्गलैः ।
गृहानुपययौ चापि कृतार्थः स महामनाः ॥ १९
ततश्चानाय्य तं विप्रं दमयन्ती युधिष्ठिर ।
अब्रवीत्संनिधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २०
गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपम् ।
ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि पतिमन्यं चिकीर्षती ।
आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयंवरम् ॥ २१
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ।
यथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति ॥ २२
यदि संभावनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिंदम ।
सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति ।
न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवन्मृतोऽपि वा ॥ २३
एवं तया यथोक्तं वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

क्ष्येहं (Ś$_1$ °क्ष्येते); B D$_{4.6}$ समा(D$_4$ मया)योक्ष्ये. — ^{d}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.5}$ सुदेवं ब्राह्मणं यथा (Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_2$ तथा).

15 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{2.5}$ च; D$_3$ (by corr.) T$_2$ G$_3$ स; G$_1$ M तु (for न). — ^{b}) K$_3$ नैव तत्; K$_4$ D$_3$ मे मतिं; G$_1$ धर्मतः (for मे मतम्). — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ B$_2$ Dn D$_{1-3}$ T$_1$ G$_{1.2.4}$ प्रकर्तव्यं; K$_1$ Dc$_2$ D$_4$ °पत्तव्यं; K$_3$ °मंतव्यं; K$_4$ B$_4$ T$_2$ G$_3$ M °वक्तव्यं. — ^{d}) B$_3$ यदि मत् (for मम चेत्). B$_1$ D$_5$ S transp. प्रियं and इच्छसि.

16 ^{a}) B D$_4$ यथैवाहं समा°; Dc$_2$ यथा त्वाहं समा°; D$_{3.6}$ यथाहं सुसमा(D$_6$ समुपा)नीता. — ^{b}) S [इ]ह (for [आ]शु). K$_2$ D$_5$ बंधुवत् (for बान्ध°). — ^{c}) S श्वः (for [आ]शु). — ^{e}) Ś$_1$ समायातुं; K$_3$ समानीते; G$_{2.4}$ M$_1$ तमानेतुं. — ^{f}) Dc T$_1$ G$_1$ अयोध्यानगरीमितः (T$_1$ G$_1$ °रीं प्रति). — After 16, S ins.:

314* ऋतुपर्णस्य भवने निवसन्तमरिंदमम् ।

17 ^{a}) K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ तु (for च). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ अतर्पयत (K$_3$ °च्च); K$_2$ Dc D$_{1.3.5}$ तर्पयामास. — ^{d}) K$_1$ भारत; K$_2$ B D (except Dn$_1$ D$_{1-3}$) भाविनी. — After 17, S ins.:

315* उवाच चैनं महता संपूज्य द्रविणेन वै ।

18 ^{a}) G$_2$ M$_2$ चैवा° (for चेहा°). B$_2$ ब्रह्मन्; Dn$_2$ तत्र (for विप्र). — ^{d}) K$_2$ Dn D$_5$ यदन्यो न (for यथा नान्यः). — ^{e}) K$_1$ (corrupt) यच्छच्च ह समे°.

19 ^{ab}) Ś$_1$ G$_2$ उक्त्वा° (for उक्तो°). Ś$_1$ साशीर्वादैः (sic) (for तामाशी°). K$_2$ Dn D$_{2.5}$ स एवमुक्तोथा(D$_2$ °क्त्वा चा)श्वास्य (for ^{a}). K$_{1.3}$ B$_2$ Dc D$_{1.3.4.6}$ T$_1$ M$_2$ समंगलैः; D$_2$ तथाविधं (for सुम°). — ^{c}) K$_{2.4}$ Dn$_1$.n$_2$ D$_5$ उपाययौ; B$_4$ Dc D$_1$ S अनु(G$_1$ अथ)ययौ. — ^{d}) Ś$_1$ स महामनाः; K$_{1-3}$ Dn D$_{4-6}$ सुमहा°; K$_4$ G$_1$ M$_1$ सु(G$_1$ तु)-महातपाः; Dc D$_1$ स (D$_1$ सु-) महायशाः.

20 ^{a}) T G$_{2-4}$ M भूयश् (for ततश्). D$_4$ आनाय्य; T$_1$ चानीय (for चानाय्य). K$_{2.4}$ Dc Dn D$_{1-3.5}$ G$_1$ ततः सुदेवमाभाष्य (K$_4$ °नामानं; Dc D$_{1.3}$ G$_1$ °मानाय्य).

21 ^{b}) S (except T$_1$ M$_2$) अयोध्यां तत्र तं नृपं. — ^{d}) S चिकीर्षति (G$_1$ वरिष्यति) (for चिकीर्षती). Ś$_1$ K$_1$ सामात्यं सपुरोहितं; K$_2$ D$_5$ संपन्नमिव कामगः; K$_3$ B Dc Dn D$_{1-4.6}$ संपतन्निव कामगः (K$_3$ D$_3$ °तः); K$_4$ इदं द्विजवरोत्तम. — ^{e}) D$_{2.3}$ (marg. *sec. m.*) करिष्यति (for आस्था°).

22 ^{a}) K$_3$ D$_1$ तत्रागच्छंति. — ^{c}) K$_2$ Dn G$_1$ तथा च; M$_2$ याथावद् (for यथा च). K$_1$ यथा च गणिते काले; D$_{3.5}$ यथावगणितः कालः. — ^{d}) B$_1$ सं-; T$_2$ G$_{2-4}$ M$_2$ च (for स).

23 Ś$_1$ K$_3$ D$_2$ om. (hapl.) 23^{abcd}. — ^{a}) K$_{1.4}$ B$_{3.4}$ Dc D$_{1.3.5}$ T G$_{2.3}$ M यदि संभाव(*or* °वि)नीयस्ते (T$_1$ M$_2$ °या ते). — ^{d}) B$_2$ वरं वै (for भर्तारं). K$_1$ वरमेष्यति (for वरयि°). — ^{e}) M transp. न and स. K$_{1.3}$ B$_4$ D$_3$ T$_1$ सं-; K$_4$ D$_1$ वि- (for स). — ^{f}) B Dn D$_{3.4.6}$ –

६९

बृहदश्व उवाच ।
श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ १
विदर्भान्यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
एकाह्ना हयतत्त्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक ॥ २
एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ३
दमयन्ती भवेदेतत्कुर्याद्दुःखेन मोहिता ।
अस्मदर्थे भवेद्वायमुपायश्चिन्तितो महान् ॥ ४
नृशंसं बत वैदर्भी कर्तुकामा तपस्विनी ।
मया क्षुद्रेण निकृता पापेनाकृतबुद्धिना ॥ ५
स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः ।
स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवशा गतसौहृदा ।
मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा ॥ ६
न चैवं कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ।
यदत्र तथ्यं पथ्यं च गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ।
ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थे च करोम्यहम् ॥ ७
इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः ।

C. 3. 2779
B. 3. 71. 9
K. 3. 69. 9

T2 (by corr.) G3 नलो जीवति वा न वा; D2 नलो जीवेन्म्रियेत वा.

24 ^{a}) K1. 4 D1 तथोक्तं; K2 Dn D5 यथोक्तो; D2 नियुक्तो.

Colophon om. in D2. — *Major parvan :* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan :* N (D2 om.) T1 (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name :* B4 सुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn1 *sup. lin.*) M2 (before corr.) 70; D1 74; T G M2 (after corr.) 68 (as in text); M1 69. — *Śloka no.:* Dn D1 27.

69

1 ^{a}) T2 G3 वाचः. — ^{b}) B (as usual) ऋतपर्णो. T1 G1 M2 जनाधिपः. — After 1^{ab}, T2 G2–4 ins.:

316* सारथीन्स समानीय वार्ष्णेयप्रभृतीन्नृपः ।
कथयामास यद्वृत्तं ब्राह्मणेन श्रुतं तथा ।
बाहुकं च समाहूय दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।

2 ^{a}) K (except K1) B Dc Dn D2–6 विदर्भां (B3 वैदर्भीं). K3 B Dc Dn2. n3 D4. 6 M2 गंतुमिच्छामि. — ^{c}) K4 एकाह्ने; D1. 2 एकाह्नात्. — ^{d}) K3 वक्ष्य° (for मन्य°).

3 ^{a}) Ś1 K1 एवमुक्ते तु; B1 D3. 6 °क्तस्तु. — ^{b}) B2. 4 Dc2 Dn3 D4 S च (for ह). — ^{c}) B3. 4 व्यदीर्यतेव हृदयं. — ^{d}) K2 D5 प्रहृष्टश्च; T2 G3. 4 सं(G4 स)प्रदध्यौ (for प्रदध्यौ च). Ś1 महामतिः; K1 महीपतिः; K3 महाद्युतिः; T1 G1 M2 महायशाः.

4 ^{a}) K1. 2 Dn D4. 6 वदेदेतत्; K4 न चैवेदं; D1–3 कथं चैतत्; T2 G भवेदेवं (G1 वचो नैतत्) (for भवेदेतत्). — ^{b}) T2 G (except G1) किं नु (for कुर्याद्). — ^{c}) G (except G3) M अस्मदर्थे. — ^{d}) B D4. 6 उपायः परिचिंतितः.

5 ^{a}) Ś1 तव; D2 कर्म; T1 G1 M सा तु (for बत). — ^{b}) Ś1 K1. 2 B1. 3. 4 Dn D4. 6 T2 G3 भर्तृकामा. K1 मनस्विनी; K3 Dc T1 G1 M यश°. — ^{c}) Ś1 निहिता; K1 निहता (for निकृता). — ^{d}) Ś1 K D (except D4. 6) कृपणा पापबुद्धिना.

6 ^{a}) Ś1 K1. 4 B2 T2 G3 स्त्रीस्वभावश्च चपलः; K3 स्त्री स्वभावाच्च [च]पला; T1 G1. 2. 4 M2 स्त्रीभावश्चपलो लोके. — ^{c}) D3 एतद् (for एवम्). D2 स्यादेवं नैव सा कुर्यात्. — ^{d}) K2 Dn1. n3 विवासाद्; D2 ममापि; D5 विवास- (for विवशा). K1 काममोहिता (for गत°). — ^{e}) T1 G1 M2 दोषेण (for शोकेन). K3 संतप्ता; K4 विवशा (for संविग्ना). — ^{f}) Ś1 एकाह्नात् (for नैराश्यात्).

7 ^{a}) Ś1 न मैवं; K2. 4 Dn D1–3. 5 नैवं सा; K3 S न सैवं (G1 नस्त्वैनं) (for न चैवं). — ^{c}) G1 transp. तथ्यं and पथ्यं. Ś1 K Dn D1. 2. 5 य(Ś1 K1. 3 त)दत्र सत्यं वासत्यं; B D4. 6 यदत्रातथ्यं (B3 °थ्या) तथ्यं (B4 पथ्यं) च; Dc सत्यं यदत्रासत्यं वा; D3 सत्यं वा यदि वासत्यं. — ^{d}) K3 निश्चितं. — ^{e}) T2 G2–4 कार्यं यद् (for वै कामम्). — ^{f}) K3 आत्मनश्च; Dc1 D4. 6 आत्मार्थे च; T2 G3 ममार्थे च; G4 मदर्थे च.

8 ^{a}) D2 स वि- (for इति). — ^{d}) K2 Dn D5 जनाधिपं; Dc नरेश्वरं (for नरा°).

C. 3. 2779
B. 3. 71. 9
K. 3. 69. 9

कृताञ्जलिरुवाचेदमृतुपर्णं नराधिपम् ॥ ८
प्रतिजानामि ते सत्यं गमिष्यसि नराधिप ।
एकाह्ना पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरीं नृप ॥ ९
ततः परीक्षामश्वानां चक्रे राजन्स बाहुकः ।
अश्वशालामुपागम्य भाङ्गस्वरिनृपाज्ञया ॥ १०
स त्वर्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः ।
अभ्यगच्छत्कृशानश्वान्समर्थानध्वनि क्षमान् ॥ ११
तेजोबलसमायुक्तान्कुलशीलसमन्वितान् ।
वर्जिताँल्लक्षणैर्हीनैः पृथुप्रोथान्महाहनून् ।
शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिन्धुजान्वातरंहसः ॥ १२
दृष्ट्वा तानब्रवीद्राजा किंचित्कोपसमन्वितः ।
किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या हि ते वयम् ॥ १३
कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया मम ।
महानध्वा च तुरगैर्गन्तव्यः कथमीदृशैः ॥ १४

बाहुक उवाच ।

एते हया गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः ।
अथान्यान्मन्यसे राजन्ब्रूहि कान्योजयामि ते ॥ १५

ऋतुपर्ण उवाच ।

त्वमेव हयतत्त्वज्ञः कुशलश्चासि बाहुक ।
यान्मन्यसे समर्थांस्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १६

बृहदश्व उवाच ।

ततः सदश्वांश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् ।

---

9 K1 om. (hapl.) 9ab. — a) Dc अभि° (for प्रति°). Ś1 K (K1 om.) D (except D4. 6) वाक्यं (for सत्यं). — b) N (K1 om.) गमिष्यामि. — c) K3. 4 D1. 2 एकाह्नात्; B D4. 6 एकाहात्. — d) K3. 4 D1 विदर्भां नगरीमितः (K3 °रीं नृप); B1. 3. 4 D4. 6 विदर्भनगरं नृप; D2 विदर्भां नगराधिपः; D3 विदर्भानगरीं त्वतः; T2 G2–4 M1 विदर्भनगरं ध्रुवं. — After 9, D3 (marg. *sec. m.*) ins.:

317* एवमुक्तोऽब्रवीद्राजा बाहुकं प्रहसंस्तदा ।
यद्येवं भविता श्वो वै किं ते कामं करोम्यहम् ।

10 b) D2 (by transp.) राजंश्चक्रे; S चक्रे राज्ञः. — D1 om. (hapl.) 10c–11b. — c) G1 उपागत्य. — d) Ś1 भर्गेश्वरि°; K1 भंगस्वरि°; K2 Dn D3. 4. 6 T2 (before corr.) G3 भांगासुरि°; K3. 4 D2. 5 M भार्गस्वरि°; B1. 3. 4 भांगसुरि°; Dc1 भागासुरि°; Dc2 भृंगासुरि°; T1 G1. 2. 4 भागस्व- (G1 °स्क)रि°; text as in B2!

11 D1 om. 11ab (cf. v.l. 10). — a) Ś1 K1. 3 D2. 3. 5 स वार्यमाणो; B4 M स त्वार्यं°; G1 संत्वर्यं°. K4 बहुधा; Dc च भृशम् (for बहुश). — After 11ab, K1 B D (except D1–3. 5) ins.:

318* अश्वाञ्जिज्ञासमानो वै विचार्य च पुनः पुनः ।

— c) D3 T1 M2 अभ्य°; D5 अथा° (for अभ्य°). — d) K4 D1. 2 सुवेगान् (for समर्थान्).

12 K3 om. 12bc. — b) =17b. D2 °समायुतान्; M1 °जवान्वितान्. — d) K4 पृथुनासान्; D3 °घोणान्; D5 °श्रेष्ठान्. D2 महान्नूजून्; D5 महाबलान्. — e) Dc देशान्; S शुभान् (for शुद्धान्). — After 11, S ins.:

319* दृश्यमानान्कृशानङ्गैर्जवेनाप्रतिमान्पथि ।
[M कृशैर् (for कृशान्). T1 भुवि (for पथि).]

13 ab) T2 G2–4 तान्दृष्ट्वा दुर्बलान्राजा (G4 °लानश्वान्) प्राह कोप°. — c) K4 D1. 2 कर्म (for कर्तुं). — d) K2 B Dn D4. 6 T2 G2–4 न (for हि). Dc corrupt.

14 b) Ś1 K1. 3 वहिष्यंति; K2 D1. 2 T2 G2–4 वहंतीमे; D3 वाश्यंतीमे. S (except T1) रथं (for मम). Cf. 22b. — c) K2 B Dc Dn D4. 6 महदध्वानमपि च; D3. 5 महानध्वायमपि च; T1 G1 M1 महांतमपि चाध्वानं; T2 G2–4 M2 महानध्वा स चैकाह्ना. — d) K2 B Dn D2–4. 6 T1 M गंतव्यं; G1 गंताहं.

15 After the ref., K2 B4 Dn D5 ins.:

320* एको ललाटे द्वौ मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पार्श्वोपपार्श्वयोः ।
द्वौ द्वौ वक्षसि विज्ञेयौ प्रयाणे चैक एव तु ।

[This, being the *rahasya*, should not have been divulged here! ❀ Cn : एको ललाटे ... इति श्लोकः क्वचिन्न दृश्यते । ❀]

— a) B2 वै तान् (for हया). — b) Ś1 K2. 3 B1 Dc D1. 2 विदर्भां नात्र. — c) K2 B Dn D4. 6 यान् (for अथ). T2 G (except G1) अथान्यान्ब्रूहि राजेंद्र. — d) K3 कान्; T2 G (except G1) हयान् (for ब्रूहि). K2 B Dn D2. 4–6 G1 M2 तान्; K3 अन्यान् (for कान्). Ś1 K1 D1 योजयाम्यहं; D2 योजये हयान्. — After 15, D3 (erroneously) ins. an addl. colophon.

16 T1 G4 राजा (for ऋतु° उ°). — b) K2 B Dn D4. 6 कुशलो ह्यसि. — c) G1 समर्थाश्चान् (for समर्थांस्त्वं). — d) D2 तान्विनि- (for तानेव).

17 All MSS. om. the ref.! — b) = 12b. M1 °जवान्वितान्. — c) K4 स नलो (for कुशलो). — d) K4 रथे ततः; D2 नलो रथे (by transp.); D3 तथा नलः; T2

योजयामास कुशलो जवयुक्तान्रथे नलः ॥ १७
ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्त्वरान्वितः ।
अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ॥ १८
ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशां पते ।
सान्त्वयामास तानश्वांस्तेजोबलसमन्वितान् ॥ १९
रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः ।
सूतमारोप्य वार्ष्णेयं जवमास्थाय वै परम् ॥ २०
ते चोद्यमाना विधिना बाहुकेन हयोत्तमाः ।
समुत्पेतुरिवाकाशं रथिनं मोहयन्निव ॥ २१
तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान्वहतो वातरंहसः ।
अयोध्याधिपतिर्धीमान्विस्मयं परमं ययौ ॥ २२
रथघोषं तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणं च तत् ।
वार्ष्णेयश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञताम् ॥ २३
किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः ।
तथा हि लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ २४
शालिहोत्रोऽथ किं नु स्याद्धयानां कुलतत्त्ववित् ।
मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ २५
उताहो स्विद्भवेद्राजा नलः परपुरंजयः ।
सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ २६
अथ वा यां नलो वेद विद्यां तामेव बाहुकः ।
तुल्यं हि लक्षये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ २७
अपि चेदं वयस्तुल्यमस्य मन्ये नलस्य च ।
नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यस्तु भविष्यति ॥ २८
प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च विरूपणैः ॥ २९
भवेत्तु मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति ।

C. 3. 2803
B. 3. 71. 32
K. 3. 69. 35

G_{2-4} रथोत्तमे; M_2 रथेन तु.

18 [a]) T_2 G_{2-4} सन्नद्धस्तु; M_1 तथा युक्तं (for ततो युक्तं).

19 [a]) T_2 G_{2-4} प्रीतो (for श्रीमान्).

20 [a]) D_1 तस्मिन्रथे; D_2 रश्मिभिस्तु. — [b]) Dc गंतुम् (for यातुम्). D_2 नलो याति सुवेगतः; T_2 G_{2-4} नलो गंतुं प्रचक्रमे. — [d]) $Ś_1$ नैषधं; K_1 नैषधः (for वै परम्).

21 [a]) $K_{3.4}$ Dn_1 $D_{1.2}$ ते नोद्यमाना. $K_{2.4}$ D (except $D_{3.4.6}$) विधिवद्; T_1 G_1 M_1 बहुधा. — [c]) N अथा° (for इवा°). — [d]) Dc (? erroneous gloss) बाहुकं (for रथिनं). D_2 S (except M_1) मोहयंति च.

22 [a]) K_1 $B_{1.2.4}$ Dc D_6 T_1 (by transp.) दृष्ट्वा तु; K_4 $D_{1.2}$ च दृष्ट्वा. B_3 दृष्ट्वा तथा तु ता°. — [b]) $B_{1.2.4}$ Dc बहवो; Dn_3 $D_{3.4}$ वहंतो; T_1 व्रजतो (for वहतो). $Ś_1$ $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ मनोमारुतरंहसः. — [c]) $Ś_1$ K Dn D_5 T_2 $G_{1.3.4}$ श्रीमान् (for धीमान्). — [d]) G_1 गतः (for ययौ).

23 [a]) $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ T_2 G_{2-4} च (for तु). T_2 G_{2-4} तत् (for तं). $K_{2.3}$ D_5 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). — [b]) T_1 G_1 M_1 हयानां ग्रहणं. K_1 च तं; Dc Dn_2 च यत्.

24 [a]) K_1 ह्येष (for अयं). — [c]) K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ तत्र (for हि).

25 [a]) K_3 नु; K_4 T G_{1-3} [ऽ]पि; D_{1-3} M_1 हि (for ऽथ). — [c]) B Dc $D_{1.2}$ मानुष्यं. B_1 अनुसंप्राप्तो; T_1 G_1 परमं प्राप्तो (for समनु°). — [d]) D_3 परमगर्हितं; D_5 °दुःखितः (for परमशोभनम् = परम्+अशोभनम्. Commonly, though erroneously, taken as a compound परम + शोभनम्!).

26 [ab]) D_1 रथे; G_1 नलो (for भवेद्). G_1 भवेत् (for नलः). — [c]) K_1 अयं (for सोऽयं). — [d]) K_2 Dn D_5 अनु° (for सम°).

27 [a]) $Ś_1$ K_3 D_1 अथ वायं; K_2 Dn (Dn_3m as in text) D_5 अथ चेह (for अथ वा यां). $Ś_1$ K Dn (Dn_3m as in text) $D_{1-3.5}$ विद्यां (for वेद). Dc अथ वा नलतुल्योयं; T G अथ वायं नलाप्राप्तः (T_1 G_1 °द्वेद). — [b]) $Ś_1$ K_{1-3} Dn (Dn_3m as in text) D_5 वेत्ति; D_2 विद्यात्; D_3 विंद्यात् (for विद्यां). K_3 तामेष; Dc वेत्ति च (for तामेव). G_1 विद्यामेव स बा°.

28 $Ś_1$ K_1 $D_{1.2}$ G_2 om. (hapl.) 28^{ab}. — [a]) K_3 चेयं; B Dc $D_{4.6}$ चापि; T_2 $G_{3.4}$ M_1 चाद्य (for चेदं). — [b]) $K_{2.4}$ Dn $D_{3.5}$ बाहुकस्य; T_2 $G_{1.3}$ अद्य (G_1 °स्ति) मन्ये (for अस्य मन्ये). — [c]) K_4 यथा (for नायं). $Ś_1$ $K_{1.3}$ स्वतोनेन नलं ($Ś_1$ °लो) मन्ये. — [d]) K_2 B_2 Dn D_5 च (for तु).

29 [b]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ वसुधातले; T_2 $G_{3.4}$ वसुधामिमां (for पृथिवी°). — K_1 om. 29^{c}–30^{d}. — [d]) T_2 G_{2-4} संयुक्ताश्च. $Ś_1$ $D_{2.3}$ विभूषणैः; K_2 Dn $D_{1.5}$ निरूपणैः; T_1 M_1 विरूपिताः; G_1 निरूपितः; M_2 विरूपकैः. B Dc $D_{4.6}$ प्रच्छन्नाश्चापि रूपतः.

C. 3. 2803
B. 3. 71. 32
K. 3. 69. 35

प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति हि मे मतिः ॥ ३०
वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।
नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३१
एवं विचार्य बहुशो वार्ष्णेयः पर्यचिन्तयत् ।
हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३२
ऋतुपर्णस्तु राजेन्द्र बाहुकस्य हयज्ञताम् ।
चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवार्ष्णेयसारथिः ॥ ३३
बलं वीर्यं तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् ।
परं यत्नं च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

बृहदश्व उवाच ।
स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च ।
अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ १
तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
उत्तरीयमथापश्यद्भ्रष्टं परपुरंजयः ॥ २
ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३
निगृह्णीष्व महाबुद्धे हयानेतान्महाजवान् ।

---

30 K1 om. 30 (cf. v.l. 29). — ^{a}) D2 तं वेत्तुं (for भवेत्). K3 B4 Dn D5 न; B1 स्व- (for तु). — ^{b}) Dc D1 गात्रवैषम्यतां; T1 G1 चि(G गा)त्रवैरूप्यकं. — ^{c}) D5 प्रमाणतस्तत्प्रमाणः; T2 G2-4 M1 प्रमाणपरिहीन(M1 °ण)स्तु. — ^{d}) D3 न भवेत्त (for भवेदिति). N (except Ś1 K3; K1 om.) मतिर्मम (for हि मे मतिः).

32 ^{a}) Dc D4. 6 बहुधा (for °शो). T2 G2-4 इत्येवं बहुशो धीमान्. — ^{b}) Ś1 T1 परिचिंतयत्; K3 Dn1. n2 D5. 6 T2 G3 M1 पर्य(Dn2 °रि; D5 °थि)चिंतयन्; B1. 3. 4 Dc प्रत्यचिंतयत्; D1 सम°; D2 त्वभ्य°. — ^{d}) K1 धीमतः (for सारथिः).

33 Ś1 K4 M1 om. (hapl.) 33. — ^{a}) K1 D2 T2 G2-4 ऋतुपर्णस्य; K2 Dn D3. 5 °श्च. K1. 2 Dn D1-3. 5 T2 G2-4 राजेंद्रो; B2 राजर्षिर्; T1 G1 M2 दृष्ट्वैव. — ^{c}) S (M1 om.) वीरः (for राजा).

34 ^{a}) K2 Dn D5 ऐकाग्र्यं च; T1 G1 M2 बलं शौर्यं. K2 Dn2 D5 यथोत्साहं; K3 M1 अथो°. — ^{b}) K3 D5 T2 G2-4 °संग्रहणे. Dc Dn2. n3 D2 च यत्; T2 G2-4 तथा. — ^{c}) Dc परं प्रयत्नं सं°; T2 G2-4 कौशलं चापि सं°. — ^{d}) Ś1 G4 च; T1 G1. 2 M2 सः (for ह).

Colophon om. in D2. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G2-4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except B4; D2 om.) T1 M1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* B4 ऋतुपर्णप्रयाणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn1 *sup. lin.*) M2 (before corr.) 71; D1 75; T G M2 69 (as in text); M1 70. — *Śloka no.:* Dn 36; D1 34.

70

1 ^{b}) M1 वनान्युपवनानि च. — ^{c}) K4 (before corr.) Dc1 T2 (before corr.) G2. 4 अभि- (for अति-). — ^{d}) K1 D1-3 M खचरः; K4 विचरन्; T2 G1. 3 स्यंदनः.

2 ^{a}) Ś1 नृपे (for रथे). — ^{b}) =6^{b}. K4 D3. 6 S तथा (for तदा). K3. 4 D2 भार्गस्वरि°; B Dc1 Dn D3. 4. 6 T2 (after corr.) G3 भांगा(B1 °गं-; B3. 4 °ग-; D3 °गि)सुरि°; Dc2 भृंगासुरि°; D1. 5 M1 भार्गस्वरि°; T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 भागस्व(G1 °स्क)रि°; M2 भाङ्गस्वरि°. Ś1 भार्गश्वरिरतो नृपः; K1 भंगस्वरिरथो नृपः; K2 सुरथेन महाजनाः. — K2 om. 2^{c}-3^{d}. — ^{c}) B1. 2 अथो°; B4 Dn1. n3 D4. 6 T2 (after corr.) G3 अधो°; T1 तथा°; T2 (before corr.) G2. 4 तदा° (for अथा°).

3 K2 om. 3 (cf. v.l. 2). — ^{b}) K4 D1 नृपः; D5 तथा (for तदा). — ^{c}) Ś1 K3 च (for [इ]ति). — ^{d}) D2 प्राह (for आह).

4 ^{a}) D2 महाबाहो (for °बुद्धे). — ^{b}) T2 G2-4 M1 मनो° (for महा°). — ^{c}) Ś1 K1-3 Dn1 D1. 3. 5 G1 एनं; B3. 4 Dc T G2-4 M1 एतन् (for एतं). D5 वै (for मे). D2 वार्ष्णेयं त्वब्रवीद्राजा. — ^{d}) D2. 3 T1 G1 आ(D2 चा)-

वार्ष्णेयो यावदेतं मे पटमानयतामिति ॥ ४
नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव ।
योजनं समतिक्रान्तो न स शक्यस्त्वया पुनः ॥ ५
एवमुक्ते नलेनाथ तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
आससाद वने राजन्फलवन्तं बिभीतकम् ॥ ६
तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ।
ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७
सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ८
वृक्षेऽस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।
पतितानि च यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ।
एकपत्राधिकं पत्रं फलमेकं च बाहुक ॥ ९
पञ्च कोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ।
प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥ १०
ततो रथादवप्लुत्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
परोक्षमिव मे राजन्कत्थसे शत्रुकर्शन ॥ ११
अथ ते गणिते राजन्विद्यते न परोक्षता ।
प्रत्यक्षं ते महाराज गणयिष्ये बिभीतकम् ॥ १२
अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति च ।

C. 3. 2821
B. 3. 72. 14
K 3. 70. 14

नीयताम् (for आनयताम्). $K_{1.2}$ B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 M_2 इह (for इति). D_5 पटमानयतीति मे; T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ M_1 °यतेति ह.

5 ^{a}) B_2 D_6 तु (for तं). $Ś_1$ K_1 नलस्तं च प्रत्युवाच. — ^{b}) K_3 T दूर- (for दूरे). — ^{d}) D_2 G_1 च (for स). K_4 $D_{1.2.5}$ transp. त्वया and पुनः. K_2 B_{1-3} Dc Dn $D_{3.4.6}$ नाहर्तुं (D_3 °नेतुं) शक्यते पुनः; K_3 न शक्यः स पुनस्त्वया.

6 ^{a}) K_1 Dc Dn_1. n_2 T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 उक्तो (for उक्ते). $G_{2.4}$ [आ]सीत् (for [अ]थ). — ^{b}) $=2^{b}$. B_3 T_1 M तथा (for तदा). $Ś_1$ भागेश्वरि°; K_1 भंगस्वरि°; K_2 Dc_1 Dn $D_{3.4.6}$ भांगासुरि°; $K_{3.4}$ D_2 भार्ग्रस्वरि°; B_1 भांगंसुरि°; Dc_2 भोगासुरै°; $D_{1.5}$ M भार्गस्वरि°; T_1 भागस्वरि°; G_1 भागस्करि°. T_2 G_{2-4} नातिप्रीतमना नृपः. — ^{c}) K_4 D_1 राजा (for राजन्). — ^{d}) K_4 फलितं तु (for फल°). M_1 विभी° (for बिभी°).

7 ^{b}) $D_{1.2}$ [ऽ]भ्युवाच तं (for ऽभ्यभाषत).

8 ^{a}) K_2 सर्वं सर्वं; B_3 Dn_3 (by corr.) D_6 सर्वं सर्वो; D_4 सर्वं सर्वे. B $D_{4.6}$ न जानीते. — ^{d}) G_1 (corrupt) न ज्ञानः पुरुषः क्वचित्.

9 ^{a}) $Ś_1$ $B_{1.3}$ $D_{4.6}$ T_2 G_3 पत्राणि (for पर्णानि). — After 9^{ab}, B_4 ins.:

321* संख्यातानि मयैतानि सर्वाण्यस्य वनस्पतेः ।

On the other hand, after 9^{ab}, D_1 reads 10^{ab}, which in turn is followed by a variant of 10^{cd}:

322* प्रविलुप्तस्य शाखे द्वे पञ्चान्या या प्रशाखिका ।

— K_1 om. 9^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ K_2 Dn D_5 [अ]पि (for च). — ^{d}) T_1 $G_{1.2.4}$ कृतं; M स्मृतं (for शतम्). K_3 तत्रैक्षे नाधिकं शतं. — ^{e}) $K_{1.4}$ B एकमत्राधिकं; K_2 D_5 एकविंशा°; K_3 एवं पत्रा°; Dn_2 एकमात्रा°; G_4 एकं पत्रा°. $Ś_1$ K_{1-3} Dc Dn D_5 चात्र (for पत्रं). — After 9, D_1 ins.:

323* अयुतं चैव पत्राणामनयोरपि शाखयोः ।;

while D_3 ins.:

324* लक्ष्यं ह्यशीतिसाहस्रं पत्रेषु च फलेषु च ।

10 D_1 reads 10^{ab} after 9^{ab}. — ^{a}) T_2 (by corr.) G_3 [ऽ]पि (for ऽथ). $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ $D_{2.3}$ अयुतं चापि (K_1 चास्ति; K_3 $D_{2.3}$ चैव) पत्राणां; K_2 D_5 अयुतं चैव पर्णानां; T_1 फलकोट्यथ पत्राणि; T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ M फलकोट्यपि (M °थ) पत्राणां; G_1 फलकोटिसहस्राणि. — ^{b}) $K_{2.4}$ $D_{2.3.5}$ अनयोरपि शा°. — ^{c}) K_3 परिमुह्यस्य; K_4 प्रथिते ह्यस्य; $D_{1.2}$ प्रतिमुह्यंति; D_3 (by corr.) प्रचिनुह्येनं; G_1 प्रभिन्नान्यस्य. — ^{d}) T G याश्चान्याः प्रतिशाखिकाः; M_1 ये चाप्यन्ये प्रशाखिके. — ^{e}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ (before corr.) आसां (for आभ्यां). — ^{f}) K_3 एकोनं; G_1 M_1 पंचानां (for पञ्चोनं).

11 ^{a}) $Ś_1$ K Dn $D_{1-3.5}$ रथमवस्थाप्य. — ^{d}) B Dn_3m $D_{2.4.6}$ शंससे. $Ś_1$ $K_{1.3}$ $B_{1.2.4}$ D_{1-3} शत्रुकर्षण. — After 11, $K_{2.4}$ Dn D_5 ins.:

325* प्रत्यक्षमेतत्कर्तास्मि शातयित्वा बिभीतकम् ।
[Cf. 12^{cd}.]

12 ^{a}) $Ś_1$ K_1 अथास्य; $K_{2.4}$ $B_{1.2}$ Dc Dn_1. n_2 $D_{1.5}$ अथात्र; D_2 अथानु; D_3 यथात्र; M_1 (corrupt) अथ के. — ^{b}) S (except M_1) विजानाम्यपरोक्षतां. — Dn_3 om. 12^{cd}. — ^{d}) $K_{2.3}$ B D (except $D_{1.2}$; Dn_3 om.) M_1 शातयिष्ये. T_1 M_1 विभीतकं.

13 ^{b}) B_2 $D_{4.6}$ इह; D_1 T_1 M_2 एतन् (for एवं). B_4 चेदिह; G_2 चेति च (for वेति च). K_3 B_1 G_4 ह; B_2 $D_{1.4.6}$ M_2 वा; Dc वै (for च). — ^{d}) K_3 पश्य त्वं च

C. 3. 2822
B. 3. 72. 15
K. 3. 70. 15

संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ।
मुहूर्तमिव वार्ष्णेयो रश्मीन्यच्छतु वाजिनाम् ॥ १३
तमब्रवीन्नृपः सूतं नायं कालो विलम्बितुम् ।
बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः ॥ १४
प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथ वा त्वरते भवान् ।
एष याति शिवः पन्था याहि वार्ष्णेयसारथिः ॥ १५
अब्रवीदृतुपर्णस्तं सान्त्वयन्कुरुनन्दन ।
त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ॥ १६
त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान्हयकोविद ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्तुमर्हसि ॥ १७
कामं च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ।
विदर्भान्यदि यात्वाद्य सूर्यं दर्शयितासि मे ॥ १८
अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्यायेमं बिभीतकम् ।
ततो विदर्भान्यास्यामि कुरुष्वेदं वचो मम ॥ १९
अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह ।
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं शातयामास तं द्रुमम् ॥ २०
ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ॥ २१
अत्यद्भुतमिदं राजन्दृष्टवानस्मि ते बलम् ।
श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां यथैतज्ज्ञायते नृप ॥ २२
तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने तदा ।
विद्ध्यक्षहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदम् ॥ २३

(for पश्यतस्ते). Ś$_1$ K$_1$ नराधिप. — ^{c}) K$_{1.4}$ D$_1$ एव; K$_2$ B$_3$ Dn D$_{4.5}$ अपि; D$_2$ एकं; D$_3$ T$_2$ (by corr.) G$_3$ इह (for इव).

14 ^{a}) B$_1$ ततोब्र°. T$_2$ G$_{2-4}$ ततोब्रवीन्नृपसुतः. — ^{d}) K$_3$ B उप°; D$_{4.6}$ उपा° (for समा°). T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ परमं यत्नमास्थितः.

15 ^{a}) K$_3$ प्रातीक्ष वै (for प्रतीक्षस्व). K$_3$ B$_{1-3}$ D$_{4.6}$ तु (for त्वं). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_{2.3.5}$ त्वरितो; D$_1$ त्वरसे. D$_5$ भव (for भवान्). — ^{c}) K$_3$ एवं (for एष).

16 ^{a}) K$_2$ Dn D$_5$ तु (for तं). K$_3$ B D$_{4.6}$ अथाब्रवीदृतुपर्णः. — G$_4$ om. (hapl.) 16^{b}–19^{a}. — ^{c}) K$_2$ Dn (Dn$_3$m as in text) D$_5$ शास्ता (for यन्ता). — ^{d}) D$_3$ चैव (for अपि).

17 G$_4$ om. 17 (cf. v.l. 16); Ś$_1$ K$_2$ D$_2$ om. (hapl.) 17^{a}–18^{b}. — ^{a}) K$_3$ त्वत्कृपां (for त्वत्कृते). — ^{b}) K$_{3.4}$ B Dc Dn$_3$ D$_{1.4.6}$ T$_1$ विदर्भां (B$_2$ वैदर्भीं); M$_2$ वैदर्भान्. T$_1$ जयकोविद; G$_1$ नय°; M$_1$ अश्व°. K$_1$ राज्यं सर्वं विनिश्चितं. — K$_1$ om. 17^{c}–18^{b}. — ^{c}) D$_3$ त्वा (*sup. lin.* च) (for त्वां). — ^{d}) G$_1$ निर्विघ्नं (for न विघ्नं).

18 G$_4$ om. 18; Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_2$ om. 18^{ab} (cf. v.l. 16, 17). — ^{a}) B$_1$ transp. च and ते. — ^{b}) M मा (for मां). K$_4$ विदर्भां हयकोविद (cf. 17^{b}). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{2-4}$ B$_3$ Dc Dn$_{2}$.n$_3$ D$_{1.5}$ विदर्भां; D$_{3.6}$ विदर्भं. Ś$_1$ K$_1$ वा यात्वा; K$_3$ गत्वाद्य; D$_3$ चासाद्य (for यात्वाद्य). D$_2$ विदर्भायां ततो गत्वा. — ^{d}) K$_2$ D$_5$ भैमीं (for सूर्यं). T$_2$ G$_3$ च (for [अ]सि).

19 G$_4$ om. 19^{a} (cf. v.l. 16). — ^{a}) K$_3$ B Dc D$_4$ ततः (for अथ). — ^{b}) K$_2$ Dn D$_5$ संख्याय च; K$_3$ T$_2$ G$_{2.3}$ °येदं; D$_2$ °यैनं; G$_1$ °योयं; G$_4$ संख्या एतं. Ś$_1$ K$_1$ विभो तरुं; T$_1$ M$_1$ विभी° (for बिभी°). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{2-4}$ B$_3$ Dc Dn$_{2}$.n$_3$ D$_{1.2.5.6}$ विदर्भां; D$_3$ विदर्भं. — ^{d}) Dn D$_4$ G$_2$ कुरुष्वैवं. Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_{1.2}$ न ते विघ्नो (Ś$_1$ °घ्नं) भविष्यति.

20 ^{a}) T$_2$ G$_{2-4}$ एव (for इव). — ^{b}) K$_3$ गणयंस्ते तु बाहुक (marg. *sec. m.* बिभीतकं); D$_1$ गणस्व प्रत्युवाच ह. — K$_2$ Dn ins. after 20^{ab}: K$_4$, after 20:

326* एकदेशं च शाखायाः समादिष्टं मयानघ ।
गणयस्वाश्वतत्त्वज्ञ ततस्त्वं प्रीतिमावह ।

K$_4$ cont.:

327* ततस्तं बाहुको राजञ्छाखैकोद्देशमप्युत ।
फलानि परिसंख्यातुं त्वरमाणोपचक्रमे ।

— ^{d}) Dc G$_1$ तं (G$_1$ वै) द्रुतं (for तं द्रुमम्). D$_1$ शातयित्वा स वै द्रुमं; T G$_{2-4}$ M गणयामास शाखिके (T$_1$ M वै द्रुमं).

21 B$_4$ transp. 21^{ab} and 21^{cd}. — ^{a}) K$_4$ D$_1$ तु (for स). — ^{b}) M$_1$ बाहुको (for राजानम्). T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ वाक्यम् (for इदम्). T$_1$ M$_2$ राजा वचनमब्रवीत्. — ^{c}) T$_2$ G$_{2-4}$ यथोक्तं वै (for यथोक्तानि). — ^{d}) K$_3$ तान्येव च; G$_2$ यावंत्येव. Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn D$_{1-3.5}$ T$_1$ G$_1$ M तु; G$_2$ वै (for च).

22 ^{a}) B$_{2.3}$ D$_{4.6}$ अथाद्भुत°. — ^{c}) B$_2$ M ते विद्यां; T$_2$ G$_{2-4}$ का विद्या. — ^{d}) K B$_{1.3.4}$ Dc Dn$_1$.n$_2$ D$_{3.5.6}$ M$_2$ ययै°; G$_2$ M$_1$ येनै° (for यथै°). D$_1$ ब्रूयते (for ज्ञा°).

23 ^{b}) D$_2$ गमनोत्सुकः. K$_2$ Dn D$_5$ नृप; G$_1$ तथा (for तदा).

24 ^{a}) G$_2$ बाहुकस्तद्वचः श्रुत्वा. — ^{b}) D$_{1.5}$ नृप (for मम). T$_2$ G$_{2-4}$ देहि विद्याद्वयं च मे. — ^{d}) T$_2$ G$_{2-4}$ त्वं

बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम ।
मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २४
ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।
हयज्ञानस्य लोभाच्च तथेत्येवाब्रवीद्वचः ॥ २५
यथेष्टं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् ।
निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक ।
एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णो नलाय वै ॥ २६
तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः ।
कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात्सततमुद्वमन् ॥ २७
कलेस्तस्य तदार्तस्य शापाग्निः स विनिःसृतः ।
स तेन कर्शितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् ॥ २८
ततो विषविमुक्तात्मा स्वरूपमकरोत्कलिः ।
तं शप्तुमैच्छत्कुपितो निषधाधिपतिर्नलः ॥ २९
तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
कोपं संयच्छ नृपते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ॥ ३०
इन्द्रसेनस्य जननी कुपिता माशपत्पुरा ।
यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं भृशपीडितः ॥ ३१
अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ।
विषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् ॥ ३२
ये च त्वां मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति ॥ ३३
एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः । C. 3. 2845 B. 3. 72. 37 K. 3. 70. 38

नराधिप (for पुरुष°).

25 ^{d}) K2 B2 Dn D2. 5 तं तथेत्यब्रवीद्वचः; G4 तथैवेत्य-ब्रवीच्च तं.

26 ^{a}) K2 तथोक्तं त्वं; K4 D (except D6) यथोक्तं त्वं; B4 अथेष्टं त्वं; G1 यथास्त्वेष्टं. B2 D2. 4. 6 तद्; T2 G2–4 M वै (for त्वं). S गृहाण त्वम्. — ^{b}) D2 परमं (for हृदयं). K4 D3 मम (for परम्). — ^{c}) Ś1 K1 चाश्व°; K2. 4 Dc D1. 2. 5 ह्यश्व° (for मेऽश्व°). — ^{d}) Ś1 K1. 3 B3. 4 Dn (Dn3 before corr.) D2. 3 T1. 2 (before corr.) G1. 2 तिष्ठति. — ^{f}) Ś1 नलस्य (for नलाय). — After 26, D1. 2 ins.:

328* ददावेकमना भूत्वा शुचिः पुरुषसत्तमः ।

27 ^{c}) K1 S कार्कोटक(T2 G2–4 °कं)विषं. G1 M2 तीव्रं. — ^{d}) K2 Dn2. n3 (m as in text) D1. 5 उद्वहन्; K4 D2 उद्गिरन् (for उद्वमन्). T1 G1 M2 मुखात्स तु समुद्वमन्.

28 ^{a}) D4. 6 T1 M ततस् (for तस्य). Dc तथा°; G2 सदा° (for तदा°). K4 कलिस्तु पुरुषव्याघ्र. — ^{b}) K4 D2. 5 इव; D1 च वि- (for स वि-). — ^{c}) T1 यष्टितो (for कर्शितो). K1 D5 M2 राजन् (for राजा). — ^{d}) Ś1 K1 अवाप्तवान् (for अनात्म°). — After 28, G2 ins.:

329* तं भ्रान्तरूपं निःशोभं संक्लिष्टमकरोत्कलिः ।

29 ^{a}) S (except M1) विषाद् (for विष-). K3 °विमुक्तोभूत्. — ^{b}) Ś1 K1 B2. 4 Dc2 Dn1. n2 D1. 5 स्वं (for स्व-). — ^{c}) D2 इच्छन् (for ऐच्छत्). Dc शप्तुमैच्छत्प्रकुपितो. — ^{d}) Ś1 बली; B Dn3 D4. 6 कलिं (for नलः).

30 ^{a}) T1 G1 M2 ततो (for कलिर्). — ^{c}) D1 नियच्छ. — ^{d}) T1 G1 प्रीतिं (for कीर्तिं). K2 D1. 3 M1 धास्यामि; D5 यास्यसि (for दास्यामि). D5 वै (for ते).

31 ^{b}) K2 B1 Dc2 Dn D4–6 G1 मां शपत्; K4 D1. 2 साशपत्; D3 (marg. *sec. m.*) साभवत्. K3 T1 कुपितामशप(T1 °वद)त्पुरा. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 Dc D1–3 तेनाहं (for ततो°).

32 D3 om. (hapl.) 32^{ab}. — ^{a}) K4 B1. 2. 4 Dc1 D1 अवसंस्त्वयि. — ^{b}) Ś1 B1 G2 अपराजिता; K Dc Dn3m D4. 6 T G1. 3 अपराजितः. Dn (Dn3m as in text) D1 सुखदुःखपराजितः. — After 32, K1 ins. 332*. — K2. 3 B D (except D1. 2. 5) ins. after 32: K1, after 33:

330* शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि शृणु चेदं वचो मम ।

33 ^{a}) Ś1 Dn2 D3 M2 त्वा (for त्वां). — ^{b}) G2 कथ° (for कीर्त°). T1 [अ]निंदिताः (for [अ]तन्द्रि°). — ^{c}) K4 B4 मत्प्रभूतं; B1 मत्प्रसृतं. — ^{d}) T1 मत्प्रसादाद् (for न कदाचिद्). — After 33, S (except M1) ins.:

331* न तेषां मानसं किंचिच्छारीरं वाचिकं तथा ।
भविष्यति नृणां राजन्कीर्तयिष्यन्ति ये नलम् ।

[(L. 1) M2 मानसं तदा (for वाचिकं तथा). — (L. 2) T2 G3. 4 महाराज (for नृणां राजन्).]

— S (except M1) cont.: K3 B D (except B1. 2. 5) ins. after 33: K1 ins. after 32:

332* भयार्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे ।

[D3 जातं; D6 T2 G2. 3 यांतं; T1 G1 राजन् (for यातं). K1 Dc शप्स्यसि.]

— After 33, K1 ins. 330*.

34 ^{a}) G1 राजन् (for राजा). B3 एवमुक्तोथ राजा स.

C. 3. 2846
B. 3. 72. 38
K. 3. 70. 38

ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश बिभीतकम् ।
कलिस्त्वन्येन नादृश्यत्कथयन्नैषधेन वै ॥ ३४
ततो गतज्वरो राजा नैषधः परवीरहा ।
संप्रनष्टे कलौ राजन्संख्यायाथ फलान्युत ॥ ३५
मुदा परमया युक्तस्तेजसा च परेण ह ।
रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः ।
बिभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ॥ ३६
हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ।
नलः संचोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ३७
विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महामनाः ।
नले तु समतिक्रान्ते कलिरप्यगमद्गृहान् ॥ ३८
ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत्पृथिवीपते ।
विमुक्तः कलिना राजन्रूपमात्रवियोजितः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

बृहदश्व उवाच ।
ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायाह्ने सत्यविक्रमम् ।
ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यवेदयन् ॥ १
स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।

— ^{b}) K_3 प्रायच्छत्; T_1 G_1 संयच्छत्. — ^{d}) K_4 प्रविशत्तं; T_1 M_2 विवेश च; G_2 M_1 आविवेश. T_1 G_1 M बिभीतकं. — After 34^{cd}, $D_{1.2}$ ins.:

333* कलिसंसर्गदोषेण अपवित्रो बिभीतकः ।

— ^{c}) K_3 T_2 $G_{2.3}$ M_1 नो दृष्टः (for नादृश्यत्). $Ś_1$ K_1 कलिं त्वन्ये तु (K_1 च) नापश्यन्; K_2 Dn D_5 कलिस्त्वन्यैस्तदादृश्यः; K_4 °न्यैर्न चादृश्यत्; $D_{1.2}$ °न्यैरनादृश्यः; T_1 G_1 M_2 ततस्तेनैव नादृश्यत्. — ^{f}) K_3 B $D_{4.6}$ T_2 $G_{2.3}$ M_1 ह (for वै).

35 D_1 om. 35^c–36^b. — 35^a=39^a. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 B_{1-3} Dc_1 $G_{2.4}$ संप्रणष्टे; K_4 D_4 T_1 संप्रविष्टे. K_2 B_3 D (except $D_{4.6}$; D_1 om.) T_2 G_{2-4} राजा (for राजन्). — ^{d}) K_2 B_2 $Dn_{1.n3}$ D_5 G_1 संख्यायास्य; K_3 °नार्थं; $B_{1.3.4}$ Dc M_1 °य च; $D_{4.6}$ °यत; T_1 M_2 °य तु. B Dc $D_{4.6}$ फलान्यथ; T_2 G बिभीतकं (G_1 फलानि च)

36 D_1 om. 36^{ab} (cf. v.l. 35); D_5 om. 36^a–37^b. — ^{b}) K_2 B_2 Dn $D_{4.6}$ [अ]थ (for च). T_2 G_{2-4} M_1 बलेन (for परेण). K_2 B D (except $D_{2.3}$; $D_{1.5}$ om.) वै; T_2 G_{2-4} M_1 च (for ह). K_4 तेजसा परमेण ह. — ^{c}) K_3 वेगेन (for तेजस्वी). — M_2 om. (hapl.) 36^d–38^a. — ^{ef}) T_2 G_3 बिभीतकोप्रशस्तः संवृत्तः स कलि°. — After 36, K_4 D_{1-3} ins.:

334* ततः प्रभृति राजेन्द्र लोकेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ।

37 D_5 om. 37^{ab}; M_2 om. 37 (cf. v.l. 36). — ^{c}) K_2 $Dn_{1.n2}$ D_5 संनोदयामास; D_1 संबोध°.

38 M_2 om. 38^a (cf. v.l. 36). — ^{b}) K_{2-4} B D °यशाः (for °मनाः). — ^{d}) K_3 (*sup. lin.*) Dc_2 Dn_2 T_2 G_3 M_2 अप्यागमद्; D_3 अभ्यगमद्; G_1 अप्यपतद्. $K_{2.3}$ (*sup. lin.* as in text). $_4$ B D गृहं; G_1 द्रुमात्; M_1 स्वयं.

39 39^a=35^a. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $B_{1.3.4}$ Dn $D_{2.4-6}$ °पतिः (for °पते). — ^{c}) G_1 वियुक्तः. B $D_{4.6}$ राजा; T_2 G_{2-4} M_1 तत्र (for राजन्). — ^{d}) T_2 G_{2-4} °विपर्ययः.

Colophon om. in D_2. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_1 T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except K_3; D_2 om.) T_1 G_1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* B_4 कलिनिर्गमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn_1 *sup. lin.*) M_2 (before corr.) 72; D_1 76; T G M_2 (after corr.) 70 (as in text); M_1 71. — *Śloka no.:* Dn D_1 43; D_6 42.

71

1 ^{a}) $Ś_1$ K_{2-4} $B_{3.4}$ Dc Dn_2 $D_{1.4-6}$ विदर्भां. D_2 विदर्भायां तु संप्राप्तं. — ^{c}) G_1 तदा (for जना). B_1 महाराजं (for जना राज्ञे). K_4 Dc $D_{1.2.5}$ S राजन् (for राज्ञे). — ^{d}) K_2 Dn D_5 प्रत्यपादयन्; D_3 च निवेदयन्.

2 ^{a}) K_3 ज्ञप्तः; Dc D_3 राजन् (for राजा). — ^{d}) K_2 Dc Dn $D_{3.5}$ स विदिशो; K_3 सायं°; K_4 स प्रा°; $B_{2.4}$ $D_{4.6}$

नादयन्रथघोषेण सर्वाः सोपदिशो दश ॥ २
ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुवुः ।
श्रुत्वा च समहृष्यन्त पुरेव नलसंनिधौ ॥ ३
दमयन्ती च शुश्राव रथघोषं नलस्य तम् ।
यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे ॥ ४
नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ।
सदृशं रथनिर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः ॥ ५
प्रासादस्थाश्च शिखिनः शालास्थाश्चैव वारणाः ।
हयाश्च शुश्रुवुस्तत्र रथघोषं महीपतेः ॥ ६
ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा ।
प्रणेदुरुन्मुखा राजन्मेघोदयमिवेक्ष्य ह ॥ ७

दमयन्त्युवाच ।

यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।
मम ह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः ॥ ८
अद्य चन्द्राभवक्त्रं तं न पश्यामि नलं यदि ।
असंख्येयगुणं वीरं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ९
यदि वै तस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम् ।
प्रविशामि सुखस्पर्शं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ १०
यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः ।
अद्य चामीकरप्रख्यो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ११
यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणवारणः ।
नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ १२
न स्मराम्यनृतं किंचिन्न स्मराम्यनुपाकृतम् ।
न च पर्युषितं वाक्यं स्वैरेष्वपि महात्मनः ॥ १३

C. 3. 2865
B 3. 73. 13
K. 3. 71. 13

चोप° ; $D_{1.2}$ स(D_2 च)प्र° ; T_1 G_2 चाथ दिशो; T_2 G_3 ताः प्र° ; G_1 अपि दिशो; G_4 स्म वि° (for सोप°). K_4 B D (except $D_{4.6}$) दिशः (for दश). Ś$_1$ K_1 सर्वतः सदिशो दश. [सोपदिशो, syllabic haplology for सोपदिशो दिशो ?]

3 ^{b}) Ś$_1$ चुक्रुशुः (for शुश्रुवुः). K_3 नलाश्वास्ते विशुश्रुवुः; D_2 नलास्तत्र प्रशुश्रुवुः. — ^{c}) K_2 B_3 Dn $D_{4.6}$ श्रुत्वा तु; K_4 $B_{1.2}$ Dc $D_{2.3}$ श्रुत्वाथ. D_3 तत्राहृष्यंत; M_2 संप्रहृ°.

4 ^{a}) K_4 B_3 D (except $D_{1.4.6}$) G_1 M_2 तु (for च). — ^{b}) Ś$_1$ $D_{3.5}$ तत्; D_2 तु; T_1 G_1 M_2 वै (for तम्). — ^{c}) T_2 $G_{3.4}$ निनदं; G_1 निनदो (for नदतो). — ^{d}) Ś$_1$ G_1 गंभीरो. — After 4, $K_{2.3}$ B D (except $D_{1.2.5}$) ins.:

335* परं विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नादं महास्वनम् ।

6 ^{ab}) Ś$_1$ शैल° (for शाला°). T_2 $G_{1.3.4}$ चापि (for चैव). K_4 कुंजराः (for वारणाः). D_2 प्रासादशिखिनः शाला स्थाणुश्चैव च वारणाः. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ D (except $D_{4.6}$) तस्य (for तत्र). — ^{d}) T_2 G_{2-4} मनोहरं; some MSS. महीपते.

7 ^{a}) K_2 Dn D_5 तच्छ्रुत्वा; K_4 श्रुत्वा तु; D_2 श्रुत्वाथ (for ते श्रुत्वा). — ^{d}) B_1 D_1 मेघनादम्; B_4 मेघनाद (for मेघोदयम्). D_1 इवोन्मुखाः; D_6 T_1 M_2 अवेक्ष्य वा (D_6 ह); G_1 इवेच्छया. Ś$_1$ K_1 मेघोदयवशाद्यथा; K_{2-4} Dc Dn $D_{2.3.5}$ मेघनाद इ(K_4 °दमि)वोत्सुकाः; T_2 G_{2-4} M_1 दृष्ट्वे($G_{2.4}$ °ष्ट्वै)व जलदोदयं; text as in $B_{2.3}$ D_4!

8 ^{a}) K_4 श्रुत्वा तु; D_{4-6} यथायं; T_1 G_1 यथैव (for यथासौ). — ^{b}) M_2 रोदसी (for मेदिनीम्). B $D_{4.6}$ transp. पूरयन्निव and मेदिनीं. — ^{c}) K_{2-4} B D G_4 M_2 ममाह्लाद°. — ^{d}) M_2 नान्य (for नल). K_3 D_3 T G एव (for एष). D_3 M_2 महीपतेः; M_1 तथा नृपः.

9 ^{a}) K_3 Dn D_{1-3} अथ. K_4 चंद्रार्कवक्त्रं. — ^{d}) = 10^{d}, 11^{d}, 12^{d}. Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ B D विनंक्ष्या(K_1 $D_{1.3}$ °नक्ष्या-; K_4 D_2 °नश्या)मि न संशयः.

10 ^{c}) Ś$_1$ K_1 D_1 प्रवेक्ष्यामि. — ^{d}) N (except K_3) न भविष्यामि (for विनशि°). Ś$_1$ असंशयः.

11 Ś$_1$ G_1 om. (hapl.) 11. — ^{a}) B_1 मेघगंभीरं; D_3 M_1 हंसनिर्घोषो. — ^{c}) K_3 D (except $D_{1.3.4.6}$) °प्रख्यं. — K_1 om. (hapl.) 11^{d}–12^{c}. — ^{d}) $K_{2.3}$ Dc Dn D_5 प्रवेक्ष्यामि हुताशनं; K_4 B $D_{1-4.6}$ विनंक्ष्या(D_{1-3} °नश्या)मि न संशयः.

12 K_1 om. 12^{abc} (cf. v.l. 11). — ^{b}) $K_{2.3}$ B Dn $D_{3.4.6}$ S (except T_1 G_1 M_2) °विक्रमः. — ^{d}) Ś$_1$ K D (except $D_{3.4.6}$) विनंक्ष्या($K_{1.3}$ D_1 °नक्ष्या-; D_2 °नश्या)मि न संशयः.

13 ^{a}) M_1 वाक्यं (for किंचिन्). — ^{b}) Ś$_1$ K_1 $D_{4.6}$ [अ]नपाकृतं; K_2 Dn D_5 [अ]पकारतां; K_3 च पापकृत्; T G [अ]नुपातकं (G_1 [अ]नृतं कृतं). B न च ($B_{2.4}$ om. च) स्मराम्यपाकृतं. — ^{c}) Ś$_1$ K_1 वचः (for न च). Ś$_1$ वापि; K_1 चापि (for वाक्यं). — ^{d}) Ś$_1$ सुरेष्वपि; K_2 D_5 स्वेच्छयापि. $K_{2.4}$ D (except $D_{3.4.6}$) कदाचन.

14 ^{a}) K_4 वाग्मी च; T_2 G_{2-4} वीरोपि. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{3.4}$ D_2 दाता चाप्यधिको नृपैः; K_1 धाता चाप्यधिकं नृपैः;

C. 3. 2865
B. 3. 73. 14
K. 3. 71. 14

प्रभुः क्षमावान्वीरश्च मृदुर्दान्तो जितेन्द्रियः ।
रहोऽनीचानुवर्ती च क्लीबवन्मम नैषधः ॥ १४
गुणांस्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ।
हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविनाकृतम् ॥ १५
बृहदश्व उवाच ।
एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ।
आरुरोह महद्वेश्म पुण्यश्लोकदिदृक्षया ॥ १६
ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ।
ऋतुपर्णं महीपालं सहवार्ष्णेयबाहुकम् ॥ १७
ततोऽवतीर्य वार्ष्णेयो बाहुकश्च रथोत्तमात् ।
हयांस्तानवमुच्याथ स्थापयामासतू रथम् ॥ १८
सोऽवतीर्य रथोपस्थादृतुपर्णो नराधिपः ।
उपतस्थे महाराज भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १९
तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ।
अकस्मात्सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्त्रं न स्म विन्दति ॥ २०
किं कार्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टश्च भारत ।
नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुहित्रर्थे समागतम् ॥ २१
ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्सत्यपराक्रमः ।
राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कंचन ।
नैव स्वयंवरकथां न च विप्रसमागमम् ॥ २२
ततो विगणयन्राजा मनसा कोसलाधिपः ।
आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः ॥ २३
राजापि च स्मयन्भीमो मनसाभिविचिन्तयत् ।
अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ॥ २४

K2 Dc Dn D1. 5 दाता चाभ्यधिको नृपः (Dc गुणैः; Dn1 नृपैः). — ^{c}) T G अहो (for रहो). G4 [ऽ]तीवानु° (for ऽनीचानु°). — ^{d}) K2. 4 Dc D1–3. 5 बलवान् (for क्लीबवन्). K3 क्लिश्यन्मन्मथनैषधः.

15 ^{c}) K4 चेदं; T2 G2. 3 M1 इव (for इदं).

16 All MSS. om. the ref.! — ^{a}) Ś1 विलप्य°; D2 प्रलप्य°. — ^{b}) G1 भामिनी (for भारत). — ^{c}) G1 महावेश्म.

17 ^{ab}) G1 नृपम् (for रथम्). T2 G2–4 M1 आलोक(T2 G3 °रोह)यंती ददृशे भैमी राजन्मनस्विनी. — ^{c}) T2 G महाराजं (G1 सवार्ष्णेयं) (for मही°). — G4 om. (hapl.) 17^{d}–19^{c}. — ^{d}) T1 M2 सवार्ष्णेयं सबाहुकं; G1 महीपालं सबाहुकं.

18 K3 G4 om. 18 (for G4 cf. v.l. 17). — ^{b}) T2 G2. 3 महारथात् (for रथो°). — ^{c}) Dc [आ]शु (for [अ]थ). — ^{d}) K2 B1 Dn °मास वै रथं; K4 D1. 5 °मास तं रथं; D3 (*sup. lin.* as in text) °मास भूरथं; T1 (*inf. lin.* as in text) °मास कूबरं.

19 G4 om. 19^{abc} (cf. v.l. 17). — ^{a}) T1 रथात्तस्माद् (for रथोप°). — ^{b}) K4 D5 महारथः; B Dc D4. 6 T1 महीपतिः (for नरा°). — K1 om. 19^{c}–20^{b}. — ^{c}) K2. 3 B2. 4 Dc1 Dn D4. 6 T G (G4 om.) महाराजं. — ^{d}) = (var.) 3. 50. 5^{b}, 9^{d} (q.v.). B3. 4 Dc D4. 6 °पराक्रमः.

20 K1 om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — ^{b}) B1. 4 G1 युतः; T2 G2–4 मुदा; M1 तदा (for ततः). D1 पूजयामास भारत. — After 20^{ab}, Ś1 K2. 3 Dn D1. 3 (marg.). 5 ins.:

336* स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः ।
स तत्र कुण्डिने रम्ये वसमानो महीपतिः ।
न च किंचित्ततोऽपश्यत्प्रेक्ष्यमाणो मुहुर्मुहुः ।
स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा ।

— ^{d}) B Dc Dn2. n3 D4. 6 T1 G1 श्रीमंतं (for स्त्रीमन्त्रं). Ś1 K1–3 D2 T1 न स विंदति; K4 D5 स न विंदति; T2 G M1 न ह्यविंदत (G1 नाभ्यविंदत); M2 न स्म विंदते.

21 ^{b}) Ś1 K Dn D1–3. 5 स (for च). — ^{d}) B Dc D4. 6 S (T1 corrupt) दुहित्रर्थं. K1. 3. 4 S तमा(G1 °था)गतं.

22 ^{a}) Ś1 वै राजन्; K1 वै राजा; B D4. 6 [अ]सौ राजा; Dc राजन्स; Dn3 T2 G2. 3 राजासौ (for राजा स). — ^{b}) Ś1 K1 स धीमान्सत्यविक्रमः (K1 °संगरः). — ^{d}) D2 स (for स्म). K3. 4 Dn3 (before corr.) D2 किंचन; G2 कश्चन. D5 न पश्यति कदाचन. — ^{e}) T1 G2 °कथा (for °कथां). — After 22, T2 G2. 3 M ins.:

337* न चान्यं किंचिदारम्भं स्वयंवरविधिं प्रति ।

23 ^{a}) K2. 3 B Dc2 Dn D4. 5 विगणयद्; T1 ऽव्यगणयद्; G1 [ऽ]प्यगणयद्. — ^{b}) N (except Ś1 K1 Dn2) कोशला°.

24 ^{a}) D5 स (for च). Ś1 K Dc D1–3. 5 T1 G2. 4 M स्वयं (for स्मयन्). — ^{b}) Ś1 K1 Dc मनसाभि(Dc °सा स)विचिंतयन्; K2 B1. 2. 4 D1. 5. 6 °सा समचिंतयत्; K3 G1 M1 °सापि (M1 °भि-) ऽव्यचिंतयन्; K4 B3 Dn D2–4 °सा समचिंतयन् (sic); T G3 °सापि (T1 °सा हि) व्यचिंतयत्.

ग्रामान्बहूनतिक्रम्य नाध्यगच्छद्यथातथम् ।
अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् ॥ २५
नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् ।
विश्राम्यतामिति वदन्क्लान्तोऽसीति पुनः पुनः ॥ २६
स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः ।
राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेश्म समाविशत् ॥ २७
ऋतुपर्णे गते राजन्वार्ष्णेयसहिते नृपे ।
बाहुको रथमास्थाय रथशालामुपागमत् ॥ २८
स मोचयित्वा तानश्वान्परिचार्य च शास्त्रतः ।
स्वयं चैतान्समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २९
दमयन्ती तु शोकार्ता दृष्ट्वा भाङ्गस्वरिं नृपम् ।
सूतपुत्रं च वार्ष्णेयं बाहुकं च तथाविधम् ॥ ३०
चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैष रथनिस्वनः ।
नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैषधम् ॥ ३१
वार्ष्णेयेन भवेन्नूनं विद्या सैवोपशिक्षिता ।
तेनास्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ॥ ३२
आहो स्विदृतुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा ।
ततोऽयं रथनिर्घोषो नैषधस्येव लक्ष्यते ॥ ३३
एवं वितर्कयित्वा तु दमयन्ती विशां पते ।
दूतीं प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे नृप ॥ ३४

C. 3. 2889
B. 3. 73. 36
K. 3. 71. 36

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

— $24^d = 25^d$. — After 24, B2 D4. 6 ins.:

338* राज्ञश्चान्यानतिक्रम्य प्राप्तोऽयमभिवादकः ।

25 ^{a}) Ś1 (by transp.) ग्रामानतिक्रम्य बहून्; K1 पुरग्रामानति°. — ^{b}) Ś1 अध्यगच्छद्; K1 D1 नाधिगच्छद्. Ś1 K1 यथागतं; Dc यथासुखं. — ^{c}) B3 T1 अपि कार्यं; B4 स्वल्पकार्यं; T2 G2. 3 अल्पं कार्यं. Ś1 K1. 3 D1. 3 अनिर्दिष्टं; D2 इदं चैतत् (for विनिर्दिष्टं). D6 अनल्पकार्यं निर्दिष्टं; G1 अल्पकार्यंनिविष्टं तं. — $25^d = 24^d$. — After 25, K2. 4 B2–4 Dn D3. 4. 6 ins.:

339* पश्चादुदर्के ज्ञास्यामि कारणं यद्भविष्यति ।

26 ^{b}) Ś1 K1. 4 विसर्जयत्; D3 (by corr.) समर्चयत्. — ^{c}) Ś1 K1 B1. 3 D1. 3–6 G1 विश्रम्यताम्. K2 Dn D5 इत्युवाच; K3 S इति तदा; K4 Dc D1–3 इत्यवदत्. — ^{d}) Ś1 K1 Dc D1 T1 श्रांतोसीति. K3 वदन्मुहुः (for पुनः पुनः).

27 ^{a}) D2 transp. स and सत्कृतः. — ^{d}) K1 समासदत्; B D4. 6 तदाविशत्; Dc समादिशत्; D3 G1 °गमत्.

28 T1 om. (hapl.) 28–29. — ^{c}) K1. 2 B Dn D6 रथमादाय. — ^{d}) G2 अश्वशालाम्. B2 D1. 2 उपाविशत्.

29 D1 T1 om. 29 (for T1 cf. v.l. 28). — ^{a}) B D4. 6 S (T1 om.) मोक्ष° (for मोच°). — ^{b}) Ś1 K1. 3. 4 B1. 2. 4 Dc D3. 4. 6 परिचर्यं; K2 B3 Dn D5 उपचर्यं; D2 परिवार्य. — D3 om. from 29^{cd} up to 12^a of the next adhy. — ^{c}) Ś1 K1 अथ; K3 समं (for स्वयं). Ś1 K1 B2–4 D4 M1 चैनान्. — ^{d}) D2 रथोपस्थमुपा°.

30 D3 om. 30 (cf. v.l. 29). — ^{a}) K2 B Dn2. n3 D4. 6 [अ]पि; K3 D1 च (for तु). — ^{b}) Ś1 भार्गस्वरिं; K1 भंगस्वरिं; K2 Dc Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 भंगासुरिं; K3 भार्ग्रस्वरिं; K4 भार्ग्र°; D1. 2. 5 M2 भार्ग°; T1. 2 (before corr.) G2. 4 भाग°; G1 भागस्करिं; M1 भार्गसुरिं. — ^{d}) G1 बाहुकं रथमागतं.

31 D3 om. 31 (cf. v.l. 29). — ^{b}) Ś1 K1. 3 B1. 4 Dc2 Dn1. n2 D2 T2 G3 °निःस्वनः. — ^{c}) K3 नलस्य च; Dc °स्येह; Dn1 T1 G2 °स्यैव. — ^{d}) B1 D6 transp. च and पश्यामि.

32 D3 om. 32 (cf. v.l. 29). — ^{b}) B4 D2 °लक्षिता (for °शिक्षिता). — ^{c}) Ś1 K Dc Dn D1. 5 G4 तेनाद्य. — K2 om. (hapl.) 32^d–33^c. — ^{d}) B D4 T2 G3 महास्वनः (for महानभूत्). D1 नैषधस्येव दृश्यते.

33 D3 om. 33 (cf. v.l. 29); K2 D2 om. 33^{abc} (for K2 cf. v.l. 32). — ^{a}) K1 Dn1. n2 D1. 6 अहो; B4 संघो (for आहो). D6 [S]सौ (for ऽपि). — ^{b}) K1 transp. नलः and तथा. — ^{c}) Ś1 Dn D5 G1 M1 तथायं; T1 यथायं (for ततोऽयं). — ^{d}) B D4. 6 नलस्येवेह लक्ष्यते (B2 °क्षये).

34 D3 om. 34 (cf. v.l. 29). — ^{a}) K2–4 Dc Dn D5 सा; D1. 2 प्र-; T1 G1 M2 च (for वि-). — B4 D4. 6 एवं वितर्कयंती सा. — ^{d}) Ś1 K1. 2 Dc Dn D5 शुभा (for नृप). K3 नैषधान्वेषणेन तु; K4 D1. 2 केशिनीं नाम सुप्रियां (D2 नामतः).

Colophon om. in D2. 3. G4 broken. — *Major parvan:* Ś1 T G2. 3 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except Dn2; D2. 3 om.) T1 G1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn M2 (before corr.) 73; D1 77;

७२

C. 3. 2890
B. 3. 74. 1
K. 3. 72. 1

दमयन्त्युवाच ।
गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः ।
उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाहुकः ॥ १
अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।
पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनिन्दिते ॥ २
अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो नृपः ।
तथा च मे मनस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः ॥ ३
ब्रूयाश्चैनं कथान्ते त्वं पर्णादवचनं यथा ।
प्रतिवाक्यं च सुश्रोणि बुध्येथास्त्वमनिन्दिते ॥ ४
बृहदश्व उवाच ।
एवं समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् ।
दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्थान्ववैक्षत ॥ ५
केशिन्युवाच ।
स्वागतं ते मनुष्येन्द्र कुशलं ते ब्रवीम्यहम् ।
दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ६
कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः ।
तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ ७
बाहुक उवाच ।
श्रुतः स्वयंवरो राज्ञा कौसल्येन यशस्विना ।
द्वितीयो दमयन्त्या वै श्वोभूत इति भामिनि ॥ ८
श्रुत्वा तं प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः ।
हयैर्वातजवैर्मुख्यैरहमस्य च सारथिः ॥ ९
केशिन्युवाच ।
अथ योऽसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः ।

T G1–3 M2 (after corr.) 71 (as in text); M1 72. — *Śloka no.:* Dn 37; D1 36.

72

1 D3 om. 1–12[a] (cf. v.l. 3. 71. 29). — [b]) Ś1 रथवाहनः; T1 G1 M2 °सारथिः. — [c]) B3 स निविष्टो (for उप°). — [d]) T1 G1 M2 ह्रस्वो विकृतबाहुकः.

2 D3 om. 2 (cf. v.l. 1). — [c]) Ś1 ह्येतं; K1 त्वेनं. — [d]) T1 G1 यथा वक्ष्यत्यनिंदिते; M2 याथातथ्यमनिंदिते.

3 D3 om. 3 (cf. v.l. 1); D2. 5 om. (hapl.) 3–4. — [b]) K3 आवेदय (for भवेदेष). — [c]) N (except Dc; D2. 3. 5 om.) G1 यथा (for तथा). Ś1 K3. 4 Dc D1 G1 हि (for च). K2. 4 B Dn D1. 4. 6 मनसस् (for मे मनस्-).

4 D2. 3. 5 om. 4 (cf. v.l. 1, 3). — [a]) K4 चैवं; T1 G1 त्वेनं (for चैनं). — [b]) K3 तथा (for यथा). — [d]) G1 पृच्छे° (for बुध्ये°).

5 D3 om. 5 (cf. v.l. 1). All MSS. om. the ref.! — [a]) K2 Dn D5 ततः (for एवं). T2 G3 भूत्वा (for गत्वा). — [b]) D4 G2 दूती वाक्यमथाब्रवीत्. — [d]) Ś1 K2 Dc1 Dn ह्युपैक्षत; K1 [अ]भ्युपैक्षत; K3 [अ]भ्युदीक्षते; K4 ह्यवेक्ष्यते; Dc2 [अ]भ्युदैक्षत; D1. 2 ह्युदैक्षत; D5 [अ]प्युदैक्षत; T G3. 4 व्यवै(T1 °वे)क्षत; G1 M ह्यवै°; G2 [अ]भ्यवै°.

6 D3 om. 6 (cf. v.l. 1). Ś1 K1 केश्युवाच (sic)! — [c]) T1 G1 सौम्य (for साधु). — [d]) K1 मनुजर्षभ

7 D3 om. 7 (cf. v.l. 1). — [a]) T1 कदा हि; G1 कदापि. — [b]) K3. 4 B1. 3. 4 Dc °मिहमागताः (sic)! — [c]) K3 सत्यं (for तत्त्वं).

8 D3 om. 8 (cf. v.l. 1). — [b]) K2 Dn D1 कोश- (Dn2 °स)लेन; K3. 4 B2–4 Dc D4. 6 कौशल्येन; B1 T2 G कौसलेन; D2. 5 T1 कौशलेन. K2. 4 D (except D4. 6; D3 om.) महात्मना. — [d]) K1 T1 G4 इव (for इति). B D4. 6 भाविनि; T1 G4 M1 भामिनी. K2–4 Dc Dn D1. 2. 5 भविता श्व इति द्विजात्.

9 D3 om. 9 (cf. v.l. 1). — [a]) K1 श्रुतस्. K2. 4 Dc Dn D2. 5 [ए]तत्; K3 G1 तत्; D1 [ए]व (for तं). T1 तत्र स्थितो; T2 G3 चाभ्यागतो; G2. 4 त्वभ्यागतो; M1 तं ह्यागतो (for तं प्रस्थितो). — [c]) T2 G2. 3 M1 वातसमैर्. — [d]) B D4 अप्यस्य; G1 अश्वस्य (for अस्य च).

10 D3 om. 10 (cf. v.l. 1). Ś1 K1 केश्युवाच (sic)! — [a]) B3 T1 द्वितीयो (for तृतीयो). Dn3 D1 T1 वा; T2 G2. 3 वै (for वः). G1 अथ कोसौ नृपसुतः. — [b]) Dc संगतः; G1 सत्कृतः (for स कुतः). K3 वागतः (for वा पुनः). — [c]) M1 त्वयि (for त्वं च). K1 चेह; K3 वास्य (for चेदं).

त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ १०
बाहुक उवाच ।
पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वार्ष्णेय इति विश्रुतः ।
स नले विद्रुते भद्रे भाङ्गस्वरिमुपस्थितः ॥ ११
अहमप्यश्वकुशलः सूदत्वे च सुनिष्ठितः ।
ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२
केशिन्युवाच ।
अथ जानाति वार्ष्णेयः क्व नु राजा नलो गतः ।
कथंचित्त्वयि वैतेन कथितं स्यात्तु बाहुक ॥ १३
बाहुक उवाच ।
इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्याशुभकर्मणः ।
गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥ १४
न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ।
गूढश्चरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥ १५
आत्मैव हि नलं वेत्ति या चास्य तदनन्तरा ।
न हि वै तानि लिङ्गानि नलं शंसन्ति कर्हिचित् ॥ १६
केशिन्युवाच ।
योऽसावयोध्यां प्रथमं गतवान्ब्राह्मणस्तदा ।
इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥ १७
क्व नु त्वं कितव छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८
सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
दह्यमाना दिवारात्रं वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥ १९
तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव ।
प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं प्रयच्छ च ॥ २०
तस्यास्तत्प्रियमाख्यानं प्रब्रवीहि महामते ।

C. 3. 2910
B. 3. 74. 21
K. 3. 72. 21

---

11 D3 om. 11 (cf. v.l. 1). — ^{a}) D1 T2 G2–4 M1 transp. वै and सूतो. — ^{c}) B1. 2. 4 D4. 6 प्र° (for वि°). — ^{d}) K2 B3. 4 Dc Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 भांगासुरिम्; K3 D2 भार्ग्रस्वरिम्; K4 D1. 5 भार्ग°; T1. 2 (before corr.) G2. 4 भाग°; G1 भागस्करिम्; M1 भार्गस्वरिम्; M2 भार्ङ्ग°. D1 उपाश्रितः.

12 D3 om. 12^{a} (cf. v.l. 1). D1 om. 12^{ab}. — ^{a}) T1 G1 M2 अश्व° (for अश्व°). — ^{b}) N T2 (by corr.) G3. 4 M2 सूतत्वे; G1 सूदने (for सूदत्वे). Cf. 3. 73. 22^{c} and v.l., where also there is confusion between सूत and सूद. K2–4 D (except D4. 6; D1 om.) G1 प्रतिष्ठितः; B1 सुनिश्चितः; B3 विनिश्चितः; T2 G3 विनिष्ठितः. T1 सितत्वेपि च निष्ठितः; G2 सूदकर्मसु निष्ठितः. — ^{c}) B3 ऋतपर्णस्य. — ^{d}) K2 वै; T2 G3 [ऽ]पि (for च). Ś1 K1 धृतः (for वृतः). D3 corrupt.

13 Ś1 K1 केश्युवाच (sic)! — ^{b}) D1 कुतो (for क्व नु). G1 (by transp.) गतो नलः; M2 नलो नृपः. — ^{c}) K2. 3 B D (except D1. 2) T G कथं च (for कथंचित्). K3. 4 Dn D5 S (except M2) चैतेन; B Dc D3. 4. 6 वा तेन; D1 एतेन (for वैतेन). — ^{d}) K2 Dc2 M2 नु; D2 च (for तु).

14 ^{b}) Ś1 K B3 Dn D1. 5 T1 G1 M शुभकर्मणः; Dc शुभलक्षणः; T2 G2–4 प्रियदर्शनौ (for [अ]शुभ°). D2 तस्यैव शुभ°. — ^{c}) K3. 4 D2 सूतो (for ततो).

15 ^{a}) Dc1 D2 चास्य (for चान्यः). — ^{b}) T1 न तु; G1 न च (for नलं). B2 नलं जानाति वै नृपं. — ^{c}) G4 लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्).

16 ^{a}) D2 आत्मानं (for आत्मैव). Ś1 K2–4 Dn D1. 2. 5 T1 G1 तु (for हि). K2–4 Dn D1. 4. 5 वेद (for वेत्ति). — ^{b}) D5 यो वास्य; T2 G3 या वास्य; G1 यश्चास्य (for या चास्य). Ś1 K1 G4 तदनंतरं. Dn2 न चैवान्योपि कश्चन; D1 दमयंती स्यादनंतरा; D दमयंतीं पतिं प्रभुं. — ^{c}) K2 Dn D5 वै स्वानि; K3 Dc D1. 2. 6 T2 G2–4 चैतानि (for वै तानि). — ^{d}) Ś1 नरः; K2–4 B1. 2. 4 D (except Dc) नलः. N (except B3 Dc1) T1 शंसति. K3. 4 कस्यचित्.

17 Ś1 K1 केश्युवाच (sic)! — ^{b}) K2 Dn D5 गतोसौ ब्राह्मणस्तदा; S (except T G1) ब्राह्मणो गतवांस्तदा. — ^{c}) T1 G1 तानि (for नारी-). — ^{d}) M1 पठन्युक्तः (for कथ°).

18 = 3. 67. 9.

19 = (var.) 3. 67. 10. — ^{a}) Ś1 K1 तथा (for यथा). — ^{b}) K2–4 B D (except D1) T2 G तथास्ते. Ś1 K1 Dc D6 तत्- (for त्वत्-). Some MSS. -प्रतीक्षणी. — ^{c}) K2 Dn D1. 5 दिवा रात्रौ.

20 = (var.) 3. 67. 11. — K4 om. 20^{b}–21^{a}. — ^{c}) K2. 3 B4 Dn D2. 4–6 मे वीर; Dc वीर त्वं (for वै वीर). — ^{d}) K1 Dc D3 ददस्व च; K2 Dn D1. 2. 5 वदस्व च; B1. 2 T2 G3 प्रयच्छत; D4. 6 प्रयच्छ हि.

21 K4 om. 21^{a} (cf. v.l. 20). — ^{a}) B2 ततस् (for तस्यास्). T1 M2 आख्यातुं; T2 G2–4 M1 आख्यास्ये (for आख्यानं). — ^{b}) Ś1 K D (except D4. 6) प्रवदस्व; B2

C. 3. 2910
B. 3. 74. 21
K. 3. 72. 21

तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता ॥ २१
एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल ।
यत्पुरा तत्पुनस्त्वत्तो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २२
बृहदश्व उवाच ।
एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन ।
हृदयं व्यथितं चासीदश्रुपूर्णे च लोचने ॥ २३
स निगृह्यात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः ।
बाष्पसंदिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २४
वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ॥ २५
रहिता भर्तृभिश्चैव न क्रुध्यन्ति कदाचन ।
प्राणांश्चारित्रकवचा धारयन्तीह सत्स्त्रियः ॥ २६
प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः ।
आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ २७
सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ २८
एवं ब्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुःखितः ।
न बाष्पमशकत्सोढुं प्ररुरोद च भारत ॥ २९
ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
तत्सर्वं कथितं चैव विकारं चैव तस्य तम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

तद्ब्रवीहि; B3. 4 T1 G1 प्रब्रवीमि; G2 °वीषि. M1 यथामति. — D2 om. (hapl.) 21^{d}–22^{c}.

23 ^{a}) K4 Dn2 G1 एवमुक्ते तु; Dc D3 T1 °क्तस्तु. — ^{c}) T1 G1. 4 transp. हृदयं and व्यथितं. — ^{d}) D3 M2 वि- (for च).

24 ^{a}) Ś1 स न गृह्या°; K2 B3. 4 Dn D5 T2 G3 स निग्राह्या°; K3 B1. 2 संनिग्राह्या°; D2 संगृह्य चात्मनो; T1 G1. 2. 4 संनिगृह्य मनो-. D1 वेगं (for दुःखं). — ^{d}) Ś1 K1. 4 D1. 2 बाहुकश्चे° (for पुनरेवे°).

25 = 3. 68. 8^{abcd}. — Before 25, K2 B D (except D2. 5) T G1–3 ins. बाहुक उ° (resp. बाहुकः). — Ś1 K1 om. 25^{cd}. In D3, the portion from मात्मना (in 25^{c}) up to स्वरि in 21^{e} of the next adhy. is lost on a missing fol. (105). G1 जित्वा (for सत्यो). — ^{d}) K3. 4 B2 Dn D1. 2. 5 M2 जितः स्वर्गो; T1 जितस्वर्गो. G1 स्वर्गं गच्छंत्यसंशयं.

26 26^{ab} = (var.) 3. 68. 8^{ef}. — D3 missing (cf. v.l. 25). — ^{a}) K2. 4 Dc Dn D2. 5 T2 G2–4 M चापि; B4 सर्वा; T1 G1 साध्व्यो (for चैव). — ^{b}) K4 D2 न कुप्यंति. T2 G2–4 M1 कथंचन. — ^{c}) Ś1 K2 B D (D3 missing) °कवचान् (Dc °कं चैव); K3 °कवचं. — ^{d}) K1 [इ]ति मत्स्त्रियः; K2 Dn D2. 5 वरस्त्रियः; K4 Dc D1 कुलस्त्रियः (for [इ]ह सत्स्त्रियः). — After 26, K4 B4 Dn D4. 6 S *repeat* 3. 68. 9 (some MSS. with slight v.l.).

27 = 3. 68. 10. — D3 missing (cf. v.l. 25). K4 D6 om. 27.

28 = (var.) 3. 68. 11. — D3 missing (cf. v.l. 25). — ^{b}) K1 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). K1. 2 Dn D5 T2 G2–4 M1 तथाविधं; Dc1 यथागतं. — ^{c}) K2 Dn D5 राज्यभ्रष्टं (for भ्रष्टराज्यं). — ^{d}) Ś1 K1. 3 दुःखितं. K3. 4 Dc D1. 2. 5 व्यसनप्लुतं.

29 D3 missing (cf. v.l. 25). — ^{b}) K2 D (except D2. 4. 6) परमदुर्मनाः. — ^{c}) K1 D1 रोद्धुं (for सोढुं). — ^{d}) B D4. 6 [अ]थ (for च).

30 D3 missing (cf. v.l. 25). — ^{a}) D2 G1 तत्र (for ततः). — ^{c}) T2 G2. 3 यत्तेन (for तत्सर्वं). — ^{d}) K2 B1. 2 Dn D5 M2 transp. चैव and तस्य. Ś1 K1. 3 B4 D5 M1 तत्; K2 ह; T2 G3. 4 वै (for तम्). T1 G1 विकारश्चैव भामिनी.

Colophon om. in D2. D3 missing. — *Major parvan:* Ś1 Dn2 D6 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (D2 om.; D3 missing) T1 G1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn M2 (before corr.) 74; D1 78; T G M2 (after corr.) 72 (as in text); M1 73. — *Śloka no.:* Dn 30; D1 29.

73

1 1–21^{c} missing in D3 (cf. v.l. 3. 72. 25). — ^{ab}) Ś1 [इ]ति (for तु). S (except T1 G1 M2) केशिन्यास्तद्वचः श्रुत्वा दमयंती विशां पते. — ^{c}) Dc चैव (for तं वै).

७३

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा ।
शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १
गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ।
अब्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्षय ॥ २
यदा च किंचित्कुर्यात्स कारणं तत्र भामिनि ।
तत्र संचेष्टमानस्य संलक्ष्यं ते विचेष्टितम् ॥ ३
न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽग्निरपि भामिनि ।
याचते न जलं देयं सम्यगत्वरमाणया ॥ ४
एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ।
यच्चान्यदपि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम ॥ ५
दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथाशु केशिनी ।
निशाम्य च हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ॥ ६
सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
निमित्तं यत्तदा दृष्टं बाहुके दिव्यमानुषम् ॥ ७

केशिन्युवाच ।

दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मया मानुषः क्वचित् ।
दृष्टपूर्वः श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः ॥ ८
ह्रस्वमासाद्य संचारं नासौ विनमते क्वचित् ।
तं तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुखम् ।

C. 3. 2930
B. 3. 75. 9
K. 3. 73. 9

---

2 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) D_2 transp. गच्छ and भूयः. Dc गच्छ (for भूयस्). — ^{b}) T_2 G_{2-4} बाहुकस्य समीपतः. — ^{d}) T_1 उप- (for अस्य). D_2 M_2 चरितं तस्य लक्षय.

3 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) $G_{2.4}$ transp. किंचित् and कुर्यात्. D_2 वै कुर्यात् (for कुर्यात्स). D_1 $G_{2.4}$ च (for स). T_2 G_3 यदा च कुर्याद्यत्किंचित्; G_1 कुर्याद्यत्किं च चरितं. — ^{b}) B $D_{4.6}$ कौशलं (for कारणं). K_2 B Dc_1 Dn_3 $D_{4.5}$ भाविनि (*or* °नी); Dc_2 भावितं; T_2 G_{2-4} चाधिकं. G_1 स तस्यास्ति परीक्षणं. — D_2 om. (hapl.) 3^{c}–4^{b}. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc Dn $D_{1.5}$ लक्षयंती; $K_{3.4}$ संलक्षंती; B_1 संलक्षते; B_3 संवक्ष्यंते; T G_{2-4} M_2 संलक्ष्ये(*or* °क्षे)थाः; G_1 लक्षयेथाः; Cnp संलक्ष्यं ते (as in text).

4 D_3 missing (cf. v.l. 1). D_2 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^{a}) T_1 $G_{1.2}$ न चास्याप्रति°; M_1 न चास्मै प्रति°. — ^{b}) K_2 $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ केशिनि; B_3 Dc D_5 भाविनि. — ^{d}) $Ś_1$ त्वरया त्वरमाणया; $K_{1.3}$ त्वया सत्वर°; K_2 Dn D_1 सर्वथा त्वर°; K_4 सकृदत्वर°; Dc M सक्तमत्वर°; $D_{2.5}$ सर्वमत्वर°; T_1 सकृत्संचर°; T_2 $G_{3.4}$ सकृच्च त्वर°; G_1 किंचिदत्व°; G_2 असकृच्चर°.

5 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) G_1 समाचक्ष्व (for समीक्ष्य त्वं). — ^{b}) K_4 Dc T_2 G त्वरितं (for चरितं). D_1 चरितानि च वेदय. — After 5^{ab}, K_2 B_3 Dn D_5 ins. (a v.l. of 7^{cd}):

340* निमित्तं यत्त्वया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ।

— ^{c}) K_3 अथा° (for यच्चा°). G_1 यच्चाप्यन्यदपश्येथाः. — ^{d}) $K_{3.4}$ B_3 तदाख्येयं; G_1 तत्रा°. K_1 त्वयानघे.

6 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) K_2 Dn D_5 च; $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ G_1 सु- (for [आ]शु). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $B_{1.3.4}$ Dn D_5 T_2 G_3 निशम्य. K_2 Dn D_5 [अ]थ; G_1 तु (for च). B $D_{4.6}$ यथान्यायं; D_2 तथा तस्य (for हय°). K_4 (by corr.) निशम्य चाह राज्ञश्च; Dc निशम्य तानि चान्यानि. — ^{d}) D_2 आगता (for अगमत्).

7 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) B_2 यथादृष्टं; $D_{4.6}$ °न्यायं; G_1 °तत्त्वं. — ^{b}) D_2 निवेदयत्. — With 7^{cd} cf. 340* above. — ^{c}) K_2 B_{1-3} Dc Dn $D_{4.5}$ T_2 G_3 M_2 तया; K_3 B_4 D_1 त्वया; K_4 यथा; D_6 मया (for तदा). D_2 निमित्तं च यथावृत्तं. — ^{d}) $Ś_1$ K_3 देव°; $K_{1.2.4}$ B_3 Dn $D_{1.5}$ दैव° (for दिव्य°). D_2 बाहुकेनैव मानुषं.

8 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_2 D_5 तस्योपचारो°; K_3 शुद्धोप°; Dc गुह्योप°; T_2 $G_{3.4}$ शुच्यपदानो°; G_1 शुभापदानो°; G_2 दिव्यापदानो°; M_1 दिव्योपचारो°. T_1 दृढं शुच्यपचारेण. — ^{c}) K_1 दृष्टपूर्वा; K_3 G_2 दृष्टपूर्व-; Dn_3 D_2 दृष्टः पूर्वं. — ^{d}) K_4 M_2 यथाविधः.

9 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) T_1 G_1 स्वयम् (for ह्रस्वम्). T_2 G_{2-4} तु द्वारं (for संचारं). — ^{c}) K_3 D_1 तत्र; Dc तं च (for तं तु). K_4 transp. तु and दृष्ट्वा. K_4 T_2 $G_{2.3}$ तथासंगम्. — ^{d}) K_3 न सर्पति; K_4 D_2 स सर्पति; G_1 अर्पयंति (for उत्सर्प°). — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ [ऽ]प्यत्र; S (except T_1) तस्य (for ऽप्यस्य). $Ś_1$ K_{2-4} D (except $D_{2.4.6}$) सुमहान् (for सुमहद्). — ^{f}) T_1 G_1 कुरुते; T_2

C. 3. 2930
B. 3. 75. 10
K. 3. 73. 9

संकटेऽप्यस्य सुमहद्विवरं जायतेऽधिकम् ॥ ९
ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः ।
प्रेषितं तत्र राज्ञा च मांसं सुबहु पाशवम् ॥ १०
तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भस्तत्रोपकल्पितः ।
स तेनावेक्षितः कुम्भः पूर्ण एवाभवत्तदा ॥ ११
ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्रित्य बाहुकः ।
तृणमुष्टिं समादाय आविध्यैनं समादधत् ॥ १२
अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ।
तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताहमिहागता ॥ १३
अन्यच्च तस्मिन्सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया ।
यदग्निमपि संस्पृश्य नैव दह्यत्यसौ शुभे ॥ १४
छन्देन चोदकं तस्य वहत्यावर्जितं द्रुतम् ।
अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ॥ १५
यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ।
मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि तान्यथ ॥ १६
भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति च ।
एतान्यद्भुतकल्पानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥ १७

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ।
अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिसूचितम् ॥ १८
सा शङ्कमाना भर्तारं नलं बाहुकरूपिणम् ।
केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदती पुनरब्रवीत् ॥ १९

G2–4 M भवते (for जायते). K2 B1 Dc Dn D5 विवरो जायतेधिकः (B1 °कं); K3. 4 D1. 2 विचारो जायतेधिकः.

10 D3 missing (cf. v.l. 1). — b) K2 D5 त्वनेकशः (for अने°). — c) Ś1 K1. 2 D (except D4. 6; D3 missing) तु (for च). — d) Ś1 K1. 2 B2. 4 Dc Dn D5 बहु च; K3. 4 B3 D4. 6 च बहु; B1 बाहुक (for सुबहु). K2 D5 पायसं; T1 G1 पेशलं; T2 G2. 3 पाशुकं; G4 पाचकं (for पाशवम्). D1. 2 मांसं चैव (D1 बहु) प्रभूतवत्.

11 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) D1 प्रक्षालनार्थं च; T2 G (except G1) चैव जलार्थाय. — b) D4. 6 [अ]थ; T1 G1. 2 [अ]पि; T2 G3. 4 M [अ]भि- (for [उ]प-). K2 Dn D5 कुंभास्तत्रोपकल्पिताः. — c) Ś1 K1 वीक्षितः; T1 G1 वेक्षितः (for [अ]वेक्षितः). K2 Dn D5 ते (K2 स) तेनावेक्षिताः कुंभाः. — d) Ś1 K1. 3. 4 ततः (for तदा). K2 Dn D5 पूर्यमाणाभवंस्ततः.

12 D3 missing (cf. v.l. 1). — b) K2 D5 संविसृज्य च; K3 समधिसृत्य; D2 T1 G4 °श्रुत्य. — c) K1 B D4. 6 उपादाय (B2 अवेक्ष्याथ); Dc समास्थाय; M2 समाधाय. — d) Ś1 समृद्धेग्नौ; K1 समिद्धेग्नौ; K2 D5 समिध्यंतं; K3 समिद्धे तं; K4 सोपध्मातुं; B1. 2. 4 Dn D4. 6 सवितुस्तं; B3 Dc समिधे तं; D1. 2 समृद्ध्यर्थं; G1 ह्याविध्यैनं. Ś1 K1. 3 D1. 2 समासृजत्; K4 समादधे; D5 अवासृजत्.

13 D3 missing (cf. v.l. 1). — After 13^{ab}, T1 G1 read 17^{cd} followed by 341*. — c) Ś1 T1 तम् (for तद्). K3 D1 तदद्भुतमिदं दृष्ट्वा; T2 G2–4 तस्यैतच्चरितं दृष्ट्वा.

14 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) K3 transp. तस्मिन् and सुमहत्. — K1 om. (hapl.) 14^{b}–15^{c}. — c) B2 D4. 6 उप- (for अपि). — d) B2 Dc D4. 6 T2 G2–4 न च (for नैव). K (K1 om.) D (except D4. 6; D3 missing) [अ]सौ दह्यते; G1 दह्येदसौ (for दह्यत्यसौ).

15 D3 missing (cf. v.l. 1). K1 om. 15^{abc} (cf. v.l. 14). — a) G1 शयेन (for छन्देन). K4 T1 G1 [ए]व (for च). — b) Ś1 T1 G1 भवत्या° (for वहत्या°). D4. 6 बहु; G1 ध्रुवं; M1 घटं (for द्रुतम्). T2 G2–4 भवत्यावर्जिताद्घटात्. — c) Ś1 (corrupt) अवतीर्यं (for अतीव). K3 तस्य (for चान्यत्). — d) D2 °र्यं पश्यती ह्यहं.

16 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) Dc यानि; D2 यतः; M2 यत्सु- (for यत्स). — b) K4 पाणिभ्यां (for हस्ता°). T2 G3. 4 ममृशे; G2 अमृशत् (for ममृदे). — c) T2 G2–4 मृश्यमानानि. K3 पुष्पाणि; G4 बाहुभ्यां. — d) Ś1 चान्यथा; K2 Dc2 Dn D2 T2 G2–4 नान्यथा; T1 G1 तान्यपि (for तान्यथ).

17 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K3 भूयश्चापि; K1 भूयस्तानि; G1 भूत्वा भूयः. Ś1 K1. 2 सुगंधानि. — b) K1 [अ]पि; K2. 3 B4 D (except D2. 4. 6; D3 missing) T2 G3 हि; B1 वै; M2 [उ]त (for च). T1 हृषितानि तथैव च. — T1 G1 read 17^{cd} after 13^{ab}. — c) Ś1 K Dc Dn D1. 2. 5 °लिंगानि; B D4. 6 T1 G1 °रूपाणि (for °कल्पानि). — d) K1 पुनरागता; S भृशविस्मिता (M2 °मागता). — After 17, S ins.:

341* चेष्टितानि विशालाक्षि बाहुकस्य समीपतः ।

18 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) Ś1 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). — Ś1 K1 om. (hapl.) 18^{cd}. — d) Dc कर्मचेष्टित°.

19 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) K4 आशंक° (for सा शङ्क°). — b) Ś1 K Dn D1–3. 5 बाहुकं पुनरिं-

पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ।
महानसाच्छृतं मांसं समादायैहि भामिनि ॥ २०
सा गत्वा बाहुके व्यग्रे तन्मांसमपकृष्य च ।
अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणं प्रियकारिणी ।
दमयन्त्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनन्दन ॥ २१
सोचिता नलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ।
प्राश्य मत्वा नलं सूदं प्राक्रोशद्भृशदुःखिता ॥ २२
वैक्लव्यं च परं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः ।
मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ॥ २३
इन्द्रसेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय बाहुकः ।
अभिद्रुत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्कमानयत् ॥ २४
बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ।
भृशं दुःखपरीतात्मा सस्वरं प्ररुरोद ह ॥ २५
नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ।
उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ २६
इदं सुसदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ।
ततो दृष्ट्वैव सहसा बाष्पमुत्सृष्टवानहम् ॥ २७
बहुशः संपतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोऽस्तु ते ॥ २८

C. 3. 2950
B. 3. 75. 28
K. 3. 73. 28

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

गितैः. — ^{c}) Ś$_1$ Dc$_1$ केशिनी. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{2-4}$ D (except D$_{4.6}$) T$_1$ G$_1$ M$_2$ रुदंती ; G$_2$ शंसंतीं.

20 D$_3$ missing (cf. v.l. 1). D$_2$ om. from 20^b up to 1^a of the next adhy. — ^{b}) T$_1$ [ए]व संवृतं ; T$_2$ G M सुसंस्कृतं (G$_1$ [ए]व सांप्रतं) (for [उ]पसंस्कृतम्). — ^{c}) Ś$_1$ K$_4$ B$_1$ Dn$_2$ M$_2$ श्रितं ; B$_2$ च तं ; T$_2$ G$_3$ द्रुतं ; G$_{2.4}$ घृतं (for श्रृतं). K$_3$ G$_1$ महानसाश्रि(G$_1$ °श्रृ)तं मांसं. — ^{d}) Ś$_1$ समादायेह ; K$_1$ B$_2$ °य हि ; K$_2$ Dn D$_5$ आनयस्वेह ; Dc समादायैव ; T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ आदायेहै(G$_2$ °यैह्ये- ; G$_4$ °यैहै)-हि. K$_2$ भाविनी ; B Dc Dn$_{2}$. n$_3$ D$_{4-6}$ भाविनि (B$_2$ केशिनी).

21 D$_2$ om. 21 (cf. v.l. 20). D$_3$ resumes from ता in 21^c (cf. v.l. 3. 72. 25). — ^{a}) K$_{2.3}$ (by corr. *sec. m.*) Ḋn D$_5$ बाहुकस्याग्रे (for °के व्यग्रे). — ^{b}) K$_3$ M$_2$ उप° (for अप°). Ś$_1$ K$_{3.4}$ D$_1$ M ह (for च). — ^{d}) K$_{2.4}$ D (except D$_{4.6}$; D$_2$ om.) तत्क्षणात्. — ^{e}) T$_2$ G$_{2-4}$ तदा (for ततः). — ^{f}) K$_3$ कुरुसत्तम ; G$_1$ °पुंगव.

22 D$_2$ om. 22 (cf. v.l. 20). — ^{a}) K$_4$ (by corr.) सूचिता ; T G$_{2-4}$ M साशिता (for सोचिता). G$_1$ प्राशिता नलसिध्यर्थं. — ^{c}) K$_{2.4}$ B D (except D$_{1.3}$; D$_2$ om.) T$_1$ M$_2$ सूतं (for सूदं).

23 D$_2$ om. 23 (cf. v.l. 20). — ^{a}) K$_2$ D$_5$ वैकल्यं ; B D$_6$ क्लैव्यं च ; D$_4$ क्लैब्यं च. K$_{2-4}$ B D (D$_2$ om.) T$_2$ G$_{1.3}$ परमं ; T$_1$ च पुनर् ; M$_2$ तु परं. — ^{b}) T$_1$ G$_1$ वदनं (for च मुखं). — ^{d}) T$_2$ G$_{3.4}$ मानिनी ; G$_2$ भामिनी (for भारत).

24 D$_2$ om. 24 (cf. v.l. 20). — ^{b}) G$_1$ M$_2$ तद-(M$_2$ °दा)भिज्ञाय. T$_2$ G$_{2-4}$ तां विज्ञाय च नैषधः ; M$_1$ तदा विज्ञाय नैषधः. — ^{c}) D$_1$ सोभिकृत्य (for अभि°). Dc$_2$ नलो ; S (except T$_1$ G$_1$) तदा (for ततो). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ परिपूज्यांक°.

25 D$_2$ om. 25 (cf. v.l. 20). — ^{c}) Ś$_1$ M$_2$ भृश- (for भृशं). — ^{d}) Ś$_1$ स स्वयं ; K$_1$ B$_2$ Dc सस्वनं ; K$_{3.4}$ B$_4$ Dn D$_{1.3-6}$ G$_4$ सुस्वरं.

26 D$_2$ om. 26 (cf. v.l. 20). — ^{a}) T$_1$ G$_1$ M$_2$ [अ]थ ; G$_4$ तौ (for तु). — ^{b}) Dc असृजत् (for असकृत्). T$_1$ G$_1$ तथा.

27 D$_2$ om. 27 (cf. v.l. 20). — ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ Dn D$_5$ च ; K$_3$ D$_3$ (by corr.) तु ; B$_1$ D$_{4.6}$ स्व- (for सु-). — ^{c}) Ś$_1$ K D (except D$_{4.6}$) T$_1$ G$_1$ M$_2$ अतो (for ततो). D$_1$ -निमित्तं (for दृष्ट्वैव).

28 D$_2$ om. 28 (cf. v.l. 20). — ^{a}) K$_2$ D$_5$ संवदंतीं (for संप°). — ^{b}) S (except T$_1$ G$_1$ M$_2$) दोषवत् (for °तः). — ^{d}) Dc$_2$ transp. गच्छ and भद्रे. B D (except D$_{1.3.5}$; D$_2$ om.) S (except T$_1$ G$_1$ M$_2$) यथासुखं (for नमोऽस्तु ते).

Colophon om. in D$_2$. — *Major parvan :* Ś$_1$ Dn$_2$ D$_6$ T G$_{2-4}$ आरण्य. — *Sub-parvan :* N (D$_2$ om.) T$_1$ G$_1$ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn M$_2$ (before corr.) 75 ; D$_1$ 79 ; T G M$_2$ (after corr.) 73 (as in text) ; M$_1$ 74. — *Śloka no. :* Dn 29.

७४

C. 3. 2951
B. 3. 76. 1
K. 3. 74. 1

बृहदश्व उवाच ।

सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
आगत्य केशिनी क्षिप्रं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १
दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीम् ।
मातुः सकाशं दुःखार्ता नलशङ्कासमुत्सुका ॥ २
परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।
रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
स वा प्रवेश्यतां मातर्मां वानुज्ञातुमर्हसि ।
विदितं वाथ वाज्ञातं पितुर्मे संविधीयताम् ॥ ४
एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत् ।
दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानाच्च पार्थिवः ॥ ५
सा वै पित्राभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।
नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ६
तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ ७
ततः काषायवसना जटिला मलपङ्किनी ।
दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८
दृष्टपूर्वस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक ।
सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ ९
अनागसं प्रियां भार्यां विजने श्रममोहिताम् ।
अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ १०
किं नु तस्य मया कार्यमपराद्धं महीपतेः ।
यो मामुत्सृज्य विपिने गतवान्निद्रया हृताम् ॥ ११
साक्षाद्देवानपाहाय वृतो यः स मया पुरा ।

74

1 D2 om. 1ᵃ (cf. v.l. 3. 73. 20). — ᵃ) D3 एवं (for सर्वं). S (except T1 G1 M2) तत् (for तु). — ᶜ) S (except T1 G1) आगम्य. Ś1 K1-3 Dc Dn D5 सर्वं; K4 D1-3 शीघ्रं (for क्षिप्रं).

2 ᵈ) Ś1 K1. 4 D1. 2 नलशंकासमन्विता; K2. 3 Dc Dn D3. 5 °दर्शनकांक्षया (Dc °क्षिणी).

3 ᵃ) K4 M1 [ऽ]पि; B Dc D4. 6 [ऽ]थ (for मे). — ᶜ) K2 D2. 5 रूपं मे; B3. 4 Dc S (except M1) रूपेण.

4 ᵃ) D1 स च; D2 तं च (for स वा). — ᵇ) D3 M1 मा (for मां). Dc om. वा. K2 चैवाज्ञातुम्; K3 वा चाज्ञातुम्; D1. 2. 5. 6 चानुज्ञातुम्; M2 वोनुज्ञातुम्. — ᶜ) K3 Dc D1 चाथ (for वाथ). Ś1 K1. 2 D2 M2 वा ज्ञातुं; Dc विज्ञातं (for वाज्ञातं). D5 T2 G2-4 विदितं वा यथाज्ञातं; T1 G1 विदितं मे यथाज्ञातं (G1 °था ज्ञात्वा).

5 ᵇ) K4 जननी (for सा देवी). — ᶜ) D2 स्वम् (for तम्). — ᵈ) Ś1 अभिजानात्; Dc D3 अनुजानात्; G1 अन्वजानन्. K2 B4 Dn D5 T2 G स (for च). K4 अनुजानीष्व पार्थिव.

6 ᵇ) D1 [ए]व पुनः पुनः; T1 G1 M2 कुरुनंदन (for भरत°). — After 6, N ins.:

342* तां स दृष्ट्वैव सहसा दमयन्तीं नलो नृपः ।
आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ।

[(L. 1) D2 तां स; D3 तस्मिन्; D4. 6 तां तु (for तां स). Ś1 om. (hapl.) from the posterior half of line 1 up to 7ᵃ. D4. 6 तदा (for नलो). K1 तदा (for नृपः). — (L. 2) K4 D2 दुःखशोकाभ्यां (for शोक°). D4. 6 मन्युनाभिपरिप्लुतः.]

7 Ś1 om. 7ᵃ (cf. v.l. 6); K4 D1. 2 om. 7. — ᵃ) K3 Dc D3 च (for तु). — ᵇ) Dc T2 G2 तथा (for तदा). — ᶜ) T1 G1 M2 °समायुक्ता.

9 ᵃ) K2 Dn D5 पूर्वं दृष्टस् (for दृष्टपूर्वस्). — ᶜ) Dc G1 गहने; D2 विजने (for विपिने). — T1 om. (hapl.) 9ᵈ-11ᶜ. — ᵈ) B2 D6 transp. गतः and यः.

10 T1 om. 10 (cf. v.l. 9). — ᵃ) Ś1 K3 (by corr.) Dc2 D1 अनागसां; S (except G1; T1 om.) °सीं. — ᵇ) M1 विपिने. B1 T2 G2-4 M1 श्रमकर्शितां; G1 M2 शोकमोहितां. — ᵈ) D2 S (T1 om.) °श्लोकादृते नलात्.

11 T1 om. 11ᵃᵇᶜ (cf. v.l. 9). — ᵃ) K2 B1 Dn D1. 5 किमु (for किं नु). N (except Ś1 K1) बाल्यात्; T2 G3. 4 चीर्णं (for कार्यं). — ᵇ) G1 अपकारं. — ᶜ) K4 गतवान्; D4 विजने (for विपिने). — ᵈ) K4 विपिने (for गतवान्). K2 Dn D5 [अ]र्दितां (Dn2 °न्वितां) (for हृताम्).

12 ᵃ) Ś1 अपास्यायं; D3 विहायेह (for अपाहाय). — ᵇ) K2. 4 D (except D1. 4. 6) transp. मया and पुरा.

अनुव्रतां साभिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथम् ॥ १२
अग्नौ पाणिगृहीतां च हंसानां वचने स्थिताम् ।
भरिष्यामीति सत्यं च प्रतिश्रुत्य क्व तद्गतम् ॥ १३
दमयन्त्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिंदम ।
शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्रास्रवद्बहु ॥ १४
अतीव कृष्णताराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
परिस्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्त इदमब्रवीत् ॥ १५
मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
कलिना तत्कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ १६
त्वया तु धर्मभृच्छ्रेष्ठे शापेनाभिहतः पुरा ।
वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां विवाससम् ॥ १७
स मच्छरीरे त्वच्छापाद्दह्यमानोऽवसत्कलिः ।
त्वच्छापदग्धः सततं सोऽग्नाविव समाहितः ॥ १८
मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।
दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥ १९
विमुच्य मां गतः पापः स ततोऽहमिहागतः ।
त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत्प्रयोजनम् ॥ २०
कथं तु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित् ॥ २१
दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् ।
भैमी किल स्म भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २२
स्वैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः ।
श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भाङ्गस्वरिरुपस्थितः ॥ २३
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
प्राञ्जलिर्वेपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २४

C. 3. 2975
B. 3. 76. 25
K. 3. 74. 30

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

— [c]) D$_4$ अनुजातां. T$_1$ G$_1$ M$_2$ अभिमतां; T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ अभीकामां.

13 [a]) Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{2.3}$ अग्निं पाणौ गृहीत्वा तु; K$_{2.4}$ B Dc Dn D$_{1.4-6}$ अग्नौ पाणिं गृहीत्वा तु (B$_{1.3}$ च). — [b]) K$_1$ B$_4$m Dn D$_{2.4.6}$ देवानां (for हंसा°). Ś$_1$ K$_{1.4}$ B$_{1.3.4}$ Dn D$_{2.4.6}$ T$_1$ G$_1$ अग्रतः; K$_2$ D$_5$ वचनं; K$_3$ B$_2$ Dc D$_3$ °नात् (for °ने). Ś$_1$ K$_1$ पुरा; K$_2$ D$_5$ यथा; K$_{3.4}$ B Dc Dn D$_{3.4.6}$ T$_1$ G$_1$ तथा; D$_{1.2}$ तदा (for स्थिताम्). — [c]) N (except Dc$_1$ D$_{1.3}$) भविष्या°. G$_1$ संश्रुत्य (for सत्यं च). Ś$_1$ K$_1$ तत्; K$_2$ Dn D$_{1.3.5}$ तु; K$_{3.4}$ D$_2$ यत् (for च). — [d]) D$_1$ कृतव्रतां; D$_3$ तु सोगमत् (for क्व तद्गतम्).

14 [a]) B$_3$ S (except T$_1$ G$_1$ M$_2$) दमयंत्यां ब्रुवंत्यां तु; Dc दमयंत्यब्रुवंत्यास्ते. — [c]) G$_1$ श्रुत्वा तु शोकजं वारि. — [d]) K$_3$ D$_2$ आपतद्; K$_4$ D$_1$ प्रापतद्; M$_2$ प्राद्रवद्. K$_4$ जलं (for बहु). Ś$_1$ उदकं प्राश्रुवन्मुहुः; G$_1$ नेत्राभ्यामसृजद्बहु.

15 [a]) N (except Ś$_1$) कृष्णसाराभ्यां. — [b]) K$_3$ हि तत्; K$_4$ तु यत् (for तु तत्). D$_2$ नेत्राभ्यां च जलं तदा; S रक्ताभ्यां सलिलं तु तत्. — [c]) D$_3$ T$_2$ G$_{2-4}$ राजा (for दृष्ट्वा). D$_2$ पतितं सहसा दृष्ट्वा. — [d]) B D (except Dc$_1$ D$_1$) शोकार्ताम्. T$_1$ G$_4$ शोकार्ता (for शोकार्तं). G$_1$ शोकार्तां तामुवाच ह.

16 [a]) Ś$_1$ K$_{1.3}$ B Dc D$_4$ T$_1$ G$_{1.4}$ प्रणष्टं. — [b]) Ś$_1$ K$_1$ transp. नाहं and तत्. — [c]) T$_1$ G$_1$ °च; M$_2$ तु (for तत्).

17 [a]) K$_2$ Dn यस्त्वया धर्मकृच्छ्रे तु; K$_3$ Dc त्वया तु पापकृच्छ्रेण; K$_4$ D$_{1.2}$ त्वया तु धर्मकृच्छ्रेषु (D$_1$ °च्छ्रे तु); B D$_{3.4.6}$ त्वया धर्मभृतां श्रेष्ठे; D$_5$ यस्त्वया पापकृच्छ्रेण; G$_1$ त्वया च धर्मविच्छ्रेष्ठे; G$_2$ त्वया तु धर्मरतया. — [b]) D$_{4.6}$ हि (for [अ]भि-). — [c]) K$_4$ D$_2$ त्वया दुःखात् (for दुःखि°). — [d]) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ Dn D$_{1.2.3}$ (by corr.) दिवानिशं; G$_4$ सवाससं.

18 [a]) Dc मच्छरीरेपि त्व°; D$_{2.3}$ मच्छरीरे तथा (D$_3$ त्वया) शापात्. — After 18[ab], K$_4$ D$_{2.3}$ ins.:

343* कर्कोटकविषादग्धो मम सत्येन शोभने ।

— [c]) T$_2$ G$_{2-4}$ स (for त्वत्-). K$_4$ संदग्धः; D$_2$ संतप्तः (for सततं). — [d]) B$_3$ Dc D$_{4.6}$ योग्ना°; T$_1$ G$_1$ M$_2$ अग्ना° (for सोऽग्ना°). K$_{1.2.4}$ Dn D$_{1.2.5}$ सोग्नावग्निरिवाहितः.

19 [b]) T$_1$ G$_1$ च वि- (for चैव). — D$_2$ om. 19[cd]. — [c]) K$_4$ वा तेन; D$_1$ T$_1$ चान्येन; T$_2$ G$_{2-4}$ चैतेन (for चानेन). — [d]) K$_4$ नः सुखं; Dn$_3$ D$_{1.3}$ नः शुभे; S शोभने (for नौ शुभे).

20 [b]) Dc उपा° (for इहा°). K$_2$ Dn D$_{1.2.5}$ ततोहमिह चागतः. — After 20[ab], K$_3$ ins.:

344* आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बाष्पधारापरिप्लुतः ।

23 [a]) T$_1$ G$_1$ स्वैरवृत्त्या. — [c]) B Dc D$_{1.4}$ G$_4$ चैतत्; T$_2$ G$_{1-3}$ चैव. — [d]) Ś$_1$ भार्गस्वरि°; K$_1$ भंगस्वरि°;

७५

C. 3. 2976
B. 3. 76. 26
K. 3. 74. 31

दमयन्त्युवाच ।
न मामर्हसि कल्याण पापेन परिशङ्कितुम् ।
मया हि देवानुत्सृज्य वृतस्त्वं निषधाधिप ॥ १
तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिशो दश ॥ २
ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादो नाम पार्थिव ।
अभ्यगच्छत्कोसलायामृतुपर्णनिवेशने ॥ ३
तेन वाक्ये हृते सम्यक्प्रतिवाक्ये तथाहृते ।
उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ॥ ४
त्वामृते न हि लोकेऽन्य एकाह्ना पृथिवीपते ।
समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप ॥ ५
तथा चेमौ महीपाल भजेऽहं चरणौ तव ।
यथा नासत्कृतं किंचिन्मनसापि चराम्यहम् ॥ ६
अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।
एष मुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ७
तथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा ।
स विमुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ८
चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।

K2 Dc Dn D4. 6 T2 (by corr.) G3 भांगासुरि°; K3. 4 D1-3. 5 M1 भार्गस्वरि°; T1. 2 (before corr.) G2. 4 भागस्वरि°; G1 भागस्करि°; M2 भार्ङ्गस्वरि°. — After 23, Ś1 K3 ins.:

345* कथमुत्सृज्य भर्तारं निभृतैव वधूश्चरेत् ।

24 ^{a}) B4 D1. 4 T2 G3 च; Dn2. n3 [इ]ति (for तु). — ^{b}) D2 M1 परिदेवनं. — ^{d}) Ś1 भैमी; K1 नलं (for भीता.)

Colophon om. in K2. 4 Dn1. n2 D2. 3. 5. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G2-4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 3 B1-3 Dc D1. 4. 6 T1 G1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 M2 (before corr.) 76; D1 80; T G M2 (after corr.) 74 (as in text); M1 75. — *Śloka no.*: Dn3 25; D1 24.

75

1 ^{b}) K2 B Dn D4. 6 दोषेण (for पापेन). — ^{c}) K4 D1. 2 T1 तु (for हि). Ś1 K1. 3 Dc मया देवान् समुत्सृ(K1 प्रत्यि)ज्य.

2 ^{a}) K3. 4 D4. 6 G2. 4 M तवाधि°; T1 विवाहा° (for तवाभि°). — ^{b}) T2 G2-4 transp. सर्वतः and ब्राह्मणाः.

3 ^{a}) Ś1 K1 त्वा; D2 तु (for त्वां). — ^{b}) K3 वै द्विजः (for पार्थिव). — ^{c}) Ś1 K1. 3. 4 B Dc M अध्यगच्छत्; D2 G1 अभ्या°; D3 अध्या°. N (mostly) कोशलायां. T2 G2-4 सं(G2. 4 त्वां)दृष्टवान्कोसलेषु.

4 ^{a}) K2 Dn D5 वाक्ये कृते; K4 (after corr.) D2 वाक्येरिते; B4 Dc D3 G1 M °न ते; T2 G2-4 °न वै (for वाक्ये हृते). Ś1 D1. 2 तस्मिन् (for सम्यक्). K1 B1-D4. 6 तेन वाक्येन सम्यक्ते. — ^{b}) D3 अभिज्ञाने (for प्रति°. Ś1 K1 तथागते; K3 B4 Dc D3 तथा कृते; K4 हृते त्वया; D त्वया कृते; D2 कृते त्वया; T2 G2-4 समाहृते. — ^{d}) K4 D नैषधागमने.

5 ^{a}) S त्वद् (M1 यद्) (for त्वाम्). — ^{b}) Ś1 एकाह K3 D1. 2 एकाह्नात्; G1 एकाह्नौ. D1 पृथिवीतले.

6 ^{ab}) T1 G1 M2 च मां (M2 मा); T2 (before corr.) G2. 4 [अ]पि मां; T2 (after corr.) G3 [अ]पीमौ; M1 चाह (for चेमौ). B1 T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M भजेतां; B2 शपेहं; B3 M1 भजेयं (for भजेऽहं). Ś1 K D (except D4. 6) स्पृशेयं तेन सत्येन पादावेतौ महीपते. — ^{c}) B4 नापकृतं; T G ना(T1 नौ; G1 न)संमतं; M न विकृतं (for नासत्कृतं). — ^{d}) Ś1 K1. 3 मनसाभिचरा°; K1 D2. 3 (*sup. lin.*) °सापि स्मरा°; D1 °सा विस्मरा°; T1 M °सा विचरा°. — After 6, G1 M read 9.

7 D2 T1 om. (hapl.) 7-8. G1 M transp. 7 and 8. — ^{a}) M2 अंतश्च (for अयं). — 7^{cd} = (var.) 8^{cd}, 9^{cd}. — ^{c}) G1 M2 स वि- (for एष). K2 Dn D5 transp. मुञ्चतु and मे.

8 Ś1 om. (hapl.) 8-10; D2 T1 om. 8 (cf. v.l. 7). G1 M transp. 7 and 8. In K4, 8^{ab} is cancelled. — ^{a}) Dn यथा (for तथा)! — ^{b}) D1 प्रायेण; S (except T1) परितो (G1 करेण) (for परेण). K1 तथा; D3 त्विषा (for सदा). — K4 om. 8^{cd}. — 8^{cd}=9^{cd}; cf. 7^{cd}. — ^{c}) N (Ś1 K4 D2 om.) स मुंचतु मम प्राणान्.

9 Ś1 D5 om. 9 (for Ś1 cf. v.l. 8). G1 M read 9

स विमुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ९
एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।
विब्रुवन्तु यथासत्यमेते वाद्य त्यजन्तु माम् ॥ १०
एवमुक्ते ततो वायुरन्तरिक्षादभाषत ।
नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ११
राजञ्शीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः ।
साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन्परिवत्सरान् ॥ १२
उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया ।
न ह्येकाह्ना शतं गन्ता त्वदृतेऽन्यः पुमानिह ॥ १३
उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ।
नात्र शङ्का त्वया कार्या संगच्छ सह भार्यया ॥ १४
तथा ब्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह ।
देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ १५
तदद्भुततमं दृष्ट्वा नलो राजाथ भारत ।
दमयन्त्यां विशङ्कां तां व्यपाकर्षदरिंदमः ॥ १६
ततस्तद्वस्त्रमरजः प्रावृणोद्वसुधाधिपः ।
संस्मृत्य नागराजानं ततो लेभे वपुः स्वकम् ॥ १७
स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।
प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ १८
भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा ।
सस्वजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनन्दत ॥ १९
ततः स्वोरसि विन्यस्य वक्त्रं तस्य शुभानना ।
परीता तेन दुःखेन निशश्वासायतेक्षणा ॥ २०
तथैव मलदिग्धाङ्गी परिष्वज्य शुचिस्मिता ।
सुचिरं पुरुषव्याघ्रं तस्थौ साश्रुपरिप्लुता ॥ २१
ततः सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्या नलस्य च ।

C. 3. 3002
B. 3. 76. 47
K. 3. 74. 52

---

after 6. — $9^{cd} = 8^{cd}$; cf. 7^{cd}. — [c]) N ($Ś_1$ D_5 om.) स मुंचतु मम प्राणान् (cf. v.l. 8).

10 $Ś_1$ om. 10 (cf. v.l. 8). — [a]) K_3 जगत् (for त्रयः). — [c]) K_1 तैर्ब्रुवंतु; B $D_{4.6}$ ते ब्रुवंतु; Dn_2 विवदंतु. B $D_{4.6}$ यथातथ्यम्. — [d]) Dn एतद् (for एते). K_2 Dn D_5 G_1 देवास्; K_3 चान्यत्; $B_{1.3}$ $D_{1.3}$ चाद्य; B_4 त्वद्य; D_2 सद्यस्; T_1 वाक्यं (for वाद्य).

11 [a]) K_2 Dc Dn D_5 उक्तस् (for उक्ते). K_2 Dn_1 D_5 तया; $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} तदा; Dn_2. n_3 तथा (for ततो). — [b]) D_3 °रिक्षेभ्यभाषत.

13 [b]) B_2 D_6 तु नल (for अतुलो). $Ś_1$ [ऽ]नघ; K_2 Dc मया; G_1 महान् (for ऽनया). — [c]) $Ś_1$ न ह्यस्या हृदयं गंता; K_4 B_3 $D_{4.6}$ न ह्येकाहाच्छतं गंता; $B_{1.4}$ न ह्येकाह्नाच्च तं गंता; T_2 G_{2-4} नैकाह्ना दूरतो गंता. — [d]) K_1 Dn_1. n_2 D_5 त्वामृते°. T_1 M_2 इति (for इह). K_4 त्वदन्यः कः पुमानिह; G_1 ऋतेन्यः पुण्यवानिति.

14 [b]) K_4 D_2 त्वं चास्या हि; D_1 उभाभ्यां च (for त्वं च भैम्या). Dc विशां पते (for मही°). — [c]) T_2 G_{2-4} न तु (for नात्र). — [d]) K_3 transp. सह and भार्यया (unmetrical!).

15 [a]) K_4 D_2 एवं; B $D_{4.6}$ ततो (for तथा). — [d]) B_3 शुचिः; T_1 शुभं; G_1 सुखं; M_2 शुभः (for शिवः). D_1 ववुश्च मरुतः शिवाः.

16 [a]) K_2 Dn $D_{1.5}$ तदद्भुतमयं; K_3 T_1 G_2 M_2 तमद्भुततमं. — [b]) T_2 $G_{2.3}$ M_1 विशां पते (for [अ]थ भारत). — [c]) $K_{1.4}$ D_5 G_2 M_1 दमयंत्या; Dn_1 T_1 G_1 °यंतीं. D_1 विशंकायां; T_1 विशंकंतीं; G_1 मनःकांतां. — [d]) $Ś_1$ K_1 G_4 व्यपकर्षद्; K_3 Dn D_5 उपा°; D_1 अपा°; D_2 त्वपा°. A few MSS. अरिंदम.

17 [a]) $K_{2.4}$ (m as in text) $B_{2.4}$ Dn_2. n_3 $D_{4.6}$ अजरं; G (except G_3) अरजं. — [c]) K_{1-3} Dn $D_{1.5}$ G_1 M_1 नागराजं तं; K_4 Dc $D_{2.3}$ T_1 M_2 °राजं तु (for °राजानं). — [d]) Dc Dn_2 D_3 नलो (for ततो). K_2 Dn D_5 transp. वपुः and स्वकं.

18 [a]) T_1 G_1 M_2 स्वरूपेण.

19 [b]) B $D_{4.6}$ भजमानां; Dc Dn_3 भ्राजमानां. D_2 यथामरः; $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{2.4}$ M °पुरं.

20 [a]) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ $B_{2.3}$ $D_{4.6}$ M सोरसि; B_1 शिरसि; G_1 चोरसि. K_3 विन्यस्ता. — [b]) K_3 महात्मनः (for शुभा°). — [c]) T_1 G_1 M परिश्रांतेव दुःखेन; T_2 G_{2-4} परिश्रांता सुदुःखेन. — [d]) $Ś_1$ D_2 विशश्वास; K_1 निःश्व°; K_4 निःश्वसच्च.

21 [a]) B D (except $D_{1-3.5}$) °दिग्धांगीं. — [b]) K_2 $B_{1.3.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) शुचिस्मितां; B_2 [आ]यतेक्षणां; S (except T_1 G_1 M_2) शुभानना. — [c]) K_2 B D (except D_{1-3}) T_1 G_1 M_2 °व्याघ्रस्. — [d]) K_2 B D (except D_{1-3}) शोकपरिप्लुतः; S (except T_1 G_1 M_2) चाश्रुपरिप्लुता.

23 [a]) K_4 B_3 Dc $D_{1.3.4.6}$ G_4 M_1 महाराज. — [b]) K_4 D_2 मलं; D_1 नलं; G_1 मुदा (for अहं). D_1 नृपं (for

C. 3. 3002
B. 3. 76. 47
K. 3. 74. 52

भीमायाकथयत्प्रीत्या वैदर्भ्या जननी नृप ॥ २२
ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् ।
दमयन्त्या सहोपेतं काल्यं द्रष्टा सुखोषितम् ॥ २३
ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ।
वने विचरितं सर्वमूषतुर्मुदितौ नृप ॥ २४
स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ।
सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ॥ २५
दमयन्त्यपि भर्तारमवाप्याप्यायिता भृशम् ।
अर्धसंजातसस्येव तोयं प्राप्य वसुंधरा ॥ २६
सैवं समेत्य व्यपनीततन्द्री
शान्तज्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा ।
रराज भैमी समवाप्तकामा
शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

बृहदश्व उवाच ।
अथ तां व्युषितो रात्रिं नलो राजा स्वलंकृतः ।
वैदर्भ्या सहितः काल्यं ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १
ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः ।
तस्यानु दमयन्ती च ववन्दे पितरं शुभा ॥ २
तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ।

नलम्). T_2 G_{2-4} कृतार्थं तमहं नलं. — ^{c}) D_1 सुखो° (for सहो°). — ^{d}) Ś$_1$ कल्ले; $K_{1.3}$ काले; $K_{2.4}$ (before corr.) B D कल्यं (K_4 marg. *sec. m.* तल्पे); G_1 नलं (for काल्यं). Ś$_1$ $K_{1.3}$ D_5 द्रक्ष्ये; K_4 Dn_1 D_{1-3} $G_{1.2.4}$ दृष्ट्वा; B_3 प्रष्टा (for द्रष्टा). Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ $D_{1.4}$ सुखोचितं; D_2 सहोचितं; G_1 सहोषितं.

24 ^{a}) Ś$_1$ K_3 Dc T_1 रात्रौ (for रात्रिं). — ^{b}) B_2 परस्परं (for पुरा°). — ^{c}) K_3 सद्भिर् (for वने). — ^{d}) Ś$_1$ K_1 ऊचतुर्. — After 24, N ins.:

346* गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखैषिणौ ।
वसेतां हृष्टसंकल्पौ वैदर्भी च नलश्च ह ।

25 ^{a}) D_1 चतुर्थे तु (for स चतुर्थे). Dc नलो (for ततो). — ^{b}) K_3 स नलः सह; K_4 (by corr.) D_2 संगत्य सह; M_1 सह संगम्य (by transp.). — ^{c}) K_4 Dc $D_{1.2.4.6}$ T_2 G_{2-4} M समृद्धार्थो (for सुसि°). T_1 G_1 सर्वकामसमृद्धात्मा.

26 ^{b}) $K_{2.3}$ Dc Dn $D_{3.5}$ आसाद्या° (for अवाप्या°). T_1 वाचाप्याययिता शुभं (भृशं also). — ^{c}) Ś$_1$ अवशीजात°. — ^{d}) K_4 D_2 जलं (for तोयं).

27 Ś$_1$ om. 27. — ^{a}) B_4 सोयं; Dc D_3 सा वै; S (except T_1 G_1 M_2) सा तं (for सैवं). K_1 व्यपीत; D_1 समेता (for समेत्य). K_2 Dn D_5 व्यपनीय तंद्रां (K_2 °द्रा; D_5 °द्रीं); Dc $D_{4.6}$ °नीततंद्रा. K_3 (marg. *sec. m.*) सैवं समेत्याद्य नलेन राजन्. — ^{b}) K_1 D_1 S (except T_2 G_3 M_1) °विबुद्ध°; B_2 $D_{4.6}$ °विशुद्ध° (for °विवृद्ध°).

Colophon. — *Major parvan:* Dn_2 T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except B_4) T_1 G_1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* B_4 दमयंतीसमागमः; D_2 विदर्भानगरे दमयंतीनलसंयोगः; T_1 दमयंतीनळसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn_1 *sup. lin.*) M_1 76; D_1 81; T G M_2 (after corr.) 75 (as in text); M_2 (before corr.) 77. — *Śloka no.:* Dn 53; D_1 28.

76

1 ^{a}) Ś$_1$ K_1 Dn_1. n_2 D_5 व्युषितां; B $D_{3.4.6}$ उषितो. — ^{b}) T_1 G_1 विशां पते (for स्वलं°). — K_3 om. 1^c–2^b. — ^{c}) K (K_3 om.) Dn D_5 काले; B Dc $D_{4.6}$ कल्यं; $D_{1.3}$ कल्ये; D_2 कल्यो (for काल्यं). G_1 वैदर्भीसहितः कार्यं. — ^{d}) D_2 T_1 G_1 °धिपः.

2 K_3 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{a}) T_2 G_{2-4} ततो भीमं महाराजं. — ^{b}) G_1 transp. प्रयतः and श्वशुरं. $B_{2.3}$ Dc $D_{4.6}$ T G_{2-4} M प्रणतः; D_3 प्रयतं. — ^{c}) $K_{1.2.4}$ Dn $D_{2.3.5}$ ततोनु; G_1 तथा च (for तस्यानु). — ^{d}) B_1 तदा (for शुभा). B_2 ववंदे चरणौ पितुः.

यथार्हं पूजयित्वा तु समाश्वासयत प्रभुः ।
नलेन सहितां तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम् ॥ ३
तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि ।
परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ॥ ४
ततो बभूव नगरे सुमहान्हर्षनिस्वनः ।
जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ ५
अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनम् ।
सिक्तसंमृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः कृतास्तदा ॥ ६
द्वारि द्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गः प्रकल्पितः ।
अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च ॥ ७
ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छद्मिनं नलम् ।
दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः ॥ ८
तमानाय्य नलो राजा क्षमयामास पार्थिवम् ।
स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसंमतः ॥ ९
स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मयान्वितः ।
दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥ १०
कच्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध ।
अज्ञातवासं वसतो मद्गृहे निषधाधिप ॥ ११
यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्धानि कानिचित् ।
मया कृतान्यकार्याणि तानि मे क्षन्तुमर्हसि ॥ १२

नल उवाच ।

न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव । C. 3. 3022 B. 3. 77. 14 K. 3. 75. 14

---

3 ^{a}) T_1 परि° (for प्रति°). — D_2 om. (hapl.) 3^{b}–3^{e}. — ^{c}) Dc सुभृशं; T_1 तदा तं; G_1 तथा सं- (for यथार्हं). Dc वर्ध° (for पूज°). $Ś_1$ [अ]थ; K B Dc Dn D_{4-6} च; D_3 स (for तु). — ^{d}) D_5 स समासाद्य तं प्रभुः. — ^{e}) $G_{2.4}$ दृष्ट्वा (for तत्र). — ^{f}) D_1 शुचिस्मितां; T_2 G_{2-4} मुदान्वितः (for पति°). — After 3, S ins.:

347* अनुजग्राह महता सत्कारेण क्षितीश्वरः ।

4 ^{a}) Dc वैदर्भ्या सहितो राजा.

5 ^{b}) $K_{1.2.4}$ Dn $D_{1-3.5}$ हर्षजः स्वनः. — ^{cd}) D_2 तथाविधं (for °गतम्). T_2 G_{2-4} जनाश्च सर्वे संहृष्टा राजा चोत्सवमाचरन्.

6 ^{a}) K_2 Dn_3 $D_{1.2.4.6}$ अशोभयंत; K_4 B_4 °यत्तं. T_1 G_1 M_2 नगरीं. — ^{b}) T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 पताकध्वजमालिनीं ($G_{2.4}$ °नं). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 सिक्तसं(K_1 °मा)मृष्टपुष्पाढ्यं; $K_{2.4}$ Dn D_5 सिक्ताः सु(K_4 स)मृष्टपुष्पाढ्याः; B_2 सिक्तसंमृष्टपुष्पाढ्यैः; D_2 सिक्तं संमृद्धपुष्पाढ्यं. — ^{d}) $Ś_1$ D_3 G_1 तदा कृताः; $K_{1.3}$ Dc_1 $D_{4.6}$ कृतास्तथा; K_2 Dc_2 Dn D_5 स्वलंकृताः; K_4 D_2 ततस्तदा; T_1 M_2 तथागताः.

7 ^{a}) K_3 D_2 S (except T_1 G_1 M_2) द्वारे द्वारे. $Ś_1$ K_1 स (for च). D_1 सर्वेषां; M_2 सूत्राणां (for पौराणां). — ^{b}) K_2 Dn_2 पुष्पभागेपि (Dn_2 °भंगोप) कल्पिताः; Dn_1 D_5 °भारोपकल्पिताः (D_5 °तः); D_3 °भंग्याः प्रकल्पिताः; G_1 °भागः प्रकल्पितः. — ^{c}) K_1 D_1 [अ]पि; B_2 $D_{4.6}$ G_4 तु (for च). $K_{3.4}$ $D_{1.2.3}$ (marg. *sec. m.*) वेश्मानि; B_4 $D_{4.6}$ पुष्पैश्च (for सर्वाणि). — ^{d}) $Ś_1$ K_3 Dc [अ]पि (for च). D_3 दैवतायतनान्यपि; T_1 G_1 M_2 दैवतानि च भारत.

8 ^{b}) $Ś_1$ K_1 G_1 °छद्मना; T_1 °छद्मिकं; G_2 °छद्मकं. — ^{c}) K_4 समासक्तं; Dc T_2 G_{2-4} सहोपेतं. — ^{d}) Dc_2 T_2 $G_{2.3}$ जहर्ष. B_4 D_1 स (for च). Dc परंतप; $D_{4.6}$ T_2 $G_{2.3}$ नराधिप; T_1 G_1 परंतपः; M जनाधिपः. K_1 जहृषे वसुधाधिपः.

9 ^{a}) $G_{1.2}$ ताम् (for तम्). K_2 Dn D_5 T G नलं. — ^{b}) $K_{3.4}$ D_1 क्षामया°. $D_{3.4.6}$ पार्थिव; T G पार्थिवः. — ^{c}) $K_{3.4}$ D_1 क्षामया°. — ^{d}) $Ś_1$ °संमतैः; K_1 D_5 °संमितैः; K_2 Dn °संमितः; B_2 T_1 °सत्तमः; G_1 °वित्तमः; M_1 °संमतं.

10 ^{a}) $G_{2.4}$ M_1 सत्कृत्य (for °तो). — ^{b}) K_2 B Dn D_{4-6} विस्मिताननः (Dn_3 D_4 °नं); Dc विस्मितो नलं. — After 10^{ab}, Dn $D_{1.3}$ (marg. *sec. m.*) ins.:

348* उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वदतां वरः ।

— ^{c}) T_1 G_1 M_2 त्वं (for स्वैर्). — T_1 om. (hapl.) 10^{d}–13^{a}. — ^{d}) K_4 D_5 भवानित्यभिनंदितः; G_1 M_2 इत्युक्त्वा च नलं नृपं.

11 T_1 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{a}) K_2 $Dn_{1.n2}$ D_5 किंचित्तु; $B_{1.3}$ D_1 क्वचित्तु; Dc कच्चिच्च. $Ś_1$ K_1 किंचि(K_1 कश्चि)दूनापराधं ते. — ^{c}) B_4 Dn_3 °वासे. Dc उषितो (for वसतो). — ^{d}) K_4 मे गृहे. $K_{1.2}$ Dn $D_{1.2}$ T_2 G_{2-4} वसुधाधिप.

12 T_1 om. 12 (cf. v.l. 10); $Ś_1$ K_1 om. 12^{ab}. — ^{a}) G_1 ते (for वा). — ^{b}) K_2 Dn D_5 यद्यबुद्ध्यापि; B_1 यद्यनुक्तानि. D_1 G_1 कर्हिचित्. — ^{c}) Dc कार्या° (for कृता°). $Ś_1$ K B_2 Dn_1 D_2 G_1 कार्याणि (for [अ]का°). — ^{d}) $K_{2.3}$ Dn D_5 G_1 त्वं (for मे).

13 T_1 om. 13^{a} (cf. v.l. 10); K_2 om. (hapl.) 13^{b}–14^{c}. — ^{b}) B_3 $D_{1.3}$ T_2 $G_{2.3}$ अल्पम् (for स्वल्पम्).

C. 3. 3022
B. 3. 77. 14
K. 3. 75. 14

कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १३
पूर्वं ह्यसि सखा मेऽसि संबन्धी च नराधिप ।
अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १४
सर्वकामैः सुविहितः सुखमस्म्युषितस्त्वयि ।
न तथा स्वगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा ॥ १५
इदं चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।
तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १६

बृहदश्व उवाच ।
एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैषधः ।
स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७
ततो गृह्याश्वहृदयं तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव हि ॥ १८
ऋतुपर्णे प्रतिगते नलो राजा विशां पते ।
नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

— D5 om. 13^{c}–14^{b}.

14 K2 om. 14^{abc}; D5 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{a}) K1 अपि; K4 B Dn D3. 4. 6 T2 G3 M1 ह्यपि (for ह्यसि). B2 यथा (for सखा). D1 मेपि; D2 मेति; T1 चासि; G1 M2 चापि (for मेऽसि). — ^{b}) B1 जनार्दन (!); B2–4 D (except D1–3; D5 om.) T2 G3 जनाधिप (for नरा°). — ^{c}) B Dc Dn2. n3 D4. 6 अतश्चोर्ध्वं. D1 S (except G4) च (for तु). B Dc महाभाग; Dn2. n3 D4. 6 महाराज; D3m अपि विभो (for तु भूयस्त्वं). — ^{d}) K2 D5 प्रीतिमान्क्षंतुमर्हसि (cf. 349*). — After 14, Dn2. n3 ins.:

349* अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमान्क्षन्तुमर्हसि ।
[Prior half = 14^{c}. Cf. v.l. 14^{d}.]

15 ^{a}) K (except K4) B D (except D1–3. 5) सुविहितैः; G4 च सहितः. — ^{b}) = 3. 43. 24^{d}. B1. 4 T2 G अध्यु° (for अस्म्यु°). — ^{c}) T1 G1 M2 स्वे (for स्व-).

16 ^{a}) D3 G1 हि यज् (for हय-). — ^{c}) B4 उपाहर्तुम्; D5 T2 (before corr.) G2. 4 M1 अपाकर्तुम्. — ^{d}) D4. 6 यदि मन्यसि पा°.

17 All MSS. except B4 D3 om. the ref. The portion from 17^{c} up to 22^{d} of adhy. 77 is lost in D3 on a missing fol. (109). — ^{d}) = 1. 13. 37^{b}; 53. 13^{d}; 96. 52^{d}; etc. S (except T1 G1 M2) शास्त्र° (for विधि°).

18 D3 missing (cf. v.l. 17). — ^{a}) K2 न कर्मणा गृहीत्वा च; Dn D5 गृहीत्वा चाश्वहृदयं. — ^{b}) Ś1 तथा; K1 नृपो; K3. 4 Dn D1. 2. 5 राजन्; T1 ततो; T2 G2. 4 प्रीतो; G1 ददौ (for तदा). Ś1 भा*श्वरि°; K1 भंगिस्वरि°; K2 भार्गसुरि°; K3 भार्ग्रस्वरि°; K4 D1. 2. 5 M1 भार्गं°; B3 भांगसुरि°; Dc Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 भांगासुरि°; T1. 2 (before corr.) G2. 4 भागस्वरि°; G1 भागस्करि°; M2 भाङ्गस्वरि°. — After 18^{ab}, K1. 2. 4 B1. 3–4 D (except D1. 2. 5; D3 missing) ins.:

350* निषधाधिपतेश्चापि दत्वाक्षहृदयं नृपः ।

— ^{d}) K1. 2 Dn D5 M1 ह; B Dc D4. 6 तत्; T2 G2–4 तु (for हि). T1 G1 M2 प्रययौ स्वपुरीं (G1 स्वां पुरीं; M2 स्वपुरं) प्रति.

19 D3 missing (cf. v.l. 17). — ^{a}) K2 Dn D5 गते राजन् (for प्रति°). — ^{d}) B1 °दीर्घं (for °दीर्घम्). D1 उवास सः (for इवावसत्).

Colophon om. in D2. D3 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य; Dn2 अरण्य. — *Sub-parvan:* N (D2 om.; D3 missing) T1 G1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn1 sup. lin.) M1 77; D1 82; T G M2 (by corr.) 76 (as in text); M2 (before corr.) 78. — *Śloka no.:* Dn1. n3 21; Dn2 22; D1 20.

77

1 In D3, stanzas 1–22 are lost on a missing fol. (cf. v.l. 3. 76. 17). — ^{c}) D1 जगामाल्प°; D2 पुरात्स्वल्प°. — ^{d}) K4 D2 ययौ स; D1 कुंडिनान् (for जगाम).

2 D3 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) D1 चापि (for परि-). — ^{c}) T1 G1 M2 चापि (for चैव).

3 D3 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) T2 G2–4 महापुरीं (for मही°). — Dn1 om. 3^{cd}. — ^{c}) K2 B4 Dn2. n3 D5 G1 [अ]थ; B1–3 D4. 6 सु-; T2 G2–4 M1 [अ]भि- (for [अ]ति-). — ^{d}) Ś1 K1 D2 महामतिः; K2. 3 Dn2. n3 D1. 5

७७

बृहदश्व उवाच ।
स मासमुष्य कौन्तेय भीममामन्त्य नैषधः ।
पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान्प्रति ॥ १
रथेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिषोडशैः ।
पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव षट्शतैश्च पदातिभिः ॥ २
स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः ।
प्रविवेशातिसंरब्धस्तरसैव महामनाः ॥ ३
ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः ।
उवाच दीव्याव पुनर्बहु वित्तं मयार्जितम् ॥ ४
दमयन्ती च यच्चान्यन्मया वसु समर्जितम् ।
एष वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥ ५
पुनः प्रवर्ततां द्यूतमिति मे निश्चिता मतिः ।
एकपाणेन भद्रं ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ ६
जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु ।
प्रतिपाणः प्रदातव्यः परं हि धनमुच्यते ॥ ७
न चेद्वाञ्छसि तद् द्यूतं युद्धद्यूतं प्रवर्तताम् ।
द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८
वंशभोज्यमिदं राज्यं मार्गितव्यं यथा तथा ।
येन तेनाप्युपायेन वृद्धानामिति शासनम् ॥ ९
द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर ।
कैतवेनाक्षवत्यां वा युद्धे वा नम्यतां धनुः ॥ १०
नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ।
ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिम् ॥ ११
दिष्ट्या त्वयार्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैषध ।
दिष्ट्या च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ।

C. 3. 3041
B. 3. 78. 12
K. 3. 76. 12

महीपतिः (for महा°). K_4 तत्रैव च महामतिः; Dc सह सैन्येन भूपतिः.

4 D_3 missing (cf. v.l. 1). D_2 om. 4^{ab}. — ^{b}) Ś$_1$ बलः; K_1 B $D_{4.6}$ बली (for नलः); cf. 3. 50. 1^{b}.

5 D_3 missing (cf. v.l. 1). B_2 M_1 om. 5^{ab}. — ^{a}) S (M_1 om.) दमयंत्या. Dc च किं; D_2 तथा (for च यच्). D_1 दमयंत्या रहितं चान्यत् (hypermetric). — ^{b}) B (B_2 om.) Dn_3 $D_{4.6}$ T_1 G_1 M समार्जितं. $K_{2.3}$ Dc Dn_{1}. n_2 D_5 मम (Dc न मे) किंचन विद्यते; $D_{1.2}$ मया वित्त(D_2 धन)-मुपार्जितं; T_2 G_{2-4} जय त्वं सुसमार्जितं. — ^{c}) D_2 एष मे वै पणः सर्वं.

6 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) Dc ततः (for पुनः). — ^{c}) = 18^{c}. $K_{1.2}$ Dn D_5 पणेनैकेन (for एकपाणेन). — ^{d}) K_3 Dc $D_{4.6}$ पणयोश्च. D_2 पणामहे.

7 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) B_3 आसाद्य; Dc आकृष्य (for आहृत्य). — ^{c}) T_1 G_1 प्रतिपाणं. Ś$_1$ $K_{1.3}$ तु दातव्यः; T_1 G_1 प्रदातव्यं. — ^{d}) T_2 G_{2-4} प्राणो (for परं). B_2 G_2 पणम् (for धनम्). Ś$_1$ K_3 परं धर्ममिति स्मृतं; K_1 परो धर्म इति स्मृतिः; K_2 Dn D_5 परमो धर्म उच्यते; D_1 परो हि धर्ममुच्यते (metrically defective).

8 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś$_1$ K Dc $D_{1.2}$ व्यवसितं; M_1 इच्छसि पुनर् (for वाञ्छसि तद्). B $D_{4.6}$ द्यूतं त्वं; Dn त्वं द्यूतं (for तद् द्यूतं). — ^{b}) B $D_{4.6}$ प्राणद्यूतं; Dc युद्धपूर्वं; G_1 भवान्युद्धं. — ^{c}) Ś$_1$ Dc द्वैरथो नास्ति; K_1 $B_{2.4}$ Dn_2 द्वैरथेनास्ति; T_1 °नापि; G_1 °नाप. K_4 यदा (for [अ]स्तु वै). Ś$_1$ K_1 $D_{1.2}$ वा; G_2 सा (for वै). K_3 द्विरथेनास्तु शांतिर्वा. — ^{d}) T_2 G_{2-4} पुष्कर (for वा नृप).

9 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) D_1 वंश्यं भोग्यम्; G_1 वीरभोज्यम्. T_2 G_{2-4} परहस्तगतं राज्यं. — ^{b}) K_2 B_3 Dn D_5 अर्थितव्यं; D_1 आद्रितव्यं; T_2 G_{2-4} आर्जितव्यं. K_4 T_1 $G_{1.2}$ M_2 यथातथं. — ^{c}) Ś$_1$ तेनान्युपायेन; $K_{1.3.4}$ $D_{1.5}$ केनाभ्यु°; K_2 B Dc $D_{4.6}$ तेनाभ्यु°; Dn D_2 S केनाप्यु°. — ^{d}) K_3 G_1 अनु- (for इति).

10 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) Dc तयोर् (for द्वयोर्). $K_{3.4}$ D_2 °तरा; D_1 °तमे (for °तरे). — ^{b}) $D_{1.2}$ इति (for अद्य). — B_2 om. 10^{cd}. — ^{c}) K_2 Dn D_5 तु (for वा). — ^{d}) Ś$_1$ K_1 बध्यतां; K_{2-4} B (B_2 om.) Dc Dn $D_{4.6}$ M_2 नाम्यतां; $G_{2.4}$ नह्यतां. K_1 मनः (for धनुः). D_1 नाम्यतां धनुरुत्तमं; D_5 युद्धे चानम्य तद्धनुः; G_1 युद्धेनानम्यतां धनुः.

11 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) D_1 प्रहसन्निव पुष्करः; T_2 G_{2-4} पुष्करो राज्यगर्वितः. — ^{d}) T_2 G_{2-4} M_1 निषधाधिपं; G_1 M_2 पृथिवीपतिः.

12 D_3 missing (cf. v.l. 1). D_1 om. 12^{ab}. — ^{a}) D_2 T_1 G_1 M_2 द्रव्यं (for वित्तं). — K_2 om. (hapl.) 12^{c}–14^{b}. — ^{c}) S (except T_1 G_1) वै (for च). $B_{2.4}$

C. 3. 3042
B. 3. 78. 13
K. 3. 76. 13

दिष्ट्या च ध्रियसे राजन्सदारोऽरिनिबर्हण ॥ १२
धनेनानेन वैदर्भी जितेन समलंकृता ।
मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ॥ १३
नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षामि च नैषध ।
देवने च मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्गणैः ॥ १४
जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ।
कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ॥ १५
श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वबद्धप्रलापिनः ।
इयेष स शिरश्छेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः ॥ १६
स्मयंस्तु रोषताम्राक्षस्तमुवाच ततो नृपः ।
पणावः किं व्याहरसे जित्वा वै व्याहरिष्यसि ॥ १७
ततः प्रावर्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः ।
सरत्नकोशनिचयः प्राणेन पणितोऽपि च ॥ १८
जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्टकम् ॥ १९
वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद वीक्षितुम् ।
तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २०
न तत्त्वया कृतं कर्म येनाहं निर्जितः पुरा ।
कलिना तत्कृतं कर्म त्वं तु मूढ न बुध्यसे ।

Dc1 G1 दुष्करं; G4 सुकृतं. — [e]) D1 [अ]सि; T2 G (except G1) वै (for च). K1 Dn3 G1 ध्रियते; Dc T1. 2 (after corr.) G2. 4 प्रीयसे; D1 इश्यसे; D5 [आ]प्यायसे; T3 G3 प्रीयसे. — [f]) K1 Dn D5 सदारोद्य (K1 °रि) महाभुज; K3. 4 D1 T1 °रोरिनिबर्हणः; B3 (corrupt) सदा वा विनिवर्तनं; T2 G (except G1) लाभाय मम नैषधः. — After 12, S ins.:

351* पुनर्द्यूते च ते बुद्धिर्दिष्ट्या पुरुषसत्तम ।

13 D3 missing (cf. v.l. 1). K2 om. 13 (cf. v.l. 12). — [a]) K4 D2 पाणेनानेन; T1 G1 जितेना°. Ś1 K1 D (except D2. 4. 6; D3 missing) M1 वै भैमी (for वैदर्भी). — [b]) D1 वित्तेन; T1 G1 धनेन (for जितेन). — [c]) G1 क्षिप्रं (for व्यक्तं). — [d]) K3. 4 Dc इवामराः; T1 G1 M शची यथा.

14 D3 missing (cf. v.l. 1). K2 om. 14[ab] (cf. v.l. 12). — [a]) Ś1 K1 Dc [ऽ]पि (for हि). Ś1 M त्वा (for त्वां). G1 corrupt. — [b]) K1 संप्रक्ष्यामि; B1. 2 Dc Dn D5 प्रतीक्षेपि; G2. 4 M1 प्रतीक्षे च. M1 [ए]व (for च). G2. 4 परंतप (for च नैषध). — [c]) Ś1 K D (except D4. 6) G3 देवनेन (or °ने न) (for °ने च). — [d]) T2 G2–4 भवत्येव (for न भवति). T2 (after corr.) G3 सुहृद्गणैः (for [अ]सुहृद्गणैः). B2 Dc D4. 6 अभवन्न सुहृद्गणैः.

15 D3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) T1 G1 [अ]द्यैव; M2 [अ]द्याहं (for त्वद्य). — [d]) Ś1 K1 या (for सा).

16 D3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) B2–4 D4. 6 T2 G2. 3 M transp. तु and तस्य. K4 B2–4 Dc D1. 2. 4. 6 T1 G1 M2 तां वाचं; K2 तद्वाचो (for ता वाचो). B1 श्रुत्वा तस्याशुभां वाचं. — [b]) K2. 3 T1 G1 बह्वबद्धः (K3 G1 °द्धं) प्रलापिनः; B3. 4 बह्वबद्धप्रणादि(B4 °शि)नः; D2 बुध्वाबद्धप्रलापिनीं; T2 G2–4 ह्यसंबद्धप्रलापिनः; M2 बह्वबद्धं प्रलापिनं.

— [c]) T2 G2. 3 M1 तत् (for स).

17 D3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K3 D2 सु; K4 स; B2. 3 Dc D1. 4. 6 च (for तु). — [b]) Ś1 K D (except D4. 6; D3 missing) T1 M2 नलो (for ततो). T2 G नलः (for नृपः). — [c]) K1 Dc1 D5 G1 पणाव; T1 M पणाय; T2 (before corr.) वैभेयः; G2 वधाय; G4 वैधेयं (for पणावः). K3 G4 व्याहरसि. — [d]) Ś1 K1. 3. 4 B4 Dn D1. 2. 5 जितो न; K2 ततो न; T1 M2 जितो वै; G1 कैतव्ये; M1 जिते वै.

18 D3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) Dc पुनः (for ततः). Ś1 K1 प्रवर्तितं; K4 M2 प्रवर्ततां. — [c]) = 6[c]. B D4. 6 वीरेण (for भद्रं ते). — [e]) K2 Dn D5 °निचयैः. — [f]) K1–3 B1. 3 D4. 6 T G3 पाणेन; B2 G1 पणेन (for प्राणेन). K3 पणतो°; K4 पाणितो°; D4. 6 गणितो°. M2 यत् (for च).

19 D3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) Ś1 G1 जित्वा तु; T2 G2. 3 M1 स जित्वा. Dc प्रहसन् (for पुष्करं). — [b]) Dc पुष्करं चेदमब्रवीत्. — [c]) Ś1 न च; M2 जितं (for मम). Dc transp. सर्वं and राज्यं. — [d]) T2 G2–4 प्राप्तं निहतकंटकं.

20 D3 missing (cf. v.l. 1). — [b]) K1 S राजापशद. — [c]) B1. 2 D4. 6 यस्यास्त्वं.

21 D3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) Ś1 K Dc Dn D1. 2. 5 (by transp.) त्वया तत्; B D4. 6 T2 G3 च त्वया. — [b]) K2 B1. 3. 4 Dc Dn D5 S (except T2 G3) विजितः (for निर्जितः). B1. 3. 4 Dc D4. 6 तदा; B2 T1 G1 M त्वया (for पुरा). — [c]) T1 M2 तु; G1 च (for तत्). Dc D4. 6 S (except T1 G1 M2) सर्वं (for कर्म). — [d]) K2 Dn D1. 5 च (for तु). K1 रूप; T1 G1 M2 नीच (for मूढ). D2 त्वं मूढ न च बुध्यसे. — [e]) K4 D1. 2 पापं (for दोषं).

नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथंचन ॥ २१
यथासुखं त्वं जीवस्व प्राणानभ्युत्सृजामि ते ।
तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न संशयः ॥ २२
सौभ्रात्रं चैव मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ।
पुष्कर त्वं हि मे भ्राता संजीवस्व शतं समाः ॥ २३
एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २४
सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
पुण्यश्लोकं तदा राजन्नभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २५
कीर्तिरस्तु तवाक्षय्या जीव वर्षायुतं सुखी ।
यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥ २६
स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा नृपः ।
प्रययौ स्वपुरं हृष्टः पुष्करः स्वजनावृतः ॥ २७
महत्या सेनया राजन्विनीतैः परिचारकैः ।
भ्राजमान इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ॥ २८
प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवन्तमनामयम् ।
प्रविवेश पुरं श्रीमानत्यर्थमुपशोभितम् ।
प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निषधाधिपः ॥ २९

C. 3. 3061
B. 3. 78. 32
K. 3. 76. 32

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

---

22 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K_{2-4} Dc Dn $D_{1.2.5}$ T_1 G_1 M वै; B_{2-4} $D_{4.6}$ T_2 G_{2-4} च (for त्वं). $K_{2.3}$ Dc Dn D_5 T_2 G_{2-4} M_1 जीव त्वं; B_1 संजीव; T_1 G_1 M_2 त्वं जीव (for जीवस्व). — [b]) K_2 Dn D_5 अवसृजामि; T_2 G_{2-4} अप्युत्सृजामि. Ś$_1$ वै (for ते). — After 22^{ab}, $K_{1.2}$ B D (except $D_{1.2.5}$; D_3 missing) ins.:

352* तथैव सर्वसंभारं स्वमंशं वितरामि ते ।

— [c]) Ś$_1$ K_1 यथैव: B_{2-4} $D_{4.6}$ च त्वयि; M_1 (by transp.) मम च. — [d]) B_2 $D_{4.6}$ मम चैव; $B_{3.4}$ मम वीर; T_2 G_{2-4} M_1 त्वयि चैव (for त्वयि वीर).

23 D_3 resumes! — [a]) K_2 B_1 Dn D_5 सौहार्दं (for सौभ्रात्रं). Ś$_1$ K D (except $D_{4.6}$) चापि; T_2 G_3 हि च (for चैव). K_4 ते (for मे). Dc नित्यं (for त्वत्तो). — [b]) T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ प्रयास्यति. — [c]) T_1 G_1 M_2 च (for हि). — [d]) K_3 D_4 M स जीवस्व; T G स (T_1 G_1 सं-) जीव त्वं (for संजीवस्व). Ś$_1$ K_4 Dc $D_{1.2}$ सं(Ś$_1$ स)जीव शरदां शतं; $K_{1.2}$ Dn $D_{3.5}$ सं(D_3 त्वं)जीव शरदः शतं.

24 [a]) K_3 $B_{1.3}$ D_3 शांतयित्वा. — [c]) T_1 G_1 M_2 पुष्करं क्षमयामास; T_2 G_{2-4} वचनैस्तोष°. — [d]) T_1 G_1 M_2 सांत्वयित्वा (for परि°).

25 [a]) D_1 अथ; D_2 M_2 एव (for एवं). T_1 G_1 नलेन सांत्वितो तेन (sic). — [b]) K_4 $B_{2.3}$ Dc_2 $D_{3.5.6}$ ह (for तम्). K_3 प्रत्युवाच स तं नलं. — [c]) Dc यदा राजन्; D_2 महाराजं.

26 [b]) K_1 वर्षशतं. $D_{3.5}$ T_2 G_{2-4} M_1 सुखं; T_1 समी (for सुखी). — [c]) Ś$_1$ K_1 वितरति; K_2 °से.

27 [a]) Dc सत्कथा- (for स तथा). T_1 G_1 M_2 स तथा सांत्वितो राजा (G_1 °ज्ञा). — T_2 G_3 om. (hapl.) 27^b–29^a. — [b]) Ś$_1$ समाज्ञाय; B_1 समाश्लिष्य (for मास°). K_3 B_{2-4} $D_{4.6}$ ततो नृपः; K_4 $D_{2.3}$ G_4 M तदा नृप; G_1 नराधिप. — [cd]) K_2 Dn D_5 transp. स्वपुरं and पुष्करः. K_3 B_{2-4} स्वजनान्वितः; Dc स्वजनैर्वृतः.

28 T_2 G_3 om. 28 (cf. v.l. 27). — [a]) Ś$_1$ K D (except $D_{4.6}$) $G_{1.4}$ सार्धं (for राजन्). — [b]) T_1 नादितैः; $G_{1.4}$ विजितैः (for विनीतैः). — [d]) G_1 वपुष्मान्. Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{2.5}$ पुरुषर्षभः; K_3 B $D_{4.6}$ भरतर्षभ; T_1 G_1 M_2 कुरुनंदन. $G_{2.4}$ ययौ वीरश्रिया ज्वलन्.

29 T_2 G_3 om. 29^a (cf. v.l. 27). — [c]) Ś$_1$ $K_{2.4}$ D (except $D_{1.3}$) G_1 M_1 पुरीं; B_1 स्वकं (for पुरं). $K_{1.3}$ T_2 G_{2-4} M_1 श्रीमद्; B_1 धीमान्; B_2 राजा; D_2 G_1 रम्यां; T_1 M_2 रम्यं (for श्रीमान्). — [d]) B_2 चात्यर्थम्; G_1 अत्यंतम् (for अत्यर्थम्). Ś$_1$ K_4 B_1 D (except $D_{1.6}$) M_1 उपशोभितां; T_2 G_3 उपभोगितं. — [f]) $B_{1.3}$ $D_{4.6}$ T_1 G_1 M_2 पौरान्स; B_2 स पौरान् (for पौरांश्च). — K_2 B D (except D_2) ins. after 29: K_1, after 4^{ab} of the next adhy.:

353* पौरा जानपदाश्चापि संप्रहृष्टतनूरुहाः ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सामात्यप्रमुखा जनाः ।
अद्य स्म निर्वृता राजन्पुरे जनपदेऽपि च ।
उपासितुं पुनः प्राप्ता देवा इव शतक्रतुम् ।

On the other hand, K_4 ins. after 29:

354* आश्वासयत्तदामात्यान्सर्वाञ्जानपदांस्तदा ।

Finally, S (except T_2 G_3) ins. after 29:

355* हितेषु चैषां सततं पितेवावहितोऽभवत् ।

Colophon. Dn_1 reads it in marg. — *Major parvan:* Ś$_1$ K_1 Dn_2 D_6 T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* N T $G_{1.3}$ (all om. sub-parvan name)

७८

C. 3. 3063
B. 3. 79. 1
K. 3. 77. 1

बृहदश्व उवाच ।
प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १
दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा ।
प्रस्थापयदमेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ॥ २
आगतायां तु वैदर्भ्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।
वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ३
तथा प्रकाशतां यातो जम्बूद्वीपेऽथ राजसु ।
पुनः स्वे चावसद्राज्ये प्रत्याहृत्य महायशाः ॥ ४
ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवत्स्वाप्तदक्षिणैः ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्वक्ष्यसेऽचिरात् ॥ ५
दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरंजयः ।
देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्यो भरतर्षभ ॥ ६
एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते ।
दुःखमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ७
त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णया चैव पाण्डव ।
रमसेऽस्मिन्महारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ८
ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।

---

mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* B4 नलराज्यप्राप्तिः; D2 अयोध्यागमने अक्षक्रीडायां नलेन पुष्करपराजये नलराज्यप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn M1 78; D1 83; T G M2 (by corr.) 77 (as in text); M2 (before corr.) 79. — *Śloka no.:* Dn D1 33.

78

1 a) B1 प्रविष्टे; T1 प्रशास्ते. S (except T1 M2) नगरे (for तु पुरे). Ś1 K1. 3. 4 B3 D1. 2 प्रयाते पुष्करे हृष्टे; B2 संप्रशांते प्रहृष्टे च. — b) D2 om. from वृत्ते up to तीर्थं (in 19c). K3 संप्रहृष्ट-; B4 संप्रवृत्त-; T1 सुप्रवृत्ते; G2-4 M सुप्रवृत्त-. — c) B1-3 D4. 6 G1 राजन् (for राजा). — d) B1 M2 अथा°; T2 G2. 3 समा° (for उपा°). — After 1, T G ins.:

356* पुण्यश्लोकं तु राज्यस्थं श्रुत्वा भीमो महीपतिः।
मुदा परमया युक्तो बभूव भरतर्षभ ।
अथ हृष्टमना राजा महत्या सेनया सह ।
सुतां प्रस्थापयामास पुण्यश्लोकाय धीमते ।

2 D2 om. 2 (cf. v.l. 1). — a) T2 G2-4 M1 तथा (for पिता). — K2 om. 2c-3d. — c) K1. 3 B Dn1 D3. 4. 6 M प्रास्थापयद्. B1 अदीनात्मा (for अमेया°). — 2d=1. 2. 184b; 114. 9d; 144. 18b: 4. 21. 47b; etc.

3 K2 D2 om. 3 (cf. v.l. 1, 2). — c) T2 G2-4 अतीव मुदितो वीरो.

4 D2 om. 4 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1 B2-4 D4. 6 ततः (for तथा). — b) Ś1 K1. 3. 4 Dc D3 M च; B Dn D1. 6 स (for ऽथ). K2 D5 जंबूद्वीपे रराज सः; D1 °पे चराचरे; G1 °द्वीपादिराजसु. — After 4ab, K1 ins. 353*. — c) K1 D1 चैवा°; D5 स चा°; G1 चैत्या° (for स्वे चा°). K4 D5 राज्यं; G1 राजा (for राज्ये). K2 B1-3 Dn D3. 4. 6 पुनः शशास तद्रा(B1. 3 D3. 4. 6 वै रा)ज्यं; T1 M पुनः स्वे न्यवसद्राज्ये. — d) Ś1 K1 प्रत्यावृत्य; B1 °गत्य. K1 महामनाः.

5 D2 om. 5 (cf. v.l. 1). — b) D1 G1 विविधैः (repeated!); T2 G2-4 विधिना (for विधिवत्). Ś1 भूरिदक्षिणैः; K1. 2. 4 Dn D1. 5 G2 चाप्त°; B2. 3 D3 प्राप्त°; T2 G3. 4 वाप्त°; G1 आप्त°. K3 समाप्तवरदक्षिणैः. — d) K2 Dc सुहृदो; K3 स्वपुरं; B1. 3. 4 स्वराज्यं; D3. 6 स्वं राज्यं (for ससुहृद्). K2 Dc द्रक्ष्यसे; K3 B1. 3. 4 D3. 6 प्राप्स्यसे; K4 प्रेक्षसे; D5 प्रवसन्; T1 G2 यक्ष्यसे; T2 G3. 4 M रक्ष्यसे; G1 रक्षसे. M1 [ऽ]चिरं.

6 D2 om. 6 (cf. v.l. 1). — a) B4 तत्तादृशं (for एतादृशं). T2 G2-4 एवं च व्यसनं प्राप्तो. — c) K3 D1. 3 नरश्रेष्ठः; B1. 3 Dc D4. 6 G1 M1 नृपश्रेष्ठ.

7 D2 om. 7 (cf. v.l. 1). — ab) B D4. 6 वै; D1 [अ]पि (for [ए]व). G1 एकाकिना नलेनैव सुमहत्कर्म यत्कृतं. — c) M2 एतादृशं (for आसादितं). — d) K2 T2 G2-4 प्राप्तं. K4 B3 Dc2 Dn2 D5 T2 G2-4 चाभ्युदयं. G1 तथा (for पुनः).

8 D2 om. 8 (cf. v.l. 1). — b) G1 सह (for चैव). B1 (m as in text) D1 भारत; B2. 3 D4. 6 पार्थिव; T2 G2-4 भार्यया (for पाण्डव). — c) Ś1 रमया°; K1. 3 रमस्वा°; Dc वससे°; G1 समये° (for रमसे°). T2 G2-4 कथाश्चापि समाकर्ण्य.

9 D2 om. 9 (cf. v.l. 1). — d) = Gītā (Vulg.) 2. 28. Ś1 K (except K1) B3 D1. 3 परिवेदना. — After

नित्यमन्वास्से राजंस्तत्र का परिदेवना ॥ ९
इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमुच्यते ।
शक्यमाश्वासितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशां पते ॥ १०
अस्थिरत्वं च संचिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ।
तस्याये च व्यये चैव समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ११
ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् ।
श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीस्तान्भजिष्यति ।
अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते धन्यतां च गमिष्यति ॥ १२
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ।
पुत्रान्पौत्रान्पशूंश्चैव वेत्स्यते नृषु चाग्र्यताम् ।
अरोगः प्रीतिमांश्चैव भविष्यति न संशयः ॥ १३
भयं पश्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यति मां पुनः ।

C. 3. 3080
B. 3. 79. 18
K. 3. 77. 20

9, Dn2 ins.:

357* अक्षाणां हृदये प्राप्ते ऋतुपर्णस्य संनिधौ ।
नलेन याचितं राज्ञा कलिना च प्रतिश्रुतम् ।

Dn3 cont.: K2 Dc1 Dn1. n3 D1 ins. after 9: K4, after 360*:

358* कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ।

[In D1, this *phalaśruti* occurs twice; cf. 301*.]

10 D2 om. 10 (cf. v.l. 1). — a) K4 B2 राजन्; B3. 4 D4. 6 तात; D1 चैव; M2 चेह (for चापि). K1 इतिहासं पुरं चासि. — b) Ś1 K1 कलेर् (for कलि-). K1 उत्तमं; K2 B Dc1 Dn1 D5 M अच्युत; D4. 6 अप्युत (for उच्यते). — After 10ab, Dn2 ins. (another *phalaśruti*):

359* य इदं पठते नित्यं य इदं शृणुयान्नरः ।
न तस्य विद्यते राजन्भयं वै कलिकारकम् ।
धर्मनित्यस्य युक्तस्य सदार्जवरतस्य च ।
दान्तस्य च वदान्यस्य कलिः पुंसः करोति किम् ।

— c) B Dn2. n3 D3. 4. 6 G2 M2 आश्वसितुं; G1 अध्यासितुं. — After 10, K4 ins.:

360* इदमेवान्यदत्रैव व्यासेन परिकीर्तितम् ।
कलिना च नृपे दत्तं राजन्वरमनुत्तमम् ।
अक्षाणां हृदये प्राप्ते ऋतुपर्णस्य संनिधौ ।
नलेन पठितः श्लोकः कलिनाशाय भारत ।,

followed by 358*.

11 D2 om. 11 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1 सुस्थिरत्वं (!). Ś1 K1. 4 D1 च संप्रेक्ष्य. — b) K1 D5 M1 पुरुषो- (M1 °षे)र्थस्य. K4 सिद्धये; Dc निश्चयं; G4 सर्वदा (for नित्यदा). — D5 om. 11cd. — c) K2-4 B Dn D1. 4. 6 [उ]दये (B1 [अ]पि च); T1. 2 (after corr.) G1. 3 M2 [अ]प्याये (for [आ]ये च). K2 B2-4 Dn D4. 6 चापि (for चैव). Dc D3 व्यसने चोदये चैव; T2 (before corr.) G2. 4 तस्याप्यायस्य वै चैव. — After 11c, K3 B3 Dc Dn D6 ins.:

361* न चिन्तयितुमर्हसि ।
श्रुत्वेतिहासं नृपते.

[(L. 1) Dc नावसादितुम् (for न चिन्त°).]

— d) Dc D1 शुच. D3 न विषीदितुमर्हसि; S तदाश्वासितुमर्हसि (M1 सुस्थिरो भव मा शुचः). — K2. 3 Dn ins. after 11: D5 (which om. 11cd) ins. after 11ab:

362* व्यसने त्वं महाराज न विषीदितुमर्हसि ।

K2. 3 Dn D5 cont.: Ś1 K1. 4 B Dc D3. 4. 6 ins. after 11:

363* विषमावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलतां गते ।
विषादयन्ति नात्मानं सत्त्वापाश्रयिणो बुधाः ।

[(L. 1) Ś1 देशे (for दैवे). B1-3 D4. 6 विलयं; B4 Dc विफलं (for ऽफलतां). K3 पौरुषेफलवंति ते. — (L. 2) K1 Dc सत्वोपा°; B1 सिद्धापा°. K2 Dn3 D5 नराः; Dn1. n2 जनाः (for बुधाः).]

12 D2 om. 12 (cf. v.l. 1). — a) K4 D1 य इदं; S (except G1 M1) ये चैतत् (for ये चेदं). K4 कीर्त° (for कथ°). — c) Ś1 K1 B4 ये; D1 हि (for वै). T1 संश्रोष्यंति चाभीक्ष्णं वै; T2 G2-4 संश्रोष्यंतीव चा(G4 °ति च मे)-भीक्ष्णं. — d) Ś1 नाश्रीस्तेषां; K4 D1 लक्ष्मीस्तेषां. Ś1 K4 B1. 5 Dn2. n3 D1 भविष्यति. — K3 M1 om. (hapl.) 12ef. — e) Ś1 तेभ्यो; S (M1 om.) चास्य (for तस्य). Ś1 व्यवस्यंति; K1 [उ]पसंप्रांते (corrupt); Dc D1 S (except G2; M1 om.) [उ]पपद्यंते. — f) Ś1 K1 धन्यता च भविष्यति; B3 °तां चागमिष्यति.

13 D2 om. 13 (cf. v.l. 1). — a) G1 पुण्यं (for श्रुत्वा). — c) B1 पुत्रपौत्रान्. T2 G2. 3 श्रियः; G1 सखीन्; G4 श्रियं (for पशून्). K2. 4 D (except D4. 6) चापि (for चैव). — d) K3 Dn D5 लभते; B1 T1 G2. 4 M2 वेत्स्यंते; B2 लप्स्यते; B3 वास्यते; T2 G3 लप्स्यंते; G1 लप्स्यसे. — e) K3 आरोग्यां; B2-4 D4. 6 नीरोगः; Dn1 D5 आरोग्यः, Dn2. n3 आरोग्यप्रीतिमांश्चैव; T2 G2-4 अरोगाः प्रीतिमंतश्च. — f) T2 G2-4 भविष्यंति. — After 13, B4 ins. an addl. colophon.

14 D2 om. 14 (cf. v.l. 1). — a) D3 रूपं (for भयं)

C. 3. 3080
B. 3. 79. 18
K. 3. 77. 20

अक्षज्ञ इति तत्तेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ १४
वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ।
उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
ततो हृष्टमना राजा बृहदश्वमुवाच ह ।
भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १६
ततोऽक्षहृदयं प्रादात्पाण्डवाय महात्मने ।
दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छदुपस्प्रष्टुं महातपाः ॥ १७
बृहदश्वे गते पार्थमश्रौषीत्सव्यसाचिनम् ।
वर्तमानं तपस्युग्रे वायुभक्षं मनीषिणम् ॥ १८
ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः संपतद्भ्यस्ततस्ततः ।
तीर्थशैलवरेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढव्रतः ॥ १९
इति पार्थो महाबाहुर्दुरापं तप आस्थितः ।
न तथा दृष्टपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ २०
यथा धनंजयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः ।
मुनिरेकचरः श्रीमान्धर्मो विग्रहवानिव ॥ २१
तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने ।
अन्वशोचत कौन्तेयः प्रियं वै भ्रातरं जयम् ॥ २२
दह्यमानेन तु हृदा शरणार्थी महावने ।
ब्राह्मणान्विविधज्ञानान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

K2 Dn D5 भयात्त्रस्यसि (for भयं पश्यसि). G1 यत्र (for यच्च). — b) Ś1 T2 G3. 4 M आह्वयिष्यंति; K4 आकर्षयसि; G1 आश्रयिष्यसि. Ś1 मा (for मां). — c) K1 T1 G2 M अक्षज्ञा. — d) K1 भारत (for पार्थिव).

15 D2 om. 15 (cf. v.l. 1). — a) K1 (? gloss) सर्वम् (for कृत्स्नम्). — After 15ab, T2 ins.:

364* उपपद्यति मत्तश्च भविष्यति न संशयः ।

— d) Ś1 K1. 2. 4 D5 प्रपन्नाय; K3 सत्यमेतद्; B1 प्रसन्नोस्मि.

16 D2 om. 16 (cf. v.l. 1). — a) T2 G2–4 राजन् (for राजा). — d) G1 श्रोतुम् (for ज्ञातुम्). K4 [अ]धीष्व भो; D1 वै प्रभो (for तत्त्वतः). — After 16, T2 G2–4 ins.:

365* कौन्तेयेनैवमुक्तस्तु बृहदश्वो महामुनिः ।

17 D2 om. 17 (cf. v.l. 1). — b) Ś1 K1 पार्थिवाय (for पाण्ड°). D1 विशां पते (for महा°). — After 17ab, S (except M1) ins.:

366* लब्ध्वा च पाण्डवो राजा विशोकः समपद्यत ।
कथामेवं तथा कृत्वा नलस्य चरिताश्रयाम् ।
आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्बृहदश्वो जगाम ह ।

— cd) T1 G1 om. 17cd. D5 गतश्चाशु सरो राजन्; T2 G (G1 om.) उक्त्वा चाशु शिरोगच्छद्. D5 तपस्तप्तुं (for उपस्प्रष्टुं). M1 दत्त्वा चास्य महातेजा तत्रैवांतरधीयत.

18 D2 om. 18 (cf. v.l. 1). — ab) Ś1 K1 D6 पार्थस्त्वश्रौषीत्. — G1 om. (hapl.) 18cd. — d) Ś1 K1 तपस्विनं; D1 युधिष्ठिरः; T2 G (G1 om.) जितेंद्रियं (for मनी°).

19 D2 om. up to तीर्थ in 19c (cf. v.l. 1). — b) K1 इतस्ततः; K3 समंततः. — c) Ś1 K1 °शैलचरेभ्यश्च; K4 Dc D2 °शैलच(K4 °व-; D2 °प)रेभ्यश्च; B2. 3 Dn D3. 4. 6 T G (except G2) °शैलवनेभ्यश्च. — d) B D4 T2 G3 दृढव्रतं; D1 तथैव च.

20 b) Ś1 दुष्कृतं; K1 दुष्करं; S (except G1 M1) उदारं (for दुरापं). — c) T G M2 transp. न and तथा. M1 स (for न). D2 G4 दृष्टपूर्वं. K4 D1 वा; D2 वै; D4 T1. 2 (before corr.) G2. 4 M1 नः (for ऽन्यः). — d) D1 क्वचिद्; D2 श्रुत. D4. 6 इव (for इति).

21 a) K2 Dc2 Dn D2. 5 G1 तथा; M1 स वै (for यथा). — b) B1 G1 नियतेंद्रियः. — c) K1 °नरः; K2. 4 D4. 5 °वरः (for °चरः). Dc मुनिवेषधरः श्रीमान्; G2 मुनिरेकश्चरन्धीमान्.

22 a) Dc D5 पांडवा; D3 पांडवं. Ś1 K1. 3. 4 G1 राजा; Dc वीरं (for राजन्). — b) Ś1 तपमानं. — c) K4 Dn1 T1 कौंतेयं; T2 (before corr.) G2. 4 चैकांते. K2 Dc D3. 5 अन्वशोचंत कौंतेयाः. — d) D4. 6 transp. प्रियं and जयं. T2 G2–4 तं प्रियं (for प्रियं वै). G1 भ्रातरं च धनंजयं.

23 a) Dc च; D3. 5 सु- (for तु). — b) Ś1 K2. 3 Dn1 D2. 3. 5 प्रवृत्त्यर्थं; K1 तप्यमानो (for शर°). — After 23, S ins.:

367* प्रतिगृह्याक्षहृदयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आसीद्धृष्टमना राजन्भीमसेनादिभिर्युतः ।
स्वभ्रातॄन्सहितान्पश्यन्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अपश्यन्नर्जुनं तत्र बभूवाश्रुपरिप्लुतः ।
संतप्यमानः कौन्तेयो भीमसेनमुवाच ह । [5]
कदा द्रक्ष्यामि वै भीम पार्थमत्र तवानुजम् ।
मत्कृते हि कुरुश्रेष्ठस्तप्यते दुश्चरं तपः ।
तस्याक्षहृदयज्ञानमाख्यास्यामि कदा न्वहम् ।

७९

जनमेजय उवाच ।
भगवन्काम्यकात्पार्थे गते मे प्रपितामहे ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १
स हि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनीकजित् ।
आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ २
तेनेन्द्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनिवर्तिना ।
विनाभूता वने वीराः कथमासन्पितामहाः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।
गते तु काम्यकात्तात पाण्डवे सव्यसाचिनि ।
बभूवुः कौरवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥ ४
आक्षिप्तसूत्रा मणयश्छिन्नपक्षा इव द्विजाः ।
अप्रीतमनसः सर्वे बभूवुरथ पाण्डवाः ॥ ५
वनं च तदभूत्तेन हीनमक्लिष्टकर्मणा ।
कुबेरेण यथा हीनं वनं चैत्ररथं तथा ॥ ६

C. 3. 3095
B. 3. 80. 6
K. 3. 78. 6

स हि श्रुत्वाक्षहृदयं समुपात्तं मया विभो ।
प्रहृष्टः पुरुषव्याघ्रो भविष्यति न संशयः । [10]

[(L. 2) T_1 $G_{1.2}$ M_1 राजा (for राजन्). — (L. 3) G_1 M_1 स (for स्व-). — (L. 6) T_1 G_1 M कुंतीपुत्रं धनंजयं (for the posterior half). — (L. 7) T_1 G_1 M यत्कृने. T_2 G परमं (for दुश्चरं). — (L. 8) M [अ]प्यहं (for न्वहं). — (L. 9) T_1 G_1 M उपादत्तं (for समु°). T_1 G_1 M_2 विभुः.]

Colophon. *Major parvan :* $Ś_1$ K_1 D_5 T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan :* All MSS. (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान (B_4 prefixing काम्यके to it) followed by समाप्त ($B_{1.2}$ M_2 om. समाप्त). — *Adhy. name :* M_2 बृहदश्वगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K_1 T G M_2 (after corr.) 78 (as in text); Dn_1 (*sup. lin.*) 76; Dn_2 M_1 79; Dn_3 M_2 (before corr.) 80; D_1 84. — *Śloka no.:* $Dn_{1.n3}$ 27; D_1 25. — *Aggregate Śloka no.:* K_4 1251.

79

1 K_3 (which om. the portion of the text from st. 1 of this adhy. up to line 127^{ab} of adhy. 81) ins. a line which, along with the continuations added in the margins (*sec. m.*), reads as follows:

368* वैशंपायन उवाच ।
तीर्थानां चैव माहात्म्यं पुलस्त्येनाभिभाषितान् ।
कदाचित्तीर्थयात्रायां नारदो भगवानृषिः ।
तीर्थानि पर्यटंस्तत्र युधिष्ठिरमुपागमत् ।
विनयावनतो भूत्वा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ।
तीर्थाभिधानं पुण्यं च नारदाय महात्मने ।
नारद उवाच ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि शृणु धर्मभृतां वर ।
पुलस्त्युवाच ।

— ^{c}) Dn D_5 अकुर्वंस्ते (for अकुर्वन्त). T $G_{1.3}$ M_2 किमकुर्व(M_2 °र्वं)त पार्थास्ते. — ^{d}) M_1 विना (for ऋते).

2 ^{b}) $D_{3.5}$ सपत्नजिद् (for गतिरासीद्). $Ś_1$ K_1 B_1 Dc $D_{1.2}$ अमित्रजित्; K_4 $D_{3.5}$ M_2 अनंत°; B_2 G_1 अनेक°. — After 2^{c}, K_4 ins.:

369* रुद्राणां चैव शंकरः ।
त्रिदशानां महेन्द्रश्च.

— ^{d}) S (except G_1 M_2) मा (for मे).

3 ^{a}) $Ś_1$ K_1 देवेंद्रसम°. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 B $D_{4.6}$ समरे° (for संग्रामे°). — ^{c}) $Ś_1$ विना तेन; D_5 विना तात; T_2 G_{2-4} विनाकृता. K_4 महा-; B_1 $D_{1.2}$ च ते (for वने). K_1 तेन; T_1 G_2 M_2 पार्थाः; G_1 पार्थे (for वीराः).

4 ^{ab}) $Ś_1$ D (except $D_{4.6}$) T_1 transp. काम्यकात् and पाण्डवे. $Ś_1$ K_1 राजन्; K_4 B_1 पार्थे (for तात). N (K_3 om.) सत्यविक्रमे (for सव्य°). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D (except D_4) M_1 पांडवेयास्ते. K_4 जाता विमनसः सर्वे. — ^{d}) K_4 भ्रातृ°.

5 ^{a}) $Ś_1$ $D_{2.3}$ °सूत्रमणयः; D_6 विच्छिन्नसूत्रा मणयः. — ^{b}) T_2 G_3 भिन्न° (for छिन्न°). Dc (by transp.) द्विजा इव; G_2 इवांडजाः. — ^{d}) K_4 इह; S तत्र (for अथ).

6 ^{a}) K_2 D (except $D_{1.2.4.6}$) तु (for च).

7 ^{a}) M_1 तं विना (for तमृते); cf. v.l. 12^{c}, 13^{d}, 14^{c}, 19^{c}, 22^{c}, 25^{a}, 29^{c}. $Ś_1$ पुरुषव्याघ्राः; $K_{2.4}$ B_1 D (except D_4) T_1 G_1 M ते नरव्याघ्राः. T_2 G_{2-4} ऋते तेन नरव्याघ्राः. — ^{cd}) D_3 सुखम् (for मुदम्). Dn_3 D_3 अप्रासवंतः; D_1 अवाप्नुवंतः. Dn_3 $D_{1.2}$ ते (for वै). K_4

C. 3. 3096
B. 3. 80. 7
K. 3. 78. 7

तमृते पुरुषव्याघ्रं पाण्डवा जनमेजय ।
मुदमप्राप्नुवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा ॥ ७
ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः शुद्धैर्बाणैर्महारथाः ।
निघ्नन्तो भरतश्रेष्ठ मेध्यान्बहुविधान्मृगान् ॥ ८
नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिंदमाः ।
विप्रसृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ९
एवं ते न्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः ।
अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्धनंजये ॥ १०
अथ विप्रोषितं वीरं पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ।
स्मरन्ती पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।
तमृते पाण्डवश्रेष्ठं वनं न प्रतिभाति मे ।
शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ १२
बह्वाश्चर्यमिदं चापि वनं कुसुमितद्रुमम् ।
न तथा रमणीयं मे तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १३
नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
तमृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे ॥ १४
यस्य स्म धनुषो घोषः श्रूयतेऽशनिनिस्वनः ।
न लभे शर्म तं राजन्स्मरन्ती सव्यसाचिनम् ॥ १५
तथा लालप्यमानां तां निशम्य परवीरहा ।
भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ १६
मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्ब्रवीषि सुमध्यमे ।
तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् ॥ १७
यस्य दीर्घौ समौ पीनौ भुजौ परिघसंनिभौ ।

काम्यके भीमनकुला निवसंतीह दुःखिताः.

8 K1 om. 8. — a) K4 D1. 2 परिक्रांताः. — b) K4 तीक्ष्णबाणैर्; G2. 4 शुद्धा बाणैर्. Ś1 महामृगान्. — c) D1 भरतव्याघ्राः; D4. 6 T G2–4 M2 °श्रेष्ठाः. M1 न्यघ्नन्भरतशार्दूल. — D1. 2 om. 8d–9a. — d) Ś1 तथा (for मृगान्).

9 D1. 2 om. 9a (cf. v.l. 8). — a) K2. 4 °व्याघ्र. — b) K2 D5 पांडवा जनमेजय; K4 M1 वन्याहारा अरिंदमाः; Dc T G M2 वन्याहारा ह्य(T1 °राण्य)रिंदमाः. — c) K1. 4 विप्रहृत्य; K2 B2 Dn D1. 6 उपाकृत्य; B3 विनिःसृत्य; D2 उपाहृत्य; D3 विप्रकृत्य; D5 उपकृत्य; T G3. 4 M प्रविसृत्य; G1 परिसृत्य; G2 प्रविहृत्य (for विप्र°).

10 a) K2 Dn D5 सर्वे सं- (for एवं ते). — b) B2. 4 D4. 6 शोकार्ताः (for सोत्कण्ठाः). — c) Ś1 प्रहृष्टमनसः (!); T G M2 विषण्णवदनाः (T1 M2 °मनसः).

11 a) Ś1 D1 अथैनं; K1 अथ तं (for अथ वि-). S (except M1) राजन् (for वीरं). K2 Dc Dn D5 विशेषतस्तु (Dc2 °श्च) पांचाली. — b) K2 Dc Dn D5 स्मरंती (for पाञ्चाली). D3 पांचाली आयुधं प्रति. — c) K2 Dn D5 उद्विग्नं; Dc उद्विग्ना; D3 आत्मानं (for स्मरन्ती). Ś1 M1 पांडवं ज्येष्ठम्; K4 D1 पांडवज्येष्ठम्. — After 11, D1. 2 read 14c–15d.

12 c) M1 तं विना (for तमृते); cf. v.l. 7a, etc. K2. 4 B4 D (except D4. 6) T1 °श्रेष्ठ; M1 °ज्येष्ठ. — d) K4 काम्यकं न विराजते; S (except T2 G3) वनं नाभाति मामिदं. — e) T2 G2–4 एव (for इव). K2 D5 S (except M1) प्र- (for च). — After 12, M1 ins.:

370* विना तेन महीनाथ शक्रप्रतिमतेजसा ।

13 c) Ś1 K1. 2 B1. 4 Dn D5 वै; K4 ते (for मे). — d) M1 तं विना (for तमृते); cf. v.l. 7a, etc.

14 a) Ś1 D1 नीलांजनसमप्रख्यं; K4 D4. 6 नीलांबुदचयप्रख्यं. — b) K2. 4 B4 D (except D4. 6) M1 °गामिनं. — For sequence in D1. 2, cf. v.l. 11. — c) M1 तं विना (for तमृते); cf. v.l. 7a, etc. — d) D1. 2 वनं न (for काम्यकं). D1. 2 प्रतिभाति; D3 नाद्य भाति; M1 नाभ्यभाति. G2. 4 मा (for मे).

15 For sequence in D1. 2 cf. v.l. 11. — a) K2. 4 Dn D5 वा (for स्म). — b) Dn3 श्रूयते चाशनिस्वनः; D3 श्रूयतेस्यास्य निस्वनः. — c) K1. 4 ते; K2 B Dn D4. 6 वै (for तं). M1 तस्याहं (for तं राजन्). M2 लभे शर्म न ते राजन्. — d) M1 सव्यसाचिनः. B D4. 6 तं स्मरंती किरीटिनं.

16 b) B2 S (except T1 G1) निशाम्य; D2 निवास्य (for निशम्य). — c) Ś1 K1 महाबाहुर् (for महाराज). — d) K4 वाक्यम् (for इदम्).

17 Before 17, K2 B3. 4 Dc1 Dn3 D4. 6 ins. भीम उ°; Dc2 Dn1. n2 D3 भीमसेन उ°; G1 M भीमः. — a) Dc D1. 2 T1. 2 (before corr.) G1. 2 मम (for मनः-).

18 ab) K1. 4 transp. समौ and भुजौ. — c) K1 T1 G4 मौर्वीकिणकृतौ वृत्तौ. — d) Ś1 खड्गायुधधरौ समौ; K1 खड्गयुद्धधरौ उभौ; K2. 4 Dc Dn D3. 5 खड्गायुध(Dn3 खड्गयुद्ध)धनुर्धरौ; B चारुरूपौ (B2 उग्रायुध-) गदाधरौ; D1. 2

मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गायुधगदाधरौ ॥ १८
निष्काङ्गदकृतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिदं वनम् ॥ १९
यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालाः कुरवस्तथा ।
सुराणामपि यत्तानां पृतनासु न बिभ्यति ॥ २०
यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ २१
तमृते फल्गुनं वीरं न लभे काम्यके धृतिम् ।
शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ २२

नकुल उवाच ।

य उदीचीं दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् ।
गन्धर्वमुख्याञ्शतशो हयाँल्लेभे स वासविः ॥ २३
राजंस्तित्तिरिकल्माषाञ्श्रीमाननिलरंहसः ।
प्रादाद्भ्रात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥ २४
तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने ।
कामये काम्यके वासं नेदानीममरोपमम् ॥ २५

सहदेव उवाच ।

यो धनानि च कन्याश्च युधि जित्वा महारथान् ।
आजहार पुरा राज्ञे राजसूये महाक्रतौ ॥ २६
यः समेतान्मृधे जित्वा यादवानमितद्युतिः ।
सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य संमते ॥ २७
तस्य जिष्णोर्बृसीं दृष्ट्वा शून्यामुपनिवेशने ।

C. 3. 4019
B. 3. 80. 29
K. 3. 78. 30

खड्गयुद्धविशारदौ; G_4 M_2 खड्गायुधगदायुधौ.

19 K_4 (which om. 19^{c}–20^{d}) reads सुवर्णकठकावेव कृतावापीजडाययौ (corrupt) as *pāṭhāntara* probably for 19^{ab}. — ^{c}) = 7^{a}. M_1 तं विना (for तमृते); cf. v.l. 7^{a} etc. — ^{d}) K_1 नष्टसूर्यसमं; S °निभं. D_1 जगत् (for वनम्). K_2 Dn D_5 नष्टसूर्यमिवांबरं.

20 K_4 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{b}) B_1 Dc D_4 पंचालाः. — ^{d}) S विव्यथुः (for बिभ्यति).

21 ^{a}) Dn_2. n_3 $D_{2.4.6}$ T_2 $G_{2.3}$ बाहुं. — ^{c}) $Ś_1$ निहत्याजौ; K_1 हतानाजौ (for जिता°).

22 $D_{1.2}$ om. 22. — ^{a}) M_1 तं विना (for तमृते); cf. v.l. 7^{a} etc. N (except $Ś_1$) T_2 G_3 फाल्गुनं. — ^{b}) B_2 Dn_2 रतिं (for धृतिम्). $Ś_1$ धृतिं न लभते वने. — K_{2-4} Dn D_5 om. 22^{cd}. — ^{cd}) = 12^{cd}. $Ś_1$ D_6 अपि (for इव). D_3 शून्यमेव जगत्सर्वमखिलं प्रतिभाति मे. — N ($Ś_1$ K_4 $D_{1.2}$ om. line 1) ins. after 22 (K_2 Dn D_5, which om. 22^{cd}, ins. after 22^{ab}):

371* पश्यामि च दिशः सर्वास्तिमिरेणावृता इव ।
ततोऽब्रवीत्साश्रुकण्ठो नकुलः पाण्डुनन्दनः ।
[(L. 2) $Ś_1$ अश्रु° (for साश्रु°).]

23 $K_{1.4}$ Dn_1. n_2 D_1 om. the ref. — N ins. after नकुल उ° ($K_{1.4}$ Dn_1. n_2 D_1, which om. the ref., ins. after 371*):

372* यस्मिन्दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणाजिरे ।
देवा अपि युधां श्रेष्ठं तमृते का रतिर्वने ।
[(L. 1) K_1 B_{1-3} Dc $D_{4.6}$ यस्य; K_4 यदि (for यस्मिन्). $Ś_1$ $K_{1.4}$ Dc D_3 transp. दिव्यानि and कर्माणि. D_2 विद्याश्च; D_5 कर्माणि (for दिव्यानि). D_5 दृष्टानि (for कर्माणि). — (L. 2) K_4 D_{1-3} युधां श्रेष्ठे; B_4 सुराः श्रेष्ठास् (for युधां श्रेष्ठं). $Ś_1$ K_1 गतिर् (for रतिर्).]

— ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn D_5 transp. यः and उदीचीं. — ^{b}) B_1 S (except T_2 G_3 M_1) transp. जित्वा and युधि. — D_3 om. from शतशो up to 24. — ^{d}) K_2 Dc Dn D_5 महाद्यु(Dc °म)तिः (for स वासविः).

24 D_3 om. 24 (cf. v.l. 23). — ^{a}) K_4 तदा; B_2 $D_{1.2.5}$ राज्ञे; M_1 हयान् (for राजन्). Some MSS. तित्तिर°. — ^{b}) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ श्रीमतोनिल°. — 24^{d} = 26^{d}.

25 ^{a}) M_1 तं विना (for तमृते); cf. 7^{a} etc. $Ś_1$ K_1 D_1 भीमकर्माणं. — ^{b}) B_4 अनवरं (for अवरजं). K_4 सर्वशास्त्रभृतां वरं. — ^{c}) K_1 चरये काम्यके; T G_{2-4} (by transp.) काम्यके कामये. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ $B_{2.4}$ D_3 $G_{1.2}$ M_1 अमरोपम.

26 ^{a}) $D_{1.2}$ कन्यां च. — ^{b}) $Ś_1$ K_2 B_1 Dn D_5 महारथः; K_4 °बलः; T_2 G_{2-4} °बलान्. — ^{cd}) K_4 महा-; Dc परान्; D_3 पुनर् (for पुरा). B_4 Dc D_5 राज्ञः; D_3 जज्ञे (for राज्ञे). S शतशो घातयित्वारीन्पृतनामभ्यगस्तदा. — 26^{d} = 24^{d}.

27 ^{a}) K_1 युधि; D_{1-3} पुरा (for मृधे). — ^{c}) T G एकः सुभद्रामारोप्य; M_2 एकः सुभद्रामहरद्. — ^{d}) $B_{1.4}$ सद्मनि (for संमते). — After 27, B_4 Dc S (except M_1) ins.:

373* येनार्धराज्यमाच्छिद्य द्रुपदस्य महात्मनः ।
आचार्यदक्षिणा दत्ता गुरोर्द्रोणस्य भारत ।
[(L. 1) B_4 Dc येन राज्यं समाच्छिद्य.]

28 ^{ab}) D_1 शून्यामिह दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा शून्यामुप). $Ś_1$

C. 3. 4019
B. 3. 80. 29
K. 3. 78. 30

हृदयं मे महाराज न शाम्यति कदाचन ॥ २८
वनादस्माद्विवासं तु रोचयेऽहमरिंदम ।
न हि नस्तमृते वीरं रमणीयमिदं वनम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ समाप्तमिन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥

८०

वैशंपायन उवाच ।
धनंजयोत्सुकास्ते तु वने तस्मिन्महारथाः ।
न्यवसन्त महाभागा द्रौपद्या सह पाण्डवाः ॥ १
अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिं तत्र नारदम् ।
दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या दीप्ताग्निसमतेजसम् ॥ २
स तैः परिवृतः श्रीमान्भ्रातृभिः कुरुसत्तमः ।
विबभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ॥ ३
यथा च वेदान्सावित्री याज्ञसेनी तथा सती ।
न जहौ धर्मतः पार्थान्मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ४
प्रतिगृह्य तु तां पूजां नारदो भगवानृषिः ।
आश्वासयद्धर्मसुतं युक्तरूपमिवानघ ॥ ५
उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

K1 B3 Dc Dn1 D5 इव; K2 B1. 2. 4 Dn2. n3 D6 मम; K4 T G2–4 अपि (for उप-).

29 b) B2 D1. 3. 6 [ऽ]यम् (for ऽहम्). K4 Dc अनिंदिते (for अरिंदम). — c) M तं विना (for तमृते); cf. v.l. 7a etc.

Colophon om. in Ś1 K3. — *Major parvan:* K1 T G2–4 M1 आरण्य. — *Adhy. name:* K4 D1. 2 धनंजयोत्कण्ठा; B4 काम्यके पाण्डवपरिदेवनम्; T2 G3 पाण्डवोत्कण्ठा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 M1 80; Dn3 M2 (before corr.) 81; D1 85; T G M2 (after corr.) 79 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 31; D1 30.

80

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 3. 79. 1); the MS. is mostly ignored here.

1 d) S कृष्णया (for पाण्डवाः). — After 1, N (except D4. 6; Ś1 K1 om. line 1; K3 missing) ins.:

374* धनंजयोत्सुकानां तु भ्रातॄणां कृष्णया सह ।
श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोऽभ्यजायत ।

[(L. 1) D1. 2 एवं शोकयुतांस्तांस्तु (for the prior half). K4 D1. 2 सह भार्यया (for कृष्णया सह). — (L. 2) Ś1 K1 महायशाः (for ऽभ्यजायत).]

2 d) Ś1 K1 D1. 2 M सूर्याग्नि°; K2. 4 Dn D5 हुतार्चिषमिवानलं. — K2. 4 D ins. after 2 (Dc ins. line 2 after 4; D1. 2 om. line 1, but ins. line 2 after 4): Ś1 K1 ins. after 4:

375* तमागतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभिः सह धर्मराट् ।
प्रत्युत्थाय यथान्यायं पूजां चक्रे महात्मने ।

3 K4 D5 om. 3–4; Dc om. 3ab. — b) K1 B4 कुरुनंदन. — c) Ś1 विभाति स्म सुदिप्तौजा; K1 विबभौ हि सु°; T1 G1 M2 प्रबभा°. — d) Ś1 पितामहः (for शत°).

4 K4 D5 om. 4 (cf. v.l. 3). — a) D1. 2 यथैव (for यथा च). Ś1 वेदानि; K1 वेदान्हि; T1 च वेदैः; G4 M2 च देवान् (for च वेदान्). — b) K1 transp. तथा and सती. K2 B1. 5 Dn D3. 4. 6 T2 G3 पतीन्; T1 पती (for सती). — After 4, Ś1 K1 ins. 375*, while Dc D1. 2 ins. line 2 only of that insertion. On the other hand, S ins. after 4:

376* अर्घ्यं पाद्यमथानीय स्वभ्यवादयदच्युतम् ।
नारदस्तु महातेजाः स्वस्त्यस्त्वित्यभ्यभाषत ।

T2 G2–4 cont.:

377* ततो युधिष्ठिरो राजा दृष्ट्वा देवर्षिसत्तमम् ।
यथार्हं पूजयामास विधिवत्कुरुनन्दनः ।

5 a) K2 Dn D5. 6 च तां; K4 B1–3 Dc D3. 4 ततः; B4 M1 शुभां; T G M2 स तां (for तु तां). — c) K4 B2. 4 T1 आश्वासयन्. — d) B4 D1. 4. 6 इहा° (for इवा°). K4 Dc D5 उवाच वदतां वरः.

6 B1 om. 6a–9b; K4 Dc D5 om. 6ab. — a) G1 महाप्राज्ञं. — b) Ś1 K1 M1 °पुत्रं (for °राजं). — d) T2

ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददामि ते ॥ ६
अथ धर्मसुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह ।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं नारदं देवसंमितम् ॥ ७
त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत ॥ ८
यदि त्वहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
संदेहं मे मुनिश्रेष्ठ हृदिस्थं छेत्तुमर्हसि ॥ ९
प्रदक्षिणं यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ।
किं फलं तस्य कात्स्न्येन तद्ब्रह्मन्वक्तुमर्हसि ॥ १०

नारद उवाच ।

शृणु राजन्नवहितो यथा भीष्मेण भारत ।
पुलस्त्यस्य सकाशाद्वै सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ ११
पुरा भागीरथीतीरे भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्मुनिवत्तदा ॥ १२
शुभे देशे महाराज पुण्ये देवर्षिसेविते ।
गङ्गाद्वारे महातेजा देवगन्धर्वसेविते ॥ १३
स पितृंस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः ।
ऋषींश्च तोषयामास विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १४
कस्यचित्त्वथ कालस्य जपन्नेव महातपाः ।
ददर्शाद्भुतसंकाशं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १५
स तं दृष्ट्वोग्रतपसं दीप्यमानमिव श्रिया ।
प्रहर्षमतुलं लेभे विस्मयं च परं ययौ ॥ १६
उपस्थितं महाराज पूजयामास भारत ।
भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७
शिरसा चार्घ्यमादाय शुचिः प्रयतमानसः ।
नाम संकीर्तयामास तस्मिन्ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ १८
भीष्मोऽहमस्मि भद्रं ते दासोऽस्मि तव सुव्रत ।
तव संदर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषैः ॥ १९
एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २०

C. 3. 4041
B. 3. 81. 21
K. 3. 79. 24

M केनार्थी. Ś1 B3 Dn1 M ददानि.

7 B1 om. 7 (cf. v.l. 6). — b) D2 प्रत्यभाषत सत्तम. — D2 om. 7^c–8^d. — c) N (except B D3. 4; K3 missing) भूत्वा (for वाक्यं). — d) K2 Dn D5 G2. 4 M1 देवसंमतं; T2 G3 °सत्तमं.

8 B1 D2 om. 8 (cf. v.l. 6, 7). — a) K4 (by transp.) तुष्टे त्वयि; T1 त्वयि दृष्टे. B2 S (except M1) महाभागे. — c) K1 संदेहं; B3 D4. 6 मन्यामि; D1 मन्यामः (for मन्येऽहं).

9 B1 om. 9^{ab} (cf. v.l. 6). — a) T2 G2–4 तेहम् (for त्वहम्). — d) Ś1 K2. 4 D (except D3. 4. 6) तत्वतश्च; K1 तत्वविच् (for हृदिस्थं). Ś1 अर्हति. B4 G1 M2 हृदि संछे(B4 °वे)त्तुमर्हसि.

10 D5 om. 10. — ab) Ś1 K2 B2–4 Dn D8 G2. 4 प्रदक्षिणां; T1 प्रतीक्षणं. K4 D1. 2 G1 M2 transp. कुरुते and पृथिवीं. M1 पृथिवीं (for कुरुते), and कुर्याद्वै (for पृथिवीं). — d) D3 (by transp.) ब्रह्मन् तद्; S (except M1) त्वं ब्रह्मन्. K2 B1 Dn भवान्; B3 फलं (for ब्रह्मन्).

11 b) N (except B2–4 D4. 6; K3 missing) M1 धीमता (for भारत). — c) B3. 4 D1. 2 हि (for वै).

12 c) Ś1 पैत्र्यं. B1 पित्र्यर्थं व्रतमास्थाय. — d) Ś1 K (K3 missing) Dn D1–3. 5 मुनिभिः सह (for °वत्तदा).

13 a) Ś1 K1 B3 Dn D2. 5. 6 तथा (Ś1 °दा) राजन् (for महा°). — b) B2 देवर्षिवर्जिते; B3. 4 Dc D4. 6 M1 °पूजिते. — D1 om. 13^{cd}. — c) Ś1 K (K3 missing) Dc D2. 3 °भाग; T2 G2–4 °देशे (for °तेजा).

14 B4 om. (hapl.) 14^{bc}. — b) T2 G3 (both marg.) परमर्षिभिः. — c) K1. 2 B1. 3 Dn D3. 5 तर्प° (for तोष°). — 14^d=17^d.

15 b) K2. 4 Dc Dn D5 °यशाः; B2–4 D4. 6 °मनाः; D3 °रथः (for °तपाः). — c) K1 ददर्शादित्यसंकाशं; B1 D3 T2 G2–4 °द्भुतकर्माणं.

16 d) Ś1 K (K3 missing) Dn D1. 2. 4–6 G1 M2 परमं (for च परं).

17 a) Ś1 °भाग; K (K3 missing) D (except D3. 4. 6) °भागं (for °राज). — 17^d=14^d.

18 a) K2 B1–3 Dn1. n3 D1. 4–6 चार्घम् (for चार्घ्यम्). D2 शिरसा चार्चयामास. — d) B4 ब्राह्मणसत्तमे; T2 G3. 4 ब्रह्मर्षिसेविते.

19 a) B2–4 D4. 6 इति (for अस्मि). D1 धर्मात्मन्; D2 धर्मज्ञ (for भद्रं ते). — b) K1 D1. 2 तव दासोस्मि सु°. — d) D1 °संशयैः; T2 G2–4 °किल्बिषात्.

20 a) Ś1 K1 °बाहुर् (for °राज). — c) K1 S (except M1) प्रयतो; B4 प्रणतो (for प्राञ्जलिर्).

C. 3. 4042
B. 3. 81. 22
K. 3. 79. 25

तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायाम्नायकर्शितम् ।
भीष्मं कुरुकुलश्रेष्ठं मुनिः प्रीतमनाभवत् ॥ २१

पुलस्त्य उवाच ।

अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च ।
सत्येन च महाभाग तुष्टोऽस्मि तव सर्वशः ॥ २२
यस्येदृशस्ते धर्मोऽयं पितृभक्त्याश्रितोऽनघ ।
तेन पश्यसि मां पुत्र प्रीतिश्चापि मम त्वयि ॥ २३
अमोघदर्शी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यद्वक्ष्यसि कुरुश्रेष्ठ तस्य दातास्मि तेऽनघ ॥ २४

भीष्म उवाच ।

प्रीते त्वयि महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
कृतमित्येव मन्येऽहं यदहं दृष्टवान्प्रभुम् ॥ २५
यदि त्वहमनुग्राह्यस्तव धर्मभृतां वर ।
वक्ष्यामि हृत्स्थं संदेहं तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २६
अस्ति मे भगवन्कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः ।
तमहं श्रोतुमिच्छामि पृथक्संकीर्तितं त्वया ॥ २७
प्रदक्षिणं यः पृथिवीं करोत्यमितविक्रम ।
किं फलं तस्य विप्रर्षे तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २८

पुलस्त्य उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि यदृषीणां परायणम् ।
तदेकाग्रमनास्तात शृणु तीर्थेषु यत्फलम् ॥ २९
यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ३०
प्रतिग्रहादुपावृत्तः संतुष्टो नियतः शुचिः ।

---

21 ^{b}) Ś$_1$ स्वाध्यायाम्नायकर्षितं; K_1 °मुत्तमं; B_4 $D_{4.6}$ स्वाध्यायेन च कर्षितं; D_2 स्वाध्यायाच्च विकर्षितं; D_3 स्वाध्यायेनाथ कर्षितं. — After 21^{ab}, G_2 ins.:

378* ततः स मधुरेणाथ स्वरेण सुमहातपाः ।
उवाच वाक्यं धर्मज्ञः पुलस्त्यः प्रीतमानसः ।

— ^{c}) Ś$_1$ K_1 कुरुवरश्रीमान्; $B_{1.3.4}$ $D_{4.6}$ M_2 कुरुवरश्रेष्ठं. — ^{d}) K_1 प्रीतामनो (sic) अभूत्; B_1 D_3 प्रीतोभवत्तदा; T_1 $G_{1.4}$ प्रीतमनाब्रवीत्; M_1 प्रीतमना अभूत्. — After 21, Dn $D_{3.4.6}$ S (except M_1) ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* Dn_1 T G M_2 80; Dn_3 82).

22 ^{b}) $D_{1.2}$ प्रणयेन (for प्रश्र°). — ^{d}) K_1 [ऽ]हं (for ऽस्मि). K_1 नित्यशः; $K_{2.4}$ Dn Dc $D_{1-3.5}$ सुव्रत (for सर्वशः). B_3 तुष्टोस्मि भरतर्षभ; S परितुष्टोस्मि सर्वशः.

23 K_1 om. 23–25. — ^{b}) $K_{2.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ °भक्त्या श्रु(K_4 श्रि)तेन च; D_3 °भक्त्या ततोनघ; S °वाक्याश्रितोनघ. — ^{d}) T G_{2-4} अस्ति; G_1 M_2 ह्यस्ति; M_1 चास्ति (for चापि). $K_{2.4}$ D (except $D_{3.4.6}$) प्रीतिश्च परमा त्वयि.

24 K_1 om. 24 (cf. v.l. 23). — ^{a}) D_{1-3} T G_3 भीष्मोहं.

25 K_1 om. 25 (cf. v.l. 23). — After the ref. K_4 (marg.) *repeats* 10^{ab}. — 25^{ab}=(var.) 8^{ab}. — ^{a}) T_2 $G_{2.3}$ त्वयि तुष्टे (for प्रीते त्वयि). B (except B_1) $D_{4.6}$ महाब्रह्मन्; T_2 G_{1-3} °भागे. — ^{c}) =8^{c}. B $D_{4.6}$ मन्यामि; D_3 पश्यामि (for मन्येऽहं). K_2 Dn D_5 कृतमेतावता मन्ये; T_1 M_1 मन्येहं कृतमित्येव. — ^{d}) Ś$_1$ यदिष्टं दिष्टवान्प्रभुं; $D_{1.2}$ यत्तु त्वां दिष्टवानहं; T_1 M_1 दृष्टवानस्मि (M_1 °सि) यत्प्रभुं.

26 Cf. 9. — ^{c}) Ś$_1$ K (K_3 missing) Dn D_{1-3} संदेहं ते (Ś$_1$ °हात्ते; $D_{1.2}$ °हं तु) प्रवक्ष्यामि; B_{2-4} $D_{4.6}$ प्रक्ष्यामि कृत्स्नं संदेहं. — ^{d}) Ś$_1$ K (K_3 missing) $B_{3.5}$ Dn $D_{1.3}$ छेत्तुम्; D_2 वेत्तुम् (for वक्तुम्).

27 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dn D_5 हृदये (for भगवन्). — ^{b}) Ś$_1$ धर्मसंचयं; D_4 °संग्रहः. S तीर्थानि प्रति (T_1 सुमहान्हृदि) संशयः. — ^{c}) Ś$_1$ $G_{2.4}$ यदहं (for तमहं). — ^{d}) Ś$_1$ K (K_3 missing) B_1 D (except D_6) तद्भवान्वक्तुमर्हति ($K_{1.4}$ Dn_3 D_{1-3} °सि); T_1 $G_{2.4}$ त्वत्तो वै मुनिसत्तम. — After 27, K_4 ins. an addl. colophon.

28 =(var.) 10. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B Dn $D_{2-4.6}$ प्रदक्षिणां. $D_{1.2}$ कुरुते (for पृथिवीं). — ^{b}) Ś$_1$ K_1 B_{1-3} D_3 T_1 $G_{1.4}$ M करोत्यमितविक्रमः; K_2 Dc Dn D_5 करोत्यमरसंनिभ (Dc D_5 °भं); K_4 $D_{1.2}$ पृथिवीं (K_4 कुरुते) तीर्थतत्परः. — ^{c}) T_1 $G_{2.4}$ यत् (for किं). K_2 Dc ब्रह्मर्षे; $D_{1.2}$ देव° (for विप्र°). — ^{d}) K_1 यथातथं; K_2 Dn D_5 सुनिश्चितं; K_4 Dc विनिश्चितं (for तपो°).

29 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ Dc हंत (Dc अहं) ते संप्रवक्ष्यामि; K_2 Dn D_5 हंत ते कथयिष्यामि; B_{2-4} D_4 T_2 G_3 M_1 कथयिष्यामि तदहं (M_1 तत्सर्वं); $D_{1.2}$ अहं तत्ते प्रवक्ष्यामि. — ^{b}) B_{1-3} D_4 T_2 G_3 M_1 transp. यत् and ऋषीणां. B_1 पुरातनं (for परा°). T_1 तीर्थयात्रां परायणां. — ^{c}) Ś$_1$ K (K_3 om.) B_4 D (except $D_{3.4.6}$) पुत्र (for तात). M_1 तदेकाग्रेण मनसा. — ^{d}) B_1 D_3 या गतिः (for यत्फलम्).

31 K_2 om. 31^{a}–32^{b}; D_1 om. 31. — ^{a}) $K_{1.4}$

अहंकारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ३१
अकल्कको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तः सर्वदोषैर्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥ ३२
अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ ३३
ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् ।
फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ ३४
न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ।
बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ ३५
प्राप्यन्ते पार्थिवैरेते समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् ।
नार्थन्यूनोपकरणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ ३६
यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।
तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तं निबोध युधां वर ॥ ३७
ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम ।
तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥ ३८
अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते ॥ ३९
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ ४०
नृलोके देवदेवस्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ ४१
दश कोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महीपते ।
सांनिध्यं पुष्करे येषां त्रिसंध्यं कुरुनन्दन ॥ ४२
आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्गणाः ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव नित्यं संनिहिता विभो ॥ ४३
यत्र देवास्तपस्तप्त्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा ।
दिव्ययोगा महाराज पुण्येन महतान्विताः ॥ ४४
मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।

C. 3. 4066
B. 3. 82. 24
K. 3. 80. 24

Dn1. n3 G1. 4 अपावृत्तः (for उपा°). — b) Ś1 K1. 4 D (except D3. 4. 6; D1 om.) °ष्टो येन केनचित्. — 31^{d} = 30^{d}, 32^{d}, 33^{d}.

32 K1 om. 32; K2 om. 32^{ab} (cf. v.l. 31). Ś1 transp. 32 and 33. — a) B1. 4 D2 G1. 2 °लंभो; D3 T2 G3 °लंबो (for °रम्भो). — c) Ś1 सर्वदोषेभ्यः; K2 Dn °पापेभ्यः; K4 D1. 2 °दोषैस्तु; B1 D3 °दोषैश्च. K2 विद्या तपश्च किर्तिश्च. — 32^{d} = 30^{d}, 31^{d}, 33^{d}.

34 a) Ś1 K1 क्रतुभिः (for क्रतवः). — b) B1. 3 Dn D1. 2 देवेषु; B2 देवेभ्यः (m वेदेभ्यः) (for वेदेषु). K1 T1 च; B1. 2m. 4 Dc D3. 4. 6 [अ]पि; D1. 2 [ए]व; G1 M2 [इ]व (for [इ]ह). — c) K2 Dn D5 यथातथ्यं; B1 °वृत्तं.

36 a) Ś1 K1. 2 B3 Dc Dn D2. 4–6 G4 M2 एतैः; B1 चैव; B2 वेत्ति; D3 एव (for एते). — b) B4 सह (for क्वचित्). — c) Ś1 नार्थहीनैरवगणैः. K1. 2 B2–4 Dc Dn1. n2 D3(marg. *sec. m.*). 4. 6 °न्यूनैर्नावगणैः; K4 Dn3 M1 °न्यूनैरव(M °प)गुणैः; B1 °घृणैरपि गणैः; D1. 2 °न्यूनैरविगुणैः; D3 (orig.) तीर्थान्यूनैरवगणैः; G4 कार्थन्यूनोपकरणैः. — d) Ś1 Dn3 परात्मभिर्; G1 तुल्या°. Ś1 असंहितं; K1 B2–4 Dc Dn D3. 4. 6 M असाधनैः (Dn3 असंवृतं); K4 D1. 2 असंयतैः; T2 G1. 3 अहिंसकैः.

37 b) Some MSS. जने° (for नरे°). — Ś1 om. 37^{cd}. — d) K (K3 missing) Dn3 D4. 5 तन् (for तं). B2–4 D4. 6 T2 G3 महीपते (for युधां वर).

39 a) Ś1 K त्रिरात्रं तु (for °त्राणि). — b) T2 G2–4 [अ]नुपसेव्य; G1 [अ]नवगाह्य (for [अ]नभिगम्य). — c) T1 G2. 4 गां (for गाः).

40 c) T1 M समश्नाति; G1 समांशेन (for अवाप्नोति).

41 a) K2 D1. 2. 5 त्रिलोके; T1 M त्रिलोक-; G1 त्रिलोक्यां (for नृलोके). T2 G2–4 सर्वतीर्थेषु राजेंद्र. — c) B Dc D3. 4. 6 पुष्करं तीर्थमासाद्य. — d) S (except M1) °राज (for °भागः). B Dc D4. 6 देवदेवसमो भवेत्; D3 नरो देवसमो भवेत्.

42 a) T1 शत- (for दश). — b) Ś1 K2. 4 Dn D5. 6 महामते; K1 महाद्युते (for मही°). — c) Ś1 यांति; K1 तेषां; D3 तीर्थे; T1 ह्येषां (for येषां). — d) Dc भरतर्षभ; M1 पुरुषर्षभ (for कुरु°).

43 a) B1 D3 चैव (for रुद्राः). — b) B1 D3 रुद्राः साध्या मरुद्गणैः. — d) B1. 3 D3. 4. 6 M1 तत्र (for नित्यं). Some MSS. प्रभो (for विभो).

44 b) Ś1 K1 साध्याश्च मरुतस्तथा. — After 44^{ab}, T2 G2–4 M1 ins.:

379* तपोविशेषैर्बहुभिः स्थानान्यापुर्महौजसः ।

— M1 om. 44^{cd}. — c) G1. 3. 4 दिव्ययोगात्.

45 a) Ś1 K1 हि (for [अ]पि). — b) B1 M1 महात्मनः (for मन°). — c) B2–4 Dc D4. 6 पुनंति; M1 नश्यंति

C. 3. 4066
B. 3. 82. 24
K. 3. 80. 24

पूयन्ते सर्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ४५
तस्मिंस्तीर्थे महाभाग नित्यमेव पितामहः ।
उवास परमप्रीतो देवदानवसंमतः ॥ ४६
पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महतान्विताः ॥ ४७
तत्राभिषेकं यः कुर्यात्पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४८
अप्येकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्यमाश्रितः ।
तेनासौ कर्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ४९
शाकमूलफलैर्वापि येन वर्तयते स्वयम् ।
तद्वै दद्याद्ब्राह्मणाय श्रद्धावाननसूयकः ।
तेनैव प्राप्नुयात्प्राज्ञो हयमेधफलं नरः ॥ ५०
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
न वियोनिं व्रजन्त्येते स्नातास्तीर्थे महात्मनः ॥ ५१
कार्तिक्यां तु विशेषेण योऽभिगच्छेत पुष्करम् ।
फलं तत्राक्षयं तस्य वर्धते भरतर्षभ ॥ ५२
सायं प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृताञ्जलिः ।
उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत ।
प्राप्नुयाच्च नरो लोकान्ब्रह्मणः सदनेऽक्षयान् ॥ ५३
जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ ५४
यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः ।
तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते ॥ ५५
उष्य द्वादश वर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ।

(for पूयन्ते). — ^{d}) D3 मोद° (for पूज्य°).

46 ^{a}) Ś1 B1 D4. 6 अस्मिंस्तीर्थे. Ś1 K (K3 missing) B3 D (except D4. 6) महाराज; S महाभागाः. — ^{d}) Ś1 K1 °संमितः; K2 Dn D5 भगवान्कमलासनः; D3 T2 G2–4 देवदानवसत्तमः; M1 °सेवितः.

47 ^{a}) D2 पुष्करेण. K1 महाराज; Dc D2 T2 G2. 3 °भागाः; M तपस्तप्त्वा. — ^{b}) Ś1 K1 सर्षिगणास्तथा; K2. 4 Dn D3. 5 सर्षिगणाः पुरा; D1. 2 ऋषिपुरोगमाः. — ^{c}) K4 च समभिप्राप्ताः; B D4. 6 परमिकां प्रा°; D3 M1 हि समनुप्रा°; G2 समनुसंप्रा°.

48 ^{a}) Dc transp. यः and कुर्यात्. — ^{b}) T2 G3 पितृदेवांश्च तर्पयेत्. — ^{cd}) = 3. 80. 87^{cd}; 83. 4^{cd}. K1. 2 B1. 3. 4 Dc Dn D5 अश्वमेधाद् (for °मेधं). Dn D5 फलं प्राहुर्मनीषिणः (for ^{d}). S सोऽश्वमेधमवाप्नोति (T2 G3 सर्वपापविनिर्मुक्तः) ब्रह्मलोके च पूज्यते.

49 ^{b}) G2 पुष्करं तीर्थमाश्रितः. — ^{c}) B2–4 D4. 6 तेनाप्नोत्यजिताँल्लोकान्. — ^{d}) M1 नंदति (for मोदते). B2–4 D4. 6 ब्रह्मणः सदने स्थितान्.

50 ^{a}) Dc G2 शाकैर् (for शाक-). K2 Dn D5 शाकैर्मूलैः फलैर्वापि. — ^{b}) Dc D4. 6 वा वर्तते (for वर्तयते). — T1 G1 M om. 50^{cd}. — ^{d}) K2 श्रद्धयानसूयवे; Dc श्रुत्वा वाननसूयवान्; D5 श्रद्धावाननुसूयवे. — ^{e}) K4 B3 D4. 6 M1 चाप्नु° (for प्राप्नु°). Ś1 K1 सर्वं (for प्राज्ञो). — After 50, T2 G2–4 ins.:

380* अपि चाप्युदपात्रेण ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ।
तेनापि पूजनेनाहुः प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ।

51 ^{ab}) Ś1 K1. 2 B1 D (except D1. 2. 4) M1 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा राज°. — ^{c}) B2. 3 वै (for वि-). K2 Dn D5 न वै योनौ प्रजायंते. — ^{d}) K2 D3. 5 स्नात्वा (for स्नातास्). G1 स्नात्वा तीर्थेषु भारत.

52 ^{a}) K2. 4 B Dc Dn D1. 2. 4–6 T1 G1 M कार्तिकीं (D1 M1 °की); D3 °के (for °क्यां). D1. 2 च (for तु). — ^{b}) Ś1 K2 Dn D3. 5 G1 M1 योभिगच्छति. — After 52^{ab}, K1. 2 B2–4 D (except D3) read 53^{ef}. K2 B2–4 D (except D1–3) om. 52^{cd}. — ^{c}) B1 तु चा° (for तत्रा°). K4 D1. 2 राजन्; S (except T1 M1) तेन (for तस्य). — ^{d}) T1 भविता; T2 G M2 लभते; M1 भवते (for वर्धते). K4 B1 D1–3 भवतीत्य(D3 °हा)नुत्तमः.

53 Ś1 K4 D3 om. 53^{ef}. K1. 2 B2–4 D (except D3) read 53^{ef} after 52^{ab}. — ^{e}) D4. 6 आप्नुयात् (for प्राप्नु°). K1 D (D3 om.) स (for च).

54 ^{b}) Ś1 B Dc Dn D4. 6 T2 G3 स्त्रिया वा; K2 स्त्रियं वा. K3 पुरुषोपि वा; Dc1 Dn °षेण वा; D5 °षेपि वा. — ^{d}) Ś1 सर्वमेतत्; S तदशेषं (for सर्वमेव). D1. 2 विनश्यति. B1 D3 तत्सर्वं संप्रणश्यति.

55 ^{c}) Ś1 K1 S (except T2 G3 M1) पुष्करो (for °रं).

56 ^{a}) Ś1 K4 D1. 2 प्रोष्य; K1 प्रोक्ष्य; B Dn D4. 6 उष्ट्वा (B1 व्युष्य) (for उष्य); cf. v.l. 59. Ś1 M1 रात्राणि (for वर्षाणि). K2 Dc D5 उषित्वा दश वर्षाणि; D3 वसते दश रात्राणि. — ^{c}) Cn ऋतून्; Cnp क्रतून् (as in text). — ^{d}) Ś1 K2 Dn D5 S (except M1) स (for च).

57 ^{b}) K4 उपाचरेत्; D4. 6 उपाश्नुते (for उपासते).

क्रतून्सर्वानवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५६
यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ।
कार्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ॥ ५७
दुष्करं पुष्करं गन्तुं दुष्करं पुष्करे तपः ।
दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुं चैव सुदुष्करम् ॥ ५८
उष्य द्वादशरात्रं तु नियतो नियताशनः ।
प्रदक्षिणमुपावृत्तो जम्बूमार्गं समाविशेत् ॥ ५९
जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ६०
तत्रोष्य रजनीः पञ्च षष्ठकालक्षमी नरः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम् ॥ ६१
जम्बूमार्गादुपावृत्तो गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम् ।
न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोके च पूज्यते ॥ ६२
अगस्त्यसर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः ।
त्रिरात्रोपोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ६३
शाकवृत्तिः फलैर्वापि कौमारं विन्दते पदम् ।
कण्वाश्रमं समासाद्य श्रीजुष्टं लोकपूजितम् ॥ ६४
धर्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यं च भरतर्षभ ।
यत्र प्रविष्टमात्रो वै पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ ६५
अर्चयित्वा पितॄन्देवान्नियतो नियताशनः ।
सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ ६६
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं व्रजेत् ।
हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै ॥ ६७
महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥ ६८
ततो गच्छेत धर्मज्ञ पुण्यस्थानमुमापतेः ।

C. 3. 4091
B. 3. 82. 50
K. 3. 80. 51

— After 57, Dn ins.:

381* त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्मस्तत्र कारणम् ।

[Line 1 occurs (with v.l.) as 3. 125. 15^{ab}. ❀ Cn: अत्र पुष्करस्तुतिप्रस्तावे विषमश्लोकव्याख्यायां त्रीणि शृङ्गाणि..इति श्लोकः पठितो व्याख्यातश्च । इदानीं मन्दबुद्धिभिर्दुर्व्याख्येयतया परित्यक्त इति न पुस्तकान्तरेषु दृश्यते । अत्र प्राचां व्याख्या । श्रयतेः शृणातेर्वा शृङ्गाणि मुमुक्षुभिराश्रयणीयानि पापहिंसकानि वा... । ❀]

58 a) Ś1 Dn2 D1. 2 T2 G1–3 पुष्करं (for दुष्करं). Ś1 K2 B1. 4 Dn2 D1–3. 5 G1 M2 पुष्करे (for पुष्करं). — b) B2 transp. दुष्करं and पुष्करे. Ś1 D1 T2 G3 पुष्करं (for दुष्करं). Ś1 K1 पुष्करं (for पुष्करे).

59 a) Ś1 तत्र; K1 यद्वा; B D4 उष्ट्वा (B1 व्युष्य); Dc तस्माद् (for उष्य); cf. v.l. 56. Ś1 K1 B1 वर्षाणि; K2 -रात्रिं तु; B4 Dc रात्राणि (for -रात्रं तु). — b) Ś1 नियतात्मनः; K1 °त्मकः. — c) Ś1 D4. 6 उपावृत्तं; K2. 4 Dc Dn D1. 3. 5 उपावृत्त्य. — d) K1. 2 T1 G1 M जंबुमार्गं; D3 (*sup. lin.* as in text) जंबूमार्गात्. B1. 2 उपाविशेत्; D3 (m as in text) उपाश्नुते.

60 a) K1 G1. 2 M जंबुमार्गं; Dn3 जांबू°. Ś1 समाश्रित्य; B1 उपाविश्य; S समासाद्य. — b) B2–4 Dc D4. 6 पितृदेवर्षिपूजितं. — d) G2 M2 स (for च). K (K3 missing) Dn D1. 3. 4. 5 सर्वकामसमन्वितः (Ś1 D1. 2 °तं).

61 b) Ś1 K1 पूतात्मा भवते नरः; K2 Dn D5 पू(K2 भू)-तात्मा जायते नरः; K4 D1–3 पूतात्मा मा(D1. 2 म)नवो भवेत्. — G4 om. (hapl.) 61^{d}–62^{c}. — d) Ś1 आप्नोति; B D2. 6 चाप्नोति (B1 गच्छति) (for प्राप्नोति). B2–4 Dc D2. 6 [अ]नुत्तमां (for चोत्तमाम्).

62 K1 om. 62; G4 om. 62^{abc} (cf. v.l. 61). — a) T1 G1. 2 M2 जंबुमार्गाद्. K2 B2. 4 Dn D5 उपावृत्य. — b) K2. 4 D (except Dc) तंदुलिका°; B1 तुंडलिका°; T2 G2. 3 स्थंडिलिका°. D5 यो गच्छेत्तिंदुकाश्रमं. — c) M1 तत्रास्य क्षीयते पापं. — d) Ś1 K4 ब्रह्म(K4 स्वर्ग)लोकेषु पूज्यते; K2 Dc Dn D5 G4 ब्रह्मलोकं च गच्छति; T ब्राह्मलोके च पूज्यते; G1 (by corr.) विष्णुलोकं च गच्छति.

63 a) K2 Dn1. n3 D5 T2 G3. 4 आगस्त्यं सर; B1. 4 आगस्त्यसर; Dc Dn2 अ(Dn2 आ)गस्त्यतीर्थम्. — $63^{b}=48^{b}$.

64 b) Ś1 K1. 4 Dn2 G1 फलं; D3 यदि (for पदम्). — c) K2 Dn D5 ततो गच्छेत्; D1. 2 समाश्रित्य (for °साद्य). — d) S लोकविश्रुतं.

65 b) T1 हि (for च). K4 D1. 2 आद्यं भारतसत्तम; Dc D3 आसाद्य पुरुष(D3 भरत)र्षभ. — c) D1 B3 [ऽ]सौ; D2 T1 [ऽ]पि (for वै). — d) K2 Dn D5 सर्वपापैः प्रमुच्यते.

66 a) K2 पितृ- (for पितॄन्). — Ś1 om. (hapl.) 66^{c}–68^{b}. — c) G2 °समृद्धः स्याद्.

69 a) N (except Dc D4. 6; K3 om.) धर्मज्ञः (for °ज्ञ). — b) Ś1 K1. 4 Dc D1. 2 स्थाणुतीर्थम्; K2 Dn D5 स्थाणोस्तीर्थम्; B1–3 ख्यातं तीर्थम्; D3 ख्यातस्तीर्थम्; D4. 6 स्थानं तीर्थम्; G2–4 M पुण्यं स्थानम्. B4 (corrupt) स्थाणोस्पूण्यक्षपापतेः. — c) Ś1 K1 D1. 2 रुद्र° (for भद्र°).

C. 3. 4092
B. 3. 82. 50
K. 3. 80. 51

नाम्ना भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ६९
तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ।
महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ७०
नर्मदामथ चासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७१
दक्षिणं सिन्धुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अग्निष्टोममवाप्नोति विमानं चाधिरोहति ॥ ७२
चर्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः ।
रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७३
ततो गच्छेत धर्मज्ञ हिमवत्सुतमर्बुदम् ।
पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ॥ ७४
तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७५
पिङ्गातीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
कपिलानां नरव्याघ्र शतस्य फलमश्नुते ॥ ७६
ततो गच्छेत धर्मज्ञ प्रभासं लोकविश्रुतम् ।
यत्र संनिहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ।
देवतानां मुखं वीर अनलोऽनिलसारथिः ॥ ७७
तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७८
ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च संगमे ।
गोसहस्रफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ।
दीप्यमानोऽग्निवन्नित्यं प्रभया भरतर्षभ ॥ ७९
त्रिरात्रमुषितस्तत्र तर्पयेत्पितृदेवताः ।

---

70 ^{a}) B2–4 D4. 6 तु (for च). — ^{c}) K1 °प्रसादेन. — ^{d}) Ś1 K (K3 missing) Dc Dn D1. 2. 5 स (K1. 2 Dn D1. 5 च) विंदति (for अवाप्नुयात्). — After 70, K2 B D (except D1. 2. 5) S ins.:

382* समृद्धमसपत्नं च श्रिया युक्तं नरोत्तम ।

[D3 समृद्धः सर्वरत्नी च. D3 श्रिया युक्तो. K2 D4 नरोत्तमं; Dn नरोत्तमः; M1 नराधिप.]

— S cont.:

383* राजश्रैवाधिपत्यं हि तत्र गत्वा समाप्नुयात् ।

71 ^{a}) M1 संप्राप्य (for चासाद्य). K2 B1 D3. 5 नर्मदामथमासाद्य (sic); B2–4 Dn D4. 6 T2 G3 नर्मदां तु (Dn स) समा°; D1. 2 नर्मदापथमा°.

73 B1 om. 73; T1 om. 73, with 72^{cd}. — ^{a}) G1 M चर्मिला(G1 चर्मस्था)मथ संप्राप्य. — ^{b}) D3 नदीं त्रैलोक्यविश्रुतां (= 71^{b}). — ^{c}) Ś1 K1. 4 B2 Dn D2 M °ज्ञातं; Dc1 D1 T2 G1. 3. 4 °ज्ञाता; G2 °ज्ञानात्. — ^{d}) B4 त्वग्नि°; D3 ह्यग्नि° (for अग्नि°).

74 B1 T2 G3 om. (hapl.) 74–75. — ^{a}) K4 D1. 2 धर्मज्ञो; D4 °ज्ञं; S (T2 G3 om.) राजेंद्र (for धर्मज्ञ). — ^{c}) D4 M पृथिव्याः (for °व्यां).

75 B1 T2 G3 om. 75 (cf. v.l. 74). — ^{a}) Ś1 K1 आश्रमं; M1 आश्रमे. Ś1 Dn1 D4. 6 वशिष्ठस्य. — ^{b}) Ś1 K1 विश्रुतं.

76 ^{a}) Ś1 गंगातीरम्; K1 B2 गंगातीर्थम्; K4 B4 Dn2. n3 D1. 3 T1 G1 पिंग°; D3. 4 M1 पिंगतीर्थं; D5 पिंडतीर्थम्; T2 G3 कपि°. — ^{b}) B (except B1) Dc D3. 4. 6 M1 नराधिप (Dc °पः); T G M2 समाहितः (for जितेन्द्रियः). — ^{c}) K2. 4 Dc Dn D5 S (except M1) °श्रेष्ठ (for °व्याघ्र). — After 76, D3 ins.:

384* ततो गच्छेत तद्वृत्तं तीर्थं देवनिषेवितम् ।
स्नात्वा तत्र नरो भाति विमलश्चन्द्रमा यथा ।

(Cf. 98^{cd}). Thereafter D3 reads 99–115, followed by 77–98 (om. 77^{d}–79^{e}).

77 ^{a}) Ś1 Dn D5 S राजेंद्र; K4 D3 धर्मज्ञः (for °ज्ञ). — ^{b}) Ś1 K1 Dn D5 तीर्थमुत्तमं (for लोक°). — After 77^{ab}, S ins.:

385* तीर्थं देवगणैः पूज्यमृषिभिश्च निषेवितम् ।

— ^{c}) K2 Dn D5 तत्र; Dc अत्र (for यत्र). — D3 om. (hapl.) 77^{d}–79^{e}. — ^{e}) Ś1 K1 चैव; G1 M1 राजन् (for वीर). — ^{f}) Ś1 K1. 4 Dc Dn D1 ज्वलनो; D2 ज्वलने (for अनलो).

78 D3 om. 78 (cf. v.l. 77). — ^{a}) K2. 4 D (D3 om.) तीर्थे नरः (for तीर्थवरे).

79 D3 om. 79^{abcde} (cf. v.l. 77). — ^{b}) Ś1 संगमः; B2. 3 Dc D4. 6 G1 M1 °मं (for °मे). — ^{c}) Ś1 K2. 4 Dc Dn तस्य; K1 लब्ध्वा; D1. 2 चैव (for प्राप्य). — ^{d}) Ś1 K1. 2 D (except D4. 6; D3 om.) स्वर्गलोकं. Ś1 स गच्छति; K1 Dc D5 च गच्छति; K2 Dn D1. 2 च विंदति (for मही°). — ^{ef}) Ś1 K (K3 missing) D (except D3. 4. 6) प्रभया दीप्यते नित्यमग्निवद्भरतर्षभ. — After 79, K2 B D (except D3. 4. 6) read 85^{cd}; while S ins.:

386* तत्र स्नात्वा च राजेन्द्र विमलार्कसमद्युतिः ।

प्रभासते यथा सोमो अश्वमेधं च विन्दति ॥ ८०
वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ।
विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर ।
वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८१
ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ८२
तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्मलक्षणलक्षिताः ।
अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तदद्भुतमरिंदम ॥ ८३
त्रिशूलाङ्कानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन ।
महादेवस्य सांनिध्यं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ८४
सागरस्य च सिन्धोश्च संगमं प्राप्य भारत ।
तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ८५
तर्पयित्वा पितॄन्देवानृषींश्च भरतर्षभ ।
प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ ८६
शङ्कुकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ८७
प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
दमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ८८
यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ।
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ।
जन्मप्रभृति पापानि कृतानि नुदते नरः ॥ ८९
दमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुता ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ९०
जित्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना ।
पुरा शौचं कृतं राजन्हत्वा दैवतकण्टकान् ॥ ९१

C. 3. 5017
B. 3. 82. 75
K. 3. 80. 76

[M विराजेत (for च राजेन्द्र).]

80 B2. 3 om. 80–85. — a) K2 B1. 4 Dc Dn D5 स्नातस्; K4 स्नात्वा (for तत्र). — b) Dc D1. 2 S तर्पयन्. — c) Ś1 प्रभासति; B4 D4. 6 विराजति. — d) Ś1 K2. 4 B4 Dc Dn D5 सोश्वमेधं; K1 हयमेधं; B1 D3 (*sup. lin.* as in text). 4. 6 S वाजि°. D1. 2 सोश्वमेधफलं लभेत्.

83 B2. 3 om. 83 (cf. v.l. 80). — T1 अस्मिंस्तीर्थे. D1. 2. 4. 6 T1 G1 M2 महाराज. — b) G2. 4 पुण्यलक्षणलक्षितः. — d) Ś1 K1 इवोत्तमं (for अरिंदम).

84 B2. 3 om. 84 (cf. v.l. 80). — d) Ś1 K2 B1. 4 Dn D5 तत्र वै (for तत्रैव). Ś1 K1 कुरुसत्तम; K2 Dn D5 पुरुषर्षभ.

85 B2. 3 om. 85 (cf. v.l. 80). — b) K4 D1. 2 संगमे. K1 प्रेत्य भारत; K4 D1–3 भरतर्षभ; T2 G2–4 प्राप्य दुर्लभं.

86 b) K4 लोकानाप्नोति वारुणान्; D1. 2 ऋषीन्प्रयतमानसः. — K4 om. 86cd. — d) K2 B1 Dn D5 G2 दीप्यमानं.

87 b) T1 विशां पते (for युधि°). — 87cd=3. 80. 48cd; 83. 4cd. — c) K1. 2 B1 Dn D5 S (except M1) अश्वमेधाद्.

88 a) K4 D1. 2 उपावृत्तो. — c) K4 D1. 2 S °कुल° (for °वर°). — d) T2 G सर्वदेवैरभिष्टुतं. — e) K1. 4 B1 Dn2 D1 G4 दमी; B2–4 Dc D3. 4. 6 द्रिमी; D2 M2 द्रमी; D5 दशी; T1 M1 द्रुमी; T2 G2. 3 शमी; G1 रमी (for दमी); cf. v.l. 90. M1 चात्र (for नाम्ना). Ś1 K1 प्रथितं; D3 विज्ञा° (for विख्या°). — f) Ś1 K1. 2 Dn D5 °प्रणाशनं; K4 D1. 2 °विनाशनं.

89 a) K2 Dn D5 तत्र (for यत्र). — b) K4 B D1–3 M1 महेश्वरमुपासते. — c) K2 Dn D5 च पीत्वा च; B1 चार्चयित्वा (for [अ]र्चयित्वा च). B3 तु (for च). — e) Ś1 K1. 2 Dn D1. 2. 5 यत्पापं (for पापानि). — f) Ś1 K1. 2. 4 Dn D1. 2 तत्स्नातस्य प्रणश्यति; B1 कृतानि प्र[णु]दन्नर; B3 कृत्वा निर्दहते नरः; Dc कृत्वा प्रणुदते नरः; D3 कृतानि प्रणुदेन्नरः.

90 a) K1. 4 B1 Dn2 D1 दमी; B Dc D3. 4. 6 द्रिमी (B1 त्रिमी); D5 दशी; T1 M2 द्रमी; T2 G शमी (G1 रमी); M1 द्रुमी (for दमी); cf. v.l. 88. — b) Ś1 K1. 2. 4 Dn D2. 5. 6 M2 अभिष्टुतः; B1 अधिष्ठिता; Dc1 अभिप्लुतः; Dc2 °प्लुता. — c) B2–4 Dc1 D4. 6 M1 °श्रेष्ठ (for °व्याघ्र).

91 a) Ś1 K1 चिता; K2 Dn D5 T2 G2–4 गत्वा; K4 (m as in text) इष्ट्वा; D1. 2 इष्ट्वा; D6 (m as in text) स्नात्वा (for जित्वा). K4 (m as in text) B2–4 Dc D4. 6 तत्र (for यत्र). Ś1 K1 °यज्ञा; K4 D1. 2 °यज्ञैर् (K4m °यज्ञे) (for °प्राज्ञ). — c) Ś1 K1. 4 D1–3 तत्र (for पुरा). — d) K2. 4 Dn D1. 2. 5 हत्वा दैतेयदानवान्.

92 b) B2–4 D4. 6 वसुधाराम्. — c) Ś1 तस्यैव; K1 तस्य वै; B1 D3 राजेंद्र; D1 तस्यां तु; D4 M2 तस्या हि (for

C. 3. 5018
B. 3. 82. 76
K. 3. 80. 77

ततो गच्छेत धर्मज्ञ वसोर्धारामभिष्टुताम् ।
गमनादेव तस्यां हि हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ९२
स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा तु मानवः ।
तर्प्य देवान्पितृंश्चैव विष्णुलोके महीयते ॥ ९३
तीर्थं चात्र परं पुण्यं वसूनां भरतर्षभ ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां संमतो भवेत् ॥ ९४
सिन्धूत्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ९५
ब्रह्मतुङ्गं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति सुकृती विरजा नरः ॥ ९६
कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं शक्रलोकमवाप्नुयात् ॥ ९७
रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं देवनिषेवितम् ।
तत्र स्नात्वा भवेद्विप्रो विमलश्चन्द्रमा यथा ॥ ९८
अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
पञ्च यज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥ ९९
ततो गच्छेत धर्मज्ञ भीमायाः स्थानमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम ॥ १००
देव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तप्तकुण्डलविग्रहः ।
गवां शतसहस्रस्य फलं चैवाप्नुयान्महत् ॥ १०१
गिरिमुञ्जं समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०२
ततो गच्छेत धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमम् ।
अद्यापि यत्र दृश्यन्ते मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ १०३
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ वाजपेयमवाप्नुयात् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ १०४

तस्यां हि). — d) $Ś_{1}$ $K_{2.4}$ Dn $D_{1.2.5}$ °मेधफलं लभेत्.

93 D_{4} om. (hapl.) from कुरु° up to स्नात्वा (in 94^{c}). — a) K_{4} $D_{1.2}$ T_{1} G_{1} कुरुकुलश्रेष्ठ. T_{2} G_{2-4} तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ. — b) K_{1} तु भारत; K_{2} Dn D_{5} समाहितः; Dc च मानवः; D_{3} [अ]नुशोचते. — c) S चापि (for चैव). $K_{1.4}$ B Dc Dn_{2} $D_{1.2.6}$ तर्पयित्वा पितॄन्देवान्; D_{3} संतर्प्य पितृदेवांश्च.

94 D_{4} om. up to स्नात्वा (cf. v.l. 93). — a) B Dc D_{6} T G चापि (for चात्र). K_{2} $Dn_{1.n2}$ $D_{3.5}$ सरः; Dn_{3} G_{1} वरं; $D_{1.2}$ पुनः (for परं). B Dc D_{6} T G तत्र (B_{1} रूपं) (for पुण्यं). — $Ś_{1}$ om. (hapl.) 94^{c}–95^{b}; K_{4} om. 94^{cd}.

95 $Ś_{1}$ om. 95^{ab} (cf. v.l. 94). — b) K_{4} B_{1} D_{1-3} °विनाशनं.

96 a) K_{2} Dn D_{5} भद्रतुंगं; D_{3} ब्रह्मदत्तं; T_{2} G_{2-4} ब्रह्मतीर्थं. — b) $Ś_{1}$ K (K_{3} missing) Dn $D_{1.2.5}$ शुचिः ($Ś_{1}$ शुचि-) शीलसमन्वितः. — d) $Ś_{1}$ K (K_{3} missing) $B_{2.3}$ Dn $D_{1.2.5}$ गतिं च परमां व्रजेत्.

97 a) S (except M_{1}) कुमारकाणां. — b) T_{1} विधि°; G_{4} शक्र° (for सिद्ध°). — c) B_{2-4} Dc $D_{3.4.6}$ नरश्रेष्ठ; M_{1} नरः शीघ्रं for (नरः क्षिप्रं). — d) $Ś_{1}$ ब्रह्मलोकम्; $K_{1.2.4}$ Dn $D_{1.2.5}$ M_{1} स्वर्गलोकम्. T G M_{2} वासवं लोकमाप्नुयात्.

98 b) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ Dn D_{5} सिद्ध° (for देव°). S तीर्थं देवर्षिसेवितं. — $Ś_{1}$ om. (hapl.) 98^{c}–100^{b}. — c) $B_{1.3.4}$ Dc $D_{4.6}$ transp. तत्र and स्नात्वा. $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ मर्त्यो (for विप्रो). B_{1} D_{3} स्नात्वा तत्र नरो भाति. — d) K_{2} Dn D_{5} निर्मल° (for विमल°). $D_{4.6}$ इव (for यथा).

99 D_{3} reads 99–115 after 384*. $Ś_{1}$ om. 99 (cf. v.l. 98). — d) $G_{1.2.4}$ क्रमतो (for क्रमशो). B_{3} येत्र; Dc D_{3} ये प्र-; T_{1} ये तु.

100 $Ś_{1}$ om. 100^{ab} (cf. v.l. 98). — a) $K_{2.4}$ Dn D_{5} G_{1} राजेंद्र (for धर्मज्ञ). — B_{3} om. (hapl.) 100^{b}–103^{a}. — c) T G न (for तु). — d) D_{3} ततो; T G भवेद् (for नरो). B_{1} D_{3} नृपतिसत्तम; D_{2} भारत°.

101 B_{3} om. 101 (cf. v.l. 100). — a) $D_{4.6}$ राजा (for राजन्). — b) K_{4} $D_{1.2}$ S तप्तकुंडलभूषणः (G_{4} °कांचनभूषणं; M_{1} °कांचनकुंडलः). — d) M_{1} नरः (for महत्). $Ś_{1}$ K (K_{3} missing) B_{1} Dn $D_{1-3.5}$ फलं प्रा(K_{1} Dn_{3} D_{3} फलमा)प्नोति मानवः.

102 B_{3} om. 102 (cf. v.l. 100). — a) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ Dn $D_{2.5}$ श्रीकुंजं तु (D_{2} च); K_{4} श्रीकुंभं तु; $B_{1.2.4}$ Dc $D_{3.4.6}$ M_{1} गिरिकुंजं; Dn D_{1} श्रीकुंडं तु (D_{1} च). — $Ś_{1}$ T_{1} om. (hapl.) 102^{c}–105^{b}. — c) M_{2} नमस्कृत्वा.

104 $Ś_{1}$ T_{1} om. 104 (cf. v.l. 102). — a) K_{1} नरो नूनं; K_{2} $B_{1.3.4}$ Dc Dn D_{3-6} नरः क्षिप्रं; K_{4} $D_{1.2}$ नरो राजन्; B_{2} M नरव्याघ्र. — b) $K_{2.4}$ $B_{1.3.4}$ D (except $D_{4.6}$) वासवं लोकमाप्नुयात्; T_{2} $G_{3.4}$ सौवर्णकमवा°; G_{2} वाजपेयफलं लभेत्. — K_{1} $B_{1.4}$ om. 104^{cd}. — c)

ततो गच्छेत मलदां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
पश्चिमायां तु संध्यायामुपस्पृश्य यथाविधि ॥ १०५
चरुं नरेन्द्र सप्तार्चेर्यथाशक्ति निवेदयेत् ।
पितॄणामक्षयं दानं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १०६
गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
अश्वमेधसहस्रेण श्रेयान्सप्तार्चिषश्चरुः ॥ १०७
ततो निवृत्तो राजेन्द्र वस्त्रापदमथाविशेत् ।
अभिगम्य महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ १०८
मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
एकरात्रोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०९
अथ गच्छेत राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम् ।
प्रसूतिर्यत्र विप्राणां श्रूयते भरतर्षभ ॥ ११०
त्रिशूलपाणेः स्थानं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् ॥ १११
यथाशक्ति चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभ ।
सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ ११२
कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवर्षिसेवितम् ।
तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिमाप्नोति भारत ॥ ११३

C. 3. 5047
B. 3. 82. 105
K. 3. 80. 106

B2 °विमुक्तात्मा. — d) K2. 4 B Dc Dn D3. 5 G1 गच्छेत; D1 लभते; D2 लभेत; G4 भजेच्च. D4. 6 परमिकां (for च परमां). — After 104, K1. 2 B Dc Dn D4. 6 ins.:

387* वितस्तां च समासाद्य संतर्प्य पितृदेवताः ।
नरः फलमवाप्नोति वाजपेयस्य भारत ।
काश्मीरेष्वेव नागस्य भवनं तक्षकस्य च ।
वितस्ताख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ।

Thereafter the same MSS. *repeat* (with v.l.) 104!

105 Ś1 T1 om. 105[ab] (cf. v.l. 102). — a) D3 गच्छेच्च (for गच्छेत). K1 मडवां; K2 D6 मलवां; K4 Dn वडवां; B1 मनलां; B2 वरवां; B3 Dc मनवां; D1. 2 मांडव्यां; D3 मचलं (m वटपं); D4 मवलं; D5 वडवं (for मलदां). — b) D1-3 विश्रुतं. — c) B3 D4. 6 T G3 च (for तु).

106 a) Ś1 K1 सप्तारुचं (K1 °चंकं) चरुं राजन्; K2. 4 B D चरुं सप्तार्चिषे (K4 D1. 2 °सरुचे) राजन्. — b) K1 G4 °विधि (for °शक्ति). — After 106, K1. 4 Dn D1. 2. 3 (marg. *sec. m.*). 6 ins.:

388* ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
गुह्यकाः किंनरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ।
राक्षसा दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप ।
नियतः परमां दीक्षामास्थायाब्दसहस्रिकीम् ।
विष्णोः प्रसादनं कुर्वंश्चरुं च श्रपयंस्तथा । [5]
सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केशवम् ।
ददावष्टगुणैश्वर्यं तेषां तुष्टस्तु केशवः ।
यथाभिलषितानन्यान्कामान्दत्त्वा महीपते ।
तत्रैवान्तर्दधे देवो विद्युदभ्रेषु वै यथा ।
नाम्ना सप्तचरुं तेन ख्यातं लोकेषु भारत । [10]

[(L. 2) K2 नृपाः; K4 D1. 2 तथा (for नराः). — (L. 3) D3 नागा (for रुद्रा). — (L. 4) K1 D2 नियताः. K2. 4 Dn °सहस्रकीं; D1 °स्रकां. — (L. 5) D1. 2 विष्णोः प्रसादं कुर्वतः (for the prior half). Dn तदा (for तथा). D1. 2 चरुमश्रपयंस्ततः; D3 चरुं संश्रपयंस्तथा. — (L. 6) D1. 2 ऋग्भिस्तुष्टुवुरच्युतं (for the posterior half). — (L. 7) Om. in K1. D1. 2 ततस् (for तेषां). — (L. 10) K2 Dn2. n3 D6 विश्रुतं (for भारत).]

107 B3 om. (hapl.) 107[bc]. — d) M समः (for श्रेयान्). Ś1 K4 D1. 2 सप्तरुचे चरुः; K1. 2 सप्तरुचश्चरुः; Dn D3 सप्तार्चिषे चरुः (D3 वचः); D3 (marg. *sec. m.*) सप्तऋचस्तथा.

108 B1 om. 108–109; T1 om. (hapl.) 108[b]–110[a]. — b) K1 B2 रुद्रापदम्; K2 B4 Dc Dn2. n3 D4. 6 रु(B4 Dc रौ)द्रं पदम्; K4 श्रेयापथम्; B3 रुद्रात्पदम्; D3. 5 वस्त्रापथम्; T2 G2-4 भद्रापादम्; G1 भद्रापथम्; M भद्रापदम्. D1 तत्रापि नियतो वसेत्. — c) Ś1 अभिगत्वा; K2. 4 Dn D1. 2. 5 अर्चयित्वा (for अभिगम्य).

109 Ś1 B1 T1 om. 109 (for B1 T1 cf. v.l. 108). — c) B4 Dc त्रिरात्रोपोषितो. — d) K1 गोसहस्रफलं; G4 अश्वमेध°.

110 T1 om. 110[a] (cf. v.l. 108). — a) B1 T2 G2-4 ततो (for अथ). B1 निवृत्तो (for गच्छेत). — Ś1 om. (hapl.) 110[c]–111[b]. — c) D1m अभयं तत्र; D2 अभयं यत्र (for प्रसूतिर्यत्र).

111 Ś1 om. 111[ab] (cf. v.l. 110). — a) K4 D1m. 2. 3 तत्स्थानं; B1 तु स्थानं (for स्थानं च). — b) B2. 4 Dc D4. 6 यत्र (for त्रिषु). — d) B2-4 Dc D4. 6 अभ्यर्च्य च; D3 T G M2 त(M2 अ)थाभ्यर्च्य (for सम°).

113 a) K1 B1. 3 D4. 6 तस्य (for तत्र). — b) Ś1 K (K3 missing) Dn D1. 2. 5 M1 देवनिषेवितं; B Dc D4. 6 देवर्षिसंमतं; D3 (marg. *sec. m.*) सिद्धनिषेवितं. — d) K2. 4 Dn D1. 2. 5 प्राप्नोति (for आ°).

C. 3. 5048
B. 3. 82. 106
K. 3. 80. 107

यजनं याजनं गत्वा तथैव ब्रह्मवालुकाम् ।
पुष्पन्यास उपस्पृश्य न शोचेन्मरणं ततः ॥ ११४
अर्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् ।
एतावद्देविकामाहुः पुण्यां देवर्षिसेविताम् ॥ ११५
ततो गच्छेत धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
दीर्घसत्रमुपासन्ते दक्षिणाभिर्यतव्रताः ॥ ११६
गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रमरिंदम ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ११७
ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मरुपृष्ठे सरस्वती ।
चमसे च शिवोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते ॥ ११८
स्नात्वा च चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात् ॥ ११९
शशयानं च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
शशरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत ॥ १२०
सरस्वत्यां महाराज अनु संवत्सरं हि ते ।
स्नायन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तां वै कार्तिकीं सदा ॥ १२१
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ।
गोसहस्रफलं चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ १२२
कुमारकोटिमासाद्य नियतः कुरुनन्दन ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
गवामयमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२३

---

114 a) K2 Dn D5 चैव (for गत्वा). — b) K4 B1. 3 D1. 2 तत्रैव (for तथैव). Ś1 K1. 4 B3 D (except Dc D1) °वालुकं; K2 °वाकुलं. — c) K2 पुष्पभिश्र; K4 B1 D1. 2 T2 G3 पुष्पन्यासम्; Dn D5 पुष्पांभश्च; D3 पुष्पांजन; T1 G1 M पुष्पंजय (M2 °यम्); G2. 4 पुष्पजायाम् (for °न्यास). — d) T2 G (except G1) मरणे (for °णं). K2 Dn D5 गतः; K4 D6 नरः (for ततः).

115 G4 om. 115^{a}–116^{d}. — a) K1 D3 M °विस्तारं; K4 Dn D1. 2. 3 (before corr.). 5 °विस्तारा. — b) K4 Dn D1. 2. 5 आयता; M आयतं. — c) T G (G4 om.) एतां हि (for एतावद्). Ś1 K1 एतावती देविकां तु (K1 च); K2 Dn D2. 3. 5 M एतावती (D2 °ता) देविका तु; K4 D1 एतावती वेदिका तु. — d) K4 D (except Dc D6) पुण्या °सेविता; B2. 3 पुण्यां °संमितां; G2 पुण्यां राजर्षिसेवितां; M1 पुण्या राजनिषेविता.

116 G4 om. 116^{abcd} (cf. v.l. 115); D3 om. 116^{b}–118^{b}. — b) T G (G4 om.) यथाश्रुतं. — c) K2 Dn D5 तत्र (for यत्र). — e) T2 G2. 3 उपासंत; G4 उपागम्य (for उपासन्ते). K4 उपासते दीर्घसत्रं. — f) Ś1 K1. 4 D1. 2. 5 दक्षिणा(K1 °क्षणे; K4 D1. 2 °क्षिण)नियतव्रताः; K2 B Dc Dn D4. 6 दीक्षिता नियत°.

117 D3 om. 117 (cf. v.l. 116). — d) G1. 2 आप्नोति (for प्रा°). Ś1 G1. 4 भारत (for मानवः).

118 D3 om. 118^{ab} (cf. v.l. 116). — d) Ś1 K1. 2 B Dc Dn D3–6 T2 G3 M2 मेरु° (for मरु°). — e) K2 D5 क्रमशः (for चमसे). K (K3 missing) Dn D5 [अ]थ; Dc स (for च). S चमसो° (for च शिवो°). — After 118, S (except M2) reads 122.

119 a) B D (except D1. 2) तु (for च). — b) D3 चाग्निष्टोमफलं (marg. *sec. m.* वाजिपेय°); S गोसहस्र°. — c) T2 G शिलोद्भेदे. — M1 om. (hapl.) 119de. — d) B1 G1 M2 गोसहस्रमवाप्नुयात्. — G1 om. 119^{ef}.

120 a) S शतह्रदं (for शश°). — c) Ś1 D3. 4 °प्रतिच्छन्ना; S शतरूप°.

121 a) Ś1 K1 B D3. 4. 6 M1 °भाग (for °राज). — b) Ś1 K1 G2 त्वनु; T1 G1 शत-; T2 G3 शतं (for अनु). Ś1 K1 Dc G1 संवत्सरा. K2 Dn D5 च ते; Dc इति; G2 हि मे (for हि ते). — c) Ś1 K1. 4 B3 Dc Dn D1–3. 5 दृश्यंते; K2 दृश्यते; T1 जायंते (for स्नायन्ते). — d) Dc T1 G4 तथा; G1 M तदा (for सदा).

122 S (except M2) reads 122 after 118. — b) B Dc D3. 4 M2 शिववत् (for शशि°). Ś1 K1. 4 Dc D1. 2. 5 नरः (for सदा).

123 a) N (except D3; K3 missing) T2 G3. 4 कुमारकोटीम्. — D5 om. 123^{cd}. — e) Ś1 गनामेयम्; K1 अनामयम्; K4 D3 S गवां मेधम् (for गवामयम्). K2 Dc Dn D1. 2. 4–6 गवामयुत(D2 °यन)माप्नोति.

124 a) B1 D3 S राजेंद्र (for धर्मज्ञ). — b) Ś1 K4 B D2. 3 रुद्रकोटीं. G1. 2 समास्थितः. — d) Ś1 मुनिकोटीं; K1. 2. 4 B1 D2 मुनिकोटी- (*or* °टि-); B2. 4 ऋषिकोटी-; Dc Dn D5 मुनिकोटिः; D3 मुनिकोट्यः. K2. 4 B1 Dc2 Dn D1. 5 G4 समागता; D2 M2 °हिता; D3 °हितः; D3 (*sup. lin.*)

ततो गच्छेत धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः ।
पुरा यत्र महाराज ऋषिकोटिः समाहिता ।
प्रहर्षेण च संविष्टा देवदर्शनकाङ्क्षया ॥ १२४
अहं पूर्वमहं पूर्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजम् ।
एवं संप्रस्थिता राजन्नृषयः किल भारत ॥ १२५
ततो योगेश्वरेणापि योगमास्थाय भूपते ।
तेषां मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १२६
सृष्टा कोटिस्तु रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ।
मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् ॥ १२७
तेषां तुष्टो महादेव ऋषीणामुग्रतेजसाम् ।
भक्त्या परमया राजन्वरं तेषां प्रदिष्टवान् ।
अद्य प्रभृति युष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति ॥ १२८
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः ।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२९
ततो गच्छेत राजेन्द्र संगमं लोकविश्रुतम् ।
सरस्वत्या महापुण्यमुपासन्ते जनार्दनम् ॥ १३०
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ।
अभिगच्छन्ति राजेन्द्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ॥ १३१
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देद्बहु सुवर्णकम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १३२
ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप ।
सत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३३

C. 3. 5070
B. 3. 82. 128
K. 3. 80. 128

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

T2 G1. 3 °गताः; G2 °गतः. T1 (corrupt) ऋषिकोससमागताः. — e) Ś1 K (K3 missing) B1 Dn D3 हर्षेण महताविष्टा; B2–4 Dc D4. 6 हर्षेण च समाविष्टा; D1. 2 हर्षेण महता तिष्ठे (D2 °ष्ठ)द्; M1 हर्षेण महता युक्ता. — f) K2 Dc Dn रुद्र° (for देव°).

125 a) T1 अहं पूर्वं समासाद्य. — b) Ś1 K1 प्रेक्षामि (for द्रक्ष्यामि). S (except T1 G1 M2) द्रक्ष्यामीति वृषध्वजं.

126 K1 om. 126. — a) K2 Dn D5 G4 योगी° (for योगे°).

127 a) Ś1 सृष्ट्वा; T2 G1. 3 हृष्टा (for सृष्टा). K2 Dn D5 कोटीति; K4 Dc D1. 2 कोटी तु; D4. 6 तु कोटी (for कोटिस्तु). B सृष्टा तु कोटिरुद्राणां (B2 रुद्रकोटीणां). — b) Ś1 K1. 4 T2 G3 स्थिताः (for स्थिता). — c) K2 पूर्वं नरं; G4 पूर्वमयं. Ś1 K1 B3 दृष्टं; D2. 5 दृष्टा (for दृष्टः).

128 a) K4 D1. 2 एवं (for तेषां). T1 G1 M2 दृष्टो (for तुष्टो). Ś1 K2 Dn D5 महादेवः. — b) Ś1 Dn D5 मुनीनां (for ऋषीणाम्). Ś1 K1. 4 Dn D1. 2. 5 भाविता-त्मनां (cf. 126d). — f) Ś1 धर्मबुद्धिर्; B2 D4. 6 धर्मे बुद्धिर्.

129 K4 om. (hapl.) 129b–132a; K1 om. 129c–131b.

130 K1. 4 om. 130 (cf. v.l. 129). — a) Ś1 सरस्वतीं; B1 Dc D2 S °त्यां. Ś1 महापुण्याम्; G1 °राज. — d) B1. 2 उपासते; D3 उपासीत. K2 Dn D1. 2. 5 केशवं समुपासते; M1 जनार्दनमुपासते.

131 K4 om. 131; K1 om. 131ab (cf. v.l. 129). — b) K2 Dn ऋषयश्च तपोधनाः. — d) B2 D4 चैत्रे (for चैत्र-). Ś1 K1 G2 चैत्रं (Ś1 चैत्र-) शुक्लत्रयोदशीं.

132 K4 om. 132a (cf. v.l. 129). — b) Ś1 लभेद् (for विन्देद्). — d) D4. 6 शक्रलोकं (for ब्रह्म°). D1. 2 T1 G1 M स गच्छति; T2 G2–4 गमिष्यति. Ś1 K1 ब्रह्मलोके महीयते (K1 °ति).

133 b) K1 समस्तानि (for समा°). T G समवाप्नोति मानवः. — c) Ś1 K1. 2 Dn D5 T1 M2 तत्रावसानम्; T2 G तत्र च स्नानम्.

Colophon. K3 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Dn3 T1 तीर्थयात्रा. Ś1 K1. 2 B Dc Dn1. n2 D1. 2. 4–6 T2 G1–3 (all om. sub-parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा; K4 D3, likewise, only पुलस्त्ययात्रा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 82; Dn3 M2 (before corr.) 83; D1 86; S (M2 after corr.) 81. — *Śloka no.:* Dn1. n2 28; Dn3 29; D1 145.

81

☞ 1–127ab is missing in K3 (cf. v.l. 3. 79. 1); the MS. is mostly ignored here up to the end of the lacuna.

1 c) M1 पापानि (for पापेभ्यो). K1. 2 Dn यत्र मुच्यंते;

८१

C. 3. 5071
B. 3. 83. 1
K. 3. 81. 1

पुलस्त्य उवाच ।
ततो गच्छेत राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।
पापेभ्यो विप्रमुच्यन्ते तद्गताः सर्वजन्तवः ॥ १
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
य एवं सततं ब्रूयात्सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥ २
तत्र मासं वसेद्वीर सरस्वत्यां युधिष्ठिर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ३
गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ।
ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ४
मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ।
पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५
गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरूद्वह ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
ततो मचक्रुकं राजन्द्वारपालं महाबलम् ।
यक्षं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७
ततो गच्छेत धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।
सततं नाम राजेन्द्र यत्र संनिहितो हरिः ॥ ८
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ९
ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
पृथिव्यास्तीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ।
दशाश्वमेधिके स्नात्वा तदेव लभते फलम् ॥ १

M_1 यत्र नश्यंति (for विप्रमु°). — ^{d}) K_2 Dn दर्शनात्; T_1 तद्गत्वा (for तद्गताः). K_1 स्नानमात्रेण सर्वशः; M_2 प्रविष्टस्यैव भारत.

2 ^{a}) $D_{1.2}$ G_1 °क्षेत्रे. — ^{d}) Ś$_1$ D_1 $K_{1.2}$ सोपि पापात्; K_2 $B_{2.4}$ Dn सर्वपापैः; K_4 सर्वपापात्. B_3 विमुच्यते. — After 2, K_4 Dn $D_{1.2}$ ins.:

389* पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।
अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ।
दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ।
[Lines 3–4 = (var.) 175.]

3 ^{a}) Ś$_1$ K (K_3 missing) D_5 वै सं°; D_1 वासं (for मासं). B_2 $D_{4.6}$ S (except T_1 G_1 M_2) धीरः (for वीर). — ^{b}) B_2 जनेश्वर; D_6 M_1 नराधिप; T G M_2 युधां वर (for युधि°). — D_2 om. 3^c–4^b. — ^{c}) $K_{1.2}$ D_5 तत्र (for यत्र). — ^{d}) K_1 सिद्धा (sic) चारणतापसाः; B $D_{4.6}$ यत्र सिद्धर्षिचारणाः.

4 D_2 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^{a}) M_2 चैव (for यक्षाः). — ^{c}) T_1 ब्रह्मक्षेत्रे. Ś$_1$ K_1 महत्पुण्यम्.

5 ^{a}) = 3. 80. 45^a. T_1 मनागप्यभिकामस्य; T_2 G_3 मनसा गंतु°; $G_{1.2.4}$ मनसा मुक्ति°. — ^{b}) S (except M_1) युधां वर (for युधि°). — Ś$_1$ om. 5^c–6^b. — ^{d}) Dc S स्वर्गलोकं; $D_{1.2}$ स्वर्गलोके. D_1 महीयते; S स गच्छति.

6 Ś$_1$ om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). — ^{cd}) Ś$_1$ K (K_3 miss-ing) D (except $D_{3.4.6}$) फलं प्राप्नोति च तदा (K_1 नर $D_{1.2}$ तथा) राजसूयाश्वमेधयोः.

7 ^{a}) Ś$_1$ मदाक्रुकं; K_1 मदक्रुकं; K_2 अक्रुणकं; K_4 मच B_2 मरुंतकं; B_4 मवक्रकं (m अरणकं); Dc D_4 मचकुक्रं; मंकु(Dn_1 °क)णकं; D_1 मत्कुणकं; D_2 मकुणकं; D बहुकं (sic); T_2 G_3 स्यमंतकं; G_2 चमन्तुकं; G_4 तुम M_1 मचन्दुकं; M_2 चमंदुकं (for मचक्रुकं). — Ś$_1$ K missing) Dn D_5 नाम (for राजन्). D_3 ततोध्र्वं राजन्.

8 ^{b}) Ś$_1$ K_1 T $G_{3.4}$ विष्णुस्थानम्. Ś$_1$ K_1 अरिंद

9 ^{a}) Ś$_1$ D_1 च गत्वा; $K_{1.2}$ च नत्वा; K_4 $D_{2.3}$ [अ गम्य; B Dc $D_{4.6}$ च दृष्ट्वा (for [अ]र्चयित्वा). K_4 [अ]थ; D_2 [अ]पि (for च). — ^{b}) $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ त्रैलो (for त्रिलोक°). — ^{d}) Dc D_1 T G स (for च).

10 ^{a}) K_4 $D_{1.2}$ S (except T_1 M_1) परिप्लवं. — D_1 S (except T_1 M_1) आप्नोति; D_6 चा° (for प्रा°). Dn D_5 भारत (for मानवः).

11 ^{a}) Ś$_1$ K (K_3 missing) Dn $D_{1.2.5}$ G_2 पृथि T_1 M_1 °व्यां (for °व्यास्). $B_{1.4}$ आगम्य (for आसा — ^{b}) $G_{1.2.4}$ M_2 गोसहस्रमवाप्नुयात्. — ^{c}) T_2 शल्मलिकं; G_2 शललिकं; M_2 शाकलिनीं. — ^{e}) $K_{2.4}$ $D_{1.2.5}$ दशाश्वमेधे स्नात्वा च; $G_{1.4}$ °मेधके स्नात्वा. —

सर्पदर्वीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं च विन्दति ॥ १२
ततो गच्छेत धर्मज्ञ द्वारपालं तरन्तुकम् ।
तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३
ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ।
अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ॥ १४
ततो गच्छेत धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
विष्णुर्वाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १५
ततो जयन्त्या राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ।
एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १६
कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेन्नरः ॥ १७
ततो मुञ्जवटं नाम महादेवस्य धीमतः ।
तत्रोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ १८
तत्रैव च महाराज यक्षी लोकपरिश्रुता ।
तां चाभिगम्य राजेन्द्र पुण्याँल्लोकानवाप्नुयात् ॥१९
कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥ २०
संमिते पुष्कराणां च स्नात्वार्च्य पितृदेवताः ।
जामदग्न्येन रामेण आहृते वै महात्मना ।
कृतकृत्यो भवेद्राजन्नश्वमेधं च विन्दति ॥ २१
ततो रामह्रदान्गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
यत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा ।
क्षत्रमुत्साद्य वीर्येण ह्रदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २२
पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरेणेति नः श्रुतम् ।

C. 3. 5098
B. 3. 83. 28
K. 3. 81. 28

D_n D_5 तदेव फलमाप्नुयात्.

12 D_3 om. 12^a–14^d. — a) Ś$_1$ सर्पिदर्शीं; K_2 D_n $D_{2.5}$ सर्पदेवीं; B_1 सर्पिदार्वीं; B_2 सार्पदीर्वीं; B_3 सर्पिं दर्वीं; B_4 सर्पिदेवीं; D_c सर्पिदध्नां; $D_{4.6}$ सर्पग्रीवीं. — d) T_2 $G_{3.4}$ स (for च). B D_{c2} T_2 G_3 गच्छति (for विन्दति).

13 D_3 om. 13 (cf. v.l. 12). G_1 damaged. — b) K_1 तरंडुकं; K_4 D_4 तुरंडुकं; $B_{1.2}$ अनंतकं; B_4 अवंतकं; D_c वसंतकं; D_5 तरंडकं; T $G_{2.3}$ अरुंदुकं; G_1 M_2 अरंदुकं; G_4 अरिंतुदं; M_1 अरिंदुकं (for तरन्तुकम्).

14 D_3 om. 14^{abcd} (cf. v.l. 12). — a) T_1 G_1 पंचवटीं; M °वटं. — e) D_c $D_{4.6m}$ आगम्य (for आसाद्य).

15 M_2 om. 15–16. — c) Ś$_1$ B_4 D_c D_{1-3} वराह° (for वाराह°). — d) M_1 transp. पूर्वं and यत्र. B (except B_1) $D_{3.4.6}$ पुरा (for पूर्वं). S विभुः (G_4 भुवि) (for ऽभवत्). — e) D_3 (*sup. lin.* as in text) यत्र (for तत्र). $K_{2.4}$ D_c D_n D_5 नरश्रेष्ठ.

16 T_1 $G_{1.4}$ M_2 om. 16 (for M_2 cf. v.l. 15). — b) T_2 G_3 अनुव्रजेत्; G_2 समाव्रजेत् (for °विशेत्). — c) K_4 स्नात्वा च फलमाप्नोति. — d) D_1 भारत (for मानवः). — e) D_5 एकाहं च; T_2 G_3 एकाह्नेन (for एकहंसे).

17 b) $K_{1.2}$ D_n D_5 नराधिप (for कुरू°). — c) S पौंडरीकम्. — d) Ś$_1$ D_c तु सः; K (K_3 missing) D_n D_{1-3} G_1 च सः; B_1 सदा; $B_{2.4}$ $D_{4.6}$ स च (for नरः).

18 a) $B_{3.4}$ $D_{4.6}$ T_2 G_3 मुं(B_3 मं)जावटं. — b) $K_{2.4}$ D_c D_n D_5 स्थाणोः स्थानं (K_4 D_c by transp. स्थानं स्थाणोर्) महात्मनः. — c) K_2 D_n D_5 उपोष्य (for तत्रोष्य).

19 M_2 om. 19. — b) K_1 D_3 यक्षिणीं लोकविश्रुतां; K_2 $D_{1.2}$ यक्षिणी °विश्रुता; $B_{2.3}$ $D_{4.6}$ यक्षीं °परिश्रुतां. — c) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B D_n D_{3-6} स्नात्वा° (for तां चा°). $D_{1.2}$ तत्र स्नात्वाभिगत्वा च. — d) Ś$_1$ $D_{1-4.6}$ सर्वकामान्; K (K_3 missing) B D_n D_5 सर्वान्कामान्; D_c सर्वकामम्; T_1 पुण्यलोकम्; M_1 सर्वलोकान्.

20 d) Ś$_1$ K_1 $D_{1.2}$ M_1 नराधिप (for समा°).

21 a) B_3 संमितां; D_n °तं (!) (for °ते). B $D_{3.4.6}$ तु (for च). — d) Ś$_1$ K_1 आहृतानि; K_2 D_n हृतं तत्सु- (!); K_4 आहितानि; B_3 D_6 M_1 आहृतो वै; D_c प्राकृते वै; $D_{1.2}$ आहृतं तन्; D_5 कृतं तत्सु-; T $G_{2.4}$ M_2 आहृते सु-; G_1 (corrupt) हृदाते सु- (for आहृते वै). — f) Ś$_1$ T_2 G_{2-4} अश्वमेधफलं लभेत्; K_1 °मवाप्नुयात्.

22 a) B D_c D_{n3} $D_{3.4.6}$ M रामह्रदं; $G_{2.4}$ रक्तह्रदान्. T_1 पश्येत्; $G_{2.4}$ पश्यन्. — b) K_2 D_n D_5 समाहितः (for नरा°); cf. 20^d. — c) K_2 D_n D_5 तत्र; D_3 अत्र (for यत्र). — e) K_4 D_3 उत्सार्य; B_3 उत्सृज्य; T_2 G (except G_1) आसाद्य (for उत्साद्य). Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_1 D_n D_5 वीरेण. — f) Ś$_1$ K_1 प्रकल्पिताः (for निवे°).

23 b) T G रुधिरस्येति. K_2 B_3 D_n D_5 विश्रुतं; T_1

C. 3. 5098
B. 3. 83. 28
K. 3. 81. 28

पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव च पितामहाः ।
ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्महीपते ॥ २३
राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ।
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ॥ २४
एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहरतां वरः ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं पितॄन्स गगने स्थितान् ॥ २५
भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।
पितृप्रसादादिच्छेयं तपसाप्यायनं पुनः ॥ २६
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ।
ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसा ह्यहम् ।
ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ॥ २७
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ।
प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ॥ २८
तपस्ते वर्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः ।
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया ॥ २९
ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं कर्मभिस्ते च पातिताः ।
ह्रदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ३०
ह्रदेष्वेतेषु यः स्नात्वा पितॄन्संतर्पयिष्यति ।
पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ।
ईप्सितं मनसः कामं स्वर्गलोकं च शाश्वतम् ॥ ३१
एवं दत्त्वा वरान्राजन्रामस्य पितरस्तदा ।
आमन्त्र्य भार्गवं प्रीतास्तत्रैवान्तर्दधुस्तदा ॥ ३२
एवं रामह्रदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
स्नात्वा ह्रदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः ।
राममभ्यर्च्य राजेन्द्र लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ३३
वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
स्ववंशमुद्धरेद्राजन्स्नात्वा वै वंशमूलके ॥ ३४
कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ।
शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः ।
शुद्धदेहश्च संयाति शुभाँल्लोकाननुत्तमान् ॥ ३५
ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

M_2 नः श्रुतिः. — ^{d}) N (K_3 missing) प्र- (for च). — ^{f}) K_2 B_4 Dn $D_{1.2.5}$ नराधिप (for मही°).

24 For 24–32, cf. passage 71* of the Ādi (vol. 1, p. 33); and Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI.* 18. 6. — Before 24, $B_{1.3.4}$ Dc Dn ins. पितर ऊचुः. — ^{d}) B $D_{4.6}$ [ऽ]नघ (for विभो). — ^{f}) T_2 G (except G_1) M_2 यदिच्छसि. B $D_{4.6}$ महामते.

25 ^{a}) S तु (for स). — ^{d}) K_4 $D_{1.2}$ तान्; Dc स्वान् (for स).

26 ^{a}) K_4 $D_{1.2}$ भवंत्योद्य यदि प्रीता. — ^{c}) K_2 $B_{1.2}$ Dn D_5 पितृप्रसादम्. — ^{d}) $K_{2.4}$ Dn D_5 तपआप्यायनं; D_1 तपसोप्या°; T_1 $G_{2.4}$ तपःस्वाध्यायनं.

27 27^{ab} = (var.) 29^{cd}. — ^{c}) S (except G_1 M_1) तु (for च). $Ś_1$ K_1 D_3 ततः पापात्प्रमुच्येयं. — ^{d}) K_1 भवतां (for युष्माकं). $Ś_1$ ह्ययं; Dn D_6 [अ]प्यहं (for ह्यहम्).

28 ^{d}) B $D_{3.4.6}$ तोष° (for हर्ष°).

30 K_1 om. 30^{ab} (with 29). — ^{a}) K_2 तु (for त्वं). — ^{b}) $Ś_1$ न (for च). $K_{2.4}$ Dn $D_{1.2.5}$ पतितास्ते स्वकर्मभिः; B Dc $D_{3.4.6}$ M_1 निहतास्ते स्व(D_3 *sup. lin.* °स्तेन)कर्मभिः (D_3 °णा).

31 ^{a}) $K_{2.4}$ Dc Dn D_5 S (except M_1) ह्रदेषु तेषु. T G_{2-4} M_1 (by transp.) स्नात्वा यः. — G_1 om. 31^{cdef}. — ^{e}) K_2 B_4 Dn D_5 च मनः-; $D_{1.2}$ मनसा (for मनसः). T_1 समीप्सितं मनःकामं; M_2 स इप्सितं मनःकामं. — ^{f}) K_4 Dc D_{1-3} S (G_1 om.) स्वर्गवासं.

32 ^{a}) K_4 B D_4 T_1 $G_{2.4}$ वरं (for वरान्). — ^{c}) K_2 Dn D_5 प्रीत्या (for प्रीतास्). — ^{d}) $K_{1.2}$ Dc Dn D_5 अंतर्हिताः (for °र्दधुः). K_1 ययुः; K_2 B Dn D_5 S (except G_1 M) ततः; K_4 स्वयं (for तदा).

33 K_4 om. 33^{a}–34^{b}. — ^{d}) D_3 S शुचि° (for शुभ°). — T_1 om. 33^{e}–35^{b}.

34 T_1 om. 34; K_4 om. 34^{ab} (cf. v.l. 33). — ^{a}) K_1 Dc_1 Dn D_{3-5} वंशमूलक आ°. — ^{c}) D_3 G_1 स (for स्व-). T_2 G_3 श्रीमान् (for राजन्). K_2 Dn स्वयं समुद्धरेद्राजन्.

35 T_1 om. 35^{ab} (cf. v.l. 33). — ^{cd}) K_4 B Dc $D_{1-4.6}$ M_1 शरीरशुद्धिमा(M_1 °द्धिं प्रा)प्नोति. The same MSS. except Dc स्नातस्तस्मिन् (for तस्मिंस्तीर्थे). — ^{f}) $D_{1.2}$ G_4 शुद्धा° (for शुभा°).

लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ३६
लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
स्नात्वा तीर्थवरे राजँल्लोकानुद्धरते स्वकान् ।
श्रीतीर्थं च समासाद्य विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥ ३७
कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च दैवतानि पितॄंस्तथा ।
कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३८
सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।
अर्चयित्वा पितॄन्देवानुपवासपरायणः ।
अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ३९
गवांभवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ४०
शङ्खिनीं तत्र आसाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥ ४१
ततो गच्छेत राजेन्द्र द्वारपालमरन्तुकम् ।
तस्य तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ४२
ततो गच्छेत धर्मज्ञ ब्रह्मावर्तं नराधिप ।
ब्रह्मावर्ते नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ ४३
ततो गच्छेत धर्मज्ञ सुतीर्थकमनुत्तमम् ।
यत्र संनिहिता नित्यं पितरो दैवतैः सह ॥ ४४
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधमवाप्नोति पितृलोकं च गच्छति ॥ ४५
ततोऽम्बुवश्यं धर्मज्ञ समासाद्य यथाक्रमम् ।
कोशेश्वरस्य तीर्थेषु स्नात्वा भरतसत्तम ।
सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४६

C. 3. 6027
B. 3. 83. 57
K. 3. 81. 57

---

36 M2 om. 36a–37d. — a) Ś1 K (K3 missing) D (except D4. 6) धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — 36b = 37b. — Ś1 D2 om. (hapl.) 36c–37b. — c) B2. 3 T1 M1 लोकयात्रोद्धृताः; G4 लोको यत्रोद्धृतः. — 36d = 5. 13. 9b.

37 Ś1 D2 om. 37ab; M2 om. 37abcd (cf. v.l. 36). — b) = 36b. K1 तीर्थं ते लोकविश्रुतं; K2 Dn D5 तीर्थं त्रैलोक्यपूजितं; T1 G (except G3) तीर्थसेवी कुरूद्वह (=41b). — After 37c, K2 Dn D2. 5 ins.:

390* स्नात्वा नियतमानसः।
अर्चयित्वा पितॄन्देवान्.

38 D2 om. 38a–39c. — a) D1 कपिलं; S कापिलं (for कपिला-). — G4 om. 38c–39b. — d) Ś1 K1 पितॄन्देवांस्तथैव च; K2. 4 Dc Dn D5 पितॄन्स्वान्दैवतान्यपि (Dc °नि च); B2 देवानि स्वपितॄंस्तथा; D1 पितॄंश्च देवतांस्तथा; D4. 6 देवानिह पितॄंस्तथा; G1 देवताश्च पितॄंस्तदा. — f) K4 D1. 3 S (G4 om.) भारत (for मानवः).

41 a) D1. 2 M तत (for तत्र). T2 G2 चासाद्य. Ś1 शंखिनीं त्वं समासाद्य; K1 B Dc D3. 4. 6 T1 शंखिनीतीर्थमासाद्य. — b) B D4. 6 नराधिप; D1 यथाक्रमं (for कुरू°). — d) Ś1 K1 तीर्थम्; B D3. 4. 6 वीर्यम् (for रूपम्).

42 K4 D2. 4 om. 42; G4 om. 42b–44a. — 42ab = (var.) 13ab. — b) Ś1 B2 Dc2 अहं(Ś1 अरं)तकं; K2 Dn1. n2 D5 तरंडकं; B1 D3 अनंतकं; B3. 4 अवर्णकं; Dn3 D6 मचक्रुकं; T1 अरुंदकं; T2 G3 अरुंधुकं; M अनुत्तमं (for अरन्तुकम्). K1 ब्रह्मावर्तं नरोत्तमं. — c) K1. 2 Dn D1. 5 G2 तच्च; B2 D3 (*sup. lin.* as in text) यस्य; M1 तत्र (for तस्य). T1 G1 M2 समासाद्य; T2 G3 महापुण्यं (for सरस्वत्यां). — D2. 4 G2 om. 42ef; G1 om. 42f–44c.

43 G1. 4 om. 43 (cf. v.l. 42). — a) Ś1 ब्रह्मज्ञ; K2 B4 Dn D5 S राजेंद्र (for धर्मज्ञ). — K2 om. (hapl.) 43b–44a. — b) Ś1 D5 नरोत्तम; Dn नरोत्तमः (for नरा°). K4 द्वारपालमरंतुकं (=42b). — d) T2 G2. 3 लभते रूपमुत्तमं.

44 G1 om. 44abc; K2 G4 om. 44a (cf. v.l. 42, 43). — a) Ś1 K4 धर्मात्मन्; Dn D5 T1 M राजेंद्र; T2 G2. 3 धर्मात्मा (for धर्मज्ञ). — b) Cf. v.l. 46b. K4 वसुतीर्थम् (for सुतीर्थकम्). — c) K2 Dc Dn D5 T G2–4 तत्र (for यत्र). D1. 2 S राजन् (for नित्यं). — d) A few MSS. देवतैः. K1 देवताः पितृभिः सह.

45 d) Dc2 T2 G (except G1) स (for च).

46 a) K1 G2. 4 ततोंबुपश्यं; K2 Dn D5 °बुम(K2 °मा)-त्यां; B2 °श्वत्यां; B3 °भ्युपत्यां; Dc °बुवत्यां; D3. 4. 6 ततो युवत्यां; T1 M1 °बपश्यन्; M2 °बपश्यं. K4 D1. 2 ततो भवस्य धर्मात्मन्. — b) K2 Dn D5 सुतीर्थकमनुत्तमं (=44b). — c) K1. 2 B1–3. 5 कामेश्वरस्य; K4 B2. 4 Dc Dn D4. 6 काशी°; G2 M केशे°. Ś1 K (K3 missing) Dn D1. 2 तीर्थे च (for तीर्थेषु).

47 b) K1 M2 तत्र (for यत्र). K4 निश्रितं; B D3. 4. 6 पार्थिव; T2 G2–4 धीमतः (for भारत). Ś1 स्नात्वा वस्त्र

C. 3. 6028
B. 3. 83. 58
K. 3. 81. 58

मातृतीर्थं च तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत ।
प्रजा विवर्धते राजन्ननन्तां चाश्नुते श्रियम् ॥ ४७
ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्लभम् ॥ ४८
पुनाति दर्शनादेव दण्डेनैकं नराधिप ।
केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन्पूतो भवति भारत ॥ ४९
तीर्थं तत्र महाराज श्वानलोमापहं स्मृतम् ।
यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ५०
श्वानलोमापनयने तीर्थे भरतसत्तम ।
प्राणायामैर्निर्हरन्ति श्वलोमानि द्विजोत्तमाः ।
पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमां गतिम् ॥ ५१
दशाश्वमेधिकं चैव तस्मिंस्तीर्थे महीपते ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र गच्छेत परमां गतिम् ॥ ५२
ततो गच्छेत राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतम् ।
यत्र कृष्णमृगा राजन्व्याधेन परिपीडिताः ।
अवगाह्य तस्मिन्सरसि मानुषत्वमुपागताः ॥ ५३
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ५४
मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे महीपते ।
आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषेविता ॥ ५५
श्यामाकभोजनं तत्र यः प्रयगच्छति मानवः ।
देवान्पितॄंश्च उद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् ।
एकस्मिन्भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ॥ ५६
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च दैवतानि पितॄंस्तथा ।

भारत. — ^{c}) T_2 G_{2-4} प्रज्ञा (for प्रजा). K_1 [अ]भिवर्धते; D_3 सं° (for वि°). $Ś_1$ प्रजाभिर्विधिना राजन्. — ^{d}) K_1 $D_{1.3}$ प्राप्नुते; K_4 चाप्नुते; B_3 चाप्नुयात्; Dc लभते. Dn D_5 अतन्वीं (D_5 महतीं) श्रियमश्नुते.

48 G_4 om. 48^{a}–50^{b}. — ^{a}) K_2 D_6 सीत°; Dn D_5 सीता° (for शीत°). — ^{c}) K_4 (by transp.) तत्र तीर्थं; S (except G_1 M_1; G_4 om.) तीर्थे तत्र. — ^{d}) T_1 लभेद् (for महद्). M_2 मनुष्याणां सुदुर्लभं.

49 G_4 om. 49 (cf. v.l. 48). — ^{a}) K_4 गमनाद् (for दर्शनाद्). K_2 Dn_3 $D_{3.5}$ G_1 M एकं; $D_{1.2}$ चैकं; T_1 एनं (for एव). K_2 Dn D_5 पुराभिगमनादेकं (Dn_2 °व). — ^{b}) ❀ Arj.: दण्डेनैकं नराधिपेति। एकमिति तृतीयार्थे द्वितीया। ❀ $Ś_1$ K (K_3 missing) Dn D_5 दृष्ट्वमेकं; $D_{1.2}$ स्नात्वा चैकं; D_3 दृष्टैनैव; G_2 कुलमेकं (for दण्डेनैकं). — ^{c}) $G_{1.2}$ M केशोना° (for केशाना°). Dc_1 चैतस्मिन्; Dn (Dn_1 by corr.) $D_{1.2}$ चैकस्मिन् (for वै त°).

50 G_4 om. 50^{ab} (cf. v.l. 48). — ^{a}) K_4 transp. तीर्थं and तत्र. B Dc $D_{3.4.6}$ तत्र तीर्थवरं चान्यत् (Dc स्नात्वा; D_3 राजन्). — K_2 om. 50^{b}–51^{a}. — ^{b}) Cf. 51^{a} and v.l. K_1 B_3 $D_{4.6}$ स्वान(D_6 स्वानु)लो°; B_1 स्नानलो°; Dc नखलो°; Dn_{1}. n_3 श्वाविल्लो°; D_1 स्नानं लो°. Dn_2 महदन्यत्र दुर्लभं (= 48^{d}). — ^{c}) K_4 B Dn_2 D_6 तत्र. — After 50, B D (except $D_{2.5}$) T_2 G (except G_1) ins.:

391* गतिं गच्छन्ति परमां स्नात्वा भरतसत्तम ।

[B_3 Dn_2 $D_{1.4.6}$ प्रीतिं (for गतिं). T_2 G_{2-4} स्नाता- (for स्नात्वा).]

51 K_2 om. 51^{a} (cf. v.l. 50); Dc_1 D_3 om. 51^{ab}. — ^{a}) Cf. 50^{b} and v.l. K_1 $B_{1.2}$ Dc_2 $D_{4.6}$ स्वान(D_6 स्वानु)लो°; K_4 Dn श्वाविल्लो°; B_4 स्नात्वा लो°; $D_{1.2}$ स्थाने लो°. — ^{c}) $Ś_1$ विहिंसंति; K_1 विहंसंति; $D_{1.2}$ न्यस्तलोमा; T_1 निर्हरंत; T_2 $G_{3.4}$ हरंतीह (for निर्हरन्ति). D_3 M_1 ब्रह्मयामेन निघ्नंति. — ^{d}) $Ś_1$ K_2 B Dc Dn D_{3-6} स्वलोमानि; K_1 स्वालोमानि; $D_{1.2}$ निरजस्का; T_1 M_2 श्वानलोमा; T_2 $G_{1.3.4}$ श्वानलोमाद्; G_2 corrupt.

52 ^{a}) T_2 G_{2-4} चापि (for चैव). — ^{b}) K_1 Dc महामते; M_2 महायशाः (for मही°). $D_{1.2}$ तीर्थं भुवि सुदुर्लभं. — ^{c}) $D_{1.2}$ गत्वा तत्र नर°. — ^{d}) K_1 लभते; $B_{2.4}$ D_6 गच्छंति; $D_{1.2}$ गच्छते; D_3 गच्छेच्च.

53 ^{c}) B तत्र (for यत्र). Dc $D_{4.6}$ कृष्णा मृगा. — ^{d}) N (K_3 missing) शरपीडिताः. — $Ś_1$ K_1 G_1 om. 53^{ef}. — ^{e}) Hypermetric! K_2 B D (except D_{1-3}) S (except M_1; G_1 om.) वि° (for अव°). K_4 D_3 अवगाह्य सरस्तद्धि; $D_{1.2}$ अवगाह्य जलं तद्धि.

54 ^{b}) K_2 B Dn D_{4-6} समाहितः (for जिते°).

56 ^{a}) $Ś_1$ श्यामकं; K (K_3 missing) Dc $D_{1.2.4-6}$ श्यामाकं (for श्यामाक-). Dn श्यामाकं भोजने तत्र (!). — ^{c}) N (K_3 missing) T_2 G_3 समुद्दिश्य; $G_{1.4}$ च वोद्दिश्य; M चैवोद्दिश्य (for च उद्दिश्य). — D_6 G_4 om. 56^{e}–57^{d}.

57 D_6 G_4 om. 57 (cf. v.l. 56). — ^{b}) Cf. v.l. 64^{b}. $Ś_1$ स्वान्पितॄन्दैवतानि च; K_1 Dc T_1 G_2 M_2 पितॄन्स्वान् दै- (K_1 T_1 M_2 दे)वतानि च; $K_{2.4}$ Dn पितॄन्वै दैवतानि च;

उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५७
ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
ब्रह्मोदुम्बरमित्येव प्रकाशं भुवि भारत ॥ ५८
तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य कुरुपुंगव ।
केदारे चैव राजेन्द्र कपिष्ठलमहात्मनः ॥ ५९
ब्रह्माणमभिगम्याथ शुचिः प्रयतमानसः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ६०
कपिष्ठलस्य केदारं समासाद्य सुदुर्लभम् ।
अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ६१
ततो गच्छेत राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम् ।
कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामभिगम्य वृषध्वजम् ।
लभते सर्वकामान्हि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ६२
तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन ।
रुद्रकोटिस्तथा कूपे ह्रदेषु च महीपते ।
इलास्पदं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ ६३
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च पितॄन्देवांश्च भारत ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ ६४
किंदाने च नरः स्नात्वा किंजप्ये च महीपते ।
अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यं च भारत ॥ ६५
कलश्यां चाप्युपस्पृश्य श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६६
सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ अनाजन्मेति विश्रुतम् ॥ ६७
तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा प्राणांश्चोत्सृज्य भारत ।
नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान्प्राप्नोति दुर्लभान् ॥ ६८
शुक्लपक्षे दशम्यां तु पुण्डरीकं समाविशेत् ।

C. 3. 6053
B. 3. 83. 83
K. 3. 81. 83

D1. 2 पितृंश्च देवतानपि (D2 °नि च); T2 G3 पितृंस्तान्देवतानि च.

58 a) K1 B D4 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — b) Ś1 K1 D3 ब्रह्मस्थानमनुत्तमं. — c) Ś1 K1 एतत्; B2–4 Dc D4. 6 एवं (for एव). G4 ब्रह्मणोदरमित्येव. — d) Dn2 (? gloss) प्रख्यातं (for प्रकाशं). S (except M1) भरतर्षभ (for भुवि भा°).

59 a) Ś1 K1. 4 Dc ब्रह्मर्षि-; K2 समेषु (for सप्तर्षि-). — b) Ś1 K2 Dn D5 नरपुंगव; K1 B2–4 D3. 4. 6 T1 भरतर्षभ; K4 Dc M1 कुरुनंदन; G4 कुरुसत्तम. — d) K (K3 missing) कपिल(D5 °ष्ठ)स्य महा°; T G M2 कपिष्ठ(T2 G3. 4 कपिंज)लमहामुनेः.

60 a) Ś1 K2 D5 G2 अधिगत्वा; K1. 4 B1 D1. 2 अभिगत्वा; D3 M2 अधिगम्य (for अभिगम्य). Ś1 K1. 2 B1 D1. 2. 5 G2 च; K4 [आ]शु (for [अ]थ).

61 a) K1 Dn2 D1. 3(*sup. lin.*). 4. 6 कपिलस्य च; K2 D5 कपिस्थलस्य; D3 कपिपापिष्ठ-; T2 G3 कपिंजलस्य.

62 b) Ś1 शनकं; K1 T1 M2 शरकं; K2 Dn1. n2 D5 T2 G2–4 शंकरं; M1 शरभं (cf. v.l. 63b, 67a). — c) B4 D1 S कृष्णपक्ष- (T1 ततः कृष्ण-). — e) B1. 2. 4 Dn1. n3 D4 लभेत. K1 सर्वकामांश्च; B2 °कामान्वै; T1 °कामानि.

63 b) K1 शनके; B1 Dn1 T1 M2 शरके; B2 सवंके; D3 सरंके; T2 G शंकरे; M2 शरभे (cf. v.l. 62b, 67a). — c) Ś1 K1 D5 भद्रकोट्यां; K2 B1. 2. 4 Dc D1. 2. 4 रुद्रकोटी; K4 Dn D3 (*sup. lin.*) °कोट्यां; D3 (orig.) M2 °कोटिं (for °कोटिस्). T2 G2–4 रुद्रकोट्यां तु (G2 °कोट्यस्तु) पुण्यायां. — d) B D3. 4. 6 समंततः (for मही°). — D5 om. (hapl.) 63c–65b. — e) Ś1 K1. 4 D1. 2 इडास्पदं; T G शुद्धा(G1 इळा)स्पदं.

64 D5 om. 64 (cf. v.l. 63). — b) Cf. v.l. 57b. Ś1 K1 Dc पितृन्स्वान्दैवतानि च; K4 स्वपितृंश्चैव तानि च; B Dn D4. 6 दैवतानि पितृनपि (B2 °तृंस्तथा; Dn D4. 6 °तृनथ); D1–3 स्वपितृन्दै(D3 °न्दे)वतानि च; M1 पितृन्देवांस्तथैव च. — T1 M2 om. (hapl.) 64c–65d.

65 D5 om. 65ab; T1 M2 om. 65 (cf. v.l. 63, 64). — b) Ś1 Dc D1. 2 T2 G2. 4 किंजपे च (Dc2 °प्येन). — d) B D4. 6 तथैव च (for च भारत). D3 तदानंतं तथैव च.

66 a) Ś1 कोलश्यां; K2 B2. 4 D1 कलस्यां. B1. 2. 4 Dc2 Dn D3. 4. 6 T2 (by corr.) G3 वार्युपस्पृश्य. — b) Ś1 K1 ब्रह्मचारी (for श्रद्द°).

67 a) K1 T1 M2 शरकस्य; D5 T2 G2–4 शंकरस्य; M1 शरभस्य (cf. v.l. 62b, 63b). — c) K2 Dn D1. 2. 5 G2 M1 तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ; B D3. 4. 6 कुरुश्रेष्ठ शुभं तीर्थं. — d) Dn2 अंबाजन्मेति(!); D1. 2 अन्यज°; D3 मम ज°.

68 K1 om. (hapl.) 68a–70b. — a) D3 transp. तत्र and स्नात्वा. K4 D1. 2 तस्मिन् (for तत्र). — b) Ś1 K2. 4 D (except D4. 6) om. च. — d) Dc D1–4 आप्नोति (for प्रा°). K2 Dn D5 [अ]नुत्तमान् (for दुर्ल°).

69 K1 om. 69 (cf. v.l. 68). — a) B1 S शुक्लपक्ष-.

C. 3. 6053
B. 3. 83. 83
K. 3. 81. 83

तत्र स्नात्वा नरो राजन्पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ६९
ततस्त्रिविष्टपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रमोचनी ॥ ७०
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥ ७१
ततो गच्छेत राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् ।
यत्र देवाः सदा राजन्फलकीवनमाश्रिताः ।
तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकम् ॥ ७२
दृषद्वत्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत ॥ ७३
तीर्थे च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ।
गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७४
पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
राजसूयमवाप्नोति ऋषिलोकं च गच्छति ॥ ७५
ततो गच्छेत राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रितानि महात्मना ॥ ७६
व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतम् ।
सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥ ७७
ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७८
गत्वा मधुवटीं चापि देव्यास्तीर्थं नरः शुचिः ।
तत्र स्नात्वार्चयेद्देवान्पितॄंश्च प्रयतः शुचिः ।
स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७९
कौशिक्याः संगमे यस्तु दृषद्वत्याश्च भारत ।
स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८०
ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ।
पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागार्थनिश्चयः ॥ ८१
कृतो देवैश्च राजेन्द्र पुनरुत्थापितस्तदा ।

K_2 Dn D_5 च (for तु). — ^{d}) S पौंडरीक° (G$_4$ सर्वयज्ञ°).

70 K_1 om. 70^{ab} (cf. v.l. 68). — ^{a}) T G तत्र (for ततस्). B D_4 त्रिपिष्टपं. — ^{d}) $K_{1.2}$ Dn D_3 T_2 G_{2-4} पापप्रणाशिनी.

72 ^{b}) T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 फलजी(G_2 M_2 °लं जी)वनम् (cf. ^{d}). — ^{c}) K_2 B D (except Dc) T_1 तत्र; K_4 अत्र (for यत्र). — ^{d}) G M_2 फलजी(G_2 M_2 °लं जी)वनम् (cf. ^{b}). — ^{f}) $K_{1.4}$ B $D_{3.4.6}$ M_2 °सहस्रिकं. — After 72, T_2 G ins.:

392* तत्र स्नात्वा नरो राजन्सर्वयज्ञफलं लभेत् ।

73 G_1 om. 73^{ab}. — ^{a}) B_{2-4} दृशद्वत्यां. — K_1 om. 73^c–74^d. — ^{d}) K_5 T_2 $G_{2.4}$ मानवः (for भारत).

74 K_1 D_2 om. 74 (for K_1 cf. v.l. 73); Dc om. 74^c–75^b. — ^{c}) B_1 (m as in text) गोसहस्रं च रा°. — ^{d}) Ś$_1$ K_2 Dn $D_{1.5}$ T_1 M विंदति; $B_{2.3}$ $D_{4.6}$ आप्नोति (for प्राप्नोति).

75 K_1 transp. 75^{ab} and 75^{cd}. Dc om. 75^{ab} (cf. v.l. 74). — ^{a}) B_2 D_4 पाणिख्याते; B_3 T_1 G_4 M °पाते; G_1 °पादे; M_2 °पाने. K_2 तर्प्य (for स्नात्वा). — M_2 om. (hapl.) 75^b–78^c. — After 75^{ab}, K_2 Dn D_5 *repeat* 73^{cd}. — ^{c}) B $D_{4.6}$ T_2 $G_{3.4}$ अवाप्नुते (B_4 अवाप्नोति) राजसूयं; D_3 अवाप्नुयाद्राजसत्रं. — ^{d}) T_2 $G_{3.4}$ स (for च). K_2 Dn D_5 विंदति (for गच्छति).

76 M_2 om. 76 (cf. v.l. 75). — ^{a}) B $D_{3.4.6}$ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — ^{b}) B Dc_2 $D_{3.4.6}$ लोकविश्रुतं (for तीर्थमु°). — ^{c}) T G_{1-3} यत्र (for तत्र). $D_{1.2}$ T G_{1-3} सर्वाणि (for राजेन्द्र). M_1 तत्र सर्वाणि तीर्थानि.

77 M_2 om. 77 (cf. v.l. 75). — ^{a}) K_4 $D_{1.2}$ T_2 G_{1-3} नरशार्दूल; M_1 वेदविदुषा. — ^{b}) $G_{1.2.4}$ द्विजार्थे (for द्विजार्थम्). — After 77, K_1 ins.:

393* स वै स्नात्वार्चयित्वा च मिश्रके पितृदेवताः ।

78 M_2 om. 78^{abc} (cf. v.l. 75). — ^{a}) T G गत्वा (for गच्छेन्).

79 T G om. 79. — ^{a}) Ś$_1$ मधुवटं; K_2 B_2 D_5 °मतीं; M_1 °पदीं; M_2 °द्रुतीं. K_2 $B_{1.2}$ Dn M चैव (for चापि). — ^{b}) K_2 Dc_1 Dn M तीर्थे; B D_6 स्थानं; D_4 स्नानं (for तीर्थं). D_3 अनुत्तमं (for नरः शुचिः). — ^{c}) K (K_3 missing) Dc_2 Dn $D_{1-3.5}$ स्नात्वार्चयित्वा च. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{2..4}$ Dc Dn $D_{1-3.5}$ M_2 पितॄन् (Dn_3 D_3 पितृ-) देवांश्च पूरुषः; K_1 देवान्पितॄंश्च पूरुषः; M_1 पितॄंश्च प्रयतस्तु यः.

80 ^{b}) B दृशद्वत्या°. — ^{c}) Ś$_1$ K_1 स्नायात् (for स्नाति). Ś$_1$ सु-; K_1 तु; K_4 Dc D_{1-3} यो (for वै).

81 ^{d}) $K_{2.4}$ Dc Dn D_3 देहत्यागे कृता मतिः; B $D_{4.6}$ G_1 M देहत्यागाय (M_2 °गश्च) निश्चयः.

82 ^{a}) $K_{2.4}$ Dc Dn $D_{3.5}$ ततो (for कृतो). Ś$_1$ K_2 Dn D_5 तु (for च). S (except M_1) कृतो वै देवराजेन.

अभिगम्य स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८२
किंदत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ।
गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरूद्वह ॥ ८३
अहश्च सुदिनं चैव द्वे तीर्थे च सुदुर्लभे ।
तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवाप्नुयात् ॥ ८४
मृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र गङ्गाह्रदे स्नात्वा समभ्यर्च्य च मानवः ।
शूलपाणिं महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ ८५
देवतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
अथ वामनकं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ८६
तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ८७
कुलंपुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं नरः ।
पवनस्य ह्रदं गत्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र वायुलोके महीयते ॥ ८८
अमराणां ह्रदे स्नात्वा अमरेषु नराधिप ।
अमराणां प्रभावेन स्वर्गलोके महीयते ॥ ८९
शालिहोत्रस्य राजेन्द्र शालिशूर्पे यथाविधि ।
स्नात्वा नरवरश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९०
श्रीकुञ्जं च सरस्वत्यां तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ९१
ततो नैमिषकुञ्जं च समासाद्य कुरूद्वह ।
ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपोधनाः ।
तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा ॥ ९२

C. 3. 6080
B. 3. 83. 110
K. 3. 81. 110

— ^{c}) K_2 B_1 Dn D_5 M_1 अभिगत्वा. K_2 T_2 G_3 M_1 तत्र; T_1 चैव (for तस्य).

83 G_4 om. 83–84. — K_4 om. (hapl.) 83^b–84^c. — ^{c}) S (except M_1; G_4 om.) गच्छेत्परमिकां सिद्धिं. — ^{d}) $B_{1.4}$ D_3 M_1 युधिष्ठिर; $B_{2.3}$ $D_{4.6}$ नरेश्वर (for कुरू°). — After 83, K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ M_1 ins.:

394* वेदीतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।

84 G_4 om. 84; K_4 om. 84^{abc} (cf. v.l. 83). — ^{a}) $Ś_1$ K_1 वंहुं च; K_2 D_5 आह्नं च; $D_{1.2}$ अहँ च; D_3 अह्नं च; T_2 G_3 हयश्च; M_2 अहं च. D_4 T_2 $G_{1.3}$ सुदिनश्; M_1 [अ]नुदिनं (for सुदिनं). — ^{b}) B $D_{4.6}$ M तु (for च). K_2 Dc Dn $D_{1.2.5}$ द्वे तीर्थे लोकविश्रुते; D_3 तीर्थे चैव सुदुर्लभे; T_1 द्वे तीर्थेषु सुदुर्लभे. — ^{c}) T $G_{2.3}$ तत्र (for तयोः).

85 T_1 om. 85–90. — ^{a}) $D_{4.6}$ नृगधूमं; S (T_1 om.) ब्यंग°. — ^{c}) B $D_{4.6}$ रुद्रपदे (for गङ्गा°). $Ś_1$ K (K_3 missing) Dc Dn $D_{1-3.5}$ तत्राभिषेकं कुर्वीत. — After 85^c, G_1 reads 89^b–90^b, om. 85^d–86^b. — ^{d}) $Ś_1$ K (K_3 missing) D (except $D_{4.6}$) गंगायां नृप($Ś_1$ K_1 कुरु)सत्तम; T G (T_1 G_1 om.) ह्यर्चयित्वा च भारत. — ^{e}) $Ś_1$ K (K_3 missing) D (except $D_{4.6}$) अर्चयित्वा (for शूल°). B $D_{4.6}$ M_1 महात्मानम् (for महा°).

86 T_1 om. 86; B_3 G_1 om. 86^{ab} (for T_1 G_1 cf. v.l. 85). — ^{ab}) $Ś_1$ K (K_3 missing) Dn $D_{1.2.5}$ देव्यास्तीर्थे; B Dc $D_{4.6}$ कोटि° (for देव°). — ^{c}) $Ś_1$ K (K_3 missing) D (except $D_{4.6}$) ततो (for अथ). B $D_{4.6}$ M_1 गत्वा (for गच्छेत्).

87 K_4 T_1 om. 87 (for T_1 cf. v.l. 85). — ^{a}) T_2 $G_{2.3}$ विष्णुह्रदे. — ^{b}) B $D_{4.6}$ S (T_1 om.) समभ्यर्च्य; D_3 पूजयित्वा (for अर्च°). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 Dc च गच्छति; K_2 Dn $D_{1.2.5}$ स गच्छति (for अवा°).

88 D_1 T_1 om. 88 (for T_1 cf. v.l. 85). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 च कुलं; D_2 स्वजनं (for स्वकुलं). $Ś_1$ K_1 महत्; K_2 Dn D_5 ततः; D_3 नृप (for नरः). — ^{e}) K_2 Dn D_5 ह्रदे स्नात्वा. — ^{f}) K_2 B_4 Dn D_5 विष्णु° (for वायु°).

89 D_5 T_1 om. 89 (for T_1 cf. v.l. 85); T_2 G_3 om. 89–90; G_1 om. 89^a. — ^{b}) $Ś_1$ ह्यमरेषु; G_2 अमरे च (for अमरेषु). $K_{1.2}$ B_{2-4} Dn D_{3-6} समभ्यर्च्यामं(D_3 °र्च्यं न)राधिपं. — ^{c}) $G_{2.3}$ M_2 प्रसादेन (for प्रभा°). — After 89, $Ś_1$ K_1 $B_{1.3}$ Dc D_3 ins.:

395* अमरैः सह संयाति विमानवरमास्थितः ।

90 T G_3 om. 90 (cf. v.l. 85, 89). — ^{a}) K_2 B_4 Dn D_5 तीर्थं (B_4 Dn_2 तीर्थे) च (for राजेन्द्र). — ^{b}) $Ś_1$ शालिशीर्षे; K_1 °शीर्ये; K_2 B Dc Dn $D_{1.2.4.6}$ °सूर्ये; K_4 $D_{3.5}$ °होत्रे.

91 D_2 om. 91. — ^{a}) T_2 G_{2-4} श्रीकुब्जे च. K_2 $Dn_{2.n3}$ D_5 T_1 G_1 M_1 सरस्वत्याः; B_1 समासाद्य. $Ś_1$ श्रीकुंजरं सरस्वत्याः. — Dc om. (hapl.) 91^b–93^a. — ^{b}) T_2 $G_{2.3}$ तीर्थे. — $Ś_1$ M_1 om. (hapl.) 91^c–93^b. — ^{c}) K_2 Dn D_5 नरश्रेष्ठ (for नरो राजन्). — ^{d}) S (M_1 om.) °ष्टोममवाप्नुयात्.

92 $Ś_1$ Dc M_1 om. 92 (cf. v.l. 91). — ^{a}) T_1 G_1 M_2 नैमिसकुंजं; T_2 G_{2-4} नैमिसकुब्जं. — ^{b}) B $D_{4.6}$

C. 3. 6080
B. 3. 83. 110
K. 3. 81. 110

ततः कुञ्जः सरस्वत्यां कृतो भरतसत्तम ।
ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तुष्टिकरो महान् ॥ ९३
तस्मिन्कुञ्जे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ९४
ततो गच्छेन्नरव्याघ्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ।
ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥ ९५
ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्सोमलोकमवाप्नुयात् ॥ ९६
सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ।
यत्र मङ्कणकः सिद्धो महर्षिर्लोकविश्रुतः ॥ ९७
पुरा मङ्कणको राजन्कुशाग्रेणेति नः श्रुतम् ।
क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्रवत् ॥ ९८
स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टो महातपाः ।
प्रनृत्तः किल विप्रर्षिर्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ ९९
ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते वै स्थावरं जङ्गमं च यत् ।
प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ १००
ब्रह्मादिभिः सुरै राजन्नृषिभिश्च तपोधनैः ।
विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप ।
नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १०१
ततः प्रनृत्तमासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा ।
सुराणां हितकामार्थमृषिं देवोऽभ्यभाषत ॥ १०२
अहो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुंगव ॥ १०३

ऋषिरुवाच ।

किं न पश्यसि मे देव कराच्छाकरसं स्रुतम् ।

सुदुर्लभं ; S (M1 om.) यथाक्रमं (for कुरू°). — ^{d}) Some MSS. नैमिशेयास्. K2 Dn D5 तपस्विनः (for तपो°). — After 92, T2 G2–4 ins. :

396* तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।

93 Ś1 M1 om. 93^{ab}; Dc om. 93^{a} (cf. v.l. 91). — ^{a}) K1. 4 B2–4 D3. 4. 6 T1 M2 तत्र (for ततः). B3 D1 T1 कुंज-; D3 कुंजं; D5 कुंजाः; T2 G3. 4 कुब्ज- (for कुञ्जः); cf. 94. K1 T1 G1 M2 सरस्वत्या; Dn1. n3 D5 G4 M1 °त्याः. — ^{c}) Ś1 ऋषीणां सावकाशः स्याद्; D5 °णामवकाशस्य; T2 G2–4 °णामुपकारः स्याद्. — ^{d}) D1. 2 पुष्टिकरो. Ś1 K1 T1 G1 M2 भवेत् (for महान्).

94 K4 om. (hapl.) 94^{b}–95^{c}. — ^{b}) Ś1 K1. 2 D (except D4. 6) T1 G1 M2 अग्निष्टोमफलं ल° (= 94^{d}). — After 94^{ab}, K1. 2 B D (except D1. 2. 5) T2 G1. 2. 4 ins. :

397* ततो गच्छेत धर्मज्ञ कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।

— ^{d}) Ś1 K1. 2 D (except D4. 6) T1 G1 M2 गोसहस्रफलं; T2 G2–4 ह्यग्निष्टोम° (cf. 94^{b}).

95 K4 om. 95^{abc} (cf. v.l. 94); D3 om. 95^{ab}. — ^{a}) K2 Dn D5 ततो गच्छेत राजेंद्र. — ^{b}) Ś1 K1. 2 Dc Dn1. n3 D1. 2. 5 T1 G1 M2 तीर्थम् (for स्थानम्). Dn2 ब्रह्मतीर्थमनुत्तमं. — ^{c}) K1 S (except G1) यत्र (for तत्र). S (except G1 M1) वर्णांतरः. Dc तत्र स्नात्वा नरो राजन्. — ^{e}) Ś1 K1 D4 T1 G1 तु (for च). — ^{f}) T2 G2–4 गच्छेत्परमिकां गतिं.

96 ^{a}) B D4. 6 T1 G1 नरव्याघ्र (for °श्रेष्ठ).

☞ This story of Maṅkaṇaka (st. 98–115) recurs almost *verbatim* in B. 9. 38. 39 ff., which is a part of the Baladevatīrthayātrā.

98 ^{d}) T2 G1–3 M तत्र (for तस्य).

99 ^{b}) Ś1 K (K3 missing) Dn D1–3. 5 प्रनृत्तवान् (for महा°). — Ś1 K Dn1. n3 D1. 2. 5 om. 99^{cd}. — 99^{d} = (var.) 1. 122. 18^{b}; 126. 1^{b}; etc.

100 D2 om. 100^{a}–101^{a}. — ^{a}) K2 B4 Dn D5 M1 तु (for वै).

101 D2 om. 101^{a} (cf. v.l. 100). — ^{a}) B D3. 4. 6 ततो देवैर् (for सुरै राजन्). M1 ततो ब्रह्मादिभिर्देवैः. — ^{d}) Ś1 K1. 4 Dc D3. 4 मुनेर् (for ऋषेर्). — ^{e}) S (except M1) यथा न नृत्यते दे°.

102 ^{a}) Ś1 K (K3 om.) Dc Dn D1. 2 तं प्रनृत्तं समासाद्य; B D3. 4. 6 M2 ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा. — ^{cd}) B1–3 D3. 4. 6 M1 नृत्यंतमब्रवीच्चैनं सुराणां हितकाम्यया.

103 ^{a}) K2. 4 Dn D1. 2. 3 (*sup. lin.*). 5 भो भो; B1–3 Dc D3 (orig.). 4. 6 हंहो; T G2. 3 M2 विभो; G4 विप्रो (for अहो). — ^{c}) D3 किमिव (for किमर्थं). K4 Dc D1. 2 च; D3 ते (for वा).

104 After the ref., Ś1 K1 B D (except D1. 2. 5) ins. :

398* तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।

[= B. 9. 38. 45^{ab}. — K1 मुनिपुंगव; D3 सुरसत्तम (for द्विज°).]

यं दृष्ट्वाहं प्रनृत्तो वै हर्षेण महतान्वितः ॥ १०४
पुलस्त्य उवाच ।
तं प्रहस्याब्रवीद्देवो मुनिं रागेण मोहितम् ।
अहं वै विस्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य माम् ॥ १०५
एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता ।
अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽनघ ॥ १०६
ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसंनिभम् ।
तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोर्गतः ॥ १०७
नान्यं देवमहं मन्ये रुद्रात्परतरं महत् ।
सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् ॥ १०८
त्वया सृष्टमिदं विश्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
त्वामेव भगवन्सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥ १०९
देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ।
त्वयि सर्वे च दृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ ११०
सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह ।
त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।
एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् ॥ १११
ऋषिरुवाच ।
त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ॥ ११२
पुलस्त्य उवाच ।
ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् ।
तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा ॥ ११३
आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्धं महामुने ।
सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम् ॥ ११४
न तेषां दुर्लभं किंचिदिह लोके परत्र च ।
सारस्वतं च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ११५

C. 3. 7004
B. 3. 83. 134
K. 3. 81. 134

— a) Ś1 K1 D1. 2 मे विप्र; K2 B Dc Dn D4. 6 मे ब्रह्मन्; T1 देवेश (for मे देव). — b) B2–4 D4. 6 क्षतात् (for करात्). — c) D1. 2 हि; D3. 4. 6 M1 सं- (for [अ]हं). K2 B Dn D1. 3. 4. 6 M [ऽ]हं; D2 यं; D5 [ऽ]स्मि (for वै).

105 All MSS. except T2 G3 M om. the ref. — b) K4 Dc D1. 2 S मुनिं (as in text); the rest ऋषिं. — c) Ś1 च; K (K3 om.) Dn D1. 2. 5 तु; Dc न (for वै). — d) D1. 2 T2 G2. 3 M2 पश्या° (for गच्छा°). B1. 3. 4 D4. 6 M1 [इ]ह (for [इ]ति). Ś1 K1 वै (for माम्). Dc गच्छामीति प्रपश्य मां.

106 b) B Dc D3. 4. 6 T1 G1 M1 वै तदा (for धीमता). — c) S (except M1) अंगुष्ठाग्रेण. — d) Ś1 D1. 2 स्वांगुष्ठस; T2 G2–4 स्वांगुलिस. Dc T G [ऽ]भवत्; D1. 2 पुनः; D3 यथा (for ऽनघ). M2 स्वांगुष्ठात्स्ताडितोभवत्.

107 b) B D4. 6 निःसृतं (for निर्गतं). — c) Ś1 K1. 4 यद्; K2 B1 Dc Dn1 D3. 4. 6 S (except T1) तं (for तद्).

108 Before 108, T G3. 4 ins. ऋषिः. — a) K4 B1. 4 Dc D1. 2. 4. 6 M1 अन्य(Dc °न्या)द्. K2. 4 B2–4 D देवात् (for देवम्). K2 B3 Dn D5 परं मेने (for अहं मन्ये). — Ś1 om. 108c. — c) K1 D1. 2 G1 चराचरस्य. M1 त्रयाणामपि लोकानां.

109 a) K2. 4 Dn D1. 4 सर्वम् (for सृष्टम्). K2. 4 Dn D1–3 सृष्टं; Dc S (except M1) सर्वं (for विश्वं). — c) Ś1 K1. 4 Dc D1. 2 त्वामेव सर्वं विशति; K3 Dn D5 त्वमेव सर्वान्प्रसति. — d) Ś1 K (K3 missing) Dn D1. 2. 5 पुनरेव; Dc पुनश्चैव (for प्रविशन्ति).

110 a) S (except G4) शक्यं ते (for शक्यस्त्वं). — b) S परं (for परि-). — c) K3 Dn D5 सर्वे प्र-; K4 B2–4 D3. 4. 6 T1 G1 M2 सर्वेश; B1 D1. 2 सर्वे स; Dc सर्वेण (for सर्वे च).

111 a) K1 G4 M1 सर्वं; K4 D5 शर्वस्; Dc कार्यस; G1 गतिस् (for सर्वस्). — d) K4 D1. 2 मोदंते ह्यकुतो°; S (except M1) निवसंत्य°. — e) Dc1 S (except M1) उक्त्वा (for स्तुत्वा). — f) K4 ऋषिभिः; Dc S (except M1) ऋषिः स (by transp.). K4 B Dc [ऽ]ब्रवीत् (for ऽभवत्). K3 Dn D1. 2. 5 ऋषिर्वचनमब्रवीत्.

113 All MSS. om. the ref. (here as in the previous stanza). — K4 om. 113ab (with 112). — d) T2 G2–4 सहस्रशः (for °धा).

114 a) T G3. 4 चैव (for चेह). — b) K3 Dn D5 त्वया सह. T2 G2–4 मुने वने (for महा°). — d) S यो मामर्चयिता द्विज (T1 °यते नरः; G3 M °यते द्विज).

115 a) S तस्य (for तेषां). — c) Dc तं; T G2. 3 वै (for ते). B D4. 6 गच्छेत्सारस्वतं चापि; M1 गच्छेत्सारस्वतांश्चैव. — d) B D4. 6 M1 लोकान्(B2 D4. 6 °कं ना)-स्त्यत्र संशयः. — After 115, N (K3 missing) T2 ins.:

399* एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ।

C. 3. 7005
B. 3. 83. 135
K. 3. 81. 135

ततस्त्वौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ११६
कार्तिकेयश्च भगवांस्त्रिसंध्यं किल भारत ।
सांनिध्यमकरोत्तत्र भार्गवप्रियकाम्यया ॥ ११७
कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११८
अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
अग्निलोकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ११९
विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नात्वा महाराज ब्राह्मण्यमभिजायते ॥ १२०
ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।
पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ १२१
ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
पृथूदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै नृप ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ १२२
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
यत्किंचिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ॥ १२३
तत्सर्वं नश्यते तस्य स्नातमात्रस्य भारत ।
अश्वमेधफलं चापि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १२४
पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वतीम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ॥ १२५
उत्तमे सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ।
पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वोमरणं तपेत् ॥ १२६
गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ।
वेदे च नियतं राजन्नभिगच्छेत्पृथूदकम् ॥ १२७
पृथूदकात्पुण्यतमं नान्यत्तीर्थं नरोत्तम ।
एतन्मेध्यं पवित्रं च पावनं च न संशयः ॥ १२८

---

116 Before 116, T G2–4 ins. पुलस्त्यः. — a) B1 Dc च (for तु). Dc T2 G1. 2. 4 [उ]शनसं (for [औ]श°).

117 c) K1 D1. 2 तस्मै; K2. 4 Dc Dn D3 T1 G1 नित्यं (for तत्र).

118 a) Ś1 K1 D2 नाम (for तीर्थं). — b) D2 तीर्थं पापप्र°; T G2–4 सर्वपापप्रणाशनं.

119 b) Dc1 नरोत्तम; Dc2 नराधिप (for नर°). B1. 3. 4 स्नात्वा भरतसत्तम; B2 D4 स्नात्वा च भरतर्षभ. — c) Ś1 K4 D1. 2 अग्निष्टोमम्.

120 Ś1 D1. 2 om. 120c–121b. — c) K1 Dc नरो राजन्; K2 Dn D5 नरश्रेष्ठ; K4 B3 T1 M1 नरव्याघ्र (for महा°). — d) K1. 2 Dn D5 अधिगच्छति (for अभि°).

121 Ś1 D1. 2 om. 121ab (cf. v.l. 120). — e) Ś1 K1 स्वकुलं; D3 (*sup. lin.* as in text) च कुलं (for [आ]सप्तमं). D3 वीर (for चैव). — f) Ś1 K1 D3 (*sup. lin.* as in text) सप्तमं नात्र संशयः.

122 c) T2 G2–4 समासाद्य; M2 इति ख्यातः. — d) S (except M1) धीमतः (for वै नृप). — After 122cd, D3 ins. (the superfluous gloss):

400* पापं प्रणश्यते तत्र स्नातमात्रस्य भारत।
[Cf. 124ab.]

124 a) Ś1 तेन; K (K3 missing) B D (except D2) M1 तत्र; M2 तात (for तस्य). — c) K2. 4 Dn D1. 2. 5 चास्य (for चापि). — d) T1 स (for च). K1 विंदति (for गच्छति). B D4. 6 लभते स्वर्गमेव च; M1 लभते नात्र संशयः.

125 b) Ś1 K (K3 missing) Dn D1–5 T2 G1–3 M2 सरस्वती.

126 K4 om. (hapl.)126–127; D1 om. 126ab. — a) K1 Dn D3 उत्तमं. — c) Dn2. n3 D5 जाप्य°; T1 जप° (for जप्य°). — d) Ś1 नूनं; K1 B3. 4 Dc D4. 6 नैवं (for नैनं). Ś1 भवेत् (for तपेत्). K2 Dn D5 नैतस्य मरणं भवेत्; D2 नैवात्मा मरणं व्रजेत्.

127 K4 B3 om. 127 (for K4 cf. v.l. 126). K3 resumes from 127cd. — a) T G2–4 श्रुतं; M2 पीतं (for गीतं). — b) B2 व्यासेन च महर्षिणा; T2 G3. 4 °नापि च धीमता. — c) K2 Dn D5 एवं स (Dn2 सु-) (for वेदे च). K3 पूर्वं सारस्वतं राजन्.

128 a) Ś1 K1. 4 D1. 2 T1 G1 पुण्यतरं; K2 Dn तीर्थतमं; T2 G2–4 तीर्थतरं. — b) K1 नास्तीवान्यत्; K2 M1 नान्यतीर्थं; G1 नास्ति तीर्थं. Ś1 K1. 2 Dn D5 कुरूद्वह; K3 Dc D1. 2 नराधिप; B1. 4 M1 युधिष्ठिर. — T1 M2 om. (hapl.) 128c–130b. — c) K2 Dn D5 तन्मेध्यं तत् (for एतन्मेध्यं).

129 D4 om. 129a–130b; T1 M2 om. 129 (cf. v.l. 128). — b) To remove the hiatus between the pādas,

तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति अपि पापकृतो जनाः ।
पृथूदके नरश्रेष्ठ प्राहुरेवं मनीषिणः ॥ १२९
मधुस्रवं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३०
ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ तीर्थं देव्या यथाक्रमम् ।
सरस्वत्यारुणायाश्च संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १३१
त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः ।
आसप्तमं कुलं चैव पुनाति भरतर्षभ ॥ १३२
अवतीर्णं च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्वह ।
विप्राणामनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्मितं पुरा ॥ १३३
व्रतोपनयनाभ्यां वा उपवासेन वा द्विजः ।
क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ॥ १३४
क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
चीर्णव्रतो भवेद्विप्रो दृष्टमेतत्पुरातने ॥ १३५
समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा ।
येषु स्नातो नरव्याघ्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते च सः ॥ १३६
ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं शतसहस्रकम् ।
साहस्रकं च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ॥ १३७
उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
दानं वाप्युपवासो वा सहस्रगुणितं भवेत् ॥ १३८
ततो गच्छेत राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १३९
विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।

C. 3. 7032
B. 3. 83. 161
K. 3. 81. 161

Ś1 त्वपि; K1 ह्यपि; K2 Dn Dc G4 येपि; K3 ये च (for अपि). K1. 2 Dn D5 G1. 4 नराः; D3 (*sup. lin.*) दिवं (for जनाः). D1. 2 स्वशरीरेण मानवाः. — c) K4 नरः स्नात्वा (for नर°). — d) Ś1 K1. 2 Dn D3. 5 एवमाहुर् (for प्राहुरेवं).

131 M1 om. 131ab. — a) Ś1 K1. 2 Dn D5 गच्छेत राजेंद्र. — b) K2 Dn D5 तीर्थं मेध्यं; D1. 2 तीर्थसेवी (for तीर्थं देव्या). — T2 G3 om. 131c–132d. — c) Ś1 K3 D1. 2 सरस्वत्य(K3 °त्यो)रुणा°. — d) G2. 4 M1 संगमे.

132 T2 G3 om. 132 (cf. v.l. 131). — d) Ś1 K1 D2 भारत (for मानवः). B D4. 6 M1 फलं चैव समश्नुते. — ef) Ś1 सप्तमं च (for आसप्तमं). B D4. 6 M1 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः (= 121ef).

133 a) K2 Dn D5 अर्धकीलं; K3 B Dc D1–4. 6 अवकीर्णं; T1 G1 °चीर्णं. — G2. 4 हि (for च). — d) Ś1 (*sup. lin.*) दक्षिणा; K2 Dn ब्रह्मणा; S शार्ङ्गिणा (M1 दक्षिणा).

134 a) K1. 3. 4 B Dc Dn2. n3 D2–4 G3 च (for वा). — b) To remove the hiatus between the pādas, Ś1 K1. 2 B Dc Dn D1. 3–6 [अ]प्युपवासेन; D2 [अ]थ्युप°; T2 G1. 3. 4 M2 ह्युप°; K2 Dn D5 [अ]प्युत वासेन. — After 134ab, Ś1 D1. 2 read 135. — d) K3 तत्र स्नात्वा महाभुज.

135 Ś1 D1. 2 read 135 after 134ab. — a) Ś1 K1. 3. 4 D2 वा (for ऽपि). D3 क्रियामंत्रैरुपेतश्च. — b) D3 ब्राह्मणः स्यान्न संशयः; T2 G2–4 स्नात्वा च भरतर्षभ. — c) K2 चीर्णव्रती; D5 चीर्णं व्रती. K2 Dn D5 विद्वान् (for विप्रो). Ś1 K1. 3. 4 D1–3 चीर्णव्रतोपनयनः (K1 °ने; D2 °नं). — d) G4 दृढमेतत्. B1 Dn T1 G1. 4 पुरातनैः; B2–4 Dc D4. 6 °नं. Ś1 K1. 3. 4 D1–3 उपवाससमन्वितः.

136 a) K3 [अ]त्र (for [अ]पि). — b) T G शार्ङ्गिणात्र; M1 दर्भिणात्र; M2 दर्विणा च (for समानीताश्च). K4 सुदर्भिणा; S समाहि(G1 °हृ)ताः (for च दर्भिणा). D3 आनीता सुमहात्मना. — c) K2 Dn D2. 5 तेषु; B2 D3 S (except M1) यत्र; D4. 6 तत्र (for येषु). B2–4 Dc D4. 6 T1 G3 M1 स्नात्वा (for स्नातो). Ś1 K1–3 B2 Dn D1. 2. 5 नरश्रेष्ठ. — f) K1 फलं; K3 तु वै; D5 पुनः; T2 G3 [ऽ]पि सः; G4 हि सः (for च सः). Ś1 K1 D1–3 चत्वार्याप्नोति मानवः; M1 चतुर्णां स च विन्दति.

137 a) K Dn D1–3. 5 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — b) K1. 3 Dc D1–3 M शतसहस्रिकं; D5 °स्रशः; G4 बहुसहस्रकं. — c) K1. 4 D1–3 G1. 4 साहस्रिकं; K3 Dn1 T G2. 3 सहस्रकं; M2 सहस्रिकं.

138 a) Ś1 K1 एतयोर्हि. K2 om. (hapl.) 138c–139f; G2 om. 138cd. — c) Dc D3. 4 M1 च (for the first वा). — d) B1. 3. 4 Dc °गुणितो; B2 D4. 6 °संमितो.

139 K2 om. 139 (cf. v.l. 138). — c) K2 Dn तीर्थाभिषेकं. — After 139, S reads 147–148.

140 a) Dc D3. 4. 6 G1 M विमोचन उप°. — Ś1 K1 T1 G1 M2 om. (hapl.) 140c–141b. — c) B1–3 Dc D4. 6 पापैः (for दोषैः). T2 G (G1 om.) प्रतिग्रह(G2 °हा; G4 °ह्य)गतैः पापैः. — d) T2 G (G1 om.) च (for स).

C. 3. 7032
B. 3. 83. 161
K. 3. 81. 161

प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १४०
ततः पञ्चवटं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते ॥ १४१
यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः ।
तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥ १४२
औजसं वारुणं तीर्थं दीप्यते स्वेन तेजसा ।
यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैरृषिभिश्च तपोधनैः ।
सेनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा ॥ १४३
औजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरूद्वह ।
कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा कुरुलोकं प्रपद्यते ॥ १४४
स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १४५
ततो गच्छेदनरकं तीर्थसेवी नराधिप ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १४६
तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीपते ।
अन्वास्यते नरश्रेष्ठ नारायणपुरोगमैः ॥ १४७
सांनिध्यं चैव राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरूद्वह ।
अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १४८
तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिम् ।
अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १४९
नारायणं चाभिगम्य पद्मनाभमरिंदमम् ।
शोभमानो महाराज विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥ १५०
तीर्थे तु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ ।
सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवत्सदा ॥ १५१
ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १५२

---

141 Ś1 K1 T1 G1 M2 om. 141^{ab} (cf. v.l. 140). — ^{a}) K2 Dn D3. 5 G4 पंचवटीं; K3 T2 G2. 3 °नदीं; K4 D1. 2. 3m °नदं. — ^{b}) K4 D1. 2 °चारी समाहितः.

142 ^{a}) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1–3 तत्र; T G1 M2 ततो (for यत्र). — ^{c}) Ś1 अर्चित्वा तं महादेवं; K1 तमर्चित्वा महादेवं. — ^{d}) G2. 3 गिरमिष्टामवाप्नुयात्.

143 ^{a}) Ś1 K3. 4 D2 G4 M2 ओजसं; K1 तेजसं; K2 B Dc Dn D3. 4. 6 तैजसं. — ^{b}) K2 Dn D5 दीप्यमानं स्वतेजसा; Dc दीप्यते तेजसा स्वयं; T1 G1. 2 M2 स्ना(T1 न)-त्वा दीप्यति तेजसा; T2 G3. 4 स्नात्वा दिव्यं (G4 तीर्थं) जितेंद्रियः. — T G3 om. 143^{c}–144^{d}. — ^{e}) K1 सेनाधिपत्ये; B सैनापत्येन; G2. 4 सेनापत्ये च. — ^{f}) K3. 4 D1–3 पुरा (for तदा).

144 T G3 om. 144^{abcd} (cf. v.l. 143). — ^{a}) Ś1 K3. 4 D2 G4 M2 ओजसस्य; K1 तेज°; K2 B D3. 4. 6 तैज°. D1 ओजसस्य च पूर्वे तु; D5 corrupt. — ^{f}) Ś1 K1. 2 Dn D5 T2 G3 ब्रह्म°; B D4. 6 रुद्र°; Dc देव° (for कुरु°).

145 Ś1 om. 145. — ^{c}) B Dc D4. 6 अग्निष्टोममवा°. — ^{d}) Some MSS. स (for च).

146 ^{a}) Ś1 अनवकं; D1 चानवकं; M1 अगरुकं (for अनरकं). T2 G M2 ततो गच्छेत राजेंद्र (G1 M2 नरकं). — ^{b}) S (except M1) कुरूद्वह (for नरा°).

147 S reads 147–148 after 139. — K1 om. 147–148. — ^{a}) K4 B1. 3. 4 D3 तस्मिन्; B2 Dn2 D4. 6 यत्र (for तत्र). — ^{c}) D3 T1 G1 M1 कुरुश्रेष्ठ. K (K1 om.) B D (except D3) अन्वास्ते पुरुषव्याघ्र (K4 D1. 2 °श्रेष्ठ).

148 For sequence in S cf. v.l. 147. K1 om. 148 (cf. v.l. 147). — ^{a}) K2 Dn D5 तत्र (for चैव). Ś1 यत्र नित्यं च सांनिध्यं. — In D3, the portion of the text from 148^{c} up to 60^{d} of the next adhy. is missing. — ^{c}) T G M2 अर्चयित्वा; M1 अभिगत्वा. Ś1 ततो; D4. 6 तु तां; T1 M2 नदीं; G1 दिनं (for च तां).

149 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^{a}) Dc तथैव च; S (except M1) तत्र चैव (by transp.).

150 D3 missing (cf. v.l. 148). K1 om. 150. — ^{b}) Ś1 K2 Dn D1. 5. 6 T1 G1. 4 M1 अरिंदम. — ^{c}) Ś1 K2. 3 Dn1. n3 D5 रोच°; Dn2 राज° (for शोभ°). — ^{d}) K2 Dn D5 च गच्छति (for प्रप°).

151 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^{a}) K2 B D (except D2. 5) G1. 2 तीर्थेषु (for तीर्थे तु). — ^{b}) T1 M1 सन् (for स). Ś1 K1. 3 स्नात्वा भरतसत्तम; B Dc D4. 6 स्नातमात्रो (Dc °त्रे) नराधिप. — ^{c}) K4 B Dc D4. 6 सर्वदुःख-; D1 अपि (for परि-). — ^{d}) D1. 2 M2 शिववत् (for शशि°). K1 तदा; K2–4 Dn D1. 2. 5 M2 नरः (for सदा).

152 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^{a}) K2 स्वस्ति पुनर्; K3 B Dc D4. 6 स्वस्थि(D6 °सि)पुरं (for स्वस्ति°).

गङ्गाह्रदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ।
तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन्कूपे महीपते ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोकं प्रपद्यते ॥ १५३
आपगायां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् ।
गाणपत्यमवाप्नोति कुलं चोद्धरते स्वकम् ॥ १५४
ततः स्थाणुवटं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् ॥ १५५
बदरीपाचनं गच्छेद्वसिष्ठस्याश्रमं ततः ।
बदरं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ १५६
सम्यग्द्वादश वर्षाणि बदरान्भक्षयेत्तु यः ।
त्रिरात्रोपोषितश्चैव भवेत्तुल्यो नराधिप ॥ १५७
इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ।
अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते ॥ १५८
एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोषितो नरः ।
नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५९
ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः ॥ १६०
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् ।
आदित्यलोकं व्रजति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १६१
सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
सोमलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १६२
ततो गच्छेत धर्मज्ञ दधीचस्य महात्मनः ।
तीर्थं पुण्यतमं राजन्पावनं लोकविश्रुतम् ॥ १६३
यत्र सारस्वतो राजन्सोऽङ्गिरास्तपसो निधिः ।

C. 3. 7058
B. 3. 83. 187
K. 3. 81. 187

Ś1 K3 गत्वा; K1 प्राप्य (for गच्छेत्). — b) Ś1 K1. 3 तीर्थान्वेषी (for तीर्थं°). — After 152ab, Ś1 K Dn D5. 6 ins.:

401* प्रदक्षिणमुपावृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ।

— c) T G वामनं (for पावनं). — f) K2. 3 B1. 4 D (except Dn3 D1) T1 M भारत (for मानवः).

153 D3 missing (cf. v.l. 148). — a) T2 G2. 3 M °ह्रदं च. — c) T G च (for तु). — f) K1 B Dc D4. 6 ब्रह्म° (for स्वर्ग°). K4 D1. 2 स्वर्गलोके महीयते.

154 D3 missing (cf. v.l. 148). — d) Ś1 K1 om. च. T1 नृप (for स्वकम्). K2-4 B D (D3 missing) कुलं चैव समुद्धरेत् (D1 त्रिषु लोकेषु विश्रुतं).

155 D3 missing (cf. v.l. 148). D2 om. 155ab. — a) T2 G2-4 M1 तत्र (for ततः). Ś1 K1 M1 स्थाणुपदं; T G M2 °वनं.

156 D3 missing (cf. v.l. 148). — a) Ś1 K4 D1 M बदरीपचनं; K1 °पंचकं; K2 Dc Dn2 D4. 6 G1 °पावनं; D2. 5 °पवनं; T2 G2-4 °काननं. Ś1 K1 गत्वा. — b) Dn गतः (!); D1 तदा (for ततः). T2 G2-4 वसिष्ठाश्रममंततः. D1. 2 om. 156cd. — c) Ś1 K1. 4 B3. 4 Dc D5 बदरान्; K2. 3 B1. 2 Dn D4. 6 बदरीं. B2 D4. 6 भक्षते. B2 यत्र; T2 G2. 3 राजन् (for तत्र).

157 D3 missing (cf. v.l. 148). — b) K3 बदरां; B2 Dn D1. 2 बदरीं; D4. 6 बदरं. B1. 3. 4 भक्षयीत यः. T1 G1 M बदरादस्य य(M2 त)त्फलं; T2 G2-4 बदर्यां तस्य यत्फलं. — c) Ś1 K2 B1. 2 Dn D5 तेन; K1 B4 तत्र (for चैव). T G °पोषितस्येह (T1 G1 °स्यैव). — d) S तुल्यं.

158 D3 missing (cf. v.l. 148). Dc om. 158ab. — a) Dn D1. 5 रुद्रमार्गं; S इंद्रतीर्थं. — b) Ś1 K1 त्रिरात्रोपोषितो नरः (=156d). — d) Ś1 B2-4 D4. 6 स्वर्गं° (for शक्र°).

159 D3 missing (cf. v.l. 148). Ś1 K1 om. 159. — b) To avoid hiatus, K4 Dc त्वेक° (for एक°)!

160 D3 missing (cf. v.l. 148). — a) Ś1 K1. 2 Dn D5 राजेंद्र (for धर्मज्ञ). — c) Ś1 आदित्यस्याथ सोमस्य; S °श्रमं गत्वा (M1 गच्छेत्). — After 160, Dc ins.:

402* तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा स्थानं महदवाप्नुयात् ।
[Cf. v.l. 161.]

161 D3 missing (cf. v.l. 148). K2. 3 om. (hapl.) 161b–162a. — b) S स्थानं महदवाप्नुयात् (cf. 402*).

162 D3 missing (cf. v.l. 148). K2. 3 om. 162a (cf. v.l. 161). — a) S °तीर्थं नरो गत्वा. — b) Ś1 K1. 2 B2 Dn D5 नराधिप (for कुरू°). G1 वाजपेयफलं लभेत् (= 164d). — G1 om. 162c–164d. — d) S (except M2; G1 om.) स वै (for नरो).

163 D3 missing (cf. v.l. 148). G1 om. 163 (cf. v.l. 162). — b) Ś1 [आ]श्रमं ततः; B Dc D4. 6 नराधिप (for महा°).

164 D3 missing (cf. v.l. 148). G1 om. 164abcd (cf. v.l. 162). — a) K3 B1. 3 Dn D5 यातः; K3 T1 राजा; K4 B3. 4 Dc D1. 2. 4. 6 M जातः (for राजन्). — b) K3 T1 om. सः. K1. 4 D1. 2. 5 T1 M1 तपसां (for °सो). — d) K1-3 B1. 4 D (except D4. 6; D3 missing) वाक्ष-

C. 3. 7058
B. 3. 83. 188
K. 3. 81. 188

तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
सारस्वतीं गतिं चैव लभते नात्र संशयः ॥ १६४
ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ।
त्रिरात्रोपोषितो राजन्नुपवासपरायणः ।
लभेत्कन्याशतं दिव्यं ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १६५
ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं संनिहितीमपि ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
मासि मासि समायान्ति पुण्येन महतान्विताः ॥ १६६
संनिहित्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
अश्वमेधशतं तेन इष्टं भवति शाश्वतम् ॥ १६७
पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ।
नद्यो नदास्तडागाश्च सर्वप्रस्रवणानि च ॥ १६८
उदपानाश्च वप्राश्च पुण्यान्यायतनानि च ।
मासि मासि समायान्ति संनिहित्यां न संशयः ॥ १६९
यत्किंचिद्दुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ।
पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १७०
अभिवाद्य ततो यक्षं द्वारपालमरन्तुकम् ।

मेधफलं. — ^{e}) K2 B Dc D4 मतिं (for गतिं).

165 D3 missing (cf. v.l. 148). G1 om. 165. — ^{a}) Ś1 K1 B Dc D4. 6 गत्वा (for गच्छेन्). — ^{b}) B1. 3 D4. 6 T G ब्रह्मचर्यया; B4 नियताशनः; M2 ब्रह्मचार्यथ. — ^{c}) K4 D4. 6 T1 M2 त्रिरात्रमुषितो. — ^{d}) Ś1 K1 सत्यवान्वि(K1 °ङ्गि)यतेंद्रियः; K3 Dn D1. 2. 5 नियतो नियताशनः. — ^{e}) Ś1 पुत्रं; K4 D2 पुण्यं; D1 राजन् (for दिव्यं). — ^{f}) K2. 3 Dn D5 स्वर्गलोकं; Dc स्वर्गं लोकं; T1 पुण्यलोकं. Ś1 K1 ब्रह्मलोके व्रजेत्तथा.

166 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^{b}) Ś1 K4 B Dc Dn3 D1. 2 T1 M2 संनिहिताम्; K1 °हितम्; K2 Dn2 G1 °हतीम्; K3 D5. 6 °हताम्. K1 मया (for अपि). — ^{c}) K2. 4 Dn1. n3 तत्र (for यत्र). — ^{e})=169^{c}. Ś1 K3 B Dc D4. 6 M2 समेष्यंति; K1 अमावास्यां (for समा°). — ^{f}) K1 ब्रह्मलोकं व्रजेत्ततः.

167 D3 missing (cf. v.l. 148). K1 om. 167. — ^{a}) Ś1 K2–4 B1. 3 Dn D1. 2. 5. 6 संनिहत्याम्. — ^{c}) K3 तस्य; K4 Dc D1. 2 तत्र (for तेन). Ś1 अश्वमेधसहस्रं तु; S °शतस्याप्नं. — ^{d}) Ś1 K2–4 Dc Dn D1. 2. 5 तेने(K2. 4 Dn तत्रे)ष्टं शाश्वतं भवेत्; S फलं प्राप्नोति मानवः.

168 D3 missing (cf. v.l. 148). K3 om. 168. — ^{b}) B अंतरीक्ष°. — ^{c}) K2 Dn D5 ह्रदास् (for नदास्). Ś1 K1 तथा कूपाः; K4 B3. 4 D1. 4. 6 तडागानि; D2 S तटाकानि (for तडा°). — ^{d}) Ś1 K1 ह्रदाः (for सर्व-).

169 D3 missing (cf. v.l. 148). D5 om. (hapl.) 169^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1 तडागानि च; K2. 3 Dn M2 उदपानानि. K B4 Dn D1 वाप्यश्च; B1 कूपाश्च. — ^{b}) Dn तीर्था° (for पुण्या°). Ś1 K1 पुण्यापुण्यमलांभसः (K1 °सा); K2 सर्वप्रस्रवणानि च (=168^{d}). — After 169^{ab}, Ś1 K1. 2 B Dn D4. 6 ins.:

403* निःसंशयममावास्यां समेष्यन्ति नराधिप ।

— Dc om. 169^{cd}. — ^{c}) =166^{e}. Ś1 K1. 2 B Dn D4–6 नरव्याघ्र; K3. 4 D1 समेष्यंति (for समा°). — ^{d}) K1 B1. 2 Dn D1. 5 G1 संनिहत्यां; D4. 6 संनीतायां. Ś1 B1. 4 युधिष्ठिर; B2. 3 D4. 6 नरेश्वर (for न संशयः). — After 169, N (except Dc D1. 2; D3 missing) ins.:

404* तीर्थसंनयनादेवं संनीता भुवि विश्रुता ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ।
अमावास्यां तु तत्रैव राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् । [5]
स्नात एव तदाप्नोति कृत्वा श्राद्धं च मानवः ।

[(L. 1) K2 D5 तीर्थसंनिहतादेव; K4 तीर्थे संनय°; B3 Dn2 तीर्थसंनह°; Dn3 तीर्थसंनिह°. K2 Dn D5 संनिहत्येति विश्रुता; K4 संनातिरिति वि°. — (L. 2) Ś1 K1 ब्रह्म° (for स्वर्ग°). — (L. 3) Ś1 K1 B3 अमावस्यां तु; B1. 2. 4 °वास्यायां (for °वास्यां तु). Posterior half=167^{b}. — (L. 4) Ś1 K1 B2 तत्र (for मर्त्यस्). — (L. 5) Ś1 K1 अग्निष्टोमस्य (for सम्यगि°). — (L. 6) K2 Dn D5 समाप्नोति (for तदा°).]

170 D3 missing (cf. v.l. 148). D2 om. 170^{ab} (cf. v.l. 169). — ^{b}) Ś1 K1. 3. 4 D1 T1 G1 M1 स्त्रियो वा. K2 B2 Dn D5 पुरुषेण वा. — ^{d}) T2 G दह्य° (for नश्य°). — ^{f}) K2. 4 Dn D1. 2. 5 प्रपद्यते (for स गच्छति).

171 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^{a}) Ś1 K1 अभिगम्य. — ^{b}) K2 Dn D5 प्रचु(Dn2 °च)क्षुकं; K3 B D4. 6 अचक्रकं; K4 अवक्रुकं; Dc अवक्तुकं; D1. 2 चमत्कुणं; T1 चमंदुकं; T2 G अरुंदु(G4 °तु)कं; M1 अथंदुकं; M2 मचंतुकं (for अरन्तुकम्). — ^{c}) Ś1 कोटिकोपम्; K1 कोटीतीर्थम्; K2. 4 B D (D3 missing) T2 G3 कोटितीर्थम्; K3 कोटीरूपम्; G1 M कोटिरूप.

कोटिरूपमुपस्पृश्य लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ १७१
गङ्गाह्रदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नातस्तु धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति शाश्वतम् ॥ १७२
पृथिव्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ।
त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥ १७३
पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।
अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ १७४
दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वतीम् ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥ १७५
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १७६
ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
तदावसन्ति ये राजन्न ते शोच्याः कथंचन ॥ १७७
तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
रामह्रदानां च मचक्रुकस्य ।
एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥ १७८

C. 3. 7078
B. 3. 83. 208
K. 3. 81. 207

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

---

172 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^{a}) S (except T1 G1 M2) गंगाहृदं च. M2 कूपश्च (for तत्रैव). — ^{b}) T2 G2-4 तीर्थं परमपावनं; M2 तत्रैव भरतर्षभ. — ^{c}) Ś1 K1 स्नात्वा तु; K2-4 B D (D3 missing) स्नायीत (for स्नातस्तु). Ś1 K1 राजेंद्र (for धर्मज्ञ). — ^{d}) Ś1 K1 जितेंद्रियः (for समा°). — ^{f}) N (except Ś1 K1 D1. 2) मानवः (for शाश्व°).

173 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^{a}) T G2-4 M नैमिशं. K2 Dn D5 तीर्थम् (for पुण्यम्). G1 पृथिव्यां नैमिशारण्यं. — ^{d}) D4. 6 विशां पते (for विशि°).

174 D3 missing (cf. v.l. 148). K3 om. from 174^{a} up to 10^{d} of the next adhy. — ^{a}) Ś1 K (K3 om.) Dn D1. 2. 5 कुरुक्षेत्राद्. — ^{b}) B1. 3. 4 Dc D4. 6 वायुनापि समीरिताः.

175 D3 missing (cf. v.l. 148). K3 om. 175 (cf. v.l. 174). — ^{ab}) K2. 4 Dc Dn D1. 2 उत्तरेण दृषद्वत्यां दक्षिणेन सरस्वतीं. — Cf. 389* (lines 3-4).

176 =(var.) 3. 81. 2. D3 missing (cf. v.l. 148). — K3 om. 176 (cf. v.l. 174). — ^{a}) K2 D1. 2. 4. 6 कुरुक्षेत्रे. — ^{c}) K4 इत्येतां; Dc G1 M1 अप्येतां; D1. 2 अथैतां (for अप्येकां). — ^{d}) T2 G2. 3 M1 वि° (for प्र°). B Dc D4. 6 स्वर्गलोके महीयते.

177 D3 missing (cf. v.l. 148). K3 om. 177 (cf. v.l. 174). — T2 G2-4 transp. 177^{ab} and 177^{cd}. — ^{a}) Ś1 K1 ब्रह्मवेद्यां; B4 °वेदिः; T1 G1. 2 ब्राह्मी वेदिः (G2 °दिं); T2 G3. 4 ब्रह्मादिभिः; M1 ब्राह्मी वेदी. Ś1 K1 कुरुक्षेत्रे. — ^{b}) Ś1 K1 पुण्ये. Ś1 K1 ब्रह्मर्षिसेविते; D1. 2 महर्षिसेवितं; T2 G2-4 देवर्षि°. — ^{c}) B Dc Dn D4. 6 तस्मिन्वसंति; T1 M1 सदा°; G4 मंदा° (for तदा°). K2 Dn D5 मर्त्या (for राजन्). Ś1 K1 ये वसंति महात्मानः. — ^{d}) Ś1 K1 B2 D4. 6 कदा° (for कथं°).

178 D3 missing (cf. v.l. 148). K3 om. 178 (cf. v.l. 174). — ^{a}) K1 तरंडुकारंडुकयोः; T1 G2 अरुंदुकारुंदुकयोः; T2 G3. 4 अरुंतुकारुंतुकयोः; G1 अरंदुकारंदुकयोः; M1 अरन्तिकारन्तिकयोः; M2 अरन्तुकार्तिदुकयोः. — ^{b}) G1 रामं (for राम-). Ś1 K1 मरुङ्कुकस्य; K4 मवंतुकस्य; Dc सचक्रुकस्य; D1. 2 मचक्रुणस्य; T1 G1. 3. 4 चमंदुकस्य; T2 G2 तु पंचकस्य; M मचंदुकस्य. — ^{c}) Dc एवं (for एतत्). — ^{d}) D1. 2 प्रजापतेरुत्तर°.

Colophon om. in K3. D3 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1 Dn2 T G2-4 आरण्य. — *Sub-parvan:* T1 तीर्थयात्रा. N (K3 om.; D3 missing) G1 (all om. subparvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 83; Dn3 M2 (before corr.) 84; D1 87; S (M2 after corr.) 82. — *Śloka no.:* Dn 210; D1 199.

82

☞ In D3, stanzas 1-60 are missing (cf. v.l. 3. 81. 148); the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

1 K3 om. 1-10^{d} (cf. v.l. 3. 81. 174). — ^{a}) K2. 4 Dc Dn D2. 5 ततो गच्छेन्महाराज (D2 °प्राज्ञ). — ^{b}) K2 Dn D1. 5 अनुत्तमं (for पुरा°). — After 1^{ab}, N (K3 om.;

८२

C. 3. 7079
B. 3. 84. 1
K. 3. 82. 1

पुलस्त्य उवाच ।

ततो गच्छेत धर्मज्ञ धर्मतीर्थं पुरातनम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्धर्मशीलः समाहितः ।
आसप्तमं कुलं राजन्पुनीते नात्र संशयः ॥ १
ततो गच्छेत धर्मज्ञ कारापतनमुत्तमम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकं च गच्छति ॥ २
सौगन्धिकं वनं राजंस्ततो गच्छेत मानवः ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ३
सिद्धचारणगन्धर्वाः किंनराः समहोरगाः ।
तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४
ततो हि सा सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ।
प्लक्षाद्देवी स्रुता राजन्महापुण्या सरस्वती ॥ ५
तत्राभिषेकं कुर्वीत वल्मीकान्निःसृते जले ।
अर्चयित्वा पितॄन्देवानश्वमेधफलं लभेत् ॥ ६
ईशानाध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् ।
षट्सु शम्यानिपातेषु वल्मीकादिति निश्चयः ॥ ७
कपिलानां सहस्रं च वाजिमेधं च विन्दति ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ८
सुगन्धां शतकुम्भां च पञ्चयज्ञां च भारत ।
अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥ ९
त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
गाणपत्यं स लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ १०
ततो गच्छेत राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् ।

D_3 missing) ins.:

405* यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवानुत्तमं तपः ।
तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च चिह्नितम् ।

[(L. 1) $Ś_1$ Dc महाभाग; $K_{1.4}$ °राज (for °भागस्). — (L. 2) $D_{4.6}$ महत् (for कृतं). $D_{1.2}$ तेन (for स्वेन). K_2 Dn D_5 विश्रुतं (for चिह्नि°).]

— T_1 om. (hapl.) 1de. — ^{e}) $K_{2.4}$ B D (except Dc; D_3 missing) चैव (for राजन्).

2 K_3 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc Dn D_5 T_2 G_{2-4} राजेंद्र (for धर्मज्ञ). — ^{b}) $Ś_1$ कारपांचनम्; K_1 D_6 T_2 G_3 कारुषं वनम्; K_2 Dn ज्ञानपावनम्; K_4 $D_{2.5}$ करपावनम्; $B_{1.4}$ कारापचनम्; B_2 कारापावनम्; B_3 कालापवनम्; Dc कालस्रवनम्; D_4 कारापंठनम्; $G_{2.4}$ मारापतनम्; M_2 कारपतनम्. D_1 करपानमनुत्तमं; G_1 कायापतमनु°. — After 2^{ab}, B_{2-4} ins.:

406* कृच्छ्रेन महता गत्वा तत्र स्नात्वा समाहितः ।

— ^{d}) $Ś_1$ K_1 सूर्य°; B Dc $D_{4.6}$ विष्णु° (for मुनि°).

3 K_3 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{a}) $Ś_1$ K_1 गच्छेत् (for राजन्). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 ततः प्रयतमानसः. — ^{c}) $K_{2.4}$ Dn $D_{1.2.5}$ तत्र (for यत्र).

4 K_3 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^{b}) K_2 Dn D_5 च (for स-).

5 K_3 om. 5 (cf. v.l. 1). — ^{a}) $K_{2.4}$ Dn $D_{1.2.5}$ चापि (for हि सा). K_4 नदी (for सरित्). — ^{c}) K_2 $B_{1.2.4}$ Dn D_5 प्लक्षा देवी स्मृ(B_1 सु)ता राजन्; B_3 प्लक्षा देवी क्षता राजन्; Dc $D_{1.2.4.6}$ प्लक्षा देवी श्रु(D_1 स्तु)ता राजन्; T_1 प्लक्षादेवस्य ता राजन्; T_2 G_{2-4} प्लक्षदेवसुता (G_2 °तो) राजन्; G_1 M प्लक्षा देव (M_1 °वी) स्रुता. — ^{d}) Dn पुण्या देवी (for महा°)!

7 K_3 om. 7 (cf. v.l. 1). — ^{a}) G_2 कवेराध्युषितं; G_4 कवेराभ्यु°. $Ś_1$ K_1 चापि (for नाम). — After 7, M_1 reads 10^{cd}.

8 K_3 om. 8 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_1 Dc सहस्रस्य (for °स्रं च). — ^{b}) $G_{2.4}$ वाजपेयं (for वाजि°). K_4 Dc फलं विंदति मानवः. — ^{d}) $K_{1.4}$ T_2 $G_{2.3}$ पुरातनं; K_2 Dc $D_{1.2.5}$ °नैः.

9 K_3 om. 9 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Dc $D_{1.2}$ शतगंधां; T_2 G_3 शातकुंभां; G_4 चितकुंभान्. — ^{b}) K_1 $B_{2.3}$ $D_{4.6}$ (by corr.) T_2 G_3 पंचयज्ञं; K_2 °पक्षां; K_4 °गंधां; Dn °यक्षां; T_1 $G_{1.2.4}$ °यज्ञाच्; M_1 °यज्ञाश्. — After 9^{ab}, $Ś_1$ K_1 *repeat* 6^{cd}. — ^{c}) $D_{1.2}$ अभिगत्वा. Dc नरव्याघ्र.

10 K_3 om. 10^{abcd} (cf. v.l. 1). — ^{a}) T $G_{3.4}$ त्रिशूलघातं. $Ś_1$ K_1 आसाद्य (for तत्रैव). — After 10^{ab}, $D_{1.2}$ read 21^{d}–22^{a}. — ^{b}) B D_6 दुर्लभं (for भारत), $Ś_1$ K_1 तीर्थं भरतसत्तम. — M_1 reads 10^{cd} after 7. — ^{e}) $K_{2.3}$ D (D_3 missing) च (for स).

शाकंभरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ११
दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल सुव्रत ।
आहारं सा कृतवती मासि मासि नराधिप ॥ १२
ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
आतिथ्यं च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ।
ततः शाकंभरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् ॥ १३
शाकंभरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
त्रिरात्रमुषितः शाकं भक्षयेन्नियतः शुचिः ॥ १४
शाकाहारस्य यत्सम्यग्वर्षैर्द्वादशभिः फलम् ।
तत्फलं तस्य भवति देव्याश्छन्देन भारत ॥ १५
ततो गच्छेत्सुवर्णाक्षं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
यत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत्पुरा ॥ १६
वरांश्च सुबहूँल्लेभे दैवतेषु सुदुर्लभान् ।
उक्तश्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत ॥ १७
अपि चास्मत्प्रियतरो लोके कृष्ण भविष्यसि ।
त्वन्मुखं च जगत्कृत्स्नं भविष्यति न संशयः ॥ १८
तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ १९
धूमावतीं ततो गच्छेत्त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
मनसा प्रार्थितान्कामाँल्लभते नात्र संशयः ॥ २०
देव्यास्तु दक्षिणार्धेन रथावर्तो नराधिप ।
तत्रारोहेत धर्मज्ञ श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
महादेवप्रसादाद्धि गच्छेत परमां गतिम् ॥ २१
प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप ॥ २२

C. 3. 8004
B. 3. 84. 26
K. 3. 82. 24

---

11 ^{a}) B_4 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). B_{1-3} Dc ततो राजगृहं गच्छेत् (B_1 गत्वा). — ^{b}) S (except T_2 G_3 M_2) तीर्थं (for स्थानं). — ^{c}) D_5 S (except G_4) विख्यातं. — ^{d}) Ś$_1$ K_1 Dc_1 D_5 G_2 M भारत; T_1 $G_{1.4}$ विश्रुतं; T_2 G_3 दुर्लभं (for विश्रुता).

12 T_1 om. 12^a–16^b. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ $D_{1.2}$ M_2 तु; B_2 $D_{4.6}$ च (for हि). G_1 °सहस्राणि (for °स्रं हि). — ^{b}) K_2 Dn $D_{2.5}$ M_1 सुव्रता; B $D_{4.6}$ भारत; M_2 तर्पिका (for सुव्रत). T G °न भरतर्षभ (cf. v.l. 13). — K_4 om. 12^c–13^d.

13 T_1 om. 13; K_4 om. 13^{abcd} (cf. v.l. 12). — ^{b}) Ś$_1$ K_1 B_4 D_2 T_2 G_{2-4} भक्तास् (for भक्त्या). — ^{d}) T_2 G_{2-4} °न भरतर्षभ (cf. v.l. 12). — ^{e}) K_3 तदा; Dc T_2 $G_{3.4}$ तत्र; M_1 अतः (for ततः).

14 T_1 om. 14 (cf. v.l. 12). — ^{b}) K_1 तपस्विनः (sic) (for ब्रह्म°). Ś$_1$ K_1 M_2 नराधिप; K_3 D_1 जितेंद्रियः (for समा°). — ^{d}) K_4 Dc भक्षयन्. Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dn D_5 भक्षयित्वा नरः शुचिः.

15 T_1 om. 15 (cf. v.l. 12). — ^{a}) K_2 Dn D_5 किंचिद् (for सम्यग्), and कृतं (for फलम्).

16 T_1 om. 16^{ab} (cf. v.l. 12); M_2 om. 16–17. — ^{a}) Ś$_1$ K $B_{1.3.4}$ Dn D_5 सुवर्णाख्यं; B_2 $D_{4.6}$ °क्षीं; $D_{1.2}$ M_2 सुपर्णाख्यं (M_2 °क्षं). — ^{c}) Ś$_1$ K Dn $D_{1.2.5}$ तत्र (for यत्र).

17 M_2 om. 17 (cf. v.l. 16). — ^{b}) B $D_{4.6}$ M_1 देवैरपि (for दैवतेषु). K_4 $D_{1.2}$ दे(K_4 दै)वतैरपि दुर्लभान्. — ^{c}) S उक्तं च. — ^{d}) Ś$_1$ सोनघ; K_1 मेनघ; Dc चानघ (for भारत).

18 ^{a}) D_1 न; D_2 तु (for च). Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ B D_2 [अ]स्मात्; K_2 Dn D_5 त्वं; Dc [अ]र्थात्; D_1 [अ]न्यत्; T_1 G_1 M_1 [अ]न्यैः (for [अ]स्मत्). K_4 G_1 प्रियतमो. M_2 न मे त्वत्तः प्रियतरः. — ^{b}) $D_{1.2}$ लोके विष्णोर्; M_2 (by transp.) कृष्ण लोके. $B_{3.4}$ Dc_1 $D_{1.2}$ T_1 M_2 भविष्यति. — ^{c}) $K_{2.4}$ Dn $D_{1.2.5}$ T $G_{1.3}$ सर्वं (for कृत्स्नं).

19 K_3 T_1 om. (hapl.) 19–20. — ^{a}) G_4 अत्रा° (for तत्रा°). Ś$_1$ K_1 [अ]भिषेके; $D_{1.2}$ [अ]भिगत्वा; M_2 [अ]पि गत्वा (for [अ]भिगम्य). — ^{b}) $D_{1.2}$ M_2 अर्च° (for पूज°).

20 K_3 T_1 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{a}) G_1 गत्वा (for गच्छेत्). — ^{b}) B Dc $D_{4.6}$ त्रिरात्रमुषितो. — ^{c}) T_2 G लोका° (for कामा°).

21 ^{a}) K_4 Dn_2 G_1 दक्षिणार्थें च (G_1 तु). — K_3 om. 21^c. — For sequence in $D_{1.2}$ cf. v.l. 10. — ^{e}) $B_{2.3}$ $D_{4.6}$ °प्रसादाद्वै; T_2 G °देन (G_1 °दाच्च).

22 For $D_{1.2}$ cf. v.l. 10. — ^{b}) K_4 $D_{1.2}$ गच्छेद्भरतसत्तम; S (except M_2) ततो गच्छेत भारत. — ^{c}) K_2 Dn G_1 महाप्राज्ञः. — ^{d}) K_3 Dc Dn D_5 °प्रमोचनीं; $B_{1.3.4}$ °प्रणाशनीं. — ^{e}) D_1 महाप्राज्ञ; T_2 $G_{2.3}$ महाराज (for नर°).

C. 3. 8004
B. 3. 84. 26
K. 3. 82. 24

ततो गच्छेत धर्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ।
स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ॥ २३
तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः ।
पुण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ २४
सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्ते च तर्पयन् ।
देवान्पितॄंश्च विधिवत्पुण्यलोके महीयते ॥ २५
ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ २६
कपिलावटं च गच्छेत तीर्थसेवी नराधिप ।
उष्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २७
नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ २८
तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप ।
कपिलानां सहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ २९
ततो ललितिकां गच्छेच्छंतनोस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३०
गङ्गासंगमयोश्चैव स्नाति यः संगमे नरः ।
दशाश्वमेधानाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ३१
ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धां लोकविश्रुताम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२
रुद्रावर्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके महीयते ॥ ३३
गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च संगमे ।
स्नातोऽश्वमेधमाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३४

— ^{f}) $D_{1.2}$ न संशयः; T G नरो भुवि (for नरा°).

23 After 23^{ab}, S (except M_1) ins.:

407* अशीतिं योजनशतं पुष्करं स्वर्गमुच्यते ।
अशीतिं धर्मपृष्ठात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः ।
षष्टिं प्रयागाद्राजेन्द्र कुरुक्षेत्रात्तु द्वादश ।
संयुक्तमेव राजेन्द्र गङ्गाद्वारं त्रिविष्टपम् ।

— ^{d}) Ś$_1$ K_1 नराधिप (for न संशयः).

24 ^{a}) $G_{2.4}$ ततो° (for तत्रा°). — ^{b}) K_4 न संशयः; B_1 नराधिप; $D_{1.2}$ नरः शुचिः (for समा°). M_2 पितृदेवार्चने रतः. — After 24^{ab}, M_2 ins.:

408* कोटितीर्थं महाराज शुचिः प्रयतमानसः ।

— ^{c}) T G पौंड° (for पुण्ड°). Ś$_1$ लभते पौंडरीकं च; K_1 लभेत पौंडरीकाक्षं; B $D_{4.6}$ लभते पुंडरीकं तु; M_1 लभेद्धि पौंडरीकं च. — ^{d}) M_2 स्वर्गलोकं च गच्छति. — After 24, $K_{2.4}$ B Dc Dn $D_{4.6}$ ins.:

409* उष्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ।

25 M_2 om. 25–26. — ^{b}) T_2 $G_{2.4}$ चक्रावर्ते. $K_{1.3.4}$ T_2 G तर्पयेत्. — ^{d}) Dn $D_{1.5}$ पुण्ये लोके. G_2 विधीयते.

26 M_2 om. 26 (cf. v.l. 25); Ś$_1$ om. 26–30. — ^{a}) $D_{1.2}$ transp. कनखले and स्नात्वा.

27 Ś$_1$ om. 27 (cf. v.l. 26). — ^{a}) $D_{1.2}$ कपिलावटश्. K_{1-3} Dc Dn D_5 ततो गच्छेत्; K_4 $D_{1.2}$ च तत्रैव; M_2 तु गच्छेत (for च गच्छेत). — ^{c}) K_2 Dn D_5 उपोष्य (for उष्यैकां). K_1 उपोष्य रात्रिं तत्रैकां; K_4 उपोष्यैकां च रजनीं; S (except M_2) तत्रोष्य रजनीमेकां.

28 Ś$_1$ om. 28 (cf. v.l. 26). — ^{a}) $D_{1.2}$ तत्रैव (for राजेन्द्र). — ^{b}) K_4 $D_{1.2}$ तक्षकस्य (for कपि°). — ^{c}) K_4 $D_{1.2.5}$ तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ; S (except M_2) तीर्थं तु (M_1 तद्) भरतश्रेष्ठ. — ^{d}) K_1 सर्वतीर्थेषु; $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ T_1 M_1 त्रिषु लोकेषु; G_1 स्वर्ग°.

29 Ś$_1$ om. 29 (cf. v.l. 26). — ^{d}) K_2 Dn D_5 विंदति (for प्राप्नोति).

30 Ś$_1$ om. 30 (cf. v.l. 26). — ^{a}) K_2 Dn_1. n_2 D_5 ललितकं; K_3 लडतिकां; K_4 G_1 ललित°; B_3 ललितिकं; Dc_1 ललतिकां; $D_{1.2}$ ललतिकं; T_1 कुळिनिकां; T_2 $G_{3.4}$ तु ललितां; G_2 नळिनिकां; M_1 विलपि°; M_2 विदित°. — D_4 om. (hapl.) 30^{b}–33^{a}. — ^{b}) B Dc शांतनोस्. — ^{c}) S (except M_2) नरव्याघ्र (for नरो राजन्).

31 D_4 om. 31 (cf. v.l. 30). — ^{a}) $K_{1.2.4}$ B D (D_3 missing; D_4 om.) M_1 गंगायमुनयोः; K_3 °सुगंगयोः; G_1 °समुद्रयोः; G_4 °सागरयोः; M_2 °समंगयाः (for °संगमयोः). K_2 Dn D_5 मध्ये; B D_6 चापि (for चैव). — ^{b}) Ś$_1$ पुनः; K_4 नृप (for नरः). — ^{cd}) Ś$_1$ अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं च गच्छति.

32 D_4 om. 32 (cf. v.l. 30). — ^{b}) K_4 Dn सुगंधं °विश्रुतं. — ^{d}) Ś$_1$ स्वर्गलोके. T_2 G_{2-4} स्वर्गलोकं च गच्छति.

33 D_4 om. 33^{a} (cf. v.l. 30); Ś$_1$ D_2 M_2 om. 33. — ^{a}) T_2 $G_{2.3}$ मद्रावर्तं; G_4 मंत्रा°. — After 33^{ab}, K_3 ins.:

410* गोसहस्रमवाप्नोति कलेन **तोत्तम ।

— ^{d}) S (M_2 om.) देवलोके. Dn च गच्छति (for मही°).

34 K_2 om. 34. — ^{a}) Ś$_1$ K_1 [ए]व राजेन्द्र (for नर°). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ $B_{2.3}$ Dn D_5 स्नात्वा° (for स्नातो°). $K_{1.3}$

भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्य यथाविधि ।
न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३५
ततः कुब्जाम्रकं गच्छेत्तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३६
अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
सामुद्रकमुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
गोसहस्रफलं विन्देत्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ३७
ब्रह्मावर्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३८
यमुनाप्रभवं गत्वा उपस्पृश्य च यामुने ।
अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ३९
दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४०
सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् ।
तत्रोष्य रजनीः पञ्च विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४१
अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥ ४२
ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठं चैव भारत ।
वासिष्ठं समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥ ४३
ऋषिकुल्यां नरः स्नात्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ।

C. 3. 8027
B. 3. 84. 49
K. 3. 82. 49

B1. 3. 4 D (except Dc2 D5) प्राप्नोति (for आप्नोति).

35 T2 G3. 4 om. 35–36. — ^{a}) B D4. 6 भद्र(B1 तत्र)कर्णह्रदे स्नात्वा (B3 भद्रकर्णे नरः स्नात्वा). — ^{b}) B Dc D4. 6 देवमभ्यर्च्य शंकरं; D1. 2 तीर्थसेवी नराधिप; M2 अर्चयित्वा यथा°. — ^{d}) Ś1 K D (except D4. 6; D3 missing) M2 नाकपृष्ठे च पूज्यते (M3 मोदते).

36 T2 G3. 4 om. 36 (cf. v.l. 35). — ^{a}) K1 कुंजस्रकं; K2 Dn D4. 5 कुब्जाम्रके; B3 कुब्जाश्रमं; Dc कुंजाम्रकं; T1 कुंजावतं; G1 कुंजावनं; G2 कुब्जवतीं; M1 कुजंबरं; M2 कुंजावकं. — ^{b}) K3 Dc Dn D1. 2 M2 नराधिप (for यथा°); cf. v.l. 37. — ^{d}) Ś1 K1 नाग° (for स्वर्ग°).

37 ^{a}) G2. 4 °पदं (for °वटं). K4 D1. 2 T1 M गत्वा (for गच्छेत्). T2 G3 मद्रावर्तं ततो गच्छेत् (cf. v.l. 33^{a}). — ^{b}) S (except G1 M1) यथाक्रमं (for नरा°); cf. v.l. 36. — After 37^{ab}, D1 ins.:

411* तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके महीयते ।

— ^{c}) Ś1 K1 सामुद्रक; Dn2 G3 °द्रिकम्. — After 37^{c}, K2 Dn D5 ins.:

412* ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति.

— ^{e}) K2 Dc1 Dn1 D5. 6 विद्यात्; K3 B Dc2 Dn2. n3 D1. 2. 4 विंद्यात्; T2 G2. 3 गच्छेत् (for विन्देत्).

38 G4 om. 38. K4 reads 38–40 after 45. — ^{b}) Ś1 K1. 4 जितेंद्रियः (for समा°). — ^{d}) Ś1 K Dc1 Dn D1. 2 सोम° (for स्वर्ग°). G2 स्वर्गलोके महीयते; M पुनात्यासप्तमं कुलं.

39 K3 om. 39–42; M2 om. (hapl.) 39^{b}–41^{a}. — ^{b}) Ś1 K1. 2 B D (except D2; D3 missing) समुपस्पृश्य (for उपस्पृश्य च). T1 G1 M2 सु- (for च). Ś1 K2 Dn D5 यामुनं; K1 यामुनां. T2 G3 सिद्धगंधर्वसेवितं. — T2 G3 om. 39^{c}–41^{b}. — ^{c}) G2. 4 °मेधमवाप्नोति. — ^{d}) B1. 2. 4 D6 ब्रह्मलोके. K4 D4 स्वर्गलोकं च गच्छति.

40 K3 T2 G3 M2 om. 40 (cf. v.l. 39). — ^{a}) K2 दधिसंक्रमणं; K4 दीर्घ°; Dn2. n3 देवी°; D5 दधिचक्रमणं; T1 दर्वीवंगमनं; M1 डर्वीसंक्रमणं. — ^{b}) K2 Dn D5 °पूजितं. — ^{d}) Ś1 K1 Dc ब्रह्म° (for स्वर्ग°). K4 D1. 2 कुलं चैव समुद्धरेत् (= 37^{f}).

41 K3 om. 41; T2 G3 om. 41^{ab}; M2 om. 41^{a} (cf. v.l. 39); G4 om. 41–42. — ^{b}) K4 D1. 2 °चारण°. — ^{c}) Dc उपोष्य (for तत्रोष्य). D4. 6 उपोष्य रजनीमेकां; T G1–3 M2 तत्रोषित्वा निशाः (T2 G3 नरः) पंच. — ^{d}) K2 Dn D5 S (T2 G3. 4 om.) विंदेद् (for विन्द्याद्).

42 K3 G4 om. 42 (cf. v.l. 39, 41). — ^{a}) D1. 2 अंतर्- (for अथ). K2 B1 D6 M1 देवीं; D1. 2 नदीं; T G3 M2 वेदिं (for वेदीं). — Ś1 K1 om. (hapl.) 42^{b}–43^{a}; K2 om. 42^{b}–45^{a}; M1 om. 42^{b}–44^{a}. — ^{d}) T G2. 3 om. च. Dc Dn D5 स्वर्गलोकं च गच्छति.

43 Ś1 K1 om. 43^{a}; K2 D2 M1 om. 43 (for Ś1 K1. 2 M1 cf. v.l. 42). — ^{b}) Ś1 K (K2 om.) D1. 5 वासिष्ठीं; Dn2 T1 वसिष्ठं. — ^{c}) Ś1 K3 Dn D1. 5 वासिष्ठीं. — ^{d}) Dc2 Dn3 S (except G3; M1 om.) सर्व- (for सर्वे).

44 K2 om. 44; M1 om. 44^{a} (cf. v.l. 42). — ^{a}) Dn D1. 2 ऋषिकुल्यां समासाद्य (= 43^{a}); S (M1 om.) नरः स्नात्वर्षिकुल्यायां. [ऋषिकुल्यां = ऋषिकुल्यायां (haplology)?] — After 44^{a}, Dn D1. 2 ins.:

413* नरः स्नात्वा विकल्मषः ।
देवान्पितृंश्चार्चयित्वा.

— ^{c}) K3 ततः संध्यां समासाद्य. — ^{d}) K4 D1. 2 जितेंद्रियः

C. 3. 8028
B. 3. 84. 50
K. 3. 82. 50

यदि तत्र वसेन्मासं शाकाहारो नराधिप ॥ ४४
भृगुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेधफलं लभेत् ।
गत्वा वीरप्रमोक्षं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४५
कृत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति पुण्यकृत् ॥ ४६
ततः संध्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमम् ।
उपस्पृश्य च विद्यानां सर्वासां पारगो भवेत् ॥ ४७
महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने ।
एककालं निराहारो लोकानावसते शुभान् ॥ ४८
षष्ठकालोपवासेन मासमुष्य महालये ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४९
अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेविताम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥ ५०
अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम् ।
रूपस्य भागी भवति दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ५१
ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ५२
ततश्च नैमिषं गच्छेत्पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।
तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैर्वृतः ॥ ५३
नैमिषं प्रार्थयानस्य पापस्यार्धं प्रणश्यति ।
प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५४
तत्र मासं वसेद्धीरो नैमिषे तीर्थतत्परः ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि नैमिषे तानि भारत ॥ ५५
अभिषेककृतस्तत्र नियतो नियताशनः ।

(for नरा°). — After 44, T G_{2-4} ins.:

414* द्वादशाहस्य यज्ञस्य फलं स लभते नरः ।

45 K_2 om. 45^a (cf. v.l. 42). — ^{a}) T_1 G_1 M भृगुतुंदं. — ^{c}) Ś$_1$ चीरप्रमोक्षं; B_4 तीर°. — After 45, K_4 reads 38–40.

46 ^{a}) $B_{1.3.4}$ Dc कृत्तिकायामुपोष्यैव; T $G_{3.4}$ °माघयोश्चैव; G_2 °मनसां चैव. — ^{b}) Ś$_1$ K_1 $B_{2.4}$ $D_{4.6}$ M_1 दुर्लभं (for भारत). — K_3 om. 46^c–47^d. — ^{c}) Ś$_1$ K_1 T_2 $G_{3.4}$ °ष्टोममवाप्नोति. — ^{d}) K_4 B Dc Dn om. प्र-. Dn मानवः (for पुण्य°). Ś$_1$ K_1 G_4 स्वर्गलोकं च गच्छति.

47 K_3 om. 47 (cf. v.l. 46). — ^{a}) K_2 Dn D_5 तत्र (for ततः). — ^{c}) $B_{1.3.4}$ Dc $D_{4.6}$ M_1 उपस्पृशेत्. B_2 T_1 G_4 M_2 स (for च). Ś$_1$ K_1 तां विद्यां; K_2 Dn $D_{1.2.5}$ वै विद्यां; K_4 विद्यां वै (for विद्यानां). — ^{d}) Ś$_1$ K (K_3 om.) Dn $D_{1.2.5}$ यत्र त(Ś$_1$ य)त्रोपपद्यते.

48 ^{d}) S (except M_1) लोकान्प्राप्नोति पुष्क(M_2 मंग)लान्.

49 ^{a}) T G_{2-4} एक° (for षष्ठ°). — ^{b}) K_4 D_2 (by transp.) उष्य मासं; D_1 उष्य कालं; M_2 समामुष्य. K_4 उमालये. T G_{2-4} तीर्थसेवी नराधिप. — After 49, B Dc ins.:

415* तीर्णस्तारयते जन्तुर्दश पूर्वान्दशापरान् ।
दृष्ट्वा माहेश्वरं दिव्यं पदं सुरनमस्कृतम् ।
कृतार्थः सर्वकृत्येषु न शोचेन्मरणं नरः ।

— ^{d}) Ś$_1$ Dc D_2 M_1 विद्याद्; K_2 B_1 Dn D_5 T G M_2 विंदेद्; K_4 लभेद् (for विन्द्याद्). — After 49, K_1 ins. 416*.

50 Ś$_1$ $K_{2.3}$ Dn D_5 ins. after 50^{ab}: K_1, after 4

416* दशापरान्दश पूर्वान्नरानुद्धरते कुलम् ।

[Ś$_1$ कुलानुद्धरते नरः (for the posterior half).]

— ^{a}) Ś$_1$ K_1 वैतसकं; K_3 वतसिकां; B_2 कुंत्येसिकां; B_3 G_4 वैतसिकां; D_5 वेतसकं; M_2 वेतसिकं. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.3}$. M_2 °वितं; G_1 °वितः. — Ś$_1$ K_1 om. (hapl.) 50^c–5 — ^{d}) M_1 लभेच् (for गच्छेच्). K_2 Dn D_5 T_2 G om. च. B $D_{4.6}$ गतिं च परमां व्रजेत्.

51 Ś$_1$ K_1 om. 51^{ab} (cf. v.l. 50). — ^{b}) K_2 सिद्धि $D_{4.6}$ तीर्थं°. — D_2 om. (hapl.) 51^c–53^b. — ^{d}) Dn $D_{1.5}$ G_2 पुरातनैः.

52 D_2 om. 52 (cf. v.l. 51). — ^{a}) K_3 अथ वै. $G_{1.2}$ M_2 ब्राह्मणं. T_2 G_2 गच्छेद् (for गत्वा). B $D_{4.6}$ ततो ब्राह्मणिकां गत्वा; T_2 $G_{3.4}$ तथैव गत्वा ब्रह्म — ^{b}) Ś$_1$ K_1 B $D_{4.6}$ G_1 समाहितः (for जिते°).

53 D_2 om. 53^{ab} (cf. v.l. 51). — ^{a}) $K_{2.3}$ Dn D_5 G_2 ततस्तु. S नैमिशं. — ^{b}) B $D_{4.6}$ द्विज° (सिद्ध°). — ^{c}) B_2 $D_{1.2.4.6}$ निवसते. — ^{d}) K_2 Dc $D_{1.5}$ T_2 G_{2-4} सह (for वृतः).

54 ^{a}) Ś$_1$ K_1 नैमिषे; S नैमिशं. Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dn_1. n_2 मृगयानस्य; B_1 पार्थमासाद्य. — ^{d}) $B_{1.3.4}$ $D_{4.6}$ T_2 सर्वपापात्.

55 S नैमिशे (in ^{b} and ^{d}).

56 ^{a}) To remedy the "bad" compound (docu ented by S): Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dn D_5 कृताभिषेकस्तत्रैव; K_3 अभिषे

गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ।
पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम ॥ ५६
यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुपवासपरायणः ।
स मोदेत्स्वर्गलोकस्थ एवमाहुर्मनीषिणः ।
नित्यं पुण्यं च मेध्यं च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ५७
गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतश्च जायते ॥ ५८
सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ५९
ततश्च बाहुदां गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६०
ततश्चीरवतीं गच्छेत्पुण्यां पुण्यतमैर्वृताम् ।
पितृदेवार्चनरतो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ ६१
विमलाशोकमासाद्य विराजति यथा शशी ।
तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥ ६२
गोप्रतारं ततो गच्छेत्सरय्वास्तीर्थमुत्तमम् ।
यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः ॥ ६३
देहं त्यक्त्वा दिवं यातस्तस्य तीर्थस्य तेजसा ।
रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत ॥ ६४
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ।
सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ६५
रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन ।
अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ६६
शतसाहस्रिकं तत्र तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः ।
गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ६७

C. 3. 8053
B. 3. 84. 75
K. 3. 82. 74

न्नरस्तत्र; K_4 $D_{1.2}$ अभिषेके कृते तत्र; B_1 अभिषेकं कृतस्तत्र; $B_{2.3}$ Dc $D_{4.6}$ अभिषेकं तत्र कृ(D_6 ग)त्वा; B_4 अभिषेकं ततः कृत्वा. — ^{c}) K_3 Dc Dn $G_{2.4}$ M_1 गवांमेधस्य (for गवाम°). K_2 गवामयुतदानस्य. — ^{d}) Dc_1 T_2 G_{2-4} om. प्र-. $K_{1.4}$ Dc $D_{1.2}$ S मानवः (for भारत).

57 ^{a}) S नैमिशे. — ^{c}) Ś$_1$ B_2 स्वर्गलोकस्तु; B_1 Dn_1 °लोकेषु; Dn_2. n_3 सर्वलोकेषु; G_1 M_2 सर्वलोकस्थ. — ^{e}) $K_{2.4}$ Dn $D_{1.2}$ transp. पुण्यं and मेध्यं. K_3 सेव्यं (for पुण्यं). — ^{f}) S नैमिशं.

58 D_5 om. 58^{cd}. — ^{d}) G_1 ब्रह्मलोकं च. Ś$_1$ K_1 M_1 भवेच्च सः; K_2 B Dn $D_{4.6}$ भवेत्सदा (for च जायते).

59 Dn_3 om. 59^{ab}. — ^{b}) K_3 B_{2-4} $D_{1.2}$ M_1 तर्पयन् (for °येत्).

60 ^{a}) Ś$_1$ बाहुलां; K_3 बाहुकां; G_2 बहुदां. — ^{b}) B $D_{4.6}$ तीर्थसेवी नराधिप. — After 60^{ab}, Ś$_1$ $K_{1.2}$ $B_{2.4}$ (marg.) Dn D_{4-6} ins.:

417* तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ।

— ^{c}) K_4 $D_{1.2}$ अग्निष्टोमस्य य°. — ^{d}) T_2 G_{2-4} om. प्र-. Ś$_1$ $K_{1.3}$ M_2 भारत; K_2 Dn D_5 कौरव (for मानवः).

61 D_3 resumes (cf. v.l. 3. 81. 148). — ^{a}) K_2 Dn D_5 क्षीरवतीं; K_4 $D_{1.2}$ चीरवटीं; B Dc $D_{4.6}$ ची($D_{4.6}$ चि)रनदीं; T_2 G_3 शरनदीं; G_2 शरावतीं; G_4 शतवतीं; M_2 शीघ्रवतीं. — ^{b}) K_2 Dc Dn D_5 G_1 पुण्यतरैर्; K_4 $B_{2.3}$ Dc_2 $D_{2.4.6}$ M_2 °जनैर्; T_2 $G_{3.4}$ °जलैर्. — ^{c}) K_2 Dn D_5 T_1 M °र्चनपरः. — ^{d}) $K_{1.3.4}$ $D_{1.2}$ वाजिमेधमवा°.

62 ^{a}) B_2 विमलालोकमा°; $D_{1.2}$ विमलातीर्थमा°; T G_{2-4} विश्वालोकं समासाद्य. — ^{b}) Ś$_1$ K_1 विरोचति. $K_{2.3}$ Dc Dn D_5 ब्रह्मचारी समाहितः; $D_{1.2}$ ब्रह्मचारी जितेंद्रियः. — ^{c}) T G तत्रोषित्वा निशामेकां. — ^{d}) Ś$_1$ K_1 गोसहस्र-फलं लभेत्.

63 Ś$_1$ K_1 om. 63^{ab}. — ^{a}) K_3 गोप्रचारे; B_1 (*sup. lin.*)$_{.2}$ °चारं; D_2 °भारं; G_4 °कारं (cf. 65). — ^{b}) $D_{1.2}$ सरयूतीर्थं°.

64 ^{a}) T_2 G_{2-4} स च वीरः (for देहं त्यक्त्वा). Ś$_1$ K_1 B_{2-4} D_{4-6} M_1 पुरा राजन्; K_2 B_1 Dn D_5 महाराज; K_3 दिवं यांति; Dc दिवं गत्वा (for दिवं यातस्). — ^{c}) Ś$_1$ K_1 M प्रभावेन (Ś$_1$ °ण). — ^{d}) T G व्यवसायेन चानघ.

65 ^{b}) K_3 $B_{1.2}$ गोप्रचारे; G_4 °कारे (cf. 63). — D_2 om. 65^{cd}. — ^{d}) T_2 G_{2-4} विष्णुलोके म°.

66 K_2 om. 66^{ab}. — ^{d}) K_4 Dc_1 D_1 स्व- (for च). B_2 स्वकं (for नरः). Ś$_1$ K_1 कुलं चैव समुद्धरेत्.

67 ^{a}) K_3 B $D_{3.4.6}$ G_1 शतसाहस्रकं. Ś$_1$ K Dc Dn $D_{3.5}$ तीर्थं; $D_{1.2}$ चैव. — ^{b}) Ś$_1$ K Dc Dn $D_{3.5}$ त(Ś$_1$ $K_{1.4}$ Dc अ)त्रैव भरतर्षभ. — ^{e}) Ś$_1$ K_1 गोसहस्रमवाप्नोति. — ^{f}) Dc $D_{3.4.6}$ M_2 om. प्र-. M_2 पुरुषर्षभ. Ś$_1$ K_1 नरो नास्त्यत्र संशयः.

68 ^{a}) K_3 B Dc $D_{3.4.6}$ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — After 68^{ab}, Dn D_5 ins.:

C. 3. 8054
B. 3. 84. 76
K. 3. 82. 75

ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्चयित्वा गुहं नृप ।
गोसहस्रफलं विन्देत्तेजस्वी च भवेन्नरः ॥ ६८
ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् ।
कपिलाह्रदे नरः स्नात्वा राजसूयफलं लभेत् ॥ ६९
मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
गोमतीगङ्गयोश्चैव संगमे लोकविश्रुते ।
अग्निष्टोममवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ७०
ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अश्वमेधमवाप्नोति गमनादेव भारत ॥ ७१
तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
पितॄणां तत्र वै दत्तमक्षयं भवति प्रभो ॥ ७२
महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
अक्षयान्प्राप्नुयाल्लोकान्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ७३
ततो ब्रह्मसरो गच्छेद्धर्मारण्योपशोभितम् ।
पौण्डरीकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥ ७४
तस्मिन्सरसि राजेन्द्र ब्रह्मणो यूप उच्छ्रितः ।
यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ ७५
ततो गच्छेत राजेन्द्र धेनुकां लोकविश्रुताम् ।
एकरात्रोषितो राजन्प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद् ध्रुवम् ॥ ७६
तत्र चिह्नं महाराज अद्यापि हि न संशयः ।

418* अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
— ^{d}) B2 G2 ह्यर्च° (for अर्च°). Ś1 K1 शुचिस्तत्र नराधिप; K3 Dc M1 गुहमर्च्य नराधिप (M1 यथाविधि). — ^{e}) K2. 4 B Dn D5 विद्यात्; K3 Dc D1–4 विंद्यात् (for विन्देत्). — ^{f}) D4. 6 °स्वी चापि जायते.

69 T1 G1 transp. 69 and 70. — ^{b}) Ś1 K1 Dc2 D3 देवमर्च्य; K4 D1. 2 पूजयित्वा; G2 ह्यर्चयित्वा. — ^{c}) Hypermetric! K3 कपिलाह्रदं संस्पृश्य; K4 D1. 2 °ह्रदमु(K4 °ह्रदे उ)पस्पृश्य; B1–3 Dc D4. 6 S कपिलानां ह्रदे स्नात्वा; D3 कपिलस्य ह्रदे स्नात्वा. — ^{d}) D6 वाजपेयफलं; T1 G1 गोसहस्रफलं. Ś1 K1. 2 Dn राजसूयमवाप्नुयात्. — After 69, Ś1 K1. 2 Dn D5 ins.:

419* अविमुक्तं समासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
दर्शनाद्देवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ।
प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः ।;

while M2 ins. 421*.

70 K3 om. 70. T1 G1 transp. 69 and 70. — ^{a}) Ś1 K1 मार्कंडेयस्य. — After 70^{ab}, T G3. 4 ins.:

420* अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ।

— D5 om. (hapl.) 70^{e}–72^{b}. — ^{e}) Ś1 K1 M1 स्नात्वाग्निष्टोममवाप्नोति. — T G2–4 ins. after 70: M2, after 69:

421* वाराणस्यां विशेषेण यत्र विश्वेश्वरः शिवः ।
देव्या सह महाबाहो गङ्गां समवगाहते ।
तत्र मासं वसेद्धीरो ब्रह्मचारी समाहितः ।
यावज्जीवकृतं पापं मासेनैकेन शुध्यति ।

71 D5 om. 71 (cf. v.l. 70). — ^{b}) K2. 4 B Dn D1. 2. 4. 6 G1 समाहितः (for जिते°). — ^{d}) K4 ब्रह्मलोकं च गच्छति; Dn1. n3 कुलं चैव समुद्धरेत्; T1 गयायानेन भारत.

72 D5 om. 72^{ab} (cf. v.l. 70). — ^{a}) K3 B1. 3. 4 Dc G1 M1 यत्रा°. K4 D1. 2 S [अ]क्षय्यवटो. — ^{c}) M1 पितृभ्यस्. Ś1 K1 पितॄणां दत्तमन्नं हि; K2–4 Dc Dn D1. 2. 5 तत्र (K3. 4 यत्र) दत्तं पितृभ्यस्तु (D1. 2 °श्च); T G M2 तत्र (G1. 2 अत्र) दत्तं पितॄणां तु (M2 च). — ^{d}) Ś1 K1 [इ]ति वै (for प्रभो). K2–4 Dn D5 भवत्यक्षयमुच्यते (K4 °मव्ययं); D3 क्षयं भवति भारत ( ); T G अक्षय्यमुपपद्यते.

74 Ś1 K1 read 74^{ab} after 105. — ^{a}) T G2–4 ब्राह्मं (for ब्रह्म-). K2 B3 Dn D5 गत्वा (for गच्छेत्). — ^{b}) T G1–3 M2 ब्रह्मारण्यो°. Ś1 K1 D4. 6 -सेवितं (for -शोभितम्). — K1 om. 74^{cd}. — ^{c}) K2. 4 Dc Dn D1–3. 5 ब्रह्मलोकम्; B2. 3 D4. 6 पुंडरीकम्. — ^{d}) Ś1 चैव; Dn2 D1. 2 T2 G3 इव; M2 एक- (for एव). K2 Dn2 D2. 4. 5 G2. 4 शर्वरी. — After 74, D3 *repeats* 74^{ab}, followed by a variant of 72^{cd}.

75 ^{a}) K2–4 D (except D4. 6) M2 ब्रह्मणा तत्र सरसि. — ^{b}) K2. 4 B Dc Dn D1. 2. 5 यूप(K2. 4 °पः)श्रेष्ठः समुच्छ्रितः; K3 प्रायः पुण्योपकल्पितः; D3 यूपश्रेष्ठः समन्वितः; D4. 6 यूपः श्रेष्ठः समुत्थितः. — ^{c}) K2 Dn D5 प्रदक्षिणी°. — ^{d}) K4 D2 वाजिमेधफलं; D3 राजसूय°.

76 ^{b}) Ś1 K B Dc Dn D4–6 M1 धेनुकं (Ś1 वैनवं; K4 धेनवं; D1. 2 धैनवं; D5 वेणवं) °विश्रुतं; D3 धेनुलोकं च विश्रुतं. — ^{d}) Dn2. n3 D3. 5 तिलधेनुकं. — ^{f}) B1 G3 वसेद्; T1 भवेद्; T2 G3. 4 विशेद् (for व्रजेद्). M1 सोमलोकं स गच्छति.

77 ^{a}) K4 Dn D3 T1 G1. 2 M2 महद्राजन् (for महाराज). — ^{b}) D1. 2 च (for हि). Ś1 K1. 4 Dn D5 अद्यापि सुमहाद्भुतं; K2. 3 अत्रा(K3 °द्या)पि सुमहद्भृशं; Dc अद्यापि

कपिला सह वत्सेन पर्वते विचरत्युत ।
सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ७७
तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम ।
यत्किंचिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ॥ ७८
ततो गृध्रवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।
स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ७९
ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।
इतरेषां तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ८०
गच्छेत तत उद्यन्तं पर्वतं गीतनादितम् ।
सावित्रं तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ८१
तत्र संध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
उपास्ता च भवेत्संध्या तेन द्वादशवार्षिकी ॥ ८२
योनिद्वारं च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।
तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिसंकरात् ॥ ८३
कृष्णशुक्लावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः ।
पुनात्यासप्तमं राजन्कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ८४
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ८५
ततः फल्गुं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप ।
अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च महतीं व्रजेत् ॥ ८६
ततो गच्छेत राजेन्द्र धर्मपृष्ठं समाहितः ।
यत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ।

C. 3. 8077
B. 3. 84. 99
K. 3. 82. 98

महदद्भुतं. — c) B D3. 4. 6 -वत्सा वै (for वत्सेन). Ś1 K1. 2 Dn D5 कपिलायाः सवत्सायाः; K3 सवत्सा कपिला तत्र; K4 D1. 2 कपिला सा सवत्सा तु; Dc (corrupt) कपिला सहस्रा वत्सा वै. — d) Ś1 K1. 2 Dn D5 च(K2 त्व)रंत्याः पर्वते कृतं; K3 पर्वते विचरेत्पुनः; Dc पर्वते हि चरेत्पुनः; D3 पर्वते विचरन्पुनः. — e) K2 पदानस्य; B D4. 6 पदान्यस्या; Dc पदन्यासा; M2 पदान्यद्य (for पदानि स्म). T1 सवत्सां गां प्रदाति स्म. — f) K3 चापि; M1 [ऽ]त्रापि (for ऽद्यापि). K3 T G M1 तत्र वै (for भारत). M2 दृश्यंते भरतर्षभ.

78 D1 om. 78. — a) G1 पादेषु (for राजेन्द्र). — b) G1 स्वर्गच्छेत् (for पदेषु). S कुरुनंदन (G4 °सत्तम). — c) Ś1 K1 T1 M1 पुंसः; K3 किंचित् (repeated!); B D4. 6 पापं (B2 तस्य) (for कर्म).

79 b) Dc D3 शूलिनः (for धीमतः). — c) T2 G3 स्नायिता. — d) Dn3 D1. 2 नमस्कृत्य (for अभि°). Dc D4. 6 संगम्य वृषभध्वजं.

80 ab) Dc व्रतं (for भवेच्च). S transp. भवेत् and व्रतं. — c) Ś1 K1 च (for तु). — d) K4 B2–4 Dn2 D3. 4. 6 सर्वं (for सर्व-).

81 a) D3 T1 transp. गच्छेत and ततः. K2–4 Dc Dn D1. 2. 5 उद्यंतं च ततो गच्छेत्; T2 G M2 उदयं तु (M2 तं) ततो गच्छेत् (G1 ततोधिगच्छेदुद्यंतं); M1 उद्यंतमथ गच्छेत. — b) Ś1 K1 शीतनादितं; K3 D1 गीतवादिनं; D2 T1 G1. 3. 4 M2 °वादितं. — c) Ś1 K1. 2 Dn D5 सावित्र्यास्तु. D1. 2 तस्मिन् (for तत्र). K3 सावित्र्याः पर्वतं तत्र; M1 सावित्र्यास्तत्र तु पदं.

82 b) Some MSS. (as usual) शंसित°. — c) D1 T G1 उपासिता (for उपास्ता च). Ś1 K1. 2 Dn D5 तेन ह्युपास्ता भवति. — d) Ś1 K1. 3. 4 Dn D5 संध्या (for तेन).

83 b) Dc2 दृश्यते (for विश्रुतं). — c) K4 D1. 2 [अ]भिगत्वा. — d) Ś1 K D (except D3) योनिसंकटात्.

84 a) Ś1 K1 B शुक्लकृष्णावुभौ; D3 इत्यकृष्णा°; M2 कृष्णपक्षा°. G1 कृष्णपक्षचतुर्दश्यां. — b) Ś1 D1 G1 गंगायां. Ś1 K4 D1 नृप (for नरः). — c) Ś1 K1 लोके; K4 D1. 2 चैव (for राजन्).

85 b) D3 M यदि कश्चिद् (for यद्येकोऽपि). — After 85ab, T2 G3 ins.:

422* यावज्जीवकृतं पापं मासेनैकेन शुध्यति ।
ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।,

of which the second line is a v.l. of 71ab. — c) T G1–3 M2 गौरीं वा वरयेत्कन्यां; M1. 2 (*inf. lin.*) यजेद्वा वाजिमेधेन.

86 b) K2 M2 नराधिपः; B D4. 6 शुचिर्नरः. — d) K3 Dc1 परमां (for महतीं). K3. 4 Dc1 लभेत् (for व्रजेत्). — After 86, T2 G2–4 read 88.

87 K4 om. 87. — b) Ś1 धर्मस्वस्थं; K1–3 Dn D5 धर्मप्रस्थं. K3 Dc1 D1. 2 नराधिप. — c) K2 B2. 4 D (except D3) तत्र (for यत्र). — K1 (om. line 5). 2 B3. 4 Dc Dn D4. 6 ins. after 87cd; D3, after 87ef:

423* तत्र कूपोदकं पीत्वा तेन स्नातः शुचिस्तथा ।
पितॄन्देवांस्तु संतर्प्य मुक्तपापं दिवं व्रजेत् ।
मतङ्गस्याश्रमस्तत्र महर्षेर्भावितात्मनः ।
तं प्रविश्याश्रमं श्रीमच्छ्रमशोकविनाशनम् ।
गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।

C. 3. 8080
B. 3. 84. 102
K. 3. 82. 102

अभिगम्य ततस्तत्र वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ८७
ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्रार्चयित्वा राजेन्द्र ब्रह्माणममितौजसम् ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८८
ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
उपस्पृश्य तपोदेषु काक्षीवानिव मोदते ॥ ८९
यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्नीत पुरुषः शुचिः ।
यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते भ्रूणहत्यया ॥ ९०
मणिनागं ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
नैत्यकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य मानवः ॥ ९१
दष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम् ।
तत्रोष्य रजनीमेकां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९२
ततो गच्छेत ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं नृप ।
अहल्याया ह्रदे स्नात्वा व्रजेत परमां गतिम् ।
अभिगम्य श्रियं राजन्विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥ ९३
तत्रोदपानो धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ ९४
जनकस्य तु राजर्षेः कूपस्त्रिदशपूजितः ।

[(L. 1) B3. 4 Dn कृत्वा (Dn2 गत्वा) (for पीत्वा). — (L. 2) D3. 4. 6 च (for तु). — (L. 4) D3 श्रेष्ठं (for श्रीमत्). — (L. 5) Dc गवांमेधस्य; Dn1 गवामयन-; D3 गोमेधस्य च (for गवामयस्य).]

— K1 cont. (with a gloss):

424* अष्टौ यस्य तु शुक्लानि लाङ्गूलककुदः शिरः ।
उरः शिरश्च चत्वारः स वृषो नीड उच्यते ।,

which is followed by a *repetition* of 81^{cd} (with v.l.). — On the other hand, S (except T1) ins. after 87^{cd}:

425* गत्वा च तत्र धर्मात्मन्नश्वमेधफलं लभेत् ।
[M1 अभिगत्वा तत्र धर्मंमश्व° etc.]

— K1 om. 87^{e}–88^{d}; K4 S (except T2 G3) om. 87^{ef}. — ^{e}) K2 B Dc Dn D4. 6 धर्मं तत्रापि संस्पृश्य (B1. 4. 5 °गम्य); T2 G3 गत्वा च तत्र धर्मात्मन्. — ^{f}) K2. 3 Dc Dn D5 °मेधमवाप्नुयात्.

88 K1 om. 88^{abcd} (cf. v.l. 87). T2 G2–4 read 88 after 86. — ^{b}) Ś1 K2 Dn D5 ब्रह्मज्ञानसनुत्तमं; D3 ब्राह्मणं च यतव्रत. — ^{c}) Ś1 K (K1 om.) B Dc Dn D1. 2. 4. 6 M2 तत्राभिगम्य राजेंद्र (B D4. 6 ब्रह्माणम्); D3 सावित्र्यास्तु पदं तत्र (cf. 81^{c}). — ^{d}) Ś1 K2 Dn D5 पुरुषर्षभ; K3. 4 D1. 2 भरतर्षभ; Dc नियतव्रतः (for अमितौ°). B1. 2. 4 D4. 6 अर्चयेन्नियतव्रतः; B3 अर्चयित्वा यतव्रतः; D3 दृष्ट्वा भरतसत्तम. — ^{e}) D1. 2 °सूयमवाप्नोति. — ^{f}) Ś1 K1. 2 Dn विंदति (for प्राप्नोति). B1. 2. 4 D4. 6 भारत (for मानवः). D1. 2 तत्र स्नात्वा नरोत्तम (D1 °नघ).

89 B3 om. 89^{bc}. — ^{c}) Ś1 K B (B3 om.) Dc Dn D1. 4. 6 ततस्तत्र; D3 ततो देवं; D5 नरस्तत्र; T1 च देवेषु; T2 G2–4 च तोयेषु; G1 ततोदेषु (for तपोदेषु). — ^{d}) S कक्षी° (for काक्षी°). T2 G3. 4 रोचते (for मोद°).

90 ^{a}) K3 उदकं; B2 D4 नित्यकं (for नैत्यकं). — ^{b}) Ś1 K1. 4 Dc1 D1–3 प्राश्नीयात्. — ^{d}) Ś1 K B D (except D1. 2) ब्रह्म° (K4 भ्रातृ°) (for भ्रूण°).

91 ^{a}) K4 B D4. 6 M2 गच्छेद् (for गत्वा). — ^{c}) K2. 4 Dc Dn D5 T1 M1 तैर्थिकं; K3 तैखिकं; D1 तथैकं; D2 तेर्थिकं (for नैत्यकं). K4 D1. 2 भजते (for भुञ्जते). D3 तैर्थिकं भुक्तवांस्तत्र. — ^{d}) K2 Dn D5 M2 भारत (for मानवः). D3 फलं लेभेत तैर्थिकं. — After 91, D3 ins.:

426* भुक्तवांस्तत्र मणिना तीर्थाभिगम्य मानवः ।

92 ^{a}) B1–3 D4. 6 [अ]स्य (for [अ]पि). — ^{b}) K3. 4 B Dc D1. 2. 4. 6 विषं न क्रमते भुवि (B Dc D4. 6 नृप); G4 न तस्याक्रमते विषं; M2 विषं नाक्रमते नृप. — ^{d}) K2 Dn D5 गोसहस्रफलं लभेत् (=91^{b}).

93 ^{a}) K3 राजेंद्र; D4. 6 विप्रर्षेर्; T2 G3 धर्मज्ञ (for ब्रह्मर्षेर्). — ^{b}) Ś1 K1. 2 Dn D5 प्रियं; K4 महत्; M2 नरः (for नृप). T G M1 गौतमस्याश्रमं ततः. — ^{c}) Some MSS. अहिल्याया. T2 G3. 4 ह्रदं (for ह्रदे). G4 गत्वा (for स्नात्वा). — ^{d}) K3 Dc S (except M2) गच्छेत; B1. 2. 4 D3 व्रजते (for व्रजेत). — ^{e}) Ś1 K1. 2 B1. 3. 4 Dn D1. 2. 4. 5 अभिगत्वा; G2 अभिक्रम्य. K2 Dn D3. 5 [आ]श्रमं; G1 श्रुतं (for श्रियं). — ^{f}) Ś1 K1. 2 Dn D5 आत्मनः (for उत्तमाम्). T2 G2–4 शोभते नात्र संशयः.

94 94^{a}=108^{a}. — ^{ab}) Ś1 K D (except D4. 6) तत्रोपदानं, and विश्रुतं. — D5 om. 94^{c}–95^{d}. — ^{c})=95^{c}. Ś1 कुर्वाणं; K1. 3. 4 कुर्वीत (for कृत्वा तु). — Ś1 om. (hapl.) 94^{d}–95^{c}. — ^{d}) K1 M2 विष्णुलोकम्. K3 D3 °मेधफलं लभेत्.

95 D1. 5 om. 95 (for D5 cf. v.l. 94); Ś1 om. 95^{abc} (cf. v.l. 94); D3 om. 95^{cd}. — ^{c}) =94^{c}. D2 M2 कुर्वीत (for कृत्वा तु).

तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ९५
ततो विनशनं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ।
वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ९६
गण्डकीं तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् ।
वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ९७
ततोऽधिवंश्यं धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनम् ।
गुह्यकेषु महाराज मोदते नात्र संशयः ॥ ९८
कम्पनां तु समासाद्य नदीं सिद्धनिषेविताम् ।
पुण्डरीकमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ९९
ततो विशालामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १००
अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य नराधिप ।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १०१
दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नरः शुचिः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ १०२
महेश्वरपदं गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
महेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १०३
तत्र कोटिस्तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ ।
कूर्मरूपेण राजेन्द्र असुरेण दुरात्मना ।
ह्रियमाणाहृता राजन्विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १०४
तत्राभिषेकं कुर्वाणस्तीर्थकोट्यां युधिष्ठिर ।
पुण्डरीकमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १०५

C. 3. 8100
B. 3. 84. 122
K. 3. 82. 122

---

96 ^{b}) G$_{2}$ °प्रणाशनं. — Ś$_{1}$ K$_{4}$ om. (hapl.) 96^{d}–97^{c}. — ^{d}) K$_{2.3}$ D$_{5}$ M$_{2}$ सूर्यलोकं (cf. 97^{d}). — After 96, S (except T$_{1}$ G$_{1}$ M$_{1}$) ins.:

427* ततो विपाशं धर्मज्ञ समाविश्य ततोऽनघ ।
गुह्यलोके महाराज मोदते नात्र संशयः ।

[(L. 1) T$_{2}$ G$_{3}$ विपाशां. T$_{2}$ G$_{3}$ समाविश्येत्; G$_{2}$ समासाद्य. G$_{4}$ M$_{2}$ तपोधन (for ततोऽनघ). — (L. 2)=(var.) 98^{cd}. G$_{2}$ M$_{2}$ गुह्यकेषु; G$_{4}$ गुह्यलोकं.]

97 Ś$_{1}$ K$_{4}$ om. 97^{abc} (cf. v.l. 96); K$_{2.3}$ D$_{2.5}$ M$_{2}$ om. 97; B$_{3}$ om. 97–100. — ^{a}) K$_{1}$ गंडकीं यः; D$_{1}$ °कीं यां; T$_{1}$ °कीलं; T$_{2}$ G$_{2-4}$ °कीयं (for °कीं तु). G$_{1}$ गंडकीयं सर्वतीर्थं. — ^{b}) G$_{1}$ शुद्धं ब्रह्मजलो°. — $97^{d} = 99^{d}$. — After 97, Ś$_{1}$ K$_{1}$ read 100^{a} followed by 99^{bcd} (om. hapl. 98, 99^{a} and 100^{bcd}), and K$_{2}$ Dc$_{2}$ Dn D$_{5}$ M$_{1}$ read 100.

98 Ś$_{1}$ K$_{1}$ B$_{3}$ T$_{2}$ G$_{3}$ om. 98 (for Ś$_{1}$ K$_{1}$ B$_{3}$ cf. v.l. 97); M$_{1}$ om. (hapl.) 98–99. — ^{a}) K$_{2}$ Dn G$_{2.4}$ M$_{2}$ °वंगं; K$_{4}$ Dc D$_{1.2}$ °वंशं; B$_{2}$ °रम्यं (for °वंश्यं). D$_{3}$ शर्वज्ञ (for धर्मज्ञ). G$_{1}$ ततो विहंगान्धर्मज्ञ. — ^{b}) D$_{1.2}$ समासाद्य. K$_{4}$ D$_{1.2}$ T$_{1}$ तपोधनः; D$_{3}$ तपोधनं; D$_{6}$ G$_{4}$ ततो वनं. For 98^{cd}, cf. line 2 of 427*. — ^{c}) Dc$_{1}$ D$_{3.4}$ °भाग (for °राज).

99 Ś$_{1}$ K$_{1}$ om. 99^{a}; B$_{3}$ om. 99 (cf. v.l. 97); M$_{1}$ om. 99 (cf. v.l. 98). — ^{a}) K$_{3}$ किंपुण्यां; K$_{4}$ किंपुमां; B$_{2}$ कंवदां (B$_{2}$m किंपुनां and कसुमां); D$_{4.6}$ कर्बुदां; D$_{1.2}$ कथकं (for कम्पनां). S (M$_{1}$ om.) अथ कंपुनमासाद्य. — ^{b}) D$_{1.2}$ S (M$_{1}$ om.) नदं °निषेवितं; D$_{3}$ तीर्थं °निषेवितं. — ^{c}) T G पौंडरीकम्. — ^{d}) $=97^{d}$. K$_{2.3}$ B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{5}$ स्वर्गलोकं; B$_{1}$ D$_{3.4.6}$ G$_{4}$ सोम°.

100 B$_{3}$ om. 100 (cf. v.l. 97). — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ B$_{2}$ Dn D$_{1.2}$ T$_{1}$ M विशल्याम् (for विशालाम्). — Ś$_{1}$ K$_{1}$ om. 100^{bcd} (cf. v.l. 97). — ^{d}) D$_{1}$ सूर्यलोकं. K$_{3.4}$ Dc वाजिमेधं च विंदति.

101 G$_{4}$ om. 101–102. — ^{b}) K$_{2}$ Dn D$_{5}$ धराधिप; G$_{2}$ युधिष्ठिर (for नरा°). — K$_{3}$ om. (? hapl.) 101^{c}–102^{b}. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ सूर्यलोकं च गच्छति ($=97^{d}$, 99^{d}).

102 G$_{4}$ om. 102; K$_{3}$ om. 102^{ab} (cf. v.l. 101). — ^{b}) K$_{2}$ Dc$_{1}$ Dn D$_{5}$ M$_{2}$ नराधिप; K$_{4}$ D$_{1.2}$ युधिष्ठिर (for नरः शुचिः). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ D (except D$_{1.2.4.6}$) T$_{1}$ M वाजिमेधं; T$_{2}$ G$_{2.3}$ स्वर्गलोकं. D$_{3}$ च विद्यति; G$_{2}$ च गच्छति. G$_{1}$ वाजिपेयफलं लभेत्.

103 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{3.4}$ D$_{2.3}$ M$_{2}$ अथ माषपदं (M$_{2}$ °वणं); K$_{1}$ Dc$_{1}$ Dn D$_{1.4-6}$ अथ सोमपदं; B अथ मासपदं (for महेश्वर°). — ^{c}) K$_{2.3}$ B$_{1.3}$ Dn D$_{2.4-6}$ माहेश्वर°. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ D$_{1}$ वाजपेयफलं ल°.

104 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ B$_{2.4}$ Dn D$_{4-6}$ M$_{2}$ कोटी; B$_{1.2}$ D$_{3}$ कोटि (for कोटिस्). B$_{3}$ [इ]ति; D$_{5}$ च (for तु). — ^{c}) S (except M$_{2}$) °रूपेणासुरेण. — ^{d}) K$_{2}$ Dn D$_{5}$ ह्यसुरेण; T$_{1}$ G$_{1}$ राजन्यो वै; T$_{2}$ G$_{2-4}$ M$_{1}$ रजन्यां वै. Dc D$_{4.6}$ महात्मना. — ^{e}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ D$_{3}$ ह्रियमाणा घृता; K$_{2}$ D$_{5}$ °णोद्धृता; T$_{1}$ °णो हृतः. K$_{4}$ T G$_{1-3}$ पूर्वं (for राजन्).

105 ^{a}) N (except Ś$_{1}$ K$_{1}$) M$_{2}$ कुर्वीत (for कुर्वाणस्). — D$_{1.2}$ om. 105^{bc}. — ^{b}) D$_{4.6}$ नराधिप; T$_{1}$ युधां वर; G$_{4}$ कुरूद्वह (for युधि°). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ S पौंडरीकम्. — ^{d}) K$_{3}$ T$_{2}$ G$_{2.3}$ स (for च). Ś$_{1}$ K$_{1}$ विंदति (for गच्छति).

C. 3. 8100
B. 3. 84. 122
K. 3. 82. 122

ततो गच्छेत राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य तु ।
सदा संनिहितो यत्र हरिर्वसति भारत ।
शालग्राम इति ख्यातो विष्णोरद्भुतकर्मणः ॥ १०६
अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १०७
तत्रोदपानो धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनः ।
समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे संनिहिताः सदा ।
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १०८
अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
विराजति यथा सोम ऋणैर्मुक्तो युधिष्ठिर ॥ १०९
जातिस्मर उपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः ।
जातिस्मरत्वं प्राप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ॥ ११०
वटेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा तु केशवम् ।
ईप्सितांल्लभते कामानुपवासान्न संशयः ॥ १११
ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
अभिवाद्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ११२
भरतस्याश्रमं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
कौशिकीं तत्र सेवेत महापातकनाशिनीम् ।
राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ११३
ततो गच्छेत धर्मज्ञ चम्पकारण्यमुत्तमम् ।

K_4 $D_{1.2}$ विष्णुलोके महीयते. — After 105, $Ś_1$ K_1 read 74^{ab}.

106 G_1 om. (hapl.) 106–107. T_2 G_3 read 106–107 after 120. — ^{a}) K_4 B Dc_1 $D_{1-4.6}$ M_2 ततो गच्छेन्नर- (K_4 °नृप)श्रेष्ठ. — ^{b}) K_2 Dn $D_{3.5}$ च; K_3 ह; S (except M_2; G_1 om.) वै (for तु). — $Ś_1$ K_1 om. 106^{cd}. — ^{d}) K_2 Dn D_5 विष्णुर्; K_3 रविर् (for हरिर्). — After 106^{cd}, $K_{2.3}$ $B_{1.2.4}$ Dc_1 Dn $D_{3.4.6}$ ins.:

428* यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
आदित्या वसवो रुद्रा जनार्दनमुपासते ।
[(L. 2) $B_{1.2}$ उपागताः (for उपासते).]

— ^{e}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ Dc_1 शालिग्राम; S (G_1 om.) साळ°. D_3 M_2 ख्यातं. — ^{f}) K Dn $D_{3.5}$ G_4 विष्णुर् (for विष्णोर्). K_4 अद्भुतदर्शनः; Dn अद्भुतकर्मकः.

107 G_1 om. 107 (cf. v.l. 106). For T_2 G_3 cf. v.l. 106. — ^{a}) K_1 $D_{1.2}$ अभिगत्वा. T_2 $G_{2.3}$ हृषीकेशं (for त्रिलो°). — ^{b}) = 109^{b}. $D_{1.2}$ तं देवं (for वरदं). B $D_{4.6}$ अच्युतं (for अव्ययम्). — Dc_2 M om. (hapl.) 107^{c}–109^{b}. — ^{d}) G_2 स (for च). $D_{1.2}$ विष्णुलोके महीयते.

108 Dc_2 M om. 108 (cf. v.l. 107). — ^{a}) = 94^{a}. $Ś_1$ K Dn_{2}. n_3 D_{1-3} T_2 $G_{1.3}$ तत्रोदपानं (D_3 °णं); Dn_1 D_5 °पदानं; $G_{2.4}$ °दपाने. — ^{b}) $Ś_1$ K Dn $D_{1.2.3.5}$ °प्रमोचनं; T_2 G_3 °प्रणाशनं; $G_{2.4}$ °प्रणाशनः. — K_2 Dn_1. n_3 om. 108^{cdef}. — ^{c}) T G चापि (for तत्र). — ^{d}) K_1 D_5 G_1 तदा; B_2 शुभाः; B_3 शुचिः (for सदा). — After 108, $Ś_1$ K_1 $D_{1.2.5}$ read 113^{ab}, *repeating* it in its proper place.

109 Dc_2 M om. 109^{ab} (cf. v.l. 107). — ^{a}) $D_{1.2}$ अभिगत्वा. Dc_1 T G त्रिलोकेशं (for महा°). — ^{b}) = 107^{b}. K_{2-4} Dn $D_{1.2.5}$ रुद्रम् (for विष्णुम्). — ^{c}) B_{1-3} $D_{1.2.4.6}$ विराजते. $Ś_1$ K_1 मेरुस् (for सोम). — ^{d}) K_2 Dn D_5 मेघैर्; Dc ऋक्षैर् (for ऋणैर्). $Ś_1$ K_1 तस्मिंस्तीर्थे युधिष्ठिर.

110 ^{a}) K_1 जातिं स्मरेद्; $K_{2.3}$ B_{2-4} Dn D_5 जातिस्मरम्. M_1 तु स्पृष्ट्वापः (for उपस्पृश्य). — ^{c}) $Ś_1$ K B_3 Dn D_{3-6} M_2 om. प्र-. T_2 G_{2-4} जातिस्मरो भवेद्राजन्. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 स्नातस्; M_2 ज्ञात्वा (for स्नात्वा). $Ś_1$ K_1 तस्मिन् (for तत्र). Dc विष्णुलोकं च गच्छति; T_2 G_{2-4} पुरुषो नात्र संशयः.

111 ^{a}) K_2 Dn $D_{3.5}$ माहेश्वरपुरं गत्वा; $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ वटेश्वरपुरोगं च; T_1 °पुरे स्नात्वा; T_2 $G_{1.3.4}$ °पुरे योगी. — ^{b}) G_2 ह्यर्चयित्वा; M_2 समभ्यर्च्य. $Ś_1$ K_1 हरं विभुं; K_2 Dn D_5 वृषध्वजं; $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ G_2 च केशवं; T_2 $G_{3.4}$ M_1 [अ]थ केशवं; M_2 हरिं प्रभुः. — ^{cd}) $Ś_1$ K_1 ईप्सितार्थांल्लभेत्कामानुपवासपरायणः. — After 111, D_3 ins.:

429* तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

112 ^{b}) = 113^{b}. K_1 T_2 G_{2-4} °प्रणाशनं. — ^{c}) S_1 K Dn $D_{3..5}$ T_1 G_1 °गम्य (for °वाद्य). K_1 महा-; $D_{1.2}$ नरं (for हरिं).

113 $Ś_1$ K_1 $D_{1.2.5}$ read 113^{ab} after 108, *repeating* it here. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn D_5 कुशिक° (for भरत°). K_2 Dn D_5 गच्छेत् (for गत्वा). — ^{b}) = 112^{b}. $Ś_1$ K_1 सर्वपापप्रणाशनं; T_2 G_{2-4} महापातकनाशनं. — K_3 T_2 G_{2-4} om. 113^{cd}. — ^{c}) T_1 G_1 M अभि- (for तत्र). $Ś_1$ K_1 सेवीत. — ^{d}) K_2 Dn D_5 महापापप्रणाशिनीं. — ^{e}) $Ś_1$ K_1 व्राजि° (sic) (for राज°)!

114 ^{a}) $K_{2.3}$ Dn D_5 G_1 राजेंद्र (for धर्मज्ञ).

तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११४
अथ ज्येष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमसंमतम् ।
उपोष्य रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ११५
तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिम् ।
मित्रावरुणयोर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ ॥ ११६
कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ।
मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति भरतर्षभ ॥ ११७
कन्यायां ये प्रयच्छन्ति पानमन्नं च भारत ।
तदक्षयमिति प्राहुर्ऋषयः संशितव्रताः ॥ ११८
निश्चीरां च समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ११९
ये तु दानं प्रयच्छन्ति निश्चीरासंगमे नराः ।
ते यान्ति नरशार्दूल ब्रह्मलोकं न संशयः ॥ १२०
तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ १२१
देवकूटं समासाद्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२२
ततो गच्छेत राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्ह्रदम् ।
यत्र सिद्धिं परां प्राप्तो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ १२३
तत्र मासं वसेद्वीर कौशिक्यां भरतर्षभ ।
अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति ॥ १२४
सर्वतीर्थवरे चैव यो वसेत महाह्रदे ।

C. 3. 8122
B. 3. 84. 144
K. 3. 82. 144

115 ^{a}) T_1 ततः (for अथ). Ś$_1$ K_2 Dn D_5 जेष्ठिल°; K_3 ज्योष्ठिल°; B $D_{4.6}$ गोष्ठिल°; Dc गोष्टिन°; T_2 $G_{2.3}$ M_2 ज्यैष्ठिल°; G_1 जातिल°; M_1 ज्योतिल°. $D_{1.3}$ अथ ज्ये(D_3 ष)ष्ठिं समासाद्य. — T_2 G_3 om. (hapl.) 115^b–117^a. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dn D_5 परमदुर्लभं; Dc_1 परमसंगलं; T_1 परमसंमितं; G_1 M_2 भरतसत्तम. $K_{3.4}$ D_{1-3} तीर्थसेवी कुरूद्वह. — $D_{1.2}$ om. 115^c–116^b. — ^{c}) $K_{2.4}$ Dn D_5 $G_{2.4}$ तत्रोष्य (for उपोष्य). — ^{d}) Ś$_1$ K_1 Dn $D_{4.5}$ गोसहस्रफलं ल°.

116 T_2 G_3 om. 116; $D_{1.2}$ om. 116^{ab} (cf. v.l. 115). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ D_3 प्राप्नोति; B $D_{4.6}$ आप्नुयात्. K_4 B Dc $D_{4.6}$ S (T_2 G_3 om.) भरतर्षभ. — After 116, N ins.:

430* त्रिरात्रोपोषितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

[K_4 D_2 वह्नि- (for अग्नि-). K_4 D_{1-3} -ष्टोममवाप्नुयात् (for -ष्टोमफलं लभेत्).]

117 T_2 G_3 om. 117^a (cf. v.l. 115). — ^{a}) K_2 कन्यासंवेश्य°; Dc कन्यासंभेद°; $D_{1.2}$ °सवमथासाद्य; G_2 °संवेद्यमानस्य; M_2 °वेद्यां समासाद्य. — T_2 G_{2-4} om. 117^{cd}. — ^{d}) $K_{3.4}$ D_3 M_2 प्राप्नोति (for आप्नोति). Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dn D_5 T_1 पुरुषर्षभ.

118 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ D_1 कन्यानां; T_2 $G_{3.4}$ कन्यका; G_2 कन्यकां (for कन्यायां). Dc D_6 यत् (for ये). — ^{b}) N M_1 दानम् (for पानम्). Ś$_1$ K B_1 Dn $D_{1.2.5}$ M_1 अण्वपि; B_3 अर्थं च; Dc_1 अन्नोथ; D_3 एकेपि (for अन्नं च). — ^{c}) Dc $D_{1.6}$ अक्षय्यम्. $K_{3.4}$ D_3 $G_{1.2.4}$ M इह (for इति). T_2 G_3 इतीहाहुर्. — ^{d}) S (except M_2) मुनयः (for ऋषयः).

119 ^{a}) Ś$_1$ निचीरां च; K_1 निवीरा च; $B_{1.2}$ निश्चीनां तु (B_2 च); T G M_1 निश्चिरां तु. $K_{2.4}$ Dn $D_{1.2.5}$ ततो निर्वीरमासाद्य; K_3 ततो निचीरामासाद्य; M_2 ततोभिगम्य निश्चीरां (cf. v.l. 120^b). — ^{b}) K_2 Dn $D_{1-3.5}$ M_1 विश्रुतं. — ^{d}) Ś$_1$ K_1 कुलं चैव समुद्धरेत्; K_3 Dc पुनात्यासप्तमं कुलं.

120 ^{a}) $G_{1.2.4}$ [इं]धनं (for दानं). — ^{b}) Cf. 119^a. K_2 निवीरा°; K_4 Dn D_5 निर्वीरा°; $D_{1.2}$ निर्विराः संगमे; D_3 निश्चिता°; T_1 G_1 निश्चिरा°; M_2 निश्चीराः संगमे. T_2 G_{2-4} निश्चीरायां नरर्षभ. — ^{d}) Ś$_1$ K_2 B Dn D_{4-6} शक्र($D_{4.6}$ ब्रह्म)लोकमनामयं. — After 120, T_2 G_3 read 106–107.

121 ^{d}) K_1 वाजिपेयम्; K_3 T_2 $G_{2.3}$ वाजिमेधम्. Dn_2 वाजपेयफलं लभेत्; G_4 वाजिमेधफलं लभेत्.

122 ^{a}) K_3 देवरूपं. T_2 G_3 देवर्षिकूटमासाद्य. — ^{b}) B_3 $D_{4.6}$ देवर्षि°.

123 ^{a}) Ś$_1$ तत्र (for ततो). Ś$_1$ $K_{1.4}$ Dc D_{1-3} M_1 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — ^{c}) K_4 तत्र (for यत्र). $K_{1.3}$ पुरा (for परां). $B_{2.3}$ Dc $D_{4.6}$ प्राप (Dc_2 प्राप्य) (for प्राप्तो).

124 ^{a}) $K_{3.4}$ वसन् (for वसेद्). B_3 $D_{4.6}$ वीरः; T_2 G धीमान् (G_1 धीर); M धीरः (for वीर). — ^{c}) S (except M_2) अश्वमेधेन. — ^{d}) K_3 तत्पुण्यमधि°; T_1 तमनेनाधि°.

125 ^{d}) Ś$_1$ लभेद्; K B Dn_1. n_3 $D_{1-3.5.6}$ विंद्याद्; Dc D_4 विद्याद् (for विन्देद्). Dn_2 नरो नास्त्यत्र संशयः (= 126^d).

C. 3. 8123
B. 3. 84. 145
K. 3. 82. 145

न दुर्गतिमवाप्नोति विन्देद्बहु सुवर्णकम् ॥ १२५
कुमारमभिगत्वा च वीराश्रमनिवासिनम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १२६
अग्निधारां समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति न च स्वर्गान्निवर्तते ॥ १२७
पितामहसरो गत्वा शैलराजप्रतिष्ठितम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वाणो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १२८
पितामहस्य सरसः प्रस्रुता लोकपावनी ।
कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १२९
यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति ।
षष्ठकालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १३०
शिखरं वै महादेव्या गौर्यास्त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
समारुह्य नरः श्राद्धः स्तनकुण्डेषु संविशेत् ॥ १३१
तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
हयमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३२
ताम्रारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३३
नन्दिन्यां च समासाद्य कूपं त्रिदशसेवितम् ।
नरमेधस्य यत्पुण्यं तत्प्राप्नोति कुरूद्वह ॥ १३४
कालिकासंगमे स्नात्वा कौशिक्यारुणयोर्यतः ।
त्रिरात्रोपोषितो विद्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३५
उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः ।

---

126 ^{a}) N (except D1. 2) अभिगम्याथ (for अभिगत्वा च). D1. 2 T2 G2–4 तु (for च). M2 अभिगम्य कुमारं च. — ^{b}) T2 G3 पुरा°; G4 सरा°. — K3 om. (hapl.) 126^{d}–127^{c}.

127 K3 om. 127^{abc} (cf. v.l. 126). — ^{a}) Ś1 अग्निधामं; D1. 2 °वासं; T2 G2. 3 °धारं. — ^{b}) Ś1 D1. 2 G4 विश्रुतं; K2 D4 विश्रुता. D3 विष्णुलोकेति विश्रुतं. — K2 om. (hapl.) 127^{c}–129^{d}. — ^{c}) Dn तत्राभिषेकं कुर्वाणः! — ^{d}) K4 नरो नास्त्यत्र संशयः (= 126^{d}); B न दुर्गतिमवाप्नुयात्; Dn D5 ह्य(Dn2. n3 अ)ग्निष्टोममवाप्नुयात्; D3 M1 न च दुर्गाणि पश्यति (M1 सेवते); D4. 6 न च दुर्गतिमाप्नुयात्. — After 127, K1 B Dc Dn D4. 6 *repeat* 109^{ab}.

128 K2 D5 om. 128 (for K2 cf. v.l. 127). — ^{b}) Dn D1. 2. 4. 6 °समीपतः. — ^{d}) Ś1 K4 B1. 4 Dc Dn D1–3 T1 G1 अ(B1. 4 ह्य॰; D3 त्व)ग्निष्टोममवाप्नुयात्; T2 G2–4 न दुर्गतिमवाप्नुयात्.

129 K2 om. 129 (cf. v.l. 127). — ^{b}) K1. 3 T2 G2–4 प्रसूता; T1 प्रवृत्ता (for प्रस्रुता). Ś1 K2 D3 °भाविनी; K3. 4 °भावनी.

130 ^{a}) Ś1 D1. 2 M2 तत्र. — ^{b}) Ś1 Dc T2 G3 अधिगच्छति; B D4. 6 उपलक्षयेत्. — After 130, Ś1 K B1 D (except D3. 4. 6) M1 ins.:

431* ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थसेवनतत्परः।

[D1. 2 M1 राजेंद्र (for धर्मज्ञ). Ś1 D1. 2 M1 तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं; K1 तीर्थसेवी नराधिप.]

131 K4 om. 131–132. — ^{ab}) B2–4 D3. 4. 6 M2 ततो गौर्यास्तु शिखरं देव्यास्त्रैलोक्य°. — ^{c}) Ś1 तत्रा°; K1. 3 M1 तमा° (for समा°). K1 ततः (for नरः). Ś1 K1 श्रद्धी; B1. 4 शुद्धः; D2 स्रग्वी; D3 T1 G2 M1 श्राद्धी; T2 G3 दृष्ट्वा; M2 श्रीमान् (for श्राद्धः). — ^{d}) K3 पुनः कुंडेषु; B D4. 6 ततः कुंडेषु; G2 देव° (for स्तन°). K1 संवसेत्. Dc ततः कुंडं समाविशेत्; G4 स्तनकुंडे समा°. — After 131, N (except K4 D3–6) ins.:

432* स्तनकुण्डमुपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत्।

[K3 पुनः (for स्तन-). K1. 3 Dc D2 वाजिमेध° (for वाजपेय°).]

132 K1. 3. 4 om. 132 (for K4 cf. v.l. 131). — ^{b}) D3 वाजिमेधफलं लभेत्. — D3 om. 132^{cd}.

133 M2 om. 133^{ab}. — ^{a}) K2 B1–3 D5 ताम्रारुणां. — K3 om. (hapl.) 133^{b}–134^{a}. — ^{d}) K2 B2 Dn D1. 5 ब्रह्मलोकं; B4 (*sup. lin.*) स्वर्गं°.

134 K3 om. 134^{a} (cf. v.l. 133). — ^{a}) T2 G3 नलिन्याश्च; G2 M1 नंदिन्याश्च (for नन्दिन्यां). — ^{b}) K1 Dc M2 त्रिदशपूजितं; K2 Dn D5 देवनिषेवितं. — ^{d}) Ś1 K2 Dn D3. 5 om. प्र-. K2 Dn D5 नराधिप; G2 न संशयः (for कुरू°). — After 134, D4. 6 ins.:

433* वाजिमेधफलं प्राप्य शक्रलोकं च गच्छति ।

135 ^{a}) K3 कालंके; D3. 4 कलिंगां; T G3 कालिका-; G1 कालिन्यां; M1 कालिन्द्याः; M2 कालिकां (for कालिका-). — ^{b}) K1 B Dn2. n3 D5 कौशिक्यरुणयोः; K2 Dn1 D3 कौशिका°; K4 कौशिक्यामुभयोः; D1. 2 कोशकारुणयोः. K4 तथा; B4 Dn D4. 6 T2 G3 गतः; T1 पुरा; G1. 2. 4 पुनः (for यतः). — ^{c}) Ś1 K2 Dn D5 राजन् (for विद्वान्).

136 ^{b}) Ś1 तदा; D1. 3. 4 तथा; G2 यत्र (for ततः).

कुम्भकर्णाश्रमे स्नात्वा पूज्यते भुवि मानवः ॥ १३६
स्नात्वा कोकामुखे पुण्ये ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
जातिस्मरत्वं प्राप्नोति दृष्टमेतत्पुरातने ॥ १३७
सकृन्नन्दां समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३८
ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिषूदनम् ।
सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते ॥ १३९
औद्दालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४०
धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
वाजपेयमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १४१
तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
दण्डार्कमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १४२
लवेडिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपसेविताम् ।
वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १४३

C. 3. 8142
B. 3. 84. 162
K. 3. 82. 163

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

S व्रजेत् (for बुधः). K2 कूपं देवनिषेवितं (cf. 134b). — c) B4 गत्वा (for स्नात्वा). K2. 4 Dn D1. 2. 5 T2 G2–4 °श्रमं गत्वा. — d) K4 T1 M2 दिवि (for भुवि).

137 a) Ś1 काकमुखे; B1 कोक°; T2 G2–4 कोकामृते. K1. 2. 4 Dn D1. 5 कोकामुख(K1 °क)मुपस्पृश्य; K3 कोकातीर्थे ततो गत्वा; Dc D2 M2 कौ(M2 को)कामुख उ(D2 °खमु)पस्पृश्य. — b) K4 Dc जितेंद्रियः; B D3. 4. 6 समाहितः (for यत°). M2 उपवासपरायणः. — c) Ś1 K B4 Dn D1. 5 om. प्र-. — d) K2. 3 B4 Dc Dn D5 T G2–4 पुरातनैः; D1. 2 °नं. — After 137, T1 G1. 2. 4 ins.:

434* मृगतुङ्गं समासाद्य विपाप्मा भवति द्विजः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ।
[Cf. 138 and v.l.]

138 a) K2 शक्रनदी; K4 D1 शक्रनंदां; Dc D3. 5 सकृन्नदी (D5 °दीं); Dn1 (before corr.). n2 प्राकृनदीं च; D2 शक्रनिदां; T2 G3 मृगतुंगं (cf. 434*); G1 सकृन्नलां. — b) B1 पूतात्मा; T2 विपाप्मा (for कृतात्मा). — d) B स्वर्गलोकं; T2 G3 ब्रह्मलोकं. Ś1 पूज्यते भुवि मानवः (= 136d); D3 शक्रलोके च पूज्यते; D6 स्वर्गलोके महीयते.

139 a) Ś1 स्वर्णद्वीपं समासाद्य. — b) K2 B1 Dn D5 मेध्यं; S (except G2) देवं. Ś1 कांजनिसूदनं; K1. 4 D4. 6 कौंजनिषूदनं; Dn2 D5 °निषूदकं; G3 मुनिनिषेवितं (cf. 140b). Some MSS. -निसूदनं. Dc देवकुंजनिषेविते; D3 मेध्यकुंजनिसूदनं.

140 a) Ś1 K4 D1. 2 उद्दालकं; K1 D3 उद्दालके; K3 M2 औद्दालके. Dc तदा राजन्; G1 समासाद्य; M2 महातेजाः (for महाराज). — Ś1 om. (hapl.) 140c–141b. — c) K1. 2. 4 Dn D1. 2. 5 कृत्वा वै; Dc D3 कृत्वैव; M1 कृत्वा तु (for कुर्वीत).

141 Ś1 om. 141ab (cf. v.l. 140). — a) K1 B D4. 6 ब्रह्मतीर्थं. — K3 om. (hapl.) 141b–142a. — b) B2. 4 M ब्रह्मनिषेवितं; T1 धर्मनिषेवितं; T2 G1–3 देवर्षिसेवितं. — 141c=143c. — d) Ś1 K (K3 om.) Dn D1. 2. 5 T1 विमानस्थश्च पूज्यते (= 143d).

142 Cf. 436*. — K3 D3 om. 142a (for K3 cf. v.l. 141); D5 T1 om. 142–143. — Ś1 reads 142–143 after पुलस्त्य उ° of the next adhy. (83). — a) Ś1 K1. 2 D (except D4. 6; D3 om.) अथ (for तथा). Ś1 चंडं; T2 G2–4 M2 पंपां (for चम्पां). — c) Ś1 दंडर्षम्; K2 Dn D2 M2 दंडार्तम्; K3 दंडार्थम्; K4 D1 दंडार्षम्; D3 दंडार्द्धिम्. Ś1 K2 Dn D1. 2 अभिगत्वा. K2 Dn D1. 2 तु (for [ए]व). K1 B Dc D4. 6 दंडार्पणं समासाद्य (B1. 2 चाभिवाद्य).

143 Cf. 437*. — K3 D6 T1 om. 143 (for D5 T1 cf. v.l. 142). — a) B Dc2 D6 नवेडिकां; D1. 2 ललतिकां; D3 लवेलिकां; Dc1 D4 लपेडिकां. S (T1 om.) ततो लविलकां (G1 M1 लवलि°; G2. 4 लेवलि°; M2 लवेलि°) गच्छेत्. — b) Ś1 B D6 G4 पुण्यनिषेवितां; K1. 2. 4 Dc D1–4 M1 पुण्योपशोभितां. — c) =141c. K4 Dc2 वाजिमेध°; D1. 2 राजसूय°.

Colophon om. in D5. — *Major parvan:* Ś1 Dn2 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* D2 M2 तीर्थयात्रा. N (except D2; D5 om.) T2 G3 (all om. sub-parvan name) mention only पुलस्त्य(B4 अगस्त्य)तीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* T1 तीर्थप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 84; Dn3 M2 (before corr.) 85; D1 88; S (M2 after corr.) 83. — *Śloka no.:* Dn1 163; Dn2 164; Dn3 165; D1 155.

८३

C. 3. 8143
B. 3. 85. 1
K. 3. 83. 1

पुलस्त्य उवाच ।
अथ संध्यां समासाद्य संवेद्यं तीर्थमुत्तमम् ।
उपस्पृश्य नरो विद्वान्भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥ १
रामस्य च प्रसादेन तीर्थं राजन्कृतं पुरा ।
तल्लोहित्यं समासाद्य विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ २
करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति कृते पैतामहे विधौ ॥ ३
गङ्गायास्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च संगमे ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४
गङ्गायास्त्वपरं द्वीपं प्राप्य यः स्नाति भारत ।
त्रिरात्रोपोषितो राजन्सर्वकामानवाप्नुयात् ॥ ५
ततो वैतरणीं गत्वा नदीं पापप्रमोचनीम् ।
विरजं तीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ॥ ६
प्रभवेच्च कुले पुण्ये सर्वपापं व्यपोहति ।
गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति च कुलं नरः ॥ ७
शोणस्य ज्योतिरथ्याश्च संगमे निवसञ्शुचिः ।
तर्पयित्वा पितॄन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ८
शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुरुनन्दन ।
वंशगुल्म उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ९
ऋषभं तीर्थमासाद्य कोशलायां नराधिप ।

83

1 After the ref., Ś1 reads 3. 82. 142–143. — ^{b}) K3 T G संवेद्यं (G1 संबंधे); B1 D6 संवेद्या-; B3 संविष्टे; M संवेध्ये (for संवेद्यं). K1. 3 B3. 4 D6 S तीर्थं उ(K1. 3 B4 T2 G3 °र्थमु)त्तमे. — ^{c}) K1 स्नात्वा; K2 Dn D5 विद्यां; D2 राजन् (for विद्वान्). — ^{d}) K2 Dn D5 लभते नात्र सं°; G2 भवत्येव न सं°.

2 ^{a}) K4 रामचंद्र-; T2 G2–4 रामस्य तु. Ś1 K1. 2 Dn D5 प्रभावेण; T1 प्रदानेन. — ^{b}) K2. 3 Dc D4. 6 तीर्थराजं कृतं; D3 तीर्थराजा कृतः; T1 G2 तीर्थराजीकृतं. T2 G3 इदं (for कृतं). — ^{c}) Ś1 K1. 4 B Dc Dn3 D1. 3. 4. 6 तं (for तल्). Ś1 K3 Dc Dn D2. 5. 6 T1 लौहित्यं; D3 T2 G3 लोहितं; G4 लौहितं. — ^{d}) K1 T G M2 विंदेद्बहु; K2 D6 M1 विद्या°.

3 ^{c}) Ś1 K1 सौत्रामणिमवा°. — ^{d}) K2 Dn D5 प्रजापतिकृतो विधिः; K3 पितामहविधौ कृते; K4 D1–3 T1 G1 M पितामहकृतो विधिः; B Dc D4. 6 शक्र(B4 D4. 6 स्वर्ग)लोकं च गच्छति (B2 स्वर्गलोके महीयते); T2 G2–4 पितामहसलोकतां.

4 ^{a}) K2 Dn D5 तत्र (for त्वथ). — ^{c}) T2 G2–4 M2 अश्वमेधाद्.

5 D3 om. 5–7. — ^{a}) K3. 4 Dc D1. 2 S (except M1) च (for तु). K3. 4 B3 Dc Dn2 D1. 2. 4. 6 S परं (for [अ]परं). K2. 3 Dn D5 पारं (for द्वीपं). — ^{b}) K2 Dn D1. 5 मानवः; K4 माधवः (for भारत). — ^{c}) K2–4 Dn D2. 5 T1 G1 M त्रिरात्रमुषितो. — ^{d}) Ś1 K1 स्वर्गलोकमवा°; K2 Dn D5 सर्वपापैः प्रमुच्यते.

6 D3 om. 6 (cf. v.l. 5). — ^{a}) G4 नदीं (for ततो). Ś1 K D (except D4. 6) M2 गच्छेत् (for गत्वा). — ^{b}) K2 Dn D5 G4 सर्व- (for नदीं). B3 G2 M2 °प्रमोचिनीं; D1. 2 °प्रणाशि(D2 °श)नीं. — ^{c}) Ś1 K1. 3. 4 D5. 6 वैराजं; Dc G1 M विरजस्; T1 G2 °जा-; T2 G3 °जास्; G4 °जां. — After 6^{c}, D1. 2 ins.:

435* त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति.

7 D3 om. 7 (cf. v.l. 5); M2 om. 7^{a}–8^{b}. — ^{a}) Ś1 K1 B1 प्रभवं च; K2 Dn D5 प्रतरेच्च; T2 G2–4 प्रजायेच्च. N (except D1. 2; D3 om.) कुलं. Ś1 K1. 2 B3 Dc Dn D5 पुण्यं; K3 पुंसां; K4 पुण्याः; B1. 2. 4 D4. 6 पूत्वा. — ^{b}) Ś1 प्रणश्यति; D1. 2 अपोहति (for व्यपो°). — ^{d}) K2. 4 B Dc1 Dn D4. 5 M1 स्व-; D6 स (for च). Ś1 K1 नृप (for नरः).

8 M2 om. 8^{ab} (cf. v.l. 7); K3 om. (hapl.) 8–10. — ^{a}) Ś1 K (K3 om.) Dn D3. 5 °रथ्यायाः (for °रथ्याश्च). — ^{b}) K2. 4 Dn D1. 2. 5 नियतः शुचिः; T G स्नाति यो नरः.

9 K3 om. 9 (cf. v.l. 8); G4 om. 9–10; M1 om. 9^{ab}. — ^{b}) K2 Dn D5 प्रभेदे; D1. 3 प्रभवेत्. B D4. 6 कुरुपुंगव. — ^{c}) K4 D1. 2 T1 °गुल्मम्.

10 K3 G4 om. 10 (cf. v.l. 8, 9). — ^{b}) K1 कोमलायां; D1 कौशलायां; T G3 कौसल्यायां; G1 कौसलायां;

वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ १०
कोशलायां समासाद्य कालतीर्थ उपस्पृशेत् ।
वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः ॥ ११
पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
गोसहस्रफलं विन्द्यात्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२
ततो बदरिकातीर्थे स्नात्वा प्रयतमानसः ।
दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १३
ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितम् ।
रामतीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १४
मतङ्गस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५
श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीर उपस्पृशेत् ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १६
श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः ।
न्यवसत्परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैर्वृतः ॥ १७
तत्र देवह्रदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिं च गच्छति ॥ १८
ऋषभं पर्वतं गत्वा पाण्ड्येषु सुरपूजितम् ।

C. 3. 8163
B. 3. 85. 21
K. 3. 83. 21

G2 M कोसलायां. — c) K4 B D4.6 वाजिमेध°. — After 10, K2.4 Dn D5 (marg.) T2 G3 read 12cd; all these MSS. except K4 T2 G3 *repeat* it in its proper place.

11 K4 T2 G3 om. 11–12. — a) Ś1 K2.3 Dn D5 कोशलां तु (K3 च); K1 G2 M2 कोसलायां; D1.2 कौशिलां तु; D3 कोशलं तु; T1 कौसल्यां तु; G1 कौसलां तु; G4 कौसल्यायां; M1 कोसलां तु. — b) K2.3 B2–4 Dn D1–3.5 G2.4 M1 कालतीर्थम्; Dc यस्त्रिकालम्. — D5 om. 11cd. — c) Ś1 K1 D1–3 G1.2 M ऋषभै° (for वृषभै°). G4 सर्वपापविनिर्मुक्तो. — d) D3 G4 भवेन्नास्त्यत्र संशयः.

12 K4 T2 G3 om. 12 (cf. v.l. 11). — a) Ś1 K1.3 पुष्पन्यास (K3 °सम्) (for °वत्याम्). — K2.4 Dn D5 (marg.) T2 G3 read 12cd after 10; all these MSS. except K4 T2 G3 repeat it here. — c) Ś1 K1.2 Dn D5 (K2 Dn D5 all second time) लब्ध्वा; S विंदेत् (for विन्द्यात्). — d) Ś1 K1 पुनाति च कुलं नरः; K2 Dn D5 (all second time) पुनाति स्वकुलं नृप.

13 G4 om. (hapl.) 13. — a) Ś1 K1 °तीर्थं. — b) Ś1 K1.2 Dn D5 स्नात्वा भरतसत्तम. — c) B Dc D3.4.6 दीर्घायुष्ट्व(D3 *sup. lin.* ष)म्; T1 दिव्यमायुर्; M दीर्घायुष्यम्. — After 13, Dn D5 ins. a variant of 3. 82. 142:

436* तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
दण्डाख्यमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ।

— Dn D5 cont. with a variant of 3. 82. 143:

437* ललेटिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपशोभिताम् ।
वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च पूज्यते ।

14 d) K3.4 Dn D5 अश्वमेध°; D1–3 वाजपेय°.

15 K2 G4 om. (hapl.) 15. — a) B1–3 Dc D1.3.4.6 केदारं. — b) Ś1 K1 B D4.6 भरतर्षभ; D3 नरपुंगव (for कुरु°). — c) Ś1 K1 नरव्याघ्र; K4 नरश्रेष्ठो; Dc D1 M2 नरश्रेष्ठ; Dn D2.5 कुरुश्रेष्ठ (for नरो राजन्).

16 b) K3 Dn1.n2 D5 T2 (orig.) G4 नदीतीरम्; K3.4 D1–3 °तीर्थम्; Dn3 T2 (after corr.) G3 °नीरम्; T1 °तीर्थं; G2 तत्र तीर्थम्. — T2 G3 om. 16c–18d. — d) Ś1 K1.2 सूर्य° (for स्वर्ग°). B D4.6 परां सिद्धिं च गच्छति (=18d); Dn D5 पूजयित्वा वृषध्वजं.

17 T2 G3 om. 17 (cf. v.l. 16). K3 om. from महादेवो up to तत्र (in 18a). — c) S (T2 G3 om.) वसते (for न्यवसत्). — d) G2.4 ब्रह्मादित्रि°. Ś1 K1.2 अपि; Dn D5 G2.4 सह (for वृतः).

18 T2 G3 om. 18 (cf. v.l. 16); K3 om. तत्र (cf. v.l. 17). — d) D3 स्वर्गलोकं (for परां सिद्धिं). B4 विंदति (for गच्छति). K3.4 पूजयित्वा वृषध्वजं; Dc D1.2 G2 सिद्धिं च (D1.2 संसिद्धिं) परमां व्रजेत्; G4 कुलं चैव समुद्धरेत्.

19 G2.4 transp. 19 and 20. — a) K3.4 D1–3 पांड्येषु; T2 G3.4 वृषभं (for ऋषभं). — b) M पौंड्रेषु. T2 G2–4 नृपपूजितं. K3.4 Dn1.n2 D1–3.5 ऋषभं देवपूजितं. — c) K3 Dc वाजिमेधम्; M1 पौंडरीकम्. — d) Ś1 K1–3 स्वर्गलोके च. Ś1 पूज्यते; K1.2 पूजिते; K3 गच्छति.

☞ Between 19 and 25 (both inclusive) the transposition and repetitions of the MSS. of S re-

C. 3. 8164
B. 3. 85. 21
K. 3. 83. 21

वाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १९
ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २०
ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थ उपस्पृशेत् ।
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २१
अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ २२
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
भूतयक्षपिशाचाश्च किंनराः समहोरगाः ॥ २३
सिद्धचारणगन्धर्वा मानुषाः पन्नगास्तथा ।
सरितः सागराः शैला उपासन्त उमापतिम् ॥ २४
तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
दशाश्वमेधमाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ।
उष्य द्वादशरात्रं तु कृतात्मा भवते नरः ॥ २५
तत एव तु गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
त्रिरात्रमुषितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २६
निदर्शनं च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप ।
गायत्रीं पठते यस्तु योनिसंकरजस्तथा ।
गाथा वा गीतिका वापि तस्य संपद्यते नृप ॥ २७
संवर्तस्य तु विप्रर्षेर्वापीमासाद्य दुर्लभाम् ।

---

cension are so numerous and complicated that they could not be easily followed from our collation sheets and the MSS. were not all available here for checking. They have therefore been mostly ignored, especially as they were of no great consequence for the constitution of the text.

20 G$_{2.4}$ transp. 19 and 20. T$_2$ G$_3$ om. 20. — [a]) Ś$_1$ K$_2$ कौवेरीं; K$_1$ कौवीरौ (for कावेरीं). — [b]) T$_1$ विस्यतामप्सरोगणैः; G$_{2.4}$ आवृतामप्सरो°; M$_2$ वृतमप्सरसो°. — After 20, M$_2$ ins.:

438* कावेर्याः संगमे चैव स्नात्वा दशगुणो भवेत् ।
सेतुतीर्थं समासाद्य ब्रह्महत्यामपोहति ।

21 K$_4$ om. 21. — [b]) K$_3$ B$_{1.2.4}$ D (except D$_{4.6}$) T$_2$ G$_{2-4}$ कन्यातीर्थम्. — G$_4$ om. 21[c]–22[d].

22 G$_4$ om. 22 (cf. v.l. 21). — [a]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ तीर्थं समा° (for गोकर्णमा°). — [d]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ सर्वलोकेषु विश्रुतं; D$_{1.2}$ सर्वभूतनम°; D$_3$ सर्वपापैः प्रमुच्यते.

23 [a]) G$_{2.4}$ M तत्र (for यत्र). — [b]) K$_{3.4}$ B$_{2-4}$ Dc D$_3$ मुनयंश्च (for ऋष°). — G$_4$ om. 23[c]–24[d]. — [cd]) T$_1$ भूताश्चैव; M$_2$ भूतयक्षाः (for भूतयक्ष-). T$_2$ G$_3$ सिद्धचारणगंधर्वाः सर्षिसंघाः सहोरगाः.

24 G$_4$ om. 24 (cf. v.l. 23). — [a]) K$_4$ Dn D$_3$ गंधर्व-. — [b]) K$_1$ D$_{1.2.5}$ G$_1$ M पतगाः (for पन्नगाः). T$_1$ G$_2$ सर्षिसंघाः सहोरगाः; M$_2$ ऋषिसंघाप्सरोगणाः. — T$_1$ om. 24[cd]. — [c]) K$_{3.4}$ D$_{1.2}$ S (T$_1$ G$_4$ om.) चैव (for शैला). — [d]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ उपासंति; D$_2$ उपासंते. K$_3$ य उपासंत्युमापतिं; T$_1$ G$_{1-3}$ M$_1$ महादेवमुपासते.

25 [a]) K$_4$ समासाद्य; Dc समुद्दिश्य (for समभ्यर्च्य). S (except G$_1$) ईशानं तत्र चाभ्यर्च्य. — [c]) Ś$_1$ K B Dc D$_{1.2.4.6}$ G$_1$ M दशाश्वमेधानाप्नोति; Dn D$_5$ अश्वमेधमवाप्नोति. — [d]) S (except G$_1$ M$_1$) कुलं चैव समुद्धरेत्. — [e]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ तस्य; B$_2$ तच्च (for उष्य). To avoid the solecism (उष्य), B$_{1.3.4}$ D$_{3.4.6}$ उपोष्य द्वादशं रात्रं; Dc उपोष्य द्वादशीं राजन्; T$_2$ G$_{2-4}$ उषित्वा दशरात्रं तु. — [f]) B$_{3.4}$ Dc कृतार्थो (for कृतात्मा). K$_{3.4}$ B$_{1.2.4}$ Dc D$_{4.6}$ जायते; D$_3$ तु भवेत्; M$_2$ भवति (for भवते). D$_{1.2}$ नृप M$_2$ प्रभो (for नरः). Dn D$_5$ पूतात्मा च भवेन्नरः; G$_2$ कृती भवति मानवः.

26 [a]) B D$_{4.6}$ तस्मिन् (for तत). K$_3$ प्रवर-; K$_4$ B$_3$ Dc Dn D$_5$ एव च; T$_1$ (corrupt) सव्येति (for एव तु) — [b]) Dn D$_5$ °पूजितं; G °मुत्तमं.

27 [c]) D$_3$ S योत्र (for यस्तु). — [d]) B Dc D$_{4.6}$ °जो द्विजः (B$_2$ °जो नरः); T$_1$ G$_{1.2.4}$ M °संभवः. T$_2$ G$_3$ योनिसंस्कारसंभवं. — [e]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_4$ D$_3$ T$_2$ G$_{2-4}$ गाथां (for गाथा). K$_3$ Dn D$_5$ च (for the first वा). Ś$_1$ गीथिकां; K$_{1.2}$ D$_3$ T$_2$ G$_{2-4}$ गीतिकां; Dc गीथिका; Dn$_5$ D$_4$ Cn गाथिका; Cnp गीतिका (as in text). K$_{1.4}$ B$_3$ Dn D$_3$ G$_1$ चापि; K$_3$ (marg. *sec. m.*) तत्र (for वापि). — [f]) D$_{1.2}$ सर्वं; T$_2$ G$_{2.3}$ तत्र (for तस्य). D$_3$ तदा; T$_2$ G$_{2-4}$ नरः (for नृप). — After 27, Ś$_1$ K$_{1.2}$ B D (except D$_{1.2}$) ins.:

439* अब्राह्मणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ।
[B Dc D$_{4.6}$ पठतः सावित्री तु (for सावित्रीं पठतस्तु).]

28 [a]) Ś$_1$ K$_1$ ब्रह्म° (for विप्र°). — G$_4$ om. 28[cd]. — [c]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ रूपभागी च भवति. — [d]) Dn D$_5$ प्र- (for [ए]व).

29 [a]) Ś$_1$ वीणां; K D (except D$_{1.2}$) वेणां (for वेण्णां). — [b]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ तर्पयन् (for °येत्). K$_{3.4}$ Dc

रूपस्य भागी भवति सुभगश्चैव जायते ॥ २८
ततो वेण्णां समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ २९
ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् ।
गवामयमवाप्नोति वासुकेर्लोकमाप्नुयात् ॥ ३०
वेण्णायाः संगमे स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
वरदासंगमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१
ब्रह्मस्थानं समासाद्य त्रिरात्रमुषितो नरः ।
गोसहस्रफलं विन्देत्स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३२
कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३३
ततो देवह्रदे रम्ये कृष्णवेण्णाजलोद्भवे ।
जातिमात्रह्रदे चैव तथा कन्याश्रमे नृप ॥ ३४
यत्र क्रतुशतैरिष्ट्वा देवराजो दिवं गतः ।
अग्निष्टोमशतं विन्देद्गमनादेव भारत ॥ ३५
सर्वदेवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
जातिमात्रह्रदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरो नरः ॥ ३६
ततोऽवाप्य महापुण्यां पयोष्णीं सरितां वराम् ।
पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३७
दण्डकारण्यमासाद्य महाराज उपस्पृशेत् ।
गोसहस्रफलं तत्र स्नातमात्रस्य भारत ॥ ३८
शरभङ्गाश्रमं गत्वा शुकस्य च महात्मनः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ३९
ततः शूर्पारकं गच्छेज्जामदग्न्यनिषेवितम् ।

C. 3. 8185
B. 3. 85. 43
K. 3. 83. 43

Dn D5 त्रिरात्रोपोषितो नरः. — d) K3 Dc नृप (for नरः). S विमानमधिरोहति.

30 b) K3 पुण्यां; S नदीं (for नित्यं). — c) K3 Dc गवां मेधम् (for गवामयम्). Ś1 K1. 2 D1. 2 अवाप्यैव (for अवाप्नोति). D3 गोमेधस्य फलं प्राप्य; S अवाप्य गोमेध-फलं. — d) Dn D5 उत्तमं (for आप्नुयात्). B Dc D4. 6 वायुलोकं च गच्छति; D3 G2 वायु(G2 वसोर्)लोकमवाप्नुयात्.

31 a) Ś1 K1. 2 सिंधुगा-; K3. 4 D (except D2) वेणायाः; T2 G3 M2 वेण्णायां. — b) K3. 4 Dn D2. 5 S (except M2) वाजिमेधफलं; B3 Dc गोसहस्र°. Ś1 K1. 2 वाजपेयमवाप्नुयात्. — After 31^{ab}, D1. 2 ins.:

440* बाहुदासंगमे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।

— B2. 3 G1. 4 om. (hapl.) 31^{cd}; B1. 4 read it in marg.

32 D1. 2 M1 om. (hapl.) 32–33. — a) K1 D3 °स्थलं; K4 B1. 2. 4 Dc D4 °स्थूणां (for °स्थानं). — b) Ś1 K1. 2 B3 Dn D5. 6 G4 M2 त्रिरात्रोपोषितो. — c) Ś1 K1. 2 लब्ध्वा; K3. 4 B D (D1. 2 om.) विंद्यात् (for विन्देत्). — d) B2. 3 विंदति (for गच्छति). Ś1 K1. 2 °लोके महीयते.

33 D1. 2 G4 M1 om. 33 (for D1. 2 M1 cf. v.l. 32). — a) K1 शश-; B1 शक्र- (for कुश-). Dc G2 कुशं (G2 कुश-) प्लवं समासाद्य. — b) Dc पुण्यं राजन्नुपस्पृशेत्. — Dc om. 33^{cd}. — c) K3. 4 B D4. 6 त्रिरात्रोपोषितः. — d) Ś1 त्वश्वमेध°; K4 G1 वाजिमेध°; B D4 गोसहस्र°; D3 T2 G2. 3 हयमेध°. T1 विंदेद्धहु सुवर्णकं.

34 a) K4 T1 G2. 4 M2 पुण्ये; Dc चैव (for रम्ये). — b) Ś1 K1. 2 Dc Dn D3–6 °वेणा°; K3. 4 D1. 2 °वेण्या° (for °वेण्णा°). — After 34^{ab}, T2 G3. 4 *repeat* 31^{ab} (v.l. गोसहस्र° for वाजपेय°). — c) K4 D1. 2 पितामह°; B1. 3 Dc D4. 6 ज्योतिमात्र°; B2. 4 ज्योतिर्मात्र°; Dn D5 जातिस्मर°. Ś1 K1. 2 Dn D5 G4 स्नात्वा (for चैव). — d) K4 [अ]पि च (for नृप). Ś1 K1–3 Dn D5 G4 भवेज्जातिस्मरो नरः (G4 नृप) (= 36^{d}).

35 T2 G3. 4 om. 35–36. — c) K2. 4 Dn D3. 5. 6 G2 M2 °फलं (for °शतं). Ś1 K B Dc2 Dn D4. 5 M2 विंद्याद्; Dc1 D3. 6 M1 विद्याद् (for विन्देद्). — d) B4 तत्र तु (for भारत).

36 T2 G3. 4 om. 36 (cf. v.l. 35). — a) Dn D5 ततः सर्वं° (for सर्वदेव°). — b) K4 भवेज्जातिस्मरो नरः (= 36^{d}). — Ś1 K1. 3. 4 Dn D2. 5 om. 36^{cd}.

37 Ś1 K1 om. 37. T G read 37–39 after 42. — a) K4 D1. 2 तत्र (for ततो). K3 वाप्यां; K4 D1. 2 प्राप्य; B Dc Dn D4. 6 वापीं (Dn2 तापीं); M2 व्यास (for ऽवाप्य). K3 B3 D4 समासाद्य; T2 G3 महत्पुण्यं (for महा°). — c) D3. 5 T1 G1 M °परो.

38 For sequence in T G, cf. v.l. 37. — b) Ś1 K D (except D4. 6) पुण्यं राजन् (for महा°). — c) Ś1 K1–3 Dn D5. 6 T1 G2 तस्य (for तत्र).

39 For sequence in T G, cf. v.l. 37. — a) D1. 2 प्राप्य (for गत्वा). — b) Ś1 K1. 2 शुक्र° (for शुक°). T G विंदेद्धहु सुवर्णकं (cf. 40^{d}). — T G om. 39^{cd}.

40 a) T2 G3. 4 M2 तत्र (for ततः). K1 S (except

C. 3. 8186
B. 3. 85. 43
K. 3. 83. 43

रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४०
सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ।
महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥ ४१
ततो देवपथं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदवाप्नोति मानवः ॥ ४२
तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा ॥ ४३
तत्र वेदान्प्रनष्टांस्तु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
उपविष्टो महर्षीणामुत्तरीयेषु भारत ॥ ४४
ॐकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन च ।
येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्तस्य समुपस्थितम् ॥ ४५
ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
हरिर्नारायणो देवो महादेवस्तथैव च ॥ ४६
पितामहश्च भगवान्देवैः सह महाद्युतिः ।
भृगुं नियोजयामास याजनार्थे महाद्युतिम् ॥ ४७
ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४८
आज्यभागेन वै तत्र तर्पितास्तु यथाविधि ।
देवास्त्रिभुवनं याता ऋषयश्च यथासुखम् ॥ ४९
तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ।
पापं प्रणश्यते सर्वं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ॥ ५०
तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ।
ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन्पुनीते च कुलं नरः ॥ ५१
मेधाविकं समासाद्य पितॄन्देवांश्च तर्पयेत् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ ५२
ततः कालंजरं गत्वा पर्वतं लोकविश्रुतम् ।

G_2) शूर्पाकरं; K_{2-4} $B_{1.2.4}$ D (except Dn) सूर्पारकं. — ^{d}) D_3 M_1 विद्याद्; T G M_2 विंदेद् (for विन्द्याद्).

42 D_1 om. (hapl.) 42^a (together with 41^{bcd}); D_2 M_1 om. (hapl.) 42^{ab} (together with 41^{cd}); G_4 om. 42. — ^{a}) K_3 सुर°; T $G_{2.3}$ देवपदं; M_2 °गतिं. Dn D_5 गत्वा (for गच्छेत्). — ^{d}) Ś1 K B_2 Dn $D_{1.3.5}$ T G_3 तदेवाप्नोति. D_{1-3} भारत (for मानवः). — $D_{4.6}$ *repeat* 39^{cd} for 42^{cd}. — After 42, T G read 37–39.

43 ^{b}) K_4 D_{1-3} समाहितः (for जिते°). — ^{c}) Dc T_1 G_1 M °पयद्यत्र; T_2 G_3 °पयामास (for °पयत्तत्र). — ^{d}) Ś1 $K_{1.2}$ B $D_{4.6}$ M_1 मुनीन्; Dc D_{1-3} ऋषीन् (for ऋषिः). Ś1 K_2 सारस्वतान् (for °स्वतः). Ś1 $K_{1.2}$ तथा (for पुरा).

44 ^{a}) $K_{3.4}$ D_{1-3} ततो (for तत्र). Ś1 $K_{1.2}$ Dn D_5 वेदेषु नष्टेषु; M_2 वेदान्पुनर्नष्टान्. $D_{1.2}$ च (for तु). — ^{b}) Ś1 K_2 G_1 मुनिर्; $K_{3.4}$ Dc D_3 M_2 ऋषिर्; $D_{1.2.5}$ ऋषेर् (for मुनेर्). — ^{cd}) $K_{3.4}$ D (except $D_{1.4.6}$) M_2 ऋषीणामुत्तरीयेषु (M_2 °मंतरीये तु). The same MSS. except M_2 उप(Dn D_5 सूप)विष्टेषु भारत.

45 ^{a}) Ś1 °न्याय्यं (for °न्यायं). — ^{b}) T_2 G_{2-4} सकृद् (for सम्यग्). K_2 Dc D_{1-3} G_1 उच्चरि° (for उच्चारि°). K_4 $B_{1.4}$ Dn $D_{2-4.6}$ ह; D_1 हि (for च). — ^{d}) $K_{3.4}$ Dc Dn D_{1-5} तत्सर्वं; B D_6 T_1 M (by transp.) तस्य तत्. Ś1 $K_{1.2}$ तच्च तस्योपतिष्ठते.

46 ^{c}) T_1 G_1 M_1 तथा; T_2 G_{2-4} यथा (for हरिर्). K_{2-4} D (except D_6) तत्र (for देवो).

47 Ś1 $K_{1.2}$ om. (hapl.) 47^b–48^a. — ^{b}) Dc सह शतक्रतुः. — ^{c}) Dn_{2}. n_3 D_5 T_2 G_{1-3} °मासुः. — ^{d}) K_4 D_{1-3} G_4 यजनार्थं (*or* °र्थे); Dn_1 T G_{1-3} M_2 याजनार्थं. Some MSS. °द्युतिः.

48 Ś1 $K_{1.2}$ om. 48^a (cf. v.l. 47). — ^{d}) $K_{3.4}$ B_3 देवदृष्टेन; $B_{1.2.4}$ Dc $D_{1-4.6}$ M_2 वेद°.

49 ^{a}) Ś1 तत्रैव; $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} M_2 वै देवान्; Dn D_5 तत्राग्निं (for वै तत्र). T_1 आज्येन रूप्यभागेन. — ^{b}) $K_{3.4}$ D (except $D_{4.6}$) तर्पयित्वा (for तर्पितास्तु). K_1 तं; T_2 G_{2-4} च (for तु). — ^{c}) $K_{1.2}$ त्रिविष्टपं; Dn $D_{3.5}$ स्वभ-(D_3 °भु)वनं (for त्रिभु°). — ^{d}) Dn D_5 °क्रमं (for° सुखम्).

50 ^{c}) Ś1 K Dc Dn $D_{1-3.5}$ प्रणश्यत्यखिलं; B $D_{4.6}$ विनश्यते सद्यः. — ^{d}) $K_{1.2}$ D (except D_{1-3}) T_2 G_{2-4} स्त्रिया वा.

51 ^{c}) Ś1 K °लोके वसेद्राजन्. — ^{d}) Ś1 $K_{1.2}$ M_1 पुनीयाच्च. $D_{4.6}$ पुनः (for नरः). $K_{3.4}$ Dc Dn $D_{1-3.5}$ T G M_2 कुलं चैव समुद्धरेत्.

52 G_4 om. 52. — After 52^a, $D_{1.2}$ ins.:

441* नदीं पापप्रमोचनीम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत.

[Cf. 55^d–56^a.]

On the other hand, T_1 ins. after 52^a:

442* -ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५३
आत्मानं साधयेत्तत्र गिरौ कालंजरे नृप ।
स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ५४
ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशां पते ।
मन्दाकिनीं समासाद्य नदीं पापप्रमोचनीम् ॥ ५५
तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ ५६
ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
यत्र देवो महासेनो नित्यं संनिहितो नृप ॥ ५७
पुमांस्तत्र नरश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ।
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५८
प्रदक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नरः ।
अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी ॥ ५९
तत्र कूपो महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ।
समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर ॥ ६०
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत परमां गतिम् ॥ ६१
ततो गच्छेत्कुरुश्रेष्ठ शृङ्गवेरपुरं महत् ।
यत्र तीर्णो महाराज रामो दाशरथिः पुरा ॥ ६२
गङ्गायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ।
विधूतपाप्मा भवति वाजपेयं च विन्दति ॥ ६३
अभिगम्य महादेवमभ्यर्च्य च नराधिप ।

C. 3. 8210
B. 3. 85. 68
K. 3. 83. 68

ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु.
— [b]) T2 G1–3 पितृ- (for पितॄन्).

53 [a]) B4 T2 G2–4 तत्र; Dn1. n3 D5 अत्र (for ततः). K3 पुण्यजलं; T1 काळांजनं; T2 G कारंजरं. Dn1. n3 D5 नाम (for गत्वा).

54 [a]) K1. 2 यस्मौनं; Dn1. n2 D5 योस्नातः (D5 °तं); G1 योस्नाकं; M योत्मानं (for आत्मानं). Dn D5 स्नाप°; T2 G2–4 तार° (for साध°). — [b]) T1 काळांजने; T2 G कारंजरे. — [c]) Ś1 K1. 2 महीयेत्स; S स पूज्येत (for महीयेत). K4 D1–3 महीयते स्वर्गलोके.

55 [b]) K1. 2 नरोत्तमः (for विशां पते). — [d]) Ś1 K1. 2 B4 Dn D1. 5 सर्व- (for नदीं). K1. 2 G2 °प्रमोचिनीं; Dn D5 °प्रणाशिनीं.

56 [a]) D1 T2 G2–4 कुर्वीत (for कुर्वाणः). — [d]) T1 लभेत् (for व्रजेत्). Ś1 K1. 2 परां सिद्धिं च गच्छति; T2 G2–4 तथा स्नानाद(G2 स्नानम)नुत्तमम्.

57 [a]) K3. 4 D (except D4. 6) G4 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — [c]) T2 G2–4 तत्र (for यत्र). K3. 4 Dc Dn D1. 2. 5 M2 नित्यं; M1 सेनो (for देवो). Ś1 K1. 2 B2 G1 °देवो (for °सेनो). D3 (*sec. m.* on pasted slip) यत्र वै चागता राजन्. — [d]) K3. 4 Dc Dn D1. 2. 5 G4 गुहः (for नित्यं). Ś1 K1. 2 विभुः; K3 Dc [ऽ]नघ; B2 स्थितः; T1 गुहः (for नृप).

58 [a]) K3. 4 Dc Dn D1. 2 M2 तत्र गत्वा; D3 तत्र स्नात्वा; D5 तत्र तीर्थे (for पुमांस्तत्र). Dn D5 M2 नृपश्रेष्ठ. — [c]) Ś1 K1. 2 °तीर्थं समासाद्य. — D1. 2 om. from 58[d] up to अभिगम्य (in 59[c]). — [d]) G1 ब्रह्मचारी समाहितः (= 63[b]). — After 58, T1 ins.:

443* ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थयात्रापरो नृप ।;
while G1 ins.:

444* गोसहस्रमवाप्नोति फलं चैव सुपुष्कलम् ।

59 D1. 2 om. up to अभिगम्य (cf. v.l. 58). — [a]) K4 D3 M2 °वृत्तो (for °वृत्य). D3 (*sec. m.* on a pasted slip) तत्र चैव वसित्वा तु. — [b]) K3 D4. 6 श्रेष्ठ° (for ज्येष्ठ°). — B3 om. 59[cd].

60 [a]) T2 G2–4 यत्र (for तत्र). Dc ह्रदो; Dn D5 कूपे (for कूपो). — [b]) B3 Dn1. n2 D5 विश्रुता. — [c]) B Dc D4. 6 M यत्र; T1 तस्य (for तत्र).

61 G4 om. 61. — [b]) K4 D2 G1 M2 चाभि-; D1. 2 M1 चैव; D4 वापि (for चापि). Ś1 K1. 2 Dn D5 पितृदेवार्चने रतः; K3 Dc ब्रह्मचारी समाहितः (= 63[b]). — [c]) Ś1 K1. 2 प्रीतो; D3 कृत्वा (for पूतो). — [d]) Ś1 K1. 2 गच्छेच्च (for °त).

62 [a]) Ś1 K1. 2 गच्छेच्च धर्मज्ञ; K4 B2 D1–3 °नरश्रेष्ठ; Dn D5 T2 G2–4 °त राजद्र. — [b]) Ś1 K1 शृंगवीरपुरं; T G शृंगिबेर°; M शृंगिवेर°. Ś1 K1–3 Dc D4. 6 प्रति (for महत्). — [c]) Ś1 K1. 2 तीर्थे (for तीर्णो). B1 M1 °प्राज्ञ; B3 °प्राज्ञो (for °राज). — After 62, Dn D5 ins.:

445* तस्मिंस्तीर्थे महाबाहो स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।

63 [b]) K1 B Dc D4. 6 जितेंद्रियः (for समा°). — After 63, B Dc Dn D4. 6 ins.:

446* ततो मुञ्जवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।
[Cf. 3. 82. 79[ab].]

64 [b]) K3. 4 D1–4. 6 समभ्यर्च्य (for अभ्यर्च्य च). K4 T2 G2–4 यथाविधि (for नरा°). Ś1 K1. 2 Dn D5 अभिवाद्य च भारत. — [c]) K4 D1–3 S (except T1) °कृत्वा (for

C. 3. 8211
B. 3. 85. 68
K. 3. 83. 68

प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ६४
ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ ६५
लोकपालाश्च साध्याश्च नैर्ऋताः पितरस्तथा ।
सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ॥ ६६
अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रचरास्तथा ॥ ६७
सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ ६८
तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्ये च जाह्नवी ।
प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ६९
तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
यमुना गङ्गया सार्धं संगता लोकपावनी ॥ ७०
गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
प्रयागं जघनस्यान्तमुपस्थमृषयो विदुः ॥ ७१
प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा ।
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥ ७२
तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ।
प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः ।
यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रचरा नृप ॥ ७३
ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ।
प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥ ७४

°वृत्य). — After 64, Ś1 K B2. 4 Dc Dn D3. 5 ins.:

447* तस्मिंस्तीर्थे तु जाह्नव्यां स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।

[Ś1 K1. 2 च (for तु). B2 नरः कुप्यां; Dc नर कूर्च्यं (Dc2 °र्ज्यं) (for तु जाह्नव्यां).]

65 ^{b}) K3 ऋषिसंश्रुतं; D1. 2 °भिष्टुतं; S (except M1) °भिः स्तुतं.

66 ^{a}) K3 B Dc D4. 6 M2 सिद्धाश्च. — ^{b}) B D4. 6 नियताः; M1 निरताः (for नैर्ऋताः). K3. 4 Dc Dn D1–3. 5 T G M2 पितरो लोकसंमताः (T2 G °सत्तमाः). — ^{d}) K1–3 S तत्रैव. B D4. 6 च महर्षयः; T2 भरतर्षभ and परमर्षयः also (as in text).

67 G4 om. 67. — ^{b}) Ś1 K1–3 Dn D5 [ऽ]मलाः; Dc गणाः (for ऽपरे). — ^{c}) T2 G2. 3 सुपर्णनागा° (for नागाः सुपर्णा°). B1 सरितः सागराश्चैव (=68^{a}). — ^{d}) K B2–4 Dc D4. 6 चक्रध(K4 °व)रा°; D1. 2 च प्रवरा°; M1 च खचरा° (for चक्रचरा°). B1 तथा ब्रह्मर्षयोपरे (=67^{b}); T G1–3 M2 सिद्धाश्च परमर्षयः.

68 ^{a}) Ś1 K3. 4 Dc D1–3 M1 शैला (for चैव). — ^{b}) Dn D5 [अ]पि च (for तथा). — D3 om. 68^{c}–69^{d}.

69 D3 om. 69 (cf. v.l. 68). — ^{a}) K4 D1. 2 S (except M1) त्रीणि चाप्यग्नि(K4 D1. 2 °त्र)कुंडानि. — ^{b}) Dn3 T2 G2–4 तेषां (for येषां). K4 B1. 2. 4m Dn1. n2 D1. 2. 5 T1 G1 M मध्येन; Dc मध्ये तु (for मध्ये च). — ^{c}) K1 T G2–4 अपि (for अभि-). K4 B1. 3. 4 Dc Dn D1. 2. 5 वेगेन (Dc प्रयागं) समतिक्रांता. — D1. 2 om. 69^{d}–70^{a}.

70 D1. 2 om. 70^{a} (cf. v.l. 69); K3 om. 70. — ^{a}) Ś1 K1. 2 यत्र; K4 Dn D3. 5 S देवी (for तत्र). — ^{b}) D1. 2 सर्व- (for त्रिषु). — D1. 2 om. 70^{cd}. — ^{c}) M2 समागता महाभागा. — D5 om. 70^{d}–71^{a}. — ^{d}) Ś1 संमिता; K1. 2 सस्मिता; S सततं (M2 यमुना). B3. 4 Dc लोकभाविनी; D3 °भावनी.

71 D5 om. 71^{a} (cf. v.l. 70). — ^{a}) Ś1 K1. 3. 4 Dc2 D3. 6 मध्ये; T1 सार्धं (for मध्यं). — ^{b}) Dc पृथिवी- (for पृथिव्या). — ^{c}) K1 B2 Dn1. n3 D4–6 °स्थानम् (for °स्यान्तम्). — ^{d}) K3. 4 Dc D1–3 मुनयो (for ऋषयो).

72 ^{a}) K4 D1. 2 प्रयागे; D3 प्रयोगे. K2 अप्रति°; K3 D1–3 T1 M2 संप्रति°; G4 सुप्रति°. — ^{b}) B Dc1 D6 M1 उभौ (for तथा). — ^{c}) Ś1 K1. 2 चैषा (for चैव). K3. 4 Dc D1–3 भोग(K3 तोय-; D3 भग)वत्यपि या चैषा. — ^{d}) K3 वेदिरेका; K4 D (except D4. 6) वेदिरेषा; S नदी प्रोक्ता (for वेदी प्रोक्ता). B1. 2. 4 M2 °पते (for °पतेः).

73 ^{a}) Ś1 K1. 2 ततो; T2 G2–4 यत्र (for तत्र). D1. 2 T2 G2–4 M2 देवा° (for वेदा°). K4 transp. वेदा° and यज्ञा°. — ^{c}) K2 °संति; B Dc D4. 6 T G3 M2 °संत (for °सन्ते). — ^{d}) Ś1 K1. 2 M1 मुनयश्च. Dn D5 तपोधनाः. — ^{f}) K1–3 B D (except D3. 5) °धरा; M °परा (for °चरा). Dn D5 G1 नृपाः (for नृप). T1 तथा चक्रुर्नराधिपः.

74 ^{a}) B2 Dn D5 T1 नाम (for नास्ति). — ^{c}) N (except D1–3) प्रयागं; M2 °गे. — ^{d}) K2 B D (except D1–3. 6) प्रवदंत्यधिकं. Ś1 बभौ; K1. 2 T2 G2–4 प्रभो; K4 भवेत्; D1. 2 भुवि (for विभो).

75 ^{a}) Dn D5 G2 गमनात्तस्य. K4 श्रवणाच्च प्रयागस्य. — ^{c}) Ś1 K1 B2–4 Dc Dn1 मृत्तिकालभनात्; B1 Dn2. n3

श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ७५
तत्राभिषेकं यः कुर्यात्संगमे संशितव्रतः ।
पुण्यं स फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ७६
एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ।
तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत ॥ ७७
न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ।
मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ७८
दश तीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथापराः ।
येषां सांनिध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ७९
चातुर्वेद्ये च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।
स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसंगमे ॥ ८०
तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्राभिषेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥ ८१
तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ८२
यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
सिद्धक्षेत्रं तु तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ ८३
इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च ।
सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ८४
इदं धर्म्यमिदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं सुखम् ।
इदं स्वर्ग्यमिदं रम्यमिदं पावनमुत्तमम् ॥ ८५

C. 3. 8242
B. 3. 85. 99
K. 3. 83. 99

D1. 2. 4. 6 मृत्युकालभयात्. B1 Dn D5 चापि (for वापि). — ^{d}) B D4. 6 सर्वपापैः; D3 सर्वपापात्; M1 नरः पापैः.

76 Dn1 om. 76. — ^{b}) Ś1 K1. 2 Dn (Dn1 om.) D5 लोकविश्रुते; D1-3 शंसितव्रतः; G4 सागरस्य च; M1 स श्रितव्रतः. — ^{c}) Ś1 K Dc D1-3 तुल्यं (for पुण्यं). K3. 4 Dc D1. 2 T G1. 3. 4 M फलमवाप्नोति; B D4. 6 सु(B2 स)-महदा°; D3 रूपमवा° (for स फलमा°).

77 ^{b}) Ś1 K1. 2 Dn D3. 5 M2 अभि- (K1 अपि also as in text); M2 इति. Ś1 K4 Dn D5 संस्कृता; D3 संमता (for सत्कृता). — ^{c}) K3. 4 D1-3 यत्र दत्तं; B1-3 Dn3 D4. 6 दत्तं तत्र (by transp.); B4 Dc S (except G4) अत्र दत्तं. B Dn3 D4. 6 स्वल्पमपि; S (except M1) हि (T1 G1 M2 सु-) सूक्ष्मं च.

78 Stanza recurs (sometimes with v.l.) in many of the Purāṇas *e.g.* Agni, Padma, Matsya, Kūrma, etc. — ^{a}) B1. 3 T2 G3 देव° (for वेद°). — ^{d}) B D1-4 प्रयागे (for प्रयाग-). K2 -शरणं; B4 (m as in text) S -गमनं (for -मरणं). D3 प्रयागेष्वेव वै प्रति. Cf. Kshetreśachandra Chaṭṭopādhyāya, *Jour. of the U.P. Hist. Society*, vol. 10, pp. 65 ff.

79 ^{b}) Ś1 K2. 3 B Dn D5 षष्टिः (B3 शत-); M1 दश- (for षष्टि-). — ^{c}) Ś1 K1. 2 येषां तत्रैव सांनिध्यं.

80 D3 om. (hapl.) 80-82. — ^{a}) Ś1 T चातुर्वैद्ये च; K3 D1. 2 चतुर्वेदेषु; K4 B2-4 Dc Dn D4-6 चा(D5. 6 च)-तुर्विद्ये च (K4 °द्येषु); B1 सर्ववेदेषु; G1. 3 M1 चातुर्वैद्ये च; G2 चातुर्वेद्या च; G4 M2 चातुर्वेद्य च. — ^{c}) T2 G2-4 तत्र (for एव).

81 D3 om. 81 (cf. v.l. 80). — ^{a}) B D4. 6 ततो (for तत्र). — ^{d}) Ś1 K1. 2 om. सः. K3 D (except D4. 6; D3 om.) S (except M1) °फलं लभेत् (for °मवाप्नुयात्).

82 D3 om. 82 (cf. v.l. 80). — ^{a}) Ś1 K1. 2 ततो; G1 यत्र (for तत्र). T2 G2-4 गंगा°; G1 °प्रभवनं. — ^{d}) K2. 3 B2 T1 गंगायाः. — After 82, K1. 2 B Dc Dn D4. 6 ins. a passage given in App. I (No. 13).

83 ^{c}) K4 Dn1 D1. 2. 6 S सिद्धि- (G2 °द्धिं) (for सिद्ध-). K3. 4 B D T1 G1 M च (for तु). B1. 2. 4 D4. 6 विज्ञेयं; T2 G2-4 तत्रैव (for तज्ज्ञेयं). — ^{d}) Ś1 K1. 2 °तीर्थ-; K3 G4 °तीरं (for °तीर-). — After 83, T2 G2-4 M2 read 86^{cd}, all MSS. except M2 *repeating* it in its proper place.

84 ^{a}) T2 G3 सर्वं (for सत्यं). — ^{b}) T2 G2-4 आत्मनोपि (for आत्मजस्य). Ś1 K D3 वा; T2 G2-4 यत् (for च). — ^{c}) B Dc D4. 6 सूक्तं चैव (for सुहृदां च). D1. 2 M1 वा (for च). T G समेतानां (for जपेत्कर्णे). D3 सुहृदां सत्यशीलानां. — ^{d}) D1-3 वा (for च). Ś1 K1. 2 शिष्यायानुगताय च.

85 ^{a}) K3. 4 B D धन्यम्; T2 G3. 4 धर्मम्; M सत्यम् (for धर्म्यम्). Ś1 K B2-4 D M2 मेध्यम् (K1 वापि); B1 M1 स्वर्ग्यम् (for पुण्यम्). — ^{b}) Ś1 K B4 Dc Dn D2-6 M2 स्वर्ग्यम्; B2. 3 स्वर्गम्; T1 सत्यम् (for मेध्यम्). Dn D5 अनुत्तमं (for इदं सुखम्). D1. 2 इदं स्वर्गस्य वै सुखं. — G4 om. 85^{cd}. — ^{c}) N इदं पुण्यमिदं (B1. 2. 4 °रम्यं; D4. 6 °तरं). B2 M2 धर्म्यम्; T2 G1-3 राजन् (for रम्यम्).

C. 3. 8242
B. 3. 85. 100
K. 3. 83. 100

महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥ ८६
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं सदा शुचिः ।
जातीः स स्मरते बह्वीर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ ८७
गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च ।
मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ ८८
एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
ऋषिभिर्देवकल्पैश्च श्रितानि सुकृतैषिभिः ॥ ८९
एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत ।
व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धते ॥ ९०
भावितैः कारणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ।
प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शिष्टानुदर्शिभिः ॥ ९१
नाव्रतो नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ९२
त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना ।
पितरस्तारितास्तात सर्वे च प्रपितामहाः ॥ ९३
पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप ।
तव धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ॥ ९४
अवाप्स्यसि च लोकान्वै वसूनां वासवोपम ।
कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीम् ॥ ९५

नारद उवाच ।

एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाप्य पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ९६
भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।

— d) N M2 पावनं धर्म्यं(K1. 3. 4 Dc D4 धर्म-; B2 रम्य)-मुत्तमं.

86 a) B1. 4 (*sup. lin.* as in text) ग्राह्यं; S (except T1 M1) पुण्यं (for गुह्यं). — b) T2 G2–4 °प्रणाशनं. — M2 reads 86^{cd} after 83; T2 G2–4 read it (for the first time) after 83, *repeating* it here. — c) Ś1 D1. 2 तु (for च). — d) K3. 4 D (except D4) निर्मलः स्वर्ग(Dc सुख)माप्नुयात्. — After 86, B Dc (om. line 4) Dn D4. 6 ins.:

448* श्रीमत्स्वर्ग्यं तथा पुण्यं सपत्नशमनं शिवम् ।
मेधाजननमग्र्यं वै तीर्थवंशानुकीर्तनम् ।
अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ।
महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवाप्नुयात् ।
शूद्रो यथेप्सितान्कामान्ब्राह्मणः पारगः पठन् ।

87 87^{a}=(var.) 1. 56. 14^{b}. — b) Ś1 K1. 2. 4 D2. 3 तीर्थवंशं; S तीर्थं पुण्यं. Ś1 K1. 2. 4 B2 Dn D1–3. 5 नरः (for सदा). — c) B2. 4 Dc Dn D2. 6 M1 सं-; B3 D3 T G M2 च (for स). Dn3 स्मरते नित्यं; S (except M1) बह्वीः स्मरते (M2 °ति) (by transp.). — d) Ś1 K1. 2. 4 D1–3 पूज्य° (for मोद°).

88 a) S अन्या° (for गम्या°). — b) K3 उत्तमानि; T1 G2–4 M2 आगमानि (for अग°). — c) Dn3 तात (for तानि). K3 Dc गम्यानि (for गच्छेत).

89 G4 om. 89^{cd}. — d) K3 भूतानि; Dn D5 M2 स्नातानि; D1. 2 G1 कृतानि; G2. 4 श्रुतानि. D3 तथा चैव कृतैषिभिः.

90 a) Ś1 K4 D1. 2 कौंतेय (for कौरव्य). — d) Ś1 K1. 2 Dn D5 वर्धयन्; K4 °ति; D3 °येत्.

91 a) T G1–3 भाषितैः. K4 D (except D1–3) M1 करणैः. K3 पूर्वैर्. G4 कारणैः पूर्वमासीत. — d) K3. 4 Dc Dn D3. 5 शास्त्रानु°; D4. 6 शिष्टार्थ°; D1. 2 शास्त्रानुवर्तिभिः; S शास्त्रार्थदर्शिभिः. — After 91, T2 G2–4 ins.:

449* सद्भिः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणैः सह गम्यताम् ।

92 a) K3. 4 D (except D4. 6) T1 नाव्रती. T2 G2–4 नाकृताचारो. — K4 D1–3 transp. 92^{b} and 92^{d}. — Ś1 om. 92^{cd}. — d) T2 G3 क्रूर° (for वक्र°).

93 a) G1 त्वया यत्सत्य°; M1 त्वया सम्यक्प्र°. — b) K4 B1 Dc D1–3 धर्मानुदर्शिना; B2 D4. 6 °नुवर्तिना. — c) B Dc D4. 6 तर्पितास् (for तारितास्). Ś1 तेन; K3 सर्वे; G1 ते च (for तात). Dn D5 पिता पितामहश्चैव (D5 °महा ये च); T2 G2–4 पितरस्तात सर्वे च. — d) T2 G2–4 तारिताः (for सर्वे च).

94 c) D4. 6 transp. धर्मेण and धर्मज्ञ. — d) T2 G3. 4 °रक्षिताः.

95 a) Dn1. n3 D3. 5 त्वं (for च). S त्वं (for वै). — b) Ś1 K1–3 Dc वासवो यथा; B D4. 6 शा(B1 श)श्वता नथ. — c) T2 G3 कीर्तिश्च महती. — d) D4. 6 भुवि प्राप्स्यसि शा°; T2 G1. 3. 4 प्राप्यते भुवि शाश्वती.

96 K3 om. 96. — a) Ś1 K1. 2 [अ]पि; T1 M2 हि (for [अ]भि-). Ś1 K1. 2 Dc Dn D5 -[अ]नुज्ञाय; S (except M2) -[अ]नुज्ञातः (for -[अ]नुज्ञाप्य). — c) T2 G2–4 पश्यतामेव सर्वेषां.

पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीमनुचक्रमे ॥ ९७
अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ।
अश्वमेधशतस्याग्र्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यते ॥ ९८
अतश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
नेता च त्वमृषीन्यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् ॥ ९९
रक्षोगणावकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वामृते कुरुनन्दन ॥ १००
इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थार्थसंश्रितम् ।
यः पठेत्कल्यमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०१
ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ काश्यपः ।
आत्रेयस्त्वथ कौण्डिन्यो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥
असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा ॥ १०३
शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च जपतां वरः ।
दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो गालवश्च महातपाः ॥ १०४
एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ।
एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥ १०५
एष वै लोमशो नाम देवर्षिरमितद्युतिः ।

C. 3. 8266
B. 3. 85. 123
K. 3. 83. 123

---

97 ^{b}) K3 °दर्शनः; K4 B1 (m as in text). 3. 4 D1–4. 6 T1 M1 °दर्शनात्. — ^{c}) Ś1 K1. 2 °दर्शनादेव. — ^{d}) Ś1 K D1–3 उपचक्रमे (K3 संचरिष्यति); Dn D5 परिचक्रमे. — After 97, B Dc Dn D4. 6 ins.:

450* एवमेषा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।
तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ।

[(L. 1) B1. 3 Dc °राज; B2. 4 Dn3 D6 °भाग (for °भागा).]

98 K3 om. (hapl.) 98^{ab}. — ^{b}) Ś1 K1. 2 पृथिव्यां. K1 B Dc D6 पर्यटिष्यति. — ^{c}) Ś1 K1. 2 °सहस्राग्र्यं; K3 B2 Dn D5 T1 G1 °शतं साग्रं; K4 B1 °शतस्याग्रं; Dc °शतं चान्यत्; T2 G2–4 °फलं ग्रामं (G3 साग्रं; G4 सांद्रं); M2 °फलस्याग्र्यं. — ^{d}) Ś1 K1 पुण्यं (for फलं). K3 G4 प्रेत्य च; D5 (by transp.) स प्रेत्य; T1 च प्रेत्य; T2 G3 प्रेत्येह; G1 M1 संप्रेत्य; G2 प्राप्य च. B2 Dn D5 M1 भोक्ष्यति.

99 ^{a}) K2. 3 अथ; B D (except D1–3) T G2–4 ततश्च (for अतश्च). — After 99^{ab}, K1. 2 B2–4 Dc Dn D4. 6 ins.:

451* भीष्मः कुरूणां प्रवरो यथा पूर्वमवासवान् ।

— ^{c}) Ś1 K1. 4 नेता तु; D1. 2 तेन चेत्; M2 नेतासि (for नेता च). D5 एतान् (for यस्मात्). T G ऋषीन्नं (T2 G3 ऋषिनें)तासि यस्मात्त्वं. — ^{d}) Ś1 K1. 2 त्वष्ट°. K1 लभेत्; D1. 2. 4 स्मृतं (for फलम्).

100 ^{a}) N (except D1–3) M1 °गणविकी°. — ^{c}) K3. 4 Dn D1–4 न गतानि मनुष्येन्द्रैः; S (except M1) अगम्यानि मनुष्यैस्तु.

101 ^{b}) Ś1 K1 °र्थसंभृतं; K2 °भिसंभृतं; K3 Dc D3. 5 °भिसंश्रितं; K4 °भिसंस्रुतं; B2. 3 °नुसंश्रितं; Dn D1. 2 °भिसंवृतं; T1 °नुचिंतनं; T2 G °नुसंचितं; M1 °र्थसंश्रयं; M2 सर्वतीर्थसमन्वितं. — ^{c}) Ś1 B1 D1 T1 प्रातरु; K1 Dn3 कल्य; K3. 4 D2. 6 G1 M काल्यम् (for कल्यम्). T2 G2–4 श्रृणुयाद्वा (G4 °च्चा)पि (for कल्यमुत्थाय). — ^{d}) T2 G3. 4 सोपि (for सर्व-).

102 ^{a}) T2 G2. 3 ऋषिर्व्यासः (for ऋषिमुख्याः). Ś1 K1. 2 M कोहंड (M1 कहोळो; M2 कोहळो) देवशर्मा च. — ^{b}) G4 om. तु. Ś1 K1. 2 कपणस्तथा; K4 Dn D1–3. 5. 6 त्वथ कश्यपः; B1 त्वथ कौशिकः; M1 काश्यपस्तथा. — K3 om. 102^{c}–103^{d}. — ^{c}) Ś1 K (K3 om.) Dc Dn D2. 3. 5 M1 आत्रेयः कुंड (M1 कण्व) जठरो (= 1. 48. 8^{c}); D1 आत्रेयकुंडजठरौ. — ^{d}) M च (for [अ]थ). Ś1 K (K3 om.) D1–3 रुरुः काश्यप एव च (Ś1 K1. 2 उच्यते).

103 K3 om. 103 (cf. v.l. 102). — ^{b}) Ś1 K1 मार्कंडेयोथ. Ś1 K1. 2 D1. 2 गौतमः. — D3 om. 103^{c}–104^{b}. K4 D1. 2 transp. 103^{cd} and 104^{ab}. — ^{c}) K4 D1. 2 भार° (for भर°). Ś1 K1. 2 च धर्मात्मा (for वसि°). S (except M1) वसिष्ठश्च महातेजाः. — ^{d}) S औद्दालकिस (T2 G3 °लिकस; G4 °लकस) (for उद्दालकस).

104 D3 T2 G2–4 om. 104^{ab} (for D3 cf. v.l. 103). K4 D1. 2 transp. 103^{cd} and 104^{ab}; K3 transp. 104^{ab} and 104^{cd}. — ^{b}) B Dn D4–6 तप°; Dc वद° (for जप°). — ^{c}) K3 T1 G1 M2 भ (M2 भा) रद्वाजो; T2 G2–4 शौनकोथ (G4 °कश्च) (for दुर्वा°). — ^{d}) K3 B Dc Dn D4–6 जाबालिश्च; K4 D3 गौतम°; T1 G1. 3. 4 M2 दुर्वासा°; T2 G2 संवर्त°. — After 104, K3 ins.:

452* वशिष्ठश्च मुनिश्रेष्ठो दुर्वासाश्च महातपाः ।

105 ^{a}) M1 [ऽ]प्यृषि° (for ऋषि°). — ^{c}) Ś1 K1. 2 एतैः सह. B Dc D4. 6 महाभाग.

106 ^{a}) Ś1 चो; K3 B D (except D1–3) ते (for वै). T2 G3 लोकदेवानां; G2. 4 देवलोकानां (for लोमशो नाम). — ^{b}) Ś1 K1. 2 B Dn D5 महर्षिर्. — ^{c}) K3. 4 B2 Dc

C. 3. 8267
B. 3. 85. 123
K. 3. 83. 123

समेष्यति त्वया चैव तेन सार्धमनुव्रज ॥ १०६

मया च सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनुव्रज ।
प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं यथा राजा महाभिषः ॥ १०७

यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरूरवाः ।
तथा त्वं कुरुशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे ॥ १०८

यथा भगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ।
तथा त्वं सर्वराजभ्यो भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ १०९

यथा मनुर्यथेक्ष्वाकुर्यथा पूरुर्महायशाः ।
यथा वैन्यो महातेजास्तथा त्वमपि विश्रुतः ॥ ११०

यथा च वृत्रहा सर्वान्सपत्नान्निर्दहत्पुरा ।
तथा शत्रुक्षयं कृत्वा प्रजास्त्वं पालयिष्यसि ॥ १११

स्वधर्मविजितामुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन ।
ख्यातिं यास्यसि धर्मेण कार्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ ११२

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवानृषिः ।
अनुज्ञाप्य महात्मानं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११३

युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
तीर्थयात्राश्रयं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥ ११४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

D1–3 M2 त्वया राजन्; Dn D4. 5 T G महाराज; M1 त्वया सार्धं (for त्वया चैव). — d) M1 चैवम् (for सार्धम्). T2 G2–4 लोमशः सुमहातपाः.

107 B2 om. 107^{ab}. — a) Dn D5 मयापि; T2 G2–4 एतेन (for मया च). — b) Ś1 K2 °क्रमं; K3. 4 D3 °क्रम; Dn D5 °क्रमात् (for °व्रज). — T2 G3 om. 107^{cd}. — c) Ś1 K1. 2 परमां (for महतीं). T1 G1 सिद्धिं (for कीर्तिं). — d) S (T2 G3 om.) महाभिषक्.

108 a) T2 G3 तीर्थज्ञो; G2. 4 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा). — K3 om. (hapl.) 108^{b}–109^{a}. — c) Ś1 K1. 2 भरत°; B1. 2 Dn D5 त्वं राज° (for त्वं कुरु°).

109 K3 om. 109^{a} (cf. v.l. 102); T2 G2–4 om. 109^{cd}. — c) K2 सर्वराजन्यो; K3 सर्वं राजन्ये; D5 च स राजन्यो; T1 G1 M2 अपि राजेंद्र (for सर्वराजभ्यो). — d) K1. 2 B Dc2 D1. 2. 4. 6 राजसे. T1 M2 रश्मिमानिव.

110 K1. 2 om. 110. — b) B Dn3 D4 °रथः (for °यशाः). — c) K3. 4 B Dc Dn1 D3. 6 यथा वैण्यो. Ś1 Dn D1. 2. 5 महाराज.

111 a) K4 स; B D4. 6 वै (for च). — b) Ś1 K1. 2 व्यदहत्; K4 D1–3 S अदहत्; B Dc Dn D5. 6 निर्दहन् (for निर्दहत्). — After 111^{ab}, N (except D1. 2) ins.:

453* त्रैलोक्यं पालयामास देवराड्विगतज्वरः ।

— d) K3. 4 B D M त्वं प्रजाः (by transp.); T2 G2–4 प्रजाः सं°.

112 a) Ś1 K1. 2 स्वधर्मेण विजित्योर्वीं; B1 °र्मावजितामुर्वीं; B4 °र्मेणार्जितामुर्वीं; T2 G3 °र्मविजितं सर्वं. — c) Dc कीर्तिं. Ś1 यास्यति; G1 प्राप्स्यसि. B D4. 6 वीर्येण; Dn1 T2 G3 धर्मज्ञ. M1 कर्मणा यास्यसि ख्यातिं. — d) K1. 3. 4 B1. 2 D2. 3 M °वीर्योऽर्जुनो.

113 Ś1 K1. 2 T2 G2–4 om. the ref. — b) Ś1 K1. 2 मुनिसत्तमः (for भग°). — c) K3. 4 B Dn D3–6 M1 °राज; Dc D1. 2 G4 M2 °राजं; G1 °ज्ञानं (for °त्मानं).

114 Ś1 om. 114^{cd}. — c) K1. 2. 4 °मयं; K3 °श्रियं; Dn D5 T G M2 °श्रितं (G4 °श्रुतं) (for °श्रयं).

Colophon. — *Major parvan :* Ś1 K1. 2 Dn1. n2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan :* T1 तीर्थयात्रा. All MSS. except T1 (om. sub-parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा, followed by समाप्ता (K1 B2 D4 G1 om. समाप्ता). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 85; Dn3 M2 (before corr.) 86; D1 89; S (M2 after corr.) 84. — *Śloka no.:* Dn1 131; Dn2 130; Dn3 133; D1 112.

84

1 d) B D4 M1 इदमाह (for प्राह राजा).

2 Before 2, B1. 3. 4 Dc D4. 6 ins. युधिष्ठिर उ°. — a) B D4. 6 तु स नर° (for स पुरुष°). — d) S (except M1) प्र° (for वि°).

3 b) K1. 3. 4 B1. 2 Dn3 D3. 4 T2 G1. 3. 4 तपोधनः. — c) K4 भृशशास्त्रेषु; D1. 2 °मर्थेषु; D3 °मस्त्रेषु. — d) K4 D2. 3 इव प्रभो; B D4. 6 -समः प्रभुः (B2 -समप्रभः); M1 इवाजितः.

4 a) D4 त्वेता° (for द्वेता°). — b) Ś1 K1 Dn1. n2 D5 °विघातिनौ; G4 M1 °निषू(M1 °निसू)दनौ. — d) K3

८४

वैशंपायन उवाच ।

भ्रातॄणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः ।
पितामहसमं धौम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १
मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः ।
अस्त्रहेतोर्महाबाहुरमितात्मा विवासितः ॥ २
स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधन ।
कृती च भृशमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ३
अहं ह्येतावुभौ ब्रह्मन्कृष्णावरिनिघातिनौ ।
अभिजानामि विक्रान्तौ तथा व्यासः प्रतापवान् ।
त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ ॥ ४
नारदोऽपि तथा वेद सोऽप्यशंसत्सदा मम ।
तथाहमपि जानामि नरनारायणावृषी ॥ ५
शक्तोऽयमित्यतो मत्वा मया संप्रेषितोऽर्जुनः ।
इन्द्रादनवरः शक्तः सुरसूनुः सुराधिपम् ।
द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ६
भीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो द्रौणिश्च दुर्जयः ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण वृता युधि महाबलाः ।
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वेऽस्त्रकुशलास्तथा ॥ ७
योद्धुकामश्च पार्थेन सततं यो महाबलः ।
स च दिव्यास्त्रवित्कर्णः सूतपुत्रो महारथः ॥ ८
सोऽश्ववेगानिलबलः शरार्चिस्तलनिस्वनः ।
रजोधूमोऽस्त्रसंतापो धार्तराष्ट्रानिलोद्धतः ॥ ९
निसृष्ट इव कालेन युगान्तज्वलनो यथा ।
मम सैन्यमयं कक्षं प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ १०
तं स कृष्णानिलोद्धूतो दिव्यास्त्रजलदो महान् ।
श्वेतवाजिबलाकाभृद्गाण्डीवेन्द्रायुधोज्ज्वलः ॥ ११

C. 3. 8288
B. 3. 86. 12
K. 3. 84. 12

S यथा (for तथा). $K_{3.4}$ D_3 T G परंतपौ (T_2 G_3 °पः). — ^{e}) T_1 $G_{2.4}$ M त्रियुगं.

5 ^{a}) D_1 T_2 $G_{3.4}$ यथा (for तथा). $Ś_1$ वेदात् (for वेद). — ^{b}) K_3 Dn_1. n_2 D_6 यो° (for सो°). T_2 G_{2-4} तथा (for सदा). — ^{c}) T_1 G_1 M_2 यथा (for तथा). $Ś_1$ $K_{1.2}$ ताव् (for [अ]हम्). K_4 $D_{1.2}$ T_1 अभि- (for अपि).

6 ^{a}) B Dc $D_{4.6}$ श(B स)र्वमाराधयस्वेति. — ^{b}) $K_{1.2.4}$ $B_{3.4}$ Dc Dn_1. n_2 $D_{1.4.5}$ G_4 स; T_1 तु (for सं-). — ^{c}) $Ś_1$ इंद्रारुणवरः; K_4 D_2 S °दनवमः. $Ś_1$ K_3 Dc शक्रः; K_2 Dn_1. n_2 D_{1-3} शक्रं. — ^{d}) B_{1-3} $D_{4.6}$ °पुत्रः (for °सूनुः).

7 ^{b}) B सु- (B_4 स); M_1 तु (for च). $Ś_1$ $K_{1.2}$ G_1 दुर्जयौ; M_2 °याः. — ^{d}) B_3 G_1 धृता युधि; T_2 (before corr.) सुवृताः सु-; T_2 (after corr.) G_3 सुकृताः सु-; G_2 सुधृताः सु-; G_4 सुव्रताः सु-. $Ś_1$ K D (except $D_{4.6}$) महारथाः. — ^{f}) K_3 $D_{1-3.5}$ M_1 सर्वास्त्रकुशलाः; B D_4 सर्वेस्त्रविदुषः; Dn D_6 सर्वास्त्रविदुषः; T_2 G_3 सर्वे सुकुशलाः. $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} रणे; G_2 तदा (for तथा). — After 7, S (except $G_{1.3}$) ins.:

454* सर्वे महारथाः ख्याताः सर्वे जितपरिश्रमाः ।

[T_2 मुख्याः (for ख्याताः). G_4 सर्वे रथिमहामुख्याः (for the prior half). G_2 सर्वेमितपराक्रमाः (for the posterior half).]

8 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} B Dc Dn $D_{5.6}$ T $G_{1.3.4}$ °कामाश्च; K_4 $D_{1.2}$ °कामस्तु; D_3 °कामः स. — ^{b}) K_2 B Dc Dn D_{4-6} T_2 $G_{1.3}$ ये (B Dc D_{4-6} T_2 [by corr.] ते; G_1 वै) महाबलाः. — Dc om. 8^c–10^d; D_2 om. (hapl.) 8^c–9^a. — ^{c}) D_3 M_1 सर्व- (for स च). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ °मनाः; K_3 B_3 °बलः (for °रथः).

9 Dc om. 9; D_2 om. 9^a (cf. v.l. 8). — ^{a}) K B Dn_2 $D_{1.3-6}$ T_2 G_3 सोस्त्र°; Dn_1. n_3 योस्त्र°. — ^{c}) $Ś_1$ B $D_{4.6}$ G_1 °धूमास्त्र-; K_3 °धूम्रोस्त्र-. B Dn D_{4-6} M_2 -संपातो; K_2 -संत्रासो.

10 Dc om. 10 (cf. v.l. 8). — ^{b}) K_4 B D (Dc om.) S (except $G_{2.4}$) युगांते ज्व°. $Ś_1$ K $B_{1.2}$ D (Dc om.) M_2 महान् (for यथा). — $D_{1.2}$ om. (hapl.) 10^c–11^b. — ^{d}) S (except M_1) महाबलः (for न संशयः).

11 $D_{1.2}$ om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ स च (for तं स). — ^{b}) Dn °ज्वलनो (for °जलदो)! — ^{c}) $Ś_1$ K_1 बलाकाभिर्; K_2 °भ्यो; K_3 °भो; Dc °वान्; $D_{1.2}$ M_1 °धृग्; D_3 °सृग्; D_5 °श्र. — ^{d}) $Ś_1$ °ज्वलं; $B_{1.2}$ Dn_1 D_4 °ल्वणः; B_3 °र्जुनः; D_3 °ज्वरः.

12 ^{a}) $Ś_1$ K_{2-4} Dn D_{1-3} M_1 संरब्धः; K_1 B Dc $D_{4.6}$

C. 3. 8288
B. 3. 86. 13
K. 3. 84. 13

सततं शरधाराभिः प्रदीप्तं कर्णपावकम् ।
उदीर्णोऽर्जुनमेघोऽयं शमयिष्यति संयुगे ॥ १२
स साक्षादेव सर्वाणि शक्रात्परपुरंजयः ।
दिव्यान्यस्त्राणि बीभत्सुस्तत्त्वतः प्रतिपत्स्यते ॥ १३
अलं स तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ।
नास्ति त्वतिक्रिया तस्य रणेऽरीणां प्रतिक्रिया ॥ १४
तं वयं पाण्डवं सर्वे गृहीतास्त्रं धनंजयम् ।
द्रष्टारो न हि बीभत्सुर्भारमुद्यम्य सीदति ॥ १५
वयं तु तमृते वीरं वनेऽस्मिन्द्विपदां वर ।
अवधानं न गच्छामः काम्यके सह कृष्णया ॥ १६
भवानन्यद्वनं साधु बह्वन्नं फलवच्छुचि ।
आख्यातु रमणीयं च सेवितं पुण्यकर्मभिः ॥ १७
यत्र कंचिद्वयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमम् ।
प्रतीक्षामोऽर्जुनं वीरं वर्षकामा इवाम्बुदम् ॥ १८
विविधानाश्रमान्कांश्चिद्द्विजातिभ्यः परिश्रुतान् ।
सरांसि सरितश्चैव रमणीयांश्च पर्वतान् ॥ १९
आचक्ष्व न हि नो ब्रह्मन्रोचते तमृतेऽर्जुनम् ।
वनेऽस्मिन्काम्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

वैशंपायन उवाच ।
तान्सर्वानुत्सुकान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।
आश्वासयंस्तदा धौम्यो बृहस्पतिसमोऽब्रवीत् ॥ १
ब्राह्मणानुमतान्पुण्यानाश्रमान्भरतर्षभ ।

सं(D6 स)वर्षन्; D5 संनद्धः; M2 सततः. — b) Dn D5 सुदीप्तं. — c) N अर्जुनोदीरितो मेघः. — d) Ś1 K1. 2 [अ]संशयं (for संयुगे).

13 a) Ś1 K1. 2 T1 M2 इव (for एव). Dc कार्याणि (for सर्वाणि). K4 साक्षादेव स स°; D3 साक्षादेवस्य स°. — Ś1 om. (hapl.) from शक्रात् up to अस्त्राणि. — d) Dn D5 ततश्च; S यथावत् (M1 संयतः) (for तत्त्वतः).

14 c) D1. 2 नास्मिन् (for नास्ति). Ś1 त्वतिकृते; K1 तत्वकृता; K2. 4 B D त्वति(D1. 2 अति°; D3 त्ववि)कृता; K3 त्वनिकृतौ; T1 त्वयि क्रिया; M1 त्वत्र क्रिया (for त्वतिक्रिया). Ś1 K B1. 3 D2. 3. 5 नाम (K1 तात); B2. 4 Dn D1. 4. 6 [अ]र्थानां; Dc [अ]स्त्राणां (for तस्य).

15 a) B3 Dn1. n2 D1–3 ते वयं (B3m तत्त्वयं) (for तं वयं). T1 द्रष्टुमिच्छामः (for पाण्डवं सर्वे). — b) K3. 4 D (except D4. 6) अरिंदमं (for धनं°).

16 b) MSS. वरः, वरं also (for वर). — c) T G2. 3 अवसानं (for °धानं). T1 पश्यामः (for गच्छा°).

17 a) G2. 4 यद्यद् (for अन्यद्). M1 तस्माद् (for साधु). — b) S ब्रह्माढ्यं (T1 ब्रह्मण्यं) (for बह्वन्नं). S (except M1) जल° (G1 बल°) (for फल°). K3 B3. 4 D1 T1 G3 M2 शुचिः. — c) Ś1 K1. 2 तु; K4 ते; D3 मे; D6 वा; M1 नः (for च).

18 a) Ś1 क्वचिद्; K3 कं च; B2. 3 Dn2 D3 G1. 2 किंचिद् (for कंचिद्). — c) K4 M1 °क्षेमा°; G2. 4 °क्षामा° (for °क्षामो°). — d) Ś1 K4 वस्तुकामाः; K1 वनि°; K3 वन्नु°; Dc वर्षाकाले; Dn D1 वृष्टिकामा; D2. 3 M वसु°; D5 वसु°.

19 b) Ś1 B1 Dn D3. 5 M2 प्रति° (for परि°). T1 द्विजातिजनविश्रुतान्; M1 सर्वदिग्भ्यः परि°.

20 a) K4 B1. 4 D (except D4–6) मे (for नो).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* K4 B1. 2 Dc Dn2 D4 G1 M2 तीर्थयात्रा; Ś1 K1–3 B3. 4 Dn1. n3 D1–3. 5 (marg. *sec. m.*) (all om. sub-parvan name) mention only धौम्यतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* Dc युधिष्ठिरवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1(*sup. lin.*). n2 86; Dn3 M2 (before corr.) 87; D1 90; S (M2 after corr.) 85. — *Śloka no.:* Dn 21.

85

1 c) Dn तथा (!); T1 M ततो (for तदा).

2 a) Ś1 K1. 2 °भिमतान्; B Dc D4. 6 °नुगतान् (for

स राजन्नाश्रमः ख्यातो भृगुतुङ्गो महागिरिः ॥ २०
यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च पुरुषर्षभ ।
नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ॥ २१
तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु ।
आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २२
उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयवहापरा ।
सुवर्णसिकता राजन्विशालां बदरीमनु ॥ २३
ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ।
प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं विभुम् ॥ २४
यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ।
तत्र कृत्स्नं जगत्पार्थ तीर्थान्यायतनानि च ॥ २५
तत्पुण्यं तत्परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ।
तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ॥ २६
आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ।
पुण्यानामपि तत्पुण्यं तत्र ते संशयोऽस्तु मा ॥ २७
एतानि राजन्पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
कीर्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च ॥ २८
एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥ २९
चरन्नेतानि कौन्तेय सहितो ब्राह्मणर्षभैः ।
भ्रातृभिश्च महाभागैरुत्कण्ठां विजहिष्यसि ॥ ३०

C. 3. 8406
B. 3. 90. 34
K. 3. 88. 33

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

B Dc D2. 4 तत्र (for यत्र). — b) Ś1 K1–3 °संवृतः; B Dn D4. 5 °सेविते; Dc °संवृते; G4 °पूजितः. — c) Dn D5 राजन्स (by transp.). Ś1 K1–3 नामतः (for आश्रमः). — d) B Dc D4. 6 °तुंगे °गिरौ; T1 G1 M °तुंदो °गिरिः.

21 a) K3 B Dn D1. 3–6 M यः स; Dc D2 T1 यः सं- (for यच्च). K3 B Dc D3. 4. 6 भविष्यं च. — b) K3 भविष्यत् (for भवच्च). B Dn D4–6 T1 G1 M भरत° (for पुरुष°). — K1 om. 21cd. — c) B D4. 6 विभुर्; Dc भृगुर्; T1 परं (for प्रभुर्). T2 G2. 3 जिष्णुः (for विष्णुः).

22 K4 D3 G1 om. (hapl.) 22c–23d. — d) S (G1 om.) भारत (for विश्रुतः).

23 K4 D3 G1 om. 23 (cf. v.l. 22). — ab) D1 transp. उष्ण- and शीत-. T2 G2–4 M2 कृष्ण° (for उष्ण°). T2 (before corr.) G2. 4 श्वेत° (for शीत°). Ś1 K1. 2 B Dn D1. 4. 6 T2 G2. 3 पुरा; G4 वरा; M2 च या (for [अ]परा).

24 D3 reads 24–27ab after 3. 89. 11c. — a) Ś1 K1. 2 [ऽ]त्र हि (for यत्र). — b) Ś1 K1. 2 [अ]मितौ° (for महौ°). — c) G2. 4 प्राप्ता (for प्राप्य). D1. 2 तं च (for नित्यं). B2 D4. 6 नमंति स्म; T1 G1 नमस्यंते; T2 G2–4 उपासंते. — d) B D4. 6 M1 नारायणमजं (for देवं नारा°). Ś1 K1. 2. 4 B1–3 Dc Dn D5 प्रभुं; D1 विभो; T2 G3 भुवि (for विभुम्).

25 c) B4 Dn D1 सर्वं (for पार्थ). — 25d = 28d.

26 a) D3 तीर्थं (for पुण्यं). Ś1 K B2. 4 D परमं (D4. 6 तत्पुनर्) (for तत्परं). — b) K3 तीर्थं च; T2 G2–4 पवित्रं (for तत्तीर्थं). — After 26ab, B Dc Dn D4. 6 ins.:

467* तत्परं परमं देवं भूतानामीश्वरेश्वरम् ।
शाश्वतं परमं चैव धातारं परमं पदम् ।
यं विदित्वा न शोचन्ति विद्वांसः शास्त्रदृष्टयः ।

— d) Ś1 K1. 2 देव (for चैव).

27 c) K3 M2 यत् (for तत्). — d) Ś1 K Dn D1–3. 5. 6 अत्र (for तत्र). Ś1 K1. 2 मे; B2 वा (for मा). S मा भूत्ते संशयोत्र वै.

28 c) Ś1 K1. 2 कुरु° (for नर°). — K3 om. 28d–29c. — d) = 25d. B1 D1. 2. 4. 6 पुण्या° (for तीर्था°). Dc सेवितानि महर्षिभिः (cf. 29d and v.l.).

29 K3 om. 29abc (cf. v.l. 28). — c) Ś1 K1. 2 देवताकल्पैः; Dn D1–3. 5 G1 M1 देवकल्पैश्च. — d) K3 Dc महर्षिभिः (for महा°); cf. v.l. 28.

30 b) B1. 2. 4 Dc D4. 6 सहितैः (Dc2 सेवितैः). B D4. 6 ब्रह्मवादिभिः; Dc ब्राह्मणर्षिभिः. — c) Ś1 K1. 2 °वेगैर् (for °भागैर्). — d) Ś1 K1–3 सोत्कंठो (for उत्कण्ठां). Ś1 K Dn D3. 5 M विहरिष्यसि (K1. 2. 4 °सि); T G विजयिष्यसे (G2 °सि).

Colophon. — *Major parvan :* Ś1 K2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan :* T G1. 3 तीर्थयात्रा. N (om. sub-parvan name) mentions only धौम्यतीर्थयात्रा, followed by समाप्ता (B2 Dn2 D4. 6 om. समाप्ता). — *Adhy. name :* T2 G3 धौम्यतीर्थानुक्रमणं; G2 धौम्यतीर्थकथनं.

८९

C. 3. 8407
B. 3. 91. 1
K 3. 89. 1

वैशंपायन उवाच ।
एवं संभाषमाणे तु धौम्ये कौरवनन्दन ।
लोमशः सुमहातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ॥ १
तं पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते ।
उदतिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिवामराः ॥ २
तमभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ३
स पृष्टः पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा हर्षयन्निव पाण्डवान् ॥ ४
संचरन्नस्मि कौन्तेय सर्वलोकान्यदृच्छया ।
गतः शक्रस्य सदनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५
तव च भ्रातरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनम् ।
शक्रस्यार्धासनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ।
आसीत्पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थं तथागतम् ॥ ६
आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतानिति ।
सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सहानुजम् ॥ ७
वचनात्पुरुहूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
आख्यास्ये ते प्रियं तात महत्पाण्डवनन्दन ॥ ८
भ्रातृभिः सहितो राजन्कृष्णया चैव तच्छृणु ।
यत्त्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं पाण्डवर्षभ ॥ ९
तदस्त्रमाप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं महत् ।
यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम तपसा रुद्रमागतम् ॥ १०
अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ।
तत्समन्त्रं ससंहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलम् ॥ ११
वज्रं चान्यानि चास्त्राणि दण्डादीनि युधिष्ठिर ।
यमात्कुबेराद्वरुणादिन्द्राच्च कुरुनन्दन ।
अस्त्राण्यधीतवान्पार्थो दिव्यान्यमितविक्रमः ॥ १२
विश्वावसोश्च तनयाद्गीतं नृत्तं च साम च ।

— *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 M2 90; Dn3 91; D1 94; T G M1 89. — *Śloka no.*: Dn1. n2 34; Dn3 35; D1 29.

89

1 b) K4 Dc1 D2. 6 कौरवनंदनं; T1 कौरव्यनंदन. — c) Ś1 Dn T2 G3. 4 स; K3 तु (for सु-).
2 b) K4 D1. 2 M2 ये (for ते). — D3 om. 2c–4b. — c) Dn D5 उपातिष्ठन्. B1. 3. 4 D4. 6 M2 महाभागाः; B2 T2 G2–4 °राज; Dc D1 T1 °भाग; G1 M1 °त्मानं.
3 D3 om. 3 (cf. v.l. 2). — a) Ś1 Dn D1. 4 सम° (for तम°). — b) Dn D5. 6 धर्मपुत्रो. — d) T1 गमने (for अटने). M2 महर्षिं लोकविश्रुतं.
4 D3 om. 4ab (cf. v.l. 2). — b) B2 °मतिः; B3 Dc S (except G1. 2) °त्मना; D4. 6 °मते; D5 °तपाः (for °मनाः).
5 a) Ś1 K1. 2 इव (for अस्मि). — b) Ś1 K Dn D1–3. 5 T2 G3 सर्वान् (for सर्व-). — c) Ś1 K Dn D3. 5 T2 G2–4 भवनं (for सदनं).
7 a) Ś1 K Dc D1. 2 transp. आह and तत्र. B2 D4. 6 प्राह (for आह). Ś1 K B2 Dc D2 देवेंद्रो (for देवेशो). — b) K4 Dc Dn D3. 5 प्रति (for इति). — d) K4 D1 महाभुजं; Dc सभागतं; M2 महाभुज (for सहा°).
8 c) Ś1 K1. 2 राजन्; B4 तावद् (for तात). — d) B4 अहं (for महत्). K3 महांतं कुरुनंदन; K4 B1–3 Dc D1. 2. 4. 6 सुमहत्पांडुनंदन.
9 a) Dn2. n3 D5 ऋषि° (for भ्रातृ°). — b) T2 G2–4 सह (for चैव). — c) K3 B1. 2 D4. 6 S (except M2) यस; B4 तत् (for यत्). Ś1 K1. 2 T1 त्वयोक्तं; B4 च प्रोक्तं (for त्वयोक्तो). Ś1 K1. 2 स्वयं भ्रातुर् (for महा°). — d) Ś1 K1. 2 Dn D5 भरतर्षभ; B2 पांडवो गतः; Dc D1. 2 G2 पांडुनंदनः; T2 G3. 4 M1 पांडवर्षभः.
10 a) Ś1 तदस्त्रं प्राप्तं; K1. 2 D1. 2 प्राप्तं तदस्त्रं; T2 G1. 3 तदस्त्रमात्तं. — b) Ś1 K1–3 D (except D3. 4. 6) विभो (for महत्). — d) Dn D3. 5 आगमत् (for आगतम्).
11 c) Ś1 K1. 2 तं (for तत्). Cf. v.l. 3. 88. 24.
12 a) T2 G2. 3 शस्त्राणि (for चास्त्राणि). Ś1 K1–3 D1. 2 वज्रं चास्त्राणि च तथा; B4 Dn D3 वज्रम (B4 वज्रं चा)- स्त्राणि चान्यानि. — b) Ś1 K1. 2 दंडनीतिर्; K3 इंद्रादीनि; T1 दंडानीति; G2 दंड्यादीनि. — e) B2. 3 Dn1 D4. 6 [अ]वाप्त° (for [अ]धीत°). — f) B D4. 6 कुरुनंदन (for

वादित्रं च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि ॥ १३
एवं कृतास्त्रः कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमाप्तवान् ।
सुखं वसति बीभत्सुरनुजस्यानुजस्तव ॥ १४
यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ।
तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ १५
भवान्मनुष्यलोकाय गमिष्यति न संशयः ।
ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ॥ १६
आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ।
सुरकार्यं महत्कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः ॥ १७
तपसा तु त्वमात्मानं भ्रातृभिः सह योजय ।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १८
अहं च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्षभ ।
न स पार्थस्य संग्रामे कलामर्हति षोडशीम् ॥ १९
यच्चापि ते भयं तस्मान्मनसिस्थमरिंदम ।
तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचाविहागते ॥ २०
यच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ।
तच्च ते लोमशः सर्वं कथयिष्यत्यसंशयम् ॥ २१
यच्च किंचित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ।
महर्षिरेष यद्ब्रूयात्तच्छ्रद्धेयमनन्यथा ॥ २२

C. 3. 8431
B. 3. 91. 25
K. 3. 89. 26

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

[अ]मितविक्रमः).

13 a) Dn D5. 6 तु (for च). — b) T1 G1 गीत-; M2 दिव्यं (for गीतं). N (except Ś1 K2) नृत्यं (for नृत्तं). — d) Ś1 K1. 2 °गृह्णाद् (for °विन्दद्).

14 d) G2 [अ]वरस् (for [अ]नुजस्). T1 अनुजस्तव सुव्रतः.

15 a) K3 B1–3 Dc D4. 6 यच्च (Dc यश्च) मां स (for यदर्थं मां). K3 नर° (for सुर°). — c) K3 तत्वतः; Dc यच्च ते. K1 B1 M1 कीर्तयिष्यामि. — d) T G तत् (for मे).

16 a) Ś1 K1. 2 °लोकं हि; Dn1. n3 D5 °लोकेपि; Dn2 T2 G °लोकेषु (G1 °लोकात्त्वं). K4 भगवान्मानुषे लोके (m as in text).

17 b) T2 G2–4 कृतार्थः (for °स्त्रः). — d) Ś1 K D2 दिवालयैः; D1 सुरालयैः; S दिवौकसां.

18 a) B Dc D4. 6 तत् (B4 च); Dn D5 [अ]पि (for तु). T2 G2–4 तस्म् (for तु त्वम्). G1 तपसा त्वं च तीर्थेन. — b) Ś1 K D (except D4. 6) M1 योजय भ्रातृभिः सह.

19 T1 om. 19–20. — After 19ab, K1. 2 B Dc Dn D4. 6 ins.:

468* सत्यसंधं महोत्साहं महावीर्यं महाबलम् ।
महाहवेष्वप्रतिमं महायुद्धविशारदम् ।
महाधनुर्धरं वीरं महास्त्रं वरवर्णिनम् ।
महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनयं प्रभुम् ।
तथा ज्ञानगतिं स्कन्धं सहजोल्बणपौरुषम् ।

[(L. 1) B1. 3 Dc महात्मानं (for महो°). — (L. 3) Dc कृतास्त्रं (for महास्त्रं), and °वर्मिणं (for °वर्णिनम्). — (L. 5) Dc ह्येनं (for स्कन्धं). K1. 2 Dn तथार्जुनमतिस्कंधं (K1. 2 °दं); Cnp तथा ज्ञान° etc. (as above). B1. 3 Dc सहसो (Dc °जो)ज्ज्वलकुंडलं; B4 सहस्रनयनोपमं (for the posterior half).]

— c) Ś1 K1. 3. 4 D1. 2 च (for स).

20 T1 om. 20 (cf. v.l. 19). — a) Ś1 K Dn D1–3. 5 कर्णान् (for तस्मात्). — b) K3 अनिंदित (for अरिंदम). M1 मनसि स्थितमच्युत. — c) B D4. 6 M2 °ष्येहं (for °ष्यामि). — d) N G1 °साचिनि (for °साचाव्). Ś1 K4 B Dc D2–4. 6 [अ]तो गते; K1–3 Dn D1. 5 [उ]पागते; T2 G3 [इ]तो गते (for [इ]हागते).

21 Ś1 K1. 2 om. 21. — a) T2 G2–4 दुःखं (for वीर). — c) K3. 4 B Dc Dn2 D1. 3–6 महर्षिर्लोमशस्ते वै (K3. 4 D1. 3. 5 °शस्तत्ते); Dn1. n3 D2 स महर्षिर्लोमशस्ते.

22 c) Ś1 K D (except D3. 5. 6) G1. 4 महार्षिर् (for महर्षिर्). Ś1 K2 Dc Dn2 एव (for एष). B (B4 marg.) Dn3 D4. 6 लोमशो ब्रूयात् (for एष यद्ब्रूयात्). B4 वै; G2. 4 तद् (for यद्). K3. 4 Dc Dn1. n2 D2. 3. 5 ब्रूयात्वां (Dn1. n2 D3. 5 °त्ते) (for यद्ब्रूयात्). — d) B3 तच्छ्रुत्वेयम्; B4 तज्ज्ञेयम्; T1 तच्छ्रेयोयं; G4 तच्छ्रद्धव्यं (for तच्छ्रद्धेयम्). K3 T G न चान्यथा (for अनन्यथा). Dn1. n2 D3. 5 न तच्छ्रद्धेयमन्यथा.

Colophon om. in K3. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn1. n2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* D2 T2 G1. 3 तीर्थयात्रा. K4 B2. 4 Dn1. n3 D1. 2. 5 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2 लोमशवाक्यं; B4 इन्द्रवाक्यं; T1 लोमशगमनं; T2 G3 लोमशाभिगमनं; G1 लोमशागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 91;

९०

C. 3. 8432
B. 3. 92. 1
K. 3. 90. 1

लोमश उवाच ।

धनंजयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ।
युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेर्धर्म्यया श्रिया ॥ १
त्वं हि धर्मान्परान्वेत्थ तपांसि च तपोधन ।
श्रीमतां चापि जानासि राज्ञां धर्मं सनातनम् ॥ २
स भवान्यत्परं वेद पावनं पुरुषान्प्रति ।
तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवम् ॥ ३
यथा तीर्थानि गच्छेत गाश्च दद्यात्स पार्थिवः ।
तथा सर्वात्मना कार्यमिति मां विजयोऽब्रवीत् ॥ ४
भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्वशः ।
रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ५
दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम् ।
तथा रक्षस्व कौन्तेयं राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६
यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्वतोपमाः ।
त्वयाभिगुप्तान्कौन्तेयान्नातिवर्तेयुरन्तिकात् ॥ ७
सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्नियोगादर्जुनस्य च ।
रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८
द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनन्दन ।
इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ९
इयं राजर्षिभिर्याता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर ।
मन्वादिभिर्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १०
नानृजुर्नाकृतात्मा च नाविद्यो न च पापकृत् ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ११
त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यसंगरः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥ १२
यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः ।

Dn3 M2 92; D1 95; T G M1 90. — *Śloka no.:* Dn 25; D1 23.

90

1 a) K1 D1. 5 [अ]स्मि; K3 [अ]स्ति (for [अ]पि). Ś1 K D1. 3. 5 [उ]क्तः (for [उ]क्तं). — b) Ś1 K1. 2 B3 D1. 2 M2 तच्छृणुष्व (for यत्तच्छृणु). T1 M1 नराधिप (for युधि°). D6 फलं तीर्थेषु भारत. — c) T2 G भ्रातरं मेनुजैः सार्धं. — d) Ś1 K1. 3. 4 D6 G2 M2 योजयेद् (for °येर्). Ś1 K2 वंद्यया (for धर्म्यया). K1 B3 Dc Dn3 D4. 6 T G3 M गिरा; B1. 2. 4 G1. 2. 4 धिया (for श्रिया). D1. 2 योजयेथास्तपश्रिया.

2 a) K1 S (except M1) धर्मं परं. B Dc D4. 6 वेत्सि (for वेत्थ). — c) T2 G2–4 चाभि-; M1 च वि- (for चापि). — d) Dn D5 M1 धर्मं राज्ञां (by transp.); D3 धर्मं राज्यं.

3 a) B D (except D1–3) परमं (for यत्परं). — b) K3 Dn D3. 5 T2 G2–4 पुरुषं (for °षान्). — d) K3. 4 B D (except D1. 2) पांडवान्; M1 पार्थिवं.

4 a) Ś1 तीर्थेन (for तीर्थानि). — b) T2 G2–4 गत्वा (for गाश्च). — c) T2 G2–4 सर्वं त्वया (for सर्वा°). — d) Ś1 K Dn D1–3. 5 अर्जुनो (K3 विजने) (for विजयो).

6 c) K3. 4 B Dn D4–6 G1 M कौंतेयान् (for °यं). D1 तथा रक्ष्यश्च कौंतेयो.

7 a) T1 G2. 4 च (for हि). — c) Ś1 [अ]भियुक्तं; K2 Dn D3. 5 [अ]भिगुप्तं; Dc1 हि गुप्तान्; Dc2 गुप्तान्हि (for [अ]भिगुप्तान्). Ś1 K2 Dn D2. 3. 5 कौंतेयं. — d) K3 B3 Dn2 T1 M1 नाभिवर्तेयुर्; Dc नाभिवर्धेयुर्; Dn1. n3 D5 न विवर्तेयुर्. Ś1 Dn D3. 5 अंतिकं.

8 After 8ab, D1. 2 ins.:

469* आगतस्त्वां महाबाहो कुरु पुण्यं युधिष्ठिर ।

9 a) Ś1 K2 द्विस्तीर्णानि; K1 द्विवारंथा (?); M2 विस्तीर्णानि. K1 महाबाहो; K3 (corrupt) मयाबाहो. — b) M2 तीर्थानि (for दृष्टानि). — c) Ś1 K1. 2. 4 D3 इमं (for इदं). K3. 4m यास्यामि; K4 B3 Dc वक्ष्यामि (for द्रक्ष्यामि).

10 d) T G M1 शुभावहा (G4 युधिष्ठिर) (for भया°).

11 a) T2 G2–4 नानृती (for नानृजुर्). M2 नानृतात्मा च. — b) K1 तृतीयं; B Dn D1. 2. 4. 6 नाविद्यो.

12 T1 om. (hapl.) 12ab. — a) S (T1 om.) °रतिर् (for °मतिर्). — c) B1. 2. 4 Dn D4. 6 M2 सर्वसंगेभ्यो.

13 d) T2 G2–4 पार्थिव (for पाण्डव).

यथा ययातिः कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

न हर्षात्संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित् ।
स्मरेद्धि देवराजो यं किं नामाभ्यधिकं ततः ॥ १४
भवता संगमो यस्य भ्राता यस्य धनंजयः ।
वासवः स्मरते यस्य को नामाभ्यधिकस्ततः ॥ १५
यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ।
धौम्यस्य वचनादेषा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ १६
तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन्गमनं तीर्थदर्शने ।
तदैव गन्तास्मि दृढमेष मे निश्चयः परः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

गमने कृतबुद्धिं तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत् ।
लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

भिक्षाभुजो निवर्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये ।
ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरस्कृताः ॥ १९
धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु चैव ते ।
स दास्यति यथाकालमुचिता यस्य या भृतिः ॥ २०
स चेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः ।
अस्मत्प्रियहितार्थाय पाञ्चाल्यो वः प्रदास्यति ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरुभारसमाहिताः ।
विप्राश्च यतयो युक्ता जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥ २२
तान्सर्वान्धर्मराजस्य प्रेम्णा राजाम्बिकासुतः ।
प्रतिजग्राह विधिवद्धनैश्च समतर्पयत् ॥ २३
ततः कुन्तीसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काम्यकेऽवसत् ॥ २४

C. 3. 8457
B. 3. 92. 27
K. 3. 90. 26

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

---

14 D3 om. 14^{a}–15^{b}. — ^{b}) T G मुने (for क्वचित्). — ^{c}) Ś1 K D1. 2 मां; D5 G4 M1 यत् (for यं). — ^{d}) B Dc Dn D4. 6 T2 (after corr.) को नामाभ्यधिकस्ततः (= 15^{d}).

15 Dc D3 om. 15^{ab} (for D3 cf. v.l. 14); Ś1 om. (hapl.) 15. — ^{b}) K2. 3 B1. 4 Dn D4–6 T1 M चैव (for यस्य). — ^{d}) K2. 4 T1 G1. 4 M2 किं (K2 G1 M2 को) नामाभ्यधिकं ततः (= 14^{d}).

16 ^{a}) T2 G2–4 तद्; G1 M2 मा (for मां). — ^{b}) T G2–4 गमनं (for दर्शनं). — ^{d}) D1. 2 तथैव (for कृतैव). — After 16, B3 ins. 470*.

17 B3 om. 17^{a}–19^{b}. — ^{a}) Ś1 Dc यद्; K3 स (for तद्). Ś1 T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 यथा (for यदा). T G द्रष्टुं (G1 दृष्ट्वा) (for ब्रह्मन्). — ^{cd}) T1. 2 (before corr.) G2. 4 तथैव (for तदैव). B2–4 Dc Dn D4. 6 तीर्थान्येष; T2 G2–4 परमेष (for दृढ°).

18 B3 om. 18 with the ref. (cf. v.l. 17); T2 G3. 4 om. the ref. — ^{a}) B (B3 om.) Dc Dn D4. 6 तु (for तं).

19 B3 om. 19^{ab} (cf. v.l. 17). — ^{b}) K3 तापसाश्च ये; K4 ये तपस्विनः (for यतयश्च ये). D1. 2 तथा (for च ये). — K1 B Dc Dn D4. 6 ins. after 19^{ab} (B3, which om. 17^{a}–19^{b}, ins. after 16):

470* क्षुत्तृष्णाध्वश्रमायासशीतार्तिमसहिष्णवः ।
ते सर्वे विनिवर्तन्तां ये च मिष्टभुजो द्विजाः ।
पक्वान्नलेह्यपानानां मांसानां च विकल्पकाः ।
तेऽपि सर्वे निवर्तन्तां ये च सूदानुयायिनः ।
मया यथोचिता जीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः ।

[(L. 2) Dc °वर्तंतु (for °वर्तन्तां). — (L. 3) K1 D4. 6 °लेह्यमानानां; B °पानलेह्यानां; Dc °पानभोज्यानां. K1 विकल्पनं; Dc विकत्थनाः. — (L. 4) B1. 3 सूदाभिरनुयायिनः; Dc सुदाभिरनुजीविनः (for the posterior half). — (L. 5) B3 Dc सदा (for मया). B3 D6 यथोचितैर्. B3 Dc बीजैः; D6 द्रव्यैः (for जीव्यैः).]

— ^{c}) Ś1 K1. 2 D3. 5 [अ]न्ये (for [अ]पि). — ^{d}) K4 Dn D4. 6 G2 °पुरःसराः; T1 G1. 4 ये च भक्तिपुर°.

20 ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 D1. 2 तेभि- (for अभि-). Ś1 K3. 4 चैव ह; K1. 2 D1. 2 चैव हि; B Dc Dn D4. 6 ते च (Dc °त्र) वै (for चैव ते). — ^{c}) T1 G1 ददाति (for दास्यति).

21 ^{b}) M1 पृथिवीपतिः (for मनुजे°). —) S पांचालो.

22 B3 D1. 2 G4 om. the ref. — ^{a}) K1 B D (except D1–3. 5) °प्रपीडिताः; T G गुरौ (G4 °रु-) भारे समाहिते (T2 G3 °ताः). — ^{c}) B3 मुनयो (for यतयो). N (except Ś1) M1 मुख्या; G4 विप्रा (for युक्ता).

९१

C. 3. 8458
B. 3. 93. 1
K. 3. 91. 1

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वनवासिनः ।
अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ १
राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि भ्रातृभिः सह ।
देवर्षिणा च सहितो लोमशेन महात्मना ॥ २
अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव ।
अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वदृते तानि कौरव ॥ ३
श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
अगम्यानि नरैरल्पैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ४
भवन्तो भ्रातरः शूरा धनुर्धरवराः सदा ।
भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छेम वयमप्युत ॥ ५
भवत्प्रसादाद्धि वयं प्राप्नुयाम फलं शुभम् ।
तीर्थानां पृथिवीपाल व्रतानां च विशां पते ॥ ६
तव वीर्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिप्लुताः ।
भवेम धूतपाप्मानस्तीर्थसंदर्शनान्नृप ॥ ७
भवानपि नरेन्द्रस्य कार्तवीर्यस्य भारत ।
अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह ॥ ८
भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
ध्रुवं प्राप्स्यसि दुष्प्रापाँल्लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥ ९
प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् ।
गङ्गाद्याः सरितश्चैव प्लक्षादींश्च वनस्पतीन् ।
त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयम् ॥ १०
यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित्प्रीतिर्जनाधिप ।
कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ११

---

24 [b]) Ś1 K1. 2 भ्रातृभिः (for ब्राह्मणैः). B3 वृतः (for सह).

Colophon. — *Major parvan :* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan :* B1 Dn1 D4. 6 T G1. 3 तीर्थयात्रा. K3. 4 B2–4 Dc Dn3 D1–3. 5 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name. :* T2 G3 अर्जुनकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 92; Dn3 M2 93; D1 96; T G M1 91. — *Śloka no. :* Dn 27; D1 24.

91

1 [a]) K2–4 B1 Dc Dn1 D2. 3. 5 T1 प्रयातं. — [c]) K4 Dc T1 महाराजं (for तदा राजन्).

2 [c]) B Dn D4. 6 ऋषिणा चैव स°.

3 [b]) Ś1 D1. 2 इच्छसि (for अर्हसि). — [c]) G1 M transp. हि and न. — Dc om. (hapl.) 3[d]–4[a]. — [d]) S (except M1) कुरुनंदन (for तानि कौरव).

4 Dn2 om. 4; Dc om. 4[a] (cf. v.l. 3). — [a]) D1. 2 T2 G2–4 °जुष्टानि; T1 G1 °मृष्टानि; M2 °विष्टानि. — [c]) K3. 4 B2. 3. 4m D1. 3. 5 अन्यैस् (for अल्पैस्). — [d]) B3 भरतर्षभ (for मनुजे°).

5 [a]) K4 Dn2. n3 D3 T2 G2. 3 भवतो (for °न्तो). G4 भ्रातरो भवतः शूरा. — [b]) M2 पराः (for सदा). — [d]) Dn D6 गच्छाम; D3–5 गच्छामो (for गच्छेम).

6 [b]) K4 B1–3 D प्राप्नुयामः. Ś1 K1. 2 D3. 4 फलं सुखं; K4 B Dc Dn D1. 2. 4. 6 M2 सुखं (B2 M2 शुभं) फलं. — D2 om. 6[d]–7[c].

7 D2 om. 7[abc] (cf. v.l. 6). — [b]) D1 शुभ-; T1 G1 शुभास् (for शुद्धास्). — [d]) T2 G2–4 °संस्पर्श° (for °संदर्श° B3 D1. 2 पावनं तीर्थदर्शनं.

8 [b]) Ś1 K B3 D1–3. 5 धीमतः (for भारत). — [c]) Ś1 K1. 2. 4 D1. 2 तु (for च). — [d]) B2 D1. 2. 5 T1 G1 चैव हि; T2 G2–4 चानघ.

9 [a]) Dc दिलीपस्य (for च वीरस्य). — [b]) K4 भारत; B4 धीमतः; S (except M2) पांडव (for पार्थिव). — [c]) B1–3 Dc1 Dn1. n3 D3. 4. 6 T2 G3 M2 प्राप्स्यति; D5 यास्यसि.

10 [a]) Dc पुण्यानि (for तीर्थानि). — [e]) M महाराज (for मही°). — After 10, S ins.:

471* भवद्भिः पालिताः शूरैस्तीर्थान्यायतनानि च ।
[Prior half = 5[c].]

11 [b]) T1 प्रीतिरस्ति (for काचित्प्रीतिर्). Ś1 K1. 2 B2 Dc D3. 5 T G3 नरा° (for जना°). — [d]) T G तत्र; M वचः (for ततः).

तीर्थानि हि महाबाहो तपोविघ्नकरैः सदा ।
अनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो नस्त्रातुमर्हसि ॥ १२
तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च धीमता ।
यान्युवाच च देवर्षिर्लोमशः सुमहातपाः ॥ १३
विधिवत्तानि सर्वाणि पर्यटस्व नराधिप ।
धूतपाप्मा सहास्माभिर्लोमशेन च पालितः ॥ १४
स तथा पूज्यमानस्तैर्हर्षादश्रुपरिप्लुतः ।
भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
बाढमित्यब्रवीत्सर्वांस्तानृषीन्पाण्डवर्षभः ॥ १५
लोमशं समनुज्ञाप्य धौम्यं चैव पुरोहितम् ।
ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी ।
द्रौपद्या चानवद्याङ्ग्या गमनाय मनो दधे ॥ १६
अथ व्यासो महाभागस्तथा नारदपर्वतौ ।
काम्यके पाण्डवं द्रष्टुं समाजग्मुर्मनीषिणः ॥ १७
तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजां चक्रे यथाविधि ।
सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाब्रुवन् ॥ १८
युधिष्ठिर यमौ भीम मनसा कुरुतार्जवम् ।
मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ १९
शरीरनियमं ह्याहुर्ब्राह्मणा मानुषं व्रतम् ।
मनोविशुद्धां बुद्धिं च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः ॥ २०
मनो ह्यदुष्टं शूराणां पर्याप्तं वै नराधिप ।
मैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ २१
ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः ।
दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ ॥ २२
ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।
कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे मुनिभिर्दिव्यमानुषैः ॥ २३
लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ।
नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ॥ २४
धौम्येन सहिता वीरास्तथान्यैर्वनवासिभिः ।
मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥ २५

C. 3. 8484
B. 3. 93. 26
K. 3. 91. 27

---

12 ^{a}) M तु (for हि). — ^{b}) Ś1 K1 G1 सह (for सदा). — ^{c}) Ś1 K1. 2 अव° (for अनु°).

13 ^{a}) Ś1 K1. 2 तानि ह्युक्तानि; K4 तथात्यु°; D1 तथाप्यु°; D3 तथेत्यु° (for तीर्थान्यु°). — After 13^{ab}, B3 ins.:

472* नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ।
[Cf. 17^{ab}.]

— ^{c}) K3 यान्युवाचाथ; D1–3. 5 यानि वक्ता च. T1 यान्यान्युवाच देवर्षिर्.

14 B4 transp. 14^{ab} and 14^{cd}. — ^{b}) Ś1 K D1–3. 5 महीपते (for नरा°). — After 14^{ab}, K1. 4 D1–3 ins.:

473* ऋषिकुल्याश्च कात्स्न्र्येन लोडयस्व युधिष्ठिर ।

— ^{d}) K2 B D (except D1–3. 5) T1 G1 M [अ]भि- (for च).

15 ^{a}) K3 तदा; B D (except D1–3. 5) राजा (for तथा). — D4 om. (hapl.) 15^{d}–16^{c}. — ^{e}) Ś1 K1. 2. 4 D1. 2. 5. 6 भरतर्षभ (D5. 6 °भः) (for पाण्ड°).

16 D4 om. 16^{abc} (cf. v.l. 15). — ^{a}) K2 T G3. 4 °प्राप्य (for °ज्ञाप्य).

17 ^{b}) B2–4 Dn D4 पर्वतनारदौ (by transp.). — ^{c}) Ś1 K Dc D1–3. 5 M1 पांडवान्. K2 प्रष्टुं; T1 दृष्ट्वा (for द्रष्टुं).

19 Before 19, B4 Dc Dn D4. 6 ins. ऋषय ऊचुः. — K1 om. 19^{ab}. — ^{b}) Ś1 -सेन सु-; K4 D1. 5 T1 M1 मनःसु; D2 मनस्य; D3 मानसं; T2 G2–4 M2 मनसः (for मनसा). — ^{d}) =21^{d}. N M1 यास्यथ (Ś1 Dc2 Dn1 °त); M2 गच्छथ (for गच्छत).

20 G1 om. (hapl.) 20–21. — ^{a}) K1. 2 शारीरं नियमं. Ś1 K1. 2 B2 Dn प्राहुर्; D5 त्वाहुर् (for ह्याहुर्). — K3 om. 20^{b}–21^{d}, and (erroneously) *repeats* instead 3. 90. 9^{d}–19^{b}. — ^{b}) Ś1 B1. 3. 4 T2 (after corr.) G3 मानसं (for मानुषं). B3 महत् (for व्रतम्). B2 D4. 6 ब्राह्मणानां च सांप्रतं; D5 °णानां महद्व्रतं. — ^{c}) K (K3 om.) B2 D1–3 M2 मनोविशुद्धिं; Dc °शुद्ध्या; T1 °शुद्धं. — ^{d}) D3. 5 बुधाः (for द्विजाः).

21 K3 G1 om. 21 (cf. v.l. 20). — ^{a}) B1. 3. 4 Dn D4. 6 शौचाय (Dn2 °थं) (for शूराणां). — Ś1 K1. 2 om. 21^{cd}. — ^{d}) = 19^{d}. K4 M2 गच्छथ; B Dn D4. 6 द्रक्ष्यथ (B2 यास्यथ) (for गच्छत).

22 ^{a}) Ś1 मनसः; K1. 2 मनुषैः; K4 D2. 3 M1 मानुषैः (for मानसैः). K3 ये चाप्यनुगताः पौराः.

23 ^{d}) T2 G2–4 देव° (for दिव्य°).

25 ^{b}) B Dn D4. 6 तथा तैर्.

26 ^{a}) B3 कांचनानि; G1 कार्मुकाणि (for कठि°). — ^{c}) T2 G2–4 M2 अमेघ- (for °चैः). — ^{d}) Ś1 B4 Dc D3. 5

C. 3. 8484 B. 3. 93. 27 K. 3. 91. 28

कठिनानि समादाय चीराजिनजटाधराः ।
अभेद्यैः कवचैर्युक्तास्तीर्थान्यन्वचरंस्तदा ॥ २६
इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यै रथैः परिचतुर्दशैः ।
महानसव्यापृतैश्च तथान्यैः परिचारकैः ॥ २७
सायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूणवन्तः समार्गणाः ।
प्राङ्मुखाः प्रययुर्वीराः पाण्डवा जनमेजय ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

युधिष्ठिर उवाच ।
न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ।
तथास्मि दुःखसंतप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥ १
परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मरतानपि ।
ते च लोमश लोकेऽस्मिन्नृध्यन्ते केन हेतुना ॥ २
लोमश उवाच ।
नात्र दुःखं त्वया राजन्कार्यं पार्थ कथंचन ।
यदधर्मेण वर्धेरन्नधर्मरुचयो जनाः ॥ ३
वर्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ ४
मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते ।
वर्धमाना ह्यधर्मेण क्षयं चोपगताः पुनः ॥ ५
पुरा देवयुगे चैव दृष्टं सर्वं मया विभो ।
अरोचयन्सुरा धर्मं धर्मं तत्यजिरेऽसुराः ॥ ६
तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन्भारतासुराः ।
तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ७
दर्पान्मानः समभवन्मानात्क्रोधो व्यजायत ।
क्रोधादह्रीस्ततोऽलज्जा वृत्तं तेषां ततोऽनशत् ॥ ८

अनुचरन्; K3 उपच°; T2 G2–4 अभ्यच°. Ś1 K1. 2. 4 Dc तथा; B2 Dn D4. 6 ततः (for तदा)

28 b) T G2. 3 तूणावंतः. T2 G3 समार्गणैः.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B1–3 Dc1 Dn1. n2 D4. 6 T1 तीर्थयात्रा (B2 cont. लोमशतीर्थयात्रा); K3. 4 B4 Dc2 Dn3 D1–3. 5 T2 G1. 3 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* T2 G3 पाण्डवप्रस्थानं; G1 पाण्डवप्रस्थापनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*). n2 93; Dn3 M2 94; D1 97; T G M1 92. — *Śloka no.:* Dn 29; D1 30.

92

2 b) T1 G1 M तानधर्म- (M2 °र्मे); T2 G2–4 तथाधर्म- (for न च धर्म-). Ś1 K3 B2 Dn D2–4. 6 -गतान्; K4 -परान् (for -रतान्). — d Ś1 K2 तप्यंते; K1 स्पृश्यं°; K3 नंदं°; K4 दृश्यं°; B1. 4 Dc D5 तृप्यं°; D1. 2 वर्धं°; D3 दीप्यं°; T1 बुध्यं° (for ऋध्यन्ते).

3 ab) K3 G2. 4 transp. राजन् and कार्यं. Dc कर्तव्यं तत् (for कार्यं पार्थ). K3. 4 D1–3 कदा° (for कथं°). — c) Dn D4. 6 वर्धेयुर्; T2 G2–4 सिध्येरन्. — d) Ś1 K D1–3. 5 तेधर्मरु°; B1 अधर्मरतयो; B2 °मतयो. Dc D3. 5 T2 G3. 4 नराः. ...or

4 a) K4 अधर्मेणैव ते तावत्; Dc D3. 5 अधर्मेणैव राजन्. — d) Ś1 K1–3 D5 समूलं. Ś1 K D1. 2. 5 च (for तु). — After 4, S (except M2) ins.:

474* यत्र धर्मेण वर्धन्ते राजानो राजसत्तम ।
सर्वान्सपत्नान्बाधन्ते राज्यं चैषां विवर्धते ।

6 a) Ś1 K D1. 2 M2 चैतत्; G4 सर्वं (for चैव). — b) Ś1 K B1. 3 D1. 2 सर्वं दृष्टं (by transp.). Dc चैवं; G4 चैव (for सर्वं). K4 Dn2 D1. 2 प्रभो (for विभो). — c) T2 G3 धर्मान् (for धर्मं). — d) Ś1 K1. 2 अधर्मं भेजिरे; G1 धर्मं तं भेजिरे (for धर्मं तत्यजिरे).

7 Ś1 om. (hapl.) 7ab. — a) D5 देवास्तीर्थानि (by transp.). — b) G2 पार्थिवा° (for भारता°). — d) K3 सर्वान् (for पूर्वम्).

8 K3 om. 8. — a) K4 transp. मानः and समभवत्. — b) B3 [ऽ]स्य जायते; Dn1. n2 G4 [ऽ]भ्यजायत; D3 [ऽ]भ्यजायते; T1 ह्यजायत; T2 G2. 3 [ऽ]भिजायते; G1 [ऽ]प्य-

तानलज्जान्गतह्रीकान्हीनवृत्तान्वृथाव्रतान् ।
क्षमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च नचिरात्प्रजहुस्ततः ।
लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरान्नृप ॥ ९
तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दर्पोपहतचेतसः ।
दैतेयान्दानवांश्चैव कलिरप्याविशत्ततः ॥ १०
तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दानवान्कलिना तथा ।
दर्पाभिभूतान्कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः ॥ ११
मानाभिभूतानचिराद्विनाशः प्रत्यपद्यत ।
निर्यशस्यास्ततो दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः ॥ १२
देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च ।
अभ्यगच्छन्धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च ॥ १३
तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ।
प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे ॥ १४

एवं हि दानवन्तश्च क्रियावन्तश्च सर्वशः ।
तीर्थान्यगच्छन्विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमाम् ॥ १५
तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ।
पुनर्वेत्स्यसि तां लक्ष्मीमेष पन्थाः सनातनः ॥ १६
यथैव हि नृगो राजा शिबिरौशीनरो यथा ।
भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुरूरवाः ॥ १७
चरमाणास्तपो नित्यं स्पर्शनादम्भसश्च ते ।
तीर्थाभिगमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मनाम् ॥ १८
अलभन्त यशः पुण्यं धनानि च विशां पते ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्धासि विपुलां श्रियम् ॥ १९
यथा चेक्ष्वाकुरचरत्सपुत्रजनबान्धवः ।
मुचुकुन्दोऽथ मान्धाता मरुत्तश्च महीपतिः ॥ २०
कीर्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोबलात् ।

C. 3. 8507
B. 3. 94. 21
K. 3. 92. 23

जायत. — ^{c}) D1. 2 मोहस्; D5 नश्यत्; T1 G2 अश्रीस्; G1 अभीस् (for अह्रीस्). Ś1 राज्ञां; K1. 2 राजन् (for ऽलज्जा). K4 D3 क्रोधोद्भवात्तथा तेषां. — ^{d}) Ś1 K (K3 om.) लज्जा वृत्तं; D3 प्रज्ञा वृत्तं; M2 वृत्तमेषां (for वृत्तं तेषां).

9 ^{a}) K4 D1 G1 विलज्जान्; T G2–4 M2 निर्लज्जान् (for अलज्जान्). K4 Dc D3 नष्टवृत्तान्; B Dn1. n2 अनह्रीकान्; D1 T G2–4 गतश्री°; M2 हतश्री° (for गतह्री°). D5 तान्नष्ट-लज्जान्निवृत्तान्. — ^{b}) K4 D3 वृथाचारान्; Dc पापाचारान्; D5 वृथादानान् (for हीनवृत्तान्). Ś1 K1. 2 D1. 2 वृथा-मतीन्; K3 तथामतीन्; B2 गतव्रतान्; G1 तथागतान्; G4 वृथा स्थितान् (for वृथा°). — ^{c}) K3-4 D5 समं (for क्षमा). D3 सत्यं (for लक्ष्मीश्). K1. 2 च दर्पश्च; D4 स्वधर्मश्च. — ^{e}) K3. 4 D1–3. 5 च (for तु).

11 Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 11^{a} (with 10^{bcd}); G4 om. 11^{ab}. — $11^{a} = 10^{a}$. — ^{b}) Ś1 K D3. 5 भृशं; B Dc Dn D1. 2. 4. 6 हतान् (B2 सह); T1 तदा (for तथा). — K3 om. 11^{cd}; Dn3 D3. 5 om. (hapl.) from कौन्तेय (in 11^{c}) up to °भूतान् (in 12^{a}).

12 K3 reads 12^{ab} after 10^{ab}. Dn3 D3. 5 om. मानाभिभूतान् (cf. v.l. 11). — ^{b}) Dn D3. 4. 6 S (except M2) सम° (for प्रत्य°). — K3 om. 12^{cd}. — ^{c}) Dn1 S निर्यशस्कास्. B1 Dn D5 तथा; D4. 6 तदा (for ततो). — After 12, S ins.:

475* अधर्मरुचयो राजन्नलक्ष्म्या समधिष्ठिताः ।

13 ^{a}) Dn1. n2 D3. 5. 6 M2 देवांस्तु (for देवा°). K3 D1. 2 च (for तु). T G M1 ततो देवाः सागरांश्च. — ^{c}) T2 G2–4 पुण्य° (for धर्म°).

14 ^{c}) K3. 4 D1. 2 M2 प्राजहुः. Ś1 K Dc D1 M1 सर्वदुःखानि (K3 °दुष्टानि).

15 ^{ab}) N M2 आदान° (K3 ते दान°) (for हि दान°), and निरादाना° (for क्रियावन्त°). — ^{d}) T1 धृतिम्; G4 धर्मम् (for भूतिम्). G4 उत्तमम् (for उत्तमाम्).

17 ^{d}) G2. 4 यथा (for गयः). Ś1 K1. 2 गयः पूरूरवा यथा.

18 ^{a}) K4 D1–3 -नित्याः; T G -युक्ताः (for नित्यं).

19 ^{a}) T2 G2–4 तेलभंत (for अलभन्त). — ^{d}) Ś1 K1–3 B Dn D2. 3. 6 लब्ध्वा सु- (Ś1 K1. 2 च); D4 लब्ध्वाशु; D5 लप्स्यसे (for लब्धासि).

20 ^{a}) K4 B Dc Dn D4. 6 अभवत्; D5 -कुरवः (for अचरत्).

21 ^{d}) K4 T G लप्स्यसे; B Dn D3–6 M2 वेत्स्यसि (for °से).

22 ^{ab}) K1 G1 धार्तराष्ट्रः. Ś1 K1. 2 च (for तु). B Dn D4. 6 G4 [अ]धर्मेण (for दर्पेण). D2. 5 transp. दर्पेण and मोहेन. K1 G1 वशीकृतः. — ^{c}) N नचिराद्धि (B Dc Dn D4. 6 °द्धै) विनंक्ष्यंति (D2. 5 नशिष्यंति).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4

C. 3. 8508
B. 3. 94. 22
K. 3. 92. 23

देवर्षयश्च कात्स्र्न्येन तथा त्वमपि वेत्स्यसे ॥ २१
धार्तराष्ट्रास्तु दर्पेण मोहेन च वशीकृताः ।
नचिराद्विनशिष्यन्ति दैत्या इव न संशयः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

वैशंपायन उवाच ।
ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र ह ।
क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ १
ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप ।
कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च वित्तं च भारत ॥ २
तत्र देवान्पितॄन्विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः ।
कन्यातीर्थेऽश्वतीर्थे च गवां तीर्थे च कौरवाः ॥ ३
वालकोट्यां वृषप्रस्थे गिरावुष्य च पाण्डवाः ।
बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ४
प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ।
ऊषुराप्लुत्य गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमम् ॥ ५
गङ्गायमुनयोश्चैव संगमे सत्यसंगराः ।
विपाप्मानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रददुर्वसु ॥ ६
तपस्विजनजुष्टां च ततो वेदीं प्रजापतेः ।
जग्मुः पाण्डुसुता राजन्ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ७
तत्र ते न्यवसन्वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम् ।
संतर्पयन्तः सततं वन्येन हविषा द्विजान् ॥ ८
ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसत्कृतम् ।
राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते ॥ ९
सरो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ।

M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B1–3 T1 तीर्थयात्रा; K3. 4 B4 D G1 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2 B4 लोमशवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*) 94; Dn3 M2 95; D1 98; T G M1 93. — *Śloka no.:* Dn 22.

93

1 a) T2 G2–4 तदा (for तथा). — b) B2 T1 हि (for ह). — c) K1. 2 G1. 2 °पालाः. — d) S (except T1 G4) नैमिशा°.

3 a) D3. 5 चैव (for विप्रान्). — c) B3 D5 (with hiatus) °तीर्थे अश्वतीर्थे; D2 °तीर्थे च श्वतीर्थे; G1 °तीर्थे ये च भक्त्या; G4 M1 °तीर्थे च तीर्थे च. — d) D2 स्नातास्तीर्थे; D5 महातीर्थे (for गवां तीर्थे). K3 च कौरव; Dn D3. 5. 6 M2 च भारत. D1 स्नाताः सर्वे तु पांडवाः.

4 a) Ś1 K1–3 कालकूट्यां; D कालकोट्यां; G2. 4 पाल°. N G1. 2 M2 विषप्रस्थे (D3 रवि°; D5 विषप्रस्थैः). — b) Dn कौरवाः (for पाण्डवाः)।

5 c) K B3 Dc D1. 2. 5 T1 G1 M2 आप्लाव्य; T2 G2–4 चाप्लाव्य (for आप्लुत्य).

6 G1 om. (hapl.) 6a–8b. — a) T G (G1 om.) चापि (for चैव). — T1 om. 6c–8b.

7 T1 G1 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) D1 °संजुष्टाः; D[illegible] °संघुष्टाः; M1 °संजुष्टां (for °जुष्टां च). Ś1 वा (for च). — b) K4 (m as in text) देशान्; T2 G3 वेदिं (for वेदीं). Ś1 K3. 4 Dc D1–3. 5 विशां पते (for प्रजा°).

8 T1 G1 om. 8ab (cf. v.l. 6); G4 om. 8. — a) Ś1 K Dc D1. 2 राजन् (for वीराः). — b) D3. 5 om. च.

9 b) D3. 5 [अ]नु-; T G3 [अ]पि (for [अ]भि-). B Dn D1. 2. 4. 6 -संस्कृतं; D3. 5 -पालितं; T2 G -सत्कृताः (G1 -रक्षितं) (for -सत्कृतम्). — d) D1 G4 °द्युता (for °द्युते). — After 9, K1 ins. 476* (om. line 2).

10 a) B Dn D4. 6 नगो (for सरो). B2 नाम (for यत्र). — b) Ś1 K1. 2 यत्र पुण्या; B2 D5 पुण्या यत्र (for पुण्या चैव). — B D (except D1–3. 5) ins. after 10ab: K1 (om. line 2) ins. after 9:

476* वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनशोभिता ।
दिव्यं पवित्रकूटं च पवित्रधरणीधरम् ।

ऋषिजुष्टं सुपुण्यं तत्तीर्थं ब्रह्मसरोत्तमम् ॥ १०
अगस्त्यो भगवान्यत्र गतो वैवस्वतं प्रति ।
उवास च स्वयं यत्र धर्मो राजन्सनातनः ॥ ११
सर्वासां सरितां चैव समुद्भेदो विशां पते ।
यत्र संनिहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥ १२
तत्र ते पाण्डवा वीराश्चातुर्मास्यैस्तदेजिरे ।
ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो महान् ॥ १३
ब्राह्मणास्तत्र शतशः समाजग्मुस्तपोधनाः ।
चातुर्मास्येनायजन्त आर्षेण विधिना तदा ॥ १४
तत्र विद्यातपोनित्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
कथाः प्रचक्रिरे पुण्याः सदसिस्था महात्मनाम् ॥ १५
तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः ।
शमठोऽकथयद्राजन्नामूर्तरयसं गयम् ॥ १६
अमूर्तरयसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः ।
पुण्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ १७
यस्य यज्ञो बभूवेह बह्वन्नो बहुदक्षिणः ।
यत्रान्नपर्वता राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८
घृतकुल्याश्च दध्नश्च नद्यो बहुशतास्तथा ।
व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महार्हाणां सहस्रशः ॥ १९
अहन्यहनि चाप्येतद्याचतां संप्रदीयते ।
अन्यत्तु ब्राह्मणा राजन्भुञ्जतेऽन्नं सुसंस्कृतम् ॥ २०
तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः ।

C. 3. 8532
B. 3. 95. 22
K. 3. 93. 24

[(L. 2) B1 पवित्रं चित्रकूटं च (for the prior half). B1. 2 Dc पवित्रे धरणीधरे (for the posterior half).] — c) K1. 2 स्वर्गपुण्यं; B1 Dc Dn2 सुपुण्यं च; B3 सुपुण्यं तु; G4 सुपूर्णं तत्. — d) Ś1 K1 ब्रह्मसरो नृप; K3 D1 °सरोतुलं; K4 °सरोमलं; D2 °सरो अलं; D3. 5 °सरोभवत्; S पुण्य-(M ब्रह्म)सरोतुलं (T1 °जलं).

11 a) S (except M2) यत्र भगवान् (by transp.). — c) Ś1 K1. 2. 4 B1. 2. 4 Dn D4. 6 G4 तत्र (for यत्र). — d) K4 B D (except D1–3. 5) धर्मराजः; T1 राजधर्मः; T2 G2. 3 M राजन्धर्मः (by transp.); G1 राजा धर्मः; G4 राजधर्म.

12 a) K3 D3. 5 यत्र (for चैव). — b) T2 G1. 3. 4 समुद्भेदे. D5 [ऽ]पि दृश्यते (for विशां पते). — d) Ś1 °धृत् (for °धृक्).

13 a) S (except M2) राजन् (for वीराः). — b) Ś1 K1. 2 तथेजिरे; K3 च भेजिरे (for तदेजिरे). D1. 2. 5 चातुर्मास्येन ईजिरे. — d) Ś1 K1. 2 G2 तत्र (for यत्र). K B1. 3 D1. 2 T1 M अक्षयय-; T2 G2–4 अक्षय्यो (for अक्षय-). T2 G2–4 महावटः (for -वटो महान्). — After 13, B Dc Dn D4. 6 ins.:

477* अक्षये देवयजने अक्षयं यत्र वै फलम् ।
ते तु तत्रोपवासांस्तु चक्रुर्निश्चितमानसाः ।

[(L. 1) Dc तत्र (for यत्र). — (L. 2) Dc नियत° (for निश्चित°).]

14 cd) S वर्तमानेषु वै तस्य चातुर्मास्येषु भारत.

15 Ś1 om. (hapl.) 15. — a) D5 यत्र (for तत्र). K1 (corrupt) °वर्णा; K2 B Dn D4. 6 °वृद्धा; K3. 4 Dc D1–3. 5 T1 °युक्ता. — c) K1. 2 B Dn D4. 6 T G2–4 कथां (for कथाः). K1 पुत्राः; K2 पुण्यं; B Dn D4. 6 पुण्यां; T2 G2–4 सर्वे (for पुण्याः). — d) D3. 5 सर्व एव; M सदस्याढ्या (for °सिस्था).

16 a) Ś1 B2 (m as in text) °तप°; K1. 2 °उप° (sic) (for °व्रत°). — b) Ś1 K1. 2 M1 कौमार-. — B3 om. from 16cd up to 3. 94. 6. — d) T G आधूर्तरजसं; M आसूर्तरय(M2 °ज)सं.

17 B3 om. 17 (cf. v.l. 16). Before 17, K3. 4 B (B3 om.) D G2 M ins. शमठ उ° (G2 M om. उ°). — a) S आधू(T2 G3 अधू-; G1 नाधू-; M आसू)र्तरजसः पुत्रो. — b) Ś1 K2 D1 G1 °सत्तम. — c) Dc S (except M2) तस्य (for यस्य). — d) D3. 5 पांडव (for भारत).

18 B3 om. 18 (cf. v.l. 16). — a) K3. 4 Dc G4 M तस्य (for यस्य). — b) T2 G3. 4 वसतो. D1 T2 G3. 4 भूरिदक्षिणः. — d) S (except T1) आसन्शतसह°.

19 B3 T1 (hapl.) om. 19 (for B3 cf. v.l. 16). — c) K4 D1. 2 प्रकाराश्च; G2. 4 प्रवाहश्च. — d) Ś1 K1. 2 च सर्वशः (for सह°).

20 B3 om. 20 (cf. v.l. 16). — a) B (B3 om.) Dn D4. 6 T2 G3 एवं (for एतद्). — b) Ś1 K D1 च (for सं-). — c) Ś1 K1. 2 ततः स्म; K3 तत्र स्म; K4 अन्यत्र; B (B3 om.) Dn D4. 6 अन्ये च; Dc अन्ये तद्; D1. 2 तत्र स्म; D3. 5 अन्यं तु; G1 अस्यं तु (for अन्यत्तु).

21 B3 om. 21 (cf. v.l. 16). — a) K1. 2 T2 G2. 3 तत्रैव (for तत्र वै). — G4 om. 21cd. — c) B4 D (except D1. 2) च; T2 G3 सं- (for स्म). — d) K4 D5 ब्रह्मघोषेण.

C. 3. 8532
B. 3. 95. 22
K. 3. 93. 24

न स्म प्रज्ञायते किंचिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥ २१
पुण्येन चरता राजन्भूर्दिशः खं नभस्तथा ।
आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासीन्महाद्भुतम् ॥ २२
तत्र स्म गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ ।
अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता देशे देशे सुवर्चसः ॥ २३
गयस्य यज्ञे के त्वद्य प्राणिनो भोक्तुमीप्सवः ।
यत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः ॥ २४
न स्म पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥ २५
कथं नु देवा हविषा गयेन परितर्पिताः ।
पुनः शक्ष्यन्त्युपादातुमन्यैर्दत्तानि कानिचित् ॥ २६
एवंविधाः सुबहवस्तस्य यज्ञे महात्मनः ।
बभूवुरस्य सरसः समीपे कुरुनन्दन ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।
ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः ।
अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ १
तत्र वै लोमशं राजा पप्रच्छ वदतां वरः ।

---

22 B3 om. 22 (cf. v.l. 16). — ^{a}) Ś1 K1. 2 पुण्येनाचरता; T2 G3 °नोचारिता; G2. 4 °नोचरिता. — ^{b}) K2 नभस्तदा; K3 दिवस्तथा; D3. 5 वियत्तदा; T G2–4 M तथा (T2 G2. 3 °दा) नृप. — ^{d}) K4 D1. 2 T G3 M1 अस्यासीन्; D3. 5 अस्य च (for अप्यासीन्). Ś1 K1–3 तदासीन्महदद्भुतं; G1 तत्तदासीन्महाद्भुतं.
23 B3 om. 23 (cf. v.l. 16). — ^{a}) Ś1 K1. 2 ततः; Dn2 G1 यत्र (for तत्र). — ^{b}) Ś1 K1. 2 गयस्य (for मनुष्या). — ^{c}) S (except T2 G3) गुणैस् (for शुभैस्).
24 B3 om. 24 (cf. v.l. 16). — ^{a}) K2 B (B3 om.) न्वद्य; D3 स्वद्य; D5 स्वत्र; M1 स्वस्य (for त्वद्य). — ^{b}) K1. 2 Dc इच्छवः (for ईप्सवः). — ^{c}) B1 Dn D4–6 तत्र. Ś1 K1. 2 °शिष्टाश्च; S °शेषस्य.
25 B3 om. 25 (cf. v.l. 16). — ^{a}) K3 पुरा स्म; B (B3 om.) Dn D4. 6 तत्पूर्वे; Dc स्म पृष्ठे (for स्म पूर्वे). T2 G3. 4 नरा° (for जना°). — ^{c}) Ś1 K1. 2 यथा° (for यद°).
26 B3 om. 26 (cf. v.l. 16). — ^{a}) K4 D (except D3. 5) तु (for नु). — After 26, N (except D3. 5) ins.:

478* सिकता वा यथा लोक यथा वा दिवि तारकाः ।
यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाः स्म केनचित् ।
तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणाः ।

[(L. 1) Ś1 K1. 2 च (for the first वा). — (L. 2) Ś1 K1. 2 वर्षांमसां (for वा वर्षतो). B4 च काश्चन (for स्म केनचित्).]
27 B3 om. 27 (cf. v.l. 16). — ^{a}) T2 G M2 स्युर् (G1 तु; M2 सु-) बहुशः (for सुबहवः). Ś1 K Dc D1–3. 5 एवं बहुविधा वाचः. — ^{b}) B (B3 om.) Dn D4. 6 T1 G1 यज्ञा (for यज्ञे). Ś1 K B2 Dn D2. 4. 6 महीपतेः; B1. 4 Dc D1. 3. 5 महीपते. — ^{c}) K3. 4 D3 तस्य (for अस्य). G1 गाथाश्च (for सरसः).

Colophon om. in B3. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B2 Dn1. n2 D4. 6 T1 तीर्थयात्रा (B2 cont. लोमशतीर्थयात्रा); K3. 4 B4 Dc Dn3 D1–3. 5 G1 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* K3 गयवृत्तांतं; Dc2 गययज्ञाख्यानं; T2 G3 गययज्ञस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 95; Dn3 M2 96; D1 99; T G M1 94. — *Śloka no.:* Dn 29.

94

2 B3 om. 2–6 (cf. v.l. 3. 93. 16). — ^{a}) K2. 4 B (B3 om.) Dn D1. 3–6 तत्रैव (for तत्र वै). — ^{b}) T2 G2–4 द्विपदां; G1 M2 गदतां (for वदतां). K2 D3. 5 वर; K3 M1 °रं (for °रः).

अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ २
आसीद्वा किंप्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।
किमर्थं चोद्गतो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३

लोमश उवाच ।

इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन ।
मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५
तस्मै स ब्राह्मणो नादात्पुत्रं वासवसंमितम् ।
चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ६
समाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
स पुनर्देहमास्थाय जीवन्स्म प्रतिदृश्यते ॥ ७
ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ ८
तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः ।
वातापिः प्रहसन्राजन्निश्चक्राम विशां पते ॥ ९
एवं स ब्राह्मणान्राजन्भोजयित्वा पुनः पुनः ।
हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः ॥ १०
अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन्काल एव तु ।
पितॄन्ददर्श गर्ते वै लम्बमानानधोमुखान् ॥ ११
सोऽपृच्छल्लम्बमानांस्तान्भवन्त इह किंपराः ।
संतानहेतोरिति ते तमूचुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १२
ते तस्मै कथयामासुर्वयं ते पितरः स्वकाः ।
गर्तमेतमनुप्राप्ता लम्बामः प्रसवार्थिनः ॥ १३

C. 3. 8555
B. 3. 96. 16
K. 3. 94. 16

---

3 B_3 om. 3 (cf. v.l. 2). — ^{c}) K_4 $D_{1.3}$ T $G_{3.4}$ M_2 चोद्धतो; $B_{1.2}$ Dc $D_{4.6}$ चोद्यतो; B_4 Dn D_4 चोदितो; $G_{1.2}$ चोद्यते; M_1 चोत्थितो.

5 B_3 om. 5 (cf. v.l. 2). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ उक्तवान् (for उवाच). — K_1 om. 5^{cd}.

6 B_3 om. 6 (cf. v.l. 2). — ^{a}) Ś$_1$ $K_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ तस्मिन्स; M_2 स तस्मै (by transp.). Ś$_1$ K B_1 (m as in text) Dc $D_{1-3.5}$ नैच्छत् (for नादात्). — ^{b}) Ś$_1$ K B_1 (m as in text) Dc D_{1-3} पुत्रं दातुं तथाविधं. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ दितिजस् (for सोऽसुरस्). T G_{2-4} M तस्मै (for तस्य). G_1 चुक्रोध वज्री तस्मै तु. — ^{d}) K_4 S ब्राह्मणाय (for °णस्य). — After 6, Ś$_1$ (om. lines 1–2) K (K_{2-4} om. lines 1–2) B ($B_{1.3}$ om. lines 3–4) D (Dc om. lines 3–4; $D_{1-3.5}$ om. lines 1–2) S (T_1 $G_{1.2.4}$ om. lines 3–4; T_2 reading lines 3–4 in marg.) ins.:

479* तदा प्रभृति राजेन्द्र ब्रह्महासुरसत्तमः ।
　मन्युमान्भ्रातरं छागं मायावी प्रचकार ह ।
　मेषरूपी च वातापिः कामरूपोऽभवत्क्षणात् ।
　संस्कृत्य भोजयति तं विप्रान्स स जिघांसति ।

[(L. 1) K_1 B Dc Dn $D_{4.6}$ इल्वलो ब्रह्महासुरः (for the posterior half). — (L. 2) K_1 B Dc Dn $D_{4.6}$ ह्यकरोत्ततः (for प्रचकार ह). — (L. 3) Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_5 °रूपश्च् (for °रूपी). $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 °रूपी (for °रूपो). — (L. 4) K_3 भोजयामास; $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 च (T_2 G_3 तं) भोजयति (for भोजयति तं). K_3 ब्राह्मणान्स जिघांसया; $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 ततो विप्रं जिघांसति.].

7 ^{a}) K_3 B D (except $D_{3.5}$) M स चा° (for समा°). Ś$_1$ K $B_{1.3}$ Dc $D_{1.3.5}$ तं (for यं). — ^{d}) B_4 स; Dc Dn_1 $D_{1.3}$ G_1 सं-; T_2 G_{2-4} च (for स्म). Ś$_1$ K_{1-3} $B_{1.3.4}$ D प्रत्यदृश्यत; G_1 परिदृश्यते.

8 ^{c}) $D_{1.2}$ T G ब्राह्मणं भोजयित्वासौ ($D_{1.2}$ °त्वा तं; G_1 °त्वा स). — ^{d}) M सोसुरः पुनराह्वयत्. — After 8, K_1 B D (except $D_{2.3.5}$) S ins.:

480* तामिल्वलेन महता स्वरेण गिरमीरिताम् ।
　श्रुत्वातिमायो बलवान्क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः ।

[(L. 1) $B_{3.4}$ Dc [अ]सुरेण (for स्वरेण). K_1 B Dc Dn $D_{1.4.6}$ वाचम् (for गिरम्).]

9 D_3 om. 9^{a}–10^{b}. — ^{a}) M_1 (? gloss) कुक्षिं (for पार्श्वं). Ś$_1$ K $D_{1.2.5}$ स तस्य पार्श्वं निर्भिद्य. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ महामते; M_1 महीपते (for विशां पते).

11 ^{b}) $K_{1.2}$ D_5 एकस्मिन्; K_3 स तस्मिन्. Ś$_1$ K $D_{1.2}$ आगते; D_5 आगतः (for एव तु). — 11^{cd} = (var.) 1. 41. 3^{cd}. — ^{c}) Dc कौंतेय; T_2 G गर्तें तु. — ^{d}) K_4 B_4 (m as in text) $D_{1.2}$ T G_{1-3} M_2 अवाङ्मुखान् (for अधो°).

12 ^{a}) Ś$_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ M_1 लंबतस्तानपृच्छत्स. — ^{b}) T_2 G_{2-4} भगवंतश्च (for भवन्त इह). K_3 इति; Dc Dn D_4 G_1 इव (for इह). K_3 के परे; K_4 के पराः; B_2m कल्पिताः; Dn D_4 कंपिताः; D_3 G_4 किं पुरा; D_5 केचन; G_1 किं वरः (for किंपराः). — After 12^{ab}, S ins.:

481* किमर्थं वेह लम्बध्वं गर्ते यूयमधोमुखाः ।

— M om. 12^{cd}. — ^{d}) K_2 B Dn D_{4-6} प्रत्यूचुर्. Ś$_1$ $K_{1.2}$ ब्रह्मचारिणः; $K_{3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ G_4 ब्रह्मचारिणं.

C. 3. 8556
B. 3. 96. 16
K. 3. 94. 17

यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् ।
स्यान्नोऽस्मान्निरयान्मोक्षस्त्वं च पुत्राप्नुया गतिम् ॥ १४
स तानुवाच तेजस्वी सत्यधर्मपरायणः ।
करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ १५
ततः प्रसवसंतानं चिन्तयन्भगवानृषिः ।
आत्मनः प्रसवस्यार्थे नापश्यत्सदृशीं स्त्रियम् ॥ १६
स तस्य तस्य सत्त्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् ।
संभृत्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्तमाम् ॥ १७
स तां विदर्भराजाय पुत्रकामाय ताम्यते ।
निर्मितामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ १८
सा तत्र जज्ञे सुभगा विद्युत्सौदामिनी यथा ।
विभ्राजमाना वपुषा व्यवर्धत शुभानना ॥ १९
जातमात्रां च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २०
अभ्यनन्दन्त तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप ।
लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते द्विजाः ॥ २१
ववृधे सा महाराज बिभ्रती रूपमुत्तमम् ।
अप्स्विवोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा ॥ २२
तां यौवनस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः स्वलंकृताः ।
दासीशतं च कल्याणीमुपतस्थुर्वशानुगाः ॥ २३
सा स्म दासीशतवृता मध्ये कन्याशतस्य च ।
आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभो ॥ २४
यौवनस्थामपि च तां शीलाचारसमन्विताम् ।
न वव्रे पुरुषः कश्चिद्भयात्तस्य महात्मनः ॥ २५
सा तु सत्यवती कन्या रूपेणाप्सरसोऽप्यति ।
तोषयामास पितरं शीलेन स्वजनं तथा ॥ २६
वैदर्भीं तु तथायुक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता ।
मनसा चिन्तयामास कस्मै दद्यां सुतामिति ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

---

14 G_1 om. 14^c–16^d. — ^{d}) T_1 त्वं पुत्र प्राप्नुया गतिं; M लोकांश्चैवाप्नुयामहे.

15 G_1 om. 15 (cf. v.l. 14). — After 15, K_3 ins.:

482* स चाथ जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।
लेभिरे पितरश्चास्य लोकान्राजन्यथेप्सितान् ।
[Line 1=(var.) 495*.]

16 G_1 om. 16 (cf. v.l. 14). — After 16, K_3 (marg. *sec. m.*) ins.:

483* ऋषिर्हि प्रतपा नाम विधाय वरमुत्तमम् ।

17 ^{c}) K_3 D_3 T_2 G_{2-4} संहृत्य; B Dn $D_{4.6}$ संगृह्य; Dc तद्गृह्य; D_5 M_2 संहृत्य; T_1 संसृत्य; M_1 संस्मृत्य. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.2.5}$ तन्मयैर् (for तत्समैर्).

18 ^{a}) B D (except $D_{1-3.5}$) °राजस्य. — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ धीमते; G_1 श्रम्य°; M शाम्य° (for ताम्य°). B Dc Dn $D_{4.6}$ पुत्रार्थं तप्यतस् (Dc °ते) तपः.

19 ^{b}) =3. 50. 12^d. $Ś_1$ K_2 B_1 D_6 सौदामनी. — ^{c}) Cf. 1. 65. 11^a. — ^{d}) K_3 M वरा° (for शुभा°).

20 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ तु (for च).

21 ^{a}) T_2 G_3 तं (for तां). — ^{b}) G_1 पृथिवीपते (for वसु°).

23 ^{a}) T_2 G_{2-4} तां यौवनमतां राजन्; G_1 शुभां तां यौवनगतां. — ^{c}) B Dn D_{4-6} दास्यः (for दासी-). — D_3 om. from च (in 23^c) up to 24^d. — ^{d}) K_2 B_2 Dn_1 उपातस्थुर्; K_3 M उपतस्थे. $K_{3.4}$ Dc वशं गताः; M वशानुगं.

24 D_3 om. 24 (cf. v.l. 23). — ^{d}) $B_{1.4}$ Dc Dn D_{4-6} G_4 दिवि प्रभा; G_1 दिवप्रभ.

25 ^{a}) $Ś_1$ K Dc $D_{1.2.5}$ शुभां (for च तां). — ^{b}) M तथा रूप° (for शीलाचार°).

26 ^{a}) T_2 $G_{3.4}$ च (for तु). — ^{b}) $Ś_1$ [अ]प्सरसामति; K_3 T_1 [अ]प्यप्सरोपमा; D_5 [अ]प्सरसो ह्यति; T_2 G_{2-4} [अ]प्सरसोपमा; G_1 [अ]तीव सुंदरी. D_3 रोहिणीव दिवि प्रभो (=24^d). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ प्रति (for तथा).

27 ^{ab}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ तां यौवनवतीं दृष्ट्वा वैदर्भाधिपतिर्नृपः. — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_1 इमां सुतां (B_2m शुभां); T_2 G_{2-4} M_2 सुतामिमां (for °मिति).

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 T G_{2-4} M_1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Dc Dn_2 T_1 तीर्थयात्रा; (Dc cont. आगस्त्य). Omitting sub-parvan name, $K_{3.4}$ B_2 $D_{1.2}$ mention only लोमशतीर्थयात्रा (K_4 B_2 cont. आगस्त्य); $B_{1.3.4}$ Dn_1 D_{3-6} only आगस्त्य (or अगस्त्य); and Dn_3 only अगस्त्यतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* T_2 G_3

९५

लोमश उवाच ।

यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति ।
तदाभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ १
राजन्निवेशे बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् ।
वरये त्वां महीपाल लोपामुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २
एवमुक्तः स मुनिना महीपालो विचेतनः ।
प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुमपि नैच्छत ॥ ३
ततः स भार्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः ।
महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शापाग्निना दहेत् ॥ ४
तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्यं पृथिवीपतिम् ।
लोपामुद्राभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५
न मत्कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि ।
प्रयच्छ मामगस्त्याय त्राह्यात्मानं मया पितः ॥ ६
दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने ।
लोपामुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विशां पते ॥ ७
प्राप्य भार्यामगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत ।
महार्हाण्युत्सृजैतानि वासांस्याभरणानि च ॥ ८
ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च ।
समुत्ससर्ज रम्भोरूर्वसनान्यायतेक्षणा ॥ ९
ततश्चीराणि जग्राह वल्कलान्यजिनानि च ।
समानव्रतचर्या च बभूवायतलोचना ॥ १०
गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानृषिसत्तमः ।
उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्यानुकूलया ॥ ११
सा प्रीत्या बहुमानाच्च पतिं पर्यचरत्तदा ।
अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्यायामकरोत्प्रभुः ॥ १२
ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विशां पते ।
तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानृषिः ॥ १३
स तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च ।
श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ १४
ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव भामिनी ।

C. 3. 8584
B. 3. 97. 15
K. 3. 95. 15

लोपामुद्रोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*) 96; Dn3 M2 97; D1 100; T G M1 95. — *Śloka no.*: Dn 30; D1 29.

95

1 [b]) B1. 4 M2 क्षमामिव; T G अनिंदितां (for क्षमामिति). Ś1 K2–4 Dc D1–3. 5 योग्य(K4 °ग)रूपामिवात्मनः.

2 [a]) Ś1 K1. 2 विवाहे; T2 G निवेश- (for निवेशे). — [b]) Ś1 K Dc D1. 2. 5 M1 [ऽ]पत्य° (for पुत्र°). — [c]) Ś1 K1. 2 त्वा (for त्वां). T2 G2–4 महाभाग; M1 महाराज (for मही°).

3 [a]) Ś1 K D1–3. 5 तु (for स). K3. 4 D1. 2 ऋषिणा (for मुनिना). — [d]) Ś1 K1. 2 वापि; K3. 4 Dc D1. 2. 5 चापि; B Dn D3. 4. 6 T1 M चैव (for अपि).

4 [a]) D1. 2 आहूय (for अभ्येत्य). — [b]) M1 स मही° (for पृथिवी°).

6 [a]) S (except M1) मत्कृते न (by transp.). — [d]) Ś1 K Dc D1. 2 पाहि; D3 रक्ष (for त्राहि).

7 [a]) Ś1 K1. 2 M2 राजन् (for राजा). — [d]) M1 प्रीतिपूर्वं. T2 G2–4 महात्मने (for विशां पते).

9 K1 om. (hapl.) 9[a]–10[b]. — [ab]) S ततः सा तानि वासांसि तनूनि च मृदूनि (G1 मृदून्याभरणानि) च. — [c]) K2. 3 Dc D2–4 M1 रंभोरुर्. — [d]) S दिव्यान्या(T1 सर्वाण्या)भरणानि च.

10 K1 om. 10[ab] (cf. v.l. 9). — [d]) D3 चचार (for बभूव). Ś1 K Dc D1. 2. 5 [अ]स्य तदा नृप; D3 वशवर्तिनी (for [आ]यतलो°).

11 [a]) Ś1 K1. 2 अथासाद्य; T2 G1. 3. 4 उपागम्य.

12 [a]) Dc Dn D1 प्रीता (for प्रीत्या). — [d]) B D2. 6 T1 आचरत्; Dc Dn D4. 5 M2 अचरत्; T2 G2–4 M1 अनमत्; G1 अहरत् (for अकरोत्). B1 पुनः; D2 तदा (for प्रभुः).

14 [b]) K1. 2 शमेन (for शौचेन). — [c]) D3. 5 प्रीत्या (for प्रीतो). — [d]) Ś1 K1. 2 B1. 2. 4 om. [आ].

15 [b]) B (B1 marg.) Dc Dn1. n3 D4–6 भाविनी. — [d]) S भर्तारमिदमब्रवीत्.

C. 3. 8584
B. 3. 97. 15
K. 3. 95. 15

तदा सप्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥ १५
असंशयं प्रजाहेतोर्भार्यां पतिरविन्दत ।
या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषे कर्तुमर्हसि ॥ १६
यथा पितुर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम ।
तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहार्हसि ॥ १७
इच्छामि त्वां स्रग्विणं च भूषणैश्च विभूषितम् ।
उपसर्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८
अगस्त्य उवाच ।
न वै धनानि विद्यन्ते लोपामुद्रे तथा मम ।
यथाविधानि कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे ॥ १९
लोपामुद्रोवाच ।
ईशोऽसि तपसा सर्वं समाहर्तुमिहेश्वर ।
क्षणेन जीवलोके यद्वसु किंचन विद्यते ॥ २०
अगस्त्य उवाच ।
एवमेतद्यथात्थ त्वं तपोव्ययकरं तु मे ।
यथा तु मे न नश्येत तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ २१
लोपामुद्रोवाच ।
अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतौ मम तपोधन ।
न चान्यथाहमिच्छामि त्वामुपैतुं कथंचन ॥ २२
न चापि धर्ममिच्छामि विलोप्तुं ते तपोधन ।
एतत्तु मे यथाकामं संपादयितुमर्हसि ॥ २३
अगस्त्य उवाच ।
यद्येष कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः ।
हन्त गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

---

16 B_{3} om. 16^{cd}. — ^{c}) S तथा (for या तु). M_{1} [अ]पि या (for त्वयि).

17 T_{1} om. 17–18. — ^{a}) K_{4} B_{3} Dc D_{5} T_{2} $G_{1.3}$ M_{2} पितृगृहे (for पितुर्गृहे). — B_{3} om. 17^{c}–19^{d}; G_{1} om. 17^{c}–19^{b}.

18 B_{3} T_{1} G_{1} om. 18 (cf. v.l. 17). — ^{a}) Ś$_{1}$ K_{2} $D_{1.2}$ M त्वा (for त्वां). — ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ [अ]पि (for वि-). — ^{c}) K_{2} उपासितुं; K_{3} उपपन्नं; $D_{1.3.5}$ °भोक्तुं (for °सर्तुं). — ^{d}) K_{3} D_{1-3} $G_{2.4}$ °भूषितं; D_{6} M_{1} °भूषितां. — After 18, $B_{1.2.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ T_{2} (marg.) G_{3} ins.:

484* अन्यथा नोपतिष्ठेयं चीरकाषायवासिनी ।
नैवापवित्रो विप्रर्षे भूषणोऽयं कथंचन ।

19 B_{3} om. 19; G_{1} om. 19^{ab} (cf. v.l. 17). — ^{a}) B (B_{3} om.) D (except $D_{1-3.5}$) ते (for वै).

20 ^{b}) Ś$_{1}$ ममाहर्तुम्; $D_{3.5}$ उपा°. K_{1} B Dc Dn D_{4-6} तपोधन (B_{3} द्विजोत्तम); K_{2} महेश्वर; S ममेप्सितं. — ^{d}) B वसु विद्यति (B_{4} विद्यते वसु) किंचन; D_{3} वसु विद्येत किंचन.

21 G_{4} ऋषिः (for अगस्त्य उ°). — ^{a}) = 1. 143. 16^{a}. G_{2} एव (for एतद्). K_{1} °थंत्वं; T_{1} °तत्त्वं (for °त्थ त्वं). — ^{b}) B_{2} हि तत्; Dn $D_{4.6}$ तु तत्; D_{5} मम (for तु मे). — ^{c}) T_{1} $G_{1.2.4}$ M_{2} मे न प्रणश्येत्; T_{2} G_{3} न प्रणश्येत (for मे न नश्येत). — ^{d}) Ś$_{1}$ मा; B_{1} मे (for मां). $K_{3.4}$ D_{2} प्रणोदय. S तपस्तदुपधारय.

22 ^{b}) B D (except $D_{1-3.5}$) ऋतोर् (for ऋतौ). — ^{c}) K B_{2} Dc $D_{1.2.5}$ S इच्छेयं (for इच्छामि).

23 D_{4} om. (hapl.) 23^{ab}. — ^{b}) $K_{1.2}$ B_{2} Dn D_{6} G_{1} कथंचन (for तपो°). — ^{c}) N (except $D_{3.5}$) एवं (for एतत्). Ś$_{1}$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ मे त्वं; K_{3} एतद्; $D_{3.5}$ सर्वं (for तु मे). Dn_{3} यथाकालं; $D_{3.5}$ °तत्वं. — ^{d}) Ś$_{1}$ $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ संपादयसि तत्कुरु.

24 ^{a}) Ś$_{1}$ K $D_{1-3.5}$ तथैष (Ś$_{1}$ K_{1} °व) (for यद्येष). — After 24^{a}, Ś$_{1}$ K $D_{1.2.3}$(om. line 2). $_{5.6}$ (marg. *sec. m.*) ins.:

485* मम धर्मविलोपकः ।
कामे कुर्वे चरिष्यामि धर्मं दृष्टं यथास्मृति ।
यद्ययं चेप्सितः कामः.

— ^{c}) Dn $D_{4.5}$ G_{1} हर्तुं (for हन्त). — ^{d}) Ś$_{1}$ K D_{1-3} धर्मम् (for कामम्).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ Dn_{2} T G_{2-4} M_{1} आरण्य. — *Sub-parvan:* T_{1} तीर्थयात्रा. Omitting sub-parvan name, $K_{3.4}$ B_{2} $D_{1-3.5}$ G_{1} mention only लोमशतीर्थयात्रा (K_{4} B_{2} D_{5} cont. आगस्त्य); $B_{1.3}$ Dc Dn_{1}. n_{2} $D_{4.6}$ only आगस्त्य; Dn_{3} only अगस्त्योपाख्यान. — *Adhy. name:* B_{4} लोपामुद्रागस्त्यसंवादः; T_{2} G_{3} लोपामुद्रावाक्यं; G_{1} लोपामुद्रापरिणयः. — *Adhy. no.* (figures,

९६

लोमश उवाच ।

ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु ।
श्रुतर्वाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः ॥ १

स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागमत् ।
विषयान्ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णात्सुसत्कृतम् ॥ २

तस्मै चार्घ्यं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः ।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ ३

अगस्त्य उवाच ।

वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंसान्यान्संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ४

लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ।
अतो विद्वन्नुपादत्स्व यदत्र वसु मन्यसे ॥ ५

तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ६

स श्रुतर्वाणमादाय वध्र्यश्वमगमत्ततः ।
स च तौ विषयस्यान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ७

तयोरर्घ्यं च पाद्यं च वध्र्यश्वः प्रत्यवेदयत् ।
अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ॥ ८

अगस्त्य उवाच ।

वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्ध्यावां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नौ ॥ ९

लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ ताभ्यां राजा न्यवेदयत् ।

C. 3. 8604
B. 3. 98. 10
K. 3. 96. 10

---

words or both): Dn1 (*sup. lin.*). n2 97; Dn3 M2 98; D1 101; T G M1 96. — *Śloka no.:* Dn1 24; Dn2 D1 25.

96

1 ^{a}) T2 G2–4 तत्रैव (for कौरव्य). — ^{b}) Ś1 K1. 2 धनम् (for वसु). — ^{c}) D5 राजानं श्रुतवर्माणं.

2 ^{a}) Ś1 K1. 2 विदित्वा च; B1 °त्वाथ; M1 °त्वैव. T2 G2–4 स तं विदित्वा नृपतिः. — ^{b}) Ś1 K Dc D1–3. 5 °योनिमुपस्थितं. — ^{cd}) Ś1 K1. 2 स च तं विषयस्यांते पूजयित्वा यथाविधि.

3 Ś1 K1. 2 om. 3^{ab}. — ^{a}) K3. 4 तस्मादर्घं (sic); D2 तस्य चार्घ्यं; D5 तस्मा अर्घं. — ^{b}) K3. 4 Dc D1–3. 5 M2 उपहृत्य (K4 °पात्य; Dc °गृह्य; M2 उपानीय) महीपतिः. — ^{c}) B2 Dc S (except G1) प्रणतो (for °य°). — ^{d}) Ś1 K Dc D1–3. 5 आगमनक्रियां; T2 G2–4 आगमने द्विजं. — After 3, M2 ins.:

486* किमर्थमागमो ब्रह्मन्धन्योऽस्म्यागमनेन ते ।

4 ^{a}) Ś1 K Dc D1–3 इह (K3. 4 अहं) (for अनु-). — 4^{cd}=(var.) 9^{cd}. — ^{c}) Ś1 D3 °शक्त्या°; K3 °वद° (for °शक्त्य°).

5 ^{b}) T2 G2–4 राजा तस्मै (by transp.). — ^{c}) Ś1 K1. 2 B4 D2 T1 ततो (for अतो). T2 G2–4 ततो ज्ञात्वा समादत्स्व. — ^{d}) Ś1 K1. 3. 4 D1–3 बहु (for वसु). T1 यदन्यत्राधिकं वसु; T2 G2–4 यदत्र व्यतिरिच्यते; G1 M यदत्राभ्यधिकं वसु.

6 ^{b}) Ś1 तत्तत् (for समौ).

7 ^{a}) D5 T2 G3 तं (for स). G2. 4 श्रुतर्वाणमथादाय. — ^{b}) K1 B1. 2. 4 Dc Dn D4. 6 T2 G3 ब्रध्नश्वम्; T1 G1 M2 वाध्र्यश्वम्; G2. 4 वाध्रीयम्.

8 M1 om. (hapl.) 8^{a}–13^{b}. — ^{a}) K3. 4 तयोरर्धं; B4 ततस्त्वर्घ्यं; D1. 2 ततश्चार्थं; T1 G1. 2. 4 ततः सोर्घ्यं. Ś1 K1. 4 D1. 2 राज्यं (for पाद्यं). — ^{b}) MSS. ब्रध्नश्व-, वाध्र्यश्व-, वाध्रीय- (as in 7). — G1 om. (hapl.) 8^{c}–10^{b}. — After 8, G2. 4 ins.:

487* वद कामं मुनिश्रेष्ठ धन्योऽस्म्यागमनेन ते ।

9 G1 M1 om. 9 (cf. v.l. 8). — 9^{cd}=(var.) 4^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1–3 D3 यथाशक्त्या°. — ^{d}) K3 B2 D3–5 G4 मे (for नौ).

10 G1 om. 10^{ab}; M1 om. 10 (cf. v.l. 8). — 10^{ab} =(var.) 5^{ab}. — ^{b}) Ś1 K Dc D1. 2 M2 राजा ताभ्यां (by transp.); D3. 5 तयो राजा. — ^{cd}) B1. 4 Dn D4. 6 T G3 अतो (for ततो). K1. 2 तु गृह्णाति; B Dn D4. 6 T2 G3 तु (T2 G3 त्तु) गृह्णीतं; T1 समादाय (for °दत्तां). K1. 2 व्यतिरिच्यते; G1 [अ]भ्यतिरि°. Ś1 K3. 4 Dc D1–3. 5 M2

C. 3. 8604
B. 3. 98. 10
K. 3. 96. 10

ततो ज्ञात्वा समादत्तां यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १०
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ११
पौरुकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं महाधनम् ।
अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च वध्र्यश्वश्च महीपतिः ॥ १२
त्रसदस्युश्च तान्सर्वान्प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।
अभिगम्य महाराज विषयान्ते सवाहनः ॥ १३
अर्चयित्वा यथान्यायमिक्ष्वाकू राजसत्तमः ।
समाश्वस्तांस्ततोऽपृच्छत्प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १४

अगस्त्य उवाच ।

वित्तकामानिह प्राप्तान्विद्धि नः पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १५

लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत् ।
अतो ज्ञात्वा समादद्ध्वं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १६
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ १७
ततः सर्वे समेत्याथ तं नृपास्तं महामुनिम् ।
इदमूचुर्महाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १८
अयं वै दानवो ब्रह्मन्निल्वलो वसुमान्भुवि ।
तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं याचामहे वसु ॥ १९
तेषां तदासीद्रुचितमिल्वलस्योपभिक्षणम् ।
ततस्ते सहिता राजन्निल्वलं समुपाद्रवन् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

यदत्र व्यतिरिक्तं वै तेन कार्यं प्रवर्त(Dc1 D5 °र्त्य)तां. K1 *repeats* 10^{cd} with v.l. as in Ś1 above (reading ह्यतिरिक्तं).

11 11=6. T2 G3 M1 om. 11 (for M1 cf. v.l. 8). — ^{b}) T1 G1. 2. 4 M2 तदा (for द्विजः). — ^{d}) D1. 2 अपश्यताम्; T1 M2 अमन्यताम्; G2. 4 विचिंत्य च (for अमन्यत).

12 M1 om. 12 (cf. v.l. 8). — ^{a}) Ś1 K1. 2 B1 Dc D3 पौरुकुत्सं; K3 पौरुकुत्स्यं; K4 पौरुकुस्सिं; D1 पुरुकुत्सं; D2 पौरुकुत्सुं; T1 G2 M2 पौरुकुत्स्यं. — ^{c}) Ś1 K1. 2 [अ]थ (for च). Ś1 K1. 2 श्रुतर्वाणो (for °र्वा च). — ^{d}) MSS. ब्रध्नश्व-, वाध्र्यश्व-, वाध्रीय- etc. (as in 7, 8). Ś1 स (for च).

13 M1 om. 13^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{a}) Ś1 K B Dn D1. 4. 6 M2 तु; T2 G2–4 स (for च). B Dn D1. 4. 6 दृष्ट्वा (for सर्वान्). — ^{b}) G2. 4 पर्य° (for प्रत्य°). — ^{d}) B Dn D4. 6 महामनाः; T1 G1 M1 स चाहतः; T2 G2–4 स तान्नृपः (for सवा°).

14 ^{b}) T2 G2–4 ऐक्ष्वाको (for इक्ष्वाकू). — ^{c}) B1. 2. 4 Dc Dn D1. 4. 6 समस्तांश्च; D5 समासीनान्; M1 समाश्वस्तौ (for °श्वस्तान्).

15 15=(var.) 4, 9. — ^{c}) Ś1 K2. 3 D3. 5 यथाशक्त्या°.

16 16=(var.) 10. — All MSS. except B4 Dn D1 G1 om. the ref. D5 om. 16. — ^{b}) K3 (by transp.) राजा तेषां; S तेभ्यो (M1 ताभ्यां) राजा. — B3 om. 16^{cd}. — ^{c}) N (B3 D5 om.) M2 एतज्; T2 G1. 3 ततो (for अतो). N (B3 D5 om.) M2 ह्युपा(M2 [अ]प्युपा)दध्वं (K °दत्स्व; D2 °दत्त) (for समादद्ध्वं). — ^{d}) Ś1 K Dc D2. 3 यदन्यद्. K1. 2 अति°; T1 ह्यति° (for व्यति°).

17 17=6, 11. — ^{b}) M1 तदा (for द्विजः). T G तस्यापि स मुनिस्तदा (G1 स तस्य मुनिसत्तमः). — ^{d}) M °पश्य° (for °मन्य°).

18 ^{a}) B4 समेत्याशु; M1 समेतास्ते. — ^{b}) Ś1 K D[illegible] D1. 2 तपोधनं (K4 °नाः) (for महा°). M1 नृपास्ते मुनि[illegible] सत्तमं.

19 ^{a}) Ś1 K2. 3 D1–3. 5 हि (for वै). — ^{b}) T1 धनवान् (for वसुमान्). T2 G M1 धनवा(G1 बलवा-; M1 वसुमा)निल्वलो भुवि. — ^{c}) Ś1 K1–3 D5 उप°; K4 B [illegible] D6 अति°; D3 अप° (for अभि°). D1. 2 G2 संवेद्य (for सर्वेऽद्य). — ^{d}) Dn1. n2 चार्था° (for याचा°).

20 D5 om. 20. — Before 20, K4 Dn D1 S (except T1 G2) ins. लोमश उ° (resp. लोमशः); B Dc D4. 6 ins. वैशं° उ°. — ^{a}) Ś1 रुदितम्; K1. 4 B1 Dc2 Dn D1. 2 S (except M1) उचितम् (for रुचितम्). — ^{b}) Ś1 B Dc Dn D4. 6 [ए]व; K1. 2 [उ]त; K3 [इ]ति; K4 M1 [अ]थ; T G2–4 च (for [उ]प-).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* D3 T1 तीर्थयात्रा. Omitting sub-parvan name, K3. 4 B2 D1. 2. 5 mention only लोमशतीर्थयात्रा (K4 B2 D5 cont. आगस्त्य); B1. 3. 4 Dc

९७

लोमश उवाच ।

इल्वलस्तान्विदित्वा तु महर्षिसहितान्नृपान् ।
उपस्थितान्सहामात्यो विषयान्तेऽभ्यपूजयत् ॥ १
तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठ आतिथ्यमकरोत्तदा ।
स संस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना किल ॥ २
ततो राजर्षयः सर्वे विषण्णा गतचेतसः ।
वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरम् ॥ ३
अथाब्रवीदगस्त्यस्तान्राजर्षीनृषिसत्तमः ।
विषादो वो न कर्तव्यो अहं भोक्ष्ये महासुरम् ॥ ४
धुर्यासनमथासाद्य निषसाद महामुनिः ।
तं पर्यवेषद्दैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव ॥ ५
अगस्त्य एव कृत्स्नं तु वातापिं बुभुजे ततः ।
भुक्तवत्यसुरोऽऽह्वानमकरोत्तस्य इल्वलः ॥ ६
ततो वायुः प्रादुरभूदगस्त्यस्य महात्मनः ।
इल्वलश्च विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ॥ ७
प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ।
किमर्थमुपयाताः स्थ ब्रूत किं करवाणि वः ॥ ८
प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्निल्वलं तदा ।

C. 3. 8625
B. 3. 99. 11
K. 3. 97. 14

D$_n$ D$_6$ G$_1$ only आगस्त्य (*or* अगस्त्य). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D$_{n2}$ 98; D$_{n3}$ M$_2$ 99; D$_1$ 102; T G M$_1$ 97. — *Śloka no.:* D$_n$ D$_1$ 20.

97

1 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ विदित्वा च; D$_{3.5}$ °त्वाथ; M$_1$ °स्त्वैव. — Ś$_1$ om. 1^c–2^b. — ^{c}) K$_4$ D$_c$ D$_{1.2.5}$ उपतस्थे; D$_3$ °तस्थौ; G$_1$ आगतांस्तान् (for उपस्थितान्). — ^{d}) B D$_n$ D$_{4.6}$ T$_1$ G$_1$ ह्यपूजयत्; D$_c$ [अ]भिपूज°.

2 Ś$_1$ om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{ab}) K$_{1.2.4}$ B D (except D$_{2.3.5}$) T$_2$ G$_3$ ins. तु between the pādas (to avoid hiatus!). — B$_3$ om. (hapl.) 2^{cd}. — ^{d}) B (B$_3$ om.) D$_n$ D$_{1.4.6}$ M$_2$ तदा; T G M$_1$ नृप (for किल).

4 B$_3$ om. 4^{cd}. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ मुनिसत्तमः; K$_3$ द्विज°; D$_{1.2}$ नृपसत्तम; D$_3$ राजसंसदि; G$_1$ राजसत्तमः. — ^{c}) B$_1$ M$_1$ न भवद्भिर् (M$_1$ by transp. भवद्भिर्न) भयं कार्यं; T G$_{2-4}$ मा विषादो नृपा वो हि. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_{2-4}$ D$_c$ D$_{1.2.5}$ त्वहं; K$_4$ D$_n$ D$_{4.6}$ T$_1$ G$_1$ M$_2$ ह्यहं; D$_3$ स्वयं (for अहं). B$_1$ M$_1$ सुरद्विषं (for महा°).

5 B$_3$ om. 5^{ab}. — ^{a}) B$_1$ अतिक्रम्य; M अथाक्रम्य (for अथासाद्य). T G स धुर्यासनमाक्रम्य (G$_2$ °मासाद्य). — ^{b}) B$_2$ D$_n$ D$_{4-6}$ महानृषिः. — ^{c}) Ś$_1$ संन्यवेशद्; K$_{1.2}$ प्रत्यवेश्य; B पर्यवेशद्.

6 ^{a}) K$_4$ D$_1$ G$_1$ तं कृत्स्नं; B$_1$ D$_3$ कृत्स्नं तं; T$_2$ G$_{2.3}$ तत्कृत्स्नं (for कृत्स्नं तु). — After 6^{ab}, T$_2$ G$_{2-4}$ ins.:

488* बह्वाशापि ते मेऽस्तीत्यवदद्भक्षयन्स्मयन् ।

[G$_{2.4}$ मेस्तीति अवदद् (for ने मेऽस्तीत्यवदद्).]

— ^{d}) All MSS. except T G$_{3.4}$ चेल्वलः (for इ°), to avoid hiatus! — After 6, S ins.:

489* वातापे प्रतिबुध्यस्व दर्शयन्बलतेजसी ।
तपसा दुर्जयो यावदेष त्वां नातिवर्तते ।
ततस्तस्योदरं भेत्तुं वातापिर्वेगमाहरत् ।
तमबुध्यत तेजस्वी कुम्भयोनिर्महातपाः ।
स वीर्यात्तपसोग्रस्तु ननर्द भगवानृषिः ।
एष जीर्णोऽसि वातापे मया लोकस्य शान्तये ।
इत्युक्त्वा स्वकराग्रेण उदरं समताडयत् ।
त्रिरेवं प्रतिसंरब्धस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।

7 ^{a}) D$_5$ T$_2$ G$_3$ आसीद् (for अभूद्). — ^{b}) B$_{2.4}$ D$_n$ D$_{4.6}$ अधस्तस्य (for अगस्त्यस्य). — After 7^{ab}, K$_{1.2}$ B D$_c$ D$_n$ D$_{1.4.6}$ ins.:

490* शब्देन महता तात गर्जन्निव यथा घनः ।
वातापे निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह ।
तं प्रहस्याब्रवीद्राजन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ।

[(L. 1) B$_{1.2}$ राजन् (for तात). K$_{1.2}$ B$_{1.2}$ महा- (for यथा). — (L. 4) B$_1$ D$_{c2}$ शक्तिर् (for शक्तो). K$_1$ ततोसुरः (for तु सोऽसुरः).]

— ^{c}) B D (except D$_{1-3.5}$) G$_4$ तु (for च).

8 ^{a}) B$_1$ स प्रांजलिः (for प्राञ्जलिश्च). B$_3$ स सामात्यैर्; S सहामात्य. — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ D$_{1.2}$ स्म (for स्थ).

9 ^{ab}) B$_1$ S (except M$_2$) तमगस्त्यो (T$_1$ अगस्त्योथ) हसन्वाक्यमिल्वलं प्रत्यभाषत (B$_1$ °पद्यत). — ^{c}) T G$_{2-4}$ ईशोस्यसुर. T$_1$ G$_{1.2}$ M$_2$ विश्व. G$_3$ M स्या. — ^{d}) B$_1$

C. 3. 8625
B. 3. 99. 11
K. 3. 97. 14

ईशं ह्यसुर विद्मस्त्वां वयं सर्वे धनेश्वरम् ॥ ९
इमे च नातिधनिनो धनार्थश्च महान्मम ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १०
ततोऽभिवाद्य तमृषिमिल्वलो वाक्यमब्रवीत् ।
दित्सितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ॥ ११
अगस्त्य उवाच ।
गवां दश सहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर ।
तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं ते महासुर ॥ १२
मह्यं ततो वै द्विगुणं रथश्चैव हिरण्मयः ।
मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर ।
जिज्ञास्यतां रथः सद्यो व्यक्तमेष हिरण्मयः ॥ १३

लोमश उवाच ।
जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयासीद्धिरण्मयः ।
ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु ॥ १४
विवाजश्च सुवाजश्च तस्मिन्युक्तौ रथे हयौ ।
ऊहतुस्तौ वसून्याशु तान्यगस्त्याश्रमं प्रति ।
सर्वान्राज्ञः सहागस्त्यान्निमेषादिव भारत ॥ १५
अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जग्मू राजर्षयस्तदा ।
कृतवांश्च मुनिः सर्वं लोपामुद्राचिकीर्षितम् ॥ १६
लोपामुद्रोवाच ।
कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काङ्क्षितम् ।
उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्यवत्तरम् ॥ १७

M1 धनार्थिनः (for धने°).

10 a) B2 Dn D4. 6 एते (for इमे). — 10cd = 3. 96. 15cd; cf. ibid. 4cd, 9cd. — c) Ś1 K2. 3 D3. 5 यथाशक्त्या°.

11 a) K4 D2. 3. 5 [ऽ]भिमान्य; B1 [ऽ]नुमान्य; D1 [ऽ]भिगम्य; T1 G2. 4 M2 [ऽ]वमत्य; G1 [ऽ]पगत्य (for [ऽ]भिवाद्य). — c) K3 S (except M1) ईप्सितं (for दित्सितं). T2 G यदिह ब्रूहि (for यदि वेत्सि त्वं). K1 नो वेत्सि; K3 B1 Dc D1. 2 T1 M मे वेत्सि; K4 D5 ते वेद्मि (for वेत्सि त्वं). Ś1 K2 दित्सां मुने ममावेत्सि. — d) T1 तत्ते; T2 G तद्धि (for ततो). M दातास्मि (for दास्यामि). T1 [अ]हं (for ते).

12 a) K4 D2. 3 S शत- (for दश). — b) Ś1 G1 M1 वसु; M2 नृप (for ऽसुर). — 12cd = 13cd. — K2 om. (hapl.) 12c–13d; K3 G1 om. (hapl.) 12cd.

13 K2 om. 13abcd (cf. v.l. 12). — b) S (except T1) रथं and °मयं. D5 चाथ (for चैव). — 13cd = 12cd. — Dn1 om. (hapl.) 13cdef; B1 D5 om. 13cd. — c) S (except G4 M1) महा° (for मनो°). T2 G2. 3 द्वौ (for च). — After 13cd, S ins.:

491* लोमशः ।
इल्वलस्तु मुनिं प्राह सर्वमस्ति यथात्थ माम् ।
रथं तु यमवोचो मां नैनं विद्म हिरण्मयम् ।
अगस्त्यः ।
न मे वागनृता काचिदुक्तपूर्वा महासुर ।

[(L. 1) T1 G2. 4 M2 यदात्थ. — After line 1, G2 ins.:

492* सर्वमेतत्प्रदास्यामि हिरण्यं गाश्च यद्धनम् ।

— (L. 2) G1 रथस्तु स ह याचामो (for the prior half). T2 G3. 4 नैव (for नैनं). G2 असत्यं व्याहृतं ब्रह्मन्नथो नैष हिरण्मयः.]

— B1 D5 om. 13ef. — e) D3 विज्ञास्यतां; S विज्ञायतां (cf. v.l. 14). S साधु (G4 M2 °धुर्) (for सद्यो). — f) B2. 3 D (except D2; Dn1 D5 om.) व्यक्त (for व्यक्तम्). S एव (M1 अस्ति) (for एष).

14 K2 B2 Dn D4–6 om. 14ab (with the ref.). Ś1 K B Dc D1–3 om. the ref. — a) S विज्ञाय° (for जिज्ञास्य°); cf. v.l. 13. — cd) B2–4 S स (for प्र-).

15 a) B D4 विराज(B1. 4 D4 °जा)श्च सुराज(B1. 4 D4 °जा)श्च; Dc D5 वि(D5 न)वाजाश्च सुवाजाश्च; Dn D1. 6 विरावश्च सुरावश्च; D3 विचित्रौ च सुवर्णेन; T1 M विवाजिश्च सुवाजिश्च; T2 G1. 3. 4 व(G1 वि)वाजी च सुवाजी च; G2 ववाजिश्च सुवाजिश्च. — c) Ś1 K1. 2. 4 D3. 4 सुबहून्या(K4 D3. 4 °ना)शु; K3 चैव तानर्थान्; B Dc Dn3 D1 M2 सवसूना(B1 M2 °न्या)शु; Dn1. n2 D5. 6 स वसूनाशु; D2 स बहूनाशु; T1 च वसून्याशु (for तौ वसून्याशु). — d) Ś1 K1. 2 B3 Dc D1–3. 5. 6 तान°; B1. 2. 4 Dn D4 M2 ताव°; T1 तदा° (for तान्य°). — e) K3 सहामात्यान्; D1 सहागस्त्यो. — f) Ś1 K Dc D1–3 इति (K4 एव) (for इव). — After 15, T2 G2–4 ins.:

493* इल्वलस्त्वनुगम्यैनमगस्त्यं हन्तुमैच्छत ।
भस्म चक्रे महातेजा हुंकारेण महासुरम् ।;

while M ins.:

494* मुनेराश्रममश्वौ तौ निन्यतुर्वातरंहसौ ।

17 K1 transp. 17ab and 17cd. — cd) K2 तत्पादय (for उत्पा°)! D3 [अ]सकृन् (for सकृन्). Ś1 K1. 3 °त्तमं;

अगस्त्य उवाच ।

तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने ।
विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥ १८
सहस्रं तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा दशसंमितम् ।
दश वा शततुल्याः स्युरेको वापि सहस्रवत् ॥ १९

लोपामुद्रोवाच ।

सहस्रसंमितः पुत्र एको मेऽस्तु तपोधन ।
एको हि बहुभिः श्रेयान्विद्वान्साधुरसाधुभिः ॥ २०

लोमश उवाच ।

स तथेति प्रतिज्ञाय तया समभवन्मुनिः ।
समये समशीलिन्या श्रद्धावाञ्श्रद्दधानया ॥ २१
तत आधाय गर्भं तमगमद्वनमेव सः ।
तस्मिन्वनगते गर्भो ववृधे सप्त शारदान् ॥ २२
सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत्स महाकविः ।
ज्वलन्निव प्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ।
साङ्गोपनिषदान्वेदाञ्जपन्नेव महायशाः ॥ २३
तस्य पुत्रोऽभवदृषेः स तेजस्वी महानृषिः ।
स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने ।
इध्मानां भारमाजह्रे इध्मवाहस्ततोऽभवत् ॥ २४
तथायुक्तं च तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा ।
लेभिरे पितरश्चास्य लोकान्राजन्यथेप्सितान् ॥ २५
अगस्त्यस्याश्रमः ख्यातः सर्वर्तुकुसुमान्वितः ।
प्राह्रादिरेवं वातापिरगस्त्येन विनाशितः ॥ २६
तस्यायमाश्रमो राजन्रमणीयो गुणैर्युतः ।
एषा भागीरथी पुण्या यथेष्टमवगाह्यताम् ॥ २७

C. 3. 8646
B. 3. 99. 31
K. 3. 97. 37

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

K_3 °त्तमः (for °त्तरम्). M_1 तस्मात्सकृन्मय्यपत्यं त्वमुत्पादय वीर्यवत्.

18 [c]) $D_{1.2}$ अपत्येत्र; $D_{3.5}$ T_1 °त्येषु (for °त्ये तु). — [d]) Ś$_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ तव ($K_{1.2.4}$ Dc_2 D_5 शृणु) वक्ष्यामि यामहं (K_3 D_{1-3} तत्वतः; D_5 यत्त्वहं); S वक्ष्यामि श्रूयतां (T_1 शृणु तन्; M शृणुतां) मम.

19 [b]) S तत्समं तव (G_1 समं तपः *sic*). — [c]) $K_{3.4}$ D_3 तु; $D_{1.2}$ च; D_5 ते; M_1 वै (for स्युर्). — [d]) Ś$_1$ K_{1-3} वाथ; Dc $D_{1-3.5}$ M_1 वास्तु (for वापि). Ś$_1$ $K_{3.4}$ B_1 $D_{1.2}$ °वान्; K_1 B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ °जित्; K_3 $D_{3.5}$ °भाक् (for °वत्).

20 [b]) B D (except $D_{1-3.5}$) M_2 [ऽ]प्यस्तु; G_2 वास्तु (for मेऽस्तु). — [c]) K $D_{2.3}$ G_2 M_1 [ऽ]पि (for हि).

21 K_2 B_4 Dn $D_{4.6}$ T_2 $G_{3.4}$ M_2 om. the ref. — [b]) B_3 S समगमन्. — After 21[ab], Ś$_1$ $K_{1.2}$ ins. 495* (with v.l.).

23 [a]) $D_{4.6}$ T_2 G वापि (for चापि). — [b]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ प्रादुर्भूत्; T_2 G_3 प्रज्ञावान् (for प्राच्यवत्). — [c]) Some MSS. प्रभावेण. — [d]) T G दृढच्युर् (for °स्युर्). — [e]) K_4 B_3 D_3 °निषदो (for °निषदान्). — [f]) $K_{1.3}$ B_2 D (except $D_{1-3.5}$) जपन्निव. B D (except Dc_2 $D_{1.2}$) M_1 महातपाः; T G °मनाः; M_2 °त्मनाः.

24 [a]) D_1 राजन् (for ऋषेः). $K_{1.2}$ ऋषेस्तस्याभवत्पुत्रः (normal rhythm!). — [b]) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ महाद्विजः. D_1 तेजस्वी भगवानृषिः.

25 [a]) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ T G तु (for च). — B D (except $D_{1-3.5}$) S ins. after 25[ab]: Ś$_1$ $K_{1.2}$, after 21[ab]:

495* एवं स जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।

[Cf. 482*. Ś$_1$ $K_{1.2}$ स चाथ; G_1 M_2 एवं सं- (for एवं स).]

26 [a]) B_3 S चायं (for ख्यातः). $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ तत ऊर्ध्वमयं ख्यातः. — [b]) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ त्वगस्त्यस्याश्रमो भुवि; B_3 S अत ऊर्ध्वं विशां पते; Dc तत ऊर्ध्वमयं भुवि. — After 26[ab], S ins.:

496* ख्यातो भुवि महाराज तेजसा तस्य धीमतः ।

— [c]) Ś$_1$ K_2 T_2 $G_{1.3}$ M प्राह्लादिः; K_3 प्रह्रादिः; T_1 G_2 प्रह्लादिः. M चापि (for एवं). — After 26[c], S ins.:

497*　　　　ब्रह्मघ्नो दुष्टचेतनः ।
　　एवं विनाशितो राजन्.

— [d]) B D (except $D_{1-3.5}$) [उ]पशामितः; S महात्मना (for विना°).

27 [b]) K_4 $D_{1.3.5.6}$ S (except M_1) रमणीय-; $B_{2.4}$ Dn D_4 रमणीयैः. $K_{1.2}$ G_4 गुणान्वितः; $B_{2.3}$ $D_{4.6}$ T_1 गुणैर्वृतः; G_1 गुणोच्युतः. — [c]) Dc गंगा (for पुण्या). — [d]) $K_{1.2}$ रमणीयैर्गुणान्विता (K_2 °गुणैर्वृता); B Dn $D_{4.6}$ देवगंधर्वसेविता. — After 27, $K_{1.2}$ B D (except $D_{1-3.5}$)

९८

C. 3. 8689
B. 3. 100. 1
K. 3. 99. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः ।
कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १
लोमश उवाच ।
शृणु राजन्कथां दिव्यामद्भुतामतिमानुषीम् ।
अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितात्मनः ॥ २
आसन्कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः ।
कालेया इति विख्याता गणाः परमदारुणाः ॥ ३
ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ।
समन्तात्पर्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान्सुरान् ॥ ४
ततो वृत्रवधे यत्नमकुर्वंस्त्रिदशाः पुरा ।
पुरंदरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥ ५
कृताञ्जलींस्तु तान्सर्वान्परमेष्ठी उवाच ह ।
विदितं मे सुराः सर्वं यद्वः कार्यं चिकीर्षितम् ॥ ६
तमुपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं वधिष्यथ ।
दधीच इति विख्यातो महानृषिरुदारधीः ॥ ७
तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै संप्रयाचत ।
स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ८
स वाच्यः सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः ।
स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रैलोक्यस्य हिताय वै ।
स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि प्रदास्यति ॥ ९
तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संभ्रियतां दृढम् ।
महच्छत्रुहणं तीक्ष्णं षडश्रं भीमनिस्वनम् ॥ १०
तेन वज्रेण वै वृत्रं वधिष्यति शतक्रतुः ।
एतद्वः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ ११
एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ।

---

ins. a passage given in App. I (No. 14).

Colophon. — *Major parvan :* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan :* B3 T1 G1 तीर्थयात्रा (T1 cont. अगस्त्य). Omitting sub-parvan name, K1–3 D3 mention only आगस्त्य (*or* अगस्त्य); K4 B2 Dc Dn D1. 2. 4–6 लोमशतीर्थयात्रा (K4 Dc D5 cont. आगस्त्य). — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2 वातापिवधः; B4 रामोपाख्यानं; Dn2 आगस्तिवातापिभक्षणं; T G1. 3 इध्मवाहोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*). n2 99; Dn3 M2 100; D1 103; T G M1 98. — *Śloka no. :* Dn1. n3 71; Dn2 33; D1 70.

98

2 *d*) B2 Dn D4. 6 G4 अमितौजसः; D5 अतिमानुष° (for अमितात्मनः).

3 *a*) Ś1 K D1–3. 5 राजन्; Dc तात (for घोरा). — *c*) Ś1 K1. 2 कालेय इति विख्यातो; B D (except D1–3. 5) G4 कालकेया इति ख्याताः. — *d*) Ś1 K1. 2 गणः °दारुणः.

4 *a*) D1. 2 तत्र (for ते तु). Ś1 K B1 °साद्य (for °श्रित्य).

6 *a*) K4 D1. 2 °लीन्सुरान्; T2 G3 °लिपुटान् (for °लींस्तु तान्). G1 दिव्यान् (for सर्वान्). — *b*) Dc परमेष्ठिम्; G1. 2 M परमेष्ठिर्; G4 प्रजापतिर् (for परमेष्ठी). K D2. 3. 5 [अ]भ्युवाच; B Dn D4. 6 [इ]त्युवाच; T1 जगाद; T2 G3 ह्युवाच (for उवाच). — *c*) B1. 3 D1. 3. 5 G2 सर्वे (for सर्वं).

7 *ab*) Ś1 K1. 2 तत्रो° (for तमु°), and येन (for यथा).

8 *b*) Ś1 K1. 2 यूयं प्र°; K3 च सम°; D1. 2 विप्रं प्र° (for वै संप्र°). — *c*) D1. 2 वै (for वो).

9 *c*) Ś1 K1. 2 दधीचास्थीन् (for स्वान्य°). — *e*) T1 स्वशरीरात्; T2 G1. 3. 4 M2 शरीरात्स (for स शरीरं). D3. 5 G2 M2 परित्यज्य (for समु°).

10 *b*) Ś1 K2 संभ्रियते; K1 B1. 2. 4 Dn1. n3 D1. 4–6 संस्क्रियतां; K4 संश्रयता; D3 संपाद्यतां. — *c*) Ś1 K1. 2 °हनं (for °हणं). B Dc Dn D4. 6 M घोरं; D1. 2 तीव्रं; T G भीमं (for तीक्ष्णं). — *d*) K2. 4 D3. 5 षडस्रं; K3 M2 षडश्रि; B Dc Dn D4 षडस्रि; D1. 2 G4 षडस्रं; D6 षडस्त्रि; G1 षडश्रु. D1. 2 तीव्र- (for भीम-). Ś1 K1. 2 -विक्रमं (for -निस्वनम्).

11 K3 om. 11. — *b*) Dc D2 हनि° (for वधि°).

12 *c*) Ś1 K Dc D1–3 शतक्रतुं (for नारा°).

13 *b*) K4 D3. 5 °वृते; B2 °चितं; T2 G M1 °युतं (G1

नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः ॥ १२
सरस्वत्याः परे पारे नानाद्रुमलतावृतम् ।
षट्पदोद्गीतनिनदैर्विघुष्टं सामगैरिव ।
पुंस्कोकिलरवोन्मिश्रं जीवंजीवकनादितम् ॥ १३
महिषैश्च वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ।
तत्र तत्रानुचरितं शार्दूलभयवर्जितैः ॥ १४
करेणुभिर्वारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः ।
सरोवगाढैः क्रीडद्भिः समन्तादनुनादितम् ॥ १५
सिंहव्याघ्रैर्महानादान्नदद्भिरनुनादितम् ।
अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दरवासिभिः ॥ १६
तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
त्रिविष्टपसमप्रख्यं दधीचाश्रममागमन् ॥ १७
तत्रापश्यन्दधीचं ते दिवाकरसमद्युतिम् ।
जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या पितामहम् ॥ १८
तस्य पादौ सुरा राजन्नभिवाद्य प्रणम्य च ।
अयाचन्त वरं सर्वे यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ १९

ततो दधीचः परमप्रतीतः
　सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच ।
करोमि यद्वो हितमद्य देवाः
　स्वं चापि देहं त्वहमुत्सृजामि ॥ २०
स एवमुक्त्वा द्विपदां वरिष्ठः
　प्राणान्वशी स्वान्सहसोत्ससर्ज ।
ततः सुरास्ते जगृहुः परासो-
　रस्थीनि तस्याथ यथोपदेशम् ॥ २१
प्रहृष्टरूपाश्च जयाय देवा-
　स्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः ।
त्वष्टा तु तेषां वचनं निशम्य
　प्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २२
चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं
　कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः ।
अनेन वज्रप्रवरेण देव
　भस्मीकुरुष्वाद्य सुरारिमुग्रम् ॥ २३

C. 3. 8712
B. 3. 100. 24
K. 3. 99. 24

°युते) (for °वृतम्). — G_4 om. 13^{c}–17^{b}. — ^{c}) M °निनदं. — ^{d}) T G (G_4 om.) M_2 सं- (for वि-). M सारसैरपि (for सामगै°). — ^{f}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ जीव- (for जीवं).

14 G_4 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{b}) D_5 शूकरैश्च; T_2 $G_{2.3}$ भ्रमरैश्च; G_1 कोकिलैर् (for सृमरैश्च). $Ś_1$ K_3 चामरैर्; G_1 भ्रमरैर् (for चमरैर्). M_2 सृमरैश्च सशंबरैः. — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{2.5}$ °चरितैः. — ^{d}) S (except M_1; G_4 om.) मृगेंद्र°.

16 T_1 $G_{1.4}$ om. 16 (for G_4 cf. v.l. 13); K_2 $B_{1.3}$ $D_{1.2}$ G_2 om. 16^{ab}. Dc_1 D_4 transp. 15 and 16; T_2 G_3 transp. 16^{ab} and 16^{cd}. — ^{a}) Dn_{1}. n_2 $D_{4.6}$ सिंहैर् (for सिंह-). T_2 G_3 °व्याघ्र- (for °व्याघ्रैर्). K_1 D_3 °नादैर्; D_5 M_1 °नादं; T_2 G_3 °नागैर् (for °नादान्). — ^{b}) T_2 G_3 महद्भिर् (for नदद्भिर्). — ^{c}) $Ś_1$ चमरै°; $K_{1.2}$ D_5 चामरै°; Dc पामरै° (for अपरै°). $Ś_1$ $K_{1.2}$ चानु- (for चापि). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{3.5}$) °शायिभिः (Dc_2 °गामिभिः).

17 G_4 om. 17^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ नादितं. K_4 $D_{3.5}$ T_2 G (G_4 om.) M सुमनोहरं. — ^{c}) $B_{2.3}$ त्रिपिष्टप°; T_2 G °सदः प्रख्यं. — ^{d}) S (except M_1) आगताः (for आगमन्).

18 ^{d}) S साक्षात् (for लक्ष्म्या).

20 ^{c}) T_2 $G_{2.3}$ तद्वो (for यद्वो). — ^{d}) K_4 $B_{2.4}$ Dn $D_{1.4.6}$ स्वयम्; B_3 इह (for त्वहम्).

21 ^{b}) K_4 $D_{1.2}$ स्वयमु° (for सहसो°). — ^{cd}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ सुरास्ततोस्थीनि गतायुषस्ते यथोपजोषं जगृहुः स्म तस्य.

23 ^{b}) $Ś_1$ K Dc $D_{2.3.5}$ °वीर्यं (for °रूपं). — ^{b}) $Ś_1$ K_2 अब्रवीत्प्रहृष्टः (metrically bad!); T_2 G_{2-4} समुवाच हृष्टः. — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1.2}$ शस्त्र° (for वज्र°). K शक्र; $D_{3.5}$ वीर (for देव).

24 G_4 om. 24^{ab}. — ^{a}) $D_{1.2}$ सुखं त्वं; D_5 सुखी त्वं (for सुखं वै). K_3 तं (for वै). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ वरिष्ठ; K_4 Dc Dn_2 $D_{1.2.5}$ S (except G_1; G_4 om.) दिविस्थः. — $Ś_1$ om. 24^{cd}. — ^{c}) K_4 $B_{1.2.4}$ Dn $D_{1.2.4.6}$ तु (for स). B D (except $D_{1-3.5}$) तद् (for तु). — ^{d}) K_3 [ऽ]भिगृ°; B Dc Dn श्चगृ°; D_5 [ऽ]न्वगृ°; T_2 G_{2-4} स्वगृ° (for ऽभ्यगृ°). G_1 प्रहृष्टरूपः प्रथितो जगृहात्.

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 T G_{2-4} M_1 आरण्य. — *Sub-parvan:* T_1 तीर्थयात्रा. Omitting sub-parvan name, $K_{1.3.4}$ Dc Dn_3 $D_{1.3}$ mention only

C. 3. 8713
B. 3. 100. 25
K. 3. 99. 25

ततो हतारिः सगणः सुखं वै
प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्ठः ।
त्वष्ट्रा तथोक्तः स पुरंदरस्तु
वज्रं प्रहृष्टः प्रयतोऽभ्यगृह्णात् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

९९

लोमश उवाच ।

ततः स वज्री बलिभिर्दैवतैरभिरक्षितः ।
आससाद ततो वृत्रं स्थितमावृत्य रोदसी ॥ १
कालकेयैर्महाकायैः समन्तादभिरक्षितम् ।
समुद्यतप्रहरणैः सशृङ्गैरिव पर्वतैः ॥ २
ततो युद्धं समभवद्देवानां सह दानवैः ।
मुहूर्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत् ॥ ३
उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां वीरबाहुभिः ।
आसीत्सुतुमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यताम् ॥ ४
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च अन्तरिक्षान्महीतलम् ।
तालैरिव महीपाल वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥ ५
ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिघायुधाः ।
त्रिदशानभ्यवर्तन्त दावदग्धा इवाद्रयः ॥ ६
तेषां वेगवतां वेगं सहितानां प्रधावताम् ।
न शेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन्भयात् ॥ ७
तान्दृष्ट्वा द्रवतो भीतान्सहस्राक्षः पुरंदरः ।
वृत्रे विवर्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ॥ ८
तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः ।
स्वतेजो व्यदधाच्छक्रे बलमस्य विवर्धयन् ॥ ९
विष्णुनाप्यायितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः ।
स्वं स्वं तेजः समादध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १०
स समाप्यायितः शक्रो विष्णुना दैवतैः सह ।

लोमशतीर्थयात्रा (K3. 4 Dc D3 cont. आगस्त्य); likewise B3 D2. 5 only आगस्त्य. — *Adhy. name:* K1 वृत्रवधः; B4 वृत्रवधोपाख्यानं; T2 G3 दधीचाख्यानं; G1 वज्रोत्पत्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 100; Dn2. n3 M2 101; D1 104; T G M1 99. — *Śloka no.:* Dn1. n3 D1 25.

99

1 a) G2. 4 तु (for स). Ś1 K G1 M सवज्रो (for स वज्री). B D5. 6 G2 M2 बलभिद् (for बलिभिर्). — b) Some MSS. देवतैर्. Dn2 D3 परि- (for अभि-). D1. 2 देवैः समभिरक्षितः. — c) Ś1 K1. 2 Dc तदा (for ततो).

3 b) B1 अपि दानवैः; B2. 4 Dn D1. 2. 4. 6 M दानवैः सह (by transp.).

4 a) T1 M2 °सृष्टानां; T2 G2–4 °विद्धानां. — c) T2 G2. 3 तु (for सु-). — d) K4 T2 (after corr.) G3 °पातितः; T2 (before corr.) G2. 4 °पातिनां.

5 ab) N (except K3. 4) M ins. अपि between the pādas (to avoid hiatus!). B3 °तले (for °तलम्). — c) B Dn D4–6 महाराज (for मही°).

6 c) Ś1 K1. 2 °वर्तेरन्; D5 °वर्षंत; T G °धावंत. — d) Ś1 K B2 Dc D2. 5 इव द्रुमाः (for इवाद्रयः).

7 b) K1 महतां च; K2 सहतां च; B D (except D1–3) साभिमानं (for सहि°). — c) Ś1 D1 T1 G4 सहिताः; K1. 2 संहताः (for त्रिदशाः).

8 c) B1 [ऽ]पि; Dc2 [ऽ]ति-; M [ऽ]भि- (for वि-). Ś1 K D3. 5 तु; D1. 2 [ऽ]पि (for च). — After 8, B D (except D1–3. 5) ins.:

498* कालेयभयसंत्रस्तो देवः साक्षात्पुरंदरः ।
जगाम शरणं शीघ्रं तं तु नारायणं प्रभुम् ।

9 c) B Dn D2. 4. 6 व्यदधत्. — d) Ś1 K1. 3 D3 व्यवर्धयत् (K1 °न्); D6 [अ]भिवर्धयन्.

10 ab) Ś1 K2 धिष्ठितं; K1 दिष्ठितं; B D (except D1–3. 5) गोपितं (for [आ]प्यायितं). S transp. शक्रं and दृष्ट्वा. Ś1 K Dn D1. 2 G1 तदा; Dc तथा (for ततः). — c) B1. 2. 4 D (except D1–3. 5) सर्वे (for स्वं स्वं). Ś1 K1. 2 T2 G1–3 समादद्युस्; K3. 4 Dc1 D1 M सम(K4 °मा)दधुस्;

ऋषिभिश्च महाभागैर्बलवान्समपद्यत ॥ ११

ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपं तु
नंनाद वृत्रो महतो निनादान् ।
तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च
खं द्यौर्नगाश्चापि चचाल सर्वम् ॥ १२

ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः
श्रुत्वा रवं घोररूपं महान्तम् ।
भये निमग्नस्त्वरितं मुमोच
वज्रं महत्तस्य वधाय राजन् ॥ १३

स शक्रवज्राभिहतः पपात
महासुरः काञ्चनमाल्यधारी ।
यथा महाञ्शैलवरः पुरस्ता-
त्स मन्दरो विष्णुकरात्प्रमुक्तः ॥ १४

तस्मिन्हते दैत्यवरे भयार्तः
शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुम् ।
वज्रं न मेने स्वकरात्प्रमुक्तं
वृत्रं हतं चापि भयान्न मेने ॥ १५

सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा
महर्षयश्चेन्द्रमभिष्टुवन्तः ।
सर्वांश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेत्य
जघ्नुः सुरा वृत्रवधाभितप्तान् ॥ १६

ते वध्यमानास्त्रिदशैस्तदानीं
समुद्रमेवाविविशुर्भयार्ताः ।
प्रविश्य चैवोदधिमप्रमेयं
झषाकुलं रत्नसमाकुलं च ॥ १७

तदा स्म मन्त्रं सहिताः प्रचक्रु-
स्त्रैलोक्यनाशार्थमभिस्मयन्तः ।
तत्र स्म केचिन्मतिनिश्चयज्ञा-
स्तांस्तानुपायाननुवर्णयन्ति ॥ १८

तेषां तु तत्र क्रमकालयोगा-
द्घोरा मतिश्चिन्तयतां बभूव ।
ये सन्ति विद्यातपसोपपन्ना-
स्तेषां विनाशः प्रथमं तु कार्यः ॥ १९

लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते

C. 3. 8734
B. 3. 101. 21
K. 3. 100. 21

B3 स्वमादाय.

12 a) Ś1 K D1–3. 5 तं (for तु). — b) M विविधान् (for महतो). Ś1 K1. 2 [ऽ]थ (for नि-). — d) K3. 4 [अ]भि- (for [अ]पि).

13 b) Ś1 K1. 3. 4 D2 घोरमुग्रं; B2 °शब्दं; D5 °तरं (for °रूपं). S (except M1) घोरमुदग्रकल्पं (for घोररूपं महा°). Dc2 श्रुत्वा च वाचमथ घोररूपं. — c) Ś1 K1. 2 योद्धुं (for भये). Ś1 B2–4 D (except D2. 5) त्वरितो (for °तं).

14 b) T2 G3 °माल° (for °माल्य°). — c) N महा- (for महान्). — d) N (except K1. 2. 4) वि° (for प्र°).

15 c) Ś1 K Dn D1. 2 च; B D4. 6 स; Dc स्म; D3. 5 तु (for न). K1. 2 शक्रस्य (for मेने स्व-). Ś1 च; K3. 4 D1–3. 5 T1 स; B Dc Dn D4. 6 न (for स्व-). K1. 2 B2–4 Dn D1–3. 5. 6 वि- (for प्र-). — d) B Dc Dn D4. 6 M1 transp. हतं and भयात्. Ś1 K D1–3. 5 वृत्रं भयान्नैव हतम- (K4 D1–3. 5 हतं त्व)पश्यत्; M2 वृत्रं भयाच्च निहतं न मेने.

16 a) Ś1 K1. 2 सहिताः (for मुदि°). — b) D2 T1 G1. 2. 4 अथ (for अभि-). — After 16ab, Ś1 K1. 2 read 18cd; while S ins.:

499* वृत्रं हतं संददृशुः पृथिव्यां
वज्राहतं शैलमिवावकीर्णम् ।

— c) Ś1 K D2. 3 M शेषान् (for सर्वान्). T2 G1–3 M1 तु (for च).

17 a) B D (except D1–3) तैस् (B1. 3 ते) त्रास्य° (for ते वध्य°). B Dn D4–6 समेतैः (for तदानीं). — d) K2 B D (except D2. 3) G4 नक्र°; K4 वृत्र° (for रत्न°).

18 b) T1 °प्रयाताः; T2 G °प्रयत्नात् (G1 °प्रयुक्ताः); M1 °प्रवृत्ताः; M2 °प्रयत्नाः (for °स्मयन्तः). — Ś1 K1. 2 read 18cd after 16ab. — c) Ś1 K1. 2 ततः (for तत्र). — d) Ś1 K2 नृप; K1. 3. 4 B D (except D3) उप-; T1 अभि- (for अनु-). Ś1 K B1 D1. 2 -वर्णयंतः (for -वर्णयन्ति).

19 D2 om. (hapl.) 19abc. — a) Ś1 K1–3 D2. 5 क्षय- (for क्रम-). K3 S (except T1 G1) -योगकालाद् (for -कालयोगाद्).

20 T2 G2–4 read 20ab after 20ef. — b) B1. 3 चरध्वं; D3 यत° (for स्वर°). — c) K2 B Dn D4. 6 च; T1 तु (for हि). — f) A few MSS. प्रणष्टेषु, and प्रणष्टं.

C. 3. 8734
B. 3. 101. 21
K. 3. 100. 21

तस्मात्त्वरध्वं तपसः क्षयाय ।
ये सन्ति केचिद्धि वसुंधरायां
तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ।
तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव
तेषु प्रनष्टेषु जगत्प्रनष्टम् ॥ २०

एवं हि सर्वे गतबुद्धिभावा
जगद्विनाशे परमप्रहृष्टाः ।
दुर्गं समाश्रित्य महोर्मिमन्तं
रत्नाकरं वरुणस्यालयं स्म ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

लोमश उवाच ।
समुद्रं ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसाम् ।
कालेयाः संप्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १
ते रात्रौ समभिक्रुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् ।
आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च ॥ २
वसिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः ।
अशीतिशतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ३
च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।
फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ॥ ४
एवं रात्रौ स्म कुर्वन्ति विविशुश्चार्णवं दिवा ।
भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्मचारिणः ।
वाय्वाहाराम्बुभक्षाश्च विंशतिः संनिपातिताः ॥ ५
एवं क्रमेण सर्वांस्तानाश्रमान्दानवास्तदा ।
निशायां परिधावन्ति मत्ता भुजबलाश्रयात् ।
कालोपसृष्टाः कालेया घ्नन्तो द्विजगणान्बहून् ॥ ६
न चैनानन्वबुध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम ।

Dc D$_2$ S (except M$_1$) हि (for the second प्र-).

21 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ दैत्या (for सर्वे). — ^{b}) D$_3$ परमं (for परम-). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ °लयं च; Dc °लयस्य (for °लयं स्म).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn$_2$ D$_{3.6}$ T G$_{2-4}$ M$_1$ आरण्य. — *Sub-parvan:* T$_1$ तीर्थयात्रा, followed by अगस्त्यचरित. Omitting sub-parvan name K$_{3.4}$ Dn$_2$ D$_3$ mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य; B Dc Dn$_1$ D$_{4-6}$ only आगस्त्य (*or* अगस्त्य); D$_{1.2}$ only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* Ś$_1$ G$_1$ वृत्रवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_2$. n$_3$ M$_2$ 102; D$_1$ 105; T G M$_1$ 100. — *Śloka no.:* Dn 23; D$_1$ 21.

100

1 ^{a}) K$_3$ समुद्रांतः; T G °द्रांतं; M$_2$ °द्रांते Ś$_1$ K (except K$_3$) Dc D$_{1-3}$ G$_4$ °साद्य (for °श्रित्य). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ B$_{1.2}$ Dn$_1$. n$_3$ D$_3$ G$_1$ वरुणं; D$_5$ वरुणिं. K$_3$ B Dn$_1$. n$_3$ D$_6$ G$_4$ निधिमंभसः. T$_2$ G$_3$ वरुणालयमंभसां. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dc समवर्तंत; K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ समपद्यंत; D$_{4.6}$ T G$_{1-3}$ संप्रवर्तंते. M संप्रावर्तंत कालेयाः.

2 ^{a}) B$_3$ समतिक्रुद्धा; T G$_{2.3}$ सहिताः क्रुद्धा. — ^{b}) K$_{1.2}$ महामुनीन्; T$_2$ G$_{2-4}$ सदा ऋषीन्.

3 ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ अशीतिं; K$_2$ B D (except D$_2$) अशीतिः. — ^{d}) M नियता ब्रह्मचारिणः (= 5^d).

4 ^{a}) Dn आश्रमे (for आश्रमं)!

5 ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ प्रवर्तंते; K$_1$ प्रवर्तंतौ; Dc$_2$ विकुर्वंति; T$_1$ G$_{2-4}$ प्रकुर्वंति (for स्म कु°). — After 5^{ab}, S ins.:

500* कालेयास्ते दुरात्मानो भक्षयन्तस्तपोधनान् ।

— ^{c}) Ś$_1$ Dn$_3$ D$_4$ भार° (for भर°). — ^{f}) Ś$_1$ सर्वदेवताः; K$_1$ संति देवताः; K$_{3.4}$ Dc Dn$_2$ D$_3$ स्म निषूदिताः; B सं (B$_1$ तु)निसूदि°; D$_{1.2}$ विनिषूदि°; G$_1$ संनिवेशि°; G$_4$ सुनिपाति°.

6 D$_3$ om. (hapl.) 6^a–7^b. — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1.2}$ पर्यधावंत; B$_4$ Dn D$_{4.6}$ परिबाधंते. — ^{d}) S समुद्रांबुबलाश्रयात् (T$_1$ °श्रयाः). — B$_2$ om. 6^e–8^a. — ^{f}) Ś$_1$ K D$_{1.2}$ मुनि° (for द्विज°).

एवं प्रवृत्तान्दैत्यांस्तांस्तापसेषु तपस्विषु ॥ ७
प्रभाते समदृश्यन्त नियताहारकर्शिताः ।
महीतलस्था मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥ ८
क्षीणमांसैर्विरुधिरैर्विमज्जान्त्रैर्विसंधिभिः ।
आकीर्णैराचिता भूमिः शङ्खानामिव राशिभिः ॥ ९
कलशैर्विप्रविद्धैश्च स्रुवैर्भग्नैस्तथैव च ।
विकीर्णैरग्निहोत्रैश्च भूर्बभूव समावृता ॥ १०
निःस्वाध्यायवषट्कारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् ।
जगदासीन्निरुत्साहं कालेयभयपीडितम् ॥ ११
एवं प्रक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर ।
आत्मत्राणपरा भीताः प्राद्रवन्त दिशो भयात् ॥ १२
केचिद्गुहाः प्रविविशुर्निर्झरांश्चापरे श्रिताः ।
अपरे मरणोद्विग्ना भयात्प्राणान्समुत्सृजन् ॥ १३
केचिदत्र महेष्वासाः शूराः परमदर्पिताः ।
मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १४
न चैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् ।
श्रमं जग्मुश्च परममाजग्मुः क्षयमेव च ॥ १५
जगत्युपशमं याते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
आजग्मुः परमामार्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ॥ १६
समेत्य समहेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे ।
नारायणं पुरस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम् ॥ १७
ततो देवाः समेतास्ते तदोचुर्मधुसूदनम् ।

C. 3. 8755
B. 3. 102. 19
K. 3. 101. 20

---

7 D3 om. 7^ab; B2 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) K3. 4 B1. 3 Dc D1. 2. 6 T1 चैतान्; T2 G2–4 वै तान् (for चैनान्). B3 अनु-; Dc M2 अत्र-; G1 एव (for अन्व-). — ^b) Ś1 K Dc D1. 2. 5 मनुजाधिप (for °जोत्तम). — ^c) D5 S प्रवृत्ताः (for प्रवृत्तान्). D3 तांस्तत्र; D5 ते तत्र; T G ते दैत्याः; M1 दैत्यास्ते; M2 दैतेयाः (for दैत्यांस्तान्). — ^d) Ś1 K1 आश्रमेषु (for तापसेषु). — After 7, S (except G1) ins.:

501* क्षयाय जगतः क्रूराः पर्यटन्ति स्म मेदिनीम् ।

8 B2 om. 8^a (cf. v.l. 6). — ^b) B1. 3 D5. 6 S नियमाहार-. Ś1 K1–3 -कर्षिताः.

9 ^a) Ś1 K1. 2 क्षीणवासैर्; G1 क्षतमांसैर् (for क्षीणमांसैर्). — ^b) K1. 2 निर्मज्जं तैर्; K3 निर्मज्जांतां; Dc विकपाटैर्; D1. 2 विसृष्टांत्रैर्; T1 मज्जामात्रैर्; G2 निर्मज्जांत्रि-. — ^c) Ś1 K2. 4 D3 विकीर्णैर्; K1 विकर्णैर्; D1. 2 आकीर्णा. Ś1 K1. 2. 4 B2–4 Dc Dn D3–6 आबभौ; K3 B1 आवृता; D1. 2 चास्थिभिर्; G1 रुचिरा (for आचिता). — ^d) K3 T2 G2–4 राजिभिः (for राशि°).

10 ^a) B1 चापविद्धैश्च; D5 विप्रभग्नैश्च. — ^b) B1 च भारत (for तथैव च). — ^c) Ś1 K D1–3. 5 विशीर्णैर्; B2 आकीर्णैर्. — ^d) T G2–4 बभूव च (for भूर्बभूव). Ś1 K4 D3. 5 समाकुला. K1. 2 बभूव वसुधावृता.

12 ^a) B4 Dn D6 सं- (for प्र-). Ś1 K D3. 5 स्म; D1. 2 M तु (for च). — ^d) Ś1 K3 D2. 3. 6 T1 G1 M प्र(D2. 3 प्रा)द्रवंति. Ś1 K1–3 D1. 5 T2 G2–4 दिशो दश.

13 ^a) Ś1 K1 गृहान्; B1 Dc2 T2 G2. 3 M2 गुहां (for गुहाः). — ^b) Ś1 K4 B Dc Dn D1. 2. 4. 6 चापरे तथा; K1–3 D3. 5 च तथापरे (for चापरे श्रिताः). — ^c) Ś1 K1–3 च भयोद्विग्ना; M तद्भयादेव. — ^d) Ś1 K1. 2. 4 D3. 5 अवासृजन्; K3 T2 G2–4 समत्य° (for समुत्सृ°). M सहसासून्समत्यजन्.

14 ^a) Ś1 K Dc D1. 2 M तत्र (for अत्र). — ^b) B Dn D4. 6 परमहर्षिताः. — The portion of the text from परमदर्पिताः up to 3. 104. 18^c is lost in G1 on a missing fol.

15 D2 om. (hapl.) 15^a–17^b. G1 missing (cf. v.l. 14). — ^a) Ś1 K1–3 Dc1 D5 M चैनान् (for चैतान्). Ś1 K1–3 अनुजज्ञुस्ते; T G2–4 M1 अभिजग्मु(M1 °ग्नु)स्ते. — ^b) K3 समुपास्तृतान्; D3. 5 °पस्थितान्. — ^c) Ś1 K1. 2 जज्ञुश्च. S (except M2; G1 missing) श्रमं च परमं जग्मुः. — ^d) K1. 2 आजज्ञुः; K4 संजग्मुः; D1 न जग्मुः (for आजग्मुः). D1 ते (for च).

16 D2 om. 16 (cf. v.l. 15). G1 missing (cf. v.l. 14). — ^b) Ś1 K1. 2 °संज्ञो° (for °यज्ञो°). — ^c) K1. 2 ते (for आ-). — ^d) S (G1 missing) मनुजाधिप (T1 °जा इव).

17 D2 om. 17^ab (cf. v.l. 15). G1 missing (cf. v.l. 14). — ^a) Ś1 K D1. 3 तु (for च). — After 17^ab, B D (except D1–3. 5) ins.:

502* शरण्यं शरणं देवं नारायणमजं विभुम् ।

— ^c) B D (except D1–3. 5) तेभिगम्य (B1 Dc °त्वा) (for नारा°). K4 B Dn D1. 2. 4. 6 नमस्कृत्य (for पुर°).

18 G1 missing (cf. v.l. 14). — ^a) B Dn D4. 6 G2 समस्ता° (for समेता°). — ^b) Ś1 K D2. 3. 5 G2 तमूचुर्; B1 तुष्टुवुर्; B2 Dc तत्रोचुर्. — ^c) Ś1 K Dc D1–3. 5 गोप्ता; B2–4 Dn D4. 6 कर्ता (Dn2 भर्ता) (for पाता). B1 त्वं नः कर्ता च स्रष्टा च. — ^d) B Dn D4. 6 M हर्ता (for

C. 3. 8756
B. 3. 102. 20
K. 3. 101. 21

त्वं नः स्रष्टा च पाता च भर्ता च जगतः प्रभो ।
त्वया सृष्टमिदं सर्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ॥ १८
त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात्पुष्करेक्षण ।
वाराहं रूपमास्थाय जगदर्थे समुद्धृता ॥ १९
आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुस्त्वया ।
नारसिंहं वपुः कृत्वा सूदितः पुरुषोत्तम ॥ २०
अवध्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः ।
वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्भ्रंशितस्त्वया ॥ २१
असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥ २२
एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ २३
तस्मात्त्वां देव देवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे ।
रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रं च महतो भयात् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

देवा ऊचुः ।
इतः प्रदानाद्वर्तन्ते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ।
ता भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवौकसः ॥ १
लोका ह्येवं वर्तयन्ति अन्योन्यं समुपाश्रिताः ।

भर्ता). — ^{e}) Ś1 K Dc D1. 2 जगत् (for इदं). B Dn D3. 4. 6 विश्वं; Dc D1. 2 कृत्स्नं (for सर्वं). — ^{f}) Dn3 G2 नेंगते; D1. 2 T1 नेंगितं; G4 नेंगतं (for °ति). K1 यच्चेंगेभ्यश्च नेंगते; M स्थावरं जंगमं च यत्. — After 18, S (G1 missing) ins.:

503* त्वय्येव पुण्डरीकाक्ष पुनस्तत्प्रविलीयते ।

19 G1 missing (cf. v.l. 14). — ^{a}) D1. 2. 5 M2 सृष्टा (for नष्टा). — ^{b}) Ś1 D1. 3 समुद्रात्; T1 °द्रं; G2 °द्रे (for °द्रात्). — D3 om. 19^{cd} and *repeats* 18^{ef} in its place. — ^{c}) Ś1 वराह- (for वाराहं). B Dn D4–6 T1 M वपुर् (for रूपम्). B Dn D4–6 M आश्रित्य (for आस्थाय).

20 G1 missing (cf. v.l. 14). — ^{b}) B3 Dn D4. 6 T2 G2–4 पुरा (for त्वया). — ^{c}) D1. 2 T1 G2 M1 नारसिंह-.

21 G1 missing (cf. v.l. 14). B3 om. 21–23. — ^{b}) Ś1 K1 नाम; D5 चैव (for चापि). — ^{c}) K4 D2 वपुरास्थाय; T2 G2–4 रूपमास्थाय.

22 B3 G4 om. 22 (for B3 cf. v.l. 21). G1 missing (cf. v.l. 14). T1 om. 22^{cd}. — ^{c}) B1 जगत्- (for यज्ञ-). B1 क्रुद्धस्; Dc D2. 5 T2 G2. 3 M शूरस् (for क्रूरस्).

24 G1 missing (cf. v.l. 14). G4 om. 24^{ab}. — ^{a}) Ś1 D1. 3 त्वं; K2. 4 त्वा (for त्वां). Ś1 अपि; T1 M एव (for देव). — ^{c}) B3 Dc D2. 3 transp. लोकांश्च and देवांश्च. — After 24, T2 G2–4 M1 ins.:

504* शरणागतसंत्राणे त्वमेकोऽसि दृढव्रतः ।

[G2 M1 धृत° (for दृढ°).]

Colophon om. in D1. 2. G1 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Dc तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. Omitting subparvan name, K2 B2. 3 Dn2. n3 D4. 5 mention only आगस्त्य; K3. 4 D3 only लोमशतीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य; T1 only अगस्त्यचरित. — *Adhy. name:* B4 Dc वृत्रवधोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2. n3 M2 103; T G2–4 M1 101. — *Śloka no.:* Dn 26.

101

☞ This adhy. is missing in G1 (cf. v.l. 3. 100. 14). The MS. is mostly ignored here.

1 ^{a}) Ś1 K1–3 B1. 3. 4 Dn D1. 4–6 T2 G2. 3 तव; K4 Dc D2. 3 भवत्- (for इतः). N (for B2 see below) T1 G2–4 प्रसादाद् (for प्रदानाद्). K2. 4 B3 D (except D3. 5) G2 वर्धंते (for वर्तन्ते). B2 त्वत्प्रसादात्प्रवर्तते.

2 ^{a}) K3 Dc प्रवर्तंते; B Dn D1. 4. 6 विवर्धंते; D5 वर्धयंति (for वर्तयन्ति). — ^{b}) To avoid the hiatus, Ś1 K1. 2 तेन्योन्यं; K4 B D (except D5) M1 ह्यन्योन्यं (for अ°). — ^{c}) K3 B1. 3 त्वत्प्रभावान्. — ^{d}) = (var.) 5^{d}. B3 त्वया वै (for त्वयैव).

त्वत्प्रसादान्निरुद्विग्नास्त्वयैव परिरक्षिताः ॥ २
इदं च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमम् ।
न च जानीम केनेमे रात्रौ वध्यन्ति ब्राह्मणाः ॥ ३
क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेष्यति ।
ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं क्षयमेष्यति ॥ ४
त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे जगत्पते ।
विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥ ५
विष्णुरुवाच ।
विदितं मे सुराः सर्वं प्रजानां क्षयकारणम् ।
भवतां चापि वक्ष्यामि शृणुध्वं विगतज्वराः ॥ ६
कालेय इति विख्यातो गणः परमदारुणः ।
तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्वं प्रबाधितम् ॥ ७
ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता ।
जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ ८
ते प्रविश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् ।
उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ घ्नन्ति मुनीनिह ॥ ९
न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयगा हि ते ।
समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः संप्रधार्यताम् ।
अगस्त्येन विना को हि शक्तोऽन्योऽर्णवशोषणे ॥ १०
एतच्छ्रुत्वा वचो देवा विष्णुना समुदाहृतम् ।
परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥ ११
तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसम् ।
उपास्यमानमृषिभिर्देवैरिव पितामहम् ॥ १२
तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ।

C. 3. 8776
B. 3. 103. 14
K. 3. 102. 21

---

3 D2 om. (hapl.) 3–5. — [b]) M इत्युत (for उत्तमम्). — [c]) Ś1 K1. 2 न हि जानंति; K3. 4 Dc D1. 3. 5 जानीमो न च; B4 कालका नाम (for न च जानीम). Ś1 K3. 4 D3. 5 M केनैते; K1 विध्यंते; K2 वध्यंते; B4 केपि[? पी]मे; D1 केनैव; T G2. 3 केनेति (for केनेमे). Dn2 न च जानीमहे केन. — [d]) S (G1 missing) वै द्विजाः (for ब्राह्मणाः). Ś1 K B1m Dc D1. 3. 5 वध्यंते (K1 केनैते; K2 केनैव) ब्राह्मणा निशि.

4 D2 om. 4 (cf. v.l. 3). — [a]) Ś1 K Dc transp. क्षीणे° and ब्राह्म°. T2 G2–4 हि (for च). — Ś1 K2 om. (hapl.) 4[cd].

5 D2 om. 5 (cf. v.l. 3). — [c]) G3. 4 नाति-; M1 नाभि-; M2 नैव (for नाधि-). — [d]) =(var.) 2[d]. Dc T G3. 3 त्वयैव (for त्वया वै).

6 D3 कृष्ण उ°; T2 G (G1 missing) श्रीभगवान् (for विष्णुरु°). — [b]) S (G1 missing) पृथिवी- (for प्रजानां).

7 [ab]) K1. 2 D1. 2 T G2. 3 M कालेया. D1. 2 S (except M2; G1 missing) विख्याता, गणाः, and °दारुणाः. — [d]) K2 B2. 3 D (except D2. 3. 5) प्रमाथितं (for प्रबा°).

9 [b]) K B1 D1–3. 5 S (G1 missing) नाना- (for नक्र-). — [c]) Ś1 K1–3 D1 लोकस्य (for लोकानां). — [d]) Dn D4. 6 ऋषीन् (for मुनीन्). Ś1 K1. 2 अथ (for इह).

10 [a]) B1 S (except M1; G1 missing) हि (for तु). — [b]) Ś1 K1. 2 समुद्रक्षयगा; S (G1 missing) °द्राश्रयिणो. K4 समुद्राश्रयमाश्रिताः; D3 (marg. *sec. m.*) समुद्रस्य क्षयं विना; D5 समुद्रक्षयगामिनः. — D5 reads 10[cd] after 505*. — [d]) Ś1 K Dc D1–3. 5 संविधीयतां (for संप्रधा°). — S om. 10[ef]. — After 10, N (except Ś1 K1. 2) ins.:

505* अन्यथा हि न शक्यास्ते विना सागरशोषणम् ।

11 [a]) B2. 3 ततो; B4 Dn D4. 6 G4 तदा (for वचो). — After 11[ab], S (G1 missing) ins.:

506* विष्णुमेव पुरस्कृत्य ब्रह्माणं समुपस्थिताः ।
ते तस्मै प्रणता भूत्वा तमेवार्थं न्यवेदयन् ।
सर्वलोकविनाशार्थं कालेयाः कृतनिश्चयाः ।
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पद्मयोनिः सनातनः ।
उवाच परमप्रीतस्त्रिदशानर्थवद्वचः । [5]
विदितं मे सुराः सर्वं दानवानां विचेष्टितम् ।
मनुष्यादेश्च निधनं कालेयैः कालचोदितैः ।
क्षयस्तेषामनुप्राप्तः कालेनोपहताश्च ये ।
उपायं संप्रवक्ष्यामि समुद्रस्य विशोषणे ।
अगस्त्य इति विख्यातो वारुणिः सुसमाहितः । [10]
तमुपागम्य सहिता इममर्थं प्रयाचत ।
स हि शक्तो महातेजाः क्षणात्पातुं महोदधिम् ।
समुद्रे च क्षयं नीते कालेयाञ्चिहनिष्यथ ।
एवं श्रुत्वा वचो देवा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

[(L. 2) G3. 4 ततस्ते; M ते नीचैः (for ते तस्मै). — (L. 7) M1 मनुष्याणां च (for °ष्यादेश्च). — (L. 9) M1 [अ]पि (for वि-). — (L. 12) M1 °भागः (for °तेजाः).]

— [cd]) B1 आश्रित्य; D1. 2 अनुज्ञाप्य (for आज्ञाप्य). Ś1 K D5 परमेष्ठयभ्यनुज्ञाता (for [c]). S (G1 missing) समनुज्ञाप्य ब्रह्माणं वारुणिं समुपस्थिताः.

13 K4 om. 13. 13[b]=(var.) 3. 103. 3[b]. — [d])

C. 3. 8776
B. 3. 103. 14
K. 3. 102. 21

आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥ १३
देवा ऊचुः ।
नहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।
भ्रंशितश्च सुरैश्वर्याल्लोकार्थं लोककण्टकः ॥ १४
क्रोधात्प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः ।
वचस्तवानतिक्रामन्विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥ १५
तमसा चावृते लोके मृत्युनाभ्यर्दिताः प्रजाः ।
त्वामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमां गताः ॥ १६
अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान्गतिः ।
ततस्त्वार्ताः प्रयाचामस्त्वां वरं वरदो ह्यसि ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

युधिष्ठिर उवाच ।
किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्छितः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ १
लोमश उवाच ।
अद्रिराजं महाशैलं मेरुं कनकपर्वतम् ।
उदयास्तमये भानुः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ २
तं तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्यमथाब्रवीत् ।
यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते ।
प्रदक्षिणं च क्रियते मामेवं कुरु भास्कर ॥ ३
एवमुक्तस्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ।
नाहमात्मेच्छया शैल करोम्येनं प्रदक्षिणम् ।
एष मार्गः प्रदिष्टो मे येनेदं निर्मितं जगत् ॥ ४

K3 B4 Dc D1. 2 अभिष्टुतं; B1 D3. 5 अधिष्ठितं; S (G1 missing) तु तुष्टुवुः (for अभिष्टुवन्).

14 a) B2. 4 Dn1. n3 G4 नाहुषेण. — b) Ś1 K1-3 त्वं देवानां; K4 D3. 5 देवानां त्वं (for त्वं लोकानां). — d) K2 लोकार्थे; K3 B2. 4 Dn D4. 6 स्वर्लोकात् (for लोकार्थं).

15 a) K1. 3. 4 D2 सुमहान्; T1 G4 तरणं; G2 सरणं; M तरसा (for सहसा). — b) T G2. 3 नभोगतः; G4 नभोत्तमः (for नगो°). — c) B1 °क्रम्य (for °क्रामन्).

16 a) Ś1 दर्पिते; K1 संवृते; D2 चार्दिते; D5 च वृते; M1 ह्यावृते. T2 G2-4 °सा चावृतो लोको. — b) T1 M1 ह्य° (for °भ्य°).

17 b) Ś1 K1. 2 ऋषिः (for गतिः). — c) B4 Dc प्रयाचाम. — d) B D (except D2. 3. 5) वरं त्वां (by transp.); T1 वरदं; T2 G2-4 त्वां वयं; M2 त्वां परं. M °दोत्तम (for °दो ह्यसि).

Colophon. G1 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2-4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B4 तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. K D1 (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थ(K2 om. तीर्थ)यात्रा (followed by आगस्त्य in K3. 4); B1-3 Dc Dn D4-6, likewise, only आगस्त्य. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2 कालेयवधः; T1 अगस्त्यचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 T G (G1 missing) M1 102; Dn2. n3 M2 104; D1 106. — *Śloka no.:* Dn 18; D1 43.

102

☞ This adhy. is missing in G1 (cf. v.l. 3. 100. 14). The MS. is mostly ignored here.

1 1^{cd} = (var.) 3. 104. 4^{ab}. — c) T2 G2. 3 इच्छामहे (for °म्यहं). — d) M °मते (for °मुने).

2 a) T2 (before corr.) G2. 4 °सारं (for °राजं). T2 G2-4 °राज (for °शैलं). — b) Ś1 K2 एकं; K1 अर्थं (for मेरुं). — c) N (except Ś1 K1 D2) °स्तमने.

3 a) Dc तत्र; M2 अथ (for तं तु). D2 T1 transp. तु and दृष्ट्वा. K3. 4 B Dc T1 तदा (for तथा). — c) K1. 2 transp. हि and मेरुर्. Ś1 यथा मेरुर्भगवता. — e) N प्रदक्षिणश्च.

4 c) K1. 2. 4 B Dn2. n3 D1-3. 5 T1 शैलं; Dc शैलः (for शैल). — f) B Dn D4. 6 T1 M2 यैर् (for येन).

5 a) K4 क्रुद्धः (for क्रोधात्). — b) D2 M2 स महा-

एवमुक्तस्ततः क्रोधात्प्रवृद्धः सहसाचलः ।
सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं रोद्धुमिच्छन्परंतप ॥ ५
ततो देवाः सहिताः सर्व एव
सेन्द्राः समागम्य महाद्रिराजम् ।
निवारयामासुरुपायतस्तं
न च स्म तेषां वचनं चकार ॥ ६
अथाभिजग्मुर्मुनिमाश्रमस्थं
तपस्विनं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यदीप्तं
तं चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ७
देवा ऊचुः ।
सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिं तथा ।
शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः क्रोधवशानुगः ॥ ८
तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद्द्विजोत्तम ।
ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥ ९
लोमश उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।
सोऽभिगम्याब्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितः ॥ १०
मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम ।
दक्षिणामभिगन्तास्मि दिशं कार्येण केनचित् ॥ ११
यावदागमनं मह्यं तावत्त्वं प्रतिपालय ।
निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्धस्व कामतः ॥ १२
एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनामित्रकर्शन ।
अद्यापि दक्षिणादेशाद्वारुणिर्न निवर्तते ॥ १३
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा विन्ध्यो न वर्धते ।
अगस्त्यस्य प्रभावेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १४
कालेयास्तु यथा राजन्सुरैः सर्वैर्निषूदिताः ।
अगस्त्याद्वरमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ १५
त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरब्रवीत् ।
किमर्थमभियाताः स्थ वरं मत्तः किमिच्छथ ।
एवमुक्तास्ततस्तेन देवास्तं मुनिमब्रुवन् ॥ १६
एवं त्वयेच्छाम कृतं महर्षे
महार्णवं पीयमानं महात्मन् ।
ततो वधिष्याम सहानुबन्धा-

C. 3. 8798
B. 3. 104. 18
K. 3. 103. 19

चलः; D_3 M_1 स महाबलः. — c) = 8a. $K_{1.4}$ M_1 सूर्यं° (for सूर्या°). — d) T G_{2-4} M_1 °मैच्छत् (for °मिच्छन्).

6 b) B D (except $D_{1-3.5}$) विंध्यं (B_1 तदा) (for सेन्द्राः). K_3 B_2 समागत्य. K_4 B_1 D_{1-3} तम् (for महा-). — c) Ś$_1$ K_1 स्म (for तं). — d) $D_{1.2}$ T G_{2-4} [ए]व; M [अ]पि (for स्म).

7 c) $K_{1.4}$ Dc_2 $D_{1-3.5}$ °दीप्तवीर्यं; B Dc_1 Dn $D_{4.6}$ M °वीर्यवंतं (for °वीर्यदीप्तं). — d) Ś$_1$ $K_{1.2}$ च; $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ T_1 M_2 तं (for ते).

9 c) S (G_1 missing) त्वदृ(T_1 °ऋ)ते हि (for ऋते त्वां हि). — d) T_1 $G_{2.4}$ एतं (for एनं).

10 a) Dc देवः (for विप्रः). — b) Dc अभ्ययात्. — d) $B_{2.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ G_4 °स्थितं (for °स्थितः).

11 a) Ś$_1$ $K_{1.2}$ दातुं; B_1 यातुं (for दत्तं). — c) Ś$_1$ $K_{1.2}$ °गच्छामि (for गन्तास्मि).

13 a) Dc ते; $D_{3.5}$ तु (for स). — b) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ [अ]द्रिवरेण ह (Ś$_1$ $K_{1.2}$ हि); B [अ]मित्रकर्षण ($B_{2.4}$ °णः).

14 c) Some MSS. प्रभावेण. — d) Ś$_1$ K_1 M_2 मा (for मां).

15 b) M_1 यथा (for सुरैः). D_6 M_2 सर्वें; M_1 देवैर् (for सर्वैर्). Ś$_1$ K_1 B_{1-3} निसूदिताः; T_1 निवेदिताः; M निपातिताः. — c) Ś$_1$ K_1 T $G_{3.4}$ अगस्त्यद्वारमा°; G_2 M अगस्त्यं द्वारमा°.

16 b) Ś$_1$ $K_{1.2}$ तथेति मुनिरब्रवीत् (= 18b). — Before 16cd, Dc ins. अगस्त्य उ°. — B_3 om. (hapl.) 16c–18b. — c) Ś$_1$ K Dc D_{1-3} उप- (for अभि-). Ś$_1$ D_6 स्म (for स्थ). — d) D (except $D_{2.3.5}$) कम् (for किम्). — After 16cd, Dc reads 18cd, *repeating* it in its proper place. — e) Ś$_1$ K Dc_2 $D_{1-3.5}$ तदा (for ततस्). Dn तेथ; D_4 ते तं (for तेन). — f) Dn_1. n_3 $D_{4.6}$ देवता (for देवास्तं). — After 16, S ins.:

507* सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा पुरंदरपुरोगमाः ।

17 B_3 om. 17 (cf. v.l. 16); K_3 om. 17ab. — a) Dc D_3 M_1 एकं; M_2 एतं (for एवं). $D_{3.5}$ वधं (for कृतं). $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ हि कार्यं (for महर्षे). — b) Ś$_1$ $K_{1.2}$ महांतं (for महात्मन्). — d) T_2 G_{2-4} M_2 कालोपसृष्टान्;

C. 3. 8798
B. 3. 104. 18
K. 3. 103. 19

न्कालेयसंज्ञान्सुरविद्विषस्तान् ॥ १७
त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् ।
करिष्ये भवतां कामं लोकानां च महत्सुखम् ॥ १८
एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत्समुद्रं सरितां पतिम् ।
ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रतः ॥ १९
मनुष्योरगगन्धर्वयक्षकिंपुरुषास्तथा ।
अनुजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २०
ततोऽभ्यगच्छन्सहिताः समुद्रं भीमनिस्वनम् ।
नृत्यन्तमिव चोर्मीभिर्वल्गन्तमिव वायुना ॥ २१
हसन्तमिव फेनौघैः स्खलन्तं कन्दरेषु च ।
नानाग्राहसमाकीर्णं नानाद्विजगणायुतम् ॥ २२
अगस्त्यसहिता देवाः सगन्धर्वमहोरगाः ।
ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

लोमश उवाच ।
समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
उवाच सहितान्देवानृषींश्चैव समागतान् ॥ १
एष लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।
भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २
एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।
समुद्रमपिबत्क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३
पीयमानं समुद्रं तु दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ।
विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥ ४
त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावनः ।
त्वत्प्रसादात्समुच्छेदं न गच्छेत्सामरं जगत् ॥ ५
संपूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा

T_1 कालेयसृष्टान्; M_1 कालेन सृष्टान् (for कालेयसंज्ञान्). K_3 सुरविद्विषास्त्वान्; K_4 असुरद्विषां गणान्; $D_{1.2}$ सुरविद्विषाणान्; D_3 °विद्विषो गणान्; T_1 असुरद्विषस्तान्; M_2 सुरविद्विषांश्च.

19 [c]) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ तपःसिद्धैश्च मुनिभिः. — [d]) $K_{3.4}$ $B_{1.3.4}$ Dn $D_{2.4-6}$ सुव्रत; T_2 G_3 M_1 सुव्रतैः; G_2 संवृतः; G_4 संवृतं.

22 D_3 om. 22 (with 21[cd]). — [b]) K_4 $D_{1.2}$ कंदरैरिव (for °रेषु च). T_2 G_3 (after corr.) [अ]पि; $G_{2.3}$ (before corr.). $_4$ M_1 [इ]व (for च). T_1 कंदरेषु च नादितं. — G_4 om. 22[cd]. — [d]) K_2 B_3 Dn $D_{1.4.6}$ °गणान्वितं; B_2 °निषेवितं; D_5 °गणैर्युतं.

Colophon. G_1 missing. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ T G_{2-4} M_1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Dc_1 तीर्थयात्रा, preceded by आगस्त्य. K_1 B Dn D_{3-6} (all om. sub-parvan name) mention only आगस्त्य; $K_{3.4}$ D_1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in $K_{3.4}$); and Dc_2 only अगस्त्यतीर्थयात्रा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_2. n_3 M_2 105; D_1 107; T G (G_1 missing) M_1 103. — *Śloka no.:* Dn D_1 25.

103

☞ This adhy. is missing in G_1 (cf. v.l. 3. 100. 14). The MS. is mostly ignored here.

1 [a]) B_2 $D_{1.3.5.6}$ S (G_1 missing) स समुद्रं (by transp.). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ मुनिः (for ऋषिः). — [c]) K_4 सर्वान् (for देवान्). — [d]) K_4 देवर्षींश्च; T $G_{2.3}$ ऋषींश्चापि.

2 [a]) Dn D_6 T_1 G_2 अहं (for एष). T_2 G_{2-4} °हितार्थाय. — [c]) $Ś_1$ K_2 भगवान्; $K_{1.3.4}$ $D_{1-3.5}$ भवतां (for भवद्भिर्).

4 [a]) $Ś_1$ B Dn_3 $D_{4.6}$ T_2 G_3 M_1 तं (for तु). — [b]) B Dn $D_{4.6}$ T_1 M सेंद्राः (for देवाः). B_1 तथा सुराः; Dn $D_{4.6}$ T_1 M तदा मराः; T_2 G_{2-4} सहामराः (for सवा°). — [d]) $Ś_1$ K_4 D_1 T G_3 [अ]भ्यपू°; K_2 [अ]पि पू° (for [अ]प्यपू°).

5 [a]) Dc देवता त्वं (for त्वं नस्त्राता). — [b]) $K_{2.3}$ B Dn_1 $D_{2.5.6}$ T_2 G_{2-4} M_1 °भावन; T_1 °पावनः.

गन्धर्वतूर्येषु नदत्सु सर्वशः ।
दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो
महार्णवं निःसलिलं चकार ॥ ६
दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं
सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः ।
प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि
तान्दानवाञ्जघ्नुरदीनसत्त्वाः ॥ ७
ते वध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभि-
र्महाबलैर्वेगिभिरुन्नदद्भिः ।
न सेहिरे वेगवतां महात्मनां
वेगं तदा धारयितुं दिवौकसाम् ॥ ८
ते वध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिस्वनाः ।
चक्रुः सुतुमुलं युद्धं मुहूर्तमिव भारत ॥ ९
ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिषूदिताः ॥ १०
ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः ।
निहत्य बह्वशोभन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११
हतशेषास्ततः केचित्कालेया मनुजोत्तम ।
विदार्य वसुधां देवीं पातालतलमाश्रिताः ॥ १२
निहतान्दानवान्दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुंगवम् ।
तुष्टुवुर्विविधैर्वाक्यैरिदं चैवाब्रुवन्वचः ॥ १३
त्वत्प्रसादान्महाभाग लोकैः प्राप्तं महत्सुखम् ।
त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः ॥ १४
पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
यत्त्वया सलिलं पीतं तदस्मिन्पुनरुत्सृज ॥ १५
एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान्मुनिपुंगवः ।
जीर्णं तद्धि मया तोयमुपायोऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ।
पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्यत्नमास्थितैः ॥ १६
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ।
विस्मिताश्च विषण्णाश्च बभूवुः सहिताः सुराः ॥ १७
परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुंगवम् ।
प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ १८
त्रिदशा विष्णुना सार्धमुपजग्मुः पितामहम् ।
पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सागरस्याभिपूरणम् ॥ १९

C. 3. 8824
B. 3. 105. 20
K. 3. 104. 21

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

---

6 ^{a}) $K_{2.4}$ B Dn $D_{1.4-6}$ G_4 M_1 स (for सं-). T_2 G_{2-4} महात्मभिः (for महात्मा). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ मृदंग° (for गन्धर्व°). Ś$_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ चैव (for सर्वशः). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ अनु° (for अव°).

7 ^{a}) B_4 S (G_1 missing) समुद्रं (for महार्णवं). — ^{c}) Ś$_1$ K_2 चापानि; B_1 सर्वाणि (for दिव्यानि).

8 ^{b}) Ś$_1$ K_{1-3} B_2 $D_{2.3.5}$ S (G_1 missing) °बला (for °बलैर्). $K_{3.4}$ $B_{2.3}$ T_2 G_{2-4} M वेगितैर्; D_2 वेगत (for वेगिभिर्). K_1 उन्नमद्भिः; B_3 उल्लसद्भिः; D_3 तैर्नदद्भिः.

9 ^{b}) Some MSS. °निःस्वनाः. — ^{c}) Some MSS. सुतुमलं.

10 D_5 om. 10. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B M °सूदिताः; K_3 °पातिताः.

12 ^{a}) Ś$_1$ K B_1 $D_{1-3.5}$ °शिष्टास् (for °शेषास्). — ^{d}) Dn $D_{1.4.6}$ आस्थिताः (for आश्रिताः).

13 ^{d}) Dn $D_{4.6}$ इदं वचनमब्रुवन्.

14 ^{a}) $K_{1.4}$ B Dc Dn $D_{1.4.6}$ महाबाहो; D_3 T_1 M मुनिश्रेष्ठ (for महाभाग). — ^{c}) T G_{2-4} वि- (for च). — ^{d}) Ś$_1$ °कर्मणः (*sup. lin.* °विक्रमाः as in text).

15 D_5 om. 15. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ °विप्र; K_2 °भागः; D_{1-3} G_2 M_1 °भाग (for °बाहो). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ लोकभावनं; D_3 T G_{2-4} °पावनं.

16 ^{b}) T_2 G_{2-4} °सत्तमः (for °पुंगवः). — After 16^{ab}, S (except G_4; G_1 missing) ins.:

508* तांस्तथा सहितान्देवानगस्त्यः सपुरंदरान् ।
[T_2 G_3 तान्हि; M_1 तदा (for तथा).]

19 Ś$_1$ om. 19^{ab}. — ^{b}) $B_{2.4}$ उपाजग्मुः. — ^{d}) Ś$_1$ K D_{1-3} मंत्रयंतः. K_3 $D_{1.2}$ परस्परं (for पुनः पुनः). Bm भवद्भिर्यत्नमास्थितैः (= 16^{f}). — After 19^{cd}, S (G_1 missing) ins.:

509* ते धातारमुपागम्य त्रिदशाः सह विष्णुना ।

— ^{e}) B प्रोचुः (for ऊचुः). — ^{f}) K_4 D_5 [अ]पि (for [अ]भि-). K_2 B_1 Dc Dn_2 -पूरणे (for -पूरणम्). — T_1 om. from 19^{f} up to 3. 104. 1^{c}.

१०४

C. 3. 8825
B. 3. 106. 1
K. 3. 105. 1

लोमश उवाच ।

तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
गच्छध्वं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेप्सितम् ॥ १
महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः ।
ज्ञातीन्वै कारणं कृत्वा महाराज्ञो भगीरथात् ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन्कारणं चात्र किं मुने ।
कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथपरिश्रमात् ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कथ्यमानं त्वया विप्र राज्ञां चरितमुत्तमम् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महात्मना ।
कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ५

लोमश उवाच ।

इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
रूपसत्त्वबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ६
स हैहयान्समुत्साद्य तालजङ्घांश्च भारत ।
वशे च कृत्वा राज्ञोऽन्यान्स्वराज्यमन्वशासत ॥ ७
तस्य भार्ये त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते ।
वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैब्या च भरतर्षभ ॥ ८

Colophon om. in B4 D3. 5 T1. G1 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* K D1 (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K3. 4); B2. 3 Dc Dn D4. 6, likewise, only आगस्त्य. — *Adhy. name:* Ś1 K1 मंत्रः; Dc कालेयवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 T2 G (G1 missing) M1 104; Dn2. n3 M2 106; D1 108. — *Śloka no.:* Dn D1 20.

104

☞ G1 missing up to 18[c] of this adhy. (cf. v.l. 3. 100. 14). The MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

1 T1 om. 1[abc] (cf. v.l. 3. 103. 19). — After 1[ab], T2 G2. 3 M ins.:

510* निर्ह्रादिन्या गिरा राजन्देवानाश्वासयंस्तदा ।

2 [c]) Ś1 D3 तु; Dn3 D2. 5 T2 G2–4 च (for वै). — [d]) K4 °राजाद्; B3 T2 G3 °राजो; G2 °भोगो; G4 °भागो (for °राज्ञो). B3 T G2–4 M1 भगीरथः. — After 2, Dc2 Dn2 ins.:

511* आनयिष्यद्यदा गङ्गां तदा पूर्णो भविष्यति ।

— K1 B Dc Dn D4. 6 ins. after 2 (Dc2 Dn2, after 511*):

512* पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विबुधसत्तमाः ।
कालयोगं प्रतीक्षन्तो जग्मुश्चापि यथागतम् ।

After the above, B4 ins. colophon (omitted at the end of adhy. 103). On the other hand, S (G1 missing) ins. after 2:

513* पूरयिष्यति तोयौघैः समुद्रं निधिमम्भसाम् ।
[G2 M2 स मुनिर् (for समुद्रं).]

3 [b]) K4 D2. 3 चाभवन् (for चात्र किं). Ś1 K1. 2 D5 M2 वै (for किं). — [c]) Ś1 K Dc D2 तु (for च). — [d]) B Dc Dn D4. 6 °प्रतिश्रयात्; D5 T2 G3 °परिश्रयात्; T1 °परिश्रमैः.

5 G4 om. 5. — [a]) T2 G2. 3 राजेंद्र (for विप्रेन्द्रो). — [b]) T G2. 3 M धर्मराजेन धीमता. — K2 om. (hapl.) 5[cd].

6 [c]) D1. 3. 4 °गुणोपेतः.

7 [a]) K3 हैहयान्स (by transp.). Ś1 K1 S (G1 missing) हेहयान्. Ś1 समुद्राद्यान्; K2 समुत्साद्यान् (for समुत्साद्य). — [b]) Ś1 मलंकांश्चैव; K1 ससंकां चैव; K2 सलंकां चैव (for ताल°). — [c]) K3. 4 Dc D1–3 M (by transp.) कृत्वा च; B1 कृत्वा तु; T2 G2–4 कृत्वा स. B Dn D4. 6 राजन्यान् (for राज्ञोऽन्यान्). — [d]) Ś1 K1. 2 स (for स्व-). Ś1 K2. 4 D1–3. 5 चान्वशा(Ś1 °गा)त्ततः; K1 नाम शाश्वतः; K3 Dc चान्वशासत; B1. 2 अनुशासत; S (G1 missing) अनुशिष्टवान् (for अन्वशासत).

8 [a]) Ś1 K1. 2 उ(Ś1 ध्रु)भे राजन्; K4 Dc D1. 2 ह्यभवतां; D5 तु भवतां. — [d]) Ś1 K2 पांडुनंदन; K1 [अ]प्सरसोपमा; K3 [अ]प्सरसां समे; K4 D3 [अ]प्सरसोपमे; D5 [अ]प्सरसा समे; M कुरुनंदन (for भरत°).

9 [b]) B Dn D4. 6 तप्यते; Dc1 तेपे च; Dc2 प्रतेपे (for

स पुत्रकामो नृपतिस्तताप सुमहत्तपः ।
पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः ॥ ९
स तप्यमानः सुमहत्तपो योगसमन्वितः ।
आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्दनम् ॥ १०
शंकरं भवमीशानं शूलपाणिं पिनाकिनम् ।
त्र्यम्बकं शिवमुग्रेशं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ११
स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः ।
प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ॥ १२
तं प्रीतिमान्हरः प्राह सभार्यं नृपसत्तमम् ।
यस्मिन्वृतो मुहूर्तेऽहं त्वयेह नृपते वरम् ॥ १३
षष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः समरदर्पिताः ।
एकस्यां संभविष्यन्ति पत्न्यां तव नरोत्तम ॥ १४
ते चैव सर्वे सहिताः क्षयं यास्यन्ति पार्थिव ।
एको वंशधरः शूर एकस्यां संभविष्यति ।
एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १५
स चापि सगरो राजा जगाम स्वं निवेशनम् ।
पत्नीभ्यां सहितस्तात सोऽतिहृष्टमनास्तदा ॥ १६
तस्याथ मनुजश्रेष्ठ ते भार्ये कमलेक्षणे ।
वैदर्भी चैव शैब्या च गर्भिण्यौ संबभूवतुः ॥ १७
ततः कालेन वैदर्भी गर्भालाबुं व्यजायत ।
शैब्या च सुषुवे पुत्रं कुमारं देवरूपिणम् ॥ १८
तदालाबुं समुत्स्रष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः ।
अथान्तरिक्षाच्छुश्राव वाचं गम्भीरनिस्वनाम् ॥ १९
राजन्मा साहसं कार्षीः पुत्रान्न त्यक्तुमर्हसि ।
अलाबुमध्यान्निष्कृष्य बीजं यत्नेन गोप्यताम् ॥ २०
सोपस्वेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः ।

C. 3. 8846
B. 3. 106. 22
K. 3. 105. 24

तताप). B Dn$_1$. n$_3$ D$_6$ स्म; Dc$_2$ च (for सु-). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ B$_{1.3}$ M$_1$ कैलास-; K$_2$ कैलाश-; K$_{3.4}$ Dc$_2$ D$_{2.3}$ कैलाशं.

10 T$_1$ om. 10^a–12^b. — ^{d}) M शर्वं (for त्र्यक्षं). Ś$_1$ K Dc D$_{1.2}$ त्रिपुरघातिनं; M$_1$ त्रिभुवनेश्वरं; M$_2$ त्रिपुरघातकं.

11 T$_1$ om. 11 (cf. v.l. 10); B$_2$ om. 11^{ab}. — ^{a}) D$_{3.5}$ शर्वम् (for भवम्). — ^{b}) B$_1$ Dn D$_{4.6}$ पिनाकिं शूलपाणिनं. — ^{c}) M उग्रेषुं (for उग्रेशं). T$_2$ G$_{2-4}$ त्रियंबकं शिवं श्रेष्ठं. — After 11, K B$_1$ Dc D$_{1-3.5}$ ins.:

514* लोकधातारमजरममरेशं पुरातनम् ।
दिग्वाससं वृषरथमचिन्त्याद्भुतयोगिनम् ।

13 ^{a}) Dc भवः (for हरः). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ अस्मिन् (for य°). — ^{d}) T$_1$ G$_{2.4}$ M$_1$ [ए]व (for [इ]ह). K$_{1.2}$ वरः (for वरम्).

14 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ पुत्राः षष्टिसह°. — ^{b}) K$_1$ B D (except D$_{1-3}$) परम° (for समर°). — ^{c}) K$_{3.4}$ D$_{1.2}$ एकस्याः (for °स्यां). Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ Dc D$_{1.2}$ ते (for सं-). — ^{d}) K$_{3.4}$ D$_{1.4}$ पत्न्या (for °त्न्यां). Ś$_1$ K B Dc Dn D$_{3-6}$ नरवरोत्तम; D$_{1.2}$ नृपवरात्मज; T$_1$ ते च नरोत्तम (for तव नरो°).

15 ^{a}) T G$_{2-4}$ तथैव; M ते चापि (for ते चैव). Ś$_1$ K$_2$ प्रागेव हि (for चैव सर्वे). K$_3$ Dc D$_{1-3.5}$ S (G$_1$ missing) सहिताः सर्वे (by transp.). — ^{c}) T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ वंशकरः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ G$_2$ एकस्याः (for °स्यां). — ^{e}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ ततो (for तु तं).

16 ^{c}) Dn D$_{1.2}$ तत्र (for तात). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ नाति°; K$_3$ संप्र°; M$_1$ सोपि (for सोऽति°). — After 16, S (G$_1$ missing) ins.:

515* कालं शंभुवरप्राप्तं प्रतीक्षन्सगरोऽनयत् ।
[M °प्राप्तेः (for °प्राप्तं).]

17 ^{a}) Ś$_1$ तस्यार्थे; B Dn D$_{4.6}$ तस्य ते; T G$_{2-4}$ तस्येमे. D$_3$ T$_1$ M$_2$ भरतश्रेष्ठ. — B$_2$ transp. 17^b and 17^d. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ Dc D$_{1.2}$ द्वे (for ते). B Dn D$_{4.6}$ T G$_{2-4}$ भार्ये कमललोचने.

18 ^{a}) T$_2$ G$_{2.3}$ काले तु (for कालेन). — ^{b}) K$_{1-3}$ गर्भालाबु; K$_4$ D$_{1.2}$ M$_1$ °लांबु; T$_2$ G$_{2-4}$ गर्भतुंबं. Ś$_1$ K$_{2.3}$ Dc असूयत; K$_4$ D$_{1.2}$ व्यसूयत. — G$_1$ resumes from 18^d.

19 ^{a}) K$_3$ तमलाबुं; K$_4$ तदलांबु; D$_{1.2}$ अलांबु तत्; T G$_{2-4}$ ततस्तुंबं (cf. v.l. 18). — ^{b}) T$_1$ M [ऽ]थ (for स). — ^{c}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.5}$ ततो (for अथ). T$_2$ G$_{2-4}$ [अं]तरिक्षे (for °क्षात्). — ^{d}) Some MSS. °निःस्वनाः.

20 ^{c}) K$_1$ Dn$_2$ निष्काम्य; K$_4$ D$_5$ M$_2$ निष्क्रम्य; G$_3$ निष्कृत्य. — ^{d}) T G धार्य° (for गोप्य°).

21 ^{a}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.5}$ भांडेषु (for पात्रे°). — ^{c}) D$_{1.2}$ T$_1$ तत्र (for ततः). — ^{d}) K$_{1.2}$ भागशः; K$_4$ Dn D$_{1.3-6}$ T$_1$ भारत (for पार्थिव).

22 ^{a}) D$_3$ T$_2$ G निर्दिष्टं; T$_1$ दत्तं तत्; M दिष्टं तत् (for दिष्टं ते). — ^{b}) B$_{1.3.4}$ जना° (for नरा°). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.4}$

C. 3. 8847
B. 3. 106. 23
K. 3. 105. 24

ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि पार्थिव ॥ २१
महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप ।
अनेन क्रमयोगेन मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

लोमश उवाच ।
एतच्छ्रुत्वान्तरिक्षाच्च स राजा राजसत्तम ।
यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्दधद्भरतर्षभ ॥ १
षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः ।
रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥ २
ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः ।
बहुत्वाच्चावजानन्तः सर्वाँल्लोकान्सहामरान् ॥ ३
त्रिदशांश्चाप्यबाधन्त तथा गन्धर्वराक्षसान् ।
सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः ॥ ४
वध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥ ५
तानुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः ।
गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथागतम् ॥ ६
नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ।
भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ७
एवमुक्तास्ततो देवा लोकाश्च मनुजेश्वर ।

D_2 भूद् (for ते). $D_{3.5}$ मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा.

Colophon om. in D_5. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 D_6 T_2 G_{2-4} M_1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B_4 Dc तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. $K_{1.3.4}$ $D_{1.3}$ (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K_4); B_{1-3} Dn $D_{4.6}$, likewise, only आगस्त्य. — *Adhy. name:* K_3 सगरोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 105 (Dn_2. n_3 M_2 107); D_1 109. — *Śloka no.:* Dn D_1 23.

105

1 ^{a}) B_{2-4} अंतरीक्षात्. $G_{1.2}$ वै; M स (for च). — ^{b}) M राजा वै (for स राजा). $B_{1.4}$ Dc Dn_1. n_3 D_3 T_2 $G_{1.3}$ °सत्तमः (for °सत्तम). $Ś_1$ $K_{1.2}$ राजा राजन्यसत्तम. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.3.5}$ श्रद्धावान् (for श्रद्दधद्). — After 1, $K_{1.2}$ B (B_3 om. lines 2–4) D (except $D_{1-3.5}$) G_2 M_2 ins.:

516* एकैकशस्ततः कृत्वा बीजं बीजं नराधिपः ।
घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान्भागान्विदधे ततः ।
धात्रीश्चैकैकशः प्रादात्पुत्ररक्षणतत्परः ।
ततः कालेन महता समुत्तस्थुर्महाबलाः ।

[(L. 1) K_1 जीवं जीवं; B_1 Dc बीजं (B_1 °ज-) पूर्णं (for बीजं बीजं). $B_{1.2.4}$ Dc °धिप (for °धिपः). — (L. 2) $B_{1.4}$ कुंडेषु (for कुम्भेषु). B_1 Dc गर्भान् (for भागान्). Dc निदधे (for विदधे). B_2 Dc पुनः (for ततः). — (L. 4) K_1 कालेन महता षष्टिः (for the prior half).]

2 B_3 om. 2^a–3^b. — 2^a=3. 104. 14^a. — ^{d}) T G सगरस्य महात्मनः.

3 B_3 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^{b}) $D_{1.2}$ आकाशे; D_4 आकाशं. — ^{d}) B_2 सहेश्वरान्; T G_{2-4} सुरासुरान्; G_1 चराच°; M_2 सहासु° (for सहाम°).

4 ^{a}) $Ś_1$ K $B_{1.3}$ Dc $D_{1-3.5}$ T_1 [अ]भ्य($B_{1.3}$ D_1 [अ]प्य)धावंत (for [अ]प्यबा°). — ^{c}) Dc तथा सर्वाणि भूतानि.

5 ^{a}) Dc T_1 G_1 M_2 तदा; T_2 G_{2-4} तथा (for ततो). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_1 सर्वदेवताः; D_6 T_2 G °देवतैः; M_2 °वेदितैः.

6 ^{a}) K_2 Dc D_3 T_2 G_3 महाभाग; B_2 ततो ब्रह्मा. — 6^b=1. 6. 5^b; 204. 24^b. — K_3 om. (hapl.) 6^{bc}. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ °क्रमं (for °गतम्).

7 After 7, M_2 ins.:

517* कपिलं ते समासाद्य विनशिष्यन्त्यसंशयम् ।

8 ^{a}) K_4 च ते; $B_{2.4}$ D (except $D_{1.2.5}$) तु ते; G_1 तदा (for ततो). — ^{b}) $B_{1.3}$ G_1 M मनुजोत्तम; T_1 °जाधिप. — ^{d}) G_4 M प्रति° (for विप्र°).

पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ ८
ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ ।
दीक्षितः सगरो राजा हयमेधेन वीर्यवान् ।
तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं पुत्रैः सुपरिरक्षितः ॥ ९
समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनम् ।
रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ १०
ततस्ते सागरास्तात हृतं मत्वा हयोत्तमम् ।
आगम्य पितुराचख्युरदृश्यं तुरगं हृतम् ।
तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गत वाजिनम् ॥ ११
ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम् ।
अमार्गन्त महाराज सर्वं च पृथिवीतलम् ॥ १२
ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम् ।
नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च ॥ १३
आगम्य पितरं चोचुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः ।
ससमुद्रवनद्वीपा सनदीनदकन्दरा ।
सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन मही नृप ॥ १४
अस्माभिर्विचिता राजञ्शासनात्तव पार्थिव ।
न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च ॥ १५
श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्छितः ।
उवाच वचनं सर्वांस्तदा दैववशान्नृप ॥ १६
अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनम् ।
यज्ञियं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः ॥ १७
प्रतिगृह्य तु संदेशं ततस्ते सगरात्मजाः ।
भूय एव महीं कृत्स्नां विचेतुमुपचक्रमुः ॥ १८
अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम् ।
समासाद्य बिलं तच्च खनन्तः सगरात्मजाः ।

C. 3. 8871
B. 3. 107. 23
K. 3. 106. 24

9 ^{a}) K$_1$ महतिभिर् (for बहु°). T G$_{1.3.4}$ ततो बहुतिथे काले. — ^{e}) K$_1$ व्यचरन्; K$_4$ विचरन्; G$_2$ [ऽ]प्यचरद् (for व्यचरद्). Ś$_1$ K$_1$ Dc भूमौ (for भूमिं). — ^{f}) K$_3$ च; K$_4$ B Dc Dn D$_{4.6}$ स; D$_5$ तु; G$_2$ M$_2$ तैः (for सु-). — After 9, S ins.:

518* सर्वैरेव महोत्साहैः स्वच्छन्दप्रचरो नृप ।

[T$_1$ महाभागैः (for महो°). G$_1$ °प्रचरान्; M$_1$ °प्रसरो (for °प्रचरो).]

10 ^{a}) B$_1$ Dc D$_5$ S स समुद्रं (by transp.). D$_{1.2}$ च (for स).

11 ^{a}) T G$_3$ तत्र (for तात). — ^{b}) K$_{1.4}$ Dc S (except G$_2$ M$_2$) ज्ञात्वा; D$_{1.2}$ दृष्ट्वा (for मत्वा). — ^{c}) Dc D$_2$ G$_1$ आगत्य (for आगम्य); cf. v.l. 14. K$_1$ Dc$_2$ D$_3$ आचक्षुर् (for °ख्युर्). — ^{f}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ भूयो; T G पुत्रा (for सर्वे). — After 11, B$_1$ ins. a variant of 17^{cd} (v.l. नागंतव्यमृते हयं for the posterior half); while S ins.:

519* ससमुद्रवनद्वीपां विचिन्वन्तो वसुंधराम् ।

12 ^{a}) D$_5$ ततः पित्राज्ञया सर्वे. — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ मृगयंतो (for अमार्गन्त). D$_{3.5}$ महीपाल; G$_2$ हयं राजन् (for महा°). — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{3.5}$ संचेरुः; Dc सर्वं हि; D$_{1.2}$ चेरुश्च (for सर्वं च).

13 ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1.2}$ अभि- (for अश्व-). B$_{2.4}$ Dc वा (for च); cf. v.l. 15.

14 T$_1$ om. (hapl.) 14–15. — ^{a}) Dc G$_1$ आगत्य (for आगम्य); cf. v.l. 11. Ś$_1$ K$_{1.2}$ पितरं प्रोचुः; K$_3$ पितुरुद्विग्नाः. — After 14^{ab}, S (T$_1$ om.) ins.:

520* स्थित्वा सर्वे महीपालाः सागराः सहितास्तदा ।

— ^{f}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ नि(D$_5$ ह्य)खिलेयं (for °लेन).

15 T$_1$ om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ (? gloss) मार्गिता (for विचिता); cf. 18^d. — D$_2$ reads 15^b–16^b after 17^a. — ^{c}) Dc अव°; T$_2$ G$_{2-4}$ अभि° (for अधि°). — ^{d}) B$_{1.2.4}$ Dc वा (for च); cf. v.l. 13.

16 For D$_2$, cf. v.l. 15. — ^{a}) K$_{1.3}$ B$_1$ D$_3$ तेषां वचनं (by transp.). — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ तनयान्; G$_1$ सहितान् (for वचनं).

17 After 17^a, D$_2$ reads 15^b–16^b. — ^{c}) K$_3$ [अ]प्यश्वं; K$_4$ [अ]श्वं मे; T$_2$ G$_{3.4}$ चाश्वं (for ह्यश्वं).

18 ^{b}) B Dn D$_{3.4.6}$ T$_2$ G$_3$ पितु° (for तत°). — K$_3$ T$_2$ G$_3$ om. (hapl.) 18^c–19^d. — ^{c}) K (K$_3$ om.) Dc D$_{1-3.5}$ G$_2$ M$_1$ सर्वां (for कृत्स्नां).

19 K$_3$ T$_2$ G$_3$ om. 19^{abcd} (cf. v.l. 18). — ^{a}) G$_2$ M$_2$ °पश्यंस्ततो (for °पश्यन्त ते). — After 19^{ab}, T$_1$ G$_{1.2.4}$ M ins.:

521* समुद्रे पृथिवीपाल पदमार्गं च वाजिनः ।

— ^{c}) D$_{1.2}$ G$_{2.4}$ तत्र (for तच्च). — ^{d}) B D (except D$_{1-3.5}$) G$_2$ M$_1$ [अ]प्यखनन्; T$_1$ खनंश्च (for खनन्तः). — ^{e}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ अंकुसै°; K$_3$ चातुसै°; K$_4$ हंसुकै°; B$_2$ हेसुकै°; B$_4$ हिसुकै°; Dc D$_{4.6}$ हेसुकै°; D$_2$ हंसुलै°; D$_5$ सुसुलै°; S मुसलै° (for हेसुकै°). D$_1$ कुद्दालकैसुकैश्चैव; D$_3$ सकुद्दालिस

C. 3. 8871
B. 3. 107. 23
K. 3. 106. 24

कुद्दालैर्हृषुकैश्चैव समुद्रमखनंस्तदा ॥ १९
स खन्यमानः सहितैः सागरैर्वरुणालयः ।
अगच्छत्परमामार्तिं दार्यमाणः समन्ततः ॥ २०
असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च ।
आर्तनादमकुर्वन्त वध्यमानानि सागरैः ॥ २१
छिन्नशीर्षा विदेहाश्च भिन्नजान्वस्थिमस्तकाः ।
प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२
एवं हि खनतां तेषां समुद्रं मकरालयम् ।
व्यतीतः सुमहान्कालो न चाश्वः समदृश्यत ॥ २३
ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते ।
विदार्य पातालमथ संक्रुद्धाः सगरात्मजाः ।
अपश्यन्त हयं तत्र विचरन्तं महीतले ॥ २४
कपिलं च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमम् ।
तपसा दीप्यमानं तं ज्वालाभिरिव पावकम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

१०६

लोमश उवाच ।
ते तं दृष्ट्वा हयं राजन्संप्रहृष्टतनूरुहाः ।
अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ।
संक्रुद्धाः समधावन्त अश्वग्रहणकाङ्क्षिणः ॥ १
ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः ।
वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिसत्तमम् ॥ २
स चक्षुर्विवृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ।
ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन्स सागरान् ॥ ३

कैश्चैव. — ^{f}) B D (except D1–3. 5) G2 M यत्नमास्थिताः (for अखनंस्तदा). T2 G1. 3. 4 ततः (for तदा).

20 B4 om. 20. — ^{d}) B (B4 om.) Dc Dn1. n2 D3 दीर्यमाणः.

22 ^{b}) Ś1 K1. 2 संभिन्नकुक्षिसंधयः; K3 भिन्नयंत्रास्थिसंधयः; K4 °जान्वस्थिसंधयः; B Dc Dn D4–6 °स्त्वगस्थिसंधयः (B1 °जत्वस्थिसंचयाः); D3 °जात्वस्थिसंधयः; G1 °जात्वस्थिमज्जताः.

23 ^{a}) T2 G3 वि-; G2 M1 तु; M2 नि- (for हि). — ^{b}) K3 B D (except D3. 5) वरुणा° (for मकरा°).

24 ^{b}) Ś1 K D3 विशां (for मही-). — After 24^{ab}, M2 ins.:

522* विदार्यमाणां पृथिवीं सागरैर्बलदर्पितैः ।

— ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 °मधः; D1. 3. 5 °तलं; T G2. 3 M1 °मथो (for °मथ). M2 ते प्रविष्टास्तु पातालं. — T1 om. 24^{e}–25^{d}. — ^{f}) Ś1 K2. 4 D1–3. 5 M1 महीपते; Dc महीतलं; M2 विशां पते (for महीतले).

25 T1 om. 25 (cf. v.l. 24). — ^{c}) Ś1 K2 B D (except D1–3) तेजसा (for तपसा). B2. 4 Dn D4. 6 M2 तु (for तं). — ^{d}) T2 G ज्वलंतम् (for ज्वालाभिर्). — S (T1 om.) ins. after 25 (G2 M2, after 25^{ab}):

523* दृष्ट्वा हि हृषिताः सर्वे बभूवुः सागरास्तदा ।

Colophon om. in B Dc Dn D3–6. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* D2 तीर्थयात्रा. K3. 4 D1 (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K3. 4). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D1 110; S 106 (M2 108).

106

1 ^{a}) Ś1 K1. 2 Dc तं (for ते). Ś1 K1. 2 T2 G1. 3. 4 M1 तु; Dc ते (for तं). Dc महात्मानं; D1. 2 महाराज (for हयं राजन्). — ^{d}) D1. 3. 5 कालनोदिताः. — ^{e}) B Dn D4. 6 संप्र° (for सम°). — ^{f}) To avoid hiatus, Ś1 K1. 3. 4 ह्यश्व°; D3. 5 तेश्व°; S (except M1) वाजि°.

2 ^{a}) T2 G M °भागः (G1 °तेजाः) (for °राज). — ^{b}) Ś1 K1. 2 D3. 5 देवसत्तमः; S (except G1) राजसत्तम. D1. 2 कपिलाख्यो महामुनिः. — ^{d}) D5 देव- (for मुनि-). B Dn D2. 4. 6 T1 G1. 4 M -पुंगवं (Dn1 °वाः) (for -सत्तमम्).

3 ^{a}) N G1 M2 विकृतं (for विवृतं). — ^{b}) Ś1 K1 T1 °सृजत् (for °सृजन्). — ^{c}) K3 स; G4 M1 च (for सु-). D1. 2 -महत्तेजो (for -महातेजा). — ^{d}) D1. 2 नृपात्मजान्; D6 समागतान् (for स सागरान्). — After 3, S (except

तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान्नारदः सुमहातपाः ।
सगरान्तिकमागच्छत्तच्च तस्मै न्यवेदयत् ॥ ४
स तच्छ्रुत्वा वचो घोरं राजा मुनिमुखोद्गतम् ।
मुहूर्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ।
आत्मानमात्मनाश्वास्य हयमेवान्वचिन्तयत् ॥ ५
अंशुमन्तं समाहूय असमञ्जःसुतं तदा ।
पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
षष्टिस्तानि सहस्राणि पुत्राणाममितौजसाम् ।
कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ॥ ७
तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयानघ ।
धर्मं संरक्षमाणेन पौराणां हितमिच्छता ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजम् ।
त्यक्तवान्दुस्त्यजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ९

लोमश उवाच ।

असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् ।
यं शैब्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ।
खुरेषु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्बलान् ॥ १०
ततः पौराः समाजग्मुर्भयशोकपरिप्लुताः ।
सगरं चाभ्ययाचन्त सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ ११
त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयैः ।
असमञ्जोभयाद्घोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि ॥ १२
पौराणां वचनं श्रुत्वा घोरं नृपतिसत्तमः ।
मुहूर्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत् ॥ १३
असमञ्जाः पुराद्द्य सुतो मे विप्रवास्यताम् ।
यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ १४

C. 3. 8893
B. 3. 107. 44
K. 3. 107. 17

M2) ins.:

524* षष्टिं सहस्राणि तदा युगपन्मुनिसत्तमः ।

4 K1 om. (hapl.) 4b–5c. — c) D1 T1 आगम्य; D2 आगत्य; D3 आसाद्य (for आगच्छत्). — d) Ś1 K2 ततस्तस्मै; M2 तस्मै सर्वं (for तच्च तस्मै).

5 K1 om. 5abc (cf. v.l. 4); D5 om. (hapl.) 5abcd. — b) Ś1 K3. 4 D3 °द्भवं (for °द्गतम्). — After 5cd, S (except G1) ins.:

525* स पुत्रनिधनोत्थेन दुःखेन समभिप्लुतः ।

— Ś1 B4 Dn D4. 6 G1 om. (? hapl.) 5ef. — e) K1 B2. 3 Dc T2 G3 M2 आत्मनात्मानम् (by transp.); B1 आत्मैवात्मानम्. — f) K1–3 D1. 2. 5 हयमेधं व्यचिंतयत् (K1. 2 विचिंतयन्).

6 b) Ś1 K1. 2 त्वसमंजःसुतं; K4 D3. 5 सोसमंजः°; Dc समंजसः सुतं; S असमंजसुतं.

7 a) K4 D3 T2 G3. 4 षष्टिस्तात; D1. 2 मम षष्टि- (for षष्टिस्तानि). — b) Ś1 K D3. 5 M1 मे महौ° (for अमितौ°).

8 a) D3 तत्र; T G1. 3 M2 वत्स; G2. 4 तावत् (for तात). — b) D1. 2 पुरा (for [अ]नघ). — c) A few MSS. संरक्ष्य°.

9 a) G2 M1 ऋषिशार्दूल (for राजशार्दूलः). — b) Ś1 K Dc पुत्रं सगर (by transp.). G1 आत्मनः; M1 औरसं; M2 आत्मजः (for आत्मजम्).

10 a) Ś1 K1–3 S असमंज. — b) Ś1 K B3 Dc D1. 2 M1 [अ]भवत्; T2 G2–4 त्वभूत् (for ह्यभूत्). — d) D1–3. 5 T1 हि स (by transp.). T2 G3 M2 स पौराणां सु(M2 हि)-दारकान्. — After 10cd, S ins.:

526* क्रीडतः सहसासाद्य तत्र तत्र महीपते ।
[T2 G3 M1 [अ]भ्येत्य (for [आ]साद्य).]

— e) Ś1 K3 D1. 3 पुरेषु; K2 B Dn D4. 6 M1 गले°; K4 गते°; Dc गले वि-; D5 पुरा वि-; T G चूडासु; M2 कुलेषु (for खुरे°). D1. 2 बालकान्; S क्रीडतो (for क्रोशतो). — f) Ś1 K2 D3. 5 T2 G2–4 दुर्मतिः (for दुर्बलान्). M1 तत्र तत्र महीपते (cf. 526*).

11 c) Ś1 K ते (for च). D3. 5 G1. 2 M1 [अ]पि (for [अ]भि-). D1 -[अ]भाषंत; T G3 -[अ]धावंत (for -[अ]याचन्त). — d) T2 G2–4 तदा (for स्थिताः).

12 Before 12, B4 M1 ins. पौराः (B4 cont.: ऊचुः). — b) K D1. 2 °दितो; D3. 5 °दिकाद् (for °दिभिर्). Ś1 K B2. 3 Dn D1–3. 5 भयात् (for भयैः). — c) K3 S असमंजभया°. — d) Ś1 K M1 तस्मान्; D1. 2 राजन्; D3 अस्मान्; D5 कस्मान् (for ततो). T2 G3. 4 [ऽ]स्मान् (for नस्).

14 Before 14, B4 M1 ins. सगरः (B4 cont.: उवाच). — a) Ś1 K1–3 D3. 4 S असमंजः. Ś1 K D3. 5 [अ]द्य नगरात्; G2 M कुमारोद्य (for पुरा°). — b) Ś1 K Dc D3. 5 पुत्रो मे; G2 M नगराद् (for सुतो मे). T2 G3. 4 सं° (for वि°). — c) S (except G2 M1) चेन् (for वो). D1. 2. 5 मे प्रियं. — d) Ś1 K2 शीघ्रमेतद् (by transp.).

15 a) Ś1 K एवमुक्ते. — b) D1. 2 राज्ञां राज्ञो सचाव्रदा:

C. 3. 8893
B. 3. 107. 44
K. 3. 107. 18

एवमुक्त्वा नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ।
यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्यथाज्ञापितवान्नृपः ॥ १५
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ।
पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः ॥ १६
अंशुमांस्तु महेष्वासो यदुक्तः सगरेण ह ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ १७

सगर उवाच ।

पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
अलाभेन तथाश्वस्य परितप्यामि पुत्रक ॥ १८
तस्माद्दुःखाभिसंतप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ।
हयस्यानयनात्पौत्र नरकान्मां समुद्धर ॥ १९

लोमश उवाच ।

अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥ २०
स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ।
अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तम् ॥ २१
स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ।
प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ २२
ततः प्रीतो महातेजाः कपिलोंऽशुमतोऽभवत् ।
उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ॥ २३
स वव्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
द्वितीयमुदकं वव्रे पितॄणां पावनेप्सया ॥ २४
तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुंगवः ।
ददानि तव भद्रं ते यद्यत्प्रार्थयसेऽनघ ॥ २५
त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यं चापि प्रतिष्ठितम् ।
त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता ॥ २६
तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ।
पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति ।
पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ २७
हयं नयस्व भद्रं ते यज्ञियं नरपुंगव ।
यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ॥ २८
अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ।
आजगाम हयं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ॥ २९
सोऽभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ।

T_2 G_{2-4} यथाज्ञां कृतवान्नृपः.

16 ^{c}) Ś$_1$ K प्रियकामेण (K_3 °कामार्थं); M विप्रियं तिष्ठन् (for हित°).

17 ^{b}) K_3 B_2 Dn $D_{4.6}$ हि; $D_{1.2}$ च (for ह).

18 ^{a}) T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ देश- (for तेऽहं). $D_{1.2}$ M_1 त्यागात्तव पितुश्चापि. — ^{b}) M_1 शेषाणां (for पुत्रा°). — ^{c}) M_1 सुतानामश्वनाशाच्च. — ^{d}) G_2 M_2 पौत्रक (for पु°). M_1 मनो मे तात मोहितं.

19 G_1 om. 19–20. — ^{c}) G_4 अश्वस्य (for हयस्य). T $G_{3.4}$ [आ]गमनात् (for [आ]नयनात्). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1-3.5}$ T_1 G_2 पुत्र (for पौत्र). — After 19, Ś$_1$ $K_{1.2}$ ins. an addl. colophon.

22 ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ Dc D_3 तस्मै (for अस्मै).

23 ^{a}) B Dn $D_{3.4.6}$ °राज (for °तेजाः). — M_1 om. (hapl.) 23^{b}–25^{a}.

24 M_1 om. 24 (cf. v.l. 23). — ^{a}) $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ तं तु (for तत्र). — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ वरकं; $D_{1.2}$ च वरं (for उदकं). — ^{d}) K_4 B Dc Dn $D_{4.6}$ T_1 G_4 पावनेच्छया; $D_{1.2}$ °नाय वै.

25 M_1 om. 25^{a} (cf. v.l. 23). — ^{c}) $K_{2.4}$ Dc_2 Dn_2 $D_{1-3.5}$ T_2 $G_{2.3}$ ददामि. Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dc $D_{1-3.5}$ तुभ्यं (for तव). — ^{d}) D_1 यच्च; T G_{2-4} यत्त्वं (for यद्यत्).

26 Dc om. 26^{c}–28^{b}. — ^{d}) Ś$_1$ K D_3 कृतस्त्वया; B_2 तथा पिता; D_5 त्वया कृतः (for त्वया पिता).

27 Dc om. 27 (cf. v.l. 26). — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.4.5}$ प्रभावेण; D_3 G_1 प्रसादेन. — After 27^{ab}, S ins.:

527* शलभत्वं गता एते मम क्रोधहुताशने ।

[G_2 कृता ये ते; M_1 गता ये ते; M_2 अवापुस्ते.]

— ^{e}) $K_{3.4}$ M_2 प्लावनार्थं; B_1 प्लव° (for पाव°).

28 Dc om. 28^{ab} (cf. v.l. 26). — ^{b}) K_3 T $G_{1.3.4}$ याज्ञियं; G_2 M याज्ञीयं. — G_4 om. 28^{cd}. — ^{c}) $D_{1.2}$ चास्य; T G (G_4 om.) तस्य; M_1 तत्र (for तात).

29 Dc om. (hapl.) 29; D_6 om. (? hapl.) 29^{cd}. — ^{d}) K_3 सुसत्वरः; K_4 महामनाः; $D_{1.2}$ पितुस्तदा; M महायशाः (for महात्मनः).

30 ^{a}) B_2 D_2 पितुः (for ततः). — ^{b}) Ś$_1$ K Dc $D_{3.5}$ $G_{2.4}$ M महीपतेः (Ś$_1$ K_{1-3} °ते) (for महा°). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ M_1 [अ]भि- (for [अ]पि). K_{2-4} D_1 [उ]पाघ्राय. — ^{d})

मूर्ध्नि तेनाप्युपाघ्रातस्तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३०
यथा दृष्टं श्रुतं चापि सागराणां क्षयं तथा ।
तं चास्मै हयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥ ३१
तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् ।
अंशुमन्तं च संपूज्य समापयत तं क्रतुम् ॥ ३२
समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ३३
प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः ।
पौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥ ३४
अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।
प्रशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ३५
तस्य पुत्रः समभवद्दिलीपो नाम धर्मवित् ।
तस्मै राज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥ ३६
दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितॄणां निधनं महत् ।
पर्यतप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ३७
गङ्गावतरणे यत्नं सुमहच्चाकरोन्नृपः ।
न चावतारयामास चेष्टमानो यथाबलम् ॥ ३८
तस्य पुत्रः समभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ।
भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनसूयकः ॥ ३९
अभिषिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः ।
तपःसिद्धिसमायोगात्स राजा भरतर्षभ ।
वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

लोमश उवाच ।
स तु राजा महेष्वासश्चक्रवर्ती महारथः ।
बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १
स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना ।

C. 3. 9921
B. 3. 108. 2
K. 3. 108. 2

Ś1 K D3 सर्वं तस्मै (by transp.).

31 ^{a}) K3. 4 B1 Dc D1–3 वापि (for चापि). — ^{b}) Ś1 K1. 2 B1 T1 G1 M2 तदा (for तथा). — ^{d}) K4 उपस्थितं; G1 महात्मनः (for उपागतम्).

34 ^{c}) D1. 2 G2 M1 राज्यं (for भारं). — ^{d}) Ś1 K2 ततः; S नृपः (for तदा).

35 ^{c}) Ś1 K1 °राज्यं; D1. 2 G1 °तेजा; T1 °राजो (for °राज).

36 ^{b}) Ś1 K2–4 भारत; D5 वीर्यवान्; G1 धार्मिकः (for धर्म°). — G1 om. 36^{c}–38^{d}. — ^{c}) D1–3 T G2. 3 M तस्मिन् (for तस्मै). Ś1 K1. 2 समादाय; T2 G3. 4 °वेश्य. — ^{d}) To avoid hiatus, Ś1 K1. 2. 4 त्वंशु°; D5 ह्यंशु° (for अंशु°). Ś1 K1–3 D3. 5 प्रस्थितो वनं (K2 -भवत्; D5 दिवं) (for अपि संस्थितः).

37 G1 om. 37 (cf. v.l. 36). — ^{b}) Ś1 K2 नृप (for महत्). — ^{d}) S (G1 om.) गतिं तेषां विचिंतयन्.

38 G1 om. 38 (cf. v.l. 36). — ^{b}) S (G1 om.) महांतं (for सुमहच्च). — ^{c}) D1. 2 गंगावतरणे सक्तः. — ^{d}) Ś1 K1. 2 चेष्टयानो. — After 38, D1. 2 ins.:

528* स राजर्षिर्दिलीपस्तु युयुजे कालधर्मणा ।

40 G1 om. 40^{ab} (with 39^{cd}). — ^{a}) Ś1 K1. 2 Dc G2 च (for तु). D1. 2 अभ्यषिंचत तं राज्ये. — ^{b}) B1. 2 D1–3. 5 आस्थितः (for आश्रितः). — After 40^{ab}, S (except G1) ins.:

529* भगीरथं महात्मानं सत्यधर्मपरायणम् ।

— G4 om. 40^{cd}. — ^{d}) T G1–3 M1 वसुधाधिप (T1 G1. 2 °पः) (for भरत°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* D2 तीर्थयात्रा. K2. 4 D1. 2 (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K4 D2); B2. 3 Dc Dn1. n3 D4–6, likewise, only आगस्त्य. — *Adhy. name:* Ś1 गंगावतारः; K1. 2 गंगावतरणं; K3 सगरोपाख्यानं; B4 भगीरथाभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 106 (as in text); Dn2. n3 108; D1 111; S 107 (M2 109). — *Śloka no.:* Dn1. n2 70; Dn3 71; D1 44.

C. 3. 9921
B. 3. 108. 2
K. 3. 108. 2

पितॄणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ॥ २
स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता ।
जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वरः ॥ ३
आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा दग्धकिल्बिषः ।
सोऽपश्यत नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ ४
शृङ्गैर्बहुविधाकारैर्धातुमद्भिरलंकृतम् ।
पवनालम्बिभिर्मेघैः परिष्वक्तं समन्ततः ॥ ५
नदीकुञ्जनितम्बैश्च सोदकैरुपशोभितम् ।
गुहाकन्दरसंलीनैः सिंहव्याघ्रैर्निषेवितम् ॥ ६
शकुनैश्च विचित्राङ्गैः कूजद्भिर्विविधा गिरः ।
भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्यूहैर्जलकुक्कुटैः ॥ ७
मयूरैः शतपत्रैश्च कोकिलैर्जीवजीवकैः ।
चकोरैरसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि ॥ ८
जलस्थानेषु रम्येषु पद्मिनीभिश्च संकुलम् ।
सारसानां च मधुरैर्व्याहृतैः समलंकृतम् ॥ ९
किंनरैरप्सरोभिश्च निषेवितशिलातलम् ।
दिशागजविषाणाग्रैः समन्ताद्धृष्टपादपम् ॥ १०
विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमाकुलम् ।
विषोल्बणैर्भुजंगैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥ ११
क्वचित्कनकसंकाशं क्वचिद्रजतसंनिभम् ।
क्वचिदञ्जनपुञ्जाभं हिमवन्तमुपागमत् ॥ १२
स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो घोरं समाश्रितः ।
फलमूलाम्बुभक्षोऽभूत्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १३
संवत्सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी ।

107

1 a) B1 महाभागश् (for महे°). — b) Ś1 K Dc D3. 5 भगीरथः; S महायशाः (for °रथः). — K4 om. 1^{d}–3^{a}. — d) Ś1 K (K4 om.) D1. 2 °हृदय° (for °नयन°).

3 K4 om. 3^{a} (cf. v.l. 1). — b) = 1. 53. 6^{b}. T1 G1 विदीर्यता; T2 G3. 4 विदार्यता (for विदू°). — d) K1. 4 B4 Dn D1. 4. 6 नरेश्वर.

4 c) K3 D3 °श्रेष्ठो (for °श्रेष्ठ). D1. 2 सोथापश्यन्नरेंद्रस्तु; T1 G1 सोपश्यद्भरतश्रेष्ठ. — d) Ś1 K1. 2 Dc D3. 5 नगेश्वरं; K3 महागिरिं; K4 नरेश्वरः; M1 नरेश्वर (for नगो°).

5 G4 om. 5–10. — b) Ś1 K2 °बद्धैर्; K1 °बलैर्; K3. 4 M1 °नद्धैर् (for °मद्भिर्). — Ś1 K1. 2 read 5^{cd}–6^{ab} after 7^{ab}. — d) Ś1 K प्रनृत्यंतं; B Dc Dn D4–6 G1 परिषिक्तं; D3 स नृत्यंतं (for परि°).

6 G4 om. 6 (cf. v.l. 5). For Ś1 K1. 2 cf. v.l. 5. — b) B1. 2. 4 Dn1. n2 D4. 6 प्रासादैर्; Dc सोदरैर् (for सोदकैर्). — c) K3 Dn D4. 6 °संलीन-. — d) Ś1 K2. 3 B3. 4 Dn D1. 2. 4–6 G1 सिंहव्याघ्र-; B2 Dc सिंहैर्व्याघ्रैर्.

7 G4 om. 7 (cf. v.l. 5). — After 7^{ab}, Ś1 K1. 2 read 5^{cd}–6^{ab}. D3 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — c) Ś1 K1. 2 गंगावेगैस् (for भृङ्गराजैस्). D1. 2 गजैर् (for तथा). Ś1 चंप-; K1. 2 चंच-; K3 चाषैर्; D1. 2 M2 मत्तैर्; D5 चाश्म-; T G (G4 om.) राजन्; M1 भासैर् (for हंसैर्). — d) Ś1 K Dc दात्यूह-; T1 G1. 2 M2 नत्यूहैर्.

8 G4 om. 8 (cf. v.l. 5). D3 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — b) B D (except D1–3. 5) जीवजीवककोकिलैः; T1 कोकिलैश्च निषेवितं; G1 कोकिलैश्च सुकूजितैः.

9 G4 om. 9 (cf. v.l. 5). — b) Ś1 K1. 2 °हंस- (for °भिश्च). — T1 om. (hapl.) 9^{c}–11^{b}. — d) D1. 2 आरावैः (for व्याहृतैः). Ś1 K1–3 D5 सुनि(K3 D5 च वि)नादितं (for समलं°).

10 G4 T1 om. 10 (cf. v.l. 5, 9); Ś1 om. (? hapl.) 10^{c}–11^{b}. — c) K1 आशागज-; K2 आशागण-; K3 B Dn D4. 6 दिग्वारण-; K4 दिशोगज-; Dc D1. 2. 5 दिशांगज-; D3 दिग्गजानां; T2 (after corr.) G3 दिक्कुंजर- (T2 before corr. दिग्गजेन); G1. 2 M1 दिग्गजेंद्र- (for दिशागज- in M2 only). Cf. Jacobi, *Das Rāmāyaṇa*, p. 6 f. — Cf. also 1. 60. 64^{c}. — d) G2 M2 घुष्ट° (for घृष्ट°).

11 Ś1 T1 om. 11^{ab} (cf. v.l. 9, 10). — b) D3 M1 °द्रुम-; D5 °सत्व- (for °रत्न-). K Dc -समाचितं; D5 -समाश्रितं; M1 -लताकुलं (for -समा°). — G4 om. 11^{c}–12^{d}. — c) K2 B D (except D1–3) विषोल्बण-. T G2. 3 M2 भुजंगेंद्रैः.

13 a) Dc नृप° (for नर°). — b) B3 Dc D1. 2 G1 M2 समास्थितः; D3 उपास्थितः. Ś1 K2–4 D5 तपोयोगसमन्वितः. — c) B D (except D1–3. 5) °संभक्षः (for °भक्षोऽभूत्). — d) Dn1. n3 D3 T2 G2–4 M2 सहस्र-.

14 b) Ś1 K D3 तत्र; D1. 2 T2 (before corr.) G1. 2 दिव्या (for दिव्ये).

15 b) K2. 3 T G किंचिद्; D3 किं स्विद् (for किं च). K B2. 3 Dc D1–3. 5 S (except M1) ददामि. — c) Ś1

दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्तिमती स्वयम् ॥ १४
गङ्गोवाच ।
किमिच्छसि महाराज मत्तः किं च ददानि ते ।
तद्ब्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ॥ १५
लोमश उवाच ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा ।
पितामहा मे वरदे कपिलेन महानदि ।
अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम् ॥ १६
षष्टिस्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम् ।
कापिलं तेज आसाद्य क्षणेन निधनं गताः ॥ १७
तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ।
यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि ॥ १८
स्वर्गं नय महाभागे मत्पितॄन्सगरात्मजान् ।
तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनमस्कृता ।
भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत ॥ २०
करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः ।
वेगं तु मम दुर्धार्यं पतन्त्या गगनाच्च्युतम् ॥ २१
न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप ।
अन्यत्र विबुधश्रेष्ठान्नीलकण्ठान्महेश्वरात् ॥ २२
तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरम् ।
स तु मां प्रच्युतां देवः शिरसा धारयिष्यति ।
करिष्यति च ते कामं पितॄणां हितकाम्यया ॥ २३
एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्महाराजो भगीरथः ।

C. 3. 9944
B. 3. 108. 25
K. 3. 108. 26

K1. 2 D5 यद्ब्रवीषि; K4 तद्ब्रूहि वा; D1. 2 तद्वै ब्रूहि (for तद्ब्रवीहि). Dc मुनि° (for नर°). G2 तद्ब्रूहि नृपतिश्रेष्ठ.

16 All MSS. om. the ref.! — ^{b}) Dc तथा; S (except M1) नदीं (for तदा). — After 16^{ab}, S (except G4) ins.:

530* तदा भगीरथो राजन्प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।

[G1 तथा; M1 नदीं (for तदा). G2 राजा (for राजन्).]

— ^{d}) K1 D1. 2 T1 G1 M1 °त्मना (for °नदि); cf. v.l. 17.

17 ^{b}) Ś1 K1–3 °नदि (for °त्मनाम्); cf. v.l. 16. — ^{c}) K2 B D (except D2. 5) T1 G1 M1 कपिलं (for का°). B1. 2. 4 D (except D1. 2. 5) T1 G1 M1 देवम् (for तेज).

18 ^{a}) Ś1 K1. 2 गर्व- (for एवं). — ^{b}) B1 D3 T1. 2 (before corr.) G1. 2 M स्वर्गवासो. — ^{c}) D1–3 सहस्राणि (for शरी°). — ^{d}) D1. 2 S जलैस्त्वं (by transp.). D3 S (except M1) नाभिवर्षसि (D3 °से). — After 18, Ś1 K D5 ins.:

531* तावत्स्वर्गे न वत्स्यंति मम पूर्वपितामहाः ।;

while B Dc Dn D3. 4. 6 ins.:

532* तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ।

19 ^{c}) K4 B Dn D4–6 अर्थेन याचामि; D1 अर्थे याचयामि; D3 अर्थेभियाचेहं; T G3 अर्थे हि याचामि. — ^{d}) D1. 2 स्वर्गवाहिनि; D3 शिरसा नदि (for वै महा°).

20 Before 20, all MSS. except T1 G1. 4 ins. लोमश उ°. — ^{a}) Ś1 K1. 2 वचो राजन्; K3 महाराज (for वचो राज्ञो). — ^{d}) K3. 4 प्रीता सा; Dc प्रीतात्मा; D2 प्रतीता (for सुप्रीता). G2 प्रत्य° (for सम°). Ś1 साधुत्वं सा त्वभाषत; K1 प्रीता तं सा त्वभा°; K2 प्रीता त्वं साधु भा°; D3 प्रीता सम्यगभा°; D5 सा प्रीत्या तमभा°; M1 प्रीता समनुभाषत.

21 K3 reads 21^{cd}–22^{ab} after 25^{ab}. — ^{c}) D1. 2 तं (for तु). Ś1 K1. 2 दुष्पारं; K3 दुर्वारं; D1. 2 दुःसाहं; D3 दुर्व्वीजं; G4 निर्धार्यं. K4 D5 दुर्धरो मम वेगस्तु; Dc मम वेगं तु दुर्वार्यं. — ^{d}) Ś1 K1. 2 पततं; K4 °तीं (for °न्त्या). K1 भुवि; K4 M2 च्युतां; B Dc D5 द्रुतं; Dn D1. 4. 6 भुव; D2. 3 (*sup. lin.*) नृप; D3 च्युतः.

22 For K3 cf. v.l. 21. — ^{ab}) K4 क्षमस् (for शक्तस्). K3 न तु मां शक्यते कश्चिच्च्युतां धारयितुं बलात्.

23 ^{e}) B Dn D4. 6 T2 G3 स करिष्यति (for करिष्यति च). D5 हि (for च). D1. 2 साद्यं; T2 G3. 4 कर्मं (for कामं). — After 23, S ins.:

533* तपसाराधितः शंभुर्भगवाल्ँलोकभावनः ।

24 ^{a}) B Dn D4. 6 ततो राजन्; S (except G2 M1) महाराज (for वचो राजन्). — ^{b}) Dc °भागो (for °राजो). G1 भगीरथनृपस्तदा. — ^{c}) Some MSS. कैलासं.

25 ^{a}) N (except K1) तपस् (for ततस्). N तीव्रं (for तेन). Ś1 K1. 2. 4 समासाद्य; K3 B Dn D3–6 उपागम्य; Dc उपाव्रज्य (for समा°). — After 25^{ab}, K3 reads 21^{cd}–22^{ab}; while S ins.:

534* गङ्गावतरणं राजन्नयाचत महीपतिः ।

— ^{d}) Dn D1–4. 6 M1 धारणे (for °णं). K3 B1 Dc D1. 2 G4 नृपः (for नृप). — ^{e}) Ś1 K1 स्वर्गावासं; B Dc Dn D3–6 G4 स्वर्गे वासं. — ^{f}) Ś1 K1. 2. 4 D5 नरसत्तम; K3

C. 3. 9945
B. 3. 108. 26
K. 3. 108. 26

कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शंकरम् ॥ २४
अगृह्णाच्च वरं तस्माद्गङ्गाया धारणं नृप ।
ततस्तेन समागम्य कालयोगेन केनचित् ।
स्वर्गवासं समुद्दिश्य पितॄणां स नरोत्तमः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

लोमश उवाच ।
भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवौकसाम् ।
एवमस्त्विति राजानं भगवान्प्रत्यभाषत ॥ १
धारयिष्ये महाबाहो गगनात्प्रच्युतां शिवाम् ।
दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम ॥ २
एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत् ।
संवृतः पार्षदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३
ततः स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ।
प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ।
पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ॥ ४
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ।
प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् ॥ ५
ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता ।
ईशानं च स्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसा च्युता ॥ ६
तां प्रच्युतां ततो दृष्ट्वा देवाः सार्धं महर्षिभिः ।
गन्धर्वोरगरक्षांसि समाजग्मुर्दिदृक्षया ॥ ७
ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिमवतः सुता ।
समुद्भ्रान्तमहावर्ता मीनग्राहसमाकुला ॥ ८
तां दधार हरो राजन्गङ्गां गगनमेखलाम् ।
ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ॥ ९

तव [read नर?]सत्तमः; D2. 4. 6 स नरोत्तम.

Colophon om. in D3. 5. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T1 G2–4 M1 आरण्य; D6 वन (!). — *Sub-parvan:* B4 M1 तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. K3. 4 Dc D1. 2 (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K4 Dc); B1–3 Dn D6, likewise, only आगस्त्य. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2 गंगावतारः; K3 सगरोपाख्यानं; T2 G2. 3 भगीरथवरलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 107 (as in text); Dn2. n3 109; D1 112; S 108 (M2 110). — *Śloka no.:* Dn D1 27.

108

2 ^{a}) D3. 6 T2 G3. 4 °भाग (for °बाहो); cf. v.l. 13. — M2 om. (hapl). 2^{b}–4^{c}. — ^{b}) T2 G3 शुभां (for शिवाम्).

3 M2 om. 3 (cf. v.l. 2). — ^{c}) K1 स वृतः; G1 सर्वतः (for संवृतः). Ś1 K2 पर्वतैर्; K1 (orig.) परमं; K1 (*sup. lin.*) D2 पर्षतैर् (for पार्षदैर्). K4 B2. 3 Dc Dn D1. 3–6 M1 वृतः पा(Dn2 D3. 4 M1 प)रिषदैर्घोरैः.

4 M2 om. 4^{abc} (cf. v.l. 2). — ^{a}) B Dc Dn D3–6 G2. 4 M1 तत्र (for ततः). K4 T2 G3 श्रुत्वा (for स्थित्वा). Ś1 K1. 2. 4 B2 नरश्रेष्ठ; T2 G2. 3 नृपश्रेष्ठं. — After 4^{cd}, S ins.:

535* पितॄणां पावनार्थं ते तामहं मनुजाधिप ।

— ^{f}) B Dc1 D4 त्रिपिष्टपात्.

5 ^{a}) T1 G1 M2 ततो (for वचो). — ^{b}) D1. 2 शंकरेण उदीरितं (with hiatus!). — ^{d}) K1. 3. 4 तामन्व°; D6 तावद°; S (except M1) हि सम° (for समनु°); but cf. 6^{b}.

7 ^{a}) B2 M2 प्रच्युतां तां (by transp.). B1. 3. 4 Dn D1–4. 6 अथो; B2 S (except M1) तथा (for ततो). — ^{b}) Ś1 K Dc S (except T1 G1) देवैः (for देवाः). B3 Dn2 सर्वे; D1. 2 सह (for सार्धं). Ś1 K1. 2. 4 Dc G1 महर्षयः; T2 G2–4 M प्रजापतिः (for महर्षिभिः). — ^{c}) B Dn D1. 2. 4. 6 T2 G3. 4 °यक्षाश्च; D3 G2 M1 °यक्षैश्च (for °रक्षांसि). — ^{d}) D3 संजग्मुश्च; G2 M समागच्छन्. B D (except D5) T1 G1. 4 दिदृक्षवः.

8 ^{c}) Ś1 Dn2 समुद्भूत°; K1. 2 Dc2 D1. 2 °द्भूत°; K3. 4 Dn1. n3 D5 °द्धत°; B °द्वृत्त°; Dc1 D3. 4. 6 G4 °द्धूत°.

9 ^{a}) Ś1 K1. 2 महा- (for हरो). — ^{d}) Ś1 K2 पुण्य°

सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्समुद्रगा ।
फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ १०
क्वचिदाभोगकुटिला प्रस्खलन्ती क्वचित्क्वचित् ।
स्वफेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाव्रजत् ।
क्वचित्सा तोयनिनदैर्नदन्ती नादमुत्तमम् ॥ ११
एवं प्रकारान्सुबहून्कुर्वन्ती गगनाच्च्युता ।
पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथाब्रवीत् ॥ १२
दर्शयस्व महाराज मार्गं केन व्रजाम्यहम् ।
त्वदर्थमवतीर्णास्मि पृथिवीं पृथिवीपते ॥ १३
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ।
पावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन ह ॥ १४
गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ।
कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ॥ १५
समुद्रं च समासाद्य गङ्गया सहितो नृपः ।
पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयम् ॥ १६
दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ।
पितॄणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ १७
एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ।
पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ॥ १८
समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थे महात्मना ।
वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ।
अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १९

C. 3. 9967
B. 3. 109. 21
K. 3. 109. 22

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

(for मुक्ता°).

10 ^{a}) B1 [अ]व- (for वि-). D3 G2 M1 बभौ सा विप्रसर्पंती. — ^{b}) G2 तथा; M1 तत्र (for त्रिधा). — G4 om. 10^{cd}; D4 om. 10^{d}–11^{e}. — ^{d}) T G1–3 पंक्तिभिः (for पङ्क्तयः).

11 D4 om. 11^{abcde}. — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 T1 [इ]व च (for the first क्वचित्). — ^{c}) K3 D1. 2 सु-; B Dc Dn D6 सा (for स्व-). — ^{e}) T1 वा; G4 स-; M स्व- (for सा). Ś1 K2 D3 क्वचित्तथा प्रयातेन; K1 °त्तथा प्रपातेषु; K3. 4 °त्तथा प्रपातेन; D1. 2 °त्स(D2 °त्सा)तोयनिनदा; D5 °त्तथा प्रयातेषु. — ^{f}) D4 हसंती (for नदन्ती). — After 11, S (except G1) ins.:

536* क्वचिदाकाशमावर्तैः संक्षिपन्तीव सर्वशः ।
[T1 आधत्ते; T2 (after corr.) G3 आवृत्य (for आवर्तैः).]

12 ^{b}) Ś1 K2. 4 B Dn D1–5 G4 M कुर्वंती. D1. 2. 6 गगनच्युता. — ^{d}) S (except M1) उवाच ह (for अथा°).

13 ^{a}) Ś1 K1. 2 °बाहो; K3. 4 Dc D3. 5 T2 G3 M1 °भाग (for °राज).

14 ^{a}) Ś1 K1–3 M1 राजन् (for राजा). — After 14^{cd}, M ins.:

537* प्रापयामास धर्मज्ञः पितृदेवान्तिकं नदीम् ।
[M2 प्लाव° (for प्राप°), and °देहा° (for °देवा°).]

— ^{e}) K2–4 B D (except D1. 3) M1 प्लाव° (for पाव°). — ^{f}) Ś1 K2–4 Dc वै; K1 Dn D4–6 G1 च; M1 सः (for ह).

16 ^{a}) Ś1 K1. 2 स (for च). B Dn D4. 6 समासाद्य समुद्रं च. — ^{d}) K3. 4 D3 सागरं (for समुद्रं). — After 16, D1. 2 ins.:

538* जह्नुना च धृता मुक्ता जाह्नवी तेन संस्मृता ।

17 ^{a}) K4 B1. 3 Dn2 °त्वेन (for त्वे च). — ^{b}) Ś1 K1. 2 समव°; K3 च सम°; K4 D5 स सम°; D1. 2 तां सम°; D3 समुप°; M1 हि सम° (for समनु°).

18 ^{d}) K4 Dc D3 पृथिव्याम्. — After 18, S ins.:

539* कालेयाश्च यथा राजंस्त्रिदशैर्विनिपातिताः ।
[T2 G2–4 महाराज (for यथा राजन्).]

19 ^{b}) Ś1 K D3. 5 कालेयार्थे (D3. 5 °र्थं); B Dc Dn D4. 6 कारणार्थं; D1. 2 देवार्थं वै (for कारणार्थे). — ^{c}) Ś1 K1–3 वातापी च. — ^{d}) K2 राजन्महा- (for स ब्रह्महा). Ś1 K Dc D3. 5 [अ]सुरः; T1 तथा; G1 विभो (for प्रभो).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Dc M1 तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. K3. 4 D1. 2. 5 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K3. 4 D2. 5); B Dn D2. 4. 6, likewise, only आगस्त्य. K3. 4 B1. 3. 4 Dc Dn D2–5 M1 cont. समाप्त. — *Adhy. name:* Ś1 K2 गंगावतारः; K1 D1. 2 T2 G2 गंगावतरणं; K3 सगरचरित्रं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 108 (as in text); Dn2. n3 110; D1 113; S 109 (M2 111). — *Śloka no.:* Dn 21.

१०९

C. 3. 9968
B. 3. 110. 1
K. 3. 110. 1

वैशंपायन उवाच।

ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरतर्षभ।
नन्दामपरनन्दां च नद्यौ पापभयापहे ॥ १
स पर्वतं समासाद्य हेमकूटमनामयम्।
अचिन्त्यानद्भुतान्भावान्ददर्श सुबहून्नृपः ॥ २
वाचो यत्राभवन्मेघा उपलाश्च सहस्रशः।
नाशक्नुवंस्तमारोढुं विषण्णमनसो जनाः ॥ ३
वायुर्नित्यं ववौ यत्र नित्यं देवश्च वर्षति।
सायं प्रातश्च भगवान्दृश्यते हव्यवाहनः ॥ ४
एवं बहुविधान्भावानद्भुतान्वीक्ष्य पाण्डवः।
लोमशं पुनरेव स पर्यपृच्छत्तदद्भुतम् ॥ ५

लोमश उवाच।

यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिकर्शन।
तदेकाग्रमना राजन्निबोध गदतो मम ॥ ६
अस्मिन्नृषभकूटेऽभूदृषभो नाम तापसः।
अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनो भृशम् ॥ ७
स वै संभाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्गिरिमुवाच ह।
य इह व्याहरेत्कश्चिदुपलानुत्सृजेस्तदा ॥ ८
वातं चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः।
व्याहरंश्चैव पुरुषो मेघेन विनिवार्यते ॥ ९
एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा।
कृतानि कानिचित्कोपात्प्रतिषिद्धानि कानिचित् ॥ १०

109

1 ^{a}) D1. 2 प्रति- (for ततः). Ś1 K1. 3 D1. 2. 5 प्रयाताः कौंतेयाः. — ^{c}) Ś1 K2 अमर°; K1 असुर°; K4 T1 G2. 4 परम°; D1. 2 चापर° (for अपर°).

2 ^{a}) Dn D4. 6 पर्वतं स (by transp.); D1. 2 ते पर्वतं; G1 देवकूटं. Ś1 K D3 ततो गिरिवरे पुण्ये. — ^{b}) T2 G3. 4 महागिरिं (for अनामयम्). Ś1 K D3 हेमकूटे विशां पते. — ^{d}) K4 D1. 2 T1 नृप; D3. 5 अपि (for नृपः).

3 ^{a}) K3 बहुवाता°; K4 B1. 4 D3 G1 M2 Cnp वाचा यत्रा°; B3. 3 Dc G2 वाता यत्रा°; Dn D4. 6 वाताबद्धा°; D1. 2 सदा चैवा°; T1 वाचालां चा°; T2 (after corr.) G3 वातबद्धा° (for वाचो यत्रा°). — ^{c}) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1–3. 5 M2 समा° (for तमा°). — ^{d}) T2 G2. 3 [ऽ]भवन् (for जनाः).

4 ^{a}) K B Dc Dn D3–6 M तत्र (for यत्र). D1. 2 ववौ च प्रबलो वायुः. — After 4^{ab}, B D (except D1–3. 5) ins.:

540* स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च दृश्यते।

— After 4, B D (except D1–3. 5) ins.:

541* मक्षिकाश्चादशंस्तत्र तपसः प्रतिघातिकाः।
निर्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते जनः।

5 ^{b}) K Dc Dn1. n3 D3. 5 प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य). Dn2 अद्भुतानुपलक्ष्य सः; D1. 2 दृष्ट्वा तत्राथ भारत. — ^{c}) K3 G2 पुनरेवं स; K4 D3. 5 परिपप्रच्छ; B Dc Dn D1. 2. 4. 6 पुनरेवाथ; T2 G3. 4 °वास्य. — ^{d}) B2 युधिष्ठिरः (for तद°). K4 D3. 5 स चापीदमुवाच ह. — After 5, S (except M2) ins.:

542* युधिष्ठिरः।
यदेतद्भगवंश्चित्रं पर्वतेऽस्मिन्महौजसि।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महाद्युते।

6 ^{b}) Ś1 K1–3 B D1 अरिकर्षण; T2 G2–4 भरतर्षभ. — ^{d}) G1. 2. 4 M2 वदतो (for ग°).

7 ^{a}) K1. 4 T2 G2–4 वृषभ°; T1 पर्वत° (for ऋषभ°). B2. 4 S तु (M1 वै) (for ऽभूद्). — ^{b}) Ś1 K2 T2 G1. 3. 4 वृषभो (for ऋषभो). Ś1 राक्षसः (for तापसः).

8 ^{a}) Ś1 K1–3 D3. 5 च (for वै). K4 वै (for ऽन्यैः). — ^{c}) Ś1 K1. 4 यदीह; K3 यदिच्छाद् (for य इह). D1. 2 यदि व्याहरते कश्चित्. — ^{d}) Ś1 M2 उत्पलान् (for उपलान्). Ś1 K4 Dc D3 G1 M उत्सृजेत् (for °जेस्). B Dn D4. 6 G4 M2 तथा (for तदा). K3 उपलांस्त्वं समुत्सृज; D1. 2 उपलैरभिहन्यते; T1 G2 उपलानुत्सृजेत वा.

9 ^{a}) Ś1 K1 वाचं (for वातं). S (except T2 G3) शब्द (for शब्दम्). — ^{c}) K1 व्याहरेत्; K3 विहरन्. K3. 4 B Dc Dn D3–6 G2 M चेह; D1 एव; D2 एष (for चैव). Ś1 K1. 2 तपसो; D5 पुरुषं (for पुरुषो). — ^{d}) D1. 2 परि° (for विनि°). K3 मेघैरिह निवा°; B Dn D4. 6 S (except M1) मेघशब्देन वा°; D5 मेघो ह्यपि निवा°.

10 ^{a}) Dc एवमादीनि. — ^{b}) Ś1 K Dc महात्मना (for महर्षिणा). — ^{c}) B Dn D3–6 T2 G3 क्रोधात् (for कोपात्).

नन्दामभिगतान्देवान्पुरा राजन्निति श्रुतिः ।
अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः ॥ ११
ते दर्शनमनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः ।
दुर्गं चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम् ॥ १२
तदा प्रभृति कौन्तेय नरा गिरिमिमं सदा ।
नाशक्नुवन्नभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम् ॥ १३
नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः ।
आरोढुं वापि कौन्तेय तस्मान्नियतवाग्भव ॥ १४
इह देवाः सदा सर्वे यज्ञानाजह्रुरुत्तमान् ।
तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ १५
कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियम् ।
यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्चेमे विशां पते ॥ १६
देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ।
तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते हव्यवाहनः ॥ १७
इहाप्लुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्मा विहन्यते ।
कुरुश्रेष्ठाभिषेकं वै तस्मात्कुरु सहानुजः ॥ १८
ततो नन्दाप्लुताङ्गस्त्वं कौशिकीमभियास्यसि ।
विश्वामित्रेण यत्रोग्रं तपस्तप्तमनुत्तमम् ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तत्र समाप्लुत्य गात्राणि सगणो नृपः ।
जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां शिवजलां नदीम् ॥ २०

C. 3. 9939
B. 3. 110. 21
K. 3. 110. 22

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

---

11 a) Ś1 K Dc D1-3. 5 चाभि-; B Dn D4. 6 त्वभि- (for अभि-). B D (except D3. 5) T1 -गता देवाः (for -गतान्देवान्). — b) Ś1 K इहाश्रमे; D1-3. 5 इति श्रुतं (for इति श्रुतिः).

12 a) D1. 2 M1 तद् (for ते). B Dn D4. 6 T1 G1 M2 त्वनिच्छंतो (for अनि°). Ś1 K1. 2. 4 D3. 5 ते त्वदर्शनमिच्छंतो; K3 ते [ऽ]दर्शनमभिप्राप्ताः; T2 G2-4 तेनादर्शनमि°. — b) Ś1 K Dc D3 इंद्र° (for शक्र°). — d) Ś1 K1. 2 B4 D (except D3. 5. 6) G1 गिरिं (for गिरि-).

13 a) Ś1 K3 Dc D3. 5 ततः (for तदा). — K4 D3 om. (hapl.) 13b-14c. — c) Ś1 K (K4 om.) Dc D5 न शक्नुवंति (for नाशक्नुवन्). Dc D2 अति-; T1 G1 M2 अपि (for अभि-). — d) B1-3 T2 G3 अभि° (for अधि°).

14 K4 D3 om. 14abc (cf. v.l. 13). — b) D1. 2 गिरिरेषोभिवीक्षितुं.

15 a) Ś1 K1. 2 सगंधर्वा; K4 B Dn D4-6 तदा सर्वे; T G1. 3. 4 तथा सर्वे; M2 तथा वन्ने (for सदा सर्वे). — c) Ś1 K1. 2 एषाम् (for तेषाम्). — d) Ś1 K Dc D3. 5 M1 भरतर्षभ (for ऽद्यापि भारत).

16 a) T G M1 कुशाकारेण (G1 आकाशरेणु). T1 दुर्गोयं; T2 (before corr.) G M दुर्गेयं (for दूर्वेयं). — b) D5 संस्तीर्णा चापि; T2 G3. 4 स्वास्तीर्णेव च. S मेदिनी (for भूरियम्). — c) D1. 2 यूपाकाराश्च ब°.

17 a) T1 G1 M चापि (for the first च)! — c) Ś1 K1. 2 एवं (for तेषां). D1. 2 तेषां चैव प्रभावेण.

18 b) Ś1 K1. 2 मनः- (for सद्यः). T2 G पापं (for पाप्मा). Ś1 नि-; B D (except D3) [अ]भि-; T1 [अ]प-; M2 च (for वि-). T2 (before corr.) -धीयते (for -हन्यते). — c) K3 G2 M1 त्वं (for वै). — d) G2 M1 अस्मिन् (for तस्मात्).

19 a) T1. 2 (before corr.) G4 °प्लुतो गत्वा (for °प्लुताङ्गस्त्वं). — b) Ś1 K1. 2 उपयास्यसि; K3. 4 T2 G2-4 अनुया°; D2 पुनरेष्यसि (for अभिया°). — d) S (except M1) महात्मना (for अनुत्तमम्).

20 K3. 4 B D (except D1-3. 5) om. the ref. — a) Ś1 K D1-3 समाप्लाव्य; D5 समाप्याथ; T1 G1 स गात्राणि (for °प्लुत्य). — b) T1 G1 सम्यगाप्लुत्य भूपतिः. — d) B Dn D1. 2. 4-6 M1 शीत° (for शिव°). B Dn D4. 6 शुभां (for नदीम्).

Colophon om. in Dn D3. 4. 6. — *Major parvan:* Ś1 K1 T2 G2-4 आरण्य. — *Sub-parvan:* B1. 4 Dc G1 M1 तीर्थयात्रा. K3. 4 B2 D1. 2. 5 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* K3 ऋषभोपाख्यानं; T2 G3 हेमकूटदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D1 114 (in words) and 113 (in figures); S 110 (M2 112). — *Śloka no.:* D1 20.

११०

C. 3. 9989
B. 3. 110. 22
K. 3. 111. 1

लोमश उवाच ।
एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
विश्वामित्राश्रमो रम्यो एष चात्र प्रकाशते ॥ १
आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः ।
ऋश्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी संयतेन्द्रियः ॥ २
तपसो यः प्रभावेन वर्षयामास वासवम् ।
अनावृष्ट्यां भयाद्यस्य ववर्ष बलवृत्रहा ॥ ३
मृग्यां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः ।
विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं महत् ॥ ४
निवर्तितेषु सस्येषु यस्मै शान्तां ददौ नृपः ।
लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।
ऋश्यशृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः ।
विरुद्धे योनिसंसर्गे कथं च तपसा युतः ॥ ६
किमर्थं च भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः ।
अनावृष्ट्यां प्रवृत्तायां ववर्ष बलवृत्रहा ॥ ७
कथंरूपा च शान्ताभूद्राजपुत्री यतव्रता ।
लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै ॥ ८
लोमपादश्च राजर्षिर्यदाश्रूयत धार्मिकः ।
कथं वै विषये तस्य नावर्षत्पाकशासनः ॥ ९
एतन्मे भगवन्सर्वं विस्तरेण यथातथम् ।
वक्तुमर्हसि शुश्रूषोरृश्यशृङ्गस्य चेष्टितम् ॥ १०
लोमश उवाच ।
विभाण्डकस्य ब्रह्मर्षेस्तपसा भावितात्मनः ।

110

2 a) D2 T2 G3 [ए]ष; D5 [अ]त्र (for [ए]व). — c) Ś1 ऋषि°; K1. 2. 4 B Dc Dn2 D1–3. 5. 6 Cnp ऋष्य° (K4 रुष्य°); K3 D4 ऋष° (for ऋश्य°). ❀ Cn : ऋश्येति तालव्यादिः । मूर्धन्यादिपाठः प्रामादिकः । ❀

3 a) K3 तपसोष्म-; B1. 4 Dc °सोस्य (for °सो यः). Ś1 K1. 2 D1 प्रभावेण; Dc °वस्य. — b) T2 G3 हर्षं° (for वर्षं°). — 3^{cd}=(var.) 7^{cd}. — c) T2 G3. 4 यत्र (for यस्य). — d) Dc2 M1 वल° (for बल°).

4 b) D1. 2 मुनेर्नृप; G2 महात्मनः (for सुतः प्रभुः). — c) Here and below, T G (as usual) रोम° (for लोम°); the variant is mostly ignored in the sequel.

5 a) K3 B Dc D3. 4. 6 प्रव°; Dn2. n3 G4 निर्वं° (for निव°). — b) B2 सुतां नृपः; D3 सुतां ददौ (for ददौ नृपः). K3 D2 प्रभुः (for नृपः). — c) Ś1 K1. 2 °पादं (for °पादो).

☞ For higher criticism of the Ṛśyaśṛṅga episode, cf. Lüders, "Die Sage von Ṛṣyaśṛṅga," *Nachrichten von der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, Phil.-hist. Kl., 1897, Heft 1, pp. 87–135; 1901, Heft 1, pp. 28-56.

6 K2 reads (irrelevently) 6–10 before 1. — a) Ś1 ऋषि°; K1. 3. 4 B Dc Dn2. n3 D1–4. 6 ऋष्य° (K4 रुष्य°); K2 Dn1 D5 ऋष्यः शृंगः. — c) K3. 4 D3 G1. 2. 4 विरुद्ध-. T2 G3 °संसर्गात्; G2. 4 °संसर्गः. — d) D5 कथं स भगवान्प्रभुः.

7 ab) K1. 2 M1 transp. शक्रः and तस्य. G2 यस्य (for तस्य). — 7^{cd}=(var.) 3^{cd}.

8 K4 om. (hapl.) 8^{a}–9^{b}; G4 om. 8–9. — a) Ś1 K1. 2 कथं च रूपा (K1 °प) (for कथंरूपा च). Dn D3. 4. 6 सा शांता; M2 शांता च (for शान्ताभूद्). — b) D1. 2 यशस्विनी; T2 G2. 3 पतिव्रता (for यत°). — d) Ś1 K1. 2 मृगरूपस्य; T G1. 3 मृगीभूतस्य. D2 वै द्विज; T2 G3 वै तदा (for तस्य वै).

9 K4 om. 9^{ab}; G4 om. 9 (cf. v.l. 8). — b) S (except G1; G4 om.) यथा° (for यदा°). B4 Dc पार्थिवः (for धार्मिकः). Ś1 K (K4 om.) श्रूयते धार्मिको यदा. — c) Ś1 K D1. 2 न (for वै). Ś1 K वृष्टवान् (for विषये). — d) Ś1 K विषये; D1. 2 प्रावर्षत् (for नावर्षत्).

10 c) K3 विप्रर्षे; K4 शुश्रूषे; D1. 2 [अ]शेषेण (for शुश्रूषोर्). — d) N ऋष्य- (K2 ऋषि-) (for ऋश्य-). Ś1 K1. 2 -शृंगव्यवस्थितं (K1 °तिं); D1. 2 -शृंगविचेष्टितं (for -शृङ्गस्य चे°).

11 a) Ś1 (corrupt) विभवादस्य; T1 G2. 4 M विभंडकस्य. K4 B1 राजर्षे; B2 Dn D3 विप्रर्षेस्; D1. 2 राजेंद्र. — b) K1. 2 विभवाद्; D1. 2 महर्षेर् (for तपसा).

अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः ॥ ११
शृणु पुत्रो यथा जात ऋश्यशृङ्गः प्रतापवान् ।
महाह्रदे महातेजा बालः स्थविरसंमतः ॥ १२
महाह्रदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ।
दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिर्देवर्षिसंमतः ॥ १३
तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ।
अप्सूपस्पृशतो राजन्मृगी तच्चापिबत्तदा ॥ १४
सह तोयेन तृषिता सा गर्भिण्यभवन्नृप ।
अमोघत्वाद्विधेश्चैव भावित्वाद्दैवनिर्मितात् ॥ १५
तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः ।
ऋश्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एव व्यवर्धत ॥ १६
तस्यर्श्यशृङ्गं शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः ।
तेनर्श्यशृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् ॥ १७
न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ।
तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नृप ॥ १८
एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै ।
लोमपाद इति ख्यातो अङ्गानामीश्वरोऽभवत् ॥ १९
तेन कामः कृतो मिथ्या ब्राह्मणेभ्य इति श्रुतिः ।
स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतीपतिः ॥ २०
पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ।

C. 3. 10010
B. 3. 110. 43
K. 3. 111. 21

---

12 a) D1. 2 जज्ञे (for जात). — b) N ऋष्य° (K2 ऋषि°) (for ऋश्य°). — c) Ś1 महापुत्रो; K1 °ह्रदा; K2 ब्रह्मपुत्रो; K3 महाग्रहे (*sup. lin.* °ह्र); K4 °बलो; B1. 3 Dc महार्हः स; B2 Dn D4–6 G1 °हंस्य; T1 °व्रतो (for °ह्रदे); cf. 13^{a}.

13 b) D3. 5 तप आस्थितः (for तपसि स्थितः). — c) Ś1 K1. 4 D3 T2 G3. 4 M2 °काल- (for °कालं). — d) To avoid hiatus, Ś1 K D3. 5 मुनिर् (for ऋषिर्). K3. 4 B3 °संमितः; D3. 5 T2 G2–4 M2 °सत्तमः. Dc Dn B2 D4. 6 ऋषिः स (Dc Dn2 by transp. स ऋषिर्) देवसंमितः; G1 स ऋषिर्देवसत्तमः.

15 a) Ś1 K1. 2 सा हि (for सह). — b) Ś1 K1. 2 ह्यंतर्वत्न्यभवत्; B Dc Dn D4. 6 गर्भिणी चा(B1. 4 Dc2 सा)-भवत् (for सा गर्भिण्यभवत्). Ś1 K1–3 B3. 4 Dc Dn D2–6 ततः; K4 B1. 2 D1 G1 तदा (for नृप). — After 15^{ab}, K1. 2 B Dc Dn D3(marg. *sec. m.*). 4. 6 T2 (*sec. m.*) G3 ins.:

543* सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
देवकन्या मृगी भूत्वा मुनिं सूय विमोक्ष्यसे ।

[Occurs (with v.l.) in a Padmapurāṇa MS. (Beng. Rec.); *vide* Lüders, *op. cit.*, pp. 99 ff.]

— c) Ś1 K2 ऋषेश्चैव; K1. 4 च बीजस्य; K3 च जीवस्य; D1. 2 च ववृधे; D3. 5 हि वीर्यस्य (for विधेश्चैव). — d) Ś1 K2 D4 भवित्वा; K1 भवितादू. K1. 4 B D2 S (except G1 M2) देव-. K2 -निर्मितं; K3 B1. 4 -निर्मितः; B2 -निर्मिता.

16 b) D1. 2 तस्य चैव ऋषेः सुतः. — c) Ś1 K1. 3. 4 B D (except Dn1. n3) ऋष्य°; K2 ऋषि° (for ऋश्य°). Ś1 K3 D3. 5 इति ख्यातो; K1. 2. 4 D1. 2 T1 ततो नित्यं (T1 °त्यो) (for तपो°). — d) Dc बाल (for वन). K3 चैव; D1. 2 तस्मिन् (for एव). B1. 3 [अ]भ्यवर्धत; B2. 4 Dc Dn D4. 6 [अ]भ्यवर्तत; T1 विवर्धत (for व्य°). Ś1 स तदा पांडवर्षभ!

17 Ś1 om. 17^{a}–18^{b}. — a) K1. 2 T1 G1 तस्य श्रृंगः (T1 G1 °गं) स शिरसि; K3 B D तस्यर्षेः (D2 °र्षि-) श्रृंगं (B1 श्रृंगं तु) शिरसि; T2 G2–4 तस्य श्रृंगं शिरसि वै. — c) K B1. 2. 4 D (except Dn1. n3) तेनर्ष्य°; T1 स ऋश्य°. K3 D5 T2 G M इत्युक्तः; K4 D3 T1 इत्येव; D1. 2 इत्येतत् (for इत्येवं). — d) K4 नाम्ना (for तदा). K3 D6 S (except T1) स तदा (K3 भवत्) पांडवर्षभ; B2 तदाभूत्प्र-थितो हि सः; D1. 2 नाम्ना चक्रे पिता ततः.

18 Ś1 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — b) K D3. 5 M1 विना पित्रा तु (for पितुरन्यत्र). T2 G3. 4 मानवः (for मानुषः). — d) D1. 2 व्यवस्थितं; T1 G1 व्यवर्धत (for [ऽ]भवन्नृप).

19 b) Ś1 K1–3 D1–3. 5 स राजा राजसत्तम. — d) To avoid hiatus, Ś1 K D1–3. 5. 6 त्वं(K3 वं)गानाम्; B Dn1 S ह्यंगानाम् (for अङ्गानाम्). — After 19, T1 ins.:

544* प्रेमोषितापचारेण तस्य राज्ञो युधिष्ठिर ।

[Cf. 3. 110. 21^{ab}.]

20 a) N G1 कामात्; M2 कामाः (for कामः). N (except Ś1 K1) T2 G3 कृतं; T1 G1. 2 M2 कृता (for कृतो). — b) D3 ब्राह्मणेषु (for °भ्य). K3 श्रुतं (for श्रुतिः). B Dc Dn D4. 6 ब्राह्मणस्येति नः श्रुतिः (B2. 4 Dc °तं). — After 20^{ab}, S ins.:

545* दैवोपहतसत्त्वेन धर्मज्ञेनापि भारत ।

— d) Dc1 om. 20^{d}. Dc2 T1 तथा; Dn ततो (for तदा). B1. 2. 4 Dn D4 वै जगतः पतिः; S भरतसत्तम.

21 Ś1 om. (hapl.) 21–22. — a) K2 S °चारेण

C. 3. 10011
B. 3. 110. 43
K. 3. 111. 21

न ववर्ष सहस्राक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजाः ॥ २१
स ब्राह्मणान्पर्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः ।
प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान्पृथिवीपतिः ॥ २२
कथं प्रवर्षेत्पर्जन्य उपायः परिदृश्यताम् ।
तमूचुश्चोदितास्तेन स्वमतानि मनीषिणः ॥ २३
तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह ।
कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिं चर ॥ २४
ऋश्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ।
वानेयमनभिज्ञं च नारीणामार्जवे रतम् ॥ २५
स चेदवतरेद्राजन्विषयं ते महातपाः ।
सद्यः प्रवर्षेत्पर्जन्य इति मे नात्र संशयः ॥ २६
एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
स गत्वा पुनरागच्छत्प्रसन्नेषु द्विजातिषु ।
राजानमागतं दृष्ट्वा प्रतिसंजगृहुः प्रजाः ॥ २७
ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान् ।
ऋश्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये ॥ २८
सोऽध्यगच्छदुपायं तु तैरमात्यैः सहाच्युतः ।
शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नीत्यां च परिनिष्ठितैः ॥ २९
तत आनाययामास वारमुख्या महीपतिः ।
वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ३०
ऋश्यशृङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः ।
लोभयित्वाभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः ॥ ३१

(for °चाराच्च). — ^{b}) T_2 $G_{2.3}$ राष्ट्रे (for राज्ञो). G_1 (*sup. lin.*) युधिष्ठिर (for यद्द°).

22 $Ś_1$ om. 22 (cf. v.l. 21); G_1 om. 22–23. — ^{a}) D_1 नृपोपृ° (for पर्यपृ°). — G_4 om. 22^{cd}. — ^{d}) $K_{1.2}$ T_1 G_2 समर्थः; T_2m °र्थं (for °र्थान्). B D (except $D_{1-3.5}$) °पते (for °पतिः).

23 G_1 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^{a}) K_3 वर्षेत; $D_{1.2}$ वर्षेत्तु; T_2 G (G_1 om.) हि वर्षेत् (for प्रवर्षेत्). — ^{b}) K_3 Dc D_2 °चिंत्य°; T_1 G_2 °मृश्य°; T_2 G_3 M_1 °मृग्य°; M_2 °गम्य° (for °दृश्य°). — ^{c}) K_4 G_4 त ऊचुश्; Dc_1 नोचुस्तं (for तमूचुश्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ तत्र; K_4 तं च; B_4 Dn D_{4-6} ते तु; Dc_1 राजन् (for तेन). — ^{d}) K_3 प्रसन्नाश्च; B_4 स्वमतेन; Dc_1 ब्राह्मणास्ते; $D_{1.2}$ ब्राह्मणाश्च (for स्वम°).

24 ^{ab}) $D_{1.2}$ एकस्तत्राब्रवीद्वाक्यं राजानं मुनिपुंगवः. — ^{d}) $D_{1.2}$ °णाः समितिंजय.

25 ^{a}) N ऋष्य° ($K_{1.2}$ ऋषि°). $Ś_1$ K_{1-3} B_2 D_3 T_1 G_2 M_2 °वरम् (for °सुतम्). — ^{b}) T_1 G_1 आह्वयस्व (for आन°). $D_{1.2}$ [इ]ह (for च). — ^{c}) K_1 वानीय°; K_4 मानेय°; $D_{1.2}$ वार्तीया°; T_2 G_{2-4} ऐणेय° (for वानेय°). $Ś_1$ K_2 वरणीयमभिज्ञं च.

26 ^{a}) $D_{1.2}$ स च वै यत्र भवति. — ^{b}) Dc_2 $D_{1.2}$ विषयांते (for विषयं ते). — ^{d}) K_3 नास्त्यत्र; T_2 G M मे नास्ति (M_2 नास्ति न) (for मे नात्र). D_2 निश्चितं मनः (for नात्र संशयः).

27 ^{a}) T_2 G_3 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). T $G_{1.3.4}$ M वनं (for वचो). $K_{1.4}$ Dc D_{1-3} T_2 $G_{3.4}$ M राजा (for राजन्). K_3 G_2 तच्छ्रुत्वा च वचो (G_2 वचनं) राजा. — ^{b}) K_4 D_3 चक्रे; S गत्वा (T_1 G_1 राजा) (for कृत्वा). — ^{c}) S कृत्वा (for गत्वा). $D_{1.2}$ आगम्य; M_1 आयातः (for आगच्छत्). — ^{e}) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_1 श्रुत्वा; $D_{1.2}$ मत्वा; T G_{2-4} M_2 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). — ^{f}) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_1 °जहृषुः (for °जगृहुः). $Ś_1$ K $D_{3.5}$ तं प्रजा (K_3 by transp. प्रजास्तं; D_5 ते पूजां) जगृहुस्तदा; $D_{1.2}$ प्रजाः सर्वाः प्रजहर्षिरे (hypermetric !). — After 27, S ins. :

546* स च ताः प्रतिजग्राह पितेव हितकृत्सदा ।

28 ^{a}) $D_{1.2}$ मंत्रिणश्च समाहूय. — ^{b}) $D_{1.2}$ संचित्य (for सचिवान्). B_1 $D_{1.2}$ T_2 $G_{2.3}$ (T_2 G_3 both before corr.) M_2 मंत्रकोविदः. — ^{c}) N (except Dn_1. n_3) ऋष्य°. $Ś_1$ $K_{1.2}$ ऋष्यश्रृंगं समागम्य. — ^{d}) T_1 G_2 मंत्रनिश्चयः (G_2 °यं); T_2 $G_{3.4}$ मंत्रिणश्च ये. $Ś_1$ $K_{1.2}$ चक्रतुर् (K_1 चक्रुस्तन्) मंत्रनिश्चयं.

29 $K_{1.2}$ om. 29. — ^{a}) $Ś_1$ K_4 G_2 M_1 सोभ्य° (for सोऽध्य°). K_4 Dc_2 D_3 उपायान्. B_{1-3} तं; Dc_2 नु (for तु). — ^{b}) K_4 B_{1-3} T_1 G_4 M_1 सहाच्युत (M_1 °तं); D_5 नृपोत्तमः. — T_2 $G_{3.4}$ om. 29^{cd}. — ^{c}) K_3 विमलप्रज्ञैर्; T_1 G_2 M_2 सचिवैर्नित्यं; G_1 सकलैर्नित्यं (for अलमर्थज्ञैर्). — ^{d}) T_1 हिते च; G_2 मंत्रज्ञैः (for नीत्यां च).

30 ^{a}) D_5 तत्र (for तत). K_3 Dn D_6 चानाय°. $B_{1.3.4}$ आज्ञाप° (for आनाय°). M आनया(M_2 आनायया)मास पुरुषैः. — ^{c}) K_3 $D_{1.2}$ विख्यातास्; D_3 निपुणास् (for निष्णातास्).

31 ^{a}) N ऋष्य° (K_2 ऋषि°; K_4 रुष्य°) (for ऋश्य°). — ^{c}) $K_{1.2}$ Dc $G_{1.2}$ [अ]ति-; K_3 D_{1-3} च; T_1 तु; T_2 $G_{3.4}$ [अं]पि (for [अ]भि-). $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc -विश्वस्य; S

ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः ।
अशक्यमूचुस्तत्कार्यं विवर्णा गतचेतसः ॥ ३२
तत्र त्वेका जरद्योषा राजानमिदमब्रवीत् ।
प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनम् ॥ ३३
अभिप्रेतांस्तु मे कामान्समनुज्ञातुमर्हसि ।
ततः शक्ष्ये लोभयितुमृश्यशृङ्गमृषेः सुतम् ॥ ३४
तस्याः सर्वमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ।
धनं च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च ॥ ३५
ततो रूपेण संपन्ना वयसा च महीपते ।
स्त्रिय आदाय काश्चित्सा जगाम वनमञ्जसा ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

लोमश उवाच ।
सा तु नाव्याश्रमं चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये ।
संदेशाच्चैव नृपतेः स्वबुद्ध्या चैव भारत ॥ १
नानापुष्पफलैर्वृक्षैः कृत्रिमैरुपशोभितम् ।
नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥ २
अतीव रमणीयं तदतीव च मनोहरम् ।
चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३
ततो निबध्य तां नावमदूरे काश्यपाश्रमात् ।
चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः ॥ ४
ततो दुहितरं वेश्या समाधायेतिकृत्यताम् ।

C. 3. 10031
B. 3. 111. 5
K. 3. 112. 5

-विश्वस्तं (for -विश्वास्य). — After 31, Ś1 K1. 2 D3. 5 ins.:
547* नियोजयामास च तास्तस्य बालस्य लोभने ।

32 D5 om. 32c–33b. — c) Ś1 K2 तत्कालं; D1. 2 तत्काले (for तत्कार्यं). — d) K3 S विषण्णा (for विवर्णा). Ś1 K1. 2 विचरंतमचेतसः; D1. 2 विषण्णवदनार्चिषः.

33 D5 om. 33ab (cf. v.l. 32). — a) K3 काचिद् (for त्वेका). K3 ब्रवीद्योषा; D1 वरारोहा; D3 जराविष्टा (for जरद्योषा). — d) K3 B4 आनेतुं तं (by transp.). B2 मुनेः सुतं (for तपो°).

34 b) B Dn D2. 4. 6 T1 G1 M2 त्वमनु° (for समनु°). — c) K1 शिक्ष्ये; K2 शक्ये; K3 D1. 6 शक्याम; K4 शिष्ये; B शक्यामि; Dc शक्ष्यसि; Dn D4 शक्ष्यामि; D2 शिष्यम्; D5 शक्यो (for शक्ष्ये). B D (except D3. 5) [आ]न° (for लोभ°). — d) N (except B1. 2 Dn1) ऋष्य° (K1 ऋषि°). K3 तपोधनं; Dc मुनेः सुतं (for ऋषेः सुतम्).

35 a) B D (except D1–3. 5) °प्रेतम् (for °प्रायम्). K4 तस्याः सर्वानुपायार्थान्; T2 G3. 4 स तस्याः समभिप्रायम् (G4 °प्रेतम्). — b) Ś1 D5 अनु°; M1 अभि° (for अन्व°). K4 अभिप्रेत्य महीपतिः.

36 b) Ś1 K1. 3. 4 D3 विशां पते (for मही°).

Colophon. — *Major parvan :* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan :* M1 तीर्थयात्रा, followed by ऋश्यशृंगोपाख्यान. K1 B1. 3. 4 Dc Dn D2–6 T2 G3 (all om. sub-parvan name) mention only ऋष्य(T2 G3 °श्य)शृंगोपाख्यान; K3. 4 B2 D1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यशृंगोपाख्यान. — *Adhy. name :* T2 G3 योषित्प्रेरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2. n3 S 111 (M2 113); D1 115. — *Śloka no.:* Dn 58; D1 37.

111

2 G4 om. 2c–3b. — b) K3 नृप शोभितं; B2 Dn D4. 6 M2 उपशोभितैः.

3 G4 om. 3ab (cf. v.l. 2). — a) Ś1 K1. 4 B1. 4 M तम् (for तद्). — b) K3. 4 सु- (for च). D1. 2 G2 M °रमं (for °हरम्).

4 a) D1. 2 निबध्याथ ततो मावां. — b) D1. 2 सदूरे; D5 व्य° (for अ°). Ś1 K2 काश्यपाश्रमं; K4 काश्यपाश्रमात्.

5 D5 om. 5ab. — a) N (except K3 Dn2 D3; D5 om.) G1 M1 वेश्यां. — b) Ś1 °साद्य; K2. 4 °धास्य; K3 °दश्य; D1. 2 °दिश्य; D3 °शास्य; M °ध्याप्य (for °धाय). B D (except D1–3; D5 om.) °कार्यतां (for °कृत्यताम्). G1 (corrupt) समवाये निकृत्यतां. — c) T1 G1 M [आ]श्रमं; T2 G2–4 [आ]समजं (for [अ]न्तरं).

C. 3. 10031
B. 3. 111. 5
K. 3. 112. 5

दृष्ट्वान्तरं काश्यपस्य प्राहिणोद्बुद्धिसंमताम् ॥ ५
सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य संनिधौ ।
आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमृषेः सुतम् ॥ ६

वेश्योवाच ।

कच्चिन्मुने कुशलं तापसानां
कच्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतम् ।
कच्चिद्भवान्रमते चाश्रमेऽस्मि-
स्त्वां वै द्रष्टुं सांप्रतमागतोऽस्मि ॥ ७
कच्चित्तपो वर्धते तापसानां
पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः ।
कच्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र
कच्चित्स्वाध्यायः क्रियते ऋश्यशृङ्ग ॥ ८

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।

ऋद्धो भवाञ्ज्योतिरिव प्रकाशते
मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयम् ।
पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामा-
द्यथाधर्मं फलमूलानि चैव ॥ ९
कौश्यां बृस्यामास्स्व यथोपजोषं
कृष्णाजिनेनावृतायां सुखायाम् ।
क्व चाश्रमस्तव किं नाम चेदं
व्रतं ब्रह्मंश्चरसि हि देववत्त्वम् ॥ १०

वेश्योवाच ।

ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्य-
स्त्रियोजनं शैलमिमं परेण ।
तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं नो
न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामः ॥ ११

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।

फलानि पक्वानि ददानि तेऽहं
भल्लातकान्यामलकानि चैव ।
परूषकानीङ्गुदधन्वनानि

---

6 ^{a}) $D_{1.2}$ पद्भिरेव ततो गत्वा. — ^{b}) $Ś_1$ K D_3 G_1 तपोयुक्तस्य. $D_{1.2}$ ऋष्यश्टंगमुवाच सा; D_5 पुरुषान्प्रददर्श ह. — ^{cd}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ च; K_3 तत् (for तं). $K_{1.2}$ °गम्य (for °साद्य). T_2 G_{2-4} ददृशे (for ददर्श). $D_{1.2}$ रहोपगम्य चकिता काश्यपस्य महात्मनः.

7 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 18. — ^{a}) D_5 वनेषु (for मुने). — ^{b}) $D_{1.2}$ साधो; D_5 वने (for च वो). $D_{1.2}$ फलमूलं (for मूलफलं). B Dc T G पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः (=8^{b}). — ^{c}) $D_{1.2}$ स्वे (for ऽस्मिन्). — ^{d}) $Ś_1$. $K_{1.3}$ D_3 M च (for वै). $Ś_1$ $K_{1.2}$ $B_{1.3}$ T_2 $G_{3.4}$ M_1 आगतास्मि. K_4 त्वां सांप्रतं द्रष्टुमुपागतास्मि.

8 ^{b}) $B_{1.2.4}$ Dc कच्चिच्च मूलं च फलं प्रभू(Dc° सू)तं; B_3 T_2 G कच्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतं (G_1 प्रसूतं; G_2 समृद्धं) (cf. 7^{b}); $D_{1.2}$ पिता च ते कुशली विप्रमुख्यः. — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1.2}$ चापि (for चैव). — ^{d}) N ऋष्य° (K_1 ऋषि°; B Dc Dn $D_{4.6}$ to avoid hiatus चर्ष्य°; $D_{3.5}$ वै यथावत्); T_1 $G_{1.4}$ M (to avoid hiatus) चर्श्य° (for ऋश्य°).

9 ^{a}) $K_{1.2}$ B Dc Dn D_{4-6} ऋद्ध्या; K_3 T_1 वृद्धो; T_2 G शुद्धो (for ऋद्धो). — ^{b}) K_4 वन्येनाहं त्वमभिवा°. — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5.6}$ च ते; S ते वै (for वै ते). — ^{d}) K_3 यथोचितं; G_1 यथा च मे (for °धर्मं). K_3 Dc $D_{1.3}$ T $G_{3.4}$ M मूलफलानि; G_1 स्यात्कुशलानि (for फल°).

10 ^{a}) $Ś_1$ दृस्याम्; K_3 B Dc D_{1-6} बृष्याम्; K_4 Dn बृश्याम् (for बृस्याम्). — ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ शुभायां; T_2 $G_{2.3}$ सुखाय (for सुखायाम्). — ^{d}) K_3 Dc Dn_2 T_1 om. हि. T_2 G_3 ह; G_2 [इ]ह (for हि). G_1 वने वद त्वं (for हि देववत्त्वम्). D_2 °कल्पः (for °वत्त्वम्).

11 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 19^{cd}. — ^{b}) $D_{1.2}$ न दूरतो दृश्यते योजनानि. — ^{c}) $Ś_1$ K D_{1-3} ह्यभि°; B Dn नाभि° (for ऽनभि°). D_5 ह्यभिवादयतो (for ऽनभिवादनं नो). $Ś_1$ $K_{1.2}$ च; B Dc Dn $D_{4.6}$ G_1 मे; $D_{1.2}$ ते (for नो). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{3.4}$ D_{1-3} अपि स्पृशामः; B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ उपस्पृशामि; D_5 अभिस्पृशामः. — After 11, $K_{1.2}$ B Dc Dn D_3(marg. *sec. m.*). $_{4.6}$ ins.:

548* भवता नाभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया ।
व्रतमेतादृशं ब्रह्मन्परिष्वज्यो भवान्मया ।

[Occurs (with v.l.) in a Padmapurāṇa MS. (Beng. Rec.); *vide* Lüders, *op. cit.*, pp. 99 ff.]

12 ^{a}) $K_{3.4}$ B Dn_2 $D_{1-3.5}$ ददामि. — ^{c}) $Ś_1$ सरूष°; K_2 मरूष°; B Dc Dn $D_{4.6}$ करूष°; D_1 प्ररूढ°; S (except M_1) बिल्वानि चैव (for परूषकानि). — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} प्रियालानां; $B_{1.2.4}$ Dc Dn_1. n_3 $D_{3.4.6}$ पिप्पलानां; $Bm_{.3}$

प्रियालानां कामकारं कुरुष्व ॥ १२

लोमश उवाच ।

सा तानि सर्वाणि विसर्जयित्वा
भक्षान्महार्हान्प्रददौ ततोऽस्मै ।
तान्यृश्यशृङ्गस्य महारसानि
भृशं सुरूपाणि रुचिं ददुर्हि ॥ १३

ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति
चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ।
पानानि चाग्र्याणि ततो मुमोद
चिक्रीड चैव प्रजहास चैव ॥ १४

सा कन्दुकेनारमतास्य मूले
विभज्यमाना फलिता लतेव ।
गात्रैश्च गात्राणि निषेवमाणा
समाश्लिषच्चासकृदृश्यशृङ्गम् ॥ १५

सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षा-
न्प्रपुष्पितानवनाम्यावभज्य ।
विलज्जमानेव मदाभिभूता
प्रलोभयामास सुतं महर्षेः ॥ १६

अथर्श्यशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य
पुनः पुनः पीड्य च कायमस्य ।
अवेक्षमाणा शनकैर्जगाम
कृत्वाग्निहोत्रस्य तदापदेशम् ॥ १७

तस्यां गतायां मदनेन मत्तो
विचेतनश्चाभवदृश्यशृङ्गः ।
तामेव भावेन गतेन शून्यो
विनिःश्वसन्नार्तरूपो बभूव ॥ १८

ततो मुहूर्ताद्धरिपिङ्गलाक्षः
प्रवेष्टितो रोमभिरा नखाग्रात् ।
स्वाध्यायवान्वृत्तसमाधियुक्तो
विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ १९

C. 3. 10047
B. 3. 111. 20
K. 3. 112. 20

D_5 T_1 प्रियालकानां (D_5 °कान्). T_2 G_{2-4} कांक्षितं वै (for कामकारं). For 12[d], Dn_2 $D_{1.2}$ read प्रियालतिंदूकमधूनि यानि, and cont.:

549* गृहाण कामाद्धि ममोपकारा-
स्त्कुरुष्व कामं यदभीप्सितं मे ।

13 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ विसृष्य वेश्या; $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ विसृज्य वे(K_3 वै)श्या; B_3 Dn $D_{4.6}$ विवर्जयित्वा; $D_{1.2}$ विहाय राजन् (for विसर्ज°). — [b]) K_1 $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ भक्ष्याण्यनर्हाणि ददौ (B_2 °णि प्रददौ) (for भक्षान्महार्हान्प्रददौ). K_3 B_1 $D_{3.5}$ T_2 $G_{3.4}$ च तस्मै; B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ ततोस्य (Dc_2 तु तस्य); G_1 नृपोस्मै (for ततोऽस्मै). — [c]) $Ś_1$ ताम्; D_3 तान् (for तानि). N (except B_3 Dc_2 $Dn_{1.}$ n_2) ऋष्य°; T G M_2 °श्रृंगाय (G_1 °श्रृंगश्च). — [d]) Dc स्व°; T_2 G_3 स° (for सु°). D_3 रुचिप्रदानि; S (except M_1) च मोदकानि (for रुचिं ददुर्हि).

14 K_1 om. 14[b]. — [c]) $Ś_1$ K_1 पापानि; K_3 याना°; B D (except $D_{1-3.5}$) G_1 पेया° (for पाना°). $Ś_1$ $K_{1.2}$ ददौ बहूनि; D_5 ततो मुमोह; T_1 G_1 तदा मुमोद. — [d]) $Ś_1$ K_1 मुमोद (for चिक्रीड). $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{3.5}$ चापि; K_3 सापि; K_4 वापि; $D_{1.2}$ चैवं (for the first चैव).

15 [a]) $D_{1.2}$ [आ]रमती सलीलं (for [अ]रमतास्य मूले). $Ś_1$ $K_{1.2}$ सा (K_1 स-) कामुकं भारत चास्य मूले. — [b]) $Ś_1$ K B_3 $D_{3.5}$ °लंब° (K_3 °लंब्य°); $B_{1.4}$ °लज्ज°; $D_{1.2}$ M_1 °नम्य°; G_2 °नद्य° (for °भज्य°). — [c]) T_2 G_{2-4} निषेव्य°; a few MSS. °माना. — [d]) N (except B_3) ऋष्य°.

16 [a]) T_2 $G_{3.4}$ स्तबकां° (for तिलकां°). — [b]) $Ś_1$ K $D_{3.5}$ प्रोत्फुल्लितान्; B Dc Dn $D_{4.6}$ T G_3 सुपुष्पितान्. $Ś_1$ $K_{1.2}$ S (except G_1 M_2) अवनम्या°; $D_{1.2}$ चैव विनामयानां (for अवनाम्यावभज्य). — [c]) $D_{1.2}$ रहोगता सा मदा° (sic).

17 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_1 अथार्ष्यं°; K_3 Dc $Dn_{3.}$ n_3 D_{2-4} अथर्ष्यं°. D_5 निरीक्ष्य (for समी°). — $Ś_1$ K_2 om. from पीड्य (in 17[b]) up to विचेतनः (in 18[b]). — After 17[a], K_1 reads 18[bcd]. — [b]) K (K_2 om.) D_3 गात्रम् (for कायम्). — [c]) K_3 D_3 T_1 M अवेक्ष° (as in text); T_2 G_3 अन्वेष°; G_4 अन्वेक्ष°; the rest अवेक्ष्य°.

18 K_1 reads 18[bcd] after 17[a]. $Ś_1$ K_2 om. up to विचेतन (cf. v.l. 17). — [b]) $Ś_1$ K Dc $Dn_{1.}$ n_2 D_{1-6} ऋष्यश्रृंगः. — [c]) $K_{3.4}$ $D_{2.3.5}$ गतः स ; T_2 G_{2-4} गतोथ (for गतेन). $Ś_1$ K_2 Dn $D_{1.4.6}$ T_2 G शून्ये.

19 [b]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_{1-3} लोमभिर् (for रोमभिर्). $Ś_1$ K_2 D_3 आनखादि; K_3 आजटाभिः; K_4 Dc आनखाग्रं; $D_{1.2}$ आनखांतः. — [d]) S विभंडकः.

20 [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ एकां (for एकं). $Ś_1$ K $D_{3.5}$ °कुक्षि

C. 3. 10048
B. 3. 111. 21
K. 3. 112. 21

सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं
ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।
विनिःश्वसन्तं मुहुरूर्ध्वदृष्टिं
विभाण्डकः पुत्रमुवाच दीनम् ॥ २०
न कल्प्यन्ते समिधः किं नु तात
कच्चिद्धुतं चाग्निहोत्रं त्वयाद्य ।
सुनिर्णिक्तं स्रुक्स्रुवं होमधेनुः
कच्चित्सवत्सा च कृता त्वयाद्य ॥ २१
न वै यथापूर्वमिवासि पुत्र
चिन्तापरश्चासि विचेतनश्च ।
दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाद्य किं नु
पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।
इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी
न वै ह्रस्वो नातिदीर्घो मनस्वी ।
सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः
सुतः सुराणामिव शोभमानः ॥ १
समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः
सुशुक्लकृष्णाक्षतरश्चकोरैः
नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा
हिरण्यरज्जुग्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २
आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे

(for °चित्तम्). — d) S (except G4) विभंडकः. M तमुवाचाथ (for पुत्रमुवाच).

21 a) B1 विद्यंते; T2 G2–4 कल्पिताः (for कल्प्यन्ते). — b) T2 G2–4 ना° (for चा°). — c) B स्रुक्स्रुवं. — d) Ś1 सर्वात्मा (for सवत्सा). Ś1 K2 B2 Dn D1. 2. 4. 6 [अ]द्य; K1 [अ]थ; D5 न (for च). Ś1 B2 Dn D2–4. 6 च (for [अ]द्य).

22 a) Ś1 इहास्य (sic); K1. 2 इहाद्य; Dc एवासि; D1. 2 इवाद्य (for इवासि). — b) Ś1 T G3. 4 M1 [अ]पि (for [अ]सि). — c) Ś1 K D1. 2. 3 (before corr.). 5 M1 [ऽ]निमित्तं (K1 °द्यमात्रं) (for ऽतिमात्रं). K2 त्वमहादि (sic); D1. 2 T1 G1 M किमिहाद्य; T2 G2–4 किमिवाद्य. N G1 किं नु (D1 कच्चित्); T G2–4 खिन्नः; M1 पुत्र (for किं नु, as in M2 only!). — d) Ś1 K1 M त्वा (for त्वां). G1 M2 किम् (for क). D1. 2 T2 G2–4 M1 [अ]भि-; D3 [अ]पि (for [अ]द्य).

Colophon. — *Major parvan :* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan :* M1 तीर्थयात्रा, followed by ऋश्यशृंगोपाख्यान. K4 D1 (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यशृंगोपाख्यान; B Dc Dn D3–6, likewise, only ऋष्यशृंगोपाख्यान. — *Adhy. name :* B4 विभांडकप्रश्नः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K1 16 (=116); Dn1 110; Dn2. n3 S 112 (M2 114); D1 116. — *Śloka no.:* Dn 23; D1 28.

112

1 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 28. — b) D1. 2 न चाति-; M1 नाति- (for न वै). — c) Ś1 K1. 2 °यतेक्षणः (for °यताक्षः). — d) K4 सुरासुराणाम्; Dn D4. 6 G4 स्वतः सुराणाम्. G1 लोभ° (for शोभ°).

2 a) K4 समिद्धरूपः. — b) D1 स (for सु-). K3. 4 (marg. *sec. m.*) °क्षितरश्च; K4 (orig.) °क्षिधरश्च; D2 °क्षरतश्च; M1 °क्षिकृतश्च (for °क्षतरश्च). K3. 4 (marg. *sec. m.* as in text) D5 च गौरः; D1 च गात्रैः; M2 चकोरात् (for चकोरैः). K1 B1 Dc सुशुक्लकृष्णाक्षिरती (K1 °ते)व गौरः; K3 °कृष्णाक्षतलश्चकोरात्; B2–4 Dn D3. 4. 6 सुश्लक्ष्ण(B3 °कक्ष)कृष्णाक्षिरतीव (D3 °तरश्च; *sup. lin.* °रतीव) गौरः (B4 दीप्तः); T1 G1 सुश्लक्ष्णकृष्णाक्ष(G1 °क्षि)तरश्चकोरात्; T2 G2–4 सुश्लक्ष्णवाकृष्णतार(G4 °तरा)श्चकोरात् (T2 [after corr.] G3 °श्च गौरः); text exactly as in Ś1 only! — c) Ś1 K D3. 5 transp. प्रसन्नाः and सुगन्धाः.

विभ्राजते विद्युदिवान्तरिक्षे ।
द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठ-
मजातरोमौ सुमनोहरौ च ॥ ३
विलग्नमध्यश्च स नाभिदेशे
कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा ।
तथास्य चीरान्तरिता प्रभाति
हिरण्मयी मेखला मे यथेयम् ॥ ४
अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं
विकूजितं पादयोः संप्रभाति ।
पाण्योश्च तद्वत्स्वनवन्निबद्धौ
कलापकावक्षमाला यथेयम् ॥ ५
विचेष्टमानस्य च तस्य तानि
कूजन्ति हंसा सरसीव मत्ताः ।
चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि
नेमानि तद्वन्मम रूपवन्ति ॥ ६
वक्त्रं च तस्याद्भुतदर्शनीयं
प्रव्याहृतं ह्लादयतीव चेतः ।
पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी
तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७
यथा वनं माधवमासि मध्ये
समीरितं श्वसनेनाभिवाति ।
तथा स वात्युत्तमपुण्यगन्धी
निषेव्यमाणः पवनेन तात ॥ ८
सुसंयताश्चापि जटा विभक्ता

C. 3. 10059
B. 3. 112. 9
K. 3. 113. 9

---

3 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 29. — D1. 2 read 3 after 5. — a) Ś1 K1. 2 B1m.2m आश्चर्यरूपा (Ś1 °रूपः); K3. 4 (marg. *sec. m.*) D1–3 T2 G आधाराभूता (G1. 2. 4 °तः); B2 अवाल° (m आधार°); T1 आधाररूपः; M1 आधाररूपं. K4 आश्चर्यभूतान्य- रिशुष्य कंठे; D5 आश्चर्यरूपाणि विमुंच्य कंठे. — b) B2. 3 अंतरीक्षे. — c) T2 G2–4 [अ]थ वृत्त(G2 रक्त)रूपौ (for [अ]धरेण कण्ठम्). K2. 3 B Dc Dn D4–6 कंठात्; D3 कक्षात्; M2 कर्णः (for कण्ठम्). — d) Ś1 °लोमं; K D1–3. 5 G1 M1 °लोमौ; G4 °रूपौ (for °रोमौ). Ś1 °हरं (for °हरौ). S मे (for च).

4 b) Ś1 कच्चित्; K1. 2 कश्चित्; S (except T1) कटी (for कटिश्). D3 तु (for च). Ś1 K1. 2 कस्य (for तस्य). K3 [अ]विकृति-; D3 [अ]तिशय- (for [अ]तिकृत-). Ś1 K1. 2 -प्रणामः (for -प्रमाणा). — c) B Dn D4. 6 G1 M1 चीरां- तरतः; T2 G3. 4 M2 °तरता. K1. 3. 4 D1–3 वि- (for प्र-). — After 4, D1. 2 ins.:

550* अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीया
विभाति माला कनकप्रभासा ।
कण्ठे स्थिता वक्षसि घूर्णमाना
यथाक्षमाला भवता निबद्धा ।

5 Ś1 K1. 2 om. 5. — b) K3. 4 B4 (*sup. lin.* as in text) Dc D3 T1. 2 (before corr.) G3. 4 M2 विकुंचितं (for विकूजितं). K3. 4 D1–3. 5 संवि° (for संप्र°). — c) B1 पाणौ च; D1 पाण्यौ च (for पाण्यो°). K3. 4 M1 तद्व- द्धभतुद्; D1 तौ सस्वनतुद्; D3 तद्वुद्धिभृत्करन् (sic); T1 तस्याश्च तनू; G1. 2. 4 तद्वच्च तनू; M2 तद्वद्वहुसं- (for तद्वत्स्वनवन्). — After 5, D1. 2 read 3.

6 a) D1. 2 तस्य तात; M (by transp.) तानि तस्य. — b) Ś1 K1. 2 transp. हंसाः and मत्ताः. D5 शरदीव (for सरसीव). — c) D1. 2 °द्भुतरूपवंति. — d) Ś1 K1. 2 तत्तत्सम- (for तद्वन्मम).

7 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 30. — a) D1. 2 वक्त्रं हि चंद्रप्रतिमं च तस्य. — b) Ś1 K2 प्रह्लादयत्; K4 प्रत्याहृतं; T1 G1 M2 सव्याहृतं; T2 G3. 4 संव्या°; G2 सुव्या°. D5 चित्तं (for चेतः). — d) K3 reads 8d before 7d. K1 T1 व्यथते°; K4 [ऽ]व्यथता° (for व्यथितो°). K3 शृण्वं ततो मे व्यथितांतरात्मा.

8 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 36. — a) B1. 3 Dc D5 T1. 2 (before corr.) G2–4 M माधवमासमध्ये; D1. 2 माधवे चैव मासि. — b) D4. 6 समी- रितं. Ś1 [आ]वि-; K1. 2 D3. 4. 6 [ए]व; K3. 4 [अ]ति-; B1. 3 Dc D5 G3 [अ]व-; B2. 4 Dn D1. 2 [इ]व (for [अ]भि-). All MSS. except K4 G4 M1 -भाति (for -वाति). Cf. Lüders, *op. cit.*, 1897, p. 123. — c) B Dn D3–6 S (except M1) भाति; Dc ताम् (for वाति). D1 तथा च साप्युत्तम°. K3 °गंधवंति (for °पुण्यगन्धी). — d) K3 reads 8d before 7d. Some N MSS. °मानः (for °माणः). Ś1 K1 पुनरेव (for पवनेन). K3 निषिच्यमाणस्य वनेन तातं.

9 a) K3 Dc असंयताश्; B3 सुसंवृताश्. D1. 2 M1 चास्य (for चापि). — D5 om. from जटा up to वृक्षम् (in 10a). K4 विमुक्ता; Dn D4. 6 °बद्धा (for °भक्ता).

C. 3. 10059
B. 3. 112. 9
K. 3. 113. 9

द्वैधीकृता भान्ति समा ललाटे ।
कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवालैः
समावृतौ तस्य सुरूपवद्भिः ॥ ९
तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं
समाहनत्पाणिना दक्षिणेन ।
तद्भूमिमासाद्य पुनः पुनश्च
समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १०
तच्चापि हत्वा परिवर्ततेऽसौ
वातेरितो वृक्ष इवावघूर्णः ।
तं प्रेक्ष्य मे पुत्रमिवामराणां
प्रीतिः परा तात रतिश्च जाता ॥ ११
स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं
जटासु गृह्याभ्यवनाम्य वक्त्रम् ।
वक्त्रेण वक्त्रं प्रणिधाय शब्दं
चकार तन्मेऽजनयत्प्रहर्षम् ॥ १२
न चापि पाद्यं बहु मन्यतेऽसौ
फलानि चेमानि मयाहृतानि ।
एवंव्रतोऽस्मीति च मामवोच-
त्फलानि चान्यानि नवान्यदान्मे ॥ १३
मयोपयुक्तानि फलानि तानि
नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् ।
न चापि तेषां त्वगियं यथैषां
साराणि नैषामिव सन्ति तेषाम् ॥ १४
तोयानि चैवातिरसानि मह्यं
प्रादात्स वै पातुमुदाररूपः ।
पीत्वैव यान्यभ्यधिकः प्रहर्षो
ममाभवद्भूश्चलितेव चासीत् ॥ १५
इमानि चित्राणि च गन्धवन्ति
माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः ।
यानि प्रकीर्येह गतः स्वमेव
स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६
गतेन तेनास्मि कृतो विचेता

— [b]) Ś$_{1}$ द्विधी°; K$_{1.2}$ G$_{1.2}$ द्विधा° (for द्वैधी°). K$_{3}$ B Dc Dn D$_{4.6}$ नाति-; D$_{1.2}$ साति- (for भान्ति). S ललाटदेशे (for समा ललाटे). — [c]) K$_{4}$ B$_{1.4}$ D$_{1.2}$ S (except T$_{1}$ G$_{1}$) वि-; D$_{3}$ तु (for च). S (except M$_{1}$) वर- (for इव). K$_{1.3}$ B Dc Dn D$_{3.4.6}$ T$_{2}$ G$_{1-3}$ M$_{1}$ चक्रवाकैः; D$_{1.2}$ वक्रचक्रैः (for चक्रवालैः).

10 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 37. — D$_{5}$ om. up to वृत्तम् (cf. v.l. 9); Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ om. 10. — [b]) K$_{4}$ B Dn D$_{4-6}$ °हरत्; D$_{1.2}$ T$_{1}$ G$_{1}$ °हतं; T$_{2}$ G$_{2-4}$ °हृतं (for °हनत्). — K$_{4}$ repeats 10 (reading °वद्भिः [cf. 9[d]] for °मुच्चैः first time).

11 [a]) K$_{1.2}$ D$_{3}$ G$_{4}$ तथापि; B$_{1-3}$ Dn D$_{4.6}$ तच्चाभि-; D$_{1.2}$ तथा हि; D$_{5}$ तच्चाव- (for तच्चापि). Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ D$_{3}$ हित्वा; G$_{1}$ गत्वा (for हत्वा). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ D$_{5}$ स्म; K$_{4}$ D$_{1-3}$ सः (for ऽसौ). — [b]) D$_{5}$ हरिद्रुनं (for वातेरितो). Ś$_{1}$ K प्रघूर्णन्; B D G$_{1.4}$ [अ]वघूर्णन् (D$_{5}$ °चूर्णयन्); T$_{2}$ G$_{3}$ [अ]वपूर्णः; G$_{2}$ [अ]वघूर्णितः (for [अ]वघूर्णः). — [c]) Ś$_{1}$ K D$_{1.3.5}$ संप्रेक्ष्य तं (Ś$_{1}$ ते); B Dc Dn D$_{4.6}$ तं प्रेक्षतः (for तं प्रेक्ष्य मे). — [d]) Ś$_{1}$ K$_{2}$ पुरा; T$_{2}$ G$_{3.4}$ तदा (for परा). D$_{1.2}$ पुनश्च (for रति°). Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ D$_{3}$ मेभूत् (for च जाता). — After 11, K$_{4}$ reads 16–17.

12 [b]) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ गृह्णाति (for गृह्याभि-). Ś$_{1}$ T G$_{2-4}$ M °नम्य (for °नाम्य). G$_{1}$ जटासु नम्याभ्यवरुह्य वक्त्रं. — [c]) D$_{1}$ T$_{1}$ G$_{1}$ M वक्त्रे च (for वक्त्रेण). — [d]) T$_{2}$ G$_{2-4}$ च (for प्र-).

13 [a]) T$_{1}$ परिगृह्यते (for बहु मन्यते). Ś$_{1}$ K D$_{3.5}$ सः (for ऽसौ). — [b]) K$_{4}$ D$_{5}$ समा° (for मया°). — [d]) K$_{2.3}$ B Dn D$_{4.6}$ समाददन्मे; Dc स चाददन्मे; D$_{1.2}$ च मे प्रयच्छत्; D$_{3}$ विधान्यदान्मे; D$_{5}$ नवाददान्मे (for नवान्यदान्मे). Ś$_{1}$ अदन् (for अदान्).

14 [a]) Ś$_{1}$ K$_{2}$ D$_{1-3.5}$ G$_{2}$ M$_{2}$ °भुक्तानि (for °युक्तानि). B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_{1.2}$ यानि; D$_{1.2}$ तात (for तानि). — [b]) K$_{3}$ D$_{1-3.5}$ फलानि (for रसेन). — After 14, K$_{1}$ ins. 551*.

15 [c]) S (except T$_{1}$ G$_{1}$) तानि (for यानि). D$_{1.2}$ T G$_{3.4}$ [अ]भ्यधिकं (for °कः)

16 For sequence of K$_{4}$ cf. v.l. 11. — [b]) D$_{1}$ T G ग्रथितानि (for [उ]द्ग्रथि°). D$_{1.2}$ चाद्य मे (for पट्टैः). — [c]) T$_{2}$ (before corr.) G$_{1.2.4}$ [ए]व (for [इ]ह). Ś$_{1}$ K D$_{3}$ तपस्वी; D$_{1.2}$ तरस्वी (for स्वमेव). — [d]) Ś$_{1}$ K D$_{1-3}$ स्वम्; T$_{1}$ तम् (for स).

17 For sequence of K$_{4}$ cf. v.l. 11. — [b]) K$_{3}$ B

गात्रं च मे संपरितप्यतीव ।
इच्छामि तस्यान्तिकमाशु गन्तुं
तं चेह नित्यं परिवर्तमानम् ॥ १७
गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात
का नाम सा व्रतचर्या च तस्य ।
इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्धं
यथा तपः स चरत्युग्रकर्मा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

विभाण्डक उवाच ।
रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र
रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन ।
अतुल्यरूपाण्यतिघोरवन्ति
विघ्नं सदा तपसश्चिन्तयन्ति ॥ १
सुरूपरूपाणि च तानि तात
प्रलोभयन्ते विविधैरुपायैः ।
सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति
तान्युग्रकर्माणि मुनीन्वनेषु ॥ २
न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा
सतां लोकान्प्रार्थयानः कथंचित् ।
कृत्वा विघ्नं तापसानां रमन्ते

C. 3. 10072
B. 3. 113. 3
K. 3. 114. 3

D_c D_n D_{4-6} °दह्यतीव; G_2 °तप्यते च; M_2 °तप्यमेव (for °तप्यतीव). — c) G_1 [आ]श्रमम् (for [अ]न्तिकम्). M_1 एव (for आशु). — d) $Ś_1$ K_2 M_1 तं वेह; $K_{1.4}$ ते चेह; K_3 तथैव; G_1 तं नेह; G_2 तं चैव (for तं चेह).

18 a) T_1 M गच्छाव (for गच्छामि). $Ś_1$ K $D_{3.5}$ इच्छामि विज्ञातुमहं हि ($K_{1.2}$ च) तात. — b) $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_5 सा स्याद् (for सा). K_4 D_n $D_{4.6}$ ब्रह्म° (for व्रत°). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1-3.5}$ हि (for च). — d) $Ś_1$ K_1 $D_{1.5}$ सं- (for स). $B_{2.4}$ D_n $D_{4.6}$ आर्यधर्मा; T_1 G_2 M उग्रधर्मा; T_2 G_3 उग्रधर्म; G_1 इत्युग्रधर्मा; G_4 आर्यधर्मः (for उग्रकर्मा). — K_2 $B_{2.4}$ D_n D_3 (marg. *sec. m.*). $_{4.6}$ ins. after 18: K_1, after 14:

551* चर्तुं तथेच्छा हृदये ममास्ति
दुनोति चित्तं यदि तं न पश्ये ।

Colophon. G_4 partly broken. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_{n2} T_2 G_{2-4} M_1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B_4 M_1 तीर्थयात्रा, followed by ऋष्य(M_1 °श्य)श्रृंगोपाख्यान. $K_{1.4}$ B_{1-3} D_c D_n D_{2-6} (all om. sub-parvan name) mention only ऋष्यश्रृंगोपाख्यान; K_3 D_1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यश्रृंगोपाख्यान (D_1 *vice versa*). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 17 (=117); $D_{n2.n3}$ S (G_4 broken) 113 (M_2 115); D_1 117. — *Śloka no.:* D_n 19; D_1 21.

113

1 For stanzas 1–4, cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 56. — b) B_4 °द्भुतदर्शनानि. — c) K_3 अघोररूपाणि; K_4 $B_{3.4}$ D_c D_n D_{4-6} T_2 $G_{1.3}$ M_2 अतुल्यवीर्याणि; $D_{1.2}$ तुल्यप्रचाराणि (for अतुल्यरूपाणि). B D_c अतिरूप°; D_n $D_{4.6}$ अभिरूप° (for अतिघोर°). — d) T_2 (before corr.) तात; G_4 तथा (for सदा).

2 Cf. v.l. 1. — a) $Ś_1$ T_2 $G_{3.4}$ स्वरूप° (for सुरूप°). $D_{1.2}$ हि तानि; T_2 G_{2-4} कृतानि; G_1 M_2 तु तात; M_1 च तात (for च तानि). D_5 तानि नो; S कृत्वा (G_1 भूत्वा) (for तात). — b) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तैर्लोभयित्वा; K_3 ते लोभ्य चैतान्; K_4 D_c D_3 तैर्लोभ्यमानान् (D_c °माना); D_5 विलोभयित्वा; S प्रलोभ्य (T M_1 विलोभ्य; G_1 विमोह्य) भूयो (for प्रलोभयन्ते). $D_{1.2}$ तैर्लोभ्यमानोतिविधेयरूप (D_2 °पी). — T_1 om. 2^d–3^d. — d) B_3 D (except $D_{1-3.5}$) S (except M_1; T_1 om.) °रूपाणि (for °कर्माणि). $D_{1.2}$ वने चरंति (for मुनीन्वनेषु).

3 Cf. v.l. 1. — T_1 om. 3 (cf. v.l. 2). — b) $Ś_1$ K $D_{3.5}$ T_2 G_3 कदा° (for कथं°). — d) $K_{1.2.4}$ B_1 G_1 तपसा; K_3 D_5 ता(D_5 त)पसां; B_{2-4} D_n $D_{3.4.6}$ तापसः

C. 3. 10072
B. 3. 113. 3
K. 3. 114. 3

पापाचारास्तपसस्तान्यपाप ॥ ३
असज्जनेनाचरितानि पुत्र
पापान्यपेयानि मधूनि तानि ।
माल्यानि चैतानि न वै मुनीनां
स्मृतानि चित्रोज्ज्वलगन्धवन्ति ॥ ४
लोमश उवाच ।
रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं
विभाण्डकस्तां मृगयांबभूव ।
नासादयामास यदा त्र्यहेण
तदा स पर्याववृतेऽऽश्रमाय ॥ ५
यदा पुनः काश्यपो वै जगाम
फलान्याहर्तुं विधिना श्रामणेन ।
तदा पुनर्लोभयितुं जगाम
सा वेशयोषा मुनिमृश्यशृङ्गम् ॥ ६
दृष्ट्वैव तामृश्यशृङ्गः प्रहृष्टः
संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम् ।
प्रोवाच चैनां भवतोऽऽश्रमाय
गच्छाव यावन्न पिता ममैति ॥ ७
ततो राजन्काश्यपस्यैकपुत्रं
प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावम् ।
प्रलोभयन्त्यो विविधैरुपायै-
राजग्मुरङ्गाधिपतेः समीपम् ॥ ८
संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु
संतारितां नावमतीव शुभ्राम् ।
तीरादुपादाय तथैव चक्रे
राजाश्रमं नाम वनं विचित्रम् ॥ ९
अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा
विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् ।
ददर्श देवं सहसा प्रवृष्ट-
मापूर्यमाणं च जगज्जलेन ॥ १०

(for तपसः). K3 चाप्यपाप; B1 Dc तानपास्य (Dc °स्येत्); B2. 3 Dn D3. 4. 6 तान्न पश्येत्; B4 तान्न पास्ये; D5 तापयंति; T2 G2. 3 पातयंति; G1. 4 प्रापयंति (for तान्यपाप). D1. 2 M पापाचाराण्यतपस्कान्यपाप (D1. 2 °पापे).

4 Cf. v.l. 1. — [a]) Ś1 K1–3 °जनैराचरि°; D1. 2 °जनेनावग° (for °जनेनाचरि°). — [b]) K1. 3 B1–3 Dc Dn2 D5 G2 M पानानि (for पापानि). B3 तत्र; D5 G1 तात; T1 पुत्र (for तानि). — [d]) Dc पूतानि; T1 ऋ°; T2 G3 व्र° (T2 वृ° also); G1 भृ°; G2 धृ° (for स्मृ°). Ś1 K2. 3 D1–3. 5 तान्युत्तमगंध°; K1. 4 चित्रोत्तमगंध°.

5 B1 D (except D1–3. 5) S om. the ref. — [b]) S (except G4) विभंडकः. K3 T G2. 3 तं (for तां). — [c]) K1 तदा; Dn3 सदा; D1 यथा (for यदा).

6 [b]) K3. 4 Dc D1–3. 5 विविधानि (for विधिना). K1 B Dn D4. 6 [आ]श्रावणेन; K2 श्रम°; Dc D1–3. 5 G2. 4 [आ]श्रमाच्च (D1–3 °मात्तः; D5 °मेभ्यः; G2. 4 °मेसौ); T1 श्रमकेन; T2 G3 ममेति; G1 काननानि; M1 श्रमेण; M2 चाश्रमेण (for श्राम°). — [d]) Ś1 K2 T2 G3 सा वेश्ययोषा; K1 सा वेष्य°; K4 G1 सा वेश्या योषिन्; D1 विवेश योषा; D6 सा वैश्मयोषा; T1 G2. 4 M सा वेशयोषिन्. D1. 2 ऋषिम् (for मुनिम्). N ऋष्य° (for ऋश्य°).

7 [a]) N ऋष्य° (for ऋश्य°). — [b]) G2. 4 स भ्रांत° (for संभ्रान्त°). K2 Dc D1 न्यपतत्; B2 G4 [ऽ]भ्यगमत्; D5 [ऽ]प्यवदत्; T1 G2 ह्यभवत्; M2 [ऽ]प्यभवत् (for ऽभ्यपतत्). — [c]) B1. 3 चैनं (for चैनां). Ś1 K1. 2 B1D3. 5 T1 G1. 2. 4 M2 भवदाश्रमाय; K4 Dn3 °तः श्रमाय. — [d]) D5 [अ]भ्युपैति; D6 समेति (for ममैति).

8 Before 8, S (except T1 G4) ins. लोमशः. — [a]) D1. 2 [आ]त्मजं तं; T1 G1 [आ]शु पुत्रं; M1 [ए]व पुत्रं (for [ए]कपुत्रं). — [b]) Ś1 K1 प्रालोभ्य; K2 प्रलोभ-; K3 पुण्यप्र-; K4 पुण्येन; K4m D3. 5 प्रलोभ्य (for प्रवेश्य). S (except M2) वेगेन (for यो°). Ś1 K1. 2 विमुच्य मानं; K4 D1. 2 विमु(D1 °मो)ह्यमानं. — Ś1 om. 8[cd]. — [c]) K1. 2 B D G1 M2 °मोद° (for °लोभ°).

9 [a]) T G2–4 M1 °दर्शनाय; M2 °दर्शनेषु (for °दर्शने तु). — [b]) B1. 4 Dc इहाति-; Dn D4–6 अथाति- (for अतीव). — [c]) K1 Dn3 D1 G1 नीराद् (for तीराद्). — [d]) K4 B2–4 Dn D4–6 नाम्या° (for राजा°).

10 [a]) Dc तत्र; D1. 2 तात; D4 ते तु (for तं तु). — After 10[a], T1 reads 12[a] (with v.l.) for the first time, *repeating* it in its proper place. — [b]) S विभंडक°. D1. 2 यज्ञरूपं (for एकपुत्रम्). — [c]) B1 ववर्ष (for ददर्श). B1 देवः; D1 चैवं; D2 चैनं; S (except M2) मेघैः (for देवं). K2 B1 Dc D1 T1 G2. 4 प्रहृष्टम्; B2. 4 Dn3 D5 M2 प्रवि°

स लोमपादः परिपूर्णकामः
सुतां ददावृश्यशृङ्गाय शान्ताम् ।
क्रोधप्रतीकारकरं च चक्रे
गोभिश्च मार्गेष्वभिकर्षणं च ॥ ११

विभाण्डकस्याव्रजतः स राजा
पशून्प्रभूतान्पशुपांश्च वीरान् ।
समादिशत्पुत्रगृद्धी महर्षि-
र्विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ १२

स वक्तव्यः प्राञ्जलिभिर्भवद्भिः
पुत्रस्य ते पशवः कर्षणं च ।
किं ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे
दासाः स्म सर्वे तव वाचि बद्धाः ॥ १३

अथोपायात्स मुनिश्चण्डकोपः
स्वमाश्रमं फलमूलानि गृह्य ।
अन्वेषमाणश्च न तत्र पुत्रं
ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४

ततः स कोपेन विदीर्यमाण
आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् ।
जगाम चम्पां प्रदिधक्षमाण-
स्तमङ्गराजं विषयं च तस्य ॥ १५

स वै श्रान्तः क्षुधितः काश्यपस्ता-
न्घोषान्समासादितवान्समृद्धान् ।
गोपैश्च तैर्विधिवत्पूज्यमानो
राजेव तां रात्रिमुवास तत्र ॥ १६

संप्राप्य सत्कारमतीव तेभ्यः
प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थ सौम्याः ।
ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे
धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७

C. 3. 10086
B. 3. 113. 17
K. 3. 114. 17

(for प्रवृ°). — D_2 om. 10^d–11^a. — ^{d}) D_1 ऋषेः सुतं तं सहसाभिपूज्य. — After 10, D_1 ins.:

552* समायाते ऋष्यश्रृङ्गेऽथ राजन्.

11 D_2 om. 11^a (cf. v.l. 10). — ^{a}) K_4 °चेताः (for °कामः). — ^{b}) T_2 G_{2-4} अदात् (for ददौ). N (except B Dn_3 D_1) ऋष्य° (for ऋश्य°). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ तस्य (for चक्रे). $D_{1.2}$ °करामदास्सः (for °करं च चक्रे). — ^{d}) N गाश्चैव (D_{1-3} गावश्च) (for गोभिश्च). $Ś_1$ च कर्मणा हि; K B D च कर्षणानि (for [अ]भिकर्षणं च).

12 ^{a}) S (except G_1 M_2) विभंडक°. — ^{b}) K_3 पशुपान्प्रवीरान्; B_4 °पांश्च धीमान्; $D_{1.2}$ °पालांश्च (D_1 °पालकांश्च) धीरान्; T_2 G_{2-4} °पालांश्च वीरान्; M_1 °पांश्च धीरान्. — ^{c}) $K_{1.2}$ T_2 G_{2-4} M_1 पुत्रगृध्नर्; $D_{1.2}$ यत्र चासौ; T_1 M_2 पुत्रगृद्धिर्. — ^{d}) S विभंडकः.

13 ^{a}) $D_{1.2}$ तत एवं (for प्राञ्जलिभिर्). — ^{b}) T_2 $G_{2.3}$ कर्षणानि (for °णं च). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ B_1 Dc D_2 S किं (for वै). D_3 transp. वै and क्रियतां. K_3 किं कर्म ते करवामो महर्षे. — ^{d}) $D_{1.2}$ प्रब्रूहि (for दासाः स्म). D_5 बालवृद्धाः; M_2 चापि बद्धाः (for वाचि बद्धाः). K_3 D_3 दासाः सर्वे तव वाचि प्रवि(D_3 °ब)द्धाः. — After 13, $D_{1.2}$ ins.:

553* तत्कोपशान्तेः प्रतिकारमेवं
कृत्वा सुखी संबभूवाथ राजा ।

14 ^{a}) $K_{1.3}$ T_1 $G_{2.4}$ M_2 अथापयात्. $D_{1.2}$ तीव्र°; $G_{1.4}$ बद्ध° (for चण्ड°). — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 मूलफलानि (D_5 °दि) (for फलमूलानि). K_4 B Dc Dn $D_{1.2.4.6}$ मूलफलं (Dc D_6 फलमूलं) गृहीत्वा ($D_{1.2}$ विहाय); D_3 फलमूले गृहीत्वा; S मूलफलं प्रगृह्य. — ^{d}) $Ś_1$ चुकोप; K_2 $D_{1.2}$ G_4 चुक्रोश (for चुक्रोध). $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1.2.5}$ T_1 भृशं ततः स्म (K_3 D_5 सः; $D_{1.2}$ T_1 [अ]सौ); K_4 भृशं महात्मा; G_1 तदा भृशं सः.

15 ^{a}) B_1 Dc Dn_3 D_4 $G_{2.4}$ विदार्यमाण. — ^{b}) $Ś_1$ K B_4 Dc $D_{1.2.5}$ आशंस°; T G तं (G_2 तत्) शंक° (for आशंक°). K_3 नृपतिर्; T G [अं]गपतेर् (for नृपतेर्). $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ $D_{1.2.5}$ विनाशं (for विधानम्). — ^{c}) K_3 ययावरण्यात् (for जगाम चम्पां). D_3 वेश्यां; T $G_{3.4}$ पंपां (for चम्पां). $Ś_1$ $K_{1.2}$ B Dc Dn $D_{1.6}$ $G_{1.3.4}$ M_1 प्रतिधक्ष्यमाणस्; K_3 प्रतिदिक्ष°; K_4 प्रतिधक्ष°; $D_{2.4}$ प्रतिवक्ष्य°; D_3 प्रतिवीक्ष्य°; D_5 प्रदिदक्ष°; T_1 प्रतियक्ष्य°. — ^{d}) B Dc Dn $D_{4.6}$ °राजं सपुरं सराष्ट्रं; D_3 °राजं प्रति जातकोपः.

16 D_1 om. 16^b. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $D_{1.2}$ घोषैः (for गोपैः). $Ś_1$ $K_{1.2}$ तु (for च). T_2 G_{2-4} विविधैः (for विधिवत्). — ^{d}) $D_{1.2}$ हृष्टः; D_3 वीरः (for तत्र).

17 ^{a}) $Ś_1$ $K_{3.4}$ D_{1-3} तं प्राप्य; K_1 स प्राप्य; K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ अवाप्य (for संप्राप्य). S (except T_1) हृष्टः (for तेभ्यः). — ^{b}) T_2 G_{2-4} तस्य (for कस्य). Dc प्रहिताः; T_1 M प्रकृताः; T_2 $G_{3.4}$ प्रकृतान्; G_2 प्रकृतीन् (for प्रथिताः). $Ś_1$ $K_{1.2}$ स्म; T_1 स-; T_2 G_{2-4} च (for स्थ). B Dn D_{3-6} गोपाः; T_2 G_{2-4} सर्वान् (for सौम्याः). $D_{1.2}$ प्रोवाच कस्यो-

C. 3. 10087
B. 3. 113. 18
K. 3. 114. 18

देशे तु देशे तु स पूज्यमान-
स्तांश्चैव शृण्वन्मधुरान्प्रलापान् ।
प्रशान्तभूयिष्ठरजाः प्रहृष्टः
समाससादाङ्गपतिं पुरस्थम् ॥ १८
संपूजितस्तेन नरर्षभेण
ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम् ।
शान्तां स्नुषां चैव ददर्श तत्र
सौदामिनीमुच्चरन्तीं यथैव ॥ १९
ग्रामांश्च घोषांश्च सुतं च दृष्ट्वा
शान्तां च शान्तोऽस्य परः स कोपः ।
चकार तस्मै परमं प्रसादं
विभाण्डको भूमिपतेर्नरेन्द्र ॥ २०
स तत्र निक्षिप्य सुतं महर्षि-
रुवाच सूर्याग्निसमप्रभावम् ।
जाते पुत्रे वनमेवाव्रजेथा
राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा ॥ २१
स तद्वचः कृतवानृश्यशृङ्गो
ययौ च यत्रास्य पिता बभूव ।
शान्ता चैनं पर्यचरद्यथाव-
त्खे रोहिणी सोममिवानुकूला ॥ २२
अरुन्धती वा सुभगा वसिष्ठं
लोपामुद्रा वापि यथा ह्यगस्त्यम् ।
नलस्य वा दमयन्ती यथाभू-
द्यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥ २३

त्पथि सस्यसंघाः. — After 17, D2 ins.:
554* गोपास्तथैते कर्षणं चैवमेते.

18 ^{a}) K3 B2 Dn D4. 6 देशेषु देशेषु; B1. 3. 4 Dc S एवं स देशेषु; D3 देशेथ देशेथ. Ś1 K1 सं-; B Dc S [अ]भि- (for स). B1. 4 सज्ज° (for पूज्य°). — ^{b}) B4 तथैव; D3 तांस्तान् (for तांश्चैव). Ś1 K1. 2 Dn3 D3 G2 मधुरप्र°; K4 मधुरान्प्रवदान्; D1. 2 मधुरां च वाचं. — ^{c}) Ś1 K2–4 D5 °तरं (for °रजाः). Dn2. n3 D4. 6 प्रविष्टः; T2 G2–4 सुहृ° (for प्रहृ°). — ^{d}) Ś1 K1. 2 D3 °सदद् (for °ससाद). Ś1 K1–3 D1. 2 अंगपतेः; D3 राष्ट्रपतिं. Ś1 K1–3 D1. 2 पुरं तत्; K4 प्रहृष्टं; G1 पुनस्तं (for पुरस्थम्).

19 ^{a}) K2. 3 B1–3 Dn D1. 3–6 T2 G3 M1 स (for सं-). — ^{b}) S त्रिदिवे (for दिवि देवं). — ^{c}) S ततः (for शान्तां), and शांतां (for तत्र). — ^{d}) Ś1 K1. 2 B Dn1. n3 D1. 4–6 T2 G1. 3 सौदामनीम्; G4 असौ मुनिर् (for सौदामिनीम्). K4 प्रचरंतीं; T1 ह्युच्च°; T2 (after corr.) G3 आच°; M व्युच्च° (for उच्च°). T2 (orig.) G4 विद्युदिवाचरंतीं (for उच्चरंतीं यथैव). K2. 4 तथैव; G2 यथावत्; G3 यथा वै (for यथैव).

20 ^{a}) K1 सुतांश्च; B Dc Dn D4. 6 सुतस्य; D2 सुतां च (for सुतं च). — ^{b}) G1 प्र- (for च). Ś1 [अ]पि पुनः; K1. 2 [अ]स्य पुनः; K3 स परं; S परमो (for [अ]स्य परः). Ś1 K1. 2. 4 प्र-; K3 स्म; D5 च; S [अ]स्य (for स). — ^{c}) Ś1 K Dc D5 तस्याथ परं; B1. 3 Dn D3. 4. 6 तस्यैव परं; B2 तस्योपसरं; B4 M1 तस्मै च परं (for तस्मै परमं). — ^{d}) S विभंडको. T2 (after corr.) G3 भूपतये (for भूमिपतेर्).

21 ^{b}) B Dc Dn D4. 6 T G M1 सूर्याग्निसमप्रभावः; D1. 2 M2 °ग्निसमानतेजाः; D5 °तिशयप्रभावं. — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 D3. 5 [ऽ]पत्ये; B1–3 Dn1 D4. 6 तु पुत्रे; B4 Dn3 D1. 2 T2 G3 च पुत्रे (for पुत्रे). Ś1 Dc T1 G1 वनमेव व्र°; B1. 3 स वनं व्र°; B4 वनमेव गच्छेः; D1. 2 त्वमिहाव्र° (for वनमेवाव्र°). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 D3. 5 कार्याणि; K3 कर्मा° (for प्रिया°). — After 21, D1. 2 ins.:
555* कृत्वा तथैवास्य नृपस्य राजन्;
while G1 ins.:
556* इत्युक्त्वासावृश्यशृङ्गं महात्मा
विभण्डको रोमपादेन राजा ।
संपूजितो हृष्टचेता महर्षि-
र्ययौ वनं मुनिवर्यैः प्रजुष्टम् ।

22 ^{a}) N (except B4) ऋष्यशृंगो. — ^{b}) D1 जगाम (for ययौ च). T2 G2–4 स्व- (for [अ]स्य). — ^{c}) B1. 3 यथा वै; B2. 4 Dn D4. 6 नरेंद्र; D1. 2 तथावत्; T G1. 3. 4 तथा वै (for यथावत्). — ^{d}) K4 एका यथैव; B1 एकं तथास्य; B4 यथानुकूला; Dc एकं तथैव; T1 G1 M1 इवानुरक्ता (for इवानुकूला). Ś1 K1–3 D1. 2. 5 M2 यथा खे वै (K3 by transp. वै खे; D5 च वै) रोहिणी सोममेका (K3 चंद्रकांतं; D1. 2 सोममेकं).

23 G4 om. 23^{ab}. — ^{a}) K3 शुभगा वा; G2 चापि यथा (for वा सुभगा). M1 [इ]व (for वा). — B3 om. from वसिष्ठं up to शोभयन् (in 25^{b}). — ^{b}) Ś1 K1 वेह; K2–4 D5 चेह; B2. 4 Dn1. n3 D4. 6 G1 वा; D2 G2 चापि (for वापि). — ^{c}) Dn D4. 6 वै (for वा). Ś1 K1. 2 D1. 2 यथावद्; K3 यथैव; D5 यथा वा (for यथाभूद्).

24 B3 om. 24 (cf. v.l. 23); G4 om. 24^{ab}. — ^{c})

नाडायनी चेन्द्रसेना यथैव
वश्या नित्यं मुद्गलस्याजमीढ ।
तथा शान्ता ऋश्यशृङ्गं वनस्थं
प्रीत्या युक्ता पर्यचरन्नरेन्द्र ॥ २४

तस्याश्रमः पुण्य एषो विभाति
महाह्रदं शोभयन्पुण्यकीर्तेः ।
अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्ध-
स्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहि राजन् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जनमेजय ।
आनुपूर्व्येण सर्वाणि जगामायतनान्युत ॥ १
स सागरं समासाद्य गङ्गायाः संगमे नृप ।
नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाप्लवम् ॥ २
ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान्प्रति भारत ॥ ३
लोमश उवाच ।
एते कलिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्शरणमेत्य वै ॥ ४
ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम् ।
उत्तरं तीरमेतद्धि सततं द्विजसेवितम् ॥ ५

C. 3. 10099
B. 3. 114. 5
K. 3. 115. 5

B (B_3 om.) D (except $D_{1.2}$) M_2 नारायणी; T G (G_4 om.) M_1 नाळायणी (for नाडायनी). $Ś_1$ K_4 Dc_2 चंद्रसेना; K_1 चंद्रसेनं; K_2 चंद्रसीनं; B_2 D_4 T_2 G_3 वेंद्रसेना. K_3 Dn $D_{3.4.6}$ T_2 G_3 बभूव (for यथैव). — After 24^{ab}, $D_{1.2}$ ins.:

557* राकोदितेन्दूदयतुल्यकीर्तेः.

T G ins. after 24^{ab} (G_4, which om. 24^{ab}, ins. after 23):

558* यथा सीता दाशरथेर्महात्मनो
यथा तव द्रौपदी पाण्डुपुत्र ।

— ^{c}) After शान्ता; $B_{2.4}$ T_1 $G_{1.2}$ M ins. [अ]पि, T_2 G_3 हि (to avoid hiatus). N (except D_6; B_3 om.) ऋष्य°.

25 B_3 om. up to शोभयन्. — ^{a}) B_2 D (except D_{1-3}) [अ]व-; G_1 [अ]भि- (for वि-). — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} °तीर्थैः; B Dn $D_{4.6}$ T_1 °कीर्तिः; $D_{1.3.5}$ °तीर्थः (for °कीर्तेः). — ^{d}) B_1 Dc T_2 G उप- (for अनु-). $Ś_1$ K B_1 Dc $D_{1.2}$ -यातासि; D_5 -यातः स (for -संयाहि). D_5 राजा (for राजन्).

Colophon. — *Major parvan*: $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 T G_{2-4} M_1 आरण्य. — *Sub-parvan*: $B_{3.4}$ M_1 तीर्थयात्रा, followed by ऋष्य(M_1 °श्य)श्रृंगोपाख्यान. $Ś_1$ K_{1-3} B_2 Dc Dn $D_{2-4.6}$ M_2 (all om. sub-parvan name) mention only ऋष्य(M_2 °श्य)श्रृंगोपाख्यान; K_4 B_1 $D_{1.5}$, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यश्रृंगोपाख्यान. To ऋष्यश्रृंगोपाख्यान, $Ś_1$ $K_{1.3}$ B_1 $D_{1-3.5}$ M add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 112; Dn_2 113 (as in text); Dn_3 S 114 (M_2 116); D_1 118. — *Śloka no.*: Dn 25; D_1 26.

114

1 ^{a}) D_{1-3} प्रयाताः. K_4 B_1 $D_{3.5}$ S (except M_1) कौशिक्यां. — ^{b}) $D_{1-3.5}$ पांडवा. — ^{c}) $Ś_1$ K Dc_2 D_{1-3} °पूर्वेण (for °पूर्व्येण). $D_{1.2}$ तीर्थानि (for सर्वाणि). — ^{d}) $D_{1.2}$ जग्मुर् (for जगाम). K_2 $D_{1.3.5}$ T_1 च; $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ [अ]थ (for [उ]त).

2 ^{a}) K_3 सागरः स; K_4 D_5 सागरं स (by transp.); B_1 सागरं च. $Ś_1$ $K_{1.2}$ सागरं समुपासाद्य. — ^{b}) $B_{2.3}$ G_1 M_2 नृपः.

3 ^{a}) $Ś_1$ समुद्रतीराणि; $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ °तीर्थानि; B_3 °तीर्थेन. — ^{b}) B_3 om. 3^{b}. $Ś_1$ G_1 T_2 (before corr.) °धाधिप.

4 ^{b}) K_3 Dn $D_{4.6}$ G_4 तत्र (for यत्र). — ^{c}) K_3 तत्रा°; D_1 अत्रा° (for यत्रा°). T_2 $G_{3.4}$ वै (for ऽपि). — ^{d}) $D_{1.2}$ देवाश्चापि युधिष्ठिर.

5 ^{a}) T G_2 सत्रिभिः; G_1 भ्रातृभिः; G_4 वसुभिः. $D_{1.2}$ तु सदा जुष्टं; T_2 G_3 सुसुदा युक्तं; G_4 सोमपायुक्तं. — ^{b}) $D_{1.2}$

C. 3. 11000
B. 3. 114. 6
K. 3. 115. 6

समेन देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः ।
अत्र वै ऋषयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरीजिरे ॥ ६
अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र पशुमादत्तवान्मखे ।
रुद्रः पशुं मानवेन्द्र भागोऽयमिति चाब्रवीत् ॥ ७
हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ ।
मा परस्वमभिद्रोग्धा मा धर्मान्सकलान्नशीः ॥ ८
ततः कल्याणरूपाभिर्वाग्भिस्ते रुद्रमस्तुवन् ।
इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानयांचक्रिरे तदा ॥ ९
ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् ।
अत्रानुवंशो रुद्रस्य तं निबोध युधिष्ठिर ॥ १०
अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम् ।
देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्रुद्रस्य शाश्वतम् ॥ ११
इमां गाथामत्र गायन्नपः स्पृशति यो नरः ।
देवयानस्तस्य पन्थाश्चक्षुश्चैव प्रकाशते ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततो वैतरणीं सर्वे पाण्डवा द्रौपदी तथा ।
अवतीर्य महाभागा तर्पयांचक्रिरे पितॄन् ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

उपस्पृश्यैव भगवन्नस्यां नद्यां तपोधन ।
मानुषादस्मि विषयादपेतः पश्य लोमश ॥ १४
सर्वाँल्लोकान्प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत ।
वैखानसानां जपतामेष शब्दो महात्मनाम् ॥ १५

लोमश उवाच ।

त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।

S याज्ञि(G_4 M °ज्ञी)यं (for यज्ञियं). $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ गिरिशोभनम्; B_2 °मुत्तमम्. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_3 T_2 $G_{2.3}$ तीर्थम् (for तीरम्). T_1 G_1 आसाद्य (for एतद्धि). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ देव° (for द्विज°).

6 ^{a}) K_1 B_2 Dn $D_{4.6}$ समानं; K_3 अनेन; K_4 समेत (*sup. lin.* as in text); $B_{3.4}$ Dc शुभेन; $D_{1.2}$ संमितं; D_3 सोमेन (for समेन). — ^{b}) $K_{1.3.4}$ Dn_2 $D_{1.4.6}$ T_1 यथा (for पथा). — ^{c}) Dc D_5 यत्र. $Ś_1$ K B_1 $D_{3.5}$ देवर्षयो; T_1 G_1 M चैवर्षयो; $G_{2.4}$ एवर्षयो (for वै ऋ°).

7 ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} आखुं; K_4 M_1 हत्वा; B_1 अदात्; B_2m. $_{3.4}$ Dc आर्द्रं; D_5 अश्वं; M_2 रौद्रं (for रुद्रः). G_2 पशुर् (for पशुं). $B_{2.4}$m Dn $D_{4.6}$ पशुमादाय राजेंद्र. — ^{d}) $B_{2.3}$ Dc ममेति (for ऽयमिति).

8 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ कृते; K_3 Dc D_3 हते (for हृते). K_3 B_2 T G_3 ततो (for तदा). — ^{d}) $Ś_1$ वदीः; K_3 न सः; B Dn $D_{1.4.6}$ T_2 G_3 वशीः (B_3 °धीः); T_1 $G_{1.2.4}$ M_1 मा धर्म्यांश्छी(G_4 °द्रि)नशः पथः.

9 $Ś_1$ om. from अस्तुवन् up to °यानेन (in 10^{b}). — ^{cd}) $K_{1.3}$ Dc Dn_2. n_3 $D_{1.2}$ T_1 G_4 इष्ट्वा; K_2 दृष्टा; $D_{3.5}$ इष्ट्वा (for इष्ट्या). B_2 मानयित्वा तर्पयांचक्रिरे. $D_{1.2}$ सुराः (for तदा). — After 9, D_3 ins.:

559* एष ते रुद्र भागो वै मा नो यज्ञमिमं जहि ।
अयं ते पशुरित्येवमूचुर्देवाः समागताः ।

10 ^{ab}) $Ś_1$ om. up to °यानेन (cf. v.l. 9). $Ś_1$ संभवान् (for जग्मिवान्). — ^{c}) K_4 B_{2-4} Dn D_{4-6} T_2 $G_{3.4}$ तत्र (for अत्र). T_2 $G_{3.4}$ M_2 [अ]नुवंशं.

12 D_3 om. from 12 up to 3. 118. 15^{c}; the MS. is generally ignored hereafter up to the end of the lacuna. — ^{ab}) B_4 अनु- (for अत्र). $B_{2.3}$ Dc S (except T_2 G_3) उप- (for अपः). B_4 स्पर्शति (for स्पृ°). $Ś_1$ K B_1 D_5 इमां सुश्रुत्य (K_1 सुस्तुत्य; K_3 संस्तुत्य; K_4 B_1 गायन्स) यो (K_3 वै) गाथां तत्रो($K_{3.4}$ D_5 अत्रो; B_1 यत्रो)-पस्पृशते नरः; $D_{1.2}$ इमां गायति यो गाथामपः संस्पृशते तु यः. — ^{c}) D_2 सिद्धश् (for पन्थाश्). $Ś_1$ D_5 देवयानस्य पंथाः स्यात्; K_3 देवयाने पथं प्यास्यात् (sic); $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 देवयानोस्य पंथाश्च. — ^{d}) $B_{1.2}$ Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 चक्षुषाभि-; $B_{3.4}$ °श्चाति-; T_1 °षो वै (for °श्चैव). $Ś_1$ K प्रवर्तते; D_1 प्रवर्धते; $G_{2.4}$ प्रजायते.

14 G_1 (hapl.) om. 14^{a}–16^{b}. — ^{a}) K_1 B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 [इ]ह (for [ए]व). B Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 विधिवद् (B_1 सलिलं) (for भगवन्). — ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{1.5}$ नद्यामस्यां (by transp.); Dc तस्यां नद्यां. N T_2 G_3 °बलात् (for °धन). — ^{c}) $D_{1.2}$ T_1 M_1 अद्य (for अस्मि). M_2 विषयादस्मात् (for अस्मि विषयाद्). — ^{d}) M_1 अपेतान्; M_2 अपेतं (for अपेतः).

15 G_1 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{a}) =3. 129. 19^{a}. T_1 $G_{2.4}$ M_1 प्रपश्यामः. — ^{b}) $Ś_1$ K B_1 Dc D_5 भगवंस्तव (for तव सुव्रत).

16 G_1 om. 16^{ab} (cf. v.l. 14). — ^{a}) $Ś_1$ K $B_{1.4}$ Dc D_5 त्रिंशद्भूमेः (K_3 °मि-); D_2 त्रिंशतिं वै. — ^{c}) T_1 $G_{1.2}$ M_1 श्रृणोमि. $Ś_1$ K_2 B_1 D_1 एतं; K_3 एवं; G_1 एष; M एतत् (for एनं). — ^{d}) $Ś_1$ यस्व; K_4 यास्व; $B_{1.4}$ आस्थ;

यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्स्व विशां पते ॥ १६
एतत्स्वयंभुवो राजन्वनं रम्यं प्रकाशते ।
यत्रायजत कौन्तेय विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥ १७
यस्मिन्यज्ञे हि भूर्दत्ता कश्यपाय महात्मने ।
सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणा वै स्वयंभुवा ॥ १८
अवासीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ १९
न मां मर्त्याय भगवन्कस्मैचिद्दातुमर्हसि ।
प्रदानं मोघमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलम् ॥ २०
विषीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः ।
प्रसादयांबभूवाथ ततो भूमिं विशां पते ॥ २१
ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव ।
पुनरुन्मज्ज्य सलिलाद्वेदीरूपा स्थिता बभौ ॥ २२
सैषा प्रकाशते राजन्वेदी संस्थानलक्षणा ।
आरुह्यात्र महाराज वीर्यवान्वै भविष्यसि ॥ २३
अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये
यथा त्वमेनामधिरोक्ष्यसेऽद्य ।
स्पृष्टा हि मर्त्येन ततः समुद्र-
मेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ ॥ २४
अग्निर्मित्रो योनिरापोऽथ देव्यो
विष्णो रेतस्त्वममृतस्य नाभिः ।
एवं ब्रुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं

C. 3. 11021
B. 3. 114. 27
K. 3. 115. 28

Dc आसीद् (for आस्स्व). D1. 2 तूष्णीं स्थास्यंति संप्रति.

17 b) K1. 4 B1. 2. 4 Dn D2. 4. 6 M दिव्यं; D1 G2 सर्वं (for रम्यं). — c) B2-4 Dn D1. 2. 4. 6 राजेंद्र; T G धर्मात्मा (for कौन्तेय).

18 a) K1. 2 अस्मिन्; K3 B1 D5 तस्मिन् (for यस्मिन्). Ś1 K3. 4 D1. 2. 5 तदा (for हि भूर्). G1 भद्रात्मा (for भूर्दत्ता). — b) Ś1 B1 D1 S काश्यपाय. — d) Ś1 K4 D5 दक्षिणा भूः; K1. 2 B2 Dn D4-6 °णार्थे; K3 °णाभूत्; B3 °णार्थं (for °णा वै).

19 a) Ś1 D1. 2. 5 अथा°; K1 अत्रा° (for अवा°). — b) D5 वसुंधरा; T1 G1 स्वयंभुवा (for मही तदा). — c) D1 कुपिता राजन् (for चापि कुपिता). T2 G2-4 M वाचा (for चापि). T1 G1 मही तदा तु कुपिता. — d) D1. 2 M वचः (for प्रभुम्). T1 G1 वाचोवाच स्वयंभुवं.

20 a) Ś1 K1. 3 M मा (for मां). D1. 2 न च मामद्य भगवन्. — After 20, M ins.:

560* इत्येवमुक्त्वा पृथिवी जगाम च रसातलम् ।
निममज्ज कुरुश्रेष्ठ याच्यमानापि भारत ।

21 a) Ś1 अवसीदं तु तां दृष्ट्वा; K3 तां दृष्ट्वा चावसीदंतीं; Dc सीदंतीं तां तु गां दृष्ट्वा. — b) Dc Dn2. n3 D4 S (except G4) काश्यपो.

22 b) K4 तप्यमानस्य (for तपसा तस्य). K1. 2 B2 पार्थिव (for पाण्डव). — c) B Dn D4. 5 उद्धृत्य (for उन्मज्ज्य). S उत्सृष्टसलिला (for उन्मज्ज्य सलिलाद्). Dc यतिता (for सलिलाद्). — d) Ś1 K3 T2 G2-4 M °भूता (for °रूपा). K1. 2 तदा (for स्थिता). Dc D5 [अ]भवत् (for बभौ). T1 G1 सैषातीव (T1 सैषा राजन्) प्रकाशते (cf. 23a).

23 ab) G1 प्रकाशतेद्य ते राजन् (for °). Ś1 K3. 4 D5 ततो बभूव सा वेदी सैषा (Ś1 ह्येषा) राजन्प्रकाशते. — c) Dc आरोहेमां; D1. 2 प्रारोहस्व; S (except G1) आरोहात्र (for आरुह्यात्र). — d) S (except M3) त्वं (for वै). — After 23, N (except D5; D3 missing) ins.:

561* सैषा सागरमासाद्य राजन्वेदी समाश्रिता ।
एतामारुह्य भद्रं ते त्वमेकस्तर सागरम् ।

[(L. 1) K3 प्रकाशते; D1. 2 समास्थिता (for °श्रिता). — (L. 2) Ś1 K3. 4 D1. 2 आरोह; B आरुह्य; Dc आहर (for आरुह्य). Dc त्वमेकं भरतर्षभ (for the posterior half).]

24 b) Ś1 K यदा (for यथा). Ś1 K4 B1 Dc T1 M1 एताम् (for एनाम्). K3 °रोप्यसि; Dn D5. 6 °रोहसे (for रोक्ष्यसे). K3 [इ]ह; K4 न; T G3. 4 [ऽ]त्र (for ऽद्य). — c) M सर्वेण (for मर्त्येन). S (except M3) पुनः (for ततः). — d) K1. 2 Dc देवी; some S MSS. वेदिः (for वेदी). — After 24, Dn D1. 2. 6 (marg.) ins.:

562* ॐ नमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते ।
सांनिध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि ।

[(L. 1) D1. 2 सर्व- (for the second नमो).]

In D1. 2, 562* is followed by 563*, which in its turn is followed in D2 by 25cd.

25 D1 om. 25; D2 om. 25ab. — b) T G1. 2. 4 -रेतस्य (for रेतस्). Ś1 K1. 3. 4 Dc त्वममृतस्यास्य; T G1. 2. 4 अस्य भूमिश्च (G1 °मिं च); G3 त्वममृतस्यैव; M3 त्वममृतस्यास्य (for त्वममृतस्य). — D2 reads 25cd after 563*. — c) K4 सत्यवाक्यं नरेंद्र; G1 पांडवेत्येव वक्ष्यन् (for पाण्डव सत्य°). — d) Ś1 B1 ततो वेदीं (for वेदीमिमां). — K1. 2 B Dc Dn D4. 6 T2 (marg. *sec. m.*) G3 ins. after 25 : D1. 2.

C. 3. 11021
B. 3. 114. 27
K. 3. 115. 28

वेदीमिमां त्वं तरसाधिरोह ॥ २५
वैशंपायन उवाच ।
ततः कृतस्वस्त्ययनो महात्मा
युधिष्ठिरः सागरगामगच्छत् ।
कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं
महेन्द्रमासाद्य निशामुवास ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

११५

वैशंपायन उवाच ।
स तत्र तामुषित्वैकां रजनीं पृथिवीपतिः ।
तापसानां परं चक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह ॥ १
लोमशश्चास्य तान्सर्वानाचख्यौ तत्र तापसान् ।
भृगूनङ्गिरसश्चैव वासिष्ठानथ काश्यपान् ॥ २
तान्समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
रामस्यानुचरं वीरमपृच्छदकृतव्रणम् ॥ ३
कदा नु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति ।
तेनैवाहं प्रसङ्गेन द्रष्टुमिच्छामि भार्गवम् ॥ ४
अकृतव्रण उवाच ।
आयानेवासि विदितो रामस्य विदितात्मनः ।
प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ॥ ५

---

after 562*:

563* अग्निश्च ते योनिरिडा च देहो
रेतोधा विष्णोरमृतस्य नाभिः ।
एवं जपन्पाण्डव सत्यवाक्यं
ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ।
अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपां पतिः । [5]
कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्प्रष्टव्यो महोदधिः ।

[(L. 1) Dc इष्टां च देहे (for इडा च देहो). B1 corrupt; D1. 2 अग्निश्च तेजस्तव देव देहे. — (L. 2) D1. 2 T2 G3 विष्णुर् (for विष्णोर्). — D1. 2 ins. after line 2:

564* घृतबर्हिर्घृतयोनिस्त्वगर्हो
स तेषां वै पयसां संनिधानम् ।

— (L. 3) D1. 2 एतद् ब्रुवन् (for एवं जपन्). B4 एवं ब्रुवन्सत्यवाक्यं च राजन्. — (L. 4) B1. 2 Dc °गाहस्व (for °गाहेत). — After line 4, D2 ins.:

565* आ जन्मशतसाहस्राद्यत्पापं कुरुते नरः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्नात्वा तु लवणाम्भसि ।

— (L. 6) K1. 2 कौरव्य (for कौन्तेय).]

— After 563*, D2 reads 25cd.

26 b) K3 प्रीतमनान्वगच्छत्; B1 सागरमाजगाम; Dc D4 °मभ्यगच्छत्; Dn D6 °मध्यगच्छत्; D1. 2 °मागमत्तं (for °गामगच्छत्). — c) B4 T1 G1 M1 तु (for च).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K2 T2 G M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B1. 3. 4 G1 तीर्थयात्रा. K B2 Dc Dn1. n3 D1–6 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 113; Dn2 114 (as in text); Dn3 S 115 (M2 117); D1 119. — *Śloka no.:* Dn 30; D1 31.

115

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v.l. 3. 114. 12); the MS. is generally ignored here.

1 a) T G M1 [ए]वम् (G1. 4 [ए]कम्) (for ताम्). Ś1 स उषित्वा च तत्रैकां; D1. 2 स च तत्रोषितो वीरो.

2 a) Ś1 K4 B1 D2 T1 चापि; K3 स्वस्य; B2. 3 Dc Dn D1. 4. 6 तस्य (for चास्य). — T1 om. 2cd. — d) B Dn1. n3 D5. 6 G1 वसिष्ठान्. G2 वासिष्ठान्काश्यपांस्तथा.

3 c) D1. 2 तत्र; T1 G1 धीरम्; T2 G2–4 विप्रम् (for वीरम्). — d) D1. 2 स पप्रच्छ (for अपृच्छद्).

4 a) K4 B4 Dn D1. 2. 4. 6 T1 G1. 2 तु (for नु). K1–3 Dc D5 तापसानां कदा (K1. 2 यदा) रामो. — b) K1. 2 Dc2 भगवन्; K3 Dc1 D5 भगवान् (for तापसान्). — T2 om. (hapl.) 4c–5d. — c) D1. 2 M तमहं तपसा युक्तं.

5 T2 om. 5 (cf. v.l. 4). — a) Ś1 आयानेवापि; K1. 2 अयानेवासि; K3 अयन्निवास; D1. 2. 5 S (except G3; T1 om.) आ(D1 अ)यन्नेवासि. — c) K1. 2 च त्वयि (by transp.); B4 त्वयि हि. — d) Ś1 K2 त्वा (for त्वां).

चतुर्दशीमष्टमीं च रामं पश्यन्ति तापसाः ।
अस्यां रात्र्यां व्यतीतायां भवित्री च चतुर्दशी ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

भवाननुगतो वीरं जामदग्न्यं महाबलम् ।
प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥ ७
स भवान्कथयत्वेतद्यथा रामेण निर्जिताः ।
आहवे क्षत्रियाः सर्वे कथं केन च हेतुना ॥ ८

अकृतव्रण उवाच ।

कन्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम सः ॥ ९
वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा ।
ऋचीको भार्गवस्तां च वरयामास भारत ॥ १०
तमुवाच ततो राजा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
उचितं नः कुले किंचित्पूर्वैर्यत्संप्रवर्तितम् ॥ ११
एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
सहस्रं वाजिनां शुल्कमिति विद्धि द्विजोत्तम ॥ १२
न चापि भगवान्वाच्यो दीयतामिति भार्गव ।
देया मे दुहिता चेयं त्वद्विधाय महात्मने ॥ १३

ऋचीक उवाच ।

एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्या सुतास्तु ते ॥ १४

अकृतव्रण उवाच ।

स तथेति प्रतिज्ञाय राजन्वरुणमब्रवीत् ।
एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कार्थं मे प्रदीयताम् ॥ १५
तस्मै प्रादात्सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा ।
तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थिता यत्र ते हयाः ॥ १६
गङ्गायां कन्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा ।

C. 3. 10153
B. 3. 115. 28
K. 3. 116. 28

---

6 K3 D5 om. 6^{ab}. — ^{a}) Ś1 K4 चतुर्दश्यामष्टम्यां वा (K4 °श्यां तथाष्टम्यां). — ^{c}) Ś1 K4 इतो रजन्यां पंचम्यां. — ^{d}) B Dc Dn D4-6 श्वः (for च). — After 6, Ś1 K Dc D1. 2. 4-6 ins.:

566* तत्र द्रक्ष्यसि रामं त्वं कृष्णाजिनजटाधरम् ।

7 ^{a}) Ś1 K B1 नित्यं; B2. 3 Dc Dn D4-6 T2 (after corr.) G3 रामं (for वीरं).

8 ^{a}) Ś1 K4 T1 G1 भगवान् (for स भवान्). B4 Dn D6 G2 [अ]द्य (for [ए]तद्). — ^{b}) K1-3 D5 घातिताः (for निर्जिताः). — ^{c}) Ś1 K4 शूराः (for सर्वे). — After 8, K1. 2 B Dc Dn D4. 6 G3 ins. a passage given in App. I (No. 15).

9 ^{a}) K2 B1. 4 Dc कान्यकुब्जे; D5 S कन्या°. — After 9^{ab}, B1 Dc ins.:

567* कुशिकस्यात्मजो राजञ्जज्ञे वंशसमुद्भवः ।

— ^{d}) Ś1 B1. 2 Dn D4. 6 G4 M1 ह (for सः).

10 ^{a}) B1 transp. तस्य and वसतः. B2 कन्या (for तस्य). K4 वने च वसतो जज्ञे; D1. 2 G1 वने निवसतस्तस्य. — ^{b}) Ś1 K B1. 4 Dc D5 (by transp.) जज्ञे कन्या (K4 कन्या तस्य); B2 जज्ञे तस्य; G1 कन्यासीद्; G2. 4 कन्याभूद्. B1. 4 D1. 2 S [अ]प्सरोपमा (for [अ]प्सरःसमा). — After 10^{ab}, B4 ins.:

568* बभूव शतपत्राक्षी रूपेणासदृशी भुवि ।

— ^{c}) K4 तु; D2 S वै (for च). — ^{d}) T2 G3. 4 पार्थिव (for भारत).

11 ^{a}) Ś1 K4 B1 स (B1 च) राजर्षिर्; K1-3 B2-4 D (D3 missing) ततो गाधिर्; T2 G3. 4 ततो राजन् (for ततो राजा). — ^{b}) K1. 2 ब्रह्माणं (for ब्राह्मणं). K1-3 B4 Dc D5 तपसि स्थितं (for संशित°). Ś1 K4 गाधिर्ब्राह्मणसत्तमं. — ^{c}) K1. 2 विदितं (for उचितं). — ^{d}) K1. 2 पूर्ववत् (for पूर्वैर्यत्). D1. 2 यत्पूर्वैः संप्रकीर्तितं.

12 Cf. 5. 104. 26; 114. 5; 117. 5; etc. — ^{b}) S पांडराणां (for पाण्डु°). K Dc D1. 2. 5 शुभ्राणां (K3 शुभानां; Dc D1. 2 हयानां) चंद्रवर्चसां. — ^{cd}) D1. 2 सहस्रं शुल्कमित्येतद्विद्धि त्वं हि द्विजोत्तम.

13 ^{a}) Ś1 ततश्च; K1 तच्चापि (for न चापि). — ^{c}) K1 [अ]थेयं; B Dn D4. 6 T2 G3 M1 चैव (for चेयं).

14 ^{b}) S पांडराणां. — ^{d}) D1. 2. 5 T2 G2-4 [अ]स्तु (D1. 2 हि) ते सुता (for सुतास्तु ते).

15 S om. the ref. — ^{a}) Ś1 D5 तं तथा; K1-3 तत्तथा (for तथेति). — ^{d}) S (except G1) पांडराणां. — ^{f}) Dn प्रतिदी° (!); D1. 2 संप्रदी°; T1 दीयतां मम (for मे प्रदी°).

16 ^{a}) K1. 2 सहस्राणि; Dc सहस्रं ते (for सहस्रं वै).

17 ^{a}) B Dc D5 G4 कान्य°; T G1. 3 कन्या° (for कन्य°). — ^{c}) Ś1 K1. 3 D4. 6 गाधिसुतां. B2-4 Dc Dn

C. 3. 10153
B. 3. 115. 29
K. 3. 116. 28

ततो गाधिः सुतां तस्मै जन्याश्चासन्सुरास्तदा ।
लब्ध्वा हयसहस्रं तु तांश्च दृष्ट्वा दिवौकसः ॥ १७
धर्मेण लब्ध्वा तां भार्यामृचीको द्विजसत्तमः ।
यथाकामं यथाजोषं तया रेमे सुमध्यया ॥ १८
तं विवाहे कृते राजन्सभार्यमवलोककः ।
आजगाम भृगुश्रेष्ठः पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द च ॥ १९
भार्यापती तमासीनं गुरुं सुरगणार्चितम् ।
अर्चित्वा पर्युपासीनौ प्राञ्जली तस्थतुस्तदा ॥ २०
ततः स्नुषां स भगवान्प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व सुभगे दाता ह्यस्मि तवेप्सितम् ॥ २१
सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात् ।
आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादं च चकार सः ॥ २२

भृगुरुवाच ।

ऋतौ त्वं चैव माता च स्नाते पुंसवनाय वै ।
आलिङ्गेतां पृथग्वृक्षौ साश्वत्थं त्वमुदुम्बरम् ॥ २३
आलिङ्गने तु ते राजंश्चक्रतुः स्म विपर्ययम् ।
कदाचिद्भृगुरागच्छत्तं च वेद विपर्ययम् ॥ २४
अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवतीं स्नुषाम् ।
ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो भविष्यति ॥ २५
क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान् ।
भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ॥ २६
ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः ।

$D_{4.6}$ G_4 चास्मै (for तस्मै). — ^{d}) K_3 कन्यां; T_1 प्रीताश्; M_2 कन्याश् (for जन्याश्). K_3 om. from चासन् up to °सहस्रं तु (in 17^{c}). $K_{1.2}$ B_1 D_2 सुरर्षयः; T_2 G_3 सुतास्तदा (for सुरास्तदा). K_4 D_1 कन्यां तां च (D_1 प्रादात्) सुरर्षये; G_2 तदा कन्यां नृपोत्तम. — ^{e}) $K_{1.2.4}$ D_1 दत्वा; D_2 दत्ता; $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{1.2.4}$ M_1 लब्धं (for लब्ध्वा). $K_{1.4}$ $D_{1.2.5}$ T_1 G_1 M तत्; B_4 Dc T_2 G_{2-4} च (for तु). — ^{f}) $K_{1.3}$ T_2 $G_{1.3}$ तां (for तान्). $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ [अ]भ्यर्च्य (for दृष्ट्वा). $D_{1.2}$ मुदं ययौ (for दिवौ°). — After 17, T_2 G_{2-4} ins.:

569* विस्मयं परमं जग्मुस्तमेव दिवि संस्तुवन् ।

19 ^{b}) $D_{1.2}$ सभार्यो मुनिपुंगवः. — ^{c}) D_2 मुनि° (for भृगु°). — ^{d}) B_2 Dn $D_{4.6}$ ह (for च).

20 ^{a}) S (except G_1) समासीनं. — ^{b}) $G_{2.4}$ भृगुं (for गुरुं). D_5 सुरासुर°. — ^{c}) Dc D_1 G_2 अर्चयित्वा ह्युपा° (Dc -भ्युपा°).

21 ^{a}) $K_{1.2.4}$ विप्रर्षिः (for भगवान्). — ^{b}) K_2 प्रहृष्टं; $D_{1.2}$ M दृष्ट्वा वै (for प्रहृष्टो). $K_{1.2}$ वाक्यम्; Dc T_1 गुरुर्; T_2 G_3 मुनिर् (for भृगुर्).

22 ^{a}) $K_{1.2}$ B_1 Dc T G तु; K_4 च (for वै). $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ प्रचोद° (for प्रसाद°). K D_5 सा वरं वरयामास. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ भृगुं तं; K_3 Dc D_5 गुरुं तं (by transp.). — ^{d}) T G वै (for च). $Ś_1$ K B_1 $D_{1.2.5}$ ददौ तच्च स ($Ś_1$ K_2 तच्चास्य; B_1 तं च स; $D_{1.2}$ तच्चापि) भारत.

23 $Ś_1$ K D_5 T $G_{3.4}$ om. the ref. (K_4 ins. it in marg. *sec. m.*). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 आलिंग्यतां; K_2 °गेथाः; K_3 T $G_{1.2}$ M_2 °गेथां; K_4 $D_{1.2}$ °गतां; Dc_1 Dn_1. n_2 D_6 °ग्येतां. — ^{d}) B_{2-4} उडुंबरं. — After 23, $K_{1.2}$ B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 (marg. *sec. m.*) G_3 ins.:

570* चरुद्वयमिदं भद्रे जनन्याश्च तवैव च ।
त्रिश्चमावर्तयित्वा तु मया यत्नेन साधितम् ।
प्राशितव्यं प्रयत्नेन तेत्युक्त्वादर्शनं गतः ।

[(L. 1) K_2 D_6 तथैव (for तवैव). — (L. 2) Dc त्वया (for मया). — (L. 3) Dc च (for the second प्र-), and इत्यु° (for तेत्यु°).]

24 ^{a}) D_5 आलिंगनं. $Ś_1$ D_5 G_2 तु तं राजन्; K_1 B Dc Dn $D_{4.6}$ T G_3 चरौ चैव (B_1 T_1 राजन्); $D_{1.2}$ तु राजेंद्र (for तु ते राजन्). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 ते; G_1 तु; G_4 सं- (for स्म). — ^{cd}) $Ś_1$ तं स्म; K_3 तत्वं; D_5 T_2 $G_{2.3}$ तच्च (for तं च). — K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ subst. for 24^{cd} ($B_{1.2}$ ins. after 24):

571* ततः पुनः स भगवान्काले बहुतिथे गते ।
दिव्यज्ञानाद्विदित्वा तु भगवानागतः पुनः ।

25 $Ś_1$ om. 25^{ab}. — After 25^{ab}, $K_{1.2}$ B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 (marg. *sec. m.*) G_3 ins.:

572* उपयुक्तश्चरुर्भद्रे वृक्षे चालिङ्गनं कृतम् ।
विपरीतेन ते सुभ्रूर्मात्रा चैवासि वञ्चिता ।

[(L. 1) Dc मात्रा (for भद्रे). — (L. 2) Dn_2 $D_{4.6}$ T_2 G_3 सुभ्रु; Dc भद्रे (for सुभ्रूर्).]

— B_4 om. 25^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ क्षत्रवृत्तो वै (K_1 °त्तौ); K_4 क्षात्रवृत्तिर्वै; $D_{1.2}$ क्षत्रियमतिस्.

27 ^{b}) T_2 G_{2-4} तु; M_1 वा (for सा). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तादृक् (for ईदृक्). — ^{d}) $K_{1.2}$ मम (for कामं). $K_{2.3}$ पुत्रो (for पौत्रो). T_1 भविष्यति (for भवेदिति).

न मे पुत्रो भवेदीदृक् कामं पौत्रो भवेदिति ॥ २७
एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव प्रतिनन्दिता ।
जमदग्निं ततः पुत्रं सा जज्ञे काल आगते ।
तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम् ॥ २८
स वर्धमानस्तेजस्वी वेदस्याध्ययनेन वै ।
बहूनृषीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यवर्तत ॥ २९
तं तु कृत्स्नो धनुर्वेदः प्रत्यभाद्भरतर्षभ ।
चतुर्विधानि चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

अकृतव्रण उवाच ।
स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः ।
तपस्तेपे ततो देवान्नियमाद्वशमानयत् ॥ १
स प्रसेनजितं राजन्नधिगम्य नराधिपम् ।
रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः ॥ २
रेणुकां त्वथ संप्राप्य भार्यां भार्गवनन्दनः ।
आश्रमस्थस्तया सार्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ३
तस्याः कुमाराश्चत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः ।
सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसीज्जघन्यजः ॥ ४
फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
रेणुका स्नातुमगमत्कदाचिन्नियतव्रता ॥ ५
सा तु चित्ररथं नाम मार्तिकावतकं नृपम् ।

C. 3. 10176
B. 3. 116. 6
K. 3. 117. 6

---

28 After 28^{ab}, S ins.:

573* कालं प्रतीक्ष्य तं गर्भं धारयामास यत्नतः ।

— ^{d}) Dn $D_{4.6}$ जज्ञे सा (by transp.). — ^{e}) T_1 G_1 यशसा; T_2 G_{2-4} तप° (for वर्च°).

29 ^{b}) T_1 G_4 °ध्ययने रतः (for °ध्ययनेन वै). B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 $G_{2.3}$ च (for वै). — ^{d}) B_{2-4} Dc G_1 अभ्यव° (for अत्यव°). $D_{1.2}$ तोषयामास पांडव.

30 ^{a}) B_1 तस्य; D_5 तं च (for तं तु). — ^{b}) M_2 प्रत्यगाद्. — D_1 om. 30^{cd}. — ^{c}) Dn_2 T_2 $G_{2.3}$ शास्त्राणि (for चा°). — ^{d}) $Ś_1$ °वर्चसः; K_4 D_2 °दर्शनं; $B_{1.2}$ °तेजसः.

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_2 G_{2-4} M आरण्य. — *Sub-parvan:* K_3 $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{1.2.4-6}$ (all om. sub-parvan name) mention only कार्तवीर्योपाख्यान; K_4 B_2 D_3, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by कार्तवीर्योपाख्यान in B_2 D_3). — *Adhy. name:* T_1 G_1 जामदग्न्य(G_1 °ग्नि)चरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 114; Dn_2 115 (as in text); Dn_3 S 116 (M_2 118); D_1 120. — *Śloka no.:* Dn 46; D_1 32.

116

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v.l. 3. 114. 12); the MS. is generally ignored here.

1 ^{c}) $B_{2.4}$ Dc Dn_1. n_3 $D_{4.6}$ ततो वेदान्; T_1 महातेजा (for ततो देवान्). — After 1, K_4 $D_{1.2}$ ins.:

574* तं तप्यमानं ब्रह्मर्षिमूचुर्देवाः सवासवाः ।
किमर्थं तप्यसे ब्रह्मन्कः कामः प्रार्थितस्तव ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच देवान्ब्रह्मर्षिसत्तमः ।
स्वर्गहेतोस्तपस्तप्ये लोकाश्च स्युर्ममाक्षयाः ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य तदा देवास्तमूचिरे । [5]
नासंततेर्भवेल्लोकः कृत्वा धर्मशतान्यपि ।
स श्रुत्वा वचनं तेषां त्रिदशानां कुरूद्वह ।

[(L. 5) D_2 ब्रह्मर्षिणैवमुक्ते तु पुनरूचुर्दिवौकसः. — (L. 6) D_2 ब्रह्मर्षे नानपत्यस्य लोकाः संतीह चाक्षयाः.]

2 ^{b}) $K_{1.4}$ B_1 $D_{1.2}$ S (except G_1 M_1) अभि° (for अधि°). — B_1 om. (hapl.) 2^{cd}. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ नृप (for नृपः).

3 ^{a}) $D_{1.2}$ अथ; G_1 चापि (for त्वथ). K_4 रेणुकां तु समासाद्य. — ^{c}) $D_{1.2}$ आश्रमे स (for °मस्थस्).

4 ^{a}) S (except G_4) तस्यां (for तस्याः). — ^{c}) T G_{2-4} च (for तु).

7 ^{b}) $D_{1.2}$ S (except T_2 G_3) हेम° (for पद्म°). — ^{c}) $K_{3.4}$ G_2 M_1 ऋद्धिमत्तां.

8 ^{a}) B_2 Dn $D_{4.6}$ च (for तु). $Ś_1$ K_2 वै तस्मात्; K_4 S सा तस्मिन्; Dn (by transp.) तस्मात्सा. $D_{1.2}$ व्यभि-

C. 3. 10176
B. 3. 116. 6
K. 3. 117. 6

ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥ ६
क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ ७
व्यभिचारात्तु सा तस्मात्क्लिन्नाम्भसि विचेतना ।
प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्तान्वबुध्यत ॥ ८
स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्ब्राह्म्या लक्ष्म्या विवर्जिताम् ।
धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ ९
ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः ।
आजगाम सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ॥ १०
तानानुपूर्व्याद्भगवान्वधे मातुरचोदयत् ।
न च ते जातसंमोहाः किंचिदूचुर्विचेतसः ॥ ११
ततः शशाप तान्कोपात्ते शप्ताश्चेतनां जहुः ।
मृगपक्षिसधर्माणः क्षिप्रमासञ्जडोपमाः ॥ १२
ततो रामोऽभ्यगात्पश्चादाश्रमं परवीरहा ।
तमुवाच महामन्युर्जमदग्निर्महातपाः ॥ १३
जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः ।
तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ १४
ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः ।
कोपो *अगच्छत्सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदम् ॥ १५
ममेदं वचनात्तात कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
वृणीष्व कामान्धर्मज्ञ यावतो वाञ्छसे हृदा ॥ १६
स वव्रे मातुरुत्थानमस्मृतिं च वधस्य वै ।
पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातॄणां प्रकृतिं तथा ॥ १७
अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
ददौ च सर्वान्कामांस्ताञ्जमदग्निर्महातपाः ॥ १८
कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो ।
अथानूपपतिर्वीरः कार्तवीर्योऽभ्यवर्तत ॥ १९
तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्या समर्चयत् ।

चारेण सा चैव. — b) Ś1 K1. 2 क्लिन्नांगा वै; K3 Dc D5 क्लिन्नांगी वै; K4 D1. 2 संक्लिन्नांगी (for क्लिन्नाम्भसि). — After 8ab, T (T1 marg.) G2–4 ins.:

575* अन्तरिक्षान्निपतिता नर्मदायां महाह्रदे ।
उत्तीर्य चापि सा यत्नाजगाम भरतर्षभ ।

— c) T G [अ]थ संत्रस्ता (for [आ]श्रमं त्रस्ता). — d) T G1. 3. 4 तस्यै (for तां वै). T2 G3. 4 त्वबु°; G1 [अ]नुबु° (for [अ]न्वबु°).

9 a) D1. 2 दृष्ट्वा तां प्रच्युतां धैर्याद्. — b) K1. 2 ब्रह्म- (for ब्राह्म्या). — c) D1. 2 °वीर्यो (for °तेजा). — d) D1. 2 जगाद स तु वीर्य°.

10 b) K2 मरुता; K3 समन्वा; D1 सुतपो; T1 जमंडो (for रुमण्वान्). D2 भारत (for नामतः). — d) Dc T2 G2–4 तदा (for तथा).

11 a) K3. 4 B1–3 Dn2. n3 D1. 2. 4–6 °पूर्व्या (for °पूर्व्याद्). — c) K1 जातसंदोहाः; K4 G1 °संमोहात्; B2. 4 Dn D4. 6 °सं(Dn1 D4. 6 °स)स्नेहाः. — d) T2 G3. 4 अचे° (for विचे°).

12 a) B2–4 Dn D4. 6 T1 G4 M क्रोधात् (for कोपात्). — b) Dc सर्वे (for शप्ताश्).

13 a) B2. 4 Dn D4. 6 G4 M1 [ऽ]भ्ययात्. — b) D1. 2 °मं त्वं युधिष्ठिर. — c) B2. 4 Dn D4. 6 °बाहुर् (for °मन्युर्). — d) Ś1 K D5 प्रतापवान्; T2 G2–4 महायशाः (for °तपाः).

14 D4 om. (hapl.) 14a–15b. — After 14ab, G1 ins.:

576* इत्युक्तो गुरुणा राजन्क्रोधात्तु जमदग्निना ।

15 D4 om. 15ab (cf. v.l. 14). — a) Ś1 K1. 2 °बाहोर् (for °राज). — c) Ś1 K3. 4 D5 व्यगच्छत्; K1. 2 D2 G4 M [ऽ]प्यग°; B Dn D1. 4. 6 T2 G1–3 [ऽ]भ्यग°; Dc [ऽ]ध्यगाद्वै; T1 ह्यगच्छत् (for *अगच्छत्). — d) Dc सुतं (for इदम्). Ś1 K B1 D5 स प्रसन्नोब्रवीत्सुतं (B1 °त्तु तं).

16 a) Ś1 K B1 Dc राम (for तात). — b) T1 G1 कृतं कर्म सुदुष्करं. — c) D1. 2 T2 (before corr.) G1. 2. 4 कामं (for कामान्). Ś1 K धर्मात्मन् (for धर्मज्ञ). — d) K3. 4 यावंतो; Dc यांश्च त्वं; D1. 2 यावत्त्वं (for यावतो). Ś1 K1. 4 मत्त इच्छसि; D1. 2 मन्यसे हृदा (for वाञ्छसे हृदा).

17 b) Ś1 K D5 वधं प्रति (for वधस्य वै).

18 c) Ś1 K1. 4 स (for च). Dc D1. 2 सर्वकामांस्तान्; K4 सकलान्कामान्; T2 G2–4 M1 कामान्सर्वांस्तान् (for सर्वान्कामांस्तान्). Dn2 तान्कामान् (by transp.). T2 G3 स (for तान्). T1 ददौ तस्मै स कामांस्तान्.

19 b) G1 सु- (for वि-). — c) D1. 2 ततो°; G2 तदा°; G4 अथो° (for अथा°).

20 b) D5 मुनिभार्या; G3. 4 ऋषिरर्घ्यात् (for ऋषेर्भार्या). Dn D4–6 T2 G3. 4 समार्च° (for समर्च°). Ś1 K2. 4 ऋषिः

स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तथार्चनम् ॥ २०
प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेन्वास्तदा बलात् ।
जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् ॥ २१
आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।
गां च रोरूयतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ॥ २२
स मन्युवशमापन्नः कार्तवीर्यमुपाद्रवत् ।
तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ॥ २३
चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून्परिघसंनिभान् ।
सहस्रसंमितान्राजन्प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ २४
अर्जुनस्याथ दायादा रामेण कृतमन्यवः ।
आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवन् ॥ २५
ते तं जघ्नुर्महावीर्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ।
असकृद्राम रामेति विक्रोशन्तमनाथवत् ॥ २६
कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ।
घातयित्वा शरैर्जग्मुर्यथागतमरिंदमाः ॥ २७
अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नौ तथागते ।
समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः ॥ २८
स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथा मृत्युवशं गतम् ।
अनर्हन्तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥ २९

C. 3. 10200
B. 3. 116. 29
K. 3. 117. 30

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

पत्न्या सहार्चयत्; K3 Dc ऋषिभार्या तमर्च(Dc समार्प)यत्; D1. 2 सभार्यो मुनिरर्चयत्; T2 G3 ऋषिर्भावात्समार्च°. — [c]) K1 बाहुमद°; T2 G3. 4 युद्धमानसो मत्तो. — [d]) K3. 4 Dn3 D1. 2. 4. 6 अथ; T2 G2–4 तद् (for तथा). Ś1 अर्चनात्; K2 T2 G2–4 M अर्चनां (for अर्चनम्). T1 नाभ्यनंदत भारत.

21 [a]) T1 प्रगृह्य; T2 G2–4 प्रमत्तश् (for प्रमथ्य). Ś1 आश्रमात्; M2 चार्चनां (for चाश्रमात्). G1 तां पूजां कार्तवीर्योथ. — [b]) Ś1 K1. 2 कामधेन्वास्; K3 होमधेनुर्; K4 B Dc Dn D2. 4–6 होमधेनोस्; D1 T1 होमधेनुं. K3 महा-; K4 B4 Dn D2. 4. 6 तथा; Dc S ततो; D1 यथा (for तदा). — [d]) K1. 2 °द्रुमम् (for °द्रुमान्).

22 [b]) D1. 2 T2 G2–4 M2 तमा° (for तदा°). — [c]) B Dc Dn D4. 6 G4 रोरुदतीं (for रोरू°). D1. 2 तथाविधं तु तं दृष्ट्वा.

23 [a]) K1. 4 B2. 4 Dn D4. 6 मृत्यु° (for मन्यु°). K3 B2–4 Dn D4. 6 आपन्नं (for आपन्नः). — [c]) Ś1 संगम्य; K2 संक्रम्य (for वि°). G1 स्वयं च कार्तवीर्यस्य. — [d]) G1 भार्गवः (for महात्मा).

24 K1. 2 B2–4 Dc Dn D4. 6 T2 (marg.) G3 ins. after 24 : B1, after 24[ab] :

577* अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्मणा ।

B4 cont. :

578* आगत्य कर्म तत्पित्रे निवेद्य गतवान्वनम् ।

25 [a]) D1. 2 च (for [अ]थ). — [c]) Ś1 K1. 2 D1. 2 तदा राजन् (for विना रामं).

26 [a]) Dc तं ते जग्मुर्महावीर्या.

27 [c]) Ś1 K3 पात°; K1. 2. 4 B Dc Dn D4–6 M2 पीड°; T2 G3 साद° (for घात°). Ś1 D1. 2 क्षुद्रा (for जग्मुर्). — [d]) M °दम (for °दमाः). Ś1 D1. 2 जग्मुर्येनागता नृप (Ś1 °पाः). — After 27, B4 ins. a colophon.

28 [a]) Ś1 K1. 2 B1. 3. 4 Dc Dn2. n3 D2. 6 T1 वै तेषु (for चैतेषु). — [b]) D1. 2 मृते (for -गते).

29 [b]) K4 D1. 2 तदा (for तथा). — [c]) Ś1 K2. 4 अनागसं; K1 D1. 2 S (except M1) अतदर्हं (for अन°). Ś1 K D5 महात्मानं (for तथा°).

Colophon om. in K3 B4 D5. G4 broken. — *Major parvan :* Ś1 K1. 2 D6 T G2. 3 M1 आरण्य. — *Sub-parvan :* Ś1 K (K3 om.) B (B4 om.) Dc Dn1. n3 D2–4. 6 (all om. sub-parvan name) mention only कार्तवीर्यो(B1 °वीर्यवधो)पाख्यान; D1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by कार्तवीर्योपाख्यान. — *Adhy. name :* T1 जमदग्निवधः; G1 जामदग्न्यचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 116 (as in text); Dn3 S (G4 broken) 117 (M2 119); D1 121. — *Śloka no. :* Dn 29; D1 33.

117

☞ This adhy.. is missing in D3 (cf. v.l. 3. 114. 12); the MS. is generally ignored here.

4 [b]) K4 महत्सु च; D1. 2 मुमूर्षवः (for सुहृत्सु च). Ś1 K1. 2 वा (for च). — [d]) T G2–4 तातं (for एकं). K4 D1. 2 गतत्रपाः; B2m नराधमाः (for [अ]नपत्रपाः).

११७

C. 3. 10201
B. 3. 117. 1
K. 3. 118. 1

राम उवाच ।
ममापराधात्तैः क्षुद्रैर्हतस्त्वं तात बालिशैः ।
कार्तवीर्यस्य दायादैर्वने मृग इवेषुभिः ॥ १
धर्मज्ञस्य कथं तात वर्तमानस्य सत्पथे ।
मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्वभूतेष्वनागसः ॥ २
किं नु तैर्न कृतं पापं यैर्भवांस्तपसि स्थितः ।
अयुध्यमानो वृद्धः सन्हतः शरशतैः शितैः ॥ ३
किं नु ते तत्र वक्ष्यन्ति सचिवेषु सुहृत्सु च ।
अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वानपत्रपाः ॥ ४
अकृतव्रण उवाच ।
विलप्यैवं स करुणं बहु नानाविधं नृप ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि पितुश्चक्रे महातपाः ॥ ५
ददाह पितरं चाग्नौ रामः परपुरंजयः ।
प्रतिजज्ञे वधं चापि सर्वक्षत्रस्य भारत ॥ ६
संक्रुद्धोऽतिबलः शूरः शस्त्रमादाय वीर्यवान् ।
जघ्निवान्कार्तवीर्यस्य सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ७
तेषां चानुगता ये च क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
तांश्च सर्वानवामृद्नाद्रामः प्रहरतां वरः ॥ ८
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरह्रदान् ॥ ९
स तेषु तर्पयामास पितॄन्भृगुकुलोद्वहः ।
साक्षाद्ददर्श चर्चीकं स च रामं न्यवारयत् ॥ १०
ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
तर्पयामास देवेन्द्रमृत्विग्भ्यश्च महीं ददौ ॥ ११
वेदीं चाप्यददद्धैमीं कश्यपाय महात्मने ।
दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशां पते ॥ १२
तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा ।
व्यभजंस्तेन ते राजन्प्रख्याताः खाण्डवायनाः ॥ १३

---

5 N T$_1$ om. the ref. — ^{a}) Ś$_1$ विलाप्यैवं; K$_{1.3}$ B Dc Dn D$_{4-6}$ T$_2$ G$_3$ लाल°. K$_1$ सु-; D$_5$ तु (for स). — ^{b}) T$_2$ (before corr.) G$_4$ बहुना विधिवन्नृप. — ^{d}) Ś$_1$ damaged. K D$_{2.5}$ परंतपः (K$_4$ D$_5$ °तप) (for महातपाः).

6 ^{c}) T$_1$ G$_2$ M तेषां (for चापि). — ^{d}) S चासकृत् (for भारत).

7 Ś$_1$ damaged. — ^{a}) K$_{3.4}$ B$_{1.3}$ M$_2$ स क्रुद्धो; M$_1$ क्रुद्धोति- (for संक्रुद्धो). T G भार्गवः; M$_1$ बलवान् (for ऽतिबलः). B$_{2.3}$ Dn D$_{4.6}$ संख्ये; B$_4$ यातः (for शूरः). — ^{d}) K$_4$ Dc D$_{1.2}$ एवांतको°; M$_1$ एको महाबलः; M$_2$ एकांतको°.

8 Ś$_1$ damaged. — ^{a}) T$_1$ G$_1$ तांश्चैवा° (for तेषां चा°). K D$_{1.2.5}$ M तेषां ये चानुगाः (M$_2$ येनुगताः) केचित्. — ^{c}) K$_{1.3}$ अपामृद्नन्; K$_4$ उपामृद्नाद्; Dc अथामृ°; D$_{1.2}$ T$_2$ G$_3$ M अपामृ°; D$_5$ अगृह्णीत (for अवामृ°). — ^{d}) Dc रामः परपुरंजयः; M रामः शस्त्रभृतां वरः.

9 Ś$_1$ damaged. — ^{b}) K$_{1.2}$ D$_5$ ततः; K$_3$ Dc विभुः; D$_2$ प्रभो; T$_2$ G$_3$ पुनः (for प्रभुः). — ^{d}) B$_{1.3.4}$ Dc रुधिरैर्; B$_2$ D$_{4-6}$ रौधिरान् (for रुधिर-). — Cf. Sukthankar, "Epic Studies (VI)", *Annals of the Bhandarkar Or. Res. Inst.*, vol. 18 (1936), p. 24.

10 Ś$_1$ damaged. — ^{b}) K$_2$ Dn D$_{1.2.4-6}$ भृगून् (for पितॄन्). K$_{2.3}$ Dc D$_5$ भृगुकुलोद्वह; T G कुरुकुलोद्वह. — ^{c}) K$_{3.4}$ (marg. *sec. m.*) B$_1$ D$_{1.2}$ T$_2$ G$_{1-3}$ चार्चीकं; K$_4$ चाशंकं; B$_4$ चार्वाकं (for चर्चीकं). — ^{d}) B$_3$ Dn D$_{4.6}$ न्यवेद° (for न्यवार°). K Dc D$_6$ स च तं प्रत्य(D$_5$ पर्य)वार°; B$_2$ स रामं संन्यवेद°.

11 Ś$_1$ damaged. — ^{d}) K D$_5$ ऋत्विजे (for ऋत्विग्भ्यश्च). B$_2$ Dn D$_{4.6}$ प्र-; D$_{1.2}$ [अ]थ (for च). B$_2$ Dn D$_{4.6}$ -ददौ महीं (by transp.).

12 Ś$_1$ damaged up to °व्यामा (in ^{c}). — ^{a}) K$_{1.4}$ T G$_{2.3}$ M$_2$ चाप्यददात्; D$_{1.2}$ M$_1$ च प्रददौ. — ^{b}) Dc Dn$_1$ D$_{4.6}$ S काश्यपाय. — ^{c}) B Dc T$_1$ G$_1$ °व्यामां तु तां; T$_2$ (before corr.) G$_2$ °व्यामयुतां; G$_4$ व्यायतनं. ❀ Cn: व्यायामेति प्रमादपाठः । ❀ — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ Dc T$_1$ G$_1$ नरो° (for नवो°). D$_{1.2}$ हिरण्मयीं (for विशां पते).

13 ^{a}) B$_{1.4}$ Dc G$_{1.2}$ M काश्यपस्य. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{2.4}$ तु ये (K$_4$ ते); K$_1$ D$_{1.2}$ G$_2$ तथा (for तदा). — ^{c}) K$_4$ तेन वै; B$_{2.4}$ Dn D$_{4-6}$ G$_1$ ते तदा (for तेन ते). D$_{1.2}$ व्यभंजंत ततो राजन्. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ खं(Ś$_1$ खां)डवाहनाः.

स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय महात्मने ।
अस्मिन्महेन्द्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १४
एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोकवासिभिः ।
पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः ।
दर्शयामास तान्विप्रान्धर्मराजं च सानुजम् ॥ १६
स तमानर्च राजेन्द्रो भ्रातृभिः सहितः प्रभुः ।
द्विजानां च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ १७
अर्चयित्वा जामदग्न्यं पूजितस्तेन चाभिभूः ।
महेन्द्र उष्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणामुखः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

वैशंपायन उवाच ।
गच्छन्स तीर्थानि महानुभावः
पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा ।
सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि
क्वचित्क्वचिद्भारत सागरस्य ॥ १
स वृत्तवांस्तेषु कृताभिषेकः

C. 3. 10215
B. 3. 118. 2
K. 3. 119. 2

14 ^{a}) B1. 2 Dc D5 T2 (after corr.) G3. 4 M1 सं- (for स). D2 महीं च तस्मै प्रादाय. — ^{b}) B1 Dc2 D4. 6 T G2. 3 M काश्यपाय. D1. 2 जामदग्न्यो महातपाः. — Ś1 K B1. 2. 4 D5 T1 ins. after 14^{ab}: Dc G1, after 14:

579* तपः सुमहदास्थाय महाबलपराक्रमः ।

— ^{c}) K1. 4 Dc2 D1 T2 G3 M1 महेंद्र. — T1 transp. महेन्द्रे and वसति (in ^{d}).

15 Before 15, K1. 2. 4 D1. 2 ins. अकृतव्रण उ°. — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 D5 भरतर्षभ; D1. 2 लोकविश्रुतैः. — ^{c}) Ś1 पृथुना (for पृथिवी). Ś1 K D1. 2. 5 च (K4 D2 वि-) जिता कृत्स्ना (for चापि विजिता).

16 ^{a}) Ś1 K1. 2 चतुर्दश्यां (for °र्दशीं). D1. 2 चतुर्दश्यां ततो रामः. — ^{b}) Ś1 K1 D5 °त्मना; K3. 4 D1. 2 S °तपाः (for °मनाः). — ^{d}) B4 °नुगं (for °नुजम्). Ś1 K Dc D1. 2. 5 पांडवं च (K1 °वांश्च) सहानुगं (K4 महाभुजं; D1. 2 युधिष्ठिरं; D5 सहानुजं).

17 ^{a}) K4 Dc D1. 2. 5 अभ्यर्च्य (for आनर्च). K2. 3 B Dn D4. 6 G4 राजेंद्र. — ^{b}) B1 प्रभुं (for प्रभुः). — ^{c}) K3. 4 S स च (T2 G2–4 हि) तस्मै; D1. 2 ब्राह्मणानां (for द्विजानां च).

18 ^{a}) K3 B Dn D2. 4. 6 अर्चित्वा जामदग्न्यं स. — ^{b}) Dc चापि (for तेन). Ś1 K1. 2 च प्रभो; K3 वाभिभुः; B Dn D4. 6 चोदितः; Dc तेन सः; D5 वै विभुः (for चाभिभूः). — ^{c}) Ś1 उषित्वा; K1. 2 उषितां (for उष्य तां). D1. 2 तामेव च निशामुष्य. — After 18^{c}, D1. 2 ins.:

580* महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ।
राममामन्त्र्य धर्मात्मा.

Colophon. — *Major parvan*: Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan*: B4 तीर्थयात्रा. Ś1 K1–3 B1. 2 Dc Dn1. n3 D2–6 (all om. sub-parvan name) mention only कार्तवीर्यो(B1 °वीर्यवधो)पाख्यान; K4 D1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by कार्तवीर्यवधो(K4 °र्यस्यो)पाख्यान; and Dn2 only कार्तवीर्यवध. To कार्तवीर्योपाख्यान, Ś1 D1–3. 5 add समाप्त. — *Adhy. name*: B4 जामदग्न्योपाख्यानं; T2 G3 जामदग्न्यविजयकथनं; G1 जामदग्न्यचरितसमाप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 117 (as in text); Dn3 S 118 (M2 120); D1 122. — *Śloka no.*: Dn 18.

118

☞ D3 is missing up to 15^{c} (cf. v.l. 3. 114. 12); the MS. is generally ignored up to 15^{ab}.

1 ^{b}) K3 [अ]रण्यानि (for रम्याणि). — ^{c}) Ś1 K2–4 समानि (for सर्वाणि).

2 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 D5 स धर्मराजः सु(K1 °राजाभि-; D5 °राजश्च)कृ°; D1. 2 समुद्रतीर्थेषु कृ°. — ^{b}) Ś1 K1. 2 T2 G3. 4 °पौत्रैः; K3 °पौत्रवान् (for °पौत्रः). — ^{c}) D1. 2 समुद्रगाः °तमाः °त्वाः. — Dc om. 2^{cd}. — ^{d}) T2 G2. 3 M

C. 3. 10215
B. 3. 118. 2
K. 3. 119. 2

सहानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः ।
समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां
जगाम पारिक्षित पाण्डुपुत्रः ॥ २
तत्रापि चाप्लुत्य महानुभावः
संतर्पयामास पितृन्सुरांश्च ।
द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य
गोदावरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३
ततो विपाप्मा द्रविडेषु राज-
न्समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् ।
अगस्त्यतीर्थं च पवित्रपुण्यं
नारीतीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४
तत्रार्जुनस्याग्र्यधनुर्धरस्य
निशम्य तत्कर्म परैरसह्यम् ।
संपूज्यमानः परमर्षिसंघैः
परां मुदं पाण्डुसुतः स लेभे ॥ ५
स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः
कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च ।
संपूजयन्विक्रममर्जुनस्य
रेमे महीपालपतिः पृथिव्याम् ॥ ६
ततः सहस्राणि गवां प्रदाय
तीर्थेषु तेष्वम्बुधरोत्तमस्य ।
हृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य
संकीर्तयामास गवां प्रदानम् ॥ ७
स तानि तीर्थानि च सागरस्य
पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् ।
क्रमेण गच्छन्परिपूर्णकामः
शूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८
तत्रोदधेः कंचिदतीत्य देशं
ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद ।
तप्तं सुरैर्यत्र तपः पुरस्ता-
दिष्टं तथा पुण्यतमैर्नरेन्द्रैः ॥ ९
स तत्र तामग्र्यधनुर्धरस्य

पारीक्षित. K4 पुत्रपौत्रः (for पाण्डु°).

3 a) Ś1 K1. 2 °भावान् (for °भावः). — b) K3 T1 G2 M2 सुरान्पितॄंश्च (by transp.); B2 पितॄंश्च देवान्.

4 a) Ś1 K3 T1 G2 M1 द्रमिडेषु; K1 विडमेषु; G1. 4 M2 द्रमिळेषु. K3 Dc T G3 M राजा (for राजन्). D2 ततो वितीर्थानि ददर्श पंच. — D2 om. 4bcd. — c) K3. 4 D1 परमं पवित्रं; B Dc Dn D4. 6 च महापवित्रं; D5 च अतीव पुण्यं; M1 च जगाम पुण्यं (for च पवित्र°). — d) T2 G3. 4 अन्यानि (for नारी-). K3 अथ वाप्यभ्यपश्यत्; D5 अथ समेत्य पश्यन्; T1 G1 अथ चैवाभ्यगच्छत्; T2 G2–4 अथ सोभ्यगच्छत्; M अत्र (M2 तत्र) चैवाभ्यगच्छत् (for अथ वीरो ददर्श). D1 नाराचतीर्थानि ददर्श पंच.

5 a) Ś1 ततो; D5 तथा; T G1. 3. 4 तेषु; M1 तस्य (for तत्र). Ś1 K1. 3. 4m Dc2 Dn2 D1. 5 G1 अग्र-; T2 G2–4 अथ (for अग्र्य-). — b) K3. 4 निशाम्य. Ś1 K B Dc Dn D4–6 T2 G3 नरैर् (K1 करैर्) (for परैर्). B Dn D4. 6 अशक्यं (for असह्यम्). — c) Ś1 K1. 2 D5 संपूजयामास महर्षिसंघान्. — d) K3 तनु सदा (sic); K4 M तत्र तदा (for पाण्डुसुतः). B2 च; M2 [उ]प- (for स). Ś1 K1. 2 D5 अन्वागतश्चापि महर्षिसंघैः; D1. 2 मुदं परां तत्र स चैव लेभे.

6 K3 om. (hapl.) 6d–8a. — d) B Dn D1. 2. 4–6 M1 पृथिव्याः (for °व्याम्).

7 K3 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) T1 G1 द्विजातिमुख्येषु महीपतिः स (= [var.] 3c). — b) Ś1 K2 °त्तरस्य (for °त्तमस्य). — After 7, M ins.:

581* ततस्तु कावेरिमनन्ततोयां
दिव्याश्रमैर्नित्यमुपात्ततोयाम् ।
सहानुजः संप्रविगाह्य पुण्यां
ननन्द नष्टक्लमशोकपापः ।

8 K3 om. 8a (cf. v.l. 6). — b) D6 धन्यानि (for चा°). K1 निषेव्य (for बहूनि). Dc D1. 2 राजा; T1 G1 गच्छन् (for राजन्). K3 बहूनि चान्यानि निषेव्य राजन्. — c) K4 T1 G1 राजन् (for गच्छन्). — d) S (except G1. 2) शूर्पाक(T1 °का)रं (for °रकं).

9 a) B2 ततोदधिं; Dc ततोदधेः. K1. 2 B1 D1 T1 G2 M1 किं° (for कं°). — c) T2 (before corr.) G4 ततः (for तप्तं). K1. 2 transp. सुरैः and तपः. Dn D5. 6 अत्र (for यत्र). — d) K1 °तमं; B Dn D4–6 °परैर् (for °तमैर्).

10 a) Cf. 5a. K1. 2. 4 D5 तामग्र्यतपोधनस्य. — b)

वेदीं ददर्शायतपीनबाहुः ।
ऋचीकपुत्रस्य तपस्विसंघैः
समावृतां पुण्यकृदर्चनीयाम् ॥ १०
ततो वसूनां वसुधाधिपः स
मरुद्गणानां च तथाश्विनोश्च ।
वैवस्वतादित्यधनेश्वराणा-
मिन्द्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ॥ ११
भगस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य
पतेरपां साध्यगणस्य चैव ।
धातुः पितॄणां च तथा महात्मा
रुद्रस्य राजन्सगणस्य चैव ॥ १२
सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव
पूष्णश्च ये चाप्यमरास्तथान्ये ।
पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां
ददर्श राजा सुमनोहराणि ॥ १३
तेषूपवासान्विविधानुपोष्य
दत्त्वा च रत्नानि महाधनानि ।
तीर्थेषु सर्वेषु परिप्लुताङ्गः
पुनः स शूर्पारकमाजगाम ॥ १४
स तेन तीर्थेन तु सागरस्य
पुनः प्रयातः सह सोदरीयैः ।
द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भि-
स्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ॥ १५
तत्राभिषिक्तः पृथुलोहिताक्षः
सहानुजैर्देवगणान्पितॄंश्च ।
संतर्पयामास तथैव कृष्णा
ते चापि विप्राः सह लोमशेन ॥ १६
स द्वादशाहं जलवायुभक्षः
कुर्वन्क्षपाहःसु तदाभिषेकम् ।
समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा
तेपे तपो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ १७
तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं
शुश्राव रामश्च जनार्दनश्च ।
तौ सर्ववृष्णिप्रवरौ ससैन्यौ
युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीढम् ॥ १८
ते वृष्णयः पाण्डुसुतान्समीक्ष्य
भूमौ शयानान्मलदिग्धगात्रान् ।
अनर्हतीं द्रौपदीं चापि दृष्ट्वा

C. 3. 10232
B. 3. 118. 19
K. 3. 119. 19

K4 D5 °बाहुरम्यां (for °पीनबाहुः). — c) K3 B2 S आर्चीक° (for ऋचीक°). — d) K1. 4 °चितां; K3 °श्रितां (for °वृतां).

12 G4 om. 12^{ab}. — a) K3 B Dc Dn D4. 6 भव° (for भग°). — b) K4 पत्युस्त्वपां (for पतेरपां). — c) T2 G पार्थः (for धातुः). — d) Ś1 K चापि (for चैव). D1. 2 सगणाधिपस्य (for सगणस्य चैव).

13 G4 om. 13^{ab}. — b) B4 Dn पुण्याश्च; Dc पूज्या° (for पूष्ण°). G1 [अ]परास् (for [अ]मरास्). — c) Ś1 K D1. 2. 5 तीर्था° (for चाप्या°).

14 b) D1. 2 दानानि (for रत्नानि). K4 S महानुभावः; B Dc Dn D4. 6 महांति राजा; D1. 2 तथा द्विजेभ्यः (for महा°). — c) Ś1 K1–3 D1. 2. 5 पुण्ये°; K4 M रम्ये° (for सर्वे°). — d) Ś1 K1. 2 G1 च (for स). K2–4 Dc D1. 4. 5 सूर्पारकम्; S (except G2) शूर्पाकरम्. T2 G1. 3 आससाद (for आज°).

15 a) K S (except G4 M2) तीरेण (for तीर्थेन). T2 G2–4 च (for तु). — G4 om 15^{cd}. — c) S (G4 om.) कथितं (for प्र°). T2 G3 ध्रुवद्भिस् (for महद्भिस्). — D3 resumes! — d) K4 D1–3 च ततो ज° (for समुपाज°).

16 D5 (om. hapl.) 16^{b}–17^{a}. — b) B2 ऋषींश्च (for पितॄं°). — d) G1 तैश्चापि (for ते चापि).

17 D5 om. 17^{a} (cf. v.l. 16). — b) Ś1 K2 सदाहःसु; K3 D1 G4 क्षपाहः स; T G2. 3 क्षपाहं स (for क्षपाहःसु). D5 T2 G2–4 तथा°; T1 M ततो° (for तदा°). — c) Ś1 °दंस°; K1. 2 °जीव° (for °दीप°).

18 a) S स(M त)मागतं तत्र (for तमुग्र°). Ś1 K2. 3 D3. 5 तपो वसंतं (for तप°). D1. 2 तमुग्ररूपे तपसि प्रपन्नं. — c) D1. 2 वृष्णिलोक°; T2 G3. 4 वृष्णिवीर° (for सर्ववृष्णि°). D1. 2 प्रवीरौ (for ससैन्यौ).

19 a) Ś1 K2 सुतीक्ष्णान्; K4 निरीक्ष्य (for समीक्ष्य). — b) Ś1 K Dc D3. 5 °पंकदिग्धान् (for °दिग्धगात्रान्). — c) T2 G3. 4 सुदुःखितां (for अनर्हतीं). — d) G1. 4

C. 3. 10232
B. 3. 118. 19
K. 3. 119. 19

सुदुःखिताश्रुक्रुशुरार्तनादम् ॥ १९
ततः स रामं च जनार्दनं च
काष्र्णिं च साम्बं च शिनेश्च पौत्रम् ।
अन्यांश्च वृष्णीनुपगम्य पूजां
चक्रे यथाधर्ममदीनसत्त्वः ॥ २०
ते चापि सर्वान्प्रतिपूज्य पार्थां-
स्तैः सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव ।
युधिष्ठिरं संपरिवार्य राज-
न्नुपाविशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥ २१
तेषां स सर्वं चरितं परेषां
वने च वासं परमप्रतीतः ।
अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतं च पार्थं
कृष्णे शशंसामरराजपुत्रम् ॥ २२
श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीता-
स्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकृशानतीव ।
नेत्रोद्भवं संमुमुचुर्दशार्हा
दुःखार्तिजं वारि महानुभावाः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

जनमेजय उवाच ।
प्रभासतीर्थं संप्राप्य वृष्णयः पाण्डवास्तथा ।
किमकुर्वन्कथाश्चैषां कास्तत्रासंस्तपोधन ॥ १
ते हि सर्वे महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ।

सुदुःखितान्. K3 M चक्रुरतीव नादान् (M2 °नादं) (for चुक्रु° etc.). B1 D3. 5 T2 G2–4 आर्तनादान्; Dc T1 G1 °नादाः (for °नादम्).

20 a) M2 राजा ह (for ततः स). — b) D1. 2 वृष्णींश्च (for कार्ष्णिं च). K4 D5 शांबं च; D1. 2 सर्वांश्च (for साम्बं च). K1. 2 T2 G3 पुत्रं (for पौत्रम्). — c) Ś1 K B4 D1–3. 5 राजा (for पूजां). — d) Ś1 अधीन°; Dn2. n3 D6 G4 अहीन° (for अदीन°). D1. 2 चक्रे यथासंविदं धर्मसूनुः.

21 a) Dc D1. 3 सर्वे (for सर्वान्). D1 सर्वास् (for पार्थान्). Ś1 K D5 तैश्चापि सर्वैः प्रतिपूजि(K1 °पादि)तश्च (K3. 4 °तः सः). — b) Ś1 K D3. 5 ते; Dc सु- (for तैः). Ś1 K1. 2 D1 T1 G1. 2. 4 M1 °सुतास् (for °सुतैस्).

22 a) Ś1 K D3. 5 M तु; Dc Dn2 D2 च (for स). — c) G1 M इंद्रं च (for इन्द्रस्य). — d) T2 G3. 4 कृष्णः (for कृष्णे). B Dc Dn D4. 6 निवेशनं हृष्टमनाः शशंस.

23 a) Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 च (for तु). Ś1 K2 पुनः (for वचः). — b) T2 G2–4 सुकृतीन्; G1 [अ]तिकृशान् (for सुकृ°). — c) Ś1 °द्भवाश्रुं; K2 °द्भवासुं (for °द्भवं सं-). B Dn D4. 6 G2 महार्हा (for दशार्हा). — d) D1. 2 सर्वे तदा (for दुःखा°). Ś1 K D1–3. 5 दुःखकरा (K3 D2 °करं; D1 °तरं) रिपूणां (for वारि महा°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 तीर्थयात्रा. K4 B2 D1. 2 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2 वृष्णिसमागमः; K3 वृष्ण्यागमनं; B4 कृष्णागमनं; D3. 5 वृष्णिपांडवयोः (D5 °डव-) समागमः; M2 वासुदेवदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 117; Dn2 118 (as in text); Dn3 S 119 (M2 121); D1 123. — *Śloka no.:* Dn D1 23.

119

1 a) Ś1 K1. 2 B2 Dn D1. 2. 4. 6 आसाद्य (for संप्राप्य); cf. v.l. 3. — b) Dn D4. 6 पांडवा वृष्णयस् (by transp.). Ś1 K1. 2 T1 तदा (for तथा). — c) K3 D5 चैव; D1–3 T2 (before corr.) G4 तेषां (for चैषां). — d) Ś1 K1. 2 के; G1 ते (for कास्). Dn2 D4. 6 तथा (for तत्र). Ś1 K1. 2 °वने (for °धन).

2 a) Dc [ऽ]पि; T2 G2–4 च (for हि). — b) T2 G3. 4 सर्वे शस्त्र° (for सर्वशास्त्र°).

3 a) B2 D1–3 T2 G3. 4 आसाद्य (for संप्राप्य); cf.

वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृदश्च परस्परम् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यं तीर्थं महोदधेः ।
वृष्णयः पाण्डवान्वीरान्परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३
ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः ।
वनमाली हली रामो बभाषे पुष्करेक्षणम् ॥ ४

न कृष्ण धर्मश्चरितो भवाय
जन्तोरधर्मश्च पराभवाय ।
युधिष्ठिरो यत्र जटी महात्मा
वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ॥ ५
दुर्योधनश्चापि महीं प्रशास्ति
न चास्य भूमिर्विवरं ददाति ।
धर्मादधर्मश्चरितो गरीया-
नितीव मन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ॥ ६
दुर्योधने चापि विवर्धमाने
युधिष्ठिरे चासुख आत्तराज्ये ।
किं न्वद्य कर्तव्यमिति प्रजाभिः
शङ्का मिथः संजनिता नराणाम् ॥ ७
अयं हि धर्मप्रभवो नरेन्द्रो
धर्मे रतः सत्यधृतिः प्रदाता ।
चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो
धर्मादपेतश्च कथं विवर्धेत् ॥ ८
कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो
द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः ।
प्रव्राज्य पार्थान्सुखमाप्नुवन्ति
धिक्पापबुद्धीन्भरतप्रधानान् ॥ ९
किं नाम वक्ष्यत्यवनिप्रधानः
पितॄन्समागम्य परत्र पापः ।
पुत्रेषु सम्यक्चरितं मयेति
पुत्रानपापानवरोप्य राज्यात् ॥ १०
नासौ धिया संप्रतिपश्यति स्म
किं नाम कृत्वाहमचक्षुरेवम् ।
जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु
प्रव्राज्य कौन्तेयमथापि राज्यात् ॥ ११

C. 3. 10247
B. 3. 119. 11
K. 3. 120. 11

---

v.l. 1). Dc प्रभासं ते समासाद्य. — ^{b}) K_1 D_3 पुण्यं तीरे; K_3 पुण्ये तीरे; K_4 पुण्यतीरे; $B_{1.3}$ Dc S पुण्यतीर्थं; D_1 पुण्यतीर्थे; D_2 पुण्ये तीर्थे; D_5 पुण्यं तीरं. — ^{c}) N (except K_1 B_1 Dc_2 D_1) वीराः (for वीरान्).

6 ^{c}) Dn_2. n_3 G_1 वरीयान् (for गरी°). — ^{d}) $K_{1.2}$ M [ए]व (for [इ]व). $D_{1.2}$ धर्मं च विंदामि महानुभाव.

7 Ś$_1$ damaged. — ^{a}) K B_3 Dc $D_{3.5}$ °धनं वीक्ष्य; $D_{1.2}$ °धनं चापि (for °धने चापि). The same MSS. °मानं (for °माने). — ^{b}) K B_3 Dc $D_{1-3.5}$ युधिष्ठिरं. K B Dc Dn D_{3-6} चा(B_1 वा)सुखम्. K B_3 Dc D_6 आत्तराज्यं; D_3 अंतरोष्णं; D_5 आसवंतं; T_1 आत्तसारे; T_2 $G_{2.4}$ आर्ते(T_2 °र्ति)राज्ये. $D_{1.2}$ वा वनवासक्लिष्टं (for चासुख आत्त°). — After 7^{ab}, T_1 G_1 ins.:

582* हृतस्वराज्यायतनार्थभार्ये
दुर्योधनेनाल्पधिया च पार्थे ।

— ^{c}) $K_{1.4}$ B Dc $D_{1.2}$ T_1 G_1 किं त्वद्य; $K_{2.3}$ Dn D_{4-6} G_2 किं त्वत्र; T_2 $G_{3.4}$ किंचिन्न; M_2 किं न्वत्र. D_3 वर्तव्यम्; T_1 कर्ताहम्; G_4 वक्तव्यम् (for कर्तव्यम्). $K_{1.3.4}$ Dc $D_{1.2.6}$ S (except G_1) इह; D_3 ऊचुः (for इति). — ^{d}) $D_{1.2}$ सशंकता (for शङ्का मिथः).

8 ^{a}) B Dc Dn D_4 M_2 स (for हि). — ^{b}) K_3 वृतः; K_4 D_{1-3} स्थितः; $B_{1.3.4}$ Dc Dn D_{4-6} धृतः; T_2 G_3 रतिः G_1 धृतिः (for रतः). Ś$_1$ $K_{2.4}$ B_1 $D_{1-3.5}$ महात्मा (for प्रदाता). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ B_3 D_{1-3} चलेच्च; K_4 D_5 M °त (for °द्धि). Dc राज्यार्थसुखाच्च. T G चलेत राज्यादिति संशयो मे. — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5.6}$ अपेतं. K_4 B_2 Dn D_4 T_2 G_3 तु (for च). Ś$_1$ K $D_{1-3.5.6}$ नु कुर्यात् (for विवर्धेत्). T_2 $G_{3.4}$ धर्मादधर्मश्चरितो गरीयान् (= 6^c).

9 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dc G_1 च; Dn_1. n_2 D_3 तु (for नु). — ^{b}) K_3 कुलस्य वृद्धाः; K_4 कुलप्रवृद्धः; D_5 कुले च वृद्धाः.

10 ^{c}) T_1 G_1 सत्यं (for सम्यक्). Ś$_1$ $K_{1.2}$ [ए]ष (for [इ]ति). — ^{d}) B Dn D_4 व्यप° (for अव°). Ś$_1$ $K_{1.2}$ राज्यम् (for राज्यात्).

11 K_4 om. (hapl.) 11. — ^{a}) B_2 °पश्यते; G_1 पृच्छति (for °पश्यति). — ^{c}) Ś$_1$ K (K_4 om.) $D_{3.5.6}$ इह; $D_{1.2}$ G_2 M_1 अपि (for इति). — ^{d}) $B_{1.4}$ इतः; $B_{2.3}$ Dc Dn D_4 इति (for अथ). Ś$_1$ K (K_4 om.) $D_{1-3.5.6}$ [अ]धि-; $B_{1.4}$ Dc स्व-; $B_{2.3}$ Dn D_4 स्म (for

C. 3. 10248
B. 3. 119. 12
K. 3. 120. 12

नूनं समृद्धान्पितृलोकभूमौ
चामीकराभान्क्षितिजान्प्रफुल्लान् ।
विचित्रवीर्यस्य सुतः सपुत्रः
कृत्वा नृशंसं बत पश्यति स्म ॥ १२
व्यूढोत्तरांसान्पृथुलोहिताक्षा-
न्नेमान्स्म पृच्छन्स शृणोति नूनम् ।
प्रस्थापयद्यत्स वनं ह्यशङ्को
युधिष्ठिरं सानुजमात्तशस्त्रम् ॥ १३
योऽयं परेषां पृतनां समृद्धां
निरायुधो दीर्घभुजो निहन्यात् ।
श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य
मुञ्चन्ति सैन्यानि शकृत्समूत्रम् ॥ १४
स क्षुत्पिपासाध्वकृशस्तरस्वी
समेत्य नानायुधबाणपाणिः ।
वने स्मरन्वासमिमं सुघोरं
शेषं न कुर्यादिति निश्चितं मे ॥ १५
न ह्यस्य वीर्येण बलेन कश्चि-
त्समः पृथिव्यां भविता नरेषु ।
शीतोष्णवातातपकर्शिताङ्गो
न शेषमाजावसुहृत्सु कुर्यात् ॥ १६
प्राच्यां नृपानेकरथेन जित्वा
वृकोदरः सानुचरान्रणेषु ।
स्वस्त्यागमद्योऽतिरथस्तरस्वी
सोऽयं वने क्लिश्यति चीरवासाः ॥ १७
यो दन्तकूरे व्यजयन्नृदेवा-
न्समागतान्दाक्षिणात्यान्महीपान् ।
तं पश्यतेमं सहदेवमद्य
तपस्विनं तापसवेषरूपम् ॥ १८
यः पार्थिवानेकरथेन वीरो
दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धशौण्डः ।

[अ]पि). Ś1 K1. 2 °राज्यं (for राज्यात्).

12 ^{d}) S संपश्यतीदं हि (G2 नि-) कृतं नृशंसं.

13 ^{a}) K3 सिंहोन्नतांसान्; B2. 3 व्यूढोत्तरांशान्; D3 व्यूढोरसस्तान् (m as in text); T1 G1. 2 M व्यूढांतरांसान्; T2 G3. 4 व्यूढांतरांस्तान्. D1. 2 मूढांतरात्मा निकृतिस्वभावो. — ^{b}) K4 B Dc Dn D3–6 M om. न. Ś1 स; K1. 2 न; T2 G2. 3 M2 च (for स्म). Ś1 K1. 3. 4 M न; G2 च (for स). Dn3 श्रृणाति (see below). D1. 2 भ्रातुः सुतानां स नृशंसकर्ता. ❀ Cn : श्रृणाति हिनस्ति। श्रृणोतीति लेखकप्रमादः। न श्रृणोतीति गौडपाठे तु...। ❀ — ^{c}) B1. 2. 4 Dn D1. 4–6 प्रास्था° (for प्रस्था°). B3 प्रस्थापयामास (for °यद्यत्स). S यत्र (for यत्स). K2 निशंको; Dn स°; D5 भृशं यो; T G1–3 विशंको; G4 सशोको (for ह्य°). — ^{d}) Ś1 K1. 3. 4 D2. 3. 6 °राज्यं (for °शस्त्रम्).

14 ^{a}) T2 G3. 4 सोयं. Ś1 K1. 2 D1 पृतनाः समृद्धाः. — ^{b}) Ś1 K D3. 5 °बाहुर् (for °भुजो). B3 D2 वि-; Dc [ऽ]भि- (for नि-). — ^{c}) Ś1 K1 [अ]पि; K2 D5 हि (for [ए]व). K2 D1. 2 T1 G1 M च; T2 G2–4 तु (for हि).

15 ^{a}) D1. 2 °सार्ति°; T2 G2–4 °साद्धि° (for °साध्व°). B1 D1. 2 T2 G2. 3 तपस्वी (for तर°). — ^{c}) D1. 2 क्लेशानिमान्संस्मरन्घोरतापो. — ^{d}) D1. 2 हन्यात्स वीर्याद् (for शेषं न कुर्याद्). Ś1 K1. 2 D3. 5 निश्चयो (for निश्चितं).

16 ^{a}) K1 reads 16^{ab} after 17. S (except M1) वीर्ये च बले च. D1. 2 न चास्य कश्चिद्धि बलेन तुल्यो. — ^{b}) B Dc Dn D4. 6 समः पृथिव्यामपि विद्यतेन्यः; D1. 2 भवेत्पृथिव्यामथ वामरेषु. — K4 om. (hapl.) 16^{c}–17^{b}. — ^{c}) B Dc Dn D4. 6 T G स शीत- (for शीतोष्ण-). Ś1 K3 B1. 2 D4–6 °कर्षितांगो. — ^{d}) D1. 2 निः- (for न). Dn1 [अ]सुहृत्स (for [अ]सुहृत्सु).

17 K4 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{a}) Ś1 K1 Dn2 D1. 4 T2 G3 प्राच्यान् (for प्राच्यां). — After 17, K1 reads 16^{ab}.

18 ^{a}) K2 B Dc Dn D4. 6 सिंधुकूले; K3. 4 D3. 5 दंत- (D5 [ऽ]नंत)वक्रान्; D1. 2 शूरवर्यो; T1 G1 M1 दत्तकूरे; T2 दंडकूटे; G2 दंतिकूटे; G3. 4 दंतकूटे (for दन्तकूरे). K3. 4 D3. 5 अजयत्; T1 G2. 4 त्वज°; G1 [ऽ]त्यज°; M1 ह्यज° (for व्यज°). K3. 4 D3. 5 G1 समस्तान्; D1. 2 T G2–4 M समेतान् (for नृदेवान्). — ^{c}) Ś1 K1–3 D5 पश्य चैनं; K4 Dc °तैनं (for °तेमं). Ś1 उद्यतं; K3. 4 D1. 2 वनस्थं (for अद्य). — ^{d}) B Dc Dn D4. 6 G2. 4 M2 तरस्विनं. Ś1 K1 °वेशरूपं; T2 G2–4 °रूपवेषं.

19 ^{a}) Ś1 K2 वीरान्; K1 जिग्याद्; K3. 4 B D (except D3. 5) जिग्ये (for वीरो). — ^{b}) D1. 2 बद्धतूणः (for युद्ध°). — ^{c}) Ś1 K D3 माद्रीसुतो (for सोऽयं वने). — K3 फल-

सोऽयं वने मूलफलेन जीव-
झटी चरत्यद्य मलाचिताङ्गः ॥ १९
सत्रे समृद्धेऽतिरथस्य राज्ञो
वेदीतलादुत्पतिता सुता या ।
सेयं वने वासमिमं सुदुःखं
कथं सहत्यद्य सती सुखार्हा ॥ २०
त्रिवर्गमुख्यस्य समीरणस्य
देवेश्वरस्याप्यथ वाश्विनोश्च ।
एषां सुराणां तनयाः कथं नु
वने चरन्त्यल्पसुखाः सुखार्हाः ॥ २१
जिते हि धर्मस्य सुते सभार्ये
सभ्रातृके सानुचरे निरस्ते ।
दुर्योधने चापि विवर्धमाने
कथं न सीदत्यवनिः सशैला ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

सात्यकिरुवाच ।
न राम कालः परिदेवनाय
यदुत्तरं तत्र तदेव सर्वे ।
समाचरामो ह्यनतीतकालं
युधिष्ठिरो यद्यपि नाह किंचित् ॥ १
ये नाथवन्तो हि भवन्ति लोके
ते नात्मना कर्म समारभन्ते ।
तेषां तु कार्येषु भवन्ति नाथाः

C. 3. 10260
B. 3. 120. 2
K. 3. 121. 2

मूलेन (for मूलफलेन). D5 S जिग्ये रणे तं नकुलं वनेस्मिन् (D5 नकुलं तं वनेषु). — d) Dn2 चलत्यद्य; D1. 2 चरत्पंक- (for चरत्यद्य). S संपश्यतेमं मलदिग्धगात्रं. — After 19, Ś1 ins.:

583* जिग्ये रणे तं नकुलं वनेषु
संपश्यते मेऽद्य मनः सुदीनम् ।

20 b) K3 सुतेयं; D1. 2 सुमध्यमा (for सुता या). — c) B2 सुघोरं (for सुदुःखं). — d) K2–4 D3. 5 वसत्यद्य (for सह°). B2 transp. कथं and सती.

21 Ś1 damaged. K2 D5 om. (hapl.) 21. — a) G1 तथैव वायोर् (for समी°). — b) D1 S तथा (for [अ]थ वा). — c) S (except G4) तेषां (for एषां). G2. 4 वने (for नु). D1. 2 एषां सुता दीर्घभुजा वनेस्मिन्. — d) D1. 2 कथं (for वने). T2 G2–4 चरंत्यमी (for वने चरन्ति). Dn [ऽ]-चरन् (!) (for चरन्ति). B Dc D4. 6 अस्त°; Dn ह्यस्त° (!) (for अल्प°).

Colophon lost in Ś1. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Dc तीर्थयात्रा. K3. 4 B1. 2 D1–3 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 रामवाक्यं; B4 D5 बलदेववाक्यं; Dc प्रभासे बलदेववाक्यं; Dn3 प्रभासे यादवसंगमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 118; Dn2 119 (as in text); Dn3 S 120 (M2 122); D1 124. — *Śloka no.:* Dn1. n3 21; Dn2 D1 22.

120

1 Ś1 damaged. — a) D1. 2 परिदेवितस्य. — b) K1. 2 B2–4 Dn D4–6 त्वत्र (for तत्र). — After 1ab, D1. 2 ins.:

584* कुर्वीमहे यच्च हितं भवेत्तु
राज्ञे ह्यस्मायाजमीढाय नित्यम् ।

— c) T G1. 3 सम°; G4 M त्वन° (for ह्यन°). D1. 2 मया च रामाद्य वृतः स कालो.

2 Ś1 damaged. — a) M ते (for ये). K3 Dn D2. 4–6 [ऽ]पि; B2 [ऽ]त्र; B3 तु (for हि). — b) K D1–3. 5 न ते स्वयं (D3m ते नात्मना as in text). M ये (for ते). B1. 3 °चरंति (for °रभन्ते). — c) K1–3 D1–3. 5 M तेषां (D3. 5 येषां) समर्था वि(M हि)चरंति नाथाः. — d) K1 Dn2 D6 शिब्या°; D1. 2. 3 (m as in text) शब्या° (for शैब्या°). ❀ Cn: शिब्यादय इत्येव पाठः। शैब्यादय इति पाठे तु स्वार्थे ष्यञ्। ❀

C. 3. 10260
B. 3. 120. 2
K. 3. 121. 2

शैब्यादयो राम यथा ययातेः ॥ २
येषां तथा राम समारभन्ते
कार्याणि नाथाः स्वमतेन लोके ।
ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा
नानाथवत्कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति ॥ ३
कस्मादयं रामजनार्दनौ च
प्रद्युम्नसाम्बौ च मया समेतौ ।
वसत्यरण्ये सह सोदरीयै-
स्त्रैलोक्यनाथानधिगम्य नाथान् ॥ ४
निर्यातु साध्वद्य दशार्हसेना
प्रभूतनानायुधचित्रवर्मा ।
यमक्षयं गच्छतु धार्तराष्ट्रः
सबान्धवो वृष्णिबलाभिभूतः ॥ ५
त्वं ह्येव कोपात्पृथिवीमपीमां
संवेष्टयेस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा ।
स धार्तराष्ट्रं जहि सानुबन्धं
वृत्रं यथा देवपतिर्महेन्द्रः ॥ ६
भ्राता च मे यश्च सखा गुरुश्च
जनार्दनस्यात्मसमश्च पार्थः ।
यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमं त-
त्करोति कर्माग्र्यमपारणीयम् ॥ ७
तस्यास्त्रवर्षाण्यहमुत्तमास्त्रै-
र्विहत्य सर्वाणि रणेऽभिभूय ।
कायाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः
शरोत्तमैरुन्मथितास्मि राम ॥ ८
खड्गेन चाहं निशितेन संख्ये
कायाच्छिरस्तस्य बलात्प्रमथ्य ।
ततोऽस्य सर्वाननुगान्हनिष्ये
दुर्योधनं चापि कुरूंश्च सर्वान् ॥ ९
आत्तायुधं मामिह रौहिणेय

3 G4 om. 3. — a) K3. 4 B1 D1-3 M1 तेषां (for येषां). K4 °चरंति; M1 °चरंते (for °रभन्ते). — b) Ś1 समतेन; K2 सुमतेन; B4 स्वयमेव; D1. 2 स्वबलेन (for स्वम°). T2 (before corr.) समयेन लोकाः (for स्वमतेन लोके).

4 a) G2. 4 तस्माद् (for कस्माद्). K1 असौ; B1-3 Dc अमी; B4 Dn D4. 6 इमौ; D3 इमे (for अयं). — K3 om. 4b-5a. — b) K4 B D4. 5 °शांबौ. — c) K1. 4 B1. 3 M वसत्यरण्ये (as in text); D1. 2 दीनोथ राजा; the rest वसंत्यरण्ये. — d) B1. 2. 4 Dn D1-4. 6 G2 M2 अभि° (for अधि°). K1 B1 Dn D3m. 4. 6 पार्थाः (K1 °र्थेः); B4 पार्थान् (for नाथान्).

5 K3 om. 5a (cf. v.l. 4). — a) D1. 2 सा ह्यद्य; T G3. 4 सा त्वद्य (for साध्वद्य). — b) Ś1 K4 D3 °नागायुध-; D1. 2 °पादा युधि; D5 °नागा युधि (for °नानायुध-). Ś1 K1. 2 Dn1 D5 -चित्रकर्मा; M -चित्रवर्मिणी (for -चित्रवर्मा).

6 a) K1. 2 D1. 2 त्वमेव; D5 त्वं देव (for त्वं ह्येव). — b) D1. 2 वासुदेवः (for शार्ङ्ग°). — d) D1. 2 सुरेंद्रः; S (T2 before corr.) नरेंद्र (for महेन्द्रः).

7 a) Ś1 K1. 2 [अ]पि (for first च). K3 B D (except D1-3. 5) T1 G1 M स (for second च). — b) Dc [अ]द्य (for [आ]त्म-). K4 -सखः स; M1 -सखश्च (for -समश्च). D1. 2 कृष्णस्य चात्मा मम चैव पार्थः. — After 7ab, B1. 2. 4 D (except D1-3. 5) ins.:

585* यदर्थमैच्छन्मनुजाः सुपुत्रं
शिष्यं गुरुश्चाप्रतिकूलवादम् ।
[(b) B1 Dn गुरुं (for गुरुश्).]

— c) D1. 2 T1 G1 M1 तदर्थम्; T2 G3 यदर्थं; G2. 4 M2 तदर्थं (for यदर्थम्). Ś1 K1. 3. 4 अभ्युद्यमम्. Ś1 K D5 च (for तत्). D1. 2 एको हि यदद्य मन्ये; S एको हि (M2 [ऽ]थ) य उद्यमन्वै (M1 एकोभिसमुद्वहन्वै) (for अभ्युद्यतमुत्तमं तत्). — d) G2. 4 करोतु. K3 कर्णस्तम्; D1. 2 कर्णोस्त्रम्; S कर्णोस्त्रम् (for कर्माग्र्यम्). S (except M2) अवारणीयं.

8 a) Ś1 K2 प्राप्या° (for तस्या°). G1 °शस्त्राणि (for °वर्षाणि). — b) Ś1 K B2. 4 D3 M1 नि° (for वि°). Ś1 K2 शस्त्राणि; D3 शत्रूंश्च (for सर्वाणि). D1. 2 विधूय (for ऽभिभूय). — c) Ś1 K2 तस्य (for सर्प-).

9 a) T1 M संखे; T2 (before corr.) G2 संघे (for संख्ये). — c) Ś1 K Dc D1-3. 5 निहंस्ये; G1 वधिष्ये (for हनि°).

10 a) S युधि (for इह). — b) Ś1 K2 भोजा; K1 भूजा; K3 D1. 2 भूपा; K4 चेमे; B Dc Dn D5. 6 भैमा; S सर्वे (for भौमा as in D3. 4 only). — c) Ś1 K1. 2 निहन्मि ह्येकः (for निघ्नन्तमेकं). G1 °वीर°; G2 M1 °यौध° (for °योध°). — d) B1. 4 Dc Dn2 अग्निर्; B2. 3 Dn1. n3

पश्यन्तु भौमा युधि जातहर्षाः ।
निघ्नन्तमेकं कुरुयोधमुख्या-
न्काले महाकक्षमिवान्तकाग्निः ॥ १०
प्रद्युम्नमुक्तान्निशितान्न शक्ताः
सोढुं कृपद्रोणविकर्णकर्णाः ।
जानामि वीर्यं च तवात्मजस्य
कार्ष्णिर्भवत्येष यथा रणस्थः ॥ ११
साम्बः ससूतं सरथं भुजाभ्यां
दुःशासनं शास्तु बलात्प्रमथ्य ।
न विद्यते जाम्बवतीसुतस्य
रणेऽविषह्यं हि रणोत्कटस्य ॥ १२
एतेन बालेन हि शम्बरस्य
दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुन्नम् ।
वृत्तोरुरत्यायतपीनबाहु-
रेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः ।
को नाम साम्बस्य रणे मनुष्यो
गत्वान्तरं वै भुजयोर्धरेत ॥ १३
यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य
काले मनुष्यो न विनिष्क्रमेत ।
तथा प्रविश्यान्तरमस्य संख्ये
को नाम जीवन्पुनराव्रजेत ॥ १४
द्रोणं च भीष्मं च महारथौ तौ
सुतैर्वृतं चाप्यथ सोमदत्तम् ।
सर्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः
प्रधक्ष्यते सायकवह्निजालैः ॥ १५
किं नाम लोकेष्वविषह्यमस्ति

C. 3. 10275
B. 3. 120. 17
K. 3. 121. 18

D4. 6 अग्निं (for काले). Ś1 K1. 2 महान्कक्षम्; S महत्कक्षम्. K3 S अनलं (T2 G3 °लो) वै; K4 अंतराग्निं; B Dc Dn D4. 6 अंतकाले; D1–3 अंतकाग्निं.

11 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 D1–3 M विशिखान् (for निशितान्). — ^{b}) Ś1 K1. 2 D5 M °द्रौणि° (for °द्रोण°). — ^{c}) Ś1 G1 जानाति; B2 T G3. 4 °सि (for °मि). B1 तु; S (except M2) हि (for च). K1 B2–4 Dn D4. 6 जयात्म°; K4 यदात्म°; B1 तवात्तु°; D2 T1 तदात्म°; G1. 2 M2 सदात्म° (for तवात्म°). — ^{d}) K2 Dn1. n2 [ए]व (for [ए]ष). Ś1 K2. 3 D5 T1 G1 यथा (K3 °दा) रथस्थः; T2 G2–4 रथांतरस्थः (for यथा रणस्थः).

12 ^{a}) K3 साश्वः; B1. 2. 4 Dc D4. 6 शांबः (for साम्बः). Ś1 K1. 2 D1. 2 रथस्थं; K3. 4 D3. 5 रणस्थं (for भुजाभ्यां). — ^{b}) Ś1 K2. 4 Dc D3 शस्त्र-; D1. 2 सास्त्र- (for शास्तु). D1. 5 बलं (for बलात्). Ś1 K1. 2. 4 D1–3 निहन्यात् (for प्रमथ्य). — ^{d}) Ś1 K D3. 5 हि मदो (K4 °हो) त्कटस्य; Dn2 Dc2 D2 हरिणोत्क°.

13 ^{a}) D1. 2 एकेन येनाहवशोभिना तदा. — ^{b}) D1. 2 (? gloss) शाल्वस्य (for दैत्यस्य). D1. 2 तरसा (for सहसा). B3 (corrupt) प्रशन्नं; B4 प्रपन्नं; D5 प्रभग्नं (for प्रणुन्नम्). — After 13^{ab}, T G2–4 ins.:

586* हतः स पापो युधि केवलेन
युद्धेऽद्वितीयो हरितुल्यरूपः ।

— ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 B1 Dc D3. 5 M वृत्तोरुरप्यायत°; K3 वृत्तोभयत्यायत°; D1. 2 °रुवक्त्रायत°; T2 G3 °रुरम्यायत°. — ^{d}) Ś1 K B1 D3. 5 M एकेन (for एतेन). T1. 2 (after corr.) G1. 3. 4 M संखे; T2 (before corr.) G2 संघे (for संख्ये). Ś1 [अ]ध्वचक्रः; B2m T2 (after corr.) G3 [अ]श्ववक्त्रः; T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M च वक्रः (for [अ]श्वचक्रः). D1. 2 एकेन भग्नस्तरसा नृवीरः. — D2 om. 13^{ef}. — ^{e}) K4 Dc शांबस्य. B Dn D4. 6 महारथस्य (for रणे मनुष्यो). D1 कार्ष्णि समासाद्य हि को विमुच्येद्. — ^{f}) D1 om. 13^{f}. Ś1 K1. 2 Dc D3. 5 ध्रियेत; K3 भ्रूयेत; G2 M प्रमुच्येत् (for धरेत). B Dn D2. 4. 6 रणे (B1 °थे) समक्षं रथमभ्युदीयात्. — After 13, S (except G4 M1) ins.:

587* यथैव यत्तस्य पुरंदरस्य
हरिध्वजं स्यन्दनमास्थितस्य ।

14 Ś1 K2 om. 14^{ab}; G4 om. 14. — ^{b}) D4 कालो मनुष्येण (for काले मनुष्यो न). T1 नु (for). Dn1 विनिष्क्रमोस्य; D1. 2 नु विक्रमेत (for विनि°). — After 14^{ab}, D1 ins.:

588* संप्राप्य वै तादृशीं योधलक्ष्मीं.

— K3 D2 om. 14^{cd}. — ^{c}) Ś1 कथं; K4 यथा (for तथा). T2 (before corr.) G2 संघे; T2 (after corr.) G1. 3 M संखे. — ^{d}) B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 T1 °व्रजेच्च (for °व्रजेत).

15 ^{a}) Dc भीष्मं च द्रोणं च (by transp.). D1. 2 कृपं च द्रौणिं (for महारथौ तौ). — ^{b}) G1 वा° (for चा°). D1. 2 M2 हि; T1 स- (for [अ]थ). G2 द्रौणिं च वीरं सहसोमदत्तं. — ^{d}) T G °वह्निनाशौ (for °वह्निजालैः).

16 ^{a}) B4 G4 लोकेषु विषह्यम्; D4 G1 लोके ह्यविष-

कृष्णस्य सर्वेषु सदैवतेषु ।
आत्तायुधस्योत्तमबाणपाणे-
श्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १६
ततोऽनिरुद्धोऽप्यसिचर्मपाणि-
र्महीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसंज्ञैः ।
हृतोत्तमाङ्गैर्निहतैः करोतु
कीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरेषु ॥ १७
गदोल्मुकौ बाहुकभानुनीथाः
शूरश्च संख्ये निशठः कुमारः ।
रणोत्कटौ सारणचारुदेष्णौ
कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥ १८
सवृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या
समागता क्षत्रियशूरसेना ।
हत्वा रणे तान्धृतराष्ट्रपुत्रा-
ँल्लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु ॥ १९
ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु
यावद्व्रतं धर्मभृतां वरिष्ठः ।
युधिष्ठिरः पारयते महात्मा
द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २०
अस्मत्प्रमुक्तैर्विशिखैर्जितारि-
स्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः ।
निर्धार्तराष्ट्रां हतसूतपुत्रा-
मेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥ २१

वासुदेव उवाच ।

असंशयं माधव सत्यमेत-
द्गृह्णीम ते वाक्यमदीनसत्त्व ।
स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं
नेच्छेत्कुरूणामृषभः कथंचित् ॥ २२
न ह्येष कामान्न भयान्न लोभा-
द्युधिष्ठिरो जातु जह्यात्स्वधर्मम् ।
भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ वा
तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २३

ह्यम्. — ^{b}) B Dc Dn D4. 6 सदेवकेषु (for सदै°). — G4 om. 16^{cd}. — ^{d}) K D3 संख्ये (for युद्धे).

17 ^{a}) K2. 4 D2. 5 तथा° (for ततो°). — ^{c}) B कृत्तो°; Dc D3 कृंतो° (for हृतो°). — ^{d}) K1–3 D3m तीर्णां (D3 [orig.] तीक्ष्णां) (for कीर्णां). — After 17, S (except G4) reads 19^{cd}.

18 T2 G3. 4 read 18^{a} after 18^{d}. — ^{a}) K3. 4 B Dc T G2. 3 M2 गदोल्मुकाः; M1 °ल्मुकं. K3 M2 गाबहु-; K4 गाहव-; Dc M1 गावह-; D3 G1 गाविह-; T G2. 3 शावह- (for बाहुक-). K3 -भानुनाशाः; B2 Dc °नाथाः; D5 °नीपाः. D1. 2 गदोल्मुकौ माननीयौ च संख्ये. — ^{b}) D1. 2 om. 18^{b}. Ś1 K1. 2 शूराश्च; T2 G3 कुरूश्च. T G1. 3 M संखे; G2 संघे. Ś1 K1. 2 निहठः (for निशठः). — ^{d}) B1 Dc D1. 2 M1 वै (for वि-). D1. 2 S (except M2) लोके (for कर्म).

19 G4 om. 19^{ab}. — ^{a}) K1. 4 सा वृष्णिभोजांधक-; D1. 2 सद्वृष्णिभोज्यंधक-; G1 सवृष्णियौधांधक-. K1 -योधमुख्य-; K3. 4 Dc D1–4 M -योधमुख्याः. — After 19^{a}, D1. 2 ins.:

589* समाहितः पृथिवीं साधु राजा ।
यशोभृतां धर्मभृतां वरिष्ठः
युधिष्ठिरः पालयतां महात्मा ।

— ^{b}) K3 B2–4 Dc D3. 4 S (G4 om.) समागताः; D1. 2 सहांधकैः. B2 D1. 2 T2 G3 M1 क्षत्रियाः; Dn D4. 6 T1 सात्वत- (for क्षत्रिय-). K3 Dc D3 S (G4 om.) -शूरसेनाः. — S (except G4) reads 19^{cd} after 17. — ^{c}) T2 G3. 4 धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्. — ^{d}) Ś1 K4 अपाकरोतु. D1. 2 लोके यशस्वी पुरुषप्रवीरः. — After 19, Dn2 reads वासुदेवः, followed by st. 22.

20 ^{c}) Ś1 K B1 D3 T2 G2–4 पालयते; D1 पारयतां; D2 पालयतां (for पारयते). — ^{d}) Ś1 K1. 4 द्यूते यथोक्तः; D1. 2 द्यूतं यदुक्तं.

21 ^{a}) Ś1 damaged. K1. 4 Dc D1–4 T2 G2. 3 M1 °प्रयुक्तैः; M2 °विमुक्तैः (for °प्रमुक्तैः). — ^{d}) M लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु (=19^{d}). — After 21, Ś1 K1. 2 ins. an addl. colophon (*adhy. name:* सात्यकिवाक्यं).

22 T1 श्रीभगवान्; G1 श्रीकृष्णः (for वासु° उ°). — ^{c}) K1–3 B2 Dc D5 T2 (before corr.) G2 M द्वाभ्यां; B4 आ° (for स्वा°). — ^{d}) Ś1 K1. 2 Dc अधिपः (for ऋषभः).

23 ^{c}) K1. 3 B2–4 Dn D1. 2. 4. 6 M1 च (for वा).

उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां
वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
कस्मान्न कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासे-
न्माद्रीसुताभ्यां च पुरस्कृतोऽयम् ॥ २४
यदा तु पाञ्चालपतिर्महात्मा
सकेकयश्चेदिपतिर्वयं च ।
योत्स्याम विक्रम्य परांस्तदा वै
सुयोधनस्त्यक्ष्यति जीवलोकम् ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

नैतच्चित्रं माधव यद्ब्रवीषि
सत्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम् ।
कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः
कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् ॥ २६
यदैव कालं पुरुषप्रवीरो
वेत्स्यत्ययं माधव विक्रमस्य ।
तदा रणे त्वं च शिनिप्रवीर
सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ॥ २७
प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरा
दृढोऽसि नाथैर्नरलोकनाथैः ।
धर्मेऽप्रमादं कुरुताप्रमेया
द्रष्टासि भूयः सुखिनः समेतान् ॥ २८

वैशंपायन उवाच ।

तेऽन्योन्यमामन्त्र्य तथाभिवाद्य
वृद्धान्परिष्वज्य शिशूंश्च सर्वान् ।
यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मू
राजापि तीर्थान्यनुसंचचार ॥ २९
विसृज्य कृष्णं त्वथ धर्मराजो
विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् ।
सुतेन सोमेन विमिश्रितोदां
ततः पयोष्णीं प्रति स ह्युवास ॥ ३०

C. 3. 10290
B. 3. 120. 32
K. 3. 121. 33

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

---

24 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ पृथिव्यां विश्रुतौ (unmetrical !); K$_2$ विश्रुतौ पृथिव्यां; K$_4$ Dc प्रथितौ पृथिव्यां. — ^{c}) Ś$_1$ विशिष्यान्; K प्रशिष्यान् (K$_4$ प्रशास्यान्); B$_1$ नु शासेन् (for प्रशासेन्). — ^{d}) D$_{1.2}$ M$_2$ [ऽ]सौ (for ऽयम्).

25 ^{a}) K$_3$ Dc D$_{1.2}$ पंचालपति°. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ D$_5$ सकेकयैश्; K$_4$ B$_1$ Dc Dn$_1$.n$_3$ D$_{3.4.6}$ G$_1$ सकैकयश्. — ^{c}) B (B$_3$ corrupt) Dn D$_{4.6}$ युध्येम; Dc योत्स्यामि (for योत्स्याम). Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{1.2}$ आक्रम्य (for विक्रम्य). B Dn D$_{4.6}$ रणे समेताः (B$_2$ °तान्) (for परांस्तदा वै). — ^{d}) B Dn D$_{4.6}$ तदैव सर्वे रिपवो हि न स्युः.

26 ^{a}) B Dn D$_{4.6}$ नेदं (for नैतच्). Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dc D$_{3.5}$ चिरान् (for चित्रं). D$_2$ (? gloss) सात्यके (for माधव). — ^{b}) T G °मिदं (for °तमं). — ^{c}) K$_{3.4}$ D$_{3.5}$ एव (for एकः).

27 ^{a}) T$_{1.2}$ (before corr.) G$_{2.4}$ यदेव; G$_1$ °थैव (for °दैव). D$_{1.2}$ पुरुषोत्तमोसौ (for पुरुष°). — Ś$_1$ K$_2$ om. (hapl.) 27^{bc}. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_2$ जेष्यति (for °सि).

28 ^{b}) K$_{1.2}$ B D (except D$_1$) T$_2$ G$_3$ दृष्टोस्मि (for दृढोऽस्मि). Ś$_1$ नववीर°; K Dc D$_5$ नरवीर°; D$_{1-3}$ G$_1$ M$_2$ नरदेव° (for नरलोक°). — ^{c}) K$_{1.3}$ D$_{1-4}$ T$_2$ G$_{2-4}$ प्रसादं; D$_5$ प्रमाणं (for ऽप्रमादं). Ś$_1$ K$_2$ T$_2$ G$_3$ [अ]प्रमेयान्. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ द्रक्ष्यामि; K$_3$ धक्ष्यामि (for द्रष्टासि). Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_3$ सुखितान्; T$_2$ G$_{2-4}$ स्वजनैः (for सुखिनः). D$_{1.2}$ समस्तान् (for समेतान्).

29 B D (except D$_{3.5}$) G$_4$ om. the ref. — ^{a}) Ś$_1$ K D$_{3.5}$ ततो° (for तथा°). — ^{d}) B$_{2-4}$ Dn D$_{4.6}$ ते चापि; D$_3$ स चापि (for राजापि). B Dn D$_{4.6}$ विचेरुः (B$_1$ °विवेश) (for °चचार). D$_{1.2}$ राजापि सर्वैरभिवादितश्च.

30 ^{a}) B$_1$ कृष्णं च स; T G वृष्णीनथ (T$_2$ G$_{3.4}$ °ननु) (for कृष्णं त्वथ). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ °पचितान्. Ś$_1$ K$_{1.2}$ स तीर्थान्; K$_4$ सुतीर्थे; D$_{1.2}$ महात्मा; T$_1$ स तीर्थां (for सुती°). — After 30^{ab}, K$_{1.2}$ B D (except D$_{1.2.5}$; D$_3$ marg.) T G ins.:

590* जगाम पुण्यां सरितं पयोष्णीं
सभ्रातृभृत्यः सह लोमशेन ।

[(L. 1) T$_1$ G$_{2.4}$ सरितां. — (L. 2) °कः सह वा; Dc °भिश्च सह; G$_1$ °भिः सह वै (for °भृत्यः सह).]
— G$_4$ om. 30^{cd}. — ^{c}) K$_1$ Dc D$_5$ विमिश्रितोयं; K$_{2.3}$ B Dn D$_{4.6}$ विमिश्रतोयां; T$_1$ सभूमितोदां. D$_{1.2}$ महानदीं पुण्यतमां सुतोयां. — ^{d}) K$_3$ B Dn D$_6$ T G$_{1.2}$ पयः (for ततः). D$_{1.2}$ अभितः ससार (for प्रति स ह्यु°). Ś$_1$ Dc स

१२१

C. 3. 10291
B. 3. 121. 1
K. 3. 122. 1

लोमश उवाच ।
नृगेण यजमानेन सोमेनेह पुरंदरः ।
तर्पितः श्रूयते राजन्स तृप्तो मदमभ्यगात् ॥ १
इह देवैः सहेन्द्रैर्हि प्रजापतिभिरेव च ।
इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २
आमूर्तरयसश्चेह राजा वज्रधरं प्रभुम् ।
तर्पयामास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु ॥ ३
तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्धिरण्मयम् ।
वानस्पत्यं च भौमं च यद् द्रव्यं नियतं मखे ॥ ४
तेष्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ।
सप्तैकैकस्य यूपस्य चषालाश्चोपरि स्थिताः ॥ ५
तस्य स्म यूपान्यज्ञेषु भ्राजमानान्हिरण्मयान् ।
स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर ॥ ६
तेषु तस्य मखाग्र्येषु गयस्य पृथिवीपतेः ।
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ७
सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।
यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाश्च केनचित् ॥ ८
तथैव तदसंख्येयं धनं यत्प्रददौ गयः ।

व्युवास; K1 B2. 4 Dn D3–6 सोव्यु°; K2 सो व्यु°; K3 -पद्यु°; K4 -मध्यु°; B1 T1 G1 सोभ्यु° (for स ह्यु°). — K1. 2 B D (except D1. 5; D3 marg.) T G ins. after 30 (G4, which om. 30^{cd}, ins. after 590*):

591* द्विजातिमुख्यैर्मुदितैर्महात्मा
संस्तूयमानः स्तुतिभिर्वराभिः ।

[(L. 1) K2 मुनिभिर्; T2 G3 विदितो; G2 मुदितो (for मुदितैर्). — (L. 2) T G पुष्कलाभिः (for वराभिः).]

Colophon om. in B3. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 D6 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B1 Dc तीर्थयात्रा. K3. 4 B2 Dn1. n3 D1. 2. 4–6 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2 प्रभासतीर्थयात्रा; K1(addl.) D6 वृष्णिगमनं; K4 Dc B1 वृष्णिपांडव(B1 °यादव)संवादः; B4 कृष्णप्रयाणं; D1–3 यादव(D3 वृष्णि-)पांडवसमागमः; D5 वृष्णिप्रत्यागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 119; Dn2 120 (as in text); Dn3 S 121 (M2 123); D1 125. — *Śloka no.:* Dn D1 32.

121

1 ^{a}) Ś1 D1. 6 नृगेन; S (except M2) गयेन (for नृगेण). — ^{d}) K2. 4 B D (except D1–3) S (except G4 M1) मुदम् (for मदम्); cf. 7^{c}.

2 ^{a}) B Dn D4–6 च; D1. 2 S तु (for हि). — ^{d}) D1. 2 S बहुभिर् (for महद्भिर्).

3 ^{a}) Ś1 K1 Dc D6 अमूर्तरयसश्चेह; K4 आपूर्तरयमश्चेह (m अमूर्तिरयसः पुत्रः); D1 अमूर्तरयसं चेह; D2 अमूर्तरयसा वेह; D3 अमूर्तरयसश्चैव; T G1–3 आधूर्तरजसश्चेह (G1 °श्चैव); M असूर्तरजसश्चेह. — ^{b}) Dn D4. 6 प्रभुः; S स्वयं (for प्रभुम्).

4 ^{a}) Ś1 K D3. 5 सवेषु (for यज्ञे°). — ^{d}) Ś1 K2. 4 D3 दीयते; K1 देयते (for नियतं). — After 4, N (except K3) ins.:

592* चषालयूपचमसाः स्थाल्यः पात्र्यः स्रुचः स्रुवाः ।

[K1 पात्रं; Dc पात्रीः (for पात्र्यः). K1. 2 B1. 3. 4 D3. 5 transp. स्रुचः and स्रुवाः.]

5 ^{b}) T2 G2. 3 मुनयः; M1 प्रयोगात् (for प्रयोगाः). — ^{c}) D3 T2 G1. 3. 4 M1 यज्ञस्य (for यूपस्य). — ^{d}) K1. 2 चषाला हि; K3 D1–3. 5 S (except G3. 4) चषालेषु (for चषालाश्च). G4 M1. 2 प्रतिष्ठिताः (for [उ]परि स्थिताः).

6 ^{a}) K1. 2 D1. 2 यस्य स्म; K4 गमस्य; T2 G3. 4 ते तस्य (for तस्य स्म). — ^{d}) T2 G3. 4 सर्वे (for सेन्द्रा).

7 ^{a}) D3 प्रसन्नेषु; G1 महाश्रेष्ठ (for मखा°). Dc तस्य सर्वमखाग्र्येषु; D1. 2 तस्य सर्वेषु यज्ञेषु. — ^{b}) Ś1 K1. 3. 4 Dc D3 G2 M2 धरणीपतेः (G2 M2 °ते). — After 7, B D (except D1–3. 5) ins.:

593* प्रसंख्यानानसंख्येयान्प्रत्यगृह्णन्द्विजातयः ।

[B1. 5 प्रसंख्यकालेसंख्येयान्; B2 असंख्यातान°; B4 असंख्येकान°; Dc प्रसंख्याकालसंख्येयं.]

8 ^{a}) Ś1 K1. 2 G4 च; D1. 2 वै (for वा). D1. 2 गांग्यो (for लोके). — ^{c}) G2 च (for वा) K1 यथा वर्षांबुधाराश्च. — ^{d}) K3. 4 B Dc T2 G2. 3 M1 स्म (for च).

सदस्येभ्यो महाराज तेषु यज्ञेषु सप्तसु ॥ ९
भवेत्संख्येयमेतद्वै यदेतत्परिकीर्तितम् ।
न सा शक्या तु संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणावतः ॥ १०
हिरण्मयीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा ।
ब्राह्मणांस्तर्पयामास नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ ११
अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यैरासीन्महात्मनः ।
गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशां पते ॥ १२
स लोकान्प्राप्तवानैन्द्रान्कर्मणा तेन भारत ।
सलोकतां तस्य गच्छेत्पयोष्ण्यां य उपस्पृशेत् ॥ १३
तस्मात्त्वमत्र राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
उपस्पृश्य महीपाल धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

स पयोष्ण्यां नरश्रेष्ठः स्नात्वा वै भ्रातृभिः सह ।
वैडूर्यपर्वतं चैव नर्मदां च महानदीम् ।
समाजगाम तेजस्वी भ्रातृभिः सहितोऽनघः ॥ १५
ततोऽस्य सर्वाण्याचख्यौ लोमशो भगवानृषिः ।
तीर्थानि रमणीयानि तत्र तत्र विशां पते ॥ १६
यथायोगं यथाप्रीति प्रययौ भ्रातृभिः सह ।
ददमानोऽसकृद्वित्तं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ १७

लोमश उवाच ।

देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोकताम् ।
वैडूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवतीर्य च ॥ १८
संधिरेष नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
एतमासाद्य कौन्तेय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १९
एष शर्यातियज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते ।
साक्षाद्यत्रापिबत्सोममश्विभ्यां सह कौशिकः ॥ २०
चुकोप भार्गवश्चापि महेन्द्रस्य महातपाः ।
संस्तम्भयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः ।

C. 3. 10313
B. 3. 121. 22
K. 3. 122. 23

---

10 ^{a}) K2. 3 B2 Dn D3–6 हि (for वै). — ^{c}) S1 K1. 2. 4 D1. 2 न तु शक्यास्तु (K4 D1. 2 °क्या हि); K3 B Dc Dn D3–6 न तस्य शक्याः (for न सा शक्या तु). M2 च यज्ञेषु (for तु संख्यातुं). — ^{d}) G4 दक्षिणां; M2 संख्यातुं (for दक्षिणा).

11 ^{a}) K3 D1–3. 5 तु; K4 हि (for च). — ^{b}) K3 S स यज्ञेषु (T2 G2. 3 M2 by transp. यज्ञेषु स) विशां पते.

12 ^{a}) D1. 2 M1 अल्पावकाशा पृ°; G1 अल्पया शेषया पृथ्वी. — ^{b}) Ś1 K1 चित्यैर्; D1. 2 विप्रैर् (for चैत्यैर्). M चासीत् (for आसीन्). D1. 2 समागतैः; T2 G2. 3 M समाचिता; G4 समावृतः (for महा°).

14 ^{a}) Ś1 K1. 2 Dc D1 T1 G1 अपि; T2 G2–4 अस्यां (for अत्र). — ^{b}) K3 B2–4 D (except D1–3) [ऽ]च्युत; T2 G2. 3 नृप; M1 [ऽ]प्युत (for ऽनघ). — ^{d}) Ś1 K D5 धुतपाप्मा; T1 पूत°.

15 ^{a}) Ś1 K1–3 Dn1 S (except G1) नरश्रेष्ठ. — ^{c}) B G4 वैदूर्य-; D1. 2 वैडूर्यं. — After 15^{cd}, S ins.:

594* उद्दिश्य पाण्डवश्रेष्ठः स प्रतस्थे महीपतिः ।
[T1 प्रतस्थेयं; M2 (by transp.) प्रतस्थे स.]

— G4 om. 15^{ef}. — ^{e}) Ś1 K1. 2. 4 D3 अवगाहत; B2 (m as in text) Dn D4. 6 समागमत; Dc स जगाम स; D1. 2 विभ्राजमानस्; G2 M1 समानर्वेवैस्; M2 समानवर्षैस् (for °जगाम). — ^{f}) K3. 4 B2. 4 Dc Dn D3–6 M [ऽ]नघ; D1. 2 ययौ (for ऽनघः).

16 ^{a}) B Dn D4–6 तत्रास्य (for ततो°). — ^{d}) K4 T1 यानि (for the first तत्र). K1 B Dn D4. 6 पुण्यान्यायतनानि च (=1. 207. 4^{d}, 14^{b}; 210. 1^{b}; etc.).

17 ^{c}) K3 B Dn D4. 6 तत्र तत्र; S ददानो हि (T1 ददौ सो हि) (for ददमानो). B Dn D4. 6 [अ]ददद् (for ऽसकृद्).

18 G1 om. 18^{ab}. — ^{c}) B Dn1 वैदूर्य-; D1. 2 वैडूर्यं (for वैडूर्य-).

19 ^{a}) K3 T1 G2 M1 संधिरेषा; B1 सलिलेषु (for संधिरेष). — ^{b}) T1 G1. 2 M त्रेतायां (for °या). — G4 om. 19^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1 Dc M1 एताम्; K4 Dn D5 एनम्; D3 (*sup. lin.* as in text) एवम्; T2 (by corr.) एतद् (for एतम्).

20 ^{a}) K1 शर्यातिवीर्यस्य; K2. 4 B2 सर्यातियज्ञस्य; T1 M शय्याति°; G2 शंयाति°. — ^{b}) D1. 2 देशोयं संप्रका°. — ^{d}) S (except M2) वासवः (for कौशिकः).

21 ^{a}) T2 G3 चुक्रोध. Ś1 K D3. 5 चैव; Dc तस्य (for चापि). — ^{b}) S महेंद्राय. — G1 om. 21^{ef}. — ^{e}) Dc नाम; D1. 2 T2 G (G1 om.) अपि (for चापि). Dc D1. 2 च (for स). — S reads 23^{ab} (with v.l.) after 21, *repeating* it in its proper place.

23 S *repeats* 23^{ab} here, reading it with v.l. (for

C. 3. 10313
B. 3. 121. 22
K. 3. 122. 24

सुकन्यां चापि भार्यां स राजपुत्रीमवाप्तवान् ॥ २१
युधिष्ठिर उवाच ।
कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान्पाकशासनः ।
किमर्थं भार्गवश्चापि कोपं चक्रे महातपाः ॥ २२
नासत्यौ च कथं ब्रह्मन्कृतवान्सोमपीथिनौ ।
एतत्सर्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

१२२

लोमश उवाच ।
भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्च्यवनो नाम भार्गवः ।
समीपे सरसः सोऽस्य तपस्तेपे महाद्युतिः ॥ १
स्थाणुभूतो महातेजा वीरस्थानेन पाण्डव ।
अतिष्ठत्सुबहून्कालानेकदेशे विशां पते ॥ २
स वल्मीकोऽभवदृषिर्लताभिरभिसंवृतः ।
कालेन महता राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ ३
तथा स संवृतो धीमान्मृत्पिण्ड इव सर्वशः ।
तप्यति स्म तपो राजन्वल्मीकेन समावृतः ॥ ४
अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः ।
आजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥ ५
तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहः ।
एकैव च सुता शुभ्रा सुकन्या नाम भारत ॥ ६
सा सखीभिः परिवृता सर्वाभरणभूषिता ।
चङ्क्रम्यमाणा वल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥ ७
सा चैव सुदती तत्र पश्यमाना मनोरमान् ।

---

the first time) after 21. — [a]) S (first time) महाभाग (for कथं ब्रह्मन्). — [b]) Ś$_1$ सोमपीथिनौ; K_4 °पायिनौ; B °पीतिनौ.

Colophon om. in Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_4. — *Major parvan:* Dn_2 D_6 T_2 G_{2-4} M_1 आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ D_{1-3} (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by सौकन्य in D_3); B (B_4 om.) Dc Dn $D_{4.6}$, likewise, only सौकन्य. — *Adhy. name:* $K_{3.4}$ D_5 गययज्ञवर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 120; Dn_2 121 (as in text); Dn_3 S 122 (M_2 124); D_1 126. — *Śloka no.:* Dn D_1 24.

122

1 [a]) $B_{1.4}$ वै; D_3 तु (for [अ]भूच्). — [b]) D_2 om. from नाम up to वीर- (in 2^b). Ś$_1$ K Dc $D_{1.3.5}$ नामतः; B Dn $D_{4.6}$ भारत (for भार्गवः); cf. 6^d, and v.l. — [c]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_3 $D_{3.5}$ सौम्य; B_2 Dn $D_{1.4.6}$ तस्य (for सोऽस्य). — [d]) Ś$_1$ K महामुनिः (for °द्युतिः).

2 D_2 om. up to वीर- (cf. v.l. 1). — [b]) $D_{1.2}$ तस्थिवान् (for पाण्डव). — [c]) $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ T_2 $G_{1.3}$ M_2 स बहून्कालान्; B सुचिरं कालम्. Dn $D_{4.6}$ अतिष्ठत चिरं कालम्. — [d]) Ś$_1$ K D_5 मही- (for विशां). M_1 एकपादेन भारत.

3 [b]) $D_{1.2}$ वल्लीभिर् (for लताभिर्). $K_{1.2}$ $B_{2.4}$ Dn D_{4-6} इव; D_1 बहु; T_2 G_3 चाभि- (for अभि-). — [d]) Some N MSS. °लकैः (for °लिकैः).

4 T_2 G_3 om. 4. — [a]) K_1 सु-; G_1 [अ]पि; G_4 च (for स). — [b]) Ś$_1$ K D_{1-3} सर्वतः (K_4 संवृतः) (for सर्वशः). — [c]) K_2 B_2 Dn D_{4-6} G_4 तप्यते. K_1 T_1 ततो (for तपो). B D (except $D_{3.5}$) G_4 घोरं (for राजन्).

5 [b]) $K_{3.4}$ D_3 सर्यातिर्; S (except T_2 G_3) शर्य्यातिर्. — [c]) D_3 T_1 G_1 राजन् (for रम्यं).

6 [c]) Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ तु; $D_{1.2}$ हि (for च). M_1 शुभा (for सुता). B $D_{4.6}$ T G_{2-4} सुभ्रूः; Dc Dn सुभ्रुः; $D_{1.2}$ तासां; D_3 सिद्धा (for शुभ्रा). — [d]) Ś$_1$ K Dc $D_{3.5}$ नामतः; T_1 G_1 पार्थिव (for भारत); cf. 1^b, and v.l.

7 [b]) B Dn $D_{4.6}$ दिव्या°. — [d]) B_1 T_2 G_{2-4} भार्गवं सा; T_1 भार्गवं च (for °वस्य). $D_{1.2}$ ददर्श ह (for समासदत्).

8 [a]) Ś$_1$ K_3 B_{2-4} Dn_1 D_5 सुमतीं; K_2 Dn_2 $D_{3.4.6}$ °मती (for °दती). Dn_3 T_1 G_1 M_2 सा वै वसुमतीं तत्र; $D_{1.2}$ सा च कृच्छ्रमतीत्येवं. — [b]) K_4 वीक्ष्यमाना; B Dn

वनस्पतीन्विचिन्वन्ती विजहार सखीवृता ॥ ८
रूपेण वयसा चैव मदनेन मदेन च ।
बभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९
तां सखीरहितामेकामेकवस्त्रामलंकृताम् ।
ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युतम् ॥ १०
तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः ।
क्षामकण्ठश्च ब्रह्मर्षिस्तपोबलसमन्वितः ।
तामाबभाषे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै ॥ ११
ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ।
कौतूहलात्कण्टकेन बुद्धिमोहबलात्कृता ॥ १२
किं नु खल्विदमित्युक्त्वा निर्बिभेदास्य लोचने ।
अक्रुध्यत्स तया विद्धे नेत्रे परममन्युमान् ।
ततः शर्यातिसैन्यस्य शकृन्मूत्रं समावृणोत् ॥ १३
ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे सैन्यमानाहदुःखितम् ।
तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्यपृच्छत्स पार्थिवः ॥ १४
तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः ।
केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ।
ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तद्दृतं ब्रूत माचिरम् ॥ १५
तमूचुः सैनिकाः सर्वे न विद्मोऽपकृतं वयम् ।
सर्वोपायैर्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु ॥ १६
ततः स पृथिवीपालः साम्ना चोग्रेण च स्वयम् ।
पर्यपृच्छत्सुहृद्वर्गं प्रत्यजानन्न चैव ते ॥ १७
आनाहार्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम् ।
पितरं दुःखितं चापि सुकन्येदमथाब्रवीत् ॥ १८
मयाटन्त्येह वल्मीके दृष्टं सत्त्वमभिज्वलत् ।
खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विद्धमन्तिकात् ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु शर्यातिर्वल्मीकं तूर्णमाद्रवत् ।
तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धं च भार्गवम् ॥ २०

C. 3. 10337
B. 3. 122. 22
K. 3. 123. 20

D4. 6 S पश्यंती सु-; D1. 2 वनोद्देशे. Ś1 K3 B1. 3. 4 Dc1 Dn D5 T1 मनोरमां; B2 T2 G M3 °हरां; D1. 2 °रमं; D4. 6 °रमा. — ^{c}) T1 G4 वनस्पतिं. G2. 4 प्रचिन्वंती; M प्रचिन्वाना.

9 B3 om. 9–11. — ^{a}) M2m सुकन्या (for रूपेण). — ^{b}) Ś1 K D3. 5 सुरापान-; B1 सुरूपेण; Dc संमोहेन; D1. 2 मधुपान- (for मदनेन). T1 M2 दमेन (M2 मदेन) मदनेन च.

10 B3 om. 10 (cf. v.l. 9); M1 om. 10^{a}–11^{d}. — ^{d}) G4 चलंतीम् (for चरन्तीम्).

11 B3 om. 11 (cf. v.l. 9); M1 om. 11^{abcd} (cf. v.l. 10); K3 om. 11^{cd}. — ^{c}) K4 B Dc Dn D3–6 विप्रर्षिस् (for ब्रह्मर्षिस्). D1. 2 ब्रह्मर्षिः कामसंतप्तः. — ^{e}) Ś1 K2 आभाषत; K3 बभाषे च (for आबभाषे). — ^{f}) Ś1 K1. 2 तस्य (for चास्य).

13 ^{c}) D1. 2 T1 G2 सहसा (for स तया). D1 नेत्रे; T G2. 3 M1 विद्धो; G4 विप्रो (for विद्धे). — ^{d}) D1 विद्धे (for नेत्रे). T1 G1 तथा नेत्रेतिमन्युमान्. — ^{e}) K4 सर्याति°; T1 G2 M शर्याति°; G1 शैर्याति°. — ^{f}) K2–4 B D (except D3) T2 G3 M °न्मूत्रे.

14 ^{a}) D1. 2 शकृन्मूत्रे ततो रुद्धे. — ^{b}) K4 M1 सैन्यमेत्याह दुःखितं; B2 सैन्यमानाह दुष्कृतं; Dc D1. 2. 4. 6 T G M2 सैन्यमासीत्सुदुःखितं. — ^{d}) Ś1 K2. 4 Dc D1. 3 M2 पर्यतप्यत; K1 °पृच्छंश्च.

15 ^{e}) D1. 2 ज्ञानाद्वाप्यथ वाज्ञानात्. — ^{f}) K4 M2 तदिदं; B1. 3 तत्कृतं; Dc Dn D2. 4 तद् द्रुतं (for तद्दृतं). D1. 2 T G नानृतं (T1 G1. 2 तद् द्रुतं; T2 G3. 4 द्रुतं वै) वदतानघाः.

16 ^{b}) K3 T1 G1. 2 M विद्म° (for विद्मो°). D1. 2 नानृतं करवामहे. — ^{c}) Dc2 सर्वेषां वै (for सर्वोपायैर्). — ^{d}) T1 G1 transp. भवान् and तद्. Ś1 K Dc D3. 5 समधि°; G4 तदभि° (for तदधि°).

17 ^{a}) D1. 2 ततस्तु स महीपालः. — ^{c}) B1 यं यं (for पर्य-). B2. 4 G1 सुहृद्वर्गान्. — ^{d}) B2 Dn D4. 6 G4 पर्य° (for प्रत्य°).

18 ^{a}) K1 अनाहार्थां; D1. 2 परमार्तं; T1 आनाय्यार्तं; G2. 4 सा तदार्तं (for आनाहार्तं). G4 ततः सैन्यं (for ततो दृष्ट्वा). — Ś1 om. 18^{bc}. — ^{b}) G4 ततो दृष्ट्वा (for तत्सैन्यम्). — ^{c}) B D (except D1–3) दृष्ट्वा (for चापि). — ^{d}) D1. 2 (with hiatus) सुकन्या इदमब्रवीत्.

19 ^{a}) Ś1 K1. 2 मया किलेह; K4 मयाटव्ये हि; D1. 2 मया भ्रमंत्या; D3 मयागत्येह; G2 मयाटंत्या च. — ^{b}) Ś1 K1 G1 दृष्ट्वा (for दृष्टं). — ^{c}) Ś1 K1. 2 D1. 2. 5 खद्योतवनविज्ञानात्; K3. 4 °वदवज्ञानात्; S °वदभि (M1 °वि) ज्ञाय.

20 Ś1 om. 20^{ab}. — ^{ab}) B2. 4 D4. 6 transp. शर्यातिः and वल्मीकं. K4 Dc2 सर्यातिर्; S (except T2 G3) शर्य्या-

C. 3. 10337
B. 3. 122. 22
K. 3. 123. 21

अयाचदथ सैन्यार्थं प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ।
अज्ञानाद्बालया यत्ते कृतं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥ २१
ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ।
रूपौदार्यसमायुक्तां लोभमोहबलात्कृताम् ॥ २२
तामेव प्रतिगृह्याहं राजन्दुहितरं तव ।
क्षमिष्यामि महीपाल सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।
ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ २४
प्रतिगृह्य च तां कन्यां च्यवनः प्रससाद ह ।
प्राप्तप्रसादो राजा स ससैन्यः पुनराव्रजत् ॥ २५
सुकन्यापि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दिता ।
नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २६
अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषुरनसूयिका ।
समाराधयत क्षिप्रं च्यवनं सा शुभानना ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

लोमश उवाच ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य सुराणामश्विनौ नृप ।
कृताभिषेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १
तां दृष्ट्वा दर्शनीयाङ्गीं देवराजसुतामिव ।
ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्यावश्विनाविदम् ॥ २
कस्य त्वमसि वामोरु किं वने वै करोषि च ।

तिर् (for शर्यातिर्). K4 B2. 4 Dc1 अभ्यगात्; D4. 6 अभ्ययात् (for आद्रवत्). — After 20c, T2 G2–4 ins.:

595* चन्द्रादित्यसमप्रभम् ।
ज्ञानवृद्धं वयोवृद्धं.
[(L. 2) T2 G3 शील° (for वयो°).]

21 D5 om. 21. — a) K3 अयाचत स; M °चताथ (for °चदथ). — b) Ś1 K1. 3. 4 Dc स महीपतिः (for पृथिवी°). — After 21, D3 ins.:

596* इमामेव च ते कन्यां ददामि सुदृढव्रत ।
भार्यार्थी त्वं गृहाणेमां प्रसीदस्व च भार्गव ।

22 After 22ab, B D (except D1–3. 5) ins.:

597* अपमानादहं विद्धो ह्यनया दर्पपूर्णया ।

— d) Ś1 K D3 लोभमोहसमावृतां; D5 °समावृतः; M बुद्धिमोहबलात्कृतां.

23 c) B2 Dn D4. 6 क्षंस्यामीति (for क्षमि°).

24 Before 24, all MSS. except G4 ins. (the superfluous) लोमश उ°.

25 a) T G तु (for च). — c) Ś1 K D3. 5 प्राप्ते प्रसादे. K4 राजन्स; B Dc Dn D4. 6 राजा वै; D1. 2 राजासौ; D5 राजा च; T G राजर्षिः (for राजा स). — d) K2. 4 B D (except D1. 2) T2 G3 पुरम् (for पुनर्). K3 सैन्यः पुरमथाव्रजत्.

27 b) Ś1 K1–3 D1. 2 अनसूयया; Dc2 D3 G2. 4 M1 अनसूयका; M2 अनसूयता.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B4 T1 तीर्थयात्रा, followed by सौकन्य. Ś1 K1. 2 (all om. sub-parvan name) mention only सुकन्योपाख्यान; K3. 4 D1. 5, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य; and B1–3 Dc Dn1. n3 D2–4. 6 T2 G3 only सौकन्य. — *Adhy. name:* T G3 सुकन्याप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 27 (= 127); Dn1 (*sup. lin.*) 121; Dn2 122 (as in text); Dn3 S 123 (M2 125); D1 127. — *Śloka no.:* Dn 29; D1 31.

123

1 b) Ś1 K Dc D5 नासत्याव्; B2. 3 D3. 4. 6 त्रिदशयाम्; D1. 2 पुराणाम्; G1 सीराणाम् (for सुराणाम्). D1. 2 उभौ; G1 तदा (for नृप).

2 d) D6 नृप (for [इ]दम्); cf. 1b.

3 a) Ś1 K1. 2 अथ (for असि). — b) Ś1 K D3. 5 किं वनेस्मिन् (D3 वनेस्मिन्किं) चिकीर्षसि; B Dc Dn D4. 6 वनेस्मिन्किं करोषि च (D6 वा); D1. 2 किं चात्र क्रियते त्वया. — c) Ś1 K D3. 5 इच्छाम (K1. 2. 4 °व)स्त्वां वयं ज्ञातुं; D1. 2

इच्छाव भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३
ततः सुकन्या संवीता तावुवाच सुरोत्तमौ ।
शर्यातितनयां वित्तं भार्यां च च्यवनस्य माम् ॥ ४
अथाश्विनौ प्रहस्यैतामब्रूतां पुनरेव तु ।
कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वने ॥ ५
भ्राजसे वनमध्ये त्वं विद्युत्सौदामिनी यथा ।
न देवेष्वपि तुल्यां हि त्वया पश्याव भामिनि ॥ ६
सर्वाभरणसंपन्ना परमाम्बरधारिणी ।
शोभेथास्त्वनवद्याङ्गि न त्वेवं मलपङ्किनी ॥ ७
कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिम् ।
त्वमुपास्से ह कल्याणि कामभोगबहिष्कृतम् ॥ ८
असमर्थं परित्राणे पोषणे च शुचिस्मिते ।
साधु च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वैकमावयोः ।
पत्यर्थं देवगर्भाभे मा वृथा यौवनं कृथाः ॥ ९
एवमुक्ता सुकन्या तु सुरौ ताविदमब्रवीत् ।
रताहं च्यवने पत्यौ मैवं मा पर्यशङ्किथाः ॥ १०
तावब्रूतां पुनस्त्वेनामावां देवभिषग्वरौ ।
युवानं रूपसंपन्नं करिष्यावः पतिं तव ॥ ११
ततस्तस्यावयोश्चैव पतिमेकतमं वृणु ।
एतेन समयेनैनमामन्त्रय वरानने ॥ १२
सा तयोर्वचनाद्राजन्नुपसंगम्य भार्गवम् ।
उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुसुतं प्रति ॥ १३
तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्यामुवाच क्रियतामिति ।
भर्त्रा सा समनुज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् ॥ १४

C. 3. 10360
B. Hapl. om.
K. 3. 124. 16

ज्ञातुं त्वामिच्छतो भद्रे.

4 ^{a}) B Dc Dn D$_{3.4.6}$ T$_{2}$ G$_{3}$ सव्रीडा (for संवीता). — ^{b}) G$_{4}$ उवाच च (for तावुवाच). D$_{1.2}$ उवाच सुरसत्तमौ. — ^{c}) K$_{4}$ सर्याति-; T$_{1}$ G$_{2}$ M शय्याति-; G$_{1}$ शय्यातेस्. — ^{d}) B Dn D$_{4.6}$ transp. च and माम्. D$_{3}$ तु (for च). — After 4, S ins.:

598* नाम्ना चाहं सुकन्येति नृलोकेऽस्मिन्प्रतिष्ठिता।
साहं सर्वात्मना नित्यं भर्तारमनुवर्तिनी।

[(L. 1) M$_{2}$ चापि (for चाहं). M$_{1}$ transp. सुकन्येति and नृलोकेऽस्मिन्. M$_{1}$ च विश्रुता (for प्रति°). — (L. 2) T$_{1}$ G$_{1}$ M$_{2}$ भर्तारं प्रति वि(G$_{1}$ नि)ष्ठिता; M$_{1}$ पतिं प्रति सुनि°.]

5 ^{a}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3.5}$ ततो° (for अथा°). K$_{3.4}$ Dc D$_{3.5}$ T G$_{1.2}$ M [ए]नां; T$_{2}$ G$_{3}$ [इ]मां (for [ए]तां). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ गताध्वरे; K$_{3}$ °त्मने; D$_{3}$ °धमे; D$_{5}$ °बुधे; S गता वने (G$_{1}$ वरानने).

6 ^{a}) Dc यं (for त्वं). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ D$_{3}$ भ्राजस्य(D$_{3}$ °से)-स्मिन्वनोद्देशे; K$_{4}$ B Dn D$_{4.6}$ भ्राजसेस्मिन्वने भीरु; D$_{1.2}$ भ्राजसे तनुमध्या त्वं. — ^{b}) =3. 50. 12^{d}. K$_{1.2}$ B$_{1.2}$ °सौदामनी. — ^{c}) G$_{1.2}$ तुल्यांगीं (for तुल्यां हि). — ^{d}) K$_{1-3}$ D$_{1}$ तव (for त्वया). K$_{4}$ B$_{1-3}$ D$_{1}$ पश्यामि. B Dc Dn D$_{3-6}$ भाविनि (for भामिनि). — After 6, B D (except D$_{1-3.5}$) S ins.:

599* अनाभरणसंपन्ना परमाम्बरवर्जिता।
शोभयस्यधिकं भद्रे वनमप्यनलंकृता।

[(L. 2) S शोभसेभ्य(T$_{1}$ G$_{2}$ °ह्य)धिकं. S एवम् (for वनम्). T$_{2}$ G$_{3}$ पुनरलंकृता (for अप्यनलं°).]

7 G$_{4}$ om. 7^{ab}. — ^{c}) Ś$_{1}$ K शोभेस्त्वम्; B$_{2.3}$ Dn D$_{1-4.6}$ शोभसे तु (D$_{1.2}$ हि); D$_{5}$ शुभे त्वं (for शोभेथास्तु). M$_{2}$ अहीनांगी (for अनव°). — ^{d}) G$_{2.4}$ त्वेव (for त्वेवं).

8 ^{c}) D$_{1-3}$ त्वमुपाससि; T$_{2}$ G$_{3.4}$ त्वमुपास्यसि; G$_{2}$ M$_{1}$ त्वमुपासे हि (for त्वमुपास्से ह). — ^{d}) D$_{3}$ G$_{1}$ °विवर्जितं.

9 ^{b}) Ś$_{1}$ K Dc वा; Dn तु (for च). — ^{c}) Ś$_{1}$ K D$_{3}$ साद्य; B$_{2}$ Dc Dn D$_{1.2.4.6}$ G$_{1}$ सा त्वं (for साधु). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ व्यसनम् (for च्यवनम्). — ^{d}) G$_{2}$ M$_{2}$ वरयैकं त्वम् (for वरयस्वैकम्).

10 ^{a}) B D (except D$_{1-3}$) [अ]पि (for तु). G$_{1}$ सुकन्या चैवमुक्ता च; M$_{2}$ एवमुक्ता तु सा कन्या. — ^{c}) D$_{1.2}$ प्रीत्या (for पत्यौ). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ पत्यौ रताहं च्यवने. — ^{d}) Dc नैवं (for मैवं). K$_{3.4}$ B$_{2-4}$ D मां (for मा). Ś$_{1}$ पहशंकतां (sic); K$_{2-4}$ Dc D$_{1.2}$ पर्यशंकतां (Dc$_{1}$ °तं); B$_{3}$ °शंकितं; B$_{4}$ परिशंकिथाः; D$_{3}$ परिशंकितं.

11 ^{b}) M एवं (for आवां). B$_{2}$ M$_{2}$ देवभिषक्तमौ; D$_{3}$ देवौ भिषग्वरौ.

12 ^{a}) M त्वम् (for तस्य). — ^{b}) S एकतरं. B Dn D$_{4.6}$ वृणीष्वान्यतमं पतिं. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ आवाम्; Dc एवम्; D$_{1.2}$ एव; T$_{1}$ एतम्; T$_{2}$ G$_{3}$ इमम् (for एनम्). — ^{d}) Ś$_{1}$ K Dc Dn सुमध्यमे; B D$_{4.6}$ पतिं शुभे; D$_{3}$ शुचिस्मिते (for वरा°).

14 K$_{1}$ Dn$_{1}$ om. (hapl.) 14^{c}–15^{b}. — ^{c}) D$_{1.2}$ S transp. भर्त्रा and सा.

15 K$_{1}$ Dn$_{1}$ om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — ^{a}) M$_{1}$

C. 3. 10360
B. HAPL. OM.
K. 3. 124. 17

श्रुत्वा तदश्विनौ वाक्यं तत्तस्याः क्रियतामिति ।
ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः ॥ १५
ततोऽम्भश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह ।
अश्विनावपि तद्राजन्सरः प्रविशतां प्रभो ॥ १६
ततो मुहूर्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्ततः ।
दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
तुल्यरूपधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥ १७
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे ।
अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्णिनि ।
यत्र वाप्यभिकामासि तं वृणीष्व सुशोभने ॥ १८

सा समीक्ष्य तु तान्सर्वांस्तुल्यरूपधरान्स्थितान् ।
निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वव्रे स्वकं पतिम् ॥ १९
लब्ध्वा तु च्यवनो भार्यां वयोरूपं च वाञ्छितम् ।
हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः ॥ २०
यथाहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ।
कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन्भार्यां च प्राप्तवानिमाम् ॥ २१
तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपीथिनौ ।
मिषतो देवराजस्य सत्यमेतद्ब्रवीमि वाम् ॥ २२
तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं तौ प्रतिजग्मतुः ।
च्यवनोऽपि सुकन्या च सुराविव विजह्रतुः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

ततो° (for तद°). Ś$_1$ K$_{2-4}$ Dn$_2$. n$_3$ D$_{1-3. 5}$ T$_1$ G$_{2. 4}$ तच्छ्रुत्वा चाश्विनौ वा(Ś$_1$ °नोर्वा)क्यं. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{2. 3}$ Dn$_2$. n$_3$ D$_{1-3. 5}$ तस्यास्तौ; K$_4$ T$_1$ G$_{2. 4}$ (by transp.) तस्यास्तत्.

16 ^{b}) T G$_{3. 4}$ M तत्; G$_1$ तां (for ह). — ^{d}) K$_4$ B$_{2-4}$ Dn D$_{4-6}$ T$_2$ G$_{1-3}$ M$_1$ प्राविशतां; B$_1$ Dc D$_{1. 2}$ प्राविशतौ; G$_4$ प्राविशतान्. B$_1$ Dc D$_{1. 2}$ उभौ; B$_{2-4}$ Dn D$_{4. 6}$ M$_1$ तदा (for प्रभो).

17 ^{b}) B Dn D$_{4. 6}$ तदा; S त्रयः (for ततः). — ^{c}) K$_3$ D$_{2. 5}$ चैव (for सर्वे). — ^{e}) N (except B$_1$ D$_1$) °वेष° (for °रूप°). K$_{1. 3}$ D$_{1. 2. 5}$ सर्वे (for चैव).

18 After 18^{cd}, S (except G$_1$) ins.:

600* तमश्विनोरन्यतमं च्यवनं वा मनस्विनि ।
[T$_1$ G$_2$ M यशस्विनि.]

— ^{e}) D$_{1. 2}$ यं तु (for यत्र). K$_{1. 4}$ B$_3$ Dc D$_{1. 2. 4. 6}$ चा° (for वा°). T$_1$ G$_1$ यमेवमभि°; T$_2$ G$_3$ यमेव त्वं हि कामासि; G$_2$ यं त्वमेवाभि°; G$_4$ यमेव त्वभि°. — ^{f}) Dc D$_{1. 2}$ S शुभा(T$_1$ G$_1$ वरा)नने (for सुशो°).

19 ^{a}) K$_4$ च (for तु). — ^{c}) K$_4$ D$_{1. 2}$ साध्वी; M$_1$ हित्वा (for बुद्ध्या). — ^{d}) T G ततो; M देवौ (for देवी). K$_3$ D$_{1. 2}$ S transp. स्वकं and पतिम्. K$_4$ देवौ ताविदमब्रवीत्. — After 19, K$_4$ D$_2$ ins.:

601* यद्यहं मनसा नान्यं पतिमिच्छे स्वकं विना ।
तेन सत्येन मे देवौ प्रयच्छेतां पतिं मम ।

[(L. 1) D$_2$ यथाहमंगना नान्यं (for the prior half). — (L. 2) D$_2$ स्वकं (for मम).]

K$_4$ D$_2$ cont.: D$_1$ ins. after 19:

602* एवमुक्तौ तथा साध्व्या नासत्यौ सुरसत्तमौ ।
दर्शयामासतुस्तस्याः सुकन्याया भृगोः सुतम् ।

Thereafter K$_4$ *repeats* 19^{cd} (!), and then cont.:

603* ततो देवाः सुतुष्टाश्च च्यवनं तं पतिं ददुः ।

21 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ यदर्थं; K$_3$ D$_3$ यदहं (for यथाहं).

22 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1. 2. 4}$ D$_3$ सोमपा(Ś$_1$ °पी)यिनौ.

23 ^{b}) D$_{1. 2}$ जग्मतुस्ततः (for प्रति°). — ^{c}) K$_3$ B D$_{4. 6}$ च (for [अ]पि). — After 23, D$_{1. 2}$ ins.:

604* तस्मिन्नेव सरस्तीरे बिभ्रतौ रूपमुत्तमम् ।

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_1$ Dn$_2$ D$_6$ T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ आरण्य. — *Sub-parvan:* M$_2$ तीर्थयात्रा, followed by सौकन्य. Ś$_1$ K$_{1. 2}$ (all om. sub-parvan name) mention only सुकन्योपाख्यान; K$_{3. 4}$ D$_{1. 3}$, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य; and B Dc Dn D$_{2. 4-6}$, only सौकन्य. — *Adhy. name:* T$_2$ G$_3$ च्यवनरूपप्राप्तिकथनं; M$_2$ च्यवनरूपलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$ 122; Dn$_2$ 123 (as in text); Dn$_3$ S 124 (M$_2$ 126); D$_1$ 128. — *Śloka no.:* Dn 25; D$_1$ 28.

124

1 Dn$_2$ T G$_3$ om. the ref. — ^{a}) B D (except D$_{3. 5}$) T$_2$ (after corr.) G$_4$ शुश्राव; T$_{1. 2}$ (before corr.) G$_{1-3}$ M संश्रुत्य (for श्रुत्वा तु). K$_4$ सर्यातिर्; S (except T$_2$ G$_{3. 4}$) शर्यातिर्. — ^{b}) S (except M$_1$) युवानं (for

१२४

लोमश उवाच ।

ततः श्रुत्वा तु शर्यातिर्वयःस्थं च्यवनं कृतम् ।
संहृष्टः सेनया सार्धमुपायाद्भार्गवाश्रमम् ॥ १

च्यवनं च सुकन्यां च दृष्ट्वा देवसुताविव ।
रेमे महीपः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीमिव ॥ २

ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ।
उपोपविष्टः कल्याणीः कथाश्चक्रे महामनाः ॥ ३

अथैनं भार्गवो राजन्नुवाच परिसान्त्वयन् ।
याजयिष्यामि राजंस्त्वां संभारानुपकल्पय ॥ ४

ततः परमसंहृष्टः शर्यातिः पृथिवीपतिः ।
च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५

प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमत् ।
कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ ६

तत्रैनं च्यवनो राजन्याजयामास भार्गवः ।
अद्भुतानि च तत्रासन्यानि तानि निबोध मे ॥ ७

अगृह्णाच्च्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा ।
तमिन्द्रो वारयामास गृह्यमाणं तयोर्ग्रहम् ॥ ८

इन्द्र उवाच ।

उभावेतौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे मतिः ।
भिषजौ देवपुत्राणां कर्मणा नैवमर्हतः ॥ ९

च्यवन उवाच ।

मावमंस्था महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ ।
यौ चक्रतुर्मां मघवन्वृन्दारकमिवाजरम् ॥ १०

ऋते त्वां विबुधांश्चान्यान्कथं वै नार्हतः सवम् ।
अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरंदर ॥ ११

इन्द्र उवाच ।

चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ ।
लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥ १२

लोमश उवाच ।

एतदेव यदा वाक्यमाम्रेडयति वासवः ।

C. 3. 10383
B. 3. 124. 13
K. 3. 125. 13

वयःस्थं). — ^{c}) Ś$_1$ K Dc D$_{3.5}$ M प्रहृष्टः; Dn G$_2$ सु° (for सं°).

2 T$_1$ M$_2$ om. 2^{cd}. — ^{c}) B$_{2.3}$ D (except D$_{1-3.5}$) सभार्यः (for महीपः). MSS. शय्यातिः, शंयाति, etc.; hereafter these variants are completely ignored! — ^{d}) D$_{1.2}$ कृत्स्नां लब्ध्वे मेदिनीं.

3 Ś$_1$ om. 3^{cd}. — ^{c}) T$_2$ G$_{2-4}$ M$_2$ कल्याणीं. — ^{d}) S (except G$_1$) कथां (for कथाश्च्). K$_3$ B Dn D$_{4.6}$ मनोरमाः (B$_1$ महीपतिः) (for महा°).

4 ^{ab}) Ś$_1$ च्यवनश्च महाराजं प्रोवाच परि°. — ^{d}) B Dn$_1$. n$_3$ D$_{4.6}$ अव° (for उप°).

5 ^{b}) B Dc Dn D$_{4.6}$ अवनी° (for पृथिवी°).

6 ^{a}) S (except G$_4$) याज्ञीये. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ °द्धिमान्.

7 ^{c}) D$_{1.2}$ T$_1$ G$_1$ अत्य(D$_{1.2}$ यान्य)द्भुतानि (for अद्भुतानि च). — ^{d}) D$_{1.2}$ तानि मे गदतः शृणु.

8 ^{d}) Ś$_1$ मा गृहाणे (sic); K$_{1.2}$ मा गृहाण; K$_3$ D$_5$ गृह्णानं तु; B$_{2-4}$ Dc Dn D$_4$ गृह्णानं स (for गृह्य°). B$_1$ प्रतिग्रहं; D$_{1.2}$ तयोर्हविः; D$_5$ तयोः सवं. K$_4$ D$_{1-3}$ मा गृहाणैतयोर्ग्रहं. — After 8, Ś$_1$ reads 13^{cd}.

9 ^{b}) K$_{2.4}$ D$_5$ नासत्यौ देवतास्विह (D$_5$ °स्विनौ). — ^{c}) Ś$_1$ K D$_3$ देवतानां हि; B Dc Dn D$_{4-6}$ दिवि देवानां; D$_{1.2}$ देवलोकस्य (for °पुत्राणां). — ^{d}) T$_2$ G$_{3.4}$ कर्मणां (for °णा). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{1-3}$ तेन गर्हितौ; K$_3$ B Dc Dn D$_{4-6}$ तेन नार्हतः (for नैव°).

10 Ś$_1$ om. (hapl.) 10–12. — ^{a}) B Dn D$_{4.6}$ महोत्साहौ; Dc नावमंस्था. — ^{b}) K$_4$ D$_3$ °वर्चसौ; D$_{1.2}$ °संमतौ; T$_2$ G$_3$ °वत्तमौ; G$_4$ °वित्तमौ.

11 Ś$_1$ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{a}) K$_1$ D$_5$ ऋते त्वा; M त्वदृते (for ऋते त्वां). D$_{1.2}$ तौ तस्माद्विबुधश्रेष्ठ. — ^{b}) M$_2$ नैवा° (for वै ना°). B$_4$ स्वरं; Dc$_2$ T$_{1.2}$ (before corr.) स्वयं (for सवम्). D$_{1.2}$ नेदृग्वक्तुं त्वमर्हसि. — ^{d}) K$_{3.4}$ D$_{3.5}$ T$_2$ G$_{2-4}$ परंतप; Dc परंतपौ; D$_{1.2}$ सुरोत्तमौ (for पुरं°).

13 ^{a}) D$_1$ G$_1$ यथा; T$_2$ G$_{2-4}$ तदा (for यदा). — ^{b}) K$_{1.2}$ S (except M$_2$) वासवे; B Dn D$_{4-6}$ देवराट् (for वासवः). — ^{c}) Ś$_1$ T$_2$ G$_{2-4}$ तु तद्वाक्यं; D$_1$ तु तं शक्रं; D$_2$ च तं शक्रं (for ततः शक्रं); cf. 14^{a} and v.l.

C. 3. 10383
B. 3. 124. 13
K. 3. 125. 13

अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३

ग्रहीष्यन्तं तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा ।
समीक्ष्य बलभिद्देव इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४

आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् ।
वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ १५

एवमुक्तः स्मयन्निन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः ।
जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहम् ॥ १६

ततोऽस्मै प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः ।
तस्य प्रहरतो बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः ॥ १७

संस्तम्भयित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम् ।
कृत्यार्थी सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः ॥ १८

ततः कृत्या समभवदृषेस्तस्य तपोबलात् ।
मदो नाम महावीर्यो बृहत्कायो महासुरः ।
शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यं तु सुरासुरैः ॥ १९

तस्यास्यमभवद्घोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ।
हनुरेका स्थिता तस्य भूमावेका दिवं गता ॥ २०

चतस्र आयता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतम् ।
इतरे त्वस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः ।
प्राकारसदृशाकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः ॥ २१

बाहू पर्वतसंकाशावायतावयुतं समौ ।
नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्त्रमन्तकसंनिभम् ॥ २२

लेलिहञ्जिह्वया वक्त्रं विद्युच्चपललोलया ।
व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्ग्रसन्निव जगद्बलात् ॥ २३

स भक्षयिष्यन्संक्रुद्धः शतक्रतुमुपाद्रवत् ।
महता घोररूपेण लोकाञ्शब्देन नादयन् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

---

14 a) Ś1 K1. 2 D1. 2 M1 ततः; K3. 4 सुतं (for तु तं). — c) M1 वल° (for बल°).

15 c) D1. 2 प्रेषयिष्यामि (for प्रहरि°). — d) D1. 2 दुरासदं (for अनुत्तमम्).

16 G1 om. 16ab. — b) T2 G2–4 [अ]थ (for स). — Ś1 D1 T2 G3 (hapl.) om. 16c–17d.

17 Ś1 D1 T2 G3 om. 17 (cf. v.l. 16). — ab) K3. 4 D1 कोपाद्वज्रमिंद्रः (for वज्रं घोररूपं).

18 a) K2–4 B Dc Dn D3–6 तं (for सं-). G1 तं बाहुं (for च्यवनो). D1. 2 च्यवनः स्तंभयामास. — b) D1. 2 जुहाव. T2 (by corr.) [ऽ]नले. — c) B2 T2 (by corr.) कृत्यार्थं. D1. 2 स (for सु-). — d) Ś1 K1 देवान् (for देवं). D1. 2 देवेशं हंतुमुद्यतः.

19 a) D1. 2 तत्र (for ततः). Ś1 K D3. 5 तत्र कृत्योद्भवो जज्ञे; B Dc D4. 6 ततः कृत्याथ संजज्ञे. — b) N (except D1. 2) मुनेस् (for ऋषेस्). — c) D1. 2 °कायो (for °वीर्यो). — d) T1 G1 महारवः (for °सुरः). D1. 2 महावीर्यो महाबलः. — e) Dc T G2. 3 तस्य (for यस्य). — f) Ś1 K1 वै; K4 D3 M नृ-; D1. 2 स- (for तु). — After 19, Ś1 K1. 2. 4 D1–3 ins.:

605* तस्य प्रमाणं वपुषा न तुल्यमिह विद्यते ।

20 b) B2 D1. 2 M तीक्ष्णोग्रदशनं; T1 तीक्ष्णं तद्दर्शनं; G4 तीक्ष्णाग्रं दशनं. — c) Ś1 K D1–3. 5 हनुरेकः स्थितस्. B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 M त्वस्य (for तस्य). — d) Ś1 K D1–3. 5 भूमावेको दिवं गतः.

21 a) Ś1 K B Dn D1. 3–6 चा(K4 त्वा)यता (for आ°). Dc आयताश्चतुरो दंष्ट्रा. — c) Ś1 K1. 2 B1. 2. 4 Dn D4. 6 T G3. 4 तस्य (for त्वस्य). — e) Ś1 प्राकारदशना°; K1. 3. 4 D3 °शिखरा°; K2 B Dc Dn D4–6 प्रासादशिखरा°; D1. 2 प्राकारपरिखा°; T2 G3 M2 प्रासादसदृशा°.

22 Dc2 om. 22ab. — a) T G परिघसंकाशौ. — b) S व्यायतौ (for आयतौ). K2 चायुतं; D5 अयुतौ; T2 G3. 4 भीषणौ (for अयुतं). Ś1 समं; K2 शमं; G2 शतं (for समौ). — c) G1. 2. 4 शशिरवि° (by transp.). — d) B Dn D4. 6 वक्त्रं कालाग्निसंनिभं.

23 b) K3. 4 D5 विद्युच्चलित°; D1. 2 विद्युच्चापल°; D3 विद्युच्चंचल°. — d) T2 G3. 4 जगद्बली.

24 a) Ś1 Dc D1. 2 सं- (for स). — c) Ś1 K1. 3. 4 D3. 5 घोरनादेन. — d) K3 B2 Dc D1. 2. 5 S (except M2) पूर° (for नाद°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (om. sub-parvan name) mentions only सौकन्य (K4 D1 लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य). — *Adhy. name:* T2 G3 पुरंदरवज्रस्तंभनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 123; Dn2 124 (as in text); Dn3 S 125 (M2 127); D1 129. — *Śloka no.:* Dn D1 25.

१२५

लोमश उवाच ।

तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ १
भयात्संस्तम्भितभुजः सृक्किणी लेलिहन्मुहुः ।
ततोऽब्रवीद्देवराजश्च्यवनं भयपीडितः ॥ २
सोमार्हावश्विनावेतावद्य प्रभृति भार्गव ।
भविष्यतः सत्यमेतद्वचो ब्रह्मन्ब्रवीमि ते ॥ ३
न ते मिथ्या समारम्भो भवत्वेष परो विधिः ।
जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या त्वं करिष्यसि ॥ ४
सोमार्हावश्विनावेतौ यथैवाद्य कृतौ त्वया ।
भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ५
सुकन्यायाः पितुश्चास्य लोके कीर्तिः प्रथेदिति ।
अतो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रकाशनम् ।
तस्मात्प्रसादं कुरु मे भवत्वेतद्यथेच्छसि ॥ ६
एवमुक्तस्य शक्रेण च्यवनस्य महात्मनः ।
स मन्युर्व्यगमच्छीघ्रं मुमोच च पुरंदरम् ॥ ७
मदं च व्यभजद्राजन्पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ।
अक्षेषु मृगयायां च पूर्वसृष्टं पुनः पुनः ॥ ८
तथा मदं विनिक्षिप्य शक्रं संतर्प्य चेन्दुना ।
अश्विभ्यां सहितान्देवान्याजयित्वा च तं नृपम् ॥ ९
विख्याप्य वीर्यं सर्वेषु लोकेषु वदतां वरः ।
सुकन्यया सहारण्ये विजहारानुरक्तया ॥ १०

C. 3. 10406
B. 3. 125. 11
K. 3. 126. 11

125

2 ^{a}) D$_{1.2}$ स तथा (for भयात्सं-). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.3.4}$ D$_{2}$ T$_{2}$ G$_{2.3}$ सृक्किणी ; B सृक्कणी ; D$_{3}$ सृक्कणीं ; G$_{1}$ सृक्कणिं ; M$_{1}$ स्त्रक्कणी ; M$_{2}$ स्त्रक्किणी. G$_{1.4}$ परिलेलिहन् (for लेलिहन्मुहुः). — ^{c}) D$_{5}$ पांडवेय (for देवराजश्च). Ś$_{1}$ K D$_{3}$ प्रणतोब्रवीत्पांडवेय (hypermetric !).

3 B$_{4}$ om. 3–4. — ^{c}) D$_{1.2}$ भविष्येते वचः सत्यं. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ Dc सत्यं (for ब्रह्मन्). K$_{3.4}$ B Dn D$_{1-6}$ वचो विप्र (D$_{1.2}$ सर्वमेतत्) प्रसीद मे.

4 B$_{4}$ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ मा (for न). — ^{b}) K$_{1.2}$ D$_{3}$ भवति (for भवतु). T$_{1}$ G$_{2.4}$ M$_{2}$ एषोपरो (for एष परो). Ś$_{1}$ K D$_{1}$ तपोधन (for परो विधिः). — ^{c}) D$_{1.2}$ त्वाहं (for चाहं). B$_{1}$ देवर्षे ; B$_{2.3}$ S ब्रह्म° (for विप्र°).

5 ^{a}) T$_{2}$ G$_{1-3}$ सोमपौ (for सोमार्हौ). — ^{b}) Dn D$_{5}$ यथा वाद्य ; G$_{1}$ तथै° (for यथै°). K$_{4}$ D$_{1-3}$ T$_{1}$ transp. कृतौ and त्वया. — After 5^{ab}, S ins. :

606* तथैव मामपि ब्रह्मञ्श्रेयसा योक्तुमर्हसि ।

— T$_{2}$ om. 5^{c}–6^{f}.

6 T$_{2}$ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^{b}) T$_{1}$ G (G$_{3}$ om.) M$_{2}$ transp. लोके and कीर्तिः. Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ D$_{3}$ भवेदिति ; K$_{3}$ D$_{1.2}$ भविष्यति (for प्रथे°). — ^{c}) D$_{1.2}$ एवं ; S (except G$_{3}$; T$_{2}$ om.) ततो (for अतो). D$_{1.2}$ [ए]व (for [ए]तद्). M प्रथितं (for विहितं). — After 6^{cd}, D$_{1.2}$ ins. :

607* इह रिरंसया देवाः पितरश्च महर्षयः ।
अर्चयन्ति महाप्राज्ञ क्रतुं तव महाबलाः ।

— ^{f}) B Dc Dn D$_{4.6}$ S (except M$_{2}$; T$_{2}$ om.) एवं (for एतद्). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ यदि° (for यथे°).

7 ^{b}) B Dn D$_{4.6}$ भार्गवस्य (for च्यव°). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ मन्युर्व्यपागम° ; K$_{3}$ D$_{5}$ मन्युर्व्युपाशम° ; K$_{4}$ D$_{3}$ मन्युर्व्यपारम° ; Dc G$_{2}$ स मन्युरगम° ; D$_{1.2}$ T$_{2}$ G$_{3}$ स मन्युरशम° ; G$_{4}$ स मन्युर्व्यशम° ; M शमं मन्युरगा°.

8 ^{d}) K$_{1}$ D$_{1.2.4}$ पूर्वं (for पूर्व-). D$_{1.2}$ महात्मना (for पुनः पुनः).

9 ^{a}) B Dn D$_{4.6}$ G$_{1}$ M$_{2}$ तदा मदं ; Dc ततो मदं ; D$_{1.2}$ मदमेवं. Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ च (for वि-). — ^{c}) B$_{1.3}$ °भ्यां सह देवाभ्यां.

10 ^{ab}) B D (except D$_{3.5}$) T$_{2}$ G$_{2-4}$ transp. सर्वे° and लोके°. T$_{2}$ (before corr.) G$_{2.4}$ ददतां (for व°). T$_{1.2}$ (before corr.) वर. — ^{c}) G$_{4}$ तदारण्ये (for सहा°). — ^{d}) B$_{2}$ Dc Dn D$_{1.2.4.6}$ [अ]नुकूलया ; D$_{3}$ [अ]नुरक्तवान्. — After 10, D$_{1.2}$ ins. :

608* अद्यापीह प्रगायन्ति गाथां तस्यैव धीमतः ।
तां श्रुत्वा चक्षुषोर्हानिं नाप्नुवन्तीह मानवाः ।
शर्यातिं च सुकन्यां च च्यवनं शक्रमश्विनौ ।
ये भुक्त्वा संस्मरिष्यन्ति तेषां चक्षुर्न हीयते ।

C. 3. 10406
B. 3. 125. 11
K. 3. 126. 12

तस्यैतद्द्विजसंघुष्टं सरो राजन्प्रकाशते ।
अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितॄन्देवांश्च तर्पय ॥ ११
एतद्दृष्ट्वा महीपाल सिकताक्षं च भारत ।
सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम् ।
पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ॥ १२
आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् ।
सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ।
चैत्याश्चैते बहुशतास्त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ १३
एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते ।
वैखानसाश्च ऋषयो वालखिल्यास्तथैव च ॥ १४
शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
सर्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश ॥ १५
शंतनुश्चात्र कौन्तेय शुनकश्च नराधिप ।
नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम् ॥ १६
इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
आर्चीकपर्वते तेपुस्तान्यजस्व युधिष्ठिर ॥ १७
इह ते वै चरून्प्राश्नन्नृषयश्च विशां पते ।
यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः ॥ १८

---

11 *b*) D1 M दिव्यं (for राजन्). T1 G1 विशां पते (for प्रका°). — After 11^{ab}, Ś1 K D3 read 13^{abcd}. — *d*) T1 G1 समर्चय (for च तर्पय). — After 11, T1 ins.:

609* तर्पयाद्य पितॄन्देवान्पयसा पावनेन च ।

12 *a*) Ś1 K3 T1 एतं; K1 एवं (for एतद्). D1. 2 एतत्पश्य च राजेंद्र. — *b*) K1 B4 Dc सिकताख्यं; K3 शितिकाक्षं; K4 D3 शितिकंठश्च; T1 G M1 सिकताख्यश्च (G1 सिकतस्य). D1. 2 सितिकंठस्य च प्रभो. — *d*) Ś1 K1. 2 कुरुनंदन; D2 (by transp.) दर्शनं कुरु. — *e*) K3. 4 महाभाग; D3 T G महीपाल (T1 G1 च सर्वेषु) (for महाराज). — *f*) T1 G1 महाराज (for सर्वेषु च). Dc D3 [ए]व; T2 G3. 4 [ए]षु (for च). D3 [उ]दकं (for जलं). K1 B Dc स्पृशन्. — After 12, K1. 2 B1 (om. line 3). 2. 3 (om. line 4) D (except D1–3. 5) ins.:

610* स्थाणोर्मन्त्राणि च जपन्सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत ।
संधिर्द्वयोर्नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
अयं हि दृश्यते पार्थ सर्वपापप्रणाशनः ।
अत्रोपस्पृश चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ।
[(L. 1) B1–3 यास्यसि (for प्राप्स्यसि).]

— After 12, the sequence in D1 is 13^{ef}–14^{ab}, 13^{abcd}, 610*, 14^{cd}, 15 etc.

13 Ś1 K D3 read 13^{abcd} after 11^{ab}. For sequence in D1 cf. v.l. 12; D2 reads 13^{abcd} after 14. — *a*) Ś1 K1 T2 G2. 3 M अर्चीक-; B3 D1 G1 आर्चिकः; Dc2 आवीकः. — *e*) Ś1 K1 नित्याश्च; K4 याज्याश्च; D1 चित्याश्च; T1 G1 चित्याश्च; M1 चित्यश्च; M2 चित्यश्च (for चैत्याश्च). B1. 4 Dc चैव; T1 G1. 2. 4 M1 चैता; M2 corrupt (for चैते). Ś1 K1 D5 बहुमतास्; K2 B Dc Dn D4. 6 °विधास्; M1 °शिवास्.

14 For sequence in D1 cf. v.l. 12. — *a*) K1. 2 D3. 5 S चंद्रसरो; B2 चंद्रमसं. K1–3 D3. 5 राजन्; S नित्यं (for तीर्थं). — *b*) K3 D5 S अर्चयन्त्य(K3 आजह्रुः ऋ-; D5 आजह्नु)षयः सदा. — *c*) K3. 4 B Dc Dn D2. 4. 6 वाल-(K4 B Dc2 °लि)खिल्याः; D1 पुरा केचिद्; M पुराणाश्च (for च ऋषयो). T G वैखानसप्रभृतयो. — *d*) K3. 4 B Dc Dn D2. 4–6 पाव(K3 Dc परा-; K4 D5 पारा)का वायुभोजनाः. — After 14, D2 reads 13^{abcd}.

15 Cf. 381* and note thereon. — Ś1 om. 15^{ab}. — After 15^{ab}, B2 ins.:

611* आदिसिद्धानि कौन्तेय न विघ्नस्तत्र कारणम् ।

[Cf. Nīl.'s gloss on B. 3. 125. 18, and on B. 3. 82. 38.]

16 *a*) Dc Dn2. n3 D4. 6 शांतनु°. B Dc Dn D4. 6 राजेंद्र (for कौन्तेय). — *b*) N (except K2 Dc) नराधिपः. — *d*) Dc प्राप्य; D1. 2 M1 प्राप्तौ (for प्राप्ताः).

17 *a*) S नित्याश्रया. — *b*) K3 D3 M सहर्षिभिः (for म°). — *c*) Ś1 अर्चीकपर्वतो तेषु; K1. 2 अर्चीकपर्वतश्रेष्ठ; K3 D5 आर्चीकपर्वते पुण्ये; K4 D1–3 आ(K4 अ)र्चीकपर्वते रम्ये; T2 G आर्ची(T2 G3 अर्ची-; G1 आर्चि)के पर्वतवरे. — *d*) K1. 4 तान्नमस्य; K2 मान्नमस्य; K3 Dc D3 तान्नमस्व; D1. 2 स्थानमस्ति; T2 G2. 3 ते यजंते; G4 ते युज्यंते (for तान्यजस्व).

18 *a*) T1 इह कृत्स्नं; G इतरे वै (for इह ते वै). Ś1 K1. 2 Dc (Dc1m as in text) D3 चरवः कार्याः; K3 न वचः कार्याः; K4 D1. 2 तरवः कार्याः; B1 वै चरुः कार्यः; D5 च तपः प्राशन्; M1 वै चरुप्राशाः; M2 वै चरून्प्राशः (for वै चरून्प्राश्नन्). — *b*) Ś1 K Dc D1. 3 अ(K1. 4 D3 आ)तिथेयाः (K3 आतिथ्यं च); B1 आतिथेयः; D5 तिथयश्च; S त्रिदशाश्च (M1 स्थिताश्चैव) (for ऋषयश्च). — After 18^{ab}, T G read 20^{cd}–21^{ab}. — *c*) K1 Dn3 D6 G2. 4 M2 °स्रोता (for °स्रोताः). — *d*) T G3. 4 कृष्णा. D3 त्विह; T2 G2–4 चैव

यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्शन ।
सर्वे चात्र गमिष्यामः सुकृशाः सुतपस्विनः ॥ १९
एतत्प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजाधिप ।
यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वमागताः ॥ २०
इह ते न्यवसन्राजन्क्षान्ताः परमधर्मिणः ।
मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ॥ २१
एषा सा यमुना राजन्राजर्षिगणसेविता ।
नानायज्ञचिता राजन्पुण्या पापभयापहा ॥ २२
अत्र राजा महेष्वासो मान्धातायजत स्वयम् ।
सहदेवश्च कौन्तेय सोमको ददतां वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

युधिष्ठिर उवाच ।
मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
कथं जातो महाब्रह्मन्यौवनाश्वो नृपोत्तमः ।
कथं चैतां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः ॥ १
यस्य लोकास्त्रयो वश्या विष्णोरिव महात्मनः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः ॥ २
यथा मान्धातृशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः ।
जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ ३

C. 3. 10426
B. 3. 126. 3
K. 3. 127. 4

(for चेह). K4 D1 तपोरताः; S तपोधनः (T2 G3 °नाः; G1 °रः).

19 b) Ś1 K1–3 B D1 °कर्षण. — d) B Dc Dn D4. 6 त्वयैव सह पांडव.

20 a) K4 B2. 4 D1 प्रश्रवणं. — b) B Dn D4. 6 मनुजेश्वर (B1 पुरुषर्षभ) (for मनुजा°). — cd) S अत्र (for यत्र). D1. 2 अत्र धाता च वरुणो मित्रश्च स्वर्गमागताः.

21 a) Ś1 निवसन्; B Dn D4. 6 [ऽ]प्यवसन् (for न्यवसन्). — b) K1 क्षतः; K2 क्षुतौ (sic) (for क्षान्ताः). D1 कांक्षंतः सिद्धिमुत्तमां; D2 कांक्षितः सिद्धिमुत्तमं; S कांक्षंतः सर्व(M °ह)धर्मिणः. — c) Ś1 K1. 2 ऋद्धबुद्धीनाम्; K3 D5 मृदुबुद्धीनाम् (for ऋजु°). — d) D2 S शिवः (for शुभः).

22 b) K3 B Dc1 Dn D4–6 महर्षि° (for राजर्षि°). — c) D1–3 नानायूप°. D1–3 S पुण्या (for राजन्). — d) D1–3 S सर्व- (for पुण्या).

23 a) T1 अत्रारामे महातेजाः. — Ś1 K1. 2 om. 23^{cd}. — c) K3 Dn D4. 5 M साहदेवि°; B Dc सह देवै° (Dc2 इह देवि°); D6 (m as in text) साहदैवि°. B2 विक्रांत; D1. 2 M2 राजेंद्र (for कौन्तेय). — d) Dc D1. 2 S (except T1 G1 M1) वदतां (for द°). D1. 4 G2 M2 वर.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B4 M1 तीर्थयात्रा (followed by लोमशतीर्थयात्रा and सौकन्य in B4 and only सौकन्य in M1). Ś1 K1. 2 B1–3 Dc Dn D2–4. 6 G2 M2 (all om. sub-parvan name) mention only सौकन्य; K3. 4 D1. 5, likewise, mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य. To सौकन्य, K B1. 3. 4 Dc D1–3. 5 G2 M add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 124; Dn2 125 (as in text); Dn3 S 126 (M2 128); D1 130. — *Śloka no.:* Dn 26; D1 28.

126

1 a) K3 Dc D1 T1 राजशार्दूल. — c) Ś1 K1. 2 महेष्वासो; S (except G4 M2) महान्ब्रह्मन्. — d) D1. 2 M1 युवनाश्वा(D2 °श्व)न्; G4 M2 यु(M2 य)वनाश्वो. B2 T1 G1 महीपतिः (for नृपो°). — e) K1 Dn D2. 4. 6 चैनां; B1. 4 Dc चैव; T G च तां (for चैतां). B1. 4 Dc पदं (for परां). B1 कष्टां; D3 कीर्तिं; S ख्यातिं (for काष्ठां).

2 K3 om. 2^{cd}. — After 2, S ins.:

612* सत्यकीर्तेर्हि मान्धातुः कथ्यमानं त्वयानघ ।

3 a) D3 °पाद° (for °शब्द°). Ś1 K1. 2. 4 स; K3 D3. 5 वै (for च). — b) Ś1 K1. 2 तुल्यः (for तस्य). K3 क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः; D3. 5 लोकेषु परिगीयते. — K3 om. 3^{c}–4^{d}; D5 om. 3^{cd}.

4 K3 om. 4 (cf. v.l. 3). — After 4^{ab}, B1. 4 ins.:

613* यथा चासौ समभवच्चरितं तस्य धीमतः ।

C. 3. 10426
B. 3. 126. 4
K. 3. 127. 5

लोमश उवाच ।
शृणुष्वावहितो राजन्राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
यथा मान्धातृशब्दो वै लोकेषु परिगीयते ॥ ४
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो महीपतिः ।
सोऽयजत्पृथिवीपालः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ५
अश्वमेधसहस्रं च प्राप्य धर्मभृतां वरः ।
अन्यैश्च क्रतुभिर्मुख्यैर्विविधैराप्तदक्षिणैः ॥ ६
अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा दृढव्रतः ।
मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो बभूव ह ॥ ७
शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मना ।
पिपासाशुष्कहृदयः प्रविवेशाश्रमं भृगोः ॥ ८
तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगुनन्दनः ।
इष्टिं चकार सौद्युम्नेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ ९
संभृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलशो महान् ।
तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्वमेव समाहितः ।
यत्प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं सुतम् ॥ १०
तं न्यस्य वेद्यां कलशं सुषुपुस्ते महर्षयः ।
रात्रिजागरणश्रान्ताः सौद्युम्निः समतीत्य तान् ॥ ११
शुष्ककण्ठः पिपासार्तः पानीयार्थी भृशं नृपः ।
तं प्रविश्याश्रमं श्रान्तः पानीयं सोऽभ्ययाचत ॥ १२
तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा ।
नाश्रौषीत्कश्चन तदा शकुनेरिव वाशितम् ॥ १३
ततस्तं कलशं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ।
अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवासृजत् ॥ १४
स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासार्तो महीपतिः ।
निर्वाणमगमद्धीमान्सुसुखी चाभवत्तदा ॥ १५
ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त ऋषयः सनराधिपाः ।
निस्तोयं तं च कलशं ददृशुः सर्व एव ते ॥ १६

— ^{c}) D3 स (for वै). — ^{d}) D2 M लोकेस्मिन्. Ś1 K1. 2 परिकीर्त्यते. D3 तस्य शक्रसमद्युतेः (= 3^{b}).

5 5^{a} = 1. 91. 1^{a}. — 5^{d} = 1. 144. 16^{d}.

6 ^{b}) S (except M2) प्राप. Ś1 K1 वर. — ^{c}) Dc D1. 2 अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैर्. — ^{d}) B Dn D6 अजयत्स्वाप्त°; Dc मुख्यैश्चैवाप्त°; D1. 2 अवाप्तवर°.

7 ^{a}) Ś1 K Dc D1–3. 5 स (K1 सु-); B1. 3. 4 च (for तु). — ^{b}) Ś1 K Dc D1–3. 5 सु- (for स). B Dn D4. 6 महाव्रतः; Dc2 धृत° (for दृढ°). — ^{d}) K1 T1 वने (for वन-).

8 Ś1 om. 8^{a}. — ^{b}) B1. 4 Dn D4–6 M2 आत्मवान् (for आत्मना). — After 8^{ab}, K2 B Dc Dn D3 (marg.). 4. 6 ins.:

614* स कदाचिन्नृपो राजन्नुपवासेन दुःखितः ।

— ^{c}) D1. 2 °शुष्ककंठः सन्; T G पिपासुः शुष्क° (T1 खिन्न°).

9 ^{b}) Ś1 K D3. 5 भृगुरप्यथ. — ^{c}) Ś1 सौद्युम्नो; K1 °म्नीं; K4 °म्नैर्; M2 °म्नं. — ^{d}) B3 महर्षेः.

10 ^{f}) G3. 4 शक्रसमद्युतिं. — After 10, S ins.:

615* तद्वारि विधिवद्राजन्यस्मिन्नासीत्सुसंस्कृतम् ।
[T1 रात्रौ पिहितं; G4 वारि विहितं (for वारि विधिवद्).]

11 ^{c}) K1. 2 रात्रि (K2 °त्रि-) जागरणं श्रांतः; K3. 4 Dc D2. 3. 5 M1 रात्रिजागरणश्रांतान्; B4 T1 G2 °श्रांतः; Dn D4 G1. 4 °णाच्छ्रांतान्; D1 रात्रौ जागरणश्रांताः; D2 रात्रौ राजन्सुविश्रांताः; D6 रात्रिजागरणाच्छ्रांताः. — ^{d}) Dc समतीतवान्; T1 स तु पार्थिव; T2 G1–3 स च पार्थिव; M1 समुपेत्य तान् (for समतीत्य तान्). K3. 4 D3. 5 युवनाश्वोभ्यतीत्य तान्; D1. 2 सुषुपुः स(D2 सं)हिता नृप.

12 ^{a}) D1. 2 ततो राजन् (for पिपा°). — ^{b}) Some MSS. पानीयार्थं. — ^{c}) K4 D3 सं-; D1. 2 स (for तं). B2–4 Dc Dn D4. 6 शांतः (for श्रान्तः). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 B1. 4 Dc D1. 2 पानीयं सम(B4 °यमन्व)याचत; K3 D5 वार्ययाचत पार्थिव.

13 ^{ab}) K3. 4 Dc transp. शुष्केण and कण्ठेन. — ^{c}) K3. 4 D3 गिरं; M2 ततः (for तदा). D1. 2 नाश्रौषन्मुनयो राजन्. — ^{d}) K2. 4 D2 वासितं; B2 Dc D4–6 वासतः; B4 भाषतः; Dn M2 वाशतः; D1. 3 भाषितं (for वाशितम्).

14 ^{b}) K3 वारिपूर्णं; D1. 2 तोय°. — ^{d}) Ś1 जलं (for पीत्वा). Ś1 पीत्वा; K1. 2 चैनं; T1 चांगो; T2 G2–4 चापो (for चाम्भो). B1. 3 Dc Dn2 व्यपासृजत्; T1 [S]प्यवासृ°; T2 G3 ह्यवासृ°; G2. 4 [S]भ्यवासृ°.

15 ^{a}) Ś1 K D3. 5 पीत्वा तु (for स पीत्वा). D3 वारि (for तोयं). — ^{c}) D1. 2 परं निर्वाणमगमत्. — ^{d}) K3. 4 B4 स सुखी; M2 स सखी (for सुसुखी). D1. 2 सुखी चैवाभवत्तदा.

16 ^{b}) K1. 2 G3 स नराधिपः; D3 °धिपं; G2 M1 ते नराधिप. B2–4 Dc Dn D4. 6 मुनयः सतपोधनाः. — ^{c}) D1. 2 T2 G4 तत्र (T2 G4 °त्र) कलशं; T1 तत्र ददृशुः; G1

कस्य कर्मेदमिति च पर्यपृच्छन्समागताः ।
युवनाश्वो मयेत्येव सत्यं समभिपद्यत ॥ १७
न युक्तमिति तं प्राह भगवान्भार्गवस्तदा ।
सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव संभृताः ॥ १८
मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणम् ।
पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रम ॥ १९
महाबलो महावीर्यस्तपोबलसमन्वितः ।
यः शक्रमपि वीर्येण गमयेद्यमसादनम् ॥ २०
अनेन विधिना राजन्मयैतदुपपादितम् ।
अब्भक्षणं त्वया राजन्नयुक्तं कृतमद्य वै ॥ २१
न त्वद्य शक्यमस्माभिरेतत्कर्तुमतोऽन्यथा ।
नूनं दैवकृतं ह्येतद्यदेवं कृतवानसि ॥ २२
पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ।
आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्यसंभृताः ।
ताभ्यस्त्वमात्मना पुत्रमेवंवीर्यं जनिष्यसि ॥ २३
विधास्यामो वयं तत्र तवेष्टिं परमाद्भुताम् ।
यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्यवान् ॥ २४
ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो महात्मनः ।
वामं पार्श्वं विनिर्भिद्य सुतः सूर्य इवापरः ॥ २५
निश्चक्राम महातेजा न च तं मृत्युराविशत् ।
युवनाश्वं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २६
ततः शक्रो महातेजास्तं दिदृक्षुरुपागमत् ।
प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसंदधे ॥ २७
मामयं धास्यतीत्येवं परिभाष्टः स वज्रिणा ।

C. 3. 10453
B. 3. 126. 30
K. 3. 127. 31

कलशं तत्र (for तं च कलशं). — d) T1 सर्वे एव महामते.

17 a) K2 B2–4 Dn D4–6 ते (for च). — b) D1. 2 T2 G2–4 समाहिताः. — c) B Dc Dn D3. 4 6 G2 मम ; D1. 2 [अ]हम् (for मया). K2 B D (except D3) T G3. 4 [ए]वं (for [ए]व). — d) T1 G1 सर्वं (for सत्यं).

18 b) Ś1 K D3. 5 M1 वै (M1 स) भृगुस् (for भार्गवस्). — c) K3 सुतार्थे; D1 सुतीर्थं (for सुतार्थं). Ś1 K1. 2 संभृता (for स्थापिता). Dc च (for हि). — d) Ś1 K1. 2 संयुताः (for °भृताः).

19 a) Ś1 K1 यत्रा° (for ह्यत्रा°). — b) K1. 2 युक्ताय (for आस्थाय). Ś1 K Dc D1–3. 5 केवलं (for दारुणम्). — c) T2 G1–3 अस्य (for तव). — d) K1. 2 Dn3 T G °क्रमः ; D3 °क्रमं.

20 a) D1. 2 महाबाहुर् ; T G °कायो (G4 °वीर्यो) ; M1 °बाहो (for महाबलो). T2 G3 महायोगस् ; G4 °कायस् ; M2 तपोवीर्यस् (for महावीर्यस्). — b) D1. 2 सुतो बल° ; S तपोयोग°. — c) Ś1 Dc अति- (for अपि).

21 c) K2 B4 Dc D3–6 अब्भक्षणात्. D1. 2 आपः पीतास्त्वया राजन्. — d) K3 D5 अन्यथैवोपपादितं.

22 T2 om. 22^{a}–23^{d}. — ab) Ś1 K Dc D3. 5 transp. शक्यं and कर्तुं. B1 एवं (for एतत्). T1 G1 कर्म ततो (for कर्तुमतो). — c) D1 किं तु ; D2 किं नु (for नूनं). K1 चैव कृतं ; D3 कर्म° ; T1 M2 देव° (for दैव°). D1. 2 मन्ये (for ह्येतद्). — d) K1 एव ; S (G3 om.) एतत् (for एवं).

23 T2 om. 23^{abcd} (cf. v.l. 22) ; K4 om. 23. — a) Ś1 K (K4 om.) D3. 5 यत् (for याः). — c) Ś1 K1. 3 D3 महावीर्यं. — d) K1 मत्तपोवीर्यसंमताः ; D1. 2 S (T2 om.) न युक्तं कृतमद्य वै. — e) Dc D1 ताभिस् ; D3 तेभ्यस् ; G2. 3 M तस्मात् (for ताभ्यस्). — Ś1 om. (hapl.) 23^{f}–24^{c}. — f) D1. 2 अति° (for एवं°). B Dc Dn D4. 6 ईदृशं जनयिष्यसि.

24 Ś1 om. 24^{abc} (cf. v.l. 23). — a) K Dc D1–3. 5 चात्र ; S तात (for तत्र). — c) K3. 4 ततः ; Dc1 यस्य ; Dc2 यस्त्वं ; M यदा (for यथा). — After 24, K2 B Dc Dn D4. 6 ins. :

616* गर्भधारणजं वापि न खेदं समवाप्स्यसि ।;

while D5 ins. :

617* इति श्रुत्वा वचस्तस्य राजा त्विति तथाब्रवीत् ।;

and, finally, S ins. :

618* न च प्राणैर्महाराज वियोगस्ते भविष्यति ।

[M1 तदा ; M2 तथा (for न च).]

25 c) K3. 4 B1. 3 D3 T2 G1–3 वामपार्श्वं ; D1. 2 वामं कुक्षिं. — d) M2 स्थितः (for सुतः). K1 सद्य (for सूर्य). B Dn D4. 6 स्थितः (for [अ]परः).

27 D2 om. 27^{ab} (along with 26^{bcd}). — a) Ś1 तस्य (for ततः). — After 27^{ab}, K1. 2 B2–4 Dc Dn D4. 6 ins. :

619* ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन्धास्यतीति किम् ।

[K1. 2 Dn1. n2 Dc1 कं ; Dc2 के (for किम्).]

— T1 om. 27^{c}–29^{b}. — c) Ś1 कृतोस्या° ; D1. 2 च तस्या° (for ततोऽस्या°). — d) D1. 2 शिशोः (for शक्रः). T2

C. 3. 10453
B. 3. 126. 31
K. 3. 127. 31

मान्धातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ॥ २८
प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्वाद्य स शिशुस्तदा ।
अवर्धत महीपाल किष्कूणां च त्रयोदश ॥ २९
वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्यस्त्राणि चेश्वरम् ।
उपतस्थुर्महाराज ध्यातमात्राणि सर्वशः ॥ ३०
धनुराजगवं नाम शराः शृङ्गोद्भवाश्च ये ।
अभेद्यं कवचं चैव सद्यस्तमुपसंश्रयन् ॥ ३१
सोऽभिषिक्तो मघवता स्वयं शक्रेण भारत ।
धर्मेण व्यजयल्लोकांस्त्रीन्विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ३२
तस्याप्रतिहतं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३३
तस्येयं वसुसंपूर्णा वसुधा वसुधाधिप ।
तेनेष्टं विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३४
चितचैत्यो महातेजा धर्मं प्राप्य च पुष्कलम् ।
शक्रस्यार्धासनं राजँल्लब्धवानमितद्युतिः ॥ ३५
एकाह्ना पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता ।
निर्जिता शासनादेव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३६
तस्य चित्यैर्महाराज क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत्किंचिदनावृतम् ॥ ३७
तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना ।
ब्राह्मणेभ्यो महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ३८
तेन द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महात्मना ।

G1–3 स्वामभिसंदधात्; M समभिसंदधात्.

28 T1 om. 28 (cf. v.l. 27). — a) G2 M [ए]व (for [ए]वं). — b) K3. 4 D1–3 परिभाष्य स; B Dc Dn D4. 6 भाषिते चैव; T2 G भाषितं चैव; D5 परिष्वज्य च (for परिभाष्यः स as in Ś1 K1. 2). D1–3 वज्रभृत् (for वज्रिणा). M परितुष्ट इवाभवत्.

29 T1 om. 29ab (cf. v.l. 27). — b) K1. 2 Dc2 आसाद्य स; D5 प्रस्थाप्य स (*sup. lin.* समासाद्य); T2 G3 आस्वाद्यास्य (for आस्वाद्य स). — c) B2–4 Dc Dn D4. 6 G4 M2 महातेजाः; D3 T2 G3 महीपालः. — d) B Dc Dn D4. 6 किष्कून्राजन्; T2 G3 °णां स; G1 शिशुनाशु; M किष्कूणां तु (for °णां च). Ś1 K D1–3. 5 किष्कूनथ चतुर्दश.

30 a) T1 सधनुर्वेदं; M2 तु धनुर्वेदः. — b) T2 G2–4 सर्वाण्य° (for दिव्यान्य°). — c) Ś1 K1. 2 M महात्मानं; T2 G3 महाराजं. — d) K3 ध्यातं मात्राणि; B2 Dn D4. 6 T2 G3 ध्यातमात्रस्य; Dc ध्यानमात्रस्य; T1 जातमात्रे च.

31 a) D1. 2 चाजगवं (for आज°). B Dc Dn D4. 6 आजगवं नाम धनुः. — c) D3. 6 G1 M1 अभेद्य-. D1. 2 चैवं (for चैव). — d) Ś1 K B Dc Dn D3–6 उपशिश्रियुः; T1 उपसंश्रयात्; G2 M1 समुपाश्रयन् (for उपसंश्रयन्). D1. 2 उपतस्थे नराधिप.

32 a) K3 S (except G4 M2) भग° (for मघ°); cf. v.l. 3. 51. 14, 18. — c) K4 D3 कर्मणा (for धर्मेण). S [ए]वाजय° (M2 [अ]पालय°) (for व्यजय°). — d) D1. 2 च क्रमैः (for वि°).

33 b) Ś1 K1. 2 प्रवर्तत. — c) Ś1 K1. 2 राज्यं च; K3. 4 D1. 3. 5 सर्वाणि (for राजर्षिं).

34 a) K4 [ए]षा; T2 G3. 4 [ए]व (for [इ]यं). — c) K1. 2 बहुभिर् (for विविधैर्). — d) Ś1 K1. 2 विविधैः (for बहुभिः). Ś1 K1. 2 स्वाप्त°; K3 D1. 3 T G1–3 चाप्त°; K4 G4 भूरि° (for स्वाप्त°).

35 a) K1 चितचित्यो; K2 D3. 5 S कृतकृत्यो (M2 चिताश्रित्यो); K3. 4 चैतनित्यो; B4 चित्रचित्यो; D1. 2 विनिवृत्तो (for चित°). — b) K3. 4 D5 सु-; D1. 2 [ए]व; D3 स (for च). B Dc Dn D4. 6 धर्मान्प्राप्य च पुष्कलान्. — c) Ś1 K1 शक्रस्य शासनं; K3 D5 शक्रस्याराधनं. Ś1 K D3. 5 चैव; D1. 2 राजा (for राजन्). — d) Ś1 K1. 2 G4 प्राप्त° (for लब्ध°).

36 a) B Dn D4. 6 एकाहात् (for °ह्ना). K3 D5 एकाहेन मही तेन. — b) M2 वै तदा (for धीमता). D1. 2 वीर्येणामितबुद्धिना. — c) B2 Dn D4. 6 विजिता (for निर्जिता). Ś1 K2 राजन्; K1 तेन; D1. 2 तस्य (for एव). — d) K2 M °पट्टना; K3 D5 सवनाकरपत्तना; D1. 2 स्थिताः सर्वे महीक्षितः.

37 Dc2 om. 37a–38a. — a) K1. 2 B Dc1 Dn D1–4. 6 चैत्यैर्; T2 G3 चित्रैर् (for चित्यैर्). K4 ब्राह्मणेभ्यो महाराज. — c) D1. 2 व्याप्ता मही महाराज. — d) T1 काचिद् (for किंचिद्). B2 अनामयं; T G1–3 M असंवृता (M °तं); G4 अनावृता (for अनावृतम्).

38 Dc2 om. 38a (cf. v.l. 37). — a) B1 ततः (for तेन). Dc1 [अ]र्बुद° (for पद्म°). — c) B Dn D1. 2. 4. 6 ब्राह्मणानां.

39 b) Ś1 K1. 2 अनावृष्टौ. T G नराधिप (for महा°). — c) Ś1 वृष्ट्यं; B4 °ष्टिं (for °ष्टं). K3 T2 G3 वृष्टिं सस्य-

वृष्टं सस्यविवृद्ध्यर्थं मिषतो वज्रपाणिनः ॥ ३९
तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
गर्जन्निव महामेघः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४०
प्रजाश्चतुर्विधास्तेन जिता राजन्महात्मना ।
तेनात्मतपसा लोकाः स्थापिताश्चापि तेजसा ॥ ४१
तस्यैतद्देवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः ।
पश्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥ ४२
एतत्ते सर्वमाख्यातं मान्धातुश्चरितं महत् ।
जन्म चाग्र्यं महीपाल यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

युधिष्ठिर उवाच ।
कथंवीर्यः स राजाभूत्सोमको वदतां वर ।
कर्माण्यस्य प्रभावं च श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
लोमश उवाच ।
युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्याशतं राजन्सदृशीनामभूत्तदा ॥ २
स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ।
कंचिन्नासादयामास कालेन महता अपि ॥ ३

C. 3. 10472
B. 3. 127. 3
K. 3. 128. 3

समृध्यर्थं; B2 वृष्टिं समाधिवृ°; Dc वृष्टिसस्याभिवृ°; D2 इष्टं च सस्यवृ°; G1. 2 M वृष्टं सस्य(G1 सर्वं)समृ°. — d T1 G1 वृत्रवैरिणः (for वज्र°).

40 a) Ś1 K1. 2. 4 D3 तेनासौ (K4 D3 °न वै) तुमुले युद्धे. — b) K1. 2 गां(K1 गं)धर्वाधि°. — d) Ś1 K1 निशितैः (for निहतः).

41 a) D1. 2 चापि (for तेन). — b) Ś1 K1. 3. 4 D5 कृताः; K2 B3 Dn D4. 6 त्राताः (for जिताः). K4 तेन (for राजन्). B1. 3 Dn D4–6 कृतात्मना (for महा°). D1–3 पालिता सुमहात्मना. — c) Ś1 K2. 4 D3 T2 G2–4 तेन स्व तपसा; K3 स्वेनापि तपसा; B4 तेनार्थं°; D5 स्वेनाति°; T1 तेनार्धं°; G1 तेनात्य°. — d) Ś1 K1. 2 B Dn D4. 6 तापिताश् (for स्थापिताश्). K3 D5 च महौजसा; K4 D3 चामितौजसा; B Dc Dn D4. 6 M1 चातितेजसा; T G2. 3 M2 चात्मतेजसा.

42 D1 om. 42ab. — b) B2 D1 S आदित्यतेजसः (G1 °सं). — c) Dn D4. 6 यस्य; T1 G1 तस्य; T2 G2. 4 पुण्यं (for पश्य). Ś1 K1. 2 पुण्यतमा देशाः. — d) Ś1 K1 मध्यगाः; D1–3 धीमतः. — After 42, T G ins.:

620* तथा त्वमपि राजेन्द्र मान्धातेव महीपतिः ।
धर्मं कृत्वा महीं रक्षन्स्वर्गलोकमवाप्स्यसि ।

43 After 43, K1 B Dc Dn D3 (marg. *sec. m.*). 4. 6 S ins.:

621* वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तः स कौन्तेयो लोमशेन महर्षिणा ।
पप्रच्छानन्तरं भूयः सोमकं प्रति भारत ।

[(L. 1) S तु (for स). Dc राजेंद्रो (for कौन्तेयो). B2. 3 D3 S महात्मना (for मह°).]

Colophon om. in B4. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B2 तीर्थयात्रा, followed by लोमशतीर्थयात्रा. K4 D5 (both om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2 मांधातृकथा; K3. 4 B1–3 Dn D4–6 मांधातो(K4 D6 °तू°; B1–3 D5 °त्रु°; D4 °तु)पाख्यानं; Dc मांधातृशक्रोपाख्यानं; D1 मांधातुरुपाख्यानसमाप्तिः; D2. 3 मांधातुराख्यानं; M2 मांधातृचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 125; Dn2 126 (as in text); Dn3 S 127 (M2 129); D1 131. — *Śloka no.:* Dn 47; D1 44.

127

1 b) K1. 3 D3. 5 T2 G2. 3 M ददतां (for व°). Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5. 6 S वरः (for वर).

3 c) K1 Dc D1. 2. 4 किंचिन्; K3 कष्टान् (for कंचिन्). — d) To avoid the hiatus, Ś1 तयोः; K1. 2 तथा; K3. 4 D3. 5 स्वपि; B1 T G M1 [अ]पि च; B2 Dc Dn D4. 6 M2 ह्यपि (for अपि).

4 b) N (except K2 Dc D1) घट° (for यत°); cf. 14c. — c) D3 T G तस्य (T1 G1 राजन्); M तस्यां

C. 3. 10473
B. 3. 127. 4
K. 3. 128. 4

कदाचित्तस्य वृद्धस्य यतमानस्य यत्नतः ।
जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन्स्त्रीशते समजायत ॥ ४
तं जातं मातरः सर्वाः परिवार्य समासते ।
सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्विशां पते ॥ ५
ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत्स्फिजि ।
स दष्टो व्यनदद्राजंस्तेन दुःखेन बालकः ॥ ६
ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन्भृशदुःखिताः ।
परिवार्य जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७
तमार्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
अमात्यपरिषन्मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजैः ॥ ८
ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।
तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचचक्षे सुतं प्रति ॥ ९
त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिंदमः ॥ १०
सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्नृपः ।
ऋत्विजैः सहितो राजन्सहामात्य उपाविशत् ॥ ११

सोमक उवाच ।

धिगस्त्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२
इदं भार्याशतं ब्रह्मन्परीक्ष्योपचितं प्रभो ।
पुत्रार्थिना मया वोढं न चासां विद्यते प्रजा ॥ १३
एकः कथंचिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।
यतमानस्य सर्वासु किं नु दुःखमतः परम् ॥ १४
वयश्च समतीतं मे सभार्यस्य द्विजोत्तम ।
आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥ १५
स्यान्नु कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।

(for तस्मिन्). — d) S (except M2) ज्येष्ठायां (for स्त्रीशते).

5 b) K3. 4 D3. 5 [उ]पतस्थिरे; D1. 2 समासत; T1 समाधिरे; T2 G समासिरे. — c) Ś1 K2. 3 D1–3 सापत्नं; K1. 4 D5 सापत्न्यं (for सततं). — After 5, D1. 2 ins.:

622* ममायमिति मन्वाना मनोभिः पुत्रमौरसम् ।

6 a) Ś1 K D1–3 पिपीलि(Ś1 K1. 2 °ल)को. — b) K4 B1 D1–3 स्फिजे; Dc °चिं; Dn D4. 6 °चि; M1 °जौ (for °जि). T1 कदाचिद्दंशत त्वचि. — c) Ś1 व्यानदद्; T1 G2 ह्यरुदद्; T2 G2. 3 ह्यनदद्; G4 [ऽ]भ्यनदद्. Dn D4. 6 नादं (for राजन्).

7 a) D1. 2 मातरस्तास्ततः सर्वाः. — c) Hypermetric! B Dc Dn D4. 6 प्रवार्य; G1 परीतो (for परिवार्य). Ś1 K1. 2 बालं तं; Dn सहसा (for सहिताः). K4 D3 परिवार्य तु (D3 च) तं बालं; D1 परिवार्य तं सहिताः. — d) A few MSS. तुमलः.

8 a) Ś1 K1. 2 °शब्दं (for °नादं). Ś1 K1. 2 तुमुलं (for सहसा). — c) B Dn D4. 6 अमात्यपर्षदो; D5 आगत्य परिषन्°. K4 G2 M मध्य (for मध्ये). — d) Ś1 K1. 2 ह्युपविष्टः. K3. 4 D3. 5 T1 G1 M2 सहर्त्विजः; B Dc Dn D4. 6 °जाः; D1. 2 G2 सऋत्विजः.

9 d) T2 G3. 4 च तं सुतं (for सुतं प्रति).

10 a) T1 स संभ्रमात् (for त्वर°). T G3 सहोत्थाय (for स चो°). — c) Ś1 K1. 2 तत्र (for पुत्रम्). — d) B3 Dn2. n3 D4. 6 अरिंदम; Dc अरिंदमाः.

11 b) Ś1 K1–3 नृप; K4 D1–3 S ततः (for नृपः). — c) Ś1 ऋत्विजः; K B Dn D3–6 T G M2 ऋत्विजा (K3 ऋषिभिः); Dc D1. 2 M1 ऋत्विग्भिः (for °जैः). Ś1 K D1–3. 5 M1 राजा; B2 ततः (for राजन्). — *N. B.* The reading ऋत्विजैः was found in some MSS. collated, but not included in the crit. app. — d) Ś1 K D3. 5 सभायां (K3 D5 सामात्यः) समुपाविशत्.

12 Ś1 लोमश उ°; G4 राजा. — a) D1. 2 धिग्धिगस्तु; T2 G3. 4 धिगस्तु हि (for धिगस्त्विह). T G1. 3. 4 [ए]कपुत्रत्वाद्. — b) M2 अपुत्रं वै (for अपुत्रत्वं). — c) D6 नित्यांतरत्वाद्; M1 अनित्यत्वाच्च. S (except M2) मर्त्यानां (for भूता°).

13 b) Dc Dn D4. 6 सदृशं; G2. 4 [उ]पच्चितिं. D1. 2 M2 मया (for प्रभो). Ś1 K D3. 5 सदृशीनां यतव्रत (D3 °तः; D5 °तं); G1 अनपत्योचितं मया. — D1. 2 om. 13^c–14^d. — c) K1 होढुं; K3 होहं; T1 चाथ; T3 G2–4 M1 चोढं; M2 वोढा (for वोढं). — d) B Dn D4. 6 तासां (for चा°).

14 D1. 2 om. 14 (cf. v.l. 13). — c) B2–4 Dc Dn D4. 6 यतमानासु (for °नस्य). — d) =1. 9. 3^d: 4. 18. 36^d. Ś1 K1. 2 दुःखतरं नृप; K3. 4 D3. 5 M °तरं (D5 °करं) ततः.

15 b) Dc द्विजोत्तमाः; D1. 2 द्विजर्षभ; G2 नरोत्तम.

महता लघुना वापि कर्मणा दुष्करेण वा ॥ १६

ऋत्विगुवाच ।

अस्ति वै तादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।
यदि शक्नोषि तत्कर्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥ १७

सोमक उवाच ।

कार्यं वा यदि वाकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।
कृतमेव हि तद्विद्धि भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १८

ऋत्विगुवाच ।

यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ ।
ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ॥ १९
वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः ।
ततस्ताः सुमहावीर्याञ्जनयिष्यन्ति ते सुतान् ॥ २०
तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः ।
उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

सोमक उवाच ।

ब्रह्मन्यद्यद्यथा कार्यं तत्तत्कुरु तथा तथा ।
पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ १

लोमश उवाच ।

ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।
मातरस्तु बलात्पुत्रमपाकर्षुः कृपान्विताः ।

C. 3. 10492
B. 3. 128. 2
K. 3. 129 2

— ^{d}) D5 चैव; S [अ]स्मिन् (for चात्र).

16 ^{a}) Ś1 K B1m. 2. 3 Dc Dn D2. 4–6 T2 G1. 3. 4 स्यात्तु; D3 तस्मात् (for स्यात्तु). D3 समा-; T1 कथं; G1 क्रिया- (for तथा).

17 ^{a}) B Dc Dn1 D6 T1 G1. 3. 4 चैतादृशं; T2 चेत्ता° (for वै ता°). — M2 om. (hapl.) 17^c–18^b. — After 17, D5 ins.:

623* क्रियतामविचारेण ततः प्राप्स्यसि पुत्रकान् ।

18 M2 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^{c}) K4 D5 M2 [इ]ह; B Dc Dn D4. 6 T G M1 [इ]ति (for हि). D1. 2 कृतमेतद्धि भगवन्. — ^{d}) Ś1 K B1 Dc D3. 5 तद्भवान्; T2 G3 M भगवन् (for भगवान्). M प्रब्रवीहि. D1. 2 तदिदानीं ब्रवीहि मे.

19 ^{b}) Ś1 K2 D1. 2 विहिते; G4 च चिते (for वितते). — ^{c}) T1 राजन्; T2 G धीमन् (for श्रीमद्). — ^{d}) M2 उत्तिष्ठेद° (for भविष्यत्य°). K3. 4 Dc D5 वै (for ते).

20 ^{a}) Ś1 K1. 2 वसायां. — ^{b}) Ś1 K1–3 आघ्रंतु; K4 D3 M2 आघ्रांतु (for आघ्राय). — ^{c}) T1 तान् (for ताः). Ś1 सुमहावीरान्; K1. 3 D1. 2 सुमहावीर्या. — ^{d}) Ś1 तान् (for ते). D1. 2 भविष्यंति सुताः प्रभो.

21 ^{b}) G1 जीविता स नरात्मजः. — ^{c}) K3 D1. 2. 5 S लक्षणं (for उत्तरे). — ^{d}) K3 सव्ये; D2 M1 वामे; D5 मध्ये; T G M2 वाम- (for लक्ष्म).

Colophon om. in K3 D5. G4 broken. — *Major parvan:* Ś1 K1 T2 G2. 3 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* D3 तीर्थयात्रा. Ś1 K1. 2 (all om. sub-parvan name) mention only सोमक; K4 D1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by जन्तूपाख्यान; and B1. 2. 4 Dc Dn D2. 4. 6 M2, only जन्तूपाख्यान. — *Adhy. name:* B4 ऋत्विग्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 28 (= 128); Dn1 126; Dn2 127 (as in text); Dn3 S (G4 broken) 128 (M2 130); D1 132. — *Śloka no.:* Dn 21; D1 20.

128

1 ^{a}) Ś1 K1 D1 अद्य यथा; B1 यच्च यथा; B3 यथा यथा (for यद्यद्यथा). Dc कामं; D1. 2 कर्म (for कार्यं). — ^{b}) B Dc Dn D3–6 तत्कुरुष्व (for तत्तत्कुरु). T2 G3. 4 यथा (for the *first* तथा). D1. 2 तत्कर्तव्यं यथाक्रमं. — ^{c}) K4 Dc D1. 2 °कामनया. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 D3 चिकीर्षामि (for करि°).

2 After the ref., G1 ins.:

624* स सोमकवचः श्रुत्वा ब्राह्मणो वेदपारगः ।

— ^{a}) D1. 2 S (except G1) स याजयामास तदा (M2 ततः). — ^{c}) T G2–4 तदा (for बलात्). — ^{d}) Ś1 K1. 2 D1. 2

C. 3. 10493
B. 3. 128. 3
K. 3. 129. 3

हा हताः स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमन्विताः ॥ २
तं मातरः प्रत्यकर्षन्गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति ॥ ३
कुररीणामिवार्तानामपाकृष्य तु तं सुतम् ।
विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः ॥ ४
वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ।
आर्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन ।
सर्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः पार्थिवाङ्गनाः ॥ ५
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशां पते ।
जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत ॥ ६
जन्तुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्र्यामेव भारत ।
स तासामिष्ट एवासीन्न तथान्ये निजाः सुताः ॥ ७
तच्च लक्षणमस्यासीत्सौवर्णं पार्श्व उत्तरे ।
तस्मिन्पुत्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैर्युतः ॥ ८
ततः स लोकमगमत्सोमकस्य गुरुः परम् ।
अथ काले व्यतीते तु सोमकोऽप्यगमत्परम् ॥ ९
अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः ।
तमपृच्छत्किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ॥ १०
तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना भृशम् ।
त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ११
एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर्धर्मराजानमब्रवीत् ।
अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः ।
मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना ॥ १२

धर्म उवाच ।

नान्यः कर्तुः फलं राजन्नुपभुङ्क्ते कदाचन ।
इमानि तव दृश्यन्ते फलानि ददतां वर ॥ १३

समाकर्षन्; K$_{3.4}$ D$_{3.5}$ M अपाकर्षन्; Dn$_3$ D$_6$ T G$_3$ °कार्षुः (for °कर्षुः). — ^{e}) K$_{1.2}$ G$_1$ हतास्मि (for हताः स्म). Ś$_1$ K$_{1.2}$ M$_2$ [इ]ति वाचंत्यः; K$_{3.4}$ B D$_{1.3.4}$ [इ]ति वासंत्यः; Dc [अ]भिभाषंत्यः; G$_{2.4}$ [इ]ति वाश्यंत (for [इ]ति वाशन्त्यः). — ^{f}) T$_1$ G$_2$ तीव्रकोप-. Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ B$_{1.3.4}$ Dn D$_{3.4}$ -समाहताः; K$_3$ B$_2$ D$_{1.2}$ -समाहिताः. Dc तीव्रशोकाः सुविह्वलाः.

3 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ प्रकर्षति; K$_{3.4}$ D$_5$ पर्यकर्षन्; Dc पर्यपृच्छत्; D$_3$ (hypermetric) कर्षयंति स्म (for प्रत्यकर्षन्). B Dn D$_{4.6}$ रुदंत्यः करुणं वा(B चा)पि. — T$_1$ om. 3^{c}–5^{b}. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ [ऽ]पि प्रकर्षति; K$_3$ D$_{3.5}$ व्यपकर्षत; K$_4$ [ऽ]पि व्यकर्षत; Dc [ऽ]पि व्यकर्षयत् (for ऽपि स्म कर्षति).

4 T$_1$ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ अपाकर्षत्; B Dn D$_{1.2.4}$ समाकृष्य (for अपाकृष्य). Ś$_1$ K Dc D$_{3.5}$ सुतं तदा; D$_{1.2}$ S (T$_1$ om.) ततः सुतं (for तु तं सुतम्). — ^{c}) K$_1$ याजकश्च; K$_2$ याजकैश्च (for विशस्य). Ś$_1$ K$_{1.2}$ चैव; D$_4$ चैतं (for चैनं). B$_4$ Dn विधिवद् (for °ना)

5 T$_1$ om. 5^{ab} (cf. v.l. 3). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ वसा° (for वपा°). S (T$_1$ om.) जंतोर्वपायां हूयंत्यां. — ^{b}) K$_{3.4}$ B$_1$ D$_{1–3.5}$ धूमम् (for गन्धम्). Ś$_1$ K$_{1.2}$ आदाय (for आघ्राय). — ^{f}) B D (except D$_{1–3.5}$) परमांगनाः (for पार्थि°).

7 ^{a}) D$_{1.2}$ transp. ज्येष्ठः and समभवत्. — ^{b}) D$_{1.2}$ जनन्यां चैव (for जनि°). N (except K$_2$ Dc) पार्थिव (for भारत). — ^{d}) K$_3$ Dn D$_{4–6}$ T$_1$ G$_{2.4}$ M ते; G$_1$ मे (for [अ]न्ये).

8 ^{a}) B$_2$ D$_3$ T$_1$ G$_1$ M$_2$ तस्य (for तच्च). Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_1$ T$_1$ एव; B$_{2.3}$ D$_{3.6}$ G$_1$ M$_2$ अपि (for अस्य). D$_{1.2}$ तदेव चास्य सौवर्णं. — ^{b}) D$_{1.2}$ लक्षणं (for सौवर्णं). — ^{d}) Ś$_1$ K$_4$ D$_2$ इति; K$_1$ B D$_{1.3.4.6}$ अपि; T$_1$ वृतः (for युतः). — After 8, D$_{1.2}$ ins.:

625* राजा पृथिव्यां विख्यातः सदा धर्मपरायणः ।

9 ^{a}) K$_3$ D$_5$ S कालम् (for लोकम्). K$_3$ D$_5$ S (except T$_2$ G$_3$) अकरोत् (for अगमत्). — ^{b}) Dn$_3$ D$_3$m. $_{4.6}$ (before corr.) भृगुः; M$_1$ गुरून् (for गुरुः). K$_3$ D$_5$ नृप (for परम्). — Ś$_1$ om. (hapl.) 9^{cd}. — ^{c}) K$_3$ अनुक्रमेण पश्चात्तु; D$_5$ S अन्वक्षमेव पश्चात्तु.

10 ^{a}) K$_3$ D$_5$ S नरके पच्यमानं तं (G$_4$ तु); D$_{1.2}$ अथापश्यत तं राजा. — ^{b}) K$_1$ पश्य° (for पच्य°). K$_3$ D$_5$ स ददर्श पुरोहितं; D$_{1.2}$ पच्यंतं नरके गुरुं; S ददर्श स तु सोमकः (M$_1$ स्वपुरोहितं). — ^{c}) K$_3$ कथं तु; D$_5$ S कथं नु (for किमर्थं). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_3$ सोमकस्तमुवाचेदं; D$_{1.2}$ अपृच्छच्च कथं त्वं वै. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ किमर्थं पच्यसे; D$_{1.2}$ (by transp.) पच्यसे नरके. T$_1$ G$_1$ transp. पच्यसे and द्विज.

12 ^{b}) D$_{1.2}$ S धर्मराजमथाब्रवीत्. — ^{c}) D$_{1.2}$ पाच-(D$_2$ °त)यस्वेह मां देव. — After 12, S ins.:

626* सोऽहमात्मानमाधास्ये नरके मुच्यतां गुरुः ।

13 D$_{1.2}$ S यमः (for धर्मः). — ^{a}) T$_1$ G$_1$ कर्म- (for कर्तुः). Ś$_1$ K$_{1–4}$ D$_{1–3}$ महाराज (for फलं राजन्). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{1–3}$ फलं भुंक्ते (for उप°). Dc D$_{1.2}$ M कथं-

सोमक उवाच ।
पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनम् ।
इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ १४
नरके वा धर्मराज कर्मणास्य समो ह्यहम् ।
पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदम् ॥ १५
धर्म उवाच ।
यद्येवमीप्सितं राजन्भुङ्क्ष्वास्य सहितः फलम् ।
तुल्यकालं सहानेन पश्चात्प्राप्स्यसि सद्गतिम् ॥ १६
लोमश उवाच ।
स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।
पुनश्च लेभे लोकान्स्वान्कर्मणा निर्जिताञ्शुभान् ।
सह तेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ १७
एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे विराजते ।
क्षान्त उष्यात्र षड्रात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ १८
एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः ।
षड्रात्रं नियतात्मानः सज्जीभव कुरूद्वह ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

लोमश उवाच ।
अस्मिन्किल स्वयं राजन्निष्टवान्वै प्रजापतिः ।
सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम् ॥ १
अम्बरीषश्च नाभाग इष्टवान्यमुनामनु ।

C. 3. 10514
B. 3. 129. 2
K. 3. 131. 2

चन. — After 13^{ab}, D1 ins. :

627* यदि तेऽस्य फलं राजन्नुपभोज्यं कथंचन ।

— ^{c}) M दिव्यानि (for इमा°). — ^{d}) Ś1 रुदतां वर; K3. 4 B Dc Dn D4–6 वदतां वर; D1. 2 सुबहूनि च. K2 वसमस्त्वावयोरिदं (sic). — After 13, D1. 2 ins. :

628* दुष्कृतं चास्य विन्देथा मुच्यते त्वद्गुरुर्यथा ।

14 ^{a}) K1 D1 कामयेल्ल्. — ^{b}) K3 Dc तमृते; G1 ऋते तं; M2 ये विना (for ऋतेऽहं). — ^{c}) Ś1 K1 [इ]ह (for [ए]व). D1. 2 वस्तुं विप्रेण वै सह.

16 S (except M2) यमः (for धर्मः). — ^{b}) B1. 3 Dc D1 भुक्त्वास्य (Dc2 भुक्तस्य); T1 G2. 4 भुंक्ष्वाद्य; T2 G3 भुंक्ष्वार्थं- (for भुङ्क्ष्वास्य). — ^{c}) T1 G1 अनेनेह (for सहानेन). — ^{d}) Dc2 G1 यास्यसि (for प्राप्स्यसि). K3 G1 तद्गतिं (for सद्गतिम्).

17 S om. the ref. — ^{b}) D1. 2 राजा धर्मेण भाषितं. — After 17^{ab}, N M1 ins. :

629* क्षीणपापश्च तस्मात्स विमुक्तो गुरुणा सह ।
[Ś1 K1 पश्चात्स (for तस्मा°).]

— ^{c}) Dc यान् (for स्वान्). B लेभे लोकाञ्शुभा(B2 °कांस्तु ता)न्राजन्; Dn D4. 6 लेभे कामाञ्शुभान्राजन्. — ^{d}) B Dn D4. 6 निर्जितान्स्वयं; D1. 2 S स्वेन निर्जितान्. — ^{e}) T2 G3 transp. तेन and एव. — ^{f}) Ś1 K D3. 5 गुरुणा गुरुवत्सलः; D1. 2 गुरुणा सोमको नृपः.

18 ^{b}) Ś1 K1. 3. 4 D1. 2 धर्मस्याग्र्यो; T G य एषोत्र (for य एषोऽग्रे). T2 G2–4 प्रकाशते (for विरा°). M2 य एष दिवि रोचते. — ^{c}) D1. 2 उषित्वा तत्र; T1 G1 क्षांतश्चोष्याथ; T2 G3 °श्चोष्य च; G2. 4 °श्चोष्यात्र (for क्षान्त उष्यात्र). — ^{d}) K4 प्राप्नोति परमां गतिं; D1. 2 आप्नुयात्स्वर्गतिं नरः; D3 प्राप्नोति सुकृतिर्नरः.

19 ^{c}) B2 नियताहारः; D1. 2 संयतात्मानः. Dc2 षड्रात्रं नियताहाराः.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2 (all om. subparvan name) mention only सोमकोपाख्यान; K3 D3. 5, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by जन्तूपाख्यान; and K4 B Dc Dn D1. 2. 4. 6 T2 G3 M1 only जन्तूपाख्यान (followed by समाप्त in B1. 4 D1. 2 M1). — *Adhy. name:* T2 G3 यमसोमकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 127; Dn2 128 (as in text); Dn3 S 129 (M2 131); D1 133. — *Śloka no.:* Dn 21; D1 23.

129

1 ^{c}) K4 D1. 2 S (except G4) इष्ट(K4 °ष्टा-; G1. 2 °ष्टि)कृतं. — ^{d}) D5 T G वर्षसहस्रकं.

2 ^{b}) K4m इष्टवंतौ महाबलौ. — After 2^{ab}, B2–4

C. 3. 10515
B. 3. 129. 3
K. 3. 131. 3

यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः ॥ २
देशो नाहुषयज्ञानामयं पुण्यतमो नृप ।
यत्रेष्ट्वा दश पद्मानि सदस्येभ्यो निसृष्टवान् ॥ ३
सार्वभौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः ।
स्पर्धमानस्य शक्रेण पश्येदं यज्ञवास्त्विह ॥ ४
पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीम् ।
मज्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ॥ ५
एषा शम्येकपत्रा सा शरकं चैतदुत्तमम् ।
पश्य रामह्रदानेतान्पश्य नारायणाश्रमम् ॥ ६
एतदार्चीकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
अपसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितौजसः ॥ ७
अत्रानुवंशं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन ।
उलूखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत ॥ ८
युगंधरे दधि प्राश्य उषित्वा चाच्युतस्थले ।
तद्वद्भूतिलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमिच्छसि ॥ ९
एकरात्रमुषित्वेह द्वितीयं यदि वत्स्यसि ।

Dn D4. 6 read 3cd. — d) Ś1 K B1 Dc D1-3 T1 G1. 4 M ह (for सः). — After 2, K4 D1. 2 ins.:

630* तेषामिष्टानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ।
येषां लिङ्गैर्महाराज संस्तीर्णैव च भूरियम् ।
स्वयं प्रकाशबहवो वृक्षाश्चैते विशां पते ।
देवाश्च ऋषयश्चैव समागच्छन्ति नित्यशः ।
तद्गुं सायं तथा प्रातर्दृश्यन्ते ते हुताशनाः । [5]
इहाप्लुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्मा विहन्यते ।
कुरुश्रेष्ठाभिषेकं वै तस्मात्कुरु सहानुजः ।
ततो नत्वाप्लुताङ्गस्त्वं कौशिकीमनुयास्यसि ।
विश्वामित्रेण वै तत्र तपस्तप्तमनुत्तमम् ।
ततस्तत्र समाप्लुत्य गात्राणि सगणो नृपः । [10]
जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां स्फीतजलां नदीम् ।

Colophon.

लोमश उवाच ।

एषैव च नदी पुण्या कौशिकी नाम भारत ।
विश्वामित्राश्रमो रम्य एष तत्र प्रकाशते ।
आश्रमश्चैव पुण्याख्यः कश्यपस्य महात्मनः ।

[K4 भारत (for नित्यशः) in line 4, and एष तात (for एव तत्र) in line 13.]

3 a) Ś1 देवश्च नहुषश्चास्यां; K1. 2 B Dc Dn D4. 6 देशश्च ना(K1. 2 Dc2 न)हुषस्यायं. — b) Ś1 K1. 2 B Dc Dn D4. 6 यज्वनः पुण्यकर्मणः. — c) Ś1 K1. 3 अत्रेष्टा दश; K2. 4 अत्रेष्ट्वा दश; D5 अत्र द्वादश. — d) D2 ब्राह्मणेभ्यो (for सद°). D (except D2. 5) [ऽ]भि- (for नि-).

4 b) D1. 2 अमितद्युतेः (for अमितौ°). — d) K1 B1. 3 D4. 6 यस्येदं; B4 Dc Dn तस्ये° (for पश्ये°). Ś1 K1. 2 D3 यज्ञियं बहु (for यज्ञवा°). D1. 2 पश्येमां यज्ञसंस्थितिं.

5 b) K1 G4 विचितां (for नि°). — c) K3. 4 Dc निमज्जंतीमिवाक्रांतां. — d) Dc पुण्य-; D1. 2 T2 G M नृप; T1 तृप- (for यज्ञ-).

6 a) K1 B Dc D4. 6 शम्येकपत्रा या; K3 समीषणा यक्षी; D1. 2 सा चैकपत्रा सा; G1 शम्येकपत्राख्या; G3 °पत्रास्याः. — b) K1 शरदं; K3. 4 B Dc Dn D2-4. 6 सरकं (B1 शरणं); D5 दारवं; T2 G1-3 शकटं (for शरकं). Ś1 K Dc D3. 5 चेदम्; D1. 2 वनम् (for चैतद्). — c) D1. 2 यत्र देवाः सगंधर्वाः.

7 a) Ś1 K1-3 D5 G4 अर्चीक°; B Dn D4. 6 चर्चीक°; Dc चार्चीक°. — b) D1. 2 सुयज्ञैरर्चितां महीं. — c) Hypermetric! K1-3 D (except D1-3) प्र° (for अप°). D3 महाराज (for महीं°). S अपसर्पणमुर्वीश. — d) Ś1 K3. 4 रौ(K4 रो)च्यायम्; K1 रौप्यायम्; D1. 2 T G2-4 M2 ब्याख्यातम्; G1 विख्यातम्; M1 प्रख्यातम् (for रौप्यायाम्).

8 8cd (with 10cd) cited in some MSS. of the Kāśikā on Pāṇini 2. 1. 45 and commented on in Nyāsa (*ad loc.*). — a) M अनुवंशान्. D1. 2 गदतः; D3 पठती; T G2-4 नृपते (for पठतः). — After 8, D2. 3 (marg. *sec. m.*) ins.:

631* अत्र स्नास्यन्ति ये नित्यं तेषां विघ्नो भवेदिति ।
[D3 भविष्यति (for भवेदिति).]

9 a) Ś1 K2 च विश्रुत्यां; T2 G3. 4 पयः प्राश्य; G2 पयः पीत्वा (for दधि प्राश्य). — c) Dc एतद् (for तद्वद्). K2. 3 B Dn2 D3 भूत°; Cnp भूति° (as in text). — d) Ś1 K1. 2 B4 Dc D4-6 अर्हसि (for इच्छसि). D1-3 पुत्रानाप्स्यसि सुव्रतान्.

10 10cd is cited in some MSS. of the Kāśikā (*ad* Pāṇini 2. 1. 45) with v.l. च द्रक्ष्यसि (for अतोऽन्यथा); cf. v.l. 8abc. — b) K3. 4 D1 द्वितीयां. T G2-4 वत्स्यसे. G1 द्वितीयं दिवसं यदि. — c) Ś1 K B1 D1-3 तु (for वै). Ś1 K1. 2 तद्; S (except G1) मे (for ते). K3 Dc S (except G1) नृत्तं (for वृत्तं). — d) D1-3 M1 G4 रात्रि- (for रात्रौ). Ś1 Dc S (except G3) नृत्तम् (for वृत्तम्). — After 10, D1. 2 ins.:

632* एवमेतद्विदित्वा त्वं रात्रिं वस महामते ।

एतद्वै ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तमतोऽन्यथा ॥ १०
अत्राद्याहो निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम ।
द्वारमेतद्धि कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ॥ ११
अत्रैव नाहुषो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।
ययातिर्बहुरत्नाढ्यैर्यत्रेन्द्रो मुदमभ्यगात् ॥ १२
एतत्प्लक्षावतरणं यमुनातीर्थमुच्यते ।
एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारमाहुर्मनीषिणः ॥ १३
अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः ।
यूपोलूखलिनस्तात गच्छन्त्यवभृथाप्लवम् ॥ १४
अत्रैव भरतो राजा मेध्यमश्वमवासृजत् ।
असकृत्कृष्णसारङ्गं धर्मेणावाप्य मेदिनीम् ॥ १५
अत्रैव पुरुषव्याघ्र मरुत्तः सत्रमुत्तमम् ।
आस्ते देवर्षिमुख्येन संवर्तेनाभिपालितः ॥ १६
अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वाँल्लोकान्प्रपश्यति ।
पूयते दुष्कृताच्चैव समुपस्पृश्य भारत ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तत्र सभ्रातृकः स्नात्वा स्तूयमानो महर्षिभिः ।
लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
सर्वाँल्लोकान्प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम ।
इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥ १९

लोमश उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।
सरस्वतीमिमां पुण्यां पश्यैकशरणावृताम् ।
यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ २०

C. 3. 10533
B. 3. 129. 21
K. 3. 131. 21

---

11 B1. 3 om. 11ab. — a) Ś1 K1. 2 अत्राद्येह; B2. 4 Dn D4. 6 अद्य चात्र; Dc अद्यात्र च; D1. 2 अन्यत्रैव; D3 अत्र ह्योकां; T1 G1 अन्यत्राहो; T2 G2. 3 अत्राप्यहो (for अत्राद्याहो). — b) K3. 4 च भरतर्षभ (for भरत°). D1. 2 भयाच्चात्र नृपोत्तम. — c) B Dn D1. 2. 4–6 तु (for हि). — d) D1. 2 विश्रुतं (for भारत).

12 a) Ś1 K1. 2 अत्रापि; K3 अत्रैवं. Ś1 K1. 2 नहुषो; K3 D2 नाघुषो. — b) D1. 2 भूरि-; D3 बहु- (for राजन्). — c) K1. 3 B1. 3 °रत्नाद्यैर्; K4 °रत्नाश्चैर्; B2. 4 D (except D3) T1 G1. 4 °रत्नौघैर्. — d) Ś1 K1 पदम्; K3. 4 B1 D3 मदम् (for मुदम्).

13 b) B1. 3 G1. 2 यमुनातीरम्. B D (except D3. 5) उत्तमं (for उच्यते).

14 ab) T1 M यत्र (for अत्र). Ś1 K1–3 B Dn D3. 4. 6 यज्ञै राजानः (for यज्ञैरी°). — c) B Dc D4. 6 °खलिकास्; T1 °खलितस् (for °खलिनस्). K4 स्नातुं; S तत्र (for तात). — d) B D (except Dn) [अ]वभृथप्लवं.

15 a) T1 G1 तत्रैव (for अ°). B1. 3. 4 D (except D1–3. 5) G4 M वै (for [ए]व). — After 15a, B D (except D1–3. 5) ins.:

633* राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।
हयमेधेन यज्ञेन.

— c) D1 क्लृप्तभारांगां; G3 कृष्णसारंगाद्; G4 °सारंगान्. — d) Ś1 K1 कर्मणाप्य स; K2 कर्मणापि स; K3 कर्मणावाप्य; K4 धर्मेण प्राप्य; B1 Dn D4. 6 धर्मेणाप्य च.

16 a) D1. 2 यत्रैव (for अ°). D2 M वै (for [ए]व). — c) K1 D3 आस्त; K3 अस्ति; Dc प्राप; M1 आस (for आस्ते). B Dn D4. 6 प्राप चैवर्षिमुख्येन. — d) Ś1 K1. 2 [अ]नुपालितः; B2 [अ]पि पालितः.

17 T1 G1 om. from st. 17 up to st. 12 of the next adhy. — b) K4 D3 सर्वलोकान्. K4 D1 प्रपश्यसि; Dc2 अवाप्स्यसि. — c) D1. 2 मुच्यते दुष्कृतैश्चैव. — d) B Dc Dn D4. 6 अत्रापि समुपस्पृश (Dc °स्पृशन्); T G (T1 G1 om.) अत्रापः समुपस्पृशन्.

18 T1 G1 om. 18 (cf. v.l. 17). — b) D1–3 पूज्य° (for स्तूय°).

19 T1 G1 om. 19 (cf. v.l. 17). — Before 19, T2 G2. 3 ins. युधिष्ठिरः. — a) = 3. 114. 15a. T2 G3. 4 M स तान् (for सर्वान्). — b) Ś1 K D3. 5 सत्यसंगर; D1. 2 [अ]हं तपोधन. — c) D1. 2 °स्थः पांडवं चैव.

20 T1 G1 om. 20 (cf. v.l. 17). — T2 G3 रोमशः. — a) Dc2 G2 महाभाग; T2 G3. 4 महाराज (for महाबाहो). — After 20ab, S (T1 G1 om.) ins.:

634* इह स्नात्वा तपोयुक्तांस्त्रीँल्लोकान्सचराचरान् ।

— K2 om. 20c–21b. — c) D1. 2 महा- (for इमां). — d) Ś1 Dc D3 पश्यैकशरणान्वि(D3 °श्रि)तान्; K1 B2. 4 Dn D4–6 पुण्यैकशरणावृ(K1 °न्वि)तां; K4 (marg. *sec. m.*) D1. 2 पश्यामोत्र महामते; G2 पश्यैकां शरणावृतां. — e) Ś1 D1. 2 तत्र; B2 Dc2 S (T1 G1 om.) अ° (for य°). Ś1 K1. 3 D3 स्नातो. — f) Ś1 K1. 4 धुतपाप्मा; Dn M पूत°. Dc2 T2 G2. 3 भविष्यति.

21 T1 G1 om. 21 (cf. v.l. 17); K2 om. 21ab (cf.

C. 3. 10534
B. 3. 129. 21
K. 3. 131. 22

इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः सुरर्षयः ।
ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च ॥ २१
वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात्पञ्चयोजना ।
कुरोर्वै यज्ञशीलस्य क्षेत्रमेतन्महात्मनः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

लोमश उवाच ।
इह मर्त्यास्तपस्तप्त्वा स्वर्गं गच्छन्ति भारत ।
मर्तुकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः ॥ १
एवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा ।
इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजितो नराः ॥ २
एषा सरस्वती पुण्या दिव्या चोघवती नदी ।
एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशां पते ॥ ३
द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां द्वेषात्सरस्वती ।
प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निषादा हि मां विदुः ॥ ४
एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृश्या सरस्वती ।
यत्रैनामभ्यवर्तन्त दिव्याः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५
एतत्सिन्धोर्महत्तीर्थं यत्रागस्त्यमरिंदम ।
लोपामुद्रा समागम्य भर्तारमवृणीत वै ॥ ६
एतत्प्रभासते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते ।

v.l. 20). — a) Ś1 K D3 सत्रैर् (for यज्ञैर्). — b) D1. 2 अयजंश्च (for इष्ट°). Ś1 K1 महर्षयः; B1 D1. 2 सुरर्षभाः. — c) B4 ब्राह्मणा ऋषयश्चैव; D1. 2 ऋषयश्च महाभागास्.

22 T1 G1 om. 22 (cf. v.l. 17). — a) T2 G3. 4 वेदिः (for वेदी). — b) M2 दश° (for पञ्च°). — c) Ś1 K1. 2 D3 M1 कुरोश्च; D1. 2 ययातेर् (for कुरोर्वै). — d) Ś1 K1. 2 प्रकाशते (for महा°).

Colophon om. in T1 G1. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2–4 M1 आरण्य; D6 वन (!). — *Sub-parvan:* B1. 3. 4 Dc Dn1. n3 D4. 6 तीर्थयात्रा. K3. 4 B2 D1–3. 5 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* T2 G3 यमुनादर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 128; Dn2 129 (as in text); Dn3 T2 G2–4 M1 130; D1 135; M2 132. — *Śloka no.:* Dn1. n3 D1 23; Dn2 22.

130

1 T1 G1 om. 1–12 (cf. v.l. 3. 129. 17). — a) D1. 2 महर्षयस् (for इह मर्त्यास्). Ś1 K2 तपःसिद्धाः; K1 B Dn D4–6 तनूस्त्यक्त्वा; K3. 4 Dc T2 (by corr.) G3 तनुं त्यक्त्वा (T2 [before corr.] तपस्त्यक्त्वा) (for तपस्तप्त्वा). — cd) Ś1 K Dc1 D1–3. 5 मर्तुकामा इहायांति पृथिव्याः (D1. 2 °व्यां) स्वर्गकांक्षिणः.

2 T1 G1 om. 2 (cf. v.l. 1). — b) D1. 2 दक्षेण परमर्षिणा. — cd) Ś1 K D3. 5 त्यजेयुर्य इह प्राणांस्ते गच्छेयुर्नरा दिवं.

3 T1 G1 om. 3 (cf. v.l. 1) — a) B D (except D3. 5) रम्या (for पुण्या). — b) Ś1 K D3. 5 रम्या (for दिव्या). B Dn D3. 4. 6 चौघवती; Dc घोषवती; G4 चोर्ध्ववती. — d) D1. 2 M1 सरस्वत्यां. Ś1 K D3. 5 महीपते; D1. 2 प्रकाशते (for विशां पते).

4 T1 G1 om. 4 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1 निषधराजस्य; B2 D2 Dc2 निषादराजस्य. — b) K2 D1. 2 एषा. Dn D6 दोषात्; D1. 2 प्राची (for द्वेषात्). — After 4ab, Ś1 ins.:

635* क्षीणपापा शुभाँल्लोकान्प्राप्नुते नात्र संशयः ।

— Ś1 om. (hapl.) 4c–5b. — d) G2. 4 M स (for हि). D1. 2 सा निषादभयान्नदी.

5 T1 G1 om. 5 (cf. v.l. 1); Ś1 om. 5ab (cf. v.l. 4). — c) D1. 3 G4 यत्रैताम् (for °नाम्). Ś1 अभ्यधावंत; K3 नात्यवर्तंत; M अन्ववर्तंत. D1. 2 यत्र नष्टा महाभागाः. — d) B D (except D1–3. 5) सर्वाः (for दिव्याः).

6 T1 G1 om. 6 (cf. v.l. 1). — a) K4 D3 महातीर्थं. K4 (marg. *sec. m.*) D1. 2 तस्मिन्स्नात्वा महातीर्थे. — b) D1. 2 महामुनिं (for अरिंदम). — c) D2 महाभागा (for समा°). — d) Ś1 K D1–3. 5 भर्तारमवृणोत्तदा.

7 T1 G1 om. 7 (cf. v.l. 1). — a) K4 B D (except D3. 5) प्रकाशते. — b) Ś1 पुष्करद्युते; some MSS. भास्कर-

इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७
एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् ।
एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी ॥ ८
अत्रैव पुत्रशोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः ।
बद्ध्वात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ९
काश्मीरमण्डलं चैतत्सर्वपुण्यमरिंदम ।
महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह ॥ १०
अत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुषस्य च ।
अग्नेश्चात्रैव संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११
एतद्द्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते ।
वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥ १२
एष वातिकषण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः ।
नाभ्यवर्तत यद्द्वारं विदेहानुत्तरं च यः ॥ १३
एष उज्जानको नाम यवक्रीर्यत्र शान्तवान् ।

C. 3. 10552
B. 3. 130. 17
K. 3. 132. 17

द्युतेः. K4 (marg. *sec. m.*) हाटकं क्षेत्रमुत्तमं. — c) Ś1 K1. 2 D1. 3 चंद्रस्य; D2 शक्र° (for इन्द्र°). K1 तीर्थं; D1. 2. 5 S नित्यं (for पुण्यं).

8 T1 G1 om. 8 (cf. v.l. 1). — After 8ab, K4 ins.:

636* यत्र गयाशरो नाम पितॄणां तुष्टिकारकम् ।
यत्र तीर्थान्यनेकानि देवतायतनानि च ।
मुनीनामाश्रमाश्चैव सर्वाः स्वर्गमयाः शुभाः ।
यत्र गयाशिरो नाम तीर्थं पापभयापहम् ।
क्षेत्रमेतन्महीपाल प्रणमस्व यथाविधि ।
सर्वतीर्थसमावासो दृश्यते विबुधाचलः ।

— c) Ś1 K D1-3. 5 पुण्या (for रम्या). — d) Ś1 K D3-5 परमपावना. — For identification of "Viṣṇupada", cf. D. R. Bhandarkar, *Indian Culture*, 1937, p. 512 f.

9 T1 G1 om. 9 (cf. v.l. 1). — a) B Dc Dn D2. 4. 6 M अत्र वै (for अत्रैव). — d) K3. 4 Dc D5 विपाशश्चोत्थितः पुनः. — After 9, K4 ins.:

637* सर्वतीर्थसमावासो दृश्यतेऽत्रार्बुदाचलः ।
[Cf. 636* above (line 6).]

10 T1 G1 om. 10 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1. 2 B1. 3 कश्मीर°. Ś1 K1. 2 D1 चैव; K4 D3 पुण्यं (for चैतत्). — b) Ś1 K2 सर्वं तीर्थम्; K1 D3 सर्वतीर्थम्; B2. 3 D6 G2 M2 सर्वं पुण्यम्; D1. 2 महत्पुण्यम् (for सर्वपुण्यम्). K1 अयं परं (for अरिंदम). K3. 4 पश्य पार्थिवसत्तम. — Ś1 K2 D1. 2 ins. after 10cd: K1. 3. 4 D3. 5 (which om. 10cd) ins. after 10ab: B Dc Dn ins. after 16:

638* वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमोचनीम् ।
महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोयां सुनिर्मलाम् ।

— d) G4 [इ]मं (for [इ]दं).

11 T1 G1 om. 11 (cf. v.l. 1). — a) Dn1. n3 यत्र; Dn2 तत्र (for अत्र). T2 G2. 3 [उ]त्तरेण (for [उ]त्तराणां). — b) K3. 4 D3. 5 G4 नहुषस्य; Dc उत्तरस्य; D1. 2 वासवस्य; M2 बाहुकस्य. — c) K3. 4 B Dn D3-6 transp. अत्र and एव. M2 आसीद्धि (for चात्रैव). — d) Ś1 K D3. 5 कश्यपस्य. D1. 2 कश्यपस्याभवत्पुरा.

12 T1 G1 om. 12 (cf. v.l. 1). — c) G2. 4 वर्षकस्य. Ś1 K1. 2 D1 शृंगे (for मध्ये).

13 a) K1 वाभिकषंडो; K4 Dc Dn D5 वातिकखंडो; D3 वार्तिकखंडो; T1 चातिकषंडो; G4 चानीकषोढो; M1 वातकषंडो; M2 पातिक°. D1. 2 एष रामसमो वीरः; G2 एषा याति क्रमार्यस्थः. — b) Ś1 K1-3 D3. 5 विख्यातः (for प्र°). A few MSS. सत्यविक्रम. — K3 D5 om. 13cd. — c) Ś1 K1. 2 D3. 4. 6 नान्य(Ś1 °त्य-; D4. 6 °न्व)वर्तयत द्वारं; K4 B Dc Dn D1. 2 नात्य(D1 °न्य)वर्तत तद् द्वारं. — d) K1 B Dc Dn D3-6 T2 G3 विदेहाद्; K4 विदेहस्य; D1. 2 वैदेहाद् (for विदेहान्). K4 T1 G1. 2. 4 M उत्तरान् (for उत्तरं). K4 B1-3 Dc D1-3 M जयः; T1 जयत्; G3. 4 जयान् (for च यः). — After 13, N ins.:

639* इदमाश्चर्यमपरं देशेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
क्षीणे युगेऽपि कौन्तेय शर्वस्य सह पार्षदैः ।
सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिणः ।
अस्मिन्सरसि रम्ये वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् ।
यजन्ति याजकाः सम्यक्परिवारं शुभार्थिनः । [5]
अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
क्षीणपापः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुते नात्र संशयः ।

[(L. 2) K4 च; B Dc Dn D4. 6 तु (for ऽपि). — (L. 3) Dc कुशलं (for दर्शनं). Ś1 K1. 3 D5 काष्ठरूपिणः. — (L. 4) B1 सत्ये; B2 सत्रे; B3 सर्वे; B4 Dn D4. 6 सत्रैर्; Dc पुण्ये (for रम्ये). D1. 2 तु (for वै). K3. 4 D1-3. 5 चैत्रमासे पिनाकिनः. — (L. 5) B Dn D4. 6 यजंते. B Dn3 D6 परिवार-; Dc D1 परिचार-; D1 परिचारं. — (L. 7) Ś1 प्राप्नोति.]

14 a) K1. 2 उज्जलको; D1. 2 उजनको; T2 G2. 3 उज्जतको; M उज्ज्वानुको. — b) K3 D5 शक्रो वै; B2 Dn D3 (by corr.). 4. 6 पावकिर् (for यवक्रीर्). D1. 2 सत्य° (for शान्त°). — d) Some MSS. वसिष्ठो.

C. 3. 10553
B. 3. 130. 17
K. 3. 132. 17

अरुन्धतीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १४
ह्रदश्च कुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयम् ।
आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना ॥ १५
समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय श्रुतस्त्वया ।
तं द्रक्ष्यसि महाराज भृगुतुङ्गं महागिरिम् ॥ १६
जलां चोपजलां चैव यमुनामभितो नदीम् ।
उशीनरो वै यत्रेष्ट्वा वासवादत्यरिच्यत ॥ १७
तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशां पते ।
अभ्यगच्छत राजानं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥ १८
जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुशीनरम् ।
इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः ॥ १९
ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाद्भयात् ।
शरणार्थी तदा राजन्निलिल्ये भयपीडितः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

श्येन उवाच ।
धर्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्वे राजन्महीक्षितः ।
स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥ १
विहितं भक्षणं राजन्पीड्यमानस्य मे क्षुधा ।
मा भाङ्क्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानसि ॥ २
राजोवाच ।
संत्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं द्विजः ॥ ३

15 [c]) G2 [ए]ष (for [ए]व). K4 [अ]रुंधत्या (for रुक्मिण्या). — [d]) T1 [अ]श्रम्यद्; M1 [अ]शम्यद्. D2 तपोबलात् (for अकोपना).

16 [a]) K3 T1 G2 M2 समाधिना; T2 G3 °सीनां (for °धीनां). Ś1 K2 समापन्नं; K1. 3. 4 °धानं; B2 °धिस्तु; D1 °धि तु (for °सस्तु). — [b]) D5 पांडवानां. Ś1 K D5 T1 G1 श्रुतं (for श्रुतस्). T1 मया (for त्वया). — [c]) T1 G1. 2 M2 त्वं (for तं). D1. 2 M महीपालः; T2 G3 महाभाग. — [d]) D2 भृगुं तुंगं; S भृगुतुंदं. — After 16, B Dc Dn D4. 6 ins. 638* ; while Ś1 K D1–3. 5 ins.:

640* मण्डवां च तथा संध्यां द्रक्ष्यस्यमितविक्रम ।

[Ś1 मडुवां; K2 वडवा; K3 मंडकं; D1–3 मांडवाः; D5 मंडलं (for मण्डवां).]

17 [c]) D2 औशीनरो. — [d]) D2 वासवं च (for वासवाद्). D1. 6 अतिरिच्यत; S अतिरिच्यते.

18 [a]) Ś1 K1. 2 तं (for तां). Ś1 K D5 देवाः; D2 देवौ (for देव-). — [c]) D1. 2 M2 अभ्यगच्छंत. B Dn D4. 6 अभ्या(D4 °भ्य)गच्छन्नृपवरं. — [d]) T1 जमदग्नि (for ज्ञातुमग्निश्च).

20 [a]) Ś1 K2 B2. 3 Dn2. n3 D4. 6 ऊरू; D1 कुरु (for ऊरुं). D1. 2 M समाविश्य. — [c]) K D1–3 T1 G2. 4 ततो; Dc तथा (for तदा).

Colophon om. in K3 D5. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 D6 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K1 B Dc Dn1. n3 D2–4. 6 T2 G3 (all om. sub-parvan name) mention only श्येनकपोतीय (Ś1 °कपोत; K1 °कापोत); K4 D1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by श्येनकपोतीय in D1). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 129; Dn2 T1 G1 130 (as in text); Dn3 T2 G2–4 M1 131; D1 136; M2 133. — *Śloka no.:* Dn1. n3 24; D1 25.

131

1 Before the ref., Dc ins.:

641* शृणु त्वं तत्र वै राजञ्श्येनो यदभिभाषत ।

— [a]) Ś1 K D1–3. 5 त्वामिहैकं; Dc त्वामिह वै; G1 चाहुरेकं; G4 M प्राहुरेकं. — [b]) Ś1 K Dc D1–3. 5 राजन्प्राहुर्मनीषिणः. — [c]) Dn T2 G3 सर्वे (for स वै).

2 [a]) D1. 2 विधिना विहितं भक्ष्यं. — [c]) K1 मा रक्षे; B D T2 G3 मा रक्षीर् (D1. 2 मां रक्ष); T1 G2. 4 मा हिंसीर् (for मा भाङ्क्षीर्). Ś1 K1. 2 D5 G2 धर्मलोपेन. — [d]) K1. 3 S धर्ममुत्सृज्य मा नशीः.

3 D1. 2 शिबिरुवाच. — [a]) K3 D1. 2 T1 प्राणार्थी

एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः ।
अप्रदाने परोऽधर्मः किं त्वं श्येन प्रपश्यसि ॥ ४
प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः श्येन लक्ष्यते ।
मत्सकाशं जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ॥ ५

श्येन उवाच ।

आहारात्सर्वभूतानि संभवन्ति महीपते ।
आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ६
शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम् ।
न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्तयितुं चिरम् ॥ ७
भक्ष्याद्विलोपितस्याद्य मम प्राणा विशां पते ।
विसृज्य कायमेष्यन्ति पन्थानमपुनर्भवम् ॥ ८
प्रमृते मयि धर्मात्मन्पुत्रदारं नशिष्यति ।
रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून्प्राणान्नशिष्यसि ॥ ९
धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्म तत् ।
अविरोधी तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ॥ १०
विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुदाचरेत् ॥ ११
गुरुलाघवमाज्ञाय धर्माधर्मविनिश्चये ।
यतो भूयांस्ततो राजन्कुरु धर्मविनिश्चयम् ॥ १२

राजोवाच ।

बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम ।
सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्मज्ञश्चास्यसंशयम् ।

C. 3. 10574
B. 3. 131. 14
K. 3. 133. 14

(T$_1$ °र्थं). — ^{b}) D$_{1.2}$ [उ]द्विग्नो (for भीतो). Ś$_1$ K D$_{3.5}$ [ऽ]यमातुरः (for महा°). — Dn$_1$ om. 3^{c}–4^{d}; T$_2$ om. 3^{c}–5^{b}. — ^{d}) Ś$_1$ K$_4$ D$_3$ प्राणगृद्धीर्; D$_{1.2}$ प्राणान्गृध्नुर्. Ś$_1$ K$_{2-4}$ D$_{3.5}$ द्विजोत्तमः (for अयं द्विजः).

4 Dn$_1$ T$_2$ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{a}) Ś$_1$ K D$_{3.5}$ [अ]स्य; Dc$_2$ [अ]द्य; D$_{1.2}$ [अ]हं (for [इ]ह). — ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ D$_3$ ममांतिकं (for [अ]भयार्थिनः). — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{3.5}$ [ऽ]पराधं मे (K$_1$ कथं धर्मं); B Dn$_{2.}$ n$_3$ D$_{4.6}$ परं धर्मं; D$_{1.2}$ न चैवास्य (for परोऽधर्मः). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{2-4}$ D$_{3.5}$ कं त्वं; B Dc Dn$_{2.}$ n$_3$ D$_{4.6}$ कथं (for किं त्वं). D$_{1.2}$ कर्म (for श्येन). K$_1$ B Dc Dn$_{2.}$ n$_3$ D$_{4.6}$ T$_2$ G$_4$ न पश्यसि; D$_{1.2}$ चिकीर्षसि; T$_1$ G$_2$ [इ]ह पश्यसि (for प्रपश्यसि).

5 T$_2$ om. 5^{ab} (cf. v.l. 3). — ^{b}) M आगतः (for लक्ष्यते). — ^{c}) K Dc D$_{4.6}$ T G मत्सकाशे (K$_1$ Dc °शी). — ^{d}) Dn$_{2.}$ n$_3$ विवर्जितः; T$_2$ G$_4$ न शक्यते (for विग°). — After 5, K$_{1.2}$ B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ ins.:

642* यो हि कश्चिद् द्विजान्हन्याद्गां वा लोकस्य मातरम् ।
शरणागतं च त्यजते तुल्यं तेषां हि पातकम् ।

Dc$_2$ Dn$_2$ G$_3$ cont.: D$_1$ ins. after 5:

643* एकतः क्रतवः सर्वे समाप्तवरदक्षिणाः ।
एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणधारणम् ।

[(L. 1) Dn$_2$ G$_3$ एकतो हरिवासराः (for the posterior half).]

6 ^{b}) Dc Dn$_3$ D$_{1.2}$ महीतले. — ^{c}) D$_{1.2}$ [ए]व (for वि-). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_3$ सर्वशः (for जन्तवः). D$_{1.2}$ संभवंति च सर्वशः.

7 ^{a}) K$_1$ दुस्त्यजेत्यर्थे; D$_{1.2}$ दुःकृतेप्यर्थे; T G पुष्कलस्यार्थे. — ^{d}) D$_{1.2}$ वै जीवितुं (for वर्तं°).

8 ^{a}) Ś$_1$ D$_4$ T$_1$ G$_1$ M भक्षाद्. B Dn D$_{4.6}$ वियोजितस्याद्य; T$_1$ M$_2$ विलोभि°. — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1.2.5}$ यास्यंति (for एष्यन्ति). — ^{d}) B D (except D$_{1-3.5}$) अकुतोभयं (for अपुनर्भवम्).

9 ^{a}) K$_1$ B$_4$ D$_4$ प्रसृते; Dc$_1$ मन्मते; Dc$_2$ मन्मृते; T$_1$ प्रमीते; M$_2$ मृते तु (for प्रमृते). — ^{b}) Ś$_1$ K Dc D$_{1.2.5}$ T$_2$ G$_{2-4}$ मरिष्यति; B D$_{4.6}$ विनंक्ष्यति; D$_3$ भविष्यति (for नशि°). Dn पुत्रदारादि नंक्ष्यति. — ^{c}) K$_{1.3.4}$ D$_{3.5}$ M$_2$ राजन्रक्षन्; a few MSS. रक्ष्य° (for रक्ष°). — ^{d}) N T$_1$ G$_1$ M न रक्षसि (for नशि°).

10 ^{a}) S बहून् (for धर्मं). — ^{b}) K$_3$ Dn$_2$ D$_{1.2}$ S कुवर्त्म तत्; B$_3$ D$_3$ कुधर्मवि(D$_3$ °व)त्; D$_5$ कथंचन (for कुधर्म तत्). — ^{c}) B Dn D$_{4.6}$ अविरोधात्; Dc अविरोधे. Ś$_1$ K Dc$_1$ हि; Dc$_2$ [ऽ]पि; D$_{1.2}$ च (for तु). — ^{d}) D$_{1.2.5}$ सद्भिरुच्यते; a few MSS. सत्यविक्रमः.

11 ^{a}) B$_{1.2}$ Dc विरोधेषु. — ^{b}) D$_1$ नित्यं जंतुषु सर्वशः. — ^{d}) K$_{1.4}$ B$_{2-4}$ Dn D$_{3.4.6}$ M$_1$ समुपाचरेत्; B$_1$ Dc °पाचर; D$_5$ T G °दाचर; M$_2$ °दाहृतं. D$_{1.2}$ धर्मं तं विबुधा विदुः.

12 Ś$_1$ K$_{1.2}$ om. 12^{ab}. — ^{a}) B Dn D$_{4.6}$ आदाय; D$_1$ T$_2$ G$_3$ M$_2$ अज्ञाय; G$_2$ आस्थाय (for आज्ञाय). — ^{d}) B$_{2.4}$ Dn D$_{4.6}$ कुरुष्व धर्मनिश्चयं (unepic cadence!).

13 ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_3$ त्वं हि (for किं त्वं). D$_2$ सुवर्णपक्षकस्त्वं हि. — ^{d}) K$_3$ Dc [अ]पि (for [अ]सि). D$_1$ धर्मज्ञ बहु भाषसे; S धर्मं (G$_1$ °र्मान्) ज्ञात्वा वि(T$_1$ -भि-; M$_1$ प्र)भाषसे. — ^{e}) T$_2$ G$_{2-4}$ [अ]पि (for हि). D$_6$ सर्वसंयुक्तं; G$_1$ त्वं समा° (for धर्मसं°). D$_{1.2}$ तथा धर्मविचित्रार्थां. — ^{f}) Dc$_2$ किंचित् (for चित्रं). B Dn D$_{4.6}$ च;

तथा हि धर्मसंयुक्तं बहु चित्रं प्रभाषसे ॥ १३
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदिति त्वा लक्षयाम्यहम् ।
शरणैषिणः परित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ॥ १४
आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहंगम ।
शक्यश्चाप्यन्यथा कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ॥ १५
गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
त्वदर्थमद्य क्रियतां यद्वान्यदभिकाङ्क्षसे ॥ १६

श्येन उवाच ।

न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ।
भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥ १७
यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुंगव ।
तमुत्सृज महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ १८
श्येनाः कपोतान्खादन्ति स्थितिरेषा सनातनी ।
मा राजन्मार्गमाज्ञाय कदलीस्कन्धमारुह ॥ १९

राजोवाच ।

राज्यं शिबीनामृद्धं वै शाधि पक्षिगणार्चित ।
यद्वा कामयसे किंचिच्छ्येन सर्वं ददानि ते ।
विनेमं पक्षिणं श्येन शरणार्थिनमागतम् ॥ २०
येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २१

श्येन उवाच ।

उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २२
यदा समं कपोतेन तव मांसं भवेन्नृप ।

T$_1$ वि- (for प्र-). D$_{1.2}$ भाषसे गिरमुत्तमां.

14 ^{b}) N (except Ś$_1$ K$_{1.2}$) त्वां (for त्वा). — ^{c}) Hypermetric! D$_{1.2}$ शरणैषिणां. K$_{3.4}$ D$_{3.5}$ शरणागतसंत्यागं; B Dc Dn D$_{4.6}$ T G शरणैषिपरित्यागं. — ^{d}) D$_1$ कस्मात्; M कश्च (for कथं). Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_1$ त्वं साधु (for साध्विति). M मन्यते. D$_2$ कस्मात्त्वमभिमन्यसे. — After 14, M$_1$ ins.:

644* ह्रियमाणं तथाहारमुत्पन्नं क्षुधितस्य वै ।

15 ^{a}) S आहारार्थे. — M$_2$ om. 15^{cd}. — ^{c}) K$_3$ D$_5$ [अ]धिकं (D$_5$ °कः) (for [अ]न्यथा). K$_3$ कर्म (for कर्तुम्). — ^{d}) K$_{1.3.4}$ B$_4$ Dc$_2$ D$_{1.2}$ G$_2$ [ऽ]भि-; B$_{1.3}$ [ऽ]ति- (for ऽपि). D$_5$ आहारः पक्षिणां वर.

16 ^{b}) T G$_{2-4}$ transp. मृगो and महिषो. Dn D$_4$ माहिषो. — ^{c}) T G$_{3.4}$ अत्र (for अद्य). Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{1-3}$ एतत्ते क्रियतामद्य. — ^{d}) Ś$_1$ M यद्वान्यम्; B$_1$ Dn D$_{4-6}$ यच्चान्यद्; T$_1$ यदर्थम्; T$_2$ G$_{2-4}$ यदन्यद् (for यद्वान्यद्). Ś$_1$ K B$_4$ Dc D$_{1-3}$ अभिकांक्षसि (K$_4$ अपि कांक्षसि); B$_2$ इह कांक्षसे; Dn D$_{4-6}$ इह कांक्षसि.

17 ^{b}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3}$ न मृगांश्च पृथग्विधान्. — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ तेनघ; D$_{1.2}$ ते मम (for तेन मे). K$_1$ नान्यं भक्षमहं वृणे; B Dc Dn D$_{4-6}$ किं ममान्येन केनचित्.

18 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ विहितो भक्ष्यो; K$_3$ Dc Dn D$_{2.3}$ T G$_{1.3.4}$ देवविहितो. — ^{b}) B Dn$_1$. n$_3$ D$_{1.2.4-6}$ भक्ष्यः. Ś$_1$ K$_{1.2}$ विधात्रा क्षत्रियर्षभ. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ Dc Dn$_3$ D$_{1.2.5}$ G$_2$ उत्सृज्य. G$_2$ M$_1$ महाराज (for मही°). — ^{d}) K$_1$ नान्यं भक्ष्यमिहास्ति मे; K$_3$ Dc D$_5$ नान्यं भक्ष्यमहं वृणे.

19 ^{a}) B D (except D$_{1-3}$) श्येनः कपोतानत्तीति. — ^{b}) G$_{1.2}$ श्रुतिर् (for स्थितिर्). B$_2$ D$_{4.6}$ पुरातनी (for सना°). — ^{c}) K$_{1.2}$ B Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_3$ सारम् (for मार्गम्). N G$_{1.2}$ अ(K$_{1.3}$ आ)ज्ञात्वा (for आज्ञाय). — ^{d}) K$_4$ D$_{1.2}$ S (except M$_2$) कदलीस्तंभम्. Ś$_1$ D$_3$ आरुज; B$_{1.4}$ आव्रज; B$_3$ Dc Dn D$_{4.6}$ T$_1$ G$_1$ M$_2$ आसज; M$_1$ आश्रय (for आरुह). K$_1$ कदलीकंदभक्षनः (sic).

20 ^{a}) Dn D$_{4.6}$ राष्ट्रं (for राज्यं). Ś$_1$ K$_{1.2}$ च; K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ M$_1$ हि (for वै). G$_1$ राज्यं च शिबीनामृद्धं. — ^{b}) K$_4$ पक्षिगणार्चितः; D$_{1-3}$ °गणान्वितः; T G$_{2-4}$ °भिरर्कितः. G$_1$ (corrupt) वैशाधी पक्षिभिश्चितं; B Dc Dn D$_{4.6}$ ददानि तव खेचर. — After 20^{ab}, S ins.:

645* कृत्स्नमेतन्मया दत्तं राजवद्विहगोत्तम ।

— ^{c}) B$_{2.4}$ यं च; B$_3$ Dn D$_{4.6}$ यं वा (for यद्वा). B Dn D$_{4.6}$ कामं (for किंचित्). — ^{d}) K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ G$_{2.4}$ ददामि (for °नि). Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1.2.5}$ तत् (for ते). — Ś$_1$ K$_2$ om. 20^{e}–21^{d}. — ^{e}) T$_2$ G$_{2.3}$ [ए]नं (for [इ]मं).

21 Ś$_1$ K$_2$ om. 21 (cf. v.l. 20). — ^{a}) S स्थाप° (for वर्ज°). — ^{b}) K$_{3.4}$ D$_{3.5}$ द्विजं दानेन मे द्विज. — ^{d}) K$_1$ D$_{1.3}$ न दास्ये (D$_1$ मुच्यैनं; D$_3$ मुंचेमं) शरणागतं; D$_2$ मुचेनं (sic) शरणार्थिनं.

22 ^{a}) K$_3$ B$_1$ D$_3$ औशीनर. — ^{c}) S आत्ममांसं समुद्धृ- (M °त्कृ)त्य. — ^{d}) N (except Dc$_2$ Dn$_2$ D$_2$) कपोतं (for कपोत-). — After 22, K$_1$ reads 25.

तदा प्रदेयं तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २३
राजोवाच ।
अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्माभियाचसे ।
तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २४
लोमश उवाच ।
अथोत्कृत्य स्वमांसं तु राजा परमधर्मवित् ।
तुलयामास कौन्तेय कपोतेन सहाभिभो ॥ २५
ध्रियमाणस्तु तुलया कपोतो व्यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २६
न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।
तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥ २७
श्येन उवाच ।
इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयम् ।
जिज्ञासमानौ धर्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ २८
यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशां पते ।
एषा ते भास्वरी कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥ २९
यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥ ३०
लोमश उवाच ।
तत्पाण्डवेय सदनं राज्ञस्तस्य महात्मनः ।

C. 3. 10595
B. 3. 131. 33
K. 3. 133. 35

---

23 M1 om. (hapl.) 23–24. — ^b) B Dn D4. 6 नृपोत्तम; D1. 2 T G3. 4 नराधिप (for भवे°). — ^c) T2 G3. 4 त्वया (for तदा). B2–4 Dn D4. 6 देयं तु (for प्रदेयं). T1 देयं तव तदा मह्यं; G1 देयं तत्तुलया मह्यं. — ^d) Ś1 K2 D3 मांसे (for सा मे).

24 M1 om. 24 (cf. v.l. 23). — After the ref., K4 ins.:

646* यदि प्राण्युपकाराय देहोऽयं नोपयुज्यते ।
ततः किमुपचारोऽस्य प्रत्यहे क्रियते वृथा ।

— ^ab) K4 °भाषसे (for °याचसे). D1. 2 अनुग्रहं श्येन मन्ये यन्मे मांसं हि याचसे. — ^c) D1. 2 तदद्य (for तस्मात्ते). D1. 2 ते; T1 स्व; T2 G2–4 [ऽ]हं (for ऽद्य).

25 Ś1 K1. 3. 4 D5 G4 M2 om. the ref. — ^a) Ś1 K D3. 5 उत्कृत्य च स्वमांसानि (K2 तत उत्कृत्य मांसानि); B Dc Dn D4. 6 उत्कृत्य स स्वयं मांसं; D1. 2 एवमुक्त्वा स्वमांसानि. — ^b) D1. 2 समुत्कृत्य स धर्मवित्. — ^c) K2. 4 D1–3. 5 तोलयामास. D1. 2 राजेंद्र (for कौन्तेय). — ^d) Ś1 K3. 4 सहाविभो; K1. 2 सहाभिभोः; B Dc Dn D6 समं विभो; D1. 2 समं यथा; D3 सह प्रभो; D4 समप्रभो; G4 सहाभिभूः.

26 ^a) B D (except D1–3. 5) कपोतस्तु (for तु तुलया). — ^b) K2. 3 D3. 5 व्यतिरिच्यत. B Dc Dn D4. 6 मांसेनात्यतिरिच्यते. — ^c) D1. 2 भूय° (for पुन°).

27 ^c) K4 स; M स्वं (for [अ]सौ). Ś1 K1–3 D3. 5 तत उत्कृत्य (Ś1 D3 °त्त-) मांसं स; D1. 2 आरुरोह तदा राजन्. — ^d) K3. 4 D3. 5 G1 transp. स्वयं and तुलां. D1. 2 स्वयमेव तुलां नृप.

28 ^a) Ś1 K1. 2 D3 राजेंद्र; D1. 2 भद्रं ते (for धर्मज्ञ). — ^b) G1. 2 हव्यवाहनः. — ^c) K4 धर्मेण; B Dn धर्मे त्वां (for धर्मे त्वां). — ^d) Ś1 K1. 2 यज्ञे ते समुपागतौ.

29 ^b) D1. 2 समुत्कृत्तानि पार्थिव. — ^c) K3. 4 B2 D1–3. 5 G1 भास्वरा; B3 Dc Dn D4. 6 T1 भास्वती; T2 G2–4 M1 शाश्वती. — ^d) D3 अतिचरिष्यति; T G अभि-(G2 °धि)गमिष्यति. D1. 2 लोके स्थास्यति शाश्वती.

30 ^a) Ś1 K1. 3 त्वा; D1. 2 G1 च (for त्वां). — ^c) D1. 2 तावत्ते शाश्वतो लोकः. — ^d) K3 D5 तपसा शुभाः (for तव शाश्वताः). D1. 2 भविष्यति न संशयः. — After 30, K1. 2 B D (except D1–3. 5) ins.:

647* इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ।
उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी ।
विभ्राजमानो वपुषाप्यारुरोह त्रिविष्टपम् ।

[(L. 3) K1 Dn2 D4. 6 प्रारुरोह; Dc2 आरुरोह (for [अ]-प्यारुरोह). B त्रिपिष्टपं.]

31 All MSS. except D2. 3 om. the ref. — D2. 3 ins. after the ref.: D1, after 30:

648* इत्युक्त्वा तं दानपतिमिन्द्राग्नी तौ तदा नृप ।
पूर्णदेहं स्वकं कृत्वा जग्मतुस्त्रिदशालयम् ।

[(L. 2) D1 स्वर्णदेहत्वचं कृत्वा (for the prior half).]

— ^a) D1. 2 यत् (for तत्). K1. 3. 4 B Dc Dn D3–6 तदेतत्स(K4 एतत्ते स)दनं राजन्. — K3 om. 31^c–32^d. — ^c) D1–3 पश्य च (for पश्यस्व). G4 [ए]नं (for [ए]तन्). — ^d) K1. 2 D3. 5 T G पापप्रणाशनं.

32 K3 om. 32 (cf. v.l. 31). — ^a) B1 Dn D4. 6 तत्र (for अत्र). D1. 2 S (except G4) [ए]व (for वै). — ^b) D1. 2 T1 G1 M तपोधनाः (for सना°). — ^c) D3 G1 ब्राह्मणा. K1 D1. 2 सार्धं (for राजन्). — ^d) T1 G1. 2 M पुण्यकृद्भिर्. B2 महात्मनः; T G °व्रतैः (for °स्मभिः). Ś1 K (K3 om.) D3 तपोबलसमन्विताः (Ś1 °तैः).

C. 3. 10595
B. 3. 131. 34
K. 3. 133. 35

पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३१
अत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः ।
दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन्पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

लोमश उवाच ।
यः कथ्यते मन्त्रविदग्र्यबुद्धि-
रौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ।
तस्याश्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं
सदाफलैरुपपन्नं महीजैः ॥ १
साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श
सरस्वतीं मानुषदेहरूपाम् ।
वेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां
सरस्वतीं श्वेतकेतुर्बभाषे ॥ २
तस्मिन्काले ब्रह्मविदां वरिष्ठा-
वास्तां तदा मातुलभागिनेयौ ।
अष्टावक्रश्चैव कहोडसूनु-
रौद्दालकिः श्वेतकेतुश्च राजन् ॥ ३
विदेहराजस्य महीपतेस्तौ
विप्रावुभौ मातुलभागिनेयौ ।
प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे

Colophon. — *Major parvan :* Ś1 K1. 2 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan :* N T G1. 3 M1 (all om. sub-parvan name) mention only श्येनकपोतीय (Ś1 K1. 2 °कपोतोपाख्यान; D1. 5 लोमशतीर्थयात्रा, followed by श्येनकपोतीय); to श्येनकपोतीय, K4 B1. 4 Dc D1. 2 M1 add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 36 (= 136); Dn1 130; Dn2. n3 T1 131 (as in text); D1 37; T2 G 132; M1 (erroneously) 120; M2 134. — *Śloka no.:* Dn1 34; Dn2. n3 36; D1 35.

132

1 [a]) K3 B2 T2 G3. 4 यत् (for यः). Ś1 °विदद्य°; K2 Dn D4. 6 °विदग्ध°; B2 Dc2 D5 T G °विदग्र° (for °विदग्र्य°). — [c]) Ś1 K1. 2 D3 तस्याश्रमं पांडव पश्य चेमं; D1. 2 °मं पश्यत पांडवाग्र्याः; S °मं पश्यत पांडवेयाः.

2 [a]) M2 transp. साक्षात् and अत्र. — [b]) K3 M1 मानुषदेव°; T1 G1 मानुषतुल्य°.

3 K2 om. 3. — [a]) Ś1 K (K2 om.) B2 D (except Dc2 D1. 5) अस्मिन्. Ś1 K4 D3 उग्रौ; K1. 3 B Dc Dn D4–6 युगे (for काले). K3 धर्मभृतां; Dn1. n3 (*sup. lin.* as in text) D4. 6 ब्रह्मकृतां; Dn2 पुण्यकृतां (for ब्रह्म°). — [b]) N (except D1. 2; K2 om.) मुनी; T G3. 4 तथा; M1 उभौ (for तदा). — [c]) T1 G1 om. एव. Ś1 K1 D3 कहोडपुत्र; S कहोलसूनुर्. — [d]) B1m. 2 Dn D4. 6 पृथिव्यां (for च राजन्); cf. 1[b].

4 [a]) K4 D1. 2 S समीपतस् (for महीपतेस्). — [b]) K3 वीरा°; S धीरा° (for विप्रा°). — [c]) B4 हि (for वि-). — [d]) S वंदिं. D1. 2 निजग्राह तम् (for °ग्राहतुर्). N (except Ś1 D1. 2) G1 अप्रमेयौ. — K1. 2 B Dc Dn D1. 3. 4. 6 ins. after 4: D2, after 4[ab]: Ś1 K3 D5 ins. lines 1–4 after 5 and lines 5–6 after 6: K4 ins. lines 5–6 after 4 and lines 1–4 after 5:

649* उपास्स्व कौन्तेय सहानुजस्त्वं
तस्याश्रमं पुण्यतमं प्रविश्य ।
अष्टावक्रं यस्य दौहित्रमाहु-
र्योऽसौ बन्दिं जनकस्याथ यज्ञे ।
वादी विप्राग्र्यो बाल एवाभिगम्य [5]
वादे भङ्क्त्वा मज्जयामास नद्याम् ।

[Before line 1, Ś1 K4 D5 read लोमश उ°. — (L. 1) D1. 2 अथात्र (for उपास्स्व), and च (for त्वं). — (L. 2) D2 प्रपश्य. — (L. 4) K4 यः स; D1. 2 यथा च (for योऽसौ). Ś1 D1 जज्ञे; K1 यज्ञं; K3. 4 D5 राज्ञः (for यज्ञे). — (L. 5) Ś1 K3. 4 D1–3. 5 वादे (for वादी). K3 Dc विप्राग्र्यं; D2 °ग्रो; D3 °ग्र्ये. Ś1 K3. 4 D1–3 तमेव यज्ञे निजग्राह बंदिं.]

बन्दिं निजग्राहतुरप्रमेयम् ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।
कथंप्रभावः स बभूव विप्र-
स्तथायुक्तं यो निजग्राह बन्दिम् ।
अष्टावक्रः केन चासौ बभूव
तत्सर्वं मे लोमश शंस तत्त्वम् ॥ ५
लोमश उवाच ।
उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको
नाम्ना कहोडेति बभूव राजन् ।
शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्ती
दीर्घं कालं सोऽध्ययनं चकार ॥ ६
तं वै विप्राः पर्यभवंश्च शिष्या-
स्तं च ज्ञात्वा विप्रकारं गुरुः सः ।
तस्मै प्रादात्सद्य एव श्रुतं च
भार्यां च वै दुहितरं स्वां सुजाताम् ॥ ७
तस्या गर्भः समभवदग्निकल्पः
सोऽधीयानं पितरमथाभ्युवाच ।
सर्वां रात्रिमध्ययनं करोषि
नेदं पितः सम्यगिवोपवर्तते ॥ ८
उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः
स तं कोपादुदरस्थं शशाप ।
यस्मात्कुक्षौ वर्तमानो ब्रवीषि
तस्माद्वक्रो भवितास्यष्टकृत्वः ॥ ९
स वै तथा वक्र एवाभ्यजाय-
दष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ।
तस्यासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः

C. 3. 10609
B. 3. 132. 12
K. 3. 134. 12

---

5 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ विप्र. — ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ तथायुक्तो; K$_{1.4}$ B Dc Dn D$_{3.4-6}$ तथाभूतं; K$_3$ तथाभूर्ति; D$_{1.2}$ तथाभियुक्तं. S वंदिं. — After 5^{ab}, S ins.:

650* किं चाधिकृत्याथ तयोर्विवादो
विदेहराजस्य समीप आसीत् ।

— T$_1$ G$_1$ om. 5^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ को नु (for केन). G$_4$ M$_1$ वासौ; M$_2$ वासो (for चासौ). G$_2$ मुनिश्च (for बभूव). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_3$ सर्वं ह्येतत्; K$_4$ तन्मे सर्वं; D$_{1.2}$ सर्वं त्वं मे; T$_2$ G (G$_1$ om.) M$_1$ तत्सर्वं नो; M$_2$ सर्वं तन्नो (for तत्सर्वं मे). T$_2$ G (G$_1$ om.) [आ]चक्ष्व (for शंस). D$_{1.2}$ विप्र; T$_2$ G$_{2.3}$ विद्वन्; G$_4$ सर्वं (for तत्त्वम्).

6 ^{a}) D$_{1.2}$ उद्दालकस्यैकशिष्यो विनीतो. — ^{b}) Ś$_1$ B$_1$ D$_{2.3.5}$ कहोडेति (B$_1$m कहोड इति); K$_2$ B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{4.6}$ कहोड इति; K$_3$ कपोडेति; K$_4$ कहोलेति; S कहोळेति. B (B$_1$ marg.) Dn D$_{4.6}$ विश्रुतोभूत् (for बभूव राजन्). — ^{d}) T$_2$ G$_{1-3}$ om. सः. T$_1$ M हि (for सः).

7 ^{a}) K$_{3.4}$ पर्यवदन्; D$_{1.2}$ °हसन्; D$_5$ °चरन्. Ś$_1$ K D$_5$ M$_1$ स; T$_1$ G$_1$ तु (for च). D$_{1.2}$ सुशिष्यं; M$_2$ महात्मा (for च शिष्यास्). B Dc Dn D$_{3.4.6}$ तं वै विप्रः पर्यचरत्स-शिष्यः. — ^{b}) B Dc Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_{3.4}$ तां; T$_1$ G$_{1.2}$ M$_2$ तत् (for तं). M चाजानात् (for च ज्ञात्वा). B Dc Dn D$_3$m. $_{4.6}$ T$_2$ G$_3$ परिचर्यां (for विप्रकारं). D$_{1.2}$ ज्ञात्वा विकारं तस्य सर्वं तदानीं. — After 7^{ab}, D$_1$ ins.:

651* तस्यैव शिष्यस्य परां च शिष्यतां
ज्ञात्वा विकारांस्तत्सुतायास्तदानीम् ।

— ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ सर्वम्; T$_1$ सत्य (for सद्य). K$_{1.2}$ द्रुतं (for श्रुतं). — ^{d}) K$_1$ भार्यां चैव; D$_{2.6}$ भार्यां वै; D$_3$ T$_2$ G$_3$ भार्यार्थं वै; G$_2$ भार्यां चैवं (for भार्यां च वै).

8 ^{a}) K$_{3.4}$ B$_1$ Dc Dn$_2$ D$_1$ S (except G$_4$) तस्यां. — ^{b}) K$_1$ D$_{1.2}$ om. अथ. B Dc Dn D$_{4-6}$ चाप्युवाच; D$_3$ सोभ्युवाच (for अथाभ्यु°). — ^{d}) Dc$_2$ M इह (for इव). T$_2$ G$_{2-4}$ [अ]भवत्ते (for [उ]पवर्तते). — After 8, K$_1$ B Dc$_2$ Dn$_{1.}$ n$_3$ D$_6$ ins.:

652* वेदान्साङ्गान्सर्वशास्त्रैरुपेता-
नधीतवानस्मि तव प्रसादात् ।
इहैव गर्भे तेन पितर्ब्रवीमि
नेदं त्वत्तः सम्यगिवोपवर्तते ।
[Line 4=(var.) 8^{d}.]

9 ^{b}) Ś$_1$ K D$_{3.5}$ क्रोधाद् (for कोपाद्). — ^{c}) T$_2$ G वक्रं वर्धं° (G$_1$ क्रुद्धो वर्तं°) (for कुक्षौ वर्तं°). — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ G$_1$ अष्टवक्रः; T$_1$ अष्टधैव (for अष्टकृत्वः).

10 ^{a}) G$_2$ पितृशापाद् (for वक्र एव). K$_4$ Dc D$_3$ [अ]भिजज्ञे; G$_2$ [अ]जायद् (for [अ]भ्यजायद्). — ^{b}) K$_4$ Dc D$_3$ त्वष्टा° (for अष्टा°). M$_2$ कथितो (for प्रथितो). D$_3$ ब्राह्मणेषु; S मानवेषु (for वै महर्षिः). — ^{c}) B$_{1-3}$ Dc D$_{2.4.6}$ अस्य; T$_1$ G$_1$ M$_2$ तथा; M$_1$ यथा (for तस्य). S [अ]प्या(T$_1$ ह्यस्या-; G$_1$ M [अ]स्या)सीन् (for [आ]सीद्वै). — ^{d}) K$_4$ संबभूव; S वै ब° (for ब°).

11 ^{a}) D$_{1.2}$ सा (for सं-). Dc D$_{1.2}$ [अ]थ (for तु). Ś$_1$ K Dc D$_{1-3}$ M$_2$ ततः; G$_4$ तथा (for तदा). T$_1$ स्म

C. 3. 10609
B. 3. 132. 12
K. 3. 134. 12

स तेन तुल्यो वयसा बभूव ॥ १०

संपीड्यमाना तु तदा सुजाता
विवर्धमानेन सुतेन कुक्षौ ।
उवाच भर्तारमिदं रहोगता
प्रसाद्य हीनं वसुना धनार्थिनी ॥ ११

कथं करिष्याम्यधना महर्षे
मासश्चायं दशमो वर्तते मे ।
न चास्ति ते वसु किंचित्प्रजाता
येनाहमेतामापदं निस्तरेयम् ॥ १२

उक्तस्त्वेवं भार्यया वै कहोडो
वित्तस्यार्थे जनकमथाभ्यगच्छत् ।
स वै तदा वादविदा निगृह्य
निमज्जितो बन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ १३

उद्दालकस्तं तु तदा निशम्य
सूतेन वादेऽप्सु तथा निमज्जितम् ।
उवाच तां तत्र ततः सुजाता-
मष्टावक्रे गूहितव्योऽयमर्थः ॥ १४

ररक्ष सा चाप्यति तं सुमन्त्रं
जातोऽप्येवं न स शुश्राव विप्रः ।
उद्दालकं पितृवच्चापि मेने
अष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्वेतकेतुम् ॥ १५

ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतु-
रष्टावक्रं पितुरङ्के निषण्णम् ।
अपाकर्षद्गृह्य पाणौ रुदन्तं
नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवांश्च ॥ १६

यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं
हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।
गृहं गत्वा मातरं रोदमानः
पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति ॥ १७

ततः सुजाता परमार्तरूपा

माता (for सुजाता). — [b]) B Dc Dn D_{4-6} T_{2} G_{3} सा; $D_{1.2}$ प्र- (for वि-). — [c]) T_{1} $G_{1.2.4}$ वचो रहः (for रहोगता). — [d]) T_{1} $G_{2.4}$ M_{1} हीना (for हीनं). $Ś_{1}$ K_{1} वसु नाम चार्थिनी.

12 [a]) K_{4} B_{1} Dn_{2}. n_{3} $D_{1.2}$ अधुना (for अधना). — [c]) B_{2} Dn $D_{4.6}$ T_{2} G_{3} [ए]व (for च). K_{2} B_{4} T_{1} $G_{2.4}$ M_{1} मे (for ते). K_{3} तव; D_{2} T_{1} G_{1} वस्तु (for वसु). $B_{1.4}$ (m as in text) प्रदातुं; Dc सुजाता; D_{1} T_{1} प्रजातं; D_{2} प्रसूता; T_{2} (m as in text) G_{2} प्रदाता. K_{4} M_{2} न चास्ति किंचिद्वसु ते (M₂ मे) प्रजाता. — [d]) B_{1} G_{4} M_{2} एनाम् (for एताम्).

13 [a]) K_{4} चैवं; T_{2} स्वयं; G_{3} त्वेकं; G_{4} त्वयं (for त्वेवं). D_{1} जायया (for भार्यया). S कहोळो. — [b]) G_{1} वित्तार्थी सन् (for वित्तस्यार्थे). — [c]) $Ś_{1}$ $K_{2.3}$ D_{1-3} तथा; T_{2} G जल्पन् (for तदा). Dc वेदविदा; T_{2} G_{2-4} वाग्विदा वै. — [d]) A few S MSS. वंदिना. K_{1} चाप्सु; D_{1} [इ]हास्य; S ह्यप्सु (M_{2} [ए]वाप्सु) (for [इ]हाप्सु). $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ पुत्र (for विप्रः).

14 [a]) $Ś_{1}$ lacuna; K Dc $D_{1-3.5}$ तथा (for तदा). — [b]) K_{1} Dc G_{1} वादेन (for वादेऽप्सु). K_{3} Dn $D_{4.6}$ transp. तथा and निमज्जितं. T_{1} ततो; T_{2} G_{2-4} तदा (for तथा). K_{4} B Dc $D_{1-3.5}$ निमज्जितं तदा (K_{4} D_{5} °तं च; D_{1-3} °तं वै); G_{1} निमज्जती तं (for तथा नि°). — [d]) $Ś_{1}$ K D_{5} अष्टावक्रे नायमर्थो निवेद्यः.

15 [a]) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ तथा; $K_{3.4}$ D_{5} ततः; T_{1} $G_{1.2}$ अनिशं; T_{2} G_{3} उदितं; M_{1} अथ तं; M_{2} अधिकं (for अति तं). $D_{1.2}$ M स्म (for सु-). B Dc Dn $D_{3.4.6}$ तमस्य (for [अ]ति तं सु-). — [b]) $D_{1.2}$ T_{1} G_{1} हि (for ऽपि). B D (except D_{5}) M_{2} असौ; T_{1} G_{1} M_{1} एनं; G_{2} उदंतं (for एवं). B D (except D_{5}) T_{1} M_{2} नैव; T_{2} G_{3} तन्न; $G_{1.2.4}$ न च (for न स). — [c]) D_{1-3} वै पितरं स; M पितरं सोभि- (for पितृवच्चापि). — [d]) B D (except D_{1-3}) तथाष्टा° (for अष्टा°). D_{1-3} M भ्रातरं (for भ्रातृवत्).

16 [b]) K_{4} त्वष्टा° (for अष्टा°). — [c]) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ अपाकृष्यद्; $D_{1.2}$ उपाकर्षद्. $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ गृह्यमाणो (for गृह्य पाणौ). — [d]) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ T_{1} $G_{1.4}$ इत्युवाच; $K_{3.4}$ $D_{1.3.4}$ (om. इति) उक्तवांश्च; D_{2} आवर्तमानः.

17 [a]) S (except T_{1}) तत् (for यत्). $Ś_{1}$ K_{2} द्वारतस्तत्; $K_{1.4}$ $D_{1.2.5}$ दुरितं तत्; S दुश्चरितं (for दुरुक्तं तत्). — [b]) K_{4} तु; G_{2} तद् (for सु-). M हृदि स्थितं शल्यमिवातिविद्धं (M_{2} °दुःखं). — [c]) K_{3} पृच्छमानः; B Dc Dn $D_{4.6}$ सोभिगम्य; $D_{1.2}$ M_{2} सोथ राजन्; D_{3} सोभिवाद्य; T G सोथ विप्रः (for रोदमानः). M_{1} गत्वा गृहं रोदमानो जनित्रीं.

18 [b]) S तत्त्वमस्या° (for सर्वमेवा°). — [c]) K_{4} Dc

शापाद्भीता सर्वमेवाचचक्षे ।
तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय मातु-
रित्यब्रवीच्छ्वेतकेतुं स विप्रः ॥ १८
गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो
बह्वाश्चर्यः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवाद-
मन्नं चाग्र्यं तत्र भोक्ष्यावहे च ।
विचक्षणत्वं च भविष्यते नौ
शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः ॥ १९
तौ जग्मतुर्मातुलभागिनेयौ
यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः ।
अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य
उत्सार्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

अष्टावक्र उवाच ।
अन्धस्य पन्था बधिरस्य पन्थाः
स्त्रियः पन्था वैवधिकस्य पन्थाः ।
राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य
समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ १
राजोवाच ।
पन्था अयं तेऽद्य मया निसृष्टो
येनेच्छसे तेन कामं व्रजस्व ।

C. 3. 10622
B. 3. 133. 2
K. 3. 135. 2

transp. तत्त्वं and सर्वं. Ś1 आदाय; G1 आख्याय (for आज्ञाय). B Dn D4. 6 T1 G1. 2 रात्रौ; T2 G3. 4 मात्रा (for मातुर्).

19 b) T2 G3. 4 ह्याश्चर्यं वा (for बह्वाश्चर्यः). D1-3 G1 M2 चास्य; T2 G2-4 M1 ह्यस्य (for तस्य). K3 T2 G3. 4 राज्ञः (for यज्ञः). — c) Dc प्रेक्षावस्तत्र; S श्रोष्यावहे (for श्रोष्यावोऽत्र). K3. 4 D1-3 M1 विवादान् (for °दम्). — d) Dn D4. 6 अर्थं; D5 ज्ञानं (for अन्नं). Ś1 K1-3 D1-3 M2 भोक्ष्याव विप्र (M2 तात); D5 श्रोष्यावहे च.

20 d) N प्रोत्सा° (for उत्सा°). S बभाषे (for जगाद).

Colophon om. in Ś1 K1-3 D5. — *Major parvan :* T2 G2-4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan :* K4 D1 (both om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय; B Dc Dn1. n3 D2-4. 6 T G1. 3 M2, likewise, only अष्टावक्रीय (G1 °वक्रोपाख्यान). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 131; Dn2. n3 T1 132 (as in text); D1 138; T2 G M1 133; M2 135. — *Śloka no.:* Dn1. n3 23; Dn2 D1 22.

133

1 Cf. Āpastamba Dharma Sūtra 2. 5. 11. 5-7 (Kashi Skt. Series, Benares, 1932). — a) G1. 2 M1. 2 (*sup. lin.* as in text) स्थविरस्य (for बधि°). — b) K4 D1 स्त्रियश्च; B1. 3 Dc स्त्रियाश्च; B2 Dn2 D3 स्त्रियाः (for स्त्रियः). K4 विकलस्य; B Dc Dn D3m. 4. 6 T2 G3 भारवाहस्य (D3 orig. वेत्रधिकस्य); D1. 5 वधिकस्य; G2. 4 M वै पथिकस्य (for वैव°). — c) Dn1. n3 D5 ब्राह्मणानां समेत्य; D1-3 ब्राह्मणानां च पंथाः.

2 a) T2 (before corr.) G4 अध्वा (for पन्था). Ś1 K B Dc D4 [अ]तिसृष्टो; Dn [अ]तिदिष्टो; M विसृष्टो (for निसृष्टो). D1. 2. 3m पंथा मया तेयमथावसृष्टो (D3 orig. पंथा विप्रो वदति तथैव तद् ध्रुवं). — b) B1. 3. 4 Dn D4. 6 [इ]च्छसि. — c) Ś1 K1. 2 ब्राह्मणेभ्यो (for पावको). Ś1 K2 बलीयान्; K1 गरी° (for लघी°). — d) T2 G2. 4 om. अपि. Dc सं- (for नित्यं). — After 2, S ins.:

653* लोमशः ।
स एवमुक्तो मातुलेनैव सार्धं
यथेष्टमार्गो यज्ञनिवेशनं तत् ।
धर्मेण संप्राप्य निवारितः स-
न्द्वारि द्वाःस्थं वाक्यमिदं बभाषे ।
[(L. 1) T1 G1 M2 om. स.]

3 a) D1. 2 स राजन्; G1 स तात (for स्व तात). Ś1 K1-3. 4m Dc2 D3. 5 प्राप्तौ स्व (K1. 2 सु-) यज्ञं तव

C. 3. 10622
B. 3. 133. 2
K. 3. 135. 2

न पावको विद्यते वै लघीया-
निन्द्रोऽपि नित्यं नमते ब्राह्मणानाम् ॥ २

अष्टावक्र उवाच ।

यज्ञं द्रष्टुं प्राप्तवन्तौ स्व तात
कौतूहलं नौ बलवद्वै विवृद्धम् ।
आवां प्राप्तावतिथी संप्रवेशं
काङ्क्षावहे द्वारपते तवाज्ञाम् ॥ ३
ऐन्द्रद्युम्नेर्यज्ञदृशाविहावां
विवक्षू वै जनकेन्द्रं दिदृक्षू ।
न वै क्रोधाद्व्याधिनैवोत्तमेन
संयोजय द्वारपाल क्षणेन ॥ ४

द्वारपाल उवाच ।

बन्देः समादेशकरा वयं स्म
निबोध वाक्यं च मयेर्यमाणम् ।
न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा
वृद्धा विद्वांसः प्रविशन्ति द्विजाग्र्याः ॥ ५

अष्टावक्र उवाच ।

यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो
युक्तं मम द्वारपाल प्रवेष्टुम् ।
वयं हि वृद्धाश्चरितव्रताश्च
वेदप्रभावेन प्रवेशनार्हाः ॥ ६
शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च
ज्ञानागमे चापि गताः स्म निष्ठाम् ।
न बाल इत्यवमन्तव्यमाहु-
र्बालोऽप्यग्निर्दहति स्पृश्यमानः ॥ ७

द्वारपाल उवाच ।

सरस्वतीमीरय वेदजुष्टा-
मेकाक्षरां बहुरूपां विराजम् ।
अङ्गात्मानं समवेक्षस्व बालं
किं श्लाघसे दुर्लभा वादसिद्धिः ॥ ८

संदिदृक्षू (K_4 orig. प्राप्तावात्वां तव यज्ञं दिदृक्षू); B Dc_1 Dn $D_{4.6}$ प्राप्तौ स्व यज्ञं नृप सं(B_1 Dn_2 नृपतिर्)दिदृक्षू. — b) T G om. नौ. M_1 transp. नौ and बलवत्. N M_1 om. वै. G_4 transp. बलवत् and वै. N नरेंद्र (for विवृद्धम्). — c) $Ś_1$ K D_5 M_1 transp. आवां and प्राप्तौ. $D_{1.2}$ ins. हि after आवां. K_3 M संप्रवेशे; $D_{1.3}$ त्वत्सकाशं; T G संप्रवेष्टुं. B Dc Dn $D_{4.6}$ प्राप्ताविहावामतिथी प्रवेशं. — d) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B D (except Dc) द्वारपतेस्; K_4m द्वारपाले.

4 a) N T_2 $G_{3.4}$ ऐंद्रद्युम्ने. — b) Dn_2 जनकं वै; G_4 जनकं तं (for जनकेन्द्रं). $D_{1.2}$ विवक्षू वै जनकं संप्रयातौ. — c) M_2 मा (for न). T_3 क्रुद्धो; G_1 क्रुद्धौ (for क्रोधाद्). $Ś_1$ व्यधनेन; K_2 वाधनेन (for व्याधिनैव). $K_{1.3.4}$ B Dc Dn $D_{1-4.6}$ तौ वै ($K_{1.4}$ D_3 तव; K_3 स च; $D_{1.2}$ आवां) क्रोधव्याधिना दह्यमानौ. — d) $Ś_1$ K_2 D_5 संयोजये. M_1 ins. [आ]वां after °योजय. $Ś_1$ K_2 द्वारपाले. M_2 क्षणे त्वा (for क्षणेन). $K_{1.3.4}$ B Dc Dn $D_{1-4.6}$ वयं (K_1 $D_{1.3}$ अयं; K_3 स्वयं; K_4 आवां) च नौ द्वारपालो रुणद्धि. — After 4, $D_{1.2}$ ins.:

654* मा च त्वमावां व्याधिना तप्यमाना-
वभिभू त्वं बालकौ बालिशौ च ।
समायातौ मातुलभागिनेयौ
संमोक्तव्यौ द्वारपाल क्षणेऽस्मिन् ।

5 a) $Ś_1$ B Dc $D_{4.6}$ T_2 $G_{2.3}$ M वंदेः; $K_{1.2.4}$ Dn D_5 T_1 G_4 वंदे. $Ś_1$ K_{1-3} स्मः; D_3 हि; D_5 भो (for स्म). — b) K_3 तं वाक्यं (for वाक्यं च). T G मयेरितं त्वं (for मयेर्य°). B_4 M निबोध तद्वा(M_2 तं वा)क्यमितोधिगम्य. — c) $Ś_1$ K D_3 विप्र; G_4 वृद्धा (for विप्रा). D_1 ममैव वाक्यं च ततोधिगम्य. — d) D_1 न वै; G_4 विप्रा (for वृद्धा). K_4 D_3 विद्वांसश्च; B Dn $D_{4.6}$ विदग्धाः; D_1 बालाः; D_2 ये स्युः; S ह्यत्र (for विद्वांसः). B Dn $D_{4.6}$ [अ]त्र विप्राः (for द्विजाग्र्याः). — After 5, $Ś_1$ $K_{1.2}$ ins. a colophon.

6 b) T G M_1 मया (for मम). B Dn $D_{2.4.6}$ M_2 युक्तं प्रवेष्टुं मम द्वारपाल. — d) $Ś_1$ K $D_{1.3}$ वे(D_1 वा)दप्रवादेन; D_5 M वेद(M_1 देव)प्रतापेन; T G तपःप्रभावे(G_4 °वेशे)न. B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ समन्विताश्च; T G निवेशनार्हाः.

7 b) T G ज्ञानागमैश्च. $D_{1.2}$ M चैव (for चापि). D_1 गताश्च (for गताः स्म). M परे निविष्टाः (for गताः स्म निष्ठाम्). — c) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B Dn_1 D_5 T_1 G इत्येव (for इत्यव-). — d) $Ś_1$ K_2 हि (for ऽपि). S दहते.

8 a) K_4 T_1 $G_{1.2.4}$ ईरयन्; M_1 ईरयेर्; M_2 ईरयेद् (for ईरय). Dn_2 M_1 देव° (for वेद°). — b) $Ś_1$ K D_5 हि विप्र; T_1 विजानन्; G_1 विजानात्; M_1 विराजन् (for विराजम्). — d) B Dc Dn $D_{4.6}$ दुर्लभो (B_1 °र्बलो) वै मनीषी.

अष्टावक्र उवाच।

न ज्ञायते कायवृद्ध्या विवृद्धि-
र्यथाष्ठीला शाल्मलेः संप्रवृद्धा।
ह्रस्वोऽल्पकायः फलितो विवृद्धो
यश्चाफलस्तस्य न वृद्धभावः॥ ९

द्वारपाल उवाच।

वृद्धेभ्य एवेह मतिं स्म बाला
गृह्णन्ति कालेन भवन्ति वृद्धाः।
न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं
कस्माद्बालो वृद्ध इवावभाषसे॥ १०

अष्टावक्र उवाच।

न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः।
बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः॥ ११

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान्॥ १२

दिदृक्षुरस्मि संप्राप्तो बन्दिनं राजसंसदि।
निवेदयस्व मां द्वाःस्थ राज्ञे पुष्करमालिने॥ १३

द्रष्टास्यद्य वदतो द्वारपाल
मनीषिभिः सह वादे विवृद्धे।
उताहो वाप्युच्चतां नीचतां वा
तूष्णीं भूतेष्वथ सर्वेषु चाद्य॥ १४

द्वारपाल उवाच।

कथं यज्ञं दशवर्षो विशेस्त्वं
विनीतानां विदुषां संप्रवेश्यम्।
उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं
प्रवेशने कुरु यत्नं यथावत्॥ १५

C. 3. 10636
B. 3. 133. 16
K. 3. 135. 17

---

9 a) D1. 2 न सा वृद्धिर्या च कायस्य वृद्धिः. — b) G2 M शल्मलेः. Ś1 K1. 2 यथा वने शल्मलिः संप्रवृद्धः; Dc D1 T1 G4 यथाष्ठीलाः शाल्मलेः संप्रवृद्धाः. — c) T2 G2–4 यश्च (for ह्रस्वो). M [ऽ]ल्पको यः (for ऽल्पकायः). D1 सुप्रवृद्धो; D2 T2 G3 संप्रवृद्धो; T1 G1. 4 स वृक्षो; G2 M स वृद्धो (for विवृद्धो). — d) K1 यच्चा°; B1 T1 यथा°; D1 यस्मा° (for यश्चा°). T2 G1–3 M1 नो (for न).

10 G1 om. the ref. B1 Dc1 द्वाःस्थ उ°. — a) Ś1 K1–3 एवेत्य (for एवेह). T2 (after corr.) G3 मतीस्; G4 मतिस्. Ś1 K1. 2 सु-; D1 च; T2 G3. 4 तु (for स्म). — c) T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 ज्ञातुम् (for ज्ञानम्). Ś1 K1 D2 अल्पजातेन; K3. 4 Dc D1. 3 °वीर्येण. — d) Ś1 K1–3 प्रज्ञ; K4 D3 M प्राज्ञ; B Dc Dn D1. 3. 4–6 स्थविर (for वृद्ध). Ś1 K1–3 D1. 2 T2 G3 [आ]बभाषे; K4 B1 Dc D3 T1 G1 M [अ]भिभाषसे; Dn D4–6 प्रभाषसे (for [अ]वभाषसे).

11 =(var.) Manu 2. 156. — a) Hypermetric! Ś1 K1. 3 D1. 2 वृद्धो (for स्थविरो). K4 D3 स स्याद् (for भवति). — c) D1. 2 यो वै युवाप्यधीयानः (cf. Manu, *loc. cit.*).

12 =Manu 2. 154. — b) Dc D1 S (except M2) वित्तैर्न च (for वित्तेन न).

13 b) S (mostly) वंदिनं. — c) T2 G3. 4 विद्वन्; many MSS. द्वास्थ (for द्वाःस्थ).

14 a) K4 द्दयसेद्य (for द्रष्टा°). G2. 4 ह्यद्य (for [अ]द्य). Ś1 ब्रुवतो; T1 G1. 2. 4 [आ]वयोर् (for वदतो). T2 G3 ins. अस्मान् after वदतो (anuṣṭubh rhythm); see below B D. K1 द्रष्टास्यत्येभ्यक्ष्यते द्वारपाल. — For 14^{ab}, B D subst. (changing over to anuṣṭubh rhythm):

655* द्रष्टास्यद्य वदतोऽस्मान्द्वारपाल मनीषिभिः।
सह वादे विवृद्धे तु बन्दिनं चापि निर्जितम्॥

[(L. 1) D1. 2 द्रष्टव्योत्र महाप्राज्ञ. — (L. 2) D1. 2 उच्चताप्यथ नीचता.]

— K4 T2 G3 ins. after 14^{ab}: B D (except D1. 2) ins. after 655*:

656* पश्यन्तु विप्राः परिपूर्णविद्याः
सहैव राज्ञा सपुरोधमुख्याः।

[(L. 2) K4 सपुरोहितेन (for सपुरोध°).]

— D1. 2 om. 14^{cd}. — c) M1 स्विद् (for वापि). — d) B1 S [ए]षु; B2–4 Dn D4–6 [ए]व (for [अ]थ). Ś1 चास्य; B Dn D4. 6 T2 G (G1 corrupt) [अ]थाद्य; T1 चाथ; M [अ]थो वै (for चाद्य).

15 T G2. 3 द्वास्थः (for द्वारपाल उ°). — a) D1. 2 [ऽ]द्य विप्र (for विशेस्त्वं). — After 15^{a}, D1. 2 ins.:

657* प्रवेक्ष्यसे बन्दिनं नानुमन्य।

— b) Ś1 K1. 2 संप्रविश्यं; B Dc2 Dn D4–6 T2 G1. 3 M संप्रवेशं; T1 G2. 4 संप्रवेशः. D1. 2 विनीतानां स्थविराणां प्रविश्यं. — T1 om. 15^{cd}; D1 om. 15^{d}. — T2 G2–4 M1 ins. after 15: T1 (which om. 15^{cd}) ins. after

C. 3. 10637
B. 3. 133. 17
K. 3. 135. 19

अष्टावक्र उवाच ।

भो भो राजञ्जनकानां वरिष्ठ
सभाज्यस्त्वं त्वयि सर्वं समृद्धम् ।
त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियानां
ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १६

विद्वान्बन्दी वेदविदो निगृह्य
वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः ।
त्वया निसृष्टैः पुरुषैराप्तकृद्भि-
र्जले सर्वान्मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ १७

स तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशा-
द्ब्रह्माद्वैतं कथयितुमागतोऽस्मि ।
क्वासौ बन्दी यावदेनं समेत्य
नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ १८

राजोवाच ।

आशंससे बन्दिनं त्वं विजेतु-
मविज्ञात्वा वाक्यबलं परस्य ।
विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं
दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्वादशीलैः ॥ १९

अष्टावक्र उवाच ।

विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि

15^{ab}:

658* एष राजा संश्रवणे स्थितस्ते
स्तुह्येनं त्वं वचसा संस्कृतेन ।
स चानुज्ञां दास्यति प्रीतियुक्तः
प्रवेशने यच्च किंचित्तवेष्टम् ।

16 ^{b}) $K_{1.2.4}$ D_1 सभार्यस्त्वं; K_3 $D_{2.3}$ (before corr.) सभाग्यस्त्वं; B Dn $D_{3.4.6}$ T_2 G_3 त्वं वै सम्राट्; Dc सम्राट् त्वं वै; T_1 G_1 सुसाम्राज्यं; T_2 (before corr.) G_4 साम्राज्यं यत्; G_2 साम्राज्यं वै; M_1 सम्राट् त्वं; M_2 साम्राज्यं त्वं (for सभाज्यस्त्वं). — ^{c}) Dc $D_{1.2}$ M वै (for वा). T_2 $G_{2.3}$ M याज्ञियानां.

17 ^{a}) $K_{1.2}$ (by transp.) बंदी विद्वान्; Dn_1. n_3 D_2 वृद्धान्बंदी. S (mostly) वंदी. K_4 B D (except $D_{1-3.5}$). T_2 (before corr.) G_3 वाद° (for वेद°). $K_{1.2}$ विगृह्य. — ^{b}) D_2 रुग्णान् (for भग्नान्). D_1 T_1 G_1 वादे न (D_1 तु) भग्नान्प्रति°. — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} D_3 सृष्टैः; B Dc Dn $D_{4.6}$ [अ]भिसृष्टैः; $D_{1.2}$ T_2 $G_{3.4}$ वि°; D_5 [अ]नु° (for नि°).

18 ^{a}) B $D_{4.6}$ M_2 स तं (B_2 सुतं); Dc T_2 G_{2-4} एतत्; Dn सोहं; T_1 G_1 तदहं; M_1 तद्वै (for स तत्). $D_{1.2}$ ततोहं वै (for स तच्छ्रुत्वा). $B_{1.3}$ D_1 T G समीपे; $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ सकाशे; M समीपाद् (for सकाशाद्). — ^{b}) $Ś_1$ K_4 $D_{1.2}$ T_1 G_1 ब्रह्माद्य वै; K_1 ब्रह्मादिभिः; $K_{2.3}$ B_4 Dn $D_{4.6}$ ब्रह्माद्वैतं; B_2 ब्रह्मद्वैतं; D_3 T_2 G_{2-4} ब्रह्माद्यं वै; D_5 ब्रह्मग्नं वै. $D_{1.2}$ शंसितुम् (for कथयितुम्). — ^{c}) S वंदी.

19 K_1 om. the ref. $D_{1.2}$ जनक उ°. — ^{a}) K_2 B Dn D_{4-6} T_1 वै (for त्वं). — ^{b}) K_1 सोविज्ञात्वा; K_2 B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} अविज्ञाय त्वं; B_1 D_1 अविज्ञाता; D_2 अविज्ञाय; T_1 G_1 विज्ञाय वा (for अविज्ञात्वा). Dc वाक्यवरं; G_2 वादबलं. T $G_{2.3}$ M त्वमस्य; G_1 त्वमस्मि (for परस्य). K_4 अविज्ञाय वाक्यं च बलं परस्य; G_4 अज्ञाय वाक्यं च बलं त्वमस्य. — ^{c}) T_2 G_{2-4} अज्ञात° (for विज्ञात°). Dc वाक्य° (for शक्य°). — ^{d}) K_4 Dc_1 Dn $D_{4.6}$ T_1 G_1 वेद° (for वाद°). — After 19, K_4 B_{2-4} Dc Dn $D_{4.5}$ (marg.).$_6$ T G ins.:

659* आशंससे त्वं बन्दिनं वै विजेतु-
मविज्ञात्वा तु बलं बन्दिनोऽस्य ।
समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं
न शोभन्ते भास्करेणेव ताराः ।
आशंसन्तो बन्दिनं जेतुकामा- [5]
स्तस्यान्तिकं प्राप्य विलुप्तशोभाः ।
विज्ञानमत्ता निःसृताश्चैव तात
कथं सदस्यैर्वचनं विस्तरेयुः ।

[Lines 1–2 = (var.) 19^{ab}. — (L. 1) B_4 D_5 T_1 आशंसमानो; T_2 G °माना (for °से त्वं). T G कुमारः (for विजेतुम्). — (L. 2) B_2 अविज्ञाय. K_4 D_5 ते बलं; B_4 वाग्बलं. K_4 D_5 हि (for ऽस्य). T_1 अविज्ञाना वंदिना हंत जेतुं; T_2 G अविज्ञानात्ते ह्य(G_1 °त्तम)शक्ता विजेतुं. — (L. 3) K_4 D_5 संघशस्ते (for तेन पूर्वं). — (L. 5) T G आशानुबंधो हि तवात्र यत्नः ($G_{1.2}$ यत्तत्). — (L. 6) T G स वंदिमासाद्य तथा विनश्यति (T_1 °द्य सदोधिगच्छेत्; G_1 °द्य सदोथ गच्छेत्; G_4 °द्यं तवाद्य नश्यति). — (L. 7) K_4 D_5 विज्ञानवंतो निभृताश्च तात; T G विज्ञानवंतो निकृतास्तु (T_1 G_1 °ता यत्र) तात. — (L. 8) K_4 D_5 कथं सदसि त्वमिमं वै समर्थः; T G कथं सदस्तर्तुमिदं समर्थः.]

20 ^{a}) Dc $D_{1.2}$ न नु; S (except G_1) न तु. $D_{1.2}$ मादृशेन; T_2 $G_{3.4}$ मादृशैरिह. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_3 सोहंकृतस्; $D_{1.2}$ नांगी°; G_4 डंभी°. $D_{1.2}$ तैश्च (for तेन). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B Dc Dn D_{3-6} इवाचलाक्षं (for इवाब°). K_3

सिंहीकृतस्तेन वदत्यभीतः ।
समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य
मार्गे भग्नं शकटमिवाबलाक्षम् ॥ २०
राजोवाच ।
षण्णाभेर्द्वादशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।
यस्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २१
अष्टावक्र उवाच ।
चतुर्विंशतिपर्व त्वां षण्णाभि द्वादशप्रधि ।
तत्त्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥ २२
राजोवाच ।
वडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम् ।
कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥ २३
अष्टावक्र उवाच ।
मा स्म ते ते गृहे राजञ्शात्रवाणामपि ध्रुवम् ।
वातसारथिराधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च तम् ॥ २४
राजोवाच ।
किं स्वित्सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति ।
कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ २५
अष्टावक्र उवाच ।
मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ २६
राजोवाच ।
न त्वा मन्ये मानुषं देवसत्त्वं
न त्वं बालः स्थविरस्त्वं मतो मे ।
न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे
तस्माद्द्वारं वितराम्येष बन्दी ॥ २७

C. 3. 10650
B. 3. 133. 30
K. 3. 135. 32

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

$D_{1.2}$ M_1 मार्गौ भग्नः शकट इवाबलाक्षः.

21 [a]) N त्रिंशकद्वादशांग($Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 °शार-; B Dn °शांश)स्य; T_1 G_1 षण्णाभेर्द्वादशारस्य. — [d]) $G_{2.4}$ वरः (for परः).

22 M_1 om. (hapl.) 22–23. — [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ °पर्वार्धं; K_3 M_2 °पर्व त्वा; K_4 D_5 °पर्व तु; $D_{1.2}$ °पर्वाद्यं; D_3 G_2 °पर्व त्वं; T $G_{1.3.4}$ °पर्वत्वात्. — [b]) K_1 द्वादशाप्रति; T_1 G_4 M_2 द्वादशः पथि; G_1 द्वादशः प्रथिः; G_2 द्वादशप्रथि. — [c]) $Ś_1$ $K_{2.3}$ Dc D_3 च; K_1 मे; K_4 D_1 वतं; D_2 त्वं (for वै). — [d]) MSS. °गतिः, °गतिं also.

23 M_1 om. 23 (cf. v.l. 22). — [a]) S बडवे, बडबे. K_4 B_2 $D_{2.3}$ संपृक्ते; G_4 संवृत्ते. — [b]) T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 श्येनं पाते. — G_1 om. 23^{cd}.

24 [a]) $D_{1.3}$ मास्तु (for मा स्म). S भूत् (G_2 भूस्) (for the *first* ते). T_2 G_{2-4} त्वद्; M स्व- (for the *second* ते). K_3 स्यातां (for राजन्). — [b]) K_3 इह; T_2 G_{2-4} वेद् (for अपि). $Ś_1$ $K_{1.4}$ (before corr.) ध्रुवे. — [c]) $Ś_1$ °सारथिम्. $Ś_1$ आगंतु; K B Dc Dn D_{4-6} आगंता (K_3 आधत्ता); D_{1-3} T_1 G_1 आधाता; T_2 G_3 आधत्त; M आहर्ता (for आधत्ते); cf. 23^c. — [d]) = (var.) 23^d. $Ś_1$ K_1 ते; K_4 यं (for तम्). B_1 नृप (for च तम्).

25 [a]) Hypermetric! Dn_1. n_2 स्वप्नङ्; $D_{1.2}$ M सुप्तो; G_1 सुप्तान् (for सुप्तं). T G om. न. $Ś_1$ K D_{1-3} M निमिषेत्; B_4 (corrupt) [अ]ति सति (for निमिषति). ❀ Cn : स्वप्नङिति स्वपितृषोर्नजिङिति। जकारान्तस्य स्वप्नजशब्दस्य स्वप्नावस्थावद्वाचित्वम्। सुषुप्त्यवस्थां प्राप्तं किं न निमिषति लुप्तदृङ् न भवतीति प्रश्नार्थः। ❀ — [b]) T_2 $G_{3.4}$ जानन् (for जातं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ चोपते; T_2 G_{2-4} चेंगते (cf. v.l. 26).

26 D_1 om. (hapl.) 26. — [a]) T G om. न. $K_{1.2.4}$ M_2 निमिषेद्. — [b]) T_1 अंडे जातं; M_2 अंडाज्जातं. K_1 चोपते; T_2 G_{2-4} चेंगते (cf. v.l. 25).

27 [a]) All MSS. except $Ś_1$ K_{1-3} M_2 त्वां (for त्वा). $K_{3.4}$ B D (except $D_{1.5}$) G_4 M_1 देवसत्त्व. — [b]) $Ś_1$ B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ सं- (for the *second* त्वं). — [c]) D_1 G_2 M_1 वाक्प्रलापैस्. — [d]) Dc T_2 G_{2-4} विद्वन्; M_2 वादिन् (for बन्दी).

Colophon om. in $Ś_1$ $K_{1.2}$. — *Major parvan :* T_2 G_{2-4} M_1 आरण्य. — *Sub-parvan :* D_3 तीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय. K_3 $D_{1.5}$ (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय; and K_4 B Dc Dn_1. n_3 $D_{2.4.6}$ T $G_{1.3}$, likewise, only अष्टावक्रीय (G_1 °वक्रोपाख्यान). — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn_1 132; Dn_2. n_3 133 (as in text); D_1 139; S 134 (M_2 136). — *Śloka no. :* Dn 30; D_1 28.

१३४

C. 3. 10651
B. 3. 134. 1
K. 3. 136. 1

अष्टावक्र उवाच ।
अत्रोग्रसेनसमितेषु राज-
न्समागतेष्वप्रतिमेषु राजसु ।
न वै विवित्सान्तरमस्ति वादिनां
महाजले हंसनिनादिनामिव ॥ १
न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानि-
न्ग्लहं प्रपन्नः सरितामिवागमः ।
हुताशनस्येव समिद्धतेजसः
स्थिरो भवस्वेह ममाद्य बन्दिन् ॥ २

बन्द्युवाच ।
व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोधय
आशीविषं सृक्किणी लेलिहानम् ।
पदाहतस्येव शिरोऽभिहत्य
नादष्टो वै मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥ ३
यो वै दर्पात्संहननोपपन्नः
सुदुर्बलः पर्वतमाविहन्ति ।
तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्यते
न चैव शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ४

134

1 a) Ś1 K1 °सेनः. Dn2 °प्रमुखेषु; D1. 3 °स्वमितेषु; M °समितौ तु (for °समितेषु). Ś1 K D1-3. 5 राजसु (see below); M सत्रे (for राजन्). — b) K1. 2 स सागरेषु (for समा°). Ś1 K D1-3. 5 राजन् (see above); T1 सत्सु (for राजसु). — c) G2. 4 मे (for वै). T1 विवक्षांतरम्; G2 विवत्सांतरम्. Ś1 K1. 2 न वै तितिक्षाम्यहमत्र वादिनः; K3. 4 D5 न वै विवक्षांतरमत्र वादिनां; B Dc Dn D3 (marg. sec. m.). 4. 6 नावैमि बंदिं वरमत्र वादिनां; D1-3 न वै तितिक्षाम्यहमद्य वादिनां. — d) S (except G1 M2) महाजने. K3. 4 T1 G1 हंसविवादिनां; D1 G4 °विनादितां; D2. 3 T2 G3. 3 M °विनादिनां; D5 हंस च वादिनां. Ś1 महाहंसः सरसि निनादिनामिव; K1. 2 महाहंसाः सरसि निरादिनामिव; B Dc Dn D4. 6 महाजले हंसमिवाददामि; D3 (marg. sec. m.) महाहंसः शरदि विनादिनामिव.

2 a) Ś1 K3 [अ]तिवादमानि; K1. 2 °वादमऽधिद्; K4 D3. 5 °वादमानिन् (or °मानी). T1 G1 न वंदिनं (G1 मेद्य) वै मोक्ष्यति वादिमानी; T2 G3. 4 न मोक्ष्यसे वै वदमानो निमज्जन्; G2 न मोक्ष्यसे वदमानो हि मेद्य; M न मेद्य मोक्ष्यस्यतिवादवादिन्. — b) Ś1 B D1. 5 ग्रहं; K1. 2 गृह; K3. 4 (m as in text) Dc अहं; S जलं (for ग्लहं). T1 M2 प्रसक्तः; G1 प्रसक्तं. Dc इवागतः; T1 अवगाहः; T2 G2-4 इवाध्वगः. — c) K4 D1-3 G1 समृद्ध° (for समिद्ध°). — d) Ś1 K1. 2 स्थितो (for स्थिरो). S वंदिन्.

3 All MSS. except T G2. 4 M1 om. the ref. — a) S (except M2) om. मा. K1 बोधयस्व; K2 B4 Dn D3-6 प्रबोध; B1-3 विबोध; Dc निबोध; T G M1 बोधयित्वा; M2 बुबोधीर् (for प्रबो°). — b) MSS. सृग्विनी, सृक्किणी, सृक्किणि, सृक्कणी, सृक्कणी, etc. B1 (m as in text) D (except D1-3. 5) संलिहानं. — c) K1. 4 B1. 4m Dc D1-3 पदा स तस्य; K3 पदाग्रतस्य; D4. 6 G1. 2. 4 M1 पदाहितस्य; T1 पादाहतस्य. Ś1 K1. 4 B1. 4 G2. 4 M2 [ए]व; K2 B4m Dn D4-6 T G1. 3 [इ]ह (for [इ]व). K1 [ऽ]भिहन्व; K3 T1 G1 M2 निहत्य; K4 [ऽ]भिहन्यान्. — d) K1 न दृश्यसे; T2 (before corr.) तेनादत्ते; G4 तेनादष्टो (for नादष्टो वै). K1. 3. 4 B1 D1-3 मे; T1 G1. 2 [ऽ]यं (for वै). T1 G1 M2 मोक्ष्यते.

4 a) D1. 2 T1 G1. 2. 4 [उ]पपन्नं. — b) Ś1 K1. 3. 4 D1. 2 आविखाति; D3 अभिहन्यात्; T1 अभिघाति; T2 G2-4 आशु हंति; G1 M अभिहंति. — c) K1 [ऽ]वशीर्यते; B4 Dn D4. 6 विदीर्यते. — d) S चापि (for चैव). T2 G2-4 च (for हि).

5 Before 5, S (except M2) ins. अष्टावक्रः. — c) Ś1 K1. 4 D1 नीचैर्भूताश्च; K3 D3. 5 T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M निकर्षभूता; D2. 3 (sup. lin.) नीचीभूताश्च (for निकृष्ट°). — d) K1. 4 अनुडुहो; B Dn D4. 6 T2 G3 ह्यनडुहो. — After 5, D1. 2 ins.:

660* आसनं तु समास्थैवं संवादं बन्दिना सह ।
अष्टावक्रः संचिकीर्षन्प्रजगर्ह हसन्मुहुः ।

D1 cont.: K1. 2 B Dc Dn D4. 6 T2 (marg. sec. m.) G3 ins. after 5:

661* यथा महेन्द्रः प्रवरः सुराणां
नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव ।

सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्येव पर्वताः ।
निकृष्टभूता राजानो वत्सा अनडुहो यथा ॥ ५

लोमश उवाच ।

अष्टावक्रः समितौ गर्जमानो
जातक्रोधो बन्दिनमाह राजन् ।
उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि
वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ६

बन्द्युवाच ।

एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यते
एकः सूर्यः सर्वमिदं प्रभासते ।
एको वीरो देवराजो निहन्ता
यमः पितॄणामीश्वरश्चैक एव ॥ ७

अष्टावक्र उवाच ।

द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ
द्वौ देवर्षी नारदः पर्वतश्च ।
द्वावश्विनौ द्वे च रथस्य चक्रे
भार्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा ॥ ८

बन्द्युवाच ।

त्रिः सूयते कर्मणा वै प्रजेयं
त्रयो युक्ता वाजपेयं वहन्ति ।
अध्वर्यवस्त्रिषवणानि तन्वते
त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः ॥ ९

अष्टावक्र उवाच ।

चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं
चत्वारो युक्ता यज्ञमिमं वहन्ति ।
दिशश्चतस्रश्चतुरश्च वर्णा-
श्चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता ॥ १०

बन्द्युवाच ।

पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्ति-
र्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि ।
दृष्टा वेदे पञ्चचूडाश्च पञ्च
लोके ख्यातं पञ्चनदं च पुण्यम् ॥ ११

अष्टावक्र उवाच ।

षडाधाने दक्षिणामाहुरेके

C. 3. 10663
B. 3. 134. 13
K. 3. 136. 13

तथा नृपाणां प्रवरस्त्वमेको
बन्दिं समभ्यानय मत्सकाशम् ।

[(L. 3) B4 D1 एव (for एको). — (L. 4) B1 समाह्वानय; B3 समेत्यानय; B4 समाभ्या° ; D1 ममाभ्या°. B4 D1 वै सकाशं; Dc मे समीपं.]

6 G1 M om. the ref. — a) N (except K2. 4 D1. 2) ins. एवं *before* अष्टावक्रः. Ś1 K1–3 B D (except D1. 2) हि गर्जन्; Dc हि राजन् (for गर्ज°). — b) S (mostly) वंदिनम्. Ś1 K1. 2 आजुहाव (for आह राजन्). — c) Ś1 K D1–3. 5 [ऽ]थ; M तु (for च). Ś1 K1–3 D1. 2. 5 प्र- (for मे). — d) Ś1 K1. 4 [ए]व; D1 T1 M वा (for च). T2 G2–4 [अ]हम् (for चापि).

7 b) N विभाति (for प्रभासते). — c) B2–4 Dn D4. 6 T2 G3. 4 [ऽ]रिहंता; D1–3 हिनस्ति; D5 T1 नियंता; G2 विहंता (for निहन्ता). — d) Dc2 चैव एकः; M चैवमेकः (for चैक एव).

8 a) G4 सहायौ (for सखायौ). — b) B Dn D4. 6 नारदपर्वतौ (for नारदः पर्वतश्च). — c) Ś1 K1. 2 रथस्यैव; K3 च रथे च; B1–3 D (except D1–3) रथस्यापि (for च रथस्य).

9 a) Ś1 K1. 2 transp. सूयते and कर्मणा. B2 प्रसूयति; B4 प्रसूयते; Dc प्रसूते (for सूयते). G1 त्रिः सूयंते कर्मणा प्राणिनस्ते. — b) B2. 3m चरंति (for वहन्ति). — c) Ś1 B1. 4 Dc D1. 5 त्रिः सवनानि; K B2. 3 Dn D3. 4. 6 त्रिसव- (K3 त्रिवस)नानि. D1. 2 तत्वतः; D3 चैव; G4 कुर्वते (for तन्वते).

10 a) Ś1 K1 निकेतुश्च; K3. 4 D1–3 °तश्च; T2 G2–4 °तनं (for °तं). — b) Cf. 9b. B D (except D1–3. 5) वर्णा (for युक्ता). — c) T G2–4 वेदाश्च (for वर्णाश्च). N दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयं च. — d) T2 G3 चतुष्पादा.

11 a) Ś1 K1. 2 D5 पंच पादा. — b) T1 om. एव. Ś1 K1–3 Dc D3 यज्ञाः पंचोक्ताः (Ś1 K1 °क्तः) पंच चैवेंद्रियाणि; K4 D1. 2. 5 यज्ञाः पंच पंच चैवेंद्रि° ; G1 पंचैव यज्ञास्त्वथ पंचेंद्रि°. — c) K3 D1. 2 देवे (for वेदे). N (except Ś1 K2. 3 D5) पंचचूडाप्सराश्च; T1 °चूडाश्च लोके. — d) T1 पंच (for लोके). Ś1 K1. 2 विख्यातं (for ख्यातं). Dc तीर्थं (for पुण्यम्).

12 a) Ś1 K D1–3. 5 दक्षिणा. K3 चाहुर्. — b)

षडेवेमे ऋतवः कालचक्रम् ।
षडिन्द्रियाण्युत षट्ट कृत्तिकाश्च
षट्ट साद्यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १२

बन्दुवाच ।

सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः
सप्त छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति ।
सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि
सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥ १३

अष्टावक्र उवाच ।

अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति
तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती ।
अष्टौ वसूञ्शुश्रुम देवतासु
यूपश्चाष्टाश्रिर्विहितः सर्वयज्ञः ॥ १४

बन्दुवाच ।

नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितॄणां
तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम् ।
नवाक्षरा बृहती संप्रदिष्टा
नवयोगो गणनामेति शश्वत् ॥ १५

अष्टावक्र उवाच ।

दशा दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दश पूर्णं शतानि ।
दशैव मासान्बिभ्रति गर्भवत्यो
दशेरका दश दाशा दशार्णाः ॥ १६

बन्दुवाच ।

एकादशैकादशिनः पशूना-
मेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः ।
एकादश प्राणभृतां विकारा
एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥ १७

अष्टावक्र उवाच ।

संवत्सरं द्वादश मासमाहु-
र्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि ।
द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो
द्वादशादित्यान्कथयन्तीह विप्राः ॥ १८

बन्दुवाच ।

त्रयोदशी तिथिरुक्ता महोग्रा
त्रयोदशद्वीपवती मही च ॥ १९

$B_{1.3.4}$ $D_{4.6}$ G_1 षड्ढ वै च; Dc Dn षट्ट चैव (for षडेव). B_2 चेमे; G_1 वै (for [इ]मे). B_3 धातवः (for ऋ°). — [d]) $Ś_1$ K_4 D_{1-3} सद्यस्काः; K_3 यद्यस्काः; T_2 $G_{1.3}$ M_1 वै यज्ञाः; $G_{2.4}$ एव यज्ञाः (for साद्यस्काः). $Ś_1$ K_2 D_5 सर्वदेहेषु.

13 [a]) $Ś_1$ K_2 D_5 सप्तारण्याः; K_1 Dn_{2}. n_3 D_4 सप्त वान्याः; B Dc सप्त धान्याः (for सप्त वन्याः). — [c]) D_3m वाराश्च यत्र (for चाप्यर्हणानि). — [d]) B_2 सप्तस्वरा; D_3 (m as in text) सप्तशूरा (for सप्ततन्त्री). $D_{3.5}$ G_1 चापि (for चैव). $Ś_1$ K Dc $D_{1.2}$ सप्तस्वरा (K_3 D_1 °राः) प्रथिता चापि वीणा.

14 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.2.5}$ वदंति (for वहन्ति). T_2 G अष्टौ दिगीशान्यतमानान्वदंति (G_1 अष्टौ दिगीशाः प्रतिमानं वहंति). — [c]) $K_{3.4}$ D_{1-3} शुश्रुमो. — [d]) D_1 T_1 M अष्टाश्रीर्. $K_{2.3}$ $D_{1.3}$ सार्वयज्ञः; Dn $D_{4.6}$ T_1 G_1 M संर्वयज्ञे. D_6 यूपा अष्टौ विहिताः सर्वयज्ञाः; T_2 G_{2-4} यूपश्चाष्टाश्रिः सर्वयज्ञेषु दृष्टः.

15 [a]) T_1 G_1 M_1 नव वेदोक्ताः (for नवैवोक्ताः). — [d]) K_2 Dc Dn $D_{4.5}$ T_2 G_{2-4} नवैव योगो; $B_{1.2}$ नवायोगो; B_4 नवधा योगो; D_8 नावायोगो. G_1 M विश्वं (for शश्वत्).

16 [a]) $Ś_1$ दिशा; B Dc Dn D_6 T_2 G_3 दिशो; D_4 देशो (for दशा). S पुरुषस्येह लोके. — [b]) $Ś_1$ ईयुर् (for आहुर्). — B_{2-4} om. 16^{cd}. — [d]) $Ś_1$ K_1 Dc_2 $D_{1.2}$ दाशेरका; $K_{2.3}$ Dc_1 Dn D_{3-6} T $G_{1.3.4}$ दशैरका; B_1 दशेरकान्. $Ś_1$ K_2 Dn $D_{4.6}$ दश दासा; K_4 दिश**; $D_{1.2}$ दश दिशो; G_1 दश देशा (for दश दाशा). N दशार्हाः.

17 [a]) T_2 G_{2-4} [ए]कादशिनां; M_2 °दशनिः. M पृथिव्याम् (for पशूनाम्). — [b]) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{2.3.5}$ एकादशैकत्र (for °शैवात्र). K_4 एकादशैकाः प्रभवंति यूपाः.

18 [b]) $K_{1.4}$ Dc_2 पादौ; $D_{1.2}$ पादा (for पादो). — [c]) Dc_2 सुद्वादशाहाः (for द्वादशाहः). $Ś_1$ $K_{1.2}$ पुण्यकृतो; K_3 $G_{2.4}$ प्रकृतो; Dc T_1 G_1 M_1 प्राकृत- (for प्राकृतो). — [d]) $Ś_1$ K_{1-3} वीराः; K_4 $B_{1.3.4}$ D (except D_5) धीराः (for विप्राः).

19 [a]) B D (except $D_{1-3.5}$) प्रशास्ता (for महोग्रा).

लोमश उवाच ।
एतावदुक्त्वा विरराम बन्दी
श्लोकस्यार्धं व्याजहाराष्टवक्रः ।
त्रयोदशाहानि ससार केशी
त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥ २०
ततो महानुदतिष्ठन्निनाद-
स्तूष्णींभूतं सूतपुत्रं निशम्य ।
अधोमुखं ध्यानपरं तदानी-
मष्टावक्रं चाप्युदीर्यन्तमेव ॥ २१
तस्मिंस्तथा संकुले वर्तमाने
स्फीते यज्ञे जनकस्याथ राज्ञः ।
अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयु-
र्विप्राः सर्वे प्राञ्जलयः प्रतीताः ॥ २२
अष्टावक्र उवाच ।
अनेन वै ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो
वादे जित्वा सलिले मज्जिताः किल ।
तानेव धर्मानयमद्य बन्दी
प्राप्नोतु गृह्याप्सु निमज्जयैनम् ॥ २३
बन्द्युवाच ।
अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञ-
स्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै ।
सत्रेण ते जनक तुल्यकालं
तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाग्र्याः ॥ २४
एते सर्वे वरुणस्योत यज्ञं
द्रष्टुं गता इह आयान्ति भूयः ।
अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं
यस्य हेतोर्जनितारं समेष्ये ॥ २५
अष्टावक्र उवाच ।
विप्राः समुद्राम्भसि मज्जितास्ते
वाचा जिता मेधया आविदानाः ।

C. 3. 10676
B. 3. 134. 26
K. 3. 136. 26

— After 19[ab], K$_3$ D$_5$ read 21[ab].

20 K$_3$ Dc S (except T$_1$) om. the ref. — Before 20[cd], N (except Ś$_1$ K$_1$) G$_2$ M$_2$ ins. अष्टावक्र उ° (M$_2$ om. उ°). — [c]) Ś$_1$ K$_1$ त्रयोदशादीनि. K$_1$ वानरः (for केशी). — [d]) D$_3$ T$_1$ G$_{1.2}$ त्रयोदशानि (for °दशादीनि). T$_1$ °छंदांस्यथाहुः. G$_1$ om. च.

21 Before 21, Ś$_1$ K B$_3$ Dc D$_{1-3.5}$ ins. लोमश उ°. — [b]) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ D$_{2.3}$ तूष्णी- (for तूष्णीं-). K$_3$ G$_1$ M निशाम्य.

22 Ś$_1$ K$_1$ om. 22[ab]; K$_3$ D$_5$ read it after 20[ab]. — [a]) B$_3$ G$_2$ M$_2$ तदा (for तथा). K$_{3.4}$ D$_{1-3}$ वर्तमाने विवादे (for संकुले वर्त°). — [b]) G$_1$ स्थिते (for स्फीते). K (K$_1$ om.) B Dc Dn$_2$. n$_3$ D$_{4.6}$ [उ]त (for [अ]थ). T$_2$ G$_{2-4}$ [आ]जमीढ (for [अ]थ राज्ञः). T$_1$ G$_1$ M$_2$ जग्मुः (for राज्ञः). — After 22, B$_{1.3}$ Dc D$_{1-3}$ S ins. an addl. colophon [*adhy. no.:* D$_1$ ·140; S 135 (M$_2$ 137)].

23 [a]) K$_2$ B$_{2-4}$ D (except D$_{1-3.5}$) T$_2$ G$_{2-4}$ [ए]व; K$_4$ [ए]के; D$_{1-3}$ ये (for वै). — [b]) B$_1$ (m as in text)$_{.2}$ Dc Dn D$_3$ (*sup. lin.*)$_{.4.6}$ T$_2$ (before corr.) G$_3$ प्राक्; D$_{1.2}$ वै; G$_1$ च (for किल). — [c]) D$_{1-3}$ सर्वान् (for धर्मान्). Ś$_1$ K Dn D$_{3-6}$ एव (for अद्य). — [d]) D$_{1.2}$ संप्राप्नुतां; T G प्राप्तो निगृह्य (for प्राप्नोतु गृह्य). K$_4$ D$_{3.5}$ नीत्वा (for गृह्य). K$_1$ Dn D$_{4.6}$ [आ]शु (for [अ]प्सु).

24 [a]) K$_4$ अहं हि पुत्रो. T$_2$ G [इ]ह (G$_1$ [ए]व) (for [उ]त). — D$_2$ om. (hapl.) 24[b]–25[a]. — [b]) G$_4$ स तत्र; M$_2$ तत्रापि (for तत्रास). Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ Dc D$_1$ T$_1$ G$_{1.2}$ M$_1$ om. आस. K$_2$ च (for वै). — [c]) K$_4$ समान° (for तुल्य°). — [d]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_2$ T$_2$ G$_{2-4}$ मे; K$_{3.4}$ D$_{1.3}$ वै (for ते). D$_3$ प्रेषितास्; T$_2$ G$_{2-4}$ प्रेरिता (for प्रहिता). Ś$_1$ K$_{1.2}$ संप्रहिता (for प्रहिता मे). K$_4$ B$_2$ D$_{1.3}$ ते; T G वै (for मे). T$_1$ द्विजाश्च (for द्विजाग्र्याः).

25 D$_2$ om. 25[a] (cf. v.l. 24). — [a]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ त एते; B$_1$ ते तु वै; B$_2$ Dc$_1$ Dn D$_{4.6}$ ते तु; B$_3$ Dc$_2$ T$_2$ (by corr.) G$_3$ ते वै; B$_4$ एते वै; D$_5$ य एते (for एते). B$_4$ D$_{1.3}$ M राज्ञो (for यज्ञं). — [b]) D$_{1.3}$ यज्ञं; M द्रष्टा (for द्रष्टुं). Ś$_1$ K B$_1$ Dc$_2$ D$_{3.5}$ गतास्ते; B$_4$ M यज्ञं; D$_1$ यातास्ते (for गता). Ś$_1$ इह यांति; K$_{1.2.4}$ D$_1$ इहायांति; B$_{1.3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ इम आयांति; B$_{2.4}$ M इममायांति; D$_5$ इहायांतु. — [c]) Ś$_1$ B$_1$ G$_4$ पूजयेः; K$_4$ पूजयन्; D$_{1-3}$ T$_1$ M पूजय.

26 [a]) T$_1$ निर्जितास् (for मज्जितास्). K$_{2.4}$ B D M ये (for ते). — [b]) B$_4$ D$_6$ वादे (for वाचा). To avoid hiatus, B Dc D$_1$ T$_2$ (by corr.) G$_3$ चाविदानाः; Dn D$_{2.3.6}$ वा° (for आ°). — [c]) B$_3$ G$_1$ तन्; Dc तान्

C. 3. 10676
B. 3. 134. 26
K. 3. 136. 26

तां मेधया वाचमथोज्जहार
　यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २६
अग्निर्दहञ्जातवेदाः सतां गृहा-
　न्विसर्जयंस्तेजसा न स्म धाक्षीत् ।
बालेषु पुत्रेषु कृपणं वदत्सु
　तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७
श्लेष्मातकी क्षीणवर्चाः शृणोषि
　उताहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति ।
हस्तीव त्वं जनक वितुद्यमानो
　न मामिकां वाचमिमां शृणोषि ॥ २८

जनक उवाच ।

शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपा-
　ममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् ।
अजैषीर्यद्बन्दिनं त्वं विवादे
　निसृष्ट एष तव कामोऽद्य बन्दी ॥ २९

अष्टावक्र उवाच ।

नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे बन्दिना नृप ।
पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥ ३०

बन्द्युवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञो
　न मे भयं सलिले मज्जितस्य ।
इमं मुहूर्तं पितरं द्रक्ष्यतेऽय-
　मष्टावक्रश्चिरनष्टं कहोडम् ॥ ३१

लोमश उवाच ।

ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ।
उदतिष्ठन्त ते सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३२

कहोड उवाच ।

इत्यर्थमिच्छन्ति सुताञ्जना जनक कर्मणा ।
यदहं नाशकं कर्तुं तत्पुत्रः कृतवान्मम ॥ ३३
उताबलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः ।
उत वाविदुषो विद्वान्पुत्रो जनक जायते ॥ ३४

बन्द्युवाच ।

शितेन ते परशुना स्वयमेवान्तको नृप ।
शिरांस्यपाहरत्वाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥ ३५

(for तां). Ś$_1$ K_3 श्रेयसो; $K_{2.4}$ श्रेयसे (for मेधया). K $D_{1.2}$ अथो जहार; T_1 G_1 अथाजहार; $G_{2.4}$ असौ जहार (for अथोज्जहार). M_1 ते वै तथा वाचमथो उदाहरन्. — ^{d}) =(var.) 26^{d}. Ś$_1$ K_1 M_1 अविचिन्वंति; T G अवभासंति (for अवचि°).

27 K_2 D_5 M om. (hapl.) 27. — ^{a}) T G गृहान्वै (for सतां गृहान्). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ विवर्जयन्; D_1 विवर्धयन्; T_2 G_3 विस्पर्धमानः. Ś$_1$ K_1 नः; D_3 मा (for न). T $G_{1.3.4}$ [अ]प्यधाक्षीत्; G_2 व्यधा° (for स्म धा°). — ^{c}) T_1 बाले पुत्रे (for बालेषु पुत्रेषु). T_1 G_1 ins. वै after कृपणं. — ^{d}) Ś$_1$ K_1 D_1 अवि-; T_2 G उप- (G_1 अपि) (for अव-).

28 ^{a}) K_3 D_5 T_1 G_2 श्लेष्मातकः; K_4 °ष्मांतकिः; Dc_2 °ष्मांतकी; D_{1-3} °ष्मांतकः; T_2 G_3 °ष्मातकिः; G_4 °तकीः; M °तंकः. T_2 G_3 क्षीणवाचा. Ś$_1$ $K_{1.2}$ शृणोति; T_1 शृणोमि. — ^{b}) Ś$_1$ K_1 M_2 त्वा (for त्वां). T_2 G_3 स्तुतये. K_3 मावहंति; K_4 B_1 Dc T_1 G_1 M_2 मोदयंति; D_5 मादयंतु; T_2 G_{2-4} मोहयंति. — ^{c}) K_{2-4} Dn $D_{2.3.5}$ विनुद्यमानो; S तुद्यमानो (G_2 यत्तुद्य°). — ^{d}) $K_{3.4}$ D_{1-3} मामकीं; M चैव मे.

29 G_4 om. the ref. Ś$_1$ K_2 राजा. — ^{a}) Ś$_1$ K_1 तुल्यरूपाम्; K_3 T_1 G_1 M देवरूपाम्; T_2 G_{2-4} विप्राग्र्य मुख्याम् (for दिव्यरूपाम्). — ^{b}) $K_{3.4}$ Dc $D_{1.3}$ S देव° (for दिव्य°). — ^{d}) T_2 G_{1-3} M_1 विसृष्ट (for नि°). K_1 D_3 M एव (for एष). Ś$_1$ K_{1-3} D_5 तव विप्राग्र्य; K_4 तव वाक्याच्च; B_2 Dc M तव कामेद्य; $D_{2.3}$ तव कामाद्धि; T_2 G_{2-4} क्षतकामोद्य.

30 D_2 om. (hapl.) 30. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ वै (for मे). — ^{c}) Ś$_1$ K_1 [ए]व (for [अ]स्य).

31 ^{b}) K_2 B Dn D_{4-6} विद्यते (for सलिले). — ^{c}) K_4 D_1 M द्रक्ष्यसे. K_4 [ऽ]द्य; G_1 M त्वम् (for ऽयम्). — ^{d}) K_4 चिरदृष्टं; T_2 G_{2-4} चिरकांक्षं. S कहोळं.

32 ^{a}) Ś$_1$ K_1 सर्वे (for विप्रा). — ^{c}) $K_{3.4}$ B_4 Dc D_{1-3} S त्वै (for ते). B_{1-3} Dn D_{4-6} उदतिष्ठंस्ततः (B_1 $D_{4.6}$ °था; $B_{2.3}$ °दा) सर्वे. — ^{d}) Ś$_1$ K_2 महात्मनः; $D_{1.2}$ महीपतेः (for समी°).

33 ^{ab}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ transp. सुताञ् and जनाः. G_1 तथा (for जना). Dn_1 D_5 जनन- (for जनक). K_4 जनक कर्मणाधिकान्.

35 Dn $D_{4.6}$ T $G_{1.3}$ M_2 om. the ref. — ^{c}) K_1 B_3 Dn_3 $D_{1.4.6}$ अपहरन्; K_2 B_4 Dn_{1}. n_2 D_5 G_1 अपा-

महदुक्थ्यं गीयते साम चाग्र्यं
सम्यक्सोमः पीयते चात्र सत्रे ।
शुचीन्भागान्प्रतिजगृहुश्च हृष्टाः
साक्षाद्देवा जनकस्येह यज्ञे ॥ ३६

लोमश उवाच ।

समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राज-
न्विप्रेषु तेष्वधिकं सुप्रभेषु ।
अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा
विवेश तोयं सागरस्योत बन्दी ॥ ३७

अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा
संपूजितो ब्राह्मणैस्तैर्यथावत् ।
प्रत्याजगामाश्रममेव चाग्र्यं
जित्वा बन्दिं सहितो मातुलेन ॥ ३८

अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं
सुखोषितः सह विप्रैः प्रतीतः ।
पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्ति-
र्मया सार्धं चरितास्याजमीढ ॥ ३९

C. 3. 10691
B. 3. 134. 41
K. 3. 136. 41

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

हरन्; K3 D2. 3 अपाहरत्; K4 B2 Dc T1 G2. 4 M1 अपहरतु; M2 अपहरति. K1. 3 D1. 2 त्वाजौ; D3 चाजौ (for [आ]जौ).

36 a) Ś1 K1. 2 महदुक्तं; K3. 4 D3 °दुक्थं; B Dn D4–6 °दौक्थ्यं (B3 °दौक्थं); Dc1 °दौथ्यं; Dc2 °दौस्थ्यं; D2 महेंद्रोष्ट्यं; T2 (by corr.) G3 महदौग्ध्यं; G1 ब्रह्मदुग्धं. — c) K4 D1 भोगान्; M1 भारान् (for भागान्). Dc प्रतिजहुश्च; T1 अभिजगृहुश्च; T2 G3 उज्जगृहुश्चात्र; G2. 4 जगृहुश्चात्र. T G2–4 तुष्टाः (for हृष्टाः). B4 शुचींश्च भोगाञ्जगृहुश्च हृष्टाः. — d) B1–3 देव; M2 देवात् (for देवा). B2. 3 Dn D4. 6 [उ]त; D5 T1 [इ]त्र (for [इ]ह). K4 B1–3 D (except D1. 2) राज्ञः; G1 राज्ञे (for यज्ञे).

37 D1 T1 om. the ref. — a) Ś1 K1 Dc om. अथ. G1 धर्मेषु (for सर्वेषु). K4 D1–3. 5 एवं हि सर्वेषु समुत्थितेषु. — b) K4 D1–3. 5 राजन्विप्रेषु (for विप्रेषु तेषु). Ś1 K1 Dc om. तेषु. T G3 [अ]धिकप्रभेषु; G2. 4 [अ]भ्यधिकप्रभेषु. B1 स्वप्रभेषु; G1 संप्रभेषु. — c) Dc जनकस्य. D1. 2 M1 [इ]ह; T1 G1 M2 [ए]व (for [अ]थ). — d) K3. 4 B2 D1–3. 5 M1 [अ]थ; B4 [इ]ति; Dc [इ]त्र; G1 [ए]व (for [उ]त).

38 c) Ś1 K1. 2 D3 अभ्या° (for प्रत्या°). K3. 4 Dc D1. 2 आशु (for एव). S हृष्टो (for चाग्र्यं). — d) B2. 3 D (except D1–3. 5) सौतिं (for बन्दिं). — After 38, K1. 2 B D (except D1. 2. 5; D3 marg.) ins.:

662* ततोऽष्टावक्रं मातुरथान्तिके पिता
नदीं समंगां शीघ्रमिमां विशस्व ।
प्रोवाच चैनं स तथा विवेश
समैरङ्गैश्चापि बभूव सद्यः ।
नदी समंगा च बभूव पुण्या [5]
यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाद्धि ।
त्वमप्येनां स्नानपानावगाहैः
सभ्रातृकः सहभार्यो विशस्व ।

[(L. 1) Dc [ऽ]पि (for पिता). — (L. 2) B1 गंगां (for नदीं). Dc पिना समंगीं (for नदीं समंगां). — (L. 3) Dc तथा तां (for तथा). — (L. 5) B1 Dc सा (for च). — (L. 6) B2 किल्बिषेण (for °षाद्धि). Dc वै (for हि). — (L. 7) B Dc [ए]नं (for [ए]नां).]

39 a) Dc तत्र (for अत्र). — b) K3 सुखोचितः; B2 स्नातोषितः; D1. 2 उपोजितः; T1 सुखोषितैः. — c) K3 शुचिर्; M1 शुभकर्मा (for शुचिकर्मा). Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 शुचिकर्मा ततस्त्वं; B1 पास्यसि पुण्यनद्या; T1 आशुकर्मैकभक्तिः; T2 G2–4 आशु कर्माणि कर्तुं; G1 आशुकर्मेह भक्तिः. — d) T2 G2–4 संचरतु (for चरितासि). Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 चरस्व तीर्थान्यमितान्या(D5 °न्यपराण्या)जमीढ. — For 39[cd], B1 subst.:

662a* पुण्यान्यन्यानि पास्यसि ।
पुण्यनद्याः सुतीर्थानि धुतपाप्मा गतक्लमः ।
भावेन दृढभक्त्या च मया सार्धं चरिष्यसि ।

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Dc D3 M तीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय. K1. 2. 4 B2–4 Dn1. n3 D4. 6 T G1. 3 (all om. sub-parvan name) mention only अष्टावक्रीय (G1 °वक्रोपाख्यान); K3 B1 D1. 2. 5, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय. To अष्टावक्रीय, K B1. 3. 4 Dc2 D1–3 T2 G1. 3 M1 add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 133; Dn2. n3 134 (as in text); D1 141; S 136 (M2 138). — *Śloka no.:* Dn1 42; Dn2. n3 35.

१३५

C. 3. 10692
B. 3. 135. 1
K. 3. 137. 1

लोमश उवाच ।

एषा मधुविला राजन्समंगा संप्रकाशते ।
एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ १
अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः ।
आप्लुतः सर्वपापेभ्यः समंगायां व्यमुच्यत ॥ २
एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ ।
अदितिर्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत्पुरा ॥ ३
एनं पर्वतराजानमारुह्य पुरुषर्षभ ।
अयशस्यामसंशब्द्यामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥ ४
एते कनखला राजन्नृषीणां दयिता नगाः ।
एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर महानदी ॥ ५
सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पराम् ।
आजमीढावगाह्यैनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ६
अपां ह्रदं च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गं च पर्वतम् ।
तूष्णीं गङ्गां च कौन्तेय सामात्यः समुपस्पृश ॥ ७
आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते ।
अत्र मानं च कौन्तेय क्रोधं चैव विवर्जय ॥ ८
एष रैभ्याश्रमः श्रीमान्पाण्डवेय प्रकाशते ।
भारद्वाजो यत्र कविर्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

कथंयुक्तोऽभवदृषिर्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
किमर्थं च यवक्रीत ऋषिपुत्रो व्यनश्यत ॥ १०

135

1 ^{a}) D_1 मधुश्रवा; T_1 °लिहा; T_2 $G_{2.3}$ °वहा; G_4 °वना (for °विला). S नाम (for राजन्). — ^{b}) K_4 समंतात् (for समंगा). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 च (for सं-). — ^{c}) K_1 G_1 कर्दबिलं; T_1 कर्दबलिर्; T_2 G_{2-4} मधुबिलं; M_1 कर्दविलं.

2 ^{a}) D_{1-3} ह्यत्र; D_5 यत्र (for किल). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ पुरंदरः; B_4 M_1 शतक्रतुः (for शची°). — ^{d}) K_4 D_2 T_2 (before corr.) G_4 स गंगायां (for समं°). $Ś_1$ $K_{1.2}$ व्ययुज्यत; D_1 विमुच्यते; D_2 च मुच्यते; S प्रमुच्यते.

3 ^{a}) K_1 D_4 $T_{1.2}$ (by corr.) G_3 विनाशनं. — ^{c}) S पुत्रार्थे. — ^{d}) K_3 तपश्चर्यां पुराचरत्; K_4 B_3 D_3 तपस्तीव्रं समा(K_4 पुरा)चरत्; B_1 Dc तपः समचरत्पुरा; $D_{1.2}$ तपस्तीव्रमुपाचरत्.

4 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_{3-5} T_1 M एतं (for एनं). D_5 पर्वतमारुह्य; T_1 $G_{1.2}$ M पर्वतराजेंद्र. — ^{b}) D_1 राजानः (for आरुह्य). K_3 D_5 T $G_{3.4}$ M_1 भरतर्षभ; B Dc Dn $D_{4.6}$ G_1 भरतर्षभाः; $D_{1.2}$ पुरुषर्षभाः. — ^{c}) $Ś_1$ K_4 G_2 अयशस्यम्. K_1 असंशम्याम्; K_4 अशब्दं च; D_3 असंशिष्याम्; D_5 असंस्पृश्याम्; T_1 असभ्यां च; T_2 (after corr.) G_3 असंशाब्याम् (T_2 before corr. अशंस्यं त्वम्); G_1 M असह्यां च; G_2 अधर्म्यां त्वम्; G_4 अशस्यां त्वम् (for असंशब्द्याम्). — ^{d}) K_4 व्यपनेष्यति; D_{1-3} व्यपनेष्यथ (D_3 °सि); T_1 G_1 अपनोत्स्यथ; T_2 G_{2-4} अपनोत्स्यसि; M_1 अपनोत्यथ; M_2 अपनेष्यथ.

5 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ कनखले. — ^{b}) T_1 G_1 गमिता; T_2 G_{2-4} गदि° (for दयि°). — ^{d}) $D_{1-3.5}$ S यशस्विनी (for महा°).

6 ^{b}) $K_{1.2}$ Dc_2 Dn_3 D_3 यत्र (for अत्र). $B_{1.2.4}$ D (except $D_{2.3}$) T_2 G_{2-4} पुरा (for पराम्). — ^{c}) K_3 T_2 $G_{1.3}$ M_1 [ए]तां (for [ए]नां). — ^{d}) S (except T_1 G_1) विमोक्ष्यसे.

7 ^{b}) T_1 $G_{1.4}$ M भृगुतुंदं. — ^{c}) B_1 Dn $D_{4.6}$ उष्णीगंगे; D_5 उष्णीं गंगां. B_4 राजेंद्र (for कौन्तेय). G_1 तूष्णीं कौंतेय गंगायां. — ^{d}) T G सानुजः (T_2 G_3 °गः) (for सामात्यः). $Ś_1$ K Dc $D_{1.2.3}$ (m as in text). $_5$ सभ्रातृक उपस्पृश.

8 $Ś_1$ om. (hapl.) 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{1.3.4}$ अति- (for अत्र). — ^{d}) $K_{1.3}$ Dc_2 $D_{2.3.5}$ $G_{1.4}$ M_2 विसर्जय; T_1 समुत्सृज.

9 $Ś_1$ om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — After 9^{ab}, D_5 ins.:

663* नानापुष्पसमाकीर्णः फलपुष्पोपशोभितः ।
नानाविहगसंघुष्टस्तापसालय उत्तमः ।
रैभ्यस्यैष महाराज आश्रमः पुण्यकर्मणः ।

— ^{c}) S transp. यत्र and कविः. — ^{d}) $G_{1.2}$ [ऽ]प्यनश्यत (for व्यनश्यत).

10 ^{a}) $B_{1.2}$ (both marg.). $_3$ मृतो; G_4 -वृत्तो (for -युक्तो). K_1 बभूव (for ऽभवद्). K_4 विप्रो (for ऋषिर्). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{3.4}$ Dn_3 $D_{1-3.6}$ T_2 $G_{3.4}$ M भारद्वाजः. — ^{d})

एतत्सर्वं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि लोमश ।
कर्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्यमानैर्भृशं रमे ॥ ११

लोमश उवाच ।

भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ संबभूवतुः ।
तावूषतुरिहात्यन्तं प्रीयमाणौ वनान्तरे ॥ १२
रैभ्यस्य तु सुतावास्तामर्वावसुपरावसू ।
आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥ १३
रैभ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
तयोश्चाप्यतुला प्रीतिर्बाल्यात्प्रभृति भारत ॥ १४
यवक्रीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् ।
दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्रैः सहानघ ॥ १५
पर्यतप्यत तेजस्वी मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६
सुसमिद्धे महत्यग्नौ शरीरमुपतापयन् ।
जनयामास संतापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ॥ १७
तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर ।
अब्रवीत्कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १८

यवक्रीरुवाच ।

द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्चित ।
प्रतिभान्त्विति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥ १९
स्वाध्यायार्थे समारम्भो ममायं पाकशासन ।
तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कौशिक ॥ २०
कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखाद्विभो ।
प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
किं विघातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२

लोमश उवाच ।

एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ।
भूय एवाकरोद्यत्नं तपस्यमितविक्रम ॥ २३

C. 3. 10714
B. 3. 135. 23
K. 3. 137. 23

Dc T1 ऋषेः पुत्रो. T2 G3 हि; G2 [ऽ]पि (for वि-). B1. 2. 4 Dn D4. 6 पुत्रोनश्यत वै मुनेः.

11 b) B2–4 Dn D1. 2. 4–6 तत्वतः (for लोमश).

12 a) Ś1 Dn3 G1 M2 भारद्वाजश्च. — b) Ś1 K1. 2 तौ; K3 D1–3 वै; D5 द्वौ (for सं-). — c) Ś1 K D3 [अ]न्योन्यं (for [अ]त्यन्तं). — d) B Dn D4. 6 M अनंतरं; T2 G2–4 मनोहरौ (for वनान्तरे).

13 a) T1 G1 द्वौ; T2 G3 च (for तु). — c) T2 G3. 4 तथा (for आसीद्). B1 च; T G1. 3. 4 वै (for तु). — d) Ś1 D1. 2 G1 M2 भारद्वाजस्य.

14 D1 om. (hapl.) 14. — b) K3. 4 Dc D2. 3. 5 नियतो; G1 तापसो; M स्वितरो (for चेतरो). Ś1 K1 तपस्वी नियतो भवेत्; T1 तपः कर्तुं समाद्रवत्; T2 G2–4 तपस्यभिरतोभवत्. — c) B2. 4 Dn D4. 6 कीर्तिर् (for प्रीतिर्). — d) S अभवद्भरतर्षभ.

15 b) Ś1 K1. 2 D1–3 T2 G2–4 तपस्विभिर् (for तपस्विनम्). — d) Dc2 सहानघः; D1. 6 T G °नघं (G2 °नुजं); M2 °न्वयं.

16 c) K1 G1. 4 ततस् (for तपस्). Ś1 K1. 2 T G1. 3. 4 M2 तपो (for ततो). Dc ततोत्मानं (for ततो घोरं). G2 यवक्रीतस्तपस्तेपे.

17 a) Ś1 K4 सुसमृद्धे; K2 B D (except D1–3) G4 स समिद्धे. — d) Ś1 K1. 2 च महात्मनः; T1 च महातपाः (for सुमहा°).

18 b) K4 B4 D1–3 T1 G1. 4 उपागम्य. Ś1 K1. 2 विशां पते (for युधि°).

19 K3. 4 B D T2 G1–3 M2 यवक्रीत उ° (S MSS. om. उ°). — B3 om. (hapl.) 19–21 and the ref. in 22. — c) Ś1 K1. 2 तस्यार्थम् (for तप्येऽहम्).

20 B3 om. 20 (cf. v.l. 19). — a) Ś1 स्वाध्यायार्थी; K3 B4 T G °र्थे (as in text); the rest °र्थं. D5 तपः सम्यक् (for समा°). — b) D5 [इ]दं (for [अ]यं).

21 B3 om. 21 (cf. v.l. 19). — b) D1. 2 G2 प्रभो (for विभो). — d) G1. 2 M वै (for मे).

22 B3 om. the ref. (cf. v.l. 19). — a) D1. 2 T G1. 3 ब्रह्मर्षे (for विप्र°). — b) T G ज्ञातुम् (for यातुम्). — c) T2 G2–4 वापथेन (for विघा°). S विप्रर्षे (for ते विप्र). — d) Ś1 K B2 Dc D1–3 T1 G1 गच्छाधीष्व; T2 (before corr.) G4 गच्छस्वेति.

23 Ś1 K1 om. the ref. — a) Ś1 K1. 2 एवमुक्तस्तु शक्रेण. — b) Ś1 K1. 2 यवक्रीरिति; B1 °क्रीतोपि. — d) K3. 4 B1 Dn D4–6 °विक्रमः.

24 b) Ś1 M1 महातपः; K2 B1–3 Dn D4–6 T2 (by corr.) G3 महत्तपः; B4 महायशाः. — d) B4 S देवराज-

C. 3. 10715
B. 3. 135. 24
K. 3. 137. 24

घोरेण तपसा राजंस्तप्यमानो महातपाः ।
संतापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतम् ॥ २४
तं तथा तप्यमानं तु तपस्तीव्रं महामुनिम् ।
उपेत्य बलभिद्देवो वारयामास वै पुनः ॥ २५
अशक्योऽर्थः समारब्धो नैतद्बुद्धिकृतं तव ।
प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितुश्च ते ॥ २६
यवक्रीरुवाच ।
न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेप्सितम् ।
महता नियमेनाहं तप्स्ये घोरतरं तपः ॥ २७
समिद्धेऽग्नावुपकृत्याङ्गमङ्गं
होष्यामि वा मघवंस्तन्निबोध ।
यद्येतदेवं न करोषि कामं
ममेप्सितं देवराजेह सर्वम् ॥ २८
लोमश उवाच ।
निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः ।
प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या संचिन्त्य बुद्धिमान् ॥ २९
तत इन्द्रोऽकरोद्रूपं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य सयक्ष्मणः ॥ ३०
यवक्रीतस्य यत्तीर्थमुचितं शौचकर्मणि ।
भागीरथ्यां तत्र सेतुं वालुकाभिश्चकार सः ॥ ३१
यदास्य वदतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः ।
वालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां समभिपूरयन् ॥ ३२
वालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत् ।
सेतुमभ्यारभच्छक्रो यवक्रीतं निदर्शयन् ॥ ३३
तं ददर्श यवक्रीस्तु यत्नवन्तं निबन्धने ।
प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुंगवः ॥ ३४
किमिदं वर्तते ब्रह्मन्किं च ते ह चिकीर्षितम् ।
अतीव हि महान्यत्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५
इन्द्र उवाच ।
बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति ।

मिति श्रुतिः.

25 [b]) T1 समास्थितिं; T2 G3. 4 महाद्युतिं (for महा°). — [c]) A few S MSS. वलभिद्. — [d]) T2 G2-4 तं (for वै). B4 T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M प्रभुः (for पुनः).

26 [a]) T1 G1 अशक्यार्थः; T2 (before corr.) G2-4 अशक्येर्थे; T2 (after corr.) अशक्यार्थे. Dc T G2-4 समारंभो. — T1 om. 26[cd]. — After 26, B2 Dc ins. a colophon (cf. v.l. 28).

27 G4 om. the ref. K3 B D T2 G3 M2 °यवक्रीत उ° (S MSS. om. उ°). — [b]) S (except G4) समीप्सितं (for ममे°). — [d]) T2 G2. 3 M1 तप्ये. B1 Dn3 D1. 2. 4-6 घोरतमं.

28 [a]) T1 G1 अंगमंगं निकृत्य; T2 (before corr.) G2. 4 अहमंगान्निकृत्य; T2 (after corr.) G3 अहमंगं निकृत्य; M1 अथ चोत्कृत्य मेंगं; M2 उत्कृत्यांगमंगं (for उपकृत्या°). — [c]) Ś1 K1 [ए]वमेतच्च; K2 T2 G2. 3 [ए]वमेतं; G4 [ए]वमेवं (for [ए]तदेवं). — After 28, B4 ins. a colophon (cf. v.l. 26).

29 T1 M2 om. the ref. — [a]) B1 T2 G3 अभिप्रायं (for अभिज्ञाय). — [d]) B4 निश्चित्य (for संचिन्त्य). K1. 2 वीर्यवान् (for बुद्धि°). Dc न स चक्रे द्विजोत्तम (cf. 32[b]).

30 [d]) T1 G1. 2. 4 सलक्षणं (for सयक्ष्मणः).

31 [c]) Ś1 K1 भागीरथ्यास्. B2 T1 G1 ततः (for तत्र). — [d]) K3. 4 Dc D1-3 चकार ह; B4 समाकरोत्; T G सुरेश्वरः.

32 [b]) Ś1 K D2. 3 करोति; B4 च कुर्याद् (for स चक्रे). — [c]) Ś1 K D1-3 तदा (for ततः). T2 G3. 4 चक्रे (for शक्रो). — [d]) K1. 2 समनुपूरयन्; K4 च समपूरयन्; B1 Dc D4. 6 M समभिपूरयत्.

33 [b]) Ś1 K D1-3 समुत्सृजन् (K3 D2 °त्); Dn3 T1 G1 विसर्जयत् (G1 °न्). — [c]) K3 बंधम्; K4 D2. 3 T1 बद्धुम्; Dc D1 G1 M बंधुम् (for सेतुम्). Ś1 K1 समारभत्; T G अभ्यागतं (T1 G1 °तः). — [d]) B2 Dc1 निदर्शयत्; T1 न्यदर्शयेत्; T2 G अ(G1 न्य)दर्शयत्.

34 [a]) K2. 3 B D (except D1. 2) G2 यवक्रीतो (for °क्रीस्तु). — [b]) T1 G1 प्रयत्नं तं (for यत्नवन्तं). — [d]) D1. 2 एतत् (for इदं). B4 मुनिसत्तमः.

35 Before 35, K4 D2 ins. यवक्री उ°; D1 यवक्रीत उ°. — [b]) K3 D1-3 G2. 4 किं तवेह; K4 Dc किं च तेत्र; D5 किंचित्तेत्र; T2 G3 किं तवेदं (for किं च ते ह). — [d]) T1 G1 तन्; T2 G3 ह; G2. 4 हि; M2 यन् (for ऽयं).

36 G1 M2 om. the ref. Ś1 शक्रः (for इन्द्र उ°). — [b]) T2 G सुखं (for सुखः). — [c]) K1. 2 [ऽ]त्र; G1. 2 [ऽ]यं (for हि). Ś1 K Dc D1-3. 5 M2 सर्वस् (for तात). — [d]) Dn2 G2 रममाणः; M2 त्वरमाणः.

क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनः पुनः ॥ ३६

यवक्रीरुवाच ।

नायं शक्यस्त्वया बद्धुं महानोघः कथंचन ।
अशक्याद्विनिवर्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७

इन्द्र उवाच ।

यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम् ।
अशक्यं तद्वदस्माभिरयं भारः समुद्यतः ॥ ३८

यवक्रीरुवाच ।

यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर ।
तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकशासन ॥ ३९
क्रियतां यद्भवेच्छक्यं मया सुरगणेश्वर ।
वरांश्च मे प्रयच्छान्यान्यैरन्यान्भवितास्म्यति ॥ ४०

लोमश उवाच ।

तस्मै प्रादाद्वरानिन्द्र उक्तवान्यान्महातपाः ।
प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ॥ ४१
यच्चान्यत्काङ्क्षसे कामं यवक्रीर्गम्यतामिति ।
स लब्धकामः पितरमुपेत्याथ ततोऽब्रवीत् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

यवक्रीरुवाच ।

प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः ।
अति चान्यान्भविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ॥ १

C. 3. 10734
B. 3. 135. 43
K. 3. 137. 43

भरद्वाज उवाच ।

---

37 T1 om. 37. K2. 3 B D T2 G M2 यवक्रीत उ° (S MSS. om. उ°). — a) Ś1 K1-3 D3. 5 रोद्धुं; G1. 2 M बंधुं (for बद्धुं); cf. 1. 3. 21 and v.l. — b) T2 (before corr.) G4 मार्गः (for ओघः). B Dn D4. 6 तपोधन; G2 प्रयत्नतः (for कथं°). — d) Ś1 K D1-3. 5 कर्मं; Dc कर्तुं (for अर्थं). K B4 D1-3. 5 समाचर (for °रभ).

38 T1 om. the ref. K4 ब्राह्मण उ°. — a) T G M2 यथैव तव तातेदं (G4 तपो यथैव तातेदं). — b) G4 त्वया (for तपो). — c) Ś1 K1-3 D1-3 अशक्यस्. — d) Ś1 K1. 2 आरंभोयं; D5 परं भारः. B1-3 Dn D4. 6 समाहितः (for समु°). K4 गंगासेतोश्च बंधनं.

39 K3 B1. 3. 4 T2 G2. 3 M2 यवक्रीत उ° (S MSS. om. उ°). — c) T2 G3. 4 [ए]व हि (for यदि). T2 G2-4 ममारंभं (for °पीदं).

40 a) D1. 2 कृत्यं च (for क्रियतां). — b) Ś1 K D1-3 अन्यत् (K3 अन्यं); B Dc Dn D4-6 T1 त्वया; T2 G3. 4 मह्यं (for मया). — c) D1. 2. 3 (m as in text) प्रदीयंतां (for प्रयच्छान्यान्). — d) D3 (marg. sec. m.) यैरथैर्भविता स्मृतिः; S यैर्विद्वान्भवितास्म्य(M2 °ता ह्य)हं.

41 b) Ś1 K Dc D1-3. 5 तपोधनः (Ś1 K3 D1. 5 °न) (for महा°). — d) D1 G1. 2 M यथेप्सितं.

42 a) B4 यान् (for यत्). T1 अन्यं; G4 M1 अन्यान् (for अन्यत्). S मन्यसे (for काङ्क्षसे). Ś1 K D1-3. 5 तात; B4 कामान् (for कामं). — b) Dn2. n3 D4. 6 T2 G2. 4 यवक्रिन्. G2. 4 गृह्य° (for गम्य°). — c) Ś1 K1 लब्धकामः स पितरम्. — d) Ś1 K1 समुपेत्य; K2 Dn समेत्याथ; K3 Dc D5 अभ्युपेत्य; K4 B1m. 2. 3 D4. 6 अभ्येत्याथ; B1 (orig.) उपेत्य च; D1-3 अभिगम्य (for उपेत्याथ). Ś1 K B1-3 D [इ]दमब्रवीत्; B4 M1 वचो° (for ततो°).

Colophon om. in K3 B Dc Dn D4. 6. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2-4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 T1 (both om. sub-parvan name) mention only यवक्रीत; K4 D1. 5, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यवक्रीत (D1 °क्रीतोपाख्यान); and D2. 3 G1 only यवक्रीतोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D1 142; S 137 (M2 139). — *Śloka no.:* D1 41.

136

1 K3 B D S (except T1 G1 M1) यवक्रीत उ° (S MSS. om. उ°). — b) K2 पित्रा सह यथेप्सिताः. — c) Ś1 अतीवान्ये; K1 अति चान्यद्; B2 Dn D3. 4. 6 T1 अती-

C. 3. 10735
B. 3. 135. 44
K. 3. 137. 44

दर्पस्ते भविता तात वराँल्लब्ध्वा यथेप्सितान् ।
स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनश्यसि ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः ।
ऋषिरासीत्पुरा पुत्र बालधिर्नाम वीर्यवान् ॥ ३
स पुत्रशोकादुद्विग्नस्तपस्तेपे सुदुश्चरम् ।
भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्धवांश्च सः ॥ ४
तस्य प्रसादो देवैश्च कृतो न त्वमरैः समः ।
नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ॥ ५

बालधिरुवाच ।

यथेमे पर्वताः शश्वत्तिष्ठन्ति सुरसत्तमाः ।
अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भवेदिति ॥ ६

भरद्वाज उवाच ।

तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधनः सदा ।
स तच्छ्रुत्वाकरोद्दर्पमृषींश्चैवावमन्यत ॥ ७
विकुर्वाणो मुनीनां तु चरमाणो महीमिमाम् ।
आससाद महावीर्यं धनुषाक्षं मनीषिणम् ॥ ८
तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स वीर्यवान् ।
भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म समपद्यत ॥ ९
धनुषाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् ।
निमित्तमस्य महिषैर्भेदयामास वीर्यवान् ॥ १०
स निमित्ते विनष्टे तु ममार सहसा शिशुः ।
तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥ ११
लालप्यमानं तं दृष्ट्वा मुनयः पुनरार्तवत् ।
ऊचुर्वेदोक्तया पूर्वं गाथया तन्निबोध मे ॥ १२
न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः कथंचन ।
महिषैर्भेदयामास धनुषाक्षो महीधरान् ॥ १३

वान्यान्. K1 भविष्यंति.

2 M2 om. the ref. Ś1 K D3. 5 T2 G3 भारद्वाज उ° (T2 G3 om. उ°). — c) D1 दर्पपूर्णः सुकृपणः; T2 G2–4 दर्पपूर्णः कृपणकः. — d) Ś1 प्रणश्यति; K1. 2 प्रणश्यसि; K3. 4 B D विनंक्ष्यसि (D3 °ति); T G1. 3 विनश्यति; G4 नशिष्यसि.

3 a) K4 B4 Dc D1. 2 T G1. 3. 4 [इ]मां; G2 [इ]मं (for [इ]मा). — b) K4 B4 Dc D1. 2 T1 G1 गाथां; T2 G3. 4 कथां (for गाथा). K4 B4 Dc D1. 2 T G1. 3. 4 उदाहृतां. G2 इतिहासं पुरातनं. — c) B1–3 Dn D4. 6 मुनिर् (for ऋषिर्). S विप्र (T1 विद्वान्) (for पुत्र). — d) A few S MSS. वालधिर्. S विश्रुतः (for वीर्य°).

4 b) B D (except D1. 3) सुदुष्करं. — d) B4 M तल् (for तं). Dc2 T2 G3. 4 इति लब्धवर(Dc2 °रां)श्च सः; D2 इति कृत्वा तताप ह.

5 a) D1. 2 तस्य प्रसादाद्; D5 लब्धप्रसादो. B4 दैवस्य; Dn D4. 6 वै देवैः (for देवैश्च). — c) Ś1 K1. 2 न मर्त्यो (for नामर्त्यो).

6 S (mostly) वाल° (for बाल°). — d) Ś1 K1 एतस्यायुर्; T1 सुतस्तद्वद्; G1 ब्रह्मचर्यं (for सुतस्यायुर्). B1–3 Dn D4. 6 भविष्यति; B4 S भवेद् ध्रुवं.

7 S (except T1 G1) om. the ref. Ś1 D3 G1 भार° (for भर°). — a) T G2. 3 तथा (for तदा). — b) Ś1 K1. 3 Dn D3–6 G1 तदा; T1 तथा (for सदा). — c) M2 तु लब्ध्वा (for तच्छ्रुत्वा). T G M1 स तु लब्ध(T1 G2 दत्त)वरो दर्पाद्. — d) T1 G1 M अत्य° (for अव°).

8 a) B2 Dn D4. 6 च (for तु). — b) B1–3 Dn D4. 6 व्यचरत्स (for चरमाणो). — d) Ś1 K1. 2 B2. 3 Dc धनुषाख्यं. K4 D1. 2 अमर्षणं; B2 तपस्विनं (for मनी°).

9 b) K3. 4 स मन्युमान्; D1–3 सुदुःखितः; D5 च वीर्यवान्. — c) K4 Dn2 D1–3 S (except G1. 4 M2) सन् (for स).

10 a) Ś1 K1. 2 B2. 3 Dc धनुषाख्यस्. — M2 om. (hapl.) 10b–12a. — After 10ab, T2 G2–4 ins.:

664* मुनिस्तत्कारणं ज्ञात्वा स्वयं महिषरूपधृक् ।
शृङ्गेणाद्रीनचलयत्ततोऽयं भस्मसादभूत् ।

— c) B1 T1 महर्षिर्; T2 G2–4 ब्रह्मर्षिर् (for महिषैर्). — d) T G सादयामास पर्वतान् (G1 वीर्यवान्).

11 M2 om. 11 (cf. v.l. 10). — a) K3. 4 D1–3. 5 transp. निमित्ते and विनष्टे. — c) T2 G3. 4 हतं (for मृतं).

12 M2 om. 12a (cf. v.l. 10). — b) B Dn D4. 6 परमार्तवत् (B1 पुनराद्रवन्); Dc2 पर्यवारयन्; D5 पुनराव्रजन्; G1 पुनरब्रुवन्. — c) G1 सर्वे (for पूर्वं). B Dn D4. 6 ऊचुर्वेदविदः सर्वे. — d) B Dn D4. 6 गाथां यां; T G2–4 गाधया (for गाथ°). Ś1 K1. 2 Dc तं; K3 B Dn D1. 4–6 तां (for तन्). Ś1 K1. 2 निबोधत; G4 निबोधनं.

13 a) B4 न दृष्टं; D2 तदेष्टम्; D5 निर्दिष्टम् (for न दिष्टम्). B4 मृत्युम् (for अर्थम्). Ś1 lacuna; K4 अभ्यतिक्रांतुम् (for अर्थमत्येतुम्). B2 D1. 2. 4. 5 अभ्येतुम् (for अत्येतुम्). — c) T1 G2. 4 महर्षिर् (for महिषैर्). — d)

एवं लब्ध्वा वरान्बाला दर्पपूर्णास्तरस्विनः ।
क्षिप्रमेव विनश्यन्ति यथा न स्यात्तथा भवान् ॥ १४
एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ चास्य तथाविधौ ।
तं यथा पुत्र नाभ्येषि तथा कुर्यास्त्वतन्द्रितः ॥ १५
स हि क्रुद्धः समर्थस्त्वां पुत्र पीडयितुं रुषा ।
वैद्यश्चापि तपस्वी च कोपनश्च महानृषिः ॥ १६

यवक्रीरुवाच ।

एवं करिष्ये मा तापं तात कार्षीः कथंचन ।
यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥ १७

लोमश उवाच ।

उक्त्वा स पितरं श्लक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः ।
विप्रकुर्वन्नृषीनन्यानतुष्यत्परया मुदा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

१३७

लोमश उवाच ।

चङ्क्रम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
जगाम माधवे मासि रैभ्याश्रमपदं प्रति ॥ १
स ददर्शाश्रमे पुण्ये पुष्पितद्रुमभूषिते ।
विचरन्तीं स्नुषां तस्य किंनरीमिव भारत ॥ २
यवक्रीस्तामुवाचेदमुपतिष्ठस्व मामिति ।
निर्लज्जो लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतनः ॥ ३
सा तस्य शीलमाज्ञाय तस्माच्छापाच्च बिभ्यती ।

C. 3. 10755
B. 3. 136. 4
K. 3. 138. 4

Ś1 K1. 2 B3 Dc1 धनुषाख्यो.

14 a) K4 D1 M लब्धवरान्; T2 G2–4 लब्ध्वा वरं. K3. 4 D1. 2 T1 M2 बाल्याद्; D3 मौढ्या (for बाला). — b) K3 D2 दर्पपूर्णस्. B2–4 Dn D4. 6 T1 G1 तपस्विनः. — c) K3 D2. 3 हि नश्यंति; K4 हनिष्यंति; G4 नशिष्यंति (for विन°). — d) T1 G1 नश्येत्; T2 G2–4 अन्ये न (for न स्यात्). Ś1 K D3 भव (for भवान्).

15 b) K4 om. च. Ś1 K1. 2 पुत्रश्चास्य तथाविधः. — c) S तान् (for तं). Dc2 D1 नान्वेषि; T2 (by corr.) G3 M2 नाभ्यैषीस्. — d) K2 अतंद्रितः; K3 D2 स्वतंद्रितः (for त्व°).

16 a) Ś1 G1 M त्वा; B Dn D4. 6 च (for त्वां). — b) K3 D1–3 पुत्रं (for पुत्र). D2. 3 तथा; G2 क्षणात् (for रुषा). — c) K1. 2 B Dc Dn D1. 4. 6 T G रैभ्यश्च; D2 विदग्धश्च; D5 वेदवित् (for वैद्यश्च). Ś1 K Dc D1. 5 हि; D2 च; D3 [ए]व (for [अ]पि).

17 G4 om. the ref. K3 B D T2 G2. 3 M2 यवक्रीत उ° (S MSS. om. उ°). — d) Ś1 K G2 पितुर् (for पिता).

Colophon om. in D5; D6 reads it in marg. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4 B3 Dc D2. 3 (all om. sub-parvan name) mention only यवक्रीत; K3, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यावक्रीत; B1. 2. 4, only यावक्रीत; Dn D4 T1 G1, only यवक्रीय; and D1, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यवक्रीतोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 135 (Dn1 134); D1 143; S 138 (M2 140). — *Śloka no.:* Dn1 57; Dn2 59; Dn3 60; D1 18.

137

1 a) K3 D2. 3 तु तदा; B3 स यदा; T1 स तथा; T2 G2–4 सततं. — b) D5 यवक्रीतोकुतो°. — c) T2 G2–4 मासे (for मासि).

2 a) K3. 4 B D M रम्ये (for पुण्ये). — b) Ś1 K2 °भूमिके; B2. 4 T1 G1 °शोभिते. — c) B1 (m as in text) दृष्ट्वा; T2 (before corr.) G4 तत्र (for तस्य).

3 a) D5 यवक्रीत (for यवक्रीस्ताम्). — b) B D (except D1–3. 5) उपातिष्ठस्व. K3 मानिनि; D6 G1 भामिनि (for मामिति). — d) Ś1 K2 [आ]वृतचेतनः; B4 Dc1 हत-चेतनः; Dc2 D1 हृतचेतसः.

4 c) K2 D2. 3 तेजस्विनी; G4 तेजस्विनश्च. — d) Ś1 K1. 2 T G सा (for ह). — G1 (which om. 5a–6a) ins. after 4:

C. 3. 10755
B. 3. 136. 4
K. 3. 138. 4

तेजस्वितां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम सा ॥ ४
तत एकान्तमुन्नीय मज्जयामास भारत ।
आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिंदम ॥ ५
रुदन्तीं च स्नुषां दृष्ट्वा भार्यामार्तां परावसोः ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर ॥ ६
सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ।
प्रत्युक्तं च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तदात्मना ॥ ७
शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रीतविचेष्टितम् ।
दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ॥ ८
स तदा मन्युनाविष्टस्तपस्वी भृशकोपनः ।
अवलुप्य जटामेकां जुहावाग्नौ सुसंस्कृते ॥ ९
ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण संमिता ।
अवलुप्यापरां चाथ जुहावाग्नौ जटां पुनः ॥ १०
ततः समभवद्रक्षो घोराक्षं भीमदर्शनम् ।
अब्रूतां तौ तदा रैभ्यं किं कार्यं करवामहे ॥ ११
तावब्रवीदृषिः क्रुद्धो यवक्रीर्वध्यतामिति ।
जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया ॥ १२
ततस्तं समुपास्थाय कृत्या सृष्टा महात्मना ।
कमण्डलुं जहारास्य मोहयित्वा तु भारत ॥ १३
उच्छिष्टं तु यवक्रीतमपकृष्टकमण्डलुम् ।
तत उद्यतशूलः स राक्षसः समुपाद्रवत् ॥ १४
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया ।
यवक्रीः सहसोत्थाय प्राद्रवद्येन वै सरः ॥ १५
जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः ।
जगाम सरितः सर्वास्ताश्चाप्यासन्विशोषिताः ॥ १६
स काल्यमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा ।

665* अथाश्रमपदं प्राप्य यवक्रीतेन याचिता ।
पतिव्रता यवक्रीत.

5 G1 om. 5^a–6^a; G2 reads 5^{ab} after 666*. — ^{a}) K4 Dc1 D1. 3 T2 G3. 4 आनीय; B4 आसाद्य; Dc2 M1 आनाय्य; T1 आसार्य (for उन्नीय). — ^{b}) K3 क्रीडयामास; B4 T1 लज्ज°; Dc D1. 3 Cnp सज्ज°; T2 G3. 4 M2 मर्द°; M1 धर्ष°. — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 D5 T2 G2. 3 ततो (for तदा). — ^{d}) Ś1 K D5 स्वमाश्रमपदं तथा.

6 G1 om. 6^a (cf. v.l. 5). — ^{a}) K2 B2. 3 Dc1 Dn1 D4–6 M2 रुदतीं च; B4 रोदमानां. B3 T2 G3. 4 M तु; D2. 3 T1 तां (for च). T1 तदा (for स्नुषां).

7 ^{b}) D5 G2 यवक्रीतस्य भाषितं. — K3 om. (hapl.) from यवक्रीतं in 7^c up to 8^a. — ^{d}) K1. 2 D5 प्रेक्ष्य पूर्वं. K4 D2. 3 T2 G3. 4 यथात्मना; B Dc Dn D1. 4. 6 G1. 2 M1 तथात्मना; D5 यतात्मनः; M2 महात्मनः.

8 K3 om. 8^a (cf. v.l. 7). — ^{a}) K4 D2. 3 शृण्वतश्चैव; B4 शृण्वतस्तस्य; Dc D1 शृण्वानश्चैव; S तच्छ्रुत्वा तस्य. — ^{b}) B Dn D4. 6 M यवक्रेस्तद्वि(M2 °स्य)चेष्टितं (Dn1. n3 °ष्टनं); T G यवक्रीतस्य चेष्टितं.

9 ^{a}) Ś1 K B4 Dc D1–3. 5 भृशं (for तदा). — ^{b}) Ś1 K1. 2 B1–3 Dn D4–6 °स्वी कोपनो भृशं. — ^{c}) K1 (by corr.) B अवलु(B4 °लो)प्य; K2–4 D T2 (by corr.) G3 अवलुंच्य (D3 °ञ्च्य); cf. v.l. 10. — ^{d}) K2 Dn D4 सुसंस्कृतैः; K4 B4 D1–3. 5 सुसत्कृते.

10 ^{c}) K3. 4 B2. 4 D1 अवलुच्य; B1. 3 Dc Dn D2. 4–6 T2 (by corr.) G3 अवलुंच्य; D3 अवलुंञ्च्य (cf. v.l. 9). Ś1 Dc D1 परां (for [अ]परां). Ś1 K1. 2 B D2 चापि (for चाथ).

11 ^{b}) Ś1 K1. 2 भीमाक्षं घोरदर्शनं; B4 S दीप्तास्यं घोर°. — ^{c}) D5 तं; T2 G2–4 च (for तौ). — ^{d}) Ś1 K2 D5 करवामहै; K1 D5 °वहै; K3 B1. 2. 4 Dc1 Dn1 D3 T2 G2–4 M2 °वहे.

12 After 12, G2 ins.:

666* ततः स्नुषाकृतीकृत्य यवक्रीतमुपागमत् ।
यवक्रीतोऽपि रैभ्यस्य स्नुषां मत्वा जगाम ताम् ।,

which is followed by 5^{ab}!

13 G1 om. (hapl.) 13^a–15^b. — ^{a}) Ś1 K B1 Dc D1–3. 5 T1 M1 सा (for तं). Ś1 K1. 2. 4 B1. 2 Dn3 D1. 2 G2 समुपस्थाय; D3 तमुपा°. — ^{d}) Ś1 K1. 2 B1 [इ]ह; B2–4 Dn D4. 6 G4 [इ]व (for तु).

14 G1 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{b}) Dc D1 अपनीत°; T1 अपहृत्य; M2 अपकृष्य. — ^{c}) B4 M1 उद्यम्य शूलं; Dc D1 उद्यम्य शूलः; T2 G (G1 om.) उद्धृत°.

15 G1 om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{a}) Ś1 K1. 2 तमाव्रजंतं; K3. 4 B2–4 D तमाद्रवंतं; T2 G (G1 om.) समापतंतं. — ^{b}) Ś1 K1. 2 शूलपाणिं. — ^{d}) Dc Dn2 D1 S (except M2) यत्र (for येन).

16 ^{b}) S (except G4) त्वरितं.

17 K1 om. (hapl.) 17^c–19^b. — ^{c}) B2. 4 Dn2 अग्निहोत्रे. — ^{d}) Ś1 K2 समुपाविशत्; B Dn D4. 6 T2 (by

अग्निहोत्रं पितुर्भीतः सहसा समुपाद्रवत् ॥ १७
स वै प्रविशमानस्तु शूद्रेणान्धेन रक्षिणा ।
निगृहीतो बलाद्वारि सोऽव्यातिष्ठत पार्थिव ॥ १८
निगृहीतं तु शूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः ।
ताडयामास शूलेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ १९
यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत् ।
अनुज्ञातस्तु रैभ्येण तया नार्या सहाचरत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

लोमश उवाच ।
भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकम् ।
समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ १
तं स्म दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः ।
न त्वेनमुपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदाग्नयः ॥ २
वैकृतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।
तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ॥ ३
किं नु मे नाग्नयः शूद्र प्रतिनन्दन्ति दर्शनम् ।
त्वं चापि न यथापूर्वं कच्चित्क्षेममिहाश्रमे ॥ ४
कच्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्पचेतनः ।
एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि मे शुध्यते मनः ॥ ५
शूद्र उवाच ।
रैभ्यं गतो नूनमसौ सुतस्ते मन्दचेतनः ।
तथा हि निहतः शेते राक्षसेन बलीयसा ॥ ६

C. 3. 10777
B. 3. 137. 6
K. 3. 139. 6

---

corr.) G3 प्रविवेश ह.

18 K1 om. 18 (cf. v.l. 17). — d) Ś1 K2. 4 D1–3 [ऽ]व्रतिष्ठत; D5 [ऽ]प्यतिष्ठत; S [ऽ]तिष्ठत्तत्र. B4 वारितः; T G भारत (for पार्थिव).

20 b) B1. 4 आगतः (for आगमत्). — c) B1 T2 G2. 3 M2 च (for तु). — d) D6 T1 M1 तथा (for तया). B1 समाचरत्; B2. 3 D (except D1–3. 5) T2 (by corr.) G3 सहावसत्.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 D6 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4 B1 Dc D2. 5 (all om. sub-parvan name) mention only यवक्रीत; K3, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यावक्रीत; B2. 3 D3, only यावक्रीत; B4, only यवक्रीयेतवधः (sic); Dn D4. 6 G1, only यवक्रीय; D1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by यवक्रीतोपाख्यान); and T2 G3, only यवक्रीतवध. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 136 (Dn1 135); D1 144; S 139 (G4 140; M2 141). — *Śloka no.:* Dn D1 20.

138

1 a) Ś1 K3 G2 M2 भारद्वाजस्. — c) K3 समित्कलशम्.

2 a) S transp. दृष्ट्वा and सर्वे. — c) K4 न च; D5 तथा (for न तु). Ś1 K1. 3 D1. 5 T2 G2. 3 M2 उपतिष्ठंत; D2 T1 G4 उदतिष्ठंत; D3 नोपतिष्ठंति; G1 M1 उदतिष्ठंति. — After 2, T G ins.:

667* पुत्रमृत्युजमाशौचं भरद्वाजो न जज्ञिवान् ।
[G1 पुत्रं पंचत्वमापन्नं.]

3 a) Ś1 K1 चाग्निहोत्रं (for त्वग्निहोत्रे).

4 Before 4, T2 G2. 3 ins. भरद्वाजः. — a) D1. 3 तु मे; T2 G2–4 त्विमे (for नु मे).

5 Ś1 K1. 2 om. 5ab. — b) Dc मंद° (for अल्प°). — c) Dc सर्वं (for शीघ्रं). — d) K3. 4 B1. 3 D (except D3) शुध्यति मे (for मे शुध्यते).

6 a) B2–4 Dc1 Dn1. n2 D4. 6 G1 यातो (for गतो). B1–3 Dc Dn D4. 6 G1 अयं; D5 एष (for असौ). M1 स तु रैभ्यो गतो नूनं. — b) K2 B1–3 D (except D1–3. 5) पुत्रस्ते (for सुत°). — c) K3 D5 यथा. Ś1 K3. 4 D1–3. 5 M1 वि-; T1 [अ]भि- (for हि).

7 a) Ś1 K1. 3 D1. 2 परि° (for प्र°). Dc तेनासौ; T1 G1 सहसा. — b) T1 G1 तेनायं शूलपाणिना. — c) Dn1. n3 S (except G2 M2) अभ्यगारं. T2 G3. 4 व्रजन्; G1. 2 व्रज (for प्रति). Ś1 K1. 2 तथा द्वारं (for प्रति द्वारि). — d) Ś1 K1. 2 शीघ्रं (for दोर्भ्यां).

C. 3. 10778
B. 3. 137. 7
K. 3. 139. 7

प्रकाल्यमानस्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा ।
अग्न्यागारं प्रति द्वारि मया दोर्भ्यां निवारितः ॥ ७
ततः स निहतो ह्यत्र जलकामोऽशुचिर्ध्रुवम् ।
संभावितो हि तूर्णेन शूलहस्तेन रक्षसा ॥ ८

लोमश उवाच ।

भरद्वाजस्तु शूद्रस्य तच्छ्रुत्वा विप्रियं वचः ।
गतासुं पुत्रमादाय विललाप सुदुःखितः ॥ ९
ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तवांस्तपः ।
द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभान्त्विति ॥ १०
तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
अनागाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिवान् ॥ ११
प्रतिषिद्धो मया तात रैभ्यावसथदर्शनात् ।
गतवानेव तं क्षुद्रं कालान्तकयमोपमम् ॥ १२
यः स जानन्महातेजा वृद्धस्यैकं ममात्मजम् ।
गतवानेव कोपस्य वशं परमदुर्मतिः ॥ १३
पुत्रशोकमनुप्राप्य एष रैभ्यस्य कर्मणा ।
त्यक्ष्यामि त्वामृते पुत्र प्राणानिष्टतमान्भुवि ॥ १४
यथाहं पुत्रशोकेन देहं त्यक्ष्यामि किल्बिषी ।
तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिंस्याच्छीघ्रमनागसम् ॥ १५
सुखिनो वै नरा येषां जात्या पुत्रो न विद्यते ।
ते पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखम् ॥ १६
ये तु पुत्रकृताच्छोकाद्भृशं व्याकुलचेतसः ।
शपन्तीष्टान्सखीनार्तास्तेभ्यः पापतरो नु कः ॥ १७
परासुश्च सुतो दृष्टः शप्तश्चेष्टः सखा मया ।
ईदृशीमापदं को नु द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥ १८
विलप्यैवं बहुविधं भरद्वाजोऽदहत्सुतम् ।
सुसमिद्धं ततः पश्चात्प्रविवेश हुताशनम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

---

8 $K_{1.2}$ om. 8. — [a]) K_3 सोत्र; B_1 D_5 चात्र; Dc शेते; T_1 यत्र; M_1 [ऽ]प्यत्र (for ह्यत्र). $Ś_1$ $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ M_2 ततः स वि($Ś_1$ स्म नि-; B_3 स्म वि)हताशोत्र; K_4 ततो विनिहतः सोत्र; B_2 ततः स विहतः शेते; D_{1-3} ततः स्म प्रविशन्नत्र. — [c]) $Ś_1$ $K_{3.4}$ D_{1-3} हतः स ($D_{1.2}$ स्म) इति वै तूर्णं; B_1 संभावितोतिवेगेन; $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ निहतः सोतिवेगेन; B_3 सभाजयति वेगेन; Dc निहतः सेति वै तूर्णं; D_5 हतः स इह वै तूर्णीं; T_1 G_1 पातितो हि स तूर्णेन (G_1 शूलेन); G_4 संभावितो हि तूर्णं स; M_1 °तोतितूर्णं वै.

9 N (except K_4) om. the ref. — [ab]) $Ś_1$ K_1 D_2 G_1 M_2 भारद्वाजस्. $B_{3.4}$ च (for तु). B_2 Dn $D_{4.6}$ transp. शूद्रस्य and तच्छ्रुत्वा. $Ś_1$ $K_{1.2}$ तच्छ्रुत्वा; $K_{3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ शूद्राद्धै (for शूद्रस्य). $Ś_1$ $K_{1.2}$ शूद्राद्धि; D_5 श्रुत्वा तद् (for तच्छ्रुत्वा). N M_2 महत् (for वचः).

10 Before 10, $K_{3.4}$ B D ins. भरद्वाज उ°. — [a]) T_2 $G_{3.4}$ हिता° (for किला°). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ °भांति हि.

11 [c]) Dc अनाशाः. — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ B_1m Dc $D_{1-3.5}$ कथं मृत्युम् (for कर्कशत्वम्). K_3 कथं मृत्युवशं गतः.

12 [ab]) $Ś_1$ K प्रतिषिद्धोसि च मया मा गा रैभ्याश्रमं प्रति ($K_{3.4}$ सुत). — [c]) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ असि (for एव). B Dn $D_{4.6}$ द्रष्टुं; M_1 विप्रं (for क्षुद्रं).

13 [a]) K_4 Dc_1 सं-; T_2 $G_{2.3}$ तु (for स). — [d]) Dc भृशं (for वशं).

14 [a]) N (except $Ś_1$) अनुप्राप्त. — T_1 om. (hapl.) 14^b–16^c. — [c]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_1 त्वदृते; D_3 त्वत्कृते; S (T_1 om.) त्वां विना (for त्वामृते). — [d]) Dc इष्टतरान्. $Ś_1$ K Dc अहं; D_{1-3} भृशं; G_1 इमान् (for भुवि).

15 T_1 om. 15 (cf. v.l. 14). — [b]) G_2 [अ]किल्बिषं; M_2 [अ]किल्बिषी (for किल्बिषी). — [c]) $K_{3.4}$ Dc D_3 G_2 ज्येष्ठसुतो. — [d]) $G_{2.4}$ हन्याच् (for हिंस्याच्).

16 T_1 om. 16^{abc} (cf. v.l. 14). — [a]) $Ś_1$ K D_5 ते (for वै), and लोके (for येषां). — [b]) D_3 G_1 transp. जात्या and पुत्रो. $Ś_1$ K D_5 येषां (for जात्या). — [c]) $K_{3.4}$ B D (except $D_{1.2}$) ये (for ते).

17 [c]) $Ś_1$ K आप्तान् (for आर्ताः). — [d]) Dc [ऽ]त्र (for नु). T_1 G_1 किं (for कः).

18 [a]) D_5 परासुं च सुतं दृष्ट्वा. — [c]) B D (except $D_{1-3.5}$) [ऽ]त्र; G_2 हि (for नु). — [d]) S [ऽ]नुसहिष्यति.

19 Before 19, $K_{1.3}$ B Dn $D_{4.6}$ S (except G_2) ins. लोमश उ° (S MSS. om. उ°). — [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ विलापयैवं. — [b]) A few MSS. भार°. $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc_2 महत् (for ऽदहत्).

Colophon. — *Major parvan :* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 T G_{2-4}

१३९

लोमश उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्द्युम्नो महीपतिः ।
सत्रमास्ते महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ॥ १
तेन रैभ्यस्य वै पुत्रावर्वावसुपरावसू ।
वृतौ सहायौ सत्रार्थे बृहद्द्युम्नेन धीमता ॥ २
तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः ।
आश्रमे त्वभवद्रैभ्यो भार्या चैव परावसोः ॥ ३
अथावलोकको ऽगच्छद्गृहानेकः परावसुः ।
कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं वने ॥ ४
जघन्यरात्रे निद्रान्धः सावशेषे तमस्यपि ।
चरन्तं गहने ऽरण्ये मेने स पितरं मृगम् ॥ ५
मृगं तु मन्यमानेन पिता वै तेन हिंसितः ।
अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ॥ ६
स तस्य प्रेतकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत ।
पुनरागम्य तत्सत्रमब्रवीद्भ्रातरं वचः ॥ ७
इदं कर्म न शक्तस्त्वं वोढुमेकः कथंचन ।
मया तु हिंसितस्तातो मन्यमानेन तं मृगम् ॥ ८
सो ऽस्मदर्थे व्रतं साधु चर त्वं ब्रह्महिंसनम् ।
समर्थो ह्यहमेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ॥ ९
अर्वावसुरुवाच ।
करोतु वै भवान्सत्रं बृहद्द्युम्नस्य धीमतः ।
ब्रह्महत्यां चरिष्ये ऽहं त्वदर्थे नियतेन्द्रियः ॥ १०

C. 3. 10800
B. 3. 138. 10
K. 3. 140. 10

M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2 (all om. sub-parvan name) mention only रैभ्य; K3, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यावक्रीत; K4 B1 Dc D5, only यवक्रीत; B2. 3, only यावक्रीत; B4 Dn D4. 6 T1, only यवक्रीय; D1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by परावसूपाख्यान); D2, only परावसूपाख्यान; D3, only यवक्रीतोपाख्यान; and G1, only यवक्रीसमाप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 137 (Dn1 136); D1 145; S 140 (M2 142). — *Śloka no.:* Dn D1 19.

139

1 c) B2–4 Dn D3m. 4–6 तेने (for आस्ते). K3 T1 G1 M महाभौमो; T2 (before corr.) G2. 4 महाभाग.

2 c) B1 D4 पुत्रार्थे; B2–4 Dn D1. 6 सत्रार्थं; M2 पुत्रार्थे (for सत्रार्थे).

3 c) Ś1 K1. 2 चाभवद्; D1. 2 अभवद्; D3 तु भवद् (for त्वभवद्). — d) D1–3. 5 चैका (for चैव).

4 b) K4 भार्याम् (for गृहान्). T G एव (for एकः). — d) Ś1 K D1–3. 5 ततः; B2 मुनेः (for वने).

5 a) K4 D1. 2. 3 (by corr.) T2 (before corr.) G2. 4 जघान रात्रौ; T1 G1 जघन्यरात्रौ. B2 निद्रालुं (for निद्रान्धः). — b) Ś1 K2 [अ]थ; K1 च (for [अ]पि). — c) Ś1 K1. 2 पुण्ये (for ऽरण्ये).

6 T1 om. (hapl.) 6–8. — After 6, G1 ins.:

668* ततः समीपमासाद्य पितरं दृष्टवान्हतम् ।
अज्ञानात्पितरं हत्वा मृगबुद्ध्या परावसुः ।
विलप्य बहुधा राजन्रैभ्यस्य च महात्मनः ।

7 T1 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) K4 हतस्य; B2–4 Dn D1–3 (by transp.) तस्य सः; G1 स कृत्वा (for स तस्य). — c) Ś1 K1 आगत्य. T2 (before corr.) G2 M2 सर्वम् (for सत्रम्). — d) Ś1 K1. 2 ततः (for वचः).

8 T1 om. 8 (cf. v.l. 6). — c) B D (except D1–3. 5), T2 G च (for तु). — d) K1 D3 S (T1 om.) वै (for त). Ś1 K2 मन्यमानो वने मृगं; K3. 4 D1. 2. 5 मन्यता तु वने मृगं (D5 by transp. मृगं वने).

9 a) Ś1 K1. 2. 4 D2. 3. 5 अर्थं (for अर्थे). K4 Dc1 भ्रातस्त्व; B Dc2 Dn D4. 6 तात (for साधु). — b) Ś1 K1. 2 ब्रह्महिंसकं; T1. 2 (m as in text) G1. 2. 4 ब्रह्मरक्षणे. — c) B Dc1 Dn1. n3 D4. 6 [ऽ]पि; Dc2 Dn2 [ऽ]स्मि; D1 न (for हि).

10 K3 औवें उ°. — a) K3. 4 D1–3. 5 [इ]दं (for वै). — c) B D (except D1–3. 5) ब्रह्मवध्यां; G1 ब्रह्मचर्यं. Ś1 K1. 2 चरिष्ये वै; M1 चरिष्यामि. — d) M1 यदर्थं. T2 G2–4 त्वदर्थे निभृतेंद्रियः. — After 10, Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 ins.:

669* सो ऽगच्छद्वनमेकाग्रो ब्रह्महत्याव्रतं चरन् ।;

while G2 ins.:

लोमश उवाच ।

स तस्या ब्रह्महत्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर ।
अर्वावसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११
ततः परावसुर्दृष्ट्वा भ्रातरं समुपस्थितम् ।
बृहद्द्युम्नमुवाचेदं वचनं परिषद्गतम् ॥ १२
एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेत्त्वां न संशयः ॥ १३
प्रेष्यैरुत्सार्यमाणस्तु राजन्नर्वावसुस्तदा ।
न मया ब्रह्महत्येयं कृतेत्याह पुनः पुनः ॥ १४
उच्यमानोऽसकृत्प्रेष्यैर्ब्रह्महन्निति भारत ।
नैव स प्रतिजानाति ब्रह्महत्यां स्वयं कृताम् ।
मम भ्रात्रा कृतमिदं मया तु परिरक्षितम् ॥ १५
प्रीतास्तस्याभवन्देवाः कर्मणार्वावसोर्नृप ।
तं ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् ॥ १६
ततो देवा वरं तस्मै ददुरग्निपुरोगमाः ।
स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः ॥ १७
अनागस्त्वं तथा भ्रातुः पितुश्चास्मरणं वधे ।
भरद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः ॥ १८
ततः प्रादुर्बभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ।
अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् ॥ १९
समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च ।
कथं नु रैभ्यः शक्तो मामधीयानं तपस्विनम् ।

670* तच्छ्रुत्वार्वावसुः पश्चात्प्रायश्चित्तं विधाय च ।

11 B_3 om. 11–13. $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ S (except T_1 G_1) om. the ref. — ^{a}) $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ तदा; B (B_3 om.) Dn $D_{4.6}$ T_1 $G_{1.4}$ तस्य; Dc यदा (for तस्या). B Dn $D_{4.6}$ G_4 ब्रह्मवध्यायाः.

12 B_3 om. 12 (cf. v.l. 11). — ^{d}) $D_{1.5}$ भ्रातरं (for वचनं). $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ T_1 परिषद्गतः; $B_{1.2.4m}$ Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 (by corr.) G_3 हर्षगद्गदं (B_4 [orig.] परिसंगतं).

13 B_3 om. 13 (cf. v.l. 11). — ^{a}) $K_{3.4}$ D_{1-3} वै (for ते). S सत्रं (for यज्ञं). — ^{b}) S (by transp.) द्रष्टुं मा (T_1 असौ न). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ नात्र (for त्वां न). $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ असंशयं (for न संशयः). — After 13, K_2 B_4 Dn $D_{4.6}$ ins.:

671* लोमश उवाच ।
तच्छ्रुत्वैव तदा राजा प्रेष्यानाह स विट्पते ।

14 K_1 reads 14^{ab} after 672*. — ^{b}) $Ś_1$ K_2 राज्ञा र्वा°.

15 D_5 om. 15^{ab}. — ^{b}) S (with hiatus!) ब्रह्महा (for ब्रह्महन्). — ^{c}) $K_{1.4}$ नैवम्; K_2 T_2 $G_{3.4}$ न वै; Dc नैष (for नैव). B_{1-3} Dc Dn $D_{3.4.6}$ स्म (for स). $Ś_1$ $K_{2.3}$ स स्म प्रजानाति; $K_{1.4}$ अस्मि प्रजानामि; $D_{1.2}$ तां स प्रजानाति; D_5 वाहं प्रजानामि; S (except G_2 M_2) संप्रतिजानाति. — ^{d}) B_{1-3} Dn_2. n_3 $D_{4.6}$ ब्रह्मवध्यां. — ^{f}) B D (except $D_{1-3.5}$) T_2 G_3 स (B_4 च) (for तु). $Ś_1$ $K_{3.4}$ D_3 चरितं व्रतं; $K_{1.2}$ B Dc Dn $D_{1.2.4-6}$ T_2 G_3 परिमोक्षितः; T_1 कृतरक्षितं; G_4 परिमोक्षितं; M_2 परिरक्षितुं; text as in $G_{1.2}$ M_1. — After 15, $K_{1.2}$ B D (except $D_{1-3.5}$) S (except M_2) ins.:

672* स तथा प्रवदन्क्रोधात्तैश्च प्रेष्यैः प्रभाषितः ।
तूष्णीं जगाम ब्रह्मर्षिर्वनमेव महातपाः ।
उग्रं तपः समास्थाय दिवाकरमथाश्रितः ।
रहस्यवेदं कृतवान्सूर्यस्य द्विजसत्तमः ।
मूर्तिमांस्तं ददर्शाथ स्वयमग्रभुगव्ययः ।

[(L. 1) G_2 प्राद्रवत् (for प्रवदन्). M_1 आर्तस् (for क्रोधात्). $B_{1.3.4}$ Dc $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{1.2.4}$ विप्रैः (for प्रेष्यैः). Dc स भाषितः; T_1 प्रवासितः. M_1 विप्रैश्चैव् विवासितः. — (L. 2) $B_{2.3}$ Dc G_4 विप्र° (for ब्रह्म°). — (L. 4) T_1 G_{2-4} M_1 रहस्यमेवं.]

— Thereafter K_1 reads 14^{ab}.

16 Before 16, N ins. लोमश उ°. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ कर्मणा सह वासवाः. — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ ततस्तं व($Ś_1$ D_1 वा)रयामासुर्. — ^{d}) $D_{2.3}$ निरस्तश्च; D_5 T_2 (by corr.) G_3 निरस्य च; G_2 निरस्तं च; G_4 परासुश्च.

17 ^{b}) Dc S इंद्र° (for अग्नि°).

18 ^{a}) $Ś_1$ अनागास्त्वं; Dc T_1 अनागसं. $B_{2.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) ततो (for तथा). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_4 om. च. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 T_1 $G_{1.4}$ M_2 भारद्वा°. — ^{d}) $Ś_1$ K_{2-4} $D_{1-3.5}$ चोद्भवं (for चोभयोः). — After 18, B D (except $D_{1-3.5}$) T_2 (marg. *sec. m.*) G_3 ins.:

673* प्रतिष्ठां चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तमः ।
एवमस्त्विति तं देवाः प्रोचुश्चापि वरान्ददुः ।
[(L. 2) $B_{1.3}$ Dc प्रीता° (for प्रोचु°).]

20 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ समधीता मया वेदा. — T_1 om.

तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः ॥ २०
देवा ऊचुः ।
मैवं कृथा यवक्रीत यथा वदसि वै मुने ।
ऋते गुरुमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा ॥ २१
अनेन तु गुरून्दुःखात्तोषयित्वा स्वकर्मणा ।
कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगतमुत्तमम् ॥ २२
लोमश उवाच ।
यवक्रीतमथोक्त्वैवं देवाः साग्निपुरोगमाः ।
संजीवयित्वा तान्सर्वान्पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ २३
आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः ।
अत्रोष्य राजशार्दूल सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

१४०

लोमश उवाच ।
उशीरबीजं मैनाकं गिरिं श्वेतं च भारत ।
समतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पार्थिव ॥ १
एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ।
स्थानं विरजसं रम्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते ॥ २
एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमप्युत ।

C. 3. 10822
B. 3. 139. 3
K. 3. 141. 3

20^{c}–22^{b}. — ^{c}) K1. 3. 4 D1. 3. 5 तु; B Dn D4. 6 M1 च (for नु).

21 T1 om. 21 (cf. v.l. 20). — ^{a}) Ś1 K1 वेद (for कृथा). — ^{c}) S (T1 om.) विना (for ऋते). — ^{d}) T2 G2–4 स्त्रयं (for सुखं).

22 T1 om. 22^{ab} (cf. v.l. 20). — ^{a}) Ś1 K Dc D1–3 गुरुं पूर्वं; D5 गुरून्पूर्वं; M1 गुरुं दुःखात्. — ^{b}) B1–3 Dn D4. 6 [आ]स्म-; D5 T2 G2–4 सु- (for स्व-). — ^{d}) K1 °प्राप्तम् (for °गतम्).

23 ^{a}) Ś1 K1–3 D1–3. 5 [इ]दं (for [ए]वं). — ^{b}) Cf. 19^{d}. B1 Dn D4. 6 सेंद्र°; B2. 3 शक्र°; B4 ह्यग्नि°; D3 अग्नि°; D5 तेग्नि° (for साग्नि°). — ^{d}) B1. 3. 4 त्रिपिष्टपं. — After 23, T G ins.:

674* ततो वै स यवक्रीतो ब्रह्मचर्यं चचार ह ।
अष्टौ दश च वर्षाणि त्रिंशतं च युधिष्ठिर ।

[(L. 2) T1 अष्टा- (for अष्टौ). G1 अष्टौ दशसहस्राणि. T1 त्रिशतं.]

24 ^{b}) T1 G1 सदाफलयुतद्रुमः. — ^{d}) B1 सर्वपापात्; B2 Dn D4. 6 सर्वं पापं; B3 सर्वपापं; B4 सर्वं पापैः. K4 प्रमुच्यते; B1–3 Dn D4. 6 M2 प्रमोक्ष्यसि; G4 विमोक्ष्यसे.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4 B1. 4 Dn1. n3 D5 T2 G2. 3 M (all om. sub-parvan name) mention only यवक्रीत; K3, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यावक्रीत; B2. 3 Dc, only यावक्रीत; Dn2, only यवक्रीतीय; D1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by यवक्रीतोपाख्यान); D2. 3, only यवक्रीतोपाख्यान; D4, only यावक्रीय; and D6, only यवक्रीय. To the above details, all MSS. except T1 G1. 4 add समाप्त. — *Adhy. name:* T G1. 3 अर्वावसुवरलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 138 (Dn1 137); D1 146; S 141 (M2 143). — *Śloka no.:* Dn 28 (Dn3 29); D1 25.

140

1 D4 M2 om. the ref. — ^{c}) Ś1 K2 स प्रतीतोस्मि; B2. 4 समतीतोस्मि; T1 G1. 2. 4 M समतीताः स्म (G4 °स्तु). — ^{d}) Cf. 675*. Ś1 K1. 2 भारत; M1 पर्वतं (for पार्थिव). T G कैलासं चापि पर्वतं.

2 T1 om. (hapl.) 2^{a}–4^{b}. — ^{b}) Ś1 K1. 2 भ्राजते (for रा°). — ^{c}) Ś1 K2 एतद् (for स्थानं). Ś1 K2 B1 Dc M1 विरजसो; K3. 4 D1–3 G4 M2 °सां. K3. 4 B1–3 D T1 पुण्यं (for रम्यं).

3 T1 om. 3 (cf. v.l. 2). — ^{a}) Ś1 K1. 2 [इ]ह (for [अ]द्य). — ^{b}) D5 transp. शक्यं and द्रष्टुं. Ś1 K Dc D1–3. 5 उत्तमं; B Dn D4. 6 अद्भुतं; T2 G3 M2 अच्युत (for अप्युत). — After 3, B D (except D2. 3. 5) ins.:

675* एतद्द्रक्ष्यति देवानामाक्रीडं चरणाङ्कितम् ।
अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पर्वतम् ।

C. 3. 10822
B. 3. 139. 3
K. 3. 141. 3

समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ३
श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरं चैव पर्वतम् ।
यत्र माणिचरो यक्षः कुबेरश्चापि यक्षराट् ॥ ४
अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रचारिणः ।
तथा किंपुरुषा राजन्यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ५
अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते ।
यक्षेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माणिभद्रमुपासते ॥ ६
तेषामृद्धिरतीवाग्र्या गतौ वायुसमाश्च ते ।
स्थानात्प्रच्यावयेयुर्ये देवराजमपि ध्रुवम् ॥ ७
तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः ।
दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ८
कुबेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा मैत्राश्च राक्षसाः ।
तैः समेष्याम कौन्तेय यत्तो विक्रमणे भव ॥ ९
कैलासः पर्वतो राजन्षड्योजनशतान्युत ।
यत्र देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥ १०
असंख्येयास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसकिंनराः ।
नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदनं प्रति ॥ ११
तान्विगाहस्व पार्थाद्य तपसा च दमेन च ।
रक्ष्यमाणो मया राजन्भीमसेनबलेन च ॥ १२
स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिंजयः ।
गङ्गा च यमुना चैव पर्वतश्च दधातु ते ॥ १३
इन्द्रस्य जाम्बूनदपर्वताग्रे
शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे ।
गोपाययेमं सुभगे गिरिभ्यः
सर्वाजमीढापचितं नरेन्द्रम् ।
भवस्व शर्म प्रविविक्षतोऽस्य

[(L. 1) B1 Dn1 द्रक्ष्यसि. — (L. 2) Cf. 1d. B2 अतीव तप्तः (for अतिक्रान्तोऽसि), and महागिरिं (for च पर्वतम्).]

4 T1 om. 4ab (cf. v.l. 2). — c) Ś1 K1. 2 D1 मणिचरो; K4 B Dc Dn D2-6 T2 G3. 4 माणिवरो. — d) B D (except D1-3. 5) चैव (for चापि).

5 b) B1-3 Dc Dn D4. 6 गंधर्वाः शीघ्रगामिनः; B4 M °र्वाः श्री(B4 स्त्री)विहारिणः; D1-3 T G °र्वाणां विहारिणां. — c) Ś1 K1. 2 चैव (for राजन्).

6 b) Ś1 K1. 2 तथा (for च ते). — c) K3 D5 T1 G1 M यक्षेंद्रा; Dc यक्षं तं. M पुरुषव्याघ्र (M2 °श्रेष्ठ). — d) Ś1 K1. 2 D1. 3 मणिभद्रम्.

7 a) Ś1 K2 B Dn D4-6 [अ]त्र (B2 [अ]थ); K1 Dc [अ]न्या; K3. 4 D1-3 M2 [अ]न्यान्; M1 [अ]न्यं (for [अ]ग्र्या). — b) M जवे (for गतौ). D1-3 कुबेरेण समाश्च ते. — c) Ś1 K Dc D1-3. 5 हि; M च (for ये).

8 a) T2 G3. 4 बहु° (for बलि°). — d) Ś1 K2. 3 D1. 2 G2. 4 परमां; B4 उत्तमं (for परमं). K4 D3. 5 स समाधिं परां कुरु.

9 b) Ś1 K2 भारत (for राक्षसाः). — c) Dc समेष्यामि; D1-3. 5 °ष्यसि. — d) B Dc Dn D4. 6 संयतो विक्रमे भव (Dn1. n2 विक्रमेण च); M1 युक्तो विक्रमणो भव.

10 a) Some N MSS. कैलाशः. — b) B1-3 D3 °शतोच्छ्रितः; B4 Dn D4. 6 G1 °समुच्छ्रितः; Dc °गतोच्छ्रितः; D1. 2 T2 G2-4 °शतायतः; T1 °गुणान्वितः; M1 °शतान्वितः.

11 d) Dc T2 G2-4 कुबेरभवनं.

12 a) Ś1 K1 तं (for तान्). B2 S कौंतेय (for पार्थाद्य). — b) S नियमेन (for च दमेन). — c) D1. 2 महाराज (for मया राजन्). — d) B1 (m as in text) भीमार्जुनबलेन च; T1 G1 °सेनेन भारत.

13 a) G1 इंद्रश्च (for स्वस्ति ते). T1 इंद्रः कुबेरो वरुणो. — b) Ś1 K पितृभिः सह; D1. 3 G2 M2 समितिंजय. — d) T1 G1 सर्वे स्वस्ति (G1 कालं) दिशंतु ते; T2 G2-4 M1 पर्वताश्च दिशंतु (M1 तथैव) ते. — After 13, K1. 2 B D (except D1-3. 5) ins.:

676* मरुतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च ।
स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ।

[(L. 2) B1 Dc विशां पते (for महा°).]

14 a) B Dn D4. 6 °नदपर्वताद्रै. — c) K3. 4 B1 D1-3 गोपायेमं त्वं; S गोपायैनं त्वं (for गोपाययेमं). K4 [ऽ]सुरेभ्यः; T2 G2-4 रिपुभ्यः (for गिरिभ्यः). — d) Ś1 K B4 Dn1 D5 G4 सर्वाजमीढोपचितं (K3 °तिं); D1. 2 सदाजमीढं प्रथितं; T G2. 3 सर्वाजमीढापचितिं (G2 °तिर्). — e) K2 B Dc Dn D4-6 ददस्व; D2 T G भज° (for भव°). Dc S धर्मं (M1 धर्मात्) (for शर्मं). Dc परिविक्षतो. — After 14, N M1 ins.:

677* उक्त्वा तथा सागरगां स विप्रो
यत्तो भवस्वेति शशास पार्थम् ।

[(L. 1) Ś1 K1 तदा; M1 यथा. K1 गां सविता (for सागरगां). — (L. 2) Ś1 K1. 2 शशंस.]

शैलानिमाञ्शैलसुते नृपस्य ॥ १४
युधिष्ठिर उवाच ।
अपूर्वोऽयं संभ्रमो लोमशस्य
कृष्णां सर्वे रक्षत मा प्रमादम् ।
देशो ह्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य
तस्मात्परं शौचमिहाचरध्वम् ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
ततोऽब्रवीद्भीममुदारवीर्यं
कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन ।
शून्येऽर्जुनेऽसंनिहिते च तात
त्वमेव कृष्णां भजसेऽसुखेषु ॥ १६
ततो महात्मा यमजौ समेत्य
मूर्धन्युपाघ्राय विमृज्य गात्रे ।
उवाच तौ बाष्पकलं स राजा
मा भैष्टमागच्छतमप्रमत्तौ ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

युधिष्ठिर उवाच ।
अन्तर्हितानि भूतानि रक्षांसि बलवन्ति च ।
अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ १
संनिवर्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलान्वयात् ।
ततो बलं च दाक्ष्यं च संश्रयस्व कुरूद्वह ॥ २
ऋषेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं प्रति ।
बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥ ३
अथ वा सहदेवेन धौम्येन च सहाभिभो ।

C. 3. 10843
B. 3. 140. 4
K. 3. 142. 4

— Thereafter Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ ins. a colophon. — On the other hand, S ins. after 14 (M$_{1}$, after 677*):

678* शिवप्रदा सर्वसरित्प्रधाने
सभ्रातृकस्येह युधिष्ठिरस्य ।

15 G$_{1.4}$ om. the ref. — ^{b}) B Dn$_{1}$ D$_{4-6}$ ins. च after कृष्णां. T$_{1}$ G$_{1.2.4}$ प्रमादः. — ^{c}) Ś$_{1}$ K Dc$_{2}$ D$_{1-3.5}$ दुर्गमो वै (for दुर्गतमो).

16 Ś$_{1}$ K$_{1}$ T$_{1}$ G$_{1}$ M$_{2}$ om. the ref. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.3.4}$ D$_{1-3}$ गते (for शून्ये). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ D$_{2.3}$ कृष्णा (for कृष्णां). K$_{2}$ B D (except D$_{1-3}$) T$_{2}$ (by corr.) G$_{3}$ त्वामेव कृष्णा भजते भयेषु.

17 ^{a}) B Dn D$_{4.6}$ सयमौ (for यमजौ). — ^{b}) G$_{2}$ M$_{2}$ विमृश्य. Ś$_{1}$ K B$_{1.3}$ D$_{1-3.5}$ T$_{1}$ G$_{1}$ नेत्रे; G$_{2}$ गात्रैः. — ^{c}) T$_{2}$ (before corr.) G$_{4}$ तान् (for तौ). T$_{2}$ G$_{3.4}$ हि (for स). — ^{d}) K$_{4}$ B$_{3}$ Dc मा भष्टमागच्छतमा(K$_{4}$ चा)प्रमत्तौ; D$_{5}$ मा भैष्टमागच्छतमप्रमादं; T$_{1}$ G$_{1.2.4}$ M मा भैष्टं चागच्छत चाप्रमत्ताः (T$_{1}$ °तमाप्रमादाः; G$_{2.4}$ °तमाप्रमत्ताः); T$_{2}$ (before corr.) मा भैष्टं चागच्छतमप्रमत्तौ.

Colophon om. in D$_{5}$; Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ read it after st. 14 of this adhy.; B$_{1}$ reads it in marg. — *Major parvan:* Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ T G$_{2-4}$ M$_{1}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_{4}$ B$_{1.3.4}$ Dc Dn$_{2}$ D$_{3}$ तीर्थयात्रा. K$_{3}$ B$_{2}$ D$_{1.2}$ (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* K B$_{4}$ D$_{1-3}$ गन्धमादनप्रवेशः; T$_{1}$ कैलासगिरिप्रवेशः; M$_{2}$ मन्दरगिरिप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_{1}$ Dn$_{3}$ 139; Dn$_{1.n2}$ 138; D$_{1}$ 147; S 142 (G$_{4}$ 140 [as in text]; M$_{2}$ 144). — *Śloka no.:* Dn 20; D$_{1}$ 18.

141

1 ^{b}) K$_{4}$ प्रभवंति (for बल°). B$_{2.3}$ Dn D$_{4.6}$ बलवंति महांति च.

2 ^{a}) K$_{1.2}$ Dc D$_{1-3}$ संनिवर्तस्व; T$_{1}$ G$_{1}$ °धापय. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ G$_{1}$ क्षुत्पिपास(sic)बलान्वयात्; K$_{3.4}$ B D T$_{2}$ G$_{2.3}$ °से बलाश्रयात्. — ^{c}) K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ तपो- (for ततो). — ^{d}) B Dn D$_{4.6}$ वृकोदर (for कुरू°).

3 ^{a}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3.5}$ श्रुतं त्व(D$_{1.2}$ म)या लोमशस्य. — D$_{2}$ om. 3^{c}–4^{b}. — ^{c}) T$_{1}$ प्रविश्य; M$_{2}$ प्रपत.

4 D$_{2}$ om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^{b}) D$_{1}$ [ए]व (for च). B$_{1.4}$ Dc महात्मना; B$_{2.3.4m}$ Dn D$_{4.6}$ समं विभो; D$_{8}$

C. 3. 10843
B. 3. 140. 4
K. 3. 142. 4

सूदैः पौरोगवैश्चैव सर्वैश्च परिचारकैः ॥ ४
रथैरश्वैश्च ये चान्ये विप्राः क्लेशासहाः पथि ।
सर्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्तस्वायतेक्षण ॥ ५
त्रयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहारा यतव्रताः ।
अहं च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः ॥ ६
ममागमनमाकाङ्क्षन्गङ्गाद्वारे समाहितः ।
वसेह द्रौपदीं रक्षन्यावदागमनं मम ॥ ७

भीम उवाच ।

राजपुत्री श्रमेणार्ता दुःखार्ता चैव भारत ।
व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदृक्षया ॥ ८
तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्धते तमपश्यतः ।
किं पुनः सहदेवं च मां च कृष्णां च भारत ॥ ९
रथाः कामं निवर्तन्तां सर्वे च परिचारकाः ।
सूदाः पौरोगवाश्चैव मन्यते यत्र नो भवान् ॥ १०
न ह्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचित् ।
शैलेऽस्मिन्राक्षसाकीर्णे दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ११
इयं चापि महाभागा राजपुत्री यतव्रता ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र नोत्सहेद्विनिवर्तितुम् ॥ १२
तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः ।
न जातु विनिवर्तेत मतज्ञो ह्यहमस्य वै ॥ १३
अपि चात्र महाराज सव्यसाचिदिदृक्षया ।
सर्वे लालसभूताः स्म तस्माद्यास्यामहे सह ॥ १४
यद्यशक्यो रथैर्गन्तुं शैलोऽयं बहुकन्दरः ।
पद्भिरेव गमिष्यामो मा राजन्विमना भव ॥ १५
अहं वहिष्ये पाञ्चालीं यत्र यत्र न शक्ष्यति ।
इति मे वर्तते बुद्धिर्मा राजन्विमना भव ॥ १६
सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनन्दिकरावुभौ ।
दुर्गे संतारयिष्यामि यद्यशक्तौ भविष्यतः ॥ १७

सहैव भो; D5 तथा विभो (for सहा°). Ś1 K1. 2 T1 धौम्येन सहिता प्र(T1 -भि)भो; G2 धौम्येन सह कृष्णया. — c) Cf. 10c, 28c. K4 D1. 2 सूदैः (as in text); the rest सूतैः. — Ś1 om. (hapl.) 4d–6c.

5 Ś1 om. 5 (cf. v.l. 4). — cd) K3. 4 एतैस् (for सर्वैस्). K4 तु; M2 तां (for त्वं). S वीर (for भीम). Dc D1. 2. 3. 5 (the latter two marg. as in text) निवर्तं सहितैः (D1. 2 °तः) सर्वैर्यावद्वयमिहागताः.

6 Ś1 om. 6abc (cf. v.l. 4). — b) T2 G2–4 धृत° (for यत°).

7 a) Ś1 K1. 3. 4 समा° (for ममा°). — c) T1 वसेस्तु; G1 °स्त्वं (for °ह). K3. 4 रक्ष (for रक्षन्). — d) K3 D2 चा(D2 आ)गमनान्.

8 Ś1 K1 G1 भीमसेन उ° (Ś1 G1 om. उ°). — d) Ś1 K D1–3. 5 °वाहनकांक्षया. — After 8, M1 ins.:

679* अपश्यन्तीह तं वीरमेवमेषा सुदुःखिता ।
किं पुनर्नकुलं त्वां च तं च वीरं धनंजयम् ।

9 b) B Dc1 Dn D3. 4. 6 T2 G2–4 M2 वर्तते; D5 पर्व°; T1 G1 विद्य° (for वर्ध°). — After 9ab, N ins.:

680* गुडाकेशं महात्मानं संग्रामेष्वपलायिनम् ।

— T1 G1 om. 9cd.

10 a) K1 B2–4 Dc Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 द्विजाः; D1. 2 यथा; T2 (before corr.) तथा (for रथाः). Dc2 Dn3 M2 कामान्; T2 (before corr.) G2. 4 कथं (for कामं). — c) Cf. 4c, 28c. K1–3 B Dn D4–6 S सूताः (for सूदाः). Cf. 4. 4. 2c, 4d. — d) T2 G3. 4 मन्यते. M1 यदि (for यत्र). M2 वै (for नो). Ś1 K Dc D1–3. 5 यत्र वै (D1. 2 °था वा; D3 °त्र वा) मन्यते भवान्; B Dn D4. 6 यं च मन्येत नो भवान्.

11 c) T1 G1 राक्षसैः कीर्णे (for राक्षसा°).

12 a) Ś1 K1–3 D1–3. 5 पांचाली च (for इयं चापि). T2 G2–4 महाराज. — b) B2–4 Dn D4. 6 G1. 2 पति° (for यत°). — c) K3. 4 D1. 2. 5 त्वदृते; S त्वां विना. — d) D3 नोत्सहेद्वै निवर्तितुं; S नोत्सहेत निव°.

13 d) B D (except D1–3. 5) T2 G3 मनोज्ञो (for मतज्ञो). T G [ऽ]स्मि (for हि). T1. 2 (before corr.) G अद्य (for अस्य). M2 मनो ह्यस्य विषीदति.

14 a) Dc महाभागा. — d) T G2–4 वयं (for सह).

15 d) =16d. M1 हि भूः; M2 [अ]भिभूः (for भव). T2 G2–4 तस्मात्किं भविता भयं.

16 Ś1 K1. 2 D1. 5 om. (hapl.) 16. — a) T1 रक्षामि; T2 (before corr.) G4 M वक्ष्यामि; G1. 2 रक्ष्यामि (for वहिष्ये). — b) K3 शक्ष्यते; Dc T1. 2 (before corr.) G1. 4 शक्यते. — d) =15d. M1 हि भूः; M2 [अ]भिभूः (for भव).

17 a) T2 G2–4 महावीर्यौ (for तथा वीरौ). — b)

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्धताम् ।
यस्त्वमुत्सहसे वोढुं द्रौपदीं विपुलेऽध्वनि ॥ १८
यमजौ चापि भद्रं ते नैतदन्यत्र विद्यते ।
बलं च ते यशश्चैव धर्मः कीर्तिश्च वर्धताम् ॥ १९
यस्त्वमुत्सहसे नेतुं भ्रातरौ सह कृष्णया ।
मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततः कृष्णाब्रवीद्वाक्यं प्रहसन्ती मनोरमा ।
गमिष्यामि न संतापः कार्यो मां प्रति भारत ॥ २१

लोमश उवाच ।

तपसा शक्यते गन्तुं पर्वतो गन्धमादनः ।
तपसा चैव कौन्तेय सर्वे योक्ष्यामहे वयम् ॥ २२
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पार्थिव ।
अहं च त्वं च कौन्तेय द्रक्ष्यामः श्वेतवाहनम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

एवं संभाषमाणास्ते सुबाहोर्विषयं महत् ।
ददृशुर्मुदिता राजन्प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २४
किराततङ्गणाकीर्णं कुणिन्दशतसंकुलम् ।
हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्वाश्चर्यसमाकुलम् ॥ २५
सुबाहुश्चापि तान्दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्णत ।
विषयान्ते कुणिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥ २६
तत्र ते पूजितास्तेन सर्व एव सुखोषिताः ।
प्रतस्थुर्विमले सूर्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति ॥ २७
इन्द्रसेनमुखांश्चैव भृत्यान्पौरोगवांस्तथा ।
सूदांश्च परिबर्हं च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ॥ २८

C. 3. 10868
B. 3. 140. 28
K. 3. 142. 28

K2. 3 M1 माद्रीनंदकरौ; D5 ममानंद°; T G माद्र्यानंद°. B4 S (except G1. 2) [इ]मौ (for [उ]भौ). — ^{d}) B1. 3 Dn D4. 6 T2 G3 यत्रा° (for यद्य°).

18 ^{c}) Cf. 20^a. K2 B Dn D4–6 T2 G3 यत् (for यस्). B4m D1–3 नेतुं (for वोढुं). — ^{d}) Dc पांचालीं (for द्रौपदीं). Ś1 K3. 4 विषमे (for विपुले). B2 Dn D4. 6 पांचालीं च यशस्विनीं; B3 द्रौपदीं विपुलेक्षणां; B4m भ्रातरौ सह कृष्णया; D5 द्रौपदीं विषमेष्वपि.

19 ^{b}) Ś1 K D1. 3. 5 अन्यस्य (for अन्यत्र). Ś1 K3 वर्धते (for विद्य°). — ^{c}) B2. 4 Dn D4. 6 तव (for च ते).

20 ^{a}) Cf. 18^c. B Dn D4. 6 G1 यत् (for यस्). Ś1 K1. 2 B2 वोढुं (for नेतुं). — ^{b}) K2 द्रौपदीं विपुलेध्वनि (=18^d); D1. 2 भ्रातरौ कृष्णया सह. — ^{d}) M2 परिश्रमः (for परा°).

21 ^{b}) Ś1 K Dc D1–3. 5 मनोरमं; B4 मनोहरा. — ^{c}) T1 G1 संदेहः (for °तापः).

22 ^{b}) Ś1 K1. 2 D1. 2 पर्वते °मादने; B Dc Dn D3–6 पर्वतं °मादनं. — B3 om. 22^c–25^b.

23 B3 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^{b}) S पांडव (for पार्थिव).

24 B3 om. 24 (cf. v.l. 22). K4 G2. 4 om. the ref. — ^{b}) Ś1 K D1–3. 5 सुबाहोर्नगरं; B Dn D4. 6 सुबाहु-विषयं. — ^{c}) T1 विविशुर्; G1 प्रासाश्च (for ददृशुर्).

25 B3 om. 25^{ab} (cf. v.l. 22). — ^{a}) K1. 2 B1 D5 किराततंक(B1 °जंग)णाकीर्णं; K4 किरातगणसंकीर्णं; D1. 2 T G2–4 M2 तं किरातगणा(G4 °शता)कीर्णं; G1 M1 तत्किरात-गणा°. — ^{b}) Ś1 K3 B1 Dc कुलिंद°; K1. 2 B2. 4 Dn D3–6 पुलिंद° (for कुणिन्द°). — D3 M1 om. (hapl.) 25^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1. 2 हिमवत्यचले जुष्टं; D1. 2. 4 °वत्परमै-र्जुष्टं; G1 °वत्त्रिदशैर्जुष्टं. — ^{d}) G2 °समन्वितं.

26 ^{b}) Dc प्रत्यपूजयत्; B3 D2. 5 प्रत्यगृह्यत. D1 पूज-यामास भारत. — ^{c}) Ś1 K2. 3 B1. 3 Dc Dn D3–6 G4 कुलिंदानां; K1 B2. 4 T2 (by corr.) G3 पुलिंदानां. M2 वसध्वमिति चोवाच.

27 ^{a}) B2–4 D (except D1–3. 5) M2 ततस् (for तत्र).

28 ^{a}) B1–3 Dn D4. 6 M2 चापि (for चैव). — ^{c}) Cf. 4^c, 10^c. Ś1 K1–3 T2 G2. 3 M2 सूतांश्च (for सूदांश्च). Ś1 K2 B2 पारिबर्हं; K4 D1–3 परिचारान्; B1. 4 Dc Dn D4–6 T1 G4 पा(B1 Dc2 D4 T1 प)रिबर्हान्. — ^{d}) Ś1 सहगो (for सर्वशो). M2 तथा (for नृप). T G M1 द्रौपद्याः सर्वमेव हि (T1 G1 च).

29 ^{a}) M2 रथान् (for राज्ञः). Ś1 K2 B Dc Dn D4. 5 कुलिंदाधिपतेः; K1 D3 पुलिंदा°; D6 कुलिंदनृपतेः. — ^{c}) Ś1 K1. 2 महावीरा.

30 G4 om. 30. — ^{b}) B1. 3 कृष्णामादाय पांडवाः. — ^{c}) T1. 2 (before corr.) G1. 2 तस्मिन्देशे (for तस्माद्दे-शात्). K1. 2 Dc2 D1–3. 5 संप्रहृष्टा.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* D2. 3 M2 तीर्थयात्रा

C. 3. 10868
B. 3. 140. 28
K. 3. 142. 28

राज्ञः कुणिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः ।
पद्भिरेव महावीर्या ययुः कौरवनन्दनाः ॥ २९

तैः शनैः प्राद्रवन्सर्वे कृष्णया सह पाण्डवाः ।
तस्माद्देशात्सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनंजयम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

युधिष्ठिर उवाच ।

भीमसेन यमौ चोभौ पाञ्चालि च निबोधत ।
नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान्वनेचरान् ॥ १
दुर्बलाः क्लेशिताः स्मेति यद्ब्रवीथेतरेतरम् ।
अशक्येऽपि व्रजामेति धनंजयदिदृक्षया ॥ २
तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ।
यच्च वीरं न पश्यामि धनंजयमुपान्तिके ॥ ३
तस्य दर्शनतृष्णं मां सानुजं वनमास्थितम् ।
याज्ञसेन्याः परामर्शः स च वीर दहत्युत ॥ ४
नकुलात्पूर्वजं पार्थं न पश्याम्यमितौजसम् ।
अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५
तीर्थानि चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च ।
चरामि सह युष्माभिस्तस्य दर्शनकाङ्क्षया ॥ ६
पञ्च वर्षाण्यहं वीरं सत्यसंधं धनंजयम् ।
यन्न पश्यामि बीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ७
तं वै श्यामं गुडाकेशं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
न पश्यामि महाबाहुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ८
कृतास्त्रं निपुणं युद्धे प्रतिमानं धनुष्मताम् ।

(followed by गंधमादनप्रवेश in D2. 3). K1 D1. 5 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by गन्धमादनप्रवेश; and K3. 4 B Dc Dn1. n3 D4. 6, likewise, only गंधमादनप्रवेश. — *Adhy. name:* T2 G3 परिबर्हनिवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn3 M1 140; Dn1. n2 139; D1 148; T G 143; M2 145. — *Śloka no.:* Dn1 D1 29; Dn2. n3 30.

142

1 B3 om. 1[ab]. — [a]) S (except M2) चैव (for चोभौ). — [b]) Ś1 K1. 2 निबोध मे. — [c]) T2 G3. 4 दुःखस्य (for भूत°).

2 [a]) Ś1 K3 D1-3. 5 दुर्बलैः (for °लाः). Ś1 K1. 2 स्मेह (for स्मेति). — [b]) K1 B1m. 2 Dn2 D4. 6 T2 (after corr.) G3 यद्ब्रु(B2 °द्ब्र)वामे°; K3 D1-3. 5 यद्ब्रूम इ°; K4 गच्छाम इ°; Dn1 यद्व्रहामे°; Dn3 यद्व्रजामे°; T1. 2 (before corr.) G4 यद्ब्रवीते° (for यद्ब्रवीथे°). Ś1 K2 यद्ब्रूयां योगमात्मनः; B1. 3. 4 Dc यद्ब्रूतान्योन्यमात्मना. — [c]) K4 अशक्येस्मिन्; G1 अशक्योपि. Ś1 K2 G4 व्रजामि; K1. 3. 4 B D व्रजामः (for व्रजाम). K1. 3. 4 Dc D2. 3 [अ]द्य; B Dn D1. 4. 6 यत्; D5 [अ]त्र (for [इ]ति). — [d]) B4 °दिदृक्षवः.

3 [d]) B1-3 Dn D4. 6 उपांतिकात्. B4 फाल्गुनं तमिहागतं.

4 [a]) Ś1 K2 D1. 2 °तृष्णार्तः; K1 °तृष्णांतः; K3. 4 °तृष्णा मां; B2 °तृष्णं वै; B3 °दृष्टं मां; D3 °तुष्ट्या मां. S तस्यादर्शनतप्तं मां. — [b]) Ś1 K1. 2 D1 सानुजो, and आस्थितः. B2 T2 G2-4 आश्रितं (for आस्थितम्). — [d]) T1 G1 ह (for च). T1 G1 वीरा; G2 वीरान् (for वीर). D5 [अ]दहत्पुरा (for °त्युत). D1. 2 तेन तप्ये वृकोदर (= 5[d]).

5 [a]) T2 G2-4 बालं (for पार्थं). — [b]) Ś1 K B4 D1-3. 5 M2 श्वेताश्वम् (for न पश्यामि). — [c]) Ś1 K1-3 D1-3. 5 यन्न पश्यामि बीभत्सुं; K4 न वः पश्यामि तं येन. — 5[d]=7[d].

6 G2 M2 om. (hapl.) 6-7. K3 D2. 3 transp. 6 and 7. — [a]) T1 तत्तीर्थान्याचरिष्यामि; T2 G1. 3. 4 M1 तीर्थानि च चरिष्यामि.

7 G2 M2 om. 7 (cf. v.l. 6). K3 D2. 3 transp. 6 and 7. — [b]) Ś1 K मत्तमातंगगामिनं. — 7[d]=5[d].

8 K2 D5 G4 M2 om. (hapl.) 8; K4 D2 G1. 2 M1 om. (hapl.) 8-9.

9 K4 D2 G1. 2 M1 om. 9 (cf. v.l. 8). — [c]) K1 B4 D3 नरश्रेष्ठ; K2 B1-3 Dn D4-6 कुरुश्रेष्ठं (K2 Dn1. n3 D4 °ष्ठ); K3 धनुःश्रेष्ठ.

न पश्यामि नरश्रेष्ठं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९
चरन्तमरिसंघेषु कालं क्रुद्धमिवान्तकम् ।
प्रभिन्नमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धनंजयम् ॥ १०
यः स शक्रादनवरो वीर्येण द्रविणेन च ।
यमयोः पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११
दुःखेन महताविष्टः स्वकृतेनानिवर्तिना ।
अजेयमुग्रधन्वानं तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥ १२
सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्यमाणोऽप्यणीयसा ।
ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाताभयस्य च ॥ १३
स तु जिह्मप्रवृत्तस्य माययाभिजिघांसतः ।
अपि वज्रधरस्यापि भवेत्कालविषोपमः ॥ १४
शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽनृशंसः प्रतापवान् ।
दाताभयस्य बीभत्सुरमितात्मा महाबलः ॥ १५
सर्वेषामाश्रयोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रमर्दिता ।
आहर्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां नः सुखावहः ॥ १६
रत्नानि यस्य वीर्येण दिव्यान्यासन्पुरा मम ।
बहूनि बहुजातानि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥ १७
यस्य बाहुबलाद्वीर सभा चासीत्पुरा मम ।
सर्वरत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ १८
वासुदेवसमं वीर्ये कार्तवीर्यसमं युधि ।
अजेयमजितं युद्धे तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥ १९
संकर्षणं महावीर्यं त्वां च भीमापराजितम् ।
अनुजातः स वीर्येण वासुदेवं च शत्रुहा ॥ २०
यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरंदरः ।
जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥ २१
ते वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीर दिदृक्षवः ।

C. 3. 10892
B. 3. 141. 22
K. 3. 143. 23

---

10 ^{b}) B_{2-4} D (except Dc) काले (for कालं). S क्रुद्धं कालमिवानघ. — G_4 om. 10^{cd}.

11 ^{a}) Dn_2 D_2 om. स. D_5 तु (for स). S °वमो (for °वरो). — ^{b}) K_4 S च बलेन; Dc_2 विनयेन (for द्रवि°). — After 11, S (except M_2) ins.:

681* नारायणसमो युद्धे सत्यसंधो दृढव्रतः ।
तं ममापश्यतो भीम न शान्तिर्हृदयस्य वै ।

[(L. 2) M_1 अपश्यतोद्य तं (for तं ममापश्यतो). T_1 G_1 M_1 मे (for वै).]

12 ^{b}) K_1 [अ]नवर्तिनः; K_4 G_1 [अ]नुवर्तिना; D_1 [अ]भिवर्तिना; D_3 T_1 [अ]तिवर्तिना; M_1 निवर्तिना (for [अ]निवर्तिना). B Dc Dn $D_{4.6}$ M_1 तं न पश्यामि फा(M_1 फ)ल्गुनं; G_2 चिंतयामि दिवानिशं. — S (except M_2) om. 12^{cd}. — ^{d}) $D_{1.2}$ न तं (by transp.). Ś$_1$ K_1 फल्गुणं; $K_{3.4}$ D_{1-3} फाल्गुनं (for फ°). B Dc Dn D_{4-6} तेन तप्ये वृकोदर (= 7^{d}, 8^{d}, 9^{d}).

13 ^{a}) T_1 $G_{1.2}$ च; T_2 $G_{3.4}$ तु (for यः). — ^{c}) T G ऋजुरार्त- (T_1 °र्तः); M_1 °रार्ति (for मार्ग-). B_4 M_2 -प्रवृत्तस्य (for -प्रपन्नस्य). — K_4 om. (hapl.) 13^{d}–15^{a}. — ^{d}) Ś$_1$ K (K_4 om.) Dc Dn_3 $D_{1-3.5}$ भयेषु (for [अ]भयस्य). K_3 Dc D_3 यः; B_4 T_1 G_1 M_2 वै; D_5 सः (for च).

14 K_4 om. 14 (cf. v.l. 13); Ś$_1$ $K_{1.2}$ om. (hapl.) 14^{b}–15^{a}. — ^{b}) T_2 $G_{3.4}$ [अ]प-; G_2 [अ]पि; M_1 वि- (for [अ]भि-). T_2 $G_{2.3}$ -जिघांसकः. — ^{c}) K_3 Dc $D_{1-3.5}$ [आ]जौ; T_2 G_{2-4} [अ]थ (for the second [अ]पि).

15 Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ om. 15^{a} (cf. v.l. 13, 14). — ^{a}) K_3 B_1 $D_{1-3.5}$ T_1 G_1 M सुरैर्; T_2 G_{2-4} अरेर् (for शत्रोर्). K_3 अभ्यपिप°; D_5 अप्यभिप° (for अपि प्रप°). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ स्वा(Ś$_1$ स्व)नृशंस्यः; K_3 स्वानृशंस्यात्; K_4 नृशंसस्य; Dc योनृशंसः. — ^{d}) T G अदीनात्मा (for अमितात्मा).

16 G_4 om. 16^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ K B_3 Dc D_{1-3} संश्रयो; D_5 संशये (for आश्रयो).

17 ^{ab}) Ś$_1$ सर्वाणि (for रत्नानि). $K_{1.2}$ transp. रत्नानि and दिव्यानि. Ś$_1$ रत्नानि; Dn_2 दिग्भ्यश्च; T $G_{3.4}$ दीप्तानि (for दिव्यानि). — ^{c}) B_{2-4} D (except D_3) $G_{1.4}$ बहुजातीनि. — ^{d}) Ś$_1$ K प्राप (for प्राप्तः).

19 G_4 om. 19^{ab}. — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ अमितं (for अजितं). — ^{d}) D_3 M न तं (by transp.). N (except Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_1) फाल्गुनं.

20 ^{c}) K_4 B D (except $D_{3.5}$) M_2 अनुयातः. K_3 B D (except $D_{1.2.5}$) G_1 M_2 स्व-; K_4 तु (for स). T_2 G_3 अनुजातस्य वीर्येण.

21 B_3 om. 21^{ab}. — ^{a}) T $G_{3.4}$ M_2 तस्य; G_2 ना° (for य°). — ^{b}) Ś$_1$ $B_{1.2}$ Dc $D_{1-3.5}$ M_2 स्वभावे (for प्र°). Ś$_1$ $K_{1.2}$ $D_{1-3.5}$ वा (for च).

22 ^{a}) T_1 G_1 वयं चैते (for ते वयं तं). K_1 ते; B_1 हि; Dc तु (for तं). — ^{b}) $B_{1.3}$ Dc D_5 T_2 $G_{1.3.4}$ M वीरं; D_3 वीरा (for वीर). $D_{1.2}$ G_2 दिदृक्षया. — ^{c}) Ś$_1$ प्रवेक्ष्यावो; B_1 T_1 $G_{1.4}$ °क्ष्याम.

C. 3. 10892
B. 3. 141. 22
K. 3. 143. 23

प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २२
विशाला बदरी यत्र नरनारायणाश्रमः ।
तं सदाध्युषितं यक्षैर्द्रक्ष्यामो गिरिमुत्तमम् ॥ २३
कुबेरनलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
पद्भिरेव गमिष्यामस्तप्यमाना महत्तपः ॥ २४
नातप्ततपसा शक्यो देशो गन्तुं वृकोदर ।
न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥ २५
तत्र सर्वे गमिष्यामो भीमार्जुनपदैषिणः ।
सायुधा बद्धनिस्त्रिंशाः सह विप्रैर्महाव्रतैः ॥ २६
मक्षिकान्मशकान्दंशान्व्याघ्रान्सिंहान्सरीसृपान् ।
प्राप्नोत्यनियतः पार्थ नियतस्तान्न पश्यति ॥ २७
ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् ।
प्रवेक्ष्यामो मिताहारा धनंजयदिदृक्षवः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

१४३

वैशंपायन उवाच ।
ते शूरास्ततधन्वानस्तूणवन्तः समार्गणाः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १
परिगृह्य द्विजश्रेष्ठाञ्श्रेष्ठाः सर्वधनुष्मताम् ।
पाञ्चालीसहिता राजन्प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २
सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।

---

23 ^{ab}) T2 G1. 3 विशालबदरी. Ś1 K D1–3. 5 M2 यत्र (for नर-; K3 D2 om. [hapl.] one यत्र). — ^{d}) Ś1 K1. 2 D5 द्रक्ष्यामि.

24 ^{b}) Dn D4–6 अभिसेवितां; G अभिसंवृतां. — ^{c}) Ś1 K1. 2 पद्भयाम् (for पद्भिर्), and °ष्यामि (for °ष्यामस्). — ^{d}) Ś1 K1. 2 Dc तप्यमानो.

25 ^{ab}) K3. 4 B Dc Dn D3–6 T1 M न स (Dc2 Dn D4. 6 च) यानवता; D1. 2 न मया भवता; G1 मनसा भवता (for नातप्त°). Ś1 K1. 2 शक्यं (for शक्यो). M1 transp. शक्यो and गन्तुं. Ś1 K1. 2 देशं गंतुं; B1–3 Dn D4. 6 गंतुं देशो (by transp.). Dc कथंचन (for वृको°). — ^{c}) G4 नृशंसेन च लु°.

26 ^{a}) M ततः (for तत्र). — ^{b}) B1–3 D (except D1–3. 5) °गवे° (for °पदै°). — G4 om. 26^{cd}. — ^{d}) B2–4 Dn D4. 6 सार्धं (for सह). Ś1 K B4 D1–3. 5 M2 महात्मभिः (for °व्रतैः).

27 ^{a}) K3. 4 B D (except D1–3. 5) मक्षिका- (for °कान्). Ś1 K2 पक्षिकान्दंशान्; B Dn D4. 6 -दंशमशकान् (for मशकान्दंशान्). — ^{b}) Ś1 K2 D1. 2 सिंहव्याघ्रान्; K1. 4 Dn D4. 6 सिंहान्व्याघ्रान् (by transp.); K3 सिंहान्व्याघ्र-; B4 Dc D5 सिंहव्याघ्र-; D3 ऋक्षान्व्याघ्रान्. — ^{d}) Ś1 K2 नियमस् (for नियतस्). T1 G4 तन् (for तान्). T1 निधावति (for न पश्यति).

28 ^{a}) Ś1 K1 प्रयतात्मानः; T1 G4 M2 संयता°; G1 संहिता°; G2 संशिता°. — ^{d}) K Dn1 D1–3 T1 G1 °दिदृक्षया.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2-T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B D T2 G3 (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश (D1 लोमशतीर्थयात्रा, followed by गंधमादनप्रवेश; D5 T2 G3 गंधमादन). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 140 (Dn3 141); D1 149; S 144 (M2 146). — *Śloka no.:* Dn D1 28.

☞ After adhy. 142, B D (except D1–3) ins. an addl. adhy. given in App. I (No. 16).

143

1 ^{a}) K3. 4 D4 S (except G4 M2) वीराः; D5 शूल- (for शूराः). Dn2 बद्धधन्वानः; D5 वरध°; T1 पांडवा राजन्; T2 G2–4 सज्जध°; G1 समवर्तत; M आत्तध° (for ततध°). — ^{b}) T1 M तुणा°; T2 G2–4 तूणी° (for तूण°).

2 After 2^{a}, D3 reads 4^{b}–5^{c} for the first time, *repeating* the lines in their proper place. — ^{b}) Dn1. n2 ज्येष्ठाः (for श्रेष्ठाः). — D5 om. 2^{cd}.

3 T1 om. 3^{e}–4^{f}; G4 om. 3^{ef}. — ^{e}) T2 G (G4

वृक्षांश्च बहुलच्छायान्ददृशुर्गिरिमूर्धनि ।
नित्यपुष्पफलान्देशान्देवर्षिगणसेवितान् ॥ ३
आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाशनाः ।
चेरुरुच्चावचाकारान्देशान्विषमसंकटान् ।
पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च ॥ ४
ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ।
विविशुस्ते महात्मानः किंनराचरितं गिरिम् ॥ ५
प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्वतं गन्धमादनम् ।
चण्डवातं महद्वर्षं प्रादुरासीद्विशां पते ॥ ६
ततो रेणुः समुद्भूतः सपत्रबहुलो महान् ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव तमसावृणोत् ॥ ७
न स्म प्रज्ञायते किंचिदावृते व्योम्नि रेणुना ।
न चापि शेकुस्ते कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ८
न चापश्यन्त तेऽन्योन्यं तमसा हतचक्षुषः ।
आकृष्यमाणा वातेन साश्मचूर्णेन भारत ॥ ९
द्रुमाणां वातभग्नानां पततां भूतले भृशम् ।
अन्येषां च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ १०
द्यौः स्वित्पतति किं भूमौ दीर्यन्ते पर्वता नु किम् ।
इति ते मेनिरे सर्वे पवनेन विमोहिताः ॥ ११
ते यथानन्तरान्वृक्षान्वल्मीकान्विषमाणि च ।
पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता वायोर्निलिल्यिरे ॥ १२
ततः कार्मुकमुद्यम्य भीमसेनो महाबलः ।
कृष्णामादाय संगत्या तस्थावाश्रित्य पादपम् ॥ १३
धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने ।
अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते ॥ १४
नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः ।
वृक्षानासाद्य संत्रस्तास्तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥ १५
मन्दीभूते च पवने तस्मिन्रजसि शाम्यति ।
महद्भिः पृषतैस्तूर्णं वर्षमभ्याजगाम ह ॥ १६
ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वन्त्यः समन्ततः ।

C. 3. 10981
B. 3. 143. 19
K. 3. 145. 19

---

om.) दिव्य- (for नित्य-). Dc T2 G2. 3 -फलोपेतान् (for -फलान्देशान्). — f) Ś1 K1. 2 देवगंधर्व°.

4 T1 om. 4 (cf. v.l. 3). — b) Ś1 K1. 2 D (except D1–3) °शिनः (for °शनाः). — d) Ś1 K1. 2 D1. 2 विषय- (for विषम-). B1 (m as in text). 3 S (T1 om.) -कंटकान् (for -संकटान्). — e) D1. 2. 4. 6 मृगजातीनि; D3 °यूथानि; D5 °जालानि. — f) M विविधानि बहूनि च.

5 d) T2 G3 शिरं; G4 शुभं (for गिरिम्). Ś1 K D1–3. 5 हिमवंतं महागिरिं.

6 a) K3 च; D1 [अ]पि; T1 G1 [ए]व (for [अ]थ). — c) K4 T1 G1 महावर्षं. — d) Ś1 K1 मही- (for विशां).

7 a) Ś1 G2 M समुद्धूतः. — c) B2–4 चांतरीक्षं; T2 G3. 4 अंतरिक्षं (om. च). — d) T1 दिशश्च (for द्यां चैव). B Dc Dn D4. 6 T2 G3 सहसा (for तमसा). Ś1 K D3. 5 दिशश्चैव समावृणोत्.

8 a) T1 सं-; G2 च; G4 तत् (for स्म). — c) B4 D (except D1–3. 5) तत् (for ते). — d) Dc अन्योन्यं प्रति; T G3 अन्योन्यस्यापि (for °स्याभि-).

9 a) K3 B Dn D4–6 [अ]पश्यंस्ततो; K4 Dc [अ]पश्यंश्च ते (for [अ]पश्यन्त ते). S (except M2) न चान्योन्यमपश्यंत (T1 G1 °तः). — b) B D (except D1. 2) [आ]वृत° (for हत°). — c) Ś1 K1. 3. 4 आक्रम्यमाणा; D1 प्रमृद्य°; D2 प्रमृज्य°; D3 प्रसृज्य°. — d) D5 G1 M2 साश्मपूर्णेन.

10 b) N (except D3) M2 [ऽ]निशं (for भृशम्).

11 a) B1 किं पततां (for पतति किं). B2–4 D (except D1–3. 5) M भूमिर् (for भूमौ). — b) B2 Dn D4. 6 T2 G3 दीर्यंते पर्वतो. Ś1 K D5 ध्रुवं; M1 च किं (for नु किम्). — d) B D4. 6 [अ]भि-; Dn [अ]पि (for वि-).

12 a) D5 तद् (for ते). K3 B Dc D6 पथा° (for यथा°).

13 a) B Dc1 Dn D4. 6 आदाय (for उद्यम्य). — c) T2 G3. 4 आगम्य (for आदाय). B D (except D1–3) G4 संगम्य; T2 G2. 3 M2 °त्य (for °त्या). — d) Dn2. n3 तथा चाश्रित्य (for तस्थावा°). Ś1 K1. 2 पादपान्.

14 b) Ś1 K1. 2 B4 विलिल्याते. — d) B1. 2 M2 च (for तु). Dn D4. 6 पर्वतं.

15 c) D2. 3 आश्रित्य (for आसाद्य). M1 संत्रासात् (for संत्रस्तास्). — d) Ś1 K1. 2 वि° (for नि°).

16 a) K3. 4 B4 D (except D1–3) तु; B2 [ऽ]थ (for च). — c) T2 G2–4 M1 पूर्गं (for तूर्णं). B Dn D4. 6 महद्भिर्जलधारौघैः (B1 °धाराभिः). — After 16, Ś1 K Dn D3. 5 ins.:

682* भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यतामिव ।
ततस्ताः चञ्चलाभासश्चेरुरभ्रे च विद्युतः ।

C. 3. 10981
B. 3. 143. 19
K. 3. 145. 19

प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः ॥ १७
ततः सागरगा आपः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
प्रादुरासन्सकलुषाः फेनवत्यो विशां पते ॥ १८
वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोडुपपरिप्लुतम् ।
परिसस्रुर्महाशब्दाः प्रकर्षन्त्यो महीरुहान् ॥ १९
तस्मिन्नुपरते वर्षे वाते च समतां गते ।
गते ह्यम्भसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २०
निर्जग्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत ।
प्रतस्थुश्च पुनर्वीराः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रयातमात्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
पद्भ्यामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ १
श्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च ।
सौकुमार्याच्च पाञ्चाली संमुमोह यशस्विनी ॥ २
सा पात्यमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा ।
वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरू समवलम्बत ॥ ३
आलम्बमाना सहितावूरू गजकरोपमौ ।
पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ॥ ४
तां पतन्तीं वरारोहां सज्जमानां लतामिव ।
नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५
नकुल उवाच ।

[(L. 1) K1 क्षपितामिव; K4 D3 पतता°.]

17 G4 om. (hapl.) 17^c–18^b. — ^c) D2 G2 नि- (for प्र-). T1 G1 अशनीस् (for अनिशं). Ś1 K Dc D2. 3. 5 राजन् (for तत्र). — ^d) Ś1 K Dc D2. 3. 5 तीव्रवात°; T2 G3 दीर्घवायु°; G2 खरवायु°.

18 G4 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^a) K4 Dc1 Dn D4. 6 तत्र (for ततः). T2 G2. 3 ह्यापः (for आपः). Ś1 K1. 2 ततस्ताः सागरा ह्यापः; G1 सततः सागरा ह्यापः. — ^b) Ś1 K1–3 D5 M किर° (for कीर्य°). — ^c) D4. 6 सुकलुषाः; G1 सकलमाषाः.

19 ^a) Ś1 K1. 2 विपुलं (for बहुलं). — ^b) K1 फेनोत्तप-; D1 फेनोद्रुम-; T1 फेनोडुश्च; G1 M2 फेनोडुं च. Ś1 K1. 2 -परिष्कृतं; T1 -परिच्छदं (for -परिप्लुतम्). — ^c) T1 परिवव्रुः; G2 °पूर्णा. K4 G2 महानद्यः; Dc °तेजाः. — ^d) S महाद्रुमान् (for मही°).

20 ^a) Ś1 K1 B Dn D4. 6 M2 शब्दे (for वर्षे). — ^c) K1. 3 गर्भे (for गते). Ś1 K B2 Dc D1. 2. 5 गतेंभसि च (for गते ह्यम्भसि). D3 S व्यपयाते च पानीये.

21 ^a) B2 ततः (for शनैः). D3 S संप्रा(D3 T1 M1 °प्र)ह्(T2 G3. 4 °प)ष्यंत ते सर्वे. — ^c) B Dn D4. 6 प्रतस्थिरे (B2 °स्थुस्ते). K4 महावीराः. T2 G2–4 प्रतस्थुर्मुदिता (G2 °स्थुः सहिता) वीराः. — ^d) S सहिता (G2 मुदिता) (for पर्वतं).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B Dc Dn1. n3 D1–6 T2 G3 M1 (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश (D1. 5 लोमशतीर्थयात्रा, followed by गंधमादनप्रवेश). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 142 (Dn3 143 as in text); D1 150; S 145 (M2 147). — *Śloka no.:* Dn 23; D1 22.

144

1 ^a) D2 °मात्रेण; D3 °मात्रे तु (for °मात्रेषु). K1 B Dc Dn D4. 6 क्रोशमात्रं प्रयातेषु; T G ततः प्रयाता मार्गेषु. — 1^b = 1. 132. 1^b; 157. 1^b; 198. 25^b; 205. 4^b: 4. 28. 5^b; etc.

2 ^b) Ś1 K Dc D1–3. 5 चा(K1 म)र्दिता (for तेन च). — ^c) Dc हि (for च). T1 पांचाली तु वरारोहा. — ^d) B1 T G1–3 सा (for सं-). B D (except D1–3. 5) तप° (for यश°).

3 ^a) K4 पीड्यमाना; Dn D4 कंप°.

4 ^a) T2 G3. 4 सा भीता (for सहितौ). — ^b) G2 करि° (for गज°).

5 ^b) K1. 2 B D (except D1–3) T2 G2–4 भज्य° (B1

राजन्पाञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा ।
श्रान्ता निपतिता भूमौ तामवेक्षस्व भारत ॥ ६
अदुःखार्हा परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी ।
आश्वासय महाराज तामिमां श्रमकर्शिताम् ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

राजा तु वचनात्तस्य भृशं दुःखसमन्वितः ।
भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवन् ॥ ८
तामवेक्ष्य तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशाम् ।
अङ्कमानीय धर्मात्मा पर्यदेवयदातुरः ॥ ९
कथं वेश्मसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता ।
शेते निपतिता भूमौ सुखार्हा वरवर्णिनी ॥ १०
सुकुमारौ कथं पादौ मुखं च कमलप्रभम् ।
मत्कृतेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां समुपागतम् ॥ ११
किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना ।
आदाय कृष्णां चरता वने मृगगणायुते ॥ १२
सुखं प्राप्स्यति पाञ्चाली पाण्डवान्प्राप्य वै पतीन् ।
इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्तायतेक्षणा ॥ १३
तत्सर्वमनवाप्यैव श्रमशोकाद्धि कर्शिता ।
शेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४
तथा लालप्यमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
धौम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजग्मुर्द्विजोत्तमाः ॥ १५
ते समाश्वासयामासुराशीर्भिश्चाप्यपूजयन् ।
रक्षोघ्नांश्च तथा मन्त्राञ्जेपुश्चक्रुश्च ते क्रियाः ॥ १६
पठ्यमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं परमर्षिभिः ।
स्पृश्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १७
सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना ।
पाञ्चाली सुखमासाद्य लेभे चेतः शनैः शनैः ॥ १८
परिगृह्य च तां दीनां कृष्णामजिनसंस्तरे ।
तदा विश्रामयामासुर्लब्धसंज्ञां तपस्विनीम् ॥ १९
तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्षणौ ।

C. 3. 11005
B. 3. 144. 20
K. 3. 146. 20

मुह्य° (for सज्ज°). — After 5, Ś$_1$ ins. a colophon.

6 ^{a}) K$_{3.4}$ B Dn D$_{4-6}$ पंचाल° (for पाञ्चाल°).

7 ^{b}) Ś$_1$ K D$_{2.3.5}$ अनु° (for मृदु°). — ^{c}) T$_1$ °बाहो (for °राज). — ^{d}) Ś$_1$ K Dc D$_{1.3}$ त्वमिमां. Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_{1.2.4}$ D (except D$_{1-5}$) श्रमकर्षितां.

8 K$_2$ G$_4$ om. the ref. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ शोक° (for दुःख°). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ °गमन् (for °द्रवन्).

9 ^{b}) Dc M$_1$ विषण्ण° (for विवर्ण°). D$_1$ M$_1$ भृशं (for कृशाम्). — ^{c}) K$_{3.4}$ D$_{1-3}$ आदाय; T$_1$ G$_1$ आरोप्य (for आनीय).

10 Before 10, B D (except D$_{2.3.5}$) S (except G$_4$) ins. युधिष्ठिर उ° (resp. युधिष्ठिरः). — ^{c}) =14^c. B$_{2.4}$ Dn D$_{4.6}$ transp. शेते and भूमौ.

11 ^{d}) K$_{1.2}$ D$_{1-3}$ °गमत् (for °गतम्).

12 K$_1$ om. 12^c–13^d. — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ चरामि कृष्णामादाय. — ^{d}) S °कुले (for °युते).

13 K$_1$ om. 13 (cf. v.l. 12). — ^{a}) B$_4$ Dn$_1$. n$_2$ M$_2$ प्राप्स्यसि (for °ति). N (K$_1$ om.) कल्याणी (B$_4$ Dn$_1$. n$_2$ °णि) (for पाञ्चाली). — ^{b}) Ś$_1$ K (K$_1$ om.) Dc D$_{1-3.5}$ प्राप्य पांडुसुतान् पतीन्. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ Dc D$_5$ सुता (for पित्रा).

14 ^{a}) Dc अनवद्या (for अनवाप्य). K$_{2.3}$ B$_1$ D$_5$ T$_2$ G$_{2.3}$ [ए]त्रं; K$_4$ B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{1-4.6}$ G$_4$ M [इ]यं (for [ए]व). — ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ °शोकसु-; K$_{1.4}$ °शोकाच्च; K$_3$ B D °शोकाध्व-; T$_2$ G$_{2.3}$ °शोकाद्वि-; G$_4$ °शोकवि-; M$_1$ °शोकाभि-; M$_2$ °शोकार्ति- (for °शोकाद्धि). Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_{1-3}$ Dc Dn$_3$ -कर्षिता. — 14^c=10^c. — G$_1$ om. 14^c–16^b. — ^{d}) K$_3$ Dc D$_{1-3.5}$ S (G$_1$ om.) मम पापस्य (by transp.). Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.5}$ M$_2$ कर्मणा (for कर्मभिः).

15 G$_1$ om. 15 (cf. v.l. 14). Before 15, B D (except D$_{2.3.5}$) S (except G$_4$; G$_1$ om.) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{b}) T$_1$ राजपुत्रे (for धर्म°). — ^{d}) D$_3$ T$_1$ समा° (for तत्रा°). Ś$_1$ K$_{1.2}$ महर्षयः (for द्विजो°).

16 G$_1$ om. 16^{ab} (cf. v.l. 14); D$_2$ om. 16–17. — ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1.3.5}$ °यांचक्रुः (for °यामासुः). — ^{b}) Ś$_1$ चाशीर्भिश्च (for आशीर्भिश्च). D$_3$ [अ]भि- (for [अ]पि). Ś$_1$ [अ]योज° (for [अ]पूज°). Dc आशीर्वादैः सुमंगलैः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_{1.3.5}$ ततो (for तथा). — ^{d}) K$_4$ Dc तथा; D$_3$ च वै; S च ताः (for च ते). Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_5$ जेपुश्च नियतेंद्रियाः.

17 D$_2$ om. 17 (cf. v.l. 16). — ^{b}) T$_2$ G M शांत्यर्थें. T$_1$ ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः. — ^{d}) Ś$_1$ पांडवास्ते; K D$_{1.3.5}$ °वैः सा (for °वैश्च).

19 ^{c}) K$_1$ B D (except D$_{1-3.5}$) पार्था (for तदा).

C. 3. 11005
B. 3. 144. 20
K. 3. 146. 20

कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः संववाहतुः ॥ २०
पर्याश्वासयदप्येनां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ २१
बहवः पर्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः ।
तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ॥ २२

भीमसेन उवाच ।

त्वां राजन्राजपुत्रीं च यमौ च पुरुषर्षभौ ।
स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मनः कृथाः ॥ २३
अथ वासौ मया जातो विहगो मद्बलोपमः ।
वहेदनघ सर्वान्नो वचनात्ते घटोत्कचः ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

अनुज्ञातो धर्मराज्ञा पुत्रं सस्मार राक्षसम् ।
घटोत्कचश्च धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा ।
कृताञ्जलिरुपातिष्ठदभिवाद्याथ पाण्डवान् ॥ २५
ब्राह्मणांश्च महाबाहुः स च तैरभिनन्दितः ।
उवाच भीमसेनं स पितरं सत्यविक्रमः ॥ २६
स्मृतोऽस्मि भवता शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः ।
आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्तास्म्यसंशयम् ।
तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु राक्षसं परिषस्वजे ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मज्ञो बलवाञ्शूरः सद्यो राक्षसपुंगवः ।
भक्तोऽस्मानौरसः पुत्रो भीम गृह्णातु मातरम् ॥ १
तव भीम बलेनाहमतिभीमपराक्रम ।

— d) Ś1 K D3. 5 मन° (for तप°).

20 b) S पादौ परपुरंजयौ. — c) Ś1 K1. 2 किणविद्धाभ्यां; K3 D1–3. 5 °बद्धाभ्यां; S (except M2) °युक्ताभ्यां.

22 b) S हि सुदु° (for हिमदु°). — c) Ś1 K Dc D1–3. 5 °भागा (K4 Dc D5 °भाग) (for °बाहो).

23 b) Ś1 K2 भरतर्षभ; K1 भरतर्षभौ; Dn D3 पुरुषर्षभ.

24 a) T2 G3. 4 यो (for [अ]सौ). B Dn D4. 6 हैडिंब(D6 °बि)श्च महावीर्यो. — b) K2 B1 Dn3 D4 विहंगो. G2 राक्षसो ह्यचलोपमः. — c) D1. 2 प्रवहेदथ (for वहेदनघ). — After 24, B4 ins.:

683* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीमसेनस्य धर्मराट् ।
भीमं संपूजयंस्तुष्ट एवमस्त्वित्यभाषत ।

25 D2 om. 25–27; S om. 25^{ab}, and reads 25^{c}–27^{f} after 3. 145. 3. — a) Ś1 K Dc D1–3. 5 सोनु° (for अनु°). — c) B Dc Dn D4. 6 तु (for च). — d) Ś1 K D1. 5 G4 पितॄन् (for पितुः). K4 Dc D5 S तथा (for तदा). — f) Ś1 K D1. 3. 5 च (for [अ]थ).

26 D2 om. 26. For sequence of S (which om. 26^{ab}) cf. v.l. 25. — b) Ś1 K1. 2 स एतैश्चाभि°. — c) Ś1 K1. 2. 4 च (for स). — d) Ś1 K1. 2 D1. 3 भीमविक्रमः; K3. 4 B Dc Dn D4–6 भीमविक्रमं (for सत्य°).

27 D2 om. 27. For sequence of S cf. v.l. 25. D1 S om. 27^{ab}. — a) Ś1 K D3. 5 [ऽ]हं; Dc [ऽ]सि (for [ऽ]स्मि). — b) Ś1 K D3. 5 सहसा समुपागतः.

Colophon om. in Ś1 K1–3 D3–5. — *Major parvan:* Dn2 T G2. 3 M1 आरण्य; D6 वन (!). — *Sub-parvan:* K4 B Dc Dn1. n3 D1. 2. 4. 6 (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश (D1 लोमशतीर्थयात्रा, followed by गंधमादनप्रवेश); T2 G3, likewise, only गंधमादन. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 143 (Dn3 144 as in text); D1 151; S 146 (M2 148). — *Śloka no.:* Dn D1 28.

145

1 b) K1. 2 सभ्यो; K3. 4 B D M सत्यो (for सद्यो). — d) K4 D1–3 S नेतुमर्हसि (D2. 3 °सि) (for भीम गृह्णातु). Dn माचिरं (for मातरम्)!

2 a) B D (except D1–3. 5) बाहु- (for भीम). S (except M2) सुते° (for बले°). Ś1 [अ]यम् (for [अ]हम्). — b) T G1. 3 M1 नीतो; G2 इतो; G4 भीतो (for अति-).

अक्षतः सह पाञ्चाल्या गच्छेयं गन्धमादनम् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्कचम् ।
आदिदेश नरव्याघ्रस्तनयं शत्रुकर्शनम् ॥ ३
हैडिम्बेय परिश्रान्ता तव मातापराजिता ।
त्वं च कामगमस्तात बलवान्वह तां खग ॥ ४
स्कन्धमारोप्य भद्रं ते मध्येऽस्माकं विहायसा ।
गच्छ नीचिकया गत्या यथा चैनां न पीडयेः ॥ ५

घटोत्कच उवाच ।

धर्मराजं च धौम्यं च राजपुत्रीं यमौ तथा ।
एकोऽप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह स घटोत्कचः ।
पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ ७
लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः ।
स्वेनैवात्मप्रभावेन द्वितीय इव भास्करः ॥ ८
ब्राह्मणांश्चापि तान्सर्वान्समुपादाय राक्षसाः ।
नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः ॥ ९
एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
आलोकयन्तस्ते जग्मुर्विशालां बदरीं प्रति ॥ १०
ते त्वाशुगतिभिर्वीरा राक्षसैस्तैर्महाबलैः ।
उह्यमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमल्पवत् ॥ ११
देशान्म्लेच्छगणाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान् ।
ददृशुर्गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥ १२

C. 3. 11026
B. 3. 145. 13
K. 3. 147. 17

Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ -वीर्य- (for -भीम-).

3 D$_{1.2}$ T$_{2}$ G$_{3.4}$ M$_{2}$ om. the ref. — ^{cd}) B °कर्षण: (B$_{3}$ °कर्शनः) (for °कर्शनम्). Ś$_{1}$ K D$_{3.5}$ उवाच श्लक्ष्णया वाचा सांत्वपूर्वमिदं वचः; D$_{1.2}$ चिंतयामास तं प्राप्तमित्युवाच वृकोदरः; S चिंतयामास बलवान्महाभीमपराक्रमं (T$_{2}$ G$_{3}$ °मः) [T$_{2}$ G$_{3}$ as in D$_{1.2}$ also (v.l. °या समनु- for °यामास तं)]. — After 3 (transposed), S reads 3. 144. 25^{c}–27^{f}; cf. v.l. 3. 144. 25.

4 Before 4, B$_{4}$ D (except D$_{5}$) ins. भीमसेन उ°. — ^{ab}) K$_{3}$ B$_{1.3}$ Dc D$_{5}$ T$_{1}$ G$_{1.2}$ हैडिंबेयं. K$_{3.4}$ D$_{5}$ तपस्विनी; B Dc M$_{2}$ [अ]पराजित (for [अ]पराजिता). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ हैडिंब तव मातेयं (Ś$_{1}$ °बेयं तव माता) परिश्रांता तपस्विनी. — ^{c}) K$_{4}$ °गतस्; D$_{1.2}$ °गतिस् (for °गमस्). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ वहतां वरः; K$_{4}$ D$_{2.3}$ वह मातरं; D$_{1}$ मातरं वह (for वह तां खग). Dc$_{2}$ T$_{2}$ G$_{2.3}$ खगः (for खग).

5 ^{a}) Ś$_{1}$ K D$_{5}$ जननीं; T$_{1}$ तां मध्ये; G$_{1}$ तां वीर (for भद्रं ते). — ^{b}) T$_{1}$ अस्माकं च (for मध्येऽस्माकं). — ^{c}) K$_{3}$ नैचिकया; K$_{4}$ नाधि°; B$_{4}$ नीच°; T$_{2}$ G$_{2-4}$ नीचतया. — ^{d}) K$_{4}$ D$_{3}$ पीडयेत् (for °येः).

6 ^{a}) T$_{2}$ G$_{2-4}$ त्वां चापि धर्मराजं च. — ^{b}) Dc °पुत्रौ (for °पुत्रीं). B Dn D$_{4.6}$ कृष्णां च यमजौ तथा; G$_{4}$ यमौ चापि महाबल. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ D$_{1.2}$ हि (for ऽपि). Dc [ए]नामहं (for [अ]हमलं). T$_{1}$ सोढुं (for वोढुं). — After 6, B D (except D$_{1-3.5}$) ins.:

684* अन्ये च शतशः शूरा विहगाः कामरूपिणः ।
सर्वान्वो ब्राह्मणैः सार्धं वक्ष्यन्ति सहितानघ ।

On the other hand, T G ins. after 6:

685* मन्दं मन्दं गमिष्यामि वहन्द्रुपदनन्दिनीम् ।

7 Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ Dn D$_{1-6}$ om. the ref. — ^{c}) K$_{4}$ मध्यतो; B$_{3}$ D$_{5}$ °मो (for °गो). K$_{3}$ Dc$_{1}$ Dn$_{2}$. n$_{3}$ वीर. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ D$_{1.2}$ चापरान्; K$_{3}$ कंबरे (sic); D$_{5}$ चांबरे (for चापरे).

8 ^{a}) D$_{1.2}$ स तथा (for लोमशः). — ^{c}) T G तेनैव (for स्वे°). Ś$_{1}$ K D$_{1-3.5}$ [अ]ति-; B Dn D$_{4.6}$ T$_{2}$ G$_{3}$ स; Dc [अ]भि- (for [आ]त्म-). A few MSS. -प्रभावेण. — ^{d}) B$_{3}$ पावकः (for भास्करः).

9 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ om. च. — ^{b}) D$_{1.2}$ G$_{1}$ उपादायाथ (for समुपादाय). — ^{c}) K$_{3.4}$ Dc निदेशाद्राक्ष°.

10 ^{b}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3.5}$ वनानि च सरांसि च; Dc वनानि सरितांसि च (sic). — ^{c}) G$_{1}$ transp. ते and जग्मुः. — ^{d}) S अनु (for प्रति).

11 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ वीरै; Dc वीर (for वीरा). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ ते; K$_{3.4}$ Dc D$_{1-3.5}$ सु- (for तैर्). Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ B Dn D$_{2-6}$ T$_{1}$ °जवैः; K$_{4}$ °भुजैः (for °बलैः). — ^{d}) Ś$_{1}$ K Dc D$_{1-3.5}$ दीर्घम° (for महद°).

12 ^{a}) B Dn D$_{4.6}$ °जना°; D$_{1}$ °समा°; G$_{4}$ °करा° (for °गणा°). — ^{b}) T$_{1}$ G$_{1}$ नानारत्नगणायुतान् (T$_{1}$ °कुलान्). — D$_{3}$ om. 12^{cd}. — ^{c}) Ś$_{1}$ K Dc D$_{1.2.5}$ °दुर्गांश्च; G$_{1}$ °धातूंश्च (for °पादांश्च). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ °समायुतान्; Dn$_{2}$ D$_{1.2}$ °समन्वितान्. — D$_{2}$ ins. after 12: D$_{3}$ (which om. 12^{cd}) ins. after 12^{ab}:

686* आसेवितान्किंपुरुषैर्गन्धर्वैश्च समन्ततः ।

C. 3. 11027
B. 3. 145. 14
K. 3. 147. 18

विद्याधरगणाकीर्णान्युतान्वानरकिंनरैः ।
तथा किंपुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च समन्ततः ॥ १३

नदीजालसमाकीर्णान्नानापक्षिरुताकुलान् ।
नानाविधैर्मृगैर्जुष्टान्वानरैश्चोपशोभितान् ॥ १४

ते व्यतीत्य बहून्देशानुत्तरांश्च कुरूनपि ।
ददृशुर्विविधाश्चर्यं कैलासं पर्वतोत्तमम् ॥ १५

तस्याभ्याशे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम् ।
उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदापुष्पफलोपगैः ॥ १६

ददृशुस्तां च बदरीं वृत्तस्कन्धां मनोरमाम् ।
स्निग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युताम् ॥ १७

पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः शुभाम् ।
विशालशाखां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्विताम् ॥ १८

फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशम् ।
मधुस्रवैः सदा दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
मदप्रमुदितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युताम् ॥ १९

अदंशमशके देशे बहुमूलफलोदके ।

[Cf. 13^cd.]

13 G4 om. 13. S (G4 om.) transp. 13^ab and 13^cd. — ^a) Dn D4. 6 °समा° (for °गणा°). S (G4 om.) विद्याधरैराचरितान् (M1 °रैः समाकीर्णान्). — D6 reads 13^b–14^c in marg. *sec. m.* — ^b) T1 G1. 4 युक्तान्; G2 यक्ष- (for युतान्). M1 चामरैश्च निषेवितान्. — ^c) S (G4 om.) आसेवितान्किंपुरुषैर्. — With 13^cd, cf. 686*. — ^d) Ś1 K D1. 2. 5 ततस्ततः (for समन्ततः). — After 13, B Dc Dn D4. 6 S (G4 om. line 1; T1 om. line 2) ins.:

687* सृमरैश्चमरैश्चैव वानरै रुरुभिस्तथा ।
वराहैर्गवयैश्चैव महिषैश्च समावृतान् ।

[(L. 1) Dn D4. 6 मयूरै°; M1 सुमनै° (for सृमरै°). S (G4 om.) चापि हरिणै (G1 हरिभी) (for चैव वानरै). Dc वारणै (for वानरै). G1 रुरुभिः शनकैस्तदा (for the posterior half). — (L. 2) S (T1 om.) चापि (for चैव). T2 G3 ऋक्षैश्चापि; G1 वृकैश्चापि; G2 M पृषतैश्च; G4 वृक्षैश्चापि (for महिषैश्च). G1 M °चितान् (for °वृतान्).]

— G4 cont.:

688* नानाविधैर्मृगैरन्यैरुपेतान्सौम्यदर्शनैः ।

14 T1 om. 14^a–15^b. D6 reads 14^abc in marg. *sec. m.* (cf. v.l. 13). T2 G1–3 M transp. 14^ab and 14^cd. — ^a) Ś1 K1. 2 नदीजलसमाकीर्णां; K4 T2 G M2 नदीशतसमाकीर्णान्; B4 नदीजल°; D1. 2 नदांजल°; D3 विद्याधरगणा°. — ^b) Ś1 K1. 2 °समाकुलां; Dc °रुतान्बहून्; Dn D4. 6 M2 °युतान्बहून्; T2 G चारणैश्च निषेवितान्; M1 युतान्वानरकिंनरैः. — G4 om. 14^cd. — ^c) Ś1 B4 Dn D1. 2. 6 °विध- (for °विधैर्). Ś1 K1. 2 जुष्टां; K3 घुष्टान्; S (T1 G4 om.) चान्यैर् (for जुष्टान्). — ^d) K3 चामरै°; K4 D1–3 चारणै°; B1. 2. 4 वारणै°; S (T1 G4 om.) उपेतान्सौम्यदर्शनैः. — After 14, B Dc Dn D4. 6 S (except T1) ins.:

689* समदैश्चापि विहगैः पादपैरन्वितांस्तथा ।

[S (except T1) सदामदैश्च (for समदैश्चापि). Dc अर्चितान्; G1. 2. 4 M आवृतान् (for अन्वितान्).]

15 ^a) K4 Dc D1. 2. 5 S त्वतीत्य; B Dn D4. 6 [s]वतीर्य (for व्यतीत्य). — ^b) D2 प्रति; T1 तथा (for अपि). Ś1 K D3. 5 उत्तमाद्धि(K4 D5 °मर्धि-)समावृ(D3 °यु)तान्. — ^d) K4 D2. 4. 6 कैलाशं. Ś1 K1. 2 पर्वतं गंधमादनं.

16 ^a) K2–4 B2–4 Dc D1–3. 5 तस्याभ्यासे. Dc [s]थ; S (except G2) च (for तु). — ^c) K4 भूषितं (for उपेतं). D3 रम्यैः (for दिव्यैः). — ^d) Ś1 K1. 2 °फलान्वितैः; K4 Dc °फलोपमैः; T2 G3 °फलोदकैः.

17 D2 om. (hapl.) from -रलच्छायां (in 17^c) up to °शाखां वि (in 18^c). — ^c) S रम्यस्निग्धघनच्छायां. — K2 om. 17^d–18^a. — ^d) Ś1 K (K2 om.) Dc D1. 3. 5 नानाद्विज(K3 °पक्षि)गणा(D5 °णैर्)युतां (K1 °वृतां).

18 K2 om. 18^a; D2 om. up to °शाखां वि (cf. v.l. 17); Ś1 K3 D5 om. (hapl.) 18–19. — ^b) K1 उपेत्य (for उपेतां). K4 D1. 3 S (for G1 see below) शुभैः; B4 कृतां (for शुभाम्). G1 निरंतरफलैः शुभैः.

19 Ś1 K3 D5 om. 19 (cf. v.l. 18); G4 om. 19^abcd. — ^a) K4 B1. 2 Dc D1–3 उपचितां (for उपचितैर्). K4 B3 Dc D1–3 S (G4 om.) हृद्यैर्; B1 कृत्यैर् (for दिव्यैर्). — ^b) K4 D1–3 अमृत- (for आचितां). B4 वृतां (for भृशम्). B1 अमृतास्वादसंमितैः; B3 आचितां स्वादुसंमितैः; Dc अमृतस्वादुसंनिभैः. — ^c) K4 Dc D1. 2. 4 मधुश्रवैः; T2 G2. 3 °स्रावैः. K1. 4 D1–3 S (except G1; G4 om.) दिव्यैर् (for दिव्यां). — K1 om. 19^ef. — ^e) K4 D1–3 सदा (for मद-). M1 नृत्यं (for नित्यं). B1. 4 Dc मुनिभिर्मु(B1 °र्ना)दितैर्नित्यं; B3 सेवितां मुनिभिर्नित्यं. — ^f) D1. 2 G1 M1 °गणायुतां.

20 ^a) T1 सदंश° (for अदंश°). — ^b) Ś1 K Dc D1–3. 5 बहुपुष्प°; K3 बहुमूलफलोपमे; Dc °फलोपगे; T2

नीलशाद्वलसंछन्ने देवगन्धर्वसेविते ॥ २०
सुसमीकृतभूभागे स्वभावविहिते शुभे ।
जातां हिममृदुस्पर्शे देशेऽपहतकण्टके ॥ २१
तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः ।
अवतेरुस्ततः सर्वे राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ २२
ततस्तमाश्रमं पुण्यं नरनारायणाश्रितम् ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्सहिता द्विजपुंगवैः ॥ २३
तमसा रहितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः ।
क्षुत्तृट्शीतोष्णदोषैश्च वर्जितं शोकनाशनम् ॥ २४
महर्षिगणसंबाधं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितम् ।
दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्धर्मबहिष्कृतैः ॥ २५
बलिहोमार्चितं दिव्यं सुसंमृष्टानुलेपनम् ।
दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतोऽभिविराजितम् ॥ २६
विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भाण्डैराचितं शुभैः ।
महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितम् ॥ २७
शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ २७
दिव्यमाश्रयणीयं तमाश्रमं श्रमनाशनम् ।
श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्योपशोभितम् ॥ २८
फलमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः ।
सूर्यवैश्वानरसमैस्तपसा भावितात्मभिः ॥ २९
महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतेन्द्रियैः ।
ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः ॥ ३०

C. 3. 11047
B. 3. 145. 34
K. 3. 147. 36

G2–4 M °फले शुभे. T1 G1 समे च सजले (G1 विषमे) शुभे. — D3 om. (hapl.) 20^c–21^d. — ^c) K3 Dc Dn3 D1 S (except T1 G4) °शाड्वल°. — ^d) K4 महर्षिगण°.

21 D3 om. 21 (cf. v.l. 20). — ^a) Ś1 K2–4 B1 Dc D1. 2. 5 °संकाशे; S सु(T1 ते; G1 M2 सा)भूमिभागे विशदे. — ^b) Ś1 K Dc D1. 2. 5 °विमले; G1 °विशदे (for °विहिते). — G4 om. 21^cd. — ^c) Ś1 K1. 2 जित- (sic); K3 D5 M2 जाता; Dc जाती-; T1 जातं (for जातां). K3 Dc2 D1. 2. 5 S (G4 om.) मृदुहिम° (by transp.). — ^d) M1 दिव्ये (for देशे). Ś1 K1. 3. 4 B Dc D2 [ऽ]पहृत°; S (G4 om.) विह(M2 विग)त° (for ऽपहत°).

22 ^a) K1. 2 तम् (for ताम्). G1 समेत्य (for उपेत्य). — ^b) K3 T1 G1. 2 सहितैर्; G4 सहिता (for सह तैर्). Dc ब्राह्मणर्षिभिः; D1. 2 °णैः सह; D3 °णैस्ततः. — Ś1 om. 22^c–37^b. — ^d) B1 Dc रक्षसां स्कंधतः; S रक्षःस्कंधगताः.

23 Ś1 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^a) K1. 2. 4 B Dn D1. 4–6 रम्यं (for पुण्यं). — ^b) K1 T1 °श्रमं; B3 °र्जितं; Dc D1. 2. 5 G1. 2 M °चितं; D3 °न्वितं. — K1. 2 om. 23^c–37^d. — ^d) K3 सहितैर्; K4 Dc D1–3. 5 सह तैर् (for सहिता). K3. 4 D1–3. 5 ब्राह्मणर्षभैः; Dc ब्राह्मणर्षिभिः; S विप्रपुंगवैः.

24 Ś1 K1–3 D5 om. 24 (for Ś1 K1. 2 cf. v.l. 22, 23). — ^a) K4 D3 रम्यम्; D2 दिव्यम् (for पुण्यम्). — ^b) K4 Dc D1–3 अनास्पृष्टं; S नातिस्पृ(T1 °स्)ष्टं (for अनामृष्टं). — ^c) S (except M1) °शोकैश्च.

25 Ś1 K1–3 D5 om. 25 (cf. v.l. 22–24). — ^a) D3 (after corr.) °संघुष्टं. — ^b) D3 T2 G3 समावृतं; T1 समाकुलं (for सम°). — B3 om. 25^c–27^f. — ^c) K4 D1. 2 M2 दुष्प्रवेश्यं. — ^d) T2 G2. 3 जनैर्; G2 द्विजैर् (for नरैर्). T G2–4 ब्रह्म° (for धर्म°).

26 Ś1 K1–3 B3 D5 om. 26 (cf. v.l. 22–25); G4 om. 26^ab. — ^a) T G3 °न्वितं (for °र्चितं). B (B3 om.) Dc पुण्यं (for दिव्यं). — ^c) M2 दिव्यं पुष्पविहारैश्च.

27 Ś1 K1–3 B3 D5 om. 27 (cf. v.l. 22–25); G4 om. 27^abcd. — ^a) K4 D1–3 T1 G1. 2 M विमलैश्चा(G2 °र)ग्नि°. — ^b) K4 स्रग्भांडैश्; G2 स्रुग्गंधैश्. K4 B1 Dc D1–3 T2 G3 चार्चितं; G2 M चाचितं (for आचितं). — ^c) D1 समिद्भिस् (for महद्भिस्). — ^d) Dc2 कांचनैः (for कठिनैः). — After 27^cd, K4 D1. 2 read 29–30^cd. — D3 om. 27^e–29^b. — ^f) M °विना° (for °निना°).

28 Ś1 K1–3 D3. 5 om. 28 (cf. v.l. 22–24, 27). — ^a) T G1. 3. 4 च रमणीयं (for आश्रयणीयं). G1 च; G2. 3 (before corr.). 4 तद् (for तम्). — G4 om. 28^cd. — ^c) K4 D1. 2 S (G4 om.) युक्तम् (for युतम्). — ^d) Ś1 D1. 2 M तं (M ते) बदर्योप°; T G1. 3 देवदर्शोप°; G2 देवदेशोप°.

29 Ś1 K1–3 D3. 5 om. 29 (cf. v.l. 22–24, 27). K4 D1. 2 read 29–30^cd after 27^cd. — ^b) B4 Dn D4. 6 चारु° (for चीर°). — ^d) K4 B2 D1. 2 तापसैर् (for तपसा).

30 Ś1 K1–3 D5 om. 30 (cf. v.l. 22–24); G4 om. 30^ab. — ^a) K4 B1 D1–3 S (G4 om.) ब्रह्मर्षि° (for महर्षि°). K4 D1. 2 S (G4 om.) तपोवृद्धैर् (for मोक्षपरैर्). — ^b) K4 D1. 2 यतिभिर्नियतात्मभिः. — D3 om. 30^cd. K4 D1. 2 read 30^cd after 29, and *repeat* it here (with v.l. as in 30).

31 Ś1 K1–3 D5 om. 31 (cf. v.l. 22–24). — ^b)

C. 3. 11047
B. 3. 145. 34
K. 3. 147. 37

सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृषीन्नियतः शुचिः ।
भ्रातृभिः सहितो धीमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३१
दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरम् ।
अभ्यगच्छन्त सुप्रीताः सर्व एव महर्षयः ।
आशीर्वादान्प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशम् ॥ ३२
प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः ।
उपाजह्रुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ॥ ३३
स तैः प्रीत्याथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः ।
प्रयतः प्रतिगृह्याथ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४
तं शक्रसदनप्रख्यं दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पाण्डवः सह कृष्णया ॥ ३५
विवेश शोभया युक्तं भ्रातृभिश्च सहानघ ।
ब्राह्मणैर्वेदवेदाङ्गपारगैश्च सहाच्युतः ॥ ३६
तत्रापश्यत्स धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् ।
नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितम् ॥ ३७
मधुस्रवफलां दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
तामुपेत्य महात्मानस्तेऽवसन्ब्राह्मणैः सह ॥ ३८
आलोकयन्तो मैनाकं नानाद्विजगणायुतम् ।
हिरण्यशिखरं चैव तच्च बिन्दुसरः शिवम् ॥ ३९
भागीरथीं सुतीर्थां च शीतामलजलां शिवाम् ।

B1. 3. 4 D (except D1. 3; D5 om.) प्रयतः (for नि°). — c) K4 D1–3 कामाद्; B1 Dc श्रीमान्; B2 राजन् (for धीमान्). — d) =34d. B2. 4 °राजो (for °पुत्रो).

32 Ś1 K1–3 D5 om. 32 (cf. v.l. 22–24). — c) T1 G1 सुप्रीत्या; G4 सहसा (for सुप्रीताः). — d) S दिव्या देवमह°. — e) D1. 2 T2 G2. 3 आशीर्वादं. M प्रयुंजतः. — f) D1. 4 T2 G2–4 °नियता भृशं.

33 Ś1 K1–3 D5 om. 33 (cf. v.l. 22–24). — c) Dc D1–3 T1 G1. 2 M2 उप° (for उपा°). K4 D1. 2 सु; B3 Dc G2. 4 M स- (for च). — d) T1 G1 °फलानि च (for °फलं शुचि).

34 Ś1 K1–3 D5 om. 34 (cf. v.l. 22–24). — a) B1 Dc T2 G2. 3 प्रीतोथ (for प्रीत्या°). T1 ब्राह्मणैर्ऋषिभिश्चैव; G1 तदा प्रभूतं सत्कारम्. — b) K4 D1–3 S °तं महात्मभिः. — c) S प्रति(G1 परि)जग्राह. — d) =31d. B Dn D4. 6 °राजो (for °पुत्रो).

35 Ś1 K1–3 D5 om. 35 (cf. v.l. 22–24). — a) K4 D3 ब्रह्म° (for शक्र°). D1. 2 तं ब्रह्मसदनं क्षिप्रं. — b) B3 Dc D1–3 T1 G4 M2 °गंध- (for °गन्धं). B4 D2. 3 T1 °हरं (for °रमम्). — c) K4 B2 रम्यं; D2 दिव्यं (for पुण्यं).

36 Ś1 K1–3 D5 om. 36 (cf. v.l. 22–24). — b) B1 D1. 3 G1. 4 M सहानघः; T1 °घाः. — G4 om. 36cd. — d) K4 M2 सहाच्युत; B Dc Dn D4. 6 सहस्रशः; D3 सहाच्युतं; T1 महाद्युतिः; G1 सहार्चितः.

37 Ś1 K3 D5 om. 37ab; K1. 2 om. 37 (cf. v.l. 22–24). — a) B Dn D4. 6 [अ]पश्यत; D2 G4 पश्यत्स (for [अ]पश्यत्स). — D2 om. 37d–38a. — d) Ś1 K3. 4 D1. 3. 5 गंगयैव (K3. 4 °या च) (for भागीरथ्या). B2 परिद्रुतं (for [उ]पशो°). — After 37, N (except D2) ins.:

690* पश्यन्तस्ते नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः।

38 D2 om. 38a (cf. v.l. 37). — a) K2–4 Dc D1. 5 °श्रव- (for °स्रव-). B Dc Dn D4–6 -फलं दिव्यं (for -फलां दिव्यां). S तस्मिन्मधुस्रवफलां (T1 °लं). — b) K3 B D (except D2) S ब्रह्मर्षि- (for महर्षि-). B D (except D1–3) -सेवितं; T1 -भावितं; T2 G M2 -भाविनीं; M1 -पावनीं. — c) B Dc Dn D4. 6 तद्; D5 तम् (for ताम्). Dc D6 उत्पत्य; D4 उत्पात्य (for उपेत्य). S बदरीं तामुपाश्रित्य (G4 °मुपस्पृश्य; M2 °मपाश्रित्य). — d) Ś1 K1. 2 तु (for ते). T1 ब्राह्मणैः सह पांडवाः; T2 G2–4 M पांडवो भ्रातृभिः सह; G1 पांडवा ब्राह्मणैः सह. — After 38, B D (except D1–3. 5) S ins.:

691* मुदा युक्ता महात्मानो रेमिरे तत्र ते तदा।

[Cf. 690*. — B3 पांडवाः; T2 G1. 3. 4 M ते सदा; G2 तत्र ते (for ते तदा).]

39 b) T1 नानामृग°; G1 °धातुसुसंयतं. — d) Ś1 K1. 2. 4 Dc तत्र; T G मध्ये (for तच्च). D1. 2 शुभं (for शिवम्). — After 39, K1. 2 B Dc Dn D4. 6 read 3. 146. 1ef–5cd, of which K1. 2 *repeat* stanzas 2–4, while Dc *repeats* all the stanzas in their proper place.

40 a) Ś1 उपतीर्थां; K1. 2 D2. 3 सूपतीर्थां; K3 सोपतीर्थां; K4 महातीर्थां; D1. 5 तपस्तीर्थां (for सुतीर्थां च). — b) K2–4 B2. 4 Dn D3–6 सीतां (sic); B1 गीतां; D2 शातां (for शीत-). ❀ Cn : सीतां नामतः । ❀. N विमलपंकजां (for [अ]मलजलां शिवाम्). — After 40ab, K1. 2 D5 ins.:

692* प्राप्य पुण्यां देवनदीं विशालां बदरीं तथा।

[K2 अनु (for तथा).]

मणिप्रवालप्रस्तारां पादपैरुपशोभिताम् ॥ ४०
दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनसः प्रीतिवर्धनीम् ।
वीक्षमाणा महात्मानो विजह्रुस्तत्र पाण्डवाः ॥ ४१
तत्र देवान्पितॄंश्चैव तर्पयन्तः पुनः पुनः ।
ब्राह्मणैः सहिता वीरा न्यवसन्पुरुषर्षभाः ॥ ४२
कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः क्रीडितान्यमरप्रभाः ।
विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

वैशंपायन उवाच ।
तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः ।
षड्रात्रमवसन्वीरा धनंजयदिदृक्षया ।
तस्मिन्विहरमाणाश्च रममाणाश्च पाण्डवाः ॥ १
मनोज्ञे काननवरे सर्वभूतमनोरमे ।
पादपैः पुष्पविकचैः फलभारावनामितैः ॥ २

C. 3. 11059
B. 3. 145. 46
K. 3. 148. 3

— K3 om. 40c–41b; D5 om. 40c–41d. — c) Ś1 °प्रस्तीर्णां; K1. 2 °विस्तीर्णां; Dc D1 °विस्तारां.

41 K3 om. 41ab; D5 om. 41 (cf. v.l. 40). — a) Ś1 K (K3 om.) Dc D1–3 चित्रपुष्पफलाकीर्णां. — b) B4 Dn T2 G3 मनःप्रीतिविव°; T1 मनसा प्रीतिव°. Some MSS. °वर्धिनीं. — G4 om. 41cd. — c) T2 °प्रीत्या (for °त्मानो). K3. 4 D3 प्राप्य (K4 प्रोष्य) पुण्यां देवनदीं (cf. 692*). — d) N (D5 om.) विशालां बदरीमनु (K3 °रीं तथा) (cf. 692*); T2 G3 न्यवसन्पांडुनंदनाः. — After 41, B D (except D1–3. 5) S (except T2 G3) ins.:

693* तस्मिन्देवर्षिचरिते देशे परमदुर्गमे ।
भागीरथीपुण्यजले तर्पयांचक्रिरे तदा ।
देवानृषींश्च कौन्तेयाः परमं शौचमास्थिताः ।

[(L. 2) T1 G1. 2. 4 M °जले पुण्ये (for °पुण्यजले). B1–3 Dc T1 G1. 2. 4 M पितॄन् (for तदा). — (L. 3) B3 वेदान् (for देवान्). B2 चैव हि (for ऋषींश्च).]

42 T2 G3 om. 42. — a) Dc ऋषीन् (for पितॄन्). K3 D5 तर्पयंतः पितॄन्देवान्; K4 ते तर्पयंतः पितॄन् (catalectic); B Dn D4. 6 तत्र ते तर्पयंतश्च. — b) K3. 4 B Dn D4–6 जपंतश्च कुरूद्वहाः (D5 °ह). — G4 om. 42cd. — c) T1 G1. 2 M प्रीत्या (for वीरा). — d) B Dn D4. 6 ह्यवसन् (for न्यव°). T1 G1. 2 M पांडुनंदनाः (for पुरु°).

43 a) Dc D1. 2 S (except M1) कृष्णया (for कृष्णायास्). Ś1 K D1–3. 5 ते ततस्तत्र (K4 दर्शयंतस्ते); G1. 2 सह पश्यंतः (for तत्र प°). — b) Ś1 K1–3 D1–3. 5 अमित° (for अमर°). B1 क्रीडितान्पुरुषर्षभाः (m as in text). — c) Ś1 K1–3 D5 पश्यंतो हि (K3 D5 वै) (for विचि°). K4 च रूपाणि; T1 M नरव्याघ्र. D1–3 पश्यंतः पुरुषव्याघ्रा. — d) K4 तस्मिन्बहुलपादपे.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* D2. 3 तीर्थयात्रा, followed by गंधमादनप्रवेश (D2 °मादनवनप्रवेश). K2–4 B Dc Dn D1. 4. 6 T2 G3 (all om. sub-parvan name) mention only गंध(Dc2 सौगंध)मादनप्रवेश (D1 लोमशतीर्थयात्रा, followed by गंधमादनप्रवेश). — *Adhy. name:* K2 बदरीयागमनं (sic); K4 D5 बदर्याश्रमदर्शनं; Dc D3 बदर्याश्रमगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 144 (Dn3 145 as in text); D1 152; S 147 (M2 149). — *Śloka no.:* Dn1 55; Dn2. n3 54; D1 45.

146

1 a) Ś1 K T1 G1 M1 ततस्ते (K4 ते तत्र by transp.). — b) K4 S (except M1) परं शौचं समा(K4 उपा)श्रिताः. — d) K3. 4 B3. 4 Dn1. n3 D2. 4–6 G4 °दिदृक्षवः. — K1. 2 B Dc Dn D4. 6 read 1ef–5cd after 3. 145. 39, of which K1. 2 *repeat* here stanzas 2–4, and Dc *repeats* all the stanzas. — f) Ś1 K3. 4 D1–3. 5 रमंतश्चैव पांडवाः; K1. 2 B Dc Dn D4. 6 पांडवाः सह कृष्णया.

2 For the sequence of K1. 2 B Dc Dn D4. 6, cf. v.l. 1. — a) K4 T1 G1 M मनोज्ञ-; Dc2 (second time) मनोज्ञैः (for मनोज्ञे). Ś1 K1. 2 (both second time). 3 D1–3. 5 काननोद्देशे; K4 कानने देशे; Dc2 (first time) T1 M काननवने. — b) Ś1 K1. 2 (both second time) सर्वर्तुकुसुमान्विते (K1 first time सर्वं तु कुसुमोज्ज्वलं); K2 (first time) B Dc Dn D4. 6 सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वले (Dc2

C. 3. 11059
B. 3. 145. 46
K. 3. 148. 3

शोभितं सर्वतोरम्यैः पुंस्कोकिलकुलाकुलैः ।
स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ ३
सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
कमलैः सोत्पलैस्तत्र भ्राजमानानि सर्वशः ।
पश्यन्तश्चारुरूपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४
पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः ।
ह्लादयन्पाण्डवान्सर्वान्सकृष्णान्सद्विजर्षभान् ॥ ५
ततः पूर्वोत्तरो वायुः पवमानो यदृच्छया ।
सहस्रपत्रमर्काभं दिव्यं पद्ममुदावहत् ॥ ६
तदपश्यत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ७
तच्छुभा शुभमासाद्य सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
अतीव मुदिता राजन्भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ ८
पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
गन्धसंस्थानसंपन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥ ९
एतत्तु धर्मराजाय प्रदास्यामि परंतप ।
हरेरिदं मे कामाय काम्यके पुनराश्रमे ॥ १०
यदि तेऽहं प्रिया पार्थ बहूनीमान्युपाहर ।
तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ ११
एवमुक्त्वा तु पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ।
जगाम धर्मराजाय पुष्पमादाय तत्तदा ॥ १२
अभिप्रायं तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः ।
प्रियायाः प्रियकामः स भीमो भीमपराक्रमः ॥ १३
वातं तमेवाभिमुखो यतस्तत्पुष्पमागतम् ।

second time °लैः); K3 D1. 2 सर्वर्तुकुसुमायुते; K4 सर्वत्र कुसुमाचिते; D3 G4 M2 सर्वभूतमनोहरे. — G4 om. 2^c–3^d. — ^{c}) K4 D1. 2 विकचैः पुष्पैः (for पुष्प°). — ^{d}) D3 -वि- (for -[अ]व-). K1. 2 (both MSS. both times) B4 Dn D4. 6 °नामिभिः.

3 G4 om. 3 (cf. v.l. 2). — ^{a}) B2. 4 शोभितैः; Dn1. n2 °ते; D3 °तान्; T1 G1 M °तः. K3 तु चलं; K4 D1. 2 पर्वतं; D3 पर्वतान्; T1 G1 M2 पर्वतो; G2 पर्वते (for सर्वतो-). Ś1 K3 Dc (first time) D1. 2. 5 रम्यं (for -रम्यैः). — ^{b}) Ś1 K3. 4 D5 °कुलाकुलं; K1. 2 °कुलावृतं; B1. 3 °कु(B3 °क)लायुतैः; B4 Dn1. n3 D4. 6 °गणायुतैः; Dc (first time) °शतायुतैः; Dn2 °गणैर्युतं; D1. 2 °रवाकुलं. — Ś1 K3 D1. 5 om. 3^c–4^d.

4 Ś1 K3 D1. 5 om. 4^{abcd} (cf. v.l. 3). — ^{c}) K1. 2 B2–4 Dn D4. 6 चैव (for तत्र). — ^{d}) D2 नानापुष्पसमन्वितैः. — ^{f}) = 3. 145. 43^d.

5 Ś1 K3. 4 D5 om. 5. — ^{a}) K1. 2 Dc (second time) Dn D4. 6 T1 G4 पुण्यगंध-. — ^{b}) T1 G1 शीतस्तत्रानिलो ववौ. — ^{c}) D1. 2 वीरान् (for सर्वान्). — ^{d}) Dc (second time) सहृष्टान् (for सकृष्णान्). K1. 2 B Dc (first time) Dn D4. 6 द्रौपद्या सहितान्प्रभो.

6 ^{a}) Ś1 K1 तत्र (for ततः). Ś1 K1. 2 Dn T1 G1 पूर्वोत्तरे; D5 सर्वोत्तरो. — ^{b}) Ś1 K1. 2 वह°; K3 श्लध° (sic); K4 B D T2 (after corr.) G3 प्लव° (for पव°). M आनयत्पुष्पमुत्तमं. — ^{c}) T2 G2–4 आदाय (for अर्काभं). — ^{d}) D1 दिव्यपद्मम्; D3 G2 दिव्यपुष्पम्; T2 G3. 4 दिव्यं पुष्पम्; M दिव्यं गंधम्. K1 B Dc Dn D4. 6 T2 G3 उपाहरत्; G2. 4 उदाहरत्; M2 उपावहत्.

7 ^{a}) K3 तम्; B1 ततो (for तद्). K1 अपश्यच्च; B Dn D4. 6 अवैक्षत (for अपश्यत). — ^{b}) = 3. 145. 35^b. T2 G3 °गंध- (for °गन्धं). B4 D2. 3 °हरं (for °रमम्). — ^{c}) T2 G3. 4 अनिलाद् (for °लेन). — ^{d}) Ś1 K D1–3. 5 जलजं पतितं शुचि.

8 ^{a}) G2 शुभांबुजम् (for शुभा शुभम्). — ^{b}) T G अनूपमं (for अनुत्तमम्).

9 Before 9, K4 D1–3 ins. द्रौपद्युवाच; G1 पांचाली. — ^{c}) Ś1 K1. 2 पत्रसंस्थानसंछन्नं. — ^{d}) Ś1 K1–3 D5 मनोहृदय-; K4 D1. 2 मनोनयन- (for मनसो मम).

10 ^{a}) B Dn D4. 6 इदं च; D1. 2 एतद्वै (for एतत्तु). — After 10^{ab}, T2 G2–4 ins.:

694* गृह्यापराणि पुष्पाणि बहूनि पुरुषर्षभ ।

— ^{c}) B D (except D1. 2. 5) हरेदं मम कामाय; T2 G2–4 प्रीतये मम नेष्यामि (G4 पुनरेष्यामि). — ^{d}) Dc S काम्यकं पुनराश्रमं (= 11^d).

11 ^{a}) Ś1 K1. 2 यदि भीम प्रिया तेहं. — ^{b}) S [अ]न्यानि (for [इ]मानि).

12 ^{a}) B Dn D4. 6 शुभापांगी (for तु पाञ्चाली). — ^{cd}) B2–4 Dn D4. 6 transp. धर्मराजाय and पुष्पमादाय. Ś1 K Dc D1–3. 5 भामिनी; T1 G1 तत्तथा (for तत्तदा).

13 ^{b}) D3 भरतर्षभः; T1. 2 (before corr.) G2 पुरुषर्षभ. — G4 om. 13^{cd}. — ^{d}) = 1. 2. 184^b; 114. 9^d; 141. 18^b: 4. 21. 47^b; etc., etc. B Dn D4. 6 प्रायाद्भीमो

आजिहीर्षुर्जगामाशु स पुष्पाण्यपराण्यपि ॥ १४
रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शरांश्चाशीविषोपमान् ।
मृगराडिव संक्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ १५
द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन्स्वबाहुबलमाश्रितः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्बली ॥ १६
स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिलातलम् ।
गिरिं चचारारिहरः किंनराचरितं शुभम् ॥ १७
नानावर्णधरैश्चित्रं धातुद्रुममृगाण्डजैः ।
सर्वभूषणसंपूर्णं भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितम् ॥ १८
सर्वर्तुरमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ।
सक्तचक्षुरभिप्रायं हृदयेनानुचिन्तयन् ॥ १९
पुंस्कोकिलनिनादेषु षट्पदाभिरुतेषु च ।
बद्धश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः ॥ २०
जिघ्रमाणो महातेजाः सर्वर्तुकुसुमोद्भवम् ।
गन्धमुद्दाममुद्दामो वने मत्त इव द्विपः ॥ २१
ह्रियमाणश्रमः पित्रा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना ॥ २२
स यक्षगन्धर्वसुरब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
विलोडयामास तदा पुष्पहेतोररिंदमः ॥ २३
विषमच्छेदरचितैरनुलिप्तमिवाङ्गुलैः ।
विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्चनाञ्जनराजतैः ॥ २४
सपक्षमिव नृत्यन्तं पार्श्वलग्नैः पयोधरैः ।
मुक्ताहारैरिव चितं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः ॥ २५
अभिरामनदीकुञ्जनिर्झरोदरकन्दरम् ।

C. 3. 11092
B. 3. 146. 23
K. 3. 148. 28

महाबलः; D1. 2 भीमसेनः पराक्रमी.

14 B4 om. 14. — a) Ś1 K1. 2 °मुखं (for °मुखो). — d) Ś1 K1. 2 T2 G2–4 च (for [अ]पि).

15 After 15, K4 B D (except D5) ins.:

695* ददृशुः सर्वभूतानि महाबाणधनुर्धरम् ।
न ग्लानिर्न च वैक्लव्यं न भयं न च संभ्रमः ।
कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः ।

[(L. 3) K4 B1 (m as above). 4 D1–3 भजते (for जुषते).]

16 G4 om. 16ab. — b) Ś1 सु-; Dn D1 T2 G3 स (for स्व-). — c) K1 T1 °बल° (for °भय°). — d) K3. 4 Dc D1–3. 5 अभ्य(D5 °भ्या)गमद् (for °पतद्). T1 तस्मिञ्छैलेपतद्बली. — After 16, Ś1 K1. 2 ins. an addl. colophon.

17 Before 17, Ś1 K1. 2 ins. वैशं°. — a) Ś1 K D1–3. 5 °कीर्णं (for °गुल्म-). S लतागुल्मतृणच्छन्नं (T1 om. तृणच्छन्नं with 17b). — b) S (T1 om.) इंद्र- (for -च्छन्नं). — c) Ś1 K D1–3. 5 °निहा (for °हरः).

18 G4 om. 18ab. — c) T1 G1. 2 °संपन्नं.

19 a) K4 B1. 3. 4 Dn2. n3 D6 सर्वत्र (for सर्वर्तु-). T2 G3. 4 -रमणीयं च (for -रमणीयेषु). — c) B3 रक्तचक्षुर्; G1 स गृहीतुम् (for सक्त°). K3 B Dc2 Dn D1. 2. 4. 6 G1 अभिप्रायान्; K4 °प्रायो; Dc1 T2 (before corr.) G2. 4 M °प्रायात् (for °प्रायं). — d) K4 कमलानि (for हृदयेन). T2 G3. 4 [आ]शु (for [अ]नु-).

20 b) N °दाचरितेषु (for °दाभिरुतेषु). — c) D1. 2 दधत्- (for बद्ध-).

21 a) B D (except D1–3. 5) आजिघ्रन्स (for जिघ्रमाणो). — c) B D (except D1–3) T2 (after corr.) G3 उद्ध(B4 °द्रु)तम् (for उद्दामम्). — After 21, B Dc Dn D4. 6 ins.:

696* वीज्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुमगन्धिना ।
[Dc °द्रुमसु° (for °कुसुम°).]

22 B2 om. 22ab; G4 om. 22c–23b. B1. 3. 4 Dn D4. 6 transp. 22ab and 22cd.

23 G4 om. 23ab (cf. v.l. 22). — a) Ś1 °गंधर्वप्रभं; K1. 2 °गंधर्वपुरं; K4 B1 T1 G1 °सुर(B1 °[अ]सुर)गंधर्व-; Dc °रक्षोगंधर्व- (for °गन्धर्वसुर-). — b) Ś1 K Dc D5 -महर्षि° (for -ब्रह्मर्षि°). — c) K4 विलोड° (as in text); T2 G2–4 M विलोळ°; the rest विलोक°. D1–3 गिरिं (for तदा).

24 a) B1. 2 °च्छदै; Dn1. n2 °च्छद- (for °च्छेद-). Ś1 K D1–3. 5 -रुचिरैर्; G4 -रहितैर् (for -रचितैर्). — b) K3 B D (except D1–3. 5) °लिप्त इव (for °लिप्तमिव). — c) B2 Dn1 बलिभिर्; D2 विषमैर् (for विमलैर्). — d) Ś1 K1. 2 B4 Dc2 D1 °राजितैः.

25 b) S °सक्तैः (for °लग्नैः). — c) B1–3 विरचितं; M2 उप° (for इव चितं). — d) K1 च्युतं; K3 D1. 2 च्युत-; T1 G1 धूतैः (for च्युतैः). K2. 4 D1 प्रश्रव° (for प्रस्रव°).

26 a) B D (except D1–3. 5) T2 G3 °दरी- (for °नदी-). Ś1 B1 -कुंजं; Dc -दुर्गाः; G1 -कूलं (for -कुञ्ज-). — b) Ś1 damaged; K1. 2 [अ]तिमनोहर-; K4 -प्रश्रवणोदर-; K3 B2–4 Dn D3. 4. 6 G1. 2. 4 -निर्झरोदक-; Dc -निर्वारोदक-

C. 3. 11092
B. 3. 146. 24
K. 3. 148. 28

अप्सरोनूपुररवैः प्रनृत्तबहुबर्हिणम् ॥ २६
दिग्वारणविषाणाग्रैर्घृष्टोपलशिलातलम् ।
स्रस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निम्नगानिःसृतैर्जलैः ॥ २७
सशष्पकवलैः स्वस्थैरदूरपरिवर्तिभिः ।
भयस्याज्ञैश्च हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः ॥ २८
चालयन्नूरुवेगेन लताजालान्यनेकशः ।
आक्रीडमानः कौन्तेयः श्रीमान्वायुसुतो ययौ ॥ २९
प्रियामनोरथं कर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः ।
प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ॥ ३०
मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् ।
मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ ३१
प्रियपार्श्वोपविष्टाभिर्व्यावृत्ताभिर्विचेष्टितैः ।
यक्षगन्धर्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः ॥ ३२
नवावतारं रूपस्य विक्रीणन्निव पाण्डवः ।
चचार रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ॥ ३३
संस्मरन्विविधान्क्लेशान्दुर्योधनकृतान्बहून् ।
द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३४
सोऽचिन्तयद्गते स्वर्गमर्जुने मयि चागते ।
पुष्पहेतोः कथं न्वार्यः करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३५
स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासाद्वनस्य च ।
नकुलं सहदेवं च न मोक्ष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३६
कथं नु कुसुमावाप्तिः स्याच्छीघ्रमिति चिन्तयन् ।
प्रतस्थे नरशार्दूलः पक्षिराडिव वेगितः ॥ ३७
कम्पयन्मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु ।
त्रासयन्गजयूथानि वातरंहा वृकोदरः ॥ ३८
सिंहव्याघ्रगणांश्चैव मर्दमानो महाबलः ।

(for -निर्झरोदर-). K3 -कुंजरं; B2 -मंदिरं (for -कन्दरम्). — c) Ś1 साप्सरो- (for अप्सरो-). K1. 2 G1 सा(G1 अ)-प्सरोनूपरारावैः; M °नूपुररव-. — d) B1. 3. 4 Dn D4. 6 °वर-; B2 °मिव; Dc इव (for °बहु-). K1. 2 -कंदरं (for -बर्हिणम्).

27 a) D1. 2 T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M °वि-षाणाग्र-. — c) K3 G2 अक्षोभ्यं; G4 °भ्यां (for °भ्यैर्). — d) K3. 4 B1 (m as in text). 3 Dc D3 G2. 4 M वि° (for निः°).

28 c) Ś1 K1. 2 भयप्राज्ञैश्च; B Dn D4–6 T2 (after corr.) G3 भयानभिज्ञैर्.

29 a) Ś1 K2 D1. 2. 5 उरु-; M चैव (for ऊरु-). B Dn D4. 6 चालयानः स्व(B च)वेगेन. — G4 om. 29^{cd}. — c) B Dn D4. 6 हृष्टात्मा; T1 सहसा (for कौन्तेयः).

30 c) B Dn D4. 6 °वर्णाभः (for °तालाभः).

32 b) K1 व्यावृत्तैर्वा; K3 D1–3. 5 M1 °त्तार्ध-; K4 °स्यार्ध-; T1 °त्ताथ; T2 G2–4 °त्तान्य-; M2 °द्धार्ध- (for व्यावृत्ताभिर्). K1. 3. 4 D3. 5 -विलोकितैः; D1. 2 -विलोचनैः (for विचेष्टितैः). Ś1 व्यावृत्तावलोकितैः; K2 °त्तार्धावलोकितैः. — c) Ś1 गंधर्वयक्ष° (by transp.); K1. 2 गंधमादन°; D2 यक्षराक्षस°. — d) M अवेक्षितः (for निरी°). — After 32, K4 ins.:

697* यक्षराक्षसगन्धर्वनागकन्यापणाजिरे ।

33 b) B D (except D1–3. 5) T2 (after corr.) G3 विक्रीडन्; T1 विकरन्; T2 (before corr.) G2. 4 विकीर्णन्; G1 विकिरन् (for विक्रीणन्).

35 a) D1. 2 S तदा पार्थो (for गते स्वर्गम्). — b) D1. 2 मयि त्वत्रापराध्यति; T1 G1. 2 M मयि त्विह विलंबति; T2 G3. 4 मयि त्वथ विलंबिनि. — c) Ś1 K2 कथंकारं; K1 कथं त्वार्यं; B1 G4 कथं चार्यः; B2. 3 Dc कथं वार्यः; D4 कथं त्वार्याः; T1 कथं कार्यं. — d) Ś1 K1. 2 भवि° (for करि°). D1. 2 नराधिपः (for युधि°).

36 Ś1 K2 om. (hapl.) 36. — a) T2 G3. 4 सोयं (for स्नेहान्). T1 नरेश्वरो (for नरवरो). — b) K1 B Dn D4. 6 बलस्य (for वनस्य). T G विश्वासाद्धनदस्य च. — d) K4 D1–3 नियोक्ष्यति; B2 न त्यक्ष्यति (for न मो°). S (except G2) नराधिपः (for युधि°).

37 a) K1 B1. 4 च; K4 Dn D1–3. 6 G4 तु (for नु). — d) D1. 3 T2 (after corr.) G3 वेगतः. Dn2. n3 पपात रुचिराननः! — After 37, B D (except D1–3) read (in anticipation) 3. 150. 24, *repeating* the stanza in its proper place.

38 c) B3 मृगयूथानि; B4 सर्वभूतानि (for गज°).

39 G4 om. 39^{ab}. — a) Ś1 B2. 3 Dc D1 °मृगान्; K1. 2 Dn D5 °मृगाः (for °गणान्). — b) B1–3 Dn D4. 6 T1 G2 मर्दयानो. D3 वृकोदरः (for महा°). — After 39^{ab}, K2 *repeats* 33^{c}–36^{b} and 37^{c}–39^{b}, together with the stanza सज्जमानमनो° (3. 150. 24), mentioned in v.l. 37 above. — G1 reads 41^{ab} before 39^{cd}. — d) T1 G2. 4 पात° (for पोथ°). Dn D4–6 तरसा बली; T2 G3. 4 च महाबली (for चोरसा बली).

उन्मूलयन्महावृक्षान्पोथयंश्चोरसा बली ॥ ३९
लतावल्लीश्च वेगेन विकर्षन्पाण्डुनन्दनः ।
उपर्युपरि शैलाग्रमारुरुक्षुरिव द्विपः ।
विनर्दमानोऽतिभृशं सविद्युदिव तोयदः ॥ ४०
तस्य शब्देन घोरेण धनुर्घोषेण चाभिभो ।
त्रस्तानि मृगयूथानि समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ ४१
अथापश्यन्महाबाहुर्गन्धमादनसानुषु ।
सुरम्यं कदलीषण्डं बहुयोजनविस्तृतम् ॥ ४२
तमभ्यगच्छद्वेगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः ।
महागज इवास्रावी प्रभञ्जन्विविधान्द्रुमान् ॥ ४३
उत्पाट्य कदलीस्कन्धान्बहुतालसमुच्छ्रयान् ।
चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्बलिनां वरः ॥ ४४
ततः सत्त्वान्युपाक्रामन्बहूनि च महान्ति च ।
रुरुवारणसंघाश्च महिषाश्च जलाश्रयाः ॥ ४५

C. 3. 11123
B. 3. 146. 54
K. 3. 148. 58

40 ^{c}) Ś1 विमर्द°; D1. 2 स नर्द°; S जला(M2 जिता)-वलंबो (for विनर्दमानो). — After 40, S ins.:

698* व्यनदत्सुमहानादं भीमसेनो महाबलः ।

41 ^{a}) B D (except D1-3. 5) S तेन (for तस्य). G2 नादेन (for शब्देन). B D (except D1-3. 5) महता (for घोरेण). — ^{b}) Ś1 चाविभो; K1. 2. 4 D3. 5 चाभिभोः. B Dc Dn D4. 6 S भीमस्य प्रतिबोधिताः. — After 41^{ab}, B Dc Dn D4. 6 S ins.:

699* गुहाः संतत्यजुर्व्याघ्रा निलिल्युर्बिलवासिनः ।

[B Dn2. n3 D4. 6 T1 गुहां. B Dc Dn D4. 6 वन° (for बिल°).]

— ^{cd}) B D (except D1-3. 5) S समुत्पेतुः खगास्त्रस्ता मृग-यूथानि दुद्रुवुः. — After 41, B Dc Dn D4. 6 S (G4 om. lines 1. 7. 8) ins.:

700* ऋक्षाश्चोत्ससृजुर्वृक्षांस्तत्यजुर्हरयो गुहाम् ।
व्यजृम्भन्त महासिंहा महिषाश्चावलोकयन् ।
तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ।
तद्वनं संपरित्यज्य जग्मुरन्यन्महावनम् ।
वराहमृगसंघाश्च महिषाश्च वनेचराः । [5]
व्याघ्रगोमायुसंघाश्च प्रणेदुर्गवयैः सह ।
रथाङ्गसाह्वदात्यूहा हंसकारण्डवप्लवाः ।
शुकाः पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ।
तथान्ये दर्पिता नागा महिषाश्च महाबलाः ।

[(L. 1) T G (G4 om.) M1 निपेतुर्; M2 पेतुश्च (for तत्यजुर्). T G2. 3 M गुहाः (for गुहाम्). — After line 1, T2 G3 *repeat* 698*. — (L. 2) S वनेचराः (M1 व्य-लोकयन्) (for [अ]वलोकयन्). — (L. 4) T1 G1 M महद्वनं (for महावनम्). — (L. 5) B2. 3 Dc T G2. 3 °सिंहाश्च (for °संघाश्च). — M1 om. (hapl.) the posterior half of line 5 and the prior half of line 6. T G1-3 महिषांश्च. T G1-3 M2 व्यलोकयन् (for वेनचराः). — (L. 6) T1 G1 M2 तथा; T2 G2. 3 तदा (for व्याघ्र-). B1 S (except G4) पृषतैः; Dc वृषतैः (for गवयैः). — (L. 7) T2 G2. 3 रथांगाह्य- (for रथाङ्गसाह्व-). S (except M2; G4 om.) -नत्यूहा (for -दात्यूहाः). S (G4 om.) °कारंडवैः सह (for °वप्लवाः). — (L. 8) S (G4 om.) पारावताः (for पुंस्को°). — (L. 9) B1m. 2. 4 Dn D4. 6 करेणुशत(B2 Dn °शर)पीडिताः; B3 महिषाश्च वनेचराः (for the posterior half).]

42 B Dc Dn D4. 6 S (except T1) read 42-45 after 49. T2 G3 om. 42^{c}-43^{b}. — ^{a}) Dn2. n3 D4. 6 °बाहो (for °बाहुर्). — 42^{b}=33^{d}. — ^{c}) Some S MSS. कदली°; many N MSS. °खंडं.

43 For sequence, cf. v.l. 42. — T2 G3 om. 43^{ab} (cf. v.l. 42). — ^{a}) D1. 2 तद् (for तम्). — ^{b}) G2. 4 पोथ° (for क्षोभ°). — ^{c}) S गजो मदोत्कट (G1 शूरो मत्त-द्विप) इव. — ^{d}) Ś1 K D3. 5 काननद्रुमान्; Dc D1. 2 कान-नोत्तमं (for विविधान्द्रु°).

44 For sequence, cf. v.l. 42. — ^{a}) K1 कदली-कंदान्; K4 (m as in text) B D (except D3. 5) T1 G2 °स्तंभान्; G1 °षंडान्; G4 च तरुस्कंधान्. — ^{b}) Dn1 D1. 2. 5 T G °समुच्छ्रितान्. — ^{c}) Ś1 K1. 2 Dc D5 T1 वीरः (for भीमः). — ^{d}) S (except M1) बलवद् (T1 G4 °वान्) बली (for बलिनां वरः). — After 44, S ins.:

701* महान्तमकरोत्तत्र तरूणां पाण्डवो बली ।

— S cont.: B D (except D5) ins. after 44: K4, after 47^{ab}:

702* विमर्द सुमहातेजा नृसिंह इव दर्पितः ।

[K4 विमृदत्; B Dc Dn D4. 6 G1 विनदन्; D1-3 विमृद्नन् (for विमर्द).]

45 For sequence, cf. v.l. 42. — ^{ab}) K1 अप°; K2. 3 Dc D3. 4. 6 अपा° (for उपा°). K4 B4 Dn D4. 6 सु- (for the first च). B1-3 Dc सुबहूनि महांति च (for ^{b}). S ततः स (T2 G3. 4 ते) न्यपतंस्तत्र सुबहूनि बृहंति च. — ^{c}) K4 B2-4 Dn D4. 6 °वानर- (for °वारण-). K1 -संघश्च; K3. 4 B Dn D2. 3. 6 -सिंहाश्च; D4 -सिंहश्च; S -यूथानि (for -संघाश्च). — ^{d}) K4 B2-4 Dn D4. 6 महिषांश्च; D1. 2

C. 3. 11114
B. 3. 146. 45
K. 3. 148. 50

सिंहव्याघ्राश्च संक्रुद्धा भीमसेनमभिद्रवन् ।
व्यादितास्या महारौद्रा विनदन्तोऽतिभीषणाः ॥ ४६
ततो वायुसुतः क्रोधात्स्वबाहुबलमाश्रितः ।
गजेनाघ्नन्गजं भीमः सिंहं सिंहेन चाभिभूः ।
तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत्पाण्डवो बली ॥ ४७
ते हन्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
भयाद्विसस्रुपुः सर्वे शकृन्मूत्रं च सुस्रुवुः ॥ ४८
प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्शब्देनापूरयन्दिशः ॥ ४९
तेन शब्देन चोग्रेण भीमसेनरवेण च ।
वनान्तरगताः सर्वे वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ५०
तं शब्दं सहसा श्रुत्वा मृगपक्षिसमीरितम् ।
जलार्द्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ५१
तानौदकान्पक्षिगणान्निरीक्ष्य भरतर्षभः ।
तानेवानुसरन्रम्यं ददर्श सुमहत्सरः ॥ ५२
काञ्चनैः कदलीषण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः ।
वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं तीरान्तरविसर्पिभिः ॥ ५३
तत्सरोऽथावतीर्याशु प्रभूतकमलोत्पलम् ।

पक्षिणश्च. K4 B2–4 Dn D2. 4. 6 जलाशयान्; M1 °शयं. — After 45, B2. 3 (om. line 1) T2 G1–3 M ins.:

703* प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्शब्देनापूरयन्दिशः ।

[(L. 1) G2 शीघ्रं (for क्षिप्रं). — (L. 2) B2. 3 एवं (for वनं), and तेषां (for श्रीमान्).]

— B2 ins. after, and B3 before, line 2 of 703*:

703a* दध्मौ च शङ्खं स्वनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः ।

46 For sequence, cf. v.l. 42. D1 om. 46–49: G1 om. 46^{ab}. — a) B1. 4 D4. 6 G2 सिंहा (for सिंह-). — b) Ś1 अभ्यद्रवन् (sic); K1. 2 अभिद्रुताः; K4 D2. 3 उपाद्रवन्; B Dc Dn D4. 6 अथाद्रवन् (for अभिद्रवन्). S (G1 om.) भीममभ्यद्रवन्द्रुतं. — B Dc Dn D4. 6 T1 G1. 2 M ins. after 46^{ab}: T2 G3, after 48:

704* शकृन्मूत्रं च मुञ्चानां भयविभ्रान्तमानसाः ।

[T G1–3 M शकृन्मूत्रान् (T2 G3 °त्रं) विमुंचंतो.]

— d) K3 D2. 3 विनर्दंतो (for विनदन्तो). D2 बिभीषणाः; D5 [ऽ]तिभीषणं. Ś1 विनदंतोरुभीषणाः; B Dc Dn D4. 6 G1 व्यनदन्भीषणान्रवान्; T G2–4 M नदंतो भैरवान्रवान् (epic tag).

47 For sequence, cf. v.l. 42. D1 om. 47 (cf. v.l. 46). — a) T2 G2. 3 M तत्र (for ततो). T2 G2–4 M भीमः (for क्रोधात्). T1 तेजसा भीमसेनश्च. — After 47^{ab}, K4 ins. 702*. — c) Ś1 K1–3 D5 [अ]हन्; K4 [अ]न्यं; B Dc Dn D4. 6 [अ]न्यान् (for [अ]घ्नन्). Ś1 B Dc Dn D2. 4. 6 T G M2 गजान् (G1 भीमः) (for गजं). N (except D2; D1 om.) G1 श्रीमान् (for भीमः). — d) T1. 2 (after corr.) G1. 3 सिंहान्; M2 सिंहः (for सिंहं). K2. 4 B Dc Dn D3–6 वा (for च). Ś1 K2. 4 B Dc Dn D3–6 विभुः; K1 [ऽ]भिभोः (for [अ]भिभूः). — e) Ś1 K1. 2 ताल° (for तल°). — f) Ś1 K1 व्यहरत्; K3 B1. 3 T G न्यहनत्; K4 D3 न्यवधीत्; Dc व्यनदन्; D2 [अ]प्यहनत् (for व्यहनत्).

48 For sequence, cf. v.l. 42. D1 om. 48 (cf. v.l. 46). — a) B Dc Dn D4–6 वध्य° (for हन्य°). — b) Ś1 K1. 2 °व्याघ्रास्तरस्विनः. — c) S (except G1) सर्वे (for भयाद्). Ś1 K2. 3 B (B1 marg.) Dn D4–6 विससृजुः; B1 (orig.) Dc विनिःसृताः; T1 G1 विसुस्रुवुः; T2 G3 [ऽ]पि सुस्रुवुः; G4 विदुद्रुवुः (for विसस्रुपुः). B (B1 marg.) Dn D4. 6 भीमं; S तूर्णं (for सर्वे). — d) S भीमसेनभयार्दिताः. — After 48, T2 G3 ins. 704*.

49 For sequence, cf. v.l. 42. D1 om. 49 (cf. v.l. 46). — ab) S तानपास्य तु स क्षिप्रं (T1 °स्य सुसंत्रस्तान्; G1 °स्तान्कृतः क्षिप्रं) प्रविवेश महाबलः. — T2 G3 om. 49^{cd}. — d) Ś1 K1. 2 [आ]नादयन् (for [आ]पूरयन्).

50 G4 om. 50. — a) Ś1 K Dc D1–3. 5 घोरेण; B Dn D4. 6 चैवाथ (for चोग्रेण). — b) Ś1 K Dc D1–3. 5 भीमसेनस्य नर्दतः; M1 मृगाणां विरुतेन च. — c) T G3 वनांतरं. B Dn D4. 6 चापि (for सर्वे).

51 a) S तस्मिन्नथ प्रवृत्ते तु. — b) Dc D1–3 नाना- (for मृग-). Ś1 K D5 नानापक्षिगणास्ततः; S संक्षोभे मृगपक्षिणां.

52 ab) K3 om. from तानौ° up to निरीक्ष्य. K3. 4 M2 °र्षभ (for °र्षभः). — c) Ś1 Dn1. n3 D1. 2. 5. 6 G1 °सरद् (for °सरन्). Ś1 K1. 2 दिव्यं (for रम्यं). — d) Ś1 K D1–3 विमलं; D4. 6 स महत् (for सुमहत्).

53 a) K2–4 Dc Dn1. n2 D2–6 °खंडैर् (for °षण्डैर्). — G4 om. 53^{cd}. — d) Dn तीरात्तीर° !

54 a) K3 Dn2. n3 D2 [ऽ]पि; G1 सो (for ऽथ). Dn D4. 6 [अ]थ (for [आ]शु). — b) B Dn D4. 6 °नलिनो°;

महागज इवोद्दामश्चिक्रीड बलवद्बली ।
विक्रीड्य तस्मिन्सुचिरमुत्ततारामितद्युतिः ॥ ५४
ततोऽवगाह्य वेगेन तद्वनं बहुपादपम् ।
दध्मौ च शङ्खं स्वनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः ॥ ५५
तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च ।
बाहुशब्देन चोग्रेण नर्दन्तीव गिरेर्गुहाः ॥ ५६
तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितरवं भृशम् ।
श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महास्वनः ॥ ५७
सिंहनादभयत्रस्तैः कुञ्जरैरपि भारत ।
मुक्तो विरावः सुमहान्पर्वतो येन पूरितः ॥ ५८
तं तु नादं ततः श्रुत्वा सुप्तो वानरपुंगवः ।
प्राजृम्भत महाकायो हनूमान्नाम वानरः ॥ ५९
कदलीषण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ।
जृम्भमाणः सुविपुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
आस्फोटयत लाङ्गूलमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ६०
तस्य लाङ्गूलनिनदं पर्वतः स गुहामुखैः ।

C. 3. 11140
B. 3. 146. 71
K. 3. 148. 76

Dc °सलिलो° (for °कमलो°). — ^{d}) T2 G2-4 विचरन् (for बलवद्). — After 54^{cd}, Ś1 K1. 2 ins. an addl. colophon, followed by वैशं° उ°. — ^{e}) K1 विक्रीड; Dn2 D1-3 चिक्रीड्य; T2 G2. 3 चिक्रीड (for विक्रीड्य). B4 Dn1. n3 D5. 6 रुचिरम्; M2 सुरुचिरम् (sic) (for सुचिरम्). Ś1 स क्रीडित्वास्मिन्सुचिरं; K2 स क्रीडित्वा सुरुचिरं. — ^{f}) Dc D1-3 M2 महा°; M1 [अ]मर° (for [अ]मित°). T G2. 3 पपौ जलमनुत्तमं. — After 54, S ins.:

705* क्षोभयन्सलिलं भीमः प्रभिन्न इव वारणः ।

55 ^{a}) B1 [S]वगाहद्; B2. 3 ब्यगाहद्; Dn [S]ध्यगंतुं; D4. 6 [S]ध्यगात्तु; T G3. 4 जगाम; G1. 2 बभंज; M जगाहे (for ऽवगाह्य). — ^{c}) K3 G1 स शंखं; T2 G2. 3 M शंखं च (by transp.). — After 55, B Dc Dn D4. 6 ins.:

706* आस्फोटयच्च बलवान्भीमः संनादयन्दिशः ।

56 M2 om. (hapl.) from भीम° (in 56^{b}) up to शब्देन (in 709*). — ^{d}) K1. 2 B2-4 Dn3 D1. 2. 5 T2 G2-4 M1 नदंतीव. — After 56, Ś1 K D1-3. 5 ins.:

707* ततः शङ्खस्वनं श्रुत्वा नर्दितं च मुहुर्मुहुः ।
वृक्षाणां भज्यमानानां शब्दं श्रुत्वा तदा गिरौ ।
गन्धमादनपार्श्वस्थो रामस्याभिमतः सखा ।
हनूमान्नाम स कपिर्लाङ्गूलमधुनोत्ततः ।
तस्य दोधूयमानस्य लाङ्गूलं लीलया मुहुः । [5]
तेन लाङ्गूलशब्देन स्वनन्तीव दिशो दश ।
ततः पृथ्वी च शैलाश्च प्रकम्पितमिवाभवत् (!) ।

[(L. 1) Ś1 K1 नादितं (for नर्दितं). — (L. 4) Ś1 K1 दोधुनत् (for अधुनोत्). — (L. 5) Ś1 K1 तस्य दोधुनतो राजन् (for the prior half). — (L. 7) Ś1 सशैला च (for च शैलाश्च). Ś1 K1 प्रकंपित (for °पितम्).]

57 G4 M2 om. 57 (for M2 cf. v.l. 56). — ^{b}) Ś1 K2. 3 D1-3. 5 °रवं महत्; K1 °वरं महत्; K4 °रवं तदा; B Dn D4. 6 °महारवं; Dc °रवं तथा (for °रवं भृशम्). — ^{c}) Dc नादं; T2 G3 चैव (for शैल-). Ś1 K1. 2 °सक्तैः (for °सुप्तैः).

59 M2 om. 59 (cf. v.l. 56). — ^{b}) N मुक्तं वारणपुंगवैः (Ś1 K1. 2 वारणपुंगवः; D1. 2 वानरपुंगवैः). — After 59^{ab}, N (B2 om. line 7) ins.:

708* भ्रातरं भीमसेनं तु विज्ञाय हनुमान्कपिः ।
दिवंगमं रुरोधाथ मार्गं भीमस्य कारणात् ।
अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः ।
आस्त एकायने मार्गे कदलीषण्डमण्डिते ।
भ्रातुर्भीमस्य रक्षार्थं तं मार्गमवरुध्य वै । [5]
मात्र प्राप्स्यति शापं वा धर्षणां वेति पाण्डवः ।
कदलीषण्डमध्यस्थ एवं संचिन्त्य वानरः ।

[(L. 1) Ś1 K Dc तं; D1. 2 च (for तु). — (L. 2) B2. 4 विहंगमं; Dc दिवंगमो (for दिवंगमं). — (L. 3) Ś1 K1. 2 मार्गे; B4 भीमो; Dc नैव (for मा वै). — In lines 4 and 7 some MSS. °खंड- (for °षण्ड-). — (L. 6) Cf. 3. 147. 40^{ef}. K3 सोत्र; D5 मत्तः (for मात्र). — (L. 7) B4 Dn D4. 6 ह्येवं (for एवं). — K4 D2 om. (hapl.) from एवं (in line 7) up to 60^{a}.]

— ^{c}) K3 Dc D3 T1 G1. 4 व्याजृ°; B1. 2 D5 T2 G2. 3 व्यजृ° (for प्राजृ°). — ^{d}) Some N MSS. हनुमान्. Ś1 K1-3 Dc D1. 5 वानरर्षभः (for नाम वानरः).

60 K4 D2 om. 60^{a} (cf. v.l. 708*); M2 om. 60^{ab} (cf. v.l. 56). — ^{a}) K2. 3 Dc Dn1. n3 D1. 3-6 °खंड° (for °षण्ड°). — ^{b}) K1 D5 निद्रामथ (for निद्रावश-). — After 60^{ab}, S ins.:

709* तेन शब्देन महता व्याबुध्यत महाकपिः ।

[M2 om. तेन शब्देन (cf. v.l. 56). M1 सहसा (for महता).]

— ^{e}) B Dc Dn D4. 6 T2 G3 आस्फोटयच्च (B3 °यंश्च). — ^{f}) B3. 4 °समप्रभं.

61 ^{a}) T2 (after corr.) G3 °निनदः. — ^{b}) K3 T2 G2-4 पर्वतस्य (for पर्वतः स). K4 सु- (for स). — G4

C. 3. 11140
B. 3. 146. 71
K. 3. 148. 76

उद्गारमिव गौर्नर्दमुत्ससर्ज समन्ततः ॥ ६१
स लाङ्गूलरवस्तस्य मत्तवारणनिस्वनम् ।
अन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ६२
स भीमसेनस्तं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
शब्दप्रभवमन्विच्छंश्चचार कदलीवनम् ॥ ६३
कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले ।
स ददर्श महाबाहुर्वानराधिपतिं स्थितम् ॥ ६४
विद्युत्संघातदुष्प्रेक्ष्यं विद्युत्संघातपिङ्गलम् ।
विद्युत्संघातसदृशं विद्युत्संघातचञ्चलम् ॥ ६५
बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनह्रस्वशिरोधरम् ।
स्कन्धभूयिष्ठकायत्वात्तनुमध्यकटीतटम् ॥ ६६
किंचिच्चाभुग्नशीर्षेण दीर्घरोमाञ्चितेन च ।
लाङ्गूलेनोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजितम् ॥ ६७
रक्तोष्ठं ताम्रजिह्वास्यं रक्तकर्णं चलद्भ्रुवम् ।
वदनं वृत्तदंष्ट्राग्रं रश्मिवन्तमिवोडुपम् ॥ ६८
वदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लभासैरलंकृतम् ।
केसरोत्करसंमिश्रमशोकानामिवोत्करम् ॥ ६९
हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिम् ।
दीप्यमानं स्ववपुषा अर्चिष्मन्तमिवानलम् ॥ ७०
निरीक्षन्तमवित्रस्तं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ।

om. 61^{cd}. — c) T1 उद्घातम् (for उद्गारम्). K4 सोनर्दम्; D1. 2 सौहित्याद्; T1 गोनांदम् (for गौर्नर्दम्). K2 मंदम्; K3 B Dc Dn D3. 4. 6 नर्दन्; D5 नादम् (for नर्दम्). T2 G2. 3 निमित्तीकृत्य गौर्नादं. — B Dc Dn D4. 6 M1 ins. after 61: T G2–4, after 63:

710* लाङ्गूलास्फोटशब्दाच्च चलितः स महागिरिः ।
विघूर्णमानशिखरः समन्तात्पर्यशीर्यत ।

[(L. 1) Dc °शब्दश्च; T2 G3 °शब्दैश्च (for °शब्दाच्च). — (L. 2) T1 विघूर्णः सहसा तस्य; T2 G3. 4 °मानः सहसा (for the prior half). T G3. 4 M1 च (M1 स) व्यशीर्यत.]

62 T1 om. 62^{ab}. — b) Ś1 K1. 2. 4 B1 Dc D3 G1 M1 °निः(*or* °नि)स्वनः. — c) Ś1 K Dc D1–3. 5 विशालेषु (for विचित्रेषु). — d) S (except M1) ससार (for चचार). D1 गंधमादनसानुषु. — After 62, Ś1 K D1. 3. 5 ins.:

711* तस्य श्रुत्वा तु निनदं महामेघरवस्वनम् ।
प्रतिनेदुर्गजाः सिंहा वित्रेसुश्च मृगद्विजाः ।

63 a) K4 B D (except D1. 3) तत् (for तं). T2 G3. 4 भीमसेनस्तु तं श्रुत्वा (G4 दृष्ट्वा). — b) Dc वि- (for सं-). — After 63, T G2–4 ins. 710*.

64 a) Ś1 K D1. 2. 5 °खंड° (*or* °षंड°) (for °वन°). — b) Ś1 T2 G2. 3 M2 अथ पीन-; K1. 2 अथ पीनं; K4 मधुपीते; D5 अथ नीले; T1 G4 हनूमंतं. — c) B Dn D4. 6 ददर्श सु-; D2 T1 संददर्श (for स ददर्श). — d) B Dn D4. 6 तदा (for स्थितम्).

65 a) B Dn D4. 6 °त्संपात-; G1 °त्संघेव (for °त्संघात-). B1. 4 G2 -संप्रेक्ष्यं; some MSS. दुष्प्रेक्षं. — b) B Dn D4. 6 °त्संपात- (for °त्संघात-). Dc D3 (*sup. lin.*) T2 G -चंचलं; T1 -वर्चसं (for -पिङ्गलम्). — B3 D3 T G om. (hapl.) 65^{cd}. — c) B (B3 om.) Dn D4. 6 °त्संपात- (for °त्संघात-). B (B3 om.) Dc Dn D4. 6 -निनदं (for -सदृशं). — d) B (B3 om.) Dn D4. 6 °त्संपात- (for °त्संघात-). Dc -पिंगलं (for -चञ्चलम्).

66 a) Ś1 °स्वस्तिषु; K1. 2 °स्तंभसु- (for °स्वस्तिक-). Ś1 K3 D5 G2 M -विन्यस्तं. — b) S °वृत्त° (for °ह्रस्व°).

67 a) T G2–4 om. च. — d) Ś1 K1. 2 ध्वजेनैव. K3 B Dn D4. 6 T G1. 3. 4 M1 विराजता.

68 a) N M2 ह्रस्वोष्ठं (*or* ह्रस्वौष्ठं) (for रक्तोष्ठं). Ś1 K D5 दंष्ट्र(K3 दंत)ताम्राक्षं. — b) K2. 4 B1. 3. 4 Dc Dn D1–4. 6 M1 रक्तवर्णं; K3 B2 D5 T1 G1. 2. 4 M2 °कंठं. K3 B2 Dc D1. 2. 4 चलभ्रुवं; D5 चलद्भुतं. — After 68^{ab}, B D (except D1–3. 5) ins.:

712* विवृत्तदंष्ट्रादशनं शुक्लतीक्ष्णाग्रशोभितम् ।

[Dn1. n3 Dc1 शुष्क°; D4 शुक्त° (for शुक्ल°).]

— c) T2 om. 68^{c}. T1 G4 वदने. K1 D1. 2 वदनोद्भूतदंष्ट्राग्रं; B Dc Dn D4. 6 अपश्यद्वदनं तस्य (Dc श्यामं); D3 वदनावृत्तदं°. — d) D5 G1. 2 M2 रश्मिमंतम्.

69 b) K4 D3 T2 G3 शुक्लाभासैर्; B Dc Dn D4. 6 T1 शुक्लैर् (Dc T1 °क्ल-) दंतैर्; D1. 2 मुक्ताभासैर्; M1 शुक्लहासैर्. — d) T G2. 3 असनानामिवो°; G4 सवनानामिवो°.

70 c) B1. 3 दीप्यमानं सु-; B2. 4 Dn D4. 6 °मानेन (for °मानं स्व-). — d) Ś1 K2 B Dn D4. 6 T G3. 4 M स्वर्चिष्मंतम्; K1. 3. 4 Dc D1–3. 5 मूर्तिमंतम्; G1 रश्मिमंतम्; G2 त्वर्चिष्मंतम् (for अर्चिष्मन्तम्). The text reading अर्चिष्मन्तम्, which causes hiatus, was found only in a Yadugiri Math Grantha MS. collated but not included in the crit. app.

71 a) Ś1 K1 इव (K1 °वा-) त्रस्तैर्; K2 B Dc Dn D4–6 अमित्रघ्नं; K3. 4 D1–3 G4 इवा(K4 G4 °व)त्रस्तं (for

तं वानरवरं वीरमतिकायं महाबलम् ॥ ७१
अथोपसृत्य तरसा भीमो भीमपराक्रमः ।
सिंहनादं समकरोद्बोधयिष्यन्कपिं तदा ॥ ७२
तेन शब्देन भीमस्य वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ।
हनूमांश्च महासत्त्व ईषदुन्मील्य लोचने ।
अवैक्षदथ सावज्ञं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ७३
स्मितेनाभाष्य कौन्तेयं वानरो नरमब्रवीत् ।
किमर्थं सरुजस्तेऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः ॥ ७४
ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता ।
वयं धर्मं न जानीमस्तिर्यग्योनिं समाश्रिताः ॥ ७५

मनुष्या बुद्धिसंपन्ना दयां कुर्वन्ति जन्तुषु ।
क्रूरेषु कर्मसु कथं देहवाक्चित्तदूषिषु ।
धर्मघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ७६
न त्वं धर्मं विजानासि वृद्धा नोपासितास्त्वया ।
अल्पबुद्धितया वन्यानुत्सादयसि यन्मृगान् ॥ ७७
ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा वनं त्वमिदमागतः ।
वर्जितं मानुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि ॥ ७८
अतः परमगम्योऽयं पर्वतः सुदुरारुहः ।
विना सिद्धगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते ॥ ७९
कारुण्यात्सौहृदाच्चैव वारये त्वां महाबल ।

C. 3. 11163
B. 3. 146. 94
K. 3. 148. 99

अवित्रस्तं). — $71^{b}=73^{f}$. — After 71^{ab}, T G_{2-4} M_1 ins. 713*. — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ धीमान्; M धीरम् (for वीरम्). — K_4 B D (except $D_{3.5}$) G_1 M_2 ins. after 71: T G_{2-4} M_1, after 71^{ab}:

713* स्वर्गपन्थानमावृत्य हिमवन्तमिव स्थितम् ।

[S स्थितं (for स्वर्ग-). $D_{1.2}$ हनूमंतमवस्थितं; S पादं हे- (M_1 है)मगिरेरिव (for the posterior half).]

— K_4 B D (except $D_{3.5}$) cont.:

714* दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकस्तस्मिन्महावने ।

72 G_1 om. 72^{a}–74^{c}. — ^{b}) =1. 2. 184^{b}; 114. 9^{d}: 4. 21. 47^{b}: 5. 50. 12^{d}; etc. etc. $Ś_1$ K $D_{3.5}$ महावीर्योपराजितः; B Dn $D_{4.6}$ विभीर्भीमस्ततो बली (cf. 715*). — After 72^{ab}, $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ ($D_{1.2}$ om. line 1) ins.:

715* भीमो भीमबलस्तत्र प्रविष्टः कदलीवनम् ।
अपश्यद्वानरं सुप्तमेकायनगते पथि ।

— ^{cd}) $Ś_1$ K $D_{3.5}$ स सिंहनादमकरोद् (for ^{c}). B Dn $D_{4.6}$ सिंहनादं चकारोग्रं वज्राशनिसमं बली; Dc $D_{1.2}$ कपिप्रबोधनार्थाय सिंहनादमथाकरोत्.

73 G_1 om. 73 (cf. v.l. 72). — ^{c}) Some MSS. हनुमान्. $Ś_1$ K D_5 तु (for च). $K_{1.2}$ °वीर्य (for °सत्त्व). — ^{e}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ तमवैक्षत सा°; B Dn $D_{4.6}$ दृष्ट्वा तमथ सा°; Dc तदवेक्षत सा°. — ^{f}) $=71^{b}$. $Ś_1$ K $D_{3.5}$ भीमसेनं महाबलं. — After 73, T_1 $G_{2.4}$ M ins.:

716* ततः पवनजः श्रीमानन्तिकस्थं महौजसम् ।

74 G_1 om. 74^{abc} (cf. v.l. 72). — ^{ab}) B Dn $D_{4.6}$ स्मितेन चैनमासाद्य (B_{1-3} Dn_2 $D_{4.6}$ °भाष्य) हनूमानिदमब्रवीत्. — Before 74^{cd}, N (except $Ś_1$ $K_{1.2}$) ins. हनूमानुवाच.

75 ^{d}) N (except $Ś_1$ $K_{1.2}$) उपा° (for समा°).

76 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ नरास्तु (B °स्तद्-) (for मनुष्या). — ^{c}) G_2 तथा (for कथं). D_5 कथं कर्मसु क्रूरेषु. — ^{d}) K_1 मनो-; T_1 देव- (for देह-). D_5 -चारित्र-; T_1 M_2 -वाग्वित्त- (for -वाक्चित्त-). B_1 -दुःखिषु; B_2 Dc -भूयिषु (for -दूषिषु). K_4 देहिनो बुद्धिदूषिषु.

77 ^{a}) K_4 S न धर्मं त्वं वि(G_2 M_2 न)जानीषे. — ^{b}) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ बुधा (Dn_3 बुद्धा) (for वृद्धा). — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} B D (except D_{1-3}) बाल्याद्; K_4 यन्माम्; T_2 G_3 चान्यान् (for वन्यान्). — ^{d}) $Ś_1$ K वित्रासयसि (K_4 उत्थाप°) (for उत्साद°). $Ś_1$ $K_{1.2}$ मादृशान्; K_4 चापलात् (for यन्मृगान्).

78 ^{b}) Dn $D_{4.6}$ किमिदं वनमागतः; G_1 वनांतं त्वमिहागतः. — ^{c}) K_4 सर्वैर् (for भावैस्). — ^{d}) K_4 देवताभिश्च सेवितं. — After 78, K_4 B D (except $D_{3.5}$) S (except M_2) ins.:

717* क्व वा त्वयाद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ।

[Dn_1 D_6 T G च (for वा). K_4 $D_{1.2}$ [अ]द्य तात (for त्वयाद्य). K_4 $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.2}$ M_1 ब्रवीहि; B_1 यद्ब्रूहि; T_2 $G_{3.4}$ त्वं ब्रूहि (for प्रब्रूहि).]

— Thereafter, B_4 reads 81^{ab} for the first time, *repeating* it in its proper place.

79 ^{b}) K_1 °दृशः; K_3 °हरः; D_5 °सदः (for °रुहः). T_1 पर्वतस्तु सुदारुणः. — ^{c}) K_1 सिद्धगतं; K_4 D_1 सिद्धिगतं; Dc_2 D_5 सिद्धिगतिं. — After 79, B D (except $D_{1-3.5}$) ins.:

718* देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा ।

80 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ कारुण्यात्त्वामहं वीर. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 वारयित्वा (for वारये त्वां). B Dn $D_{4.6}$ वारयामि निबोध मे. — ^{cd}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ परतरं (for परं त्वया). S transp.

C. 3. 11164
B. 3. 146. 94
K. 3. 148. 99

नातः परं त्वया शक्यं गन्तुमाश्वसिहि प्रभो ॥ ८०
इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ।
भक्षयित्वा निवर्तस्व ग्राह्यं यदि वचो मम ॥ ८१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः ।
भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्शनः ॥ १
को भवान्किंनिमित्तं वा वानरं वपुराश्रितः ।
ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वानुपृच्छति ॥ २
कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः ।
पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३
स वाक्यं भीमसेनस्य स्मितेन प्रतिगृह्य तत् ।
हनूमान्वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ॥ ४
वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ।
साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ५
भीम उवाच ।
वैशसं वास्तु यद्वान्यन्न त्वा पृच्छामि वानर ।
प्रयच्छोत्तिष्ठ मार्गं मे मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ६

शक्यं and गन्तुम्. T1 G2 M आश्वासिहि (for आश्व°). — After 80, K4 B D (except D1–3. 5) S ins.:

719* स्वागतं सर्वथैवेह तवाद्य मनुजर्षभ ।

[K4 [अ]वेह; T1 चैव; T2 G2–4 चेह; M1 वै ह (for [ए]वेह). K4 मनुजोत्तम; B1 °जेश्वर; T2 G पुरुषर्षभ (G1 भरतर्षभ) (for मनु°).]

81 After 81^{c}, K4 B D (except D1–3. 5) ins.:

720*　　　मा वृथा प्राप्स्यसे वधम् ।

— ^{cd}) Ś1 K1. 2 D5 G1 यदि ग्राह्यं (by transp.). K4 B D (except D1–3. 5) read मह्यं for मम, converting the posterior half of 81^{cd} into prior half and completing the line by adding as posterior half हितं मनुजपुंगव.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2. 3 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1 तीर्थयात्रा, followed by सौगंधिकाहरण and गंधमादनप्रवेश. K3 D1 (both om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in D1); K4 B3, likewise, only कदलीखंडप्रवेश; B1. 2. 4 Dn D2–4. 6, only गंधमादनप्रवेश (to it, B1. 2. 4 Dn D4. 6 add कदलीखं[B1. 2. 4 °षं]ड); and Dc, only सौगंधिकाहरण (followed by कदलीखंड). — *Adhy. name:* K2. 3 D1. 2. 5 हनुमद्भीमसमागमः; B2 Dc T2 G1. 3 हनूमद्दर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 145 (Dn3 146 as in text); D1 153; S 148 (M2 150). — *Śloka no.:* Dn 97.

147

1 ^{a}) K4 S प्रोवाचामितविक्रमः. Some N MSS. °कर्षणः (for °कर्शनः).

2 Before 2, B D (except D1–3. 5) ins. भीम उ°. — ^{b}) K3. 4 B1. 2. 4 D (except D1) आस्थितः (for आश्रितः). — ^{d}) B1. 3. 4 D (except D2. 3. 5) त्वां तु; T1 त्वाभि-; T2 G2–4 साधु; M2 चानु- (for त्वानु-).

3 ^{a}) K3 Dc D1–3 T1 G1 कौरव्यः. — ^{b}) Ś1 K1. 2 गर्भे तु (for गर्भेण).

4 Before 4, K3 B1. 2 Dc D1–3. 5 ins. वैशं° उ°. — ^{a}) K3. 4 B D कुरुवीरस्य (Dc °राजस्य). — ^{b}) K3 प्रत्यगृह्णत; K4 B Dc1 D3. 5 S (except G4) परिगृह्य तत्. — ^{c}) Ś1 K1 Dc Dn3 D1 हनुमान्.

5 Before 5, B D (except D1–3) ins. हनूमानुवाच; T2 G3 वानरः; M1 हनुमान्. — For 5^{cd}, Ś1 reads 6^{cd} for the first time, *repeating* it in its proper place. — ^{d}) = 6^{d}. K4 प्राप्स्यसे वैशसं महत्.

6 G1 om. (hapl.) 6–7. — ^{b}) N (except Ś1 K1. 2) T2 G2–4 त्वां (for त्वा). — ^{c}) Dc मे मार्गं (by transp.). K4 शीघ्रमुत्तिष्ठ मामत्र; B Dn D4. 6 M प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ. — ^{d}) = 5^{d}. K4 त्वं प्राप्स्यसि हि वैशसं; B Dn D4. 6 M मा मत्तः प्राप्स्यसे (M °सि) व्यथां; Dc मा त्वं प्राप्स्यसि व्यथां.

7 G1 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) Ś1 K1. 2 D5 नास्ति

हनूमानुवाच ।

नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं व्याधिना क्लेशितो ह्यहम् ।
यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम् ॥ ७

भीम उवाच ।

निर्गुणः परमात्मेति देहं ते व्याप्य तिष्ठति ।
तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥ ८
यद्यागमैर्न विन्देयं तमहं भूतभावनम् ।
क्रमेयं त्वां गिरिं चेमं हनूमानिव सागरम् ॥ ९

हनूमानुवाच ।

क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः ।
पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ॥ १०

भीम उवाच ।

भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः ।
रामायणेऽतिविख्यातः शूरो वानरपुंगवः ॥ ११
रामपत्नीकृते येन शतयोजनमायतः ।
सागरः प्लवगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः ॥ १२
स मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा ।
बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥ १३
उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य वा मेऽद्य पौरुषम् ।
मच्छासनमकुर्वाणं मा त्वा नेष्ये यमक्षयम् ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

विज्ञाय तं बलोन्मत्तं बाहुवीर्येण गर्वितम् ।
हृदयेनावहस्यैनं हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५
प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयानघ ।

C. 3. 11182
B. 3. 147. 15
K. 3. 149. 16

शक्यं ममोत्थानं (D_5 °तुं). — ^{b}) S (G_1 om.) जरया (for व्याधिना). K_1 T_2 G_{2-4} [ऽ]स्म्यहं; K_3 ह्ययं; K_4 भृशं (for ह्यहम्).

8 ^{a}) K_4 स; B Dc Dn $D_{4.6}$ तु; D_{1-3} ते; T G_{2-4} [अ]सौ; G_1 [अ]यं; M [अ]त्र (for [इ]ति). — ^{b}) K_2 तं (for ते). B_2 आवृत्य; B_3 प्राप्याव- (for ते व्याप्य). $B_{1.4}$ D (except D_5) देहं व्याप्यावतिष्ठते. — ^{c}) A few MSS. and Cnp ज्ञातविज्ञेयं.

9 ^{a}) Ś$_1$ निर्णीयं; $K_{1.3}$ Dc $D_{1-3.5}$ जानीयां; K_2 निर्णेयं; K_4 विज्ञेयं; B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ विद्यां च (for विन्देयं). — ^{c}) Ś$_1$ K_1 क्रामयित्वा; K_2 क्रामये त्वा; D_3 क्रमये त्वां (for क्रमेयं त्वां). K_4 श्रस्तं; B Dn D_{4-6} $G_{1.4}$ चैव (for चेमं). — ^{d}) A few MSS. हनुमान्; K_4 विश्वस्तम्.

10 ^{c}) All MSS. except Ś$_1$ T_2 G_3 M_2 त्वां (for त्वा). K_4 S सतां; B D (except D_{1-3}) नर- (for कुरु-). — ^{d}) B ज्ञायते यदि (for यदि शक्यते).

11 ^{a}) S (except G_4) गुणैः (for गुण-). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ Dc $D_{1.3}$ T_2 G_3 °गुणा°; B_4 G_4 °सम°; T_1 °गणा° (for °बला°). — K_4 om. 11^{c}–12^{d}. — ^{c}) Dc M_1 [ऽ]भि-; $D_{1.2}$ हि; T G च (for ऽति-). — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ श्रीमान्; Dc श्रुतो (for शूरो). K_{1-3} B_3 Dc $D_{1.2.5}$ (repeating the word) -वानरः (for -पुंगवः).

12 K_4 om. 12 (cf. v.l. 11). — ^{a}) Ś$_1$ K (K_4 om.) B_1m Dc $D_{1-3.5}$ °पत्न्याः (for °पत्नी-). — ^{b}) B Dn $D_{4.6}$ °योजनविस्तृतः.

13 ^{c}) T_1 परदमे; G_4 वरतमो (for परा°). — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ च (for [अ]हं). T_1 तस्य (for तव). — After 13, S ins.:

721* इदं देशमनुप्राप्तः कारणेनास्मि केनचित् ।

14 ^{a}) T G_{1-3} मार्गं मे (by transp.). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ वा मम; K_4 B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ मे चा(B_2 D_4 वा)द्य (for वा मेद्य). — G_1 om. 14^{cd}. — ^{d}) K_3 मत्वा; K_4 मा च; B_1 Dc D_{1-3} मा त्वां; B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ त्वां वा; T G_{2-4} अहं; M_2 हत्वा (for मा त्वा).

15 ^{b}) K_1 गर्हितं; B Dn $D_{4.6}$ दर्पितं; Dc_2 गर्जितं; G_1 M_2 पांडवं (for गर्वि°). — ^{c}) Ś$_1$ [अ]वहास्य; Dc विहस्य; S [अ]पहा(G_4 °ह)स्य (for [अ]वहस्य). Ś$_1$ [इ]मं; $K_{1.2}$ [इ]दं; Dn_2 T_1 [ए]वं (for [ए]नं). — ^{d}) A few MSS. हनुमान्. G_1 M इदम् (for वाक्यम्).

16 Before 16, B D (except $D_{2.3.5}$) G_1 ins. हनूमानुवाच (G_1 om. उ°). — ^{b}) D_5 संतप्तो (for उत्थातुं). Ś$_1$ K Dc $D_{2.3.5}$ रुजया (for जरया). G_1 M हि वै (for [अ]नघ). D_1 उत्थानं तु रुजानघ. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{2.3}$ Dc त्वेनं; K_1 त्वेतं; K_4 न्वैतत्; D_5 [ए]वाद्य; T $G_{1.3}$ ह्येतत्; G_2 वीर; G_4 राजन् (for त्वेतत्). — ^{d}) T G उत्क्षिप्य (G_1 उत्क्षिप्य) (for उत्सार्य). — After 16, B Dc Dn $D_{4.6}$ ins.:

722* वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराक्रमम् ।
मनसाचिन्तयद्भीमः स्वबाहुबलदर्पितः ।
पुच्छे प्रगृह्य तरसा हीनवीर्यपराक्रमम् ।
सालोक्यमन्तकस्यैनं नयाम्यद्येह वानरम् ।

C. 3. 11182
B. 3. 147. 16
K. 3. 149. 16

ममानुकम्पया त्वेतत्पुच्छमुत्सार्य गम्यताम् ॥ १६
सावज्ञमथ वामेन स्मयञ्जग्राह पाणिना ।
न चाशकच्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः ॥ १७
उच्चिक्षेप पुनर्दोर्भ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् ।
नोद्धर्तुमशकद्भीमो दोर्भ्यामपि महाबलः ॥ १८
उत्क्षिप्तभ्रूर्विवृत्ताक्षः संहतभ्रुकुटीमुखः ।
स्विन्नगात्रोऽभवद्भीमो न चोद्धर्तुं शशाक ह ॥ १९
यत्नवानपि तु श्रीमाँल्लाङ्गूलोद्धरणोद्धुतः ।
कपेः पार्श्वगतो भीमस्तस्थौ व्रीडादधोमुखः ॥ २०
प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
प्रसीद कपिशार्दूल दुरुक्तं क्षम्यतां मम ॥ २१
सिद्धो वा यदि वा देवो गन्धर्वो वाथ गुह्यकः ।
पृष्टः सन्कामया ब्रूहि कस्त्वं वानररूपधृक् ॥ २२

हनूमानुवाच ।

यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
तत्सर्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥ २३
अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुषा ।
जातः कमलपत्राक्ष हनूमान्नाम वानरः ॥ २४
सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ।
सर्ववानरराजानौ सर्ववानरयूथपाः ॥ २५
उपतस्थुर्महावीर्या मम चामित्रकर्शन ।
सुग्रीवेणाभवत्प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा ॥ २६

On the other hand, S (except M2) ins. after 16:

723* एवमुक्तस्तु बलवान्भीमो भीमपराक्रमः ।

[Before the line, G1 M1 ins. वैशं°. — G1 स (for तु).]

17 Before 17, Ś1 K3. 4 D1–3. 5 M2 ins. वैशं°; K3. 4 D1–3 cont. उवाच. — b) S स्वयं (for स्मयन्). D1. 2. 5 पांडवः (for पाणिना). — c) Ś1 K1 D5 तं न; Dc1 न वा; Dn2 न तु (for न च). G1 [अ]शक्तश् (for [अ]शकच्).

18 a) T1 उच्चैः क्षिप्तुं; T2 G3 उच्चिक्षिप्तं; G1 M2 °क्षिप्सुः; G2 उत्क्षेप्तुं च; G4 M1 उच्चिक्षिपुः (for °क्षेप). — b) Ś1 K1. 2 इंद्राशनिमिवो°; T2 G3 M1 इंद्रध्वजमिवो°. — c) K3 D1. 2 T1 M नोच्चंतुम् (for नोद्धर्तुम्).

19 a) D1 उत्क्षिप्य भ्रूर्; G1 M उच्चिक्षिप्सुर् (G1 °प्सुं). Dc2 विवृत्तास्यः. — b) Dc2 °तलं. — d) B D (except D1–3. 5) तं (for ह).

20 a) Dc तत्; D3 T1 च (for तु). Dc शीघ्रं; G1. 2 M क्षिप्रं (for श्रीमान्). — b) Ś1 K D1–3. 5 लांगूलोद्धरणाय सः (D5 च); B Dc G1 °णोद्यतः; Dn °णोद्धुरः; D4 °णोन्द्धतः; T1 G2–4 °णे ततः; M °णोद्धतः; text as in D6 only! — c) Ś1 K D1–3. 5 जानुभ्यामगमद् (for कपेः पार्श्वगतो). T G3. 4 पार्श्वे (for पार्श्व-). T1 G4 ततो (for -गतो). G2 तस्थौ; M2 राजन् (for भीमस्). — d) G2 भीमो (for तस्थौ). Ś1 K D1–3 व्रीडन्नधो°; B Dc Dn D4–6 व्रीडानताननः; T2 G2–4 °दवाङ्मुखः.

21 a) T G3. 4 M प्रणम्य चैनं (for प्रणिपत्य च). B2 तु; G1 [ए]व (for च).

22 b) D5 T1. 2 (after corr.) G2–4 वापि (for वाथ). — c) T G हि मया (for कामया). Ś1 K Dc D1–3. 5 काम्यया (D1 को मया; D2. 3 कामया; D5 कृपया) पृच्छतो ब्रूहि. — d) G1 °पुंगव (for °रूपधृक्). Ś1 श्रोतव्यं स्याद्यदा मयि. — After 22, N (except Ś1) ins.:

724* न चेद्गुह्यं महाबाहो श्रोतव्यं चेद्भवेन्मम ।

[K4 ते (for the first चेद्). K D1–3. 5 °भाग (for °बाहो). K B2 Dc D1–3. 5 स्याद् (for the second चेद्). K1. 2 यदा मयि; K3. 4 Dc D1–3. 5 मया यदि. B1–3 भवेन्मया.]

— B Dc Dn D4. 6 cont.:

725* शिष्यवत्त्वां तु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेऽनघ ।

23 a) K3. 4 Dc D1–3. 5 यदि ते मत्- (for यत्ते मम). Ś1 K1 Dn2 D5 -परिज्ञानं. — c) Dc D5 तच्छृणुष्व यथाश्रद्धं (D5 मया तथ्यं). — d) K3. 4 D1–3 कौरव° (for पाण्डव°). Dc वदतो मे नरोत्तम; D5 कथ्यमानं नरोत्तम.

24 b) K1. 3. 4 B D °युना (D3 °त्मना) (for °युषा). — d) A few MSS. हनुमान्. Ś1 K Dc D1–3. 5 नामतः (for वानरः).

25 c) B D (except D1–3. 5) T1 G1 सर्वे (for सर्व-). Ś1 K2. 3 D1–3 -राजौ तौ; B Dc Dn D4. 6 T1 M1 -राजानः; T2 G3. 4 -राजानं. — d) B Dn D4. 6 M तथा; T G2–4 सर्वे; G1 तदा (for सर्व-). — After 25, B1 ins. line 1 of 726*.

26 a) Dc °त्मानो (for °वीर्या). K2 जातः कमलपत्राक्षः. — Ś1 K Dc D1–3. 5 ins. after 26a: B1 (leaving lacuna for line 2), after 25:

726* तयोर्भ्रात्रोर्महात्मनोः ।
तयोर्नासीत्समो वीर्ये.

[(L. 1) B1 °भाग (for °त्मनोः). — (L. 2) K4 D1–3. 5 द्वयोर् (for तयोर्). Ś1 K1 om. न.]

— b) Ś1 K1–3 B Dn D4–6 G1 °कर्षण (for °कर्शन).

निकृतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
ऋश्यमूके मया सार्धं सुग्रीवो न्यवसच्चिरम् ॥ २७
अथ दाशरथिर्वीरो रामो नाम महाबलः ।
विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधामिमाम् ॥ २८
स पितुः प्रियमन्विच्छन्सहभार्यः सहानुजः ।
सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ २९
तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ।
वञ्चयित्वा महाबुद्धिं मृगरूपेण राघवम् ॥ ३०
हृतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गन्स राघवः ।
दृष्टवाञ्शैलशिखरे सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ ३१
तेन तस्याभवत्सख्यं राघवस्य महात्मनः ।
स हत्वा वालिनं राज्ये सुग्रीवं प्रत्यपादयत् ।
स हरीन्प्रेषयामास सीतायाः परिमार्गणे ॥ ३२
ततो वानरकोटीभिर्यां वयं प्रस्थिता दिशम् ।
तत्र प्रवृत्तिः सीताया गृध्रेण प्रतिपादिता ॥ ३३
ततोऽहं कार्यसिद्ध्यर्थं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।

C. 3. 11206
B. 3. 148. 6
K. 3. 150. 6

— ^{c}) Ś1 K1. 2 D1. 2 सुग्रीवे च (for °वेण).

27 ^{a}) D4. 6 स्म; T1 तु (for स). T G2. 3 तदा (for ततो). — ^{c}) N T2 G3. 4 ऋष्य° (K1 ऋषि°) (for ऋश्य°). — ^{d}) D1–3 ह्यवसच् (for न्य°). T G2–4 पुरा (for चिरम्).

28 ^{d}) N (except Ś1 K2) वसुधातलं; G1 M °तले (for °मिमाम्).

29 ^{a}) T G2–4 यः (for स). — ^{b}) B1 सभार्यः सह चा°; D1. 2 सभार्यश्च सहा°. — ^{d}) Ś1 K1–3 B3 °स्थितः; D5 °गतः (for °श्रितः).

30 ^{a}) K4 हृता वीर; M1 हृता सीता (for जनस्थानाद्). — M1 om. (hapl.) 30^b and the prior half of line 1 of 727*. — ^{b}) B D (except D1–3. 5) S (M1 om.) छलेनापहृता for (रावणेन हृता). K3 बलाद्धृता (by transp.). K3 पुरा; T1 वने; T2 G M2 वनात् (for बलात्). K4 शुभा जनकनंदिनी. — After 30^{ab}, K4 B D (except D1–3. 5) S ins.:

727* राक्षसेन्द्रेण बलिना रावणेन दुरात्मना ।
सुवर्णरत्नचित्रेण मृगरूपेण रक्षसा ।

[(L. 1) M1 om. the prior half (see above). — (L. 2) K4 G4 सुवर्णचित्ररूपेण; Dc सुवर्णवर्णचित्रेण. T1 हरिणेन स राक्षसः; T2 G2–4 रक्षसा मृगरूपिणा.]

— ^{c}) K4 S नरश्रेष्ठं; B Dn D4. 6 नरव्याघ्रं; D1. 2 महाबाहुं; D5 महात्मानं (for महाबुद्धिं). — ^{d}) K4 B Dc Dn D4. 6 G1. 2. 4 मारीचेन तदानघ (Dc तु राघवं; G1. 2 तदा वने; G4 दुरात्मना). — After 30, K4 B D (except D5) S ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* K4 M2 हनूमत्समागमः; B Dn D4. 6 G1 हनूमद्भीमसंवादः; Dc D2. 3 हनूमद्भीमसमागमः; D1 गंधमादनप्रवेशे हनूमद्भीमसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 146; Dn3 147; D1 154; T1 139; T2 G M1 149; M2 151. — *Śloka no.:* Dn1 33; Dn2. n3 34; D1 35.]

31 Before 31, K4 B D (except D5) S ins. हनूमानुवाच (S om. उवाच). — ^{b}) Dc सबांधवः (for स राघवः). Ś1 K1–3 D1–3. 5 रामोथ रघुनंदनः.

32 ^{b}) Ś1 K1. 2 राघवेण; K4 T1 M1 सुग्रीवस्य (for राघवस्य). — ^{c}) Ś1 K3 Dc D3 राज्यं (for राज्ये). — ^{d}) K1. 2 Dc सुग्रीवे. B Dn D4. 6 अभिषिक्तवान् (for प्रत्य°). — ^{e}) K4 B D (except D1–3. 5) S स राज्यं प्राप्य सुग्रीवः. — K3 om. (hapl.) 32^f–33^c. — After 32, K4 B D (except D1–3. 5) S ins.:

728* वानरान्प्रेषयामास शतशोऽथ सहस्रशः ।

33 K3 om. 33^{abc} (cf. v.l. 32). — After 33^a, K4 B D (except D1–3. 5) S ins.:

729* सहितोऽहं नरर्षभ ।
सीतां मार्गन्महाबाहो.

— ^{b}) K4 B Dc Dn D4. 6 S प्रयातो (K4 B1 Dc T1 G1. 2. 4 M1 प्रस्थितो; M2 सहितो) दक्षिणां दिशं; D1. 2 यां दिशं प्रस्थिता वयं; D5 जीववान्प्रस्थितो दिसं. — ^{c}) K1. 4 B Dn D3–6 T2 G3 M ततः (for तत्र). — ^{d}) K3 गृध्रेंद्रेण महात्मना; B D (except D1–3. 5) S गृध्रेण सुमहात्मना. — After 33, K3. 4 B D (except D1–3. 5) S ins.:

730* संपातिना समाख्याता रावणस्य निवेशने ।
[Posterior half = 35^b.]

34 T1 om. (hapl.) 34^a–35^b. — After 34^{ab}, S (except T1) ins.:

731* संपातिगृध्राधिगतप्रवृत्तिः पाण्डुनन्दन ।
[T2 G2–4 °वाक्याधिगता प्रवृत्तिः; G1 °गृध्राधिपतिप्रवृत्त्या.]

— ^{c}) K3 B D (except D3) T2 G1. 2 °विस्तारम्. — ^{d}) K4 [अ]प्लुवं (for [आ]प्लुतः). Ś1 K1. 2 आप्लुतः सहसार्णवं; Dc अंतरं सहसाप्लुतं. — After 34, K3. 4 B D (except D1–3. 5) S (except T1) ins.:

732* अहं स्ववीर्यादुत्तीर्य सागरं मकरालयम् ।
सुतां जनकराजस्य सीतां सुरसुतोपमाम् ।

[(L. 1) K4 M2 स्ववीर्यादहमुत्तीर्य. G1 M2 वरुणा° (for मकरा°).]

C. 3. 11206
B. 3. 148. 6
K. 3. 150. 6

शतयोजनविस्तीर्णमर्णवं सहसाप्लुतः ॥ ३४
दृष्टा सा च मया देवी रावणस्य निवेशने ।
प्रत्यागतश्चापि पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ३५
ततो रामेण वीरेण हत्वा तान्सर्वराक्षसान् ।
पुनः प्रत्याहृता भार्या नष्टा वेदश्रुतिर्यथा ॥ ३६
ततः प्रतिष्ठिते रामे वीरोऽयं याचितो मया ।
यावद्रामकथा वीर भवेल्लोकेषु शत्रुहन् ।
तावज्जीवेयमित्येवं तथास्त्विति च सोऽब्रवीत् ॥ ३७
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
राज्यं कारितवान्रामस्ततस्तु त्रिदिवं गतः ॥ ३८

---

35 T1 om. 35ab (cf. v.l. 34). — a) Ś1 K1. 2 दृष्ट्वा (for दृष्टा). D1-3 च सा (by transp.). Ś1 K1. 2 सीता (for देवी). K3. 4 B Dc Dn D4. 6 S (T1 om.) दृष्टवान् भरत(K4 S [T1 om.] पांडव)श्रेष्ठ. — b) Ś1 K2 राक्षसस्य (for राव°). — After 35ab, K3. 4 B D (except D1. 2. 5; D3 marg. *sec. m.*) S ins.:

733* समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं राघवप्रियाम् ।
दग्ध्वा लङ्कामशेषेण साट्टप्राकारतोरणाम् ।

[(L. 2) K4 D3 S (except G2) सप्राकारां स (T2 G3. 4 M °राट्ट)तोरणां (for the posterior half).]
— M2 om. 35c-36b. — c) K4 S (M2 om.) पुनश्चापि (by transp.); B1-3 Dc D1. 3. 5 चास्मि पुनर्; B4 Dn D2. 4. 6 चास्य पुनर्. — d) T1 तस्य (for तत्र). — After 35, K4 B D (except D1. 2. 5; D3 marg. *sec. m.*) S ins.:

734* मद्वाक्यं चावधार्याशु रामो राजीवलोचनः ।
अबद्धपूर्वमन्यैश्च बद्ध्वा सेतुं महोदधौ ।
वृतो वानरकोटीभिः समुत्तीर्णो महार्णवम् ।

[(L. 2) B2-4 Dc Dn D3. 4. 6 स बुद्धिपूर्वं सैन्यस्य (for the prior half). — (L. 3) Cf. 33a. K4 T1 G1. 4 M1 °त्तीर्य (for °तीर्णो).]

36 K3 om. 36; K4 S om. 36ab. — a) Dn D4 वीर्येण (for वीरेण). — b) B4 Dn D4-6 एव (for सर्व-). — B D (except D1-3. 5) ins. after 36ab: K4 S (M2 om. line 1), after 734*:

735* रणे स राक्षसगणं रावणं लोकरावणम् ।
निशाचरेन्द्रं हत्वा तु सभ्रातृसुतबान्धवम् ।
राज्येऽभिषिच्य लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।
धार्मिकं भक्तिमन्तं च भक्तानुगतवत्सलम् ।

[(L. 1) T1 [s]श (for स). — (L. 2) T G2-4 वै (for तु). K4 °बल°; B4 °पुत्र° (for °सुत°). T G2-4 सभृत्यं सहबांधवं (for the posterior half). — (L. 4) K4 दृढभक्तिं; G4 बुद्धिमंतं (for भक्ति°). B2 T G2-4 M1 °वत्सलः.]
— c) B (B1 marg.) D (except D1-3. 5) ततः (for पुनः). K4 S प्रत्याहृत्य ततः सीतां. — d) K4 S नष्टां वेदश्रुतिं यथा (K4 G1 M °श्रुतीमिव !). — After 36, K4 B D (except D1-3. 5) S ins.:

736* तथैव सहितः साध्व्या पत्न्या रामो महायशाः ।
गत्वा ततोऽतित्वरितः स्वां पुरीं रघुनन्दनः ।
अध्यावसत्ततोऽयोध्यामयोध्यां द्विषतां प्रभुः ।

[(L. 1) K4 राज्यं प्राप्य (for साध्व्या पत्न्या). Dc प्रीत्या (for पत्न्या). — (L. 2) T G3 हि; G1 वै; G2. 4 M1 [s]भि- (for ऽति-). K4 रेमे दाशरथिर्वीरो ह्ययोध्यामागतस्ततः. — (L. 3) T G3. 4 अध्युवास (for अध्यावसत्). K4 ततः पार्थ (for ततोऽयोध्याम्). B1-3 विभुः; G1. 2 M गणैः (for प्रभुः). K4 प्रजारंजनतत्परः; T G3. 4 द्विषतां कंटको विभुः (for the posterior half).]

37 a) K4 B D (except D1-3. 5) प्रतिष्ठितो (B4 प्रीतः स्थितो). K4 B1. 3 D (except D1-3. 5) राज्ये; S राजन् (for रामे). — b) K3 D1-3. 5 वरो (for वीरो). K4 B Dc Dn D4. 6 S रामो (S र ज्ये) नृपत्तिसत्तमः (T1 [s]सौ रघुसत्तमः). — After 37ab, K4 B D (except D1-3. 5) S ins.:

737* वरं मया याचितोऽसौ रामो राजीवलोचनः ।

— c) K4 B D (except D1-3. 5) T G1-3 M1 [इ]यं ते; G4 M2 लोके (for वीर). — d) K4 T G2. 3 M तिष्ठेल्लोकेषु; G1 त्रिषु लोकेषु; G4 तिष्ठंति तव. K4 शाश्वती (for शत्रु°). — e) Ś1 K1. 3 D1-3 तिष्ठेयम्; B1 जीवेहम् (for जीवेयम्). D1 T G2-4 इत्येव; G1 इत्युक्तः (for इत्येवं). K4 तावत्प्राणान्धारयेयं. — f) K4 मां तथेति (for तथास्त्विति). B4 D1 वचो (for च सो). — After 37, K3. 4 B D (except D1-3. 5) S ins.:

738* सीताप्रसादाच्च सदा मामिहस्थमरिंदम ।
उपतिष्ठन्ति दिव्या हि भोगा भीम यथेप्सिताः ।

[(L. 1) S (except G1) तदा (for सदा). — (L. 2) K3 मे दिव्या; S दिव्या वै (for दिव्या हि). B2 transp. दिव्या and भोगा. G1 मया (for यथा).]

38 c) K3 च रतवान्; G1 च कृतवान् (for कारितवान्). K4 राज्यं कृत्वा महाबाहुस्; M2 रामो राज्यं पालयित्वा. — d) K3 ततश्च; K4 ततोऽसौ; T1 स ततः; T2 G M1 ततः स (for ततस्तु). B1m. 2 Dc Dn D1. 2. 4. 6 स्वभ(D1 °भु)वनं; B2m D3 त्रिभुवनं; B4 स्वर्भवनं; M2 स्वर्गमितो (for तु त्रिदिवं).

तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदानघ ।
तस्य वीरस्य चरितं गायन्त्यो रमयन्ति माम् ॥ ३९
अयं च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन ।
ततोऽहं रुद्धवान्मार्गं तवेमं देवसेवितम् ।
धर्षयेद्वा शपेद्वापि मा कश्चिदिति भारत ॥ ४०
दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः ।
यदर्थमागतश्चासि तत्सरोऽभ्यर्ण एव हि ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

१४८

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं हृष्टमानसः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम् ॥ १
मया धन्यतरो नास्ति यदार्यं दृष्टवानहम् ।
अनुग्रहो मे सुमहांस्तृप्तिश्च तव दर्शनात् ॥ २
एवं तु कृतमिच्छामि त्वयार्याद्य प्रियं मम ।
यत्ते तदासीत्प्लवतः सागरं मकरालयम् ।

C. 3. 11227
B. 3. 149. 4
K. 3. 151. 4

---

39 D3 reads 39–41 after 3. 148. 3. — a) K1. 2 तमिहा°; K4 सदेवा°; T1 सदिहा° (for तदिहा°). — b) T1 G4 तदा°; T2 G3 तथा°; G1. 2 यथा° (for सदा°). — c) T1 राम° (for वीर°). — d) B Dc D4 M गायंतो. K4 वै मनोरमं; D1 रमयंति च.

40 For D3 cf. v.l. 39. — a) Ś1 K1. 2 मार्गस्तु; D5 स मार्गो (for च मार्गो). — b) K4 G1 M पुरुषर्षभ; B2 भरतर्षभ (for कुरु°). — d) B1 तमिमं; B2. 3 Dc T1 तवेदं (Dc2 तदेवं); Dn2. n3 D6 T2 (before corr.) G2 तमेवं (for तवेमं). K4 भीम दुर्गमं; S दुर्गमं नरैः (for देव°). — After 40cd, S ins.:

739* त्वामनेन पथा यान्तं यक्षो वा राक्षसोऽपि वा ।

— Dc2 om. 40ef. — e) Ś1 त्वा; K1–3 D1–3. 5 त्वां (for [अ]पि). — f) M कौरव (for भारत).

41 For D3 cf. v.l. 39. — b) T G3. 4 मानवाः (for मानुषाः). — c) K3 G4 [अ]पि; K4 (m as in text) T1 G1. 2 M त्वं (for [अ]सि). — d) D3 वा (for हि). K4 (m as in text, with v.l. तु for हि) त एव सरसश्च तु; B Dc Dn D4. 6 T G3. 4 M अत एव सरश्च तत् (M1 हि तत्सरः); D5 सरसोभ्यास एष हि; G1 तत्सर्वं वेद्मि पांडव; G2 अतोवसरतश्च तत् (sic).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2–4 आरण्य; D4 [आ]र्वै [ऽ]रण्येय (sic). — *Sub-parvan:* K4 (om. sub-parvan name) mentions only कदलीखंड; Dc, likewise, only गंधमादनप्रवेश (followed by सौगंधिकाहरण and कदलीखंड); D1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश); T2 G3, only गंधमादन(followed by सौगंधिकयात्रा); and G1, only सौगंधिकाहरण. — *Adhy. name:* K3 D1–3. 5 हनुमद्भीम(D2 °द्भीमसेन)समागमः; B Dc Dn D4. 6 G1 हनु(MSS. °नू also)मद्भीमसंवादः; T2 G3 हनुमद्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 147 (as in text); Dn2 148; D1 155; S 150 (M2 152). — *Śloka no.:* Dn1 23; Dn2. n3 22.

148

1 b) Ś1 K1. 2 महाबलः (for प्रता°). — Ś1 K1 om. 1cd. — c) K4 B1 प्रीतो (for प्रीत्या). — d) K3 वानरं (for भ्रातरं). — f) A few MSS. हनुमंतं. Ś1 K1. 2 महाकपिं (for कपी°).

2 Before 2, M1 ins. भीमः. — a) T1 यथा; T2 G2–4 मत्तो (for मया). Dc M °तमो (for °तरो). — d) Ś1 K1. 2 Dc D5 तुष्टिश्च; D1–3 G1. 2 M1 प्रीति° (for तृप्ति°). T G3. 4 तथा तृप्ति(T1 °प्त)श्च दर्शनात्.

3 a) K3 B2. 3 D2. 4. 5 S एकं (G1 एतत्) (for एवं). — b) Ś1 K1. 2 D6 त्वयाचार्य; K3 त्वया ह्यर्थ; T G2–4 त्वयार्येण; G1 त्वयैवाद्य (for त्वयार्याद्य). D1. 2 मम प्रियं (by transp.); D3 मनःप्रियं. K4 त्वया यत्प्रियं वचः; B Dc Dn D4. 6 त्वयाद्य (B4 सत्वया) प्रियमात्मनः. — c) B4 Dn1. n3 T2 G1. 3 यस्त्वेतदासीत्प्लु°. — d) Ś1 K1. 2 वरुणा° (for मकरा°). — f) Ś1 तम् (for तद्). — After

C. 3. 11227
B. 3. 149. 4
K. 3. 151. 4

रूपमप्रतिमं वीर तदिच्छामि निरीक्षितुम् ॥ ३
एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्यामि च ते वचः ।
एवमुक्तः स तेजस्वी प्रहस्य हरिरब्रवीत् ॥ ४
न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित् ।
कालावस्था तदा ह्यन्या वर्तते सा न सांप्रतम् ॥ ५
अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेतायां द्वापरेऽपरः ।
अयं प्रध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥ ६
भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः ।
कालं समनुवर्तन्ते यथा भावा युगे युगे ।
बलवर्ष्मप्रभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च ॥ ७
तदलं तव तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्वह ।
युगं समनुवर्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ८

भीम उवाच ।

युगसंख्यां समाचक्ष्व आचारं च युगे युगे ।
धर्मकामार्थभावांश्च वर्ष्म वीर्यं भवाभवौ ॥ ९

हनूमानुवाच ।

कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सनातनः ।
कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन्काले युगोत्तमे ॥ १०
न तत्र धर्माः सीदन्ति न क्षीयन्ते च वै प्रजाः ।
ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ ११
देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
नासन्कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयाः ॥ १२

3, D3 reads 3. 147. 39–41.

4 K4 G1 M2 om. 4^{ab}. — ^{b}) T G2. 3 ततो (for च ते). — ^{c}) Ś1 K1 तु (for स).

5 Before 5, M1 ins. हनू°. — ^{a}) T1 G1 तदशक्यं; G3. 4 तन्न शक्यं (for न तच्छक्यं). — ^{b}) Ś1 K1. 2 रूपं चाप्रतिमं भुवि; K4 न चैवान्येन केनचित्; G1 रूपमन्येन वा पुनः. — D2 om. (hapl.) from काला° (in 5^{c}) up to प्रध्वंसनः (in 6^{c}). — ^{d}) B Dn D4. 6 T1 G2 न सा वर्तति सांप्रतं. — After 5, S ins.:

740* ततोऽद्य दुष्करं द्रष्टुं मम रूपं नरोत्तम ।
[G1 M तेन तद् (for ततोऽद्य). G1 भीम (for द्रष्टुं).]

6 D2 om. up to प्रध्वंसनः (cf. v.l. 5). — ^{d}) T G2–4 न तादृग् (for नाद्य तद्). Ś1 K1. 2 च (for मे).

7 ^{b}) B2 Dc Dn2 देव- (for देवाः). K4 दिव्या ब्रह्मर्षयस्तथा; D4 S सिद्धा (T1 M1 सिद्ध-) देवर्षयस्तथा (T1 °दा). — ^{c}) Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 T1 सर्वेनु° (for समनु°). — ^{d}) Ś1 K1–3 B1 D5 यथा भावि; D1. 2 T2 (after corr.) G1. 3 तथा भावा; T2 (before corr.) G2 भावाभावा. — After 7^{cd}, S (except M1) ins.:

741* कालं कालं समासाद्य नराणां नरपुंगव ।

— M1 om. (hapl.) 7^{e}–9^{b}. — ^{e}) Ś1 K2 B1 बलं वर्ष्म-; Dc वर्ष्मवीर्य-; T1. 2 (before corr.) बलवस्तु; G3 बद्धवस्तु (for बलवर्ष्म-). K1 -प्रभावश्च; K3 -प्रभावाश्च; G1 -प्रभावान्हि (for -प्रभावा हि). K4 बलं पुरुषभावश्च. — ^{f}) Ś1 K1–3 D1–3. 5 हीयंते च; G1 प्रभवंति (for प्रहीयन्ति).

8 M1 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{a}) Ś1 K1. 2 तु महद्; K3 तव मे; B3. 4 Dn बत तद्; D1. 2 मम तद् (for तव तद्). — ^{b}) B3 °त्रव (for °द्वह). K4 द्रष्टुं शक्नोमि भारत. — ^{c}) D1–3 G1. 2 M °वर्तेहं (for °वर्तामि).

9 M1 om. 9^{ab} (cf. v.l. 7). — ^{a}) D1. 3 T1 G1. 2. 4 M2 ममा° (for समा°). — ^{b}) Ś1 K1. 2 त्वाचारं; K4 D1–3. 5 S (except G4; M1 om.) आचारान् (for आचारं). — ^{c}) D5 T1 G2. 4 धर्मार्थकाम-; T2 G3 धर्मार्थभाव- (for धर्मकामार्थ-). Ś1 K1. 2 -भावानां; T2 G3 -कामांश्च (for -भावांश्च). — ^{d}) Ś1 K1. 2 कर्मवीर्य(K1 °र्यं)भवाभवं; K3 धर्मं वीर्यभवाभवौ; K4 तथा वीर्यभ°; B1–3 D4. 6 T G3. 4 M2 वर्ष्मवीर्ये (B1 वर्ष्मवीर्यौ; B2m कर्मबीजं; B3 D4. 6 T1 M2 वर्ष्मवीर्य-) भ°; B4 Dn D3 कर्मवीर्ये (D3 °र्यं) भ°; Dc धर्मं वीर्यं भ°; D1. 2 कर्म वीर्यं भवाभवान्.

10 A few MSS. हनुमान्. — ^{a}) K4 G1 M युगश्रेष्ठं; G4 युगं तत्र (for युगं तात). — ^{d}) Ś1 K1–3 D1–3. 5 नरोत्तम (for युगो°).

11 ^{b}) Ś1 K1. 2 Dc D1. 5 न च क्षीयंति; K3 B Dn D2–4. 6 क्षीयंते न च (by transp.); T G2. 3 न क्षीयंति च. K4 न च प्रक्षीयंति प्रजाः (sic). — ^{c}) B1 °युगे काले (for °युगं नाम). — ^{d}) B1 कालेन गुणितां गताः; T2 G2. 3 कालो तु मह(G3 गुण)तां गतः.

12 ^{ab}) Ś1 K B1–3 Dc2 D1–3 M1 °गंधर्वा (for °गन्धर्व-). T1 -किंनराः (for -पन्नगाः). — ^{c}) K4 काले (for तात). — ^{d}) T1 नादानं; G3. 4 न दान- (for तदा न). Ś1 K1 B1–3 Dn D3m. 4. 6 क्रयविक्रयः; K3 B4 D5 M1 °विक्रयौ; Dc क्रमविक्रमौ. K4 D1. 3 दानाध्ययनविभ्रमाः.

13 B4 transp. 13^{a} and 14^{c}. — ^{a}) Ś1 K1–3 D5 °यजुऋग्वेद- (K2 °दाः; D5 °दा); K4 Dc D1–3 °ऋग्यजुर्वे(K4 °र्भे)दाः; B Dn D4. 6 G1 °ऋग्यजुर्वर्णाः (for °यजुऋग्वर्णाः). — ^{b}) Ś1 K1. 2 transp. न and च. K4 G2 मानसी (for

न सामयजुऋग्वर्णाः क्रिया नासीच्च मानवी ।
अभिध्याय फलं तत्र धर्मः संन्यास एव च ॥ १३
न तस्मिन्युगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ।
नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि पैशुनम् ॥ १४
न विग्रहः कुतस्तन्द्री न द्वेषो नापि वैकृतम् ।
न भयं न च संतापो न चेर्ष्या न च मत्सरः ॥ १५
ततः परमकं ब्रह्म या गतिर्योगिनां परा ।
आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा ॥ १६
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ।
कृते युगे समभवन्स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १७
समाश्रमं समाचारं समज्ञानमतीबलम् ।
तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मानवाप्नुवन् ॥ १८
एकवेदसमायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ।
पृथग्धर्मास्त्वेकवेदा धर्ममेकमनुव्रताः ॥ १९
चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ।
अकामफलसंयोगात्प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥ २०
आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ।
कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः ॥ २१
एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ।
त्रेतामपि निबोध त्वं यस्मिन्सत्रं प्रवर्तते ॥ २२
पादेन ह्रसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ।
सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ॥ २३

C. 3. 11248
B. 3. 149. 24
K. 3. 151. 26

मानवी). D_3 क्रिया चासीत्प्रबाधिनी. — ^{c}) T_1 $G_{1.2}$ M_2 अभिधाय; T_2 $G_{3.4}$ °धान- (for °ध्याय). K_4 यच्च; M_1 नात्र; M_2 यत्र (for तत्र). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ $D_{1.2.4}$ धर्म-; K_2 धर्मे (for धर्मः). T_1 सत्यं च; T_2 G_{2-4} स्वाध्याय (for संन्यास).

14 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ नैतस्मिन्; D_3 तस्मिंश्च (for न तस्मिन्). $D_{1.2}$ युगसंसर्गो; T $G_{2.3}$ वागसंसर्गो (T_1 °र्गे). K_4 न च तस्मिन्नुपासर्गो. — ^{b}) $D_{1.2}$ वैकृतं; G_4 नाधयो (for व्याधयो). — B_4 transp. 13^{a} and 14^{c}. — ^{c}) Ś$_1$ नाभिसरणं; K_{1-3} D_{1-3} नाभिच(D_3 °त्र)रणं (for नापि रुदितं). — ^{d}) T_2 G_{2-4} न च (for नापि). B Dc Dn $D_{4.6}$ वैकृतं (for पैशुनम्); cf. 15^{b}.

15 Dn_3 om. (hapl.) 15^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ K_2 Dc विग्रह-कृता (Dc °तस्); K_1 हि ग्रह कुता (sic); T_1 G_4 विग्रहः क्रुधस्; T_2 G_3 विग्रहः कृतस् (for विग्रहः कुतस्). K_4 न विभ्रमः कुतः स्तंभो. — ^{b}) K_4 नास्ति; B_2 Dn (Dn_3 om.) $D_{4.6}$ न च (for नापि). Ś$_1$ K_{1-3} Dc D_5 मत्सरः; B Dn (Dn_3 om.) $D_{4.6}$ पैशुनं; D_{1-3} [अ]शोभनं (for वैकृतम्); cf. 14^{d}. — ^{c}) Dn_3 नासूयं; T_1 G_1 न भियो (for न भयं). B Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 नापि (for न च). — ^{d}) K_4 नापि (for the second न च). Ś$_1$ K_{1-3} D_5 वै कलिः; Dc विभ्रमः (for मत्सरः).

16 D_5 om. 16^{a}–18^{b}. — ^{a}) Ś$_1$ K_2 $B_{1.3.4}$ Dc Dn_2 $D_{4.6}$ M_1 तपः (for ततः). K_4 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). — ^{b}) K_4 B D (except D_{1-3}) सा (for या). B_4 T_1 पुरा (for परा). — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} Dc D_{1-3} प्रभुः; B_1 तथा (for तदा).

17 D_5 om. 17 (cf. v.l. 16). — ^{b}) Dc_2 शुभ° (for कृत°). — ^{c}) T G_{2-4} संभवंति (for समभवन्). — ^{d}) D_{1-3} T $G_{1.3.4}$ °धर्म° (for °कर्म°).

18 D_5 om. 18^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{a}) Ś$_1$ समाश्रयाः; $K_{1.2}$ M_1 °श्रमाः; K_4 स्वमाश्रम-; B_{1-3} Dn $D_{1.2.4.6}$ °श्रयं (for °श्रमं). Ś$_1$ $K_{1.2}$ समाचाराः. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ सर्वे-; K_4 स्वं च (for सम-). $K_{3.4m}$ B D (D_5 om.) T_2 (after corr.) $G_{1.3}$ -ज्ञानं (for -ज्ञान-). Ś$_1$ $K_{1.2}$ M_1 -मतीबलाः; $K_{3.4m}$ D_3 महीतलं; K_4 -त्रिधेर्बलं; B Dc Dn $D_{1.2.4.6}$ T_2 (after corr.) G_3 च (B_1 अ-; Dc $D_{1.2}$ हि) केवलं; T_1 G_1 -मतिर्बलं; G_2 -मतिं बलं (for -मतीबलम्). — ^{c}) T G सर्वे° (for सम°). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_5 T_2 G_{1-3} वर्ण-; T_1 सर्व- (for वर्णा). Ś$_1$ K_2 -धर्माः; K_1 -धर्मः; D_5 G_2 -धर्मम् (for धर्मान्). Ś$_1$ $K_{1.2}$ समाप्नुवन्; Dn_2 $D_{1.2}$ अवाप्नुयुः; T_2 G_3 अवाप्नुयात्.

19 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_5 एकवर्ण-; B D_6 °देव-; Dn D_4 एकं (Dn_1 D_4 °क-) देवं (for एकवेद-). B Dn D_6 T_2 G_3 -सदा° (for -समा°).

20 ^{a}) K_2 Dn_2 D_4 चातुराश्रम°; K_4 T G_{2-4} M_2 चतुराश्रम°. — ^{c}) T_1 °संयोगाः; T_2 (before corr.) G_4 °संयोगां.

21 ^{d}) $K_{1.3}$ $D_{1.4}$ T_1 G_4 M_2 °र्वर्णस्य; T_2 (before corr.) °र्वर्ण्यं च. T_2 (before corr.) शाश्वतं.

22 ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ सत्वं; K_3 M सर्वं; B_1 D_3 (m as in text) $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{1.2.4}$ सत्वं (for सत्रं).

23 ^{a}) T $G_{3.4}$ हीयते; G_2 ग्रस्य° (for ह्रस°). Dn_2 पादेन ऊनो धर्मश्च. — ^{b}) T G_{2-4} वै हरिः (for चाच्युतः).

24 D_2 T_1 G_4 om. (hapl.) 24^{a}–25^{b}. — ^{a}) Ś$_1$ धर्माः (for यज्ञाः). D_3 स्वधर्मस्थाः क्रियावंतो (=25^{c}). — ^{b}) K_3 धर्मश्च; D_4 M_1 धर्म्या° (for धर्मा°). D_3 क्रतो यज्ञः प्रवर्तते (text reading was written and erased).

C. 3. 11248
B. 3. 149. 25
K. 3. 151. 26

ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ।
त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोदयाः ॥ २४
प्रचलन्ति न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ।
स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो जनास्त्रेतायुगेऽभवन् ॥ २५
द्वापरेऽपि युगे धर्मो द्विभागोनः प्रवर्तते ।
विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥ २६
ततोऽन्ये च चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ।
द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथापरे ॥ २७
एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया ।
तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा ॥ २८
एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ।
सत्यस्य चेह विभ्रंशात्सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ २९
सत्यात्प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभवन् ।
कामाश्चोपद्रवाश्चैव तदा दैवतकारिताः ॥ ३०
यैरर्द्यमानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ।
कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे ॥ ३१
एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ।
पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ॥ ३२
तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः ।
वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा ॥ ३३
ईतयो व्याधयस्तन्द्री दोषाः क्रोधादयस्तथा ।
उपद्रवाश्च वर्तन्ते आधयो व्याधयस्तथा ॥ ३४

— After 24^ab, Ś1 K1. 2 read 28^cd for the first time, *repeating* it, in its proper place. — B2 D4. 6 om. 24^c–25^b; D3 om. 24^cd. — ^c) T2 G1–3 °संयुक्ताः; M1 °संकल्पात्. — ^d) Dn T2 G3 °पगाः (for °दयाः).

25 B2 D2. 4. 6 T1 G4 om. 25^ab (cf. v.l. 24). — ^a) Ś1 K1. 2 प्रचलंते; K4 T2 G2. 3 M प्रचरंति. Ś1 K1–3 Dc D1. 3. 5 न ते; K4 T2 G3 ततो; G2 तपो- (for न वै). K3 B1 धर्मास्; T2 G3 धर्मान्; G2 धर्म (for धर्मात्). — ^b) D1. 3 °धर्म° (for °दान°). — After 25^ab, B1. 3. 4 Dc *repeat* 24^ab ! — ^c) D5 M2 स्वकर्मस्थाः. K4 प्रजाः सर्वा (for क्रिया°). — ^d) K4 राजन्; B Dn D4. 6 T G2–4 नरास् (for जनास्).

26 ^a) K2. 3 Dc Dn D4–6 T2 G3 च; B4 हि; D1. 2 तु (for ऽपि). — ^b) K3 D4 द्विभागो न; B4 द्विपादोनः; S (except G1) द्विभागेन. — ^c) Ś1 K1–3 Dc Dn3 D1–3. 5 च (for वै). S (except G3; T2 before corr.) विष्णुः पीतत्वमायाति.

27 Ś1 K1. 2 om. 27^ab. — ^b) D5 [अ]परे द्विजाः; T1 परे तदा; T2 G3 परे तथा; G1. 2. 4 [अ]परे तथा; M2 [अ]परे जनाः (and तथा also) (for तथापरे). K4 B2 Dn3 D1. 2 om. 27^cd. — ^d) D3 [अ]वेदा° (for [अ]नृच°). T G सत्यं चैवानृतं तथा (T1 तदा).

28 ^b) K1. 3 वर्तते; G4 नियता; M1 क्रियते; M2 धीय° (for नीय°). — Ś1 K1. 2 *repeat* 28^cd here, reading it for the first time after 24^ab. — ^c) Ś1 K1. 2 (all first time) तपोधर्म°; G2 °प्रयुक्ता.

29 =(var.) 5. 43. 25^abcd. — ^a) B1 °देवस्य (for °वेदस्य). K4 [अ]ज्ञाने (for [अ]ज्ञानाद्). Ś1 K1. 2 Dc M2 एकस्य वेदस्याज्ञानाद्. — ^b) S (except T1 M2) स्मृताः (for कृताः). — ^c) Ś1 K2–4 B D (except D1. 3) T2 G3 M2 सत्वस्य (for सत्यस्य). K4 चैव; T1 चैक-; M1 चापि (for चेह). D3 (*sup. lin.* as in text) M2 विज्ञानात्; M1 [अ]विज्ञानात् (for विभ्रंशात्). — ^d) K4 B1. 3 Dc M2 सत्वे (for सत्ये).

30 ^a) = 5. 43. 26^c. K3 B1. 4 Dc M2 सत्वात्; T1 सत्यं (for सत्यात्). T G3. 4 प्रमुच्य° (for प्रच्यव°). — ^d) Dc2 T G तथा (for तदा). Ś1 K1. 2. 4 दैवेन; K3 ते देव-; B D वै दैव- (B3 Dn D2. 4 देव-) (for दैवत-).

31 ^a) K4 S (except T1 G1) तैर् (for यैर्). — ^c) K4 G1. 2 M यज्ञ° (for स्वर्ग°).

32 ^b) K3 D3 नश्यंति (for क्षीयन्ति). K1 D4. 6 G4 धर्मतः (for [अ]धर्मतः).

33 ^c) Ś1 K1 Dc प्रणश्यंति (for प्रशा°). — ^d) K3 D2. 3 G1 M2 धर्मा यज्ञ-; G4 यज्ञधर्म- (by transp.). T1 M1 तदा (for तथा).

34 K1. 2 om. (hapl.) 34^ab; D2 om. (hapl.) 34. — ^a) T2 (after corr.) क्षुज्ज्वरं (for व्याधयस्). K3 स्नेहा; Dc Dn3 M2 तंद्रीर्; T G2–4 चैव (for तन्द्री). — ^b) T1 क्रोधा दोषा° (by transp.); G1 दोषाः क्रौर्या°. K3 दोषो क्रोधो दमास्तथा. — T1 om. (hapl.) 34^cd. — ^c) D3 उपप्लवा°. B2 Dn प्र- (for च). K3. 4 D1. 5 G1. 2. 4 M वर्धते (for वर्तन्ते). — ^d) T2 (after corr.) G4 ईतयः (for आधयः). B Dc Dn D1. 3m. 4–6 T2 G3 क्षुज्ज्वरं (for व्याधयस्). M1 धर्मश्च क्षीयते क्रमात्.

35 Ś1 K1. 2. 4 B2–4 D3 G1 om. (hapl.) 35^cd. — ^c) K3 Dc D5 M धर्मेष्वावर्तमानेषु.

युगेष्वावर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः ।
धर्मे व्यावर्तमाने तु लोको व्यावर्तते पुनः ॥ ३५
लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा लोकप्रवर्तकाः ।
युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ॥ ३६
एतत्कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते ।
युगानुवर्तनं त्वेतत्कुर्वन्ति चिरजीविनः ॥ ३७
यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः ॥ ३८
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
युगसंख्यां महाबाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

भीम उवाच ।
पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथंचन ।
यदि तेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा प्लवंगमः ।
तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने ॥ २
भ्रातुः प्रियमभीप्सन्वै चकार सुमहद्वपुः ।
देहस्तस्य ततोऽतीव वर्धत्यायामविस्तरैः ॥ ३
तद्रूपं कदलीषण्डं छादयन्नमितद्युतिः ।
गिरेश्चोच्छ्रयमागम्य तस्थौ तत्र स वानरः ॥ ४
समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः ।
ताम्रेक्षणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भृकुटीकृतलोचनः ।

C. 3. 11269
B. 3. 150. 5
K. 3. 152. 6

36 ^{b}) T1 भावा लोके प्रवर्तिताः. — ^{c}) D1 T1 G1. 2 °क्षये (for °क्षय-). K1 D1. 2 -कृतो धर्मः; K4 G2 -कृतान्धर्मान् (for -कृता धर्माः). — ^{d}) Ś1 K1. 2 D1-3. 5. 6 प्रधानानि; T2 G3 प्रयाणानि (for प्रार्थ°). Ś1 K1 प्र-; K3 (both) वि- and प्र-; K4 B2. 3 D1. 2 T1 G1. 2. 4 M2 च (for वि-). M1 प्रार्थनापूर्विकाः स्मृताः.

37 D1 om. 37; T1 om. 37^{ab}. — ^{b}) Ś1 K1-3 Dc D3. 5 G1 नचिराद् (for अचिराद्). Ś1 K1-3 Dc D5 प्रतिपत्स्यते; K4 संप्रवर्तते; D2. 3 यत्प्रवर्त्स्यते. — ^{c}) K4 (hypermetric) एतच्च (m ह्येतत्); T G चैव (G1 चेमं) (for त्वेतत्).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2-4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* K4 B1. 3. 4 Dn D4. 6 (all om. sub-parvan name) mention only कदलीखंड (K4 °खंडप्रवेश); B2, likewise, only गंधमादनप्रवेश (followed by कदलीषंड); Dc, only पुष्पाभिहरण and कदलीखंड; D1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश); and G1, only सौगंधिकाहरण. — *Adhy. name:* K3 हनुमद्भीमसेनसमागमे युगसंख्या; Dc D1-3 हनुमद्भीमसमागमः; Dn D4. 6 हनूमद्दर्शनं; D5 युगसंख्यानं; G1 हनुमद्भीमसंवादे युगसंख्याकथनं; M1 युगधर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 148 (as in text); Dn3 149; D1 156; T1 150; T2 G M 151 (M2 153). — *Śloka no.:* Dn D1 40.

149

3 ^{b}) M सुमहद् (M2 °द्दा-) कपिः. — After 3^{ab}, S ins. (a variant of 2^{cd}):

742* तद्रूपं यत्पुरा तस्य बभूवोदधिलङ्घने ।

— ^{c}) Ś1 च वीरस्य (for ततोऽतीव). K1. 2 स देहस्तस्य वीरस्य; K4 स्वं देहं वर्धयामास. — ^{d}) K3 D1-3 [अ]वर्धतायाम°; K4 हनुमान्पवनात्मजः; M वृद्ध आयाम°.

4 ^{a}) Ś1 K1. 2 D1-3 तद्दीर्घं; K4 B1-3 Dn D4. 6 M सद्रुमं; B4 Dc सद्रूपं (for तद्रूपं). Many N MSS. °खंडं (for °षण्डं). — ^{c}) Ś1 K1. 2 चिरं चोच्छ्रायम्; B1 (m as in text) शिखरोच्छ्रयम्; Dn2. n3 D1. 2 गिरिश्चो°; T2 G2-4 गिरेश्चोच्छ्रायम्. M1 om. च. K3. 4 B D आक्रम्य; G1 आसाद्य; M1 आवृत्य (for आगम्य). — ^{d}) B3 Dn D4. 6 च (for स). K4 तस्थौ गिरिरिवापरः.

5 ^{b}) D1-3. 5 भास्करः (for पर्वतः). K4 तत्रासौ वानरोत्तमः. — ^{d}) B2-4 D (except D1-3. 5) °कुटिलाननः.

6 ^{a}) K3. 4 D1-3 विसिस्मये; K3 °स्मितेन; B Dn2 S

C. 3. 11270
B. 3. 150. 6
K. 3. 152. 6

दीर्घलाङ्गूलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः ॥ ५
तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रातुः कौरवनन्दनः ।
विसिस्मिये तदा भीमो जहृषे च पुनः पुनः ॥ ६
तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतम् ।
प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत् ॥ ७
आबभाषे च हनुमान्भीमसेनं स्मयन्निव ।
एतावदिह शक्तस्त्वं रूपं द्रष्टुं ममानघ ॥ ८
वर्धेऽहं चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसेप्सितम् ।
भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्धते मूर्तिरोजसा ॥ ९
तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यमन्दरसंनिभम् ।
दृष्ट्वा हनूमतो वर्ष्म संभ्रान्तः पवनात्मजः ॥ १०
प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
कृताञ्जलिरदीनात्मा हनूमन्तमवस्थितम् ॥ ११
दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो ।
संहरस्व महावीर्य स्वयमात्मानमात्मना ॥ १२
न हि शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितम् ।
अप्रमेयमनाधृष्यं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १३
विस्मयश्चैव मे वीर सुमहान्मनसोऽद्य वै ।
यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ १४
त्वमेव शक्तस्तां लङ्कां सयोधां सहवाहनाम् ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमोजसा ॥ १५
न हि ते किंचिदप्राप्यं मारुतात्मज विद्यते ।
तव नैकस्य पर्याप्तो रावणः सगणो युधि ॥ १६
एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान्प्लवगर्षभः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १७
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
भीमसेन न पर्याप्तो ममासौ राक्षसाधमः ॥ १८
मया तु तस्मिन्निहते रावणे लोककण्टके ।
कीर्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् ॥ १९
तेन वीरेण हत्वा तु सगणं राक्षसाधिपम् ।

(except G$_1$) °सिष्मिये. K$_3$ Dc D$_5$ पार्थो (for भीमो). — d) D$_{1-3}$ जहर्षे; T G$_{2-4}$ जहर्ष.

8 c) T$_2$ G$_{2.3}$ एव (for इह). — d) B$_4$ Dn D$_{2.6}$ T$_2$ G$_3$ द्रष्टुं रूपं (by transp.).

9 a) Ś$_1$ वर्धतश्च; K D$_{2.3}$ वर्धते; B$_2$ G$_4$ M वर्धेयं; Dc वर्धये; T$_1$ यदेवं; G$_2$ यदैवं. T$_1$ G$_4$ [अ]भूतोयं (for [अ]तो भूयो). — b) D$_1$ यावान्मे; T$_1$ यन्मे तन्. K$_1$ T$_2$ G$_{2.3}$ मनसीप्सितं; B$_{2.3}$ D (except D$_{1-3}$) T$_1$ मनसि स्थितं. K$_4$ यावदिच्छा भवेन्मम.

10 Before 10, K$_{3.4}$ B Dc Dn D$_3$ (marg.). $_{4.6}$ T$_2$ G$_3$ ins. वैशंपायन उ° (T$_2$ G$_3$ om. उ°). — b) B (B$_1$ marg.). Dn D$_{4.6}$ °पर्वत°. — c) Some MSS. हनुमतो. K$_4$ D$_5$ T G$_{2-4}$ रूपं (for वर्ष्म).

11 d) Some MSS. हनुमंतम्. Ś$_1$ K$_{1.2}$ अवस्थितः; K$_4$ M$_2$ उपस्थितः (for अवस्थितम्).

13 a) Dc नाहं (for न हि). K$_4$ G$_1$ शक्तोस्मि (for शक्नोमि). B$_1$ S ते (for त्वां). D$_{1-3}$ द्रष्टुं त्वां न हि शक्नोमि.

14 a) Ś$_1$ T$_1$ G$_4$ महा-; T$_2$ G$_3$ महान्; G$_1$ [ए]व मे (for [ए]व मे). — d) Dn$_2$ T$_2$ G$_{2-4}$ °यात् (for °गात्).

15 b) Ś$_1$ K$_{1.2}$ transp. स- and सह-. Dn D$_6$ सु- (for स-). K$_4$ T G$_{1.3.4}$ °रावणां (for °वाहनाम्). — d) B$_{1.2.4}$ Dn D$_{4.6}$ अंजसा (for ओजसा).

16 c) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ अपर्याप्तस्तवैकस्य; T$_1$ G$_2$ न चैवैकस्य प°; T$_2$ G$_{1.3.4}$ न चैव तव प°; M तवैवैकस्य पर्याप्तो. — d) Ś$_1$ राक्षसः (for रावणः). M न चासौ राक्षसाधमः.

17 Before 17, K$_{1.2}$ B D (except D$_{2.3.5}$) ins. वैशं° उ°. — a) K$_{3.4}$ D$_{3.5}$ स (for तु). — b) Some MSS. हनुमान्. B$_1$m. $_4$ Dn D$_{4.6}$ प्लवगोत्तमः; T G$_{2.3}$ भरतर्षभ; G$_1$ प्लवगेश्वरः; G$_4$ मनुजर्षभ.

18 Before 18, N (except K$_4$; D$_3$ marg. *sec. m.*) ins. हनू(*or* °नु)मानुवाच. — d) K$_4$ यथासौ; M$_2$ न चासौ (for ममासौ). Ś$_1$ K D$_5$ °धिपः (for °धमः). G$_1$ रावणः सगणो युधि (=16^{d}).

19 a) B D (except D$_{1-3.5}$) G$_1$ M निहते तस्मिन् (by transp.). — b) D$_2$ सबले (for रावणे). B$_2$ °लोकवारणे; T G$_{2-4}$ °रावणे. — c) K$_{3.4}$ D$_{1.2}$ न स्याद् (for नश्येद्). — d) K$_4$ D$_{1.2}$ समी° (for उपे°). Ś$_1$ तदेनं निरीक्षितं (sic); K$_1$ D$_3$ [इ]त्यत एवं समीक्षितं; K$_2$ D$_5$ [अ]त एतत्समी°; T G$_{2-4}$ तत एवमुपे°; G$_1$ M$_2$ [इ]त्यत एतदुपे°; M$_1$ [इ]त्येवमेतदुपे°.

20 a) B Dn D$_{4.6}$ T G$_{2-4}$ तं हत्वा; M$_1$ गत्वा तु (for हत्वा तु). Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.5}$ तेन हत्वा तु (D$_{1.2}$ सु-; D$_3$ स) वीरेण (Dc रामेण). — b) B$_1$m. $_{2.4}$ Dn D$_{1.4.6}$ T G °धमं (for °धिपम्). — c) K$_3$ Dc$_2$ D$_4$ T$_1$ G$_2$ स्वपुरीं; G$_1$

आनीता स्वपुरं सीता लोके कीर्तिश्च स्थापिता ॥ २०
तद्गच्छ विपुलप्रज्ञ भ्रातुः प्रियहिते रतः ।
अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः ॥ २१
एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ सौगन्धिकवनाय ते ।
द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्षराक्षसैः ॥ २२
न च ते तरसा कार्यः कुसुमावचयः स्वयम् ।
दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः ॥ २३
बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ।
दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत ॥ २४
मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्ममनुपालय ।
स्वधर्मस्थः परं धर्मं बुध्यस्वागमयस्व च ॥ २५
न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
धर्मो वै वेदितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ॥ २६
अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्मसंज्ञितः ।
विज्ञातव्यो विभागेन यत्र मुह्यन्त्यबुद्धयः ॥ २७
आचारसंभवो धर्मो धर्माद्वेदाः समुत्थिताः ।
वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ २८
वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्यन्ति देवताः ।
बृहस्पत्युशनोक्तैश्च नयैर्धार्यन्ति मानवाः ॥ २९
पण्याकरवणिज्याभिः कृष्याथो योनिपोषणैः ।
वार्तया धार्यते सर्वं धर्मैरेतैर्द्विजातिभिः ॥ ३०
त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या विजानताम् ।
ताभिः सम्यक्प्रयुक्ताभिर्लोकयात्रा विधीयते ॥ ३१
सा चेद्धर्मक्रिया न स्यात्त्रयीधर्ममृते भुवि ।
दण्डनीतिमृते चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् ॥ ३२
वार्ताधर्मे ह्यवर्तन्त्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।

C. 3. 1197
B. 3. 150. 33
K. 3. 152. 34

स्वां पुरीं; M2 स्वपुरे (for स्वपुरं). — d) Ś1 K Dc D1–3. 5 लोके च (Dc लोकेषु) स्थापितं यशः; B Dn D4. 6 T G2–4 कीर्तिश्च (Dn D6 °श्चा-) स्थापिता नृषु.

23 b) Ś1 K1. 4 T1 G1. 2 M कुसुमा(Ś1 K4 M2 °मो)-पचयः; G4 कुसुमानयनं. — c) Ś1 वि-; G2 M2 [इ]ह (for हि). G1 विजानता (विशेषतः also).

24 b) Ś1 K Dc D2. 3. 5 पुरुषर्षभ. — c) G2. 4 देवता हि (for दैव°).

25 b) B Dn D4. 6 परि- (for अनु-). D1–3 -पालयन्. — c) T G स्वधर्मस्थापनं धर्म्यं. — d) K1. 2 D1. 3 गणयस्व; K3. 4 B4 Dn-D2. 4–6 गमयस्व; T1 [आ]गमनेस्य (for [आ]-गमयस्व). Ś1 बुध्या विगणय स्वयम्.

26 a) Ś1 K B2. 4 D1–3. 5 शास्त्रम्; M धर्मान् (for धर्मम्). Ś1 D1 अव° (for अवि°). — b) Ś1 वृद्धानविगणय्य वा. — c) N धर्मार्थौ (for धर्मो वै). Ś1 K2 विचितुं (for वेदितुं). N शक्यौ; G1 शक्यं.

27 a) Ś1 K1–3 यश्च; S (except T2 G3) ह्यत्र (for यत्र) — c) B1–3 Dn D4. 6 T1 स विज्ञेयो; D1. 2 विख्यातव्यो; T2 G3 विज्ञातव्ये. Dc हि भागेन (for वि°). — d) T2 G2–4 तत्र (for यत्र). B4 बुद्धयः (for [अ]बुद्धयः).

28 a) Dc °प्रभवो. — b) B1. 3 Dn D4. 6 धर्मे वेदाः प्रतिष्ठिताः. — D4. 6 om. (hapl.) 28[cd]. — c) S (except T1) वेदाद् (for वेदैर्). — d) B3 M2 यज्ञे; T2 G यज्ञाद् (for यज्ञैर्). Ś1 K2 B2–4 D1. 2 वेदाः (for देवाः).

29 a) Ś1 K D3. 5 °विधानज्ञैर्. — b) Ś1 मृष्यंति; K1. 2 तुष्यंति; K3 तृप्यंति; K4 D1–3 ऋध्यं(D3 इध्यं-[*sup. lin.* इज्यं])ति (for धार्यन्ति). — c) K1 °नौर्युक्तैः (sic); K3. 4 Dc Dn1 D1–4 °नःप्रोक्तैः; B2 °नज्ञैश्च (for °नोक्तैश्च). — D4 om. (hapl.) from मानवाः (in 29[d]) up to धार्यंते (in 30[c]). — d) Ś1 K D1–3 ऋध्यंति (K3 तृप्यंति) (for धार्यन्ति).

30 D4 om. up to धार्यंते (cf. v.l. 29). — a) S बल्याकर°. — b) D5 कृष्यर्थो; T G2. 4 M कृष्यार्थैर् (for कृष्याथो). K3. 4 B Dc Dn D3. 6 T2 (after corr.) G3 कृष्या(G3 °षि-)गोजा(K4 °वैर्गो)विपो°; D2 कृष्या योषाविपो°; G1 कृष्या चाधानिपो°; text as in Ś1 K1. 2 D1. — c) Ś1 K1. 2. 4 D1. 3 (m as in text). 5 विद्यया (for वार्त°). K4 धर्मैः; D3 लोको; T1 धर्मं (for सर्वं). — d) Ś1 K1. 2 धर्मैरे-भिर्; D3 धर्मोपेतैर्; T1 सर्वं धर्मैर् (for धर्मैरेतैर्).

31 a) Ś1 K D1–3. 5 M त्रयीति (K3 त्रयी तु) निश्चिता वृद्धैः (Ś1 बुद्धैः; M वार्ता); T G दंडनीतिस्त्रयीवार्ता (G2 °र्ताः). — b) Ś1 K D1–3. 5 विधानतः; T1 मनोमताः; T2 G2–4 जगुर्मताः (for विजा°). — c) T1. 2 (before corr.) G2. 4 M1 प्रवृत्ताभिर् (for प्रयु°). — d) T2 G3 प्रवर्तते (for विधी°).

32 a) Ś1 K1. 2 सर्व-; K3 D5 सा वै; K4 D3 सतां; D1. 2 सा च (for सा चेद्). D1 कर्म-; D3 धर्मः (for धर्म-). B Dc Dn D4. 6 -कृता (B2 -कृते) (for -क्रिया). — b) T1 त्रयीधर्मं न ते; M2 °धर्मादृते. — c) G1 M विना (for ऋते). — d) Ś1 D1 ऋतं (for इदं).

C. 3. 11298
B. 3. 150. 33
K. 3. 152. 34

सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्ह्येतैर्धर्मैः सूयन्ति वै प्रजाः ॥ ३३
द्विजानाममृतं धर्मो ह्येकश्चैवैकवर्णिकः ।
यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः ॥ ३४
याजनाध्यापने चोभे ब्राह्मणानां प्रतिग्रहः ।
पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोषणम् ॥ ३५
शुश्रूषा तु द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ।
भैक्षहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिनाम् ॥ ३६
क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय तव धर्माभिरक्षणम् ।
स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः ॥ ३७
वृद्धैः संमन्त्र्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ।
सुस्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते ॥ ३८
निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।
तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ३९
तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुमित्रबलेषु च ।
नित्यं चारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा ॥ ४०
राज्ञामुपायाश्चत्वारो बुद्धिमन्त्रः पराक्रमः ।
निग्रहानुग्रहौ चैव दाक्ष्यं तत्कार्यसाधनम् ॥ ४१
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।
साधनीयानि कार्याणि समासव्यासयोगतः ॥ ४२
मन्त्रमूला नयाः सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ।

---

33 ^{a}) K_1 हि वर्तंत्यो; $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} G_1 M ह्यति- (K_4 G_1 M_2 ह्यधि-; D_3 स्वति)ष्टंत्यो; Dn $D_{4.6}$ T_2 (after corr.) $G_{3.4}$ ह्यवर्तिन्यो. — Ś$_1$ K_1 om. (hapl.) 33^{cd}. — ^{c}) K_4 $D_{1-3.5}$ अ- (for सु-)! — ^{d}) $K_{2.3}$ B Dn $D_{4.6}$ T_2 (after corr.) G_3 M धर्मं; G_1 धर्मे (for धर्मैः). K_4 $D_{1-3.5}$ सीदंति (for सूयन्ति).

34 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ परमो (for अमृतं). D_1 तच्च (for धर्मो). K_4 द्विजानामथ ये धर्मा; B Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 द्विजातीनामृतं धर्मो. — ^{b}) Ś$_1$ K Dc $D_{2.3.5}$ धर्मश्च (K_3 धर्मान्); D_1 धर्मैश्च (for ह्येकश्च). T G °लक्षणः (G_1 °वर्णकः).

35 ^{a}) B Dc Dn $D_{1.4.6}$ °ध्यापनं; $D_{2.5}$ °ध्ययने; T_1 $G_{1.4}$ °ध्यापना (for °ध्यापने). $K_{1.2}$ चोभौ; B D (except $D_{1-3.5}$) विप्रे (for चोभे). — ^{b}) B D (except $D_{1-3.5}$) धर्मश्चैव ($B_{1.3}$ Dc °कः); G_4 ब्राह्मणस्य (for ब्राह्म°). S (except G_2 M_1) परि- (for प्रति-). — ^{c}) K_3 $B_{1.3}$ Dc D_{1-3} S च; K_4 तु (for वै).

36 ^{a}) K_2 G_4 [अ]ति; K_3 [आ]शु; Dn $D_{4.6}$ T G_3 M_2 च (for तु). — ^{c}) A few MSS. भैक्ष्य-. T_1 चापि; T_2 G_{2-4} चैव; G_1 धर्मो; M_1 एव; M_2 हीनो (for हीनास्). — ^{d}) T_1 G_1 M यथैव. Ś$_1$ K_2 Dn $D_{4.6}$ गुरुवासिताः; K_1 °वासितः; K_3 B Dc $D_{1-3.5}$ °वासिनः (B_2 °सेविताः).

37 ^{a}) Ś$_1$ K D (except $D_{1-3.5}$) क्षत्रधर्मेण; $B_{2.4}$ °धर्मोथ; T_2 (before corr.) G_4 तत्र धर्मोत्र. M_1 तथैव चात्र कौंतेय. — ^{b}) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ कुरु (for तव). K_4 कर्माभि-; B धर्मोभि- (B_2 °थ); Dn $D_{4.6}$ T_2 $G_{3.4}$ धर्मोत्र; T_1 धर्मोपि; G_2 धर्मो हि (for धर्माभि-). T_2 (before corr.) कारणं (for -रक्षणम्).

38 ^{b}) T_2 (before corr.) G_4 श्रिया° (for श्रुता°). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ स्वस्थितः; K_3 सुस्निग्धः; B D (except $D_{3.5}$) G_1 आस्थितः. Ś$_1$ $K_{1.2}$ चास्ति; $B_{2.4}$ Dc शांति-; $G_{2.4}$ शाधि. Ś$_1$ $K_{1.2}$ धर्मेण (for दण्डेन). K_4 सुस्थितस्यापि दंडेन; T_1 सुस्थिरश्चाप्यदं°.

39 K_4 om. 39^{a}–41^{b}; $D_{1-3.5}$ om. 39. — ^{a}) Ś$_1$ K (K_4 om.) निग्रहानुहे; S °हप्रग्रहे. — ^{b}) S नेता (for राजा). — ^{c}) K_3 B D ($D_{1-3.5}$ om.) भवंति (for भवति). — ^{d}) $K_{2.3}$ B D ($D_{1-3.5}$ om.) मर्यादाः °स्थिताः.

40 K_4 om. 40 (cf. v.l. 39). — ^{a}) T G_{2-4} तस्माद्देशेषु दुर्गेषु. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ वृद्धिक्षयौ; K_3 T_2 (before corr.) G_4 M_1 वृद्धिः क्षयं; B_2 वृद्धिं क्षयं; B_3 T_1 G_2 M_2 वृद्धिक्षयं. Ś$_1$ K_2 यथा (for तथा).

41 K_4 om. 41^{ab} (cf. v.l. 39). — ^{a}) K_3 B D M_2 राज्ञामुपायश्चारश्च. — ^{b}) Ś$_1$ K_1 D_6 बुद्धिमंतः; K_2 B Dc Dn D_{4-6} M_1 बुद्धिमंत्र-; K_3 $D_{2.3}$ T G M_2 बुद्धिर्मंत्रः (T_1 °न्त्र-). Ś$_1$ K_2 $B_{1.2.4}$ D (except D_{1-3}) M_1 पराक्रमाः; T_1 -विनिग्रहः; G_2 पराक्रमैः. — ^{c}) B_1 निग्रहेषु ग्रहे; $B_{1m.2.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) T_2 G_3 निग्रहप्रग्रहौ (B_2 T_2 G_3 °हश्च); T_1 $G_{2.4}$ निग्रहः प्रग्रहश्च; M_2 निग्रहानुग्रहं. - K_3 Dc $D_{1-3.5}$ चोभौ; K_4 G_1 M चापि (for चैव). — ^{d}) K_2 $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ T G_{2-4} वै; K_4 B_3 $D_{1.2}$ G_1 M चेत् (for तत्). B Dn $D_{4.6}$ T_1 G_1 कार्यसाधकं; M °साधकः.

42 K_1 om. 42^{a}–43^{b}. — ^{c}) K_4 B D (except Dn_3 $D_{1-3.5}$) कर्माणि (for कार्याणि).

43 K_1 om. 43^{ab} (cf. v.l. 42). — ^{b}) K_4 चारश्च; B_4 Dn_3 D_4 चराश्च; G_1 चचार. T $G_{3.4}$ पालिता हि (T_1 °तानि) नरर्षभ; G_2 पालिता भरतर्षभ. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ $B_{3.4}$ $D_{4.6}$ सुमंत्रिते नये; $B_{1.2}$ Dn D_5 °तेन या; T_1 °तेषु तैः; T_2 G M_1 °तनयैः; M_2 °सुनयैः. S (except T_1) सद्भिस् (for

सुमन्त्रितैर्नयैः सिद्धिस्तद्विदैः सह मन्त्रयेत् ॥ ४३
स्त्रिया मूढेन लुब्धेन बालेन लघुना तथा ।
न मन्त्रयेत गुह्यानि येषु चोन्मादलक्षणम् ॥ ४४
मन्त्रयेत्सह विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ।
स्निग्धैश्च नीतिविन्यासान्मूर्खान्सर्वत्र वर्जयेत् ॥ ४५
धार्मिकान्धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।
स्त्रीषु क्लीबान्नियुञ्जीत क्रूरान्क्रूरेषु कर्मसु ॥ ४६
स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भवा ।
बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणां च बलाबलम् ॥ ४७
बुद्ध्या सुप्रतिपन्नेषु कुर्यात्साधुपरिग्रहम् ।
निग्रहं चाप्यशिष्टेषु निर्मर्यादेषु कारयेत् ॥ ४८
निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।
तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ४९
एष ते विहितः पार्थ घोरो धर्मो दुरन्वयः ।
तं स्वधर्मविभागेन विनयस्थोऽनुपालय ॥ ५०
तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम् ।
दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिम् ॥ ५१
क्षत्रं याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः ।
सम्यक्प्रणीय दण्डं हि कामद्वेषविवर्जिताः ।
अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यान्ति सलोकताम् ॥ ५२

C. 3. 11317
B. 3. 150. 52
K. 3. 152. 64

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

सिद्धिस्). — ^{d}) $Ś_1$ तद्विद्भिः; K Dc D_3 S तद्विधैः (K_4 तद्धितैः); B Dn $D_{4.6}$ तां द्विजैः (for तद्विदैः).

44 T_1 om. (hapl.) 44–45. — ^{ab}) $D_{1.2.5}$ क्रियामूढेन; T_2 G_{2-4} त्रासयुक्तेन (for स्त्रिया मूढेन). K_4 मूर्षेण; G_1 M_1 लुब्धेन; M_2 बुद्धेन (for मूढेन). B Dn $D_{4.6}$ बालेन लुब्धेन (by transp.); G_1 M मूर्खेण बालेन. $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ [अ]पि वा (for तथा). — ^{c}) K_4 B Dn $D_{1-4.6}$ G_4 M_2 मंत्रयीत. — ^{d}) $D_{1.3}$ वा (for च). $Ś_1$ [अ]न्यदलक्षणं; $K_{1.2}$ [अ]मृदु°; K_4 $D_{1.3}$ स्याद°; D_2 M_2 [आ]स्पद°; T_2 G_3 [अ]स्पंद°; $G_{1.2}$ [आ]स्मानुरक्षणं; G_4 [अ]स्पष्टलक्षणं; M_1 [आ]स्मा दुरक्षणः (for [उ]न्माद°). K_3 (corrupt) येषां चैव वेदलक्षणं. — After 44, K_4 ins.:

743* सर्वं दोषकृतं येषां वैरं तत्र प्रतिष्ठितम् ।

45 T_1 om. 45 (cf. v.l. 44). — ^{a}) T_2 G_{2-4} मंत्रयन् (for मन्त्रयेत्). — D_2 om. 45^c–46^b; D_5 om. 45^{cd}. — ^{c}) T_2 G_{2-4} नीतित्रिन्यासैर्.

47 D_2 om. 47. — ^{b}) $Ś_1$ °द्भवः; K_3 D_1 °द्भवाः; T_1 G_2 °द्भवे; T_2 (before corr.) $G_{1.4}$ °द्भवौ.

48 ^{a}) $Ś_1$ सं-; K_3 B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ स्व- (for सु-). — ^{b}) K_4 कार्यः; D_1 कार्यात्; G_4 कार्यं (for कुर्यात्). $Ś_1$ K साधुषु संग्रहं; $B_{1.3}$ Dn $D_{3.5.6}$ साधुष्वनुग्रहं; B_2 साधुषु विग्रहं; B_4 $D_{1.2}$ साधुषु प्रग्रहं; Dc D_4 साधुष्वनिग्रहं; T_1 साधुप्रतिग्रहं; G_4 कुर्यात्परिग्रहं. — ^{c}) $Ś_1$ K_2 D_5 चाप्रतिष्टेषु; K_4 चाप्यसाध्येषु; D_2 चाप्यनिष्टेषु; T_1 चापसृष्टेषु.

49 $K_{1.2}$ om. 49. — ^{ab}) K_3 निग्रहे संग्रहे; K_4 $B_{2.3}$ निग्रहानुग्रहौ (B_2 °हैः; B_3 °हे); B_1 Dc D_2 T_1 $G_{1.2.4}$ M_1 निग्रहप्रग्रहे; M_2 निग्रहावग्रहे. T G_{2-4} transp. सम्यक् and राजा. M_1 नेता (for राजा).

50 ^{a}) $G_{2.4}$ एवं (for एष). K B_2 D $G_{1.4}$ M_2 [ऽ]भिहितः (D_5 विदितः) (for विहितः). — ^{b}) $D_{1.2}$ धर्मो घोरो (by transp.). $Ś_1$ K_2 दुरासदः; K_1 D_3 दुराचरः; Dc $D_{1.2}$ T G_{2-4} दुरत्ययः. — After 50^{ab}, B_4 ins.:

744* साम्ना मित्राणि दानेन ब्राह्मणं कृत्रिमानि च ।
भेदेनारीन्प्रदमयेत्कुण्डेन साधयेत्प्रजाः ।

— ^{c}) K_1 G_2 M तं स्वधर्मं; D_3 स्वधर्मस्थो.

51 ^{a}) K_4 दमधर्मैस्तपेज्याभिः; T_1 तवधर्मजवेयाभिः (sic); T_2 $G_{2.3}$ दानधर्मवरेज्याभिः; G_1 दानधर्मदमे°; G_4 M_1 दानधर्मपरे° (M_1 °व्रते°); M_2 दमधर्मतपे°. — ^{b}) T_1 विप्रो याति. G_1 M_2 तु वै (for यथा). — After 51^{ab}, S reads 52^{ab} for the first time, *repeating* it in its proper place. — ^{c}) K_4 दानतीर्थ-; T_1 दानादिभिः; $G_{2.4}$ नानादिग्भ्यः. — ^{d}) T $G_{3.4}$ याति (for यान्ति). K_4 वैश्यापि; Dc वैद्यास्तु; T G_{2-4} वैश्योपि; M_1 वैश्या हि. — After 51, S ins.:

745* द्विजशुश्रूषया शूद्रा लभन्ते गतिमुत्तमाम् ।

52 S reads 52^{ab} for the first time after 51^{ab}, *repeating* it here. — ^{a}) K_4m क्षत्रियापि; T $G_{3.4}$ M_2 (all MSS. first time) $G_{1.2}$ (both MSS. both times) क्षत्रिया हि (for क्षत्रं याति). T G_1 (all both times) $G_{3.4}$ (both first time) यथा (for तथा). — ^{b}) D_2 भूमि- (for भुवि). $Ś_1$ K_2 रक्षण°; K_3 D_{1-3} वर्धन°; K_3 मार्जन°; D_5 T $G_{3.4}$ (T $G_{3.4}$ first time) and $G_{1.2}$ M (all both times) बंधन° (for निग्रह°). — ^{c}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 °प्रणीतदंडा; D_2 °प्रणीय धर्मं; D_5 °प्रणीय दंडा. — ^{d}) K_4 B_4 S (except G_1) °क्रोध- (for °द्वेष-). K_3 Dc $D_{1-3.5}$ -विवर्जितं. — ^{e}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ °ब्धाः क्रोधविवर्जिताः ($Ś_1$

१५०

C. 3. 11318
B. 3. 151. 1
K. 3. 153. 1

वैशंपायन उवाच ।
ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामवर्धितम् ।
भीमसेनं पुनर्दोर्भ्यां पर्यष्वजत वानरः ॥ १
परिष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत ।
श्रमो नाशमुपागच्छत्सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ २
ततः पुनरथोवाच पर्यश्रुनयनो हरिः ।
भीममाभाष्य सौहार्दाद्बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ३
गच्छ वीर स्वमावासं स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ।
इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवेद्योऽस्मि कस्यचित् ॥ ४
धनदस्यालयाच्चापि विसृष्टानां महाबल ।
देशकाल इहायातुं देवगन्धर्वयोषिताम् ॥ ५
ममापि सफलं चक्षुः स्मारितश्चास्मि राघवम् ।
मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह ॥ ६
तदस्मद्दर्शनं वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ।
भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत ॥ ७
यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसाह्वयम् ।
धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत्करोम्यहम् ॥ ८
शिलया नगरं वा तन्मर्दितव्यं मया यदि ।

°विरताः; K1. 2 °रहिताः).

Colophon om. in B1–3 Dc D4. 6. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* K4 (om. sub-parvan name) mentions only कदलीखंडप्रवेश; B4 Dn, likewise, only गंधमादनप्रवेश; D1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by कदलीखंड); T2 G3, only सौगंधिकयात्रा; and G1, only सौगंधिकाहरण. — *Adhy. name:* K3 D3. 5 हनुमद्भीमसमागमः; B4 हनूमद्दर्शनं; D1. 2 हनुमद्भीमसमागमे राजधर्मकथनं; G1 हनुमद्भीमसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 149 (as in text); Dn3 150; D1 157; S 152 (M2 154). — *Śloka no.:* Dn1 52; Dn2. n3 53; D1 51.

150

1 ^{b}) B1–3 Dn D4. 6 कामतः कृतं (for काम°). — ^{d}) K4 T1 परिष्वजत.

2 ^{a}) B4 तस्याथ; G1 M भ्रात्राशु. — ^{d}) Ś1 K1–3 D3. 5 सत्वं (Ś1 सर्वं) चास्य व्य(K3 [अ]भ्य)वर्धत. — After 2, N (except K4) ins.:

746* बलं चातिबलो मेने न मेऽस्ति सदृशः क्वचित् ।
[Ś1 चातिबलं. B Dn D4. 6 महान् (for क्वचित्).]

3 ^{a}) T1 उवाचाथ (by transp.). — ^{c}) K4 आमंत्र्य; S (except T1) आसाद्य (for आभाष्य). K3 D5 सौभ्रात्राद् for सौहार्दाद्).

4 ^{a}) K4 T1 समा°; M2 त्वमा° (for स्वमा°). — ^{b}) = 1. 72. 15^{d}. K4 M2 स्मर्तव्याः स्म; B1 D4. 6 °व्योसि. — For 4^{ab}, D1–3 read:

747* शीघ्रं तु कार्यसिध्यर्थं गच्छ त्वं पाण्डुनन्दन ।
स्मर्तव्योऽस्मि त्वया वीर कथास्वमितविक्रम ।

— ^{c}) K4 इहस्थः स्म नरव्याघ्र. — ^{d}) B2. 4 Dn D1 कर्हि° (for कस्य°).

5 ^{b}) Ś1 K D1–3. 5 नि° (for वि°). — ^{c}) T1 काल एष; T2 G एष काल (for देश°). — ^{d}) Ś1 K2. 3 Dc D3. 5 यक्ष°.

6 ^{a}) T1 चापि (for चक्षुः). — ^{b}) B3 चासि; B4 D1. 2 T2 G2–4 M1 चापि (for चास्मि). D3 भारत (marg. *sec. m.* as in text); T2 G2–4 M1 राघवः (for राघवम्). — After 6^{ab}, B (B1 marg.) D (except D1. 2. 5; D3 marg. *sec. m.*) ins.:

748* रामाभिधानं विष्णुं हि जगद्धृदयनन्दनम् ।
सीतावक्त्रारविन्दार्कं दशास्यध्वान्तभास्करम् ।
[(L. 2) B4 सीतावक्त्रप्रकाशेंदुं.]

— ^{d}) T2 G कृत्वा (for गत्वा).

7 ^{c}) K3 Dc D1. 2 T1 च; M2 वै (for त्वं). — ^{d}) K1. 2 B2 D5 सुव्रत (for भारत).

8 After 8, D5 ins.:

749* निहतान्धार्तराष्ट्रांस्तु तन्मे वद च भारत ।

9 ^{a}) K4 शिलाभिर्; T1 लीलया; M2 निलया (for शिलया). K3 B Dn D2–4. 6 T1 M1 वापि (B1 चापि); K4 तस्य; D1. 5 तावन् (for वा तन्). — After 9^{ab}, B1 (marg.) Dn D5. 6 ins. 750*. — ^{c}) B3 D1. 2 तावद् (for यावद्). K1. 2 Dc एतत्; B3 एत्य (for अद्य). B

यावदद्य करोम्येतत्कामं तव महाबल ॥ ९
भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ।
प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १०
कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुंगव ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो क्षामये त्वां प्रसीद मे ॥ ११
सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवन् ।
तवैव तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं रिपून् ॥ १२
एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनमभाषत ।
भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चापि करिष्यामि तव प्रियम् ॥ १३
चमूं विगाह्य शत्रूणां शरशक्तिसमाकुलाम् ।
यदा सिंहरवं वीर करिष्यसि महाबल ।
तदाहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण रवं तव ॥ १४
विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् ।
शत्रूणां ते प्राणहरानित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ १५
गते तस्मिन्हरिवरे भीमोऽपि बलिनां वरः ।
तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गन्धमादनम् ॥ १६
अनुस्मरन्वपुस्तस्य श्रियं चाप्रतिमां भुवि ।
माहात्म्यमनुभावं च स्मरन्दाशरथेर्ययौ ॥ १७
स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
विलोडयामास तदा सौगन्धिकवनेप्सया ॥ १८

C. 3. 11339
B. 3. 152. 3
K. 3. 153. 22

Dn D4. 6 transp. अद्य and एतत्. K1. 2 एव; D1. 3 एनं; D2. 5 M एतं; T1 एष (for एतत्). Ś1 यदि तावत्करोम्येतत्. — B1 (marg.) Dn D5. 6 ins. after 9^{ab}: B2–4 Dc D4, after 9:

750* बद्ध्वा दुर्योधनं चाद्य आनयामि तवान्तिकम् ।

[Dc सुयो° (for दुर्यो°), and पार्श्वयोरानयामि ते (for the posterior half).]

11 a) K4 D3 T2 G2. 3 एतत् (for एव). — c) Ś1 K1. 2 तेहं; K3 D5 (by transp.) [अ]स्तु ते. Ś1 K1. 2 Dc T2 G2–4 गमिष्यामि; D5 महाभाग (for °बाहो). — d) B1 D1–3 T2 G क्षमये; B2–4 Dn D4. 6 का° (for क्षा°). K3 M2 त्वा (for त्वां).

12 b) Ś1 K B1. 3 Dn3 D1. 2 S (except G1. 3) वीर्यवान् (K4 शत्रुहन्). — d) Ś1 K1. 2 विजेष्यामि; K4 B4 S हनिष्यामो (M1 °म; M2 °मि). Ś1 K1. 2 B4 Dc D5 रणे (for वयं). K4 रिपुं; B2 Dn D4. 6 G1 परान् (for रिपून्).

13 D5 om. 13^a–15^c. — Before 13, D1–3 T2 G2. 3 ins. वैशं° (D1 cont. उवाच). — c) Ś1 D2 सौहृदाद्वापि; K1 °दांश्चापि; K2. 4 M °दत्वाच्च; B Dc Dn D4. 6 T1 °दाच्चैव. — d) B1–3 Dc Dn D4. 6 transp. तव and प्रियम्.

14 D5 om. 14 (cf. v.l. 13). — b) Dn D4. 6 पर- (for शर-). — D2 om. from शक्ति up to स्वरवेण. — d) K1. 2 Dc1 करिष्यामि (for °ष्यसि). — e) K3. 4 D3 G2 M तं; D1 तु; G1 नु (for [अ]हं). — f) K3. 4 रणे तव (K4 तदा); T1 G2 परंतप (for रवं तव). — After 14, S ins.:

751* यं श्रुत्वैव भविष्यन्ति व्यसवस्तेऽरयो रणे ।

15 D5 om. 15^{abc} (cf. v.l. 13). — a) K4 [अ]हं; B4 T2 G2. 3 सन् (for च). T1 विजयस्य ध्वजाग्रस्थो. — b) B1 रावान् (for नादान्). — c) B2 Dn D4. 6 ये; B4 वः; T2 G3. 4 तु (for ते). Dn D4. 6 प्राणहरा. K3 शत्रूणां प्राणहरणान्; D1–3 शत्रुप्राणहरान्घोरान् (D3 °न्योग्यान्). — B2–4 Dc Dn D4. 6 ins. after 15^c: D5 (which om. 13^a–15^c) ins. after 12 (om. line 1):

752* सुखं येन हनिष्यथ ।
एवमाभाष्य हनुमांस्तदा पाण्डवनन्दनम् ।
मार्गमाख्याय भीमाय.

[(L. 2) B4 Dc °मध्यमं (for °नन्दनम्).]

On the other hand, D1. 3 ins. after 15^c:

753* मा भूत्ते मानसो ज्वरः ।
मया हि प्राणसर्वस्वं लाङ्गूले विनिवेशितम् ।
शत्रुप्राणहरं योग्यं.

— d) B2–4 D (except D1–3) तत्रैवा° (for इत्युक्त्वा°). — After 15, Ś1 K1. 2 B1–3 Dc Dn ins. an addl. colophon. [*Adhy. name*: B1 हनुमद्भीमसंवादः; B2. 3 कदलषंडे (B2 cont. हनुमद्भीमदर्शनं). — *Adhy. no.*: Dn 150.]

16 Before 16, Ś1 K1. 2 B D (except D1–3. 5) M2 ins. वैशं° उ°. — a) Dc तस्मिन्गते (by transp.). D3 हनुमति (for हरि°). — c) Ś1 K1. 2 गहनं (for विपुलं). — d) K3 विचरद्; K4 व्यगाहद्; D3 विचरन् (for व्यचरद्). Ś1 K1. 2 विपुलं वनं; K3 D1. 2 गहनं वनं (for गन्ध°).

17 b) K4 B4 D3 [अ]नुत्तमां (for [अ]प्रतिमां). — c) T2 G2–4 आनुपूर्व्यं; M आनुभावं (for अनुभावं).

18 Dn3 om. 18^a–19^b; Ś1 om. 18^c–19^b. D2 reads 18^c–19^b in marg. *sec. m.* — c) N (Ś1 Dn3 om.) विलोक°; S विलोळ°. — d) K Dc D1–4. 5 °पर्वी°

C. 3. 11340
B. 3. 152. 4
K. 3. 153. 23

फुल्लपद्मविचित्राणि पुष्पितानि वनानि च ।
मत्तवारणयूथानि पङ्कक्लिन्नानि भारत ।
वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि ददृशे तदा ॥ १९
हरिणैश्चञ्चलापाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वने ।
सशष्पकवलैः श्रीमान्पथि दृष्टो द्रुतं ययौ ॥ २०
महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम् ।
व्यपेतभीर्गिरिं शौर्याद्भीमसेनो व्यगाहत ॥ २१
कुसुमानतशाखैश्च ताम्रपल्लवकोमलैः ।
याच्यमान इवारण्ये द्रुमैर्मारुतकम्पितैः ॥ २२
कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तषट्पदसेविताः ।
प्रियतीर्थवना मार्गे पद्मिनीः समतिक्रमन् ॥ २३
सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ।
द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥ २४
परिवृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने ।
काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीम् ॥ २५
मत्तकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोभिताम् ।
रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपङ्कजाम् ॥ २६
तस्यां नद्यां महासत्त्वः सौगन्धिकवनं महत् ।
अपश्यत्प्रीतिजननं बालार्कसदृशद्युति ॥ २७
तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः ।
वनवासपरिक्लिष्टां जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

(for °वने°).

19 Ś1 Dn3 om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). — ^{a}) B Dn1. n2 D4. 6 G4 फुल्लद्रुम° (B4 फलपत्र°); D5 वल्गुपद्म°; M फुल्लपत्र° (see below). — After 19^{a}, K1–3 B1 Dc Dn1. n2 D1–3. 5 ins.:

754* सरांसि सरितस्तथा ।
नानाकुसुमचित्राणि.
[(L. 2) Dc फुल्लद्रुमविचित्राणि.]

— ^{b}) B2 D4. 6 सरांसि सरितस्तथा (= line 1 of 754*). — After 19^{ab}, B2–4 ins.:

755* फुल्लपद्मविचित्राणि सरांसि सरितस्तथा ।
[Prior half = 19^{a}; posterior half = line 1 of 754*.]

— On the other hand S ins. after 19^{ab}:

756* नानाविहगजुष्टानि पश्यति स्म समन्ततः ।

— ^{d}) Ś1 K D1–3 मदक्लिन्नानि (K4 पंकलिप्तानि).

20 G4 om. 20^{a}–21^{b}. — ^{a}) B Dn D4. 6 M चपला° (for चञ्चला°). — ^{b}) Ś1 तदा; B D (except D1. 3. 5) वनं (for वने). — ^{d}) B D (except D3. 5) दृष्ट्वा (for दृष्टो).

21 G4 om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). — ^{b}) T1 चैव सेवितान् (for च निषे°). — ^{c}) T1 गिरेः शृंगान् (for गिरिं शौर्याद्).

22 ^{a}) K3 Dc D1–3. 5 M1 °नतशाखाग्रैस्; K4 °नतगंधैश्च; Dn D4. 6 °नंतगंधैश्च; M2 वायुनानत°. — ^{c}) Ś1 K वीज्य°; T G2–4 छाद्य° (for याच्य°). — ^{d}) Ś1 K1–3 Dc D1–3 द्रुमैर्वातवि(Ś1 °प्र)कं°.

23 ^{c}) K2 T2 G2 °मना (for °वना). — ^{d}) S सो-(T1 वा)तिचक्रमे (for सम°).

24 B D (except D1–3) read this stanza after 3. 146. 37, *repeating* it here. — ^{a}) K1. 2 B Dn2. n3 D6 मज्ज° (B4 सह्य°) (for सज्ज°). — ^{d}) S (except T1 M1) भीमो भीमपराक्रमः (epic tag).

25 ^{a}) S (except T1) विनि° (for परि°). K4 हनुमति; T2 G2–4 [ऽ]हनि पुनः (for ऽहनि ततः). — ^{b}) K4 प्रवृत्त-; B4 Dc2 प्रकीर्णे (for प्रकीर्ण-). — ^{c}) S (except T2 G3) विपुलैः (for विमलैः).

26 ^{a}) K4 B D (except D1–3. 5) हंस° (for मत्त°). — ^{c}) T1 रुचिता°; T2 G2–4 आचिता° (for रचिता°). — ^{d}) Ś1 D5 अम्लान°; K3 T G विपुल°; B4 वितत° (for विमल°).

27 ^{c}) T1 परमप्रीतो (for प्रीति°). — ^{d}) MSS. °द्युतिं, °द्युतिः also.

28 ^{a}) K4 तां; some MSS. तं (for तद्). Ś1 K1. 2 तु; G2 सन् (for स). — ^{b}) K D1–3. 5 सुमनाः; B4 सहसा (for मनसा).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य; D6 वन (!). — *Sub-parvan:* K4 D2 T2 G3 (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश (followed by कदलीखंड in D2); B4 Dc Dn G1, likewise, only सौगंधिकाहरण; D1. 3, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश and कदलीखंड in D1, and कदलीखंड in D3); and D5, only पुष्पाभिहरण. — *Adhy. name:* K1. 3 D2. 3. 5 हनुमद्भीम(K1 °द्भीमसेन)समागमः

१५१

वैशंपायन उवाच ।

स गत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
कैलासशिखरे रम्ये ददर्श शुभकानने ॥ १

कुबेरभवनाभ्याशे जातां पर्वतनिर्झरे ।
सुरम्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलतावृताम् ॥ २

हरिताम्बुजसंछन्नां दिव्यां कनकपुष्कराम् ।
पवित्रभूतां लोकस्य शुभामद्भुतदर्शनाम् ॥ ३

तत्रामृतरसं शीतं लघु कुन्तीसुतः शुभम् ।
ददर्श विमलं तोयं शिवं बहु च पाण्डवः ॥ ४

तां तु पुष्करिणीं रम्यां पद्मसौगन्धिकायुताम् ।
जातरूपमयैः पद्मैश्छन्नां परमगन्धिभिः ॥ ५

वैडूर्यवरनालैश्च बहुचित्रैर्मनोहरैः ।
हंसकारण्डवोद्धूतैः सृजद्भिरमलं रजः ॥ ६

आक्रीडं यक्षराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च परमार्चिताम् ॥ ७

सेवितामृषिभिर्दिव्यां यक्षैः किंपुरुषैस्तथा ।
राक्षसैः किंनरैश्चैव गुप्तां वैश्रवणेन च ॥ ८

तां च दृष्ट्वैव कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
बभूव परमप्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य तत्सरः ॥ ९

तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।

C. 3. 11361
B. 3. 153. 11
K. 3. 154. 11

(followed by समाप्तः); B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 हनू(MSS. °नु also)मद्विसर्जनं; B2 हनुमद्भीमसंवादः; D1 हनुमद्भीमसमागमनसमाप्तिः; T2 G1. 3 सौगंधिकदर्शनं; M2 हनूमद्गमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 151 (Dn3 152); D1 158; S 153 (M2 155). — *Śloka no.:* Dn1. n2 12; Dn3 13; D1 32; D6 84.

151

1 a) T1 राजन् (for रम्यां). — b) Dc2 अभिनंदितां; T1 उपसेवि°; T2 G3. 4 परिरक्षि°; G2 परिवारि° (for अभिरक्षि°). — c) Some MSS. कैलाश-. N (except K4) -शिखराभ्यासे (Ś1 K1 Dn D4. 6 °शे). — d) Ś1 K1–3 B D शुभकाननां (Dn3 as in text; D3 °नं). — After 1, Ś1 K1. 2 D1–3. 5 ins.:

757* नीलशाद्वलपर्यन्तां चित्रद्रुमपरिच्छदाम् ।
[K1. 2 °ध्वज° (for °द्रुम°).]

2 a) Ś1 K1. 2 °सदना°; B4 Dn3 D1. 2 G4 °भुवना°. Many MSS. °भ्यासे. — b) Cf. 3. 152. 10b. Dn2. n3 D2 °निर्झरैः; T1 °निर्झरां. — d) B2. 4 Dn D4. 6 T1 G1 °कुलां; B3 D1 T2 G3. 4 °युतां.

3 Ś1 om. (hapl.) 3a–5b. — After 3ab, B (B1 marg.) D (except D1–3. 5) ins.:

758* नानापक्षिगणाकीर्णां सूपतीर्थामकर्दमाम् ।
अतीव रम्यां सुजलां जातां पर्वतसानुषु ।
[(L. 1) B2 °मृगा°; Dn D6 °जना° (for °गणा°).]

— c) B2 Dn D4. 6 विचित्र° (for पवित्र°).

4 Ś1 om. 4 (cf. v.l. 3). — a) K4 S °समं शीतं (T1 °समस्पर्शं). — b) T1 शीतं; G1 लब्ध्वा (for लघु). Dc सुखं; T1 शिवं (for शुभम्). — c) K2–4 S (except T1) विपुलं (for विमलं). — d) B2 Dn D4. 6 पिबन् (for शिवं). K4 B1–3 Dn D1. 2. 4. 6 च बहु (by transp.).

5 Ś1 om. 5ab (cf. v.l. 3). — b) K1–3 B Dc Dn D1. 2. 4. 6 दिव्य- (for पद्म-). K1. 2 B Dn D4. 6 -सौगंधिकावृतां (B4 -सौगंधिकोत्पलां); D5 -सौगंधिकैर्युतां. K4 सौगंधिकवनायुतां.

6 a) Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 °मणि°; T1 °वन°; G1 °मय° (for °वर°). — b) Ś1 B1–3 Dn D4–6 T1 G1 M2 °रमैः (for °हरैः). — c) B Dc Dn D1. 4. 6 °वोद्धृतैः (B2 °वैर्धूतैः); D5 °वोद्गीतैः. — d) T1 वमद्भिर् (for सृजद्भिर्).

7 a) N G1 राज° (K4 देव°) (for यक्ष°). — d) K4 T2 G M परिवारितां (G1 °तं); B1. 4 D1–3 परमा(B1 °म)र्चितं.

8 G4 om. 8ab. — a) B1–3 D (except D1–3) T1 दिव्यैर्; G1 दिव्यं (for दिव्यां). B4 सेवितं मुनिभिर्दिव्यं. — c) B2. 3 Dn D1–4. 6 चापि (for चैव). — d) D3 तु (for च). T1 वै वरुणेन हि.

9 a) Dc तद्धि (for तां च). D3. 5 [ए]व दृष्ट्वा (by transp.); T1 दृष्ट्वा च. B4 तां दृष्ट्वैव च कौं°. — d) T1 वै (for तत्). Ś1 K2. 3 दिव्यां संप्रेक्ष्य पद्मिनीं; K4 T2 G M दिव्यं प्रेक्ष्य सरो महत् (G1 सरोरुहं).

10 a) Ś1 G1. 2. 4 तां च; K1–3 T1 M तां स्म; K4 (m

C. 3. 11361
B. 3. 153. 11
K. 3. 154. 11

रक्षन्ति शतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ॥ १०
ते तु दृष्ट्वैव कौन्तेयमजिनैः परिवारितम् ।
रुक्माङ्गदधरं वीरं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ११
सायुधं बद्धनिस्त्रिंशमशङ्कितमरिंदमम् ।
पुष्करेप्सुमुपायान्तमन्योन्यमभिचुक्रुशुः ॥ १२
अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंवृतः ।
यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत्संप्रष्टुमिहार्हथ ॥ १३
ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य वृकोदरम् ।
तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १४
मुनिवेषधरश्चासि चीरवासाश्च लक्ष्यसे ।
यदर्थमसि संप्राप्तस्तदाचक्ष्व महाद्युते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

भीम उवाच ।
पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मपुत्रादनन्तरः ।
विशालां बदरीं प्राप्तो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ॥ १
अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति ॥ २
तस्या मामनवद्याङ्ग्या धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।
पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३
राक्षसा ऊचुः ।
आक्रीडोऽयं कुबेरस्य दयितः पुरुषर्षभ ।
नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मिणा ॥ ४
देवर्षयस्तथा यक्षा देवाश्चात्र वृकोदर ।
आमन्त्र्य यक्षप्रवरं पिबन्ति विहरन्ति च ।

---

as in text) तांस्तु; B2 ततः; B4 ते स्म; D2 तत्तु (for तच्च). T1 कोप° (for क्रोध°). — c) Ś1 K1–3 D5 दश° (for शत°).

11 b) N (except K4 B2) M2 प्रतिवासितं (for परि°).

12 c) Ś1 K1. 2 पुष्करार्थम् (for °रेप्सुम्). Ś1 K1. 2 उपायातम्; S त(T1 M अ)थायांतम्.

13 a) K4 S कोयं वै पुरुषव्याघ्रः. — c) Ś1 इहायातस्; S अनुप्राप्तस् (for इह प्राप्तस्). — d) K4 (m as in text) तत्क्षिप्रमनुचिंत्यतां; S (except T2 G3) तत्कार्यं प्रष्टुमर्हथ.

15 a) Ś1 K1. 2 B1–3 मुनिवे(K1 °वैं)शं°. B Dn D4. 6 T2 G3 चैव (for चासि). — b) B D (except D1–3. 5) T2 G3 सायुधश्चैव ल°. — c) Ś1 B Dn D1–3 G1. 4 अभि-; K4 D5 इह; Dc अपि (for असि). — d) K3 महीपते; B2. 4 Dn D4. 6 महामते (for °द्युते).

Colophon om. in Ś1 K1–3. — *Major parvan*: T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan*: K4 B1 Dc D5 M1 (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश (followed by सौगंधिकाहरण in Dc); B2–4 Dn D4. 6 G1, likewise, only सौगंधिकाहरण; D1. 2, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश and पुष्पाभिहरण); D3, only पुष्पाभिहरण; and finally T2 G3, only गंधमादन. — *Adhy. name*: M1 सरोदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 152 (Dn3 153); D1 159; S 154 (M2 158). — *Śloka no.*: Dn D1 16.

152

1 b) Ś1 B1–3 D (except D1–3. 5) °राजा° (for °पुत्रा°). — c) T2 G प्राप्तं (for प्राप्तो). — d) K4 T2 G M2 मां (K4 M2 तन्) निबोधत रा°.

2 T1 om. (? hapl.) 2–3. — c) G1. 4 अनिलेनोढ(G4 °स्थ)मेतानि; G2 अनिलोत्थमितो नीतं. — d) M2 सा बभूव परीप्सती.

3 T1 om. 3 (cf. v.l. 2). — a) T2 G2. 3 ममा° (for माम°). K4 स तस्या मानवद्यांग्याः (sic). — b) K4 G2. 4 प्रियेप्सितं. — c) D2 G2. 4 M2 पुष्पहारम् (G4 °हेतोर्) अनुप्राप्तं; T2 G3 पुष्पार्थमिह संप्राप्तं.

4 d) Ś1 K1. 2 B3 Dn D3. 4. 6 G4 मर्त्यधर्मणा.

5 b) Ś1 K1–3 मनुष्याश्च; T G3. 4 देवताश्च (for देवाश्चात्र). — d) K1–3 T G च हरंति; B Dc2 D5 च रमंति; Dc1 Dn D4. 6 रमयंति (for विह°). — f) M देवदानवगुह्यकाः. — After 5, S ins.:

गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव ॥ ५
अन्यायेनेह यः कश्चिदवमन्य धनेश्वरम् ।
विहर्तुमिच्छेद्दुर्वृत्तः स विनश्येदसंशयम् ॥ ६
तमनादृत्य पद्मानि जिहीर्षसि बलादितः ।
धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथम् ॥ ७
भीम उवाच ।
राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।
दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ८
न हि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः ।
न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रधर्मं कथंचन ॥ ९
इयं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्झरे ।
नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ १०
तुल्या हि सर्वभूतानामियं वैश्रवणस्य च ।
एवंगतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥ ११
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा राक्षसान्सर्वान्भीमसेनो व्यगाहत ।
ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिषिद्धः प्रतापवान् ।
मा मैवमिति सक्रोधैर्भर्त्सयद्भिः समन्ततः ॥ १२
कदर्थीकृत्य तु स तान्राक्षसान्भीमविक्रमः ।
व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वे न्यवारयन् ॥ १३
गृह्णीत बध्नीत निकृन्ततेमं
पचाम खादाम च भीमसेनम् ।
क्रुद्धा ब्रुवन्तोऽनुययुर्द्रुतं ते
शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ १४

C. 3. 11388
B. 3. 154. 16
K. 3. 155. 17

759* यक्षाधिपस्यानुमते कुबेरस्य महात्मनः ।

6 ᵃ) T2 G3. 4 नः (for यः). — ᵇ) B4 अवगम्य; S °मत्य. — ᵈ) B2. 3 Dn D1. 4. 6 न संशयः (for असंशयम्).

7 Ś1 om. 7. — ᵃ) D3 T G1. 3 M1 त्वम् (for तम्). K4 अस्मानादृत्य प°. — ᵇ) K2 बिलाचितः; K4 T2 G3. 4 बलादिव; B3 Dn2. n3 D4. 6 °हृतः; T1 G1. 2 °दिह (for °दितः). — After 7, K4 ins.:

760* तेषां तु वचनं श्रुत्वा वार्यमाणोऽपि पाण्डवः ।;

while B (B1 marg.) D (except D1-3. 5) ins.:

761* आमन्त्र्य यक्षराजं वै ततः पिब हरस्व च ।
नातोऽन्यथा त्वया शक्यं किंचित्पुष्करमीक्षितुम् ।

[(L. 1) B2 °राजानं (for °राजं वै). — (L. 2) B2 नष्टो; B4 ततो (for नातो).]

8 ᵇ) Ś1 K1-3 Dc D1-3. 5 उपा° (for दृष्टा°). — ᶜ) K4 अदृष्ट्वा (for दृष्ट्वापि). Ś1 K1-3 D1-3. 5 तं (for च). Ś1 महात्मानं; K4 धनेशं हि (for महाराजं). — ᵈ) K4 कं वै (for नाहं).

9 ᵇ) = 1. 113. 13ᵈ: 4. 50. 7ᵈ; etc. D1-3 ह्येष (for एष). K4 B4 S transp. एष and धर्मः. — ᵈ) K Dc Dn T G क्षत्र; D4 M1 क्षात्रं (for क्षात्र). D3 सनातनं (for कथं°).

10 ᵃᵇ) Cf. 3. 151. 2ᵇ. K4 M transp. रम्या and जाता. — ᶜ) K4 कथं हि भवता सम्यक्.

11 ᵇ) T2 G2-4 यथा (for इयं).

12 K4 T1 M om. the ref. — ᵇ) B Dc1 [ऽ]त्यमर्षणः; Dc2 [ऽ]प्यमर्षणः; Dn D4. 6 ह्यमर्षणः (for व्यगाहत). — After 12ᵃᵇ, B D (except D1-3. 5) ins.:

762* व्यगाहत महाबाहुर्नलिनीं तां महाबलः ।

[B4 व्यवगाहन् (for व्यगाहत).]

On the other hand, S ins. after 12ᵃᵇ:

763* तां तु पुष्करिणीं वीरः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।

— ᵉ) Ś1 K1. 2 सक्रोधं; K4 D1 G4 संक्रुद्धैर् (for सक्रोधैर्). — ᶠ) M2 प्रतापवान् (for समन्ततः).

13 ᵃ) K1. 2 तृणीकृत्यै(K2 °त्ये)व; K4 अवमन्य स (for कदर्थी°). K4 B4 D1. 2 तान्सर्वान्; T1 M2 (by transp.) स तु तान्. — ᶜ) K4 अलोडयन्; B1. 4 Dn1 D4. 6 M प्रा° (B1 Dn1 प्र)गाहत (for व्यगा°). — ᵈ) K4 तथा; D1. 2 तं ते; T1 ततः (for ते तं). — For 13, Ś1 subst.:

764* बलाज्जग्राह पद्मानि रक्षसां पश्यतां तदा ।
ते तं न मम्नृषुर्वीरा गृह्णन्तं कमलोत्तमान् ।,

followed by an addl. colophon. — After 13, K1. 2 ins.:

765* अगणय्य स तान्सर्वान्भीमसेनः प्रतापवान् ।
पद्मान्यगृह्णात्सहसा पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ।,

followed by 764* (with the addl. colophon.).

14 Before 14, Ś1 K1. 2 ins. वैशं°. — ᵃ) K4 विकर्तैनं; B Dn D4. 6 T2 G3 M2 विक(B4 निघ)र्ततेमं (or °तैनं); Dc निकृत्त चैनं; T1 विकृत्त नेत्रं; G2. 4 विकृत्त (G4 °त्य) चैनं (for निकृन्ततेमं). Some MSS. [ए]नं (for [इ]मं). — ᵇ) T2 G2. 4 M2 पिबाम (for पचाम). K4 पराक्रुशं वावृत भीम°. — ᶜ) B Dn D4. 6 [अ]भि(B4 °न्व)ययुर्; D2 न्यपतन् (for ऽनुययुर्). Ś1 K1. 2 द्रुतं तं; K4 D3 तदानीं. — ᵈ) D3

C. 3. 11384
B. 3. 154. 17
K. 3. 155. 18

ततः स गुर्वीं यमदण्डकल्पां
महागदां काञ्चनपट्टनद्धाम् ।
प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्वी
ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठतेति ॥ १५

ते तं तदा तोमरपट्टिशाद्यै-
र्व्याविध्य शस्त्रैः सहसाभिपेतुः ।
जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
भीमं समन्तात्परिवव्रुरुग्राः ॥ १६

वातेन कुन्त्यां बलवान्स जातः
शूरस्तरस्वी द्विषतां निहन्ता ।
सत्ये च धर्मे च रतः सदैव
पराक्रमे शत्रुभिरप्रधृष्यः ॥ १७

तेषां स मार्गान्विविधान्महात्मा
निहत्य शस्त्राणि च शात्रवाणाम् ।
यथाप्रवीरान्निजघान वीरः
परःशतान्पुष्करिणीसमीपे ॥ १८

ते तस्य वीर्यं च बलं च दृष्ट्वा
विद्याबलं बाहुबलं तथैव ।
अशक्नुवन्तः सहिताः समन्ता-
द्धतप्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ १९

विदीर्यमाणास्तत एव तूर्ण-
माकाशमास्थाय विमूढसंज्ञाः ।
कैलासशृङ्गाण्यभिदुद्रुवुस्ते
भीमार्दिताः क्रोधवशाः प्रभग्नाः ॥ २०

स शक्रवद्दानवदैत्यसंघा-
न्विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसंघान् ।
विगाह्य तां पुष्करिणीं जितारिः
कामाय जग्राह ततोऽम्बुजानि ॥ २१

ततः स पीत्वामृतकल्पमम्भो
भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः ।
उत्पाट्य जग्राह ततोऽम्बुजानि
सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥ २२

उद्यम्य शस्त्राणि (for शस्त्राणि चोद्यम्य).

15 ^{b}) K3 T2 G °बद्धां (for °नद्धाम्). — ^{c}) K4 B4 ताम् (for तान्). B4 S (except T1) °गमत् (for °पतत्). K4 महारथो (for तरस्वी). — ^{d}) K4 धुन्वन्गदां (for ततोऽब्रवीत्).

16 ^{a}) K4 भूपास् (for ते तं). D6 ततो; G2. 4 तथा (for तदा). Ś1 K B1 Dc2 D1–3. 5 पट्टिश(K1–3 °स)तोमराद्यैर् (K4 °रादीन्); S तोमरपट्टसाद्यैर्. — ^{b}) K1–3 B2–4 Dn1. n3 D3–6 T1 G1 व्याविद्ध-; K4 D1. 2 आविद्ध- (for व्याविध्य). K4 सर्वे (for शस्त्रैः). K1. 2 [अ]भ्यपेतुः; K3. 4 B1–3 Dn D1–6 निपेतुः (for [अ]भिपेतुः). — ^{c}) Ś1 K1. 2 G2 तु (for सु-).

17 ^{a}) K3 Dn1 D1. 2. 5 T1 G2 M2 सु- (for स). — G4 om. 17^{cd}. — ^{c}) K3 Dc D5 क्षात्रे (for सत्ये), and निरतः (for च रतः). D5 स (for the first च). B2 तरस्वी; B3 Dn1. n3 स चैव (for सदैव).

18 ^{b}) K1. 2 विहंति; B Dn D4. 6 वि(B4 नि)हन्य; T1 निगृह्य (for निहत्य). ❀ Cn: वा ल्यपि इत्यनुनासिकालोपपक्ष इदं रूपम्। ❀ — After 18^{ab}, K1 reads 20. — ^{c}) Ś1 K2 Dc D1–3 °प्रवीरं; K1 °प्रवीरा; G1 °प्रकाशं (for °प्रवीरान्). K4 सततं जघान (for निजघान वीरः). K1–3 B D (except D1. 2. 5) भीमः (for वीरः). — Ś1 K2. 3 B4 D3. 5 G1 M परं शतान्; K1 परा शता; परिभ्रमन्; B1–3 Dc Dn D4. 6 G4 परं शतं; D1. 2 परःश

19 ^{c}) K4 D5 सहसा; B1. 2 Dc S (except T सहितुं; Dn D1. 4. 6 °तं (for °ताः). K4 विसोढुं; B4 समेत G1 समर्था (for समन्ताद्). — ^{d}) Ś1 द्रुत-; K1 Dn D1. 4 द्रुतं (for हत-). Dc -प्रवीरैः (for -प्रवीराः). K4 भैमं व भीमबलापि संतः.

20 K1 reads 20 after 18^{ab}. — ^{a}) Ś1 K3 Dn1. n3 D1. 2 M2 विदार्य°; K1 विशीर्य°; K2 विस्तीर्य°; निवार्य°; T2 G2–4 विकीर्य°. B1 Dn D4. 6 हंतुम् (तूर्णम्). — ^{b}) B4 मार्गं समाहाय (for आकाशमास्थाय — ^{c}) Some MSS. कैलाश°.

21 ^{d}) K4 S कामं स; D3 कामाच्च (for °य). K4 म त्पलानि (for ततोऽम्बु°). — After 21, Ś1 K1. 2 ins. addl. colophon followed by वैशं° उ°.

22 B4 om. from 22 up to st. 23 of the next adh D2 om. (hapl.) 22^{abc}. — ^{c}) Ś1 B (B4 om.) (except D3. 5; D2 om.) T1 च सो°; K2 स चा° (for ततो K4 महाभुजः (for ऽम्बुजानि).

23 B4 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^{b}) D3 भीमबला

ततस्तु ते क्रोधवशाः समेत्य
धनेश्वरं भीमबलप्रणुन्नाः ।
भीमस्य वीर्यं च बलं च संख्ये
यथावदाचख्युरतीव दीनाः ॥ २३
तेषां वचस्तत्तु निशम्य देवः
प्रहस्य रक्षांसि ततोऽभ्युवाच ।
गृह्णातु भीमो जलजानि कामं
कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥ २४
ततोऽभ्यनुज्ञाय धनेश्वरं ते
जग्मुः कुरूणां प्रवरं विरोषाः ।
भीमं च तस्यां ददृशुर्नलिन्यां
यथोपजोषं विहरन्तमेकम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

१५३

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरतर्षभ ।
बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे ॥ १
ततो वायुर्महाञ्शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः ।
प्रादुरासीत्खरस्पर्शः संग्राममभिचोदयन् ॥ २
पपात महती चोल्का सनिर्घाता महाप्रभा ।
निष्प्रभश्चाभवत्सूर्यश्छन्नरश्मिस्तमोवृतः ॥ ३
निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते ।
चचाल पृथिवी चापि पांसुवर्षं पपात च ॥ ४
सलोहिता दिशश्चासन्खरवाचो मृगद्विजाः ।

C. 3. 11399
B. 3. 155. 5
K. 3. 156. 5

— ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1-3.5}$ कार्यं (for वीर्यं). T$_{2}$ G$_{3}$ M$_{1}$ संघे (for संख्ये). — ^{d}) Ś$_{1}$ D$_{5}$ यथातथा°; D$_{1}$ यथा तदा° (for यथावदा°). K$_{1.2}$ B (B$_{4}$ om.) Dn D$_{4.6}$ भीताः (for दीनाः). K$_{4}$ सर्वं समाचक्षु (sic) सुदीनरूपाः.

24 B$_{4}$ om. 24 (cf. v.l. 22). — ^{ab}) K$_{4}$ निशम्य तेषां वचनं महात्मा धनेश्वरः क्रोधवशानुवाच. — ^{c}) K$_{3}$ B (B$_{4}$ om.) D (except D$_{3.5}$) G$_{4}$ कामात् (for कामं).

25 B$_{4}$ om. 25 (cf. v.l. 22). — ^{a}) B (B$_{4}$ om.) D (except D$_{1-3.5}$) T$_{1}$ M$_{1}$ °ज्ञाप्य (for °ज्ञाय). — ^{b}) G$_{4}$ सरोषाः (for वि°). — ^{c}) K$_{4}$ भीमोपि (for भीमं च). D$_{1.2}$ ततस्ते (for च तस्यां). K$_{4}$ च पुनर् (for ददृशुर्). M$_{1}$ तस्याशु ते संददृशु°. — ^{d}) K$_{4}$ विजहार वीरः (for विहरन्तमे°).

Colophon om. in B$_{4}$. — *Major parvan:* Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ T G$_{2-4}$ M$_{1}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_{1-3}$ D$_{3.5}$ (all om. sub-parvan name) mention only पुष्पाभिहरण; K$_{4}$ D$_{2}$, likewise, only गंधमादनप्रवेश (followed by पुष्पाभिहरण in D$_{2}$); B (B$_{4}$ om.) Dc Dn D$_{4.6}$ G$_{1}$, only सौगंधिकाहरण; and finally D$_{1}$, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश and पुष्पाभिहरण). — *Adhy. name:* T$_{2}$ G$_{3}$ क्रोधवशयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 153 (Dn$_{3}$ 154); D$_{1}$ 160; S 155 (M$_{2}$ 157). — *Śloka no.:* Dn 27; D$_{1}$ 26.

153

1 B$_{4}$ om. 1–23 (cf. v.l. 3. 152. 22). Ś$_{1}$ om. 1^{bc}. — ^{b}) K$_{1.2}$ D$_{1}$ पुष्पाणि (for दिव्यानि). K$_{1-3}$ D$_{1-3.5}$ पुरुषर्षभ (K$_{2}$ D$_{1}$ °भः); T$_{1}$ M भरतर्षभः. — After 1, Dc$_{2}$ ins.:

765* एतस्मिन्नन्तरे राजन्युधिष्ठिरसमीपतः ।

2 B$_{4}$ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{a}) T$_{2}$ G$_{4}$ जगत् (for महान्). — ^{b}) Ś$_{1}$ B$_{2}$ G$_{2.4}$ °वर्षणः; K$_{4}$ °वर्षिभिः; M$_{2}$ °कर्षणात् (for °कर्षणः). M$_{1}$ युधिष्ठिरसमीपतः (cf. 765*). — ^{c}) K$_{1}$ Dn$_{3}$ वरस्पर्शः; K$_{4}$ खररवः; B$_{1}$ सुखस्पर्शः; D$_{4}$ पर°; G$_{1}$ कर°. — ^{d}) K$_{1.2}$ °दर्शयन्; K$_{4}$ Dc$_{2}$ D$_{1}$ °नोदयन्; D$_{2}$ °तो नदन्; T$_{2}$ G °रोचयन्.

3 B$_{4}$ om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{b}) B$_{2}$ Dn D$_{4.6}$ T$_{2}$ G$_{3}$ °भया; Dc °प्रजाः (for °प्रभा). — Ś$_{1}$ om. 3^{d}–4^{a}.

4 Ś$_{1}$ om. 4^{a} (cf. v.l. 3). — ^{a}) Dc Dn$_{3}$ T$_{2}$ G$_{2.3}$ M निर्घाताश्चाभवन्भीमा. — ^{d}) Ś$_{1}$ पुष्पवृष्टिः; K$_{1-3}$ Dc D$_{1-3.5}$ T$_{1}$ पांसुवृष्टिः; K$_{4}$ B (B$_{4}$ om.) D$_{4}$ पांसुवर्षं. Ś$_{1}$ G$_{1.4}$ ह (for च).

5 B$_{4}$ om. 5 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ D$_{2}$ लोहिताश्च; T$_{1}$ तिरोहिता (for सलोहिता). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ M$_{1}$ सर्वाः (for चासन्). — ^{b}) T$_{2}$ G$_{3.4}$ मृगास्तथा (for मृगद्विजाः). — ^{d}) =4. 31. 5^{b}. K$_{1.2}$ B (B$_{4}$ om.) D (except

तमोवृतमभूत्सर्वं न प्रज्ञायत किंचन ॥ ५
तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मानभिभविष्यति ॥ ६
सज्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ।
यथारूपाणि पश्यामि स्वभ्यग्रो नः पराक्रमः ॥ ७
एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षांचक्रे समन्ततः ।
अपश्यमानो भीमं च धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८
तत्र कृष्णां यमौ चैव समीपस्थानरिंदमः ।
पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे ॥ ९
कच्चिन्न भीमः पाञ्चालि किंचित्कृत्यं चिकीर्षति ।
कृतवानपि वा वीरः साहसं साहसप्रियः ॥ १०
इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमरदर्शिनः ।
दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः ॥ ११
तं तथा वादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी ।
प्रिया प्रियं चिकीर्षन्ती महिषी चारुहासिनी ॥ १२
यत्तत्सौगन्धिकं राजन्नाहृतं मातरिश्वना ।
तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाद्योपपादितम् ॥ १३
अपि चोक्तो मया वीरो यदि पश्येद्बहून्यपि ।
तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति ॥ १४
स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः ।
प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुमितो गतः ॥ १५
उक्तस्त्वेवं तया राजा यमाविदमथाब्रवीत् ।
गच्छाम सहितास्तूर्णं येन यातो वृकोदरः ॥ १६
वहन्तु राक्षसा विप्रान्यथाश्रान्तान्यथाकृशान् ।
त्वमप्यमरसंकाश वह कृष्णां घटोत्कच ॥ १७
व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ।
चिरं च तस्य कालोऽयं स च वायुसमो जवे ॥ १८
तरस्वी वैनतेयस्य सदृशो भुवि लङ्घने ।
उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथेच्छकम् ॥ १९
तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्रजनीचराः ।

$D_{2.3}$) प्राज्ञा° (for प्रज्ञा°). — After 5, B (B_4 om.) D (except $D_{1.2.5}$; D_3 marg. *sec. m.*) ins.:

766* अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जज्ञिरे ।

6 B_4 om. 6 (cf. v.l. 1). — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc D_{1-3} T_1 G_4 °राजो (for °पुत्रो); cf. v.l. 8.

7 B_4 om. 7 (cf. v.l. 1). — ^{c}) T_2 G_3 °रूपं न; G_4 °रूपां न (for °रूपाणि). — ^{d}) $K_{1.2}$ सुत्रासो; $K_{3.4}$m $D_{1-3.5}$ स्वभ्यासो (D_5 °से); Dc प्रत्यग्रो; D_4 स्वाभ्यग्रो; T_1 $G_{1.2}$ M_1 सुव्यक्तो; T_2 $G_{3.4}$ M_2 सुव्यग्रो. K_4 तथा नि (sic) परमो जयः.

8 B_4 om. 8 (cf. v.l. 1). — ^{c}) K_4 B_1 T_2 तं; $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ तु (for च). — ^{d}) $B_{2.3}$ D (except $D_{1-3.5}$) G_4 °पुत्रो (for °राजो); cf. v.l. 6. $Ś_1$ $K_{1.2}$ प्रोवाचेदं वचस्तदा.

9 B_4 om. 9 (cf. v.l. 1). — ^{a}) B (B_4 om.) D (except $D_{1-3.5}$) T $G_{3.4}$ ततः; G_1 यत्र (for तत्र). K_4 B (B_4 om.) Dn $D_{4.6}$ चापि (for चैव). — ^{b}) K_4 B (B_4 om.) Dc Dn $D_{4.6}$ समीपस्थावरिंदमः; D_3 धर्मराजो युधिष्ठिरः (=8^d). — ^{cd}) K_2 T_1 $G_{2.4}$ M वीरं (for भीमं). K_4 अपृच्छद्भीमकर्माणं भ्रातरं भीममाहवे.

10 B_4 om. 10 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_1 D_5 किंचिन्; K_4 कश्चिन् (for कच्चिन्). $B_{1.3}$ M_1 नु; Dn_1. n_2 D_6 क (for न). K_4 भीमो नु (for न भीमः). — ^{b}) $Ś_1$ कच्चित्; $K_{1.2}$ कश्चित्; T_2 $G_{2.3}$ किं च (for किंचित्). K_4 M_1 किंचित्कार्यं; T_1 (by transp.) कृत्यं किंचिच्.

11 B_4 om. 11 (cf. v.l. 1). — ^{b}) B (B_4 om.) Dn $D_{1.4.6}$ T_1 °दर्शनाः; T_2 G M °शंसिनः. — ^{c}) $Ś_1$ घोरं (for तीव्रं).

12 B_4 om. 12 (cf. v.l. 1). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ S यश° (for मन°).

14 B_4 om. 14 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_3 Dc_2 D_5 T_1 M वीर (for वीरो). — ^{b}) K_3 B (B_4 om.). Dn_1. n_2 $D_{4.6}$ G M_1 पश्येर्; some MSS. पश्ये (for पश्येद्). — ^{c}) T G च (for [उ]प-).

16 B_4 om. 16 (cf. v.l. 1). — ^{a}) $Ś_1$ चैवं (for त्वेवं). Dc राजन् (for राजा). — ^{c}) K_{1-3} $D_{2.3}$ गच्छामः. $K_{1.2}$ सहसा; D_2 त्वरितास् (for सहितास्).

17 B_4 om. 17 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_4 T G M_2 मुख्यान् (T_2 $G_{2.3}$ M_2 °ख्या) (for विप्रान्).

18 B_4 om. 18 (cf. v.l. 1). — ^{c}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ गतस्य (for च तस्य).

19 B_4 om. 19 (cf. v.l. 1); G_4 om. 19^{ab}. — ^{b}) $K_{1.2}$ तुल्यो भुवि विलंघने. — ^{c}) M_2 चाकाशे. — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{3.5}$ निष्पतेच्च (K_3 निःपतेत) (for निपतेच्च). B_3 यथेषुकं;

पुरा स नापराध्नोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनाम् ॥ २०
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे हैडिम्बप्रमुखास्तदा ।
उद्देशज्ञाः कुबेरस्य नलिन्या भरतर्षभ ॥ २१
आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ।
लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः ॥ २२
ते गत्वा सहिताः सर्वे ददृशुस्तत्र कानने ।
प्रफुल्लपङ्कजवतीं नलिनीं सुमनोहराम् ॥ २३
तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।
ददृशुर्निहतांश्चैव यक्षान्सुविपुलेक्षणान् ॥ २४
उद्यम्य च गदां दोर्भ्यां नदीतीरे व्यवस्थितम् ।
प्रजासंक्षेपसमये दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ २५
तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः पुनः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ॥ २६
साहसं बत भद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।
पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २७
अनुशास्य च कौन्तेयं पद्मानि प्रतिगृह्य च ।
तस्यामेव नलिन्यां ते विजह्रुरमरोपमाः ॥ २८
एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः ।
प्रादुरासन्महाकायास्तस्योद्यानस्य रक्षिणः ॥ २९
ते दृष्ट्वा धर्मराजानं देवर्षिं चापि लोमशम् ।
नकुलं सहदेवं च तथान्यान्ब्राह्मणर्षभान् ।
विनयेनानताः सर्वे प्रणिपेतुश्च भारत ॥ ३०

C. 3. 11427
B. 3. 155. 32
K. 3. 156. 32

T G$_3$ यथोच्च° (for यथेच्छ°).

20 B$_4$ om. 20 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{1.2.5}$ M$_2$ तमन्वयाम (K$_3$ °मो); K$_4$ वयं प्रयामो (for तमन्वियाम). — ^{b}) Ś$_1$ प्रसादाद्; T$_1$ प्रतापाद् (for प्रभावाद्). — ^{c}) K$_4$ S (except T$_1$) [अ]सौ (for स). K$_4$ नोपगच्छेत; D$_{1.2}$ नापराध्येत (for °राध्नोति). — ^{d}) K$_3$ गिरिवासिनां (for ब्रह्म°).

21 B$_4$ om. 21 (cf. v.l. 1). — ^{b}) K$_3$ D$_{1.2.5}$ हैडंब°. Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dc ततः; B$_3$ T$_2$ G$_3$ तथा (for तदा). K$_4$ हिडिंबाद्या निशाचराः. — ^{d}) K$_4$ च नृपोत्तम; S पुरुषर्षभ (for भरत°).

22 B$_4$ om. 22 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K$_4$ सर्वान्; T$_2$ G$_{2-4}$ चापि (for चैव). — ^{d}) K$_3$ D$_{1-3.5}$ क्रमशस्तदा (for प्रीत°).

23 B$_4$ om. 23 (cf. v.l. 1); K$_4$ om. 23^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ K (K$_4$ om.) D$_{1-3.5}$ त्वरिताः (for सहिताः) B (B$_4$ om.) Dc Dn D$_{4.6}$ ते सर्वे त्वरिता गत्वा. — ^{b}) N (K$_4$ B$_4$ om.) शुभ- (for तत्र). Ś$_1$ K (K$_4$ om.) B (B$_4$ om.) Dc Dn$_1$ D$_{1.3.4.6}$ -काननं; Dn$_2$ n$_3$ D$_{2.5}$ -काननं (for कानने). — ^{c}) N (B$_4$ om.) पद्मसौगंधिकवतीं (K$_4$ प्रोत्फुल्ल-पंकजवनां.). — ^{d}) K$_{1.4}$ B$_{1.3}$ D (except D$_{1-3.5}$) T$_1$ °रमां (for °हराम्).

24 B$_4$ resumes. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{2.3.5}$ तरस्विनं; B Dc Dn D$_4$ मनस्विनं; D$_1$ तपस्विनं (for व्यव°). — D$_6$ om. 24^{cd}. — ^{d}) Dc G$_1$ राक्षसान् (for यक्षान्सु-). K$_3$ नु; B Dn D$_4$ च (for सु-). — B (B$_{1.4}$ reading line 1 after line 3) Dc Dn D$_4$ ins. after 24:

767* भिन्नकायाक्षिबाहूरून्संचूर्णितशिरोधरान् ।
तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।
सक्रोधं स्तब्धनयनं संदष्टदशनच्छदम् ।
[(L. 2) = 24^{ab}.]

25 Dc transp. 25^{ab} and 25^{cd}. — ^{a}) T$_1$ उद्यम्य (for उद्यम्य). S [अ]थ (for च). — ^{b}) B$_4$ नदीकूले; M$_2$ नद्यास्तीरे. K$_4$ बिभ्रयानं महाबलं; B$_{1.3}$ Dn D$_4$ G$_4$ नदीतीरेष्ववस्थितं. — ^{d}) K$_4$ S °पाणिम् (for °हस्तम्).

26 ^{b}) K$_4$ [इ]दमब्रवीत्; S [अ]थ पांडवः (for पुनःपुनः). — ^{c}) K$_4$ भ्रातरं (for उवाच). — ^{d}) K$_4$ किमिदं कृतवानसि.

27 ^{a}) K$_4$ वद; Dc तव; D$_{1.2}$ बल; D$_6$ च न (for बत). — ^{b}) B$_{1-3}$ Dn D$_{4.6}$ अथ (for अपि). D$_{1.2.4.6}$ वा° (for चा°). — B$_2$ om. 27^{cd}.

28 ^{a}) B Dn D$_{4.6}$ °शिष्य तु (B$_{1.2.4}$ स); D$_{1-3}$ °शास्य स; T$_1$ °यास्यसि; G$_4$ °शासं च; M$_1$ °शास्यति (for °शास्य चं). — ^{b}) K$_3$ B Dn D$_{4-6}$ परि° (for प्रति°). — ^{c}) B$_{1.3.4}$ Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_{1.3}$ तु (for ते).

29 ^{b}) K$_4$ प्रतिगृह्य शरासनाः. — After 29, K$_4$ ins.:

768* उच्चुक्रुशुश्च तेऽन्योन्यं राक्षसा भीमदर्शनाः ।
राज्ञस्ते वै कुबेरस्य नलिनीं वनचारिणः ।
संभ्रान्तमनसः सर्वे व्याकुलेनान्तरात्मभिः ।
उपतस्थुर्महात्मानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

30 ^{a}) K$_4$ दृष्ट्वा च (for ते दृष्ट्वा). S (except T$_1$ G$_1$) °राजं च (for °राजानं). — ^{b}) B D (except D$_{1-3.5}$) महर्षिं (for देव°). T G चैव (for चापि). — ^{c}) K$_4$ B Dn D$_{1.3.4.6}$ G$_1$ नताः (for [आ]नताः). K$_3$ विनये चागताः सर्वे. — ^{f}) B$_{2.3}$ Dn$_3$ D$_5$ °पत्य (for °पेतुश्च).

31 ^{b}) Ś$_1$ K$_{2.4}$ प्रशंसुः; K$_1$ B$_4$ प्रणेमुः; T$_1$ G$_{1,3}$ M

C. 3. 11427
B. 3. 155. 33
K. 3. 156. 32

सान्त्विता धर्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः ।
ऊषुर्नातिचिरं कालं रममाणाः कुरूद्वहाः ॥ ३१
विदिताश्च कुबेरस्य ततस्ते नरपुंगवाः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ समाप्तं तीर्थयात्रापर्व ॥

१५४

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतस्तत्र पाण्डवान् ।
गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि च ॥ १
रहितान्भीमसेनेन कदाचित्तान्यदृच्छया ।
जहार धर्मराजानं यमौ कृष्णां च राक्षसः ॥ २
ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वास्त्रेष्वस्त्रवित्तमः ।
इति ब्रुवन्पाण्डवेयान्पर्युपास्ते स नित्यदा ॥ ३
परीक्षमाणः पार्थानां कलापानि धनूंषि च ।
अन्तरं समभिप्रेप्सुर्नाम्ना ख्यातो जटासुरः ॥ ४
स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरिंदमे ।

प्रशेमुः (for प्रसेदुः). K3 D5 च क्षपा° (for क्षणदा°). — c) B2 वेदिता°. K3 G2 ते; D1. 2 तु (for च). — d) B Dn D4. 6 तत्र (for ततस्). Ś1 K1-3 Dc D1-3. 5 पुरुषर्षभाः; K4 B Dn D4. 6 कुरुपुंगवाः (for नर°). — f) K4 ततस्ततः; B1 D3 S महारथाः (for कुरू°). — After 31, B D (except D5) S (except G4 M2) ins.:

769* प्रतीक्षमाणा बीभत्सुं गन्धमादनसानुषु ।

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2-4 M1 आरण्य; D6 वन (!). — *Sub-parvan:* B1 तीर्थयात्रा, followed by पुष्पाभिहरण. K1. 2. 4 B4 D3 (all om. sub-parvan name) mention only पुष्पाभिहरण; K3 D2. 5, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by पुष्पाभिहरण); B2. 3 Dn D4. 6 M1, only सौगंधिकाहरण; Dc D1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश and सौगंधिका[D1 पुष्पाभि]हरण); and finally T2 G3, only गंधमादन. To पुष्पाभिहरण or सौगंधिकाहरण, MSS. (mostly) add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 154 (Dn3 155); D1 161; S 156 (M2 158). — *Śloka no.:* Dn 34; D1 33.

☞ After adhy. 153, B D (except D1-3. 5) S ins. an adhy. which is given in App. I (No. 17).

154

1 After 1ab, B D (except D5) ins.:

770* पर्वतेन्द्रे द्विजैः सार्धं पार्थागमनकाङ्क्षया ।

— Ś1 K1-3 D1. 2. 5 ins. after 1: D3, after 2ab:

771* आजगाम तदा रक्षो नाम्ना ख्यातो जटासुरः ।

2 K3 D1. 2. 5 read 2ab after 5ab. — D1. 3 om. 2cd. — Ś1 K1-3 D2. 5 read 2cd after 5. — c) K4 धर्मराजं च; S धर्मराजं वै (for धर्मराजानं). — After 2, G1 ins.:

772* जनमेजयः ।
ब्रह्मन्कथं धर्मराजं यमौ कृष्णां च राक्षसः ।
जगाम कुत्र भीमश्च गतो राक्षसकण्टकः ।
वक्तुमर्हसि विप्राग्र्य वृत्तमेतन्ममानघ ।

3 Before 3, G1 ins. वैशं°. — b) K4 [अ]हमस्मि ब्रह्मवित्तमः; B1-3 Dn D4. 6 सर्वशास्त्रविदुत्तमः. — After 3ab, Ś1 K1-3 D1-3. 5 ins.:

773* जामदग्न्यस्य शिष्योऽहं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।

4 a) K1. 3 B4 Dc Dn3 परीक्ष्यमाणः; Dn1. n2 S (except T2 G2. 3) परीप्समानः. Cf. 32b. — b) S कलापांश्च (for °पानि). — c) K1. 2 च समप्रेप्सुर्; B2-4 Dn D4. 6 संपरिप्रेप्सुर्; D1. 2 समनुप्रेप्सुर्. — After 4c, N (except K3. 4 D5) ins.:

774* द्रौपद्या हरणं प्रति ।
दुष्टात्मा पापबुद्धिः स.

— d) K3 D1-3. 5 राक्षसोथ; B4 समाख्यातो. — After 4, B D (except D1-3. 5) ins.:

775* पोषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः ।
बुबुधे न च तं पापं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।

5 a) B1-3 T G2-4 भीमसेने च (B1-3 वि-) निष्क्रांते. — b) Dn D4. 6 T2 G1. 3 अरिंदम. T1 मृगयां यात्यरिंदमे. — After 5ab, K3 D1. 2. 5 read 2ab. On the other hand, B D (except D1-3. 5) ins. after 5ab:

अन्यद्रूपं समास्थाय विकृतं भैरवं महत् ॥ ५
गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ।
प्रातिष्ठत स दुष्टात्मा त्रीन्गृहीत्वा च पाण्डवान् ॥ ६
सहदेवस्तु यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ।
आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ॥ ७
तमब्रवीद्धर्मराजो ह्रियमाणो युधिष्ठिरः ।
धर्मस्ते हीयते मूढ न चैनं समवेक्षसे ॥ ८
येऽन्ये केचिन्मनुष्येषु तिर्यग्योनिगता अपि ।
गन्धर्वयक्षरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ।
मनुष्यानुपजीवन्ति ततस्त्वमुपजीवसि ॥ ९
समृद्ध्या ह्यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृध्यते ।
इमं च लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ।
पूज्यमानाश्च वर्धन्ते हव्यकव्यैर्यथाविधि ॥ १०
वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो रक्षितारश्च राक्षस ।
राष्ट्रस्यारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखम् ॥ ११
न च राजावमन्तव्यो रक्षसा जात्वनागसि ।
अणुरप्यपचारश्च नास्त्यस्माकं नराशन ॥ १२
द्रोग्धव्यं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ।
येषां चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः ॥ १३
स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोषितः ।
भुक्त्वा चान्नानि दुष्प्रज्ञ कथमस्माञ्जिहीर्षसि ॥ १४
एवमेव वृथाचारो वृथावृद्धो वृथामतिः ।

C. 3. 11473
B. 3. 157. 23
K. 3. 158. 22

776* घटोत्कचं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं दिशः ।
लोमशप्रभृतींस्तांस्तु महर्षींश्च समाहितान् ।
स्नातुं विनिर्गतान्दृष्ट्वा पुष्पार्थं च तपोधनान् ।

— c) B2–4 Dn D4. 6 रूपमन्यत् (by transp.). — After 5, Ś1 K1–3 D2. 5 read 2^{cd}.

6 c) T G सु- (for स). — d) Ś1 K2 तान्गृहीत्वा; T1 भ्रातृभिस्तान्; M भ्रातॄन्हृत्वा. Ś1 K1. 2 स (for च). K4 गृहीत्वा सर्वपांडवान्. — After 6, Dc ins. 777*.

7 Ś1 K1 om. 7^{ab}. — B Dn D4. 6 ins. after 7^{ab}: Dc, after 6:

777* विक्रम्य कौशिकं खड्गं मोक्षयित्वा ग्रहं रिपोः ।
[B1. 4 Dc विभ्राम्य.]

— c) K1. 2. 4 B4 D1 T2 G3 आ(K2 अ)क्रंदन्. — d) B1 Dc भये जाते (for येन यातो). K4 S वृकोदरः; Dc महाबलं.

8 c) T1 ह्रीयते; G2. 4 हि° (for ही°). — d) B1 वैनं; B2. 3 Dn D1. 4. 6 तत्त्वं (for चैनं). Ś1 K1 अभिवीक्ष्यसे; T G3. 4 समुपेक्षसे.

9 a) K2 किंचिन्; B2–4 Dn D4. 6 कच्चिन् (for केचिन्). — b) K4 G1 M2 गणाः; B Dn D4. 6 च ये (B4 नराः); M1 सदा (for अपि). Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 तिर्यग्योनिगतेष्वपि (Ś1 K1. 2 °षु च). — After 9^{ab}, B Dc (om. line 1) Dn D4. 6 ins.:

778* धर्मं ते समवेक्षन्ते रक्षांसि च विशेषतः ।
धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मं ते विदुरुत्तमम् ।
एतत्परीक्ष्य सर्वं त्वं समये स्थातुमर्हसि ।
देवाश्च ऋषयः सिद्धाः पितरश्चापि राक्षसाः ।

— c) K4 B Dn D4. 6 G1 M गंधर्वोरग°. — d) Ś1 K1. 2 दुष्टानि (for वयांसि). — After 9^{cd}, B D (except D2. 3. 5) ins.:

779* तिर्यग्योनिगताश्चैव अपि कीटपिपीलिकाः ।

— e) K4 B1–3 Dn D1. 2. 4. 6 T1 M2 अपि; B4 D3 अनु- (for उप-).

10 a) B4 Dc2 समृद्धाः; T1 G2. 4 °द्धः; T2 G3 °द्धौ. B3 Dn2 G1 यस्य; B4 तस्य (for ह्यस्य). Ś1 K1 समृध्या यस्य लोकेषु; K4 द्रष्टा सर्वस्य लोकस्य. — b) Ś1 G4 M1 लोके. Ś1 K2. 3 Dc D3 एधते; K1 एध्यते; K4 उच्यते; B Dn2 D1. 2. 6 ऋध्यति; Dn1. n3 D4. 5 Cnp ऋच्छति; T1 इध्यते (for ऋध्यते). G2 लोके युष्माभिरिध्यते. — c) Ś1 K1. 2 D1. 2 तु (for च). K1. 2 शोचंति. K4 S शोचंतमन्वि(T2 G3 °तं मामि)मं लोकं.

12 a) K4 तु (for च). Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 राजानो नावमंतव्या; M2 न तु राजाभिहंतव्यो. — b) Ś1 K Dc D1–3 अनागसः (for अनागसि). D5 राक्षसानां त्वनागसः. — c) D5 उपचारस्य; T2 G उपकारस्य (for अपचा°). K4 स्वजनस्योपचाराय. — d) T1 च राक्षस (for नराशन). — After 12, B D (except D1–3) ins.:

780* विघसाशान्यथाशक्त्या कुर्महे देवतादिषु ।
गुरूंश्च ब्राह्मणांश्चैव प्रमाणप्रवणाः सदा ।

13 a) D3 मर्त्येषु; M1 विप्रे° (for मित्रे°). — b) Ś1 K1. 2 transp. न and विश्व°. T2 G2. 4 विनष्टेषु (for विश्व°). Ś1 कस्यचित्; K3 कथंचन.

14 a) Ś1 त्वं च; D1. 2 तत्त्वं (for स त्वं). Ś1 D3 T1 G2. 4 प्रतिश्रयो°.

15 c) B1 Dn D6 च (for त्वं). — d) Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 वृथैव न; T2 G प्राधान्येन (G4 वृथान्येन) (for

C. 3. 11474
B. 3. 157. 24
K. 3. 158. 22

वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि ॥ १५
अथ चेद्दुष्टबुद्धिस्त्वं सर्वैर्धर्मैर्विवर्जितः ।
प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर ॥ १६
अथ चेत्त्वमविज्ञाय इदं कर्म करिष्यसि ।
अधर्मं चाप्यकीर्तिं च लोके प्राप्स्यसि केवलम् ॥ १७
एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षस मानुषीम् ।
विषमेतत्समालोड्य कुम्भेन प्राशितं त्वया ॥ १८
ततो युधिष्ठिरस्तस्य भारिकः समपद्यत ।
स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत् ॥ १९
अथाब्रवीद्द्रौपदीं च नकुलं च युधिष्ठिरः ।
मा भैष्ट राक्षसान्मूढाद्गतिरस्य मया हृता ॥ २०
नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः ।
अस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते न भविष्यति राक्षसः ॥ २१
सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतसम् ।
उवाच वचनं राजन्कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २२
राजन्किं नाम तत्कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्यतोऽधिकम् ।
यद्युद्धेऽभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रूञ्जयेत वा ॥ २३
एष चास्मान्वयं चैनं युध्यमानाः परंतप ।
सूदयेम महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप ॥ २४
क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रम ।
जयन्तः पात्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सद्गतिम् ॥ २५
राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ।
नाहं ब्रूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत ॥ २६
भो भो राक्षस तिष्ठस्व सहदेवोऽस्मि पाण्डवः ।
हत्वा वा मां नयस्वैनान्हतो वाद्येह स्वप्स्यसि ॥ २७
तथैव तस्मिन्ब्रुवति भीमसेनो यदृच्छया ।
प्रादृश्यत महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ २८
सोऽपश्यद्भ्रातरौ तत्र द्रौपदीं च यशस्विनीम् ।

वृथाद्य न).

16 a) B2 यथा; T2 G2–4 अपि (for अथ). — b) Ś1 K1. 2 D3. 5 सर्वधर्म-; K3 Dc D1. 2 सर्वधर्मैर्. — c) K4 M2 शस्त्रम्.

17 a) K1 D1–3 G2. 4 अवज्ञाय; B Dc Dn D4. 6 अविज्ञानाद्; T1 न विज्ञाय; G1 एवमज्ञाय (hypermetric); M2 अभिज्ञाय. Ś1 K2 अथ त्वमेवम(K2 °व सं)ज्ञाय. — b) Ś1 हीदं कर्म; D1–3 [अ]धर्ममेवं.

18 a) T1 एनाम्. B4 अपि (for अद्य). Some MSS. परामृष्य. — d) K4 पिबसि त्वं नराधम.

19 b) Ś1 K1. 2. 4 भारकः; B D (except D1–3. 5) गुरुकः; M2 भारिकं. — c) Ś1 K1. 2 ततो (for स तु). S भाराभि(T1 °रिक)भूतत्वान्.

20 a) Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 ततो° (for अथा°). B4 धर्मराजो; S स नकुलं (for द्रौपदीं च). — b) S द्रौपदीं (for नकुलं). B4 द्रौपदीं नकुलं तथा. — c) Ś1 K1. 2 र-(Ś1 रा)क्षसो दुष्टाद्; K3 रक्षसो मूढाद्; K4 राक्षसे मूढे; D1–3 T2 G M राक्षसो मूढो (G1 राक्षसान्मूढो); D5 रक्षसान्मूढाद्. — d) Ś1 K2. 4 Dc2 मया हता; K3 B4 D1–3 हता मया; D5 हृता मया (by transp.).

21 a) T1 यावन्नायाति वेगेन. — T2 G3 om. (hapl.) 21b–24c. — b) Ś1 K1–3 D1–3. 5 मारुता° (for पवना°). — c) K4 B2 Dc G1 तस्मिन्; T1 सोस्मिन्.

22 T2 G3 om. 22 (cf. v.l. 21). — b) B D (except D1–3. 5) G4 मूढचेतनं.

23 T2 G3 om. 23 (cf. v.l. 21). — a) B4 Dn D4. 6 सत्कृत्यं; Dc यत्कृत्यं. — b) K4 G2. 4 ततो (for [अ]-स्त्यतो). — c) D1. 2 T1 G4 °मुखं (for °मुखः). — d) B Dn1. n2 D1. 2. 4–6 G4 शत्रुं.

24 T2 G3 om. 24abc (cf. v.l. 21). — a) Ś1 D4 G2. 4 M2 वा° (for चा°). D5 जयेच् (for वयं). Ś1 B1 G2. 4m वैनं (for चैनं). — After 24ab, K1. 2 read 25cd.

25 b) S (except G1) तूर्णं (for कालः). K1. 3. 4 B Dc Dn3 D1–3 G1 सत्यपराक्रमः. — K1. 2 read 25cd after 24ab. — c) Ś1 K4 युध्य°; K1–3 B4 Dc D1–3. 5 वध्य° (for पात्य°).

26 a) K4 S तु (for ऽद्य).

27 a) K3 Dc D2. 3 तिष्ठ त्वं (for तिष्ठस्व). — c) K1. 2 Dn1 D3 S (except M1) मा (for मां). K2. 4 B D G1 [ए]नां (for [ए]नान्). — d) T1 हतो वाद्य भविष्यसि; T2 G हतो वा स्वप्स्यसीह वै.

28 a) B1–3 Dn D4. 6 तदा ब्रुवति माद्रेये. — c) Ś1 K1 B4 Dc D1–3 अदृश्यत; K2–4 B1. 3 प्रत्यदृश्यन्; D5 अपश्यत. B4 गदाहस्तः (for महा°). B2 Dn D4. 6 प्रत्यदृश्यद्गदाहस्तः.

क्षितिस्थं सहदेवं च क्षिपन्तं राक्षसं तदा ॥ २९
मार्गाच्च राक्षसं मूढं कालोपहतचेतसम् ।
भ्रमन्तं तत्र तत्रैव दैवेन विनिवारितम् ॥ ३०
भ्रातॄंस्तान्ह्रियतो दृष्ट्वा द्रौपदीं च महाबलः ।
क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षसं चेदमब्रवीत् ॥ ३१
विज्ञातोऽसि मया पूर्वं चेष्टञ्शस्त्रपरीक्षणे ।
आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा ।
ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियम् ॥ ३२
प्रियेषु चरमाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणम् ।
अतिथिं ब्रह्मरूपं च कथं हन्यामनागसम् ।
राक्षसं मन्यमानोऽपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् ॥ ३३
अपक्वस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ।
नूनमद्यासि संपक्वो यथा ते मतिरीदृशी ।
दत्ता कृष्णापहरणे कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ ३४
बडिशोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः ।
मत्स्योऽम्भसीव स्यूतास्यः कथं मेऽद्य गमिष्यसि ॥ ३५
यं चासि प्रस्थितो देशं मनः पूर्वं गतं च ते ।
न तं गन्तासि गन्तासि मार्गं बकहिडिम्बयोः ॥ ३६
एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः कालचोदितः ।
भीत उत्सृज्य तान्सर्वान्युद्धाय समुपस्थितः ॥ ३७
अब्रवीच्च पुनर्भीमं रोषात्प्रस्फुरिताधरः ।
न मे मूढा दिशः पाप त्वदर्थं मे विलम्बनम् ॥ ३८
श्रुता मे राक्षसा ये ये त्वया विनिहता रणे ।
तेषामद्य करिष्यामि तवास्रेणोदकक्रियाम् ॥ ३९
एवमुक्तस्ततो भीमः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
स्मयमान इव क्रोधात्साक्षात्कालान्तकोपमः ।

C. 3. 11500
B. 3. 157. 50
K. 3. 158. 49

---

30 a) Ś1 स्थितं च; T1 G2. 4 अगाच्च; G1 पथा च (for मार्गाच्च). B2–4 Dn1. n3 D4. 6 T2 G3 रक्षः सं- (for राक्षसं). — b) K3 B2–4 D1–3 °चेतनं. — d) K4 S परिमोहितं (for विनि°). B1 Dc सहदेवेन वारितं; D5 दैवेनोपनिपीडितं.

31 a) B4 ह्रियतो दृश्य तान्भ्रातॄन्; D1–3 भ्रातॄनपहृतान्दृष्ट्वा; T G M1 हृतान्संदृश्य तान्भ्रातॄन् (M1 by transp. भ्रातॄंस्तान्); M2 ह्रियतो वीक्ष्य तान्भ्रातॄन्.

32 b) Ś1 चेष्टः; B1 Dc D4. 6 पाप; B2–4 Dn पापः; D3 चेष्टाः; T1 श्रेष्ठः (for चेष्टञ्).

33 a) T G प्रिये च (G2 °ण) (for °षु). K4 च चरंतं; B1. 2 Dn D4. 6 T G रममाणं (for चर°). — b) Ś1 K2 न च वाप्रि°; K1 न च विप्रि°. — c) Ś1 K2 प्रिय° (for ब्रह्म°). K4 S ब्रह्मरूपेण वि(T G1–3 पि)हितं. — d) S नैव (for कथं). — e) Ś1 D2. 5 हन्य°; K4 B1–3 Dc Dn D4. 6 M2 जान° (for मन्य°). — f) Ś1 K1–3 Dc D3 निरयं (for नरकं). D1. 2 हन्यात्स निरयं व्रजेत्.

34 a) Ś1 K1. 2 D5 तु (for च). — b) Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 जंतोर्; K4 B4 T2 G3 M2 तस्य (for तव). — c) K3 M1 अस्यद्य; K4 T1 त्वमद्य; D1–3 अद्य सु-; M2 अस्याद्य (for अद्यासि). Ś1 नूनं वेत्स्यस्यपक्वं त्वां; K1. 2 नूनं जानामि त्वां (K2 त्वा) पक्वं; T2 G3. 4 नूनमद्यास्यसंपक्वो. — e) T2 G2–4 पक्वः (for दत्ता). — After 34, S ins.:

781* सोऽपि कालं समासाद्य तथाद्य न भविष्यसि ।
[T1 यदि; G1 स वि-; M स त्वं (for सोऽपि).]

35 b) K2 कालरूपेण संवितः; K4 °सूत्रेण यंत्रितः; D5 °ग्रस्तेन लंभितः. — c) Ś1 K2 संस्यूतः; T1 G4 सूत्रस्थः; G1. 2 M2 सूत्रस्य (for स्यूतास्यः). K4 मत्स्योभिपन्नो दुर्बुद्धे (m मत्स्योंभसीव प्रोतास्यः). — d) B D (except D1–3. 5) T2 G3. 4 M1 अद्य (for मेऽद्य). B Dn D1. 2. 4. 6 T1 भविष्यसि.

36 G4 om. 36ab. — a) K2 Dc D1. 3 यं चापि; S (G4 om.) यतोसि. — b) D5 मनसा यद् (for मनः पूर्वं). Ś1 K1. 2 पूर्वं तरं; K3 Dc Dn3 D2 पूर्वंगतं; M2 पूर्वं गतश्च. — c) K4 (m as in text) मार्गं त्वं (for the *second* गन्तासि). — d) A few MSS. °हिडंब°.

37 b) K4 Dc2 D1. 3. 5 कालनोदितः. T1 सहसैव स राक्षसः. — c) D1 G2. 4 भीमम्; T1 तत; T2 G3 भीम (for भीत). Ś1 K1. 2 transp. तान् and सर्वान्. — d) B4 D5 समवस्थितः.

38 a) K3 B4 Dc D1. 3 तदा (for पुनर्). — c) Ś1 K D1–3. 5 पार्थ; T1 सर्वास् (for पाप). — d) B D (except D1) विलंबितं. K4 ह्यविज्ञाता महावने.

39 Dn2 om. 39. — d) Ś1 K1–4 रुधिरेण तवोदकं.

40 a) S (except G4 M2) तदा (for ततो). — b) = 4. 20. 34f. Ś1 K2 Dc1 Dn2 D2. 3. 5. 6 T1 G2 सृक्किणी; K3 सृक्किणी; B1 D4 G1 M2 सृक्कणी; B3 सृक्कणी; Dc2 सृघिणी; M1 स्रक्कणी. K4 Dc2 T2 G परिलेलिहन्. — D5 om. 40c–41b. — After 40cd, S ins.:

782* ब्रुवन्वै तिष्ठ तिष्ठेति क्रोधसंरक्तलोचनः ।

— e) Ś1 K1–3 D1–3 बाहुसंमर्दम्. Ś1 K1. 2 Dc [ए]च्छन्; K2 B2 Dn D4. 6 [ए]क्षन् (for [इ]च्छन्).

C. 3. 11501
B. 3. 157. 51
K. 3. 158. 50

बाहुसंरम्भमेवेच्छन्नभिदुद्राव राक्षसम् ॥ ४०
राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धार्थिनमवस्थितम् ।
अभिदुद्राव संरब्धो बलो वज्रधरं यथा ॥ ४१
वर्तमाने तदा ताभ्यां बाहुयुद्धे सुदारुणे ।
माद्रीपुत्रावभिक्रुद्धावुभावप्यभ्यधावताम् ॥ ४२
न्यवारयत्तौ प्रहसन्कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
शक्तोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्षध्वमिति चाब्रवीत् ॥ ४३
आत्मना भ्रातृभिश्चाहं धर्मेण सुकृतेन च ।
इष्टेन च शपे राजन्सूदयिष्यामि राक्षसम् ॥ ४४
इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्पर्धमानौ परस्परम् ।
बाहुभिः समसज्जेतामुभौ रक्षोवृकोदरौ ॥ ४५
तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्भीमरक्षसोः ।
अमृष्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरिव ॥ ४६
आरुज्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
जीमूताविव घर्मान्ते विनदन्तौ महाबलौ ॥ ४७
बभञ्जतुर्महावृक्षानूरुभिर्बलिनां वरौ ।
अन्योन्येनाभिसंरब्धौ परस्परजयैषिणौ ॥ ४८
तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥ ४९
आविध्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्तमितरेतरम् ।
ताडयामासतुरुभौ विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ५०
तस्मिन्देशे यदा वृक्षाः सर्व एव निपातिताः ।
पुञ्जीकृताश्च शतशः परस्परवधेप्सया ॥ ५१
तदा शिलाः समादाय मुहूर्तमिव भारत ।
महाभ्रैरिव शैलेन्द्रौ युयुधाते महाबलौ ॥ ५२
उग्राभिरुग्ररूपाभिर्बृहतीभिः परस्परम् ।

---

41 D5 om. 41^{ab} (cf. v.l. 40). — b) D1–3 T1 उप° (for अव°). — After 41^{ab}, N (except K4 D5) ins.:

783* मुहुर्मुहुर्व्याददानः सृक्किणी परिसंलिहन् ।

[Ś1 वृनदन्नादमसकृत्; K1–3 Dc D1–3 व्यायच्छ(Dc °दित्स)-मानोप्यसकृत्. Posterior half = 40^{b}. MSS. सृक्किणी, सृकिणी, सृक्कणी, etc.]

— c) D3 S संक्रुद्धो (for संरब्धो). K4 ततः समभवद्युद्धं; B4 अभ्यद्रवत्सुसंरब्धो. — d) K2 B Dn D4. 6 बलिर्. — After 41, T2 G ins.:

784* भीमसेनोऽप्यवष्टब्धो नियुद्धायाभवत्स्थितः ।
राक्षसोऽपि च विस्रब्धो बाहुयुद्धमकाङ्क्षत ।

42 a) Ś1 K1. 2 तथा; K4 S (except T1) तयोः; D5 ततः (for तदा). K4 एवं; D5 दोर्भ्यां; S राजन् (for ताभ्यां). — c) D3 माद्रीसुताव्. Ś1 K1. 2 B2. 3 Dn D1. 4. 6 G4 अति-; B4 D3. 5 T2 G1. 2 अपि (for अभि-). — d) Ś1 K1–3 अंतिकं त्वभ्य°; B4 त्वरितावभ्य°; Dc अंतिकं सम°; D2. 3 G1 उभावप्यभि°; G2 उभावभ्यव°.

44 a) B Dn D4. 6 [ए]व (for [अ]हं). — d) K1. 2 मर्द° (for सूद°).

45 b) T2 G3. 4 वर्ध° (for स्पर्ध°). T1 विनिवार्य वृकोदरः. — c) B1–3 Dn D4. 6 बाहुभ्यां. T1 समपद्येताम्. — d) K3 D1. 2 उभौ भीमनिशाचरौ; K4 G4 उभौ राक्षस-पांडवौ.

46 c) T1 G2. 4 संघे; M संखे. — d) K4 B4 S शक्र-शंबरयोरिव.

47 ab) K3 B1. 4 D2 आरुह्यारुह्य. B1. 4 वृक्षौ. K4 S तौ वीरौ समभिक्रुद्धावन्योन्यं पर्य(T1 °न्यं परि-; M2 °न्यमभि)धावतां. — c) B1–3 Dn D4. 6 गर्जंतौ (for घर्मान्ते). — d) K1. 3 B1–3 Dn D4. 6 निनदंतौ; K4 D1–3. 5 विनर्दंतौ. Ś1 K1. 2 महारथौ; K4 Dc °रवान्; D1–3 °रवौ.

48 a) G1 वृक्षौ (for वृक्षान्). — b) Ś1 च परस्परं; K1–3 Dc D1–3. 5 च (D1. 2 सु-) महाबलौ; T2 G2–4 M बलिनावुभौ. G1 उत्तमौ फलितावुभौ. — c) Ś1 K Dc D1–3. 5 G1. 4 अन्योन्यम् (for अन्योन्येन). K4 D3 T1 G1 अभिसंक्रुद्धौ. — d) N (except Ś1 K4) M °वधैषिणौ.

49 49^{ab} = 1. 151. 16^{ab}. — d) Ś1 K1–3 D1. 2 पुरेव कपिमुख्ययोः; B Dc Dn D4. 6 पुरा स्त्रीकांक्षिणोर्यथा; D3. 5 यथा श्रीकांक्षिणः पुरा.

50 d) D1–3 विनर्दंतौ. Ś1 परस्परं (for मुहु°).

51 c) B2. 3 Dc Dn D2 मुंजीकृताः; D5 मुंजीभूताः; T2 G पूगीकृताः (G2 पुंजीभूताः); M2 चूर्णीकृताः. T2 G2. 3 बहुशः; G4 बहवः (for शतशः).

52 a) B D (except D2. 3. 5) ततः; G4 तथा (for तदा). — d) Ś1 D5 परस्परं (for महा°); cf. v.l. 53.

53 a) Ś1 गदाभिर्; K3 B D (except D1–3. 5) शिला-भिर् (for उग्राभिर्). — b) Ś1 महाबलौ (for पर°); cf. v.l. 52. — G4 om. 53^{cd}. — d) Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 अभिजघ्नतुरुत्कटैः (K3 D2. 3 °त्कटौ; Dc °ल्बणैः; D1 °त्कटं).

वज्रैरिव महावेगैराजघ्नतुरमर्षणौ ॥ ५३
अभिहत्य च भूयस्तावन्योन्यं बलदर्पितौ ।
भुजाभ्यां परिगृह्याथ चकर्षाते गजाविव ॥ ५४
मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिपेततुः ।
तयोश्चटचटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ॥ ५५
ततः संहृत्य मुष्टिं तु पञ्चशीर्षमिवोरगम् ।
वेगेनाभ्यहनद्भीमो राक्षसस्य शिरोधराम् ॥ ५६
ततः श्रान्तं तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतम् ।
सुपरिश्रान्तमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ५७
तत एनं महाबाहुर्बाहुभ्याममरोपमः ।
समुत्क्षिप्य बलाद्भीमो निष्पिपेष महीतले ॥ ५८
तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।
अरत्निना चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ५९
संदष्टोष्ठं विवृत्ताक्षं फलं वृन्तादिव च्युतम् ।
जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्धृतम् ।
पपात रुधिरादिग्धं संदष्टदशनच्छदम् ॥ ६०
तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् ।
स्तूयमानो द्विजाग्र्यैस्तैर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ६१

C. 3. 11523
B. 3. 157. 72
K. 3. 158. 72

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ समाप्तं जटासुरवधपर्व ॥

---

54 ^{a}) Ś1 K1–3 अभिपत्य; B1–3 Dc Dn D4. 6 अभिद्रुत्य; D1. 2 अपसृत्य. — ^{b}) N (except K4 D5) T1 G4 अन्योन्य-. — ^{d}) Ś1 K1. 2 Dc D1–3. 5 चकृषाते; K4 विकर्षंतौ. D5 परस्परं (for गजा°).

55 ^{a}) Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 महावेगैर्; G1 °घातैर् (for °घोरैर्). — ^{b}) B1–3 Dc Dn D1. 2. 4. 6 अन्योन्यमभिजघ्नतुः; D3 अभिजघ्नतुरुत्कटौ. — ^{c}) Dc ततश्च (for तयोश्च). B1–3 Dn D4. 6 ततः (B1 °योः) कटकटाशब्दो. — ^{d}) Ś1 K1. 2 च (for सु-).

56 ^{a}) K1. 2 D1. 2. 5 संहत्य; G4 °वर्त्य; M2 °वृत्य. K1. 2 D1. 2 च; M2 स (for तु).

57 ^{a}) A few MSS. शांतं (for श्रान्तं). — ^{b}) Ś1 K1. 2 °भुजार्दितं. — ^{c}) Ś1 B4 D3 आलोक्य (for आलक्ष्य). — ^{d}) Ś1 K3 व्यवर्तत; K1. 2 Dc D3 व्यवर्धत (for ऽभ्यवर्तत).

58 ^{a}) K3 D1. 2 त्वेनं (for एनं). K2 महाबाहो; T2 G3. 4 महाबाहुं. — ^{b}) T1 अंतको° (for अमरो°). — ^{d}) B1 Dn विनिष्पिष्य; D4. 6 विनिष्पेष (निष्पि°). — After 58, S (except G1) ins.:

785* ततः संपीड्य बलवद्भुजाभ्यां क्रोधमूर्छितः ।

59 ^{c}) Ś1 K1. 2 अरत्रिणा. K3 चाभिहतः; K4 °हनद्; D3 °हृत्य; T G3 M2 चापहत्य; G4 चापह्रत्य. D5 खड्गं चाथ समुद्धृत्य.

60 D5 T2 G3 om. 60^a–61^b. — ^{a}) N (except D3) संदष्टौष्ठं. — ^{b}) Ś1 K2. 4 B2. 4 Dn D4 M1 वृक्षाद् (for वृन्ताद्). — G4 om. 60^{cd}. — ^{c}) G1. 2 शीर्षं तु (for तु शिरो). — ^{d}) D1. 2 °भयात् (for °बलात्). Ś1 K B Dn D4. 6 हतं; D2 द्रुतं; M2 वशं (for हृतं). Dc °बलाहतं; G2 °भुजाहतं; M1 °बलोद्धृतं.

61 D5 T2 G3 om. 61^{ab} (cf. v. l. 60). — M1 (which om. 61^b) ins. after 61^a:

786* दानवेन्द्रमिवेश्वरः ।
बभूव पुरुषव्याघ्रः प्रहृष्ट इव पाण्डवः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा धौम्यः कृष्णा यमौ तथा ।
भीमसेनमुपायान्तं ददृशुस्ते च पाण्डवम् ।
उपसंहृत्य धौम्यं च पाण्डवं च युधिष्ठिरम् ।
पर्यष्वजत दुर्धर्षो यमौ चापि वृकोदरः ।
हतं जटासुरं दृष्ट्वा पाञ्चाली भीममच्युतम् ।
मुदितं पूजयामास पौलोमीव पुरंदरम् ।
संपूजितः * * सद्भिर्ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
जितारिर्मुदितो भीमो बभूव भरतर्षभः ।

— ^{c}) Ś1 B Dn D1. 4–6 तु; T1 च (for तैर्). G4 द्विजमुख्यैः स्तूयमानः.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2–4 M1 आरण्य; D5 वन (!). — *Sub-parvan:* N T2 G1–3 जटासुरवध (preceded erroneously by तीर्थयात्रा in K3; गंधमादन in Dc; लोमशतीर्थयात्रा and गंधमादनप्रवेश in D1; लोमशतीर्थयात्रा in D2; and गंधमादनप्रवेश in T2 G3). M1 (om. sub-parvan name) mentions only गंधमादनप्रवेश. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 156 (Dn2 157); D1 162; S 158 (M2 160). — *Śloka no.:* D[illegible]; Dn2 73; D1 67.

END OF ĀRAṆYAKA PARVAN, PART 1.